ІНСТИТУТ
АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
НАУК УКРАЇНИ

Л. В. ЧМІЛЬ

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XVI—XVIII ст. СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

(за матеріалами Києва і Київщини)

КИЇВ
2024

УДК 904.23(477.41)”15/17”
Ч746

Науковий редактор
І. Б. ТЕСЛЕНКО, кандидат історичних наук

Рецензенти
С. О. БІЛЯЄВА, доктор історичних наук
О. В. ОНОГДА, кандидат історичних наук

Затверджено до друку вченою радою
Інституту археології НАН України
30 травня 2019 р., протокол № 5

Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи
відділу археології Києва ІА НАН України
«Київ і Київське Подніпров’я за доби Середньовіччя»,
державний реєстраційний номер 0120U000142

Робота була завершена в Університеті Філіпа у м. Марбург (Німеччина) і опублікована за фінансової підтримки Ініціативи Філіпа Шварца Фонду Олександра фон Гумбольдта в рамках стипендіальної програми

The work was completed at the Philipps-Universität Marburg (Germany) and published with the financial support of the Philipp Schwartz-Initiative of the Alexander von Humboldt Foundation

Чміль Л. В.
Ч746 Керамічний посуд XVI—XVIII ст. Середньої Наддніпрянщини (за матеріалами Києва і Київщини). — Київ, 2024. — 632 с.
ISBN 978-617-7810-47-5

Робота присвячена типології та хронологічним відмінностям в морфології, технології виробництва та орнаментації київського керамічного посуду XVI—XVIII ст. Розглянуто технологічні питання виготовлення глиняного посуду, його назв і функцій, організації гончарного виробництва, розвитку різних технік орнаментації та типології зображень. Для археологів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, музейних працівників, студентів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 904.23(477.41)”15/17”

ISBN 978-617-7810-47-5

© Л. В. Чміль, 2024
© ІА НАН України, 2024

ВСТУП

Середнє Подніпров'я або Середня Наддніпрянщина — історично-географічний регіон України, розташований у басейні середньої течії ріки Дніпро. Більшість дослідників вважають, що цей регіон охоплює центральні і північні області України — Київську, Черкаську, Полтавську, частини Чернігівської, Житомирської і Кіровоградської (рис. 1.1). З часу Київської Русі ці українські землі відігравали провідну роль у політичному, економічному і культурному житті України. Попри певний занепад після монгольської навали 1240 р., Середня Наддніпрянщина поступово відродилася і у XVI—XVII ст. лишилася осередком матеріальної і духовної культури українських земель, центром їх національного відродження.

Важливу роль у цьому регіоні відігравав Київ. За висловом Г. Івакіна, «…це місто було вогнищем виникнення та розвитку вітчизняної державності та культури. Воно зазнало величезного злету та нищівного удару кочовиків, пережило весь тягар іноземної навали, поступово, з великими труднощами відроджувалось і наприкінці XVI—XVII ст. об'єднало навколо себе більшу частину України»[1]. Київ був центром регіональної і міжнародної торгівлі та ремесла. Тут найперше в регіоні з'явилися ремісничі цехи, де впроваджувалися тогочасні прогресивні західно-європейські технології, які з Києва поширювалися в південному і північно-східному напрямках. Економічні і культурні особливості регіону відобразилися в розвитку матеріальної культури, включно з керамічними виробами як наймасовішим її різновидом.

Український керамічний посуд пізньосередньовічного і ранньомодерного часу як історичне джерело і мистецьке явище неодноразово привертав увагу вчених. Протягом XX ст. цією проблемою здебільшого займались мистецтвознавці (Ю. Лащук, Л. Данченко, О. Тищенко та ін.)[2], які розглядали керамічні вироби як твори ужиткового мистецтва і звертали увагу переважно на їхні художні якості. Хоча дослідники провели значну роботу (залучили писемні та архівні джерела, картографували багато осередків гончарства, проаналізували технологію виробництва, визначили асортимент, функціональне призначення і назви керамічного посуду тощо), проте не виділили основні типи посуду і не простежили їхній розвиток у часі. Такий стан речей обумовлювала обмежена кількість джерел, адже матеріальна культура XIV—XVIII ст. тривалий час не належала до сфери інтересів археології. Водночас поодинокі предмети з музейних зібрань і спорадичних

1. Івакін 1996, с. 3.
2. Див. розділ 1.1.

Рис. 1.1. Київ і Київщина на карті Європи і України

розкопок, часто депаспортизовані, не могли бути повноцінним джерелом для вивчення керамічного посуду вказаного часу.

Ігнорування радянською археологічною наукою керамічного посуду пізньосередньовічного і ранньомодерного часу обумовлювали як тогочасна тенденція обмежувати археологію вивченням лише дописемної історії людства, так і політико-ідеологічна кон'юнктура. Адже верхньою хронологічною межею наукових студій 1950-х — 1960-х рр. з археології Середньої Наддніпрянщини слугував 1240-й рік, коли Київ було спустошено внаслідок монгольської навали. Після цього, згідно з концепцією російського історика XIX ст. М. Погодіна, Київ занепав і відродився як місто лише у другій половині XVII століття. Радянські археологи, хоча і не погоджувалися з цією історичною концепцією, проте принаймні до кінця 1960-х рр. не спростовували її своїми дослідженнями. Причиною цього стало знищення внаслідок репресій 1930-х рр. значної кількості фахівців, котрі вивчали матеріальну культуру України XIV—XVI ст., проте не встигли оприлюднити свої наукові надбання. Крім опублікованих деяких міркувань С. Магури щодо датування пізньосередньовічних та ранньомодерних керамічних виробів, виявлених у Києві на Замковій горі, спостереження археологів (В. Козловської, Т. Мовчанівського та ін.) за формами післямонгольської київської кераміки лишились у вигляді рукописів статей та польових щоденників, що зберігаються у НА ІА НАН України.

Нові дослідники, що змінили репресованих місцевих вчених в кінці 1930—1940-х рр., були погано обізнані з матеріалами Києва, тож не могли розрізняти керамічні вироби XII—XIII та XIV—XV ст. Через це величезний хронологічний пласт «післямонгольського» життя міста був неправильно датований і лишався поза їх увагою. Як приклад можна навести слова ленінградського археолога М. Каргера, який проводив розкопки Києва після Т. Мовчанівського (страченого НКВС) і написав двотомну монографію за результатами цих досліджень, у якій стверджував, що в Києві «…под верхним мощным слоем, отражающим в основном очень позднюю историю города XIX—XX вв. <…> исследователь нередко попадает непосредственно в слои, насыщенные находками эпохи Киевской Руси. <…> Лишь иногда, далеко не во всех районах древнего Киева, между слоем XIX в., <…> и древними слоями XI—XIII вв. лежит прослойка, которая по составу находок может быть связана с Киевом XVII—

XVIII вв.[3]». Проте сучасні розкопки на території Києва і вивчення матеріалів археологічних колекцій 1920-х — 1940-х рр. у фондах ІА НАН України демонструють, що у місті наявна уся хронологічна шкала керамічного матеріалу від Київської Русі до XIX ст. включно.

Якщо матеріали післямонгольського часу у Києві дійсно трапляються нечасто (через нищення тогочасних культурних шарів пізнішими земляними та будівельними роботами), насичені яскравим матеріалом потужні шари ранньомодерної доби на території історичного ядра Києва та інших міст Середньої Наддніпрянщини представлені досить широко. Проте вивченню цих старожитностей тривалий час також не приділяли належної уваги. Окремі спроби організувати дослідження українських пам'яток ранньомодерного періоду (рудні, козацькі січі) були здійснені в 1936—1941 і 1953 рр.[4], але надалі (аж до кінця 1960-х рр.) ця практика припинилася. Прикметно, що у той же час дослідники (Р. Розенфельдт, М. Рабинович, П. Бирня та ін.) вивчали і публікували археологічні матеріали XIV—XVIII ст. з інших регіонів Радянського Союзу[5]. Натомість в Україні відбувались лише незначні розкопки пізньосередньовічних та модерних культурних нашарувань, результати яких (зокрема щодо археологічної кераміки) так і не були оприлюднені. Можливо, не останню роль в небажанні українських археологів досліджувати цю епоху відіграло побоювання репресій через звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі».

Проте інтерес до цієї теми і усвідомлення її важливості весь час зростали. У 1971 р. питання необхідності вивчення постмонгольської кераміки поставили М. Брайчевський і Р. Юра[6]. У 1969 р. М. Кучера написав першу статтю про хронологічні риси пізньосередньовічного глиняного посуду, у 1982 р. вийшла друком монографія С. Біляєвої про пам'ятки цього періоду[7]. У 1970-х — 1980-х рр. з'явилися наукові студії ранньомодерних старожитностей, зокрема кераміки (Р. Юра, Г. Івакін, Л. Виногродська, І. Мовчан)[8].

Дослідження культурних нашарувань XVI—XVIII ст. пожвавилися після здобуття Україною у 1991 р. незалежності, що сприяло накопиченню значної кількісті керамічного матеріалу і появі присвячених йому студій. За останні тридцять років були систематизовані та опубліковані матеріали з окремих пам'яток і регіонів, введені до наукового обігу нові масиви знахідок, розроблені окремі питання хронології і технології кераміки. Але, попри це, цілісна типологічна і хронологічна шкала керамічного посуду вказаного часу довгий час не була створена. Запропоновані типології 1970-х рр.[9] містили багато хронологічних помилок, а, отже, потребували суттєвого доопрацювання з огляду на сучасний стан джерельної бази. Тож цілком очевидною стала невідповідність між обсягом накопиченої джерельної бази та ступенем її наукової розробки і узагальнення. Відсутність хронології і типології кераміки пізньосередньовічного і ранньомодерного періодів суттєво гальмувала розвиток вітчизняної археології. В останні два десятиліття вирішенню цієї проблеми було присвячено низку публікацій та дисертаційних досліджень гончарного посуду різних регіонів України (С. Біляєва, Л. Виногродська, І. Голубєва, О. Коваленко, Л. Мироненко, О. Оногда, І. Тесленко, Л. Чміль та ін.)[10]. В результаті були запропоновані типологічні та хронологічні систематизації кераміки XIV—XVIII ст. для окремих українських територій (Північного Причорномор'я і Криму, Поділля, Слобожанщини, Полтави, Батурина, Середньої Наддніпрянщини), частина з яких вийшла друком. Але узагальнюючі роботи з гончарного посуду ранньомодерного часу Середньої Наддніпрянщини ще досі залишаються в рукописах.

Досліджуючи історіографію проблеми, зазначимо той прикрий факт, що за останні роки вивчення археології ранньомодерної доби у провідних вищих навчальних закладах української столиці і регіонів, за невеликим винятком, майже зійшло нанівець. Також припинили діяльність Центр пам'яткознавства та Підприємство «Часи козацькі», які довгий час об'єднували науковців, що досліджують ранньомодерний час. Ліквідовано Інститут керамології, який для наукової спільноти був майданчиком для вивчення і обговорення керамологічних проблем[11]. Всі ці зміни відбувалися з різних причин (оптимізація наукових установ, скорочення навчальних годин і т. п.), поступово і майже непомітно. Але в підсумку здобутки у вивченні пізньосередньовічних і ранньомодерних часів знову опиняються поза увагою

3. Каргер 1958, с. 494.
4. Корпусова 1997, с. 68; Чміль 2023, с. 32—33.
5. Бырня 1969; Рабинович 1949; Розенфельдт 1968.
6. Брайчевський 1971; Юра 1971с.
7. Кучера 1969; Беляева 1982.
8. Див. розділ 1.2.
9. Лащук 1969; Тищенко 1969; Юра спр. 19.
10. Див. розділ 1.2.4.
11. Загородній та ін. 2022, с. 62—63.

не лише широкого суспільного загалу, але й археологічної наукової спільноти. Якщо до цього додати брак молодих науковців, що могли б займалися цією тематикою, та зменшення з різних, переважно економічних, причин кількості досвідчених фахівців у ІА НАН України, стає зрозуміло, що ранньомодерна археологія продовжує існувати переважно завдяки небагатьом ентузіастам цієї справи. Проте важливість вивчення цього періоду зараз — під час російсько-української війни, не викликає сумнівів. Перспективним напрямком роботи є не проведення нових розкопок і накопичення матеріалу (хоча це, безумовно, теж важливо), а обробка і публікація вже існуючих колекцій, створення узагальнюючих робіт. Однією з таких праць є і пропоноване дослідження.

В основу монографії покладено кандидатську дисертацію авторки, створену, передусім, на керамічних матеріалах Києва і Київщини, дослідженню яких присвячено понад 20 років. Під час написання цієї книжки також було залучено нові матеріали, виявлені та опрацьовані у наступні 10 років після написання дисертації. Зокрема, додано нові комплекси кераміки, уточнено датування окремих форм посуду, проведено дослідження технології гончарного виробництва, опрацьовано новий масив публікацій, враховано зауваження рецензентів до попередньої роботи тощо.

Об'єктом дослідження є гончарний посуд XVI—XVIII ст. з Києва і Київщини, предметом — історія виробництва керамічного посуду у тогочасній Середній Наддніпрянщині. Мета дослідження полягає у з'ясуванні хронологічних індикаторів, важливих для датування археологічних комплексів і об'єктів, побудові на їхній основі типо-хронологічної шкали керамічного посуду і реконструкції процесу виробництва гончарної масової продукції впродовж трьох століть, вияві ендогенних і екзогенних чинників впливу на цей процес. Реалізації поставленої мети підпорядковано ряд завдань:

1) критичний аналіз висновків різних дослідників щодо загальних тенденцій розвитку кераміки й керамічного виробництва у вказаний час;

2) огляд археологічних джерел на тлі розгортання розкопок і осмислення матеріалів вказаного періоду; характеристика історичних, етнографічних та інших джерел з проблеми;

3) аналіз археологічного керамічного посуду в трьох аспектах:

• поділ на групи за морфологією і, через вияв внутрішніх об'єктивних взаємозв'язків, впорядкування їх за ознаками форми — виділення типів і варіантів, встановлення хронологічних прикмет;

• через залучення етнографічних і писемних джерел здійснення спроби реконструкції технології виготовлення, організації виробництва і збуту керамічної продукції;

• аналіз техніко-технологічних способів орнаментації, її композицій і елементів (розвиток у часі та почасти семантичне навантаження);

4) визначення функціонального призначення різних видів посуду і їхніх історичних назв із залученням писемних і етнографічних джерел.

Методологічною основою роботи є принцип історизму і комплексний підхід до вивчення матеріалів. Головну увагу приділено статистичним методам впорядкування масивів керамічних виробів згідно із сучасними можливостями опрацювання великих баз даних. Застосовано також методи: типологічний, стратиграфічний, картографічний, історико-культурного підходу, мистецтвознавчі методики аналізу орнаментації. Використано дані, здобуті методами природничих наук.

Хронологічні рамки монографії охоплюють XVI—XVIII ст. Історична періодизація цього часового проміжку в українській та європейській традиціях має відмінності. В європейській історіографії пізнє середньовіччя здебільшого датують другою половиною XIII—XV ст., інколи подовжуючи його включно до першої половини XVI ст.[12] Початком раннього модерну або раннього нового часу більшість західноєвропейських істориків вважає такі події як падіння Константинополя (1453) та відкриття Америки (1492), завершенням — початок Великої французької революції (1789) та наполеонівських війн[13]. Більшість сучасних українських дослідників дотримуються періодизації І. Лисяка-Рудницького, який запропонував окреслити ранній модерн в Україні періодом від Люблінської унії (1569) до кінця XVIII ст.[14] Отже, досліджуваний нами у цій роботі часовий проміжок за загальноєвропейською періодизацією історії охоплює завершення пізнього середньовіччя та співпадає з ранньо-модерним часом. Хоча в українській археологічній літературі для XVI—XVIII ст. інколи трапляється термін «пізньосередньовічний час», який, по суті, є застарілим і не вживається сучасними дослідниками.

12. Войтович, Середні віки…; Войтович 2003.
13. Див., напр.: Nipperdey 2022.
14. Ясь 2010; Дмитренко 2020, с. 239—240.

Ранній модерн був часом економічного і культурного піднесення українських земель. З наданням Києву наприкінці XV ст. магдебурзького права у місті з'явились ремісничі цехи. Згодом аналогічні процеси поширилися на інші урбаністичні центри Середнього Подніпров'я. Цехове виробництво у містах було пануючим до кінця XVIII ст., коли почався його занепад. Але подекуди, зокрема, у Києві, цехи формально існували ще до середини XIX ст. Особливий військово-політичний статус Києва обумовив специфіку міського самоврядування, а отже, і цехової структури: принаймні до 1648 р. у місті діяли дві цехові організації — замкова та магістратська[15]. До того ж, тут існували церковні і шляхетські юридики, в підпорядкуванні яких теж були ремісники. Це зумовило значну строкатість гончарів міста, що конкурували між собою через ринки збуту готової продукції.

Цехова система сприяла обміну знаннями і технологіями між східно- і центральноєвропейськими містами, у яких діяло магдебурзьке право. Імпульси культурних впливів з країн Центральної і Західної Європи (які проявилися в поширенні нових гончарних технологій і форм керамічного посуду) в XVI — першій половині XVII ст. були найбільше відчутними на Середній Наддніпрянщині. І саме в цю добу, внаслідок культурних запозичень мистецьких стилів Ренесансу та бароко та їх творчого переосмислення на українському ґрунті, сформувались сучасні стилістичні особливості орнаментики української кераміки.

Територіальні рамки роботи охоплюють Київ і Київщину в адміністративних межах сучасної Київської області з широким залученням матеріалів з інших територій для визначення відмінностей і спільних рис керамічного виробництва. Вибір такої локальної території для дослідження певною мірою виключає наявність регіональних особливостей і дозволяє зосередитися на визначенні хронологічних відмінностей.

В політичній історії українських земель на цей період припадає завершення перебування у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ) та перехід під владу польсько-литовської федеративної держави Річ Посполита, Національно-визвольна війна середини XVII ст., існування української національної держави Гетьманату (Лівобережна Наддніпрянщина і Київ з прилеглою територією), відновлення польського панування на Правобережжі, другий поділ Речі Посполитої (1793). В ці часи також відбувається вихід на історичну сцену українського козацтва та його активна діяльність аж до ліквідації Запорозької Січі (1775). За адміністративним поділом територія сучасної Київщини з 1471 р. входила до Київського воєводства Речі Посполитої, утвореного після ліквідації Київського князівства, що перебувало у складі ВКЛ. У 1667 р. Лівобережна Наддніпрянщина та Київ ввійшли до складу Гетьманату (Гетьманщини) — української національної козацької держави, що перебувала під протекторатом Московської держави. До другого поділу Польщі 1793 р. Правобережна Україна перебувала у складі Київського воєводства Речі Посполитої[16]. Кінець періоду, що досліджується, визначає ліквідація автономії Гетьманщини і входження Лівобережної та Правобережної України до складу Російської імперії: у 1781 р. було утворено Київське намісництво, до якого у 1793 р. приєднано Правобережну Київщину та частину Черкащини. У 1797 р. намісництво перетворено на Київську губернію.

Джерельну базу дослідження склали різні види посуду, ремісничі пристрої та знаряддя для його виготовлення, здобуті в процесі археологічних розкопок Києва, Вишгорода, Білої Церкви, Василькова, Переяслава, інших міст і сіл Київщини. Переважна більшість кераміки походить із закритих і умовно закритих комплексів (гончарних горнів, будівель, ям), датованих за нумізматичними матеріалами або стратиграфією.

Більшість залучених матеріалів становить кераміка, здобута під час розкопок за участю авторки, решта — кераміка з Наукових фондів ІА і музейних колекцій. Цей гончарний посуд опрацьовано за єдиною методикою, що дозволило об'єктивно визначити особливості сировини, формування і випалу. Враховувалися групи ознак, такі, як сировина (візуально фіксовані ознаки складу та якості глиняного тіста), морфологія (особливості форми профілю посудин і їх пропорції), техніка виготовлення, оздоблення і функціональне призначення. Невелику частину матеріалів з розкопок Київщини, яку не можна було безпосередньо опрацювати з різних причин, запозичено з публікацій інших авторів і архівних матеріалів. Цей посуд проаналізовано переважно на основі його форми, відображеної на рисунках, і технологічних описів, зроблених дослідниками.

15. Білоус 2008, с. 273—275.

16. Ред. Смолій та ін. 1997, с. 192—194; Козюба, Вортман 2018.

В цій роботі не розглядаються довізні вироби з порцеляни, фаянсу, кам'яної маси і глини. Вони нечисленні і їх опрацювання потребує окремих дослідницьких зусиль.

Під час створення мапи гончарних осередків, відтворенні організації виробництва і збуту, назв посуду і його функціонального призначення були використані писемні і архівні джерела. Для дослідження технології гончарного виробництва широко залучено етнографічні матеріали через їхню хронологічну близькість до періоду, що розглядається. Також використано дані лінгвістики і сфрагістики, образотворчі джерела. Оскільки досліджувані матеріали є різноплановими, для зручності користування ними інформацію оформлено у вигляді табличних додатків. Більшість малюнків виконані автором, деякі — В. Шумаковим та невстановленими художниками звітів.

В процесі роботи над монографією важливу допомогу надали колеги, за що висловлюю їм глибоку вдячність. Перш за все — світлої пам'яті Глібу Юрійовичу Івакіну, моєму науковому керівникові, який скерував мене до вибору цієї теми, допомагав порадами і матеріалами; опонентам моєї дисертації Л. Виногродській і С. Пивоварову; рецензентам, науковому і літературному редакторам монографії С. Біляєвій, О. Оногді, І. Тесленко, О. Попельницькій, які дали цінні і корисні зауваження для покращення цієї праці.

Висловлюю щиру подяку Фонду Олександра фон Гумбольдта (Ініціатива Філіпа Шварца) в Німеччині, що надав змогу завершити роботу над книгою і профінансував її видання, керівниці проєкту проф. Б. Бьолендорф-Арслан і колегам з Університету Філіпа (м. Марбург) Д. Шмідт, Р. Оденталь і В. Буркіній, які всіляко допомагали і створювали сприятливі умови для роботи. Також дякую М. Гердіку та Л. Грюнвальду (LEIZA), а також І. Лоскотовій (Університет Масарика) за можливість використати їхні матеріали в якості ілюстрацій.

Також моя велика вдячність колегам, які надали матеріали для теми, а також поради і зауваження, що допомогли суттєво покращити роботу — С. Балакіну, Д. Бібікову, А. Борисову, О. Веремейчик, В. Гончару, І. Готуну, М. Гунь, М. Квітницькому, А. Козловському, Г. Козубовському, В. Козюбі, О. Колибенку, В. Крижановському, А. Оленичу, А. Петраускасу, Д. Пефтіцю, М. Сагайдаку, Л. Степаненко, С. Тараненку, А. Томашевському, Н. Хамайко та А. Чекановському, а також світлої пам'яті І. Мовчану, О. Стародубу, І. Тоцькій та О. Юрченку. Висловлюю щиру подяку О. Бугаю, А. Корохіній і світлої пам'яті А. Вальтеру за проведені аналізи керамічної сировини і допомогу в інтерпретації отриманих результатів, а також світлої пам'яті В. Шумакову за якісні малюнки. До того ж, окрема подяка С. Горбаненку за виготовлення макету, О. Черняхівській — за переклад англійською мовою, А. Чекановському — за фотознімки більшої частини керамічного матеріалу.

Велика подяка працівникам музеїв (Музей історії міста Києва, Національний музей історії України, Білоцерківський краєзнавчий музей, Музей історії Десятинної церкви, археологічний музей КНУ імені Т. Шевченка), заповідників (Національний заповідник «Софія Київська», Вишгородський історико-культурний заповідник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ», Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»), Наукових фондів ІА НАН України за допомогу в пошуку і опрацюванні матеріалів.

Окрему вдячність хотіла б висловити своїй сім'ї, без підтримки якої ця книжка навряд чи побачила б світ.

Особлива подяка тим, завдяки кому авторка мала змогу завершити і видати цю книгу, — Збройним Силам України, в складі яких несуть службу чимало колег-археологів, 14 з яких, на жаль, віддали своє життя за нашу можливість жити у вільній країні. Світла їм пам'ять…

Пропонована робота є лише узагальненням керамічного матеріалу на певному етапі досліджень і, звичайно, не вирішує всіх питань розвитку керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини. Проте сподіваюся, що вона допоможе в подальших студіях сучасних і майбутніх дослідників, що звернуться до вивчення кераміки пізнього середньовіччя і нового часу.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА XVI—XVIII ст. КИЄВА І КИЇВЩИНИ

1.1. МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Активне вивчення археологічних матеріалів другої половини XIII—XVIII ст. в Україні розпочалося лише в останні десятиріччя, оскільки до цього матеріальна культура вказаного періоду перебувала поза науковими інтересами археологів. Першими, хто звернув увагу на керамічні вироби цього часу, були мистецтвознавці й етнографи. Екскурси в історію гончарства за писемними джерелами наявні ще в роботах Є. Спаської та Л. Шульгиної 1920-х рр.[17] Але спеціальні праці, присвячені середньовічній, ранньомодерній та етнографічній (з нарисами щодо її історії) кераміці, з'явилися лише у 1950—70-х рр. Найбільш вагомий внесок в розробку даної проблеми зробили Л. Данченко, Ю. Лащук, К. Матейко, О. Тищенко.

Першою з дослідників до даної теми звернулася К. Матейко, яка вивчала переважно керамічні вироби західних регіонів України, кераміку ж Центральної та Східної України розглядала лише побічно[18]. Але її розвідки з історії гончарства та виявлені архівні і писемні джерела з даної тематики досі є актуальними: дослідниця визначила асортимент гончарних виробів, їх орнаментику, ремісничу термінологію.

Етнографічну кераміку Середнього Подніпров'я вивчала Л. Данченко, яка цій темі присвятила кандидатську дисертацію, дві монографії і численні статті. В монографіях вона розглянула еволюцію кераміки на українських землях з давніх часів до XX ст., присвятивши окремі розділи гончарству XV—XVII ст.[19] Дослідниця використала наявну на той час археологічну кераміку з музейних зібрань, зокрема, з музеїв у Білій Церкві та Переяславі, а також публікації матеріалів розкопок. Л. Данченко відзначила появу швидкообертового ножного гончарного круга у XIV — першій половині XVI ст. і пов'язану з цим еволюцію форм вінець горщиків, відмітила стандартизацію кераміки кінця XVI—XVII ст., значне розширення асортименту тогочасного посуду. Особливу увагу дослідниця приділила особливостям декорування мисок Наддніпрянщини XIX—XX ст. різними виробничими центрами, прослідкувала походження, час і шляхи появи в українських землях такої форми посуду, як тарілки. Дослідниця також виявила численні європейські паралелі до українських підполив'яних розписів і, ґрунтуючись на них, запропонувала визначення часу появи й шляхи запози-

17. Спаська 1929a; 1929b; 1929c; Шульгина 1929c.
18. Матейко 1959.
19. Данченко 1969; 1974.

чення у Середній Наддніпрянщині «народної майоліки». Походження цієї техніки вона пов'язувала з безпосереднім впливом італійських фаянсів[20], хоча цим впливом зумовлене лише її значне поширення у Європі. Походження ж підполив'яних ангобних розписів більш давнє, на що вказують археологічні матеріали з Середземноморського регіону. Л. Данченко створила карту етнографічних гончарних осередків Наддніпрянщини, зібрала відомості з історії гончарства деяких з них (Дибинців, Канева, Сунків), ввела до наукового обігу деякі архівні матеріали київського гончарного цеху кінця XVIII ст. Дослідниця також виділила київський і черкаський райони етнографічної кераміки, які відрізняються формами і пропорціями горщиків і глеків. Таку відмінність вона вважала характерною для давніх традиційних форм посуду. Відносно ж нові форми, що з'явились у середовищі цехового середньовічного гончарства, таких відмінностей не мають[21]. Цю слушну думку Л. Данченко варто перевірити при подальших дослідженнях регіональних відмін у археологічній кераміці.

Роботи Ю. Лащука про українську кераміку — докторська дисертація, розділ «Історії українського мистецтва», численні статті і тези — є узагальнюючими[22]. Частина з них стосується кераміки Середньої Наддніпрянщини. Найбільше інформації міститься в дисертації, на жаль, досі не опублікованій. Дослідник обстежив багато діючих гончарних осередків, а також використав археологічні матеріали з розкопок Верхнього Придністров'я, Волині і Переяслава. Окрему статтю він присвятив кераміці з Переяслава. Серед значних внесків автора до вивчення гончарства XVI—XVIII ст. можна назвати такі:

• створення карти гончарних осередків України XIX—XX ст., частина яких була відома з XVI—XVIII ст.;

• написання історіографії українського гончарства, введення до наукового обігу значної кількості писемних і архівних джерел;

• районування гончарства і дослідження історії керамічного виробництва й особливостей кожного регіону;

• визначення післямонгольского часу як періоду широкого впровадження ножного гончарного круга (спицевого, «шленського»), протягом XIX ст. заміненого «волоським» веретенним, аналіз конструкцій обох типів;

• аналіз конструкції і визначення регіональних відмін гончарних горнів;

• визначення асортименту посуду для XVI—XVIII ст.;

• дослідження технології виробництва керамічного посуду і його орнаментації, зокрема, техніки підполив'яного розпису (ріжкування і фляндрівка), штампу й описки;

• визначення окремих хронологічних відмінностей розвитку кераміки і еволюції її форм.

Деякі зі спостережень Ю. Лащука підтвердилися при опрацюванні нами керамічного матеріалу з території Середньої Наддніпрянщини. Це, зокрема, стосується висновку, що описка з'явилася наприкінці XVI ст., полумиски (тарілки) — в XVII ст., а горщики XVI ст. мали потовщені вінця. Проте для території Середньої Наддніпрянщини не підтвердилась низка його висновків:

• поява макітер не раніше XVII ст. (ця форма зустрічається принаймні з XV ст.);

• побутування т.зв. «здвоєних» вінець у XIII—XVI ст. (вінця з валиком характерні для кінця XVI — першої половини XVII ст.);

• поява горщиків з «лавкою» у XVI ст. (вони поширились у другій половині XVIII ст.);

• поява природного (червоного і білого) кольору черепка лише у XVI ст. Це твердження ґрунтується на тому, що посуд XIV—XV ст. був сірого кольору, а, отже, випалений у безкисневому середовищі[23]. Остання теза часто використовувалася у подальших мистецтвознавчих працях. Димлений посуд справді був значно поширений на Західній Україні принаймні з XV ст. Проте вивчення київської кераміки цього часу показало, що сірий посуд не має явних ознак димлення, а його колір зумовлений іншими чинниками: недостатньо високою температурою випалу, за якої природний колір черепка не проявляється, або порушенням режиму випалу, через що відбувається часткове димлення. Вироби XIV—XV ст. у переважній більшості випалені в окислюючому середовищі, а димлення поширилось лише з XVI—XVII ст.[24] Отже це питання в подальшому потребує детального вивчення з урахуванням регіональних відмінностей у кераміці.

Проблемами розвитку форм і декору давньоруської та української кераміки від X до XVIII ст. займався О. Тищенко. Цій темі він присвятив кандидатську дисертацію, окремі розділи монографії і статті[25]. Дослідник поділяє кераміку на архітектурно-декоративну і

20. Данченко 1969, с. 8.
21. Данченко 1969, с. 132—133.
22. Лащук 1963; 1965; 1967; 1969; 1971.
23. Лащук 1967, с. 389.
24. Чміль, Оногда, 2008, с. 123—124.
25. Тищенко 1969; 1992.

побутову. Для останньої він виділяє два етапи еволюції форм і декору посуду. Протягом першого (що тривав до початку XV ст.), розвиток проходив у руслі давньоруської декоративної традиції. На другому етапі (з XV ст.) відбулися зміни у формах вінець і тулуба горщиків, зокрема, існувала тенденція до спрощення вінець. Для XVII—XVIII ст. дослідник відмічає стандартизацію виробів. О. Тищенко також визначив асортимент посуду, велику увагу приділив техніці і походженню підполив'яних розписів ангобами, які пов'язав з культурними традиціями Півдня України, зокрема, візантійського Херсонесу (VI—XV ст.). Важливе значення мають його роботи, присвячені технології полив'яного виробництва. Проте не всі висновки автора знайшли підтвердження при опрацюванні нами керамічного матеріалу. Зокрема, не підтвердилася теза про появу крайкування та описки в XV ст. (вони з'явилимь на межі XVI—XVII ст.) і виробів з природнім кольором черепка в XVI ст. (про це йшлося вище). Також не можна погодитися з висновком про спрощення вінець у XV—XVI ст., коли їхні профілі були потовщеними варіантами різних типів. Недоведеним є і твердження, що фляндрівку і контурний розпис українська кераміка успадкувала від давньоруської, що поліхромія з'явилася у XVI ст. (це правильно лише для самого кінця століття), а тарілки — в XIV ст. (вони з'являються в кінці XVI ст.). Також не можна провести безпосередню лінію розвитку від візантійських підполив'яних розписів до українських ранньомодерних, оскільки відсутні проміжні ланки.

Серед інших мистецтвознавців і етнографів 1950—1970-х рр., які так чи інакше торкалися питання розвитку української кераміки XVI—XVIII ст., варто згадати А. Бокотея та П. Мусієнка. Перший охарактеризував кераміку Чернігівщини, зупинившись на технології її виробництва, та описав деякі зразки посуду XVII—XVIII ст.[26]

У третьому розділі «Історії українського мистецтва» (1968) П. Мусієнко навів характеристику кераміки XVII—XVIII ст., щоправда, надто загальну, ґрунтуючись на музейних зразках і писемних джерелах. Деякі твердження дослідника лишились недоведеними, наприклад, про значне використання київськими гончарами емалей або про появу мальованих виробів лише у другій половині XVII ст.[27] Дослідник також довільно датував музейні зразки, особливо ті, які не походять з розкопок. Проте важливим є те, що П. Мусієнко ввів до наукового обігу численні архівні матеріали з різних осередків гончарства, зокрема, київських гончарів XVIII століття.

Серед новітніх студій найбільш важливим для теми нашого дослідження є роботи Г. Івашків, О. Клименко, Р. Мотиль, О. Пошивайла, М. Селівачова та О. Руденко.

Г. Івашків дослідила декор української кераміки XVI—XX ст.: розглянула основні техніки оздоблення та визначила час їх появи на українських землях, проаналізувала поширені орнаменти, поділивши їх на абстрактні зображення, рослинні та зооморфні мотиви, образи та сюжети (міфологічні, християнські, побутові)[28]. Щоправда, услід за О. Тищенком, вона датує появу крайкування на посуді XV-м ст., а виробів з природнім кольором черепка — XVI-м ст. Також розглянутий дослідницею переважно на опублікованих і музейних матеріалах декор кераміки Київщини XVI—XVIII ст., не є повним і вичерпним.

У відповідних розділах монографічних досліджень «Історія українського мистецтва» й «Історія декоративного мистецтва» (2007—2011) О. Клименко розглянула загальні зміни у розвитку керамічного виробництва від післямонгольського часу до XVIII ст.[29] Її роботи написані з використанням наявної на той час археологічної літератури і музейних зразків з археологічних колекцій, що стало важливою перевагою, порівняно зі студіями дослідників 1950—1970-х рр. Особливо цікавою і цінною є, на нашу думку, характеристика різних технік орнаментації керамічного посуду означеного часу. Однак, дослідниці не вдалося уникнути деяких неточностей, притаманних попереднім мистецтвознавчим працям, передусім в датуванні побутування окремих форм кераміки. В першу чергу, це стосується висновку про існування такої форми як таріль чи полумисок вже в післямонгольський час. О. Клименко виводить її від візантійських блюд давньоруської доби[30]. Але археологічні матеріали цього не підтверджують. В той час, як у Північному Причорномор'ї та в Криму тарілі справді були в ужитку протягом усієї візантійської доби і подальших століть[31], в Середньому Подніпров'ї вони відомі лише з другої половини XVI ст. Також не можна погодитися з твердженням, що виробництво кухлів, келихів і чарок у XVII—XVIII ст. скоротилось[32], тоді як насправді їх виробництво, починаючи з XVI ст., зростало.

26. Бокотей 1967.
27. Мусієнко 1968, с. 323, 326.
28. Івашків 2007.
29. Клименко 2007; 2010a; 2010b; 2011.
30. Клименко 2010a, с. 401.
31. Тесленко 2018, с. 40.
32. Клименко 2007, с. 208.

Технологію виробництва димленої кераміки, її історію та районування в Україні розглянула Р. Мотиль[33]. Цінним є її докладний опис процесу виготовлення димленої кераміки і визначення гончарних осередків, де її виробляли, а також з'ясування різновидів оздоблення виробів і типології основних форм посуду. Окрему увагу дослідниця присвятила історії розвитку димленої кераміки на території України, зокрема, у досліджуваний нами період. На думку Р. Мотиль, у XIV ст. посуд був переважно димлений, а з XV ст. його почав витісняти полив'яний[34]. Втім, цей висновок, можливо, правильний лише для західних регіонів України і Поділля, а не для Київщини, про що йшлося вище.

Кілька своїх праць дослідниця присвятила теракотовій кераміці. В одній зі статей вона розглянула розвиток теракоти на українських землях від давнини до XX ст., використовуючи нові археологічні дані і наводячи приклади кераміки з музеїв, серед якої є цікаві взірці, зокрема, з датованими написами[35]. Але, як і більшість попередніх дослідників, вона також припустилась деяких неточностей у датуванні окремих керамічних форм і технік для території Середньої Наддніпрянщини. Зокрема, появу тарілки вона відносить до післямонгольського часу (про час її розповсюдження йшлося вище), а носатки — до XVIII ст., тоді як ця форма трапляється вже на початку XVII ст., а керамічні водолії відомі в XIV—XV ст.[36] Появу фляндрування Р. Мотиль відносить до кінця XVI ст.[37], хоча на території Середньої Наддніпрянщини воно з'являється у середині XVII ст., і то лише у вигляді мармурування. Не знаходить підтвердження в археологічних матеріалах і її висновок про витіснення у XVIII ст. гончарних виробів фаянсовими і порцеляновими[38]. У комплексах, датованих навіть кінцем XVIII ст., трапляються лише поодинокі фрагменти цих різновидів кераміки. Масовими такі знахідки стають тільки у XIX ст.

О. Пошивайло в монографії і статтях з етнографії, історії, технології та термінології українського гончарства недостатньо уваги приділив посуду XVI—XVIII ст. Натомість він зібрав чимало письмових й архівних матеріалів про гончарні цехи Лівобережної України та навів список гончарних осередків Лівобережжя, більшість яких була відома в XVII—XVIII ст. Дослідник уклав словник народної традиційної термінології гончарних виробів, виробничих інструментів і орнаментів на кераміці, дав їх визначення. Також він навів багато етнографічних даних, які дозволяють реконструювати гончарне виробництво досліджуваного часу[39].

Слід згадати також працю Т. Романець, присвячену пошуку витоків давніх форм_різних видів українського керамічного посуду[40]. Хоча в ній приділено мало уваги виробам XVI—XVIII ст., але зібрано чимало аналогій для кожного різновиду посуду, що дозволяє простежити появу і розвиток певних форм, особливо рідкісних. Щоправда, в багатьох випадках не можна говорити про традицію, оскільки на археологічному матеріалі досить складно прослідкувати безперервний розвиток тих чи інших морфологічних типів посуду протягом тривалого часу (наприклад, макітри від ранньослов'янського посуду).

М. Селівачов на основі декору ужиткових виробів, включно з керамічними, виділив основні мотиви орнаментів, спільні для українських земель, та запропонував їх типологію, яку частково використано в цій праці[41]. Дослідник також приділив увагу семантиці основних орнаментальних мотивів і прослідкував їхні витоки в мистецтві середньовіччя, Ренесансу і бароко.

Гончарству XIX—XX ст. с. Дибинці на Київщині присвячена дисертація і низка статей О. Руденко, у яких дослідниця зібрала відомості з історії керамічного промислу села, існування гончарного цеху, а також визначила особливості продукції дибинецьких гончарів, що дозволяє шукати їхні вироби серед кераміки Київщини принаймні з кінця XVIII ст.[42]

Таким чином, першими, хто звернув увагу на українські пізньосередньовічні і ранньомодерні керамічні вироби, були мистецтвознавці та етнографи, які окреслили основний асортимент керамічного посуду, проаналізували техніку його виготовлення й орнаментації, картографували гончарні осередки XIX—XX ст. та ретроспективно простежили їхню історію за писемними джерелами до XVII століття. Значну увагу дослідники приділили мистецьким якостям посуду й аналізу його оздоблення, визначили походження і семантичне навантаження багатьох орнаментальних мотивів. Вони також зробили спробу виділити типи деяких видів посуду та прослідкувати їхній розвиток у часі. Але остан-

33. Мотиль 2011.
34. Мотиль 2011, с. 40; 2012, с. 521.
35. Мотиль 2012.
36. Мотиль 2012, с. 521,523.
37. Мотиль 2012, с. 522.
38. Мотиль 2012, с. 523.
39. Пошивайло 1993a; 1993b; 1999.
40. Романець 1996.
41. Селівачов 2005.
42. Руденко 2018; 2020.

не завдання не було вирішене повною мірою. Головним недоліком мистецтвознавчо-етнографічних праць є проблеми коректного датування тих чи інших керамічних форм пізньосередньовічного і ранньомодерного періодів. Це обумовлено, передусім, об'єктивною причиною, оскільки джерельна база довгий час залишалась якісно і кількісно обмеженою через ігнорування цього періоду археологічною наукою. Адже донедавна хронологічним рубежем, за яким закінчувались археологічні дослідження, вважалась монгольська навала на Русь. Тож спорадичні розкопки пізньосередньовічних об'єктів та окремі надходження з них художніх речей до музеїв не могли бути повноцінним джерелом при вирішенні питань типології й хронології кераміки XVI—XVIII ст.

1.2. АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

1.2.1. Історія і періодизація досліджень керамічного виробництва Київщини в контексті становлення і розвитку української археології XIV—XVIII ст.

Хоча теоретичні дослідження з історії української кераміки важливі, але дійсно автентичні матеріали дають лише археологічні розкопки. Перш, ніж охарактеризувати сучасну джерельну базу і стан вивчення кераміки козацької доби, треба коротко зупинитися на історії археологічних студій старожитностей цього часу. Загалом можна виділити чотири періоди у вивченні кераміки Середньої Наддніпрянщини.

Перший період охоплює другу половину XIX — початок XX ст. Накопичення археологічних колекцій пізньосередньовічної та ранньомодерної кераміки Середнього Подніпров'я розпочалося з середини XIX ст., інформацію про це можна знайти на сторінках тогочасних публікацій і в архівних матеріалах. Наприклад, до музею київського Університету св. Володимира у середині XIX ст. надійшли кілька скарбів монет XVII—XVIII ст., знайдених у Києві та інших місцях у керамічних посудинах[43]. Під час археологічного вивчення с. Білогородки на Київщині В. Антонович у 1870-х рр. виявив кілька фрагментів кахель з фрагментами напису, відтворив повний напис і датував цю кахлю XVII століттям[44]. На початку XX ст. ранньомодерні керамічні вироби перебували у зібраннях Б. і В. Ханенків та Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Здебільшого це були кахлі, керамічні іграшки та посуд, репрезентований окремими екземплярами, до того ж неправильно атрибутованими і датованими давньоруським часом[45].

Аналогічна ситуація склалась в інших містах Середнього Подніпров'я. Полтавське земство видало ілюстровані художні альбоми про гончарні вироби Полтавщини, у яких, зокрема, були три таблиці із зображеннями археологічних знахідок: тарілка зі знайденого в Полтаві гончарного горну XVIII ст., кухлик від скарбу монет початку XVIII ст., глеки, баклажка, носатки, тарілки[46]. Під час археологічних досліджень графа О. Бобринського на Черкащині до його зібрання також потрапляв керамічний посуд ранньомодерної доби[47]. Найкраще посуд цього часу був представлений в лубенському музеї Є. Скаржинської, де, як зазначав анонімний автор статті в часописі «Київська Старовина», знаходилось чимало цілого і фрагментованого глиняного посуду, як, приміром, орнаментований глечик від скарбу монет-копійок Петра I першої чверті XVIII століття. Особливо цікавим був полив'яний посуд зі зразками «старинного малорусского народного орнамента — целая, еще не початая область для исследования». В музеї зберігалося також кілька цілих розписаних мисок кінця XVIII ст. з м. Лубен[48]. Малюнки п'яти з них — «старинных глиняных поливанных тарелок, приобретенных для музея в г. Лубнах» — вміщено у альбомі, укладеному С. Кулжинським[49]. Проте О. Супруненко принаймні дві з них атрибутує як знайдені в Києві на Подолі на початку 1890-х рр. Також за його даними у музеї зберігалося кілька екземплярів димленого і полив'яного посуду з київської Замкової гори[50].

Отже, знахідки, які на початку становлення української археології потрапляли до приватних колекцій і музеїв, були випадкові і спорадичні. Хоча деякі вчені вже тоді усвідомлювали необхідність вивчення посуду ранньомодерної доби.

Другий період, який тривав з 1910-х рр. до 1970 р., характеризується окремими розкопками об'єктів досліджуваного часу і майже

43. Книга для записей… 1, арк. 30, 34, 62, книга… 2, арк. 24, 46.

44. Антонович 1879, с. 303.

45. Ханенко, Ханенко 1908, табл. XXXVIII; XXXIX: 1361; XL: 1372а, 1376; Альбом… 1915, табл. XI: 3; XXV: 3, 4.

46. Украинское… 1999, табл. XV—XVII.

47. Бобринский 1887, с. 149; 1905, с. 38; 1914, с. 107.

48. Археологическая… 1901, с. 207.

49. Кулжинский 1899, табл. XLV: A—E.

50. Супруненко 2000, с. 166, 259.

повною відсутністю спеціальних публікацій, присвячених «пізній» кераміці. Він почався з перших повноцінних археологічних досліджень об'єктів вказаного часу на Київщині — розкопок 1910 р. В. Хвойкою в с. Білогородці горну XVII ст. Коротку інформацію про цю знахідку дослідник опублікував без характеристики матеріалу та ілюстрацій[51]. Пізні матеріали траплялися і під час досліджень у Києві В. Хвойки та Д. Мілеєва на Старокиївській горі. На наявність серед них ранньомодерної кераміки вказував В. Хвойка: «реже встречаются сосуды с росписным орнаментом, произведенным краской коричневого или красноватого цвета и еще реже сосуды, украшенные поливой»[52]. З цими розкопками можна співвіднести окремі фрагменти кераміки з фондів НМІУ.

У міжвоєнний період Київ (гори Старокиївська і Киселівка), Вишгород та Бориспіль досліджували С. Гамченко, М. Каргер, В. Козловська, В. Ляскоронський, С. Магура, Т. Мовчанівський та ін.[53] Оскільки метою цих досліджень було вивчення давньоруської матеріальної спадщини, пізні матеріали майже не згадуються у тогочасних публікаціях. Лише С. Магура звернув увагу на післямонгольську кераміку із Замкової гори (Киселівки), а В. Козловська та В. Ляскоронський в інвентарному описі археологічних знахідок з Борисполя і київського Софійського собору відзначили керамічний посуд ранньомодерного часу[54]. У 1930-х рр. чимало дослідників були репресовані і їхня робота лишилась незавершеною, а багато документальних матеріалів були втрачені. Певна інформація про розкопані об'єкти й артефакти XVI—XVIII ст. збереглась в польовій документації, яка знаходиться у Науковому архіві ІА НАН України. Археологічні знахідки цих експедицій зберігаються у фондах ІА НАН України та НМІУ. Лише зараз ці матеріали, попри складнощі з їх атрибутуванням, обробляються і вводяться до наукового обігу[55].

Ні в той період, ні довгий час потому матеріальна культура від другої половини XIII ст. і до модерного часу включно не вважалася предметом вивчення археології. Щоправда, були окремі спроби змінити цю ситуацію. Так, в середині 1930-х рр. О. Оглоблін писав: «… існує численна й складна група пам'яток матеріальної культури часів т. зв. «пізнього» феодалізму (XVI—XVIII ст.), яка вимагає відповідного наукового дослідження. Але майже до останнього часу ця група пам'яток не притягала до себе уваги істориків матеріальної культури, зокрема, археологів. <…> Проте, пам'ятки матеріальної культури часів т. зв. «пізнього» феодалізму неминуче заявляють про своє право на їх наукове дослідження»[56]. Хоча проводились окремі невеликі розкопки археологічних об'єктів цього часу: рудень (1936) і козацьких січей (1939, 1941)[57], але продовження ці спроби не мали та, мабуть, і не могли мати, оскільки тогочасні політико-ідеологічні умови у країні не сприяли розвитку українознавчих студій. Та й уявлення про часовий проміжок, який повинна досліджувати археологія (які панували не лише в Україні, а й у Радянському Союзі), призводили до того, що мало хто з дослідників наважувався вивчати матеріальну культуру постмонгольського періоду. В кращому випадку пізні матеріали і об'єкти досліджували, фіксували у звітах, а матеріали передавали до Наукових фондів ІА чи до музеїв, в гіршому — культурний шар постмонгольського часу виймали без фіксації до давньоруського горизонту, а матеріали з нього не зберігали.

Такою ситуація лишалася і після Другої світової війни, хоча з часом ставлення до пізньосередньовічних матеріалів поступово змінювалось. У 1947—1955 рр. у Києві працювала археологічна експедиція «Великий Київ», що вела нагляд за новобудовними та земляними роботами. У цей час В. Богусевич провів розкопки на горі Замковій (Киселівці) і на Подолі, М. Каргер — у Верхньому місті; за земляними роботами здійснювали спостереження Г. Вінницька, І. Самойловський та ін.[58] У 1950—1960-і рр. у Верхньому місті Києва проводили дослідження В. Гончаров, С. Кілієвич та П. Толочко[59], Переяслав вивчали М. Каргер, Б. Рибаков, М. Сікорський, Р. Юра та ін., Білогородку — Д. Бліфельд, Г. Мезенцева, Б. Рибаков, Вишгород — В. Довженок[60].

51. Хвойка 1913, с. 91.
52. Хвойка 1913, с. 72.
53. Капустін 2014; 2020; Каргер 1958, с. 59; Козловська 1926; 1947; Ляскоронський 1926; Магура 1932.
54. Козловська 1926, с. 93; Ляскоронський 1926, с. 90; Магура 1932.
55. Капустін 2014; 2020; Хамайко та ін. 2020, Чміль 2016.
56. Оглоблін 1935—1937, арк. 48—49.
57. Корпусова 1997; Оглоблін 1935—1937, арк. 13—19; Юра 1971с, с. 37.
58. Богусевич 1952; 1954; Каргер 1949; Самойловський 1951.
59. Гончаров 1957; Кілієвич 1972.
60. Бліфельд 1952; Довженок 1952; Каргер 1954; Мезенцева 1972а; Непомящих 2016; Рибаков 1949; Рыбаков, Николаева 1970; Юра, Сікорський, Асєєв 1960.

Хоча під час цих розкопок був виявлений значний керамічний матеріал досліджуваного нами періоду, лише його невелика частина потрапила до музеїв та фондів ІА НАН України. Так, у НМІУ зберігається колекція пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки з розкопок 1946—1957 рр. на Старокиївській горі, яка налічує близько сотні одиниць зберігання, переважно цілих і художніх речей. На початку 2000-х рр. їх опрацювала та частково опублікувала О. Попельницька[61]. У 1940-х—1960-х рр. більшість дослідників у публікаціях лише констатували наявність відповідних шарів та інколи вказували на певні різновиди «пізньої» кераміки, наприклад, полив'яної, розписаної тощо.

Втім, окремі тогочасні праці містять більше даних. Так, Г. Шовкопляс, характеризуючи наявний у фондах НМІУ археологічний керамічний комплекс з гори Киселівки, побіжно згадала кераміку литовсько-польського часу. Характеристику гончарних виробів XVII ст. з розкопок по вул. Володимирській у Києві дав В. Гончаров, додавши кілька ілюстрацій. Керамічний посуд ранньомодерного часу з розкопок Переяслава у 1963 р. опублікував Ю. Лащук, хоча розглянув його переважно як об'єкт мистецтвознавчого дослідження[62].

Найбільш важливими в цей період стали дослідження гончарних горнів, проведені 1960 р. у Переяславі-Хмельницькому (нині — Переяслав) Р. Юрою, Ю. Асеєвим, М. Сікорським і 1969 р. у с. Білогородці Б. Рибаковим[63]. У наукових звітах є описи, фото і креслення цих теплотехнічних споруд, хоча керамічні матеріали наразі малодоступні для дослідження, що ускладнює можливості перевірки запропонованого тогочасними дослідниками датування.

В Україні у цей період були досліджені окремі пам'ятки, пов'язані з козацтвом. На початку 1950-х рр., з нагоди відзначення «300-річчя воз'єднання України з Росією», ІА АН УРСР включив в свої плани обстеження колишніх запорозьких січей на місці спорудження водосховища Каховської ГЕС (Ф. Копилова). Тоді ж Г. Логвин провів архітектурно-археологічні дослідження в Чигирині та Суботові, виявивши в останньому гончарний горн, певно, XVII ст. Інформація про ці знахідки збереглась лише в коротких наукових повідомленнях, а польовий щоденник Г. Логвина опублікували лише через півстоліття[64]. У 1968 р. під час дослідження островів Велика і Мала Хортиця та правого берега Дніпра було знайдено кілька солдатських землянок часів російсько-турецької війни 1735—1739 рр. з керамічним матеріалом і монетами 1730-х рр.[65]

В цей період пам'ятки з шарами XVI—XVIII ст. досліджувались і на заході України (Хотин, Львів та ін.)[66]. У 1969 р. Р. Юра провів розвідувальні розкопки фортеці XVII ст. у с. Студениця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., якій загрожувало затоплення у зв'язку з будівництвом ГЕС[67]. Всі вищезазначені пам'ятки дали комплекси датованих матеріалів відповідного часу, які Р. Юра використав при написанні монографії, про що йтиметься далі.

Третій період тривав з кінця 1960-х до 1990-х рр. Він характеризується початком планомірних і систематичних досліджень пізніх шарів, появою публікацій, присвячених кераміці з цих розкопок, першим спробам її узагальнення.

Переломним у відношенні археологів до вивчення постмонгольських шарів став вихід у світ у 1971 р. збірника наукових статей «Середні віки на Україні», у якому М. Брайчевський та Р. Юра наголосили на необхідності вивчення старожитностей післямонгольського періоду і запропонували програму майбутніх досліджень. Особлива увага зверталася на необхідність студій керамічних виробів як основи датування пам'яток. Характеризуючи тогочасний стан вивчення кераміки, М. Брайчевський писав: «Відрізнити черепок XIV ст. від черепка XVII ст. ніхто не вміє; більше того, ми не маємо навіть приблизної уяви, як повинна виглядати кераміка цих віків»[68]. А Р. Юра зазначав, що «кераміку в кращому разі можна розділити на дві хронологічні групи: XIV—XV і XVI—XVIII ст.»[69]. Одним з головних завдань ці вчені називали опрацювання і розробку різних категорій археологічного матеріалу, найперше кераміки. Р. Юра зазначав: «необхідно приділити значну увагу питанням розробки типологічних і

61. Попельницька 2000; 2005. Це колекції В-6 і В-4624, висловлюю щиру подяку Олені Попельницькій за надану інформацію.

62. Гончаров 1957; Лащук 1965; Шовкопляс 1958.

63. Тетеря 2014; Рыбаков 1969, Юра, Сікорський, Асеєв 1960.

64. Копылов 1955, Логвин 1955; 2003; Юра 1971c, с. 37.

65. Юра 1971b. Детальну історію тогочасних досліджень козацьких січей див. Козловський, Ільїнський 1991.

66. Лащук 1971; Тимощук 1977, с. 29.

67. Юра 1972.

68. Брайчевський 1971, с. 21.

69. Юра 1971c, с. 39. Очевидно, Р. Юра, який на той час займався написанням книжки про матеріальну культуру післямонгольського часу, був краще обізнаний зі станом вивчення кераміки.

хронологічних серій кераміки, які б дозволили не тільки слідкувати за розвитком її технологічних і художньо-декоративних традицій, а й дали б перевірені еталони для більш детального датування культурних шарів археологічних об'єктів»[70].

В практичній площині початок нового етапу ознаменувався появою 1969 р. новаторської статті М. Кучери про основні риси кераміки другої половини XIII—XV ст., яка досі не втратила свого значення. Можна навіть стверджувати, що вона започаткувала становлення пізньосередньовічної і ранньомодерної археології України[71]. Через 10 років С. Біляєва опублікувала статтю, а у 1982 р. — монографію, присвячені матеріальній культурі українських земель післямонгольського часу до XV ст. включно[72]. Хоча вони і не охоплюють досліджуваний нами час, проте створюють підґрунтя для його вивчення і демонструють появу тих типів кераміки, які побутували і розвивалися в наступне століття. В 1971 р. вийшла друком стаття Ю. Лащука про особливості археологічного керамічного посуду з розкопок на Західній Україні, у якій він поставив питання про зміну технології його виготовлення у пізньому середньовіччі[73].

Систематичне вивчення Києва постмонгольської доби почалося з часу утворення у 1970 р. Київської постійно діючої експедиції (пізніше — Відділ археології Києва ІА НАН України). В 1970-ті рр. у Києві були розкопані перші гончарні горни XVII ст.: І. Мовчаном — на Видубичах, Г. Івакіним, М. Сагайдаком, К. Гупалом — по вул. Костянтинівській і в урочищі Гончарі-Кожум'яки на Подолі[74]. Публікації цих матеріалів Г. Івакіним та І. Мовчаном стали першим повноцінним введенням до наукового обігу інформації про археологічно вивчені гончарні горни і кераміку з їх заповнення[75].

Водночас тривали розкопки у Києві на Старокиївській горі і Подолі (Я. Боровський, В. Зоценко, С. Кілієвич, М. Сагайдак, П. Толочко, І. Тоцька, В. Харламов та ін.), у Вишгороді (В. Чумаченко), Переяславі-Хмельницькому (М. Сікорський, М. Буйлук та ін.) і Білогородці (Г. Мезенцева, Є. Ліньова). Керамічні матеріали з цих досліджень зберігаються у фондах ІА, МІК, ВІКЗ, НІЕЗ «Переяслав» і на кафедрі археології КНУ. Знахідки XVI—XVIII ст. згадуються у звітах про ці роботи та інколи супроводжуються світлинами окремих речей[76]. За незначними винятками, ці матеріали майже не публікувалися[77].

Поза тим, в Україні продовжували досліджувати місця, пов'язані з історією козацтва. У 1970—1973 рр. у Суботові Р. Юра і П. Горішній проводили розкопки[78], що дали значний керамічний матеріал, який опрацювала й у 1985 р. опублікувала Л. Виногродська у співавторстві з авторами розкопок[79]. Важливими дослідженнями, які дали комплекс добре датованих речей, зокрема керамічного посуду, стали розкопки І. Свєшніковим у 1978—1981 рр. місця Битви під Берестечком 1651 року[80].

В цей же час зроблено перші спроби узагальнити здобуті матеріали, дати їх характеристику і хронологію. На основі польових досліджень і речей з фондів ІА і музеїв України Р. Юра почав збирати матеріали до книги «Матеріальна культура періоду формування української народності», яка, на жаль, лишилась незавершеною і неопублікованою. Її рукопис і зібрані вченим матеріали зберігаються в НА ІА НАН України[81]. Серед них — історіографія до теми, а також замальована кераміка з багатьох музеїв України і фондів ІА, зібрана інформація про досліджені на той час горни. Окремий розділ своєї праці Р. Юра присвятив кераміці з кінця XIII по XVII ст. включно. Дослідник вирізнив такі види керамічного посуду, як горщики, миски, покришки, посуд для пиття, баклаги, сковорідки, барильця, та описав їх у окремих підрозділах. Поширення керамічних мисок у післямонгольський час Р. Юра пов'язував із припиненням виробництва дерев'яних аналогів. Він виділив дві форми мисок — конічну і зі зламом, які побутували і в наступні століття, і які дослідник виводив з форм давньоруських мисок. Появу тарілки Р. Юра пов'язував з поширенням ножного гончарного круга, а еволюцію її форми вбачав у зміні пропорцій і форм вінець. Значення цих ознак як хроноіндикаторів підтвердили наші дослідження. Р. Юра також відзначив вплив на форму керамічних кухлів і келихів форми аналогічного посуду з металу й скла. Баклаги дослідник поділив на два види, прослідкував їх історію та виявив аналогії.

70. Юра 1971с, с. 39—40.
71. Кучера 1969; Томашевський, Борисов 2022, с. 51—53.
72. Беляева 1979, 1982.
73. Лащук 1971.
74. Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974; Мовчан 1971.
75. Мовчан 1975; 1982; Івакін 1976.
76. Боровський 1982; Линева 1982; Мезенцева 1970; 1971; Сикорский и др. 1986; Тоцкая 1973; 1974.
77. Кілієвич 1977.
78. Юра 1971а, Горішній 1995, с. 144—145.
79. Виногродська, Горішній, Юра 1985.
80. Свєшніков 1993.
81. Юра спр. 15—19.

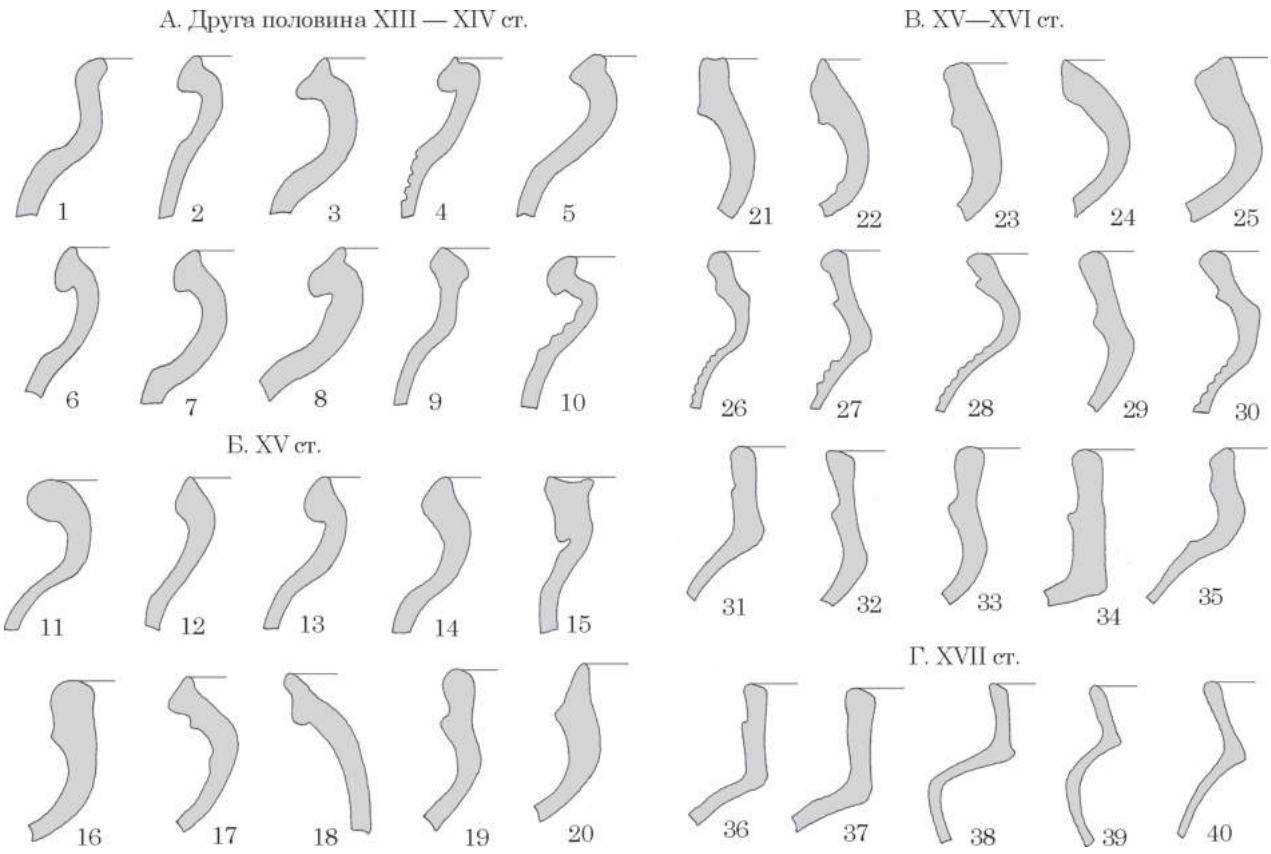

Табл. 1.1. Хронологічна таблиця типів вінець горщиків Р. Юри (спр. 16, арк. 211, 212)

Р. Юра запропонував хронологічну шкалу вінець горщиків з другої половини XIII по XVII ст. включно (табл. 1.1). У профілі вінець він простежив зміни, які полягали у зменшенні зовнішнього потовщення та у розчленуванні його на дві частини і перетворенні нижньої частини в рубчик посередині вінець. Цю ознаку дослідник вважав характерною для XVI—XVII ст. Іншими визначальними рисами горщиків цього часу, на його думку, були різкий перехід від плічок до шийки, особливо на внутрішній стороні, а також ребро на переході від плічок до тулуба. Таке датування ознак було надто широким, а мікрохронологія окремих типів містила чимало помилок, спричинених відсутністю на той час добре датованих комплексів. Так, до XV—XVI ст. дослідник зарахував вінця першої половини XVII ст., а вінця XVIII ст. — до XVII ст. Але загальну тенденцію розвитку верхньої частини горщика вчений відобразив правильно. Досить повно Р. Юра охарактеризував пластичну орнаментацію, докладно розглянув технологію виготовлення димленої кераміки, описки і полив. Отже, ця праця вченого є першим узагальненням керамічного матеріалу, багато положень якого підтвердили наші дослідження.

Четвертий період, що охоплює час з кінця 1980-х рр. до сьогодні, характеризує стрімке накопичення археологічних джерел і поява численних публікацій, присвячених «пізній» кераміці**.** Саме в цей період, особливо після здобуття Україною у 1991 р. незалежності, значно зросла зацікавленість археологів литовськими часами й козацькою добою. На Київщині досліджуються шари XVI—XVIII ст. різних міст і сіл, проводяться археологічні розвідки по виявленню поселень цього періоду. Особливо інтенсивно ці роботи відбуваються у Києві, завдяки чому було зібрано значну кількість кераміки. В цей період одночасно з розкопками і накопиченням матеріалів здійснюється їх опрацювання та систематизація різними дослідниками. Показовою є тенденція до збільшення керамологічних публікацій. Особливо їх кількість зросла з початку 2000-х рр. Значну роль у цьому процесі відігравав створений у 1993 р. Науково-дослідний центр «Часи козацькі» (Д. Телегін, О. Титова), який став своєрідним координаційним осередком для дослідників раннього модерну з усієї України. Організована центром щорічна конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» є майданчиком, де вчені можуть представляти результати своєї роботи і обговорювати важливі питання історії, археології, мовознавства вказаного періоду. Значною віхою стало видання центром у 1997 р. підручни-

ка з археології козацької доби, у якому було узагальнено наявний на той час матеріал, включно з керамікою[82]. До цієї тематики тією чи іншою мірою долучалися й інші установи, які проводили тематичні конференції та друкували збірки. Так, збірник праць, присвячений кераміці козацьких часів, видав Інститут керамології, а ІА — збірник, присвячений кераміці і склу від середньовіччя до Нового часу[83]. Поза тим, значно зросла кількість статей на дану тематику в періодичних наукових виданнях, різних збірках і матеріалах конференцій.

Цей період характеризується новим якісним кроком у вивченні пізньосередньовічного і ранньомодерного гончарства України. В другому десятилітті XXI ст. з'явилися ґрунтовні розробки типології і хронології керамічного посуду, а також соціо-топографічних аспектів гончарства у різних регіонах України. Йдеться найперше про дисертаційні дослідження І. Голубєвої (Слобожанщина) і Л. Мироненко (Батурин), монографії І. Тесленко (Крим) і О. Коваленко (Полтава)[84]. Середньої Наддніпрянщини стосуються дисертаційні роботи О. Оногди і автора цієї книжки, створені переважно на київських матеріалах[85].

За ступенем інформативності і глибиною розробки даної теми археологічну літературу останніх 35 років, яка стосується Києва і Київщини, можна поділити на три основні групи.

До першої належать роботи, присвячені окремим пам'яткам, які побіжно згадують пізньосередньовічну кераміку — статті у наукових часописах «Археологічні дослідження в Україні», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» тощо. Деякі з них містять коротку характеристику кераміки і відповідний ілюстративний матеріал. Сюди ж можна зарахувати монографії про історичну топографію Києва, в яких також містяться дані про гончарні осередки і міські цехи гончарів.

До другої групи належать роботи, присвячені характеристиці і систематизації кераміки з окремих регіонів Середнього Подніпров'я і музейних зібрань. До цієї ж групи можна віднести публікації досліджених гончарних горнів. Більшість таких статей друкують збірники «Могилянські читання», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», журнали «Археологія», «Археологія і давня історія України» «Археологічна керамологія», «Українська керамологія», матеріали наукових конференцій тощо. Значення цих двох груп робіт полягає у введенні до наукового обігу значного масиву систематизованих та добре датованих матеріалів.

Третя група праць присвячена проблемним питанням розвитку української пізньосередньовічної кераміки. Її ми розглянемо далі. Зараз зупинимось на перших двох групах і проаналізуємо стан дослідження та опрацювання пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки Київщини, а також охарактеризуємо стан вивчення кераміки відповідного часу в Україні, що дає нам значну базу для пошуку аналогій київським матеріалам.

1.2.2. Публікації керамічних матеріалів Києва і Київщини у 1990-х—2020-х рр.

Перш за все відзначимо публікації підсумків археологічного вивчення історичних районів **Києва** (Верхнього міста, Печерська, Подолу), а також околиць міста і приміських поселень. Розвитку Києва після монгольської навали присвячено три монографії. Першою є дослідження Г. Івакіна з історії Києва другої половини XIII — середини XVI ст., у якій вперше було зроблено висновок про безперервність заселення тогочасного Києва, попри спустошення, завдані місту під час монгольської навали[86]. Хоча в цій роботі кераміка не є об'єктом дослідження, проте Г. Івакіну саме на основі її датування значною мірою вдалося дійти цих важливих висновків. Адже саме неправильне датування вченими середини XX ст. керамічних форм XIV—XVI ст. призвело до помилкового твердження про запустіння Києва після монгольської навали аж до XVII ст.[87] Правильно продатувавши керамічні матеріали, Г. Івакін продемонстрував безперервність і спадковість розвитку матеріальної культури Києва від великокнязівської епохи до нових часів. Слід відзначити, що саме Г. Івакін та очолювані ним Кожум'яцький загін Подільської експедиції, а згодом і Архітектурно-археологічна експедиція ІА вперше на території Середнього Подніпров'я почали систематичне археологічне вивчення пам'яток пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу.

82. Телегін, Д., Винокур, І., Титова, О., Свєшніков, І. та ін. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. Київ: ІЗМН.

83. Українська керамологія, кн. III, т. 1: Українське гончарство доби козацтва, 2011; Археологія і давня історія України, 2018, 4 (29).

84. Голубєва 2011a; Коваленко 2018b; Мироненко 2017b; Тесленко 2018; 2021.

85. Оногда 2012; Чміль, Л. 2010.

86. Івакін 1996.

87. Каргер 1958, с. 494; Гончаров 1957, с. 135; Івакін 1996, с. 111.

Дві інші монографії — С. Климовського та О. Попельницької — присвячені історичному розвитку і топографії Києва XVI—XVIII ст.[88] Хоча вони теж не стосуються безпосередньо кераміки, у цих працях є засновані на архівних джерелах важливі свідчення з історії київського гончарного цеху і пов'язаної з гончарами міської топографії. Зокрема, автори з'ясували час заснування цеху, місце знаходження цехового будинку, крамниць та торгових рядів, місць компактного проживання гончарів.

Публікації власне керамічних матеріалів з різних історичних частин Києва є наступними.

У ***Верхньому місті*** (на Старокиївській горі) систематичні розкопки розпочалися з кінця 1960-х рр. Згодом почала свою роботу Старокиївська експедиція під керівництвом Я. Боровського і І. Мовчана, пізніше — А. Козловського за участі В. Гончара, М. Ієвлева, С. Климовського, В. Крижановського, О. Сиром'ятникова, інших дослідників. За роки розкопок цієї території накопичено значний керамічний матеріал пізньосередньовічного і ранньомодерного часу, який зберігається у фондах ІА НАН України, МІКу та НМІУ.

Першою роботою, присвяченою темі нашого дослідження, стала стаття Я. Боровського і О. Калюка про археологічний комплекс кераміки з будівлі XVII ст. по вул. В. Житомирська, 2. Художній керамічний посуд з фондів НМІУ, що походить з розкопок експедиції М. Каргера, опублікувала О. Попельницька[89]. Розгорнуту характеристику кераміки та публікації ранньомодерних матеріалів з Верхнього Києва містять статті М. Ієвлева, А. Козловського та В. Крижановського[90]. Інформативними щодо теми нашого дослідження є й студії Я. Боровського, І. Мовчана, В. Гончара, М. Ієвлева, А. Козловського, В. Крижановського та інших дослідників, опубліковані у щорічниках «Археологічні дослідження в Україні»[91].

До складу Верхнього Києва належить садиба Михайлівського Золотоверхого монастиря, вперше досліджена у 1930-ті — 1940-ві рр. Але, як вже згадувалося, тогочасні матеріали збереглись лише частково і погано піддаються атрибуції через втрату більшості польової документації[92]. Новітні дослідження цієї території у 1994—1999 рр. велися спочатку під керівництвом В. Харламова, з 1996 р. — Г. Івакіна, за участі Г. Козубовського, В. Козюби, С. Полякова, А. Чекановського, автора цієї роботи, інших членів експедиції[93]. Ці розкопки дали велику кількість добре датованого керамічного посуду XV—XVIII ст., опублікованого у двох статтях[94].

Розкопки на території НЗ «Софія Київська» у Верхньому місті у 1970-х рр. очолювала І. Тоцька. Тоді була отримана значна кількість керамічних матеріалів XVIII ст., у 2014 р. введених до наукового обігу автором цієї роботи у співавторстві з І. Тоцькою і В. Гайдуком. Новітні дослідження цієї території під керівництвом Т. Бобровського теж дали певну кількість ранньомодерного гончарного посуду[95].

Великою історичною частиною Києва є ***Поділ***. Перші розкопки тут відбулися у 1950 р. під керівництвом В. Богусевича, а регулярні дослідження здійснюються з 1970-х років. За цей час велику кількість досліджень провели М. Сагайдак, М. Сергеєва, А. Занкін, О. Калюк, П. Михайлов, Д. Пефтіць, С. Тараненко, В. Тимощук, Н. Хамайко, інші науковці. На різних ділянках Подолу розкопано багато пізніх об'єктів з керамікою. Серед публікацій на увагу заслуговують статті Ю. Башкатова, О. Комара, В. Крижанівського, П. Михайлова, М. Сагайдака, М. Сергеєвої, В. Тимощука, Н. Хамайко про об'єкти на вул. Братській, Фролівській, Спаській, Андріївському узвозі, на території колишніх Грецького і Братського монастирів, Плоскої слободи[96]. Аналіз керамічного посуду XVI—XVIII ст. міститься в статтях О. Оногди, а також автора цієї роботи, у співавторстві з С. Тараненком, Н. Хамайко та А. Чекановським, написаних про комплекси і матеріали кінця XVIII — початку XIX ст. по вул. Верхній Вал, Сагайдачного, Спаській та Щекавицькій. Також охарактеризовано кераміку з розкопок Гостиного двору і гончарного горну по вул. Костянтинівській, 6[97]. У 2016 р. по вул. Кирилівській було досліджено важливий комплекс, пов'язаний з гончарним виробництвом XVIII ст. Матеріали

88. Климовський 2002, Попельницька 2003.

89. Боровський, Калюк 1993; Попельницька 2000; 2005.

90. Козловський, Ієвлев 2009; Козловський 2017; Крижановський 2012; 2013.

91. Івакін В. та ін. 2022а; Козловський, Ієвлев, Крижановський 2007; Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005; 2006; Мовчан та ін. 2001а; 2003.

92. Хамайко та ін. 2020.

93. Івакін та ін. 1997; 1998; 1999.

94. Чмиль 2005; Чміль 2015.

95. Бобровський, Савицький, Стріхар 2020; Тоцька, Чміль, Гайдук 2014.

96. Крижановський 2014; Тимощук, Башкатов 1994; Сагайдак, Тимощук, Башкатов 1995; Сагайдак, Хамайко, Комар 2015; Сергеєва 1995; Сергеєва та ін. 1996.

97. Оногда 2013а; Тараненко, Чміль, Чекановський 2012; Хамайко, Чміль 2010; Чміль 2014; 2020.

з нього до наукового обігу введено автором разом з Г. Івакіним, В. Івакіним та А. Чекановським[98]. Деяка інформація про кераміку XVI—XVIII ст. наявна в наукових звітах про археологічні дослідження[99].

Гончарна слобода ранньомодерного Києва знаходилась в урочищі Гончарі-Кожум'яки, відокремленому від Подолу Замковою горою. Перші гончарні горни в урочищі було виявлено в 1970-ті рр., а його систематичні дослідження під керівництвом Г. Івакіна здійснювалися в 1987—1993 рр. за участі Д. Герасимова, Г. Козубовського, А. Чекановського, автора цієї роботи, інших дослідників[100]. В 2002—2004 і 2007 рр. роботи продовжилися під керівництвом М. Сагайдака за участі Д. Пефтіця, С. Тараненка, Н. Хамайко, Д. Черновола та ін.[101]. В результаті розкопок отримано значний керамічний матеріал, частково опублікований. Загальну інформацію про результати розкопок на 1989 р. подано в роботі Г. Івакіна, Г. Козубовського та А. Чекановського. Конструкцію гончарних горнів проаналізував Д. Герасимов, орнаменти керамічного посуду — автор цієї книги, яка також разом з Н. Хамайко опублікувала узагальнюючу роботу про гончарні майстерні, досліджені за всі роки розкопок означеного урочища [102].

На київській Замковій горі в другій половині XIV — першій половині XVI ст. знаходився київський замок, і виявлена там кераміка характеризує ранній етап досліджуваного нами періоду. В звітах і статтях середини XX ст. інформація щодо кераміки, знайденої на Замковій горі, є доволі лаконічною. В 1977, 1999 і 2005 рр. на Замковій горі проводилися невеликі розкопки, які також не завершилися повними публікаціями керамічних знахідок[103]. Ці матеріали зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України і у НМІУ[104].

Значну кількість керамічного посуду XV—XVIII ст. дали багаторічні дослідження ***Печерська***. Розкопки на території Києво-Печерської лаври багато років поспіль проводили С. Балакін, О. Загребельний, О. Зажигалов, О. Сиром'ятников та Д. Фінадоріна, пізніше — С. Тараненко, Ю. Мисько, інші науковці КПЛ. Цю території також досліджувала Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом В. Харламова, пізніше — Г. Івакіна за участі В. Гончара та інших вчених. Як наслідок, було виявлено багато археологічних об'єктів XV—XVIII ст. з великою кількістю керамічного матеріалу. Найбільш повно керамічні комплекси ранньомодерного часу з досліджень 1990-х рр. охарактеризовані в роботах С. Балакіна, В. Гончара, О. Загребельного, А. Пахара та О. Сиром'ятникова[105]. В два перші десятиліття XXI ст. до наукового обігу введено численні об'єкти з розкопок на території КПЛ і прилеглої території, зокрема, гончарний горн XVII ст.[106] Аналізу глиняного питного посуду XVII—XVIII ст. з досліджень на Печерську присвячена стаття Л. Гущиної[107].

Поряд КПЛ у ранньомодерну добу був розташований Вознесенський дівочий монастир, на території якого у 1784 р. збудували Старий Арсенал. В 2005—2009 рр. цю територію досліджувала Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом Г. Івакіна за участі С. Балакіна, В. Баранова, Г. Козубовського, О. Оногди, А. Чекановського, автора цього дослідження, інших науковців[108]. Було отримано значну кількість матеріалів з археологічних об'єктів кінця XV — початку XVIII ст. і опубліковано багато статей, присвячених цій пам'ятці. Зокрема, керамічний посуд XV—XVI ст. охарактеризувала О. Оногда, кераміку XVII — початку XVIII ст. — автор цієї книжки, сакральні зображення на керамічних виробах — І. Івакіна[109].

Ще одну історичну місцевість на Печерську — урочище Аскольдова Могила — у 1997 р. дослідили І. Мовчан та С. Климовський, де розкопали гончарний горн XVIII ст., якому присвятили невелику статтю; більш повна інформація міститься у науковому звіті[110]. Керамічний посуд з цього комплексу частково опрацювала та опубліковала автор-

98. Івакін та ін. 2017.

99. Занкин, Калюк 1992; Пекарская, Климовский 1990; Сагайдак, Пефтіць 2010; Сагайдак, Сергеева 1992.

100. Івакін та ін. 1989; 1990; 1992; 1993.

101. Сагайдак та ін. 2004; 2007.

102. Герасимов 1991; 1993; 1995; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Чміль 1993; 1997; 2001; Чміль, Хамайко 2015.

103. Климовський 2006; Попельницька 2006.

104. Висловлюю щиру подяку О. Попельницькій за надану інформацію про деякі екземпляри з НМІУ. Частину масового матеріалу із Замкової гори використав Р. Юра при побудові типології горщиків в уже згаданій узагальнюючій праці.

105. Балакин, Сыромятников 1992; Гончар 1993; Загребельний, Балакін 1999; Пахар, Балакин 1995; Сиром'ятников, Балакін 1993.

106. Балакін 2002; 2003; 2004b; 2005; 2006; 2007a; 2007b; 2008a; 2008b; 2012; 2016; Балакін, Зажигалов 2011; Балакін, Оногда 2008; Івакін, Балакін 2001a; 2001b; Мисько 2021; Мовчан та ін. 2001b; Ткаченко, Балакін 2011.

107. Гущина 2013.

108. Івакін та ін. 2006; 2007a; 2007b; 2009a; 2009b.

109. Івакіна 2009; Оногда 2008c; 2015a; 2018; Чміль 2007b; 2008a; 2008b.

110. Мовчан, Климовський 1997; 1998.

ка цієї книжки[111]. Матеріали розкопок зберігаються в МІКу.

Крім трьох означених історичних частин Києва, дослідження проводилися на давніх міських ***околицях***, які зараз ввійши до меж міста. Найбільш важливим є виявлення у 1971 р. І. Мовчаном гончарного комплексу кінця XVI — першої половини XVII ст. в урочищі Видубичі (пагорб «мис Чайка»). Результати цих розкопок опублікував І. Мовчан, а кераміку в 2007 р. коротко охарактеризувала авторка цієї книги[112].

На початку 1990-х рр. об'єкт кінця XVII — початку XVIII ст. на Софійській Борщагівці дослідили І. Готун, А. Петраускас та Л. Шевцова[113].

В 2014 р. під час розвідкових робіт у Бортничах В. Козюба, О. Оногда, А. Чекановський і автор цього дослідження розкопали залишки археологічного об'єкту з керамікою XVI ст.[114]

У 2018 р. Андрій і Анатолій Оленичі виявили на території колишньої Микільської Слобідки залишки гончарного виробництва XIX ст. і опублікували керамічний комплекс із цих розкопок[115].

В. Козюба під час археологічної розвідки території, яка зараз входить до адміністративних меж Києва, виявив кілька поселень XVII—XVIII ст., на яких зібрав досить значні за обсягом керамічні серії[116]. І хоча кераміка з розвідкових робіт мало придатна для типологічних і хронологічних побудов, її можна використовувати для з'ясування загальної картини поширення певних типів і попереднього визначення регіональних відмінностей.

В останні роки активно вивчалась **Київщина**, передусім Біла Церква, Білогородка, Вишгород та Переяслав, де проводилися багаторічні археологічні розкопки, які дали значну кількість матеріалів для вивчення гончарного виробництва XVI—XVIII ст. Водночас пізньосередньовічні матеріали з Богуслава та Чорнобиля досі не введені до наукового обігу.

Білу Церкву в 1980-х рр. досліджував Р. Орлов, який виявив кілька об'єктів XVI—XVIII ст., інформація про пізньосередньовічні матеріали з яких є у звітах[117]. У 1999 р. О. Стародуб вивчив археологічні об'єкти XVI ст., матеріали з яких зберігаються в Білоцерківському краєзнавчому музеї[118]. В 2011 р. на території замку А. Петраускас, М. Квітницький, О. Стародуб та інші дослідники виявили кілька об'єктів кінця XVI—XVIII ст., матеріали з яких частково опубліковані[119].

У ***Білогородці*** (давньоруському Білгороді), починаючи з кінця 1960-х рр., роботи тривалий час проводилися експедиціями Київського державного університету ім. Шевченка. За цей період зібрано значну колекцію керамічного посуду XVI—XVIII ст., яка частково знайшла відображення у звітах Г. Мезенцевої і публікації В. Непомящих[120]. У 1982 р. Є. Ліньова розкопала гончарний горн XVII ст., інформація про який наявна лише у звіті[121]. Гончарному виробництву міста присвятили роботу Ю. Толкачов і С. Крамарова[122].

Серед досліджень ***Вишгорода*** 1970-х рр. слід відзначити розкопки 1972 р. В. Чумаченка, що виявив піч XVI ст., яку, проте, неправильно датував давньоруським часом. У 2010 р. Н. Блажевич продатувала цю споруду і визначила її як гончарний горн[123]. Щоправда така атрибуція поки що не є доведеною. Важливими для теми нашого дослідження є розкопки 2002 р. В. Козюби, Р. Орлова і А. Чекановського, які дослідили гончарний горн XVII ст. Публікаціям виявлених матеріалів, зокрема, керамічного посуду, присвячено кілька студій[124].

Переяслав з 1980-х рр. досліджувала археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом М. Сікорського, пізніше — Г. Бузян, Д. Тетері, О. Колибенка, інших дослідників. За майже 40 років у місті розкопано багато об'єктів XVI—XVIII ст., серед яких велике значення для нашого дослідження мають гончарні горни. Один з них у 1986 р. дослідив М. Буйлук, інший у 1994 р. — О. Колибенко. Матеріали розкопок опубліковано у кількох роботах, а виявлені керамічні матеріали більш повно представлено у звітах[125]. Пізньосередньовічні матеріали з Переяслава, зокрема керамічний посуд, до наукового обігу також ввели Г. Бузян, С. Вовкодав, О. Колибенко, О. Прядко, Д. Тетеря, О. Юрченко[126].

111. Чміль 2021.
112. Мовчан 1975; 1982; 1993; Чміль 2007a.
113. Готун, Петраускас, Шевцова 1997.
114. Козюба та ін. 2015.
115. Оленич, Оленич 2018.
116. Козюба, Чміль 2018.
117. Орлов 1983; Орлов, Покас 1981; 1982.
118. Стародуб 2001.
119. Квітницький та ін. 2013; Петраускас та ін. 2012.
120. Мезенцева 1970; 1971; 1972b; Непомящих 2016.
121. Линева 1982.
122. Толкачов, Крамарова 2010.
123. Блажевич 2010.
124. Козюба, Орлов, Чекановський 2003; Лагунова 2004; Чміль 2005.
125. Буйлук 1993; Колибенко 1994; Колибенко О. 1998; Сикорский и др. 1986.
126. Бузян, Тетеря 2014; Прядко та ін. 2021; Тетеря 1999; 2001; 2007; 2010; 2014; Юрченко, Вовкодав 2004.

Території ***сіл і містечок навколо Києва,*** у контексті проведення археологічних експертиз земельних ділянок, досліджували І. Готун, В. Івакін, М. Квітницький, С. Лисенко, А. Оленич, Р. Орлов, А. Петраускас, О. Стародуб, інші науковці. Майже на всіх досліджених пам'ятках (Бориспіль, Васильків, Великі Дмитровичі, Германівка, Гребені, Обухів, Ржищів, Софіївська Борщагівка, Русанів, Ходосівка та ін.) відмічена наявність культурних нашарувань і об'єктів XVI—XVIII ст., матеріали з яких частково опубліковані[127].

В останні роки активно проводяться ***археологічні розвідки*** в Київській області**,** під час яких виявлено чимало пам'яток XVI—XVIII ст. Цікаві матеріали дали розвідкові роботи в с. Лісники, де обстежено замчище Корецьких та історичний центр села. Опубліковано результати археологічних розвідок і невеликих досліджень на території Борисполя, в Дибинцях Богуславського р-ну, в Іванківському і Обухівському районах[128]. Багато розвідкових робіт проводиться на Переяславщині[129]. Особливо цінними є спостереження О. Юрченка, який за складом глиняного тіста виділив на Переяславщині окрему технологічну групу керамічного посуду[130]. Крім вище перелічених, є значна кількість інших публікацій розвідкових робіт, але вони переважно містять лише вказівки на наявність матеріалів XVI—XVIII ст.

1.2.3. Публікації пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки з інших регіонів України

За останні 30 років видана значна кількість публікацій, в яких більш чи менш повно оприлюднені керамічні матеріали XVI—XVIII ст., здобуті під час археологічних досліджень у різних регіонах України. Ці матеріали дають велику кількість аналогій до керамічного посуду Києва і Київщини. Розглянемо за регіонами публікації, найбільш важливі для теми нашого дослідження.

На Лівобережжі археологічні дослідження найдовше тривають на ***Чернігівщині***. З повоєнними розкопками середини XX ст. там склалася така сама ситуація, як і в Києві. Тоді було отримано значну кількість «пізніх» матеріалів, але опрацьовуються вони лише в останні два десятиліття[131]. Вперше кераміку XIV—XVII ст. з Новгорода-Сіверського опублікувала Л. Виногродська[132]. З інших робіт слід назвати публікацію короткої інформації про розкопки у 1990 р. А. Казаковим та І. Потаповим у Любечі гончарного горна XVII ст.[133]. Тоді ж у Чернігові було розкопано синхронний гончарний горн та кілька об'єктів XVI—XVIII ст., один з яких був висвітлений у статті Т. Новик[134]. Колекцію керамічних виробів з цих розкопок опублікувала Л. Виногродська[135]. Чернігівським гончарним осередкам козацької доби присвячена стаття Ю. Ситого і Є. Калашника[136]. Т. Новик опублікувала матеріали козацького часу з Прилук, О. Веремейчик — з Любеча, В. Коваленко, Р. Луценко та О. Терещенко — зі Сновська, а І. Готун і О. Казимір — з чернігівського посаду[137]. Керамічним колекціям з розкопок Батурина присвячені низка статей і дисертація Л. Мироненко[138].

У 1990 р. Л. Виногродська ввела до наукового обігу два розкопані на ***Полтавщині*** гончарні горни і кераміку з них[139]. В кінці минулого століття з'явилися статті, які характеризують кераміку XVII—XVIII ст. Полтави (В. Мокляк, О. Ханко) і Опішні (Л. Хохлачова)[140]. В останні два десятиліття вийшла низка статей, які розглядають кераміку козацьких часів Полтави та інших містечок і сіл області[141]. Важливими для теми нашого дослідження є знахідки гончарних горнів XVII—XX ст. з різних місць Полтавщини, які опублікували В. Верещака, О. Коваленко, Р. Луговий, Ю. Пуголовок, О. Ткаченко, В. Яремченко (Полтава, Решетилівка), А. Щербань (Диканька, Великі Бу-

127. Готун, Петраускас, Шевцова 1997; Івакін В. та ін. 2020; 2022b; Квітницький 2010; Квітницький, Кузьмук 2005; Квітницький та ін. 2009; Лысенко и др. 2006; Орлов, Стародуб 1996; 1998.

128. Відейко 2007; Відейко, Слєсарєв, Відейко 2020; Івакін В. та ін. 2022c; Толкачов та ін. 2018; Чміль, Чекановський 2007; Чміль, Козюба, Борисов 2018; Чміль, Козюба 2021.

129. Прядко 2015; 2016; Юрченко 2019.

130. Юрченко 2011.

131. Мудрицька, Черненко 2003; Ситий 2022.

132. Виногродська 1988; Виногродская 1990a.

133. Казаков, Потапов 1990; Потапов 1992.

134. Новик 2001.

135. Виногродська 2005b.

136. Ситий, Калашник 2013.

137. Веремейчик 2021; Коваленко, Луценко, Терещенко 2009; Новик 2008.

138. Мироненко 2016; 2017a; 2017b.

139. Виногродская 1990b.

140. Мокляк 1993; Ханко 1999; 2000; Хохлачова 1995.

141. Калашник 2009a; 2009b; Коваленко 2003; 2011a; 2018a; Коваленко, Берест 2021; Коваленко, Луговий 2013; 2020; Луговий 2007; Лямкін, Шерстюк 2010; Пуголовок 2012; 2013; 2022; Сидоренко, Шерстюк 2016; Супруненко, Пашкевич, Шерстюк 2009; Супруненко, Пуголовок 2012; Супруненко, Шерстюк 2010; 2019; Ткаченко, Яремченко 2013; Шерстюк 2021; Шерстюк, Артем'єв 2018; Шерстюк, Лямкін 2011; Шерстюк, Супруненко 2009.

дища), А. Гейко, В. Троцька (Опішня, Міські Млини)[142]. Багаторічні розкопки Полтави знайшли відображення у серії колективних монографій (автори Є. Калашник, К. Мироненко, Ю. Пуголовок, О. Супруненко, В. Шерстюк), присвячених розкопкам різних районів міста. Деякі з них містять детальну інформацію про виявлені горни і керамічні комплекси XVII—XVIII ст.[143] Датовані зразки керамічного посуду козацьких часів також є у монографіях з історії Кременчука і селітроварницького стану на Більському городищі[144]. Гончарству Полтави XVIII ст. присвячена монографія О. Коваленко[145].

На ***Слобожанщині*** дослідження найбільш активно проводяться у Харкові і на низці поселень XVII—XVIII ст.: Верхній Салтів, Цареборисівська фортеця, Чугуїв та ін. Їх матеріали введені до наукового обігу І. Голубєвою (Заїкою) та іншими дослідниками[146]. Гончарний горн XVIII ст. з селища Манченки на Харківщині опублікував Г. Свистун, горни XVIII—XIX ст. з с. Просяного і м. Валки — І. Голубєва й В. Колода[147]. Низка праць І. Голубєвої зі співавторами присвячена загальним питанням керамічного виробництва Слобожанщини[148]. Кераміку козацьких часів з Глухова проаналізували Ю. Коваленко, Ю. Берест і О. Коваленко[149].

На ***Донбасі*** цікавими для нашої теми дослідження є виявлення гончарних печей на поселеннях Луганський (К. Красильников) і Макарів Яр (О. Стадник, А. Стадник, Т. Блюм)[150], а також публікації кераміки XVII—XVIII ст. з пам'яток Луганщини і Донеччини: Торська фортеця, с. Нижньотепле, Святогірська лавра та ін. (Г. Капнік, М. Ключнєв, Л. Милокост, В. Мирошниченко та ін.)[151].

Дослідження археологічних шарів пізнього середньовіччя проводяться на багатьох пам'ятках історичних регіонів Правобережжя Дніпра. У 2015 р. на ***Волині*** О. Войтюк продовжив розкопки місця Берестецької битви[152]. Дослідження Дорогобужа, Дубна, Луцька, Острога, Пересопниці, Рівного та інших пам'яток (О. Войтюк, В. Гупало, Б. Прищепа, Ю. Пшеничний, С. Терський, В. Чекурков та ін.)[153] і опрацювання старих музейних колекцій (І. Костюк, О. Попельницька)[154] дали комплекси кераміки переважно раннього етапу досліджуваного періоду — XVI — першої половини XVII ст. Були виявлені гончарні горни XV ст. в Жидичині (С. Панишко) і XVII ст. у с. Верхів (В. Гупало та ін.)[155].

Коротко опубліковані пізньосередньовічні знахідки з ***Житомирщини:*** Житомира, Олевська (А. Петраускас К. Бондарь, М. Хададова та ін.), Коростеня (Б. Звіздецький), Овруча (А. Томашевський) і Народичів (С. Павленко)[156]. Технологічну групу кераміки з Овруччини охарактеризували А. Томашевський і С. Павленко[157].

Замки ***Поділлля*** (Бар, Брацлав, Вінниця, Зіньків, Старокостянтинів, Хмільник) та інші пам'ятки (Лядівський монастир, місце Пилявецької битви) з середини 1990-х рр. досліджує Л. Виногродська, яка проаналізувала керамічні колекції з цих розкопок. Одну зі статей, написану у співавторстві з Є. Калашником, вона присвятила керамічному посуду з Вінниці[158]. Багато років тривають розкопки Меджибожа і розташованого неподалік нього укріплення першої половини XVI ст. т. зв. «замку Ракочі» (С. Демидко, О. Погорілець, С. Стопенчук, Ю. Толкачов та ін.)[159], досліджується Кам'янець-Подільський і м. Городок (П. Нечитайло, П. Болтанюк, І. Старенький, Є. Левінзон та ін.). Виявлені там

142. Луговий та ін. 2008; Пуголовок 2020; Троцька 2011; Троцька, Гейко 2011; Щербань 2012; 2018; Яремченко, Ткаченко 2009.

143. Пуголовок, Калашник 2009; Супруненко та ін. 2008; 2009; Супруненко, Пуголовок 2016.

144. Супруненко, Шерстюк 2006; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010.

145. Коваленко 2018b.

146. Голубєва 2006; 2011a; 2011b; 2016; Заїка 2001; 2002; Гречко та ін. 2020; Свистун, Пашкевич, Горбаненко 2010.

147. Голубєва 2013; Колода 2016; Свистун 2018.

148. Голубєва 2009; 2012; Голубєва, Колода, Кущенко 2005; 2008.

149. Коваленко Ю. 2008; Коваленко О., Берест 2021.

150. Красильников 1994; Стадник, Стадник, Блюм 2014.

151. Капнік 2014; Ключнєв 1999; 2001; Кравченко 2005; Кучугура 2011; Милокост 2012; 2013; Мирошниченко 2009; Теліженко, Іваницький 2020.

152. Войтюк 2016.

153. Бардецький 2013; Бардецький, Петров, Вертелецький 2022; Бардецький, Пшеничний, Ткач 2008; Баюк 2011; Вертелецький 2012; Гупало 2007; Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 296—299; Прищепа 2001; 2018; 2021; 2022; Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006; Прищепа, Харковець, Войтюк 2018; Прищепа, Чекурков, Ткач 2008a; 2008b; Пшеничний 2017; 2019; 2020; Пшеничний, Бардецький 2021; 2022; Терський 1996; 1997, 2006; Чекурков 2012.

154. Костюк, Попельницька 2004.

155. Панишко 2015; Hupalo et al. 1997.

156. Бондарь та ін. 2018; Звіздецький 2004; Павленко 2023; Петраускас та ін. 2013; Томашевський 2004.

157. Томашевський, Павленко 2018.

158. Виногродська 1997c; 2005a; 2013; 2014; 2015; 2017; Виногродська, Калашник 2015.

159. Стопенчук, Демидко, Погорілець 2003; Толкачов, Крамарова 2012.

керамічні колекції частково опубліковані[160]. Важливими є введення до наукового обігу гончарних горнів з Кам'янця-Подільського, Меджибожа, с. Велика Кужелова на Хмельниччині і с. Вороновиця на Вінничині[161].

Великі колекції ранньомодерного керамічного посуду ***Галичини*** походять зі Львова. Аналіз цих матеріалів виконали М. Войтович, Н. Войтович, В. Войнаровський, О. Лазурко, С. Терський, М. Шніцар, інші дослідники[162]. Багато керамічного посуду вказаного часу згадує каталог львівських археологічних знахідок[163]. Також були опубліковані керамічні матеріали XV—XVIII ст. із селища на р. Гнила Липа, Угнева, Жовкви, Белза[164]. Типологію і хронологію пізньосередньовічної західноукраїнської кераміки включно до XVII ст. дослідила В. Гупало, зокрема (у співавторстві з І. Свєшніковим) кераміку зі скарбів[165].

Археологічне дослідження замків ***Закарпаття*** (Чинадієве, Квасово, Хуст, Королево, Виноградів та ін.) багато років проводили О. Бандровський, М. Жиленко, В. Мойжес, І. Прохненко, інші дослідники. Під час цих робіт виявлено датовані керамічні матеріали, представлені у монографії і статтях[166]. Значну кількість керамічного посуду було знайдено під час розкопок Ужгорода і Берегова[167].

Для ***Буковини*** важливими є публікація гончарних горнів XV — початку XVI ст. з Чернівців (С. Пивоваров, М. Ільків, В. Калініченко) і XVIII ст. з с. Шебутинці (С. Якубина) та датування середньовічної і ранньомодерної кераміки за нумізматичними знахідками (Л. Михайлина, С. Пивоваров)[168].

Черкащина разом з Київщиною, за поділом Ю. Лащука, входить до наддніпрянської зони сучасного гончарства. Дослідження пам'яток часів козацтва тут почалися з розкопок в Суботові і Чигирині, про що йшлося вище, і відновились у 1990—1993 рр. (П. Горішній, М. Кучера). Вже згадану кераміку з Суботова у 1985 р. опублікували Л. Виногродська, П. Горішній та Р. Юра, а коротку характеристику гончарних виробів з розкопок 1990-х рр. дав М. Кучера в узагальнюючій статті про суботівське замчище-садибу, що вийшла друком 2010 р.[169] Пізніше розкопки тут проводили В. Гугля і Д. Куштан. Результати робіт на Чигиринщині також ввели до наукового обігу П. Горішній, О. Гугля, О. Діденко, О. Пашковський, М. Сиволап та інші вчені[170]. Кераміку з Музею Б. Хмельницького опублікувала О. Пискун[171]. В 1990-ті рр. Л. Виногродська проводила розкопки в Трахтемирівському заповіднику, а на початку 2000-х рр. разом з В. Петрашенко досліджувала канівське узбережжя, де виявила залишки гончарного горну XVII ст.[172] Матеріали козацького часу були виявлені на поселенні біля с. Бучак, гончарний горн XVIII ст. — у Черкасах (Д. Куштан та ін.). Результати цих робіт опубліковані в низці статей і колективній монографії Д. Куштана і В. Ластовського[173]. Матеріали з розкопок Корсуня-Шевченківського ввели до наукового обігу О. Назаров, А. Сміленко та інші дослідники, з Умані — О. Діденко (керамічні комплекси XVII ст.), Домантівського городища — О. Прядко[174].

На ***Дніпропетровщині*** багато років поспіль досліджувалася Новобогородицька фортеця XVII—XVIII ст. (І. Ковальова, З. Маріна, В. Шалобудов) та інші поселення цього часу (О. Старік). Матеріали цих досліджень відображені в коротких публікаціях[175].

З 1990-х рр. поновилися археологічні дослідження ***пам'яток Низового козацтва.*** Ряд публікацій присвячено розкопкам на о. Хортиця, Олешківській та Кам'янській січах, поселенні Ґард (А. Волков, В. Іллінський, А. Козловський, С. Пустовалов, І. Си-

160. Болтанюк 2012; Нагнибіда 2011; Нечитайло 2018, 2022; Нечитайло, Ніколаєва 2016.

161. Захар'єв 1996; Манігда, Грабовська 2022, с. 11—12; Погорілець, Вєтров, Чміль 2022; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018.

162. Войтович, Войтович 2016; 2020; Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018; Войтович, Лазурко, Шніцар 2013; Лазурко, Шніцар 2012; 2016; Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007; Шніцар 2019.

163. ed. Wojceszczuk 2016.

164. Войцещук, Милян, Осаульчук 2006; Лазурко 2007; Зеленецька, Бобровська 1998; Лазурко, Ткач 2009.

165. Гупало 1994; Свешников, Гупало 1994.

166. Бандровський, Зомбор, Гомоляк 2011; Прохненко, Жиленко 2018; Прохненко, Жиленко, Мойжес 2020.

167. Мойжес 2018; 2022; Mojzsesz 2018.

168. Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018; Михайлина, Пивоваров 2017; Пивоваров 2004; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015; Якубина 2019.

169. Кучера 2010.

170. Горішній 1995; Горішній, Діденко 1998; Гугля 1998; 2002; Гугля, Гугля 1997; Куштан 2010.

171. Пискун 2008.

172. Виногродська 1994; Виногродська, Петрашенко 2001.

173. Куштан 2000; 2004; 2021a; 2021b; 2021c; 2022; Куштан, Ластовський 2016; Куштан, Пробийголова, Цвіркун 2018.

174. Діденко 1997; Назаров 2001; Назаров, Кравченко 1999; Прядко 2021; Сміленко, Шекера 1992.

175. Ковальова 2011; Маріна 2005; Старік 2011; Шалобудов 2011a; 2011b; Шалобудов, Ковальова 2013.

моненко, О. Титова, М. Товкайло та ін.)[176]. Щоправда, про керамічний посуд публікації згадують мало, а комплексне дослідження матеріалів з розкопок козацьких січей, досі, на жаль, не створене.

Окремо слід згадати праці, які стосуються кераміки ***Південної України і Кримського півострова***. Хоча ця кераміка належить до культурної традиції, не пов'язаної з Подніпров'ям, деякі її форми і орнаментація здійснили культурний вплив на українські керамічні вироби. До того ж, ці дослідження дозволяють маркувати межі поширення українських і, зокрема, подніпровських традицій у виготовленні кераміки. Кераміку Очакова, Аккерману, Торговиці публікували С. Біляєва, О. Позивай та О. Фіалко, кримську кераміку османського періоду — Д. Алядінова, А. Ібрагімова і І. Тесленко[177]. Взаємовпливу української і тюркської культур, відображеному в археологічних пам'ятках півдня України, присвячена монографія С. Біляєвої[178].

Отже, дослідження протягом останніх 30 років в Україні пам'яток XV—XVIII ст. дозволило отримати велику кількість датованих аналогій для кераміки Києва і Київщини. Необхідно відзначити нерівномірність дослідженості і опрацювання «пізньої» кераміки на території України. Якщо одні регіони представлені значною кількістю публікацій з означеної теми (наприклад, Рівненщина та Полтавщина), то інші є майже білою плямою у цьому відношенні. Зазначимо, що західні регіони країни дають більше аналогій для XV—XVI ст., а східні — для XVIII ст., що, очевидно, зумовлено загальноісторичними процесами на цих територіях.

1.2.4. Література з проблемних питань розвитку керамічного виробництва XVI—XVIII ст.

В останні 30 років, крім публікацій пізньосередньовічних та ранньомодерних пам'яток і кераміки з них, як вже зазначалося, з'явилася група наукових розробок, присвячених проблемним питанням керамічного виробництва XVI—XVIII ст. Серед них головними є типологізація і датування керамічного посуду, а також його техніко-технологічне дослідження. До того ж, науковці вивчають орнаментику, організацію виробництва та інші питання ранньомодерного гончарства. Наразі найкраще розроблено перший напрям, пов'язаний з виявленням головних хронологічних рис керамічного посуду. Він розвивається паралельно з накопиченням матеріалу, і Середня Наддніпрянщина є наразі одним з краще досліджених регіонів. Тож розглянемо внесок науковців у виявлення головних рис і закономірностей розвитку керамічного посуду зазначеного періоду.

Першою до створення ***типо-хронологічних побудов*** українського керамічного посуду XVI—XVIII ст. приступила Л. Виногродська, яка в одній зі своїх перших статей, виконаних у співавторстві, вказала на характерні риси посуду XVII ст.[179]. Дослідниця також звернулася до типології і хронології кераміки XIV—XVII ст. з Новгорода-Сіверського, розподілила її на п'ять хронологічних періодів і запропонувала мікрохронологію вінець горщиків[180]. В узагальнюючій статті й розділі підручника з археології козацької доби Л. Виногродська простежила загальні тенденції розвитку керамічного виробництва у другій половині XIII—XVII ст. Окрему публікацію вона присвятила особливостям полив'яної кераміки післямонгольського часу[181]. Дослідниця розглянула конструкцію горнів і способи випалу, асортимент кераміки та її типологію і датування. Хронологічним показником вона визначила зміну профілю верхньої частини горщика (наявність ребер на плічках і з внутрішнього боку шийки, валик-уступ на середині вінець), що підтвердило наше дослідження. Оскільки свої висновки Л. Виногродська робить на матеріалах з розкопок пам'яток Лівобережжя, Наддніпрянщини і Поділля, вони мають узагальнююче значення для більшості території України з урахуванням регіональної специфіки. Проте ця специфіка в роботах дослідниці не виділяється, акцент робиться на загальноукраїнських рисах кераміки, хоча не всі її висновки щодо кераміки Поділля чи Лівобережжя беззастережно підходять для Києва і Київщини. Також потребують уточнень абсолютного датування відносні зміни хронологічних рис кераміки.

На початку 1990-х рр. систематизацією відомостей про кераміку другої половини XIII—XVIII ст. стала невелика колективна робота авторки цієї книжки у співпраці з Ю. Омельченком та І. Тесленко. В ній уза-

176. Волков 2019; Іллінський 1993; Козловський, Ільїнський 1991; Пустовалов 2007; Симоненко, Титова 2004; Титова 2011; Товкайло, Товкайло 2012.

177. Алядинова 2015; Біляєва, Фіалко 2013; Ибрагимова 2013, с. 257—274; Позивай 2006; Тесленко, Алядинова 2019; Teslenko, Aliadinova 2023.

178. Біляєва 2012.

179. Виногродська, Горішній, Юра 1985.

180. Виногродська 1988; 1990a.

181. Виногродська 1997a; 1997b; Виногродская 1998.

гальнено відому на той час типологію посуду, виділено основні етапи розвитку форм вінець горщиків для кінця XIII—XVIII ст., простежено особливості розвитку загальних пропорцій горщиків і різновидів оздоблення[182]. Це були перші спостереження і узагальнення, в подальшому висновки цієї праці були розширені і уточнені.

Чимало нових матеріалів XVI ст. до наукового обігу ввела О. Оногда, темою досліджень якої є кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII — початку XVI ст. Їй присвячена кандидатська дисертація і численні статті дослідниці[183]. Серед головних здобутків, важливих для теми нашого дослідження, є розробка типології і хронології кераміки початку XVI ст., зокрема, уточнення датування за київськими матеріалами типів горщиків, вінця яких ромбоподібні і з виїмкою. О. Оногда проаналізувала різновиди оздоблення кераміки післямонгольського періоду та технологію її виготовлення, виділивши три групи за складом глиняного тіста і способом формовки. Роботи дослідниці стали підґрунтям для нашого дослідження, ланкою, яка поєднала відносно добре вивчену кераміку Давньої Русі з керамікою раннього модерну.

Важливими для вивчення кераміки Київщини у контексті розробки загальних питань розвитку кераміки є роботи, що характеризують і систематизують кераміку з інших територій України. Ці праці дозволяють порівняти керамічні вироби різних регіонів, виявити тенденції їх розвитку, властиві для значних територій і визначати регіональні відмінності.

На основі численних датованих комплексів з різних поселень І. Голубєва за особливостями матеріальної культури, зокрема, за керамічним посудом, простежує на Слобожанщині XVII ст. дві культурні традиції, пов'язані з різними етнічними групами переселенців, відомими за писемними джерелами — «московитів» і «черкащан». У дисертації та кількох статтях дослідниця визначила головні ознаки еволюції морфології українського посуду Харківщини у XVII—XVIII ст., які в основному співпадають з київськими[184].

Типологізацію і хронологічне впорядкування різних категорій керамічного матеріалу з Батурина, зокрема посуду, що походять з комплексів, датованих у вузьких хронологічних межах, здійснила Л. Мироненко[185]. В загальних рисах датування знахідок з Батурина і Києва збігається, хоча перше більш детальне. Це підтверджує наші висновки про час побутування певних керамічних форм.

В монографії, присвяченій полтавському гончарству XVIII ст., О. Коваленко локалізувала гончарні райони міста, дала загальну характеристику знайдених полтавських горнів і проаналізувала їх продукцію, що дозволило визначити кераміку місцевого виробництва[186]. При загальній подібності до київських матеріалів, у кераміці з Полтави наявні регіональні відмінності, особливо помітні в орнаментації посуду. В кількох працях О. Коваленко комплексно розглянула історію полтавського гончарного цехового ремесла, що дає нам порівняльні матеріали, запропонувала схему класифікації гончарного посуду за функціональним призначенням та навела етнографічні назви посудин і їхніх частин[187]. Проте, оскільки це — народні назви Полтавщини, така класифікація може бути застосована лише для певної обмеженої території.

Типологічну і хронологічну шкалу форм і орнаментів посуду XVI—XVIII ст. з Полтави запропонував О. Ханко[188]. В багатьох рисах ця типологія співпадає з київською, хоча авторське датування деяких форм викликає заперечення, зокрема, прямих вертикальних вінець горщиків XVI-м ст.: такі вінця в усіх регіонах України з'являються не раніше XVII ст.

Керамічний матеріал з Торської фортеці (середня течія Сіверського Донця) узагальнив Г. Капнік, визначивши і датуючи типи горщиків із застосуванням кластерного аналізу[189].

Хронологію морфологічних типів вінець горщиків післямонгольського часу, що охоплює період до XVII ст. включно, для західного регіону України запропонувала В. Гупало. В публікаціях дослідниці також можна зустріти вказівки на типові ознаки керамічного посуду цього періоду[190].

Хронологічна таблиця типів кераміки Буковини І. Возного охоплює проміжок від X до XVIII ст. Щоправда, в ній немає детального датування в межах XV—XVIII ст.[191]

182. Омельченко, Тесленко, Чміль 1994.
183. Оногда 2006a; 2011; 2012; 2015c; Оногда, Балакін 2010; Чміль, Оногда 2008.
184. Голубева 2009; 2011a; 2012; Голубева, Колода, Кущенко 2008.
185. Мироненко 2017a; 2017b.
186. Коваленко 2011a; 2018a; 2018b.
187. Коваленко 2011b; 2011c; 2017; 2019b.
188. Ханко 2000.
189. Капнік 2014.
190. Гупало 1994; 2007, с. 330.
191. Возний 2009.

Окремі питання вивчення археологічної кераміки, зокрема, визначення головних хронологічних рис посуду, розглянули дослідники М. Кучера, Д. Куштан (Черкащина), Є. Пуголовок і Є. Калашник (Полтавщина), Ю. Пшеничний, Б. Прищепа (Рівненщина), С. Пивоваров (Буковина), П. Нечитайло і Г. Ніколаєва (Кам'янець-Подільський) та Н. Войтович, М. Войтович і Я. Ковальський-Білокрилий (Львів)[192].

Останнім часом з'явилися також праці історіографічного спрямування, в яких узагальнено напрацювання українських археологів у галузі вивчення кераміки XIV—XVIII ст. та окреслено основні проблеми і напрямки подальших досліджень[193].

В 1980-і рр. — на початку XXI ст. науковці звернули увагу на ***техніко-технологічні питання*** виготовлення глиняного посуду пізньосередньовічного часу. Одним з перших цією тематикою зацікавився О. Сиром'ятников, який на основі матеріалів розкопок з КПЛ визначив кераміку XVI ст. за формою вінець горщиків і технологічними особливостями. Внаслідок залучення експериментальних методів дослідник дійшов висновку про зміни в складі глиняного тіста порівняно з давньоруською керамікою, через що горщики XIV—XVI ст. мали потовщені вінця[194]. Але, на жаль, ця робота не була продовжена і дані експериментів не були оприлюднені, тому це твердження потребує перевірки. Тоді ж О. Калюк провів серію аналізів київської кераміки від давньоруського часу до XVIII ст. Це дозволило йому визначити тип гончарних глин і зробити висновок про відсутність принципових відмінностей у складі керамічних мас XI—XII і XIV—XVIII ст. На жаль, результати цих досліджень були оприлюднені лише в тезах конференції[195]. В кінці 1980-х рр. також було зроблено петрографічні дослідження кількох фрагментів київської кераміки XVII—XVIII ст., які лишилися неопублікованими.

Склад глиняної маси, спосіб формування виробів XVII—XVIII ст., інструменти гончарів, зміни в технічних прийомах виготовлення посуду стали предметом досліджень В. Гуглі[196]. Свої спостереження він зробив на основі кераміки зі Суботова, Чигирина і їхньої округи, однак вони можуть бути поширені на все Середнє Подніпров'я. Зокрема, для Київщини більшість висновків В. Гуглі не викликає заперечень.

Важливими є висновки про існування на Середньому Подніпров'ї різних технологічних груп кераміки. Так, на матеріалах з с. Лецьки на Переяславщині О. Юрченко виділив групу кераміки першої половини XVII ст. з грубою формувальною масою, не характерною для цього часу, що демонструє особливість якогось місцевого гончарного осередку[197]. С. Павленко і А. Томашевський ввели до наукового обігу групу кераміки з домішкою пірофілітового сланцю, поширену на Житомирщині і частково Київщині, імовірно, з кінця XIII до XVIII ст. включно[198].

У 90-ті рр. XX ст. постало питання щодо проведення фізико-хімічних аналізів пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки. Наприкінці 1990-х рр. мікрозондовим методом був визначений елементний склад майже 30-ти зразків керамічного посуду з розкопок МЗМ і Подолу, але їх результати були наведені лише у науковому звіті. Методику та потенційні можливості фізико-хімічних методів аналізу кераміки і полив описав О. Зажигалов[199].

На початку XXI ст. маловивчені особливості розвитку технології гончарного виробництва впродовж другої половини XIII — початку XVI ст. проаналізували О. Оногда та авторка цієї книжки. Зокрема, вони розглянули питання підготовки сировини, формування посуду (включно з особливостями застосування повільного і швидкообертового гончарних кругів), обробки поверхні, оздоблення і випалу посудин, вперше використавши дані елементного складу кераміки і полив з території МЗМ і Подолу, про які йшлося вище[200].

В 2010-х рр. нами спільно з ІПФ НАНУ вивчалася технологія виготовлення кераміки із залученням методів природничих наук. Група науковців ІПФ на чолі з А. Вальтером виконала дослідження складу формувальної маси зразків київської кераміки. Результати цієї роботи відображено в колективній публікації[201]. Інша група науковців цього інституту, яку очолює О. Бугай, почала створювати базу даних хімічного складу сировини різних

192. Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018; Калашник 2009а; Кучера 2010; Куштан 2021; Нечитайло 2018; Нечитайло, Ніколаєва 2016; Пивоваров 2004; Прищепа 2021; 2022; Пуголовок 2020; Пшеничний 2019.

193. Пуголовок 2015; Троцька 2015; Чміль, Оногда, Чекановський 2010.

194. Сиром'ятников, Балакін 1993.

195. Калюк 1993.

196. Гугля 2002; 2003.

197. Юрченко 2011.

198. Томашевський, Павленко 2018.

199. Зажигалов 2002.

200. Чміль, Оногда 2008.

201. Вальтер та ін. 2012.

гончарних осередків Київщини, досліджених археологічно[202].

Публікації аналізів кераміки з різних регіонів України дають змогу порівнювати склад сировини та визначати загальні риси і особливості технологічного процесу гончарного виробництва на значній території. Рентгено-структурні дослідження кераміки з західноукраїнських комплексів, які дозволили визначити мінеральну сировину і температуру випалу, провели В. Гупало і М. Лосик зі співавторами[203]. Петрографічні аналізи глиняних виробів Харківщини XVII ст., опубліковані І. Голубєвою, виявили різницю формувальних мас і технологічних процесів у різних етнічних груп населення, які зберегли свої гончарні традиції, переселившись до Слобожанщини[204].

Однак всі згадані дослідження технології гончарства були спорадичні і поодинокі, вони не набули системного характеру, що певною мірою відображає стан вітчизняної археологічної науки.

Вагомі результати дали багаторічні дослідження кримської середньовічної кераміки Лабораторією керамології, археометрії та археології Університету в Ліоні (Франція), проведені Й. Ваксман спільно з І. Тесленко[205]. Лабораторія вивчає хімічний склад зразків кераміки з виявлених археологічно гончарних осередків. Тут створено потужну базу даних для середземноморських і причорноморських гончарних центрів, яка дозволяє досить точно визначати місце виробництва окремих технологічних груп кераміки. На нашу думку, цей досвід може бути успішно застосований для вивчення наддніпрянських гончарних осередків, яких вже знайдено досить багато. Створення бази даних хімічного складу кераміки конкретних майстерень є перспективним методом для вивчення регіональної специфіки і шляхів поширення гончарної продукції.

Отже, здобутки українських археологів у вирішенні питань розвитку керамічного посуду XVI—XVIII ст. полягають у систематизації та публікації матеріалів окремих пам'яток та введенні до наукового обігу нового матеріалу. Також ними розроблено головні питання типології і хронології керамічного посуду для окремих територій.

Головним недоліком є відсутність узагальнюючих праць, а захищені дисертації (крім дисертації І. Тесленко) досі не оприлюднені у вигляді монографії. Також досі не створені дослідження, які б узагальнили окремі розробки і охарактеризували розвиток пізньосередньовічного та ранньомодерного гончарства всієї України. Не вивченими лишаються регіональні відмінності кераміки окремих територій. На початковому етапі перебувають техніко-технологічні археометричні дослідження кераміки і технології гончарного виробництва окресленого періоду. Окремою роботою також має стати аналіз орнаментики гончарних виробів. Всі ці питання є перспективними напрямками майбутніх наукових студій.

1.2.5. Дослідження кераміки XVI—XVIII ст. за межами України

Наукові студії, що розглядають зарубіжну пізньосередньовічну і ранньомодерну кераміку, дають можливість вивчати наддніпрянське гончарство в широкому європейському контексті. Найбільший інтерес для теми нашого дослідження представляють праці науковців Білорусі, Польщі і Росії, з територіями яких українські землі в різний час перебували у складі одних держав. Проте й роботи з вивчення кераміки більш широкого географічного ареалу допомагають зрозуміти тенденції в розвитку тогочасного гончарства, визначати центри імпульсів та напрямки поширення нових ідей і технологій.

З праць **білоруських** дослідників першочерговими для проблеми дослідження є узагальнюючі роботи О. Левко з типології і датування кераміки пізньосередньовічного та ранньомодерного часу [206]. Дослідниця запропонувала методику обробки пізньої кераміки, простежила її хронологічні зміни для Вітебська. В узагальнюючій праці, присвяченій гончарству Північно-Східної Білорусі, вона виділила основні різновиди і типи посуду, простежила їх хронологію та еволюцію.

Проблему виробництва у Білорусі майолікових виробів (розписаних непрозорими поливами — емалями) вивчала І. Ганецька, яка присвятила цій темі монографію і ряд статей[207]. Поява у Білорусі цього виду декору (що відбулась під впливом італійських майолік) вона датує першою половиною XVI ст. і виділяє кілька технічних різновидів розпису.

Розвиток полив'яної кераміки Білорусі протягом восьми століть розглянули Н. Зда-

202. Чміль та ін. 2022.

203. Лосик, Гупало, Могитич 1994; Hupalo et al. 1997.

204. Голубева, Колода, Кущенко 2005; Голубєва 2011с.

205. Teslenko 2017.

206. Левко 1992; 2010.

207. Ганецкая 1995.

нович і О. Трусов[208], які створили типологію і хронологію полив'яного посуду, простежили його назви за писемними джерелами. О. Зайцева зосередилася на методичних питаннях дослідження полив[209].

Крім того, усі означені та інші дослідники систематизували і ввели до наукового обігу численні матеріали з розкопок замків та міст[210]. Їхні праці показали, що процеси розвитку гончарства були в головних рисах схожі на землях Білорусі та України (що у складі ВКЛ і Польщі входили до Речі Посполитої), хоча, звичайно, мали свою специфіку. Так, зокрема, у Білорусі рано з'явилося і набуло розвитку майолікове виробництво, на відміну від Середньої Наддніпрянщини. На білоруських землях використовували переважно залізисту глину, яку розписували білими ангобами, на відміну від придніпровських світлих виробів із розписом червоними фарбами. Відрізняються також профілі вінець посуду. Але його асортимент, більшість форм, головні техніки декору, деякі орнаменти схожі в обох регіонах.

У **Польщі** археологічним матеріалам пізньосередньовічного і ранньомодерного періодів дослідники почали приділяти належну увагу після Другої світової війни. Основоположником цього напряму можна вважати Є. Круппе, який присвятив кераміці ряд статей і узагальнюючу монографію[211]. Його роботи (в т. ч. зі співавторами) засновані на матеріалах, здобутих під час розкопок міст, замків та монастирів, і охоплюють період з XII до XVI ст. включно. Серед порушених вченими проблем — типологія, хронологія і функціональне призначення гончарного посуду, технологія його виготовлення, аналіз складу формувальної маси (із застосуванням фізико-хімічних методів), особливостей глин, процесу випалу кераміки, способів формування посуду.

У 1960—1990-х рр. польські дослідники ввели до наукового обігу пізньосередньовічну і ранньомодерну кераміку з розкопок Кракова, Ярослава, Варшави, замку в Іновлодзі, гончарного осередку в Мехочіні (Miechocin)[212].

Як зазначають польські дослідники, в перші десятиліття XXI ст. відбулося значне кількісне і якісне зростання кількості нових матеріалів завдяки збільшенню чисельності археологічних розкопок у містах і на місцях великих будівництв[213]. Результатом стали численні статті та кілька монографій, присвячені керамічному виробництву окремих міст і територій. Для цих студій характерне широке застосування фізико-хімічних і експериментальних методів[214]. З огляду на нашу тематику, важливим є дослідження окремих технологічних груп кераміки і орнаментів. Так, М. Біс, присвятила кілька праць проблемі виникнення і виробництва польського білоглиняного посуду, подібного до наддніпрянського, попри деякі наявні відмінності[215]. Також важливою є розвідка А. Ліс про витоки і розвиток на території Польщі штампового коліщаткового орнаменту[216]. Ці матеріали допомагають виявляти спільні риси в розвитку кераміки, визначають ареали поширення т. зв. мандрівних ідей (як-от описка, штамповий і пластичний декор), шляхи запозичень і впливів, особливо помітних у XVI — першій половині XVII ст.

Серед робіт **російських** вчених для нашого дослідження важливі праці методичного характеру, перш за все О. Бобринського, який в 1970-х рр. запропонував методику реконструкції виробничих навичок давніх гончарів і відтворення пов'язаних з ними культурних традицій[217]. О. Бобринський зробив чимало цінних спостережень і щодо українського гончарства XX ст., оскільки свої анкетування й етнографічні експедиції вчений переважно провів в Україні. Ґрунтуючись на цих матеріалах, він зробив певні висновки щодо української пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки[218].

Методика статистичної обробки кераміки, запропонована В. Ковалем, застосовується до кераміки Середньовіччя і Нового часу[219]. Вона дозволяє характеризувати весь керамічний масив одночасно за технологічними і морфологічними ознаками, проте потребує корекції з урахуванням специфіки української кераміки. Інша група праць стосується

208. Здановіч, Трусаў 1993.
209. Зайцева 1996a.
210. Ганецкая 1990; 2006; Ганецкая, Здановіч 1996; Зайцева 1996b; Здановіч, Краўцэвіч, Трусаў 1994; Колединський 2021; Краўцэвіч 1991; Краўцэвіч, Якшук 1993.
211. Gardawski, Kruppe 1955; Kociszewski, Kruppe 1974; Kruppe 1981.
212. Augustyniak 1992; Kwapieniowa et al. 1968; Mieroslawski 1979; Supryn 1975; Szarek-Waszkowska 1968; Swiechowska, Dukwicz 1955; Szetela 1969a; 1969b; Szetela-Zauchowa 1994; Walowy 1979.
213. Polinski 2017, s. 15.
214. Auch, Trzeciecki 2007; Augustyniak 2005; Majewski, Wojciechowska 2019; Pankiewicz 2015; Polak, Starski 2022; Romanowicz 2011; Romanowicz, Zyśko 2016; Starski 2009; 2013a; 2013b; 2016a; 2016b; 2019; Trzeciecki 2005; 2017.
215. Bis 2014; 2019.
216. Lis 2020.
217. Бобринский 1978; 1991; Цетлин 2005.
218. Бобринский 1993; 2013; 2020.
219. Коваль 2016.

способів конструювання вінець посуду і їхніх форм: виділення т. зв. чорнового (початкового відгину) і чистового — результату подальшої обробки країв вінець. Цей метод вперше запропонував І. Сарачев для дослідження кераміки Новгород-Сіверщини давньоруського часу[220]. Далі його розвинув М. Грибов, провівши експерименти, які підтвердили залежність форми вінець від способів їх конструювання і обробки та від швидкості обертання гончарного круга[221]. Цей метод дозволяє більш об'єктивно, ніж традиційний візуальний, виділяти типи вінець, які часто являються хронологічним датуючим елементом.

Використовуючи сучасні напрацювання східноєвропейських археологів-керамістів, В. Коваль для періоду від монгольської навали до XIX ст. окреслює кілька великих гончарних регіонів зі специфічними рисами на східнослов'янських землях[222]. Зокрема, він виділяє західну (Україна і Білорусь) і східну (європейська частина Росії) провінції. Перша з них характеризується впливами західноєвропейського гончарства, зокрема, раннім (з XV ст.) поширенням швидкого гончарного круга і нового способу витягування посудини з одного шматка глини. На рубежі XVI—XVII ст. тут з'являються підполив'яні розписи і широко застосовується полива. У межах цієї провінції виділяються північна (Білорусь) і південна (Україна) зони, що відрізняються поширенням майолікового виробництва у Білорусі і обмеженим виготовленням майоліки в Україні. Натомість у східній провінції гончарства досить довго (до XVIII ст. включно) зберігається повільний гончарний круг і спірально-джгутові способи конструювання посуду, а також обмежене використання полив. Також у працях В. Коваля простежено хронологію і походження деяких технік декорування, зокрема, мармурування[223].

Низка робіт присвячена систематизації і публікації керамічних матеріалів окремих регіонів[224]. Ці роботи допомагають виявити спільні й відмінні риси у розвитку кераміки, а також окреслити географічні межі поширення традицій, притаманних українському гончарству. Наприклад, посуд, прикрашений описком, в невеликій кількості знайдено в Москві та у Приазов'ї[225]. Студії з вивчення технології гончарства містять результати хімічних аналізів керамічної сировини і дані експериментів, що дає нам матеріали для порівняння і співставлення[226].

В нашому дослідженні також використано узагальнюючі праці з кераміки і публікації окремих пам'яток з **інших країн**: Болгарії, Молдови, Румунії, Сербії, Угорщини, Чехії, Словаччини, Німеччини, Литви, Швеції, Нідерландів[227] Важливими для теми нашого дослідження є вивчення поширення «червонамальованої кераміки» в Чехії і Моравії[228]. Також були залучені матеріали з середземноморських країн і Туреччини[229] та публікації, присвячені керамістам-хабанам, оскільки флористичні мотиви їхньої кераміки, очевидно, вплинули на орнаментацію кераміки центральноєвропейських країн і України[230].

Отже, роботи зарубіжних дослідників дозволяють порівнювати процеси розвитку керамічного виробництва на великих територіях і простежувати межі поширення різних гончарних традицій. Це допомагає зрозуміти загальні закономірності розвитку гончарного виробництва у досліджуваний час, визначити його спільні хронологічні риси на значних територіях і на цьому тлі виокремити особливості розвитку керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини.

1.3. ПРАЦІ ІСТОРИКІВ ТА ІНША ЛІТЕРАТУРА

Вважаємо за доцільне окремо виділити літературу, яка, не маючи безпосереднього відношення до керамічного посуду, висвітлює низку проблем, без яких не можна відтворити цілісну картину умов керамічного виробниц-

220. Сарачев 1997.

221. Грибов 2003; 2013.

222. Коваль 2011.

223. Коваль 1999; 2010; 2019.

224. Болдин 2005; Векслер 2006; Глазунова 2008; Кильдюшевский 2002; Кирсанов 2000; Майорова 2012; Рабинович 1949; Розенфельдт 1968; Салангин 1999; Сергина 2004; Татаурова 2015; Черкасов 2004.

225. Волков 2005; Коваль 2001.

226. Волкова, Цетлин 2016; Храмченкова 2014.

227. Плетньов 2004; Хынку 1969; Beutmann 2012; Bikic 2003; Blažková 2013; 2019; Blažková-Dubská 2009; Candea 2005; Čapek a kol. 2022; Čapek, Preusz 2019; Caplovič 1971; Carlsson, Hedlund 2006; Döhner, Grunwald 2022; Gross 2016; Henker 2012; Kluttig-Altmann 2006; Kollath 2016; 2023; Krabath 2012; Lappe 1972; Nicolesku, Petrescu 1974; Oettel 2012; Poulain 2016; ed. Richter 1979; Slatineanu 1938; 1958; Spanihel 2017; Spinei, Gherman 1995; Vallasek 1970; Wehmer 2017; Žulkus 2002.

228. Nekuda, Reichertova 1968.

229. Aslanapa 1965; Atasoy, Raby 1994; Vroom 2005.

230. Kalesny 1994; хабани — етнорелігійна громада, яка утворилася під час Реформації XVI ст. і мандрувала по Європі, довгий час жила у Словаччині. В кінці XVIII ст., рятуючись від утисків, хабани попросили захисту у графа Румянцева, який переселив їх у своє с. Вишеньки на Чернігівщині, де вони проживали до кінця XIX ст. В цій громаді було чимало керамістів — вихідців з Італії, тому одним з основних занять хабанів було виробництво майолікового розписаного посуду.

тва досліджуваної доби. Це, передусім, праці історичного спрямування, присвячені історичній топографії і соціально-економічній характеристиці міст, дослідженню цехового устрою, економічному розвитку українських земель, побуту населення тощо. Таких робіт є досить багато, тому назвемо лише найбільш інформативні для досліджуваної теми.

Серед праць XIX ст. з ***історичної топографії*** Києва — студії М. Берлинського, М. Закревського та І. Фундуклея, які фіксують факт мешкання гончарів в урочищі Гончарі-Кожум'яки[231]. В 1982 р. Г. Алфьорова і В. Харламов проаналізували й опублікували цінне історичне джерело — план Києва 1695 р.[232] У 2003 р. вийшов друком «Короткий топонімічний довідник Києва» Л. Пономаренко і О. Різника, а також розвідка О. Попельницької з топографії Київського Подолу[233]. Ці праці допомогли локалізувати київські гончарні осередки досліджуваного часу.

Інший блок наукових праць присвячено вивченню статистичних ***історичних джерел*** «Переписні книги» (1666) і «Румянцевський опис» (1766). Одним з перших до вивчення «Румянцевського опису» звернувся І. Лучицький, який в кінці XIX ст. узагальнив і опублікував дані про населення Києва і його передмість. Це джерело у 1920—1930-х рр. активно вивчали І. Мандзюк, І. Пустовійт, М. Ткаченко та С. Шамрай, праці яких присвячені переважно Київщині і частково Чернігівщині[234]. «Переписні книги» 1666 р. опрацьовував О. Лазаревський та у 1930-х рр. підготував до друку В. Романовський, а його робота, присвячена узагальненню й аналізу цього джерела, побачила світ у 1958 р.[235] Цінність цих публікацій полягає у визначенні кількості гончарів у різних населених пунктах та їхнього майнового стану. Ця інформація використана нами при складанні карти гончарних осередків Середньої Наддніпрянщини і суміжних територій.

Ще одна група наукових праць присвячена історії й організації ***гончарних цехів***. У 1861 р. Ф. Лебединцев описав Дибинецьке цехове братство, яке на той час зберігало чимало рис, характерних для XVIII ст.[236] Після реформи 1861 р. відбувався розпад цеху, засвідчений пізнішими обстеженнями дибинецького гончарства. Ф. Лебединцев першим навів відомості про прибуткову цехову книгу, доля якої довгий час лишалася невідомою. Лише нещодавно дві книги дибинецького цеху у фонді Лазаревського в Інституті рукопису НБУВ виявила і опублікувала О. Коваленко[237].

Наприкінці XIX — на початку XX ст. побачили світ праці Є. Горницького про гончарний цех м. Потелича на Львівщині та Ю. Сицинського — про цехи Поділля, написані на основі численних історичних джерел. Подібна інформація міститься і в праці М. Грушевського «Історія України-Руси»[238]. У 1920—1930-ті рр. А. Єршов розглянув історію гончарних цехів Лівобережжя України XVII—XVIII ст., а М. Карачківський, К. Лазаревська та П. Клименко частково опрацювали матеріали київського гончарного цеху[239]. В 1960 р. польський дослідник С. Гаєрський опублікував нові матеріали до історії Потелицького цеху[240]. Гончарні цехи Полтавщини дослідила О. Коваленко[241]. Архівні матеріали київських гончарів вивчали Л. Данченко і П. Мусієнко, побут і виробництво київських цехових гончарів охарактеризували О. Попельницька і А. Чекановський[242].

Історії й характеристиці за архівними джерелами діяльності пост-хабанських гончарів XVIII ст. з Чернігівщини присвячено статтю М. Васильєвої[243].

Низка робіт за писемними джерелами характеризує ***побут*** населення України XVII—XVIII ст. Це — праця Я. Головацького про побут дворян Підляшшя наприкінці XIX ст. та статті Н. Бакая і Н. Мірзи-Авак'янц, які, зокрема, описують використання у побуті козацької старшини Лівобережжя різного посуду[244]. О. Дзюба і О. Коваленко за писемними джерелами дослідили назви і використання посуду у побуті заможних верств населення ранньомодерного часу[245]. Аналізу згадок керамічного посуду у творах К. Зіновіїва та І. Котляревського присвятили статті О. Щербань і О. Коваленко[246].

231. Берлинський 1991; Закревский 1868; Фундуклей 1852.
232. Алферова, Харламов 1982.
233. Пономаренко, Різник 2003; Попельницька 2003.
234. Лучицкий 1888; Мандзюк 1926; Ткаченко 1926; Шамрай 1928; 1929; 1931.
235. Лазаревский 1899; ред. Романовський 1933; 1958.
236. Лебединцев 1862.
237. Авт.-упор. Коваленко 2019a.
238. Горницький 1890; Грушевський 1995; Сицинский 1904.
239. Єршов 1926; Карачківський 1927, 1931; Клименко 1929; Лазаревська 1926.
240. Gajerski 1960.
241. Коваленко 2018b.
242. Попельницька, Чекановський 1995.
243. Васильева 2004.
244. Бакай 1885; Бытовая… 1887; Головацкий 1888; Мірза-Авакянц 1994.
245. Дзюба 2020; Коваленко 2010; 2011b.
246. Коваленко 2004; Щербань 2007.

В 1960—1980-ті рр. українські історики звернулися до теми ***соціально-економічної*** і побутової характеристики українських міст. Зокрема у монографіях О. Компан та Л. Пляшко про українські міста другої половини XVII—XVIII ст. містяться згадки про гончарів[247]. З досліджень соціально-економічного розвитку українських земель слід відзначити праці В. Кулаковського, Д. Мишка і О. Нестеренка, у яких є інформація про гончарство і гончарні цехи досліджуваного періоду. Економічній структурі міських господарств у 1765—1769 рр. (зокрема економічному стану гончарів) присвячено монографію Т. Круглової[248]. Крім того, слід згадати працю В. Січинського «Чужинці про Україну», що містить описи України[249].

Під час вивчення теми дослідження також були використані праці з історії українського ***мистецтва*** XVI—XVIII ст., зокрема студію К. Шероцького про художнє оздоблення давнього українського житла, створену на основі значного кола джерел, здебільшого писемних. В роботі Г. Павлуцького з історії українського орнаменту досліджено його розвиток у контексті європейських художніх стилів. Серед праць другої половини XX ст. слід назвати студії Я. Запаска про орнаментальне оформлення рукописних книг, Г. Логвина — про книжкові мініатюри і гравюри, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Свєнціцької і П. Жолтовського — про українське середньовічне мистецтво, В. Отковича — про іконопис. Вони дають аналогії для орнаментів на керамічному посуді, а також містять зображення посуду в інтер'єрах[250]. Праці П. Жолтовського, Ю. Лащука, О. Маркевича, Д. Щербаківського вводять до наукового обігу печатки і ціхи гончарних цехів України[251].

У праці О. Сидоренко з історичної ***метрології*** наведені об'єми і назви деяких видів посуду[252]. Праці з ***лінгвістики*** є джерелом для відтворення назв глиняного посуду: етимологічний словник української мови, монографія О. Трубачова, що досліджує етимологію ремісничих термінів на значному слов'янському матеріалі, та роботи Л. Спанатій, які наводять сучасну гончарську термінологію України з картографуванням діалектичних відмін у назвах[253].

Блок природничої літератури стосується характеристики ***глин***. У роботі С. Богданова (кін. XIX ст.) аналізуються глини Середнього Подніпров'я, зокрема київська гончарна глина, вказуються місце та умови її заляган-ня, хімічний склад, властивості, способи використання. До кінця XIX — початку XX ст. належать праці П. Земятченського і Б. Лисіна, присвячені характеристиці українських глин[254]. Науково-популярне видання В. Петрова пояснює структуру глинистих мінералів і їхні властивості. Цій же тематиці присвячена книга американського дослідника Р. Гріма. Загальні відомості про українські глиняні родовища наведено в довіднику «Глинисті породи України». Р. Шуляк і В. Устиченко характеризують глини, придатні для керамічного виробництва, М. Біломеря та П. Мусієнко дослідили хімічні пігменти для забарвлення керамічних мас і глазурі[255].

Отже, для періоду XVI—XVIII ст. є досить значна кількість літератури, в якій на основі писемних джерел досліджувались різні аспекти гончарної справи. Це обумовлено великим обсягом збереженого документального матеріалу цього часу. Вагоме значення для нашої теми мають роботи з історії мистецтва, сфрагістики, метрології, лінгвістики, геології тощо.

1.4. ДЖЕРЕЛА ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА XVI—XVIII СТ.

1.4.1. Археологічні матеріали

Головну джерельну базу цього дослідження складають різні види посуду, а також ремісничі пристрої і знаряддя для його виготовлення (горни, штампи тощо), здобуті під час розкопок міст і сіл Середнього Подніпров'я: Києва, Білої Церкви, Василькова, Вишгорода, Переяслава та ін. Основою є матеріали, здобуті за участі авторки цієї роботи. Також використано керамічний посуд, який зберігається у фондах ІА НАН України, музеях Києва (МІК, НМІУ, НЗ КПЛ, НЗ «Софія Київська», заповідник «Стародавній Київ»), в історико-краєзнавчих музеях Білої Церкви, Вишгорода, НІЕЗ «Переяслав».

247. Компан 1963; Пляшко 1980.

248. Круглова 1989; Кулаковський 1980; Мишко 1963; Нестеренко 1959.

249. Січинський 1992.

250. Жолтовський 1982; Запаско 1960; 1971; Логвин 1974; 1990; Логвин, Міляєва, Свєнціцька 1976; Откович 1990; Павлуцький 1927; Шероцкий 1914; Hordynsky 1981; Miljaeva 1996.

251. Жолтовський 1975; Лащук 1960, с. 60; Маркевич 1964; Щербаківський 1926.

252. Сидоренко 1975.

253. Ред. Мельничук та ін. 1982; 1985; 1989; 2003; 2006; 2012; Спанатій 1999; 2001; Трубачев 1966.

254. Богданов б. р.; Земятченский 1897; Лисін 1918.

255. Біломеря 2001; Грим 1967; Мусієнко 1947; Петров 1975; ред. Ткачук, Литовченко 1982; Шуляк, Устиченко 1999.

За ступенем інформативності археологічні джерела можна розділити на кілька різновидів.

Кераміка зі скарбів. Належить до датованої категорії археологічного матеріалу і може слугувати хронологічним репером. Керамічні посудини від монетно-речових скарбів XVII—XVIII ст. з території Середньої Наддніпрянщини зберігаються в НМІУ і Фастівському краєзнавчому музеї, один скарб опубліковано[256].

Кераміка з гончарних майстерень: заповнення горнів, «пригребиць», ям для браку, господарських споруд, пов'язаних з горнами. Ця група матеріалів доволі численна. Її репрезентує керамічний матеріал, який виробляли протягом досить обмеженого хронологічного періоду на певній території. Цю групу залучено для визначення асортименту місцевого виробництва і його технологічної специфіки.

Посуд з археологічних комплексів (господарчі ями, будівлі тощо) або датованих шарів. Зважаючи на велику кількість такого матеріалу, для дослідження залучені лише реперні комплекси, переважно закриті та умовно закриті, які мали короткий період побутування. Їх переважна кількість датована за стратиграфією або містить нумізматичний матеріал. Такі комплекси кераміки є основою для створення відносної і абсолютної хронологічної шкали типів гончарних виробів. До того ж, вони дають інформацію про асортимент посуду, який був у вжитку в окремих господарствах. Найбільшу кількість таких комплексів досліджено у Києві. Гончарні майстерні і побутові об'єкти з території Києва і Київщини подано у каталозі і представлено на карті (додаток 1).

Керамічні вироби з ***перевідкладених шарів або депаспортизовані екземпляри з музейних зібрань***, які доповнюють типологію відомих форм, також залучені при дослідженні.

Використано й матеріали з археологічних ***розвідок*** на території Київщини. Ці колекції, хоч і з обмеженнями, можуть бути залучені для характеристики кераміки регіону. Особливо важливими є пам'ятки, час появи яких відомий за писемними джерелами та які існували певний період, як, наприклад, замчище Корецьких кінця XVI — середини XVII ст. в с. Лісники на Київщині[257] Хоча кераміка з археологічних розвідок не має чіткого датування, вона дає загальне уявлення про регіональну специфіку гончарства та ареали поширення певних типів. Звичайно, це лише попередні спостереження. Питання територіальних відмінностей гончарного посуду можна вирішити за наявності розкопаних комплексів і місць гончарного виробництва на значних територіях.

Використано також архівні матеріали — наукові звіти про розкопки, які зберігаються в НА ІА НАН України. Використання опублікованих матеріалів обмежується переважно публікаціями, які мають ілюстративний матеріал гарної якості та детальний опис кераміки. В інших випадках використання цього джерела обмежене або взагалі неможливе. На жаль, через це значний об'єм інформації не може бути на цей час задіяний.

В роботі використано керамічний посуд лише місцевого виробництва (або привезений з недалеких місцевостей). При дослідженні не була залучена група виробів, довізне (імпортне) походження яких не викликає сумнівів: турецький фаянс, мармурована кераміка, німецька кам'яна маса, польська червоноглиняна кераміка, смоленські (?) чорнолощені вироби. Дана тема потребує окремого дослідження та й ще далеко не всі імпортні зразки виявлені серед старих музейних колекцій, а деяка частина тих, які походять з досліджень останніх років, потребує впевненої атрибуції.

Насамкінець зазначимо, що різні періоди досліджуваної епохи репрезентовані керамічними знахідками нерівномірно. Найменше матеріалу маємо для XVI ст. — лише 7 % залучених в роботу виробів. Набагато більше знахідок належать до XVII ст. Тут вже маємо досліджені майстерні з горнами (близько 10). Особливо масовий матеріал походить з об'єктів Вознесенського монастиря кінця XVI — початку XVIII ст., завдяки якому частка керамічного матеріалу XVII ст. сягає 72 % у досліджуваному масиві. Матеріал XVIII ст. становить приблизно 21 %. До цього часу належить і понад 20 розкопаних випалювальних споруд. Загалом опрацьовано понад 5300 одиниць посуду (цілих посудин та придатних для визначення верхніх і нижніх частин), що походять із закритих та умовно закритих комплексів, в більшості датованих за стратиграфією, нумізматикою чи іншими датуючими речами. Абсолютно переважають горщики — 3225 одиниць і тарілки — 729 екземплярів (532 занесено до бази даних). Інші різновиди посуду становлять меншу частку: 244 макітри, 85 ринок, 218 мисок, 266 глеків, 171 посудина для пиття, 369 покришок та інших посудин.

256. Тищенко 1975.

257. Чміль, Чекановський 2007.

1.4.2. Писемні джерела

Означені джерела поділено на три групи. До першої належать описово-статистичні й актові матеріали, які містять інформацію про кількість гончарів у містах і селах. На їх основі створено карту гончарних осередків. Друга група джерел фіксує назви посуду, містить інформацію про його використання у побуті, шляхи поширення (продажу) і вартість. Це — інвентарі та описи майна, заповіти, посагові записи, щоденники (діаріуші), записки мандрівників, словники, господарські й лікарські довідники, літературні твори тощо. Різнопланові факти містить документація гончарних цехів, яка належить до третьої групи. Витяги з писемних джерел подано в додатку 5.

Описово-статистичні й актові матеріали. Для XVI ст. описово-статистичних джерел є обмаль. Люстрації та описи замків, які стосуються Середньої Наддніпрянщини, містять лише інформацію про цегельні[258], на відміну від люстрацій замків Поділля, де гончарі часто згадуються серед міських ремісників[259]. Також поки не виявлено актових документів XVI ст., які б стосувалися гончарства Середньої Наддніпрянщини. Документи цього часу із Західної України і Волині містять відомості про торгівлю гончарною продукцією, наводять умови її виробництва і збуту у другій половині XVI ст. в межах Речі Посполитої[260]. Ця інформація може бути залучена для реконструкції гончарного виробництва на території Київщини, хоча й з певними застереженнями.

Для XVII ст. джерелами є «Тарифа подимного податку Київського воєводства» (1628) і «Переписні книги» (1666), у яких наведено кількість гончарів в багатьох ремісничих осередках, зокрема, в Києві[261]. Для початку XVII ст. є кілька документів, які засвідчують присутність гончарів у Києві[262].

Найбільше описово-статистичних джерел належить до XVIII ст. Це насамперед матеріали «Румянцевського» опису (1766) — подвірний перепис із зазначенням занять і прибутків населення. Для Київщини дослідниками опрацьовані і опубліковані відомості про Київ, Васильків, Бориспіль, Київську і Гоголівську сотні Київського полку та Канівську сотню Переяславського полку[263].

У топографо-статистичних описах Київського намісництва і Лівобережної України (1774—1798) наведено кількість «горшечников» у різних населених пунктах, а також вказано міста, де відбувалася торгівля глиняним посудом, іноді із зазначенням місця, звідки його привозили[264]. Аналогічна інформація наявна в описах Чернігівського (1783) і Новгород-Сіверського (1781) намісництв[265]. Важливим джерелом є «Опис Малоросії» О. Шафонського, насамперед, завдяки історичним і етнографічним заміткам[266]. «Описи Харківського намісництва» також містять важливу інформацію про гончарство XVIII ст.[267]

Всі згадані описи другої половини XVII—XVIII ст. стосуються Гетьманщини — Лівобережжя і Києва з прилеглою до нього територією. Для Правобережжя, яке лишилось у складі Польщі, матеріалів з гончарства XVIII ст. значно менше. Джерелами для цього регіону є люстрації й інвентарі староств, у яких дуже побіжно зафіксовано наявність гончарного виробництва[268]. Наприклад, в інвентарі 1798 р. не названо гончарів у Дибинцях, де вони безперечно в цей час були.

Для другої половини XVII—XVIII ст. зростає чисельність актових документів. Переважно це — документація міського самоврядування, опублікована О. Андрієвським[269].

Матеріали для назв і функцій посуду. Серед них найбільше інформації містять інвентарі господарств, описи майна і посагові записи[270]. В них є назви посуду, який був у вжитку на той час у панських і міщанських господарствах. Подібну інформацію, але у значно меншому обсязі, можна знайти також в описах замків, топографічних описах, актових матеріалах.

Словники (азбуковники) тлумачать назви деяких видів посуду, що трапляються в церковних книгах. Один з найбільш ранніх датується кінцем XVI ст., більш відомі «Лексис» Лаврентія Зизанія, «Лексис…. просто» і «Синоніма славенороссkая» невідомих авторів,

258. Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 110—111.

259. Архив… 1890, ч. VII, т. 2, с. 49, 50, 65, 129.

260. Памятники… 1859, т. 4; Архив… 1886., ч. VII, т. 1, с. 178—179; ред. Кравченко, Яковенко 1990, с. 122.

261. Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 356—411; 245; 299; ред. Романовський 1933.

262. Карачківський 1931, с. 140; Яковенко 1989.

263. Лучицкий 1888; Шамрай 1928; 1929; 1931; Мандзюк 1926; Ткаченко 1926.

264. Ред. Сохань та ін. 1989; 1997.

265. Топографические… 1902; ред. Федоренко 1931.

266. Шафонский 1851.

267. Топографическое… 1888.

268. Архив… 1905, ч. VII, т. 3, с. 223, 307.

269. Андриевский 1885; 1891; В[ладимирский]-Б[уданов] 1888.

270. Андриевский 1885; Бытовая… 1887; Головацкий 1888; упор. Горобець 1993; Книга… 1862; Опись… 1884; Опись… 1780; Судиенко 1853; Сулимовский… 1884.

«Лексикон словенороский» Памви Беринди XVII ст.[271]

Чимало цінної інформації містять лікарські та господарські порадники XVIII ст. і зафіксовані народні повір'я, де, крім назв глиняного посуду, вказується спосіб його використання[272].

Нечисленні, але цінні побутові подробиці містять щоденники (діаріуші) М. Ханенка і Я. Марковича: назви посуду, зокрема, глиняного, його використання у господарстві, шляхи придбання, ціни тощо[273]. В описах П. Алеппського і Г. Боплана XVII ст. є дані про вживання глиняного посуду в побуті[274]. Деякі відомості є в описі подорожі академіка Гільденштедта 1774 р., записках XVIII — початку XIX ст. Оттона Гуна, В. Зуєва, О. Левшина та Я. Марковича, щоденнику Д. Крмана тощо[275]. Важливим джерелом є література і публіцистика, в яких згадується глиняний посуд: полемічні твори І. Вишенського, інтермедії Якуба Гаватовича, вірші Климентія Зиновієва, вірші-орації невідомих авторів, «Енеїда» І. Котляревського[276].

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. в Західній Європі й Російській імперії вийшли друком хімічні і мінералогічні словники авторів І. Гмеліна, Ш. Кадета та В. Севергіна, які відображають тогочасний рівень знань, зокрема, у гончарному виробництві. У цих виданнях наведено характеристики різновидів кераміки, відомих на той час у Європі: глина, кам'яна маса, фаянс тощо[277]. Ця інформація допомагає краще зрозуміти значення назв і термінів, які згадують тогочасні писемні джерела.

Важливим джерелом дослідження є ***документація гончарних цехів***, яка містить дані про гончарні осередки, кількість і розселення майстрів у різні роки. Особливо суттєвою є інформація про гончарну продукцію цехів: асортимент, назви, ціни, форми продажу тощо. Оскільки для XVI ст. такі джерела для Середньої Наддніпрянщини відсутні, залучались матеріали з території Західної України, для якої найбільш повним джерелом є документи Потелицького гончарного цеху[278]. На Київщині відомі документи гончарних цехів Києва і села Дибинці. Документи київського цеху охоплюють час з 1783 р. до другої половини XIX ст. Ця документація непогано збереглася, хоча й розпорошена по кількох архівах. З нею працювали науковці як 1920-х років, так і сучасні, які частково ввели її до наукового обігу, хоча це ще дуже мала частина всього масиву документів[279]. Інформація в них різнопланова, деяка стосується гончарного посуду, зокрема, торгівлі ним[280] (додаток 5.4). Документи дибинецького цехового братства охоплюють 1744 р. — початок XIX ст.[281] Хоча інформації про керамічне виробництво ці книги не містять, проте фіксують приблизний час появи гончарного цеху в Дибинцях.

1.4.3. Етнографічні, лінгвістичні, образотворчі, картографічні джерела

Хронологічна близькість досліджуваного періоду до сучасності робить правомірним широке використання етнографічних джерел. Процес виробництва у гончарстві відзначався консерватизмом, про що неодноразово писали дослідники цього ремесла XIX—XX ст. Так, М. Іонов зазначав, що «навчитись у батька можна тільки тому, що він сам знає, чому навчив його дід; все ж нове… доступне тільки людям грамотним і то важко» (рос., переклад — *Л. Ч.*). Він відзначав традиційність орнаментів розпису, їх передачу з покоління в покоління[282]. Це дозволяє достатньо впевнено використовувати дані етнографії для відтворення технології виробництва керамічного посуду, його асортименту та вживання у побуті і обрядовості. Проте використовувати ці матеріали потрібно з деякими застереженнями, адже нововведення протягом XIX—XX ст. все ж відбувалися. Цьому сприяла значна конкуренція в гончарстві наприкінці XIX — на початку XX ст., пов'язана зі змінами економічних умов гончарювання. Особливо інтенсивно цей процес відбувався там, де гончарним промислом опікувались земства.

271. Зизаній…; Лексисъ…; упор. Німчук 1964; Огієнко 1951; ред. Цілуйко 1961.

272. Ленкевич 1788; ред. Передрієнко 1984; Стороженко 1892.

273. Маркович 1893; 1895; 1897; 1913; Ханенко 1887.

274. Алеппский 1898; Боплан 1990.

275. Гильденштедт 1892; Гун Оттон 1806; Зуев 1787; Крман 1999; Левшин 1816; Маркович 1798; Синицкий 1893; Січинський 1992.

276. Вишенский 1955; Зіновіїв…; Коваленко 2004; Котляревський 1988; ред. Мишанич 1983; Павлик 1900; Щербань О. 2007.

277. Гмелин 1803; Кадет 1810; Севергин 1807.

278. Горницький 1890; Грушевський 1995, с. 120; Gajerski 1960.

279. Данченко 1974, с. 20—28; Карачківський 1927; 1931; Клименко 1929; Лазаревська 1926; Попельницька, Чекановський 1995.

280. Жалобы… 1799, арк. 5; Журнал… 1788, арк. 22—23; Приказы… 1783, арк. 5; Приказы… 1787, арк. 21, 27—29, 30—30 зв.; Приказы… 1795, арк. 11; Списки… 1800, арк. 1.

281. Авт.-упор. Коваленко 2019а.

282. Ионов 1912, с. 18, 53.

Етнографічними джерелами є студії з дослідження кераміки Лівобережжя, Наддніпрянщини, Поділля та інших територій України. Особлива увага приділялася працям кінця XIX ст. — 1930-х рр., які фіксували стан гончарного промислу до його занепаду, що майже в усіх осередках почався з 1930-х рр.

Археолог І. Зарецький першим у 1893 р. комплексно обстежив гончарство Полтавської губернії. Крім вивчення економіки промислу, він охарактеризував поклади і умови залягання гончарних глин, дослідив процес їх видобутку і обробки, детально зафіксував конструкції різних типів гончарних горнів, знарядь й інструментів гончарів, форми різних видів посуду, їх орнаментику і назви. Наприкінці XIX ст. О. Зайкевич видав альбом головних орнаментальних мотивів тогочасної кераміки Полтавщини. Словник ремісничої термінології, виданий В. Василенком, містить розділ, присвячений гончарній термінології, яка відображає етапи створення посуду — видобуток і обробка глини, формовка, сушка, поливання, орнаментування, випал. Наприкінці XIX — на початку XX ст. гончарство с. Опішня на Полтавщині і с. Олешня на Чернігівщині обстежили М. Русов і М. Могильченко, гончарство Поділля — А. Прусевич[283].

Перші дослідники кустарного гончарства Київщини Ф. Корольов, П. Олейніков та Н. Пономарьов у 1888—1900 рр. надали лише загальні відомості про деякі гончарні осередки і умови функціонування промислу. Дещо більше інформації містить праця П. Земятченського, який фахово охарактеризував гончарні глини і описав деякі гончарні осередки, зокрема, Микільську Слобідку на Київщині[284]. Але найбільш важливою для нашої теми дослідження є робота М. Іонова, який обстежив багато осередків Наддніпрянщини, детально зафіксував будову горнів, асортимент виробів, інструменти, процес видобутку і обробки глини, формування, орнаментації та випалу виробів[285]. Його праця, що містить чимало малюнків і креслень, слугує головним джерелом з етнографії гончарства Київщини початку XX ст.

З досліджень першої третини XX ст. багато фактичного матеріалу містять студії Я. Риженка, Є. Спаської, Л. Шульгиної, Ф. Вовка, В. Щербаківського, М. Фріде, А. Заремб-ського[286]. Більшість матеріалів, зібраних І. Зарецьким, Ф. Вовком, М. Фріде та іншими дослідниками, зараз зберігається в Російському етнографічному музеї у Санкт-Петербурзі. Ця колекція включає керамічні вироби (бл. 3 тис. одиниць), фотоматеріали, рукописи, гончарні інструменти та обладнання, зокрема, кілька кругів шльонського і волоського типів. Цій колекції присвячена дисертація О. Карпової, але в авторефераті інформація подана лаконічно, а з повним текстом дослідження ознайомитись неможливо[287]. Колекцію опішнянських мисок з цього зібрання опублікував О. Пошивайло, разом з частиною рукопису І. Зарецького[288].

Для теми нашого дослідження важливе значення мають архівні етнографічні джерела. Зокрема, малюнки мисок, мисників, виписки з архівних документів є серед рукописів Д. Щербаківського[289]. Про гончарне виробництво у с. Луб'янка Бородянського району Київщини збереглись свідчення у матеріалах Поліської експедиції 1932 р. Там же є замальовки інтер'єрів селянських хат з мисниками і керамічним посудом[290].

Матеріали про технологію виробництва, асортимент посуду, його назви та використання, гончарську метрологію, місце гончарних виробів у традиційному побуті та віруваннях наявні в публікаціях сучасних дослідників Г. Істоміної, О. Клименко, Ю. Лащука, К. Матейко, Л. Мельничук, Л. Меткої, В. Міщанина, Р. Мотиль, О. Пошивайла, С. Пошивайло, Л. Сержант, В. Троцької, А. Щербаня та О. Щербань[291].

Особливу увагу під час дослідження приділено працям, присвяченим гончарству Київщини — роботам Л. Данченко, Ю. Климовича, І. Кравця, К. Повода, Ю. Пудова, Ю. Лащука, Л. Микитенко, В. Самарського[292]. Дослідження О. Руденко дали нові факти про відомий, ще донедавна діючий, осередок гончарства у селі Дибинці, а О. Климен-

283. Василенко 1902; [Зайкевич] 1999; Зарецкий 1894; Могильченко 1899; Прусевич 1916; Русов 1905.

284. Земятченский 1897; Королев 1892; Олейников 1900; Пономарев 1892.

285. Ионов 1912.

286. Вовк 1894—1897; 1899; 1971; 1995; б. р.; Заремб-ский 1928; Риженко 1927; Спаська 1929a; 1929b; 1929c; Фриде 1926; Шульгина 1929a; 1929b; 1929c; Щербаківський 1995.

287. Карпова 2006.

288. ред. Пошивайло 2010.

289. Щербаківський 1906; 1908; 1910.

290. Оглоблін 1932, арк. 53, 54, 246.

291. Бокотей 1968; Клименко 2008; Клименко, Сержант, Істоміна 2009; Лащук 1963, 1967, 1969; Матейко 1959; Мельничук 2004a; 2004b; Метка 2011, 2014, Міщанин 2002; Мотиль 2011; 2012; Пошивайло О. 1993a; 1993b, 1999; Пошивайло С. 1999; Рахно 2010; Троцька 2011; 2013; Щербань А. 2014; Щербань О. 2013; 2016; Щербань, Щербань 2004; 2013; 2015.

292. Данченко 1966a; 1969; 1974; Климович 1968; Кравець, Повод, Пудов 1960; Лащук 1992; Микитенко, Самарський 1996.

ко охарактеризувала його художню кераміку[293]. Наші знання про гончарство Київщини також доповнюють матеріали, зібрані експедиціями ДНЦЗКСТК в чорнобильській зоні та опубліковані Н. Боренько і Р. Захарчук-Чугай[294].

Проте не всі сучасні праці про гончарство Київщини детально фіксують процес виробництва з відповідним ілюстративним матеріалом (світлинами чи кресленнями горнів тощо). Описи технології є досить загальними і не завжди дають змогу порівнювати археологічні матеріали з етнографічними паралелями.

Як уже відзначалося, важливі етнографічні матеріали щодо українського гончарства середини XX ст. зібрали експедиції, очолювані О. Бобринським. Ця інформація є в головних працях вченого з технології гончарства і у статті про магічні знаки на українській кераміці. Один з рукописів О. Бобринського зберігається у НМЗУГ в Опішні. Туди ж було передано і гончарний круг шленського типу, придбаний у 1963 р. на Сумщині[295]. Однак увесь величезний масив зібраної вченим інформації ще чекає свого оприлюднення. Зараз рукописи О. Бобринського лише частково видаються у щорічнику «Вестник керамики»[296].

В роботі використано наші спостереження за сучасним традиційним гончарством у с. Прибірськ на Київському Поліссі, де працює гончар Шихненко Анатолій Данилович, застосовуючи знання і навички, отримані від батька і діда[297]. Гончарювання його батька, Данила Миколайовича, у 1998—1999 рр. обстежила експедиція ДНЦЗКСТК[298]. Цінність цих спостережень полягає у тому, що ми маємо змогу фіксувати процес гончарного виробництва у тому вигляді, який він мав у першій половині XX ст. або навіть раніше. На нього не впливали ні діяльність земств (як на Лівобережжі наприкінці XIX — на початку XX ст.), ні наявність спеціальної гончарної освіти, яка є у переважної більшості сучасних митців-керамістів. Можна більшменш впевнено говорити про те, що такий технологічний процес гончарного виробництва був характерним і для XIX ст., а, можливо, і для більш раннього часу. Хоча зміни, звичайно, відбуваються, насамперед у асортименті виробів і використанні інструментів: наприклад, означений майстер застосовує кульковий підшипник у гончарному крузі, а його дід користувався гончарним кругом з електричним приводом.

Для відтворення назв посуду, їх походження, термінолексики гончарства, залучались матеріали мовознавства з врахуванням регіональних й діалектичних відмінностей у назвах[299]. Дослідження української метрології XVII—XVIII ст. є джерелом до стандартів об'ємів різних видів посуду[300].

Ще одним джерелом з проблеми дослідження є вивчені й опубліковані дослідниками ілюстративні матеріали: ілюстрації західноєвропейських та українських стародруків і мініатюри з рукописів із зображенням посуду в інтер'єрі[301]. Зображення посуду також наявне на деяких іконах і народних картинах. Хоча не завжди можна визначити, з якого матеріалу виготовлено зображений посуд, але для вивчення тогочасного асортименту ці мистецькі твори, безперечно, важливі. З джерел середини XIX ст. використано малюнки Д. Де ля Фліза із зображенням глиняного посуду в інтер'єрах сільських хат Київщини[302]. Залучено також натюрморти і жанрові побутові сцени західноєвропейських художників[303].

Окрему групу складають регалії гончарних цехів. Серед них слід виділити корогву 1675 р. гончарного цеху з м. Острог, на якій зображено два горщики[304]. Сфрагістичні матеріали (печатки та цішки гончарних цехів) є джерелом з питання про поширення різних типів гончарних кругів на теренах України[305].

З картографічних джерел відзначимо план Ушакова 1695 р., на якому позначена житлова забудова Гончарного яру[306]. На плані Києва 1713—1715 рр. позначено місцевість Гончарі біля Пустинно-Микільського монастиря[307]. План Києва 1803 р. зі списками власників садиб, зображених на ньому, дають

293. Клименко 2019; Руденко 2018; 2020.
294. Боренько 2002; 2011; Захарчук-Чугай 2007.
295. Бобринский 1993; 2013.
296. Бобринский 2019; 2020.
297. Чміль, Чекановський 2013.
298. Боренько 2002, с. 215—216.
299. Ржига 1929; Спанатій 1999; 2001; Трубачев 1966.
300. Сидоренко 1975.
301. Грушевський 1919; Запаско 1960; 1971; Логвин 1974; 1990.
302. Де ля Фліз 1996; 1999.
303. Жолтовський 1982; Логвин, Міляєва, Свєнціцька 1976; Ротенберг 1971; Hordynsky 1981; Miljaeva 1996; Gardawski, Kruppe 1955; Wikimedia… Conrad von Soest; Wikimedia… Pieter Bruegel та ін.
304. Альбом… 2015, табл. 33—34; Свєнціцький 1918, с. 90.
305. Жолтовский 1975; Жолтовський 1975; Маркевич 1964; Щербаківський 1926
306. Алферова, Харламов 1982.
307. Климовський 2002, с. 129.

можливість ідентифікувати двори деяких гончарів на Гончарах-Кожум'яках [308].

Отже, головне місце в джерельній базі нашого дослідження займають археологічні матеріали — горни і кераміка з них, а також керамічний посуд з різних об'єктів: будівель, ям тощо, датованих за нумізматичними матеріалами або стратиграфією. Писемні й архівні джерела можна розділити на дві великі групи за колом завдань, які вони дозволяють вирішувати. Це матеріали для: 1) карти гончарних осередків, 2) відтворення назв і призначення посуду. Велике значення мають також етнографічні матеріали — опубліковані, музейні, польові. Частка картографічних, зображувальних, сфрагістичних та інших джерел є незначною.

Для досліджуваного періоду перспективним, на нашу думку, є міждисциплінарний підхід у вивченні керамічного посуду і взагалі проблем гончарства. Близькість цього хронологічного періоду до сучасності робить правомірним і необхідним об'єднання зусиль археологів, етнографів, істориків та мистецтвознавців. Велика кількість писемних джерел, як ні для якого іншого часового проміжку, дозволяє відтворювати історію осередків, топографію гончарних поселень, цеховий устрій, назви виробів тощо. Аналіз орнаментики, особливо мальованої, потребує спеціального мистецтвознавчого дослідження. А технологію, функції і назви керамічного посуду неможливо дослідити без етнографічних паралелей. Наявність різних типів джерел для часів козацтва дозволяє вирішити більше питань, ніж це можливо для давніших періодів. Проте базуватись дослідження все ж мають на археологічних матеріалах, до методики розкопок і обробки яких потрібно ставити високі вимоги.

308. Попельницька 2003, с. 20, 43—45.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ І СТАТИСТИЧНА ОБРОБКА МАТЕРІАЛУ

Попередні зауваження. Перед тим, як описати методику і хід дослідження, необхідно зробити ряд зауважень щодо прийнятих в роботі термінів і назв. В археологічній науці давно усталилася певна термінолексика, яка, можливо, не завжди точно відображає суть поняття, але впізнавана і зрозуміла археологам. У наукових колах українських керамологів, переважно етнографічного напрямку, розробляється уніфікована термінологія на основі традиційної гончарської лексики[309]. Проте сфера її вживання викликає дискусії. Зокрема, ставиться питання, наскільки коректним є перенесення сучасних назв на реалії минулого[310]. Хоча для досліджуваного періоду, як досить наближеного до сучасності, така екстраполяція, на нашу думку, є прийнятною, однак пропоновану термінологію не можна застосовувати беззастережно. Крім того, вона не враховує регіональні діалектні відмінності у назвах, ґрунтуючись переважно на лексиці Полтавщини. З огляду на вищевказане, ми вживатимемо традиційну археологічну термінолексику[311], проте з максимальним урахуванням гончарних назв, зафіксованих в Середній Наддніпрянщині кінця XIX—XX ст. Перевага надавалась термінам, зафіксованим на Київщині, якщо такі траплялися в літературі і джерелах. В тексті етнографічні назви виділено курсивом.

В процесі роботи також довелося зіткнутися з таким поширеним в археологічній науці явищем, як проблема поєднання різних типологій. Авторська типологія для археологічної кераміки XVI ст. очікувано «перетнулася» з типологією О. Оногди, яка розробила її для періоду другої половини XIII — початку XVI ст. Тому, щоб уникнути плутанини, перші два авторські типи даються за нумерацією О. Оногди з додаванням нових підтипів. Після номеру типу при цьому ставиться літера О (наприклад, тип 4.О). Також перевага надається словесному опису різновидів — «грибовидні» (тип 3 за О. Оногдою), «з виїмкою» (тип 4 за О. Оногдою і тип 1 за авторською класифікацією), «ромбічні» (тип 5 за О. Оногдою і тип 2 за авторською класифікацією). А тип 6 за О. Оногдою — вінця з защипами — нами окремо не виділяється, оскільки для XVI ст. вже більш впевнено можна визначити, на які вінця — округлі чи гранчасті — наносилися защипи.

Починаючи з третього типу горщиків (XVII ст.), використовується виключно авторська нумерація. Для тарілок, які в попередньому періоді відсутні, а також для

309. Коваленко 2011с; Литвиненко 2011.

310. Пуголовок 2019.

311. Найбільш систематизована в методичних працях В. Генінга.

Таблиця 2.1. Кількісне співвідношення аналізованих горщиків і тарілок.

Різновиди посуду	Повного профілю	Верхніх частин	Нижніх частин	Всього
Горщики	175	1366	91	1632
Горщики з Арсеналу	88	970	535	1593
Всього горщики	263	2336	626	3225
Тарілки	151	172	13	336
Тарілки з Арсеналу	91	82	23	196
Всього тарілки	242	254	36	532
Всього посуду	505	2590	662	3757

інших видів посуду, типологія яких раніше не розроблялася, вживаємо лише нашу авторську нумерацію типів. До того ж, для полегшення сприйняття, уникаємо нумерації різновидів вінець та інших частин посудини. Натомість використано лише описові означення — наприклад, умовні назви вінець горщиків «виїмка», «ромб», «валик», плеча — «рифлення», «лавка» тощо.

Спочатку весь матеріал було поділено на категорії за функціональним принципом, для чого використано етнографічні дані. Проаналізовано наступні різновиди посуду: горщик, макітра, ринка, покришка, миска, тарілка, глечик, кухоль, келих, чарка, баклага, носатка, форма для запікання, друшляк, посудинки малих форм для солі і спецій. Крім того, трапляються одиничні екземпляри інших різновидів, які описано окремо.

За діаграмами розподілу функціональних різновидів посуду у найчисленніших комплексах видно, що найбільшу частку завжди становлять горщики — від 3/4 для XVI ст. до 2/3 чи 1/2 для XVII—XVIII ст. Причому це співвідношення з незначними варіаціями зберігається для усіх різновидів об'єктів — житлових і господарчих будівель міської забудови, монастирів і гончарних виробничих осередків (додаток 2.2.I). Починаючи з XVII ст. друге місце за кількістю займають тарілки. Хоча вони становлять все ж невелику частку порівняно з горщиками, проте варіабельність їхніх форм і оздоблення робить їх придатними для визначення хронологічних змін. Саме тому ці дві категорії археологічного матеріалу — горщики і тарілки — занесено до бази даних і оброблено з використанням статистико-математичних методів. Посуд для аналізу брався як цілий (або повного профілю), так і верхні (переважно) та нижні частини. В базу даних було занесено інформацію про кількісні (розміри, пропорції, об'єм) та якісні (морфологічні, технологічні, орнаментальні) ознаки кожної з 1968 посудин: 1632 горщиків і 336 тарілок. До того ж, лише за деякими якісними показниками оброблено ще 1593 горщики і 196 тарілок з київського Старого Арсеналу (Вознесенський монастир). Зроблено це задля коректності дослідження — збереження випадкового характеру основної вибірки, оскільки арсенальська представляє значний масив матеріалу з досить вузького проміжку часу. Таким чином, всього в базу даних занесено 3225 горщиків і 532 тарілки. Загальна статистична вибірка склала 3757 одиниць посуду.

Інші різновиди через їхню малочисельність аналізувалися традиційним типологічним методом без статистичної обробки. Загальна кількість оброблених посудин подана в додатку 1.2.

Оскільки хронологічне впорядкування керамічного посуду є основою всіх подальших досліджень, головне завдання полягало в пошуку ознак, які відображали б зміни у часі його форм, декору, технології виготовлення. В процесі дослідження було апробовано різні методики статистичної обробки кераміки, але у підсумку представлено ті, які дали найкращий результат. Весь процес дослідження горщиків і тарілок можна розділити на три основні етапи — 1) вибір і аналіз ознак, 2) дослідження їх структури і створення на її основі типології, 3) аналіз подібності комплексів кераміки, побудова відносної і абсолютної хронології типів посуду.

2.1. ВИБІР ОЗНАК ГОРЩИКІВ І ТАРІЛОК

Першим етапом дослідження є відбір морфологічних, технологічних та орнаментальних ознак.

Морфологічні ознаки включали мірні показники і конструктивні особливості посудини. Розміри, пропорції і об'єм горщиків обчислювалися за методикою В. Генінга[312]. Поділ і назви основних частин горщика загалом відповідають визначенням В. Генінга, але з деякими змінами, зумовленими специфікою

312. Генинг 1992, с. 47—53.

кераміки. Так, вінцями названо не сам обріз краю горщика, а його верхню частину до найвужчого місця при переході до плечей, оскільки ця частина посудини часто має досить складну конфігурацію і доволі добре конструктивно відділяється від тулуба посудини. Шийка в даному випадку — це лише найвужче місце при переході від вінець до плечей. Всі інші частини горщика (плече, придонна частина, дно) відповідають визначенням В. Генінга (табл. 2.2). Також, на нашу думку, доцільно вжити етнографічних термінів для означення максимального діаметра тулуба, який етнографи пропонують звати *опук*, кругового виступу внизу на денці — *утор (гонтур)* та ручки посудини — *вухо*[313].

У горщиків вимірювались основні діаметри і висоти. На їх основі вирахувано вісім пропорцій. Визначено також приблизні об'єми посудини (Vц) та / або її верхньої частини (Vч) у фрагментів, які мали *опук*, як суму об'ємів зрізаних конусів[314] (табл. 2.3).

Для тарілки запропоновано поділ основних частин з урахуванням етнографічних назв. Так, основний об'єм посудини зветься *дзеркало*, а широкі *береги*, відділені зламом, мають ще назву *криси*[315]. Назви *береги* і *криси* вживаємо як синоніми. Вінця і дно визначені так, як і у горщиків (табл. 2.4). Оскільки метричні показники для тарілок дослідниками не розроблялись, вони були запропоновані нами. На їх основі вирахувано сім пропорцій і об'єм цілих посудин (табл. 2.5).

Крім кількісних ознак, враховано також описові якісні — конструктивні особливості вінець, плеча і дна у горщиків, а також вінець, дна, зламу тулуба у тарілок. Деякі з цих ознак були, по суті, елементами деко-

313. Коваленко 2011с, с. 133—134; Литвиненко 2011, с. 302—303.

314. Генинг 1992, с. 53; при подальших дослідженнях для визначення об'ємів посуду доцільно застосовувати спеціальні комп'ютерні програми, які точно обчислюють об'єм, враховуючи кривизну стінок посудини, див. Жигола 2018.

315. Коваленко 2011с, с. 134; Литвиненко 2011, с. 302.

Табл. 2.2. Схема конструктивних частин і основних розмірів горщика

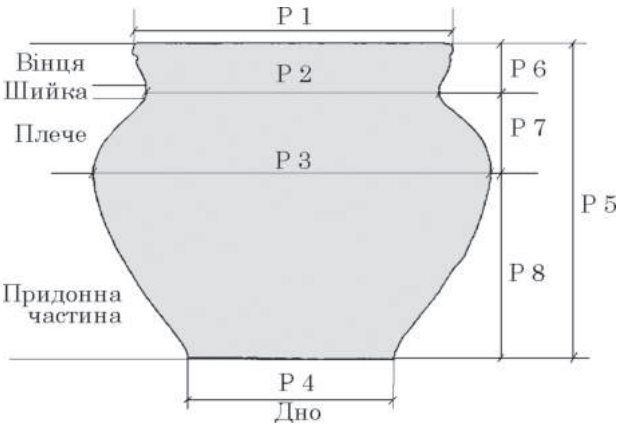

Таблиця 2.3. Основні метричні показники горщиків

Параметри горщиків	
Діаметри	Висоти
P1 — вінець	P5 — загальна
P2 — шийки	P6 — вінець
P3 — максимальний (*опук*)	P7 — плеча
P4 — дна	P8 — придонної частини
Пропорції	
А — відносна висота вінець	P6 : P2
Б — ступінь відхилення вінець	(P1—P2) : 2P6
В — відносна висота плеча	P7 : P3
Г — ступінь опуклості плеча	(P3—P2) : 2P7
Д — відносна загальна висота	P5 : P3
Е — відносна висота придонної частини	(P6 + P7) : P8
Ж — ступінь відкритості горловини	(2P3—P1—P2) : 4(P6 + P7)
И — ступінь нахилу придонної частини	(P3—P4) : 2P8
Об'єм	
Vз — загальний	$\pi/3 \times (P6 \times (P1^2/4 + P1 \times P2/4 + P2^2/4) + P7 \times (P2^2/4 + P2 \times P3/4 + P3^2/4) + P8 \times (P3^2/4 + P3 \times P4/4 + P4^2/4)$
Vч — верхньої частини	$\pi/3 \times (P6 \times (P1^2/4 + P1 \times P2/4 + P2^2/4) + P7 \times (P2^2/4 + P2 \times P3/4 + P3^2/4)$

Табл. 2.4. Схема конструктивних частин і основних розмірів тарілки

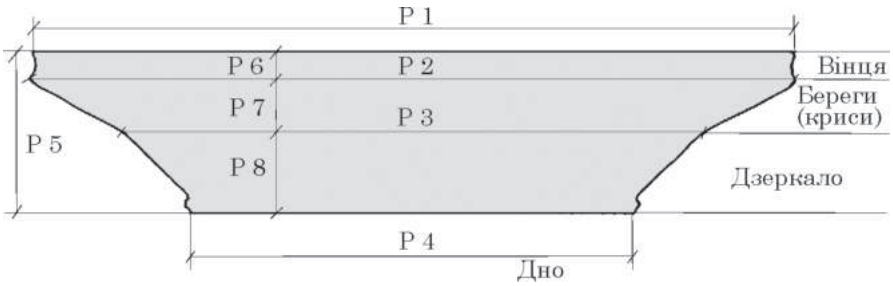

Таблиця 2.5. Основні метричні показники тарілок

Параметри тарілок	
Діаметри	Висоти
P1 — вінець P2 — крис P3 — дзеркала P4 — дна	P5 — загальна P6 — вінець P7 — крис P8 — дзеркала
Пропорції	
А — відношення діаметрів дна і вінець Б — відношення діаметрів дзеркала і вінець В — відношення діаметрів дна і дзеркала Г — ступінь нахилу крис Д — відносна висота Е — відносна висота дзеркала И — ступінь нахилу стінок дзеркала	P4 : P1 P3 : P1 P4 : P3 2P7 : (P2—P3) P5 : P1 (P6 + P7) : P8 (P3—P4) : 2P8
Об'єм	
Vз — загальний	$\pi/3 \times (P7 \times (P1^2/4 + P1 \times P3/4 + P3^2/4) + P8 \times (P3^2/4 + P3 \times P4/4 + P4^2/4)$

ру і саме з цією метою наносились на посуд. Але мода саме на таке оформлення посуду була, очевидно, настільки поширеною, що ці елементи трапляються майже на всіх видах посуду, незалежно від його функціонального призначення, способу випалу і виду орнаментації. Саме таке поширення дозволило виділити ці елементи оформлення в окрему групу конструктивних ознак. Враховувалась як наявність певної ознаки, так і її відсутність (в базі даних позначена як «без особливостей» або «б. о.»).

При виділенні форми вінець використано методику, запропоновану І. Сарачевим, яку також розробляли В. Коваль і М. Грибов[316]. Відповідно до цієї методики, форма вінець пов'язана зі способом їх формовки. Основними ознаками є форма початкового відгину вінець (чорновий край) і характер подальшої обточки (чистовий край). Відповідно у горщиків виділено чотири головні групи різновидів форми вінець, з яких перші дві відповідають типам 4 і 5 класифікації О. Оногди, але з більшою кількістю різновидів, характерних для досліджуваного періоду.

1. Група округлих валикоподібних вінець з виїмкою всередині — «виїмка» (табл. 2.6: 1—13). В деяких випадках можна прослідкувати напрям руху формувальної маси — чорновий край загинався назовні (табл. 2.6: 1, 4). Не виключено також створення цієї форми одразу під час витягування на крузі, оскільки в більшості випадків загини формувальної маси не простежуються. Подальша обробка полягала у вибірці глини зсередини, внаслідок чого утворювалась виїмка під покришку. Це могли здійснювати спеціальним інструментом, про що свідчать ребра на краях виїмки. За їх відсутності, можливо, ця форма створювалась лише за допомогою пальців майстра, як це було зафіксовано нами в сучасному гончарстві[317]. Очевидно, обточували гончарським ножиком і зовнішню поверхню в місці переходу до шийки, оскільки тут немає борозенок і різких переходів. За характером

316. Грибов 2003; Коваль 2016, с. 50—58; Сарачев 1997.

317. Чміль, Чекановський 2013, с. 166.

Табл. 2.6. Варіанти профілю вінець горщиків: 1—9 — округлі з виїмкою, 10—36 — гранчасті в перетині: 10—15 — з обробленою лише верхньою площиною; 16—18 — потоншені витягнуті; 19—21 — підпрямокутні; 22—27 — ромбічні; 28—36 — різновиди «ромба» з зовнішнім напливом і необточеною шийкою. Стрілками всередині показано напрям руху формувальної маси, зовні — місця обробки (зрізання, обточки, вибірки глини)

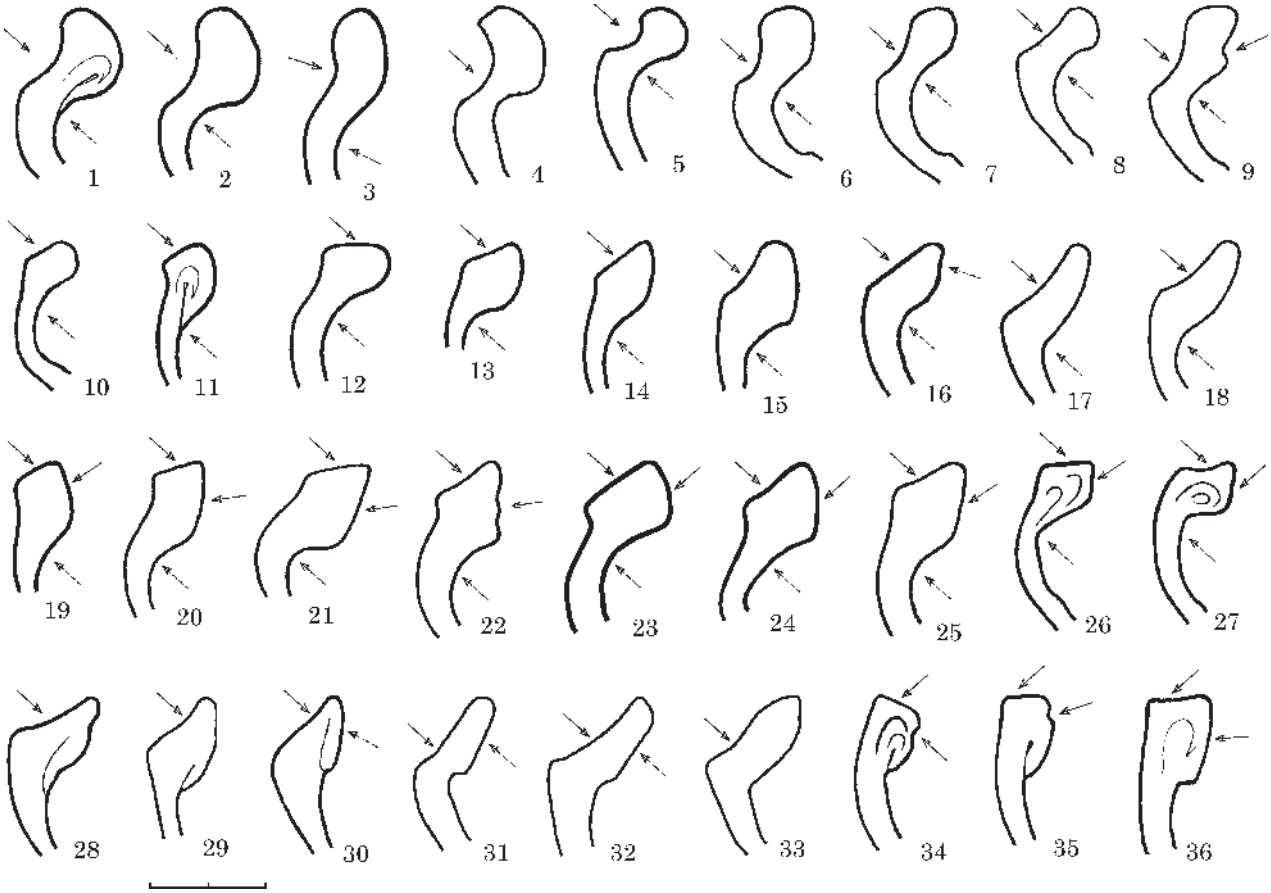

виїмки О. Оногда вирізняє два різновиди вінець у цій групі: 4а — з плавними округлими обрисами (табл. 2.6: 1—3), 4б — з різкими кутоподібними краями («канелюра») (табл. 2.6: 4—6)[318]. Обидва різновиди вінець — масивні потовщені, але для досліджуваного часу можна виділити ще один варіант потоншених округлих вінець з неглибокою виїмкою (табл. 2.6: 7, 8). Є також рідкісний варіант, перехідний до третього типу, з невеликим валиком зовні (табл. 2.6: 9).

2. Група гранчастих вінець — «ромб». Визначальною їх рисою є наявність хоча б однієї грані, але зазвичай їх дві. Початкова форма виконувалась аналогічно попередній. Подальша обробка полягала в обрізуванні глини зверху та зовні, внаслідок чого утворювались дві площини, інколи формувалась одна площина. Вони також в більшості зовні обточувалися, але є нечисленні різновиди гранчастих вінець, які мають наплив формувальної маси з борозенкою (табл. 2.6: 28—36). О. Оногдою виділені три їх різновиди. Профілювання у вигляді ромба в перетині віднесено нею до різновиду 5а (табл. 2.6: 22—27), підпрямокутні вінця — до різновиду 5б (табл. 2.6: 19—21), вінця підтрикутного профілю із заокругленою (необробленою) зовнішньою стороною — різновид 5в (табл. 2.6: 10—15)[319]. Окрім них, можна виділити також четвертий різновид — витягнуті вгору потоншені вінця, іноді зі злегка ввігнутою верхньою гранню, які в попередньому періоді невідомі — 5г (табл. 2.6: 16—18). Також різновид 5а може бути всередині з борозенкою (табл. 2.6: 22, 23), а може мати рівну або ледь ввігнуту поверхню.

3. Група прямих вінець без загинів «чорнового краю» з обробленою зовнішньою стороною. Наймасовіший варіант має валик зовні посередині — «валик» (табл. 2.7: 2—6). Під час витягування на крузі формувалися прямі дещо потовщені вінця, але вже без загинів формувальної маси, більш високі і менш потовщені, ніж попередні. Зовні у верхній частині інструментом, часто з гострокутним робочим кінцем, виймалась глина канавкою. В результаті посередині вінець утворювався валик різної величини. Нечисленним є різновид з зовнішнім

318. Оногда 2012, с. 80, рис. 4.

319. Оногда 2012, с. 81, рис. 4.

потовщенням — «манжетом», відділеним від шийки борозенкою (табл. 2.7: 1).

4. Група прямих вінець без загинів керамічної маси і додаткової обробки. Вони в середньому вищі і тонші за попередні, поділяються на два варіанти: з борозенкою у верхній частині («борозна») і без неї («прямий»). Іноді такі вінця мають трохи ввігнуту форму. Трапляються перехідні варіанти від попередньої групи, коли одночасно були і глибока борозенка і невеликий валик (табл. 2.7: 7).

В статистичній базі даних відмічалася лише група, а варіанти вінець горщиків не враховувалися через малочисельність кожного варіанту. Виняток становить досить численний різновид вінець з борозенкою. Таким чином враховано п'ять різновидів вінець: «виїмка», «ромб», «валик», «борозна», «прямий». Більш дрібний поділ на варіанти використовувався при характеристиці і датуванні типів горщиків.

Іншою характеристикою вінець є спосіб обробки верхнього краю, де виділено три різновиди (табл. 2.8):

1. «Защипи» — на зовнішньому боці вінець інструментом виймалась по колу глина, в результаті чого формувались один або два валики. Далі хвилеподібно приминались інструментом чи пальцями або обидва валики або один з них — переважно верхній. Є три різновиди «защипів»: у два ряди, по верхньому або по нижньому краю вінець.

2. *Карбування*, яке виконувалось шляхом прокочування зубчастого коліщатка по верхньому обрізу вінець.

3. Край вінець округлий, без обробки.

Відповідно до бази даних внесено три ознаки: «защипи», «карбування», «б. о.».

Враховано також характер профілю внутрішньої частини шийки, де виділено 4 різновиди: «плавна», «перегин», «ребро», «виступ» (табл. 2.9).

Серед конструктивних характеристик плеча виділено три ознаки (табл. 2.10):

1) широка смуга рифлення, нанесена гребінчастим інструментом — «рифлення»;

2) *лавка* (*поличка*) — площина у верхній частині плеча, часто з ребром по краю, але може бути і без нього — «лавка»;

Табл. 2.7. Варіанти профілю прямих вінець горщиків: 1 — з «манжетом», 2—6 — «валик», 7 — перехідний варіант від «валика» до «борозенки», 8—10 — «борозенка», 11, 12 — «прямий»

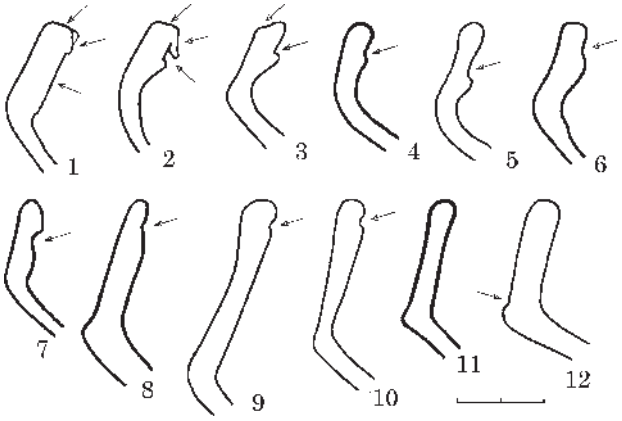

Табл. 2.8. Варіанти защипів і карбування (8, 10) на вінцях горщиків: 2, 3 — у два ряди, 1, 4, 7 — по нижньому краю, 5, 6, 8—10 — по верхньому краю вінець

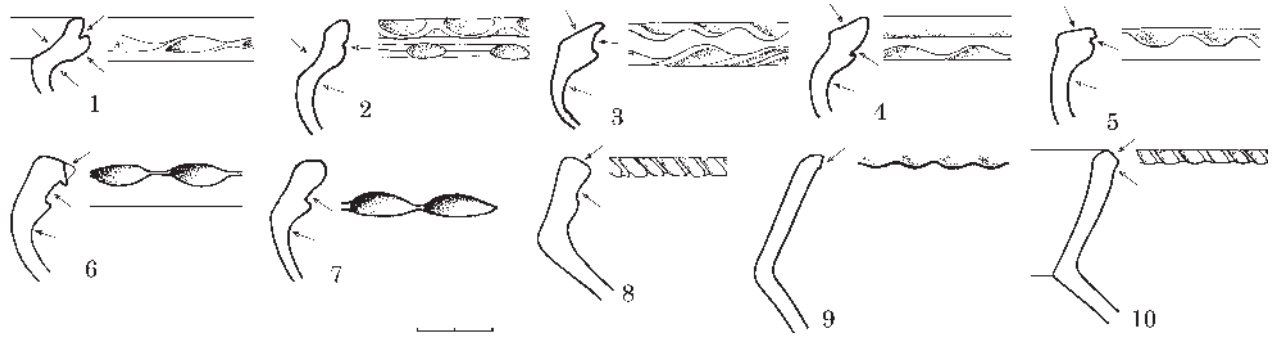

Табл. 2.9. Варіанти оформлення внутрішньої частини шийки: 1 — плавна, 2 — з перегином, 3 — з ребром, 4 — з виступом

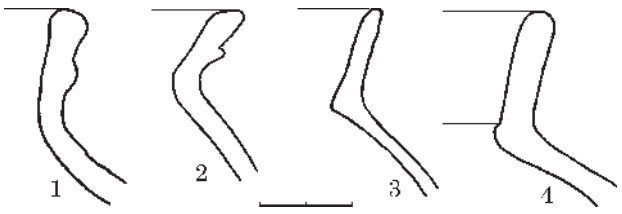

Табл. 2.10. Варіанти оформлення плеча горщиків: 1 — рифлення, 2 — без особливостей, 3—5 — *лавка* (*поличка*) з ребром і без ребра (4)

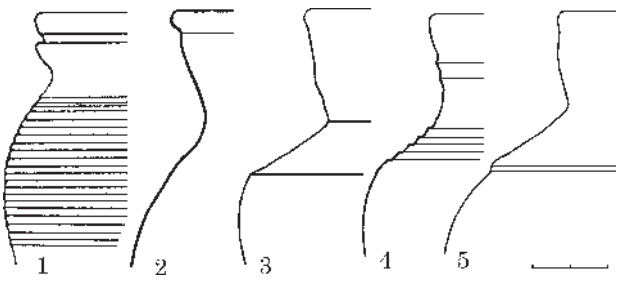

3) плече без особливостей — «б. о.».

Конструктивними особливостями дна є наявність або відсутність *утору* (*ґонтуру*) — кільцевидного виступу внизу придонної частини, відповідно враховано дві ознаки — «утор» і «б. о.» (табл. 2.11).

У тарілок виділено п'ять різновидів вінець (табл. 2.12):

1) у формі валика, створеного шляхом загину керамічної маси досередини, з внутрішньою борозенкою або без неї — «валик»;

2) загладжений у вигляді незначного округлого потовщення — «горизонтальний»;

3) із загином формувальної маси назовні — зовнішні напливи різної конфігурації і розмірів — «зовнішній загин»;

4) у вигляді манжета, утвореного зміщенням формувальної маси назовні з подальшим відгинанням вінець у вертикальне положення — «манжет». Останні два різновиди зовні переважно рифлені — обточені гребінчастим інструментом.

5) Високі вертикальні вінця без загинів чорнового краю і потовщень — «вертикальний».

У тарілок враховувався характер залому всередині на переході від *дзеркала* до *крис* — ребро (іноді навіть з виступом) або більшменш плавний перегин (табл. 2.13).

В оформленні денець виділено три способи: у вигляді широких зрізів по краю, *утор* і денце без особливостей. Також дуже рідко трапляється невеликий піддон. Отже виділено ознаки: «зрізи», «утор», «піддон», «б. о.» (табл. 2.14).

Технологічні ознаки враховано лише ті, які можна визначити візуально, без використання спеціальних методів. Застосовувалась методика А. Бобринского[320], а також враховано методику В. Коваля для статистичної обробки кераміки, хоча й зі змінами, визначеними специфікою досліджуваного матеріалу[321]. Оскільки аналізувалась кераміка досить вузького хронологічного періоду, деякі ознаки виявились однаковими для всього масиву, і тому їх неможливо було використати як індикатори для мікрохронології. Наприклад, формувальні маси дуже близькі за складом (глина з піском), і візуально відмітити суттєву різницю важко. Лише в окремих випадках зафіксовані їх особливості (наприклад, наявність жорстви), яких, проте, недостатньо для визначення статистичних закономірностей. Також майже всі посудини, за незначними винятками, формовані на швидкому крузі шляхом витягування з одного шматка глини (РФК 6, 7). Тому на перший план виступили більш варіативні ознаки, серед яких: різновид випалу — а) окислюючий (природний колір черепка теплих тонів від білого до червоного), б) відновлюючий (*димлена* кераміка сірого і чорного кольорів з холодним тоном на зламі і характерним металевим полиском на поверхні), в) невизначений випал. В останню групу ввійшли посудини чорного і сірого кольорів, у яких важко визначити різновид випалу. Причинами темного кольору черепка може бути недостатня температура випалу, при якій колір глини не проявляється. Можливе також порушення режиму випалу в горні — у таких випадках

320. Бобринский 1978.

321. Коваль 2016.

Табл. 2.11. Варіанти оформлення краю денця горщиків: 1, 2 — без особливостей, 3 — *утор* (*ґонтур*)

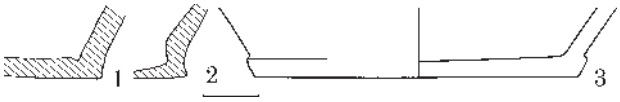

Табл. 2.12. Варіанти профілю вінець тарілок: 1, 2— округлий із загином формувальної маси досередини («валик»), 3 — округлий без потовщень («горизонтальний»); 4 — з напливом керамічної маси назовні («зовнішній загин»), 5 — вертикально зорієнтований із напливом маси назовні і рифленою зовнішньою стороною («манжет»), 6 — вертикальний без загинів і напливів формувальної маси («вертикальний»)

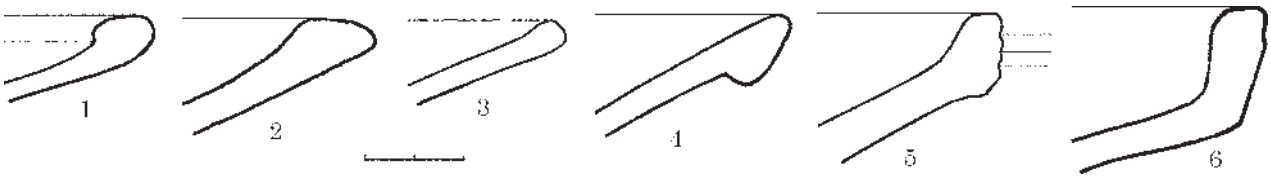

Табл. 2.13. Варіанти переходу *крис* у *дзеркало*: 1, 2 — ребро, 3, 4 — плавний перегин

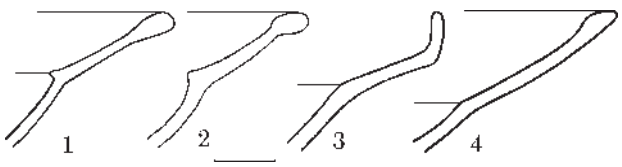

Табл. 2.14. Варіанти денець тарілок: 1 — «зрізи», 2 — «без особливостей, 3 — «*утор*», 4 — піддон

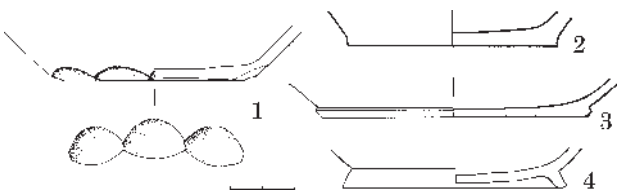

Таблиця 2.15. Метричні системи гончарів XIX—XX ст. (h — висота, см; розміри переведено в сучасну метричну систему)

Місцевість	Гончарські об'єми					
	I	II	III	IV	V	VI
Полтавщина[324]	*золійник*, кілька відер води	*підворотень*, h — 26,6—31	*стовбун*, h — 22	*плоскун*, h — 15,5—22	*кашник*, h — 15,5	*махітка*, h — >13,3
Дибинці[325]	*мокітра*, h — 23,1	*горщок великий*, h — 20,9	*золінник*, h — 17,6	*кашник*, h — 14,3	*ріночка*, h — 11	*махотка*, h — 8,8
Центральна Київщина[326]	*великий* або *золільник*, <10 л	*середній*, >10 л	*денежний*, 4—5 л	*польовик*, 3 л	*вкладач* або *уклад*, 2 л	*дробиновий*, 1 л
Прибірськ, ПМА	16—20 л	*середній*, 5—12 л	*ляцьковий*, 3—5 л	*вкладний*, 2—2,5 л	*підвкладний*, 1,5—2 л	*дріб'язок*, 0,5—0,7 л

горщик може бути сірим з металевим блиском з одного боку, але мати природний колір з іншого. Це неодноразово зафіксовано на кераміці з горнів. Ще однією причиною може бути подвійний випал, наприклад, кераміки, вмурованої в стінки чи інші частини горну, або обгорілої при пожежі. Неодноразово відмічено випадки, коли два фрагменти однієї посудини мали різні кольори: один темно-сірий з ознаками димлення, а інший — білого або червоного кольору (рис. 256: 13). Нарешті, ще одна причина — побутове використання посуду: на багатьох горщиках з господарських комплексів фіксується закопченість поверхні і нагар. У випадку, коли на посудині є полива або розпис, вона, безумовно, належить до окислюючого випалу, в інших випадках — виділено в окрему групу[322]. Для посуду окислюючого випалу визначався ступінь озалізненості глини: а) неозалізнені (білого кольору), б) слабоозалізнені (рожевий і жовтий), в) озалізнені (червоно-коричневий).

Для горщиків окислюючого випалу враховано наявність поливи, місце її нанесення — уся внутрішня поверхня або лише внутрішня поверхня вінець (*крайкування*), колір — жовто-коричневий чи зелений. У тарілок фіксувалась наявність поливи двох різновидів: кольорової — жовто-коричневої та/чи зеленої, і безколірної.

Орнаментальні ознаки. Для горщиків вказані зони орнаментації — вінця і плече. Для тарілок такі зони не визначалися, оскільки у них завжди декорована внутрішня поверхня. Також виділені дві техніки орнаментації — мальована і рельєфна. Безполивний розпис мінеральними фарбами (*описка*) найбільше розповсюджений у декорі горщиків, де орнаменти згруповано за ступенем складності: одна лінія, дві і більше ліній, композиції, де основою є хвиля, зубці, ряди окремих елементів. На тарілках *описка* трапляється рідше, тому тут враховувалась лише її наявність. На горщиках відновного випалу є лише рельєфна орнаментація. Враховувались обидва її різновиди — прокреслена і штампована (відбиток коліщатка), а також лискування (*гладження*).

У тарілок рельєфні орнаменти майже завжди поєднуються з кольоровою поливою. Цю групу поділено на три підгрупи: а) без орнаменту або з ритованими лініями; б) з хвилястим орнаментом, нанесеним гребінцем, і / або відбитком коліщатка; в) відбитки одиничних штампів, іноді поєднаних з прокресленим вільним малюнком. Серед тарілок з *мальовкою* під безколірною поливою враховувався контурний розпис (*ріжкування*) і малюнок розводами (*фляндрівка*).

База даних створювалася на основі програми Excel, з використанням її функцій проводилися всі розрахунки. При розбивці на інтервали розмірів і пропорцій довелося відмовитися від запропонованих В. Генінгом інтервалів як надто широких, натомість було використано формулу Стейджерса[323]. В результаті кожен показник було розбито на 10—12 інтервалів.

При визначенні інтервалів об'єму було враховано метричні системи гончарів кінця XIX—XX ст., деякі з них наведено в табл. 2.15.

Згідно цих систем у всіх гончарських осередках існував поділ горщиків в основному на 6 величин-об'ємів, які мали різне функ-

322. Коваль 2016, с. 46.

323. Федоров-Давидов 1987, с. 27.

324. Василенко 1902, с. 45.

325. Ионов 1912, с. 12.

326. Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 70—75.

ціональне призначення і назви. Причому інтервали поділу були нерівними — зі збільшенням об'єму збільшувалась величина інтервалу. Враховуючи ці дані, виділено шість інтервалів об'ємів цілих горщиків: 0,4—1, 1—2, 2—3, 3—6, 6—9, понад 9 л і відповідно шість інтервалів об'єму верхніх частин. Для тарілок стандартів об'ємів в етнографічній літературі не знайдено, тому їхні об'єми поділено на 7 інтервалів по 0,5 л кожен.

Отже, на цьому етапі було отримано варіаційні ряди кількісних і процентний розподіл якісних ознак, які дали загальну характеристику всього масиву аналізованого керамічного посуду — горщиків і тарілок.

2.2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МАТЕРІАЛУ

Кількісні ознаки. Для кожного показника **розмірів горщиків** кількість вибірки була різною. Так, найбільшу вибірку сформовано для висоти вінець, обрахованої на всіх фрагментах верхніх частин (1541), найменшу — для загальної висоти, визначеної лише у посудин з повним профілем (175). Основні характеристики розподілу включали середню арифметичну, варіаційний розмах, стандартне відхилення, коефіцієнти асиметрії, варіації та ексцесу, обраховані за допомогою функцій програми Excel (додаток 2.1, табл. 1). Горщики дуже різняться за розмірами. Так, діаметри вінець становлять 7,8—28,9 см, висота — 7,3—29 см. Також всі розміри мають більш або менш значні коефіцієнти асиметрії та ексцесу, що свідчить про їх неоднорідність і змішування різних стандартів. Найбільші стандартні відхилення мають діаметр тулуба (*опука*) і висота горщика, найменші — висота вінець і плечей.

Інтервали для розмірів горщиків становили від 0,5 см (висота вінець) до 2 см (додаток 2.2.II). Майже всі широтні розміри (діаметри) мають двовершинні полігони або зубці, що пов'язано з різними стандартами об'ємів. Так, за діаметром вінець (Р1) виділяються дві вершини — 14 і 18 см. Найбільш виражені дві вершини видно на полігоні Р3 (*опука*) — 16 і 22 см; цей розмір найкраще корелюється з об'ємом, про що скажемо далі. Полігон Р4 теж має дві вершини і зубець: виділяються групи з діаметром 6—7, 11—12 і 13—14 см. Полігон розподілу загальної висоти горщика Р5 має три зубці: 10, 14, 20 см, а полігон висоти придонної частини Р8 більш пологий, з одним зубцем — 14 см. Полігон розподілу висоти вінець Р6 одновершинний, близький до нормального, але вершина дещо зміщена вліво. Основна маса вінець розташована в інтервалах від 1,5 до 3 см. Нормальний розподіл цього розміру вказує на те, що він досить стандартизований і не залежить від об'єму посудини. Полігон розподілу висоти плечей Р7 також одновершинний, але більш пологий, ніж у Р6. Цей показник теж меншою мірою залежить від об'єму.

Характеристики варіаційних рядів **об'ємів** цілого та верхньої частини горщика представлені в додатку 2.1, табл. 2. Кількість горщиків з вирахуваним повним об'ємом становила 171 екземпляр, верхніх частин — 534 екземпляри. Горщики дуже різні за об'ємом — від зовсім маленьких (0,56 л) до дуже великих (11,14 л) посудин. На полігоні чітко виділяється дві вершини: малих (1—2 л) та великих (3—6 л) розмірів (додаток 2.2.II). Ці інтервальні групи відображають різні стандарти об'ємів горщиків. Дві вершини є і на полігоні розподілу об'єму верхньої частини, але вони дещо згладжені.

Характеристики варіаційних рядів **пропорцій горщиків** представлені в додатку 2.1, табл. 2. Показники вінець вирахувано для найбільшої кількості посудин — 1375, показники плеча і відкритості горловини — для 531—533, а показники придонної частини і загальну пропорцію — для 171. Пропорції розподілені приблизно за нормальним законом, але показники А, Е та И характеризується високими коефіцієнтами асиметрії, а А, В, Г, Е, И мають досить значні коефіцієнти ексцесу. Найбільше квадратичне відхилення у пропорції Е (відносна висота придонної частини). На полігонах показників Е та И помітні невеликі зубці. Відхилення від нормального розподілу свідчить про змішування у вибірці горщиків з різними стандартами пропорцій. Як показав подальший аналіз, ця різниця деякою мірою пов'язана з хронологічними змінами.

Характеристики варіаційних рядів **розмірів тарілок** наведені в додатку 2.1, табл. 3. Діаметри вінець заміряні на 267 екз., вони становлять від 14 до 39,8 см. Висоти цілих посудин виміряні у 151 екз., вони становлять від 3 до 9,4 см. Найбільше стандартне відхилення мають діаметри вінець і дзеркала, найменше — висоти вінець і крис. Найбільші показники варіації у висот — вінець, берегів, дзеркала. Всі показники мають незначні коефіцієнти асиметрії і ексцесу.

Інтервали розмірів тарілок становили від 0,5 см (висота берегів) до 2 см (діаметр вінець). Полігони деяких розмірів асиметричні (додаток 2.2.III). Так, тарілок з великим діаметром (понад 26 см) більше, ніж малих. Та-

кож найбільше посудин з низькими вінцями (Р6 менше 1 см), а вінця висотою понад 2 см становлять 12 % у вибірці. Полігони розподілу майже усіх розмірів одновершинні за винятком Р7 і Р8, які мають дві вершини, що вказує на змішування різних стандартів цих величин.

Характеристика варіаційних рядів **пропорцій** подана в додатку 2.1, табл. 4. Пропорції верхньої частини вирахувані у найбільшої кількості тарілок — 230, інші пропорції — у 150—155 тарілок. Найбільше стандартне відхилення мають показники дзеркала — Е (відносної висоти) і И (ступеню нахилу стінок). Показник Е має найбільші коефіцієнти асиметрії і ексцесу.

Розподіл пропорцій тарілок А—Г одновершинний, близький до нормального, хоча є асиметричність полігонів (додаток 2.2.III). Розподіл Д (відношення висоти до діаметра вінець) має один зубець зліва, що вказує на групу приземкуватих тарілок. Вершина на полігоні розподілу показника Е (відношення глибини берегів до глибини дзеркала) зміщена вліво — тарілки з глибоким дзеркалом і мілкими крисами. Вершина полігону И (ступінь профілювання стінок дзеркала) має невеликий зубець справа і значну лівосторонню асиметрію — більшість стінок дзеркала відносно вертикальні, пологих стінок значно менше. Отже, у тарілок найбільш варіабельними, зі змішаними кількома стандартами, виявилися показники дзеркала і відносної висоти посудини.

Об'єм цілих тарілок становив від 0,22 до 3,27 л, він вирахуваний у 150 цілих посудин. Інтервал для цього показника — 0,5 л. Полігон його розподілу близький до нормального. Основна маса тарілок мали об'еми 1—2 л.

Таким чином, розміри і пропорції горщиків і тарілок продемонстрували розподіл різного характеру: одні полігони близькі до нормального, у інших спостерігається асиметрія або значний коефіцієнт ексцесу, двовершинність. Можна припустити, що в багатьох випадках має місце змішування різних стандартів. Для підтвердження цього припущення, а також з'ясування характеру цих відмін, було проведено аналіз взаємозв'язку з якісними ознаками (див. далі).

Якісні ознаки. Кількість та частота значень **конструктивних особливостей горщиків** наведена в додатку 2.2.IV. Вибірки для цих показників сформовано різні за величиною, як і для кількісних ознак. Найбільша вибірка для характеристики вінець (1542), дещо менша — шийки (1493), плечей (1129), найменша — денця (232).

Серед різновидів конструкції вінець у вибірці переважає четверта група — прямих вінець без обробки — з борозенкою (271) і без неї (634). Вінець третього різновиду («валик») майже втричі менше (350), а найменше — гранчастих (187) та округлих з виїмкою (100). У переважної більшості горщиків верхній край без особливостей (1343), лише 151 мають защипи і 50 — *карбування*. Горщики з плавною («плавна» і «перегин») і ребристою («ребро» і «виступ») шийкою представлені приблизно порівну. Плічка у більшості горщиків не мають конструктивних особливостей (615), менше оформлених рифленням (345) і найменше — з *лавкою* (169). Денця з *уторами* та без них розподілені майже порівну з незначним переважанням другого різновиду.

За основними конструктивними ознаками проведено статистику горщиків з комплексів Вознесенського монастиря (об'єкти 3, 6—8, ями 3, 5, 11 розкопу 3). Задля коректності їх проаналізовано окремо, оскільки цей масив кількісно переважає основну вибірку і належить до вузького часового проміжку (кінець XVI — початок XVIII ст.). Тут співіснують горщики з вінцями «валик» і прямі (з борозенкою та без неї), вінець другої групи вчетверо більше, ніж першої (додаток 2.1, табл. 5). Горщики із защипами і карбуванням становлять незначну частку — разом 13 %, з рифленням на плічках — третину, інші мають плече без особливостей. Майже всі денця з вибірки не мають уторів (з уторами лише 2 денця).

Для аналізу **технологічних ознак** чисельність вибірки становила 1068 горщиків, у яких достовірно визначено спосіб випалу (додаток 2.2.IV). В ній горщиків окислюючого випалу — 72 %, *димлених* — 28 %. Серед горщиків окислюючого випалу 60 % безполив'яних, 17 % вкриті поливою всередині повністю і 23 % мають крайкування. Всього полив'яна кераміка становить 40 % горщиків окислюючого випалу з вибірки. За кольором переважає полива зелена (78 %), коричневої і жовтої різних відтінків — 22 %.

Для комплексів Вознесенського монастиря проведено окрему статистику технологічних ознак (додаток 2.1, табл. 6). Взято горщики з об'єктів 3, 6—8, 20—24, ям 3, 5, 11 розкопу 3. Переважну більшість (98 %) тут становлять посудини окислюючого випалу. Понад третина з них має поливу — більшість на внутрішній поверхні (25 %), крайкування становить 10 %. Зелена полива переважає (57 %), жовто-коричнева становить 43 %.

Вибірка для **орнаментальних** ознак охоплювала цілі горщики та їх верхні частини,

на яких можна було визначити орнамент на плечах — 674 екз. (додаток 2.1, табл. 7).

Описку декоровано 501 горщик окислюючого випалу. Орнаменти згруповано за ступенем складності. Найпростіший з них складається з однієї або двох ліній (24 %). У складніших орнаментів основним елементом є хвиля або її частини (коми, фестони тощо), доповнені лініями (38 %). У 2 % горщиків вінця і плечі прикрашено поясами з багатьох тонких ліній. Більш складні орнаменти включають два-три пояси орнаменту, з яких основними є зубці та окремі елементи (вертикальні риски, овали, крапки тощо) — 36 %.

Серед димлених декорованих горщиків 46 % прикрашено ритованими орнаментами (лінії, зрідка хвилі, зубці, насічки), ще у 45 % ці елементи доповнено відтисками коліщатка (додаток 2.1, табл. 16). У 9 % димлених горщиків відмічено лискування, яке є єдиним видом декору, а ще у 14 % доповнює інші орнаменти. Проте це не остаточний показник, оскільки лискували здебільшого придонну частину, і ця ознака могла бути не зафіксована для верхніх частин горщиків.

Розподіл морфологічних і технологічних ознак **тарілок** наведено в додатку 2.1, табл. 9 і у додатку 2.2.V. Серед типів вінець у вибірці переважає «валик» — 39 %, всі інші різновиди становлять 10—21 %. Різновиди денець «зрізи», «*утор*» і «без особливостей» представлені приблизно порівну (31—36 %), піддон є лише у двох посудин. 73 % тарілок мають виражений внутрішній залом (ребро), у 27 % перехід від *дзеркала* до *крис* більш-менш плавний.

Серед технік орнаментації переважає підполив'яна *мальовка* (46 %), кольорова полива становить 30 %. В групі підполив'яної мальовки 75 % становить *ріжкування* і 25 % — *фляндрівка*. Серед тарілок з кольоровою поливою 36 % орнаментовано гребінцевою хвилею і / або відтиском коліщатка, 20 % — одиничними штампами, а 44 % не мають орнаментів. Всі інші техніки декору сумарно становлять 24 %: *опискою* прикрашено 15 % тарілок, а безполив'яне ріжкування, емаль та *димлення* становлять у вибірці менше 5 % кожна.

Розподіл тарілок з комплексів Вознесенського монастиря (розкоп 3) за основними якісними ознаками проаналізовано окремо. У цьому випадку статистичний аналіз проводився більш детально за кольорами полив та різновидами орнаментів (додаток 2.1, табл. 10). Серед різновидів вінець домінує «валик» (93 %), а такі різновиди як «манжет» і «вертикальний» — відсутні. Значний відсоток становлять денця зі зрізами (49 %) і майже відсутні з уторами, в одиничних випадках трапляються невеликі піддони. Переважна більшість тарілок мають виражене внутрішнє ребро — 82 %, іноді навіть у вигляді виступу (13 %). Із технік орнаментації половину вибірки становить кольорова полива, переважно двох кольорів на одній посудині, з орнаментацією коліщатком і / або багаторядною хвилею, 37 % становлять тарілки з підполив'яним *ріжкуванням*, 12 % прикрашено опискою. Тут немає *фляндрованих* тарілок за винятком окремих екземплярів з *марморуванням*, а також майже відсутні окремі штампи (за винятком двох екземплярів).

2.3. АНАЛІЗ СТРУКТУРИ ОЗНАК

Головним завданням наступного етапу дослідження став поділ всього масиву горщиків і тарілок на групи, що відображають певні часові зміни. Для цього був проведений аналіз структури ознак і визначення серед них найбільш важливих для типології горщиків і тарілок. Тут довелося відмовитися від методів групування матеріалу, запропонованих В. Генінгом, як надто громіздких і значною мірою інтуїтивних, і піти шляхом пошуку хронологічних ознак за допомогою статистичних методів. Їх застосування в археології найкраще викладено Г. Федоровим-Давидовим[327].

Взаємозв'язок кількісних ознак горщиків — розмірів, пропорцій і об'єму — визначався за допомогою кореляційного аналізу (додаток 2.1, табл. 11). Більшість зв'язків розмірів очікувано є функціональними, тобто пов'язаними між собою: зі зміною одних розмірів відповідно змінюються й інші, а також об'єм (додаток 2.2.VI). Об'єм має безпосередній зв'язок з діаметром *опука* Р3, що добре видно на кореляційному графіку, який має вигляд параболи. Також у об'єму цілого горщика висока кореляція з об'ємом верхньої частини, яка демонструє прямолінійну залежність. За цими двома графіками можна доволі точно визначати інтервальний проміжок для об'єму цілого горщика. Інші розміри демонструють менші зв'язки з об'ємом, а висота вінець Р6 виявилась зовсім незалежною від нього та інших розмірів. Подальший аналіз показав вплив на цей розмір хронологічного чинника.

Також існує чимало зв'язків між розмірами і пропорціями та пропорцій між собою. Більшість з них також можна вважати функціональними. Наприклад, зв'язок між абсолютною і відносною висотами вінець. Також

327. Фёдоров-Давыдов 1987, с. 78—131.

пропорції у великих горщиків дещо інші, ніж у малих: вони мають відносно вищу придонну частину, опукліші плечі, закритішу горловину і відносно коротші вінця.

Проте є зв'язки, які не можна пояснити лише функціональною залежністю. Так, високий кореляційний коефіцієнт мають відносна висота вінець (А) і відносна висота придонної частини (Е). Ступінь відхилення вінець (Б) має від'ємний коефіцієнт зв'язку з висотами вінець Р6 і посудини Р5. Ступінь опуклості плечей (Г) має зв'язок з розмірами і пропорціями нижньої частини горщика (Р4, Р8, Е). Відносна висота придонної частини (Е) має значний зв'язок зі ступенем її нахилу (И) та висотою вінець Р6. Ступінь відкритості горловини (Ж) має значні коефіцієнти зв'язку з розмірами і пропорціями нижньої частини горщика (Р4, Р8, Е). Ці взаємозв'язки між параметрами верхньої і нижньої частин горщика вказують на різні стандарти пропорцій посудин.

У тарілок функціональні зв'язки виявилися в усіх діаметрів між собою та із загальною висотою (додаток 2.1, табл. 18). Прикметно, що висоти *дзеркала* і *крис* мало пов'язані з діаметрами та з об'ємом, тобто вони залишалися більш-менш сталими при збільшенні діаметра тарілки. Пропорції також виявили кілька високих коефіцієнтів зв'язку, серед яких зовсім не пов'язаними функціонально є висота вінець і ступінь нахилу стінок дзеркала. Ці зв'язки вказують на існування у вибірці різних пропорцій тарілок.

Найбільший кореляційний коефіцієнт у об'єму з діаметром вінець тарілки (додаток 2.2.IX). Але цей взаємозв'язок значно менший, ніж у зв'язків об'єму горщиків з діаметром *опука*. Тобто за діаметром вінець тарілки не можна більш-менш точно встановити її об'єм.

Отже, кореляційний аналіз показав взаємозв'язок деяких абсолютних і відносних розмірів горщиків і тарілок, що вказує на змішування у вибірці різних за пропорціями посудин. Далі було проведено аналіз взаємозв'язку якісних і кількісних ознак.

Для виявлення ***зв'язку якісних і кількісних ознак*** **горщиків** проаналізовано, наскільки розподіли розмірів і пропорцій для різних форм їхніх вінець і плечей відрізнялися між собою. При цьому малочисельні групи вінець з виїмкою і гранчастих об'єднано в одну групу, так само як і прямі з борозенкою та без неї. Також не можна було проаналізувати показники придонної частини і об'єму для малочисельних груп (горщики з плечем-*лавкою* та вінцями «виїмка» і «ромб»).

Найбільший зв'язок форми верхньої частини горщика виявився з висотами вінець і придонної частини (абсолютними і відносними), а також зі ступенем нахилу вінець (додаток 2.2.VII). На графіках розподілу цих величин добре помітно зміщення їхніх полігонів один відносно одного. Найкраще різницю між кількісними показниками і формою вінець видно на прикладі розподілу ступеню відхилення вінець (Б). Так, вінця з виїмкою і ромбічні найбільше відігнуті — максимум показника Б у них становить 0,50. Вінця з валиком менше відхилені — вершина полігону показника Б розміщена на позначці 0,40. Прямі вінця ще менше відігнуті — максимум означеного показника у них становить 0,30. При цьому показник Б у всіх трьох групах має приблизно нормальний (Гауссовий) розподіл. Це показує, що для кожного різновиду вінець були свої стандарти профілювання.

Висота Р6 у вінець «виїмка», «ромб» і «валик» розподілена однаково, а полігон «прямий і борозна» зміщений на 0,5 см вправо, в бік високих вінець. Подібним є і розподіл відносної висоти вінець (А). Полігон показника опуклості плеча (Г), навпаки, однаковий у горщиків з вінцями «валик» та «борозна і прямий». А вершина полігону вінець «виїмка і ромб» зміщена вліво на два інтервали, в бік менш опуклого плеча. Значну різницю продемонстрували полігони абсолютної (Р8) і відносної (Е) висоти придонної частини, розподілені за різновидами вінець. На графіках добре помітно зміщення полігону «борозна і прямий» порівняно з «валиком» у бік короткої придонної частини.

Форма плеча також виявила зв'язок з деякими показниками. Так, розподіл Р6 продемонстрував різну висоту вінець у горщиків з рифленим плечем (нижчі вінця) і лавкою (вищі вінця). Полігон плеча без особливостей займає проміжне положення. Відносна висота плеча (В) менша у різновиду з *лавкою*, а плечі «б. о.» і «рифлення» демонструють однаковий розподіл. Плечі з *лавкою* також більш опуклі, ніж інші різновиди, а плечі «рифлення» — найменш опуклі, полігон розподілу (Г) плечей без особливостей займає проміжне положення. Відносна висота придонної частини (Е) в цілому вища у горщиків з плечем «рифлення», а полігон «б. о.» має зубець справа, що вказує на наявність у його складі підгрупи з низькою придонною частиною.

Об'єм цілого горщика також має різні полігони в залежності від різновидів вінець і плечей. Усі полігони двовершинні, але у горщиків з вінцями-валиком більша вершина розташована в області великих горщиків, а з вінцями «борозна» і «прямий» — малих. Так само більше великих посудин серед горщи-

ків з плечем «рифлення» і малих — з плечем «б. о.». Інші розміри і пропорції продемонстрували не такі чіткі відмінності, хоча деяка різниця полігонів спостерігалася і у них.

У **тарілок** найкраще виявився взаємозв'язок різновидів вінець з пропорціями придонної частини. Проте тут довелося обмежитися лише найчисельнішими різновидами вінець — «валик», «манжет», «вертикальний». Так, полігон розподілу (B) — ширини дна (порівняно з дзеркалом) у тарілок з «вертикальними» вінцями зміщений у бік вужчого дна (додаток 2.2.X). Розподіл відносної висоти дзеркала теж показує значну нерівномірність: тарілки з вінцями-«валиками» мають глибше дзеркало, ніж два інших різновиди. Також полігон розподілу ступеню нахилу стінок дзеркала у тарілок з вертикальними вінцями зміщений в бік похилих стінок.

На основі цього аналізу ті мірні ознаки, які виявилися найбільш тісно пов'язаними з якісними, були знову розбиті на 2—3 крупних інтервали і далі розглядались як ознаки якісні. Це розбиття відбувалось таким чином, щоб різниця між групами була найбільш виразна, тобто, по можливості, між вершинами полігонів. Такий розподіл на інтервали виявився більш інформативним, ніж простий розподіл за полігоном, оскільки він відображає внутрішню структуру матеріалу.

Отже, ті розміри і пропорції, які виявили менший зв'язок з об'ємом, виявилися більше пов'язаними з формою та орнаментацією горщиків і тарілок. А відтак ці мірні ознаки розцінено як більш важливі для типології і пошуку хронологічних змін.

Обчислення сили взаємозв'язку між ***якісними ознаками*** здійснено за допомогою критерію χ^2 і коефіцієнтів сполученості Q і асоціації К[328]. Для застосування цього методу було складено 4-польні таблиці для всіх пар ознак. При цьому кожна окрема ознака розглядалася як альтернативна зі значеннями «присутня» і «відсутня». Підраховувалася кількість посудин: a) які мали обидві ознаки; b) на яких є ознака I, але немає II; c) є II, але немає I; d) немає обох ознак. Також рахувалися: a + b — посудини, які мають ознаку I; a + c — ознаку II; c + d — не мають ознаки I; b + d — не мають ознаки II; а також загальна кількість посудин у вибірці — n.

Нульова гіпотеза з довірчим рівнем 0,95 полягала в тому, що між парою ознак немає ніякого зв'язку, і вони трапляються на одній посудині випадково. Для її підтвердження чи заперечення застосовано критерій χ^2:

$$\chi^2 = n(ad—bc)^2 / (a + b)(a + c)(b + d)(c + d).$$

Якщо χ^2 перевищує табличне значення 3,84 (в даному випадку для 1 ступеню свободи і довірчого рівня 0,95), то нульова гіпотеза може вважатися відкинутою з ризиком помилки 0,05. Між двома ознаками в такому випадку стверджується зв'язок. Для вираження сили цього зв'язку обраховуються коефіцієнти:

1) сполученості $Q = \sqrt{(\chi^2/n)}$;

2) асоціації $K = (ad—bc)/(ad+bc)$.

Переваги цих коефіцієнтів полягають у тому, що вони дозволяють вираховувати зв'язки і за одночасної відсутності ознак на предметі, а також фіксують від'ємні зв'язки, що є важливим при встановленні відносної хронології ознак. Але якщо коефіцієнт Q реагує на зв'язки лише двосторонні, то К — також на зв'язки односторонні. Тобто, якщо більшість посудин з I ознакою будуть мати також II ознаку, але лише невелика частина посудин з II ознакою будуть мати I ознаку, то коефіцієнт К буде високий і в цьому випадку. Приклад обрахунку критерію χ^2 і коефіцієнтів взаємозв'язку показано в табл. 2.16.

За цим методом були обраховані взаємозв'язки всіх конструктивних, частково технологічних, орнаментальних і мірних кількісних ознак. Цей аналіз дав непогані результати, особливо для конструктивних особливостей, які в більшості виявили значущі зв'язки між собою. В додатку 2.1, табл. 13 представлено коефіцієнти взаємозв'язку тих ознак горщиків, для яких критерій χ^2 становив понад 3,84, тобто ці ознаки траплялися

328. Фёдоров-Давыдов 1987, с. 95—98.

Таблиця 2.16. Приклад розрахунку взаємозв'язків якісних ознак посуду (взаємозв'язок ознак 1 і 2)

Показники	Кількість посудин з ознакою 1	Кількість посудин без ознаки 1	Разом
Кількість посудин з ознакою 2	25 (a)	10 (b)	35 (a + b)
Кількість посудин без ознаки 2	15 (c)	50 (d)	65 (c + d)
Разом	40 (a + c)	60 (b + d)	100 (n)

$\chi 2 = 100 \times (25 \times 50—10 \times 15)^2 / 35 \times 40 \times 60 \times 65 = 22{,}16$
$Q = \sqrt{(22{,}16^2 / 100)} = 0{,}47$
$K = (25 \times 50—10 \times 15) / (25 \times 50 + 10 \times 15) = 0{,}79$

разом або були відсутні на посудині не випадково. При цьому, якщо вони одночасно були наявні або одночасно відсутні на посудині, тобто (a + d) > (b + c), — зв'язок був позитивним. А якщо наявність однієї ознаки була пов'язана із закономірною відсутністю іншої, тобто (b + c) > (a + d), — від'ємним. Значення коефіцієнтів Q та K різняться за абсолютною величиною, оскільки K показує зв'язки односторонні. Наприклад, майже всі ромбічні вінця мають плавну шийку — отже, K = 0,99. Але не всі горщики з плавною шийкою мають ромбічні вінця — через те Q = 0,54. Для побудови графу взаємозв'язків ознак використано коефіцієнт Q, хоча коефіцієнт K також використовувався для аналізу як допоміжний. Було умовно прийнято градацію коефіцієнта Q за абсолютним значенням — до 0,25 зв'язки вважалися слабкими, від 0,26 до 0,39 — середніми, а 0,40 і вище — сильними.

За результатами цих коефіцієнтів зв'язку виділено дві групи ознак у горщиків (додаток 2.2.VIII). В першу ввійшли вінця з виїмкою, валиком і гранчасті, плавна шийка, защипи на вінцях, рифлення на плечах і денце без утору. До другої групи взаємопов'язаних ознак належать прямі вінця, ребро і виступ з внутрішнього боку шийки, плече без особливостей і з лавкою, верх вінець без особливостей та утор на денці. Групи ознак умовно названі «рання» і «пізня». Всередині груп ознаки мають позитивні зв'язки, а між групами майже всі зв'язки негативні. При цьому вінця з борозенкою пов'язані слабкими зв'язками з перегином шийки і карбуванням на вінцях, а також — з окремими ознаками з «пізньої» групи (ребриста шийка і верх вінець без особливостей) і займають проміжне положення між обома групами. Це дозволяє інтерпретувати ці ознаки як перехідні: борозенка — залишок традиції формування валика, *карбування* — спрощений варіант защипів, а перегин — перехід від плавної до ребристої шийки.

При цьому для більшості пар ознак вибірка була достатньо велика, крім ознак денця, виявити зв'язок якого з ознаками верхньої частини горщика цим методом можна лише на археологічно цілих (чи без вінця) посудинах. А оскільки їх відносно небагато (166 і 174 відповідно), то для більшої надійності було залучено метод порівняння частот, який дозволяє використати численний фрагментований матеріал[329]. Суть його зводиться до порівняння теоретичної частоти сполучення на одній посудині двох ознак з емпіричною частотою цього явища (додаток 2.1, табл. 14).

Для порівняння взято три наймасовіші різновиди вінець — «валик», «борозна» і «прямий», а також ознаки шийки, плеча, верху вінець (на нечисленних цілих горщиках з вінцями «ромб» і «виїмка», а також в комплексах, де ці вінця є основними різновидами, утор не зустрівся жодного разу). Емпірична частота сполучення вінець з валиком і утору є меншою, ніж теоретична, і не потрапляє в довірчий інтервал останньої. Отже, з рівнем вірогідності 0,95 можна стверджувати, що між цими ознаками існує негативний зв'язок, тобто, вони рідко трапляються на одному горщику. З вінцями прямими, навпаки, — емпірична частота більша, ніж теоретична. Отже, зв'язок позитивний, і ці ознаки на одному горщику виявляються частіше, ніж це було б випадково. З ознаками плеча *утор* має негативний зв'язок з рифленням. Також негативний зв'язок є з плавною шийкою і позитивний — з виступом на шийці. З верхом вінець негативний статистичний зв'язок простежується лише із защипами. Отже, утор не характерний для горщиків з «ранніми» ознаками, але часто трапляється на горщиках з «пізніми»: прямими вінцями, які мають виступ на внутрішньому боці шийки.

Технологічні ознаки виявились малоінформативними для мікрохронології кераміки (додаток 2.1, табл. 15: a—d). Спосіб випалу майже не пов'язаний з конструкцією вінець. Слабкий зв'язок з димленням є у прямих вінець і плеча «лавка», а з окислюючим випалом — «борозни» і плеча без особливостей. Статистичний зв'язок у вінець з виїмкою і гранчастих виявився з суцільною внутрішньою поливою — жоден горщик з такими вінцями не має крайкування. Такий же зв'язок має і плече з рифленням. Також слабкий зв'язок є у прямих вінець, плечей без особливостей і «лавка» з крайкуванням. Зелена полива переважає у всіх групах вінець, а жовто-коричнева відсутня на вінцях з виїмкою і трапляється як виняток на вінцях «ромб». Слабкий зв'язок із зеленою поливою є у плеча-«лавки». Загалом полив'яних горщиків найменше у групі вінець з виїмкою і «ромб», найбільше — з валиком, а серед горщиків з вінцями «борозна» і «прямий» знову переважають безполив'яні посудини. З наявністю поливи пов'язане плече без особливостей.

Виділено кілька елементів *описки*, які становлять основу орнаменту (додаток 2.1, табл. 16). Наявність цього декору пов'язується переважно з трьома типами вінець — валиком, борозенкою і прямим. Горщики, які мають вінця гранчасті і з виїмкою, переважно без описки. Всього 13 з них мають простий орнамент (лінії і хвилі) лише на плечах (додаток 2.1, табл. 8, 16). Вінця з валиком пов'язані з описко̀ю — де-

329. Фёдоров-Давыдов 1987, с. 92—93.

коровано 65 % таких посудин. Орнамент на них також складається переважно з ліній та хвиль, а вінця в більшості неорнаментовані. Серед горщиків з прямими вінцями обох різновидів 90 % декорованих посудин. Вони мають значно більший відсоток (42—43) складніших орнаментів, які включають зубці і ряди вертикальних елементів (ком, рисок, овалів тощо).

Розподіл горщиків за різновидами плечей продемонстрував, що у горщиків з рифленням описку прикрашено 46 % вінець і 76 % плечей. Посудини з плечами без особливостей та з лавкою мають 80 % орнаментованих вінець і понад 90 % орнаментованих плечей (додаток 2.1, табл. 8).

Співвідношення наявності і різновидів елементів описки на вінцях і плечах дозволило виділити дві основні її схеми:

I (проста): вінця неорнаментовані, лише інколи на них є смуга чи хвиля. Орнаменти на плечах складаються або лише зі смуг, або доповнені хвилями чи їх частинами — комами, фестонами (рис. 304: 1, 2). Притаманна горщикам з вінцями гранчастими та з валиком.

II (складна): три і більше поясів різних елементів на плечах і вінцях, серед яких переважають вертикальні елементи (*пальчики*, овали, коми, риски тощо) і зубці (рис. 304: 3, 4). Пов'язана з прямими вінцями обох різновидів.

Можна виділити ще спрощений варіант описки, характерний для прямих вінець без борозенки — пояси з кількох тоненьких ліній (*шарівка*) на вінцях і плечах.

Зв'язок конструктивних ознак і ритованих орнаментів не визначався через нечисельність останніх. Відтиски коліщатка дуже рідко є на димлених горщиках з вінцями «ромб» і жодного разу не трапилися разом з виїмкою (додаток 2.1, табл. 16). На горщиках з іншими трьома різновидами вінець цей орнамент досить поширений і становить 20—30 % від усіх димлених посудин. Помітно, що у горщиків з прямими вінцями більша частка орнаментованих екземплярів у порівнянні з іншии групами.

Таким чином на основі отриманих даних виділено дві основні групи ознак горщиків. Ядро їх становлять конструктивні ознаки, менш пов'язані з ними ознаки технології і орнаменту. Цим групам було надано хронологічного значення, оскільки територія дослідження невелика, і регіональні відмінності не такі помітні. До того ж період, який вивчається, досить довгий для того, щоб відбулися помітні зміни у формах, технології та орнаментації керамічних форм. Для горщиків з «ранніми» ознаками характерною є наявність конструктивних деталей на вінцях і плечах, а також порівняно плавна шийка. Для горщиків з «пізніми» ознаками — спрощені вінця, плечі без конструктивних особливостей або з *лавкою*, а також наявність різкого ребра чи виступу на внутрішньому боці шийки. Інформативним є утор, пов'язаний з пізніми ознаками.

Статистичний зв'язок морфологічних ознак з розмірами і пропорціями, які виявили найбільшу залежність від перших, було також перевірено за допомогою критерію $\chi 2$. Оскільки якісним ознакам було надано хронологічного значення, то і пов'язані з ними інтервали кількісних ознак в тій чи іншій мірі отримують це значення і відображають загальні тенденції зміни розмірів і пропорцій у часі. До групи «ранніх» ознак горщиків можна зарахувати короткі, сильно і середньо відігнуті вінця, відносно високі слабо опуклі плечі, високу придонну частину (додаток 2.1, табл. 17). Ці параметри здебільшого мають позитивний зв'язок різної сили з вінцями «виїмка», «ромб» і «валик», а також з плечем «рифлення».

Відповідно, до «пізніх» ознак зараховано високі, слабо відігнуті вінця, відносно низькі сильно опуклі плечі, низьку придонну частину. Вони пов'язані переважно з вінцями «прямий» і «борозна» (рідше), а також з плечем без особливостей і «лавкою». Різниця в інших розмірах вказує, очевидно, на тенденцію до збільшення кількості маленьких горщиків серед групи з «пізніми» ознаками в порівнянні з групою, якій притаманні «ранні» ознаки. Через малочисельність груп, на які можна поділити цілі горщики за об'ємом, статистично перевірити їх зв'язок з морфологічними ознаками неможливо.

Подальший аналіз цих даних — це вже, власне, археологічна інтерпретація. Кожна з отриманих груп включає ознаки достатньо широких хронологічних проміжків. Всередині них виділено підгрупи за різновидами вінець як найбільш інформативної ознаки. Більш дрібний поділ проведено за характеристиками плечей. Так, в підгрупі з прямими вінцями ранішими є горщики з рифленими плечами, а пізнішими — з відносно високими опуклими, часто оформленими у вигляді *лавки* з ребром по її краю. Ці питання розглянуто в наступному розділі.

Оскільки ***тарілок*** набагато менше, ніж горщиків, для них вдалося провести тільки деякі обрахунки для статистично значимих вибірок (додаток 2.1, табл. 19). Тут також можна виокремити дві групи ознак (додаток 2.2.XI). До «ранньої» групи зараховано вінця-валик, денце зі зрізами і без особливостей, багаторядну хвилю і / або коліщатковий штамп у посудин з кольоровою поливою, описку, ребро в місці внутрішнього залому.

Із пропорцій з вінцями-валиком пов'язане відносно глибоке дзеркало з вертикальними стінками (додаток 2.1, табл. 20). До «пізньої» групи належать вертикальні вінця, утор, фляндрівка, слабо виражений внутрішній залом. З вертикальними вінцями пов'язане відносно мілке дзеркало з пологими стінками і вузьким денцем. Вірогідно, ці дві групи ознак характеризують найбільш віддалені між собою періоди. Крім того, тарілки з окремими штампами пов'язані з вінцями-манжетом і дещо менше — з ребром-заломом і зрізами на денці. Вінця-манжет пов'язані своєю чергою з утором на денці, мілким дзеркалом і відносно широким дном. Отже, ці дві ознаки (одиничні штампи і вінця-манжет) займають проміжне положення між означеними двома групами. Ріжкування, яке існувало довгий час, виявило зв'язок лише з вінцями-«зовнішнім загином».

Таким чином, у тарілок типоутворюючими ознаками виявились форми вінець, денець, внутрішнього залому і *дзеркала*, а також деякі техніки орнаментації (фляндрівка, описка, різновиди орнаментів на тарілках з кольоровою поливою).

Отже, виявилась нерівномірність швидкості хронологічних змін різних груп ознак. Для керамічних горщиків і тарілок даного періоду і регіону найбільш інформативними є конструктивні ознаки, які найшвидше змінюються в часі. Датуюче значення мають також деякі техніки орнаментації та види і схеми орнаментів. Інші технологічні ознаки менш інформативні, а такі, як домішки і спосіб формування посуду, виявились загальними для всього масиву кераміки (за незначними винятками). Мірні ознаки також не є визначальними для хронології, а лише дозволяють статистично прослідкувати загальні тенденції змін пропорцій і об'єму посудин.

2.4. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КОМПЛЕКСІВ

Після визначення хронологічних ознак горщиків і тарілок вирішувалося завдання відносного і абсолютного їх датування. Було відібрано більше трьох десятків закритих і умовно закритих комплексів. За можливості деякі малочисельні, але територіально і хронологічно близькі об'єкти було об'єднано для збільшення статистичної достовірності. Наприклад, групи об'єктів XVI ст. з МЗМ, з пров. Десятинного, споруди другої половини XVII ст. з Білої Церкви тощо. Таким чином, вибірка для статистичного аналізу склала 28 комплексів. Далі в цих комплексах було виконано процентний розподіл морфологічних ознак — характеристики вінець, верхнього їх краю, шийки, плеча і дна. Дані цього розподілу представлено в додатку 2.1, табл. 21—25.

Для порівняння комплексів використано статистичні методи, а саме — обчислення взаємозв'язку комплексів кераміки на основі процентного розподілу ознак у комплексах. Використано коефіцієнт абсолютної схожості (КАС), запропонований В. Генінгом[330]. Але він вираховувався не за всіма ознаками, а лише за морфологічними як найінформативнішими, що дозволило максимально усунути всі фактори, крім хронологічного. Спочатку обчислювалася подібність за ознаками вінець і шийки, потім за ознаками плеча. Для статистичного аналізу взято найбільш чисельні комплекси, в яких було не менше 20 горщиків чи їхніх фрагментів. Для обрахунку КАС за ознаками вінець і шийки сформовано вибірку з 13 об'єктів (додаток 2.1, табл. 26). Оскільки не всі комплекси мали достатню кількість крупних фрагментів верхніх частин, у яких можна було визначити характеристики плечей, КАС за останніми вираховувався у десяти об'єктів (додаток 2.1, табл. 27). В результаті обчислення КАС отримано ряд груп комплексів. Таке групування, що ґрунтується на властивостях самого матеріалу, очевидно, вказує на синхронність комплексів, оскільки дві пам'ятки з однаковим співвідношенням типів кераміки є одночасними[331].

При упорядкуванні таблиці коефіцієнтів на початок поставлено об'єкти з території МЗМ середини XVI ст., далі комплекси підбирались по найбільшому КАС, в результаті в кінці таблиці виявився комплекс будівлі, яка загинула в пожежі 1811 р на Київському Подолі. КАС лише за характеристиками вінець показав 4 взаємопов'язані групи комплексів. Після того, як було враховано характеристики плечей, у пізній групі об'єктів виокремилася підгрупа з плечем-*лавкою*. Таким чином, була отримана відносна хронологія комплексів (додаток 2.2.XII).

Кореляція цих даних з нумізматичним матеріалом та іншими датуючими факторами дозволила отримати і абсолютну хронологію комплексів кераміки. Всього за характеристиками горщиків і датуючими матеріалами вдалося виділити 7 хронологічних груп об'єктів. За близьким розподілом ознак горщиків в ці групи були включені й інші об'єкти з нечисельною керамікою, чимало з яких також мали датуючі матеріали та обставини виявлення. Датувалися не окремі комплекси, а їхні групи. Такий підхід має

330. Генинг 1992, с. 94.
331. Каменецкий 1965, с. 303.

переваги через збільшення кожної вибірки і підвищення її статистичної достовірності. Також виключаються помилки, можливі при попередньому датуванні окремих комплексів. Наприклад, комплекс (будівля), виявлений у Києві поблизу церкви Спаса на Берестові, містив дві монети першої половини XVII ст., але виявився на півстоліття пізнішим. Також горн розкопу 5 Гончарах-Кожум'яках і будівля 1 по вул. Сагайдачного, 18 спочатку були датовані неправильно пізнішим часом. Таким чином, виявлення подібності комплексів і датування їх груп дозволило уточнити їхню хронологію, уникнувши попередніх помилок.

До **першої** групи увійшли ями і будівлі з пров. Десятинного, МЗМ, Київоподолу (вул. Сагайдачного 18). Із них дві ями і будівля з МЗМ мали нумізматичний матеріал (1548, 1556, 1557). Комплекси із пров. Десятинного містили 7 монет (1492—1572), Датувати цю групу можна серединою — другою половиною XVI ст. Для неї характерним є переважання гранчастих вінець (61—96 %). Вінця з виїмкою становлять від 4 до 35 %, защипи — 18—31 %, плавна шийка — 91—100 %, рифлення на плічках — 38—74 %, денця всі без уторів. Мальованих орнаментів немає зовсім. Також у цих комплексах є одиничні екземпляри вінець з нетиповим профілюванням. Порівняння цієї групи з об'єктом 3 (р. 1) зі Старого Арсеналу (дані О. Оногди[332]), показує, що у кінці XV — на початку XVI ст. вінця з виїмкою і гранчасті були наявні майже порівну (44 і 41 %), а защипи були у 25 % горщиків. До цієї групи за хронологією близьким є комплекс будівлі з Білої Церкви (1981).

До **другої** групи входить комплекс видубицького горну і глинища та близькі за керамічним матеріалом об'єкти з Білої Церкви (1996) і Василькова. Видубицький комплекс містив дві монети — 1608 і 1632—1654 рр. Крім того, у 1970-х рр. один з горнів було датовано за археомагнітним аналізом, який показав, що останній випал у ньому відбувся у 1640-х рр. Датувати цю групу можна кінцем XVI — початком XVII ст. Вона характеризується приблизно однаковими кількостями вінець з виїмкою і гранчастих, а також наявністю 24—65 % вінець з валиком, яких не було у попередній групі. Також тут є в незначній кількості вироби з описко простої схеми. В цій групі помітні регіональні відмінності — переважання у Києві серед гранчастих вінець їх ромбічних різновидів, у Білій Церкві та Василькові — витягнутих потоншених. Також у Білій Церкві наявні вінця горщиків із загином маси назовні, потоншені, схожі на давньоруські XI ст., що також вказує на місцеву особливість посуду. До цієї групи можна зарахувати об'єкт 55 в корпусі Старого Арсеналу, будівлю 5 з траншеї по вул. Лаврській і споруду 5 та яму 5 з вул. Спаська, які містять по кілька фрагментів горщиків з ромбічними вінцями, рифленням і описко простої схеми.

Третя група об'єднала комплекси гончарних горнів Вишгорода і розкопу 5 на Гончарах-Кожум'яках, а також будівлі з МЗМ (Варваринський корпус) і Подолу (вул. Сагайдачного, буд. 1, вул. Хорива, буд. 1). Вишгородський горн містив монету 1628 р. Датувати цю групу пам'яток можна другою чвертю — серединою XVII ст. Для неї характерним є переважання вінець з валиком (81—91 %), значна кількість защипів (20—30 %), поява карбування і наявність описки простої схеми на всіх горщиках окислюючого випалу. У більшості об'єктів переважає шийка з перегином (понад 50 %), але в деяких об'єктах, як от у вишгородському горні, шийка залишається плавною, що можна вважати регіональною відмінністю. Понад 80 % горщиків мають рифлення на плечах, а денця майже всі без уторів. До цієї групи за набором морфологічних ознак близькі матеріали з Переяславщини, виділені О. Юрченком у особливу групу за технологічними особливостями (груба керамічна маса, відсутність описки). Очевидно, це посуд якогось місцевого сільського осередку. За співвідношенням ознак до цієї групи можна додати об'єкти на Замковій горі і Софіївській Борщагівці у Києві.

У **четверту** групу увійшли будівлі з Білої Церкви, яма 6 і рів (тр. 7) з МЗМ, будівля 8 з вул. Кирилівської, будівля з вул. В. Житомирської 2а та нижній культурний шар з розкопу 4 на Гончарах-Кожум'яках. Нумізматичний матеріал із названих комплексів мав рів — два ризькі соліди Христини (1632—1654): 1635 та 16?4 рр., а об'єкт 8 з вул. Кирилівської — солід Густава II Адольфа (1611—1632). До того ж, рів має верхню дату — спорудження огорожі монастиря у 1671 р. Білоцерківські комплекси містили (окрім більш ранніх монет) 46 польських «боратинок» 1660-х рр., найпізніші з яких датувалися 1666 р. Таким чином, ця група може бути датована серединою — третьою чвертю XVII ст. Для неї характерним є приблизно однакова кількість вінець з валиком і прямих з борозною, наявність до 20 % вінець прямих без борозни, незначна кількість (до 20 %) защипів і карбування, шийка переважно з перегином або ребром, великий відсоток плечей з рифленням (від 22

332. Оногда, 2012, с. 205.

до 100 %), денця без уторів. На горщиках окислюючого випалу переважає описка простої схеми, але є чимало посудин зі складнішими орнаментами. До цієї групи можна додати матеріали з горну у Переяславі (1994): горщики мають ознаки, притаманні попередній групі першої половини XVII ст., але на вінцях немає валика. Отже, цей комплекс можна датувати серединою століття. Також, очевидно, він відображає місцеву особливість посуду.

П'ята група об'єднала яму 1 (тр. 18) з МЗМ, будівлю зі Спаса на Берестові, верхній культурний шар розкопу 14 на Гончарах-Кожум'яках. Датуючі матеріали мали яма 1 тр. 18 — дві монети — коронні боратинки польського короля Яна II Казиміра (1649—1668 рр.), і будівля зі Спаса на Берестові — дві монети 1620-х рр.; для датування останньої пріоритетне значення має розташування під фортечним валом, спорудженим на початку XVIII ст. Датувати ці об'єкти можна останньою чвертю XVII — початком XVIII ст. Ця група має наступні характеристики: вінця лише прямі (з борозенкою і без), верх вінець без защипів, лише як виняток трапляється карбування, шийка ребриста, 20—40 % — з виступом, на плічках немає рифлення, зате з'являються окремі посудини з лавкою, понад 50 % денець з утором. Горщики окислюючого випалу прикрашені описковою складної схеми. До цієї групи можна зарахувати дві ями з пл. Контрактової, 2, датовані двома монетами другої половини XVII ст. Верхня дата їх побутування — 1741 р., коли на цьому місці було споруджено грецький монастир.

Шоста група об'єднала дві ями з МЗМ, горн на Микільському Полику та яму в Братському корпусі Софії Київської. Яма 2 з МЗМ (ш. 4) містила чотири монети: одна —1658 р. і три копійки Петра I, карбовані після 1699 р. Горн на Аскольдовій Могилі мав монету 174(9?) р. Яма в СК має верхню дату — час спорудження корпусу на початку 1760-х рр. Отже, цю групу об'єктів можна датувати першою половиною — серединою XVIII ст. Для неї характерними є абсолютне переважання прямих вінець без борозенки, відсутність защипів і карбування, ребриста шийка (14—40 % з виступом). Від 14 до 37 % плечей мають лавку, а 67—100 % денець — утор. Горщики окислюючого випалу прикрашені описковою складної або спрощеної схеми. Значна кількість посудин відновного випалу з відтисками коліщаток. До цієї групи зараховано горн у траншеї 3 в уроч. Гончарі-Кожум'яки, який містив монети номіналом «деньга» 1730-х рр. і будівлю 1 по вул. Спаській, 24 , яка містила монети 1735 і 1738 рр.

До **сьомої** групи належать об'єкт по вул. Спаській, 35 і 2 горни з розкопу 8 на Гончарах. Будівля по вул. Спаській, 35, очевидно, згоріла під час пожежі Подолу 1811 р., що фіксує верхню дату цих комплексів. Отже, цю групу об'єктів можна датувати кінцем XVIII — початком XIX ст. Їй притаманні абсолютне переважання прямих вінець без защипів і карбування, ребриста шийка (15—20 % з виступом), плече з лавкою (65—82 %) та без особливостей, денця з уторами (85 %). Описка на горщиках окислюючого випалу переважно спрощеної схеми. Значна кількість посудин відновного випалу. До цієї групи також зараховано будівлю 1 з вул. Воздвиженської, 25, яка містила 15 монет 1759—1790 рр., будівлі 1 і 2 з вул. Кирилівської, 37, в одній з яких знайдено дві монети 1731 і 1765 рр., і яму 1 з вул. Сагайдачного, 18.

Отриманий ряд груп комплексів добре корелює з датуючими матеріалами, що вказує на його хронологічний характер.

Розподіл горщиків і тарілок за цими групами комплексів дозволив запропонувати їхню типологію і хронологію. Найбільш інформативні ознаки розцінено як найбільш важливі, тобто такі, що визначають тип і несуть хронологічне навантаження. Їх стійкий взаємозв'язок відповідає основним вимогам типу[333]. На основі їх сполучень запропоновано п'ять основних типів горщиків і три типи тарілок, проте найбільш загальних, в яких не враховуються численні варіанти, в т. ч. і перехідні. Адже в даному випадку не ставилось завдання повної класифікації матеріалу для його первинного упорядкування. Наразі вирішувалось завдання створення саме типології, тобто виявлення основних закономірних зв'язків матеріалу, які відображають його хронологічні зміни. Оскільки було взято матеріал з достатньо обмеженої території, максимально виключався вплив регіональних відмінностей. Звичайно, певні особливості простежувались в кожній гончарній майстерні, довозилися також вироби і з інших регіонів. Але в даному випадку ці відмінності ігнорувалися. Було зроблено спробу сконцентруватися на головних об'єднуючих рисах і виявити основні зміни в часі. Така комбінована типологія за морфологічними, технологічними, орнаментальними ознаками звичайно використовується для хронологічних побудов[334]. Таким чином, використання простих і відомих статистичних методів дало можливість здійснити первинне хронологічне упорядкування великої кількості матеріалу.

333. Фёдоров-Давыдов 1987, с. 199.
334. Петрашенко 1999, с. 30.

РОЗДІЛ 3

ТИПОЛОГІЯ І ХРОНОЛОГІЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ

Датування типів горщиків і тарілок проводилося відповідно до їхнього розподілу за хронологічними групами комплексів. Також використано нечисельні матеріали з добре датованих об'єктів та враховано аналоги з широких теренів України і зарубіжжя.

Інші різновиди керамічного посуду було проаналізовано традиційним типологічним методом без застосування статистики через їхню малочисельність. Виділені типи було розподілено за вказаними комплексами і таким чином запропоновано їх хронологію. Вдалося також виділити загальні часові зміни в технології та орнаментації посуду.

3.1. ГОРЩИКИ

На основі важливих для хронології ознак виділено п'ять головних типів з кількома варіантами кожен.

До ***1 типу*** зараховано посудини з вінцями першої групи (виїмка чи канелюра) і плавною шийкою. На плічках у 68 % трапляється широка смуга рифлення або кілька прокреслених ліній, у 15 % на вінцях — защипи в один чи два ряди (додаток 2.1, табл. 12). Є лише кілька цілих горщиків цього типу, їхні денця мають сліди зрізки з гончарного круга і ротаційні сліди від пальців гончара всередині придонної частини, що вказує на витягування на швидкому гончарному крузі (рис. 1: 17). Тулуб таких горщиків має здебільшого овоїдну форму.

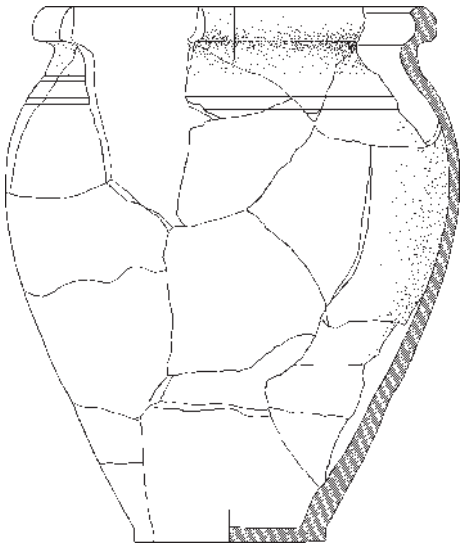

У 40 % виробів сірого кольору спосіб випалу визначити важко, що, можливо, пов'язано з низькими температурами, за яких колір черепка повністю не проявився. Окислюючий випал мають 40 % горщиків, відновлюючий — 20 %. Глина переважно неозалізнена і малоозалізнена, рідко трапляються горщики коричневого кольору. Керамічна маса переважно тонка, хоча у тісті окремих

екземплярів наявні жорства і крупний пісок. Полив'яні екземпляри становлять не більше 22 % серед горщиків окислюючого випалу. Полива лише зелена і нанесена на всю внутрішню поверхню виробу.

За типологією О. Оногди — це тип 4.О, в якому виокремлено три варіанти з масивними потовщеними вінцями:

• з плавними округлими обрисами (4а.О),

• з різкими кутоподібними краями («канелюра») (4б.О)

• з канелюрою і зрізаною верхньою площиною (4в.О)[335].

Для досліджуваного часу можна виділити ще два варіанти:

• з потоншеними округлими вінцями і неглибокою виїмкою,

• з такими ж вінцями і наявністю описки.

Оскільки тип 4.О співіснував разом з гранчастими вінцями, розглянемо датування обох типів далі.

Для **2 типу** характерні гранчасті вінця, які мають площину зовні і / або зверху. Шийка цих горщиків плавна, защипи (одинарні чи подвійні) трапляються у 18 % горщиків. Понад 50 % мають рифлення або кілька прокреслених ліній на плечах.

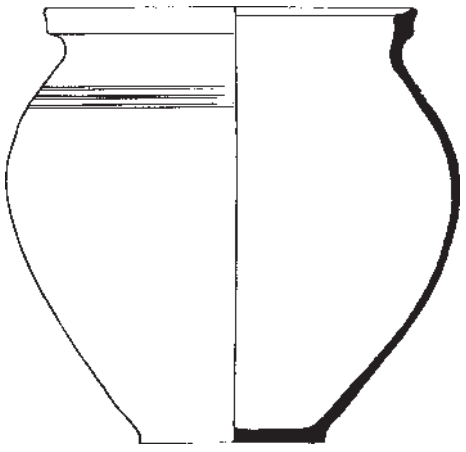

Денця цілих горщиків мають сліди зрізки з круга, у більшості є ротаційні сліди від пальців гончара всередині придонної частини. У одиничних екземплярів таких слідів немає, у них прослідковуються ознаки джгутово-стрічкового наліпу (?). До 70 % становлять горщики окислюючого випалу, до 18 % — відновного, у 12 % спосіб випалу не встановлено. У горщиків окислюючого випалу співвідношення за кольором глини таке ж, як і у попереднього типу, з них 23 % прикрашено описком першої схеми, а полив'яні посудини становлять 42 %. Полива переважно зелена, а брунатна становить лише 4 %.

335. Оногда 2012, рис. 4.

Згідно класифікації О. Оногди, це тип 5.О, в якому дослідниця виокремила три варіанти: з прямокутними (5а.О), ромбічними (5б.О) і підтрикутними (5в.О) в перетині вінцями[336]. Проте для досліджуваного часу нами пропонується дещо інший, більш розширений поділ на варіанти, які мають хронологічне значення:

• ромбічні або прямокутні в перетині масивні вінця з напливом і борозенкою всередині, утвореними, вірогідно, внаслідок натиску інструмента під час формування верхньої площини;

• з верхньою пласкою і округлою зовнішньою стороною (5в за О. Оногдою);

• без борозенки з гладкою рівною або трохи ввігнутою внутрішньою поверхнею;

• видовжені і потоншені форми зі злегка увігнутою внутрішньою гранню;

• з вінцями останніх трьох різновидів і описком на плечах.

Горщики типів 4.О і 5.О мають переважно сильно відігнуті, короткі (1—2 см) вінця і слабо опуклі високі плечі (додаток 2.1, табл. 17). Об'єми 13-ти цілих посудин становлять від 0,84 до 8,24 літрів. Об'єми верхніх частин вирахувано у 57 горщиків. З них 56 % мають об'єм до 1,4 л (що приблизно відповідає об'єму цілої посудини до 3—4 л) і 44 % — понад 1,4 л.

Хронологія. За даними О. Оногди, горщики типу 4.О з'являються у культурних шарах Києва на початку XV ст., а нижня межа появи типу 5.О сягає другої половини — останньої третини XV ст. Обидва типи О. Оногда вважає характерними для другої половини XV — початку XVI ст. Проте у XV ст. вони ще співіснують з т. зв. «грибоподібними» вінцями — типом 3.О[337]. Другою половиною XV ст. датує дослідниця появу защипів на вінцях[338].

Для хронології кераміки XV — початку XVI ст. важливими є кілька київських комплексів з численними матеріалами[339]. На їх аналізі варто зупинитися докладніше, щоб з'ясувати час появи і особливості розвитку цих типів горщиків. Показовою для датування рисою є відсутність певних типів у більш ранніх комплексах порівняно з пізнішими.

Перш за все на увагу заслуговують три синхронні об'єкти з датуючими матеріалами початку XV ст., досліджені на території Верхнього міста. Вони досить численні, тому мають достовірний статистичний відсотковий розподіл типів вінець горщиків.

336. Оногда 2012, рис. 1, 4.
337. Оногда 2012, рис. 1; 2008b.
338. Оногда 2008b, с. 58.
339. Хамайко, Чміль, Гунь 2020, с. 129—132, іл. 24.

1. Яма 1 розкопу 1 (територія МЗС), досліджена 1997 р. Датуючим матеріалом є п'ять литовських денаріїв типу «колюмна — спис з хрестом» Вітовта (1392—1430)[340]. Керамічний матеріал представлений 102-ма «грибоподібними» вінцями горщиків і 11-ма вінцями з виїмкою. Денця переважно зі слідами підсипки та відбитками круга, невеликий відсоток має сліди зрізки[341].

2. Будівля з розкопу по вул. Велика Житомирська, 2, досліджена 1989 р. Датується за мідним (фальшивим) празьким грошем, що наслідує карбування Вацлава IV (1378—1419 рр.)[342]. Вінця горщиків, яких тут зібрано близько 260, в переважній більшості належать до типу 3.О, а незначний відсоток — до типу 4.О. Два горщики повного профілю типу 3.О виконані стрічково-джгутовим наліпом. Аналіз фрагментів денець не проводився[343].

3. Яма з розкопу по пров. Десятинному, досліджена 1982 р. В ній знайдено празький гріш Вацлава IV (1378—1419) і литовський денарій типу «колюмна — спис з хрестом» Вітовта (1392—1430). У комплексі виявлено близько 700 фрагментів вінець горщиків, до двох третин з яких — тип 3.О. Незначний відсоток становлять вінця типу 4.О, також представлені в невеликій кількості вінця попередніх періодів. Серед фрагментів денець є незначний відсоток зі слідами зрізки[344].

Отже, всі три зазначені комплекси мають датуючий матеріал кінця XIV — першої третини XV ст. Вінця горщиків в переважній більшості належать до типу 3.О («грибоподібних»). Незначну частку (менше 10 %) становлять вінця типу 4.О. Приблизно таким же є і співвідношення типів денець посудин — відсоток зі зрізкою незначний і приблизно відповідає відсотку вінець з виїмкою. На основі цих даних та інших матеріалів О. Оногда і авторка цих рядків дійшли висновку, що горщики, які мають вінця з виїмкою, з'явилися в Середньому Придніпров'ї на початку XV ст. разом зі швидкообертовим гончарним кругом. Саме вони є першими зразками посуду, виконаного новим способом — витягуванням з одного шматка глини[345]. З цим способом формовки пов'язана і овоїдна форма горщиків[346].

Ще два комплекси не мають чітких датуючих матеріалів, але їх датування можна приблизно визначити за співвідношенням типів вінець горщиків. Один з них — будівля 1 (р. 2), досліджена на київському Старому Арсеналі. Всього тут виявлено 409 уламків верхніх частин, із яких різні варіанти типу 4.О становлять 55 %, серед них із защипами — 14 %. Всі інші вінця — раніших типів. Зі 135 денець 106 мають сліди зрізки[347]. Інший комплекс — житловий об'єкт, досліджений на поселенні в Китаєві. Зі 105 знайдених в його заповненні фрагментів вінець горщиків різні варіанти типу 4.О становлять 58 %, із защипами — майже 8 %. Всі інші — вінця раніших типів та «своєрідної» групи. Із 17 денець 16 мали сліди зрізки[348]. О. Оногда датує китаївський комплекс другою половиною XV ст., а будівлю зі Старого Арсеналу — XV — початком XVI ст.[349] Проте за співвідношенням типів ці два комплекси схожі. В них ще немає гранчастих вінець, а вінця типу 4.О становлять уже більшість, з них значна кількість має защипи. Вінця типу 3.О становлять лише 1/4—1/5 частину. Значно збільшується відсоток посуду, формованого на швидкообертовому гончарному крузі. Очевидно, на хронологічній шкалі ці комплекси займають дещо пізніші позиції, ніж об'єкти зі Старокиївської гори, і їх можна датувати серединою XV ст. Значний відсоток вінець типу 4.О є також в об'єктах середини XV ст. з КПЛ[350].

Ще пізнішими є два комплекси, датовані монетами. Перший — шар могильника з розкопу по вул. Андріївська, 7—9 (київський Поділ), що датується за скарбом празьких грошей (нижня межа їх можливого потрапляння до Києва — 10-ті роки XV ст.). Утворення могильника Г. Івакін датує 1482 р.[351] Хоча кераміка тут нечисленна, проте досить інформативна — поряд з вінцями типів 3.О і 4.О вже представлені гранчасті (5.О). Інший керамічний комплекс походить з будівлі 3 (р. 1), дослідженої на Старому Арсеналі. Вона датована чотирма монетами, карбованими між 1480-ми — 1501 рр. і може належати до рубежу XV—XVI ст. Зі 111 вінець горщиків в незначній кількості наявні вінця з виїмкою (13 шт.), із защипами — 28 шт., а більшість становили гранчасті вінця — 61 шт.[352] Інші вінця належали до типів ранішого часу.

Як бачимо, в середині XV ст. поряд з вінцями типу 3.О вже досить поширеними є вінця

340. Тут і далі визначення нумізматичного матеріалу здійснене Г. Козубовським.
341. Чміль 2015, с. 89—91.
342. Боровський, Калюк 1993, с. 36—37.
343. Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 14, 33; Боровский, Калюк, Архипова 1989, с. 1—2.
344. Харламов, Сыромятников 1995, с. 136—141.
345. Чміль, Оногда 2008, с. 112.
346. Оногда, Балакін 2010, с. 95.
347. Оногда 2015a, с. 146.
348. Оногда 2015b, с. 294—295.
349. Оногда 2015a, с. 143; 2015b, с. 298.
350. Івакін, Балакін 2001a, с. 127—128.
351. Івакін 1996, с. 145—146.
352. Оногда 2015a, с. 148—150.

типу 4.О, серед яких багато із защипами. В другій половині століття з'являються і на рубежі XV—XVI ст. поширюються вінця типу 5.О, а тип 3.О зовсім виходить з ужитку.

Тип горщика 4.О є поширеним у XV ст. на значних територіях. Ще у 1979 р. С. Біляєва слушно вказала на виїмку як характерну ознаку горщиків цього часу на поселеннях Середнього Подніпров'я[353]. Зараз вже досліджено десятки таких комплексів[354]. Аналоги цьому типу відомі на західноукраїнських землях у XIV — на початку XVI ст. — в Сокілецькому замку, Хотинській фортеці, Луцьку, Дубно, Кам'янці-Подільському, Чернівцях та інші містах[355]. Схожі горщики поширені були в цей час у Молдові і Польщі[356]. Відмінністю придніпровських зразків від західних аналогів є потовщення вінець, що, очевидно, відображає місцеву традицію. З цим типом слід пов'язати і появу защипів, відомих у XV ст. на теренах Західної України — в Дорогобужі, Луцьку, Львові та ін. містах[357], і в Середній Європі — на польській, чеській, моравській, німецькій кераміці XIV—XVI ст.[358]

Для XVI ст., на жаль, кількість численних і добре датованих комплексів недостатня для детальної хронології. У Києві найбільше об'єктів цього часу досліджено на територіях монастирів — Печерського, Вознесенського, МЗС. Тут культурні нашарування XV—XVI ст. збереглися завдяки довгому функціонуванню монастирів і відсутності значного будівництва на їхній території. В інших районах міста об'єкти XVI ст. знаходять не часто, оскільки малопотужні шари цього часу здебільшого зруйновані пізнішою інтенсивною забудовою. Кілька об'єктів розкопано на Старокиївській горі у пров. Десятинному, на Подолі — по вул. Спаській і Сагайдачного, 18, на території колишнього Братського монастиря. Також в МІКу зберігаються горщики з ями 5, дослідженої по вул. Володимирській, 12, але інформація про ці розкопки не збереглася. Кілька умовно закритих комплексів[359] XVI ст. досліджено на Видубичах, Бортничах, у Переяславі, Білій Церкві і Василькові. Ці матеріали дають змогу прослідкувати розвиток обох типів протягом століття в найбільш загальних рисах та виокремити інші, менш поширені різновиди горщиків, які побутували в цей час.

Найбільш раннім для досліджуваного періоду є вже згаданий об'єкт 3 (р. 1) на Старому Арсеналі, який за монетами датується кінцем XV — початком XVI ст. (рис. 1). Горщики, які походять з нього, білого чи світло-рожевого кольору, мають переважно наскрізний випал. 32 % вкриті всередині зеленою поливою різних відтінків. Декор, крім защипів, складається з кількох ліній або рифлення по плечу (орнаментовано 14 горщиків). Більшість денець мають сліди зрізки, а на внутрішньому боці є ротаційні сліди від пальців[360]. Вінця з виїмкою і канелюрою тут такі ж масивні, як і в комплексах XV ст. Гранчасті вінця горщиків у більшості потовщені, мають наплив і глибоку борозенку всередині, які могли утворитися від зміщення глини до середини посудини під час натиску інструменту (гончарського ножика) при формуванні верхньої грані, яка переважно має нахил досередини під кутом приблизно 45°.

Там же, в розкопі 2, було досліджено схожий за набором типів горщиків об'єкт 12Б. Всього зібрано 108 фрагментів вінець, з яких 28 % — із защипами, 34 % — з виїмкою або канелюрою (типи 4а.О, 4б.О і 4в.О) і ще 34 % — гранчасті (типи 5а.О і 5в.О). Вироби білого і сірого кольору, окислюючого випалу, виготовлені шляхом витягування на швидкообертовому крузі, оздоблення — рифлення по плечу. Близько 40 % виробів вкриті всередині зеленою поливою різних відтінків. Денця зі слідами зрізки зовні і ротаційними від пальців гончара — всередині[361].

Масивне вінце з канелюрою є у горщика з буд. 3 р. 1 (МЗМ), що дозволяє продатувати його цим же часом. Ще одне вінце з цього ж об'єкту — більш тонке, з двома рядами защипів. Два денця мають сліди зрізки і ротаційні сліди від пальців всередині (рис. 2: 1—3).

Об'єкт з монетою (1501—1506) і трьома горщиками повного профілю з гранчастими вінцями (один з яких мав защипи) досліджено на території КПЛ[362]. Будівля 1 на території колишнього Братського монастиря також

353. Беляєва 1979, с. 43.

354. Оногда 2012, с. 141—142.

355. Гупало 1994, рис. 1; Кучера 1969, с. 181, рис. 5: 4; Терський 1997, рис. 11; 2006, рис. 116; Тимощук 1977, с. 30, рис. 5: 1, 3; Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 296, рис. 15, 16; Пшеничний 2019, рис. 8: 1—17; Прищепа 2001, рис. 2: 18, 21; Панишко 2015, рис. 7—9; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 5, 7; Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018, рис. 3: 3—5.

356. Хынку 1961, рис. 36: 14, 15; Kruppe 1981, tabl. 4; Augustyniak 1992, s. 68—74.

357. Прищепа 2001, с. 229, рис. 2: 16, 26; Гупало 1994, с. 187; Терський 2006, с. 136; Шніцар 2019, с. 146.

358. Augustyniak 1992, tabl. 14; 2005, s. 203, Kruppe 1981, tabl. 12: 25; 13: 20; 16: 14; Nekuda, Reichertova 1968, tabl. XI: 3, 6, obr. 66: 11; 131: 8; Starski 2016a, ryc. 75: 5; Polak, Starski 2022, p. 91; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 112: 10, 20, 104.

359. Визначення умовно закритих комплексів для пізнього середньовіччя див. Оногда 2015а, с. 138.

360. Оногда 2015а, с. 149—151.

361. Оногда 2018, с. 248—249.

362. Івакін, Балакін 2001b, с. 118, рис. 1: 6, 7, 10.

містила гранчасті і округлі з канелюрою масивні вінця[363].

Культурний шар і три ями, одна з яких містила монету (1492—1506), досліджено в Переяславі. В цьому керамічному комплексі наявні вінця горщиків гранчасті (але без борозенки) і валикоподібні витягнуті потоншені з неглибокою виїмкою (рис. 29: 45—47). Напевне, цей комплекс пізнішого часу, ніж попередні, про що свідчить знахідка тут кількох вінець горщиків типу 3 (з валиком)[364].

Отже, для початку — першої половини XVI ст. найбільш характерні типи 4.О і 5.О, а саме їх масивні різновиди — три перших варіанти типу 4.О і два перших варіанти типу 5.О.

Найбільш масові комплекси середини XVI ст., відповідно до обчисленого КАС, мають досить тісні зв'язки між собою і утворюють окрему **групу І**. До неї входять кілька комплексів з території МЗМ (шурф 2, буд. і яма та тр. 2, ями 1 і 2), датовані трьома монетами 1548—1572 рр. Вони разом нараховують понад 60 горщиків (цілих і верхніх частин), які мають переважно масивні гранчасті вінця (рис. 3—5; 11; 12).

До цієї ж групи належить п'ять об'єктів з пров. Десятинного. Два з них містили монети Олександра Ягелончика (1492—1506), Сигізмунда I (1515—1517) і Сигізмунда II Августа (1545—1572). Однак в одній з будівель також було знайдено монети пізнішого часу — солід Карла Густава (1654—1660) і солід Христини (1636?). Наявність цих двох монет, проте, наводить на думку про якийсь непомічений перекоп або інше їх випадкове потрапляння, адже жодного фрагмента кераміки другої половини XVII ст. в цих об'єктах немає. Керамічні комплекси досить гомогенні і можуть належати до одного, досить короткого проміжку часу. Вони нараховують 120 цілих і фрагментованих горщиків (рис. 13—22).

У означених комплексах наявні і гранчасті вінця, і вінця з виїмкою. Але останні відмінні від аналогічних вінець попереднього часу. Вони не такі масивні, іноді зовсім тонкі, витягнуті вгору. Тут майже не трапляється такої вираженої канелюри, як у комплексах початку століття. Більшість гранчастих вінець з усіх комплексів групи також мають дещо іншу форму, ніж на початку століття, — вони без борозенки, вінця всередині у них з легкою заглибиною або рівні. Шийка у цих горщиків плавна, на плечах — рифлення чи кілька прокреслених смуг. До 20 % мають подвійні чи одинарні защипи, на двох вінцях трапилися відтиски коліщатка (рис. 18: 1; 20: 3). Частина вінець має лише верхню, скошену досередини грань і округлий зовнішній бік.

За наявністю схожих гранчастих і округлих вінець до цього ж часового проміжку, певно, належать будівля 3 і яма 4 з вул. Сагайдачного, 18, комплекс з Бортничів, яма 5 з вул. Володимирської, 12 у Києві і будівля у Білій Церкві (1981), які містили до десятка вінець горщиків кожна (рис. 2: 4, 5; 10: 1; 11; 23; 24). Також під час досліджень КПЛ знайдено кілька об'єктів середини XVI ст., проте вони, на жаль, недостатньо введені до наукового обігу (рис. 9: 1—8).

У означених комплексах середини XVI ст. трапилися в одиничних екземплярах нетипові різновиди горщиків. Це великі посудини з вінцями у вигляді масивного ромбовидного або округлого сплощеного валика. Шийка у них відсутня, конусовидні плечі починаються одразу під вінцями (рис. 13: 2—5; 23: 2). Відомі лише в комплексах XVI ст. Також в комплексі середини XVI ст. з МЗМ знайдено два горщики з грубої формувальної маси, виконані на повільному крузі способом скульптурного ліплення (стічково-джгутовий наліп?), темно-коричневого кольору (неповного випалу). Вінця у них відігнуті і косо зрізані назовні, плечики дуже високі (рис. 5: 3, 4). Ці горщики дуже подібні до кераміки «своєрідної» групи з комплексу у Китаєві другої половини XV ст.[365]. Вважається, що ця кераміка існувала у другій половині XIII — XV ст.[366], але знахідки з МЗМ доводять, що вона побутувала принаймні на 50 років довше. Трапляються й інші поодинокі вінця нетипового або характерного для ранішого часу профілювання (рис. 10: 10; 13: 6, 7; 19: 1, 2). У будівлі з Білої Церкви наявні горщики з тонкими вінцями (деякі схожі на давньоруські), які невідомі у Києві і фіксують, очевидно, місцеву особливість (рис. 24: 2, 5—7).

До **ІІ групи** комплексів належать горни і глинище з Видубичів, об'єкт 55 зі Старого Арсеналу, будівлі і ями з Білої Церкви і Василькова. Об'єкт 55 датований за угорським денарієм другої половини XVI ст., який міг потрапити на українські землі не раніше останньої чверті XVI ст.[367] З цього комплексу походить варіант типу 5.О з *опискою*, невідомий у попередніх комплексах (рис. 10: 13—19). Цим же часом слід датувати будівлю 5 з траншеї біля КПЛ, в якій також трапилися

363. Сагайдак, Тимощук, Башкатов 1995.

364. Юрченко, Вовкодав 2004, с. 32—33, 35, рис. 1: 1—17.

365. Оногда 2015b, с. 295—296.

366. Оногда 2012, с. 172; Кучера 1969, с. 181.

367. Погорілець 2003, с. 101.

горщики з гранчастими вінцями і *описко*ю[368] (рис. 9: 9).

Дещо пізнішими в цій групі є гончарні горни і глинище на Видубичах, де знайдено монети 1608 і 1632 рр., а археомагнітний аналіз показав, що останній випал у одному з горнів відбувся у 1640-х рр. Тут вінця типів 4.О і 5.О становлять 41 % комплексу, деякі з них також іноді мають орнаментацію *описко*ю (рис. 30; 31; 41). Від подібних вінець XV — початку XVI ст. вони відрізняються за технологічними показниками: тонкостінніші, не масивні, випалені при вищих температурах (колір глини проявлений повністю). Більшість горщиків з комплексу належить до типу 3 (тут і далі — авторська класифікація), характерного вже для наступного періоду (рис. 32; 33: 3—12; 42). Прикметно, що тут є вінця з виїмкою всередині і валиком на зовнішньому боці одночасно (рис. 30: 11). Так само тут є перехідні варіанти від гранчастих вінець з защипами до таких же вінець типу 3 (рис. 32: 1).

Гранчасті вінця з описко ю є і в будівлі та ямі по вул. Спаській на Київському Подолі, де також знайдено вінце з валиком 3 типу (рис. 6: 1—13).

В об'єктах з Білої Церкви і Василькова (1996 і 2011) наявні варіанти тонких витягнутих вгору округлих з виїмкою і гранчастих вінець, майже без потовщень (рис. 25: 1, 2, 5, 6; 26: 1—19; 27; 28: 1—7). Масивних варіантів типів 4.О і 5.О тут вже немає. Оскільки на деяких горщиках з цих об'єктів наявна описка, а в інших трапляються вінця типу 3, ці комплекси також можна датувати кінцем XVI — початком XVII ст. (рис. 25: 7; 26: 20—25; 28: 8—18). Слід зазначити, що витягнуті потоншені варіанти вінець більш характерні для західних регіонів України. Отже, тут ми бачимо, можливо, регіональну різницю в профілюванні верхньої частини горщиків. Також в цих комплексах в незначній кількості наявні вінця рідкісних різновидів. Наприклад, в білоцерківських об'єктах є вінця із зовнішнім напливом-манжетом (рис. 23: 10, 11; 25: 3, 4; 26: 9, 14, 17—19). З таким же манжетом, але масивніші і ромбовидні в перетині, наявні вінця у видубицькому комплексі (рис. 31: 4, 6, 8, 10).

Тип 5.О горщиків з описко ю трапляється іноді ще в комплексах початку XVII ст. Вознесенського монастиря (рис. 55: 1, 3; 66: 1, 2). Проте типу 4.О в цих об'єктах уже немає. В комплексах середини XVII ст. типи 4.О і 5.О — відсутні.

368. Балакин, Сыромятников 1992, с. 159—161, 164.

Слід зазначити, що принаймні до кінця 1960-х рр., а інколи й пізніше, горщики типу 5.О дослідники майже не виділяли із загальної маси більш ранньої кераміки. Оскільки вони нечисленні і мало відрізнялися за технологічними параметрами від кераміки попереднього часу, їх могли датувати XIV—XV ст. а то й давньоруським періодом. Зараз, при опрацюванні старих колекцій кераміки Києва та інших міст, дослідники знаходять і виділяють вінця цього типу. Зокрема, є вони в шарі 4-го будівельного періоду давнього Білгорода Київського і у Вишгороді[369]. Гранчасті вінця горщиків досить часто трапляються в перемішаних культурних шарах Києва — серед рядової забудови Верхнього міста, Подолу і Печерська, на території церков і монастирів (Десятинної, МЗС, КПЛ, Пирогощі, колишнього Братського монастиря[370]) (рис. 7: 20—26; 8). Ці вінця, разом з типом 4.О, масово знаходять на Замковій горі у Києві, де існував замок кінця XIV — середини XVII ст. (рис. 7: 1—19). Також їх виявлено під час археологічних розвідок на Київщині у Германівці, Гатному, Дибинцях, Трипіллі, на кількох поселеннях Переяславщини[371], у с. Лісники на замчищі Корецьких, датованому за писемними джерелами кінцем XVI — серединою XVII ст. (рис. 29). Подальше накопичення і картографування цих знахідок, перегляд старих колекцій може в деяких випадках змінити усталені погляди на історичну топографію і розвиток міст і сіл Середньої Наддніпрянщини, як це продемонстрував Г. Івакін на прикладі історичного розвитку Києва з другої половини XIII до середини XVI ст.[372]

Аналогії до горщиків типів 4.О і 5.О знайдено на широких територіях. Найближчі до типу 4.О простежуються у кераміці XV—XVI ст. з Волині, Поділля і Галичини. Тут досліджено багато комплексів цього часу, зокрема, у Луцьку, Дубні, Острозі, Рівному, Жидичині, Пересопниці, Кам'янці-Подільському, Брацлаві, Вінниці, Львові[373]. Най-

369. Блажевич 2010, рис. 5: 2—9; Непомящих 2016, с. 90.

370. Сагайдак, Сергеева 1992, рис. 1, 3. діл. 3; Оногда 2013а, іл. 3: 3—6.

371. Відейко, Слесарєв, Відейко 2020, рис. 1: В; Квітницький 2010, рис. 5, 6; Лысенко и др. 2006, рис. 6; Юрченко 2019, рис. 1: 1—3, 5, 6; Юрченко, Вовкодав 2004, рис. 1: 1—14, 18—21.

372. Івакін 1996.

373. Болтанюк 2012, рис. 5: 1—9; Виногродська 2015, рис. 3: 2, 12, 13; Виногродська, Калашник 2015, рис. 1; Панишко 2015, рис. 7—9; Прищепа 2018, рис. 6: 6—10; 7; 2022, рис. 5, 6; Прищепа, Позіховський, Чекурков 2006, рис. 8: 2—10; Прищепа, Харковець, Войтюк 2018, рис. 4: 5—9; Терський 1997, рис. 11: 1—3; Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007, рис. 8: 2.

поширеніші типи вінець горщиків тут мають виїмку або канелюру всередині і часто защипи. Так, горщики з тонкими вінцями і виїмкою, рифленням на плечах і простою схемою описки, виявлені в Дубні, дослідники датують XVI ст.[374] Ю. Пшеничний виділяє видовжені вінця з канелюрою у тип 1 і датує XV — початком XVI ст. Горщики, вінця яких мають виїмку, валикоподібно потовщені, але не витягнуті, з рифленими плечиками і часто з описко́ю, дослідник зараховує до типу 2 і датує XVI — початком XVII ст., як і вінця з виїмкою та защипами[375]. Проте вінця з виїмкою у західноукраїнських горщиків переважно не потовщені. Подібні вінця продовжують побутувати в XV—XVI ст. у Польщі[376].

Потовщені варіанти вінець типу 5.О рідко трапляються на Волині. Наприклад, вони є в Житомирі на Замковій горі, у Дубно і Луцьку[377]. Але загалом тут переважають варіанти з тонкими вінцями, схожі на вінця польських горщиків XV—XVI ст.[378]. Зарубіжні аналоги масивних ромбоподібних вінець теж досить рідкісні і датуються переважно XIV—XV ст.[379]

Горщики, схожі на київські типу 5.О, знайдені у Чернігові в будівлі кінця XVI ст.[380] Проте найбільше аналогів маємо на територіях, розміщених південніше Києва по Дніпру — на Черкащині і острові Хортиця. Такі горщики походять з об'єктів і культурного шару «нового» литовського замку в Черкасах (збудованого у 1549—1552 рр.), датованих монетами другої половини XVI ст., розкопок гори Московка у Каневі та розвідок біля с. Домантове[381]. На о. Хортиця (м. Запоріжжя) горщики типу 5.О виявлені в об'єктах середини XVI ст., пов'язаних з «городком» Байди Вишневецького[382].

Таким чином, протягом XVI ст. горщики з вінцями гранчастими (тип 5.О) і з виїмкою (тип 4.О) продовжують своє існування з попереднього періоду та є домінуючими типами, поряд з якими співіснують нечисленні інші різновиди. Протягом XVI ст. обидва типи видозмінювалися. Якщо на початку століття переважають масивні вінця з виїмкою або канелюрою, то у середині — другій його половині домінують потоншені варіанти без канелюри. Для гранчастих вінець початку XVI ст. притаманний внутрішній наплив з борозенкою, який до середини століття майже зникає. У кінці XVI ст. значний відсоток становлять потоншені витягнуті вінця з дещо ввігнутою внутрішньою гранню та варіант з округлою зовнішньою стороною. Перший варіант більш характерний для об'єктів з Білої Церкви та Василькова. Також в останній чверті століття на плечиках горщиків з'являється описка. Ці типи трапляються ще на початку XVII ст., але пізніше вже не фіксуються у комплексах. З'явилися обидва типи на Київщині під західним впливом, проте широке розповсюдження потовщених масивних варіантів є специфічною наддніпрянською рисою.

Тип 3 представлений горщиками з короткими (в середньому 1,6—2 см), середньо відігнутими вінцями з рельєфно обробленою зовнішньою поверхнею. Домінують вінця з валиком посередині, нечисленний варіант становлять вінця манжетовидні.

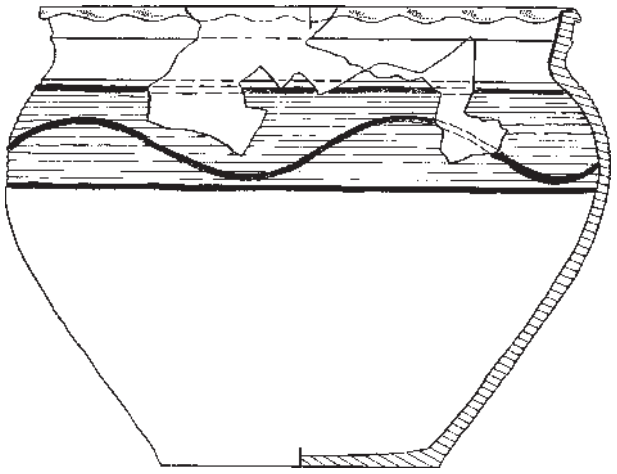

Защипи на вінцях цього типу становлять до 23 %, а *карбування* (невідоме у попередніх типів) — до 6 %. Шийка у них плавна або з перегином, лише у 17 % є ребро. Плечі відносно високі, переважно з широкою смугою рифлення (78 %). Придонна частина відносно висока (додаток 2.1, табл. 17). Є понад 40 цілих горщиків, всі вони мають ознаки витягування на швидкому крузі, хоча чіткі сліди зрізки на денцях помітні лише у небагатьох екземплярів. Денця майже всі без уторів (додаток 2.1, табл. 12). Горщики випалені переважно в окислюючому середовищі (72 %), майже 23 % — у відновлюючому, у 5 % випал не встановлено. Колір черепка переважно світлих відтінків. 33 % горщиків окислюючого випалу вкрито поливою повністю всередині, а 33 % мають крайкування, невідоме у

374. Бардецький 2013, с. 254; Прищепа, Чекурков, Ткач 2008, с. 98, рис. 5.

375. Пшеничний 2019, с. 139.

376. Pankiewicz 2015, tabl. 1: 6, 8; 4: 3; 6: 6 etc.; Starski 2016a, ryc. 32.

377. Бондарь та ін. 2018, рис. 4.7: 3; Пшеничний 2017, рис. 8: 12; 2020, рис. 8: 23; Терський 1997, рис. 7: 1.

378. Kruppe 1981, tabl. 18: 2, 4, 14 etc.

379. Оногда 2006, с. 422, рис. 1.

380. Новик 2001.

381. Куштан 2021а, с. 143, рис. 4; 2022, с. 327, рис. 2: 8; Юра спр. 16, арк. 219; Прядко 2021, рис. 6.

382. Іллінський 1993, с. 49, рис. 1: 1.

попередніх типів. Полива переважно зелена — 69 %, жовто-коричнева — 23 %, світло-жовта — 8 %. Більшість (85 %) прикрашено описку простої схеми. Горщики відновного випалу декоровані лощеними смугами, а невелика частина — ще й відбитком коліщатка (додаток 2.1, табл. 8, 12, 15а, 16).

Валик на вінцях горщиків дослідники давно розцінювали як хронологічну ознаку, але датували її надто широко: XVI—XVII ст.[383] або навіть XIII—XVIII ст. — т. зв. «здвоєні вінця»[384]. Л. Виногродська датує її появу найбільш точно — кінцем XVI ст., проте не конкретизує період побутування[385].

Для датування цього типу придатні 15 комплексів, об'єднаних у групи 2—4 (додаток 2.1, табл. 21—25).

У **2-й групі** комплексів кінця XVI — початку XVII ст. 3-й тип горщиків становить в середньому 43 % в об'єктах з Видубичів, Білої Церкви, Василькова (рис. 25. 7; 26. 20—26; 28. 8—18; 32; 33; 42). В цей період він співіснує з горщиками типів 4.О і 5.О. Споруда 5 та яма 5 з вул. Спаська на київському Подолі і яма 5 з КПЛ поряд з гранчастими також містять кілька вінець 3-го типу (рис. 6.7; 9.10). В одній з ранніх споруд Вознесенського монастиря серед масових типів 4.О і 5.О траплялися вінця типу 3 і перехідних від 5.О до 3-го[386]. Наявні вінця горщиків цього типу в нижньому культурному шарі розкопу 14 (уроч. Гончарі-Кожум'яки), датованому монетою 1626 р., разом з гранчастими вінцями (рис. 90: 1—6). На замчищі кінця XVI — середини XVII ст. с. Лісники під час розвідок знайдено чималу кількість вінець горщиків цього типу разом з ранішими гранчастими і пізнішими типу 4 (рис. 65: 1—27).

Вінця горщиків третього типу цього періоду короткі, мають плавну шийку.

У **3-й групі** комплексів, датованій другою чвертю — серединою XVII ст., цей тип домінує (80—90 %) в усіх комплексах: об'єктах з МЗМ, Подолу, заповненні гончарних горнів з Києва (р. 5 в уроч. Гончарі-Кожум'яки, вул. Костянтинівська) та Вишгорода (рис. 34—37; 38: 3—6; 39: 1—3, 5, 6; 40: 1—4, 6; 43—45; 46: 1—3; 47: 1—4; 49; 69: 1—13, 16, 17; 70). Сюди ж можна додати горн у Білогородці і будівлю 6 із Замкової гори у Білій Церкві (рис. 47: 5—9). Будівлю першої половини XVII ст. було досліджено на пл. Слави (Печерськ, Київ)[387]. В усіх вищезазначених комплексах крім переважаючого типу 3 зрідка трапляються горщики пізнішого типу 4.

Вінця горщиків цього періоду в середньому дещо вищі за попередні, шийка плавна або з перегином, крім защипів на них іноді трапляється карбування верхнього краю.

У комплексах **4-ї групи**, датованих серединою — третьою чвертю XVII ст., 3-й тип горщика трапляється у меншій (30—40 %) кількості: в об'єктах з Білої Церкви (2011), ямі 6 і рові з МЗМ, будівлях з вул. Кирилівської, 37 і Великої Житомирської, 2 (рис. 53; 57: 1—5; 59; 60: 1, 2, 10, 11; 61: 6, 8, 10, 12, 13, 15, 16; 62: 1, 2; 63: 3, 4, 7; 71: 1—8, 10, 11; 73: 1, 4, 7). Тут він співіснує з горщиками типу 4. Ці вінця мають менш виражений валик, а шийка переважно з перегином або ребром.

Для **5-ї групи** комплексів останньої чверті XVII — початку XVIII ст. цей тип горщика вже не притаманний.

У комплексах Вознесенського монастиря XVII — початку XVIII ст. частка горщиків 3-го типу становить 18 % (рис. 55: 2, 4; 66: 3—6; 67: 3, 5—7; 68: 1, 4, 6—8). Кілька горщиків цього типу знайдено з монетними скарбами XVII ст. всередині (зберігаються у Фастівському краєзнавчому музеї і у НМІУ).

У XVII ст. також іноді виготовляли горщики з грубих формувальних мас, зокрема, з домішкою жорстви чи крупного піску. Але за формою вони такі ж, як і горщики 3-го типу. За матеріалами розвідок таку групу кераміки виділив О. Юрченко на Переяславщині. Вона трапляється компактно в невеликому ареалі біля с. Лецьки і, очевидно, маркує якийсь місцевий осередок[388]. Іноді такі вінця горщиків трапляються серед київської кераміки.

За межами Київщини 3-й тип відомий на широких територіях в комплексах першої половини — середини XVII ст. Так, ці горщики були найпоширенішими серед матеріалів із замчища Б. Хмельницького у Суботові, де Л. Виногродська і М. Кучера виділяють їх в окремий тип за формою вінець[389].

Початком XVII ст. датується цей тип у Новгороді-Сіверському[390]. У Любечі такі горщики знайдено в будівлі першої половини XVII ст.[391] У одному з гончарних горнів Чернігова другої—третьої чверті XVII ст. вони становили більшість керамічного матеріалу[392]. Горщики третього типу становлять

383. Юра спр. 19, с. 43.
384. Лащук 1965а, с. 16—17.
385. Виногродська 1997а, с. 130.
386. Івакін та ін. 2007b, рис. 2.
387. Мовчан та ін. 2001b, рис. 20—24.
388. Юрченко 2011.
389. Виногродська, Горішній, Юра 1985, с. 67—68, Кучера 2010, с. 551.
390. Виногродська 1988, рис. 3.V: 1.
391. Веремейчик 2021, с. 173.
392. Ситий, Калашник 2013, с. 131—132.

56 % від загальної кількості цього виду посуду в об'єктах другої чверті XVII ст. Батурина, а шари під валом 1634 р. містять вінця лише цього типу[393].

Такі горщики становили заповнення горнів на Хмельниччині, де вони датувалися кінцем XVII — початком XVIII ст.[394] Проте підставою для такого датування були лише аналоги до відомих на той час комплексів, теж датованих досить приблизно. Порівняльний аналіз матеріалів дозволяє датувати ці комплекси першою половиною XVII ст. Горщики цього типу походять з комплексу початку XVII ст. у Кам'янці-Подільському[395]. Л. Виногродська і Є. Калашник серед вінницької кераміки виокремлюють такі горщики у тип 1 і датують кінцем XVI — початком XVII ст.[396]

Цей тип представлений в заповненні гончарного горну на Рівненщині, датованому кінцем XVI — початком XVII ст.[397] За даними Ю. Пшеничного, у Дубно 3-й тип горщиків побутує протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. В підсипному шарі під бастіонним замком Острозьких, збудованим на самому початку XVII ст., трапляється манжетовидний варіант вінець, а також вінця, схожі на перехідні від типів 4.О до третього, подібні до виявлених у видубицьких горнах Києва. Отже, їх можна датувати рубежем XVI—XVII ст. Інші різновиди цього типу, які Ю. Пшеничний виділяє в окремі типи 5, 6 і 7, також датуються другою половиною XVI — першою половиною XVII ст.[398]

У Львові такий тип горщика датується XVI ст.[399]

Вінця схожого профілювання датуються у Білорусі першою половиною XVII ст., а у Польщі, Словаччині, Сербії — XVI — першою половиною XVII ст.[400]

Отже, 3-й тип горщиків з'явився на Київщині наприкінці XVI і розповсюдився в першій половині XVII ст., надалі його частка поступово зменшувалася, і до кінця століття він повністю вийшов з ужитку. Його появу можна пов'язати з центральноєвропейськими впливами, які через землі Волині і Поділля (де такі горщики відомі вже в другій половині XVI ст.) поширилися на Середню Наддніпрянщину в кінці XVI ст.

Вінця горщиків третього типу досить часто знаходять на поселеннях Київщини під час археологічних розвідок і розкопок, як у південних районах та біля Києва, так і на півночі на Поліссі[401] (рис. 64). Причому, якщо перші схожі на київські, переважно з описко́ю, то другі в основному димлені з коліщатковими штампами. Це вказує на регіональні відмінності у гончарному виробництві першої половини XVII ст., які ще чекають свого вивчення.

Тип 4. Ці горщики мають прямі високі (2—3 см) і дуже високі (3—4,5 см) слабо відігнуті вінця без валика і перегин чи ребро на внутрішньому боці шийки. В більшості по верху вінець зовні є неглибока борозенка, часто підкреслена смугою описки. На нашу думку, вона може бути залишком традиції формування валика, про що свідчать перехідні форми. На денцях горщиків цього типу з'являється утор, часто прикрашений смугою описки. Значну частку становить посуд малого об'єму (1—2 л; додаток 2.2.VII).

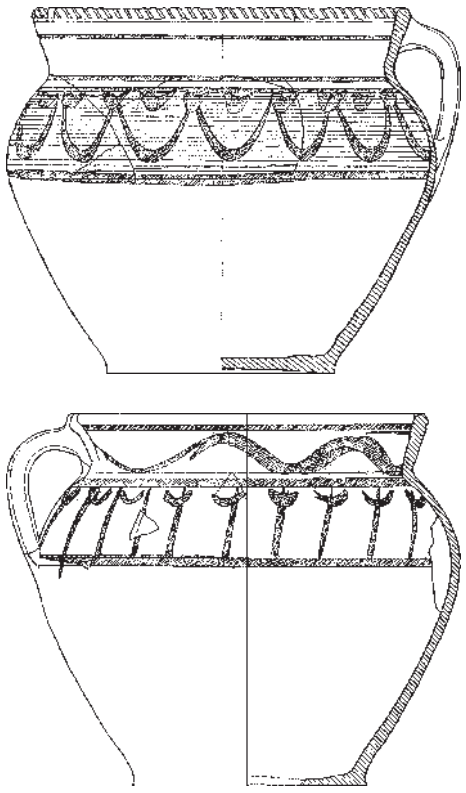

Горщики окислюючого випалу становлять 80—85 %, відновлюючого — 15—20 %. Вони виготовлені переважно з малозалізистих глин. Горщики з поливою всередині та край-

393. Мироненко 2016, с. 60; 2017а, с. 61.
394. Захар'ев 1996, с. 109—115.
395. Нечитайло, Ніколаєва 2016, рис. 3: А, В.
396. Виногродська, Калашник 2015, с. 94.
397. Hupalo et al. 1997, s. 43.
398. Пшеничний 2017, с. 36, 40, рис. 12: 20—24; 2019, с. 139, рис. 9: 12—17, с. 141, рис. 10: 1—12; 11.
399. Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007, с. 300.
400. Здановіч, Трусаў 1993, с. 105. Bikic 2003, s. 41; Bis 2019, fig. 3; Starski 2013b, tabl. II: 4; Spanihel 2017, obr. 5: 2.
401. Капустін 2014, рис. 2: 1—9; 3: 1, 3; Квітницький та ін. 2009, рис. 1, 2; Прядко 2015, рис. 6; 2016, рис. 3: 11, 14, 17; Толкачов, Крамарова 2010, рис. 5.

куванням співвідносяться приблизно як 2 : 3. Загальна частка полив'яних екземплярів становить до 40 % серед горщиків окислюючого випалу. Співвідношення поливи зеленого і жовто-коричневого кольорів — 3 : 1. Майже всі горщики такого випалу мають описку. Посудини відновлюючого випалу прикрашено прокресленими лініями і відбитком коліщатка, а також смугастим лискуванням (додаток 2.1, табл. 8, 12, 15a, 16).

Можна виділити два варіанти цього типу, які мають хронологічне значення: 4(I) має рифлення на плечах і описку переважно простої схеми, хоча досить поширеною є і складніша орнаментація. Іноді на них трапляються защипи і *карбування*. Другий варіант — 4(II) — характеризується відсутністю рифлення, защипів і карбування та складною схемою описки, для якої притаманні два і більше орнаментальних пояси, складені з вертикальних елементів, зубців, ліній тощо.

Горщики першого варіанту типу 4 з'явилися в першій половині XVII ст. — їх знайдено у комплексах другої чверті — середини XVII ст., де переважали горщики 3-го типу. В об'єктах **другої** і **третьої** груп горщики цього типу становлять не більше 17 %. Так, вони в невеликій кількості трапилися в заповненні горнів: р. 5 на Гончарах-Кожум'яках (Київ), у Вишгороді, в заповненні глинища з Видубичів і в буд. 1 по вул. Сагайдачного 18 та в будівлі по вул. Хорива, 30 (рис. 38: 2; 33: 13, 14; 39: 4, 6; 40: 3; 46: 4—7; 50; 69: 14, 15).

Четвертий тип горщиків домінує у численних об'єктах середини — третьої чверті XVII ст. (**4-а група**), де він становить 60—70 % і співіснує з 3-м типом: в кількох об'єктах з Білої Церкви, ямі 6 і рові (тр. 7, МЗМ), будівлях з вул. Кирилівської, 37 і Великої Житомирської, 2 та ін. (рис. 57: 6—12; 58; 59: 6, 10; 60: 1—9; 61: 1, 4, 10, 11; 62: 3—14; 63: 1, 2, 8—15; 71: 9, 12—14; 72: 1, 2, 9—15; 73: 2, 6, 8). Походять такі горщики з ями 1 на Контрактовій пл. 2, датованій двома монетами другої половини XVII ст.[402] (рис. 90: 21). Разом з 3-м типом вони знаходилися в будівлі на Софіївській Борщагівці, в культурному шарі поселення Ходосівка-Снігурове[403] та в об'єкті (?) із Замкової гори у Києві (рис. 48; 64: 48—50).

У вищезазначених комплексах переважає перший варіант типу. В заповненні гончарного горну в Переяславі було знайдено горщики виключно цього варіанту (рис. 51; 52). Такі ж горщики, але без рифлення, походять і з горну в Борисполі[404] (рис. 47: 11, 12).

Другий варіант типу є пізнішим, характерним для останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст. Він домінує в **5-й групі** комплексів: будівлі поряд церкви Спаса на Берестові і ямі 1 (тр. 18, МЗМ) (рис. 75—78; 82—83). Також це основний тип горщика з гончарних комплексів КПЛ і Гончарів-Кожум'як (р. 4, 14), ями 13 з вул. Великої Житомирської, 2 (рис. 74; 79—81; 90: 8—10; 92: 9—13). У культурному шарі першої половини XVIII ст. по вул. Кирилівська, 37, ймовірно пов'язаному з гончарним виробництвом, знайдено чимало фрагментів таких горщиків (рис. 90: 11—15). Споруда по вул. Цитадельній на Печерську рубежу XVII—XVIII ст. містила 32 горщики цього варіанту[405]. Походять такі горщики з об'єкту 10 по вул. Спаській, 35 та з житла у Переяславі, датованому монетою 1660-х рр.[406]

В **6-й групі** комплексів середини XVIII ст. другий варіант 4-го типу співіснує з 5-м типом, але кількісно переважає (60—80 %), а в 7-й групі кінця XVIII — початку XIX ст. становить лише 20—30 %. Такі горщики були в заповненні будівлі 4, яка містила монету 1736 р., по вул. Ярославів Вал, 24 та в будівлі середини XVIII ст. по вул. Золотоворітській, 13[407]. Горщики другого варіанту 4-го і 5-го типу знайдено разом в будівлі у Великих Дмитровичах[408].

Для датування 4-го типу важливим є наявність обох його варіантів в комплексах Вознесенського монастиря, де він співіснує з 3-м типом (рис. 90. 1, 3—14). Прикметно, що тут відсутні горщики наступного, 5-го типу. Цікаво відмітити, що горщики такого типу у XVII ст. були використані під час ремонту склепіння Софійського собору, можливо, в якості голосників (рис. 90. 16, 17)[409].

За межами Середньої Наддніпрянщини горщики першого варіанту 4-го типу знайдені на місці битви під Берестечком 1651 р.[410] Є вони в нашаруваннях і об'єктах, датованих монетами 1660-х рр. з Підборецького монастиря у Дубні[411]. Схожі горщики, переважно з рифленням плечей, походять зі споруди

402. Сергеева 1996, мал. 1: 6; 2: 5, 6.

403. Готун, Петраускас, Шевцова 1997, рис. 2; Івакін В. 2022b, рис. 2: 17—26; 4: 2—19, 25—43

404. Івакін В. та ін. 2020a, рис. 2: 3; 2020b, рис. 2.

405. Пахар, Балакин 1995, рис. 3.

406. Сагайдак, Хамайко, Комар 2015, с. 30—31; Івакін В. та ін. 2022d, рис. 3: 20—24.

407. Мовчан та ін. 2001a, рис. 27, 28; 2003, рис. 3: 4.

408. Квітницький, Кузьмук 2005, рис. 1.

409. Тоцкая 1974, с. 8.

410. Свешников, Гупало 1994, с. 145, рис. 6: 6; Свешніков 1993, с. 165, рис. 27: 7.

411. Бардецький, Пшеничний, Ткач 2008, с. 111—112, рис. 3: 1, 2.

у Львові, датованої 5-ма монетами 1645—67 рр.[412]. Горщики першого варіанту виявлені в будівлях кінця XVII — першої половини XVIII ст. з канівського побережжя біля с. Монастирьок[413]. В об'єктах Батурина другої чверті XVII ст. вони становлять 40 % від усіх горщиків[414].

Горщики четвертого типу обох варіантів виявлені під час досліджень у Суботові на садибі Б. Хмельницького. М. Кучера виокремлює їх за формою вінець[415]. Також під час досліджень початку 2000-х рр. тут було знайдено господарські комплекси з монетами 1640—60-х рр., в яких горщики четвертого типу становили переважну більшість[416]. Співіснування 4(II)-го та 5-го типів горщиків відмічено у двох залізоробних комплексах кінця XVII — початку XVIII ст. біля с. Бучак і в житлі, датованому монетою 1748 р. та дослідженому біля с. Монастирьок на Черкащині[417].

Очевидно, горщики другого варіанту цього типу зображені на корогві гончарного цеху 1675 р. з м. Острога (рис. 291: 1). Посудини такої форми з чітким внутрішнім ребром і багатими писаними орнаментами з вертикальними елементами і великими плямами, характерні для шарів і об'єктів XVIII ст. Підборецького монастиря у Дубні[418]. За іншими комплексами Дубна горщики, подібні до другого варіанту, Ю. Пшеничний виділяє в тип 8 і датує другою половиною XVII—XVIII ст.[419] Вінця схожих білоглиняних горщиків походять з ями другої половини XVII ст. у Кам'янці-Подільському[420].

У Чернігові горщики 4(II)-го типу становили заповнення гончарного горну кінця XVII — середини XVIII ст.[421]

Численні комплекси з 4-м типом горщиків досліджено на Полтавщині. Так, заповнення варниці середини — 3-ї чверті XVII ст. на Більському городищі становили горщики 3-го і 4(I)-го типів[422]. Горщики першого варіанту 4-го типу знайдені у рові XVII ст. м. Прилук, двох ямах другої чверті — середини XVII ст. з Манжеліївського городища, нижньому шарі другої половини XVII — початку XVIII ст. насипу валу фортеці Білики та у ямі другої половини XVII ст. з Полтави[423]. Другий варіант 4-го типу горщиків виявлений в двох гончарних горнах рубежу XVII—XVIII ст. у Полтаві, об'єктах першої половини XVIII ст. біля хутора Підусти та м. Горішні Плавні, верхньому шарі першої половини XVIII ст. насипу валу фортеці Білики, та у численних полтавських об'єктах цього періоду, часто датованих монетами[424].

У об'єктах Богородицької фортеці на Дніпропетровщині, датованих монетами першої половини — середини XVIII ст., також представлений тип горщика 4(II)[425]. В об'єктах Кам'янської січі першої половини XVIII ст. він співіснує з типом 5[426].

У Валківській фортеці 40—60-х рр. XVII ст. на Харківщині переважали горщики першого варіанту типу — з борозенкою і карбуванням[427]. Горщики другого варіанту становили заповнення двох об'єктів з монетами другої половини XVII ст. у Харківській фортеці та ями цього ж часу у Цареборисівській фортеці[428].

Такі горщики наявні у комплексі Святогірського монастиря другої половини XVII ст., а на козацьких поселеннях Луганщини та Донеччини вони датуються першою половиною XVIII ст.[429] Причому карбування для цього часу дослідники вважають пережитком[430].

4(II)-й тип представлений серед української кераміки періоду 1736—1744 рр. фортеці Лютик у дельті Дону[431]. Також він часто трапляється (разом з 5-м типом) на пам'ятках, що до кінця XVIII ст. розташовувалися на підвладних Туреччині територіях, зокрема, у фортеці Аккерман (Білгород-Дністровський)[432].

412. Войтович, Войтович 2020, рис. 11: 4—6, 9, 11; 12: 2.
413. Виногродська 1993b, с. 88, рис. 1.1; 1994, с. 32—34; 1998a, с. 132.
414. Мироненко 2016, с. 61.
415. Кучера 2010, с. 551, рис. 8: 5, 6.
416. Куштан 2010, с. 328—329, рис. 1.
417. Куштан, Пробийголова, Цвіркун 2018, рис. 9, 10; Виногродська 1994, с. 32—33, рис. 1: 10, 13.
418. Бардецький, Пшеничний, Ткач 2008, с. 111—112, рис. 3: 4, 10; 4: 1, 2, 4.
419. Пшеничний 2019, с. 141, рис. 12: 1—5.
420. Нечитайло 2022, рис. 77—81, 84, 85.
421. Виногродська 2005b, рис. 6: 2, 3, 7.
422. Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, рис. 9: 2—9; 10; 20; 21.
423. Калашник 2009a, рис. 4. I; Новик 2008, с. 495; Супруненко, Пуголовок 2016, рис. 72, 73; Шерстюк 2021, рис. 1; 2: 1, 2; 3.
424. Калашник 2009a, рис. 4: II; Лямкін, Шерстюк 2010, рис. 2, 3; Пуголовок, Калашник 2009, с. 40—41, рис. 16, 17; Супруненко та ін. 2009b, с. 95—97, рис. 74—76; Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 1; 2: 1—6; 4: 1—3; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 1: 1, 10; 2: 6, 8; Яремченко, Ткаченко 2009, рис. 4.
425. Шалобудов 2011a, рис. 2: 4.
426. Козловський, Ільїнський 1991, с. 51—52, рис. 6.
427. Голубєва 2006a, рис. 1: 10, 12.
428. Голубєва 2016, фото 2: 6, 10, рис. 4: 3—5, 6, 7, 9; 2010, рис. 1: 12—17.
429. Ключнев 2001, с. 93; Колесник и др. 1988—1989, с. 23; Милокост 2012, рис. 2: 1—6, 8, 10.
430. Кравченко 1999, с. 22.
431. Волков 2005, с. 487.
432. Біляєва, Фіалко 2013, с. 332.

На одну з характерних рис цього типу — внутрішнє ребро на шийці, як на хронологічну ознаку, вказував Р. Юра, але датував її досить широко XVI—XVII ст.[433] Л. Виногродська точніше датувала поширення цієї ознаки — другою половиною — кінцем XVII ст.[434] Хоча її поява можлива вже в другій чверті — середині століття. Загалом найбільше поширення першого варіанту 4-го типу можна датувати другою-третьою чвертю XVII ст. Другий варіант характерний для кінця XVII — першої половини XVIII ст., хоча побутував він і у другій половині XVIII ст. поряд з типом 5.

Тип 4, як і пізніший тип 5, на відміну від попередніх, не мають близьких аналогів за межами українських земель. Це свідчить, ймовірно, про зменшення зовнішніх імпульсів у цей час та розвиток форми і декору горщика на місцевій основі.

Тип 5 схожий на попередній — горщики з прямими вінцями, які в середньому дещо товщі і коротші за попередні. Відмінність становлять дуже опуклі плечі, часто оформлені у вигляді площини (*лавки*) з ребром по її краю, яке утворилось шляхом обточки зовнішньої поверхні гончарським ножиком. Шийка зсередини має гостре ребро чи навіть виступ. Защипи і карбування не притаманні цьому типу. Денця майже всі з уторами. Придонна частина цих горщиків відносно коротка і опукла. Значна частка невеликих посудин (об'ємом до 2 л).

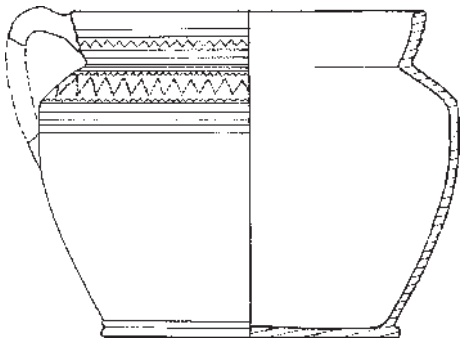

До 35 % горщиків — відновлюючого випалу, доволі часто декоровані відбитками коліщатка, серед яких переважає орнамент у вигляді сітчастих ромбів з двома вертикальними рисками між ними. Більшість має смугасте вертикальне лискування в придонній частині. Серед горщиків окислюючого випалу збільшується частка посудин з черепком темних відтінків червоного кольору, що вказує на використання більш озалізнених глин гіршої якості. Серед цих посудин — 40 % полив'яних. Співвідношення крайкування і внутрішньої поливи — 8 : 2, зелена полива переважає (87 %). Понад 90 % горщиків окислюючого випалу прикрашено описковою, переважно складної схеми (додаток 2.1, табл. 8, 12, 15c, 16). Проте є значна кількість посудин зі спрощеною схемою — 2—3 пояси з багатьох тоненьких ліній (*шарівка*). Також на цих горщиках інколи є білий ангоб, який доповнює руду описку. На деяких горщиках, зокрема з гончарного осередку на Микільському Полику, наявний раніше невідомий орнамент у вигляді великих плям ангобу, ритмічно розміщених на вінцях. Така орнаментація трапляється в подальшому на горщиках XIX ст.

Характерно, що в комплексах Вознесенського монастиря горщики 5-го типу відсутні, що дозволяє досить впевнено датувати їх появу XVIII ст. В **6-й групі** комплексів середини XVIII ст. цей тип становить менше половини горщиків: 30—40 % у горні та інших об'єктах з Микільського Полика, ямі в Братському корпусі Софії Київської, двох ямах з шурфа 4, МЗМ (рис. 93: 5—7; 94: 1, 2—8; 95: 1—3, 6—10; 96: 1—3, 6—7; 97: 1—3; 100—103). Приблизно таке ж співвідношення 4(II)-го і 5-го типів наявне в інших комплексах цього часу (рис. 84; 85; 89; 91; 98). В житлі, дослідженому 2009 р. в Переяславі, яку автори розкопок датують кінцем XVII — серединою XVIII ст., такі горщики знайдено разом з горщиками типу 4[435].

У **групі 7** кінця XVIII — початку XIX ст. цей тип горщика вже домінує. Так, в об'єкті з вул. Спаської, 35 та горнах в уроч. Гончарі-Кожум'яки (р. 8) 5-й тип становить 65—80 % (рис. 104—107). Два горщики 5-го типу виявлено в будівлі по вул. Воздвиженській, 25 (рис. 99: 6, 7). Там же знайдено скарб з 14-ти російських монет[436] Єлизавети і Катерини II (1759—1790). Ця будівля, ймовірно, як і будівля по вул. Спаській, 35 (об. 1), згоріла під час пожежі Подолу 1811 р. В об'єктах 1 і 2 по вул. Кирилівській, датованих російською монетою-п'ятаком 1765 р., будівлі 14 по вул. Оболонській (з білим фабричним склом), ямі 1 по вул. Сагайдачного, 18 також знайдено по кілька фрагментів таких горщиків (рис. 99: 1—5). Виявлено їх разом з 4-м типом у двох ямах і споруді другої половини XVIII — початку XIX ст. на території КПЛ[437]. У Верхньому місті вони представлені у численних об'єктах XVIII ст. — трьох будів-

433. Юра, спр. 19, с. 43.

434. Виногродська 1997b, с. 70; 2013, с. 96—97.

435. Бузян, Тетеря 2014, с. 97, рис. 2: 1, 5.

436. 2 копійки і 13 п'ятаків, визначення Г. Козубовського.

437. Балакін, Зажигалов 2011, с. 322, рис. 4: 3, 4; Балакін 2005, с. 31, рис. 3: 4; 2007b, рис. 1.

лях по вул. Михайлівській, 12 і 24а, ямах по вул. І. Франка, 4б і пров. Рильському, 4, а також у об'єктах кінця XVIII — початку XIX ст. — ямах по вул. Десятинній, 11а та по вул. О. Гончара, 17—32[438]. Ці горщики наявні також у гончарному виробничому комплексі XVIII ст. з Переяслава (1986)[439] (рис. 90: 18—20).

Продовжує побутувати цей тип горщика у XIX ст. (рис. 108). Виготовлення таких посудин у середині століття засвідчено в гончарному осередку Микільська Слобідка[440].

За межами Київщини схожий тип горщиків з виступом всередині на шийці і ледь наміченою лавкою на плечиках (в Дубні) датується XVIII — початком XIX ст. — тип 9 за типологією Ю. Пшеничного. Від придніпровських горщиків він відрізняється формою вінець, які плавно відігнуті назовні[441]. В споруді кінця XVIII — початку XIX ст. з Хмільника на Вінничині наявні горщики цього типу[442]. Також у споруді з м. Бара, яка містила монету середини XVIII ст., такі горщики траплялися разом з типом 4(II)[443].

Важливим для визначення часу появи горщиків цього типу є їхня наявність у невеликій кількості у шарах початку XVIII ст. (до 1708 р.) Батурина[444]. Близькі до київських матеріалів аналогії виявлено на Полтавщині і Сумщині, де вони датуються XVIII ст.[445] і в заповненні ям з Чернігова разом з монетами XIX ст.[446] В Полтаві такі горщики знайдені в комплексах разом з монетами XVIII — початку XIX ст. та в гончарних горнах XVIII ст.[447] О. Коваленко відмічає для полтавських горщиків появу білого ангобу для описування у XVIII ст. і поширення цього прийому в кінці століття[448]. Також для них характерні лінії описки, згруповані в ряди і орнаментація великими плямами по вінцях[449].

Горщики п'ятого типу становили більшість посуду у заповненні і конструкції гончарного горну та ями XVIII ст. з Черкас[450]. Їх виявлено на місці Олешківської січі першої чверті XVIII ст., Кам'янської січі першої половини XVIII ст., вони широко представлені серед археологічних матеріалів з Нової січі середини — другої половини XVIII ст.[451] Горщики цього типу заповнювали дві гончарні печі на поселенні Луганський, яке існувало до 1775 р., і де було виявлено монети початку XVIII ст.[452]

На зовнішнє ребро як відносно пізню хронологічну ознаку вказував Р. Юра, хоча датував її XVI—XVII ст. Л. Виногродська датувала її появу кінцем XVII ст.[453] Лавка з ребром дійсно зрідка трапляється на плічках горщиків ще в комплексах кінця XVII — першої половини XVIII ст., хоча їх профілювання більш характерне для попереднього типу. Проте для 5-го типу визначальним є саме ступінь опуклості і висота плеча, а лавка з ребром, як зазначалось, є не на всіх плечах такої форми.

Загалом появу горщиків 5-го типу можна датувати рубежем XVII—XVIII ст., але найбільше їх поширення припадає на середину XVIII — початок XIX ст.

3.2. ТАРІЛКИ

Тарілки поділено на три типи за формою вінець з урахуванням загальної форми посудини. Кожен тип, в свою чергу, поділено на варіанти за технікою орнаментації. Датування типів тарілок проводилося відповідно до їх розподілу за датованими об'єктами і кореляції з типами горщиків із залученням інших малочисельних матеріалів і аналогій. Оскільки тарілок набагато менше, ніж горщиків, вирахувати їх процентне співвідношення за типами в кожному комплексі було неможливо, тому відзначалася лише їх наявність.

Зауважимо, що нечисленні варіанти типів тарілок репрезентують перехідні стадії, коли стара техніка декору продовжує застосовуватися на посуді нової форми або навпаки, в новій техніці декорують посуд старих форм. Виняток становлять лише димлені тарілки, яких виробляли мало протягом всього досліджуваного часового проміжку. Тому найбільш характерними для кожного виділеного типу тарілок слід вважати найчисельніші їх варіанти. Також слід зазначити, що протягом усього періоду XVII—XVIII ст. зрідка трапляються посудини з горизонтальними заокругленими

438. Козловський, Івлев, Крижановський 2007, рис. 3; Крижановський 2012, рис. 3; 2013, рис. 1—3; Мовчан, Козловський, Івлев 2006, рис. 2.
439. Сикорский и др. 1986, с. 53, 54.
440. Оленич, Оленич 2018, рис. 4: 1; 5.
441. Пшеничний 2019, с. 141, рис. 12: 6—12.
442. Виногродська 2017, рис. 5.
443. Виногродська 2014, рис. 1: 4.
444. Мироненко 2017a, с. 64.
445. Коваленко О. 2018a, рис. 2; Коваленко Ю. 2008, с. 50; Луговий та ін. 2008, с. 123.
446. Казаков, Сытый 1989, рис. 55, 58.
447. Пуголовок, Калашник 2009, с. 41; Супруненко та ін. 2008, с. 57—58, рис. 41, 42; 2009b, с. 85; Супруненко, Пуголовок 2016, рис. 61.
448. Коваленко 2018a, с. 131.
449. Коваленко 2018a, с. 128, рис. 3, типи 7а, 7в, 7г.
450. Куштан 2021b, с. 129—130, 132—133.
451. Волков 2019, рис. 5; Деменко, Остапенко, Кобалія 2008, с. 16—17; Титова, Симоненко 2008, рис. 7: 1; Титова 2011, с. 244.
452. Красильников 1994, с. 36—38, рис. 1—6.
453. Юра, спр. 19, с. 43; Виногродська 1997b, с. 70.

Таблиця 3.1. Наявність типів тарілок в комплексах

Комплекси кераміки	Типи і варіанти тарілок										
	1			2				3			
	1	2	3	1	2	3	4	1	2	3	4
Пров. Десятин., об'єкти	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Видубичі, р. 5, горн	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Видубичі, р. 4, к. ш.	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вишгород, горн	+	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Сагайдачного 18, буд. 1	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Хорива 30, буд. 1	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 5, горн	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 7, рів	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 7, яма 6	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 2, діл. 3, яма 1	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 14, горн	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Кирилівська 37, буд. 8	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Біла Церква, об'єкти	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 4, к. ш. 2,5—2,8	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Вознесенський монастир (Ст. Арсенал), об'єкти	+	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 18, яма 1	—	+	+	—	+	—	—	—	—	—	—
Кирилівська 37, об'єкт 3	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 4, к. ш. 1,5—2,5	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
Спаса на Берестові, буд.	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—	—
МЗС, р. 1 (1999), яма 4	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
Спаська, 24, буд. 1	—	—	—	+	+	+	—	—	—	—	—
Гончарі, тр. 3, ями 1 і 2	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, тр. 3, горн	—	—	—	+	+	—	—	—	—	—	—
Софія, Брат. корп., яма	—	—	—	+	—	+	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 8, горни 1 і 2	—	—	—	—	+	—	—	—	—	—	—
МЗС, шурф 4, яма 2	—	—	—	+	+	—	—	+	—	—	—
МЗС, шурф 4, яма 1	—	—	—	+	+	—	—	+	+	+	—
Микільський Полик, горн	—	—	—	—	—	—	+	+	—	+	+
Спаська 35, об'єкт 1	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—
Сагайдачного 18, яма 1	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—
Кирилівська 37, об'єкт 1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+	—
Оболонська 12, буд. 14	—	—	—	—	—	—	—	—	+	+	—

морфологічно невиразними вінцями, неінформативними у хронологічному плані. Датувати їх можна за формою посудини і різновидом декору (рис. 122: 6; 125: 1; 131: 1, 2, 5; 143: 1; 147: 1, 2; 148: 4, 6; 149: 1; 150: 5; 161: 2, 9).

1 тип має вінця-валик, різкий внутрішній залом при переході від *дзеркала* до *крис*, відносно пологі *береги*, круті стінки придонної частини. Тарілки відносно широкодонні і з глибоким дзеркалом. Майже у половини посудин дно зовні оформлено широкими зрізами.

Появу першого типу тарілок можна датувати другою половиною XVI ст., як і взагалі появу цієї форми посуду у Середній Наддніпрянщині. Але для цього часу відомі лише два дрібні полив'яні фрагменти вінець з об'єктів по пров. Десятинному (рис. 120: 1, 2). Поширилися тарілки першого типу з рубежу XVI—XVII ст. і побутували протягом всього століття, а деякі варіанти траплялися ще у першій половині XVIII ст. Знаходять їх в одних комплексах з горщиками 3 і 4(I) типів. Характерно, що майже всі з кількох сотень тарілок, виявлених у комплексах Вознесенського монастиря, належать до цього типу.

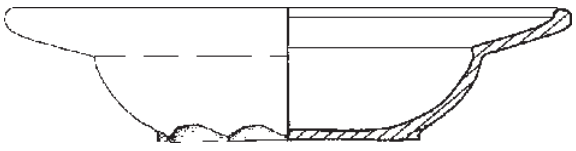

Аналогії такій формі тарілки є на значних територіях, зокрема, у Дубні вони відомі з кінця XVI ст.[454] Ю. Пшеничний виділяє їх у 1-й

454. Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7:: 1—4, 6—8; Пшеничний, Харковець 2016, рис. 1: 28.

тип і датує кінцем XVI — першою половиною XVII ст.[455] На Поділлі тарілки з'являються наприкінці XVI — початку XVII ст. і теж мають таку форму[456]. У Львові подібні посудини поширюються, очевидно, дещо раніше, проте точного датування не мають. Вони походять з пізньосередньовічних шарів, які сумарно датуються XV—XVI ст.[457] Також у Кам'янці-Подільському уламок тарілки знайдено у горні, який автори розкопок датують на основі аналогій 2-ю чвертю XV — початком XVI ст.[458] За межами українських земель ця форма відома серед польського посуду XVI — початку XVII ст.[459]

Аналогії таким тарілкам є серед посуду другої половини XVII ст. У Суботові на садибі Б. Хмельницького це єдиний виявлений тип тарілки. Тарілки цієї форми знайдено в об'єктах селітроварницького стану середини — третьої чверті XVII ст., дослідженому на Більському городищі (Полтавщина)[460], у Харкові в об'єкті середини — другої половини XVII ст. та в культурних нашаруваннях Верхнього Салтова цього часу[461].

Зауважимо, що на Лівобережжі, зокрема, на Полтавщині та поселеннях по Сіверському Донцю ця форма тарілки продовжує побутувати у XVIII ст. Судячи з публікацій, тут у кінці XVII—XVIII ст. були поширені тарілки з вінцями першого типу або простими заокругленими та зі зрізами на денці[462].

Цей тип тарілки можна розділити на чотири варіанти за технікою орнаментації.

1. З кольоровою поливою — монохромною чи двоколірною. Частина з них без орнаменту або мають кілька прокреслених ліній. Більшість прикрашено багаторядною хвилею, виконаною гребінцем і / або відбитком коліщатка. Цей спосіб орнаментації добре корелює з валикоподібними вінцями.

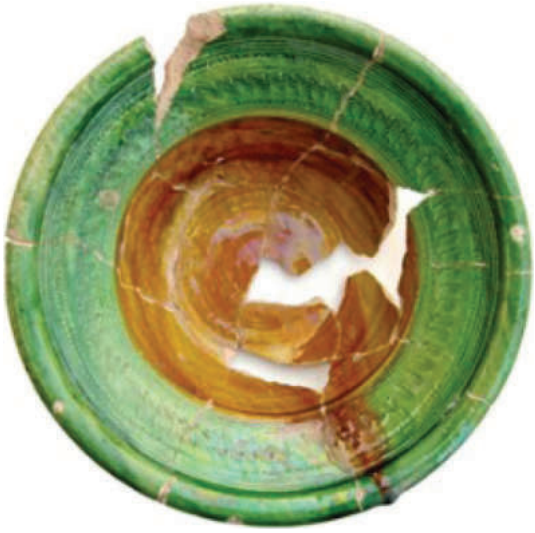

Виключно цей різновид тарілок з кольоровою поливою (або їх напівфабрикати без поливи) трапився в горнах з Видубичів, Вишгорода, Гончарів-Кожум'як (р. 5), пров. Лаврського (рис. 117: 1—5). Він є у датованих об'єктах XVII ст. Києва (Поділ, Верхнє місто і МЗМ) та Білої Церкви (рис. 117: 5—10; 118; 119). Знайдено такі тарілки в ямі 1630—40-х рр. з КПЛ[463]. В комплексах Вознесенського монастиря це майже єдиний різновид тарілок з двоколірною і монохромною поливою (рис. 109—113; 114: 2, 4—6, 8—12; 115; 116).

Цей варіант має широкі аналогії. На Волині такі тарілки входять у побут ще в кінці XVI ст. і широко вживаються у першій половині XVII ст. Зокрема, вони наявні в об'єктах цього часу з Дубна[464]. Відомі вони у Львові, Потеличі, на Поділлі, де мають, проте, широке датування XVII ст.[465] Є вони і у датованих комплексах середини століття. Одна така посудина знайдена на місці Берестецької битви 1651 р.[466]

Представлений цей різновид тарілок у Суботові на садибі Б. Хмельницького[467]. На Чернігівщині такі тарілки походять з будівлі першої половини XVII ст. в Любечі та широко представлені в об'єктах XVII — початку XVIII ст. Батурина[468]. Вони зрідка трапляються на поселенні Верхній Салтів на Харківщині, заснованому 1659 р.[469]

455. Пшеничний 2019, с. 149, 152, рис. 19: 7—9.

456. Виногродська, Калашник 2015, с. 103, рис. 10.

457. Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 16: 2, 3, 5, 7.

458. Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 14: 2.

459. Bis 2019, fig. 4, 7; Supryn 1975, tabl. 1; Szetela-Zauchowa 1994, ryc. 3; Trzeciecki 2017, s. 280, ryc. 5: 2; 9: I.

460. Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, рис. 22: 3.

461. Голубєва 2011b, мал. 3. 1; 2016, рис. 5: 1—3.

462. Ключнєв 2001, рис. 3: 7; Коваленко 2011a, с. 77, мал. 13—15; Кравченко 2005, с. 421; Милокост 2013, рис. 1: 9—11, 13, 14, 16, 17; Мирошниченко 2009, рис. 1: 2, 3, 9; Пуголовок 2020, с. 119; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 22: 3, 23; 55: 2, 5, 7; Супруненко 2013, рис. 3: 2; Супруненко та ін. 2009, с. 88, рис. 66: 1, 2, 4; 79; 80; 2019, рис. 1; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 6; Ханко 2000, рис. 8—14.

463. Балакін 2016, іл. 3.

464. Прищепа, Чекурков, Ткач 2008a, с. 98; Пшеничний 2017, с. 37; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7: 3, 6, 9.

465. Івашків 2007, с. 140; Wojceszczuk 2016, p. 56, 86; Виногродська, Калашник 2015, с. 103, рис. 10: 4, 8, 9.

466. Свєшніков 1993, с. 165, рис. 27: 9.

467. Кучера 2010, с. 552.

468. Веремейчик 2021, с. 174, рис. 10; Мироненко 2016, с. 62—63, рис. 4: 1; 2017a, с. 64, рис. 3: 1, табл. 2.

469. Голубєва, Колода, Кущенко 2008, рис. 2: 2.

Поза межами українських земель монохромні і двоколірні екземпляри з прокресленим гребінцем хвилястим орнаментом є в Польщі, Угорщині, Німеччині у шарах і об'єктах XVI — першої половини XVII ст., що чітко вказує на напрямок запозичення цього декору[470].

2. Варіант з підполив'яним або безполив'яним розписом ріжком. Більшість тарілок орнаментована ріжкуванням з контурним малюнком і зафарбованими площинами, але частина не має такої розфарбовки. Орнаменти переважно рослинно-геометричні, рідше — зоо- чи антропоморфні. Рідкісними є тарілки з розписом в техніці мармурування, яке може бути як єдиним видом орнаменту, так і комбінуватись з контурним малюнком.

Тарілки другого варіанту походять з тих само комплексів, що і попередні, — горнів з Видубичів, комплексів Вознесенського монастиря, об'єктів Києва (МЗМ і Поділ) і Білої Церкви, датованих першою і другою половиною XVII ст. (рис. 120: 3—9; 121—126; 127: 1—5; 128; 129: 1, 2, 4; 130). Проте такі тарілки трапляються і на початку — в середині XVIII ст. (рис. 127: 7; 129: 3, 5, 6; 158: 5, 6). Мармурування відоме в комплексах другої половини XVII — початку XVIII ст. (рис. 131; 162: 5).

Аналоги таким тарілкам відомі у Дубні в об'єктах кінця XVI — першої половини XVII ст.[471] В комплексах середини XVII ст. виявлені вони на замчищі Б. Хмельницького у Суботові[472], а також представлені на поселенні Верхній Салтів на Харківщині, заснованому 1659 р.[473] Мармуруванням декорували дзеркало тарілок подібної форми XVIII ст. у Полтаві[474].

Тарілки схожої форми з підполив'яним контурним малюнком є у Польщі в об'єктах кінця XVI—XVII ст., зокрема у Ярославі і гончарному осередку Мехочині, проте орнаменти там інші[475]. Мармурування, поєднане з ріжкуванням, походить з гончарного горну кінця XVII ст. з Варшави[476].

3. З геометричними орнаментами, виконаними *опискою*, часто з *крайкуванням* зеленою поливою.

Третій варіант відомий у першій половині XVII ст. (горн з Вишгорода; рис. 135: 1). Проте ширше такі тарілки представлені в комплексах другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: горнах на Гончарах-Кожум'яках (р. 14) і у пров. Лаврському, будівлях зі Спаса на Берестові та МЗМ (тр. 18), об'єктах з Білої Церкви і Київського Подолу, культурному шарі по вул. Кирилівській, 37 (рис. 135: 2—5; 136—138; 139: 1—5, 12—17). На Печерську є в

470. Kollath 2023, fig. 50: 7, 11; Trzeciecki 2017, ryc. 11: 6, 7; Gross 2016, Textabb. 2.

471. Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7: 4, 7.

472. Куштан 2010, рис. 3: 12.

473. Голубєва, Колода, Кущенко 2008, рис. 2: 2; Заїка 2001, рис. 2.

474. Коваленко 2011а, с. 77, рис. 14, 15; Ханко 2000, рис. 11: 4; 13: 6; 14: 8; Супруненко та ін. 2009, рис. 66: 4.

475. Supryn 1975, tabl. IX; X; XI: 4; XII; Szetela-Zauchowa 1994, ryc. 11—28.

476. Swiechowska, Dukwicz 1955, ryc. 15.

ямі рубежу XVII—XVIII ст. по вул Цитадельній[477]. Доволі багато таких тарілок у комплексах Вознесенського монастиря (рис. 132—134).

Аналогії тарілкам з описку досить широкі і трапляються в тих же комплексах, що і попередні два варіанти.

4. Димлені сірого чи чорного кольору, інколи оздоблені ритованими смужками чи хвилькою або лискуванням — переважно радіальним.

Це досить рідкісний варіант. Він відомий у комплексах XVII — середини XVIII ст. — горні з Вишгорода, спорудах по вул. Верхній Вал, 10а на Київському Подолі, об'єктах з Білої Церкви, культурного шару Переяслава (рис. 140: 1—5, 12; 159: 8, 9). У Переяславі його знайдено в житлі з монетою 1660-х рр.[478]

Аналогії цьому варіанту є серед кераміки м. Бар, де вони датуються серединою XVII — серединою XVIII ст.[479] Димлені тарілки такої форми знайдено на замчищі Б. Хмельницького середини XVII ст. у Суботові, в ямі другої половини XVII ст. у Полтаві, в рові кінця XVII ст. та у ямі середини століття у Кременчуці[480].

2 тип — тарілки з невисокими вінцями-манжетом або із загином формувальної маси назовні. Форма і пропорції мало відрізняються від попереднього типу: у них частіше трапляється мілке дзеркало, а залом всередині не такий різкий. Зрізи на денці трапляються значно рідше, зате з'являється утор.

Загалом другий тип тарілок знаходять в одних комплексах з горщиками 4(II)-го і 5-го типів. Він може бути датований кінцем XVII — серединою XVIII ст., окремі різновиди побутували все XVIII ст. Про початок його поширення може свідчити той факт, що у комплексах Вознесенського монастиря (кінець XVI — початок XVIII ст.) така форма тарілки майже відсутня. Виняток становлять лише кілька посудин з пізніх монастирських об'єктів (рис. 114: 1, 3, 7). Отже, поширення цей тип тарілки набуває вже у XVIII ст.

Близьких аналогій такій формі простежується мало. Зокрема, у комплексах Батурина кінця XVII — початку XVIII ст. з'являються тарілки з подібними вінцями[481]. Деякі притаманні цьому типу техніки декорування є досить поширеними у XVIII ст., переважно у першій половині (див. далі).

За технікою орнаментації тип ділиться на 5 варіантів.

1. З кольоровою поливою. Від першого варіанту попереднього типу, крім форми, відрізняється способом орнаментації — має відбитки окремих штампів. Причому відмічено чітку кореляцію між формою вінець і цим способом орнаментування. Невелика частина тарілок без рельєфного декору. Переважно для цього варіанту типу характерні зрізи на денцях.

Перший варіант з'явився в другій половині XVII ст., але розповсюдження в цей час не набув. Зокрема, такі тарілки є в будівлі по вул. Братській, яку датовано кінцем XVII — початком XVIII ст. (рис. 149: 10, 11). Широке побутування цього варіанту припало на першу половину — середину XVIII ст. Тарілки з окремими штампами є в об'єктах з МЗМ (ш. 4, ями 1 і 2, яма 4 р. 1), Верхнього міста, Подолу (буд. по вул. Спаській, 24), Печерська, датованих XVIII ст.[482] (рис. 142: 1—4; 145: 1—3; 146: 1; 147: 4, 5; 149: 9, 12). На Гон-

477. Пахар, Балакин 1995, рис. 1.
478. Івакін В. та ін. 2022d, с. 132, рис. 2: 10.
479. Виногродська 2017, рис. 3: 4.
480. Кучера 2010, с. 552, рис. 8: 9, 10; Супруненко, Пуголовок 2016, рис. 75; Супруненко, Шерстюк 2006, рис. 118: 2; Супруненко, Пашкевич, Калашник 2009, рис. 3.
481. Мироненко 2017a, табл. 2.
482. Мовчан та ін. 2001b, с. 170, рис. 16.

чарах-Кожум'яках півфабрикати і готові вироби трапилися в горні (тр. 3) і кількох ямах, датованих монетами 1730-х рр. (рис. 141; 149: 1—8). Багато тарілок цього різновиду знайдено в ямі під Братським корпусом Києво-Софійського монастиря, яка має верхню дату — 1760 р. (рис. 143; 144). Доволі часто трапляються такі посудини в культурних нашаруваннях Києва та інших місць (рис. 142: 6—8; 145: 4, 5; 146: 3; 149: 13—15). У Переяславі тарілки з окремими штампами виявлено у заповненні гончарного горну XVIII ст. і зібрано в культурному шарі цього часу. Проте відсутність у звіті і публікаціях промальовок профілів посудин не дозволяє, на жаль, визначити тип їхніх вінець (рис. 147: 11—18).

Аналогії одиничним штампам (але не формі тарілки) відомі в об'єктах другої половини XVII—XVIII ст. Кременчука, Полтави, Харківщини, Святогірського монастиря[483]. Отже, техніка орнаментації окремими штампами може бути датуючою ознакою незалежно від форми тарілки.

2. З ріжкуванням. Зрізи на денці у цього варіанту трапляються як виняток, для нього більш характерний утор. Є посудини, декоровані розписом кольоровими поливами або лише ангобами кількох кольорів без верхнього шару поливи (рис. 154: 2, 3; 156: 4, 5; 157: 1, 4; 160: 1, 4—6). Поливи не мають також напівфабрикати, виявлені в гончарних осередках. Проте більшість тарілок з комплексів і культурних шарів вкриті поливою.

Другий варіант 2-го типу був найбільш поширеним у кінці XVII — першій половині XVIII ст., хоча побутував усе XVIII ст. Трапляється у тих само комплексах, що і перший варіант. Виготовлення таких тарілок у XVIII ст. засвідчено на Гончарах: у горні траншеї 3 (з монетами 1730-х рр.), у одному з горнів на р. 8 і в культурному шарі розкопу 15 (рис. 150). Також в культурному шарі розкопу по вул. Кирилівській 37 (перша половина XVIII ст.) знайдено багато напівфабрикатів тарілок цього варіанту (рис. 151—153).

Такі тарілки знайдено у комплексах кінця XVII—XVIII ст. на території МЗМ, Верхнього міста, Печерська, Подолу (рис. 154; 155: 1, 3—5; 156: 1—5, 7; 157: 2, 3; 158: 2, 3, 7, 8, 10, 11). Часто трапляються вони в культурних нашаруваннях цього часу (рис. 156: 6, 8; 157: 1, 4—6; 158: 1, 4, 9). Тарілка з мармуруванням дзеркала і вінцем, яке має зовнішній наплив, походить з Переяслава[484]. Там же знайдено посуд з ріжкуванням у заповненні гончарного горну XVIII ст. і такий же у культурному шарі цього часу (рис. 159: 1—6). Проте відсутність у звіті промальовок профілів не дозволяє точно визначити, до якого типу належать ці тарілки.

Аналогії мальованим тарілкам подібної форми є в Кам'янці-Подільському, де вони датуються XVIII ст. і у споруді середини цього століття з м. Бар[485]. У Львові вони знайдені у споруді, датованій 5-ма монетами 1645—1667 рр., причому на трьох тарілках ріжкування комбіноване з мармуруванням дзеркала[486].

В кінці XVII—XVIII ст. підполив'яні розписи були досить поширені поза українськими землями, проте близькі аналогії формі і орнаментам тарілок з Київщини не простежуються.

3. Варіант з підполив'яним розписом — фляндрівкою, виконаною спеціальним інструментом з гострим вістрям. Ці тарілки нечисленні.

483. Заїка 2001, с. 81; Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 21; Кравченко 2005, с. 421, рис. 6: 4; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 56: 5; Шерстюк, Артем'єв 2018, рис. 3: 5.

484. Тетеря 2001, мал. 1: 15.

485. Болтанюк 2012, рис. 12; Виногродська 2017, рис. 4: 1, 3, 5.

486. Войтович, Войтович 2020, с. 264, рис. 13: 3, 4; 14: 1, 2.

Вони мають невисокі вінця з зовнішніми напливами керамічної маси, але форма самої посудини у більшості характерна вже для 3-го типу (рис. 164: 3, 4, 7, 12, 13; 165: 1—3; 166: 1, 2). Такі тарілки побутують у невеликих кількостях в комплексах середини — другої половини XVIII ст. разом з переважаючим там типом 3, тому їх датування й аналогії розглядаємо разом (див. далі).

4. З *описком* і *крайкуванням*, рідкісний варіант.

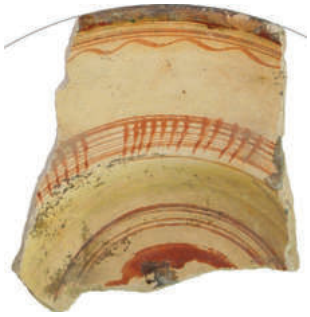

Таку тарілку знайдено лише в комплексі гончарного горну з Микільського Полика середини — третьої чверті XVIII ст. (рис. 139: 6).

5. Димлені тарілки, трапляються рідко. Кілька посудин знайдено в заповненні гончарних горнів розкопу 8 в уроч. Гончарі-Кожум'яки та в будівлі по вул. Спаській, 35 (рис. 140: 7—9).

До ***3 типу*** належать тарілки з прямими вертикальними високими вінцями (2—4 см), без напливів і загинів формувальної маси. Денце майже завжди з утором, зрізи вже не трапляються. Внутрішній залом виражений слабо або взагалі відсутній. *Береги* і стінки придонної частини пологі. Тарілки відносно вузькодонні і високі, з мілким дзеркалом. Характерним є переважання червоних залізистих глин для формування посудин і для ангобного покриття під розпис.

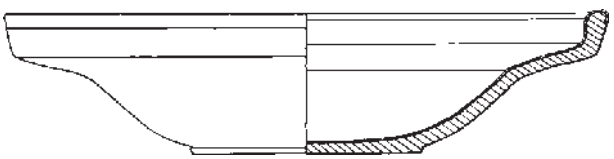

Третій тип тарілок трапляється в одних комплексах з горщиками 4(II)-го і 5-го типів, його розповсюдження припадає на другу половину XVIII — початок XIX ст.

Тарілки такої форми часто трапляються в об'єктах Верхнього Києва і Подолу другої половини XVIII — початку XIX ст. — по вул. Десятинній, Золотоворітській, Стрілецькій, Фролівській, пров. Рильському[487].

Аналогії цій формі відомі на значних територіях, де датуються цим же часом (див. далі). Зокрема, для Дубна Ю. Пшеничний виділяє такі тарілки у тип 2 і датує їх кінцем XVII — початком XIX ст.[488]

За технікою орнаментації тип ділиться на п'ять варіантів.

1. З кольоровою поливою, монохромною або двоколірною. Інколи такі тарілки прикрашені штамповим орнаментом, але переважно вони без орнаменту. Варіант нечисленний.

Ці тарілки трапилися в ямах з МЗМ (ш. 4) середини — другої половини XVIII ст. (рис. 146: 2; 148: 2, 8, 9). Їх виробництво в цей час засвідчено знахідкою в горні з Микільського Полика (рис. 148: 10).

2. З ріжкуванням: розписи переважно безконтурні, виконані окремими штрихами і лініями — *гребінцями*. Трапляється також контурне ріжкування, яке інколи комбіноване з безконтурним.

Такі тарілки виявлено в об'єктах і культурних шарах кінця XVIII — початку XIX ст. з

487. Івакін В. та ін. 2022а, рис. 1: 45, 46; 2: 36; Крижановський 2013, рис. 1: 7, 8; 2014, рис. 10; Мовчан, Козловський, Іевлев 2005, рис. 2: 1, 2, 10; 3; Мовчан та ін. 2001а, рис. 29.

488. Пшеничний 2019, с. 152, рис. 19: 8, 9.

МЗМ, Верхнього міста і Подолу (рис. 155: 2; 156: 6, 8; 161: 1, 3—5, 7, 8, 11; 164: 6, 10; 166: 6, 7, 9; 168: 5—8, 10, 11).

Найбільш раннім аналогом до орнаментації *гребінцями* є тарілка з ями, виявленої на колишньому хуторі Підусти біля Горішніх Плавнів. Датується вона за нумізматичним матеріалом щонайпізніше серединою XVIII ст.[489] Проте щодо такого раннього датування тривають дискусії — О. Пошивайло вважає, що за технологічними й декорувальними ознаками ця посудина належить до початку XIX ст.[490]

3. З підполив'яним розписом — *фляндрівкою*, виконаною інструментом. Значна частина тарілок червоноглиняних і / або вкритих червоним ангобом під розпис. Це — переважаючий варіант третього типу.

Прикметно, що у об'єктах Вознесенського монастиря вироби, прикрашені у такій техніці, невідомі (там є лише кілька тарілок 1-го типу з мармуруванням). Найбільш ранні вироби, прикрашені у цій техніці, походять з ями під Братським корпусом Києво-Софійського монастиря (верхня дата 1760 р.) та з будівлі по вул. Спаській, 24, датованій монетами 1730-х рр. (рис. 163: 1; 166: 10). Але масово такі тарілки виявлено в комплексах і культурних шарах другої половини XVIII — початку XIX ст. з МЗМ, Верхнього міста, Подолу, Печерська[491] (рис. 161: 6, 10; 163; 164: 1, 2, 8, 9, 11; 165: 4—6; 166: 3—5, 11; 167). Їхнє виробництво зафіксовано в гончарному комплексі з Микільського Полика (рис. 162: 1, 2). Один фрагмент напівфабрикату трапився в культурному шарі, пов'язаному з гончарним виробництвом, по вул. Кирилівській, 37 (рис. 162: 8). Ще один такий фрагмент, а також денце готового виробу, знайдено у найпізніших шарах гончарного осередку в урочищі Гончарі-Кожум'яки (рис. 162: 3, 4).

Аналогії фляндрованим тарілкам схожої форми є в Чигирині, на Полтавщині, у Харкові, іноді в комплексах з монетами XVIII — початку XIX ст.[492] У Черкасах багато таких тарілок знайдено в заповненні будівлі та ями кінця XVIII ст.[493] Поза межами українських земель аналогії цьому варіанту відомі у Молдові XVIII ст.[494]

4. З описком — варіант нечисленний.

Кілька таких тарілок знайдено лише у горні з Микільського Полика та в будівлі по вул. Спаській, 35 (рис. 139: 7—11).

5. Димлені, декоровані як і четвертий варіант першого типу, також трапляються досить рідко.

Такі тарілки виявлено в будівлі 1 по вул. Спаській, 35 (рис. 140: 10, 11).

Третій тип тарілки пізніше зазнав деяких змін (вищі вінця, інколи з різко відігнутим верхнім краєм, зменшення ширини крис і перетворення їх на пружок) і побутував впродовж XIX ст. Це вже власне була не тарілка, а миска специфічної форми — з пружком. Вона представлена в культурному шарі цього часу з Києвоподолу, де є лише варіанти з безконтурним ріжкуванням та фляндрівкою, для якої стають характерними невідомі раніше «стовпчики» (рис. 169: 1—12, 14; 206: 1—8, 10, 11, 13). У кінці XIX ст. подібна форма миски у Опішні звалась *шльонка*, причому

489. Супруненко, Шерстюк 2010, с. 6—7, рис. 5.
490. ред. Пошивайло 2010, с. 230.
491. Івакін В. та ін. 2022a , рис. 1: 45, 46; Мовчан та ін. 2001a, с. 165—166, рис. 29; Мовчан, Козловський, Іевлев 2005, рис. 2; 6.
492. Горішній, Діденко 1998, с. 155; Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 2: 8; Гречко та ін. 2020, рис. 8: 1.
493. Інститут археології…; Куштан 2021b, с. 134, мал. 6: 3.
494. Хынку 1969, с. 111.

І. Зарецький зазначав, що на той час вона вже майже вийшла з ужитку[495]. У Дибинцях така посудина звалася *миска до лави*[496].

У культурному шарі XIX ст. Київського Подолу серед посудин з ріжкуванням трапляються екземпляри із зафарбуванням окремих площин (рис. 168: 9, 12). Так само в цей час побутують тарілки з горизонтальними заокругленими крисами (рис. 168: 11, 12). Миска з пружком і відігнутими вінцями походить зі сміттєвої ями кінця XVIII—XIX ст. з КПЛ[497]. Такі ж фляндровані миски зі стовпчиками знайдено у заповненні гончарних горнів середини XIX ст. на Микільській Слобідці у Києві (рис. 168: 13). Аналогії вищезазначеним формі та орнаментації є в Меджибожі у горні середини XIX ст., у споруді кінця XVIII — початку XIX ст. у м. Хмільник, напівземлянці кінця XVIII — першої половини XIX ст. на поселенні Ґард Миколаївської обл., серед української кераміки Аккерману XVIII—XIX ст.[498]

Напівфабрикати схожих фляндрованих мисок і тарілок зібрано в Дибинцях на місцях гончарних горнів XIX — початку XX ст. (рис. 162: 9—12). Фрагменти подібних виробів часто трапляються серед матеріалів археологічних розвідок в багатьох селах Київщини. Ці посудини вже дуже близькі до етнографічних взірців кінця XIX — початку XX ст.[499] Проте цей посуд виходить за хронологічні межі цієї роботи і потребує окремого дослідження.

3.3. ІНШІ РІЗНОВИДИ ПОСУДУ

Інші функціональні різновиди посуду розподілено на типи і проаналізовано без застосування статистичних методів. Типи визначалися на основі ознак форми і орнаментації та розподілялися за датованими комплексами. Також проводилася кореляція з типами горщиків і тарілок, що дало змогу прослідкувати хронологічні зміни різних видів посуду.

Макітри. За аналогією з сучасними матеріалами до цього різновиду віднесено групу відкритого відносно широкодонного посуду у формі зрізаного конуса чи зі злегка опуклими стінками. Одиничні екземпляри широкодонних, приземкуватих посудин з майже прямими стінками відомі ще в комплексах XV ст.[500] Вони неорнаментовані, мають вузькі потовщені вінця. Подібні посудини відомі в комплексах цього часу з Кам'янця-Подільського і Львова[501]. У київських об'єктах XVI ст. з пров. Десятинного, МЗМ і КПЛ[502] посудини такої форми, але з різко відігнутими широкими вінцями становлять лише 2—3 % від загальної кількості посуду. На них інколи є прокреслений орнамент (рис. 169. 1—3, 5, 9).

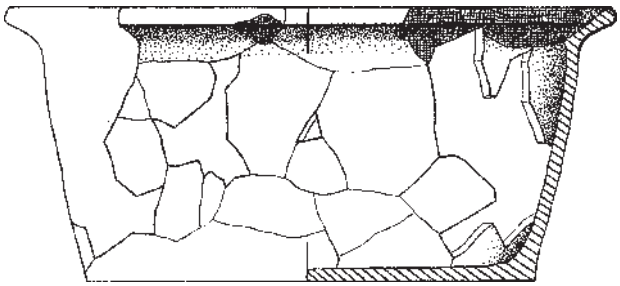

Цей різновид посуду набуває поширення з початку XVII ст.: частка макітер в комплексах XVII—XVIII ст. становить 6—8 % (додаток 2.2.I). Більшість макітер XVI—XVIII ст. окислюючого випалу з кольором черепка від білого до червоного, невелика частка — відновлюючого (*димлені*). Усі сформовані на швидкому крузі, процес формування макітри можна бачити в сучасному гончарстві (рис. 253: 7—9). Більшу частину орнаментовано: димлені — ритуванням і лощінням по тулубу (вертикальними лініями або косою сіткою), окислюючого випалу — описком, рідше ритуванням. Зона орнаменту є сталою — верхня частина тулуба і вінця. Елементи декору — лінії, хвилі, по вінцях зрідка — групи вертикальних смужок, іноді — відбиток коліщатка під вінцями. Як відмітив О. Пошивайло, на макітри XIX—XX ніколи не наносили рослинний орнамент, а виключно геометричний[503]. Це саме можна сказати і про макітри XVI—XVIII ст. Також їх не покривали поливою, за винятком окремих екземплярів (рис. 172: 5).

Посудини XVII — початку XVIII ст. мають таку ж, як у попередньому столітті, форму, але на них часто нанесено орнамент, виконаний описком. У першій половині XVII ст. схема описки проста. З другої половини XVII ст. описка, як і на горщиках, включає верти-

495. ред. Пошивайло 2010, с. 264, 592.
496. Руденко 2020, с. 175, 408.
497. Балакін, Зажигалов 2011, с. 322, іл. 4: 1.
498. Біляєва, Фіалко 2013, рис. 4; Виногродська 2017, рис. 8: 1, 2; Погорілець, Ветров, Чміль 2022, рис. 7, 10; Товкайло, Товкайло 2012, с. 30, рис. 1: 11, 12.
499. Щербаківський Д. 1908, 1910, арк. 1, 6; Руденко 2020, рис. 62; ред. Пошивайло 2010, с. 264, 265 та ін.; Мельничук 2004b.
500. Івакін, Балакін 2001a, рис. 1; 2001b, с. 117, рис. 1: 5; Оногда 2012, рис. 23; 2015b, іл. 3: 1, 2.
501. Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 10: 1; Нечитайло, Оногда 2021, рис. 18, 19.
502. Івакін, Балакін 2001b, с. 117—118, рис. 1: 9.
503. Пошивайло 1993a, с. 204.

кальні елементи і зубці. Димлені посудини прикрашено ритованим лінійно-хвилястим орнаментом (рис. 170: 12).

Вони не мають утору, у частини є рифлення на тулубі та різкий *залом*[504] з виступом усередині. Іноді зовні у верхній частині стінок наявний уступ, який переходить в різко виражений перехват-заглиблення під вінцями. Більшість макітер великих розмірів (висота — 14—17 см, діаметр вінець — 26—30 см), але зрідка трапляються і маленькі посудини, що іноді мають вушко (діаметр вінець — 13—15 см; рис. 170: 11; 171: 7, 8; 172: 4, 5). Такі посудини походять з гончарних комплексів на Видубичах, у Вишгороді, по вул. Костянтинівська, 6, уроч. Гончарі-Кожум'яки (р. 14) та пров. Лаврському у Києві, об'єктів з Київського Подолу і МЗМ (рис. 169: 4, 6—8, 10; 170: 1—7, 11—14; 171: 1—4). Чимало макітер XVII ст. знайдено в об'єктах Вознесенського монастиря (рис. 171: 5—9; 172—174). Походять вони з об'єктів другої половини XVII ст. на Замковій горі у Білій Церкві (рис. 175).

Макітри подібної форми відомі у комплексах XV—XVI ст. на західноукраїнських територіях: в Сокільці, Брацлаві, Кам'янці-Подільському, Дорогобужі, Дубно, Острозі, Пересопниці, Луцьку, Львові[505]. Подібні макітри були поширені у XIV—XVI ст. на німецьких, чеських і польських землях[506]. У них часто наявний уступ зовні під вінцями[507]. Очевидно, звідси така форма посуду потрапила на українські землі у пізньому середньовіччі.

З другої половини XVII ст. поряд з попередніми формами з'являється посуд, що має нові риси, які характерні і для XVIII ст. Макітри стають вищі, вузькодонніші, часто з опуклими стінками.

У них з'являється утор, зникає уступ у верхній частині стінок і характерний внутрішній виступ, хоча зберігається ребро завдяки сильному перегину вінець. У XVIII ст. значну частину становили теракотові і димлені макітри з ритованим, коліщатковим орнаментом та лискуванням.

Знайдені макітри у об'єктах і культурних нашаруваннях XVIII — початку XIX ст. у різних частинах Києва (рис. 176; 177:: 8—10; 178: 1; 179: 1—15). Зрідка трапляються форми з вузькими вінцями або подібні до глибоких мисок — т. зв. миски-макітри (рис. 177: 1—7; 178: 2, 6, 8). Виготовлення макітер різних форм і розмірів у цей час засвідчено в гончарних осередках Микільський Полик і Гончарі-Кожум'яки (рис. 170: 8—10, 15—17; 177: 2—8).

Такі форми побутували у середині XVII—XVIII ст. у різних регіонах — на Волині, Поділлі, Черкащині, Дніпропетровщині, Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Донеччині, Луганщині[508].

504. Коваленко 2011c, с. 136.

505. Виногродська 2015, рис. 5: 3; Войтович, Войтович 2020, рис. 25: 4, 7; Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 10: 2—4; Кучера 1969, рис. 4: 4, 5; Прищепа 2001, с. 229, рис. 2: 28—32; Прищепа 2018, рис. 8: 3; Пшеничний 2017, с. 36; Прищепа 2022, рис. 5: 13; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 11; Терський 1997, рис. 11; Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007, рис. 12: 3; Чекурков 2011, рис. 3: 1.

506. Augustyniak 1992, tabl. 6, 13; Beutmann 2012, Abb. 2: 9—11; 3: 8, 9; Blažková-Dubská 2009, fig. 31; Čapek, Preusz 2019, fig. 9; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 79; 128; Krabath 2012, Abb. 40; 42: 5, 6, 8; 53; Kruppe 1981, tabl. 54: 10; 55: 1, 8; Nekuda, Reichertova 1968, s. 224; Pankiewicz 2015, tabl. 26: 2—13; 27: 1, 6; Starski 2013a, ryc. 3: 15; 4: 9; 2016b, ryc. 2; 8; 13: 1—8; 2019, Abb. 3; Trzeciecki 2017, ryc. 5: 5. Польські дослідники називають такі посудини «миси».

507. Пшеничний 2019, рис. 18: 1, 2; Kruppe 1981, tabl. 54: 10; 55: 1, 8.

508. Баюк 2011, табл. 1: 1, 4; Виногродська 2014, рис. 5; Виногродська, Калашник 2015, рис. 7: 1—3; Виногродська, Петрашенко 2001, рис. 4: 5; Голубєва 2016, рис. 5: 5; Ключнєв 2001, рис. 2: 19; Коваленко 2011a, с. 72, мал. 11: 2; Куштан, Ластовський 2016, рис. 120: 13; Куштан 2010, рис. 3: 11; Лямкін, Шерстюк 2010, рис. 4: 2; Милокост 2012, рис. 2: 16; Мироненко 2017a, рис. 4: 6—8, 15; Мирошниченко 2009, рис. 2: 4, 5; Нагнибіда 2011, іл. 51; Нечитайло 2022, рис. 107—110; Новик 2008, рис. 5, 7; Пискун 2008, рис. 15; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 19: 1; Пшеничний 2019, рис. 18: 5; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 8: 7; Супруненко та ін. 2009, рис. 78; Старік 2011, табл. 3; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 4: 1, 2.

З кінця XVIII — початку XIX ст. з'являються екземпляри великих розмірів (діаметр вінець понад 30 см) з двома вухами і вузьким дном (рис. 179: 16, 17). Така форма вже наближена до етнографічних зразків: подібні посудини виготовлялися гончарами с. Дибинці у кінці XIX — на початку XX ст.[509]

Таким чином, хоча форма макітри є досить консервативною, все ж вона зазнала певних змін у часі. Ознаками XVI — першої половини XVII ст. є приземкуватість, широкодонність, прямі стінки, наявність гострого виступу всередині та уступу зовні, рифлення у верхній частині тулуба, описка простої схеми у першій половині XVII ст. Для кінця XVII—XVIII ст. більш характерні макітри відносно високі і вузькодонні, з опуклими стінками, вінцями простішої форми, утором. В цей час з'являються миски-макітри, а з кінця XVIII — початку XIX ст. — великі посудини з двома вухами.

Ринки. Головною ознакою цього різновиду посуду є наявність трубчатої порожнистої ручки (*тулійки*[510]), в яку вставляли дерев'яний держак. Більшість ринок мали по три ніжки, але деякі були без ніжок. Формували ринки, як і інші види посуду, на ножному гончарному крузі. На крузі їх і декорували — ритовані лінії зовні у верхній частині наносили до приєднання ручки. *Тулійку* і ніжки формували окремо (*тулійку*, ймовірно, на крузі, ніжки — вручну) і приєднували до посудини.

Ця форма посуду зрідка траплялася ще у давньоруському гончарстві, де мала назву *латка*[511]. На Київщині найбільш рання ринка післямонгольського періоду походить з поселення Рославське біля Києва, яке існувало з давньоруського часу до XV ст. ЇЇ виготовлено способом стрічково-джгутового наліпу у формі глибокої півсферичної миски, вкрита всередині і частково зовні жовто-коричневою поливою[512]. *Тулійка* виконана у формі циліндра, обструганого лезом, внаслідок чого вона має поздовжні грані. Торець косо обрізаний. Схожу грановану ручку, але чорну димлену і лощену, було знайдено на території КПЛ в мішаних шарах разом з вінцями горщиків XV ст.[513] Також в об'єкті XV ст. на території МЗС знайдено ніжку висотою 7 см. Ще одну ніжку, висотою 5 см, знайдено там же в об'єкті XVI ст. (рис. 180: 2). Фрагмент стінки з уламком ручки походить з комплексу початку XVI ст. на Старому Арсеналі (рис. 180: 1). Але відтворити повну форму київських ринок XV—XVI ст. за цими матеріалами не можна. Напевне, вони були аналогічні посудинам цього часу з Чехії і Польщі[514].

З рубежу XVI—XVII ст. ринки стають більш поширеним різновидом посуду, проте їх частка у комплексах XVII—XVIII ст. становить лише 1—3 % (додаток 2.2.I). За формою тулуба і наявністю ніжок ринки цього часу можна поділити на 4 типи.

1) У формі глибокої миски з колінчастим зламом тулуба і горизонтальними різко відігнутими вінцями. Виділено два їх варіанти. Перший — ринки без ніжок, вкриті темно-зеленою або коричневою поливою всередині.

Вони виявлені в комплексах Києва, Переяслава та інших місць Середньої Наддніпрянщини кінця XVI—XVII ст. (рис. 180: 7, 9; 184: 4—6). Чимало таких посудин знайдено в об'єктах Вознесенського монастиря (рис. 182: 1—3; 183: 3, 4, 7, 8). У XVIII ст. ринки цього варіанту трапляються рідко — вони здебільшого димлені, з ритованим і лощеним орнаментом та утором (рис. 185: 1).

До другого варіанту віднесено ринки з трьома ніжками.

509. Руденко 2020, дод. М, рис. 1—5.
510. Коваленко 2011с, с. 135.
511. Макарова 1967, с. 49.
512. Гунь 2013, с. 37—38, рис. 5: 1.
513. Хамайко та ін. 2021, іл. 19: 14.
514. Caplovič 1971, s. 279; Kruppe 1981, s. 44.

Форма їх аналогічна попередньому варіанту або дещо спрощена: вони без різкого зламу, іноді округлобокі, вінця вужчі. Ніжки конічної форми, круглі в перетині, завдовжки 2—3,5 см. Ринки всередині вкривали переважно зеленою, рідше жовто-брунатною, поливою. Більшість їх датується серединою XVII — початком XVIII ст. Значна кількість таких ринок знайдена в об'єктах Вознесенського монастиря (рис. 181; 183: 1, 10, 12). Виявлені вони в об'єктах XVII ст. МЗМ, Подолу, та інших місць (рис. 180: 6, 8, 11; 184: 7, 9). Проте така форма ринки трапляється і у середині — другій половині XVIII ст.[515] (рис. 185: 3).

Оскільки у більшості фрагментів ринок без денця встановити наявність ніжок неможливо, доводиться зараховувати їх всіх до типу 1 без розділення на варіанти. Виготовлення мископодібних ринок для кінця XVI — початку XVIII ст. відмічено в гончарних осередках на Видубичах і у пров. Лаврському в Києві (рис. 180: 5).

Мископодібні ринки — найбільш поширений тип на території Середньої Наддніпрянщини. Вони мають широкі аналогії. Так, ринки XV—XVI ст. відомі в Черкасах, замках Поділля, Жидичині, Дубно, Дорогобужі, Львові[516], а ринки XVII—XVIII ст. — в усіх історичних українських регіонах[517]. В Німеччині, Польщі, Чехії та інших західноєвропейських країнах ця форма посуду відома з XIV—XV ст., звідки, очевидно, поширилася на Середню Наддніпрянщину[518]. На це вказує її форма і спосіб формування на швидкому гончарному крузі. Відмінність становлять ручки: у середньоєвропейських ринок вони часто мають округле потовщення на кінці і вузький отвір, у київських ринок ручка пряма з розтрубоподібним розширенням краю і широким отвором. Можливо, це пов'язано з різницею у способах її використання. На Черкащині і Чернігівщині трапляються посудини зі зрізами по денцю як у тарілок[519]. На Київщині така форма поки не трапилася.

2) Другий тип ринок — у формі широкогорлого горщика, трапляється дуже рідко.

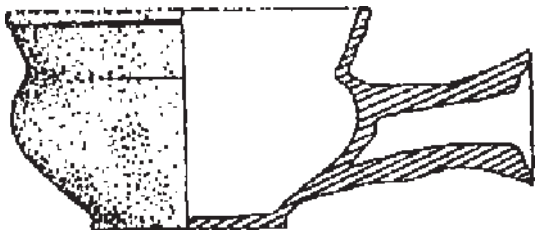

Один екземпляр знайдено в заповненні льоху другої половини XVII — початку XVIII ст. біля КПЛ[520]. Він з *тулійкою*, але без ніжок. Інша посудина походить з ями на території КПЛ, має три ніжки і датується кінцем XVIII ст.[521] (рис. 186: 8, 9).

Подібна посудина відома з Монастирка на Черкащині — такої ж форми, з трьома ніжками конічної форми, димлена, датується XVIII ст.[522] Ще дві ринки у формі горщика відомі в Батурині у об'єкті другої половини XVII — початку XVIII ст. та в Цареборисівській фортеці на Харківщині у об'єкті другої половини XVII ст.[523] Аналогії цій формі є серед західноєвропейської кераміки XVII ст.[524] Там схожий вид посуду — горщик на трьох ніжках («грапен»), розповсюдився, очевидно, з німецьких земель і був найпоширенішим видом кухонного посуду. Щоправда, у більшості він мав не *тулійку*, а вухо. Причина малої поширеності цих посудин на Середній Наддніпрянщині, можливо, полягає в різниці конструкції варистих печей і, відповідно, різних типах посуду для приготування їжі. Проте це питання потребує дослідження.

3) До третього типу віднесено мілкі посудини з короткими прямими або злегка вигнутими стінками, короткими округлими чи зрізаними досередини вінцями і широкими пласкими ніжками (рис. 186: 1—5; 187: 1, 2, 4, 5, 7). Є варіант з ніжками у формі петель (рис. 187: 6).

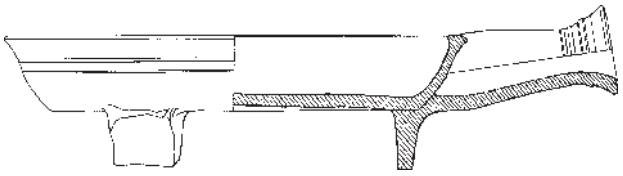

515. Тоцкая 1973, табл. 44.

516. Войтович, Войтович 2020, рис. 26: 8; Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 11: 1; Куштан, Ластовський 2016, рис. 116: 12; Панишко 2015, рис. 11: 1, 2; Прищепа 2001, рис. 2: 27; Чекурков 2011, рис. 2: 3.

517. Виногродська 1997c, рис. 10: 3; Виногродська, Петрашенко 2001, рис. 4: 3; Куштан 2010, рис. 3: 6; Куштан, Ластовський 2016, рис. 120: 10; Мироненко 2017a, рис. 4: 1, 3, 4; Мирошниченко 2009, рис. 1: 1; Пискун 2008, рис. 21; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 21: 1; 51: 4; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 8: 16; Старік 2011, табл. 3.

518. Beutmann 2012, Abb. 4: 4; Čapek, Preusz 2019, fig. 9; Krabath 2012, Abb. 48; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 77: 30—31; 127; Pankiewicz 2015, tabl. 29: 1, 7, 10, 12; Starski 2019, Abb. 3.

519. Пискун 2008, с. 108; Веремейчик 2021, рис. 8: 1.

520. Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 19.

521. Балакін 2007b, рис. 2: 7.

522. Виногродська 1994, с. 34.

523. Голубєва 2006, рис. 2: 3; Мироненко 2017a, рис. 4: 2.

524. Beutmann 2012, Abb. 1: 9; 5: 8; Bikic 2003, s. 28; Lappe 1972, p. 270, taf. 40; Lappe 1978, taf. 38; Žulkus 2002, p. 92; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 76; 127; Pankiewicz 2015, tabl. 29: 11; Starski 2019, Abb. 3; Blažková-Dubská 2009, fig. 31.

Полив'яні екземпляри зрідка трапляються в XVII ст., а теракотові або димлені (іноді з лискуванням) — характерні для XVIII ст. Це власне вже не ринка, а пательня (сковорода). Виготовлялися такі сковороди в гончарних осередках Микільський Полик і в уроч. Гончарі-Кожум'яки (рис. 187: 5, 7).

Крім цих типів зрідка трапляються також одиничні різновиди інших форм. Невелика риночка походить з розкопу 1955 р. по вул. Володимирській, 5—7 у Києві[525] (рис. 186: 6, 7). Вона має вигляд півсферичної миски із загнутими всередину вінцями, без ніжок, схожа на давньоруську *латку*[526]. Відомі також досить глибокі екземпляри з прямими стінками, малих розмірів, без ніжок (рис. 187: 3). Подібна форма характерна для здвоєних ринок з однією тулійкою, які іноді знаходять на Поділлі у комплексах XVIII ст.[527]. А у Німеччині відомі такі посудини, з'єднані разом навіть по 4—9, з однією спільною ручкою[528]. На Київщині «ринки-двійнята» не траплялися.

Отже, з початку XVII ст. в Середній Наддніпрянщині набули розповсюдження мископодібні типи ринок з *тулійкою* на трьох ніжках чи без них (тип 1). Мілкі сковороди (тип 3) поширилися у XVIII ст. Горщикоподібні посудини (тип 2), поширені в цей час у Західній Європі, на Київщині трапляються в одиничних екземплярах у XVIII ст.

Покришки можна розділити на дві групи — теракотові для горщиків та полив'яні для глеків і кухлів. Формували їх на швидкому крузі. У сучасному гончарстві зафіксовано послідовність процесу формування: спершу витягується фігура у формі двох зрізаних конусів, з'єднаних вершинами (рис. 253: 10—13). Потім з верхнього формується покришка і відрізається в місці з'єднання конусів. Далі до неї доліплюють *вухо*[529]. За словами гончарів, покришки було важко робити, бо дно у них вузьке, може зовсім «потеряться»[530]. Аналогічним способом, ймовірно, формували покришки у XVI—XVIII ст. Зверху або збоку до них приєднували петельчасте вушко, ліплене вручну.

Покришки становлять від 3 до 16 % в різних комплексах XVI—XVIII ст. (додаток 2.2.I). Хоча ця кількість трохи більша, ніж інших форм посуду (крім тарілок), проте набагато менша, ніж кількість горщиків. Це вказує на те, що покришками накривали невелику частину горщиків. Основна маса покришок має діаметри 15—22 см, що відповідає діаметрам вінець найбільшої кількості горщиків.

Покришки для горщиків за формою вінець і вушок поділено на чотири типи.

1) До першого належать конусоподібні посудини з петлеподібною ручкою, розміщеною зверху. Вінця у них мають загин формувальної маси досередини, часто з канавкою посередині. Цей тип з'явився у Середній Наддніпрянщині в XIV—XV ст.[531] і був панівним протягом XVI ст.

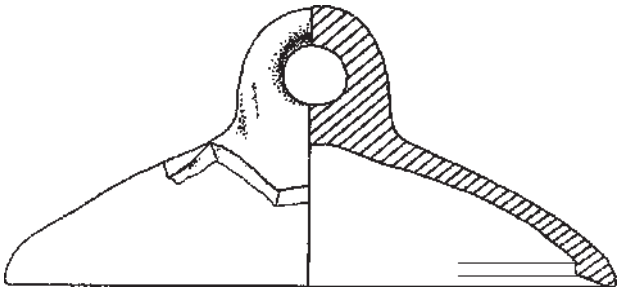

Знайдено такі покришки у комплексах XVI ст. МЗМ, Старого Арсеналу, пров. Десятинного з Києва та об'єктів цього часу з Білої Церкви[532] (рис. 188). Іноді на них є плями зеленої поливи, що вказує на їх випал разом з полив'яними горщиками (рис. 188: 6). Аналогії їм походять з об'єктів XVI ст. з Черкас[533].

2) До другого типу віднесено покришки аналогічної форми, але з видозміненими вінцями. Вони відігнуті назовні майже горизонтально, мають канавку посередині.

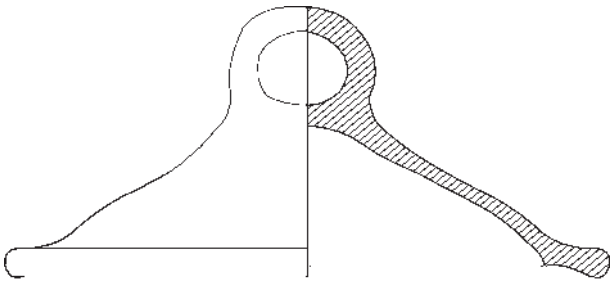

Такі посудини трапляються у об'єктах першої половини — середини XVII ст.: гончарному комплексі на Видубичах, горні розкопу 5 в урочищі Гончарі-Кожум'яки, об'єктах Подолу, МЗМ і Вознесенського монастиря (рис. 189). Аналогічна покришка в Батурині походить з об'єкту другої чверті XVII ст.[534]

525. Гончаров 1957, с. 127.
526. Макарова 1967, с. 49.
527. Виногродська 2017, рис. 16.
528. Kluttig-Altmann 2006, Abb. 77: 32, 33.
529. Шульгина 1929с, табл. IV: 11, 12.
530. Пошивайло 1993а, с. 173.
531. Оногда 2012, рис. 21; 2015b, іл. 2: 5, 6.
532. Балакін 2004а, рис. 2. 9; Оногда 2018, рис. 12; Орлов, Покас 1981, рис. 8: 9; Сыромятников, Балакин 1991, табл. 15, 19.
533. Куштан 2022, рис. 2: 5; Куштан, Ластовський 2016, с. 83, рис. 116: 9, 10.
534. Мироненко 2017а, с. 66, рис. 4: 9.

3) Третій тип — найпоширеніший, т. зв. «миско-кришка», що має таку само, як і в попереднього типу, форму тулуба і вінець. Але вухо у неї розміщене збоку: одним кінцем воно кріпиться до вінець, іншим — зверху біля *копитця*[535] (дна) або посередині стінки. *Копитець* у такої покришки плаский, а отже посудину, перевернувши, можна ставити на стіл чи іншу поверхню.

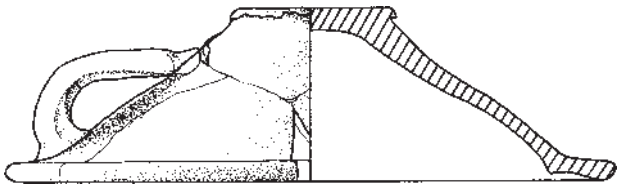

Такі покришки знайдено в тих же комплексах, що і попередній тип, а також у горні з Вишгорода (рис. 190: 1—7, 9, 11, 13). Масово трапляються вони у пізніших об'єктах — другої половини XVII—XVIII ст. (рис. 191; 192: 1—10; 193; 194).

Другий і третій типи покришок з'явилися на початку XVII ст. (найраніші екземпляри походять з горнів на Видубичах) і співіснували приблизно до середини XVII ст. Пізніше тип 2 зникає, і панівним лишається тип 3. Для фрагментів вінець без ручки першої половини XVII ст. не можна встановити тип покришки. Проте у об'єктах другої половини XVII — початку XIX ст. петельчаті ручки вже не трапляються, що дозволяє віднести всі покришки цього часу до типу 3. Виготовляли їх у XVIII ст. на Микільському Полику та в уроч. Гончарі-Кожум'яки (рис. 193; 194: 1—9).

3-й тип покришки стає панівним у Середній Наддніпрянщині і сусідніх регіонах у XVII—XVIII ст. і масово трапляється в усіх комплексах цього часу.

4) Тип 4 на відміну від типу 3 має просто зрізаний край без будь-яких загинів формувальної маси. Він трапляється дуже рідко і переважно у XVIII ст. (рис. 192: 11, 12).

Останні три типи покришок були теракотовими, лише на деяких є плями світло-зеленої поливи, що вказує на їх випал в одному горні з полив'яним посудом. Як виняток, є одиничні екземпляри з поливою, як, наприклад, покришка з тонким шаром світло-жовтої поливи зі Старого Арсеналу. Переважно їх не орнаментували, лише на деяких екземплярах першої половини XVII ст. з Вознесенського монастиря і горну у Вишгороді є малюнки (ялинка, коми, плями тощо), виконані опискою (рис. 189: 7; 190: 8, 10, 11, 12). Рідше трапляються димлені екземпляри. На деяких покришках у верхній частині стінки зроблено маленький отвір (для виходу пари).

Полив'яні покришки для глеків і кухлів на території Середньої Наддніпрянщини були розповсюджені у XVII—XVIII ст., у більш ранніх комплексах не траплялися. Вони конічної форми, з ручкою-шишечкою зверху і вінцями у вигляді циліндричного бортика, схожі на давньоруські (рис. 195). Мають невеликий діаметр, який відповідає діаметрові вінець глеків і великих кухлів. Орнаментовані ритуванням (лінії, хвилі) і вкриті поливою, переважно зеленою.

Інколи такі покришки знаходять разом з посудиною, для якої виготовлені, в одному комплексі (рис. 222: 5). У XVIII ст. відомі екземпляри, вкриті поливою і розписані в техніці безконтурного ріжкування або з мармуруванням (рис. 195: 10, 17).

Отже, покришки масово з'являються у XV ст. Протягом XV—XVI ст. панує тип 1, на початку XVII ст. з'являються типи 2 і 3, з середини століття тип 3 стає панівним. На Західній Україні і в Польщі в цей час поширені покришки схожої конусовидної форми, але без вуха, з невеликою шишечкою зверху[536]. Ю. Пшеничний виділяє їх у тип 2 і датує XVI — першою половиною XVII ст.[537] Проте на польській гравюрі XVI ст. зображена покришка саме з петельчастим вухом, подібна до київських (рис. 292: 6). Не виключено, що типи покришок з вухом (зверху або збоку) сформувалися саме на території Середньої Наддніпрянщини.

Миски. Цим терміном ми позначуємо досить глибоку посудину з вузькими вінцями. На противагу тарілкам вона не має внутрішнього зламу, тобто, в неї не можна вичленити *дзеркало* і *криси*. Є, щоправда, посудини зі зламом, але дуже глибокі і з вузькими кри-

535. Коваленко 2011с, с. 135.

536. Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 17; Чекурков 2011, рис. 2: 1; Нагнибіда 2011, іл. 48.

537. Пшеничний 2019, с. 154, рис. 20: 2, 3.

сами, через що їх також відносимо до мисок (*полумиски*).

Діаметри вінець мисок знаходяться в межах 15,5—33,0 см, а об'єм — в межах 0,4—2,2 л. Є кілька екземплярів з діаметрами 40—50 см та вушками і об'ємом, близьким до 5 л. Протягом XVII—XVIII ст. частка мисок у комплексах кераміки не перевищувала 3—5 % (додаток 2.2.I). Очевидно, у ролі столового керамічного посуду використовували переважно тарілки, а також послуговувалися дерев'яним (металевим?) посудом.

За формою тулуба миски можна розділити на три основні різновиди: з зовнішнім колінчастим зламом, півсферичні і конічні

Вінця мисок бувають трьох різновидів: різко відігнуті назовні з чітким внутрішнім ребром (горизонтальні різної ширини і округлі); плавно відігнуті (без ребра); без відгину (зрізаний або заокруглений край). Найбільше мисок (78 %) мають горизонтальні різко відігнуті вінця різної ширини, 7 % — плавно відігнуті вінця і 15 % — потовщені або округлі без відгину. Кореляції різновидів тулуба з різновидами вінець не простежується. Миска із зовнішнім колінчастим зламом, яка має різко відігнуті пласкі вінця різної ширини, є панівним типом протягом всього досліджуваного періоду і становить переважну більшість.

Півсферичні і конічні миски з різними формами вінець трапляються в одиничних екземплярах.

В XIV—XV ст. керамічні миски — явище рідкісне. Відомі екземпляри XV ст. з Києва мають півсферичну або конусовидну форму і зрізаний чи округлий край[538] (рис. 196: 1, 2). У об'єктах середини XVI ст. трапилося кілька фрагментів мисок з s-видним профілем і округлими потовщеними вінцями (рис. 196: 3—5). Дві миски такої форми із зеленою поливою всередині походять з об'єктів і шарів XV—XVI ст. з КПЛ[539].

На рубежі XVI—XVII ст. керамічні миски з різким колінчастим зламом тулуба відомі в горнах з Видубичів, об'єктах з Василькова і Білої Церкви (рис. 196: 7—10). У комплексах XVII — початку XVIII ст. — це панівний тип миски (рис. 196: 6, 11, 13—18; 199: 1—4; 200: 1, 2, 4; 201: 8). Доволі багато таких посудин знайдено в об'єктах Вознесенського монастиря у Києві (рис. 196: 19—21; 197; 199: 5—7; 200: 5). Інколи вони мають вушко (рис. 196: 7, 13, 21).

Глибокі миски наближеної до півсферичної форми з різко відігнутими вінцями також характерні для XVII ст. (рис. 198; 200: 3; 201: 1, 5).

В одиничних екземплярах трапилися посудини інших форм (рис. 201: 2—4).

Миски XVII ст. полив'яні або димлені. Верхня вертикальна частина стінок у них зовні часто рифлена. Защипи на вінцях та карбування і насічки на ребрі зламу притаманні раннім мискам кінця XVI — першої половини XVII ст. (рис. 196: 7, 8, 10, 16). У деяких з них на середині висоти є карбований валик (рис. 196: 7, 10, 11, 17). На денцях деяких мисок є пласкі зрізи, як у тарілок (рис. 196: 12; 197: 2; 201: 6).

Більшість мисок не орнаментовані. Але є екземпляри, прикрашені штамповим орнаментом і «перлинами» (вм'ятинами зовні, які всередині утворювали напівсферичні виступи). Зверху вони вкриті поливою — переважно зеленою, рідше — жовто-брунатною або двоколірною (рис. 197: 1, 2, 4; 199: 1, 3—7; 205: 1, 2, 4). Унікальною є маленька півсферична мисочка із ритованим зображенням двох риб і зеленою поливою (рис. 196: 12). Можливо, до великої миски належить фрагмент вінець посудини з двосторонньою зеленою поливою і зовнішнім ритованим гребінцевим орнаментом зовні (рис. 201: 6). Зрідка трапляються екземпляри з підполив'яним ріжкуванням (рис. 200: 1, 2, 4). Кілька таких посудин знайдено у комплексах Вознесенського монастиря на Старому Арсеналі (рис. 197: 3; 200: 3, 5). Також іноді трапляються миски з описком (рис. 201: 5).

Миски подібної форми, включно з защипами, відомі в шарах XVI — першої третини XVII ст. з Дубно і поселення другої половини XVII ст. на Івано-Франківщині[540]. Аналогії

538. Харламов, Сыромятников 1995, с. 141; Оногда 2012, рис. 25.

539. Балакін 2008b, іл. 10: 3.

540. Пшеничний 2019, рис. 19: 2, с. 148; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7: 5; Зеленецька, Бобровська 1998, рис. 2: 7, 9.

таким мискам, включно з карбованим валиком на тулубі, є у Суботові на замчищі Б. Хмельницького середини XVII ст.[541] Миски з відігнутими вінцями, датовані другою чвертю XVII — початком XVIII ст., походять з Батурина. Л. Мироненко зазначає, що посудини з різким зламом тулуба характерні для всього періоду, а з півсферичним тулубом — лише для хронологічного горизонту кінця XVII — початку XVIII ст.[542] Миски з колінчастим зламом походять з будівлі першої половини XVII ст. з Любеча, горну з Чернігова[543], другої половини XVII ст. — з ями в Цареборисівській фортеці на Харківщині[544], кінця XVII ст. — з об'єкту у Кам'янці-Подільському[545]. Такі ж за формою посудини, при деяких відмінностях у декоруванні, є у Вінниці XVII—XVIII ст.[546] та у Богородицькій фортеці XVIII ст.[547]

Аналогії мискам із защипами по верхньому краю є в Польщі, де вони з'явилися на рубежі XV—XVI ст., та Білорусі (XVI—XVII ст.)[548], але наголосимо, що там миски мають конусовидну форму, без зламу. Деякі дослідники, переважно мистецтвознавці, вказували на подібність миски зі зламом до мисок черняхівської і зарубинецької археологічних культур (II ст. до н. е. — V ст. н. е.)[549]. Т. Романець вважає цю рису пов'язаною «з певною традицією — етнічною або технологічною», відмічаючи подібні форми в керамічних виробах античного часу і черняхівської археологічної культури (II — V ст. н. е.)[550]. Ми не можемо стверджувати наявність зв'язку типів мисок XVII ст. з черняхівськими, оскільки для цього відсутні проміжні ланки. Можливо, це явище носить конвергентний характер.

Миски зі зламом побутують і у XVIII ст., але в цей час вони переважно теракотові, іноді з опискою або крайкуванням, а також димлені[551] (рис. 202: 1—7, 10; 203: 12; 204; 205: 1—8). Денця у них часто мають утори. Злам тулуба виражений менше, ніж у XVII ст., профіль стінок більш округлий. Також з'являються екземпляри великих розмірів, часто з вушками (рис. 204: 1—3, 7, 8; 205: 7, 9).

Є варіант миски зі зламом тулуба, але з округлими чи зрізаними вінцями (рис. 202: 8, 9, 11, 13, 14). Рідкісним різновидом є миски конічної і півсферичної форми з вузькими відігнутими чи округлими вінцями (рис. 202: 12, 13; 203: 10, 11, 13). Ці варіанти є характерними для XVIII ст.

Аналогії мискам XVIII ст. з Києва є в синхронних комплексах Полтави[552] та поселень по Сіверському Донцю[553].

У другій половині XVII—XVIII ст. побутували також полив'яні й теракотові миски з вузькими крисами як і в тарілок, які можна назвати *полумисками* (рис. 203: 1—9, 14). Одиничні екземпляри прикрашені ріжкуванням під прозорою поливою. Цікавий екземпляр миски XVIII ст. з території МЗМ, який може бути привізним (рис. 201: 7). Миска червоноглиняна, виконана з тонкої маси, конічної форми, з вузькими увігнутими крисами, з підполив'яною мальовкою по білій обливці. Фрагмент схожої посудини походить з культурних нашарувань у Дубно і теж датується XVIII ст.[554] Подібні миски відомі у Кам'янці-Подільському у кінці XVII ст.[555] Місце їх виробництва наразі невідоме.

На початку XIX ст. набувають поширення миски півсферичної чи конічної форми, часто з пружком, край вінець інколи відігнутий (рис. 206). Вони з кольоровою поливою або прикрашені безконтурним ріжкуванням і фляндрівкою «стовпчиками». Оздоблення у них таке ж, як і у тогочасних тарілок, форма теж схожа (див. 3.2).

541. Виногродська, Горішній, Юра 1985, рис. 3: 13, 14; Кучера 2010, с. 551, рис. 8: 7, 8.

542. Мироненко 2017b, с. 68, рис. 3: 6—15.

543. Веремейчик 2021, с. 174, рис. 9: 9—11; Ситий, Калашник 2013, рис. 4: 8.

544. Голубева 2010, рис. 1: 8.

545. Нечитайло 2022, рис. 98, 99, с. 20.

546. Виногродська, Калашник 2015, с. 100, рис. 8, 9.

547. Шалобудов 2011a, рис. 2: 6.

548. Здановіч, Трусаў 1993, с. 37; Kruppe 1981, s. 44.

549. Виногродська, Горішній, Юра 1985, с. 69, Лащук 1965a, с. 15—16; Тищенко 1992, с. 36.

550. Романець 1996, с. 56.

551. Балакін 2004b, рис. 1; Мовчан, Козловський, Іевлев 2006, рис. 5; Тетеря 2001, мал. 2: 7, 8.

552. Пуголовок, Калашник 2009, рис. 22: 1, 4; 52: 2; 55: 1, 6; Супруненко, Пуголовок 2016, рис. 62: 6; Коваленко 2018b, рис. 148; 189; 196—198; 201; 202; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 5, 7.

553. Мирошниченко 2009, рис. 1: 8.

554. Бардецький 2013, с. 254; Пшеничний 2019, с. 149, рис. 19: 5.

555. Нечитайло 2022, рис. 102, с. 20.

У той же час трапляються димлені екземпляри з коліщатковими штампами чи суцільно лощені (рис. 205: 10—13).

Керамічний ***посуд для пиття*** можна розділити на дві великі групи — з ручкою (*кухлі*) і без неї (*келихи, чарки*). Як стверджує Л. Виногродська, в західних областях України цей вид посуду з'являється в XV—XVI ст.[556] У Києві в комплексах XV—XVI ст. такий посуд трапляється в одиничних екземплярах. Так, на території МЗМ знайдено ніжку посудини з зеленою і світло-жовтою поливами та насічками по краю (рис. 207: 1). Схожа ніжка із зеленою поливою походить з об'єкту Старого Арсеналу кінця XV — початку XVI ст.[557] (рис. 207: 2). В будівлях середини XVI ст., досліджених у пров. Десятинному, знайдено кілька невеликих теракотових келихів чи кухликів циліндричної форми (рис. 207: 5—10). З ями шурфу 2 (МЗМ) походить кухоль з двоколірною поливою (рис. 207: 3). Там же виявлено невелику полив'яну посудинку з трьома вухами у формі глечика з широким горлом (рис. 207: 4). Подібний посуд відомий в Дубно у шарах XVI — початку XVII ст., Острозі — в комплексі, пов'язаному з гончарним горном XVI—XVII ст., Львові — в колодязі XIV—XVIII ст. і у Польщі XVI ст.[558]. Є різні атрибуції таких посудин, але більшість дослідників вважає, що це кубки для пиття.

З комплексів Білої Церкви рубежу XVI—XVII ст. походять теракотові денце кухлика і можливо, ніжка чарки (рис. 207: 11, 12).

Кількість посуду для пиття значно збільшується з початку XVII ст., проте його частка серед іншого посуду не перевищує 3 %, лише в горнах з Видубичів сягаючи 9 % (додаток 2.2.І).

Весь посуд цієї групи сформовано на крузі шляхом витягування з одного шматка глини: він має сліди зрізування на денці. У посудин з вузькою ніжкою дно, вірогідно, формували окремо. Воно значно тонше від стінок, а в місці з'єднання з ними утворює гострий кут, який не міг би утворитись при донно-емкісному начині. Отже, частина чарок і келихів мала емкісний начин.

Кухлі поділено на два типи за формою тулуба.

1) Циліндричні. Переважаючим серед них є варіант з прямими стінками. Ці кухлі середніх і великих розмірів, їх об'єми можуть сягати 1,7—1,9 л. Деякі кухлі мають зрізи по краю денця як у тарілок (рис. 208: 1, 10; 210: 7; 212: 2). Вухо у них округле чи овальне в перетині або пласке, прямокутної чи фігурної форми, з верхнім і нижнім виступами. Овальне вухо сформоване з глиняного джгута. Для створення прямокутного в перетині вуха глина, вірогідно, розкачувалась пластом завтовшки до 1 см, з якого вирізали потрібну форму і прикріплювали кінцями під вінцем і біля денця (рис. 207: 15; 208; 210: 1—5, 7; 211: 1, 11, 13; 212: 1, 2). Є посудини менших розмірів (об'ємом до 0,5 л), з увігнутими стінками і округлим в перетині вухом (рис. 209; 210: 6; 211: 6, 8, 10; 212: 4, 5, 11).

Більшість кухлів першого типу світло-глиняні полив'яні. Багато з них вкрито двоколірною поливою — зеленою (рідше салатною) зовні і жовто-коричневою (чи зеленою) зсередини (рис. 207: 17; 208—210; 212: 1, 2). Не вкривалось поливою лише денце зовні. Кухлі прикрашені ритованим орнаментом, штампом і т. зв. «малинами» — невеликими наліпними шишечками чорної поливи. Як правило, зверху під вінцем і в придонній частині кухлів розміщено ритовані смужки, а середину прикрашено вертикальними прокресленими смугами, на яких розміщено по 2—4 малини, або рядами штампів. Деякі кухлі розписані ангобами під безколірною поливою в техніці ріжкування (рис. 207: 13—16, 18; 211). Відомий теракотовий екземпляр без орнаменту (рис. 212: 3).

Появу циліндричних кухлів можна віднести до середини XVI ст. Вже згаданий кухоль з двоколірною поливою з ями шурфу 2 (МЗМ) належить до цього типу (рис. 207: 3). Такі ж полив'яні кухлі трапилися в комплексі кінця XVI ст. з Чернігова[559].

556. Виногродська 1997а, с. 132.

557. Оногда 2018, рис. 15: 1.

558. Kruppe 1981, tabl. 75; Войтович, Лазурко, Шніцар 2013, рис. 1: 5, 8; Костюк, Попельницька 2004, мал. 2; Пшеничний 2019, рис. 17: 3, с. 146. Така посудина з зеленою поливою представлена в експозиції Музею Варшави (Польща).

559. Новик 2001, с. 77.

Циліндричні великі кухлі поширені в комплексах XVII — початку XVIII ст. і зрідка трапляються в об'єктах першої половини XVIII ст. Так, чимало екземплярів з кольоровою поливою і з підполив'яним малюванням, з округлими і фігурними вухами знайдено в горнах з Видубичів першої половини XVII ст. (рис. 207: 13—17). Велика колекція таких посудин походить з розкопок Вознесенського монастиря XVII ст. (Старий Арсенал) у Києві (рис. 208; 209; 211). Такі кухлі є частою знахідкою в комплексах КПЛ XVII — початку XVIII ст.[560] Тут трапилися унікальні екземпляри — один конусоподібний розширений донизу і один з двома вухами (рис. 212: 8, 9). Останній мав отвори у верхній частині і належав до т. зв. жартівливих кухлів «напийся, але не облийся», відомих за етнографічними матеріалами[561]. За контекстом він датується першою половиною XVIII ст. Ще один кухоль мав пластичну оздобу у вигляді людського обличчя (рис. 212: 6). Трапляються циліндричні полив'яні кухлі і в інших київських об'єктах цього часу (рис. 210; 212: 1, 2, 4, 5, 7, 11). У горні з Вишгорода знайдено вінця посудини подібної форми з коліщатковим штампом і жовтою поливою по краю (рис. 212: 10). З об'єкту у Білій Церкві другої половини XVII ст. походить фрагмент стінки кухля з ручкою і рельєфним орнаментом під зеленою поливою (рис. 212: 12). Можливо, це теж циліндричні кухлі, проте через фрагментарність точно встановити тип цих посудин не можна.

Аналогії циліндричним кухликам з зеленою поливою походять з об'єктів XVI — початку XVII ст. у Дубно[562]. Добре датовані аналоги циліндричним кухлям відомі на місці битви під Берестечком 1651 р. і серед керамічних посудин, в яких на Рівненщині знайдено монетні скарби XVII ст.[563]. У кухлику з увігнутими стінками з Лубен знайдено монети Петра I кінця XVII — першої чверті XVIII ст.[564] Представлений цей тип кухлів у шарах XVII ст. з Чигирина й Суботова[565]. Циліндричні кухлі з прямими і увігнутими стінками, полив'яні та з описком походять з горизонту кінця XVII — початку XVIII ст. з Батурина, будівлі першої половини XVII ст. з Любеча, культурного шару цього ж часу в с. Лютенька на Полтавщині[566]. У шарі другої половини XVII—XVIII ст. з Верхнього Салтова також є кухлі з зеленою поливою, штампами, зрізами дна[567]. Проте всі зазначені зразки мають округле вухо. Кухлі з прямокутним вухом відомі на Поділлі[568]. Звідти ж походить кухоль з двома такими вухами[569]. Подібні циліндричні посудини з двома прямокутними вухами відомі у Білорусі та Польщі (Мехочин)[570]. Але найбільшу схожість з київськими кухлями, що мають одне прямокутне вухо, мають турецькі фаянсові кварти виробництва Ізніка[571].

Циліндрична чи злегка конічна форма кухля була поширена серед німецьких виробів з кам'яної маси та західноєвропейського керамічного посуду[572] (рис. 291: 6). Кухлі з увігнутими стінками відомі в Румунії з XV ст.[573] Можливе поширення цієї форми на Середню Наддніпрянщину з Центральної Європи. Проте на складну прямокутну форму вуха мали вплив турецькі фаянсові кварти.

Нечисленні екземпляри циліндричних кухлів з об'єктів Києва XVIII ст. в більшості теракотові з розписом ангобами або димлені (рис. 213: 5, 9—11). В цей час прямокутне вухо вже не трапляється. Виготовлення кухлів засвідчено для першої половини XVIII ст. у Києві. На Гончарах-Кожум'яках в засипці горна з траншеї 3 знайдено розмальований кольоровими ангобами кухоль із зеленою поливою всередині (рис. 213: 7). В комплексі горну на Аскольдовій Могилі також знайдено невеликого кухлика з описком (рис. 213: 4). Але в цілому у XVIII ст. кількість цього типу посуду суттєво зменшується, а якість погіршується.

Циліндричні безполив'яні ангобовані чи мальовані кухлі є у комплексах XVIII ст. з Полтави, другої половини XVII—XVIII ст. з Верхнього Салтова на Харківщині та міст Бар і Вінниця на Поділлі[574].

2) До другого типу віднесено глечико- чи горщикоподібні посудини (рис. 214; 215). Формою, деталями і орнаментом вони на-

560. Балакін 2012, с. 353, іл. 2: 2.

561. Гущина 2013, с. 251—253.

562. Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 8: 6.

563. Юра спр. 19, с. 51; Свешников, Гупало 1994, с. 140, 145; Свєшніков 1993, с. 165, рис. 27: 6.

564. Украинское… 1999, с. 558.

565. Пискун 2008, рис. 9.

566. Мироненко 2017b, с. 68—69, рис. 5: 14—16; Веремейчик 2021, с. 174—175, рис. 11: 4—5, 7—11; Коваленко 2018b, мал. 183.

567. Голубєва 2011b, мал. 6: 8.

568. Виногродська, Калашник 2015, с. 104.

569. Прусевич 1916, с. 62.

570. Ганецкая 1995, рис. 10; Szetela 1969a, Il. 4, 7, 123.

571. Atasoy, Raby 1994, fig. 144, 174, 362 etc.; Квер-фельдт 1947, с. 116.

572. Bikic 2003, s. 73, fig. 10; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 130; Lappe 1972, taf. 40: 5; Slatineanu 1938, tabl. XLIXd.

573. Candea 2005, fig. 21, 22.

574. Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 2: 9; Пуголовок, Калашник 2009, рис. 19: 6—8; 56: 1—4; Супруненко та ін. 2019, рис. 2; Коваленко 2018b, мал. 182; Голубєва 2011b, мал. 6: 5; Виногродська 2014, рис. 6: 17—20; Виногродська, Калашник 2015, рис. 12: 1—3.

гадують горщики, але невеликих розмірів (об'єм до 0,4 л). До того ж, вони мають дещо інші пропорції: дуже широкогорлі (показник Ж = 0), верхня частина набагато вища, ніж придонна (показник Е = 1,2). Така форма, вірогідно, була пов'язана з функціональним призначенням цього посуду і слугувала для того, щоб рідина краще виливалася з нього.

Деякі кухлики вкриті поливою з обох боків (зелена — зовні, коричнева — всередині, або лише зелена) і мають ритований, пластичний та штамповий орнамент (рис. 214: 5; 215: 2, 14, 15). Проте більшість має поливу тільки всередині, а зовні прикрашені описко́ю (рис. 214: 1, 3, 4, 7—13, 15, 16; 215: 1, 5—13). Ці кухлі дублюють всі хронологічні особливості горщиків: раніші мають рифлення по тулубу та мінімальну описку, пізніші — без рифлення і зі складнішою описко́ю. Є рідкісні варіанти з підполив'яним розписом (рис. 214: 6). Чимала кількість кухлів теракотові без орнаменту.

Горщикоподібні кухлі з'явилися на початку XVII ст. і були найбільше поширені у XVII — на початку XVIII ст. Так, чимало їх виявлено в об'єктах Вознесенського монастиря, комплексах і культурних шарах цього часу у Верхньому Києві та на Подолі (рис. 214; 215: 1—15). Багато кухликів з описко́ю знайдено у комплексах КПЛ[575]. Проте виготовлялися вони і у XVIII ст. Відоме місце виробництва у Києві неорнаментованих кухликів цього часу — в одному з горнів на Гончарах-Кожум'яках виявлено велику їх кількість (рис. 215: 16—20). Вони знайдені також у Переяславі, де за контекстом датуються серединою XVIII ст.[576] Орнаментовані вертикальними прямими і хвилястими смугами ангобу (рис. 213: 8). Схожі кухлі відомі на Полтавщині, зокрема, в Опішні, де, можливо, їх виробляли у XVIII—XIX ст.[577] Не виключено також, що їх могли виготовляти і в самому Переяславі.

Більш рідкісні варіанти, характерні для другої половини XVII — початку XVIII ст., — великі горщикоподібні кухлі з високими плічками і широкою горловиною, високо піднятою ручкою. Поливою вони вкриті зсередини та зовні у верхній частині тулуба (рис. 213: 1—3, 6). Такі кухлі знайдено в комплексах Вознесенського монастиря (Старий Арсенал), КПЛ, МЗМ, будівлі біля церкви Спаса на Берестові.

Горщикоподібні кухлі знаходять повсюдно в комплексах XVII—XVIII ст. Зокрема, датовані зразки є в об'єктах Батурина XVII — початку XVIII ст., будівлі першої половини XVII ст. з Любеча, полтавських комплексах XVIII ст.[578] Варто звернути увагу на рідкісний тип горщикоподібних кухлів з Чигирина і Суботова, які мають високу ніжку як у чарок, деякі з двома ручками[579]. Хоча цей тип на Київщині не траплявся, не виключено його виявлення у майбутньому.

Келихи. До цієї групи можна віднести посуд без ручок. Келихи більші, ніж чарки, і не мають вираженої ніжки. Формою подібні до склянки чи кубка (рис. 216).

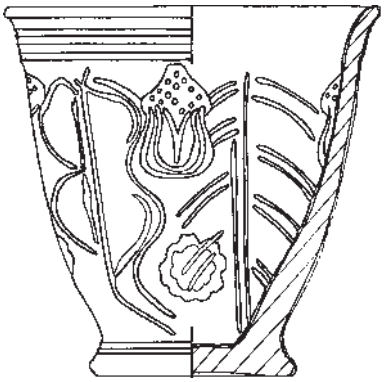

Частина з них теракотова або димлена без орнаментації, інші — полив'яні зовні і всередині. Є екземпляри з наліпним рельєфним декором, ритованим орнаментом, підполив'яним розписом ангобами. Але всі ці різновиди трапляються в одиничних екземплярах, тому хронологічні відмінності прослідкувати не вдається. Можна лише зазначити, що для XVII ст. більш характерні полив'яні екземпляри (рис. 216: 1—11). Теракотові і димлені без оздоб переважають у XVIII ст. (рис. 216: 12—24). Хоча іноді полив'яні келихи знаходять і у комплексах XVIII ст., як наприклад у заповненні будівлі на території Со-

575. Гущина 2013, с. 253—254.

576. Тетеря 2010, рис. 4: 8.

577. Шерстюк, Лямкін 2011, рис. 2; Коваленко, Луговий 2020, рис. 1, 2; Щербань, Щербань 2013, с. 142, рис. 2.

578. Мироненко 2017b, с. 70, рис. 5: 19, 20; Веремейчик 2021, с. 175, рис. 11: 1—3; Коваленко 2018b, мал. 187: 4; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 2: 1, 2.

579. Пискун 2008, с. 107—109.

фії Київської[580] або в культурному шарі цього часу на Володимирському проїзді (рис. 213: 12, 13).

Датовані аналоги келихам з увігнутими стінками знайдено в об'єктах кінця XVII — початку XVIII ст. Батурина[581]. Келихи відомі у польських містах XV—XVI ст., звідки, очевидно, поширилися на Середню Наддніпрянщину[582].

Чарки менших розмірів, ніж келихи. Основною їх відмінністю є наявність чітко вираженої ніжки (рис. 217; 218).

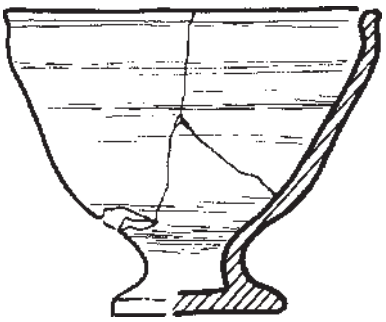

Ніжки чарок порожнисті, сформовані, вірогідно, із застосуванням ємкісного начину, а денце виготовлено окремо і приєднано після формовки посудини. Більшість чарок теракотові без оздоблення, але трапляються полив'яні екземпляри (рис. 217: 1, 4). Є зразки складного профілю[583] або потрійні, з'єднані між собою отворами (рис. 217: 19, 21; 218: 20—23).

Майже всі відомі екземпляри датуються XVII — серединою XVIII ст. Ця форма посуду, очевидно, наслідує металеві і скляні зразки. Виготовлення келихів і чарок зафіксовано у Києві на Гончарах-Кожум'яках у першій половині XVII ст. і на Печерську у кінці XVII — на початку XVIII ст. (рис. 216: 11; 217: 22).

Келихи і чарки трапляються, зазвичай, в одиничних екземплярах. Через те об'єкти, з яких походить велика кількість таких посудин, визначаються дослідниками як шинки. Такі комплекси кінця XVII — середини XVIII ст. було досліджено на Печерську біля КПЛ та у Переяславі[584] (рис. 218). Подібні «шинки» з великою кількістю керамічних чарок фіксують і в інших українських містах, наприклад, у Батурині кінця XVII — початку XVIII ст.[585]

Отже, для кінця XVI—XVII ст. характерні полив'яні оздоблені різновиди посуду для пиття, а також кухлі зі складною фігурною ручкою. У XVIII ст. переважають безполив'яні екземпляри з округлою ручкою, іноді прикрашені ангобами. В цей час зменшується кількість керамічних кухлів, зате збільшується відсоток чарок, знахідки яких переважно сконцентровані в окремих об'єктах, пов'язаних з шинками.

Глеки. До цього різновиду, за етнографічними даними, віднесено посуд з високою вузькою горловиною. Його формовано на ножному гончарному крузі шляхом витягування з одного шматка глини. Більшість глечиків виконана за донно-ємкісною програмою. Але деякі екземпляри, можливо, мали ємкісний начин. Денце могли виліплювати окремо і приєднувати до посуду після формовки. Це стосується глечиків з перехватом-ніжкою в нижній частині тулуба.

Глеки можна розділити за наявністю вуха на дві великі групи — *кушини* і *гладуші*. *Кушини* своєю чергою розділено за формою горловини на два типи: зі складнопрофільованими вінцями та з простими, ледь відігнутими.

Кушини **першого типу** мають одну спільну рису — вінця у вигляді широкої муфти, що чітко відділяється від горла, часто зі зливом. Ця муфта може мати вигляд циліндра, добре виражена, з рифленням, а може бути лише у вигляді невеликого валика на шийці в місці приєднання вуха. Більшість *кушинів* мають високе вузьке горло і широкий округлий тулуб. У деяких вціліли широкі пласкі вуха, у одного екземпляра XVI ст. відмічено два вуха, розміщені симетрично. Інколи вуха декоровано рядами вм'ятин або плетінкою чи розписом.

Подібна форма відома на західних українських територіях у XV ст., зокрема, у Сокільцях, Дорогобужі, на Буковині[586]. Не виключено, що і на Середньому Подніпров'ї у подальшому можливі знахідки таких глеків в шарах XV ст., проте на цей час тут відомі лише одиничні екземпляри ойнохоеподібних глеків[587]. Маленький глечик з відігнутими вінцями і зеленою поливою зовні і всередині знайдено на території КПЛ у об'єкті з монетою, карбованою у 1501—1506 рр.[588]

Кушини 1-го типу відомі у комплексах середини XVI ст. з МЗМ і пров. Десятинного (рис. 219: 1—4, 7). Вони характерні для XVI—XVII ст., але трапляються також у XVIII ст., набуваючи особливо складної та вишуканої форми, можливо, під впливом бароко.

580. Бобровський та ін. 2020, с. 75, рис. 3: 1.
581. Мироненко 2017b, с. 70.
582. Kruppe 1981, tabl. 75; Romanowicz, Zyśko 2016, ryc. 12: C2; Starski 2009, fig. 36; 2016a,ryc. 85; 2019, abb. 3; Trzeciecki 2005, ryc. 4.
583. Тетеря 2001, с. 63.
584. Бузян та ін. 2007, с. 183; Гущина 2013, с. 254; Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 1—4.
585. Мироненко 2017b, с. 70, рис. 5: 17, 18.
586. Кучера 1969, рис. 4: 3, Пивоваров 2004, с. 154, Прищепа 2001, с. 229.
587. Харламов, Сыромятников 1995, с. 139.
588. Івакін, Балакін 2001b, рис. 1: 8.

Глеки з подібним складним профілюванням вінець відомі в різних частинах тогочасних українських територій. Зокрема, датовані зразки походять з шарів XV—XVI ст. Львова[589], комплексів кінця XVI— початку XVIII ст. у Батурині і Чернігові[590] та з інших місць (див. далі).

Глеки схожої форми були розповсюджені в середньоєвропейських країнах, зокрема, у Польщі XV—XVII ст. та Сербії XVI—XVII ст.[591] Відомі також вуха глеків XVII ст. з орнаментом вм'ятинами в Румунії, Молдові, Польщі, Німеччині, Швеції[592].

Кушини вирізняються багатою орнаментацією, за якою виділено кілька варіантів.

1. Вкриті з обох боків або лише зеленою поливою, або зеленою зовні, а всередині — жовтою чи коричневою (рідко — фіолетовою зовні, а зеленою чи жовтою всередині).

Більшість екземплярів орнаментована рельєфним декором. У верхній частині тулуба розміщені вертикальні смуги прокресленого і штампового орнаменту, а також наліпи — «малини», глазуровані чорною поливою. Трапляються екземпляри з іншою орнаментацією — вписані в кола розетки, гілки з виноградними гронами, багаторядні хвилі тощо. Вуха зазвичай також мають пластичний декор: два ряди округлих вм'ятин, плетінка з глиняних джгутів тощо. До таких глечиків виготовляли покришки з аналогічною орнаментацією, які іноді знайдено в одних комплексах з глеками. Цей варіант був поширений в XVII ст., зокрема, багато таких посудин знайдено в об'єктах Вознесенського монастиря (рис. 220; 221: 1—3; 222: 4). Відомі ці глеки в комплексах з Верхнього Києва і Подолу XVII — початку XVIII ст. (рис. 221: 4; 222: 1; 223). Проте трапляються вони і в об'єктах середини XVIII ст. (рис. 222: 2, 3, 5).

Аналоги глекам з рельєфними орнаментами під кольоровою поливою походять з Дубна, з об'єктів другої половини XVI — середини XVII ст. Проте більшість з них має горловину, конічно розширену вгору, з прямими вінцями[593]. У споруді другої половини XVII ст. зі Львова знайдено подібний *кушин* з двосторонньою поливою і штамповим декором[594]. Схожі посудини зі складним профілюванням горла та підполив'яним штамповим декором відомі в комплексах XVIII ст. з Полтави та об'єкті середини XVII ст. з Харкова[595].

2. Значно рідше знаходять глеки подібної форми, але з підполив'яним розписом в техніці ріжкування зовні і кольоровою поливою всередині. Орнаменти такі ж, як на тарілках, переважно рослинні.

Екземпляри з контурним розписом XVII ст. походять з об'єктів Вознесенського монастиря і МЗМ у Києві (рис. 224: 1, 5). Фрагмент ручки червоноглиняного глечика (?) знайдено в об'єкті кінця XVII ст. з Білої Церкви (рис. 224: 3). Глечик з розписом ангобами і поливами

589. Войтович, Войтович, Ковальський-Білокрилий 2018, рис. 15.

590. Мироненко 2017b, с. 68, рис. 5. 8—13; Новик 2001, мал. 1.

591. Augustyniak 1992, tabl. 10,11,14,21; Bikic 2003, s. 67; Kruppe 1981, tabl. 38—44; Szetela 1969a, Il. 4.

592. Slatineanu 1958, s. 110, 139; Kruppe 1981, tabl. 46; Majewski, Wojciechowska 2019, ryc. 7; Spinei, Gherman 1995, fig. 7: 8; Carlsson, Hedlund 2006, p. 98, fig. 99.

593. Пшеничний 2019, с. 145, рис. 16; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 8: 1—3.

594. Войтович, Войтович 2020, рис. 12: 1.

595. Голубєва 2016, рис. 5: 4; Коваленко 2018b, мал. 168.

без верхнього шару безбарвної поливи походить з об'єкту першої половини XVIII ст. з Верхнього Києва[596] (рис. 224: 2). Кілька фрагментів вінець з безконтурним ріжкуванням *гребінцями* знайдено в об'єктах і шарах Київського Подолу кінця XVIII — початку XIX ст. (рис. 224: 4, 6). Аналогії мальованим глекам зі складним профілюванням вінець відомі в комплексах XVIII ст. Полтави[597].

3. Кушини теракотові. Частина з них має поливу всередині повністю чи лише на вінцях — зелену або жовто-коричневу. Посудини XVI — початку XVII ст. оздоблені лише горизонтальними ритованими смугами, іноді хвилями, по плічках і горловині[598] (рис. 219).

З початку XVII ст. більшість глеків прикрашено описку. Схеми описки такі самі, як і на горщиках, і мають ті ж хронологічні відмінності. Серед глеків цього варіанту багато маленьких або й зовсім мініатюрних глечиків з вузьким горлом і широким округлим тулубом.

Глечики 3-го варіанту знайдено в об'єктах Вознесенського монастиря XVII — початку XVIII ст. (рис. 225). З інших комплексів Києва і Білої Церкви цього часу також походить кілька посудин[599] (рис. 226: 1—5, 9, 10; 227: 1, 2). Виготовляли їх на Гончарах-Кожум'яках (р. 5) і, можливо, у майстерні по вул. Костянтинівській, 6 у першій половині XVII ст. та в гончарному осередку з пров. Лаврського у кінці XVII — на початку XVIII ст.[600] (рис. 226: 3, 9; 227: 6).

У об'єктах і шарах XVIII ст. також іноді можна знайти такі глеки (рис. 226: 6—8; 227: 5, 7, 8). Вони мають складну схему описки, як і горщики цього часу[601]. В кінці XVIII ст. їх виготовляли в уроч. Гончарі-Кожум'яки (р. 8; рис. 226: 6). Також у горні на Микільському Полику середини XVIII ст. знайдено фрагмент вінець подібного профілювання і, можливо, фрагмент плечей від вузькогорлої посудини (рис. 230: 4, 5).

Датовані аналоги таким глечикам походять з об'єкту середини XVII ст. з Харкова, об'єкту XVIII ст. з Полтавщини та поселень цього часу Донеччини і Луганщини[602].

4. Димлені з ритованим і лискованим орнаментом, часто прикрашені відбитком коліщатка. Лискування на тулубі таких глеків виконано вертикальними смугами або косою сіткою. Лискували, як правило, весь тулуб і горловину. Поширені такі глеки були у XVII ст., але відомі і у XVIII ст.

Кілька глеків цього варіанту знайдено у об'єктах Вознесенського монастиря (рис. 228: 3, 4). Вони також походять з об'єктів на Замковій горі у Білій Церкві (рис. 227: 3). Там же знайдено дуже вузьке горло посудини типу тикви (рис. 227: 4). Виготовлення таких глечиків зафіксовано у горні з Вишгорода першої половини XVII ст. (рис. 228: 1, 2).

З ями середини XVIII ст. походять два димлені кушини вишуканої складної форми з багатим рельєфним декоруванням (рис. 229).

Аналоги цьому варіанту походять переважно з території Західної України. Так, димлені лисковані *кушини* з такими ж вінцями знайдено в об'єкті останньої чверті XVI — початку XVII ст. на пам'ятці Острог-Високий Берег та будівлі XVI ст. з Острога[603]. У горнах кінця

596. Боровский 1982.
597. Коваленко 2018b, мал. 163: 3, 4; 166: 1; 167.
598. Сыромятников, Балакин 1991, табл. 15: 9.
599. Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 22.
600. Балакін 2003, рис. 3: 6.
601. Козловський, Ієвлев, Крижановський 2007, рис. 4: 1, 3, 4; 5: 2; Мовчан та ін. 2003, рис. 3: 2.
602. Голубєва 2016, рис. 4: 8, фото 2: 11; Милокост 2013, рис. 1: 12; Мирошниченко 2009, рис. 2: 1; Шерстюк, Лямкін 2011, рис. 2.
603. Бардецький, Петров, Вертелецький 2022, рис. 5: 2—4; Прищепа 2022, рис. 6: 4.

XV — початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського і Чернівців теж виявлено димлені глеки з подібними вінцями[604]. На Буковині відомі два скарби, знайдені в таких глеках: в одному з них наймолодша монета датувалася 1599 р., в іншому — 1667 р.[605]

До **другого типу** *кушинів* віднесено глечики, що мають прості, ледь розширені вінця. За формами вони наближаються до гладушів, але мають вухо. Вони теракотові, іноді з опискою, або димлені з мінімальним прокресленим орнаментом (лінії, хвиля) чи з лискуванням по тулубу. На таких глеках іноді є зображення хрестиків на горловинах — продряпаних чи нанесених ангобом.

На Київщині цей тип поширюється у XVIII ст., особливо, в другій половині. Такі глечики було знайдено в ямі з Братського корпуса Києво-Софійського монастиря (до 1760), будівлях по вул. Спаській, 24 і 35, Кирилівській, 37, ямах з шурфу 4 (МЗМ) та інших комплексах Києва цього часу[606] (рис. 230: 8; 231; 232: 2—8). Димлений глечик цієї форми виявлено в будівлі першої половини XVIII ст. у Великих Дмитровичах[607]. Виготовлення таких посудин з опискою зафіксовано в гончарному комплексі Микільського Полика (рис. 230: 1—3, 6, 7). Фрагмент вінець димленого глека знайдено в горні 2 (р. 8), а теракотовий глек — в горні 5 (2002) в уроч. Гончарі-Кожум'яки (рис. 230: 9; 232: 1).

Цей тип *кушинів* відомий в комплексі кінця XVII — початку XVIII ст. з Бучака на Черкащині, об'єктах другої половини XVII—XVIII ст. Верхнього Салтова, комплексів XVIII ст. Полтави і поселень цього часу Донеччини і Луганщини[608]. За межами українських земель глечики подібної форми (але з іншим декором) були характерні для московського керамічного виробництва XVI—XVIII ст.[609].

Отже, раніші *кушини* мають складну форму горла, а пізніші — більш просту, що відзначала і Л. Виногродська[610]. Також у XVII ст. переважають полив'яні багато декоровані посудини на відміну від теракотових і димлених XVIII ст.

Гладишки мають високу відносно широку горловину і ледь відігнуті назовні вінця. Цю групу глечиків об'єднує відсутність вуха. Тулуб у порівнянні з горлом невеликий. Всі гладуші теракотові, без поливи, або димлені. Із орнаментів можуть бути дві ритовані смужки в місці з'єднання горла з тулубом і вертикальне чи косе лискування.

У комплексах XVI ст. *гладишки* невідомі. З'явилися вони наприкінці XVI ст.: є в об'єктах з Василькова, Білої Церкви, Вознесенського монастиря і Київського Подо-

604. Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018, рис. 12: 2, 3; Ільків, Калініченко, Пивоваров 2018, рис. 2: 3; 3: 1, 2.

605. Пивоваров 2004, мал. 3: 2, 3.

606. Мовчан та ін. 2003, рис. 3: 5.

607. Квітницький, Кузьмук 2005, рис. 1: 5.

608. Голубєва 2011b, мал. 2: 5, 7; Коваленко 2018b, рис. 163: 1, 2; 166: 2; 172; Куштан, Пробийголова, Цвіркун 2018, рис. 10: 7; Милокост 2013, рис. 1: 15; Мирошниченко 2009, рис. 2: 7, 8.

609. Рабинович 1949, рис. 8: 14.

610. Виногродська 1997b, с. 69.

лу кінця XVI—XVII ст. (рис. 233: 1—3, 6—8, 10—13). Знайдені також в горнах з Видубичів, Вишгорода, Білогородки першої половини XVII ст. (рис. 233: 4, 5, 9).

Деякі ранні *гладишки* (кінця XVI — першої половини XVII ст.) формою наближені до горщиків: дуже розширений тулуб і невисока конусовидна шийка (рис. 233: 6, 10). Різняться від горщиків формою вінець, ледь відігнутих назовні. За цією ознакою їх і віднесено до *гладишок*. Проте більшість має форму, наближену до сучасної: горловина висока і циліндрична, невеликий тулуб, видовжені пропорції. Зберігають вони таку форму і орнаментацію також у XVIII ст.[611]

Аналогії другому варіанту *гладишок*, переважно димлених з лискуванням, представлені в комплексах Батурина другої чверті XVII — початку XVIII ст.[612] В такій димленій лискованій посудині зберігався скарб, знайдений в с. Лука на Полтавщині, де наймолодша монета датується 1699 р.[613]. Скарб з Черкащини з монетами середини XVII ст. містився у посудині подібної форми[614]. У шарах середини XVII—XVIII ст. м. Бар на Вінничині також трапляються подібні димлені чи з описко́ю *гладишки*[615]. Є такі глечики у Верхньому Салтові в шарах другої половини XVII—XVIII ст. і в ямі другої половини XVII ст. з Цареборисівської фортеці[616].

Баклаги — нечисленна група посуду. За формою їх можна поділити на два типи:

1. Складені з двох півсфер, кожна з яких виготовлялась окремо (рис. 234).

2. У формі низького циліндра, одна сторона якого пласка, а інша опукла (рис. 235: 1, 2). Пласка сторона разом зі стінками витягувалась на крузі, опукла формувалась окремо, а потім обидві частини з'єднувались. Відомий один екземпляр з обома пласкими сторонами (рис. 235: 3).

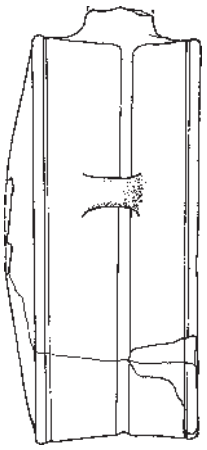

Обидва типи баклаг мають невеликі виступи з отворами (вушка) по боках і вузьке горло, які приєднані після формовки тулуба. В місці приєднання горла робили отвір у тулубі по сирій глині. Баклаги другого типу мали канавку посередині бічної поверхні. Майже всі вони полив'яні з ритованим і штамповим орнаментом, за винятком одиничних теракотових екземплярів з відбитком коліщатка або описко́ю[617] (рис. 234: 3). Відомі також димлені екземпляри[618].

Більшість баклаг обох типів походить з комплексів XVII ст. — Вознесенського монастиря, МЗМ, Видубичів, Верхнього Києва. Деякі не мають чіткої хронологічної прив'язки, але за аналогією з датованими екземплярами їх можна віднести до цього ж часу (рис. 235. 1). У комплексах XVI ст. баклаги поки що невідомі. Проте, виходячи з того, що в Білорусі баклажки аналогічної форми трапляються в шарах XVI ст. багатьох міст і замків[619], можна припустити, що і в Середній Наддніпрянщині їх поява належить до цього часу або й раніше. Л. Виногродська вказує на XV—XVI ст. як час появи баклаги, ґрунтуючись на матеріалах розкопок замків і міст Поділля[620]. У Дубно баклажку знайдено в будівлі другої половини XVI ст.[621]

Р. Юра пов'язував поширення цього виду посуду на українських землях з монголо-та-

611. Козловський, Іевлев, Крижановський 2007, рис. 4: 2, 9—11.
612. Мироненко 2017b, с. 68, рис. 5: 1—7.
613. Сидоренко, Шерстюк 2016, рис. 2: 1.
614. Тищенко 1975, рис. 1.
615. Виногродська 2014, рис. 6: 1, 3, 7.
616. Голубева, Колода, Кущенко 2008, рис. 1: 3; Голубева 2010, рис. 1: 6, 7.
617. Тимощук, Башкатов 1994, с. 47.
618. Виногродська 1998a, с. 133.
619. Здановіч, Трусаў 1993, с. 43, 137, 142.
620. Виногродська 1997a, с. 135.
621. Чекурков 2011, рис. 3: 3.

тарами[622]. Він поділяв їх на два основні різновиди: в'ючні з двома вухами, прикріпленими до тулуба і вінець, і ті, які носили через плече, з маленькими вушками на тулубі і канавкою для ремінця вздовж ребра — описані вище типи. Дослідники вказують на давнє походження баклаги як форми посуду, відомої ще в Давній Греції та пізніше у носіїв черняхівської археологічної культури (II—V ст.)[623]. Значне поширення баклага мала у носіїв салтівської археологічної культури (VI—VIII ст.), у Приазов'ї, Криму, Закавказзі, золотоординських містах Поволжя, трапляється вона також у Болгарії, Румунії та ін. країнах Європи[624]. Відомим був цей посуд і в Москві[625]. Усі екземпляри з території Поволжя і Причорномор'я відносяться до першого виду — з двома вухами, що з'єднують високе горло з тулубом (як у амфор). Але за формою вони, як і українські, поділяються на два типи: півсферичні з обох боків і циліндричні з однією пласкою стороною. Останні виробляли в Криму у ранньому середньовіччі[626]. Цю форму — з однією пласкою стороною — дослідники вважають кочівницькою[627]. На українській території баклаги з двома вухами не набули широкого розповсюдження, трапляються вони дуже рідко. Наприклад, фрагмент такої баклаги XVIII ст. знайдено на Луганщині[628]. Р. Юра вказував на екземпляр XIV—XV ст. з музейного зібрання, але він, можливо, належить до привізної кераміки[629]. Подібна баклажка зберігається в НІЕЗ Переяслав, але вона без територіальної і хронологічної прив'язки.

Баклаги з маленькими вушками на тулубі (обох типів), XVII ст., аналогічні київським, в одиничних екземплярах відомі на Полтавщині й Сумщині. Автори їх дослідження О. Коваленко і Ю. Берест вважають ці вироби імпортом у Гетьманщину[630]. Проте для Київщини баклаги можна визначити як місцеву продукцію, оскільки за технологічними характеристиками вони не відрізняються від інших виробів. До того ж, фрагменти баклажки було виявлено у гончарному горні на Видубичах першої половини XVII ст. (рис. 234: 4).

Крім цих двох типів, на українських землях відомі також баклажки інших різновидів. Так, екземпляр з денцем походить з Чигиринщини і, ймовірно, датується часом XVII—XVIII ст.[631] Баклага XVIII ст. у формі тикви з ручкою, сплющеної з двох боків, опублікована І. Зарецьким. Таку ж форму має і посудина кінця XIX ст.[632] Відомі також баклаги з піддоном, чотирма ніжками і перехідні форми від баклаги до куманця[633]. Але всі наведені приклади не мають чіткої хронологічної прив'язки. Тому можна лише вказати на можливість існування цих варіантів у XVII—XVIII ст. та ймовірність їх виявлення в культурних шарах вказаного часу.

Отже, всі відомі на Київщині баклаги відносяться до різновиду з маленькими вушками на тулубі, який, своєю чергою, поділяється на два типи — опуклі з обох боків та у формі циліндра з пласкою і опуклою сторонами. Не викликає заперечень східне походження їхніх прототипів. Київськими гончарами ця форма посуду, за наявними даними, вироблялась у XVII ст. Крім того, в цей час, можливо, існували варіанти баклаг на піддонах і чотирьох ніжках, які слугували столовим посудом.

Носатка — відомий за етнографічними матеріалами різновид посуду. Це посудина, яка має носик у верхній частині. Знахідки їх нечисленні.

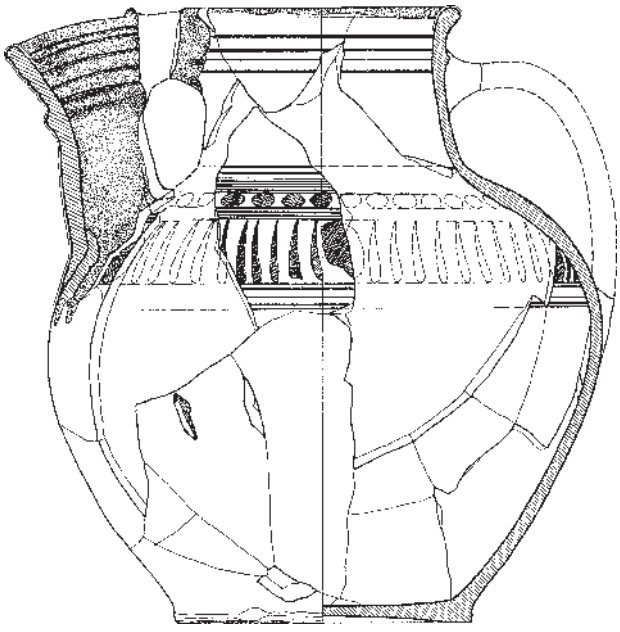

622. Юра спр. 19, с. 54.
623. Романець 1996, с. 74.
624. Артамонов 1954, с. 264; Мухамадиев 1974, с. 87; Паршина, Тесленко, Зеленко 2001, с. 74; Романець 1996, с. 74—76; Тесленко 2021, с. 80, рис. 73: 4; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 95: 5, 6, 12, 17, 31; Slatineanu 1958, s. 123; Polak, Starski 2022, s. 95, ryc. 201 Blažková 2019, fig. 4. 3.
625. ред. Чернов 1991, с. 198; Майорова 2012, рис. 3: 10.
626. Паршина, Тесленко, Зеленко 2001, с. 57, 59, 61, 65, 66.
627. Плетнева 1959, с. 247.
628. Ключнев 1999, с. 18, рис. 1: 6.
629. Юра спр. 19, с. 55.
630. Коваленко, Берест 2021.
631. Бобринский 1905, рис. 82.
632. Украинское… 1999, табл. III: 21; XVI: 162.
633. Юра спр. 19, с. 56—57; Логвинська, Тищенко 1966, с. 87.

Носатки XVII—XVIII ст. за формою і орнаментацією не відрізняються від горщиків і глечиків. Спільною їх рисою є наявність носика зі зливом у вигляді невисокої гофрованої трубочки, прикріпленої у верхній частині плеча після оздоблення виробу (рис. 236: 4, 6). В стінці в місці приєднання носика зроблено отвір. Носик кріпиться глиняною перемичкою до вінець. Одні з них неполив'яні, інші — з поливою всередині і прикрашені описко́ю зовні. Особливістю декорування носаток є зовнішня полива, яка вкриває повністю носик та прилягаючу до нього частину тулуба.

Набагато частіше, ніж носатки, трапляються самі лише носики від них. Вони є двох різновидів: перші — розширені розтрубом, зі зливом і з рифленням; другі — звужені до краю, з опуклим виступом посередині — ймовірно, більш пізні (рис. 236: 1—3). Крім носиків-трубок, відомий носик-жолоб з фрагментом стінки посудини, в якій зроблено кілька отворів. Він, напевне, належав умивальнику. Цілі форми таких умивальників не знайдені, але їх можна реконструювати за аналогією з білоруськими матеріалами[634]. Також в житлі з КПЛ знайдено носик у вигляді голови ведмедя (?) від якоїсь посудини, відтворити зовнішній вигляд якої поки що неможливо[635] (рис. 236: 5).

На території Київщини горщики-носатки відомі з XV ст. Так, ціла невелика посудинка з двома носиками та двома ручками знайдена в КПЛ[636]. Для XVI ст. таку форму поки що не виявлено. Всі знайдені зразки датуються XVII—XVIII ст. Оскільки за формою і оздобленням вони подібні до горщиків і глечиків, то і датувати їх можна відповідно за типами цих видів посуду.

Аналоги носаток відомі у Кам'янці-Подільському в об'єктах турецького періоду другої половини XVIII ст.[637] Проте вони мають носик без глиняної перемички і більше схожі на східні водолії. Ця форма посуду відома на території Лівобережної Наддніпрянщини у XIX — на початку XX ст. — невеликі широкі горщикоподібні посудини на вузькому денці з однією або трьома ручками[638]. Носатка з Київського Полісся має вигляд великого горщика з одним вухом (ПМА).

Відомі подібні посудини і на сусідніх з Україною землях. У Білорусі фрагменти керамічних носаток, переважно носики, знаходять в шарах XVI—XVIII ст.[639] А в Смоленську у XVI—XVII ст. були поширені суцільнолощені димлені кумгани, окремі зразки яких трапляються у київських культурних шарах як імпорт[640]. Ця форма посуду подібна до кумганів і водоліїв країн Сходу часів пізнього середньовіччя, звідки, вірогідно, й походить, хоча добре відома і серед західноєвропейської кераміки[641].

Поросятниця. З території МЗМ і Вознесенського монастиря походять фрагменти керамічних виробів у вигляді циліндра, розрізаного вздовж навпіл. Один з них має діаметр торця 16 і висоту 7 см, інші приблизно таких же розмірів. Дно у них трохи приплющене і стерте, з торця прикріплене горизонтальне вухо, з внутрішнього боку та по обрізу вінця нанесено поливу (рис. 238: 1, 2). Фрагмент подібної форми — передня частина зі зливом — зберігається в МІДЦ і є випадковою знахідкою з Києва. Цілий екземпляр такої посудини зберігається в музеї Батурина, інший виявлено у Львові[642]. Вони досить великих розмірів, мають з одного боку вухо, з іншого — злив, всередині вкриті поливою. Подібні посудини відомі за етнографічними матеріалами на Харківщині, звалися вони поросятниці[643].

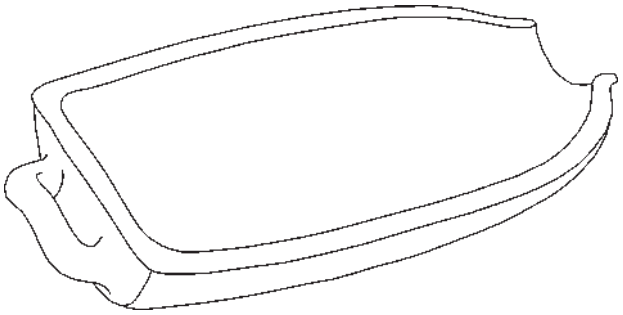

Такі форми для запікання були поширені у пізньому середньовіччі в західноєвропейських містах[644]. Зокрема, ціла посудина XVI ст. з жовтою поливою, зберігається в археологічному музеї м. Вроцлав (Польща). На основі відомих зразків можна запропонувати реконструкцію посудин, знайдених у Києві (рис. 238: 3). Очевидно, для їх виготовлення спочатку на гончарному крузі формува-

634. Здановіч, Трусаў 1993, с. 138.
635. Балакін 2003, рис. 4: 10.
636. Оногда 2013b, іл. 3.
637. Нечитайло 2022, с. 18—19, рис. 89—90.
638. Украинское… 1999, рис. 55, 160, 161.
639. Здановіч, Трусаў 1993, с. 28.
640. Сергина 2004, с. 46, илл. 94: 9; Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, с. 16, табл. 40.
641. Bikic 2003, s. 48, 50, 51, 55; Blažková 2013, tab. 10: 1; Slatineanu 1958, s. 133; Плетньов 2004, с. 150.
642. Ed. Wojceszczuk 2016, s. 27.
643. Метка 2011, мал. 131, 132.
644. Blažková 2013, tab. 8: 3; Čapek, Preusz 2019, fig. 9; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 85; 129; Krabath 2012, Abb. 113; Polak, Starski 2022, s. 93, ryc. 192.

лася велика банкоподібна посудина майже циліндричної форми зі злегка опуклими боками і вузьким горлом. Далі вона розрізалася вздовж навпіл так, щоб отримати два півциліндра. Дно майбутньої посудини трохи сплющувалося. До бокової торцевої стінки (дно банки) кріпилася ручка, а з іншого боку залишалося вінце банки, яке використовувалося, очевидно, для зливання надлишків жиру.

У ***посуду малих форм*** не завжди можна визначити призначення. Частина таких виробів могла бути іграшками («монетками»). Але інші, очевидно, використовувалися для солі і спецій.

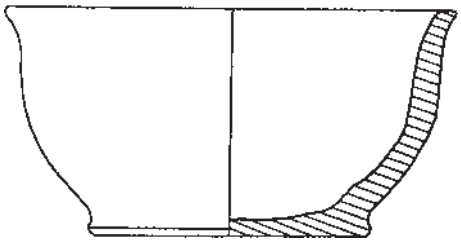

Чимало таких виробів у формі маленьких низьких келишків виявлено в горні кінця XVII — першої половини XVIII ст. в уроч. Гончарі-Кожум'яки у Києві (рис. 240: 8—10). Там же знайдено і кришечку з отворами для такої посудинки, очевидно, для сипких речовин (рис. 240: 11). Відомі такі посудинки і в інших об'єктах Києва[645] (рис. 240: 12). Іноді трапляються маленькі мисочки, що могли бути як каганцями, так і використовуватися як столовий посуд (рис. 240: 5—7).

Рідкісні форми. Серед них слід назвати фрагменти мисок з отворами (друшляки). Кілька фрагментів таких посудин із зеленою поливою знайдено в комплексах Вознесенського монастиря (рис. 238: 4, 5).

В об'єкті XVII ст. у Білій Церкві знайдено нижню частину горщика з отворами у дні (рис. 238: 6). Фрагменти посудин ймовірно мископодібної форми на високому кільцевому піддоні, з отворами у дні, знайдено у гончарному горні середини XVIII ст. на Микільському Полику (рис. 238. 7). Керамічні друшляки — досить поширений вид посуду у центральній Європі у ранньомодерний час[646].

У Києві на Видубичах в заповненні гончарних горнів кінця XVI — першої половини XVII ст. виявлено керамічну лійку і покришку для кадильниці з прорізаними отворами і хрестом зверху (рис. 238: 8, 9).

В комплексах першої половини XVII ст. Київського Подолу та Вознесенського монастиря знайдено три схожі полив'яні горщики з трьома вухами і вузькими денцями-ніжками, один з яких мав рельєфний декор (рис. 239: 1—3). Такі горщики є у Львові та відомі в Саксонії у другій половини XVI — першій половині XVII ст.[647]

В комплексах XVII ст. трапляються посудини, схожі на вазочки для варення чи креманки. Повна форма їх невідома, знайдено лише денце з вузькою ніжкою і частиною широкого тулуба (рис. 239: 8, 9). Також в об'єкті з Білої Церкви виявлено фрагмент димленої посудини, схожої на пляшку (рис. 239: 11). З об'єктів Вознесенського монастиря, МЗМ і Білої Церкви походить кілька горщиків і дрібних фрагментів невизначених посудин з підполив'яним ріжкуванням (рис. 239: 4—7).

В об'єктах XVIII ст. з Києва трапилося кілька *вазонів* — горщиків для квітів великих розмірів, посудина у вигляді низького циліндра (форма?), банкоподібні посудини, маленька баночка (аптечна чи косметична?), пласке блюдо? з зеленою поливою, чайник? і горщик з вузьким дном та поливою у верхній частині (рис. 239: 10, 12, 13; 240: 1—4, 13, 14). Знайдено також кілька скарбничок півсферичної форми зі щілиною для монет (рис. 237: 6, 7). У Києві в урочищі Гончарі-Кожум'яки таку скарбничку виявлено біля гончарного горну (рис. 237: 8). Скарбнички подібної форми відомі у Білорусі з XVII ст., де вони з'явилися, на думку В. Какареко, разом з єврейськими переселенцями[648]. У Польщі та Німеччині такі скарбнички побутували принаймні з XV ст.[649]

Цікавим різновидом посуду чи архітектурної кераміки є вироби у вигляді тарілки без дна. Фрагменти двох таких виробів походять з розкопок Замкової гори у Києві й зберігаються у НМІУ (один з них вкритий зеленою поливою), мають ритований орнамент із хвиль, півовалів і переплетених смуг, виконаних гребінцем[650] (рис. 237: 1, 2). Третя знайдена

645. Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 7.

646. Bikic 2003, s. 78; Blažková 2013, tab. 8: 1, 2.

647. Войтович, Лазурко, Шніцар 2013, рис. 1: 4; Glinkowska et al. 2012, s. 209, ryc. 4.

648. Какареко 2010, с. 144.

649. Krabath 2012, Abb. 78; Łyczak 2015, s. 253—255, tabl. 2—4.

650. Щиро дякую О. Попельницькій за надану інформацію.

там же подібна посудина не має малюнка. За описом С. Климовського, діаметр посудини становить близько 50 см, діаметр отвору — приблизно 15 см, піддону — 46 см. Зсередини вона вкрита болотно-зеленою поливою, прикрашена прокресленими переплетеними хвилями, між якими — тиснені у високому рельєфі фігурки, схожі на птахів[651]. Ще один виріб такої ж форми, розмірів і оздоблення, з жовтою поливою, виявлено у комплексі XVI ст. на пров. Десятинному у Верхньому Києві[652] (рис. 237: 3). Очевидно, всі чотири вироби датуються XVI ст. Проте, оскільки жодна з них не має повного діаметру, ми не можемо стверджувати, що ці вироби були круглими, а не, наприклад, аркоподібними.

Ще одна майже ціла тарілка без дна, але неполив'яна і неорнаментована, знайдена на території КПЛ в комплексі кінця XVI ст.[653] (рис. 237: 5). Друга схожа посудина походить звідти ж, з комплексу гончарного горна кінця XVII — початку XVIII ст. (рис. 237: 4). Призначення цих виробів залишається нез'ясованим. Якщо орнаментовані вироби XVI ст. можуть бути архітектурно-декоративними деталями, то неполив'яні екземпляри XVII ст., можливо, слугували кухонними посудинами (див. розділ 4.3).

Слід зауважити, що в культурному шарі і об'єктах досліджуваного часу досі не зустрілося таких форм посуду як барило і куманець, які були досить поширені в кінці XIX—XX ст. Хоча одне барило XVIII ст. відоме серед скляного посуду. Також Р. Юра описує два екземпляри барил з НМІУ: одне — чорнолощене, датоване ним XIV—XV ст., інше — біле з описком, яке він відніс до XVI ст.[654] Проте територіальна і хронологічна прив'язка цих посудин невідома. Доки такі форми не будуть виявлені археологічно в датованих комплексах, ми не можемо стверджувати їх побутування на Середній Наддніпрянщині в ранньомодерний період.

Висновки. Отже, горщики 4.О і 5.О типів з'явилися в XV ст. (тип 4.О — з першої половини, тип 5.О — з другої половини століття), були поширені в XVI ст. і виготовлялися ще на початку XVII ст. Якщо на початку XVI ст. переважали масивні різновиди, характерні для попереднього періоду, то з середини століття побутують потоншені різновиди 4. О типу і з'являються витягнуті вгору потоншені вінця типу 5.О. У кінці XVI ст. на цих горщиках вже є *описка*. Простежується деяка регіональна відмінність: видовжені варіанти 5.О типу більш характерні для правобережжя Київщини (Біла Церква, Васильків). Ці горщики мають аналоги в комплексах XVI ст. Волині, Поділля і Галичини. В самому Києві більш поширеними є масивні гранчасті вінця, які знаходять відповідники на Чернігівщині, Черкащині і о. Мала Хортиця (Байда). Матеріали археологічних розвідок виявляють поширення цих різновидів біля Києва, на Переяславщині і Черкащині. Деякі особливості форм і орнаментації горщиків знаходять відповідники на західноєвропейських теренах, звідки, очевидно, вони поширювались на землі Середньої Наддніпрянщини протягом XV—XVI ст. Це рифлення, защипи, тип 4.О вінець горщиків.

Горщики 3-го типу розповсюджуються з рубежу XVI—XVII ст. і є характерними для першої половини XVII ст., трапляються в невеликій кількості ще у третій чверті XVII ст. Якщо на початку XVII ст. вони мають плавну шийку, то до середини століття пануючими стають горщики з перегином чи ребром на шийці. Цей тип знаходить широкі аналогії на західних, центральних і північно-східних українських теренах. У формі вінець горщиків та орнаментиці (*описка, колісце*) прослідковуються впливи кераміки середньоєвропейських територій.

Перший варіант 4-го типу горщика переважає в середині — третій чверті XVII ст. Він зберігає риси, характерні для 3-го типу — рифлення на плічках і описку простої схеми. Також борозенка у верхній частині вінець є залишком традиції формування валика, а карбування вінець — замінником защипів. Це перехідний варіант від третього до четвертого типів. Він також знаходить відповідники на широких теренах українських земель. На відміну від попереднього часу, чимало датованих комплексів кераміки з цим типом горщиків відомо у містах Гетьманщини і фортецях Слобожанщини, масове заселення яких припадає саме на цей час. Впливи чужоземного гончарства на форму і оздоблення горщиків цього типу майже не простежуються.

Другий варіант четвертого типу горщика переважає в останній чверті XVII — першій половині XVIII ст. Він вже не має характерних для першого варіанту рис. Розвиток форми горщика йде шляхом збільшення висоти вінець, появи внутрішнього ребра на шийці, відсутності рельєфних елементів оздоблення (защипів і рифлення). На цих горщиках переважає складна схема описки. З цього часу відбувається стандартизація форми та висоти

651. Климовський 2006, с. 103.
652. Козловський 2017, с. 214.
653. Балакин, Сыромятников 1992, с. 161, рис. 5: 9.
654. Юра, спр. 18, арк. 235.

вінець. Такі горщики мають широкі аналогії, передусім на Гетьманщині (Полтавщина) і Слобожанщині (Харківщина), а також на козацьких пам'ятках півдня України.

Горщики 5 типу переважають у другій половині XVIII — на початку XIX ст. Розвиток форми горщика йде по шляху зміни опуклості плеча та оформлення його у вигляді *полички*. Нижня частина також стає відносно коротшою і більш опуклою. Збільшується частка маленьких горщиків. Багато посудин зі спрощеною схемою описки.

Перші зразки тарілок 1-го типу відомі у комплексах другої половини XVI ст. Але масово поширюються вони з рубежу XVI—XVII ст. і є характерними для XVII ст. Тарілки цього типу мають аналоги в комплексах Волині, Поділля, Галичини і Чернігівщини. У формах та орнаментиці прослідковуються впливи кераміки середньоєвропейських територій (форма тарілки і її вінець, техніки *описки* і підполив'яного розпису, полива двох кольорів, багаторядна хвиля і *колісце*, зрізи на денцях).

Тарілки 2-го типу поширюються у кінці XVII — першій половині XVIII ст. Найбільш характерний для цього періоду варіант з кольоровими поливами і одиничними штампами. На тарілках з підполив'яним ріжкуванням відбувається вироблення стандартизованих орнаментальних композицій і елементів. Аналоги штампам і розписам трапляються на широких українських територіях, проте добре помітні і регіональні відмінності в орнаментиці та формах тарілок.

Тарілки 3-го типу розповсюджуються в другій половині XVIII — на початку XIX ст. Найбільш характерні для цього періоду варіанти з фляндрівкою і безконтурним ріжкуванням. Аналоги їм відомі на Черкащині, Полтавщині, Харківщині. Така форма і орнаментика продовжує побутувати і в подальші часи.

Широкодонні макітри з прямими стінками відомі у комплексах XVI ст., але масово поширюються у XVII ст. В цей період частину з них прикрашено *описко*ю. Форма макітри знаходить відповідники серед кераміки XVI ст. з Волині, Поділля і Галичини, та XV—XVI ст. — з середньоєвропейських країн. Макітри вузькодонні з опуклими стінками з'являються в середині XVII і поширюються у XVIII ст., а великі з двома вухами — з кінця XVIII ст.

Ринки були відомі у XVI ст., але їх форма для цього часу поки не відтворюється. Мископодібні ринки побутують у XVII ст., хоча трапляється іноді і у XVIII ст. Форма ринки знаходить відповідники у кераміці середньоєвропейських країн. Ринки горщикоподібні та мілкі сковороди побутують переважно у XVIII ст.

Покришки 1-го типу є у комплексах XV—XVI ст., 2-й тип характерний для першої половини XVII ст., 3-й — для XVII—XVIII ст., а 4-й зрідка трапляється у XVIII ст.

Окремі екземпляри мисок трапляються у XVI ст., полив'яні миски, що мають тулуб зі зламом або півсферичний, побутують у XVII ст., а теракотові — у XVIII ст. У XVIII ст. були у вжитку великі теракотові миски з вухами.

Одиничні екземпляри *кушинів* 1-го типу відомі у комплексах XVI ст., але широко в побут вони входять у першій половині — середині XVII ст. Мають аналоги в комплексах цього часу на Західній Україні. Їх форма і декор (полива двох кольорів, *колісце*, штампи, пластичні оздоби вух) знаходять відповідники у кераміці середньоєвропейських країн. Екземпляри особливо вишуканої форми трапляються і у XVIII ст. Проте для кінця XVII—XVIII ст. більш характерні *кушини* 2-го типу.

Широкогорлі *гладишки* з'являються у першій половині XVII ст., а видовжена вузькогорла форма побутує протягом XVII—XVIII ст.

Поодинокі екземпляри кухлів відомі у комплексах XVI ст., циліндричні полив'яні кухлі побутують у XVII ст., а теракотові і димлені трапляються у XVIII ст. Також горщикоподібні кухлі були у вжитку протягом XVII—XVIII ст. Найбільше поширення келихів і чарок припадає на середину XVII — середину XVIII ст. У формах кухлів з прямокутною ручкою проявились впливи турецького керамічного виробництвом.

Нечисленні екземпляри баклаг і носаток трапилися у комплексах XVII—XVIII ст. Ці форми, очевидно, мають зв'язок зі східним керамічним виробництвом.

Також в досліджуваний період іноді трапляються рідкісні форми посуду: поросятниці, друшляки, лійки, сільнички, банко- і пляшкоподібні посудини, скарбнички та інші форми.

Таким чином, на основі проведеного аналізу можна виділити за морфологією п'ять основних типів і один підтип горщиків, а також три типи тарілок, які поділяються на кілька варіантів кожен відповідно до технік орнаментації. Ці типи послідовно змінюють один одного в часі, співіснуючи в деякі періоди. Інші різновиди посуду не можуть в повній мірі використовуватись для хронології через їхню нечисленність, але і серед них прослідковано загальні закономірності змін форм і оздоблення.

РОЗДІЛ 4

ВИРОБНИЦТВО, ЗБУТ І ВИКОРИСТАННЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ

Керамічний посуд, окрім того, що є важливим датуючим матеріалом, за визначенням О. Бобринського, є джерелом інформації про навички праці гончарів, закріплені в культурних традиціях, які включають виробництво, збут і використання виробів[655]. Цей розділ, присвячений розгляду цих аспектів гончарства, складається з окремих нарисів, оскільки більшість окреслених тут тем потребують подальших детальних досліджень. Але такі нариси потрібні для систематизації зібраних даних і відтворення в загальних рисах картини гончарства Київщини досліджуваного періоду. Ці нариси також визначають основні напрями подальшого вивчення. У цьому розділі розглядаються головні техніко-технологічні аспекти виробництва посуду, які вдалося реконструювати. При їх аналізі використано методологічні напрацювання О. Бобринського[656]. Також розглянуто локалізацію гончарних осередків, питання організації виробництва і збуту глиняного посуду. Функції виробів та їхні назви реконструйовано переважно на основі етнографічних і письмових джерел. Ці види джерел також широко залучені під час вивчення інших тем даного розділу.

4.1. ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ

Технологія виготовлення керамічного посуду XVI—XVIII ст. на сьогодні залишається маловивченою. Причин цього кілька, але головною є малодоступність природничих методів і нерозробленість методики їхнього застосування у вивченні означеного питання. Іншою причиною є складність застосування методики О. Бобринського, для чого необхідна тривала практика. Ці два напрями в Україні ще тільки починають розвиватися.

Проте існують інші методи, які дозволяють у загальних рисах визначити основні технологічні етапи виготовлення керамічного посуду у XVI—XVIII ст. Це — трасологічний метод, аналіз археологічних (гончарні горни, інструменти), нечисленних писемних, сфрагістичних, зображувальних джерел, а також широке залучення етнографічних паралелей. Останні — дуже важливі через їхню хронологічну близькість до вказаного періоду, що дозволяє використовувати їх досить впевнено.

Технологія виробництва керамічного посуду за О. Бобринським включає три основні стадії[657]:

• Підготовча — відбір і обробка сировини;

655. Цетлин 2005, с. 72.
656. Бобринский 1978; 1990; 1991; 2020.
657. Бобринский 1978, с. 14.

• Створююча — формування виробів, механічна обробка поверхні і декорування;

• Закріплююча — висушування, випал, хіміко-термічна обробка поверхні.

Інформаційна насиченість джерел для відтворення кожної стадії неоднакова, і кожна з них має власні методи дослідження. Найменш вивченим через вищевказані причини лишається перший етап — сировинна база гончарства. Інші стадії відтворені краще, оскільки більше забезпечені археологічними джерелами та етнографічними матеріалами.

Розглянемо детальніше результати досліджень кожного етапу.

4.1.1. Відбір і обробка сировини

Для вивчення сировини гончарних виробів застосовані природничі методи, візуальний аналіз зламів і поверхонь черепків, аналіз археологічних та писемних джерел, опубліковані етнографічні матеріали і спостереження за працею сучасних гончарів. В загальних рисах визначено тип глин, склад домішок, полив і барвників, способи їхньої обробки і приготування.

Глини. В геологічному відношенні правобережна частина Середньої Наддніпрянщини розташована у найбільш низькій частині Українського кристалічного щита, для якої характерні досить розвинена кора вивітрювання і значне поширення різних видів глин[658] (рис. 245). Для гончарного виробництва придатні переважно два їх види — каолінові і монтморилонітові[659].

За етнографічними даними, для виготовлення горщиків гончарі використовували переважно вогнетривкі каолінові пластичні глини, які на Полтавщині і Київщині наприкінці XIX — на початку XX ст. звались *гончарними*, *горшковими, горшечними* або *гончарка*[660]. Горизонт цих дольодовикових строкатих глин залягає пластами завтовшки 4—6 м під горизонтом льодовикових наносів і лесу над білими третинними пісками[661]. Ці глини здебільшого сірого кольору, хоча, в залежності від домішок, можуть бути чорними, зеленими, синіми або білими. Для виготовлення мисок в багатьох гончарних осередках використовували більш легкоплавку і пластичну глину пізнішого походження (глей) різних відтінків жовтого і червоного кольорів[662].

Глини з території Києва наприкінці XIX ст. дослідив С. Богданов, який з'ясував, що гончарна глина має сірий колір з включеннями бурого залізняка і після випалу набуває червонуватого кольору. Вона належить до IV ярусу київської третинної формації (ярусу строкатих глин), досить пластична, але не вогнетривка. Згідно хімічних аналізів, проведених за тогочасною методикою, ця глина містить до 46 % каоліну, близько 30 % кварцевого піску і 8 % бурого залізняку. Використовувалася у Києві для гончарних виробів[663].

За даними П. Земятченського наприкінці XIX ст. у Києві у Протасовому яру добували гончарну глину попелясто-сірого кольору, яка залягала на глибині 4,7 м шаром товщиною до 1 м. Київські гончарі змішували її з піщанистою синьою глиною, яку брали з ярів поблизу Солом'янки, а гончарі з с. Микільська Слобідка — з глеєм, що являв собою мулисто-глинисті болотисті наноси, який брали в долині Дніпра біля Слобідки. Більше цінувалася глина з Валків і Петрівець, яка добувалася тут попутньо з вогнетривкою глиною для цегли-«межигірки»[664].

Київські глини на початку XX ст. високо оцінив Б. Лисін. Найкращі якості мали каолінові глини, що видобували поблизу м. Вишгорода і у XIX ст. використовували на Межигірській фаянсовій фабриці. Гарні властивості мали й гончарські глини з околиць Києва: «Крім результатів хімічного аналізу підтвердженнєм цьому служать технічні досліди, переведені нами в лябораторних розмірах. Велика делікатність виробів, однородність маси і барви, високий ступінь трівкости, не зважаючи на слабе опалення (всього тільки біля 900 °С), відсутність тріщин, пухирів, деформацій і других хиб — дуже переконуюче доказують рідкі цінні прикмети Київських простих гончарських глин»[665]. За даними цього ж дослідника каоліни й білі глини на території сучасної Київщини видобували у Васильківському (Шамраївка, Біла Церква), Канівському (Дибинці), Київському (Межигір'я, Гаврилівка, Гостомель), Сквирському (Біліевка, Каленичі, Лаврики, Лозовики, Рудоли, Ружин) і Таращанському (Збарижівка, Житово, Ольшанка) повітах. На початку XX ст. каолін і глину для керамічних підприємств Київщини добували у Києві та його передмістях (Мишоловка, Деміївка, Корчувате, Пирогів), Білій Церкві, Кагарлику, Стайках, Нових і Старих Петрівцях, Вишгороді. Глини високої якості

658. ред. Ткачук, Литовченко 1982, с. 15.
659. Петров 1975, с. 237.
660. Василенко 1902, с. 41; Ионов 1912, с. 34; Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 71.
661. Земятченский 1897, с. 242; Русов 1898, с. 78.
662. Василенко 1902, с. 41; Ионов 1912, с. 34.
663. Богданов б. р., с. 30—38, 64.
664. Земятченский 1897, с. 241—242.
665. Лисін 1918, с. 40—41.

видобували й у Переяславському повіті: біля м. Тамань — червону глину, сіл Комарівка і Помоклі — білу. В деяких місцях видобували гарної якості глей[666]. У більшості вищевказаних населених пунктів у XIX—XX ст. були розвинені гончарні промисли, деякі з них як гончарні осередки були відомі з XVII—XVIII ст.

Назви гончарних глин і їх характеристики фіксують нечисленні писемні джерела кінця XVIII — початку XIX ст. Відповідно до тогочасних знань з мінералогії, глину поділяли на фарфорову (порцелянову), фаянсову і різні «горшечні» глини. Якісну фарфорову глину, яку постачали на імператорський фарфоровий завод у Санкт-Петербурзі, фабрику Гарднера у Москві та інші фарфорові заводи Російської імперії у XIX ст., видобували в с. Полошки біля Глухова. Її згадують майже усі тогочасні описи українських земель (додаток 5: 2, 3). Цю глину, не очищуючи від залізистих домішок, використовували і для виготовлення простих гончарних виробів[667]. Наприкінці XVIII ст. фаянсову глину виявили поблизу Межигір'я; її та Межигірську фаянсову фабрику (яка тільки-но розпочала свою діяльність), згадують описи України початку XIX ст. (додаток 5: 2, 3).

Два означені різновиди глин є чистими каолінами. Але нас цікавить третій різновид, який використовували для виготовлення гончарного посуду[668]. Тогочасні мінералогічні словники характеризують цю «горшечную» глину як сіру, синювату чи буру. Домішками у ній є вапняки та залізо, яке надає випаленим виробам червоного кольору. Різновиди цієї глини, що містили багато заліза і вапняку, вважались гіршими за якістю: з них виготовляли простий «горшечний товар», який був тим кращим, чим чистіша глина, з якої його виготовлено[669].

Про українські гончарні глини писемні джерела XVIII ст. повідомляють небагато. Так, Я. Маркович писав про «разные роды горшечных глин, из коих в северной и средней части Малороссіи делают глиняную посуду…» без їх опису. Більш цінним є свідчення Гільденштедта, який зазначав, що жителі Нової Водолаги на Харківщині змішували два види глин, які залягали окремими пластами — «слой серой горшечной глины с желтыми пятнами с примесью железа» і «слой синей горшечной глины, смешанной с песком». Вироби з них відзначалися міцністю і мали ясно-жовтий колір, з чого можна припустити, що ці глини були каоліновими малозалізистими. На початку XIX ст. В. Севергін писав, що біля Києва видобували «горшечную глину… серую, дающую соломеннаго цвета посуду», що також вказує на її каолінітовий склад[670].

Хімічний склад 28 зразків київських керамічних виробів XI—XVIII ст. був визначений електронно-мікрозондовим методом (точечні заміри в точці діаметром 50 mk)[671]. Результати по 21 зразку XIV—XVIII ст. представлено в табл. 4.1 (детальнішу інформацію про зразки див. рис. 241).

Більшість становив посуд місцевого виробництва, а два червоноглиняні зразки за техніко-морфологічними ознаками належать до причорноморського виробництва і для київського регіону є імпортом. Виявилося, що місцева кераміка (усі зразки, крім 12 і 24) багата на глинозем (25—36 % Al_2O_3) та містить луги, оксиди кальцію, магнію і заліза у кількості, меншій за 1 %. За визначенням д. геол.-мін. н. А. Вальтера ця кераміка виготовлена переважно з каолінових глин, головний компонент яких — мінерал каолініт. Виділити певні групи за хімічними аналізами поки що не вдається, хоча помітно, що білоглиняна кераміка XVI ст. містить найменше заліза і найбільше оксиду алюмінію. Проте суттєвої різниці у хімічному складі кераміки від давньоруського до ранньомодерного часу не простежується.

Від місцевої кераміки значно відрізняються дві червоноглиняні посудини XIV—XV ст. причорноморського походження (зразки 12, 24). Вміст заліза в них становить 8,23 і 4,28 % відповідно. До того ж, вони містять менше глинозему (15 і 18 % Al_2O_3) і дещо більше, ніж місцеві зразки, (на рівні перших процентів) оксидів K, Na, Ca, Mg. Це вказує на те,

666. Лисін 1918, с. 41—42, 49, 51—52.

667. Синицкий 1893, 3, с. 416.

668. Інтерес представляє також опис глин і технологія виготовлення інших різновидів кераміки, відомих на той час у Європі — фарфору (порцеляни), фаянсу, кам'яної маси тощо (див. додаток 5: III). Ця кераміка також трапляється при розкопках як імпорт, і однією з діагностичних ознак для її визначення є саме характеристики черепка.

669. Гмелин 1803, с. 149; Кадет 1810, с. 431; Севергин 1807, с. 250.

670. Гильденштедт 1892, с. 81; Маркович 1798, с. 90—91; Севергин 1807, с. 251.

671. Вальтер та ін. 2012, с. 41—49;. аналіз виконувався на мікрорентгенівському аналізаторі «JEOL-JCXA-733 Superprob» за оригінальними програмами, розробленими аналітиком ЦТВ НАН України В. Соболевим з використанням корекцій ZAF, Бенса і Олбі. Обробку результатів аналізів провели ст. н. с. Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення НАНУ к. геол.-мін. н. В. Сліпченко і зав. відділом фізичних методів дослідження руд Інституту прикладної фізики НАНУ д. геол.-мін. н. А. Вальтер (докладно про метод аналізу див.: Булгаков 2005, с. 361—362).

Таблиця 4.1. Хімічний склад кераміки XIV—XVIII ст.

Зразок: опис, колір глини, №	Дата, ст.	Оксиди, %									
		SiO_2	Al_2O_3	MgO	TiO_2	SO_3	K_2O	CaO	Na_2O	Fe_2O_3	P_2O_5
Посудини вінце (імпорт) червона, 12	XV	47,37	18,02	2,83	0,73	0,02	3,13	5,10	0,57	8,23	0,26
Посудини стінка (імпорт) червона, 24	XIV—XV	46,65	15,17	1,01	0,71	0,43	2,72	2,44	0,78	4,28	1,63
Горщика? денце біле, 26	XV—XVI	44,05	28,71	0,31	0,92	0,30	0,62	0,46	0,27	1,17	0,33
Горщика вінце біле, 27	XV—XVI	47,45	29,65	0,29	0,57	0,11	0,44	0,65	0,16	1,20	0,15
Кухля чи глека денце біле, 2	XV	48,70	28,47	0,22	1,0	0,27	0,43	0,67	0,12	0,84	0,26
Горщика? денце, біле, 9	XV	50,90	29,38	0,28	0,64	0,20	0,47	0,68	0,10	1,19	0
Горщика вінце сіре, 3	XV—XVI	49,41	28,45	0,43	0,79	0,11	0,54	0,62	0,13	1,23	0,21
Горщика вінце біле, 23	XV—XVI	50,14	30,99	0,32	2,19	0,32	0,44	0,54	0,22	1,19	2,39
Горщика стінка рожева, 1	XVI	50,77	30,90	0,43	1,01	0,14	0,76	1,54	0,17	1,04	1,44
Горщика вінце сіре, 4	XVI	50,44	32,38	0,34	0,70	0,24	0,64	0,45	0,12	1,09	0,08
Горщика вінце біле, 5	XVI	51,91	32,05	0,36	0,80	0	0,58	0,48	0,23	1,27	0,05
Горщик білий, 7	XVI	53,75	29,10	0,32	1,09	0,26	0,42	0,60	0,16	1,12	0
Горщика вінце біле, 8	XVI	48,52	30,95	0,30	0,81	0,30	0,66	1,03	0,15	0,92	1,04
Макітра біла, 10	XVI	53,42	36,83	0,29	0,86	0,10	0,59	0,39	0,10	1,09	0,20
Глека? вінце біле, 6	XVI	48,80	33,64	0,32	0,85	0,10	0,56	0,48	0,11	1,52	0,18
Глек білий, 28	XVI	49,63	31,86	0,26	0,65	0,05	0,48	0,51	0,14	1,04	0,42
Тарілки вінце рожеве, 25	XVII	44,91	26,98	0,87	1,63	0,13	0,67	0,81	0,34	2,80	0,70
Кухля денце рожеве, 22	XVII	45,77	28,85	0,29	1,09	0,37	0,56	0,65	0,15	1,29	0,44
Горщика вінце сіре, 17	XVIII	47,16	25,17	0,38	0,92	0,38	0,55	0,96	0,14	2,71	0,42
Горщика вінце сіре, 18	XVIII	49,38	25,22	0,30	0,75	0,11	0,70	0,95	0,47	2,14	0,51
Кухля вінце сіре, 19	XVIII	43,60	28,52	0,31	0,58	0,38	0,79	2,12	0,27	1,13	2,71

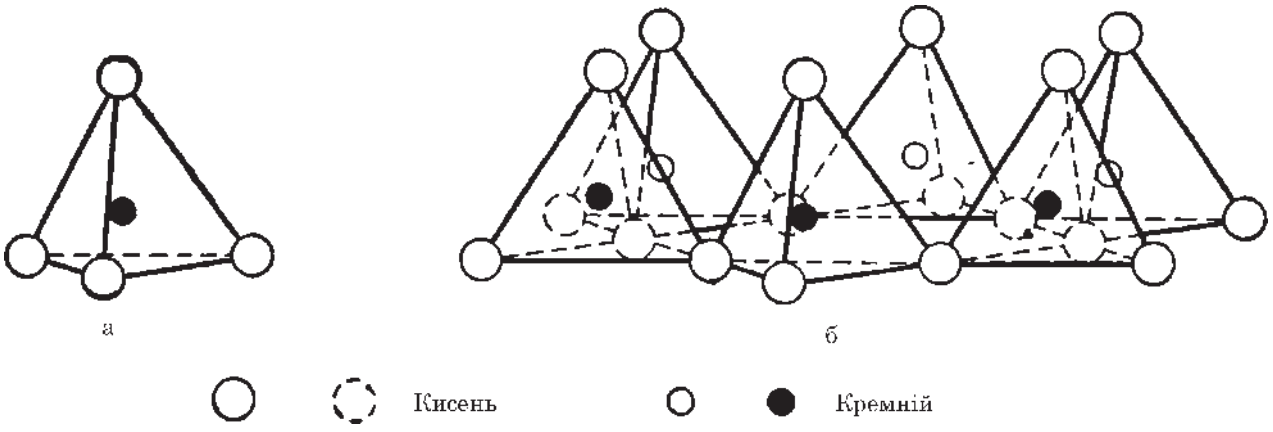

Схема 4.1. Схематичне зображення окремого тетраедра (а) і сітки тетраедрів (б). За: Грим 1967, фиг. 2—2

що вони виготовлені зі смектитових глин, до складу яких входять магній, залізо, кальцій і луги. Найпоширеніший мінерал цієї групи — монтморилоніт[672]. У 1990-х рр. київський археолог О. Калюк, провівши серію аналізів київської кераміки від давньоруського часу до XVIII ст., зробив висновок про те, що «київські керамісти в XI—XVIII ст. як сировину використовували каолінові глини, які опіснювали за допомогою піску. <…> Принципових відмінностей у складі керамічних мас XI—XII та XIV—XVIII ст. не спостерігається». Монтморилоніт, починаючи з XII ст., використовували лише для виготовлення цегли-плінфи[673] На жаль, результати цих важливих досліджень повністю не опубліковані.

Очевидно, різниця у хімічному складі досліджених глин місцевих і привізних виробів пояснюється особливостями будови кристалічних решіток мінералів (каолініту і монтморилоніту), на чому слід зупинитися детальніше.

672. Вальтер та ін. 2012, с. 45—46.

673. Калюк 1993.

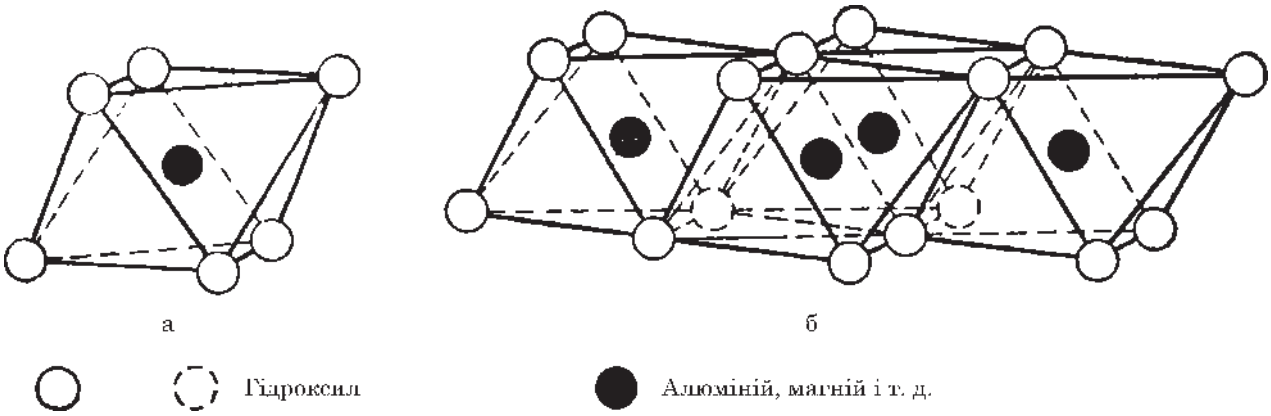

Схема 4.2. Схематичне зображення окремого октаедра (а) і октаедричної сітки структури (б). За: Грим 1967, фиг. 2—1

Схема 4.3. Схематичне зображення структури монтморилоніту. За: Грим 1967, фиг. 2—7

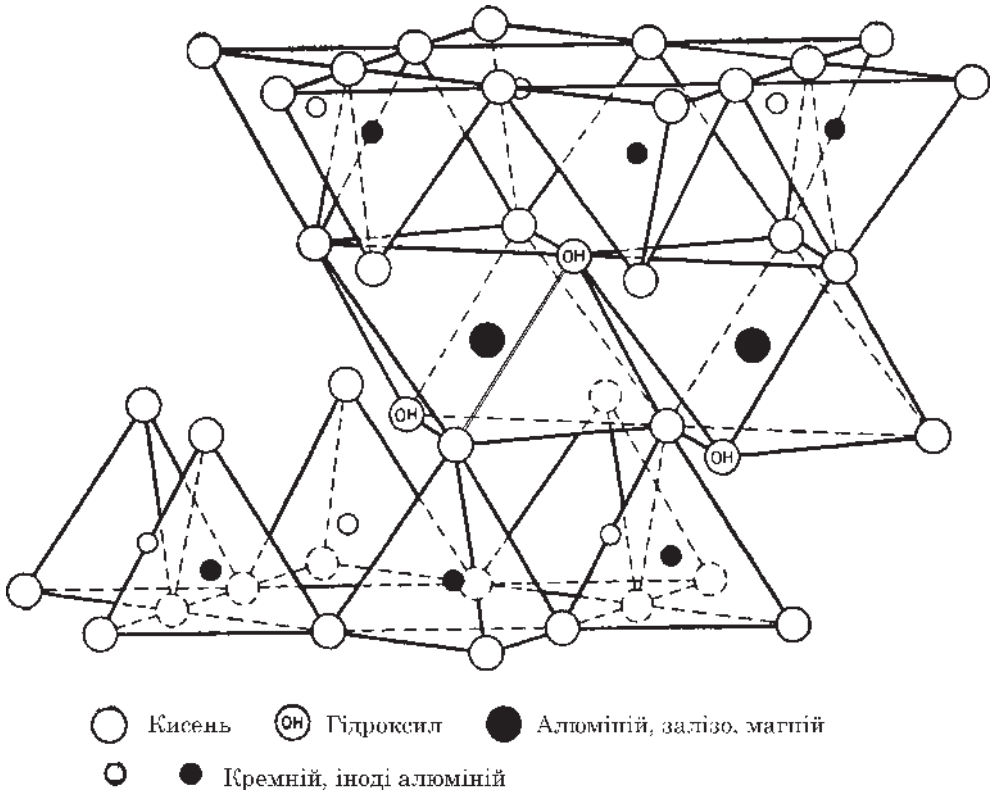

Глини складаються переважно з дуже дрібних кристалічних часточок т. зв. глинистих мінералів, які визначають властивості глин. В основі їх атомної структури лежать дві одиниці. Одна структурна одиниця побудована з тетраедрів, складених з атома кремнію в центрі і чотирьох атомів кисню по кутах.

Інший елемент побудови — октаедр, також складений з кисню та гідроксилів по кутах і алюмінію чи магнію в центрі[674].

Пакети, які становлять кристали глинистих мінералів, складаються з двох чи трьох таких шарів. Трьохшарові пакети — по краях два шари тетраедрів і в центрі шар октаедрів — характерні для **монтморилоніту**. У нього завжди відбуваються часткові чи повні заміщення в кристалічній решітці — алюміній замінюється магнієм, залізом, цинком, нікелем, літієм та ін. Відомі монтморилонітові мінерали залізисті, магнієві, цинкові тощо. В склад монтморилоніту, крім того, входять іони натрію і кальцію[675].

Каолініт складається з двох шарів — тетраедричного і октаедричного, внаслідок чого має найбільший вміст глинозему та найбільшу вогнетривкість порівняно з іншими глинами. Для каолініту домішки не характерні, зазвичай це суттєво глиноземистий мінерал[676]. В його решітці майже немає за-

674. Грим 1967, с. 14, 21—22.

675. Грим 1967, с. 33, 47.

676. Петров 1975, с. 110—112.

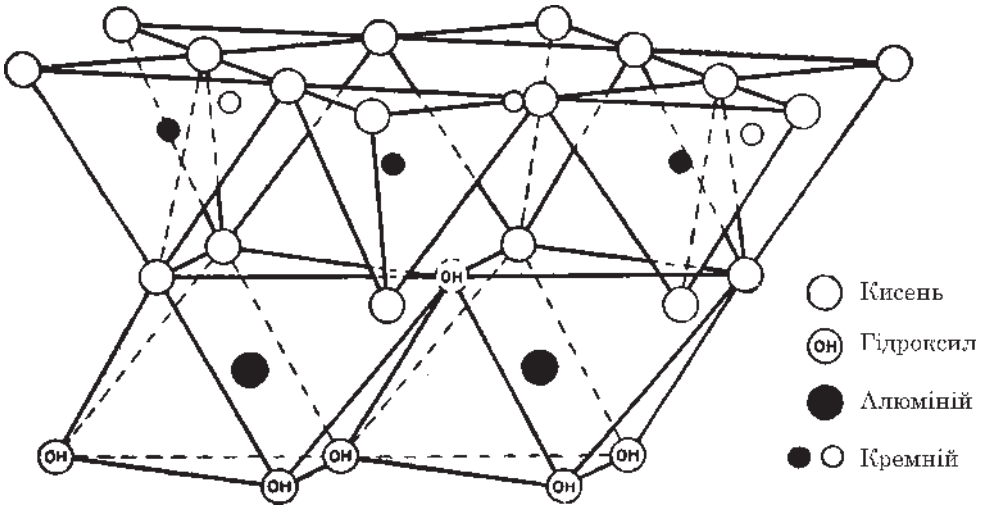

Схема 4.4. Схематичне зображення структури каолінітового шару. За: Грим 1967, фиг. 2—4

міщень головних атомів, лише в рідкісних, недостатньо кристалізованих різновидах, трапляється незначна заміна алюмінію залізом чи титаном[677]. В каолінах Al_2O_3 становить 37—50, іноді — до 60 %[678].

До складу глини входить або один глинистий мінерал, або їх суміш. Крім каолініту і монтморилоніту до гончарних глин можуть входити інші глинисті мінерали: гідрослюди та ін.[679] Крім того, глини часто містять домішки неглинистих мінералів — кварцу, кальциту, піриту тощо, органічні речовини і солі[680]. Це обумовлює велике різноманіття глин, які відрізняються за властивостями.

Фактором, що зумовлює колір випаленої кераміки, є озалізненість глини. Під час випалу колір глини змінюється і ступінь її озалізненості має визначатися саме на випалених виробах[681]. Колір кераміки, як стверджує Р. Грім, більше залежить від неглинистих домішок, ніж від складу глинистих мінералів. Особливо важливою є наявність оксидів заліза як самостійних мінералів[682]. Візуально глини поділяються на світлопалені і червонопалені. Світлопалені з малим вмістом заліза (Fe_2O_3 до 2,0—2,5 %) після випалу дають світлий колір черепка — білий, жовтий, рожевий. Червонопалені, які містять 4,5—7,0 % Fe_2O_3, після випалу дають червоний колір черепка[683]. За результатами електронно-мікрозондового аналізу зразки місцевої кераміки мають малий вміст заліза — кількість Fe_2O_3 у них не перевищує 2,8 %, причому найменше його в білоглиняних посудинах XVI ст.: 0,84—1,52 %.

За матеріалами із заповнення гончарних горнів Середньої Наддніпрянщини більшість їх продукції виготовлена зі світлопалених глин, а посуд червоного кольору трапляється рідше. Світлопалена кераміка переважно походить і з об'єктів масової київської забудови XVI—XVII ст. У XVIII ст. така кераміка трапляється рідше, натомість більшість становить жовто-рожевий посуд. Червоноглиняна кераміка більш характерна для другої половини XVIII ст.

Наведені вище результати аналізів дають загальне уявлення про типи глин, які використовувалися у гончарстві Київщини досліджуваного періоду. Але визначити місце розташування покладів глини за аналізами наразі не можна. Для цього потрібно створювати базу даних таких родовищ, для чого аналізувати зразки як самих глин, так і кераміки з гончарних горнів окремих осередків. Як показує зарубіжний досвід, діагностичними показниками того чи іншого родовища є мікродомішки. Для прикладу: в кераміці Волзької Болгарії спектральний аналіз виявив мікродомішки хрому і ванадію, характерні для окремих глинистих покладів у нафтоносних районах Татарстану[684].

Для майбутньої програми дослідження сировинних ресурсів гончарства і визначення продукції окремих майстерень необхідно використання однієї лабораторії, де б на одному обладнанні і за однією методикою проводилися значні за обсягом серії хімічних аналізів глин. Успішний приклад такого дослідження середньовічної кераміки продемонструвала французька Лабораторія археології та археометрії Національного центру наукових досліджень Франції в м. Ліон (UMR 5138)[685]. На основі вивчення хімічного складу сотень

677. Грим 1967, с. 25.
678. Шуляк, Устиченко 1999, с. 237—238.
679. Грим 1967, с. 35—39, 45—47.
680. Грим 1967, с. 14.
681. Коваль 2016, с. 47.
682. Грим 1967, с. 156.
683. Зайцева 1996а, с. 129.
684. Храмченкова 2014, с. 187.
685. Teslenko 2017.

зразків з археологічно виявлених гончарних осередків в Лабораторії створена представницька база даних для середземноморських і причорноморських гончарних центрів, яка дає змогу досить точно визначати місця виробництва окремих технологічних груп кераміки. Цей досвід може бути успішно застосовано для вивчення наддніпрянських гончарних осередків, яких вже знайдено досить багато.

Створення бази даних хімічного складу кераміки з гончарних осередків нещодавно розпочато нами в співпраці з Інститутом прикладної фізики НАН України (керівник робочої групи к. фіз.-мат. н. О. Бугай). Методом PIXE з єдиної методологічної бази було проаналізовано хімічний склад 38 зразків з п'яти гончарних осередків (Гончарі-Кожум'яки, Аскольдова могила, Видубичі, вул. Костянтинівська, 6 та вул. Кирилівська, 37)[686]. За визначенням співавтора дослідження д. геол. н. В. Нестеровського, для виробництва кераміки використовували каолінові глини з додаванням гідрослюдистих. Можливо, ці глини первинно були гідрослюдисто-каолінітовими. На це вказують значення головних породоутворювальних компонентів — глинозему і кремнезему, а також досить висока концентрація заліза, не характерна для типових каолінітових глин. Суміш каолінітових і гідрослюдистих глин дозволяє при збереженні термічних властивостей збільшити пластичність і змінити забарвлення формувальної маси[687].

Вміст заліза у глиняному тісті посудин насиченого рожевого кольору становить 3,0—4,0 %, у червоноглиняних — 5,0—8,0 %. Вони датуються XVIII ст. (Гончарі-Кожум'яки, вул. Кирилівська, 37). Білоглиняні або ледь рожеві зразки містять залізо на рівні 1,0—2,0 %. Хоча такий колір має і кераміка XVIII ст. (Аскольдова могила), загалом він характерний для посуду XVII ст., до прикладу, з Видубичів (рис. 242). Також у більшості зразків з цієї майстерні виявлені мінімальні домішки стронцію, що, можливо, характерно саме для місцевих глин. Проте аналізів виконано ще мало, і робити якісь ґрунтовні висновки передчасно.

Отже, ці результати показали, що за співвідношенням основних оксидів кераміка гончарних осередків Києва подібна до вищенаведеної групи зразків з каолінових глин, досліджених мікрозондовим аналізом. Хоча більш детально порівнювати ці дані, на жаль, не можна (оскільки вони виконані різними методами, а багато науковців це вважають некоректним), особливо щодо наявності мікродомішок. Доцільним є продовження досліджень, створення великої вибірки археологічних зразків з різних гончарних осередків, а також вивчення природних відслонень глиняних родовищ. Результатом має стати формування єдиної бази даних, принаймні для досліджуваного регіону.

Видобуток і обробка глини. Наприкінці XIX — у XX ст. способами видобутку глини були шахтний (на глибині 6,0—15,0 м) і відкритий[688]. Про добування глини згадують писемні джерела кінця XVIII ст. Так, гончарі Нової Водолаги на Харківщині копали ями глибиною до трьох сажнів (6,5 м), а на Полтавщині «глина,… везде и в малой глубине под песком находится»[689]. Розміщення на території Києва гончарних центрів вздовж ярів і урвищ може вказувати на їхню близькість до сировинної бази — місць виходу глин. Археологічно глинища у Києві біля горнів були виявлені на Видубичах і Аскольдовій Могилі[690]. На Видубичах досліджена площа вибраного глинища становила 8,0 × 3,7 м, глибина — 2,5 м. На Аскольдовій Могилі шар сіро-рожевої глини мав потужність до 1,1 м, досліджена площа глинища — 23 м^2. Велике скупчення різноколірної глини (очевидно, склад сировини в садибі гончара) було зафіксовано і в уроч. Гончарі-Кожум'яки (Київ). Шматки блакитної гончарної каолінової глини часто траплялися в різних прошарках розкопу по вул. Кирилівській, де також було виявлено залишки гончарної майстерні. Звичайно, в цей час не виключено існування шахтного способу видобутку глини.

Крім випадків, коли глину брали безпосередньо біля місця виробництва, її могли завозити з інших регіонів і віддалених територій, що було зафіксовано для кінця XIX—XX ст. У XIX ст. на території Києва глину видобували у Протасовому яру й у Совках. Цю глину використовували київські Гончарі-Кожум'яки та майстри Микільської Слобідки, які також купували глину в Валках і Петрівцях[691].

Така ж ситуація існувала і у інших регіонах. Наприклад, у кінці XVIII ст. гончарі Зінькова на Полтавщині купували «глину в Зеньковском уезде в лесах», а гончарі Ніжи-

686. Чміль та ін. 2022; докладно про метод аналізу див: Buhay et al. 2020.

687. Чміль та ін. 2022, с. 327.

688. Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 71; Ионов 1912, с. 34; Міщанин 2002, с. 266.

689. Гильденштедт 1892, с. 81; ред. Сохань та ін. 1997, с. 193.

690. Мовчан 1971, с. 13; Мовчан, Климовський 1997, с. 84—85.

691. Земятченский 1897, с. 241—242; Мусієнко 1968а, с. 322.

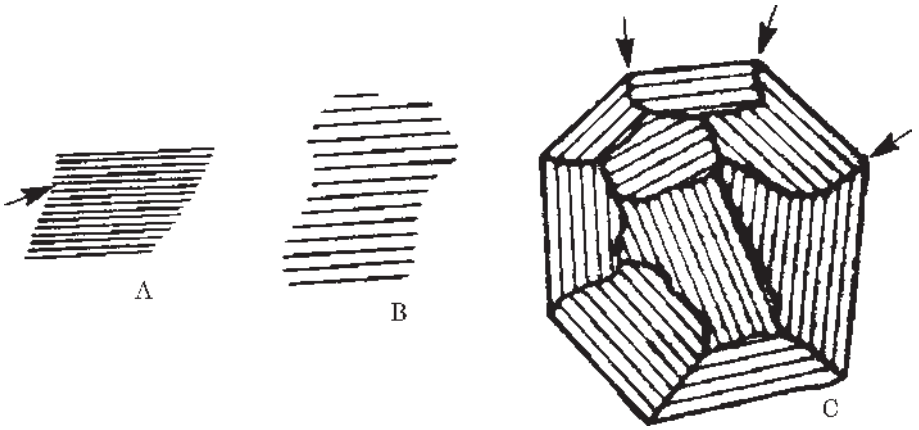

Схема 4.5. Розмокання глинистого кристалу (і агрегата кристалів) у воді: А — кристал до змочування — відстань між листочками мінімальна; Б — той же кристал зі збільшеною відстанню між шарами після проникання туди води; В — агрегат глинистих кристалів, що повільно розмокає, — вода проникає спершу в міжкристалічні проміжки і через них — в міжшаровий простір окремих кристалів. За: Петров 1975, с. 111

на, Ічні і с. Ріпок купували глину з с. Грабова, вироби з якої славилися своєю міцністю[692] На Новгород-Сіверщині гончарі с. Блистова купували глину в с. Стахорщині, а майстри Лосевої слобідки глину «на рукоделие свое берут близ села Погорелец»[693].

Видобута глина зазнавала подальшої обробки, яка складалася з кількох стадій. Їхня кількість була різною в різних осередках, але основні етапи переробки суттєво не відрізнялись. Цей процес включає вилежування, розбивання, замочування, набивання *кобили*, стругання, чистку, вимішування тощо[694]. Метою замочування, перемішування і вилежування глини було збільшення її пластичності, пов'язаної з уже аналізованою структурою глинистих мінералів, подібною до структури слюди. Коли вода потрапляє в міжшарові проміжки глинистого мінералу, його листочки по водяній плівці зміщуються один відносно одного, чим обумовлюється пластичність глин. Але потрапити в міжшарові проміжки окремих кристалів вода може лише через міжкристалічні проміжки, на що потрібен досить довгий час і тривале вилежування вологої глини[695].

Різні типи глин мають різну пластичність, обумовлену розміром глинистих часточок і їх структурою. Монтморилоніт — більш дисперсна сировина, ніж каоліни, що зумовлює його значні пластичні властивості. Ці глини високопластичні, з них виготовляють вироби високої щільності[696]. Для переходу в пластичний стан монтморилоніт потребує значної кількості води і при змочуванні сильно набухає. Це пояснюється малими розмірами його часточок і їх значною адсорбуючою поверхнею. Каолініт через більші розміри часточок має значно гіршу пластичність і відповідно менші адсорбуючі поверхні[697]. Каолінові глини з погано кристалізованою структурою мають значно вищу пластичність, ніж добре кристалізовані різновиди[698]. До того ж, їх пластичність значно збільшує навіть незначна домішка монтморилонітової глини[699].

Під час обробки глини також проводилась її механічна чистка: вручну вибирали камінці, органічні домішки, вапняк тощо. Цю чистку здійснювали шляхом кількаразового перестругування глиняної збитої купи (*кобили*) за допомогою струга і дроту. Відмулювання глини на досліджуваній території у XIX — на початку XX ст. ніде не застосовувалось[700], певно, його не робили і у XVI—XVIII ст. Можна припустити, що у той час процес обробки глини не дуже відрізнявся від зафіксованого у XIX—XX ст. Інструментами, які застосовували для цього, були кайло та лопата (якими накопували глину), довбня для набивання *кобили*, струг і дріт для її перестругування (рис. 254: 1—3, 6). Такі інструменти, виявлені археологічно, не можуть з певністю бути зараховані до гончарного виробництва.

Традиційний процес виробництва кераміки ми зафіксували у с. Прибірськ на Київському Поліссі. Глину двох сортів, привезену з кар'єру неподалік села, гончар зберігав у повітці (рис. 246: 1). Потім змішував, додавав води і розминав ногами на дерев'яному щиті. Далі лопатою розрізав глиняну суміш на пласти, набивав дерев'яною довбнею *кобилу* і перестругував її стругом. Підготовлену та-

692. Шафонский 1851, с. 322—323, 669.
693. ред. Федоренко 1931, с. 10, 21.
694. Василенко 1902, с. 42; Риженко 1927, с. 267—268; Чміль, Чекановський 2013, с. 165—177.
695. Петров 1975, с. 110.
696. Шуляк, Устиченко 1999, с. 237—238.
697. Грим 1967, с. 89.
698. Через це, вірогідно, гончарі ніколи не використовували чистих каолінів, родовища яких відомі на Середньому Подніпров'ї. Ці каоліни почали застосовувати лише з кінця XVIII — початку XIX ст. на фарфоро-фаянсових заводах.
699. Грим 1967, с. 86, 93.
700. Вовк 1995, с. 61.

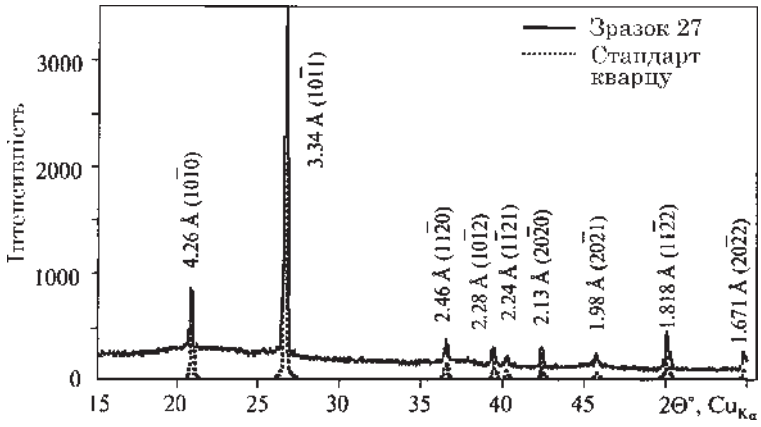

Рис. 4.1. Дифрактограма керамічного зразка 27, що містить за підрахунками в шліфі 22 % кварцу. За: Вальтер та ін. 2012, рис. 2

ким чином глину гончар тримав у спеціально облаштованому місці в кутку майстерні, накривши вологою ганчіркою (рис. 246: 2). Перед початком роботи на крузі він вимішував глину на лаві руками і формував із неї кулясті грудки, з кожної потім формувалась окрема посудина (покришок — 2—3). Розмір грудок майстер визначав візуально, керуючись власним досвідом. Ці кулі він складав у кілька ярусів на лаві ліворуч від свого робочого місця (рис. 246: 3, 6). Зазвичай їх вистачало на день роботи. Наприкінці XIX — у XX ст. так готували глину в багатьох осередках Середнього Подніпров'я та суміжних територій. Можна гадати, що так було і у більш ранній час.

Домішки. Глини різних родовищ мають відмінності, які інколи можна фіксувати візуально. Так, дрібні вапнякові включення у кераміці з гончарних горнів на Видубичах спричинили мікророзриви тіста. Ці природні домішки в глині небажані, оскільки після випалу вони вбирають атмосферну вологу і розкладаються, руйнуючи кераміку. Гончарі намагаються ретельно вибирати вапнякові камінчики — *глузики, дутики*[701]. Тому їхня наявність в тісті вказує на особливість глиняного родовища. Білі, очевидно вапнякові, включення іноді наявні в глиняному тісті виробів з інших місць. Природною є також домішка у тісті слюдянистих і коричнево-чорних (залізистих?) включень.

Неглинисті штучні домішки під час сушіння виробів зменшували усадку глин, яка могла призвести до деформування і розтріскування виробів. Найбільшу усадку дають високопластичні монтморилонітові глини (12—23 %), хоча й каолінові зменшуються в розмірах на 3—10 %. Тому, як стверджує Р. Грім, в керамічному тісті бажана наявність 25 % неглинистих мінералів, що не справляє негативного впливу на інші властивості кераміки. Найбільш ефективними є ізометричні зерна різного розміру[702]. За етнографічними матеріалами гончарі додавали пісок або змішували пластичну і піскувату глини[703]. Останній спосіб, за даними О. Бобринського, у XX ст. переважав на більшій території України[704]. Крупний пісок додавали і для посилення вогнестійкості кераміки[705]. В с. Приборську і в Каневі додавали просіяний попіл[706], який також зменшував усадку глини[707].

Формувальні маси кераміки Київщини XVI—XVIII ст. близькі за складом. У переважної більшості зразків в тісті виробів візуально помітна домішка дрібного і середнього за розміром піску. Зрідка трапляються включення дрібної жорстви.

Для визначення домішок було застосовано петрографічний і рентгендифракційний методи[708]. Петрографічний аналіз 9 зразків, виконаний А. Вальтером, показав, що у кераміці з каолінової глини домінує світло-сіра аморфна маса з вкрапленими зернами кварцу. Його домішка становить від 11,5 до 35,0 об. % кераміки. Переважають зерна розміром 150—200 мкм, хоча є і 1 мм. Близько половини зерен — обкатані (рис. 243, додаток 3). Натомість імпортний зразок кераміки зі смектитової глини відрізняється рожево-брунатним забарвленням, обумовленим наявністю тонко розпилених оксидів заліза і суттєвою домішкою алевритових часток, переважно кварцу[709].

701. Василенко 1902, с. 42; Пошивайло 1993b, с. 29.

702. Грим 1967, с. 102—103.

703. Лащук, Милюченков 1988, с. 180; Ионов 1912, с. 34, 36; ред. Семенов 1903, с. 181.

704. Бобринский 1978, с. 85, 89.

705. Бобринский 1978, с. 108.

706. ПМА, Данченко 1966b, с. 60.

707. Бобринский 1978, с. 90.

708. Виконано у відділі фізичних методів дослідження руд Інституту прикладної фізики НАН України. Аналіз результатів провів д. геол.-мін. н. А. Вальтер.

709. Вальтер та ін. 2012, с. 46.

Рентгендифракційний метод, за допомогою якого було проаналізовано ці ж зразки, також показав, що кварц є головною й іноді єдиною кристалічною складовою формувальної маси.

У зразка зі смектитової глини простежено фази, встановлені в домішкових кількостях, зокрема, достовірно визначений гематит[710], що також вказує на відмінність цієї кераміки від місцевої.

Крім цих аналізів, виконано петрографічне дослідження формувальної маси миски-друшляка XVIII ст. з урочища Гончарі. Вона складається з глинистого матеріалу (63—67 %) і наповнювача (25—30 %) — середньо обкатаного, погано відсортованого за розміром піску розміром 0,05—0,5 мм[711]. Підсумовуючи дані петрографічних аналізів, можна сказати, що необкатаний пісок міг потрапити у формувальну масу з піщанистою глиною, а наявність обкатаного вказує на штучний характер цієї домішки[712]. Загалом формувальні маси кераміки Київщини досліджуваного часу характеризуються як «тонкі»[713]. Проте це питання потребує подальшого детального вивчення за методикою О. Бобринського та із застосуванням петрографічних аналізів.

Ці результати співставні з даними інших дослідників. Так, велику кількість кварцу при рентгено-структурних дослідженнях зафіксовано у кераміці XVI—XVIII ст. з Дунаєва на Львівщині і с. Верхів на Рівненщині[714]. Кварцевий пісок розміром від 100—120 мкм до 1,2 мм в кількості 20—40 % виявлено у двох групах кераміки XVII—XVIII ст. з Харківщини. В інших групах, крім піску, в складі формувальної маси виявлено вуглисті частинки[715]. Домішка каліброваного піску дрібної фракції (що становить до 25 %) зафіксована в Лютику біля Азова у групі української (?) кераміки з описко XVIII ст.[716]

Виділити традиції окремих майстерень за складом глиняного тіста на даному етапі досліджень складно. Лише інколи можна зафіксувати специфіку деяких гончарних осередків, які не завжди можна локалізувати. Так, кераміка Білої Церкви XVI ст. відзначається наявністю у тісті великої кількості крупного піску і блискіток слюди. Схожий за складом тіста різновид кераміки першої половини XVII ст. на ряді пам'яток в районі с. Лецьки (Переяславщина) виділив О. Юрченко. Він характеризується грубим тістом зі значною домішкою піску розміром до 0,1—0,3 см і великою кількістю лусочок слюди[717]. Для цієї кераміки притаманні недбале виготовлення, нерівномірний випал, відсутність описки і поливи. Її, очевидно, виготовляли у місцевому сільському осередку. Специфічну за складом глиняного тіста кераміку А. Томашевський і С. Павленко виділили в районі м. Овруча на Житомирщині[718]. Ареал її поширення в межах колишньої Овруцької волості досить широкий, а окремі фрагменти виявлені навіть на Київщині. В тісті виробів багато дрібних включень рожевого кольору, візуально схожих на лусочки пірофіліту. Ця кераміка характеризується брунатним кольором і нерівномірним випалом. Виробництво такої кераміки, на думку цих дослідників, почалося у післямонгольський час і тривало до XVIII ст. включно. Для її виготовлення використовували подрібнену пірофілітову стружку з кар'єрів, де цей мінерал видобували з давньоруських часів. Проте питання виробництва і поширення такої кераміки ще не вивчені, а сама вона потребує аналізу методами природничих наук.

Барвники для розпису кераміки. Техніка розпису білого посуду червоною фарбою у сучасному гончарстві має назву *писати горщики*, а фарба зветься *описка*[719]. В літературі термін *описка* використовується також для означення техніки орнаментації[720]. Посуд пишуть мінералами, які містять оксид заліза[721]. У багатьох осередках для цього використовують болотну руду, і саме ця фарба називається *описко*ю, а у с. Бубнівка на Поділлі — *рудкою*[722]. В Каневі посуд писали так званим *жовтим* або *червоним каменем*, розмеленим на жорнах, щоправда, мінералогічне визначення його дослідники не наводять[723]. Писати неполив'яний посуд могли також рудою залізистою глиною — *червінькою*. Цей спосіб зафіксовано на Київщині, де *червіньку* перепалювали й перемелювали на жорнах[724]. Значно рідше для писання використовували

710. Вальтер та ін. 2012, с. 46—47.
711. Аналізи проводилися в Лабораторії Укр.НДІ реставрації.
712. Бобринский 1978, с. 108.
713. Бобринский 1978, с. 110.
714. Лосик, Гупало, Могитич 1994, с. 193—194; Hupalo et al. 1997, s. 144—145.
715. Голубева, Колода, Кущенко 2005, с. 48—49.
716. Волков 2005, с. 487.
717. Юрченко 2011.
718. Томашевський, Павленко 2018.
719. Пошивайло 1993b, с. 66—67.
720. Івашків 2007, с. 41; Лащук 1969, с. 62.
721. Чміль 2011b.
722. Василенко 1902, с. 46; Лащук, Милюченков 1988, с. 181; Шульгина 1929c, с. 126—131.
723. Данченко 1966b, с. 61; Щербань, Щербань 2004, с. 61.
724. Ионов 1912, с. 52; Климович 1968, с. 55—57; Лащук, Милюченков 1988, с. 181.

Таблиця 4.2. Рецепти фарб для малювання посуду кінця XIX — початку XX ст. (значення термінів див. у тексті)

Місцевість	Колір фарби				
	коричневий, чорний	рудий, світло-коричневий	зелений	синій	жовтий
Київська губернія[728]	циндра, червінька 1 : 2	червінька	побіл, оксид міді 4 : 1	—	—
Ніжин[729]	циндра, побіл, довільне співвідношення	глина	побіл, оксид міді (*мідянка*), довільне співвіднош.	*шмальта*, розтерте бите скло (для кахель)	сурьма (*артимонія*), побіл
Бубнівка[730]	циндра	червінь (бура глина), рудка (болотяна руда)	мідянка	—	—
Полтавщина[731]	циндра або болотяна руда, червона глина 1 : 1/3	червона глина	біла глина, оксид міді 1 миска : 1/2 склянки	—	—
Опішня[732]	—	—	—	оксид кобальту (*брамурний камінь*)	—

білу глину — *побіл* або *побілку, яку* застосовували як доповнення рудої *описки*[725].

Багатоколірний розпис керамічних виробів, вкритий поливою, звався *мальовкою*[726]. Малювали кераміку недорогими мінеральними фарбами, які було легко приготувати. Їх основою слугувала розмелена глина, до якої додавали барвники або використовували в якості фарби саму глину. Всі фарби розводили водою до консистенції сметани, щоб вони не стікали з виробу, і проціджували для видалення домішок[727]. Відомі деякі їх рецепти, які наприкінці XIX — на початку XX ст. використовували гончарі Середнього Подніпров'я (табл. 4.2).

Як білу фарбу гончарі повсюдно використовували білу глину — *побіл* або *побілку*, її застосовували здебільшого як ангобну підгрунтовку в підполив'яних розписах. Залізну окалину — *циндру* брали в кузнях та вживали для чорного кольору, оксид міді (*мідянку)* — як зелену. Її одержували, перепалюючи куповану мідь, мідні монети чи брухт. Жовто-коричневою і червоною фарбами слугували залізисті глини (*червінь, червінька*) або болотяна руда (*рудка, описка*). Крім цих кольорів інколи на посуді XVII—XVIII ст. трапляються жовта і синя фарби. В XX ст. для цього зрідка (через дороговизну сировини) використовували сурьму і кобальт[733]. Ймовірно, за подібними рецептами готували фарби для мальованої кераміки і у XVI—XVIII ст., але це потребує перевірки фізико-хімічними методами.

Наразі є лише аналізи деяких барвників, виконані PIXE-методом (рис. 244). Вони показали наявність у червоно-рудій фарбі 7,55—7,76 % Fe_2O_3, що співставно з його кількістю в озалізнених глинах, а у темно-коричневій фарбі (контур малюнка) напівфабрикатів мальованих тарілок — 11; 11,03; 6,98 % заліза (у деяких зразках з цієї серії фіксувалося навіть 12,25 і 27,34 %), що вказує на використання, вірогідно, циндри чи болотяної руди[734]. Білою фарбою слугувала каолінова глина, вміст заліза в ній не перевищував 3,73 %. Для зеленого кольору в ангоб додавали мідь — її зафіксовано на рівні 1,17 і 3,03 % у фарбі сіро-зеленкуватого кольору. При цьому у інших барвниках мідь була на рівні 0,01—0,04 %. Щоправда, у цих же сірих зразках відмічено високий відсоток заліза, навіть більший, ніж у червоній і брунатній фарбах — 8,91 і 15,08 %. Можливо, воно також додавалося для зеленого кольору. Також відмічено, що ця випалена фарба, але без криючого шару поливи мала сірий з ледь помітним зеленим відтінком колір. Проте на інших мисках з цього комплексу після другого випалу під шаром поливи завжди наявна фарба яскраво-зеленого кольору. Такий же сіро-зеленкуватий колір мають фарби на півфабрикатах фляндрованих мисок у Меджи-

725. Шульгина 1929c, с. 126—130; Василенко 1902, с. 41; Ионов 1912, с. 52.
726. Пошивайло 1993b, с. 65.
727. Фриде 1926, с. 47—48.
728. Ионов 1912, с. 52.
729. Фриде 1926, с. 48.
730. Шульгина 1929c, с. 126—130.
731. Зарецкий 1894, 83—87.
732. Василенко 1902, с. 46.
733. Шульгина 1929c, с. 126—130; Василенко 1902, с. 41; Ионов 1912, с. 52.
734. Чміль та ін. 2022, с. 328.

божі[735] і Дибинцях. Отже, можливо, на проявлення кольору в цьому випадку впливала взаємодія зі свинцевою поливою. Проте це припущення потребує перевірки експериментальним шляхом.

Аналізи слобожанської кераміки дали схожі результати — вживання оксиду заліза для червоно-брунатних кольорів і вохристих глин — для відтінків жовто-червоного спектру[736]. Щоправда, там відмічено використання піролюзиту (MnO_2) для темно-сірого і чорного кольорів, чого не було зафіксовано для київської кераміки. Однак невелика кількість проведених аналізів не дає підстав для остаточних висновків.

Полива. Майже вся полива, якою вкриті вироби XVI—XVIII ст., прозора. За кольором вона буває безбарвна, зелена, жовто-коричнева різних відтінків і фіолетово-коричнева. Безбарвну використовували для покривання підполив'яних розписів, кольорову наносили безпосередньо на черепок, переважно без шару ангобу.

У відомих рецептурах поливи кінця XIX — початку XX ст. основними компонентами були оксид свинцю і пісок, який іноді замінювали або доповнювали глиною. Для прозорої безбарвної поливи оксид свинцю змішували з піском в різних співвідношеннях, як це видно з табл. 4.3.

Таблиця 4.3. Рецепти безбарвної прозорої поливи на Київщині початку XX ст.[737]

Місцевість	Склад шихти (частка)	
	оксид свинцю	пісок
Дибинці	10	7
Цвітне	4/5	1/5
Шура-Бандуринська	2/3	1/3
Луб'янка	1/2	1/2
Монастирьок	20 фунтів	пригоршня

Для кольору до шихти додавали різні барвники: ті ж самі оксиди металів, що і для керамічних фарб, а також марганець[738]. Компоненти, як правило, перемелювали і просіювали (табл. 4.4).

У зафіксованому нами процесі приготування поливи на Київському Поліссі (с. Прибірськ) фарбник спеціально не додавали — свинець змішували лише з глиною, яка містить залізо і забарвлює поливу в яскравий помаранчевий або болотно-зелений колір[739]. В непрозорих «глухих» поливах (емалях) як заглушувач додавали олово.

Для визначення хімічного складу поливи (як і для кераміки, на тих же зразках) був використаний метод електронно-мікрозондового аналізу в точці діаметром 2 mk[740] (табл. 4.5).

Аналізовані поливи переважно зелені різних відтінків, п'ять зразків — з жовтою поливою. Аналіз проводився в точці діаметром 2 mk — найменшій з трьох можливих для цього методу. Слід зазначити, що така площа точки для поливи, при її неоднорідності, може призвести до значних похибок. Це добре помітно на двох зразках, коли зонд попадав на зерно піску і в результаті одержували 100 % Si. Тому для аналізу полив, ймовірно, доцільніше застосувати, як і для кераміки, аналіз в точці діаметром 50 mk або сканування ділянки 1000 mk^2, що дозволить усунути випадковості. Для поливи визначався вміст 14 оксидів, три з яких (Cr_2O_3, Sb_2O_5, CoO) виявились або відсутніми або мали дуже низькі концентрації (до 0,06 %). За аналізами вся полива — і місцевих, і привізних виробів — свинцева, має трьохкомпонентний склад: Pb—Si—Al, за провідної ролі Pb. Він має значний позитивний коефіцієнт кореляції з оловом, що пов'язано, вірогідно, з домішкою останнього в свинцевій руді[741]. Групи серед полив не виділяються. Однак поливи досліджуваного часу в порівнянні з давньоруськими містять дещо менше свинцю і більше піску (табл. 4.6). Відсоток глинозему в групах полив давньоруських та XVII—XVIII ст. коливається в межах 0,45—5,98 %, що відповідає вмісту оксиду алюмінію в складі пісків[742]. Натомість, в групі XIV—XVI ст. є екземпляри з особливо великим вмістом Al_2O_3 (9—16 %). Високий вміст глинозему в поливі (7,10—9,64 %) польські дослідники розцінюють як свідчення того, що розчином поливи обливали сирий виріб, внаслідок чого Al_2O_3 перейшов з черепка в поливу[743]. Не виключено також додавання глини в склад полив, як це характерно для деяких сучасних гончарних осередків[744].

Концентрація хімічних сполук, що впливають на забарвлення поливи, у більшості зразків нижча, ніж, як вважається, потрібно для проявлення кольору. Так, керамісти-

735. Погорілець, Ветров, Чміль 2022, с. 357.
736. Голубева 2011а, с. 120.
737. Ионов 1912, с. 50.
738. Фриде 1926, с. 49; Василенко 1902, с. 46; Могильченко 1899, с. 62—63; Ионов 1912, с. 50.
739. Чміль, Чекановський 2013. Різні відтінки кольорів, за словами гончара, він отримував за рахунок різниці температур, ставлячи посуд в певні місця горну для одержання болотного відтінку.
740. Вальтер та ін. 2012; Чміль, Оногда 2008.
741. Визначення к. геол.-мін. н. В. Сліпченка.
742. Булгаков 2005, с. 362.
743. Auch, Trzeciecki 2007, s. 134.
744. Чміль, Оногда 2008, с. 118—122.

Таблиця 4.4. Рецепти кольорових прозорих полив кінця XIX — початку XX ст.

Місцевість	Кольори полив				
	чорна	червона / жовто-коричнева	фіолетова плямиста	зелена	жовта, оранжева
Ніжин[745]	свинець, глина, пісок, циндра, 10 : 12 : 4 : 3	свинець, глина, пісок, циндра, 10 : 14 : 3 : 1	свинець або олово, пісок, марганець, 10 : 14 : 1—2	олово, пісок, оксид міді, 10 : 14 : 0,5	олово, пісок, сурьма (*артимоній*), 10 : 14 : 0,5
Олешня[746]	—	свинець, пісок, циндра (або болотяна руда), 1 : 1 : 0,1	—	свинець, пісок, мідний купорос, 1 : 1 : 0,05	—
Прибірськ[747]	—	свинець, жовта глина, 2 : 1	—	—	—
Дибинці[748]	—	свинець, марганець, 10 : 1/4	—	свинець, оксид міді, пісок, 10 : 1/8 : 3	—
Цвітне	—	—	—	свинець, пісок, (4/5 : 1/5) = 1 пуд + 2 фунти оксиду міді	—
Томашівка	—	свинець, марганець, 10 : 3/4	—	—	—
Монастирьок	—	свинець, марганець, 10 : 1/2	—	свинець, *синій камінь* (сірчано-кислий оксид міді), 10 : 1/2 + сірка на 3 копійки	—
Полтавщина[749]	свинець, пісок, болотяна руда або марганець	свинець, пісок, циндра, 7 : 6 : 6	свинець, пісок, марганець	свинець, пісок, оксид міді, 20 : 20 : 1	свинець, пісок, охра
Опішня[750]	—	—	марганець (*мургунець*)	—	—
Микільська Слобідка[751]	—	оксид свинцю, пісок, циндра, 1 : 1 : 1/12	—	оксид свинцю, пісок, оксид міді, 1 : 1 : 1/12	—

технологи стверджують, що полива набуває червоного кольору після введення у шихту 6—10 % оксиду заліза. Жовто-помаранчевий колір поливі надає 1,5—4 % оксиду сурьми, жовтий — 5—10 % діоксиду титану, синій — 2—3 % кобальту, зелений — 4 % оксиду хрому або 7 % оксиду міді[752]. Оксиди марганцю (до 10 %) забарвлюють поливу у жовтий, фіолетовий і коричневий кольори, а суміш оксидів заліза і марганцю надає глазурі брунатного кольору[753]. У всіх аналізованих зразках з вищенаведених забарвлюючих сполук у малих кількостях виявлено оксиди заліза, марганцю і міді. Частка оксиду марганцю становить до 0,08 %, отже його в цих поливах не застосовували ні для знебарвлення (для чого потрібно не менше 0,5 %[754]), ні як барвник. Коричнево-фіолетові глазурі іноді трапляються у XVII—XVIII ст., але їх аналізи не проводилися, і процентний вміст марганцю як барвника у них невідомий.

В аналізованих поливах частка оксиду заліза становить всього 0,18—2,55 %, оксиду міді — 0,01—1,72 %. Причому не простежується чіткого зв'язку між кількістю барвника і кольором поливи — у деяких екземплярів із жовтою поливою відсоток оксиду міді більший, ніж оксиду заліза. В деяких зелених екземплярах, навпаки, більше оксиду заліза, а оксиду міді може не бути. Хоча в більшості зелених полив оксид міді все ж переважає над оксидом заліза. PIXE-аналіз також показав наявність в зелених поливах

745. Фриде 1926, с. 49.
746. Могильченко 1899, с. 62—63.
747. ПМА.
748. Дибинці, Цвітне, Томашівка, Монастирьок за: Ионов 1912, с. 50.
749. Зарецкий 1894, с. 77—83.
750. Василенко 1902, с. 46.
751. Земятченский 1897, с. 241.
752. За даними дослідників археологічної кераміки вважається, що достатня кількість CuO для забарвлення поливи повинна становити 2—4,5 % (Зайцева 1996b, с. 133).
753. Біломеря 2001, с. 40.
754. Зайцева 1996b, с. 133.

Таблиця 4.5. Хімічний склад кольорових полив XVI—XVIII ст.

Зразок, колір поливи, №	Дата, ст.	Оксиди, %										
		PbO	SiO_2	Al_2O_3	MgO	SnO_2	K_2O	CaO	Na_2O	FeO	MnO	CuO
Горщик, темнозелена, 1	XVI	60,95	27,0	2,0	0	0,17	0,07	0,35	0	0,27	0	0,82
Горщик, зелена, 4	XVI	52,80	32,60	4,36	0	0,01	0,13	0,14	0,06	0,47	0,03	1,68
Горщик, світлозелена, 5	XVI	66,65	23,69	5,11	0,01	0,10	0,10	0,06	0,11	0,29	0,03	0,69
Горщик, зелена, 7	XVI	63,72	29,11	3,84	0,02	0,02	0,07	0,08	0,06	0,21	0	0,72
Горщик, зелена, 8	XVI	66,68	24,99	3,38	0,02	0,07	0,10	0,11	0,11	0,21	0,04	0,78
Глек, світлозелена, 6	XVI	61,57	29,89	4,65	0	0,05	0,09	0,09	0	0,30	0,08	1,21
Глек, зелена, 28	XVI	64,94	26,20	3,37	0	0,06	0,15	0,12	0,03	0,18	0,02	1,26
Макітра, жовта, 10	XVI	48,42	33,28	11,57	0,11	0,01	0,18	0,14	0,01	0,36	0	1,72
Кухоль, зелена, 22a	XVII	56,96	30,36	5,75	0,03	0,18	0,16	0,19	0,10	0,25	0,02	0,95
Кухоль, жовта, 22b	XVII	58,41	29,66	5,79	0,12	0,22	0,11	0,16	0,10	1,20	0	0,06
Тарілка, зелена, 25	XVII	66,74	27,09	5,39	0,06	0,06	0,27	0,19	0,12	0,35	0,02	1,21
Горщик, зелена, 17	XVIII	55,30	29,52	5,98	0,12	0,02	0,14	0,18	0,48	2,55	0,05	0,01
Горщик, жовта, 18	XVIII	67,79	23,60	3,38	0,04	0,03	0,19	0,09	0,10	0,22	0	0,69
Кухоль, зелена, 19	XVIII	72,48	21,34	0,67	0,01	0	0,09	0	0,09	0,31	0	0,92

Таблиця 4.6. Порівняння хімічного складу полив різних періодів

Група, ст.	Оксиди, %										
	PbO	SiO_2	Al_2O_3	MgO	SnO_2	K_2O	CaO	Na_2O	FeO	MnO	CuO
XI—XII	68,32—75,93	17,26—27,03	0,45—5,09	0—0,02	0,08—0,51	0,08—0,17	0,08—0,21	0,04—0,18	0,14—0,85	0—0,04	0,04—2,71
XIV—XVI	48,42—66,68	22,77—35,13	1,18—15,96	0—0,31	0—0,17	0,07—0,29	0,06—1,95	0—0,14	0—0,56	0—0,08	0,22—1,72
XVII—XVIII	55,30—72,48	21,34—30,36	0,67—5,98	0—0,12	0—0,22	0,09—0,27	0—0,19	0,09—0,48	0,22—2,55	0—0,05	0,01—1,21

оксиду міді у кількості 1—2 %[755]. За даними польських дослідників, навіть невисока концентрація міді (0,62—0,96 %) і заліза (0,38—0,6 %) достатня для отримання яскравого зеленого кольору свинцевих полив[756]. Також за даними досліджень золотоординської кераміки сполуки міді проявляють колір при їх вмісті у поливі від 0,5 % і вище[757]. Відомо, що зелений колір також могли надавати природні або спеціально додані сполуки заліза FeO і Fe_2O_3 (блакитний і жовтий), різне співвідношення яких утворює різні відтінки[758]. Коричневий колір могли одержувати шляхом утворення сульфіду заліза (FeS), якщо сірка становила 0,01 %[759]. Оксид олова, який вводиться для заглушення поливи у кількості 5—6 %[760], у аналізах прозорих полив становить мізерну частку (до 0,22 %). Глухі поливи (емалі) серед посуду XVI—XVIII ст. рідкісні. Їхні кольори — бірюзовий, білий, жовтий і темно-синій. Аналізи їх не проводилися.

Процес приготування поливи добре відомий за етнографічними джерелами і схожий в центральних регіонах України[761]. Свинець перепалювали в хатній печі або в спеціальній, прибудованій до горна. Отриманий оксид — зернисту речовину сірого кольору — перетирали на жорнах або в ступці. Від ретельності перетирання залежить якість поливи — за наявності крупних неперемелених зерен вона стає плямистою. Розмелений свинець просіюють через сито. До нього додають добре перемелені на жорнах і просіяні пісок або глину та оксиди металів. Ми зафіксували процес приготування поливи сучасним гончарем на Київському Поліссі (рис. 260). Шматки свинцю перепалюють у чавунній посудині, потім просіюють на сито. В металевій ступці товчуть руду глину і теж просіюють на сито. Потім обидва компоненти змішують в

755. Чміль та ін. 2022, с. 325.
756. Auch, Trzeciecki 2007, s. 134.
757. Валиулина и др. 2011, с. 9.
758. Зайцева 1996b, с. 133; Валиулина и др. 2011, с. 17.
759. Auch, Trzeciecki 2007, s. 134; Зайцева 1996b, с. 133.
760. Біломеря 2001, с. 40.
761. Сумцов 1902, с. 36; Ионов 1912, с. 13—14.

пропорції 2 : 1, одержуючи тонкодисперсний порошок жовто-зеленого кольору (рис. 260). Вірогідно, за аналогічними рецептами і такими ж способами готували поливу у XVI—XVIII ст. Археологічно інструментів і пристосувань для її виробництва не виявлено. Хоча не виключено, що розвал маленької печі чи жаровні, виявлений поряд з горном (урочище Гончарі, розкоп 4) призначався саме для перепалювання свинцю.

Вся полива досліджуваного часу має дрібний цек, який залежить від різниці температурного коефіцієнту лінійного розширення кераміки і поливи.

Таким чином, для подальшого вивчення сировини гончарства XVI—XVIII ст. необхідно продовжувати аналізи хімічного складу кераміки, барвників і полив для створення достатньої бази даних. Важливим є проведення цих аналізів на керамічній продукції із гончарних майстерень з достовірно відомим місцем виготовлення. Перспективним напрямком може стати експериментальна археологія — створення полив і барвників за етнографічними рецептами з подальшим аналізом їх хімічного складу і порівняння його зі складом ранньомодерних матеріалів.

4.1.2. Формування і декорування виробів

Для вивчення цього етапу потрібно було визначити способи формовки і декорування, тип гончарного круга, інструменти. Методи дослідження — трасологічний (аналіз слідів на посуді); аналіз етнографічних, археологічних, сфрагістичних матеріалів, нечисленних писемних джерел.

Формування посуду. О. Бобринський вважав, що приблизно в XV—XVII ст. в межах території, колись заселеної племенами східних слов'ян, в межах міського гончарного виробництва з'являється кераміка, виготовлена шляхом витягування посудини з одного шматка глини (РФК 7). На момент обстеження ним східноєвропейського гончарства в середині XX ст. цей прийом був єдиним способом виготовлення посуду в сільських гончарних осередках України, в той час як у лісовій зоні європейської частини тодішнього СРСР повсюдно зберігались способи ручного ліплення[762].

Про початок нового способу формування посуду і освоєння швидкообертового гончарного круга у пізньому середньовіччі писали Ю. Лащук і Л. Данченко, проте датували його надто широко — XIV — першою половиною XVI ст.[763] Нові дослідження пізньосередньовічних археологічних комплексів дозволили уточнити цей час. Витягування посуду починає застосовуватися на землях Середньої Наддніпрянщини, зокрема, у Києві, приблизно на початку XV ст.[764] З цим способом пов'язана овоїдна форма тулуба горщика, наявність вінець з виїмкою та ромбічного перерізу[765]. Процес опанування нового способу відбувався поступово. Ще протягом століття співіснували обидва способи (стрічководжгутовий наліп і витягування), а, можливо, і їх поєднання: часткове витягування після конструювання порожнистого тіла джгутами (РФК 5—6). В XVI ст. вже майже весь посуд (за незначними винятками) формований на швидкообертовому ножному гончарному крузі шляхом витягування з одного шматка глини (етапи РФК 6—7 за О. Бобринським). Про це свідчать сліди зрізки на денцях і ротаційні борозенки від пальців гончара всередині посудини, особливо в придонній частині. Ці борозенки є важливим діагностичним показником витягування, оскільки лише сліди зрізки ще не є незаперечним доказом даного способу[766], чому є окремі приклади серед кераміки XVI ст. Якщо в XVI і на початку XVII ст. сліди зрізки на денцях досить чіткі (борозенки), то у XVII і XVIII ст. вони майже непомітні. І. Волков вважає, що в цей час денце загладжували гончарським ножиком[767]. Але за нашими спостереженнями, сучасні гончарі, зрізаючи виріб дротом з круга, не піддають денце додатковій обробці, а явних слідів зрізки воно при цьому не має. Можливо, така відмінність полягає в різниці інструментів для зрізки — дріт чи кручена мотузка, що підтверджується і експериментальними зразками. При зрізанні дротом залишаються лише сліди від протягнутих ним піщинок і камінчиків, а при зрізанні мотузкою — жолобки від її виступів (рис. 255: 11—14).

Головний інструмент гончара повсюдно в Україні зветься *гончарний круг*[768]. В досліджуваний час використовували швидкообертові ножні круги двох систем: 1) з нерухомою віссю (*спицевий, шленський*) і 2) з рухомою віссю (*волоський, німецький*). Ці два типи кругів були відомі в Україні у XIX—XX ст. і добре представлені у вітчизняних етногра-

762. Бобринский 2020, с. 29—30.

763. Лащук 1967, с. 389; 1971, с. 200—204; Данченко 1974, с. 10.

764. Чміль, Оногда 2008, с. 115.

765. Оногда, Балакін 2010, с. 93—95.

766. Бобринский 1978, с. 182.

767. Волков 2005, с. 487.

768. Спанатій 1999, с. 189.

фічних працях[769] (рис. 247: 1—3; 248: 1, 2; 249: 3—5; 250; 251; 252). Уявлення про вигляд шленського круга XV—XVI ст. дають кілька зображень на західноєвропейських гравюрах і керамічних виробах та сучасні репліки у Польщі і Німеччині[770] (рис. 247: 4—6; 248: 3, 4).

Спицевий (шленський) круг з нерухомою віссю складався з двох кругів: верхнього — товстого й невеликого в діаметрі (*головка*), і нижнього — більшого і тоншого (*спідень* або *спідняк*)[771]. Між собою вони з'єднувались за допомогою шести осей-спиць. Гончарний круг стояв на вкопаному в долівку кілку-веретені, що проходив крізь отвір нижнього круга і упирався загостреним кінцем у спід верхнього — у спеціально видовбану невелику ямку (рис. 247: 1—3).

Волоський круг з рухомою віссю теж має два круги: верхній (*головка, верхняк, кружка, кружок*) і нижній (*спідняк, сподень*), більший за діаметром в 2,5 рази[772]. Скріплені вони між собою дерев'яною або залізною віссю — *веретеном*. Нижній кінець веретена входить у заглиблення в опорному дерев'яному або залізному підшипнику (*порплиця, гніздо*), вкопаному в землю (рис. 249: 3, 5). Сучасні гончарі використовують кулькові підшипники, в іншому конструкція круга незмінна (рис. 250: 3, 4). *Веретено* кріпиться до лавки за допомогою дерев'яної дощечки з виїмкою, в яку входить вісь. Ця дощечка має кілька назв: *ручка, коник, яремце, лисичка, кріплення, прибійниця та ін.*[773] Роль підшипника в цьому місці міг відігравати шматок шкіри, туго обмотаний навколо осі[774] (рис. 250. 5, 6).

Вважається, що спицевий тип круга більш давній і потрапив на українські землі під впливом польських гончарів, які запозичили його від німецьких майстрів[775]. Походження волоського круга пов'язують з культурою народів ісламського Сходу. В Європі його вперше застосували в італійському та іспанському фаянсовому виробництві XVI ст., звідки він на початку XVIII ст. потрапив до Німеччини, звідти — до Польщі[776]. О. Бобринський, ґрунтуючись на знахідці керамічної плитки із зображенням гончара, вважав, що вже у XVII—XVIII ст. цей тип круга був відомий на білоруських землях[777]. Щоправда, датування цієї плитки досить широке. На думку Ю. Лащука, шленський круг витісняється волоським на українських землях протягом XIX ст.[778]

Оскільки на денцях посуду прослідкувати якісь сліди від кругів не вдається, важливим джерелом виступають сфрагістичні матеріали — печатки і ціхи гончарних цехів, які з часу їх появи на українських землях мали усталену емблему: глечик, що стоїть на головці гончарного круга[779]. Вона лишалася незмінною протягом всього періоду існування цехової системи, змінювався лише вигляд зображуваних предметів, зокрема, гончарного круга, що дає змогу прослідкувати його еволюцію. Наразі відомо шість таких зображень XVIII—XIX ст. з міст Київ, Львів, Угнів, Мукачево, Бар і Лохвиця[780]. На ціхах XVIII ст. (Угнів, Мукачево, Лохвиця) зображено гончарний круг шленського типу з трьома спицями (рис. 247: 7, 8). У XIX ст. з'явилися зображення волоського круга — на львівській (початку століття) і київській (1852 р.) печатках (рис. 249: 1, 2). Разом з новим кругом продовжував побутувати і старий (цішка з м. Бара 1845 р.[781]). На польських цехових печатках зображення шленського круга трапляється досить часто ще на початку XIX ст. поряд із зображенням волоського круга [782].

На Лівобережжі спицевий круг був досить поширеним ще наприкінці XIX ст. і використовувався навіть у середині XX ст. Гончарі Чернігівщини почали переходити на волоський тип круга лише з другої половини XIX ст.[783] Розглянуті матеріали дозволяють підтвердити думку Ю. Лащука про заміну шленського гончарного круга волоським протягом кінця XVIII—XIX ст. А для

769. Бобринский 1966; Лащук 1971; Спаська 1929a, с. 104—105.

770. Gardawski, Kruppe 1955, tabl. 10, Swiechowska, Dukwicz 1955, tabl. 5, ed. Richter 1979, s. 13, Бобринский 1966, с. 142, 145—146.

771. Василенко 1902, с. 43, Спаська 1929a, с. 104—105, Риженко 1927, с. 268; наводяться назви кругів і їх частин, зафіксовані у сучасному гончарстві Середньої Наддніпрянщини.

772. Ионов 1912, с. 29, Шульгина 1929c, с. 120—121, Пошивайло 1993b, с. 38—43; Спанатій 1999, с. 189.

773. Василенко 1902, с. 43; Документи... 1932, ч. III, арк. 290; Ионов 1912, с. 29; Пошивайло 1993b, с. 40, 43; Спанатій 1999, с. 192.

774. ПМА, с. Прибірськ.

775. Назва шленський походить від Шльонська (Сілезія) — південно-західної частини Польщі. Ці круги побутували там донедавна і представлені в музеях, зокрема, у Вроцлавському археологічному.

776. Лащук 1971, с. 200—202, Милюченков 1984, с. 64, 68—69, Reinfuss 1955, s. 12—16.

777. Бобринский 1966.

778. Лащук 1971, с. 200—202.

779. Жолтовський 1975, с. 108.

780. Жолтовський 1975, с. 108; Жолтовский 1975, с. 51; Маркевич 1964, с. 236, Пошивайло 1993a, с. 77; Спаська 1929a, с. 106; Щербаківський Д. 1926, с. 106, 261.

781. Спаська 1929a, с. 106.

782. Trafalski 2016, s. 199, 209, 226.

783. Бобринский 1991, с. 41. Бокотей 1968, с. 50—51; Риженко 1927, с. 268; Спаська 1929a, с. 104—106.

XVI—XVIII ст. можна припускати на території Середньої Наддніпрянщини повсюдне використання шленського гончарного круга. Він мав кілька різновидів, відмінних за розмірами і формою, як це видно на ілюстраціях із західноєвропейських стародруків та відомо за білоруськими етнографічними матеріалами[784]. Але визначити, які з них застосовувалися на Середньому Подніпров'ї, наразі немає можливості за недостатністю джерел. Можна лише гадати, що вони були такі ж, як і на Лівобережжі у XX ст. — з набагато більшим за *головку спідняком* і вертикальними спицями.

Посуд формували за донно-емкісною програмою[785], як це роблять сучасні гончарі (рис. 251—253). Але зафіксовано випадки приєднання денця після формовки посудини. У посуду з ніжкою-перехватом у місці з'єднання денця і придонної частини зсередини є гострий кут, який не міг би утворитися при донно-емкісному начині[786]. Такий посуд більш характерний для XVII ст. Отже, в цей час існував і емкісний начин. Цей спосіб формовки був відомий ще у XX ст. в деяких осередках Рівненщини[787].

Декорування. Обробка поверхні. Інструменти. Сліди обробки інструментом добре помітні на уторі і на вінцях з валиком або защипами, а також на гранчастих вінцях (рис. 256: 1—12). У цих випадках утворювались площини з гострими ребрами. Сучасні дерев'яні гончарські ножики мають вигляд невеликої фігурної дощечки з отвором для пальця посередині та округлими краями (рис. 254: 4, 5; 255: 8). За допомогою такого ножика можна обточувати широкі поверхні, але неможливо сформувати валик на вінцях, особливо з гострим кутом між валиком і вінцями. Очевидно, для цього потрібні більш тонкі і гострокутні леза, можливо, такі, як у білоруських чи російських етнографічних інструментів[788]. Наразі можна лише реконструювати частину їх робочої поверхні за відбитком на посуді. Для формування защипів, імовірно, вживали гончарський ножик, у XVI ст. для цього інколи користувалися гребінчастим інструментом. Зрізали посуд з круга дротиною чи мотузкою.

Якщо посуд декорували ритуванням чи опискою, це робили до його зрізки, використовуючи обертання гончарного круга. Орнамент наносили перед кріпленням дрібних деталей. Свідченням цього є наявність орнаменту під відбитими ручкою, носиком, руркою.

Відомі два технологічні типи орнаментації: рельєфний і мальований. Рельєфний орнамент наносили переважно на димлений і полив'яний посуд. Це — ритовані лінії, прокреслені загостреним кілочком з одним чи двома вістрями, відомим і у сучасному гончарстві. Використовували і гребінчастий інструмент, його сліди добре видно на тарілках з кольоровою поливою (багаторядна хвиля) і горщиках з рифленням на тулубі. Латунний гребінець, знайдений в Суботові на місці гаданої садиби гончара, В. Гугля за характером його деформацій, а також порівнюючи залишені ним сліди з відбитками на посуді, трактує як інструмент майстра[789] (рис. 257: 6).

Іншим видом рельєфного орнаменту є техніка штампу, яка полягає в нанесенні відтисків на сирий виріб. Інструменти були двох видів: орнаментальний валик і окремі штампи. Перший (*коліщатко*, *колісце*) — дерев'яний циліндр з ручкою, діаметром в середньому 2 см, з вирізьбленим на ньому орнаментом[790] (рис. 257: 10, 11). На археологічних зразках в багатьох випадках можна встановити частину візерунка, що повторюється, і за довжиною кола відновити діаметр валика. Він перебуває в межах 1,3—2,2 см, більшість має діаметр близько 2 см, як і сучасні. В. Гугля при цьому враховує усадку глини при сушці — 8 %[791]. В такому разі діаметри коліщаток будуть на 1—2 мм більшими. Відтиски коліщатка наносили переважно на димлений посуд і з кольоровою поливою (рис. 258: 2). Зубчастим коліщатком виконували карбування по верхньому краю вінець горщиків (рис. 256: 6).

На виробах з кольоровою поливою трапляються відтиски окремих штампів, діаметром 0,7—5 см. Один такий інструмент з випаленої глини із зображенням квітки на торці виявлено на Гончарах-Кожум'яках (рис. 257: 3). Його відтиск наявний на чотирьох тарілках, знайдених у ямі першої половини XVIII ст. (рис. 257: 4). Ще дві матриці у вигляді людського обличчя походять з гончарних майстерень Києва. Одна з них, знайдена біля горну в урочищі Аскольдова Могила, датується XVIII ст. (рис. 257: 1, 2). Друга походить з

784. Милюченков 1984, с. 59—66.

785. Відповідно до методики О. Бобринського — коли формується дно і одночасно витягується основна ємність посудини.

786. Начин — початковий етап конструювання порожнистого тіла посудини.

787. Бобринский 1966, с. 145.

788. Милюченков 1984, с. 71; Китицына 1964, с. 151.

789. Гугля 2002, с. 168.

790. Спаська 1929b, с. 35—41.

791. Гугля 2002, с. 169.

розкопок В. Хвойки на Замковій горі у Києві й має широке датування XVII—XVIII ст. Обидві, напевне, використовувалися для формування голівок іграшок[792]. Але подібним інструментом також могли відтискувати голівки янголів або великі фігурні зображення на посуді. Щоправда, матриця для цього мала бути більш мілка. Схожий інструмент з випаленої глини, але більших розмірів, очевидно, для виготовлення архітектурної прикраси — путті, було знайдено в урочищі Гончарі-Кожум'яки біля гончарного горна[793].

Аналогій подібним інструментам відомо небагато. Так, невеликий керамічний циліндр з орнаментами на торцях був знайдений на місці поселення Гончарів-Кожум'як XVII ст. біля с. Монастирок поблизу Острога[794]. В українському сучасному гончарстві зафіксовані лише дерев'яні кілочки з вирізьбленим на торці орнаментом[795]. Невеликі штампи з випаленої глини або дерева, з геометричними і стилізованими рослинними зображеннями, представлені в російських етнографічних матеріалах: в середині XX ст. їх використовували гончарі Костромської обл.[796]

Особливим видом декорування було лискування (*гладження*). Його широко застосовували на димленому посуді. За етнографічними матеріалами відомо, що для лощення використовували річну гальку, мушлі, зуби тварин, скло[797]. У Корсуні знайдено шматок грифелю трикутної форми, довжиною 6 см, який автори розкопок трактують як лощило[798]. У Суботові в згаданій садибі гончара XVII ст. виявлено лощило з білого мармуру у вигляді циліндра з округленими гранями і заполірованою поверхнею[799] (рис. 257: 5).

Посуд, випалений в окислюючому середовищі, декорували мальованими орнаментами (рис. 259: 1, 2). Для писання опискою тонких ліній вживали пензлик з пір'я курки або дятла, які не відштовхують воду[800]. Зафіксовано також використання щіточки зі свинячої щетини для широких ліній[801] (рис. 259: 3, 4). На деяких зразках посуду на описці добре видно продряпані по сирій глині лінії, що повторюють малюнок, залишені, очевидно, від жорсткої щетини.

Підполив'яні розписи — ріжкування і фляндрівка — добре відомі в сучасному гончарстві і представлені в археологічних матеріалах XVII—XVIII ст.[802] (рис. 259: 8—13, 16—21). Близькість означеного періоду до сучасності дозволяє достатньо впевнено використовувати дані етнографії для реконструкції технології нанесення підглазурних орнаментів на посуд XVII—XVIII ст.[803] Якщо виріб розписували ріжком, його спочатку поливали зсередини білим (рідше червоним) ангобом (*побіл, червінька*). Для суцільного ангобування фону під мальовку в деяких гончарних осередках користувалися квачем з кінського волосу[804]. Потім виріб злегка підсушували, щоб посудина залишалася вогкою, оскільки при пересиханні ангоб відлущується[805]. Сучасні керамісти-технологи радять підсушувати вироби до вологості 12—16 %, оскільки при нанесенні ангобу на вологіший виріб можливе його деформування, а якщо кераміка пересушена, на її поверхні можуть з'явитися тріщини і пухирі, і під час випалювання ангоб може відшаруватися[806].

Після суцільного ангобування (*обливання*) поверхні і її підсушування темно-коричневою фарбою наносили контур, а площини всередині нього заповнювали зеленим і червоно-коричневим барвниками. На червоному фоні використовували білу і зелену фарби. При безконтурному способі розпис виконували нанесенням окремих мазків і штрихів або зафарбовуванням цілих площин. Інструментом слугував ріжок — коров'ячий ріг з відрізаним кінчиком, в який вставляли трубочку з гусячої і / чи курячої пір'їни — *накіску* для тонкої лінії малюнка[807]. Не виключено, що в ранньомодерний час могли використовувати керамічні ріжки. Такий орнаментований інструмент знайшла І. Голубєва під час досліджень Цареборисівської фортеці[808].

За етнографічними джерелами відомі підставки під ріжки, яких мало бути щонайменше три — окрема для кожної фарби (рис. 259: 7). Після розпису посуд висушували і випалювали в гончарних горнах, потім покривали прозорою безбарвною поливою і випалювали вдруге. Проте, подекуди обмежувались одним випалом.

792. Шовкопляс 1958, табл. 10: 5.
793. Чміль, Хамайко 2015, рис. 11: 5.
794. Вертелецький 2012, с. 387.
795. Лащук 1963, с. 33.
796. Китицына 1964, с. 163.
797. Спаська 1929b, с. 35—41; Лащук 1963, с. 33—37; Данченко 1966b, с. 61; Івашків 2007, с. 139.
798. Сміленко, Шекера 1992, с. 15.
799. Гугля 2002, с. 169.
800. Лащук 1969, с. 62; Василенко 1902, с. 47.
801. Фриде 1926, с. 47; Василенко 1902, с. 47.
802. Ионов 1912, с. 52—54; Лащук 1963, с. 33—37; Пошивайло 1999, с. 169; Чмиль 2014; Чміль 2013.
803. Василенко 1902, с. 47; Ионов 1912, с. 52—54; Фриде 1926, с. 47—49; Лащук 1963, с. 33—37; 1969, с. 65—67; Пошивайло 1999, с. 169.
804. Зарецкий 1894, с. 40.
805. Зарецкий 1894, с. 58; Гугля 1998, с. 163.
806. Біломеря 2001, с. 41.
807. Василенко 1902, с. 47.
808. Голубєва 2006, рис. 2: 2.

Дещо інакше розписували фляндровані посудини. Перший різновид — *мармурування* — виконували без застосування інструментів. Сирі вироби покривали шаром білого чи червоного ангобу і одразу, поки він був ще вологий, розбризкували плямами червоний / білий, чорний і зелений барвники. Потім посудину швидко струшували, щоб утворились розводи і затікання[809]. Другий, класичний, різновид орнаменту виконували за допомогою вістря. Це міг бути бічний загострений сучок палички або закріплена на її кінці дротина, зігнута гачком (рис. 259: 14, 15). Звався такий інструмент *дряпушка, шпилька, ключка*[810]. Як і при першому різновиді, на ще вологий виріб наносили шар ангобу, поверх якого ріжком малювали концентричні лінії або плями ангобів різних кольорів і швидко розтягували їх ключкою, частіше в радіальному напрямку, рідше круговими спіральними рухами або іншим способом[811]. Робити це треба було швидко, поки ангоби не затужавіли. На деяких тарілках сліди вістря розміщені дуже густо, так що можна припускати застосування багатозубого гребінчастого інструменту. Такий гребінець наводиться у публікації румунської кераміки[812]. Розтягувати сиру масу могли також, пускаючи потьоки крапель ангобу з верхнього краю вінець до дзеркала тарілки — т. зв. *стовпчики* (цей прийом з'явився у XIX ст.). Після декорування сушку і подвійний випал проводили, як і в першому випадку.

Глазурування. Після декорування і сушки (а іноді — і першого випалу) посуд вкривали поливою. Відомо два способи нанесення поливи — сухий і мокрий. Обидва застосовували на Київщині[813]. При мокрому способі шихту розводили водою до консистенції сметани, і нею поливали виріб. При цьому потрібно було два випали — до поливання і після, інакше полива ставала плямистою[814]. Сухий спосіб нанесення поливи полягав у тому, що вироби змащували дьогтем або олією (зараз для цього застосовують автол) і посипали сухим порошком поливи. Випалювали такий посуд один раз. За нашими спостереженнями за сучасним гончарством с. Приборська при сухому способі нанесення полива плямиста, з дрібними темними цятками. Такий же ефект дає погано розмелена полива та поливання мокрим способом сирих виробів при одноразовому випалі. Тому для фрагментів кераміки з плямистою поливою, вкритих дрібними цятками, які іноді трапляються при розкопках, не можна з певністю визначити причину поганої якості поливи.

Сухий спосіб був більш економний. Нанесення поливи мокрим способом давало кращий декоративний ефект, хоча вимагало більших витрат. Очевидно, у XVI—XVIII ст. існували обидва способи. Використовували їх в залежності від економічної спроможності гончарів і видів продукції. Скоріш за все, поливу наносили сухим способом на горщики та інші види кухонного посуду, щоб вони не пропускали воду і легше відмивались. Горщики з таким типом поливання, наприклад, знайдено в заповненні горну у Вишгороді. Крайкування на них нанесено дуже економно, тонкою смужкою. Полива оранжева плямиста, схожа на зафіксовану в Приборську. Мокрого нанесення поливи, а отже і подвійного випалу, очевидно, потребували столові, художні різновиди посуду. Із заповнення гончарних горнів з Вишгорода, КПЛ і Гончарів походить кілька фрагментів випалених тарілок з відштампованими орнаментами, але без поливи. Оскільки тарілки з таким орнаментом завжди були вкриті поливою, ці екземпляри, вірогідно, є напівфабрикатами — браком, що утворився після першого випалу. Це вказує на те, що цей посуд випалювали двічі і поливу наносили мокрим способом.

Вироби з підполив'яним розписом також потребували двох випалів: перший раз випалювали розписаний виріб без поливи, другий — після покриття безбарвною прозорою поливою. В цьому випадку використовували мокрий спосіб нанесення поливи. Підполив'яний розпис зафіксовано в кількох гончарних осередках, де у засипці горнів та біля них знайдено чимало браку — розписаних, але не вкритих поливою виробів, що вказує на два їх випали.

4.1.3. Випал і хіміко-термічна обробка поверхні

При дослідженні цієї стадії ставилися завдання визначити конструкцію гончарних горнів, температуру випалу, спосіб випалювання і обробки поверхні виробів, завантаження посуду в горн. Методи дослідження — археологічні, природничі, аналіз етнографічних паралелей.

Гончарні горни. Готовий сформований і декорований посуд добре висушували. Зараз для цього використовуються дошки, підві-

809. Лащук 1969, с. 66.
810. Фриде 1926, с. 47; Василенко 1902, с. 47; Пошивайло 1999, с. 169.
811. Лащук 1968, с. 8.
812. Nicolesku, Petrescu 1974, p. 26.
813. Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 72.
814. Ионов 1912, с. 51.

шені під стелею — *п'ятра*, а також лави й інші придатні для цього поверхні у хаті (рис. 261: 1, 2). Влітку могли сушити надворі. Після цього посуд випалювали.

Інструменти, які використовували при випалюванні кераміки, за даними етнографії, нечисленні. Це — *потасок*, яким перегрібали жар в топці та *куляс* — залізний гачок для виймання гарячого посуду з горна[815] (рис. 255: 9). У деяких центрах при випалі полив'яних мисок застосовували спеціальні пристрої з випаленої глини — *рачки* — триніжки, аналогічні причорноморським сепаям, або у вигляді обручиків[816] (рис. 256: 24, 25). Використовували їх для запобігання злипанню полив'яних виробів під час випалу в горні. Але серед матеріалів досліджуваного часу ні самих рачків, ні слідів від них на посуді виявити не вдалося. Зате на багатьох посудинах, особливо на мисках і тарілках з двоколірною поливою, є патьоки поливи (рис. 256: 21—23). Це свідчить про те, що посудини при випалі стояли боком, вірогідно, як і в кінці XIX ст., *колодами* — партіями до 35 штук, які ставили на ребро впоперек горна в кілька ярусів[817]. На денцях і стінках горщиків інколи трапляються сліди від прикипівших до них під час випалу вінець полив'яних посудин (рис. 256: 14—20). Це вказує на те, що при випалі вони стояли один на одному догори дном. Такий спосіб завантаження горну існує і нині. Так, у Приборську майстер при закладці *козлує* посуд: нижній ярус ставиться вінцями догори, наступний — вінцями вниз і боком так, щоб кожна посудина міцно упиралась в інші. Так само розміщуються вищі яруси. Після завантаження горна отвір закривається бракованими посудинами, які звуться *причерепка* (рис. 264: 1—3). Між випалами вони зберігаються в горні. До речі, вірогідно, саме *причерепку* знаходять зазвичай у заповненні гончарних горнів при розкопках, тому серед такого посуду багато перепалених і деформованих посудин. Після припинення функціонування горну цей посуд лишають у ньому, і далі горн поступово руйнується і археологізується[818].

Випал кераміки у XVI—XVIII ст. провадили у спеціальних теплотехнічних спорудах — гончарних горнах. На сьогодні, на жаль, у Середній Наддніпрянщині не знайдено жодного горна XIV—XVI ст., тому про їх конструкцію доводиться судити за матеріалами з інших територій — Волині, Поділля і Буковини[819]. Там відомі горни XV—XVI ст. як двоярусні з черенем, так і одноярусні без постійної внутрішньої конструкції, яка могла створюватися тимчасово на час випалу і потім розбиратися[820]. Такий же горн XVII ст. був розкопаний у Чернігові[821]. Не виключено, що у XVI ст. на Київщині також були одноярусні горни. Поки що відома лише одна піч такої будови рубежу XVI—XVII ст., виявлена у Вишгороді, але її атрибуція як горна потребує додаткової аргументації (рис. 283). В цей час мали бути тут і двоярусні горни з черенем.

Набагато більше є розкопаних теплотехнічних споруд XVII—XVIII ст. Всього на території Київщини на сьогодні відомо близько 40 горнів, виявлених у дев'яти гончарних осередках: по одному у Вишгороді і Борисполі, по три — в Переяславі і Білогородці та 30 — у п'яти місцях на території Києва (уроч. Гончарі-Кожум'яки, Аскольдова Могила, Видубичі, вул. Костянтинівська, 6, пров. Лаврський)[822] (рис. 267—288). Найбільш ранні з них датуються рубежем XVI—XVII — першою половиною XVII ст. З різних причин не всі відкриті горни досліджено повністю, проте у більшості прослідковано основні елементи будови. Детальний опис горнів кожного гончарного осередку буде подано далі, а зараз розглянемо загальну конструкцію і функції цих теплотехнічних споруд. Поряд з термінологією, що вживається в археологічній літературі (зокрема запропонованою О. Бобринським), є назви частин горна, зафіксовані за етнографічними даними[823]. Для співставлення різних за своїм походженням термінів складено схему гончарного горна з назвами його окремих частин (зірочкою позначено назви, запропоновані О. Бобринським; рис. 4.2).

I. Випалювальний блок* (ВБ):

1 — *клобук*, *клубук*, *клибук* — наземна частина горну, його завершення у вигляді склепіння. Ця назва відмічена також для

815. Василенко 1902, с. 43.
816. Василенко 1902, с. 43; Вовк 1995, с. 62.
817. Василенко 1902, с. 44.
818. Тому немає необхідності пояснювати наявність посуду в горнах раптовим руйнуванням останніх і пошуку якихось конфліктів чи військових дій, які могли б привести до цих руйнацій. Такі пояснення нерідко можна зустріти в публікаціях. Крім того, руйнування гончарного горна, мабуть, не є метою нападників при будь-яких сутичках і захопленні територій.
819. Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015; Старенький, Болтанюк, Левінзон 2018; Панишко 2015.
820. Бобринский 1990.
821. Виногродська 2005b.
822. Чміль 2010; 2011a.
823. Зарецкий 1894; Ионов 1912; Василенко 1902; Пошивайло 1999; Документи… 1932, ч. III, арк. 292; ПМА, с. Прибірськ.

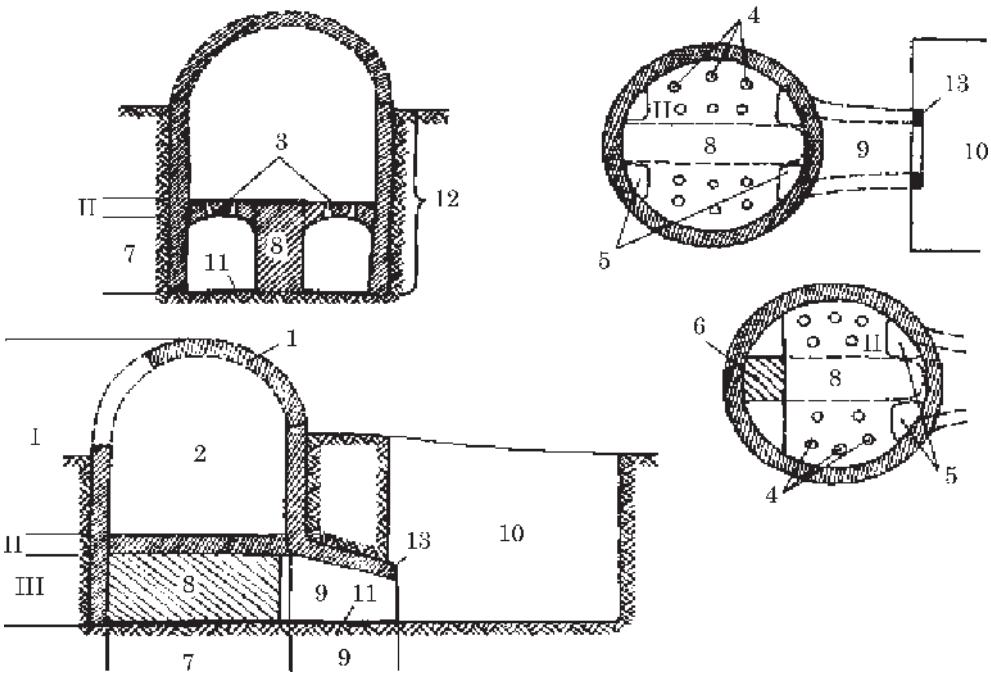

Рис. 4.2. Схема будови гончарного горна за етнографічними даними (див. у тексті)

позначення стінок ВБ. В тих випадках, коли склепіння не було, верхній обріз ВБ інколи називався *вінця*;

2 — випалювальна камера — камера, в яку вміщувались вироби під час випалу, власне горн, *кабиця*.

II. Теплопровідно-розділовий блок* (ТРБ):

3 — *черінь* — повсюдно зафіксований термін для позначення розділового пристрою між ВБ та ТБ;

4 — *сльоси* або *піднебення* — арочне склепіння зі споду череня (є не у всіх горнів), іноді так звався весь ТРБ;

Вертикальні теплопровідні канали в ТРБ:

5 — *дучки* — зафіксований на Київщині і Лівобережжі термін для позначення дрібних отворів у черені, у с. Луб'янка біля Києва звались *шлюхти*;

6 — *прогони* — великі отвори у черені, розміщені попарно біля початку і кінця опорної перегородки, на Чигиринщині і Уманщині мали назву *юхтини*;

6а — *поріг* — великий отвір в ТРБ, коли черінь вже закінчився, а опорна перегородка ще продовжується (зафіксовано на Київщині);

III. Топковий блок* (ТБ):

7 — топкова камера (ТК) — камера для початкової концентрації теплової енергії. Спеціальна назва не відмічена, лише горизонтальні теплопровідні канали в ТБ по обидва боки від опорної перегородки мали назву *дорога*;

8 — *козел* — опорна перегородка, яка проходить посередині ТК і виконує функцію розподільника теплової енергії* і опори для *череня*;

9 — *піч* або *топка* — периферійна топка, камера для розміщення і спалювання палива*.

Інші конструктивні частини:

10 — *пригребиця* — притопкова яма перед устям топки;

11 — *під* топкового блоку;

12 — *кабиця* — яма для горну, так звалася і випалювальна камера;

13 — устя топки — отвір для завантажування палива.

Досліджені горни, в яких можна визначити всі елементи будови, за класифікацією О. Бобринського відносяться до I класу — з вертикальним рухом гарячих газів[824]. Вони двоярусні, з периферійною топкою і опорною перегородкою. В плані округлі (чи овальні) і підпрямокутні. В більшості округлих горнів периферійна топка чітко відділена в плані, лише в трьох випадках цього не відмічено (овальні чи грушеподібні). Опорна перегородка (*козел*) майже завжди глуха, ділить топкову камеру на два жаропровідні канали, але в топку не виходить (вид III), за винятком одного горну з Білогородки, у якого *козел* доходить майже до середини топки. Два горни — з Переяслава і Вишгорода — мають отвір у задній частині перегородки, що дозволяє віднести їх до окремого виду — з кільцевим рухом розжарених газів (вид IV)[825]. Периферійні топки частково (довжиною до 0,90 м) і повністю (довжиною 0,90—1,20 м) сформовані, лише в одному випадку топка довжиною 2,3 м виконує також тягову фун-

824. Бобринский 1991, с. 97.

825. Бобринский 1991, с. 191.

кцію[826]. Майже всюди відмічено пониження рівня поду топкового блоку в напрямі до устя, що було потрібно для поліпшення тяги. Горни в більшості мають повністю сформований роздільний пристрій між випалювальним і топковим блоками (*черінь*), який за наявністю або відсутністю арочного склепіння в його нижній частині (*сльос*) поділяється на два різновиди. Трубчасті теплопровідні канали у *черені* за розмірами є малі (*дучки*) і великі (*прогони*). Лише в окремих випадках *черінь* відсутній приблизно на 1/3 у віддаленій від топки частині (тут знаходиться т. зв. *поріг)*.

У сучасному гончарстві існує два типи завершення випалювальних камер горнів — відкритий і закритий. У закритих горнів є куполоподібне перекриття, що має назву *клобук, клубук*, *клибук*[827]. Завантаження виробів відбувається через спеціальний отвір півкруглої або підтрикутної форми (рис. 264). Відкриті горни мають обріз на рівні денної поверхні (рис. 262). Про завершення випалювальних камер горнів XVI—XVIII ст. є дуже мало даних, адже ця частина майже завжди зруйнована, оскільки виступала над поверхнею землі. Тільки в деяких випадках фіксуються залишки куполоподібного перекриття (Видубичі) або рівний верхній обріз (Білогородка). Крім того, у деяких горнах *клобук* передбачався технологічним процесом — там, де виробляли димлену кераміку. Отже, можна лише констатувати наявність обох типів у XVI—XVIII ст.

Більшість горнів цегляні, причому в багатьох випадках складені з цегли-сирцю. Є також горни, складені з глини і горщиків. За етнографічними даними, строк служби цегляних горнів сягав до 35 років, глиняних — до 20, горщикових — до 10 років при щорічних ремонтах[828]. Досить часто окремі конструктивні елементи горнів складені з різних матеріалів. Наприклад, глиняний *козел* в цегляному горні, або *козел*, вирізаний в лесі, *черінь* або *клобук* з горщиків, кахляний *черінь* у цегляному чи глиняному горні тощо. Під час будівництва горнів часто в цегляну кладку вмуровували камені, плінфу, шматки цем'янки, цеглу-«литовку», кахлі. Використання кахлів і бракованих горщиків як основного будівельного матеріалу для *череня* і *клобука*, за словами гончарів, було потрібно, «щоб краще напалювалось»[829]. Для кращої теплоізоляції іноді стінки топкової камери робили товщими, ніж стінки випалювальної, що відомо і в сучасному гончарстві. Для будівництва горнів в більшості випадків використовували природні схили, хоча й не завжди.

Всі досліджені горни — ямного типу: яма фіксувалась в багатьох випадках, причому іноді і по формі топки.

Перед топкою розташовувалась притопкова яма (*пригребиця*), з якої топили горни. Такі ями прямокутної або неправильної округлої форми простежені у багатьох досліджених горнах. В деяких випадках фіксувалися стовпові ями від навісів — вологозахисного накриття, яке розбирали на час випалу.

Відмічено деякі хронологічні відмінності в розмірах та будові горнів. Горни кінця XVI—XVII ст. мали менші розміри, ніж у XVIII ст. Також вони мали простішу конструкцію череня та здебільшого були споруджені з глини або горщиків. Натомість горни XVIII ст. — більших розмірів, черінь у них часто зі «сльосами», виконані вони в основному з цегли.

На сьогодні на більшій частині території України (крім південних регіонів) залишки гончарного виробництва XV—XVIII ст. виявлені у 36 населених пунктах[830], у більшості з яких досліджено теплотехнічні споруди для випалу кераміки. Це дозволяє зробити деякі попередні порівняння їх конструкції.

Горни першого типу з Київщини мають широкі аналогії серед синхронних пам'яток Середнього Подніпров'я, зокрема, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини[831]. Таку ж конструкцію мають горни XVIII—XIX ст. з Харківщини і Буковини[832]. Відомі вони також на Волині, хоча там паралельно існували горни зі стовпом[833]. Можливо, тут простежується закономірність, яку Ю. Лащук відзначав у конструкціях горнів Полісся XX ст., і яка полягала в наявності стовпа замість *козла* у горнів з територій, розташованих західніше річки Горинь[834]. На Поділлі відомі горни з опорною перегородкою[835]. Теплотехнічні споруди XVIII ст. досліджені також на Луганщині: горни з Макарового Яру мають будову, подібну до придніпровських. А у випалювальних спорудах з Луганського не відмічено якоїсь внутрішньої конструкції. Це

826. Бобринский 1991, с. 117.
827. Ионов 1912, с. 24; ПМА.
828. Ионов 1912, с. 26.
829. Климович 1968, с. 55—57.
830. Взято до уваги лише ті гончарні осередки, де зафіксовано виготовлення посуду.
831. Виногродская 1990b; Ситий, Калашник 2013; Ханко 1999, с. 68—70; Гугля, Гугля 1997; Куштан 2021b; Луговий та ін 2008; Супруненко та ін. 2009, с. 80, 92.
832. Голубєва 2013; Колода 2016; Свистун 2018; Якубина 2019.
833. Панишко 2015; Hupalo et al. 1997.
834. Лащук 1992, с. 75.
835. Захар'єв 1996; Манігда, Грабовська 2022, с. 11—12; Погорілець, Вєтров, Чміль 2022.

Рис. 4.3. Залишки гончарного виробництва XV—XVIII ст., виявлені на території України, крім південних регіонів (за публікаціями, посилання див. у тексті і додаток 4: 1—4): 1 — Потелич, 2 — Жидичин, 3 — Верхів, 4 — Острог, 5 — Меджибіж, 6 — Велика Кужелева, 7 — Кам'янець-Подільський, 8 — Чернівці, 9 — Шебутинці, 10 — Вороновиця, 11 — Зятківці, 12 — Вишгород, 13 — Білогородка, 14 — Київ (6 осередків правого берега), 15 — Микільська Слобідка, 16 — Бориспіль, 17 — Біла Церква, 18 — Дибинці, 19 — Монастирьок, 20 — Переяслав, 21 — Черкаси, 22 — Суботів, 23 — Любеч, 24 — Чернігів, 25 — Криски, 26 — Батурин, 27 — Свиридівка, 28 — Решетилівка, 29 — Диканька, 29а — Великі Будища, 30 — Опішня, 31 — Полтава, 32 — Манченки, 33 — Валки, 34 — Просяне, 35 — Луганський, 36 — Макарів Яр

власне не горни, а однокамерні ямні печі чи вогнища, що, можливо, фіксують іншу культурну традицію[836].

За будовою археологічні горни XVI—XVIII ст. з Київщини аналогічні етнографічно зафіксованим на цій території: такий тип був панівним тут на початку XX ст. (рис. 4.4)[837]. Отже, починаючи від ранньомодерного часу до сучасності, основна конструкція горна суттєво не змінювалася[838].

Складнішим є питання походження і попереднього розвитку цих теплотехнічних споруд. В давньоруський час тут були відомі двоярусні горни трьох видів — з перегородкою, з опорним стовпом і без опори[839]. У пізньоримський час ці відмінності в конструкції вказували на шлях запозичення: горни з перегородкою наслідували кельтські взірці, зі стовпом — римську (стару грецьку) традицію[840]. Але простежити її неперервний розвиток між ранньослов'янським часом і давньоруським періодом ми не можемо через хронологічні лакуни в існуванні горнів і через досить пізню появу опорної перегородки у давньоруських теплотехнічних споруд. Вона з'являється лише в кінці XI ст., а в першій половині XI ст. переважають горни без опори[841]. Велика хронологічна лакуна є також між давньоруським і ранньомодерним часом, принаймні до кінця XVI ст. Проте, попри відсутність розкопаних гончарних горнів XIV—XVI ст., масова керамічна продукція того часу має гарний випал, який важко досягти у печі або на вогнищі. Вірогідно, горни існували, а їх археологічне віднайдення — лише справа часу. В будь-якому разі це питання потребує докладного вивчення.

836. Стадник, Стадник, Блюм 2014; Красильников 1994.

837. Ионов 1912, с. 22.

838. На початку XX ст. тут відомий також тип горна з горизонтально-вертикальним рухом гарячих газів, але це поки що єдиний зафіксований випадок (Документи… 1932, ч. III, арк. 292).

839. ред. Моця, Петраускас, Томашевський 2003, с. 118, 165.

840. Вакуленко 2000, с. 29.

841. Бібіков, Оленич 2020, с. 12—14.

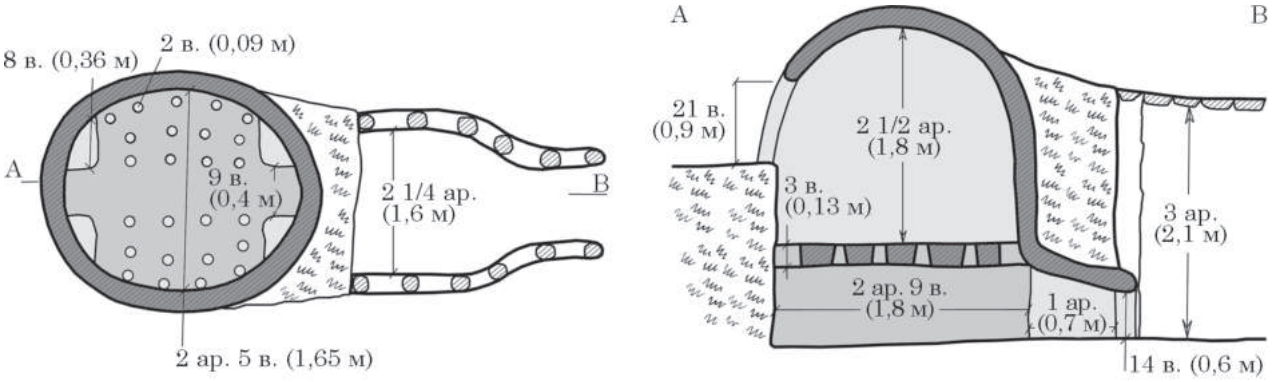

Рис. 4.4. Найпоширеніший тип горна Київщини початку XX ст. За: Ионов 1912, рис. 3; промальовка і переведення розмірів у сучасну метричну систему Л. Чміль

В залежності від розміру, горни такого типу, за різними оцінками, могли вміщати від 200 до 500—800 чи навіть 1200 виробів[842]. Дрова спалювали у периферійних топках, лише інколи частково у топковій камері. На це вказує шар попелу і вуглинок, які часто знаходять у цій частині. Але загалом топкова камера слугувала для первинної концентрації і розподілу теплової енергії.

Випал. Процес випалу складався з кількох етапів і займав 18—20 годин. Протягом перших 6—8 годин іде прогрівання (обкурювання), температура при цьому становить 400—500 °С. Наступний етап триває 10—12 годин, і температура підвищується приблизно до 900 °С (за словами гончарів, можливе розжарювання і до 1200°). Далі протягом кількох годин посуд поступово охолоджується[843]. За даними Є. Круппе та А. Коціжевського, температура в горні такого типу розподіляється нерівномірно і в різних частинах становить від 880 до 960 °С[844]. О. Волкова і Ю. Цетлін вказують, що коливання температури випалу в горні становить близько 100—150 °С[845].

Майже всі фрагменти керамічного посуду мають пропечений, рівномірно забарвлений черепок, лише інколи він дво- чи тришаровий. За даними дифрактограм і петрографічних аналізів зразків кераміки XVI—XVIII ст. температура їх випалу не перевищувала 850 °С[846]. Приблизно таким же, як на Київщині, в цей період був температурний режим випалу і на сусідніх територіях. Так, у Білорусі горщики випалювались при t — 800—900 °С, столовий посуд — 950—1000 °С[847]. Рентгено-структурні дослідження кераміки з Дунаєва та Верхіва визначають t° випалу в інтервалі 800—950 °С[848], а хіміко-петрографічні дослідження кераміки з Харківщини — 800—900 °С для групи кераміки з описку XVII—XVIII ст. і не більше 1000 °С для групи білоглиняної кераміки[849]. До останньої входили художні різновиди глазурованого столового посуду. Вірогідно, така кераміка потребує дещо вищої температури другого випалу, оскільки для полив'яного випалювання вона становить 960—1160 °С[850].

Під дією високих температур в глині відбуваються послідовні перетворення її структури. Під час сушки і незначного нагрівання вона втрачає порову і адсорбовану воду, в інтервалі 400—700 °С відбувається втрата гідроксильної структурної води. За цих температур структура глинистих мінералів може бути дещо змінена. При нагріванні до 900 °С ця структура руйнується, а далі йде досить великий температурний інтервал, в якому розвиваються нові кристалічні фази. Так, при 1200 °С з каолініту утворюються мулліт і кристобаліт. Для монтморилоніту характерне більше різноманіття таких високотемпературних фаз, які існують від 900 до принаймні 1300—1500 °С. Далі при підвищенні температури мінерали оскловуються і плавляться. Для різних типів глин ця стадія наступає за різних температур. Це залежить від структури глинистих мінералів і неглинистих домішок. У мінералів, які містять велику кількість заліза і лугів, плавлення може настати

842. Зинченко 1992, с. 73; Ионов 1912, с. 26; Чміль, Чекановський 2013.

843. Зинченко 1992, с. 72—73; Кравець, Повод, Пудов 1960, с. 72; Чміль, Чекановський 2013.

844. Kociszewski, Kruppe 1974, s. 178.

845. Волкова, Цетлин 2016, с. 255.

846. Вальтер та ін. 2012, с. 41—49.

847. Левко 1992, с. 22.

848. Лосик, Гупало, Могитич 1994, с. 193—194; Hupalo et al. 1997, s. 143.

849. Голубева, Колода, Кущенко 2005, с. 48.

850. Біломеря 2001, с. 39.

без утворення кристалічної фази одразу після дегідратації, близько 900 °С. Для руйнування структур і повного плавлення інших глин необхідна температура близько 1900—2000 °С. Зазвичай одні високотемпературні фази плавляться раніше за інші і утворюють склоподібну фазу, яка скріплює інші структурні одиниці[851]. Але ці процеси, які відбуваються за температур вище 1000 °С, характерні більше для тонкої кераміки (фарфор і фаянс), а в звичайній гончарній кераміці, судячи з t° її випалу, проходять мало. Також результати рентгендифракційних аналізів не зафіксували ці кристалічні фази у місцевій кераміці. Лише в деяких зразках відмічено наявність широкого гало у певних ділянках, де після прожарювання до 900 °С утворювався кристобаліт[852]. Часто в горнах наявні ошлаковані фрагменти їх конструкцій, вкриті зеленою склоподібною масою. Така ж маса трапляється і на перепаленій кераміці з горнів[853]. Проте детальних даних, в тому числі експериментальних, із замірами температур, порівнянням режимів випалу кераміки, виконаної з різних глин, петрографічних аналізів будівельних матеріалів горнів ми не маємо, і тому точно не можемо сказати, яких температур, де і коли досягається в горнах. Отже, питання випалу кераміки повинні стати ще одним напрямком подальших досліджень.

Хіміко-термічна обробка поверхні. Відомо два способи випалювання кераміки: з доступом кисню — окислюючий, при якому вироби мають природний колір черепка (від білого до червоного), і без доступу — відновлюючий, при якому вироби набувають чорного або сірого кольору з металевим полиском. Такі вироби звалися *димлені* або *сині*. Процес виготовлення такої кераміки і суть хімічних процесів, які відбуваються при цьому, детально описано в літературі, зокрема, монографії Р. Мотиль, тому не будемо зупинятися на цих питаннях[854]. Зауважимо лише, що обидва способи випалу у XVI—XVIII ст. використовували гончарі Середньої Наддніпрянщини. Димлений посуд виявлено в заповненні багатьох гончарних горнів. За формами він не відрізнявся від білого: в горнах знайдені однотипні вироби різного способу випалу. Різниця стосувалася лише оздоблення: білий прикрашали описком, димлений — ритуванням, відбитками коліщаток, лискуванням (рис. 256: 8, 9).

Появу димлених виробів на центральноукраїнських землях Л. Виногродська відносить до XV ст., що не суперечить нашим даним[855]. Можливо, цей спосіб випалу пов'язаний з горщиками, тягнутими з одного шматка глини на швидкому крузі. Деякі дослідники вважають, що димлена кераміка переважала в XIV—XVI ст. а в XVII—XVIII ст. її кількість скорочується[856]. Але якщо цей висновок може бути справедливим для Західної України і Поділля, для Києва з цим важко погодитись, адже вся сіра кераміка XIV—XVI ст. не може бути зарахована до димленої, оскільки не має характерного металевого полиску і холодного відтінку на зламі. Її колір можуть зумовлювати інші чинники, зокрема, низька температура випалу, при якій колір глини не проявився повністю. Дійсно димленої кераміки в цей час небагато[857]. Кількість таких виробів збільшується у XVII—XVIII ст., хоча і в цей час їх удвічі менше, ніж виробів окислюючого випалу.

Гончарам XVI—XVIII ст. був відомий такий спосіб хіміко-термічної обробки поверхні як обварювання, але використовувався він досить рідко. Цей прийом полягав у зануренні гарячих виробів в борошняний розчин або розбризкуванні цього розчину на розжарену посудину[858]. Одні гончарі вбачають в цьому технологічну доцільність, вказуючи на збільшення міцності і зменшення пористості черепка, інші вважають його суто декоративним прийомом, або таким, що має магічну здатність впливати на вміст посудини. Експериментальні дослідження показали, що обварені посудини більш водостійкі[859]. Є три етнографічно зафіксовані варіанти обварювання: суцільне з томлінням у печі, суцільне без томління та плямисте без томління[860]. Плямисті сліди бувають при третьому варіанті обварювання, але можуть бути і при другому внаслідок вигорання обвари на розпечених горщиках[861]. Такі горщики майже білого або ледь кремуватого кольору з темними плямами обвари знайдені лише в заповненні вишгородського горну першої половини XVII ст. (рис. 44: 3). Також О. Калюк на основі серії проведених ним аналізів кераміки стверджував, що київські гончарі XVII ст. застосовували смоління виробів[862], проте дані

851. Грим 1967, с. 57, 114—142.
852. Вальтер та ін. 2012, с. 48.
853. Оленич, Оленич 2018, с. 414, 417.
854. Розенфельдт 1968, с. 29—30; Мотиль 2011, с. 84—86.
855. Виногродська 1997b, с. 69.
856. Мотиль 2011, с. 40; 2012, с. 521; Івашків 2007, с. 40.
857. Чміль, Оногда 2008, с. 123.
858. Бобринский 1978, с. 217.
859. Троцька 2013.
860. Бобринский 1978, с. 213.
861. Бобринский 1978, с. 238.
862. Калюк 1993.

цих досліджень повністю не опубліковані, а візуально визначити цей спосіб важко.

За нашими спостереженнями у с. Прибірськ, після остигання виробів у горні, їх виймають, сортують і складають у коморі стосами, звідки беруть, щоб возити на базар або продавати на місці замовникам (рис. 261: 3). На світлині кінця XIX ст. з архіву етнографа Ф. Вовка, яка зображує село Макарів Яр на Луганщині (на той час великий гончарний осередок), можна бачити жінку, що тримає до 10 гончарних посудин (рис. 290: 3). Можемо припустити, що вона переносить їх з горна до місця складування.

Для досліджуваного часу також можна припускати наявність допоміжних складських приміщень. Підтвердженням цього є виявлена на Гончарах-Кожум'яках у розкопі 14 будівля другої половини XVIII ст., яка містила кілька сотень керамічних мисочок-свічників, складених стосами по кільканадцять штук, що стояли впритул один до одного. Серед свічників знаходилось кілька горщиків[863]. Над будівлею був потужний шар піску, що являв собою зсув з гори Дитинки. Це вказує, вірогідно, на причину, чому продукція не була реалізована і залишилася на цьому складі. Невеликі дерев'яні будівлі також було виявлено біля кількох горнів в урочищі, які теж могли використовувати для тимчасового зберігання випаленої продукції. До прикладу, на тому ж розкопі 14, але в ранішому хронологічному горизонті (другої половини XVII — початку XVIII ст.) неподалік горна розкопано будівлю розміром приблизно 2 × 2 м. Біля горна розміщувалась яма аморфної форми для викиду браку (рис. 277). Фрагменти керамічного посуду, виявлені в усіх трьох об'єктах, клеїлися між собою. Це свідчить про одночасне функціонування горну і будівлі та використання їх одним гончарем.

Отже, технологія виробництва посуду включала всі етапи, характерні для сучасного гончарства. Виготовляли посуд з гончарних каолінових глин, переважно малозалізистих, або з їх суміші з гідрослюдистими. Лише в кінці досліджуваного періоду (XVIII ст.) відмічається зростання частки червонопалених залізистих глин.

Глину видобували відкритим способом у місцях її виходу на схилах ярів; також не виключений шахтний спосіб. Основною домішкою слугував пісок, який вводили, можливо, змішуючи пластичну глину з піщанистою, а частково додаючи спеціально. В деяких випадках відмічено додавання жорстви чи пірофілітової (?) крихти.

Окремі посудини, виконані скульптупним ліпленням (джгутово-стрічковий наліп?) відмічено лише для XVI ст. Протягом досліджуваного періоду посуд формували на гончарному швидкообертовому ножному крузі шленського (а для кінця XVIII ст., можливо, волоського) типу, шляхом витягування з одного шматка глини — етапи РФК 7 за О. Бобринським. Використовували переважно донно-ємкісний начин, але був відомий і ємкісний. З інструментів використовували гончарські ножики та інструменти з гострокутним робочим кінцем, гребінець, загострену паличку, коліщатко, окремі штампи з випаленої глини, лощила, а також мотузку чи дріт для зрізування виробу з круга.

Після формування безпосередньо на крузі вироби декорували, крім лискування і ріжкування, які виконували по злегка підсушеному виробу. Для розписів використовували мінеральні барвники — кольорові глини, болотяну руду, оксиди міді і заліза, зрідка — сурьму і кобальт.

Полива складалась із перепаленого свинцю і піску з додаванням барвників — оксидів міді, заліза, марганцю. Поливу наносили сухим і мокрим способами. Частину виробів випалювали двічі.

Випал відбувався у двоярусних горнах I класу — з вертикальним рухом розжарених газів, які давали температуру біля 900 °С. З пізньосередньовічного часу на Середній Наддніпрянщині пануючим є різновид горну з глухою опорною перегородкою. Випал у безкисневому відновлювальному середовищі (*димлення*) на початку досліджуваного періоду становив незначну частку, яка поступово збільшувалась. Також було відоме обварювання посуду.

4.2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА І ЗБУТУ ПОСУДУ

4.2.1. Гончарні осередки

Локалізація осередків гончарства і дослідження залишків майстерень мають важливе значення для вирішення питань технології виробництва і асортименту продукції, регіональних особливостей кераміки, торгівлі керамічними виробами, поширення і занепаду гончарства та багатьох інших проблем, пов'язаних з керамічним виробництвом того чи іншого періоду. Для центральної України є фрагментарні згадки у писемних джерелах XVII—XVIII ст. про деякі гончарні центри. Багато з них були опрацьовані свого часу різними дослідниками. Найповніше ці дані

863. Чміль, Хамайко 2015, рис. 11: 4, 6, 7

представлені на карті гончарних осередків України XIX—XX ст. в докторській дисертації Ю. Лащука[864]. Для Лівобережжя така інформація узагальнена О. Пошивайлом, а для Поділля — Л. Мельничук[865]. Використавши дані цих та інших дослідників, нам вдалося доповнити їх новими відомостями з писемних джерел і публікацій. До того ж, в багатьох місцях виявлені археологічні свідчення існування гончарного виробництва (горни, глинища, господарчі будівлі, склади, залишки гончарного виробництва тощо). На основі цих матеріалів нами складено карту гончарних осередків центральної України. На ній видно, що різні регіони представлені нерівномірно (додаток 4: 1, 2). Найбільше даних є для території Гетьманщини XVIII ст. (Полтавщина, Чернігівщина, Лівобережна Київщина), що, мабуть, зумовлено кількістю і станом вивченості джерел. Для цієї території є статистичні описи і матеріали ревізій на відміну від інших регіонів, дані про які розпорошені і потребують пошуку. Проте навіть на такій неповній карті можна виділити кілька великих груп компактного розміщення осередків гончарства XVI—XVIII ст., серед яких виділяються Чернігівщина, Полтавщина, Східне Поділля і Київщина з Черкащиною[866]. Вірогідно, таке групування не випадкове, адже воно в основному співпадає з районуванням українського гончарства кінця XIX—XX ст., проведеним Ю. Лащуком[867].

В Наддніпрянській зоні найбільше гончарних осередків концентрується навколо Києва. Всього за писемними джерелами і дослідженими залишками гончарного виробництва на території Київщини на сьогодні вдалося локалізувати 32 гончарні осередки ранньомодерного часу, включно з десятьма на території Києва. Залишки гончарного виробництва виявлено у 13 гончарних майстернях: у Вишгороді, Борисполі, Білогородці, Переяславі, Дибинцях, Білій Церкві, а також на території Києва у семи пунктах (додаток 4: 2—4).

У Києві найбільша кількість горнів виявлена в урочищі Гончарі-Кожум'яки на Подолі (понад 20), по два — на Видубичах і у Микільській Слобідці і по одному — на вул. Костянтинівській на Подолі, в урочищі Аскольдова Могила і біля Києво-Печерської лаври. Ще один осередок — на вул. Кирилівській (Київоподіл) визначено за великою кількістю півфабрикатів у культурному шарі та свідченнями очевидців про наявність тут на початку 2000-х років горна.

Більшість з виявлених майстерень датується XVII—XVIII ст., у двох випадках (Микільська Слобідка і Дибинці) залишки виробництва відносяться до пізнішого часу — XIX—XX ст. Проте, оскільки ці села відомі як гончарні осередки з XVIII ст., можна сподіватися на виявлення там у майбутньому горнів ранньомодерного часу. Також у звітах про археологічні розкопки є згадка про керамічну майстерню у Білій Церкві, яку автори дослідження датують XV—XVI ст., але таке датування може бути уточнене після опрацювання матеріалів. Взагалі, як уже відмічалося, нині у Середньому Подніпров'ї не відомо жодних залишків керамічного виробництва золотоординського (друга половина XIII — перша половина XIV ст.) і литовського (друга половина XIV — перша половина XVI ст.) періодів. Для ранньомодерної доби найраніші знайдені майстерні датуються рубежем XVI—XVII ст. Треба відмітити, що іноді горни XVII—XVIII ст. виявлені в тих осередках, де у давньоруський час було зафіксовано потужне гончарне виробництво, як наприклад, у Вишгороді чи Білогородці. Проте говорити про неперервність традиції ми не можемо, оскільки поки що не знайдено проміжні ланки. Чим зумовлена така ситуація, наразі сказати важко, але, безперечно, віднайдення залишків гончарного виробництва XIV—XVI ст. становитиме значну наукову цінність.

Крім археологічно виявлених осередків, у писемних джерелах XVII—XVIII ст. є згадки про гончарів у містечках і селах Київщини. У цих населених пунктах є велика вірогідність віднайдення горнів, що часто підтверджується під час археологічних розвідок чи розкопок. До того ж, відомо багато осередків XIX—XX ст., які, не виключено, починають функціонувати з XVII—XVIII ст. Ці населені пункти також можуть бути перспективними в пошуках залишків гончарного виробництва ранньомодерного часу. Загалом питання локалізації, потужності, часу виникнення і занепаду гончарних центрів залишаються темою для подальших досліджень. Зараз зупинимося на характеристиці осередків Київщини, передусім тих, де було археологічно досліджено горни чи якісь інші залишки гончарного виробництва. Багато з них вже опра-

864. Лащук 1969, карта.

865. Пошивайло 1993а, с. 350—356; Мельничук 2004.

866. Ю. Лащук називає зону гончарства XIX—XX ст. понад Дніпром, куди входять Київщина (південніше Вишгорода) і Черкащина — Наддніпрянщиною.

867. Лащук 1969, с. 40—41; проте для XVI—XVIII ст. виділення гончарних зон досить умовне, реальне районування ще потребує вивчення.

цьовано і опубліковано[868], тому тут обмежимося лише короткою інформацією.

Київ був найбільшим з гончарних центрів Середньої Наддніпрянщини. Тут до середини XVII ст. ремісники поділялись на тих, які підпадали під замкову юрисдикцію, і тих, що підпорядковувались магістрату. На київських околицях проживали ремісники, які належали монастирям. Згадки про гончарів XVI ст. усіх юрисдикцій у писемних джерелах поки що не знайдені. З «Опису Київського замку» 1552 р. відомо лише про наявність цеглярів замкового підпорядкування та двох пічників серед магістратських ремісників[869]. За наявними на сьогодні даними, гончарі (шість майстрів та 10 підмайстрів) вперше згадуються 1603 і 1611 рр. серед замкових ремісників, об'єднаних в чотири цехи: кушнірський, ковальський, шевський і кравецький[870]. Очевидно, саме ці цехи пізніше отримали назву старших. Найімовірніше, що гончарі належали до ковальського цеху, як це мало місце в інших українських містах[871] і могли проживати у тій частині урочища Гончарі-Кожум'яки, яка на той час належала київському замку. В першій половині XVII ст. під Замковою горою *«на местцах»* Київського замку згадується цегельня київського воєводи С. Жолкевського[872]. У частині урочища, яка належала домініканському монастирю — «*за замком*», також розташовувалась цегельня[873]. В урочищі Гончарі-Кожум'яки — по вул. Гончарній і у верхній частині вул. Воздвиженської — археологи зафіксували культурні шари з монетами першої половини XVII ст. Цим часом датується горн, досліджений 1989 р. у розкопі V[874] Він невеликий, діаметром 1,50 м, округлий в плані, двоярусний, з периферійною топкою та опорною перегородкою (*козлом*). Споруджений з цегли на глиняному розчині, в *черінь* вмуровано кахлі (рис. 270: 1—5). Продукція горну — горщики, покришки, полив'яні тарілки з коліщатковим орнаментом, келихи.

Можливо, цеховому гончареві належав горн, виявлений 1974 р. у Києві на Подолі по вул. Костянтинівській, 6/8 у шурфі біля південного фасаду житлової кам'яниці другої половини XVIII ст.[875]. Горн двоярусний, круглий в плані, з периферійною топкою та «козлами — стовпами в одну цеглину» (рис. 281). Проте креслення топкової камери в звіті про археологічні розкопки відсутнє, і її внутрішня конструкція не зовсім зрозуміла. Діаметр горна — 1,20 м, довжина топки — 1,20 м, її ширина — 0,45 м. По боках устя топки є залишки цегляної кладки. Складено горн із сирцевої цегли на глиняному розчині. Цегла з поздовжніми канелюрами. Судячи зі світлини у звіті, топкова і випалювальна камери мають різну схему цегляної кладки: топкова — «ложком», випалювальна — на довге ребро, що, очевидно, пов'язано з покращенням теплоізоляції нижньої камери. Автори розкопок датували горн XVII ст., оскільки його перекривав шар з монетою 1735 р.[876] За керамічним матеріалом із заповнення горн можна датувати серединою XVII століття[877].

У першій половині XVII ст. у Києві також мешкали гончарі монастирського підпорядкування, два з яких проживали 1628 р. на території Печерського містечка, яке належало КПЛ[878]. Два гончарних горни, 1971 р. досліджені І. Мовчаном на північно-східній околиці Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка НАН України, ймовірно, розташовувались у межах володінь Видубицького монастиря[879]. Вони ямні (вкопані у землю), двоярусні, округлі в плані, з периферійною топкою і опорною перегородкою — *козлом* (рис. 278—280). Черінь зберігся в одному горні, він має 4 *дучки*, розмірами 0,30 × 0,15 м, низ його склепінчастий (*сльоси*). В горні 1 на висоту 0,80 м збереглася частина куполоподібного склепіння (*клобук*). Горни складені з цегли, в стінки вмуровано окремі цеглини-плінфи і шматки цем'янки, що, очевидно, походять зі зруйнованої давньоруської споруди, яка розташовувалась неподалік. Топка горна 1 викладена з цегли, розмірами 28 × 14 × 7 см, горна 2 — прокопана в лесі і обмазана глиною. Розміри першого горна 2,65 × 1,7 м, другого — 1,6 × 1,4 м. Простежено притопкові ями (у горна 2 — підпрямокутної форми, 1,80 × 1,40 м). На дні ями горна 1 знайдено монету 1608 р. Неподалік,

868. Публікації гончарних осередків Київщини див. Буйлук 1993; Герасимов 1991; 1993; 1995; Івакін 1976; Івакін, Балакін 2001а; Івакін Г. та ін. 2017; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Козюба, Орлов, Чекановський 2003; Колибенко 1998; Мовчан 1975; 1982; 1993; Мовчан, Климовський 1998; Оленич , Оленич 2018; Тетеря 2014; Чміль 2005; 2007а; 2010а; Чміль, Козюба, Борисов 2018; Чміль, Хамайко 2015.

869. Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 110—111; ред. Артеменко и др. 1982, с. 262.

870. Карачківський 1931, с. 133—149; Яковенко 1989, с. 68—71.

871. Пошивайло 1993а, с. 82.

872. ред. Артеменко и др. 1982, с. 264.

873. Сборник… 1874, с. 104.

874. Герасимов 1991, с. 28—30.

875. Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, с. 36—39; Івакін 1976, с. 215.

876. Івакін 1976, с. 215.

877. Чміль 2020.

878. Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 389.

879. Мовчан 1993; 1982, с. 16—17.

у розкопі IV досліджено вибране глинище (8,0 × 3,7 × 2,5 м), в заповненні якого знайдено велику кількість фрагментів кераміки і монету — солід Христини (1632—1654). Продукція цього осередку — кахлі і посуд, зокрема з підполив'яними штамповим декором і мальовкою. В 1970-х рр. було проведено археомагнітне датування цих горнів, згідно якого час останнього випалу в них припадає на другу чверть — середину XVII ст., що узгоджується з археологічним матеріалом[880]. Отже, цей виробничий комплекс датується кінцем XVI — першою половиною XVII ст.

Після ліквідації воєводського управління у Києві у 1651 р. замкові ремісники перейшли під магістратську юрисдикцію. Але поділ на чотири основних цехи, вірогідно, ще якийсь час зберігався, що засвідчують документи 1660-х рр.[881] У цей час починають відокремлюватись інші цехи, які звались, імовірно, молодшими, але гончарі окремого цеху все ще не мали. За Переписними книгами 1666 р. в Києві налічувалось шість гончарів, хоча ці дані неповні, оскільки частина перепису втрачена[882]. Місце проживання одного з гончарів вказано на землі Братського монастиря, що дозволяє локалізувати його на Подолі. Місце проживання інших точно невідоме, хоча двох з них згадано після жителів урочища Кожум'яки, отже, не виключено, що вони теж там мешкали.

Гончарі створили окремий цех досить пізно, приблизно у середині 1730-х рр. Так, С. Климовський стверджує, що це відбулося близько 1733 р.[883] О. Попельницька згадує документ 1735 р., у якому зазначено, що гончарі на той час вже керувалися старостою; у іншому документі — 1742 р. також йдеться про гончарний цех[884]. За матеріалами цехового архіву і київськими актовими документами можна простежити зміну чисельності майстрів гончарного цеху з середини XVIII ст. до першої половини XIX ст. (додаток 4: 4). У 1742 р. в цеху було 48 майстрів, у 1762 р. — 81. Щодо кількості майстрів у 1780-х рр., цифри різних дослідників розходяться[885]. Найбільш точні дані містяться у Подушному переписі гончарного цеху 1786 р. — 117 чоловік[886]. Але у цю кількість входять сини майстрів, а також люди, які втекли чи померли, очевидно, невдовзі після складання перепису. Якщо брати до уваги лише майстрів цеху без їхніх синів (які, вірогідно, ще не мали статусу майстра), то їх налічується 77 чоловік. Якщо не враховувати померлих і тих, що втекли, лишається 71 майстер. Дані Подушного перепису використала О. Попельницька, але вона рахує всіх (очевидно, за винятком померлих), тому її цифра становить 114. А от К. Лазаревська за цей же рік називає всього 58 майстрів. Проте зараз важко встановити, які саме документи вона використовувала. У 1790 р. у цеху було 54 майстри (за підрахунками А. Андрієвського), у 1794 р. — 37 майстрів (Л. Данченко), у 1797 р. — 28 майстрів (К. Лазаревська). Отже, вірогідно, в кінці XVIII ст. існувала тенденція до зменшення кількості майстрів. Л. Данченко на підставі документів ДАКО вказала, що у 1865 р. у Києві було 46 гончарів. Попри такі розбіжності в обрахунках різних дослідників, можна сказати, що кількість майстрів гончарного цеху в середині XVIII ст. становила близько 50 чоловік, збільшившись у другій половині століття до 70—80 чоловік, а в кінці XVIII ст. знову зменшившись до 30—50 чоловік, зберігаючись приблизно на цьому рівні протягом першої половини XIX ст. Звичайно, ці підрахунки потребують уточнень в подальшому із залученням нововиявлених архівних матеріалів.

В кінці XVIII ст. майстри гончарного цеху (які до того орендували двір) придбали на Подолі біля Братського монастиря садибу з дерев'яним будинком з п'ятьма коморами, в яких зберігалось цехове майно. Гончарний цех також мав крамниці у торгових рядах на міському ринку, які, щоправда, часто здавав в оренду[887]. Економічно цех був слабшим за інші київські цехи, але частина майстрів користувалась працею найманих робітників. Перші документи архіву гончарного цеху датовані 1786 р. (коли у Києві була створена Управа ремісничих цехів), останні — 1876 р.[888] Збереглись також відомості про цехові реліквії гончарів — корогву 1859 р. і печатку 1852 р.[889] Документи і артефакти (реліквії) свідчать, що цехова організація гончарів у Києві існувала принаймні до останньої чверті XIX ст.

В кінці XVIII — середині XIX ст. більшість цехових гончарів мешкали в урочищі Гончарі-Кожум'яки (додаток 4: 4). У 1784 р. тут

880. Комар 2018, с. 59.
881. Рыбаков 1948, с. 746.
882. ред. Романовський 1933, с. 318—323.
883. Климовський 2002, с. 71.
884. В[ладимирский]-Б[уданов] 1888; Попельницька 2003, с. 43.
885. Андриевский 1885, с. 17; 1891, с. 130; В[ладимирский]-Б[уданов] 1888, с. 4; Лазаревська 1926, с. 295; Данченко 1974, с. 28; Попельницька 2003, с. 43.
886. Подушний… 1786.
887. Попельницька 2003, с. 153, 182.
888. Карачківський 1927, с. 262—286.
889. Щербаківський Д. 1926, с. 253, 261.

було 30 садиб гончарів, а Подушний перепис називає 53 майстри (82 разом із синами), що становило 70 % від загальної кількості цеху[890]. У XVII—XVIII ст. ця місцевість звалась Кожум'яцькою слободою. Вперше топонім «Гончарі» у 1774 р. в описі Києва згадав академік Гільденштедт. У 1799 р. в означеній слободі був проданий будинок з горном у дворі, що належав гончареві. Як район компактного проживання гончарів урочище Гончарі наприкінці XVIII ст. згадував М. Берлинський (додаток 4: 4, 5). Гончарі мешкали тут принаймні до 30—40-х рр. XIX ст., коли в урочищі були прокладені нові вулиці[891], а можливо і пізніше, оскільки І. Фундуклей (1847) та М. Закревський (1868) зазначали, що ця місцевість заселена «*горшечниками*»[892] (додаток 4: 4, 5). За даними «Відомості обліку дворів по Старому Києву та Подолу» (1784), плану 1803 р. і експлікацій до планів 1803 і 1817 рр. О. Попельницька визначила місце розташування кількох садиб гончарних цехмістрів та майстрів[893]. Зокрема, на Гончарах проживали цехмістри (які перебували на цій посаді з 1782 по 1799 рр.) Ф. Плясун, І. Березницький, Л. Кващенко, М. Стовпниченко, С. Кожем'яченко, гончарі А. Богай, П. Компанієць, Є. Шупель, С. Дубинка, В. Дружиєвський[894]. У деяких майстрів можна простежити професійний родовід. Так, батько Федора Плясуна, Іван, перебував у цеху вже у 1752 р., а батько С. Кожем'яченка, Іван, вступив у цех ще до 1757 р.[895] Серед мешканців урочища згадується Є. Шупель, а в документах цеху фігурує Варка Шупелька — очевидно, його дружина, яка займалася перепродажем гончарних виробів. П. Мусієнко наводить дані про те, що Шупель був голландцем за походженням, але ця інформація потребує перевірки[896].

Масове заселення гончарами урочища відбулось, вірогідно, у другій половині XVII ст. після передачі у 1679 р. Кожум'яцької слободи магістрату та надання її мешканцям міщанського статусу[897]. Більшість з досліджених тут горнів археологи датують другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст., деякі — кінцем XVIII — початком XIX ст.

Вперше горни у Гончарному яру (вул. Гончарна, 8) — «*комплекс двох гончарних печей*» — у 1974 р. виявив М. Сагайдак, але польова документація цих розкопок не збереглася[898] (рис. 270: 6). Наступні дослідження у 1989—1993, 2002—2004 і 2007 рр. провели експедиції ІА НАН України під керівництвом Г. Івакіна та М. Сагайдака[899]. Лише два з виявлених горнів були перенесені до ДЗСК з метою їх подальшої музеєфікації (рис. 268). Інші виявлені залишки гончарного виробництва музеєфікувати in situ не вдалося — їх знищили під час забудови вул. Гончарної.

В результаті розкопок в урочищі було виявлено 25 горнів та інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом (рис. 269). Всі вони розташовувалися по вул. Гончарній (Гончарний яр) під горою Дитинкою і у верхній частині вул. Воздвиженської під Замковою горою. Під час досліджень1989—1993 рр. було знайдено 18 горнів різного ступеня збереженості. Оскільки планувалася музеєфікація горнів, деякі з них були розчищені лише частково; до того ж, деякі горни не вдалося розкопати з технічних причин. Чотири горни було досліджено повністю, шість — частково, вісім — лише зафіксовано. У 15 горнів вдається визначити тип: 13 з них відносяться до першого типу, два — до другого. У 2002—2007 рр. було досліджено ще сім горнів I типу.

Горни **I типу** ямні, двоярусні, округлі в плані (лише один горн овальної форми), з опорною перегородкою і периферійною топкою (рис. 269—277). Горни різняться розмірами: їхні внутрішні діаметри становлять 1,50—1,85 м, довжина топки — 0,85—1,40 м. В одному горні зафіксована топка довжиною до 2,30 м, яку за класифікацією О. Бобринського можна віднести до топкового каналу з тяговою функцією[900] (рис. 273). Черінь в більшості плитковий, тільки у одного в нижній частині збудовані арки (*сльоси*) (рис. 272: 4). Кількість, розміри і форма вертикальних жаропровідних каналів у черені теж різна. *Дучки* зафіксовані тільки в 4-х горнах — їх кількість становить від 5 до 28 шт., в плані вони округлі або прямокутні. В трьох горнах зафіксовані *прогони* і *поріг* — великі отвори в черені біля початку і кінця опорної перегородки (рис. 274: 2; 275). Горни вкопано в материк, з використанням природних схилів гір Замкової і Дитинки. Стінки їх збережені

890. Подушний… 1786.
891. Пономаренко, Різник 2003, с. 30.
892. Закревский 1868, с. 272—273; Фундуклей 1852, с. 330.
893. Попельницька 2003, с. 43—44.
894. Попельницька 2003, с. 44.
895. Попельницька 2003, с. 44.
896. Мусієнко 1968, с. 323.
897. Попельницька 2003, с. 178.
898. Івакін 1976, с. 214—215.
899. Івакін Г. та ін. 1989, с. 4—17; 1990, с. 13—14; 1992, с. 8—31, 1993; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Герасимов 1991; 1993; 1995; Чміль 2010; Чміль, Хамайко 2015, с. 405—407.
900. Бобринский 1991, с. 117.

на висоту до 1,25 м, що, можливо, приблизно фіксує висоту заглибленої частини (*кабиці*), адже наземна частина (*клобук*), як правило, руйнувалась.

Притопкові ями (*пригребиці*) зафіксовано в трьох випадках (рис. 270: 4; 271: 3; 274: 1). Одна з ям мала неправильну округлу форму. В двох інших випадках притопкова яма мала похилі стінки, на рівні поду топки була у формі прямокутника, ширина якого дорівнювала ширині устя горну, довжина становила понад 2,20 м. В даному випадку це був, вірогідно, прохід до топки, викопаний в материковому схилі гори.

Всі горни цегляні, розміри цегли різні: 4 × 12 × 29; 6 × 14 × 25; 7 × 15 × 30 см. Кілька горнів споруджено з сирцевої цегли; один горн повністю сирцевий, невипалений, можливо, недобудований (рис. 276: 4). Крім цегли, в кладку вмуровували камінь (у стінки) і кахлі (у черінь). В двох горнах устя топки обкладено цеглою з обох боків.

Продукція цих горнів — посуд: *білий* з описко́ю, *димлений*, полив'яний, зокрема зі штамповими орнаментами і підполив'яною *мальовкою*, люльки, іграшки, кахлі. Відмічається деяка спеціалізація майстрів, хоча її межі не завжди чіткі. Наприклад, у горні з розкопу XIV виявлено багато посуду з описко́ю — горщиків, тарілок, макітер, у горні з розкопу IV — велика кількість кухликів-горнят. Власник горну з траншеї 3 виготовляв маленькі келишки чи солонки, а також тарілки з підполив'яними розписами.

Два горни **II типу** погано збереглися і досліджені фрагментарно, тому повністю визначити їх конструктивні особливості не вдалося. Цей тип горну має значні розміри, ймовірно, прямокутний в плані, з кількома паралельними *козлами*. Можливо, ці горни призначались для випалу будівельної кераміки (цегли, черепиці), оскільки посуду в їх заповненні і поряд не виявлено, в одному з них знайдено фрагменти черепиці дахівки.

В урочищі були зафіксовані й інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом. Так, неподалік горнів було досліджено невеликі будівлі, ймовірно, господарського призначення (рис. 277). В двох випадках було виявлено ями — місця викиду браку. Сміттєві ями, знайдені в різних частинах урочища, також містили напівфабрикати і браковані вироби. Було розкопано вже згадану будівлю-склад зі свічниками. У розкопах неодноразово фіксувалося скупчення гончарної глини, виходи якої, очевидно, були в урочищі.

Відкриті горни були різночасові: більшість з них можна датувати другою половиною XVII — початком XVIII ст.: один був вкопаний у шар першої половини XVII ст., два інші — перекриті шарами з монетами 1730-х рр. Монетами («полушками» і «деньгами» 1730—1740-х рр.) датуються й інші археологічні об'єкти в урочищі, які містять напівфабрикати і брак. Частина розкопаних горнів за матеріалом з їх заповнення датується кінцем XVIII — початком XIX ст.[901] До цього ж часу відносяться і деякі виробничі споруди та склад свічників. Отже, Гончарне урочище є найбільшою гончарною слободою на території Києва, яку гончарі почали заселяти з першої половини XVII ст., і де проживали принаймні до середини XIX ст.

Згідно Подушного перепису 1786 р. 10 гончарів мешкали також в інших частинах Київського Подолу, але локалізувати їхні садиби наразі складно. Також «Подушний перепис» називає шість «*новоприписавшихся*» гончарів без зазначення місця проживання. До гончарного цеху належали й 4 майстри (6 разом із синами), що мешкали на Печерську, 2 (5 разом із синами) — на Пріорці, 1 — на Сирці, 1 — на Плоскому[902]. У 1782—1790 рр. за урядовою адміністративною реформою Печерськ, Верхній Київ, Поділ і Плоске були об'єднані в єдиний міський організм, а 1786 р. відбулася секуляризація монастирських володінь[903]. Тому не виключено, що деякі зі згаданих гончарів раніше були монастирськими підданими і вступили до цеху лише 1786 р. Але це припущення потребує подальшого вивчення із залученням архівних матеріалів.

Гончарні майстерні, які належали київським монастирям, в другій половині XVII—XVIII ст. також відомі на території сучасного Києва. У підпорядкуванні Києво-Печерської лаври, імовірно, перебував власник горну рубежу XVII—XVIII ст., виявленого на території Лаврської слободи, відселеної у 1706 р. у зв'язку зі спорудженням Печерської фортеці (рис. 282: 1). Залишки цієї теплотехнічної споруди у 2000 р. було зафіксовано під час нагляду за прокладанням комунікацій в траншеї по Лаврському провулку[904]. Горн ямного типу, округлої форми, 1,5 × 1,5 м, топкова камера шириною 1,1 м і висотою 1,3 м. Така незвична висота топкової камери зустрілася лише у цього горна і нехарактерна для інших відомих синхронних теплотехнічних споруд з цієї території, у яких вона зазвичай стано-

901. Герасимов 1993, с. 110; Чміль, Хамайко 2015, с. 403—405.

902. Подушний… 1786, арк. 11, 13, 13зв.

903. Попельницька 2003, с. 36, 183.

904. Івакін, Балакін 2000, с. 9—10; 2001a; 2001b.

вить в середньому 0,5—0,7 м. Пояснення такої відмінності поки що не знайдено. Опорну перегородку (*козел*) складено з червоної цегли (29 × 14—15 × 5,0—5,5 см) на глиняному розчині, а черінь — з неполив'яних (теракотових) кахель, розміром 20 × 22 × 9,2 см з рельєфним геометричним орнаментом, із вмурованими дрібними фрагментами кераміки. В заповненні горну був нечисленний фрагментований посуд — горщики, тарілки, глечики, ринки, покришки, кахлі. Слід відмітити, що вінця горщиків, вмуровані в черінь, є ранішими за посуд в засипці горну і можуть бути датовані першою половиною — серединою XVII ст.

Ще один гончарний осередок кінця XVII — першої половини XVIII ст. в 2016 р. було виявлено по вул. Кирилівській, 37. Під час розкопок там було знайдено напівфабрикати тарілок з ріжкуванням і фрагменти «гачків» для випалу люльок[905]. Це узгоджується з інформацією О. Сиром'ятникова[906] про те, що на початку 2000-х рр. він бачив у цій місцевості гончарний горн, який стояв на схилі гори над штучним озером (що утворилось на місці вибраного кар'єру цегельного заводу), частково зруйнований і заповнений фрагментами кераміки — переважно мальованих тарілок. Під час огляду у 2016 р. верхньої частини вул. Нижньоюрківської виявити горн біля озера не вдалося — зараз тут знаходяться гаражі, схил гори засипаний будівельним сміттям і завалений бетонними блоками. Не виключено, що горн перебуває під ними. Але в будь-якому разі можна стверджувати, що він був тут не один, і в цьому місці в кінці XVII — першій половині XVIII ст. існував досить потужний гончарний осередок. Зокрема тут виготовляли тарілки з підполив'яним розписом, що свідчить про високий професійний рівень місцевих майстрів-керамістів. Можливо, цей осередок належав Кирилівському монастирю, але це припущення потребує підтвердження писемними джерелами. Наразі є лише дані «Румянцевського опису» 1766 р. про монастирського гончара, який мешкав на Плоскому. В «Подушному переписі» гончарного цеху 1786 р. згадується цеховий гончар, який мешкав тут при будинку київського бургомістра. Не зовсім ясна локалізація садиб цих гончарів, але логічно припустити, що вони мешкали під горою, де були виходи гончарних глин і зручні місця для будівництва горнів у схилах — далеко від садиб міщан з метою протипожежної безпеки. Писемні джерела згадують цей гончарний осередок дещо пізніше (приблизно років на 30—50), ніж датуються досліджені залишки виробництва. У першій половині XVIII ст., вірогідно, тут жило чимало гончарів.

Великим гончарним осередком у XVIII ст. було поселення Микільський Полик в урочищі Аскольдова Могила, яке належало розташованому поряд Пустинно-Микільському монастирю. Можливо, цей осередок існував тут з другої половини XVII ст., оскільки топонім «Гончарі» у цій місцевості позначено на плані Києва 1713—1715 рр.[907] У першій половині XIX ст. це поселення було ліквідоване у зв'язку з розширенням Печерської фортеці[908]. Оскільки його мешканці не мали земельних наділів, вони займалися ремеслом. За «Румянцевським описом» 1766 р. тут проживало 10 родин гончарів, що становило більшу частину жителів Микільського Полика[909]. У 1997 р. І. Мовчан і С. Климовський на території урочища виявили та дослідили гончарний горн[910]. Він еліптичний у плані, мав опорну перегородку і периферійну топку (рис. 282: 2—5). Горн зруйнований, розміри вцілілої частини 2,8 × 1,2 м. Прослідкувати конструкцію череня не вдалося. Судячи з форми горна, можна припустити, що його західна стінка є *козлом*, а виявлений на захід від нього шар перемішаної печини і кераміки — залишками західної зруйнованої стінки. В такому разі ширина горна становитиме 2,15 м при довжині топкової камери 1,6 м, довжина периферійної топки — понад 1,2 м. Стінки горна, товщиною 0,25—0,40 м, зроблені з глини, в яку вмуровано великі фрагменти цегли: плінфи і «литовки». Продукція — білоглиняні горщики з опискою і крайкуванням, глечики, макітри, миски, тарілки з опискою і фляндрівкою, кахлі, іграшки. Не виключено, що в конструкції горну також застосовувалися браковані горщики, оскільки серед знахідок є значна кількість посудин, обмазаних глиною і випалених повторно[911]. Поряд з горном у ямі, заповненій аналогічною керамікою, знайдено монету «деньгу» 174(9?) р. За керамічними матеріалами і монетою комплекс можна датувати серединою — третьою чвертю XVIII ст. Неподалік, у II розкопі виявлено вибране глинище, в яко-

905. Івакін Г. та ін. 2017.

906. Висловлюю щиру подяку Олександру Сиром'ятникову за надану інформацію і допомогу у пошуку горна.

907. Климовський 2002, с. 129.

908. Пономаренко, Різник 2003, с. 63.

909. Лучицкий 1888, с. 65.

910. Мовчан, Климовський 1998; Климовський 2002, с. 129.

911. Чміль 2021.

му потужність шару гончарної глини рожевого кольору становила щонайменше 1,1 м[912].

Навпроти Микільського Полика на лівому березі Дніпра розміщувалось поселення Микільська Слобідка, яке з 1506 р. до кінця XVIII ст. теж належало означеному монастирю[913]. Його жителі також займались гончарством. З документів київського гончарного цеху відомо, що наприкінці XVIII ст. слобідські гончарі привозили посуд (переважно горщики) на продаж до Києва, де сплачували податок 10 коп. з воза[914]. Хоча в документах згадується просто Слобідка, К. Лазаревська і Л. Данченко вважають, що це була саме Микільська Слобідка. З ними можна погодитися, оскільки із відомих тогочасних «слобідок» лише ця протягом досить довгого часу була пов'язана з гончарним виробництвом. Відповідь на питання про наявність та кількість слобідських гончарів у середині XVIII ст. дають матеріали «Румянцевського опису» 1766 р. Так, у Гоголівській сотні (до якої входила Микільська Слобідка) І. Мандзюк у 1766 р. налічує 19 родин гончарів, не розділяючи їх по селах, яких у сотні було 21[915]. Проте серед останніх лише Микільська Слобідка за етнографічними статистичними даними відома як гончарний осередок кінця XIX—XX ст. П. Земятченський у 1798 р. відзначив, що гончарством займаються майже всі жителі слобідки, Ю. Лащук за цей же рік називає 100 гончарів. Микільську Слобідку як головного постачальника керамічного посуду на ярмарки Борисполя, у 1873 р. згадує Ф. Вовк (див. додаток 4: 4).

У 2017 р. Андрій і Анатолій Оленичі при шурфуванні території колишньої Микільської Слобідки (біля сучасної станції метро Лівобережна) зафіксували два горни і залишки гончарного виробництва, датовані монетами першої половини XIX ст.[916] Продукцію майстерні складали переважно горщики і миски, серед останніх переважали полив'яні флянцровані. Можна припустити, що подібний асортимент і якість продукції були властиві для цього центру і у XVIII ст., принаймні, в кінці століття. До речі, спостерігається подібність керамічного комплексу з Микільської Слобідки та посуду з Микільського Полика, звичайно, з урахуванням хронологічних відмін. Отже, у XVIII ст. володіння Пустинно-Микільського монастиря (Микільський Полик і Микільська Слобідка) були найбільшими після Київського Подолу гончарними осередками на території сучасного Києва.

«Румянцевський опис» 1766 р. згадує й інших монастирських гончарів: 7 майстрів, які знаходились у відомстві КПЛ, мешкали в різних місцях Печерська[917], 1 — на Звіринецькому поселенні Видубицького монастиря, 1 — на слободі Вишній (Верхній) Кудрявець Софійського монастиря[918].

Підводячи підсумок, слід зазначити, що на території сучасного Києва археологічно виявлено сім місць (локацій) із залишками гончарного виробництва кінця XVI — першої половини XIX ст. Найбільшим осередком був Поділ, де майстри гончарного цеху проживали переважно в уроч. Гончарі-Кожум'яки. П'ять осередків можна пов'язати з монастирськими майстернями, найбільші з яких були у власності Пустинно-Микільського монастиря. Ще три невеликі осередки (Вишній Кудрявець, Сирець, Пріорка) можна локалізувати за архівними джерелами. У першій половині — середині XVII ст. гончарство зафіксовано на Видубичах, в уроч. Гончарі-Кожум'яки і на Подолі (вул. Костянтинівська, 6/8), в другій половині століття — на Печерську біля КПЛ і на Гончарах. Інші осередки (зокрема більшість горнів на Гончарах) датуються XVIII ст. За писемними джерелами приблизна кількість гончарів у другій половині XVIII ст. у межах сучасного Києва становила не менше 100 осіб (≈80 цехових і ≈20 монастирських), а з урахуванням учнів і підмайстрів — понад 150 чоловік. Переважна більшість київських осередків припинила своє існування, очевидно, у XIX ст., лише Микільська Слобідка продовжувала функціонувати до початку XX ст. Проте гончарство у київських передмістях було розвинене ще в кінці XIX — на початку XX ст.[919]

Вишгород. У 2002 р. гончарний горн тут дослідили В. Козюба і Р. Орлов[920] Він ямний, двоярусний, округлої форми, з внутрішнім діаметром 1,2 м (рис. 284). Стінки випалювальної камери збереглися на висоту 0,58 м. Черінь має 6 *дучок*, діаметром 10 см кожна. Загальна збережена висота горна становить 1,5 м, довжина периферійної топки становить також 1,5 м. Заповнення топкової камери повністю не вибиралось, оскільки горн передба-

912. Мовчан, Климовський 1997, с. 84—85.
913. Пономаренко, Різник 2003, с. 63.
914. Лазаревська 1926, с. 295; Данченко 1974, с. 25.
915. Мандзюк 1926, с. 62.
916. Оленич, Оленич 2018.
917. Поселення за Васильківськими воротами Печерської фортеці — 1; слобідка Свято-Озерська біля Звіринецького озера — 1; Печерський Звіринець — 5.
918. Лучицкий 1888, с. 23—34, 51, 63, 65.
919. Королев 1892, с. 431; Лисін 1918, с. 67.
920. Козюба, Орлов, Чекановський 2003.

чали музеефікувати, але зондування топкової камери біля задньої стінки показало, що між нею і опорною перегородкою є простір, тобто *козел* не підходить впритул до стінки горна, завдяки чому забезпечується рух розжарених газів по кільцевій траєкторії. За цією ознакою О. Бобринський зараховує такі горни до окремого виду IV[921]. *Козел* і *черінь* виконано з бракованих горщиків, наповнених глиною. Фрагменти горщиків використано і при спорудженні стінок горна. Біля нього простежено *пригребицю* 1,65 × 1,35 м, яка мала земляну сходинку в протилежному від топки куті. На її дні виявлено монету 1628 р. Горн і пригребиця були заповнені *димленим* і *білим* посудом, але майже без поливи, за винятком кількох горщиків з *крайкуванням*. Горщики із заповнення і конструкції горна однотипні. За монетою і керамікою комплекс можна датувати першою третиною XVII ст. Як вважає О. Лагунова, цей горн належить до періоду відновлення Вишгорода в 1607—1608 рр. як містечка і замку київським хорунжим Гойським[922].

Ще одна піч була досліджена 1972 р. В плані вона круглої форми, діаметром 1,55 м, з периферійною топкою, довжиною 1,1 м, неповним куполоподібним завершенням, вкопана в яму (рис. 283). Піч складена з каміння і плінфи. Автор розкопок В. Чумаченко визначив її як коптильню і датував давньоруським часом. Але Н. Блажевич, переглянувши матеріали із заповнення печі, а також польову документацію, прийшла до висновку, що піч є гончарним горном і належить до ранньомодерного часу[923]. Справді, форми вінець горщиків із заповнення, судячи за малюнком, можна датувати другою половиною XVI — початком XVII ст. Форма і розміри печі також близькі до відомих горнів цього часу. Але відсутність внутрішньої конструкції і наявність отворів у стінках із залишками обвугленого дерева не дозволяють впевнено атрибутувати цю споруду. Та і фрагментів бракованої кераміки біля горнів зазвичай буває набагато більше.

Дані про гончарство Вишгорода, пізніші за XVII ст., поки що відсутні.

Білогородка. На початку XX ст. В. Хвойка розкопав тут горн, який датував XVII ст.[924] Він складений з цегли на глині, всередині розділений «поздовжньою перегородкою із глини і мав 2 отвори для диму», добре збережений. Висота його становить 1 м, довжина — 2,4 м, ширина — 1,9 м. Більш детальна інформація відсутня. Ймовірно, горн відносився до типу двоярусних, з опорною перегородкою і периферійною топкою, можливо, овальної форми. Біля горна, крім посуду, знайдено велику кількість кахель, які не були у вжитку. Вони прикрашені геометричним, рослинним орнаментом і різними сюжетними зображеннями (лев, Самсон тощо) з написами. Співставивши окремі кахлі, можна було прочитати: «*ремесникъ Бѣлогородский*»[925]. Аналогічний напис на кахлях, але збережений повністю, виявив В. Антонович у Білогородці ще в 1870-х рр.: «*сию пѣчь робилъ Матвии Бартьтошевичъ родомъ съ Парцева, ремесникъ Бѣлогородский*» і за написанням літер датував його XVII ст.[926] Судячи з цього визначення, а також зі знахідок сюжетних кахель, аналогії яким відомі у Києві в шарах кінця XVII — початку XVIII ст., горн можна датувати приблизно цим же часом. В архівних матеріалах В. Хвойки зберігається малюнок поперечного розрізу якоїсь печі без підпису[927]. Не виключено, що це — креслення саме цього горну, оскільки воно підходить під його опис, а інша піч давньоруського часу, розкопана у Білогородці В. Хвойкою, мала інакшу конструкцію.

Ще один гончарний горн у 1969 р. дослідив Б. Рибаков[928]. Його діаметр становив 1,6 м, висота стінок випалювальної камери — 0,75 м (рис. 285). Остання, очевидно, була відкритою, оскільки верхній її обріз чіткий, незруйнований. Висота топкової камери становить 0,40—0,45 м, товщина *череня* — 0,25 м, в ньому є 8 *дучок*. Довжина периферійної топки 1,10—1,15 м. Особливістю даного горну є дуже довга опорна перегородка (2,40 м), яка виходить в периферійну топку і розділяє її навпіл. Стінки горна споруджено з жолобчастої цегли розміром 0,16 × 0,30 м, поставленої на ребро, а *черінь*, *козел* і периферійну топку — очевидно, з глини. Біля південної стінки горну зафіксовано 4 стовпові ями від будівлі розміром 4 × 3 м, можливо, навісу. Автор розкопок у звіті датує горн XVII ст., на що вказує і жолобчаста цегла, з якої він зроблений. Але в публікації сказано, що горн був заповнений розписаними горщиками XVIII—XIX ст.[929] Матеріал з цього комплексу було вивезено «на обробку» за межі України, через що немає змоги уточнити його хронологію. Проте на світлині біля горну видно горщики

921. Бобринский 1991, с. 190.
922. Лагунова 2004, с. 40.
923. Блажевич 2010.
924. Хвойка 1913, с. 91.
925. Хвойка 1909—1911.
926. Антонович 1879, с. 303.
927. Хвойка 1909—1911, фото 67. 2.
928. Рыбаков 1969, с. 18—19.
929. Рыбаков, Николаева 1970, с. 287.

з високими прямими вінцями, які можна датувати не раніше кінця XVII ст.

У 1982 р. Є. Ліньова над дорогою, що веде через річку Ірпінь, виявила ще один горн, який став помітним в результаті зсуву ґрунту[930]. Він вцілілий лише частково, його загальна висота становить 1,50 м, випалювальної камери — 0,58—0,60 м, топкової камери — 0,73—0,77 м (рис. 284: 5). Товщина череня — 0,13—0,16 м, його внутрішній діаметр — 1,38 м, діаметр верхньої частини випалювальної камери — 1,28 м, ширина *козла* — 0,30 м. Горн споруджений з глини. Згідно звіту про розкопки, він був заповнений керамічним посудом, навіть цілим, датованим у широких хронологічних межах XVII—XIX ст. Наразі у фондах Археологічного музею кафедри археології та музеєзнавства КНУТШ вдалося виявити лише розвал нижньої частини, п'ять вінець і кілька фрагментів стінок горщиків з цього комплексу[931]. Посудини відносяться до третього типу, відтак горн можна датувати першою половиною — серединою XVII ст.

Про гончарство Білогородки XIX—XX ст. даних не знайдено.

Бориспіль. Переписні книги 1666 р. згадують у «Баришполі» п'ятьох гончарів, а «Румянцевський опис» 1766 р. — трьох: двох монастирських і одного підсусідка. За даними Ю. Лащука, у 1898 р. тут працювали три гончарі, а припинилося гончарне виробництво у першій половині XX ст. (додаток 4: 4).

У 1925 р. Є. Козловська зафіксувала тут потужний культурний шар ранньомодерної доби з великою кількістю глиняного посуду, зокрема, полив'яних тарілок зі штампами і розписом[932]. Ця кераміка, очевидно, засвідчує досить високий рівень місцевого виробництва. Гончарний горн у 2019 р. тут дослідили В. Івакін та А. Оленич[933]. Наразі цей матеріал ще повністю не опрацьований і не введений до наукового обігу. За попередньою короткою публікацією можна сказати, що горн двоярусний, круглий в плані, загальною довжиною 2,1 м, шириною 1,1 м, з периферійною топкою (рис. 284: 6). Даних про облаштування топкової камери і кількості *дучок* у черені немає. У культурному шарі поряд з горном знайдено дві монети «боратинки» 1660-х рр. Автори розкопок датують горн другою половиною XVII—XVIII ст. За опублікованими малюнками горщиків датування горна можна звузити до другої половини XVII — початку XVIII ст.

Переяслав. У 1666 р. в Переяславі писемні джерела згадують одного гончара[934]. «Описи Київського намісництва» 1786 р. вказують, що тут виготовляли глиняний посуд і продавали його в місті та сусідніх населених пунктах[935]. Описи 1798—1800 рр. згадують у Переяславі 5 «горшечников»[936].

Археологічно тут досліджено чотири горни. Перший з них 1956 р. відкрив М. Каргер та 1960 р. розкопав Р. Юра[937]. Горн споруджено на залишках стіни подвір'я митрополита XI ст.[938] Він овальної форми, розміром 1,5 × 2,0 м, стінки випалювальної камери вціліли на висоту 0,3 м (рис. 286). Товщина череня становить 0,12 м, в ньому зафіксовано 14 *дучок* круглої і овальної форми, діаметром до 0,12 м. Висота топкової камери — 0,45 м. Вціліла частина периферійної топки довжиною 0,8 і шириною 0,4 м. Товщина стінок топкової камери більша, ніж стінок випалювальної камери. Вимурувано горн з каменів і плінфи XI ст., а також уламків брускової жолобчастої цегли. З внутрішньої сторони стінки печі загладжені. Заповнення горна складає побутова кераміка — фрагменти горщиків, покришок, полив'яної тарілки, кахлі тощо[939].

Автори розкопок датують горн XVII ст., оскільки, на їхню думку, шар з горном на початку XVIII ст. перекрив земляний бастіон. На користь такого датування може свідчити і використання жолобчастої цегли у конструкції. Проте Д. Тетеря вважає, що горн був вкопаний у насип бастіону, спорудженого 1709 р., і відповідно датує горн і кераміку з нього першою половиною XVIII ст.[940] Однак ілюстрацій із зображенням кераміки в публікації немає, і ці матеріали в подальшому потребують повного опрацювання і введення до наукового обігу та уточнення хронології.

Ще два горни було досліджено у 1980—1990-х рр. Перший з них у 1989 р. по вул. Малій Підвальній розкопав М. Буйлук[941], другий — по вул. Сікорського Михайла, 19 у 1994 р. — О. Колибенко[942]. За

930. Линева 1982, с. 7—8.

931. Висловлюю щиру подяку директору музею Любові Григорівні Самойленко за допомогу у пошуку матеріалів.

932. Козловська 1926.

933. Івакін В. та ін. 2020.

934. Ред. Романовський 1933, с. 206.

935. Ред. Сохань та ін. 1989, с. 61.

936. ред. Сохань та ін. 1997, с. 44.

937. Юра, Сікорський, Асєєв 1960, с. 2, 4—5.

938. Юра спр. 18, арк. 203.

939. Тетеря 2014, с. 46.

940. Тетеря 2014, с. 46.

941. Сикорский и др. 1986, с. 25—28, кресл.14—16, фото 59; Буйлук 1993.

942. Колибенко 1994, с. 5—9, рис. 11—19; Колибенко 1998.

конструкцією горни належать до одного типу — двоярусних, з *козлом* і периферійною топкою (рис. 287; 288). Суттєвою відмінністю в конструкції є наявність у першого з них отвору в задній частині опорної перегородки, як і у вишгородського горна. Різняться горни також за розмірами і формою: в плані перший підпрямокутний із заокругленими краями, другий — круглий; діаметр першого горну 1,55 м, довжина топки 0,80—0,85 м; діаметр другого — 1,6—1,7 м (довжина топки невизначена). В *черені* першого горну — 17—18 *дучок*, *черінь* другого — зруйнований, зафіксовано сліди лише 6-ти жаропровідних каналів — 4 *прогони* і 2 *дучки*. Складені горни також з різного матеріалу: стінки першого — із сирцевих блоків 17 × 5 см (з вмурованими 2 кахлями), *козел* і *черінь* — з цегли (10 × 5 і 14 × 5 см). Стінки другого горна споруджено з вальків глини з половою, а *козел* вирізано в лесі і зверху вмуровано ряд кахель. Із кахель, очевидно, було складено і *черінь*. Поряд першого горна зафіксовано припічну яму округлої форми. Продукція обох горнів — посуд і кахлі: в другому — тільки світлоглиняні горщики з описко́ю, в першому — ще й кераміка з підполив'яною мальовкою і штампами, а також димлена[943]. Перший горн автори розкопок датують XVIII ст. Посуд з другого горну має численні аналогії серед кераміки першої половини — середини XVII ст. з Києва, завдяки чому його можна датувати цим же часом.

Про четвертий горн на майдані Княжий двір (колишня площа Переяславської ради) є лише згадки у публікації[944].

За інформацією Ю. Лащука, гончарство у Переяславі припинилося у XIX ст.

Біла Церква. У звіті про археологічні розкопки 2011 р. є згадка, що під час будівництва 1998 р. незаконно «були проведені землерийні роботи на розі вулиць Гагаріна і Нечуя-Левицького», в результаті яких знищено культурний шар з об'єктами. Серед останніх було «приміщення гончарної майстерні XV—XVI ст. з великою кількістю керамічного посуду»[945]. Проте цей комплекс ще потребує опрацювання і уточнення хронології. Писемних згадок про гончарство Білої Церкви наразі не знайдено.

Дибинці. Тут у XVIII ст. існував гончарний цех, оформлений у вигляді церковного братства, дві цехові книги якого 1744—1817 рр. опублікувала О. Коваленко. За її підрахунками, ці книги згадують прізвища близько 350 осіб, які були майстрами цеху впродовж 73 років, включно з 27 цехмістрами[946]. У 1861 р. Ф. Лебединцев відзначив, що братство на той час зберігало багато рис і звичаїв, характерних для XVIII ст.[947] Через 50 років, у 1912 р. М. Іонов описав у Дибинцях вже залишки цехового ладу[948], а в 1927 р. до білоцерківського музею було передано палицю цехмістра[949]. Попри розпад цеху, гончарство в цьому осередку існувало до кінця XX ст. і неодноразово вивчалося дослідниками[950].

Гончарству Дибинців присвячено багато робіт, але його археологічне вивчення почалося лише нещодавно. Між тим, саме археологічні свідчення є пріоритетними у вивченні історії керамічного виробництва цього села, оскільки гончарство тут припинилося, і можливості його етнографічного вивчення мінімальні. Археологічні розвідки, у 2016 р. проведені у Дибинцях А. Борисовим, показали наявність тут кераміки кінця XVI—XVIII ст., переважно у центрі і на кутку «Зацерква». Але про безперечне гончарне виробництво поки що свідчать лише напівфабрикати мальованих мисок XIX—XX ст., які трапляються по всій території села, концентруючись в окремих місцях, де, очевидно, розміщувалися горни[951]. В подальшому цей осередок є перспективним для археологічного обстеження і виявлення залишків гончарного виробництва ранньомодерного часу.

Інші гончарні осередки Київщини можна локалізувати за даними писемних джерел, яких для XVII ст. обмаль (див. додаток 4: 4). Так, до 1628 р. належить згадка про 2 гончарів у Фастові, до 1666 р. — 1 у Воронкові і до 1683 р. — 1 в Іванкові. У пізніший час гончарство у цих населених пунктах невідоме.

Більше писемних джерел є для XVIII ст., особливо для його другої половини. В кінці XVIII ст. досить значними центрами були Васильків, Обухів і Нові Петрівці. У Василькові в 1755 р. було 10 гончарів, в 1766 р. — 7 (з яких 6 було цеховими, хоча окремого цеху не мали), в 1780 р. налічувалося 8 гончарів. У Нових Петрівцях в 1766 р. зафіксовано три гончарі, а в Обухові лише один[952]. Але вже в кінці XVIII ст. ці населені пункти постають досить великими осередками, які у значних кількостях постачали до Києва горщики і миски (додаток 5: 4). В табл. 4.7 представле-

943. Колибенко 1998; Буйлук 1993.
944. Бузян та ін. 2007, с. 180.
945. Петраускас та ін. 2012, с. 14.
946. авт.-упор.Коваленко 2019а, с. 265, 274—275.
947. Лебединцев 1862.
948. Ионов 1912, с. 4.
949. Устенко 1930.
950. Данченко 1966а.
951. Чміль, Козюба, Борисов 2018.
952. Шамрай 1931, с. 252, 270.

Таблиця 4.7. Привіз посуду до Києва у 1799 р.

Гончарні осередки	Продукція, у возах			
	горщики	миски	миски менші	всього
Обухів	3	18	1	22
Петрівці	17	—	—	17
Слобідка	20	—	—	20
Ржищів	2	—	—	2
«*сторонние*»	5	8	—	13
Всього	47	26	1	74

но дані про привезення до Києва гончарної продукції за прибутковою книгою київського гончарного цеху 1799 р.

Спостерігається чітка спеціалізація гончарних центрів: миски постачали лише обухівські гончарі, а горщики — переважно петрівські і слобідські (з Микільської Слобідки). Один раз зафіксований ржищівський гончар, іноді вказані сторонні гончарі без зазначення села. Горщиків привозили майже вдвічі більше, ніж мисок, але коштували вони, ймовірно, дешевше — з продажу возу горщиків платили до цеху 10 коп., а возу мисок — 15—20 коп. Приїжджі ремісники збували свою продукцію переважно для перепродажу цеховим київським гончарам або їх удовам (додаток 5: 4). Гончарство у Василькові, Обухові і Нових Петрівцях функціонувало і розвивалося у XIX—XX ст. (додаток 4: 4).

В інших селах і містечках, які згадуються в джерелах другої половини XVIII ст., налічувалося від одного до трьох майстрів, які виробляли, ймовірно, простий посуд для свого і навколишніх поселень (додаток 4: 4). Такими є Трипілля, Мала Бугаївка, Плисецьке, Мотовилівка, Борова, Нещерів, Віта Поштова, Гоголів, Ржищів, Тараща. Два гончарі працювали 1766 р. у Межигірському монастирі. Деякі з названих осередків припинили функціонувати у XIX ст. (Трипілля, Мотовилівка), інші — були діючими ще в другій половині XX ст. (Ржищів, Тараща). Але більшість з них на початку XIX ст. не згадуються. В подальшому цей список осередків має поповнитися завдяки опрацюванню архівних джерел, перш за все «Румянцевського опису» 1766 р., а також інвентарів, описів маєтностей та інших документів, які стосуються Київщини.

Отже, на основі писемних і археологічних джерел вдалося локалізувати 32 гончарних осередки на території Києва і Київщини. Близько десяти з них були досить великими, з розвиненим гончарним виробництвом: використанням різних технік оздоблення, поливи, широким асортиментом виробів (урочища Видубичі, Гончарі-Кожум'яки і Микільський Полик в Києві, Переяслав, Вишгород, Білогородка, Дибинці, Обухів, Васильків, Нові Петрівці). Їх продукція вироблялась у значних обсягах. В той же час у багатьох селах і містечках проживало по кілька гончарів, які робили, ймовірно, простий дешевий посуд і постачали його жителям свого та навколишніх сіл.

4.2.2. Організаційні форми виробництва

Ці форми були традиційними для пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу. У великих містах і містечках, а іноді і в селах, гончарі були об'єднані в цехи. Але архівів гончарних цехів цього часу збереглося вкрай мало. Так, для Київщини ми маємо, як про це йшлося вище, цехову документацію лише для Київського і Дибинецького гончарних цехів. В Києві вона різнопланова, краще збереглася, хоча й розпорошена по кількох архівах. З нею працювали науковці 1920-х рр. і сучасні. Але, попри те, що її неодноразово використовували дослідники, весь корпус документів потребує повного опрацювання в майбутньому із залученням інших архівних матеріалів, що дасть змогу відтворити історію і всі аспекти функціонування Київського цеху. Документація Дибинецького цеху складалася всього з кількох цехових книг, дві з яких опубліковано[953]. Інформація про інші гончарні цехи потребує пошуку архівних джерел і може бути темою наступних досліджень. Крім власних цехів, іноді гончарі входили до інших, як, наприклад, київські до 1730-х рр. (ймовірно до ковальського) або васильківські[954].

Цеховий устрій вказаних гончарних цехів типовий для пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу і не є темою нашої роботи. Щодо виробництва посуду слід зауважити,

953. авт.-упор. Коваленко 2019а.
954. Шамрай 1929, с. 79; 1931, с. 190.

що ознаки занепаду цехової системи у Києві за архівними джерелами помітні вже з кінця XVIII ст., коли гончарі менше займались виробництвом, а більше спеціалізувались на перепродажу продукції некиївських гончарів та спорудженні печей і груб[955]. Однак посуд все ж виготовлявся, навіть у XIX ст., що засвідчують книги запису учнів і майстрів. Так, 1789 р. майстер взяв учня і зобов'язувався навчити його виготовленню «*горшковъ, мисокъ, чашокъ и другой разной поливьяной посуды*». У 1821 р. майстер найняв підмайстра для виготовлення чотирьох різновидів горщиків за 50 руб. на рік, 1834 р. інший підмайстер отримував 50 коп. за 100 горщиків, а ще один — зобов'язувався виготовляти в день 60 невеликих горщиків і 60 покришок[956]. Як бачимо, у XIX ст. мова йде лише про горщики, як, імовірно, найбільш «ходовий» товар у цей час. У цехових книгах Дибинців взагалі немає згадок про виробництво керамічної продукції. Хоча, безперечно, за документацією обох цехів в майбутньому можна буде відтворити типові риси організації гончарних цехів Київщини. Також можливо буде провести їх порівняльний аналіз для виявлення різниці гончарної цехової організації великого міста і села.

Крім цехових ремісників, були ще монастирські і приватновласницькі гончарі та нецехові (партачі). Найбільше писемних і археологічних даних маємо для монастирського гончарного виробництва — вже згаданих майстерень Пустинно-Микільського, Печерського, Видубицького, можливо, Кирилівського та Софійського монастирів. Двоє монастирських гончарів у 1766 р. працювали в Борисполі[957]. Свої «гончарні» мали Мгарський монастир на Полтавщині і Медведівський — на Черкащині[958]. Нецеховими гончарами були жителі Обухова, Петрівець і Ржищева, які продавли посуд у місті, сплативши за це до Київського цеху певну суму. Але їх соціальний статус невідомий. До цехів не належали й гончарі-козаки та «посполиті», згадувані в «Румянцевському описі»[959]. Найменше згадок у писемних джерелах є про гончарів, які належали приватним особам. Так, у щоденнику Я. Марковича є кілька записів про гончарне виробництво у с. Криски, що належало йому, звідки в панський маєток присилали горщики[960]. Серед учнів Київського гончарного цеху згадано поміщицького кріпака[961]. Але загалом ці питання ще потребують ґрунтовних досліджень.

Гончарі платили податки зі свого ремесла або відповідно до свого економічного стану (додаток 5: 1). За «Поштовим статутом» Сигізмунда II Августа 1558 р. було встановлено податок на ремесло (зокрема, для гончарів) в один гріш, причому за підмайстрів не треба було платити[962]. Сплату такого податку документи фіксують у 1563 р.[963] Хоча у 1565 р. гончарі м. Потелича на Львівщині платили з ремесла по 8 грошей[964]. У 1603 і 1631 рр. у документах відмічено значно більшу суму податків, неоднакову для різних міст. Так, для києво-печерських гончарів вказано 1 злотий і 18 грошей польських з ремесла і 24 гроші «з домов»[965]. Очевидно, з часом сума податків зростала (ймовірно, у зв'язку з інфляцією). У «Переписних книгах» 1666 р. вказано суму податків, встановлену вже московською царською владою: усіх жителів було поділено на 6 майнових груп, кожна з яких мала платити певну суму. Гончарі переважно згадані серед третьої статті — людей середнього достатку, хоча іноді — серед 1-ї та 2-ї, а також серед бідних (4-ї—6-ї статей)[966]. Гончарі 3-ї статті з Лубен були обкладені податком по 8 алтин і 2 денги з двору[967]. А гончар 1-ї статті з Переяслава платив рубль податків[968]. У багатьох з них були коні, іноді воли (додаток 5: 1). Для XVIII ст. маємо також деякі документальні свідчення про економічний стан гончарів. Так, ремісники Гетьманщини у 1730-х рр. ділилися на «грунтових», «средне-грунтових» і «крайне убогих»[969]. Про існування майнового розшарування гончарів також свідчить «Румянцевський опис» 1766 р. Т. Круглова вказує на присутність гончарів серед власників середніх капіталів[970]. А деякі гончарі Пустинно-Микільського монастиря мали найманих працівників і вели справу в досить великих розмірах, хоча всі були безземельні. Найманих робітників мали й деякі цехові майстри. В той же час гончар Софійського монастиря, який проживав на Вишньо-

955. Попельницька, Чекановський 1995, с. 56—58.
956. Клименко 1929, с. 72, 77, 167.
957. Шамрай 1928, с. 83.
958. Лазаревский 1889, с. 72, 75; Гугля, Сиволап 2005, с. 53.
959. Мандзюк 1926, с. 121.
960. Маркович 1897, с. 185—186, 270.
961. Клименко 1929, с. 167.
962. Памятники… 1846, с. 211.
963. Архив… 1890, с. 75.
964. Gajerski 1960, s. 43.
965. Яковенко 1989, с. 68—71; Архив… 1886, с. 360, 387, 389.
966. ред. Романовський 1933; див. додаток 5: 1.
967. Лазаревский 1899, с. 37.
968. ред. Романовський 1933, с. 206.
969. Судиенко 1853, с. 112, 165, 182.
970. Круглова 1989, с. 113—114.

му Кудрявці, платив один рубль податків, як і економічно найслабші платники[971]. Цікаво, що таку ж суму податку за 100 років перед тим (у 1666 р.) сплачували найзаможніші гончарі (очевидно, тут маємо справу зі знеціненням грошей). Взагалі питання економічного стану гончарів Київщини повинні стати темою окремого дослідження. Багато матеріалу для другої половини XVIII ст. може дати повне опрацювання «Румянцевського опису» 1766 р.

Крім грошових податків, документи фіксують також натуральні побори продукцією ремісників, що є найбільш важливим для нашої теми. Так, у 1552 р. згадується податок на Луцький замок, який гончарі с. Колчина сплачували горщиками і дзбанками[972]. Глиняним посудом (горщиками, ринками, дзбанками) податок на замок в Любачеві у XVIII ст. сплачували гончарі Потелича[973]. У першій половині XVIII ст. натуральні податки зафіксовані і на території Гетьманщини — в Глухові і Конотопі, де гончарі відбували свої повинності, крім іншого, «*датком горшков*» [974]. Гончарі Опішні, Зінькова, Грунів також мали давати щорічно на гетьманський двір по возу горщиків і гладушів, а жителі Веприка — віз горщиків[975]. У 1766 р. на Київщині «посполитий» гончар з с. Мотовилівки замість чиншу віддавав на рік 50 глечиків власного виробництва[976]. Однак ці питання також потребують детального вивчення і пошуку архівних джерел.

Отже, у великих осередках були гончарні цехи. Крім того, гончарі могли входити в інші цехи, або були позацеховими, монастирськими чи залежними від поміщиків. Майновий стан майстрів був різним. Податки вони платили і грошові, і натуральні (своєю продукцією).

4.2.3. Збут виробів

Значні обсяги гончарного виробництва були зумовлені попитом на ці вироби. Важко погодитись з дослідниками, які вказують на зменшення гончарного виробництва наприкінці XVIII ст. у зв'язку з розвитком виготовлення фабричного фаянсу. Останній був дорогий і вживався переважно в середовищі соціальної еліти[977]. Фаянсові фабрики не могли задовольнити попит на дешевий посуд навіть на рубежі XIX—XX ст. Так, у 1892 р. Н. Пономарьов зазначав, що до великих міст (Російської імперії) постачаються горщики та інший глиняний посуд майже виключно кустарного походження, оскільки заводи не можуть конкурувати з кустарями за дешевизною виробів[978]. Якщо така ситуація була в кінці XIX ст., то століттям раніше у гончарів не існувало жодної конкуренції з мануфактурним виробництвом. В київських культурних шарах кінця XVIII ст. трапляються лише окремі фрагменти фаянсового посуду. Їх кількість різко збільшується у XIX ст., але і в цих шарах є багато гончарних виробів. Попит на продукцію гончарного виробництва зумовлювався потребами кожної сім'ї в різному посуді, які становили в середньому до 50—60 одиниць[979].

На жаль, про торгівлю гончарними виробами у XVI—XVII ст. на території Середньої Наддніпрянщини дані відсутні. Хоча в джерелах і літературі є свідчення про великі обсяги збуту керамічного посуду та перевезення його на великі відстані для Західної України. Так, у Старому Самборі в 1579 р. Стефаном Баторієм був заснований склад гончарних виробів для Підгір'я[980]. У XVI ст. гончарі мали ятки на ринках Львова і Миколаєва, де збували свою продукцію: у 1535 р. у Львові було 12 гончарних яток, у 1558 — 20. Кожний гончар міста Сокаля міг постачати на торг щорічно 20 возів посуду[981]. Про розвинену торгівлю гончарними виробами на західних українських землях свідчать дані про мито за продаж[982]. Наприклад, в Чорторийську в 1545 р. від кожної ком'яги (човна) брали, крім іншого, по горщику[983]. Про *горшкове мито* з жителів Колчина, Жидичина та Ліплян йдеться у документі 1567 р.[984] Але поширювати ці дані на Середнє Подніпров'я було б некоректно. Обсяги виробництва тут були меншими, особливо у XVI ст., а, отже, і торгівля не була такою розвиненою. Хоча, якщо ґрунтуватися на зв'язках технологічного рівня з організаційними формами виробництва, які встановив О. Бобринський, з певністю можна стверджувати, що в цей час гончарне виробництво було ринковим, на що вказують такі ознаки, як витягування посуду на крузі (РФК 7) і випал у горнах[985]. Також

971. Лучицкий 1888, с. 65; Шамрай 1931, с. 202.
972. Архив… 1886, с. 178—179.
973. Горницький 1890, с. 223; Gajerski 1960, s. 44.
974. Єршов 1926, с. 121—124.
975. Судиенко 1853, с. 165, 182, 197, 203.
976. Шамрай 1931, с. 243.
977. Коваленко 2010, с. 220—221.
978. Пономарев 1892, с. 346.
979. Пошивайло 1993а, с. 208.
980. Лащук 1969, с. 279.
981. Матейко 1959, 16—17.
982. Грушевський 1995, с. 104.
983. Памятники… 1859, с. 130.
984. ред. Кравченко, Яковенко 1990, с. 122.
985. Бобринский 1978, с. 34.

можна припустити виробництво на замовлення, свідченням чого є наявність клейм на посуді.

Для XVIII ст., особливо для другої половини століття, інформації з цього питання є більше. За радіусом збуту представлені всі три види гончарного ремісничого виробництва з ринковим продажем продукції (P_1—P_3), виділені О.Бобринським[986]:

До першого виду (P_1) відноситься виробництво з мінімальним радіусом збуту на місцевому ринку — в тому самому населеному пункті або на відстані 1—8 км. Невеликі центри обслуговували переважно свою округу, як, наприклад, гончарі Переяслава, де глиняний посуд, який виготовляється у місті, «*продается в оном же городе и по другим соседним ему уездным городам и местам*»[987]. А в Березні ремісники, включно з гончарами, «*своими рукоделиями только свой город и ближайших жителей довольствуют*», так само як і майстри Городища та Зінькова[988]. В Коропі гончарі «*работы свои производят на обывателей только здешних*»[989]. У Києві про місцевий збут гончарного посуду свідчать полив'яні тарілки зі штамповими і мальованими орнаментами, знайдені у Верхньому місті, але зроблені за всіма ознаками на Гончарах-Кожум'яках.

До другого виду (P_2) відноситься виробництво зі збутом на базарі або шляхом розвозу по навколишній окрузі в радіусі не більше одного дня шляху, тобто на 20—30 км. Із таких недалеких осередків, очевидно, привозили глиняний посуд на ярмарки і торги, які відбувались у кожному повітовому містечку[990]. Наприклад, із довколишніх місць привозили глиняний посуд в Чернігів і Остер[991]. Гончарі Лохвиці продавали свої вироби на ярмарках в Чорнухах і Сенчі, а майстри с. Блистова — в близьких селах[992]. Вже згадані поставки посуду до Києва у кінці XVIII ст. з довколишніх сіл Обухова, Петрівець, Микільської Слобідки, Ржищева становили до 74 возів на рік. Приїжджі ремісники збували свою продукцію частково самі (сплативши податок до цехової скарбниці), але переважно продавали оптом цеховим київським гончарам чи їх удовам, які спеціалізувались на перепродажу цих виробів[993]. Траплялись випадки, коли горщиками торгували скупники[994]. Загалом при наявності значної кількості ярмарків у містах і містечках, які фіксуються у численних привілеях, логічно припустити значну торгівлю глиняними виробами на цих ярмарках, як це було засвідчено наприкінці XIX ст. Ф. Вовком на Київщині[995]. Уявлення про масштаби гончарних рядів на ярмарках Середньої Наддніпрянщини, зокрема, Київщини, у кінці XIX ст. ми можемо скласти зі світлин з архіву відомого вченого[996] (рис. 289; 290: 1, 2).

При третьому виді виробництва (P_3) продукція збувається на міських базарах або розвозиться на відстані, більші за один день шляху. В документах XVIII ст. є згадки про переміщення керамічних виробів возами і човнами на великі відстані. Так, гончарі Лохвиці свої вироби возили в Гадяч, Лубни, Пирятин, Миргород, Прилуки, Глинськ, а гончарі Куземина — в Полтаву, Кобеляки, Решетилівку і Городище[997]. Майстри сіл Осьмаки, Козолупівка, Криски та Іванків свої горщики продавали в Ніжинському, Прилуцькому і Лубенському полках[998]. Посуд з Любеча сплавляли на байдаках по Дніпру до Києва і Переяслава і далі вниз, а також розвозили суходолом у степові губернії, в Харків і Суми[999]. По Дніпру вниз йшли байдаки, навантажені різними товарами, серед яких був і глиняний посуд. Брали його в різних місцях на Дніпрі та його притоках, а збували в основному в Градижську і Кременчуці, а також Херсоні, Одесі та інших місцях[1000]. Гончарі Комишні і Хомутця Миргородського повіту відвозили для продажу свою продукцію в різні місця Катеринославської губернії[1001]. Гончарі Чернігівського повіту, а також Ріпок і Грабова збували глиняний посуд в степові місця[1002]. Мешканці деяких сіл Лівобережжя навіть спеціалізувалися на перепродажу скупленої у місцевих гончарів продукції, розвозячи її на великі відстані[1003]. Для Правобережжя є згадки про уманського гончара, який повертався з возами, товарами і грішми з Очакова, де, очевидно, збував свої вироби[1004]. Також є відомості про міські

986. Бобринский 1978, с. 26.
987. ред. Сохань 1989, с. 61.
988. Шафонский 1851, с. 383, 585, 669.
989. ред. Федоренко 1931, с. 396.
990. Ред. Сохань 1989, с. 62, 64, 80, 207, 225, 305; 1997, с. 36, 57, 68, 82, 99, 104, 108.
991. Ред. Сохань 1997, с. 33, 36.
992. Шафонский 1851, с. 600; ред. Федоренко 1931, с. 10.
993. Приказы… 1787, арк. 27—29.
994. Мандзюк 1926, с. 152.
995. Волков 1874.
996. Вовк б. р., спр. 238-а, арк. 3, 5, 7.
997. Шафонский 1851, с. 600, 643.
998. Ред. Федоренко 1931, с. 24, 28.
999. Шафонский 1851, с. 316.
1000. Ред. Сохань 1997, с. 60.
1001. Ред. Сохань 1989, с. 75.
1002. Шафонский 1851, с. 227, 322—323.
1003. Ред. Федоренко 1931, с. 23, 24, 324; Шафонский 1851, с. 322—323.
1004. Ред. Гісцова та ін. 1998, с. 291.

базари, де, очевидно, постійно торгували різними товарами, включно з гончарними. Так, Київський гончарний цех мав торгові ряди на ринку, а також продавав керамічні вироби з віконця крамнички на цеховому дворі[1005]. Масштабною торгівлею займалися, скоріш за все, крупні центри, хоча про віддалений збут виробів Київщини даних поки що не знайдено. Відповіді на ці питання в подальшому зможуть дати, крім писемних джерел, визначення особливостей продукції досліджених археологічно гончарних осередків, включно з характеристиками глиняної сировини, про що йшлося вище.

Форми збуту керамічного посуду у XVIII ст. були різними. Для Лівобережжя відомий обмін глиняних виробів на інші товари[1006]. Існувало також виробництво на замовлення. Так, М. Ханенко замовляв Новгород-сіверському гончареві полив'яні миски, давши завдатку 20 коп. Через два тижні доплатив ще 10 коп. і забрав 14 полив'яних мисок і 4 приставки[1007]. У Києві в Братському корпусі середини XVIII ст. НЗ Софії Київської знайдена посудина з клеймом у вигляді літери «Д». Її, як і клейма XVII ст., можна розглядати як знак замовника, що також може вказувати на існування в цей час виробництва на замовлення, принаймні для монастирів.

Отже, такі технологічні показники посуду як витягування на швидкому крузі (РФК 7) і горновий випал, при яких виготовляється багато якісних виробів за короткий відрізок часу, свідчать, за О. Бобринським, про безперечно ринкове виготовлення гончарної продукції. За радіусом збуту представлені всі три види ремісничого виробництва ($Р_1$—$Р_3$), виділені О. Бобринським. Таким чином у XVI—XVIII ст. гончарство було значним ремісничим виробництвом з переважно ринковим збутом продукції, хоча існували різні форми продажу посуду, в тому числі на обмін, а також виробництво на замовлення.

4.3. ФУНКЦІЇ І НАЗВИ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ

Вирішення питань, пов'язаних з типологією, хронологією, технологією керамічного виробництва, традиційно перебувають у площині археології. Водночас питання визначення назв і особливостей використання такої категорії речових знахідок, як керамічний посуд, відіграють другорядну роль. Але цей аспект вивчення керамічних артефактів є також важливим, оскільки дозволяє дослідити особливості домашнього господарства і культури харчування населення, його вірувань і побутової магії тощо. На цей аспект вивчення керамічного посуду належним чином вперше звернули увагу представники історико-культурного напряму школи О. Бобринського[1008].

Для розв'язання означених питань одних лише археологічних матеріалів замало; це значною мірою й зумовлює недостатню увагу до них археологів. Проте ранньомодерний період, на відміну від попередніх історичних епох, характеризується відносно великою кількістю писемних джерел та зображень керамічного посуду у мистецьких творах: живопису, графіці, іконопису. Означений джерельний комплекс може надати суттєву допомогу у вирішенні поставленого завдання. Витяги з писемних і архівних джерел наведено у додатку 5. До того ж, функціональне використання керамічного посуду досить повно можна відтворити за етнографічними джерелами. Дану тему, а також питання термінолексики гончарних виробів, переважно на матеріалах Лівобережжя України, активно розробляють сучасні дослідники О. Коваленко, О. Пошивайло, Л. Метка, О. Щербань та ін. Однак для Київщини з'ясування регіональних назв глиняного посуду XVI—XVIII ст. поки що не є можливим через відносно незначну кількість задіяних архівних джерел і етнографічних досліджень. Зараз можна лише в загальних рисах реконструювати ці назви, спираючись на писемні й архівні документи, які походять з різних місць України. Також їх можна частково відтворити за даними лінгвістики. В перспективі можливе широке залучення локального архівного матеріалу, який дасть змогу точніше виділити діалектні і хронологічні відміни у назвах. Ще одна значна проблема пов'язана з тим, що не завжди можна співставити назву, відому за писемним джерелом, з конкретною відомою формою посуду. Простіше це зробити тоді, коли ці назви збереглися до нашого часу. Але в документах трапляються найменування посуду, які зараз не вживаються, тому співвіднести їх з конкретними реаліями важко. Отже на цей час відтворення назв можливе лише в загальних рисах.

Виготовлений з різних матеріалів посуд, яким користувалися різні верстви населення України у XVI—XVIII ст., згідно писемних і археологічних джерел, поділявся на коштовний (святковий) та дешевий (повсякденний).

1005. Лазаревська 1926, с. 296, 298.

1006. Зуев 1787, с. 184; Шафонский 1851, с. 322—323; ред. Федоренко 1931, с. 21

1007. Ханенко 1887, с. 113, 116.

1008. Цетлин 2005, с. 72.

Перший дарували, передавали у спадок, використовували у якості посагу тощо[1009]. Найвище цінувався золотий та срібний посуд. Менш коштовними були вироби з цини, порцеляни та кришталю. Найдешевшим був посуд з гутного скла, глиняний та дерев'яний, що використовувався у повсякденному вжитку. Виняток становив оздоблений скляною поливою і розписом столовий посуд, передусім миски і тарілки, якими прикрашали оселі. Писемні джерела називають такі форми срібного посуду: *кубки, кухлі, келишки, чарки, коновки, пугарі, пукалики, штофи, талерки, полумиски, таці, рострухани*. Серед цинового (виготовленого з олова та сплаву олова зі свинцем) посуду згадуються *талерки, полумиски, миски, таці, блюда, фляшки, штофи, солянки*. Назвами мідного і бронзового (мосенжного, мосяжного) посуду були: *ковші, кандійки, чайники, лохані, кострулки, медники, панви, кумани, горщики, казанки*. Скляний посуд був представлений *суліями, фляшами, глеками, бутелками, штофами, кубками, чарками, румками, стаканчиками, солянками, стоянцями*. Порцеляновий і фаянсовий посуд це — *чашки, блюдца, мисочки, чайники*. З дерев'яного посуду згадуються лише *тарілки* і *миски* (додаток 5: 2). Проте найціннішими для нашого дослідження є згадки у писемних джерелах власне глиняного начиння. Розглянемо детальніше назви і функції глиняних виробів за їх різновидами.

Найбільше згадок у писемних джерелах XVI—XVIII ст. зафіксовано для ***горщиків***: *горшок*, *горщок*, *горщик*, для виробів маленьких розмірів — *горщечок*, *горщатко* (додаток 5: 2, 4). Назва *горшок* фігурує і в російських джерелах, наприклад, у «Азбуковнику» чи «Домострої» XVI ст.[1010] Суто українською назвою вважається *горщик*[1011]. Відома також назва *горнéць (горци*, *garniec)*[1012], що є більш ранньою, похідною від давньоруського слова *гърньць*, пов'язаного з праслов'янською основою *gъrnъ* — піч[1013]. Деякі словники рубежу XVI—XVII ст. як синонім до назви *горнєцъ глиняный* наводять застарілу назву *скудєлъ*, яка, ймовірно, на час складання словників уже не вживалась[1014].

За етнографічними даними горщики поділялись на чотири — шість гончарських об'ємів, кожен з яких був пов'язаний з певним функціональним призначенням і мав власну назву. Найбільші горщики використовували для господарських потреб і приготування страв для великої кількості осіб; великі (*борщівники*, *кілаші*, *ляцьковиє)* — для приготування перших страв; менші (*кашники, кулешінники, підкілаші, вкладниє*) — для других страв, зовсім маленькі (*махітки*, *горщата, дроб'язок*) — для приготування їжі дітям, зберігання вершкового масла, сметани тощо[1015].

Поділ горщиків на чотири — п'ять гончарських розмірів у XVI—XVIII ст. підтверджує розподіл об'єму на інтервальні групи археологічних горщиків, вирахуваний у понад 170 цілих взірців. При визначенні величини інтервалів для цього показника використано дані його розподілу і враховано метричні системи гончарів XIX—XX ст., в яких інтервали поділу були нерівномірні: зі збільшенням об'єму збільшувалась величина інтервалу. Всього виділено шість інтервалів: 0,4—1, 1—2, 2—3, 3—6, 6—9 та понад 9 літрів. На полігоні чітко виділяється дві вершини: малих (1—2 л) і великих (3—6 л) розмірів — умовно «кашники» і «борщівники». Кількість горщиків в інших інтервальних групах значно менша. Про поділ горщиків на гончарські об'єми є також вказівки в писемних джерелах. Так, у документах київського гончарного цеху за 1821 р. зберігся перелік чотирьох різновидів горщиків, які виготовляв підмайстер: «*Горшков разного сорта: алтынных — 60; пятаковых — 50; середних — 40; мелкого складу — 100*»[1016]. З наведеної цитати видно, що кількість посуду в групах була нерівномірною — найбільше вироблялось горщиків малих об'ємів, що підтверджує і наведений розподіл. Для археологічного матеріалу помічено хронологічну відмінність: у XVIII ст. малих горщиків виготовляли більше, ніж у XVI—XVII століттях.

Згідно писемних джерел горщики використовували для варіння, про що каже і Климентій Зіновіїв: «*горшки що ѣсти готовáть*»[1017]. Різні страви, які «*w toim horsczyku zwaremo*», перелічено в інтермедії Гаватовича[1018]. Про використання горщиків для варіння і тушкування страв, приготуван-

1009. Бакай 1885, с. 719; Головацкий 1888; Дзюба 2020; Коваленко 2011b; 2017; Мірза-Авакянц 1994, с. 68—69; Чміль 2000.

1010. Огієнко 1951, с. 39; Домострой… 1849, с. 65.

1011. Коваленко 2011b, с. 274.

1012. Огієнко 1951, с. 29; Горницький 1890, с. 223; ред. Передрієнко 1984, с. 79; упор. Німчук 1964, с. 107; ред. Цілуйко 1961, с. 253.

1013. Ржига 1929, с. 34—35; Спанатій 2001, с. 79.

1014. Упор. Німчук 1964, с. 107.

1015. Пошивайло 1993a, с. 210; Руденко 2020, с. 174; Чміль, Чекановський 2013, с. 167; Щербань, Щербань 2015, с. 438.

1016. Клименко 1929, с. 72.

1017. Зіновіїв…; Коваленко 2004, с. 85.

1018. Павлик 1900, с. 17.

ня лікарських засобів згадують й інші документи: «*варит тое зелія въ горшку*», «*увари в горщику*», «*по пів горшка кулешу варити*» тощо[1019].

На перебування горщиків, виявлених під час археологічних досліджень, у печі вказує значна закопченість їх зовнішньої поверхні, часто вкритої навіть товстим шаром нагару. Причому на більшості посудин відмічена відсутність закопченості навколо вуха. Це може вказувати на те, що горщик повертали різними боками, зачепивши за вухо рогачем, тому до вогню воно повністю ніколи не було повернуте. Закопченість і нагар характерні для горщиків з побутових археологічних комплексів. Натомість посудини із заповнення гончарних горнів, які не були у вжитку, кіптяви не мають.

Писемні джерела також згадують про використання горщиків для топлення вершкового масла («*масло не бьют, а топят: глиняный горшок со сливками помещают в истопленную печь*»), як ємності для зберігання масла, сметани, меду та інших харчових припасів: «*горщок масла*», «*масла горшков два неболших*», «*три горшки болших сметаны и молока*», «*горщокъ съ черницями*», «*горщок меду*» тощо[1020]. Майстри київського гончарного цеху носили горщики «на ралець» в якості подарунків і хабарів разом з іншим посудом[1021]. Під час виготовлення горщиків здійснювали магічні дії, спрямовані на охорону їх вмісту, про що свідчать *мітки*, нанесені під ручкою. Є також етнографічні дані XX ст. про використання горщиків у знахарстві і чаклунстві, що підтверджують і писемні джерела XVIII — початку XIX ст.: «*і зараз в горщечок наклала відьомських разних-всяких трав*», «*взявши большую жабу, называемую попуху, заключить в горшок*» тощо[1022]. Горщик зображували як символ гончарного ремесла на печатках, ціхах і корогвах гончарних цехів. Зокрема, два горщики є на корогві 1675 р. з м. Острог[1023] (рис. 291: 1).

Назву ***макітра*** лінгвісти виводять з праслов'янського *makotьra*, *makotьrtь*, що складається з двох основ — *мак* і *терти*[1024]. Поруч з терміном *макітра*, *макотра* в Україні вживали назви *макортет*, *макотерт*, зафіксовані в деяких гончарських центрах Лівобережжя. О. Ханко вважає, що макортет є перехідною формою від горщика до макітри[1025]. О. Пошивайло відносить ці назви до посудин однієї групи, але різного об'єму. Назву «макортет» виводять від макітри і лінгвісти[1026]. У писемних джерелах зафіксовано всі сучасні назви: *макітра*, *макотерка*, *макортет*, *макортетик*, *макотерт* (додаток 5. 2). Не виключено, що вони відображають як різницю у формах та розмірах, так і діалектичні варіанти. Причому ці назви трапляються лише в документах XVIII ст., більш ранні поки що не виявлені. Цікаво, що макітрою (як і зараз) в переносному сенсі називали також голову людини[1027].

Серед дослідників кераміки є різні погляди на походження і час появи макітер. Так, Ю. Лащук її появу в Україні відносив до XVII ст.[1028] Т. Романець, навпаки, вважає таку форму архаїчною. Безпосереднім прототипом української макітри, на її думку, є широкі, відкриті ранньослов'янські та давньоруські посудини. Архаїчність такої форми посуду, як вважає дослідниця, зумовлена її поліфункціональністю, що є «свідченням приналежності до середовища, не багатого на функціонально диференційовані предмети»[1029]. Очевидно, маємо два діаметрально-протилежні погляди. Як посудина з певними пропорціями, обумовленими її використанням у господарстві (функціональні ознаки), макітра може дійсно мати давнє походження. Однак конструктивні рішення та «дизайн» такої посудини у Середньому Подніпров'ї відомі лише з XV ст. Порівнюючи археологічні посудини з різноманіттям етнографічних макітер кінця XIX—XX ст. кількох гончарських величин (зокрема, мальованих і полив'яниих)[1030], можна помітити розвиток цієї форми і її диференціювання для різних потреб.

Макітра — багатофункціональна посудина. За даними етнографії, її використовували для зберігання збіжжя, соління овочів, золін-

1019. Архив… 1886, с. 178—179; Боплан 1990, с. 78; Гун Оттон 1806, с. 53; Коваленко 2011b, с. 273—274; Котляревський 1988, с. 97; Маркович 1893, с. 134; 1895, с. 6; 1897, с. 45; Метка 2014, с. 58—70; ред. Мишанич 1983, с. 127; ред. Передрієнко 1984, с. 19, 25, 29—31, 36, 39, 46, 47 та ін.; Січинський 1992, с. 97.

1020. Синицкий 1893, 4, с. 33; Архив… 1886, с. 178—179; Бытовая… 1887, с. 338, 345; упор. Горобець 1993, с. 331; Коваленко 2017; Крман 1999, с. 41, 84; Маркович 1897, с. 310.

1021. Приказы… 1787, арк. 30—30зв.

1022. Стороженко 1892, с. 129; Котляревський 1988, с. 97, Метка 2014, с. 97—99; Щербань, Щербань 2015, с. 442.

1023. Альбом… 1915, табл. XXXIII: 5.

1024. Трубачев 1966, с. 306; Спанатій 2001, с. 89.

1025. Ханко 2000, с. 56—57.

1026. ред. Мельничук та ін. 1989, с. 365—367; Пошивайло 1993а, с. 211; Спанатій 2001, с. 89.

1027. Котляревський 1988, с. 173; ред. Мишанич 1983, с. 189.

1028. Лащук 1969, с. 97.

1029. Романець 1996, с. 52—54.

1030. Руденко 2020, с. 168; Чміль, Чекановський 2013, с. 167.

ня білизни, приготування тіста, зберігання хліба та вареників[1031]. У писемних джерелах макітра також згадується як посудина для розтирання і зберігання продуктів: «*зотри в макортету*», «*зомятого в макортету*», «*розомни цибули з соллю в макортете*», «*Оутерти въ макѣтрѣ три цибулѣ*», «*в макортетику 4 фунта миндалних ягод*» тощо[1032]. Одне з джерел згадує, що макітри зберігалися разом з горщиками в пекарні[1033].

Ринки. Посуд, що нагадує ринку (у формі миски із загнутими досередини вінцями, на трьох невеличких ніжках-виступах та з порожнистою ручкою) відомий серед полив'яного посуду Давньої Русі під назвою *латка*[1034]. Ця форма також трапляється в культурних шарах XIV—XV ст. (див. розділ III). Її тогочасну появу можна пов'язати з європейськими впливами. У Західній Європі мископодібна посудина з трубчастою ручкою і на трьох ніжках відома в XIV—XVI ст.[1035], хоча більш поширеними (зокрема у Польщі) були горщикоподібні посудини з кулястим тулубом на трьох ніжках — т. зв. «грапени»[1036], на Середній Наддніпрянщині представлені лише окремими примірниками. Появу ринок Є. Круппе пов'язує з новим способом термічної обробки їжі — смаженням[1037]. Цей процес приготування страв зображено на західноєвропейських творах живопису та книжкових ілюстраціях (рис. 291: 2, 3). С. Панишко вважає, що глибокі ринки могли використовувати і для тушкування, яке, на його думку, почали широко застосовувати з XIV—XV ст.[1038] У писемних джерелах XVII—XVIII ст. ринка переважно означає посуд для смаження, рідше — варіння (тушкування?) та запікання: «*возми на ринку олей ілляной, поставъ на угляхъ*», «*на ринце то въместе усмажить добре*», «*вложи в ринку нову поливаную,… вари*», «*положъ на ринку, припечи*», «*вложи на ринку нову,… вари*», «*зогретою на ринце*», «*на волном жару присмажить в ринцѣ*», «*вложи цукру на ринку любо на пателе… усмажъ*», «*вложи в ринъку новую, поставъ на огне*» тощо[1039]. В Потелицькому гончарному цеху учні мали зробити «ринку, в котрій би усмажилося дванадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба»[1040]. Такі ж способи використання ринок зафіксовані етнографічно[1041]. Щоб ставити ринку на вогнище чи жар, потрібні були ніжки. Як казали гончарі початку XX ст., ринку «на ніжках можна на жар класти»[1042].

Назву *ринка* О. Трубачов виводить від старонімецького *rain*, *rina* (триногий глиняний горщик або тигель), від якого утворилось польське *rynka*, *ryneczka,* звідки походить і українська назва[1043], зафіксована в писемних джерелах XVII—XVIII ст. як різновид глиняного посуду[1044]. Для означення металевих посудин подібного використання вживалися терміни *сковрад*, *сковорода* (залізна) і *панва* (мідна). *Сковорода* — слово праслов'янське, а назва *панва* (яка також означала сковороду) була запозичена з польської мови не пізніше середини XVI ст.[1045] Можливо, ці назви стосувалися також мілких пласких керамічних посудин XVIII ст.

Давньоруський термін *латка* в сучасному українському гончарстві не зафіксований. Він походить від праслов'янської основи *latь* — «глиняний посуд». В писемних джерелах згадується як *черепинка* лише у російсько-українському «Азбуковнику» рубежу XVI—XVII ст. В деяких регіонах Росії слово *латка* і зараз означає глиняну сковорідку, плошку[1046].

Хронологічна зміна форми вінець ***покришок*** пов'язана, на нашу думку, зі зміною форми вінець горщиків, які в XV—XVI ст. мали виїмку для щільного припасування покришки (рис. 292: 1, 2). Покришки першого типу могли лягати краєм у виїмку або канавкою на край вінець горщика, через що до нього могли пасувати покришки різних діаметрів. Також вони підходили до ромбовидних вінець горщиків — припасовувалися краєм на пласку поверхню. Посудини такої форми зображені у польських стародруках, хоча серед публікацій західноєвропейської археологічної кераміки трапляються дуже рідко[1047]. С. Панишко вважає причиною масової появи

1031. Пошивайло 1993a, с. 211; Руденко 2020, с. 168; Щербань, Щербань 2015, с. 439.

1032. Коваленко 2011b, с. 275; ред. Передрієнко 1984, с. 26, 34, 48, 51, 65, 81, 86, 88, 89; Опись… 1884, с. 1172.

1033. Опись… 1780.

1034. Макарова 1967, с. 49; Ржига 1929, с. 36.

1035. Caplovič 1971, s. 279; Kruppe 1981, s. 44; Žulkus 2002, p. 92, 93.

1036. Romanowicz, Zyśko 2016, s. 91.

1037. Kruppe 1981, s. 44.

1038. Панишко 2009, с. 137.

1039. ред. Передрієнко 1984, с. 27, 50, 56.

1040. Грушевський 1995, с. 120.

1041. Пошивайло 1993b, с. 145; Руденко 2020, с. 175; Щербань, Щербань 2015, с. 439—440.

1042. Шульгина 1929c, с. 149.

1043. Трубачев 1966, с. 297.

1044. Горницький 1890, с. 223; Грушевський 1995, с. 120; ред. Передрієнко 1984, с. 67, 73, 81, 89; Gajerski 1960, s. 44.

1045. ред. Мельничук та ін. 2003, с. 274; 2006, с. 277.

1046. ред. Мельничук та ін. 1982, с. 519; Огієнко 1951, с. 32; Ржига 1929, с. 36.

1047. Gardawski, Kruppe 1955, tabl. 36; Lappe 1972, p. 270.

покришок у XIV—XV ст. початок широкого застосування такого способу термічної обробки продуктів як тушкування. Покришками могли накривати і горщики, і ринки[1048]. В сучасному гончарстві нам вдалося зафіксувати факт виготовлення вінець горщиків з виїмкою, подібною до пізньосередньовічних (рис. 292: 4, 5). Цікаво, що виготовляти посуд з цим профілюванням гончар почав лише тоді, коли йому стали замовляти вироби з покришками[1049]. Отже, це підтверджує припущення дослідників про те, що виїмку на вінцях горщиків робили спеціально під покришку.

Конфігурація вінець покришок другого і третього типів надавала міцності зчепленню з прямими вертикальними вінцями горщика, край яких суміщався з канавкою покришки так, щоб остання не сповзала з посудини (рис. 292: 7, 8). За потреби такі покришки можна було припасувати і на горщики менших діаметрів.

Більшість покришок має діаметри 15—22 см, які відповідають діаметрам вінець горщиків. На деяких наявні маленькі отвори для виходу пари. На двох посудинах з гончарного комплексу, дослідженого на Аскольдовій могилі у Києві, вінця відбито по колу (рис. 193: 5, 6). Зроблено це дуже точно і акуратно, що унеможливлює випадковість таких дій. Це може бути пов'язано або з якимось технічним пристосуванням цих покришок, або з певними ритуальними діями. В етнографічній літературі і писемних джерелах наявні описи ритуального розбивання посуду під час певних обрядів, але це стосувалося переважно горщиків та типів посудин, в яких могла міститися страва[1050]. А щодо покришок такої інформації не знайдено.

Невеликими полив'яними орнаментованими покришками, за формою схожими на давньоруські, накривалися глеки і, можливо, великі кухлі. Іноді археологічні покришки перебувають «в комплекті» з основною посудиною (рис. 222: 5).

За етнографічними даними, покришок у господарстві потрібно було у 4—5 разів менше, ніж горщиків, оскільки ними накривали переважно посудинии, які ставили у піч[1051] (рис. 292: 6). *Покришки* згадуються у рецептах приготування ліків і речовин, які готували без випарювання. В цих випадках ними накривали горщик і обмазували його тістом або глиною — «*вложи их в горщокъ новой… залепи зверху покришкою*», «*вложи ю до горшка нового, накрій покришкою, облепи глиною*», «*вложит(ь) в новои молой горщокъ, накрить покришкою, залѣпить глиною*». Крім того, в якості покришки могли використовувати миску або й просто черепок — «*вложив в горщок,… накривши покришкою чили мискою, обмазать тестом*», «*горщок сей черепком накрила*»[1052]. Щоправда, на думку О. Щербань, черепком могли називати покришку[1053].

Окрім прямого призначення, покришки з бічною ручкою і плоским дном могли вживати як миски для їжі. Використання такої посудини в якості каганця зафіксовано етнографічно[1054] (рис. 292: 9). Покришка також могла виконувати роль магічного захисту вмісту посуду від злих сил, що підтверджується застосуванням її у гаданнях і чаклунстві[1055].

У писемних джерелах XVIII ст. назву *покришка* зафіксовано у контексті саме керамічних виробів[1056]. Стосовно металевого і порцелянового посуду вживаються назви *накривка*, *кровля*, *кришка*[1057]. Рідше трапляється назва *кришка* щодо керамічного виробу[1058].

Тарілки і миски входять широко у побут з кінця XVI ст. Їх появу у Центральній Європі у пізньому середньовіччі Є. Крппе розцінює як «виразне свідчення змін в культурі споживання». Проте для Середньої Наддніпрянщини це може бути справедливим лише щодо тарілок, оскільки дерев'яні миски тут використовували з давньоруського часу. Цим, можливо, можна пояснити рідкісні знахідки керамічних посудин XIV—XV ст.[1059]. Дерев'яні миски і тарілки, іноді мальовані, згадуються і у XVII—XVIII ст.[1060]. Ці різновиди посуду в українських писемних джерелах трапляються майже так само часто, як і горщики. Для XVI ст. зафіксовані назви *misa*, *миса, миска, мыска, мисочка, полмисок*, а також *талѣр, талир, тарель, блюдо, блюдце*[1061]. Цікаво, що у Домострої XVI ст. із цих

1048. Панишко 2009.

1049. Чміль, Чекановський 2013, с. 166.

1050. Бакай 1885, с. 726; Метка 2014, с. 74; Пошивайло 1993а, с. 247—248, 252, 257.

1051. Пошивайло 1993а, с. 208.

1052. Котляревський 1988, с. 97; Маркович 1897, с. 45, ред. Передрієнко 1984, с. 31, 70; Потебня 1890, с. 37.

1053. Щербань О. 2007, с. 156.

1054. Тищенко 1992, с. 35; Шульгина 1929а, с. 59.

1055. Пошивайло 1993а, с. 266, 268, 304.

1056. ред. Передрієнко 1984, с. 31, 44, 70, 90; Маркович 1897, с. 45.

1057. Опись… 1884, с. 1061, 1078; Сулимовский… 1884, с. 237; Ханенко 1887, с. 262.

1058. ред. Передрієнко 1984, с. 60.

1059. Krppe 1981, s. 44; Юра спр. 19, арк. 36.

1060. Котляревський 1988, с. 13; упор. Горобець 1993, с. 328, 330; Ханенко 1887, с. 116.

1061. Головацкий 1888, с. 15.

назв згадане лише *блюдо*[1062]. Назва *миса* відома ще у давньоруський час. Лінгвісти виводять її від латинського *tesa* — стіл, звідки через давньонімецьку мову вона потрапила в Україну. Слово *тарілка* (що походить від італійського *togljer* — дошка для розрізання м'яса), потрапила в українські землі через німецьку і польську мови. Назва *блюдо* походить з праслов'янської мови, і є запозиченням з готської мови[1063].

У XVII ст. з'являються назви *єндова* і *лохань*, які, вірогідно, означали миски великих розмірів. Один з варіантів етимології слова *лоханя* лінгвісти виводять з перської *lakan* через посередництво тюркської мови, а *єндова* (у XX ст. — *яндола*) — велика миска з двома вухами — можливо, є запозиченням з литовської мови[1064]. Часто в джерелах згадується назва *приставка*, яка могла означати миску певної величини — об'ємом 5 літрів[1065]. Щоправда, О. Тищенко вказує на те, що так називали посудинку для спецій[1066]. Але з контексту документів (де приставка часто згадується поряд з мисками і полумисками) можна зробити висновок, що вона також належить до цього різновиду посуду, як, наприклад, у описі майна 1582 р.: «*мис великих 5, полмисков 6, приставок 2, талиров 12*»[1067]. У цьому випадку назви *миска* (*миса*), *приставка*, *єндова*, *лохань* (*лоханя*) можуть означати різний за розміром однотипний посуд. *Полумисок* (*полмисок*), за аналогією з сучасними гончарськими назвами, міг означати глибоку таріль — посудину з більш широкими крисами, ніж у мисок, і внутрішнім зламом. Термін *талѣрка* (*тарелка*, *талирка*), як і *блюдо*, вірогідно, вживався стосовно посудин з широкими берегами. Назви *блюдце* і *мисочка* позначають, вірогідно, порцелянові і фаянсові блюдця до чашок, що зрозуміло з контексту документів.

Крім цих назв у словниках рубежу XVI—XVII ст. трапляються синоніми слів «миска» і «церковний дискос», які означають мископодібні посудини — *поница (паница), криновъ, ѡкринъ*[1068]. Якщо *паница* може означати «миска» болгарською мовою[1069], то два інші слова відомі з давньоруських писемних джерел і позначали посудини типу чаші чи глека для єлею і мира[1070]. Ймовірно, ці назви застосовувалися лише до церковного посуду. Також загадковим є термін *юхи*, який в переліку посудин для споживання їжі згадував І. Вишенський. О. Коваленко вказує на значення назви *юшка* (в'юшка) як заслонки для комину в грубі і вважає, що це слово могло мати кілька значень, включно зі стравою і посудиною для неї[1071]. Проте це питання потребує подальшого вивчення.

Більшість зафіксованих назв тарілок та мисок стосується металевого (срібного, олов'яного, мідного) посуду[1072]. Але, напевне, вони вживались і щодо гончарного, принаймні з кінця XVI ст. У писемних джерелах згадуються «*талѣрка глиняна*», «*поливяних мисок пятнадцят*», «*большею же частію помуравливают ремесленники… блюды*», «*дал гончару задатку на поливаніе миски 20 к.*», «*мисок поливаных 14*» тощо[1073]. В документах київського гончарного цеху також йде мова про глиняні *миски* і *тарілки* — *«мисок поливянных 3»*, *«поливянные тарелки… миски»*, *«за привоз мисок»*, *«за продажу одного воза мисок»* і т. п.[1074]. В деяких випадках ці керамічні форми згадані в одному документі, отже, їх розрізняли. Проте в більшості випадків, вірогідно, терміном *миска* означували всі різновиди цього посуду, незалежно від розмірів і форми, як це відомо за даними етнографії[1075]. Отже, можливо, *миска* є і загальною назвою даного виду столового посуду, і його різновиду більшої глибини з вужчими берегами.

Об'єм археологічних мисок перебуває в межах 0,4—2,2 л, і лише великі посудини з діаметрами 40—50 см та двома вухами мають об'єм близько 5 л. Саме їх можна вважати *яндолами (єндовами)* і *лоханями*, які, за етнографічними джерелами, слугували для господарських потреб: миття посуду, прання, купання дітей тощо[1076]. Використання таких великих посудин для купання дітей, а також миття рук і ніг можемо бачити на українських іконах XV—XVIII ст. (рис. 293).

1062. Домострой… 1849, с. 66, 84.

1063. Рыбаков 1948, с. 354; Трубачев 1966, с. 282, ред. Мельничук та ін. 1982, с. 213; 1989, с. 465; 2006, с. 523.

1064. ред. Мельничук та ін. 1989, с. 294; 2012, с. 547.

1065. Пошивайло 1993a, с. 147; Коваленко 2011b, с. 276.

1066. Тищенко 1992, с. 37.

1067. Архив… 1876, с. 121.

1068. Упор. Німчук 1964, с. 123, 127; ред. Цілуйко 1961, с. 268.

1069. Плетньов 2004, с. 95.

1070. Ржига 1929, с. 35—36.

1071. Вишенский 1955, с. 31; Коваленко 2017.

1072. Головацкий 1888; Дзюба 2020; Чміль 2000.

1073. Андриевский 1885, с. 38; Грушевський 1995, с. 120; упор. Горобець 1993, с. 330, 335; Опись… 1780; Топографическое… 1888, с. 58; Ханенко 1887, с. 113, 116.

1074. Журнал… 1788, арк. 22; Клименко 1929, с. 167; Приказы… 1787, арк. 21, 27—29, 30зв.; Приказы… 1795, арк. 11; Списки… 1800, арк. 1.

1075. Опись… 1780, арк. 112; Списки… 1800, арк. 1.

1076. Пошивайло 1993b, с. 137, 153; Руденко 2020, с. 175—176.

Тарілки мають діаметри від 14 до 40 см, більшість — 25—31 см. Полігон розподілу діаметра вінець має дві вершини, що вказує на два стандарти розмірів. Тарілок з діаметром понад 26 см більше, ніж малих. Є посудини з діаметрами в межах 35—37 і навіть 40—43 см, які значно відрізняються від основного масиву, і їх можна назвати блюдами.

За етнографічними даними миски об'ємом до 2 л вживали для рідких страв[1077]. Для споживання такої їжі слугували і тарілки, причому, ймовірно, саме меншого розміру. В якості столового посуду їх можна бачити на ранньомодерних іконах і картинах. Використання керамічних мисок і тарілок також фіксують писемні джерела. Так, П. Алепський у 1653 р. згадує про розписані глиняні блюда на обіді у Б. Хмельницького, про них наприкінці XVIII ст. каже і І. Котляревський: «*тут їли розної потрави, і все з полив'яних мисок*»[1078]. Цікаво, що на ілюстраціях до стародруків та іконах XVI ст. у сценах трапез відсутні індивідуальні тарілки — на столі в центрі стоїть велика миска та глек, а біля кожної людини лежить ніж, ложка, хліб, стоїть кухоль чи чарка. Проте з XVII ст. тарілки вже трапляються біля кожного учасника трапези[1079]. Вірогідно, це є відображенням широкого розповсюдження даного виду посуду у побуті саме в цей час і відповідно зміни культури харчування.

В глиняних мисках, за етнографічними даними, могли також готувати страви[1080]. У писемних джерелах їх згадано як посуд для виготовлення лікарських речовин: «*держи над мискою поливаною, чтобъ пена над оную зойшла*», «*сол(ъ)ли на черепяномъ блюде*», «*вложи на полумисок ценовий а люб глинной*»[1081]. Також тарілки і миски могли використовуватися в ритуалах, зокрема, весільних, а також магічних дійствах[1082].

Крім утилітарного застосування, тарілки й миски слугували для прикрашення інтер'єру. За етнографічними даними «на показ» виготовляли спеціальні «мисникові» миски, які багато орнаментували, на відміну від простіших посудин, вживаних до столу. Використовували для цього здебільшого миски найбільших розмірів — подвійні та одиначки[1083]. Цей принцип простежується і в XVII—XVIII ст.: майже всі посудини діаметром понад 26 см (за винятком яндол) — орнаментовані, а зі зменшенням розмірів зменшується і частка декорованих посудин.

Зазвичай в українському народному житлі миски виставляли на миснику, суднику чи полицях на стіні біля входу або навпроти печі[1084]. Етнографи розрізняють полицю-мисник і великий мисник з багатьма поличками, нижню частину якого прикривають дверцята. Прикрашають мисники розписом або різьбленням[1085]. Походження і давність звичаю демонстрування мисок та іншого посуду в інтер'єрі житла важко простежити за браком джерел. Маємо лише поодинокі свідчення для XVI—XVIII ст. Так, у Кременецькому замку 1552 р. згадується «*светлица… з мисником*»[1086]. На ілюстраціях українських стародруків в помешканні[1087] і в монастирській поварні КПЛ зображені блюда, які стоять на полицях, розміщених на стінах[1088]. В описі кінця XVIII ст. майна київоподільського священника І. Підгурського також згадується «*полица с перегородками*», на якій стояли «*тарелок черепяных 12, мисок черепяных 2*»[1089]. Можливо, для посуду призначалися «*постав липовой большой*» у Данила Апостола чи «*шкап с випускным столом*» у Скоропадської[1090].

Із етнографічних джерел до найраніших належать описи мисника середини XIX ст. на Полтавщині і Київщині та замальовки 1840-х рр. Д. Де ля Фліза[1091] (рис. 296). На останніх зображено мисники в селянських хатах Київщини, де стоять керамічні горщики і миски з червоним тлом та *мальовкою* білою і зеленою фарбами, дуже схожою на *фляндрівку*. Маємо також малюнки мисників, зроблені в 1870-х роках Х. Вовком на Середній Наддніпрянщині, у 1909 р. Д. Щербаківським на Переяславщині і у Миргороді та в 1920-х рр. Л. Шульгиною на Чернігівщині[1092]

1077. Ханко 2000, с. 60; Пошивайло 1993а, с. 144, 211.

1078. Алеппский 1898, с. 24; Котляревський 1988, с. 13.

1079. Логвин 1990, с. 104, 117, 145.

1080. Щербань О. 2016, с. 132—133.

1081. Ред. Передрієнко 1984, с. 23, 25, 35.

1082. Пошивайло 1993а, с. 254; Руденко 2020, с. 176; Метка 2014, с. 99—102.

1083. Руденко 2020, с. 175; Шульгина 1929с, с. 150.

1084. Вовк 1995, с. 114.

1085. Клименко, 2008, с. 64.

1086. Архив… 1890, с. 28.

1087. Щоправда, в даному випадку незрозуміло, з яким місцем пов'язано це зображення, проте воно може відображати загальну тогочасну моду для широких територій.

1088. Логвин 1990, с. 84; Грушевський 1919, с. 29.

1089. Опись… 1780, арк. 112.

1090. Мирза-Авакянц 1994, с. 44, 47.

1091. Иваница 1853, с. 340; Быт… 1858, с. 26; Фундуклей 1852, с. 274; Чубинский 1877, с. 386; Де ля Фліз 1996, с. 36, 243; 1999, с. 420, 636, 651.

1092. Вовк б. р., спр. 220, арк. 9зв., 10; 1871, арк. 37зв.; Шульгина 1929b, с. 117—122; Щербаківський Д. 1906, арк. 7—8. На цих замальовках бачимо різьблені деталі мисників — коники, розетки та інші елементи.

(рис. 297: 3, 4; 298). В 1932 р. на північній Київщині в с. Бабинці експедиція для дослідження промисловості Полісся замалювала мисники в інтер'єрах селянських хат «середняка» і «бідняка». На них стояв посуд (переважно тарілки і миски), який детально описано[1093] (рис. 297: 5, 6). Перелічені матеріали дають загальне уявлення про вигляд мисника на Середньому Подніпров'ї і, зокрема, на Київщині, у XIX — на початку XX ст. Це була невелика дерев'яна відкрита чи частково закрита шафа з полицями, яка кріпилася на стіну біля дверей. На окремій полиці над дверима чи на стіні навпроти печі також могли виставляти миски на показ.

Таким чином, існування мисників задокументовано з середини XVI ст., а виставляння на показ тарілок і мисок — з XVII ст. Сама назва *мисник* також вказує на миски як головний різновид посуду, який на ньому зберігався. Поширення традиції демонстрування посуду не тільки в українців, а й у західних слов'ян може свідчити про глибокі корені цього явища, пов'язаного первинно, можливо, з магічним захистом житла від злих сил[1094]. На значенні посуду як оберегів, зокрема тарілок, прикрашених символічними знаками, наголошувало багато дослідників української і східної кераміки[1095]. Мисники також прикрашали різьбленими 6—8-променевими розетками і стилізованими головами коней, які вважаються солярними знаками[1096]. В XVI—XVIII ст. тарілки вже використовували як прикрасу, але традиція їх показу на миснику чи полиці, можливо, має глибоке і не лише естетичне підґрунтя. Звичайно, це питання потребує подальшого вивчення.

Глеки на основі етнографічних даних за функціональним призначенням можна поділити на дві групи. До першої зараховані орнаментовані посудини з вухом для зберігання води і різних рідин — *кушини*. Глечики з вузьким горлом і широким кулястим тулубом звуться в сучасному гончарстві також *збанок*, *завузюваний глек, тиква*. До другої групи відносяться посудини простої форми переважно без вуха і майже без орнаментації для зберігання молочних продуктів — *гладуші*[1097]. На Київському Поліссі відома назва *гладишка*, яка є відповідником *гладуша*[1098]. В с. Дибинцях деякі різновиди глеків звалися *карафка*, *сулія*, *бинчик*, проте ми не маємо археологічних відповідників таким формам[1099].

Етнографічні назви і функції глечиків підтверджують писемні джерела XVII—XVIII ст. Так, досить часто трапляються назви *гладуш* та *гладиш*. Про використання останніх саме в молочному господарстві свідчать неодноразові згадки у щоденнику Я. Марковича XVIII ст.: «*гладуш масла*», «*сметани гладишъ*», «*100 гладушов на дойво*», «*набѣл… в гладушах*» тощо[1100]. На думку лінгвістів, *гладишка*, *гладущик, гладуш* — результат зближення з основою *глад*-(ити) праслов'янської основи *laty* чи *latь* на позначення глиняного посуду[1101]. Цікаво, що в цей же час в м. Потеличі посуд для молочних продуктів (набілу) називається «*прості горци до набелу*», «*garnky prosty do nabiałóu*»[1102].

Неодноразово зустрілася назва *глек*, *глечик глиняний*. Цей термін О. Трубачов вважає праслов'янським, пов'язаним з *glьjь* (глина). З такою етимологією слова згодні не всі лінгвісти, але його давність не дискутується[1103]. У XVIII ст. глеком носили воду («*ишло две бабы по воду с двумя глеками*») та в ньому зберігали вишневий «*шербет*»[1104]. Про глеки, якими носили воду, каже Г. Л. де Боплан. Хоча цю назву він переклав французькою, вона, проте, вказує на функцію цієї посудини[1105]. Очевидно, цей термін застосовувався до посудин з вухом.

В словниках кінця XVI — початку XVII ст. трапляється синонімічний ряд: *збан — кувшин (кукшин) — водонос — корчагъ*[1106]. Останнє слово було поширене у давньоруських писемних пам'ятках. За визначенням лін-

1093. Документи… 1932, ч. I, арк. 17, 144; цікаво, що у «бідняка» було три глиняні і дві фаянсові миски, а у «середняка» — понад 15 фаянсових. Характерно, що для цього ж регіону майже століття перед тим Д. Де ля Фліз відмічав лише поодинокі випадки виставляння на мисниках фаянсових посудин, та й то в селах біля Києва. Це може бути ще одним аргументом на користь того, що для XVIII ст. говорити про витіснення фаянсовим фабричним посудом керамічного з побуту широких верств населення немає підстав.

1094. Ред. Чистов 1987, с. 472.

1095. Каковкин 1998, с. 116; Рыбаков 1988, с. 496; Шероцкий 1914, с. 125; Щербаківський В. 1995, с. 176; Якобсон 1978, с. 148.

1096. Шульгина 1929b, с. 117—122; Щербаківський В. 1925, с. 23; Щербаківський Д. 1906, арк. 7—8.

1097. Пошивайло 1993a, с. 214; Щербань, Щербань 2015, с. 441.

1098. ДНЦЗКСТК. Гладишка…; Чміль, Чекановський 2013, с. 167.

1099. Руденко 2020, с. 172.

1100. Маркович 1897, с. 141, 143, 310, 372.

1101. Ред. Мельничук та ін. 1982, с. 519.

1102. Gajerski 1960, s. 44; Горницький 1890, с. 223.

1103. Ред. Мельничук та ін. 1982, с. 522: Трубачев 1966, с. 218.

1104. Маркович 1893, с. 165; Стороженко 1892, с. 128.

1105. Боплан 1990, с. 79, 80.

1106. Огієнко 1951, с. 30; ред. Цілуйко 1961, с. 218; Лексис…

гвістів, це суфіксальне утворення від *крькъ* «шия» на позначення посудини з шийкою[1107]. Щоправда, існує думка про його запозичення з тюркської — *korčag*[1108]. *Кувшин, кушин* може бути запозиченням з литовської мови, а *збан, дзбан* — з польської, це мазурський варіант давнішої форми *czban*[1109]. Назви *кувшин* (*кувшинец, кукшин*) і *збан* (*дзбан*) досить часто трапляються у писемних джерелах. Так, в описі Луцького замку середини XVI ст. згадується *dzban hliniany*[1110]. Вказівка на те, що «*большею частію помуравливают ремесленники кувшины*», дає змогу застосовувати цей термін до полив'яних оздоблених посудин[1111]. Слід відмітити, що назви *кукшин* і *корчага* є також в Домострої XVI ст.[1112]

У вищезгаданих словниках зафіксовано також стару назву *скуде́ль*, яка в одному випадку означає горщик, а в інших — *глиѣняный збан* або просто *збанъ*[1113]. Проте, можливо, вона на той час вже не вживалася, а була відома лише в церковній літературі, оскільки в інших джерелах не зустрілася жодного разу. *Скуде́ль* означає глину, глиняну посудину — слово, що потрапило в давньоруську мову зі старослов'янської, можливо, походить від латинського *scutella* — «миска»[1114].

Цікаві синонімічні назви зафіксовані в «Азбуковнику» рубежу XVI—XVII ст. — *жбан, стамна, кгелетка*. В іншому словнику *стамна* також тлумачиться як *кгеле́(т)ка, збáнъ*[1115]. *Жбан* походить від праслов'янського *čьbanъ,* є синонімом до збана, але в російській мові це слово означає дерев'яну посудину з кришкою[1116]. *Гелеткою, гелетою* в західноукраїнському діалекті називають дерев'яну невелику посудину типу діжі[1117]. Проте це сучасні назви, а значення цих слів для кінця XVI ст. нам невідоме. *Стамна* походить з грецької мови, означає глечик для вина, але має ще значення маленького відра[1118]. У Болгарії *стомною* зветься глек з кулястим чи конусовидним тулубом, вухом і високим вузьким горлом, який дещо нагадує нашу *тикву* (але з вищим горлом). В. Плетньов вважає, що в болгарську мову це слово потрапило з грецької і замінило давню назву *корчага*[1119]. Слід відмітити, що подібні посудини і зараз на Закарпатті називаються *корчагами*[1120]. Отже, можливо, всі три вказані терміни відносяться до тиквоподібного глиняного посуду, але могли позначати і дерев'яний посуд типу відра. В усякому разі дане питання потребує подальшого дослідження.

Назва *тиква* трапилась лише в «Енеїді» І. Котляревського[1121]. Лінгвісти пов'язують її з праслов'янським *tyky* з не зовсім ясним значенням[1122]. В сучасній мові для посудин з вузеньким горлом є ще назва *банька*[1123], але в писемних джерелах вона досі не зустрілася. Слід зазначити, що повного археологічного відповідника таким посудинам досі не знайдено, хіба що ці слова могли позначати глечики з вужчим горлом, схожі на сучасні *завузювані глеки*. Звичайно, пошуки термінів для археологічних реалій ускладнені ще й тим, що одна й та ж посудина могла називатися в різних регіонах по-різному, або навпаки, одним словом могли означати посудини різної форми. Тому в подальшому потрібно продовжувати пошук гончарних термінів саме на місцевому писемному і етнографічному матеріалі.

У XX ст. на Київщині глеки, як і горщики та макітри, виготовляли двох — чотирьох гончарських розмірів, кожен з яких, можливо, мав своє функціональне призначення[1124]. Але це питання залишається малодослідженим. Глеки мали утилітарне призначення — в них зберігали різні напої і рідини, в деяких — відтоплювали у печі кисле молоко на сир[1125]. Також це був столовий посуд: глечик з вухом зображений посеред столу в усіх сценах трапез на іконах і картинах досліджуваного часу (рис. 264: 1, 3). Використання великих глеків як тарного посуду для зберігання міцних напоїв і малих глеків — в якості столового посуду можемо бачити на картинах другої половини XVI ст. голландського художника Пітера Брейгеля Старшого (рис. 291: 4, 7, 8). Глеками носили воду і використовували їх при купанні дітей і вмиванні, як це зображено на іконах українських майстрів XV—XVIII ст. (рис. 293).

1107. Ред. Мельничук та ін. 1989, с. 46.
1108. Ржига 1929, с. 35.
1109. Ред. Мельничук та ін. 1985, с. 55; 1989, с. 122.
1110. Архив… 1886, с. 178.
1111. Топографическое… 1888, с. 58.
1112. Домострой… 1849, с. 65.
1113. Зизаній…; Лексис…; упор. Німчук 1964, с. 117.
1114. Ред. Мельничук та ін. 2006, с. 290.
1115. Зизаній…; Огієнко 1951, с. 29, 30.
1116. Ред. Мельничук та ін. 1985, с. 47; Фасмер 1986, с. 36.
1117. Ред. Мельничук та ін. 1982, с. 492; Німчук. Про графіку…; Музей народної…
1118. Николов…; Фасмер 1987, с. 745.
1119. Плетньов 2004, с. 142.
1120. Матейко 1959, с. 52.
1121. Котляревський 1988, с. 109.
1122. Ред. Мельничук та ін. 2006, с. 566.
1123. ДНЦЗКСТК. Банька…
1124. Руденко 2020, с. 172; Чміль, Чекановський 2013, с. 167.
1125. Руденко 2020, с. 170—171; Щербань, Щербань 2015, с. 441; Щербань О. 2016, с. 133.

Таблиця 4.8. Назви питного посуду з глини і неозначених матеріалів у писемних джерелах XVI—XVIII ст.

Назви посуду в писемних джерелах	XVI ст	XVII ст	XVIII — поч. XIX ст.
Куфел, кухоль, кухлик	++	++	+
Кубок, кубочок	++	++	+++
Келих, келишек, келюшек	+++	+++	+
Стклянница, скляница	+	+	—
Чаша	+++	++	+
Чашка, «*чашечка фарфоровая*», «*чашки поливяние*»	—	+—	+++++++
«*Четвертина каменна немецкая черная*»	—	+	—
Кружка, «*кружка глиняна чорная*», «*кружка глиняна с кровлею оловяною*»	—	+++	+
Ковшинец, «*кувшинчик глиняний*», «*кувшинец глиняний с кровлею оловяною*»	—	++	+
Пугар	—	+	—
Чара, чарка, чарочка, «*чарка глиняна*»	—	—	++++
«*Штопка глиняна кролевецкая з накривкою ценовою*»	—	—	+
Кварта, півквартівка, «*кубки пулквартове*», кватерка	—	—	+++
Восьмуха	—	—	+
Чванець (збан), дзбанок, збаночок	—	—	+
Філіжанка, финжал	—	—	++
Стакан	—	—	+++
Каганець	—	—	+
Коновка	—	—	+
Коряк	—	—	+
Карватка	—	—	+

Глеки могли мати і сакральні функції, на що вказує їх використання у різних обрядах (передусім весільних) і магічних дійствах, заговорах тощо[1126]. Найбільш оздоблений вид глека — кушин, за етнографічними джерелами, використовували як ритуальний посуд. З цією його функцією, можливо, пов'язано і нанесення міток, часто багатьох (5—9 од.) під вухами археологічних посудин для магічної дії на їх вміст. На шийках глеків також зображували хрестик, в одному випадку він зафіксований на денці, що також пов'язано з магічними діями (див. розд. 5.3).

Керамічний ***посуд для пиття*** можна розділити на дві великі групи — з вухом (*кухлі*) та без нього (*келихи, чарки*). До XVI ст. він дуже рідко трапляється при археологічних розкопках. Можливо, в цей час для пиття використовували дерев'яний і металевий посуд. Так, про дерев'яні чаші згадує М. Литвин 1550 р.[1127] Керамічний посуд масово поширюється з кінця XVI ст. В писемних джерелах є його найрізноманітніші назви (табл. 4.8). У XVI ст. це — *кубок*, *келих* (*келишек*), *куфел*, *чаша*, *скляница* (*стклянница*), з яких перші чотири могли застосовуватися до глиняного посуду. *Скляница*, швидше за все, позначала скляні вироби. У кінці XVII—XVIII ст. чисельність назв зростає: *чарка*, *штопка (стопа)*, *рюмки* (*румки*), *репки, кубок*, *розтрухан*, *стакан*, *достакан*, *пугар*, *пукалики*, *пакалъ* (бокал?), *чашка, финжал, кружка (крушка), кварта, кувшинец (ковшинец), четвертина, збан (збаночок), дзбанок, келих (келишок), кухоль (куфел, kufel).* Але переважно це були металеві посудини (золоті, срібні, олов'яні, мідні), які згадують описи майна[1128]. Лише інколи вказано, що посудини були глиняні, або вони згадані без означення матеріалу, і це дозволяє припустити, що вони були керамічні (табл. 4.8). Також у Г. Л. де Боплана і Д. Крмана є згадки про глиняний посуд для пиття, хоча це не автентичні назви, а перекладені, які лише позначають відмінності — посуд з вушком чи без нього[1129]. На початку XVIII ст. цей вид керамічної продукції окремо виділяє Климентій Зіновіїв, вказуючи, що гончарі «*сосуды робят напитки выпивать*»[1130].

Підсумовуючи наявні дані, можна сказати, що найвірогідніше до глиняного питного посуду застосовували наступні назви. *Кухоль, кружка, чашка* могли означати посуд з вухом. В документах XVII—XVIII ст. неодноразово згадується *кружка*, зокрема, двічі — глиняна. У сучасній українській мові

1126. Пошивайло 1993а, с. 215; Руденко 2020, с. 171.
1127. ред. Антонович 1890, с. 26.
1128. Головацкий 1888, с. 16; Чміль 2000.
1129. Боплан 1990, с. 77, 78, 82; Крман 1999, с. 57.
1130. Зіновіїв…; Коваленко 2004, с. 85.

це слово відсутнє, М. Фасмер відзначає його появу в московських писемних джерелах з XV ст. як запозичення з польської kruź — глечик[1131]. *Чаша, чашка, чашечка* — в переважній більшості так звався порцеляновий посуд, в одиничних випадках — металевий, і лише одного разу в документі київського гончарного цеху 1821 р. цим терміном позначено гончарну полив'яну посудину[1132]. Ця назва відома ще в давньоруський час, лінгвісти вказують на її праслов'янське походження — *casa*[1133]. *Кухоль* (*кухлик*, *куфел)* — запозичене через польську мову німецьке зменшене від «куфа» — бочка[1134]. В словниках початку XVII ст. воно перекладається як чаша: «*куфликъ, или куфиликъ — чаша*». Також зрідка у документах XVIII ст. трапляються назви *финжал* і *філіжанка*. Обоє — запозичення з турецької мови: *финджал* означає кубок, келих, а *філіжанка* — чашку, склянку[1135].

Великі кухлі (місткістю понад 1 л) могли також називатися *кварти*. Про глиняні кварти, які виробляли покутські гончарі, йдеться у скарзі селян XVII ст.[1136] Ця міра об'єму сипких тіл і рідини становила ¼ гарнця, від чого походить і назва (з латини через польську мову) або 1242 г води, київська кварта — 857 г води[1137]. В джерелах згадується також *кварта цехова*, але щодо її величини даних знайти не вдалося. Об'єм великих циліндричних кухлів перебував в межах 1,7—1,9 л, що приблизно відповідає двом київським квартам. Похідними назвами від *кварти* є, вірогідно, *півквартівка*, *кубки пулквартовє*, можливо, *восьмуха*, які теж виступають у документах в якості посуду для пиття. Можливо, квартами називалися саме кухлі циліндричної форми. Такі вироби з прямими чи дещо ввігнутими стінками були поширені у західноєвропейських країнах[1138]. Їх зображення часто можна зустріти на картинах художників та іконах того часу[1139]. Відомі вони і за українськими малюнками та іконами XVI—XVII ст., де зображені як столовий посуд у сценах трапез або біля «козака Мамая»[1140] (рис. 294: 1—3). Деякі дослідники вказували, що така форма кухлів спочатку існувала серед металевого посуду, звідки перейшла у керамічне виробництво[1141]. Більшість циліндричних посудин мають прямокутне з виступаючими кінцями вухо, що зближує їх з турецькими фаянсовими квартами, зокрема, виробництва м. Ізніка XVI — першої половини XVII ст. Останні вважають типово турецькою формою, запозиченою з дерев'яних різьблених виробів[1142]. Хоча форма циліндричного кухля, мабуть, потрапила в українське керамічне виробництво із західноєвропейського гончарства, але вплив турецьких виробів тут безсумнівний.

Горщикоподібні кухлі є суто керамічною формою, вони нагадують горщики чи глечики, але невеликих розмірів, об'ємом до 0,4 л. Такий кухлик міг називатись *горнушок*, що зафіксовано в документах на означення саме керамічної форми. Ця назва аналогічна польському терміну *garnuszek*, який у XVI—XVII ст. вживався на означення посуду для пиття[1143]. Як столовий посуд та інколи як міра об'єму згадуються описані вище види питного посуду і у писемних джерелах — «*взять води чистой кварту*», «*напитись чаю чашокъ три*», «*полквартиводы криничной*», «*води четири кварти*», «*і брагу кухликом тягли*», «*горілку варену кухликом п'ють*» та ін.[1144]

На означення посуду для вживання напоїв неодноразово зустрілося слово *збан* (*збаночок*), *дзбанок*, в одному випадку сказано, що він глиняний. В Польщі і Білорусі XVI—XVII ст. терміном *дзбан* називали посуд для пиття. Це слово більш характерне для західних українських територій[1145]. Швидше за все ці назви стосуються глечикоподібних посудин. Про маленькі глиняні *кувшинчики*, з яких богомольці пили воду в дорозі, на початку XIX ст. каже О. Левшин. А в описі майна 1690 р. згадані «*12 ковшинцов да кружка скляничних покощевиних*», тобто, ймовірно, полив'яних, та «*2 кувшинца да кружечка глиняних с кровлями оловяними*»[1146].

Серед посуду для пиття без вушок за формою виділяються келихи і чарки (з більшменш високою ніжкою). До них могли вживатись (згідно форми і розмірів) назви *келих*,

1131. Фасмер 1986, с. 385.
1132. Клименко 1929, с. 167.
1133. Коваленко 2017; ред. Мельничук та ін. 2012, с. 286.
1134. Ред. Мельничук та ін. 1989, с. 165.
1135. Ред. Мельничук та ін. 2012, с. 93, 98.
1136. Лащук 1969, с. 194.
1137. Ред. Мельничук та ін. 1985, с. 414; Сидоренко 1975, с. 158.
1138. Bikic 2003, s. 73; Lappe 1972, taf. 40; Slatineanu 1938, tabl. XLIX d; Плетньов 2004, с. 88—89.
1139. Ротенберг 1971, ил. 87а, 138, 516.
1140. Логвин, Міляєва, Свєнціцька 1976, табл. CV; Жолтовський 1982, обкл. 1.
1141. Ханко 2000, с. 63; Юра спр. 19, арк. 51.
1142. Atasoy, Raby 1994, fig. 144, 174, 362, 622—628, 705 etc.; Кверфельдт 1947, с. 116.
1143. Зайцева 1996b, с. 136; Лазаревська 1926, с. 299.
1144. Котляревський 1988, с. 9; Ленкевич 1788, с. 30, 31; ред. Мишанич 1983, с. 156; Потебня 1890, с. 42, 43.
1145. Бытовая… 1887, с. 345; Зайцева 1996b, с. 136—137; Спанатій 2001, с. 97.
1146. Левшин 1816, с. 79—80; Опись… 1884, с. 1046, 1061.

келишок, *кубок*, *чарка*, *штопка* (*стопа*). *Келих* — запозичене з Польщі слово, яке потрапило в польську мову з давньонімецької — *chelich*[1147]. В словниках кінця XVI — середини XVII ст. тлумачиться як чаша або кубок: «кєлихъ: чаша», «келих, в келиху — в чаши», «кєли/х/ стекляница кубокъ»[1148]. *Кубок*, *кубочок* — слово, відоме в давньоруській мові, зводиться до праслов'янського *kubъ* — «видовбана з дерева посудина»[1149]. По одному разу зустрілися згадки про глиняні *чарку і штопку*[1150]. За даними лінгвістів, *чара, чарка* — праслов'янське *čara* або запозичення з тюркської *čara* (велика чаша, миска). *Штопка* (*стопка*) — запозичення з російської, зменшувальне від *стопа* — старовинна посудина на вино, великий стакан з розтрубом[1151]. Прототипом керамічних чарок слугували, мабуть, металеві і скляні вироби, зображені на картинах і представлені в музейних зібраннях, а скляні чарки відомі також серед археологічних знахідок. Не виключено, що до глиняного посуду також застосовувались назви *стакан* (*достокан*), *румка*, *пугар*, які досить часто можна зустріти в писемних джерелах ранньомодерного часу. *Стакан* (*достокан*) — запозичення з російської, загальновизнаної етимології не має, можливо, перейшло з тюркських мов. *Румка* — слово німецького походження — *römer* (чара, склянка для вина). *Пугар* — запозичення з угорської — *pohar* (чарка, бокал, келих)[1152]. Інші назви питного посуду, до прикладу *бокал*, *розтрухан*, навряд чи застосовувалися до глиняних виробів, оскільки в описах майна ними завжди позначають дорогий металевий чи кришталевий посуд, а в побуті вони не згадуються (наприклад, в лікарських чи господарських порадниках).

Посудини такої форми слугували столовим посудом (найчастіше для міцних напоїв): «*по 2 чарки водки випивши*», «*випивши по 3 кубки меду*», «*випивши по стакану*», «*покилка кубков пива и меду випили*» та мірою об'єму — «*возми горелки келюшекъ*», «*оцту винового моцного келюшекъ, або чарку*», «*напиватся тоей води по кубочку*» тощо[1153]. Також вони зображені на столах у сценах трапез або в руках у янголів на українських іконах XV—XVIII ст. (рис. 294: 4, 6). В деяких досліджених археологічних спорудах спостерігається значна концентрація питного посуду, зокрема, чарок, що дозволяє зробити висновок про наявність тут шинків.

У писемних джерелах є кілька згадок про глиняні посудини різної форми (*штопка*, *кружечка, кувшинец*), які мають олов'яні чи *цинові* покришки. Про *штопку* сказано, що вона кролевецька, отже, місцевої роботи[1154]. Інші посудини можуть бути німецькими виробами з керамічної кам'яної маси, подібними до численних музейних і археологічних зразків. В одному випадку прямо названа «*четвертина каменная немецкая черная*». *Четвертина* — старовинна міра рідин, ¼ відра (3,1 л), а також посуд такої місткості[1155]. Ця посудина могла означати велику кварту або глечик.

Інші назви, які трапляються переважно у бурлескних віршах XVIII ст., як-то коряк, коновка, каганець, карватка тощо, могли означати не спеціальний питний посуд, а той, який трапився принагідно для цієї мети.

Крім утилітарного посуду серед київської кераміки відомі унікальні вироби з жартівливим підтекстом. Так, серед чарок, знайдених на території МЗС, трапився екземпляр з трьох з'єднаних посудинок, сполучених між собою отворами (рис. 217: 21). Вони схожі на т. зв. «потрійні весільні чарки» або «трійчатки», які побутували на початку XX ст. на Слобожанщині[1156]. Останні також були сполучені між собою, всі три наповнювали горілкою, а гість випивав їх з однієї. Дві такі посудини збереглися у фондах Харківського історичного музею імені М. Сумцова та Конотопського міського краєзнавчого музею імені О. М. Лазаревського. Їх дослідники А. Щербань і Є. Осадчий вважають, що такі вироби потрапили до вжитку населення українського прикордоння внаслідок російського впливу[1157]. Ще один кухоль з «секретом» походить з території КПЛ. Він має прорізані отвори під вінцем, і напитися з нього звичайним способом неможливо (рис. 212: 8). Секрет посудини полягає у двох пустотілих ручках, канали яких мали виходи всередині на денці і, очевидно, на вінцях (не збереглися). У посудини були спеціальні отвори, не закривши яких неможливо було напитися. Дослідниця цього

1147. Коваленко 2017; ред. Мельничук та ін. 1985, с. 421.

1148. Упор. Німчук 1964, с. 121; Огієнко 1951, с. 31; ред. Цілуйко 1961, с. 54.

1149. Ред. Мельничук та ін. 1989, с. 118.

1150. Упор. Горобець 1993, с. 328.

1151. Ред. Мельничук та ін. 2006, с. 427; 2012, с. 280—281.

1152. Ред. Мельничук та ін. 2003, с. 473; 2006, с. 141, 392—393.

1153. Маркович 1893, с. 34, 45, 73, 247; ред. Передрієнко 1984, с. 21, 24, 42.

1154. Бытовая… 1887, с. 345; Опись… 1884, с. 1046, 1061, 1078.

1155. Словник української…

1156. Сумцов 1902, с. 39.

1157. Щербань, Осадчий 2021.

кухля Л. Гущина наводить паралелі з подібним етнографічним посудом, який часто мав написи типу «напитися, але не облитися». Прототипи таких жартівливих посудин вона вбачає у гжельських «кружках-шутихах», які набули поширення з кінця XVII ст.[1158]

Баклаги — нечисленна група посуду. Його сучасна назва на східних і центральних теренах України — *баклага*, на Західній Україні — *плесканка*. За даними етнографії, в них перевозили воду і міцні напої[1159]. Назва *баклаг* (*боклаг*), *баклага*, *боклажка*, зафіксована в документах XVIII ст., є запозиченням з тюркських мов[1160]. Нечисленні писемні джерела згадують баклаги як посуд для горілки і меду, щоправда, не вказуючи, з якого матеріалу їх виготовлено: «*баклаг доброй горелки*», «*меду купили боклагъ*», «*в боклагах гарячий носять*»[1161]. Наявність вушок і канавки для ремінця вказує на спосіб використання — баклаги носили через плече чи на палиці. Як дорожній посуд, зокрема, для військових походів, баклаги зображені на західноєвропейських ілюстраціях і кахлях (рис. 295: 1—6). У щоденнику Я. Марковича є запис про спорядження чотирьох його людей до такого походу: крім провізії їм видали «*боклагов 6*»[1162].

Окрім дорожнього, цей вид посуду використовували і як столовий, про що свідчать одиничні депаспортизовані археологічні знахідки баклаг на піддонах, ніжках та з пласким дном. Використання їх як столового посуду зафіксовано в «Енеїді» І. Котляревського[1163].

Носатки також не часто трапляються при археологічних розкопках. Ця форма посуду подібна до кумганів і афтоба (водоліїв) країн Сходу часів пізнього середньовіччя, звідки, вірогідно, й походить. Подібні посудини були розповсюджені в усіх європейських володіннях Османської імперії і західноєвропейських країнах та відомі серед московської кераміки[1164]. На Сході ці вироби слугували для ритуального омовіння рук перед молитвою і ніколи не були столовим посудом. Таку функцію вони отримали вже у європейських країнах, хоча і там могли застосовуватися як рукомийники[1165].

Назва *носатка* досить давня, але неоднозначна. Сам термін вказує на особливість конструкції посуду — з носиком. О. Трубачов відмічає, що це стародавня праслов'янська форма: *nosata*; *nosatъka*[1166]. Як міра об'єму рідин вона відома принаймні з XV ст., наприклад, згадується в грамоті Великого литовського князя Олександра київським міщанам 1494 р.: «*за носатку меду*»[1167]. Носатка, що вміщувала приблизно 50 л, також у XVIII ст. часто згадується серед посуду для зберігання і вимірювання горілки як еталон об'єму на Лівобережжі[1168]. Вірогідно, такі посудини виготовляли з дерева або металів. У щоденнику Я. Марковича є інформація про те, що носатка вміщувала 17 глеків. Тут же її названо *кадкою*, тобто, дерев'яною посудиною типу діжі[1169]. На житомирському Поліссі і у Білорусі *носаткою* зветься бондарна посудина у формі відра чи діжі з ручкою зверху, яка мала збоку носик і слугувала для транспортування води в поле[1170] (рис. 295: 9). Зображення аналогічної дерев'яної посудини, але з боковою ручкою, є у Києво-Печерському Патерику XVIII ст.[1171] (рис. 295: 7, 8).

Виходячи з невеликого об'єму відомих керамічних носаток, вони не могли бути торговою мірою, згадуваною в писемних джерелах, але, вірогідно, мали таку само назву. Можливо, вона перейшла від дерев'яних носаток, широко вживаних у побуті, на керамічні посудини, які з'явилися у пізньому середньовіччі під іноземним впливом. Проте, звичайно, це питання ще потребує дослідження.

За функціональним призначенням носатки XV—XVIII ст., як і етнографічні зразки кінця XIX—XX ст., могли використовуватися як тарний посуд для рідин (наприклад, олії), умивальник (форми з двома ручками) чи як столовий посуд для напоїв[1172]. Зокрема, останнє зафіксовано в «Енеїді» І. Котляревського, причому він тлумачить це слово як «*род кувшина*»[1173]. На українській іконі XVII ст. ми бачимо схожу посудину біля великої миски (рис. 295: 10). В цьому випадку вона, очевидно, використовувалась для води, як глеки на інших подібних зображеннях.

Поросятниця. Так називався посуд подібної форми на Слобожанщині[1174]. На

1158. Гущина 2013, с. 252—252.
1159. Пошивайло 1993a, с. 214; Щербань, Щербань 2015, с. 441.
1160. Ред. Мельничук та ін. 1982, с. 120—121.
1161. Андреевскиий 1886, с. 130; Котляревський 1988, с. 77; Маркович 1893, с. 247.
1162. Маркович 1913, с. 129.
1163. Котляревський 1988, с. 109.
1164. Плетньов 2004, с. 150; Рабинович 1949, с. 75; Bikic 2003, s. 48; Slatineanu 1958, s. 133.
1165. Коваль 2019, с. 350; Плетньов 2004, с. 150.
1166. Трубачев 1966, с. 217.
1167. Сборник… 1874, отд. 3, с. 6.
1168. Сидоренко 1975, с. 29.
1169. Маркович 1895, с. 72.
1170. Бондарчик и др. 1988, с. 395; ДНЦЗКСТК. Носатка…
1171. Логвин 1990, табл. 276.
1172. Пошивайло 1993b, с. 140; Руденко 2020, с. 177.
1173. Котляревський 1988, с. 108, 109.
1174. Метка 2011, мал. 131, 132.

функцію цієї посудини можуть вказувати великі розміри і видовжена форма, пристосована для запікання птиці чи поросяти. Носик, ймовірно, служив для зливання надлишків жиру. Рідкісні знахідки подібних форм пояснюються тим, що вони не використовувалися у побуті пересічного населення. Майже всі відомі київські знахідки пов'язані з монастирями, а батуринська, ймовірно, з гетьманським чи старшинським побутом.

Друшляки чи ***цідилки*** подібні до етнографічних зразків, за якими визначаються їхні функції і назва. Керамологи трактують її як запозичену з німецького *durchschla'gen* — проходити наскрізь, пробивати отвір[1175]. Щоправда, як ці посудини називалися у XVII—XVIII ст., невідомо. Полив'яні друшляки-миски зі зробленими у сирій глині дірками, очевидно, як і друшляки XX ст., використовували для протирання відварених овочів і ягід, відціджування рідини зі страв і продуктів тощо[1176].

В писемних джерелах XVIII ст. у рецептах приготування різних лікарських і «магічних» речовин згадуються глиняні посудини, переважно горщики, в яких перед вживанням необхідно «*много дырок навертеть*»: «*вложи их в горщокъ новой, в которомъ наперед пороби дирки*»[1177]. Спеціальної назви ці посудини не мали. Характерно, що дірки просвердлювалися вже у готовій випаленій посудині. Прикладом такого горщика з «наверченими дирками» може бути білоцерківський зразок XVII ст. Один зі способів приготування лікарських речовин у таких горщиках дослідила Л. Метка. Ще зовсім недавно в центральних регіонах України були поширені конструкції з двох посудин, переважно горщиків, вставлених один в одного. Лікарську сировину клали до верхньої посудини, у дні якої були просвердлені отвори, через які речовина, яка тут утворювалася, стікала до нижньої посудини. Цю останню зазвичай закопували в землю, а довкола верхньої розводили вогнище, яке потім засипали гноєм, через що лікарська сировина довго зазнавала впливу потрібної температури[1178]. Цей же спосіб згадує у щоденнику Я. Маркович: «*вложит в гарнець, в яком-би били на сподѣ дирки, накрит зверху, замазат глиною, вкопат в землю другий порожний горщокъ, в который сподом поставит верхний, и около оного палит сперва волним огнем, а чим далѣй, тим крепчайшимъ; пойдет з того верхнего горшка у сподний олѣек и водка смердячая*»[1179].

Цей спосіб отримання лікарських речовин веде своє походження з пізньосередньовічних алхімічних практик у західноєвропейських країнах. Там досить часто під час розкопок знаходять частини різноманітних перегоночних апаратів. Одним зі способів перегонки речовин було використання описаної вище конструкції[1180].

Інший посуд трапився переважно в одиничних екземплярах, назви для нього в писемних джерелах поки не знайдено. Відома одна глиняна лійка з широким нижнім отвором, очевидно, вона мала те ж призначення, що і сучасні посудини[1181]. Посуд маленьких форм у вигляді келишків, вірогідно, слугував для солі і спецій, на що вказують отвори у кришечці до однієї з таких сільничок. Можливо, для спецій і приправ призначалася маленька баночка, хоча могла використовуватися як аптечна чи косметична посудина. Невеликі теракотові мисочки могли бути столовим посудом або слугувати каганцями. Покришка з прорізаними отворами і хрестом зверху, знайдена у Києві на Видубичах, призначалася для кадильниці. З другої половини XVIII ст. відомо кілька горщиків для квітів з отвором на дні.

Невеликі глекоподібні полив'яні посудини з трьома вушками Б. Прищепа, слідом за О. Тищенком, вважає приставками — посудом для приправ і соусів[1182]. Проте термін *приставка*, як зазначено вище, може відноситися і до тарілок чи мисок. Польські дослідники вважають такі посудини кубками для пиття. Отже, остаточно їх призначення не з'ясовано.

Поширення керамічних скарбничок у Білорусі В. Какареко пов'язує з єврейським населенням, яке масово переселялося на землі Речі Посполитої з XVII ст.[1183] Скарбнички використовували для релігійних потреб — в них відкладали частину доходів для обов'язкової пожертви — цдаки. Пізніше скарбнички почало використовувати місцеве населення вже з іншою метою — для накопичення грошей. Можливо, таким же шляхом ці вироби поширилися і на Середній Наддніпрянщині.

Цікавими є кілька великих посудин XVI ст. у вигляді тарілок без дна. Щодо їхнього при-

1175. Щербань О. 2013, с. 1035.
1176. Пошивайло 1993b, с. 131; Щербань О. 2013, с. 1035—1036.
1177. Стороженко 1892, с. 129; ред. Передрієнко 1984, с. 25, 31.
1178. Метка 2009.
1179. Маркович 1913, с. 253.
1180. Kluttig-Altmann 2006, p. 320, Abb. 224.
1181. Мовчан 1975, рис. 8.
1182. Прищепа 2021, с. 11; Тищенко 1992, с. 7—38.
1183. Какареко 2010, с. 143; 2016, с. 8, 10.

Таблиця 4.9. Функціональне призначення і назви посуду (назви за писемними джерелами виділено курсивом)

Для готування, кухонний	Столовий	Для рідин, господарчий
Покришка, накривка, кровля, кришка	*Кухоль, куфель, кварта, крушка, чашка, горнушок, кубок, келих, келишок, чарка, штопка*	*Глек, глечик, збан, дзбан, кувшин, кукшин*
Горщок, горшок, горщик, горшечок, горщатко, горнець, garniec	*Миска, миса, мыска, приставка*	*Носатка*
Макітра, макотерка, макотерт, макортер, макортетик	*Талѣр, талир, тарель, подмисок, блюдо*	*Гладущик, гладуши*
Ринка, сковорода, сковрад, панва	Посуд для солі і спецій	*Баклаг, боклаг, баклага, боклажка*
Друшляк		*Лохань, ендова*
Поросятниця		

значення є кілька версій. Посудина без декору і поливи, як вважають автори дослідження С. Балакін і О. Сиром'ятников, слугувала для приготування страв на паровій бані[1184]. З цим можна погодитися, тим більше, що у неї є два маленьких отвори під вінцями, можливо, для виходу пари. До речі, їх могли використовувати і в описаній вище конструкції з двох горщиків. Складніше з орнаментованими полив'яними виробами. Не виключено, що вони могли мати якесь технічне чи декоративне значення. С. Климовський вважає їх кахлями[1185]. Але, по-перше, на виробах немає слідів глиняного розчину і закопченості. По-друге, наявність піддону передбачає його суміщення з рівною поверхнею, а не вмуровування у піч. Є також припущення О. Веремейчик про застосування цих виробів як підставок під казани[1186]. Значні розміри і товщина виробу цьому не суперечать. Хоча в такому разі на полив'яній поверхні мали б бути якісь забруднення і потертості, а цього не спостерігається. До того ж, як зазначалося вище, ми не можемо впевнено стверджувати, що ці вироби були круглими. Отже, подальше їх вивчення є завданням для майбутніх дослідників.

Також збереглися свідчення кінця XVIII ст. про використання в якості посуду глиняних кахель для запікання паштету[1187], але прослідкувати це на археологічному матеріалі зараз немає змоги.

Насамкінець необхідно відмітити на майбутнє, що для визначення продуктів, які готувалися чи зберігалися у керамічному посуді, можливим є застосування природничих методів, зокрема, хромато-мас-спектрометрії для виявлення залишків органічних речовин — білків і ліпідів, та ДНК-технології для ідентифікації видів рослин чи тварин в залишках органіки на посуді[1188]. Такі дослідження в Україні лише починаються або тільки плануються.

Таким чином, використання посуду в господарстві і його назви загалом близькі до сучасних (табл. 4.9). Утилітарні функції посуду пов'язані з приготуванням страв і лікарських речовин (горщики з покришками, ринки, макітри, друшляки, форми для запікання), споживанням їжі та напоїв (миски і тарілки, глеки, носатки, кухлі, келихи й чарки), збері-

1184. Балакин, Сыромятников 1992, с. 161.
1185. Климовський 2006, с. 103.
1186. Усне повідомлення О. Веремейчик.
1187. Щербань О. 2007, с. 158.
1188. Вікіпедія. Мас-спектрометрія…; Гейко та ін. 2020, с. 68.

ганням сипких продуктів (макітри, великі горщики), рідин (глечики, тикви, баклаги), молочних продуктів (гладуші, горщики), використанням для господарських потреб (горщики, макітри і миски великих розмірів). Крім утилітарної, посуд міг виконувати естетичну роль в якості прикраси інтер'єру, ритуальну під час різних обрядів, або застосовуватися у магії і чаклунстві, про що свідчать різні знаки на археологічному посуді. Також горщики, глеки, кухлі і баклаги відомі як посуд для тезаврації монетних і речових скарбів[1189].

Деякі назви посуду простежуються з давньоруського періоду чи мають праслов'янське походження (*горнець, миса, чаша, чарка, блюдо, кубок, носатка, глек*). Інші з'являються разом з відповідними реаліями як запозичення із західноєвропейських (*талерка, яндола, ринка, кушин, збан, кухоль, келих, кварта, румка, пугар*), російської (*кружка, стакан, стопка*) чи східних (*баклага, лоханя, філіжанка*) мов. Слід зазначити, що в писемних джерелах трапляються ще інші назви на позначення глиняного посуду (наприклад, *ставчики*, *чайники*), але співвіднести їх з конкретними реаліями поки що важко. Також є археологічні знахідки рідкісних посудин (друшляк, форма для запікання, лійка тощо), яким у документах не знайдено відповідників. Певні різновиди глиняного посуду в досліджуваний час не трапляються, а відомі вже пізніше (наприклад, *барила*, *куманці*, *тикви*, *бинчики*, *двійнята*, форми для пасок). Проте не виключена їх поява принаймні з кінця XVIII ст., відповідно такі посудини можуть бути знайдені в майбутньому. Всі ці питання залишаються для наступних дослідників.

1189. Юра, спр. 16, арк. 116, 126; Тищенко 1975; Книга для записей…, арк. 30, 34, 62.

РОЗДІЛ 5

ОЗДОБЛЕННЯ ПОСУДУ

Декор глиняного посуду є важливим історичним джерелом, який може виконувати подвійну функцію. З одного боку, він виступає як набір ознак (техніка і способи орнаментації, сталі композиції, місце нанесення та елементи орнаментів), які змінюються з часом і тому можуть бути хроноіндикаторами, а також вказувати напрями впливів і шляхи запозичень. З іншого боку, орнамент виступає як семіотична система, смислове навантаження якої відбиває світогляд населення певної історичної доби. Цей аспект потребує спеціального дослідження, тому в даній роботі він детально не розглядається, а лише побіжно окреслюється. Головна увага зосереджена на способах орнаментації, їх особливостях і хронології. Розглянуто можливі шляхи появи на Середній Наддніпрянщині різних технік орнаментації, класифіковано найбільш поширені композиції і елементи орнаменту, за можливості простежено їх зміни в часі. Також зроблено спробу виявити значення семантичних зображень на гончарному посуді і шляхи їх появи. Для цього залучалась мистецтвознавча література і аналогії з інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, в першу чергу книжкові орнаментальні заставки та кінцівки, проаналізовані й опубліковані різними дослідниками. Окремо розглядаються неорнаментальні знаки на посуді — клейма, написи, магічні тощо.

В основу класифікації декору покладено технологію виготовлення, оскільки її можна визначити навіть на дрібних фрагментах, і вона дає змогу простежувати традиції декорування виробів[1190]. Для головних технік декорування застосовано уніфіковану термінологію, запропоновану В. Ковалем, яка найбільш пристосована до археологічної кераміки. Щоправда, ми вживаємо цю термінологію з урахуванням сучасної української мистецтвознавчої лексики. Зокрема, напівмайолікою В. Коваль пропонує називати всю кераміку з прозорими поливами. Але в українській (а також польській) фаховій літературі цей термін вживається лише щодо виробів з прозорою безбарвною поливою, яка вкриває ангобні малюнки. Тому в нашій роботі цей термін вжито в цьому значенні.

При аналізі зображень була використана методика і термінологія, створені М. Селівачовим для вивчення народної орнаментики[1191]. Згідно цієї методики орнаменти аналізуються за п'ятьма принципами, чотири з яких застосовано в нашій роботі: 1) іконографічним, за яким зображення поділяються на абстрактні і фізіоморфні; 2) стилізаційним — на геометричні, геометризовані і віль-

1190. Коваль 2010, с. 16—25.
1191. Селівачов 2005, с. 238.

ного малюнку; 3) комбінаторним — на симетричні й асиметричні; 4) композиційним — на основні, другорядні та розмежовуючі. Один із принципів, номінаційний, неможливо застосувати, оскільки тогочасні назви орнаментів невідомі. Тому для їх означення, де це можливо, застосовувалась термінологія гончарів Середньої Наддніпрянщини, зафіксована в кінці XIX — на початку XX ст. (подана курсивом).

5.1. ТЕХНІКИ ДЕКОРУВАННЯ

За способом нанесення орнаменти можна поділити на рельєфні і мальовані. Окремими способами декорування є лискування (*гладження*) і полива, яку можна поділити на прозору і глуху (емаль), а за забарвленням — на кольорову та безбарвну. Рельєфні і мальовані орнаменти можуть бути підполив'яними чи надполив'яними. Якщо орнамент нанесено на неполив'яну частину полив'яного посуду, його зараховано до неполив'яного. Наприклад, защипи чи зрізи аналізуються серед неполив'яних орнаментів, хоча горщики й тарілки з цими видами декору можуть бути полив'яними всередині. На основі цих характеристик виділено основні різновиди декору кераміки XVI—XVIII ст., представлені в табл. 5.1.

Полива на кераміці відома протягом всього досліджуваного періоду. Співвідношення полив'яних і неполив'яних виробів змінювалося в часі. У комплексах XVI ст. вона становить близько 20—30 % усієї кераміки. В цей час використовували переважно зелену глазур та, як виняток, — жовту і коричневу. У XVI ст. нею вкривали внутрішню поверхню горщиків і глечиків, рідше трапляються посудини з двосторонньою поливою.

У XVII—XVIII ст. кількість полив'яної кераміки збільшується: поливу мають до 40 % горщиків і 76 % тарілок окислюючого випалу. На межі XVI—XVII ст. у виробництві полив'яної кераміки Середньої Наддніпрянщини з'явилося кілька нововведень. Перше — нанесення на один виріб **поливи двох кольорів**. Таким способом прикрашали столовий посуд — миски, тарілки, глеки і кухлі. У мисок і тарілок береги, зазвичай, зелені, дзеркало — жовто-коричневе, або навпаки. Глеки і кухлі цієї групи вкриті всередині жовто-коричневою, зовні — зеленою поливою. Іноді на зовнішній поверхні виробів наявні полива фіолетово-коричневого чи салатно-сірого кольорів, на внутрішній — зелена або жовта (рис. 210: 1; 299: 1). Набагато рідше трапляються інші кольорові поєднання, наприклад, темно-зеленої з салатною чи зеленоблакитною, або безбарвної із жовтою поливою (рис. 116: 1, 2). Одна з найбільш ранніх посудин з таким типом поливання зафіксована в ямі другої половини XVI ст. з МЗМ. Це — нижня частина кухлика з коричневою поливою всередині і зеленою зовні (рис. 299: 1). Такий же кухоль походить з об'єкту кінця XVI ст. з Чернігова[1192]. В комплексах рубежу XVI—XVII ст. кераміка з поливою двох кольорів є звичною. Серед тарілок з об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) кінця XVI—XVIII ст. частка посудин з таким декором сягає 40 % (рис. 299: 2). В першій

1192. Новик 2001, с. 77.

Таблиця 5.1. Основні різновиди декору кераміки

Полива / Орнамент		Посуд без поливи		Полив'яний посуд		
		Білий	Димлений	Прозора полива: Кольорова	Прозора полива: Безбарвна	Емаль (глуха полива)
Без орнаменту		+	+	Внутрішня, зовнішня, двостороння, *крайкування*	—	—
Рельєфні	ритовані	Лінії, хвилі, рифлення		Лінії, гребінцеві хвилі	Лінії	—
	відтискування	Коліщатко		Коліщатко, одиничні штампи	Одиничні штампи (доповнення до *мальовки*)	Відтиск у формі
	пластичні	Защипи, зрізи денця, *утор*		Перли, малини, наліпи, фігурні вуха, брижасті вінця	—	—
Мальовані		*Описка*, розпис ангобами	—	*Мальовка* поливами (доповнення до ангобів)	Підполив'яні (напівмайоліка): *ріжкування, фляндрівка*	Надполив'яні (майоліка)
Лискування (*гладження*)		Горизонтальне, косе, вертикальне, кругове, сітчасте, радіальне		—	—	—

половині XVIII ст. двоколірну поливу продовжували вживати на тарілках, але до кінця століття вона поступово вийшла з ужитку (рис. 299: 1).

Аналоги цього типу поливання наявні в комплексах кінця XVI — першої половини XVII ст. із Дубна та Львова[1193]. В зібранні П. Лінинського зберігається білоглиняна тарілка з двоколірною поливою з м. Потелич, можливо, виготовлена там же[1194]. Хоча вона не має чіткої хронологічної прив'язки, за формою її можна датувати не пізніше першої половини XVII ст. Тарілки з двоколірною поливою серед білоглиняної кераміки трапляються в Польщі у культурних шарах другої половини XVI — першої половини XVII ст. Польські дослідники виділяють її у окрему технологічну групу[1195] (див. далі). Прикрашені поливою двох кольорів глеки і горщики в об'єктах цього часу відомі у німецьких містах Лейпциг, Дрезден та Цвіккау[1196]. Червоноглиняні тарілки з подібним типом глазурування у 1575—1625 рр. виготовляли у Фландрії[1197], у XVII ст. — у Молдові та Угорщині[1198]. Оскільки ця кераміка приблизно синхронна, складно визначити центр, звідки поширився такий принцип декорування, хоча його витоки треба шукати на західноєвропейських теренах. Для Середньої Наддніпрянщини можна припускати поширення цього декору у кінці XVI ст. з виробничих осередків Південної Польщі і Західної України (Потелич), які продукували білоглиняну кераміку з кольоровими поливами. Але вони ще мало досліджені археологічно, щоб робити певні висновки.

Іншою характерною рисою цього часу є поява ***крайкування*** — покриття поливою внутрішньої поверхні вінець горщиків, глеків та тарілок (рис. 50: 2; 133: 1; 226: 2). У комплексах XVI ст. цей вид поливання невідомий, він з'являється в об'єктах першої половини XVII ст. Отже, теза деяких дослідників про появу крайкування у XV ст., не підтвердилася[1199] У XVII—XVIII ст. крайкування застосовували досить широко, але переважало суцільне поливання внутрішньої поверхні керамічних виробів. Походження цього прийому простежити поки не вдається, оскільки він поширився на більшій території сучасної України з початку XVII ст., і раніші ареали його побутування наразі не виявлені.

З рубежу XVI—XVII ст. все частіше вживалася жовто-коричнева полива, хоча втричі рідше, ніж зелена. В цей час з'являється коричнево-фіолетова марганцева полива, але застосовується вона вкрай рідко, переважно на глеках.

Ще одним важливим досягненням означеного періоду є поява підполив'яних розписів. Перші взірці посуду з напівмайолікою виявлені в горнах кінця XVI — початку XVII ст. на Видубичах у Києві. У такій техніці орнаментовані переважно миски й тарілки, рідше — кухлі, келихи, глеки та маленькі горщики. Для покриття ангобних малюнків застосовували прозору безбарвну поливу.

Місця нанесення полив були сталі. Горщики, глеки, носатки та тарілки глазурували зсередини або крайкували. Зсередини поливою вкривали також миски та ринки. З обох сторін глазурували кухлі, глеки, горнята та келихи. Зовні поливали баклаги і покришки до глеків. На певній групі горнят XVII ст. наявне лише часткове глазурування зовнішньої поверхні верхньої частини, а у носаток поливали тільки носик. Покришки для горщиків і макітри, за незначними винятками, поливою не вкривали.

Виготовлення полив'яних виробів зафіксовано у всіх досліджених гончарних осередках, хоча у Вишгороді відмічено лише крайкування.

5.1.1. Рельєфна орнаментація

Рельєфна орнаментація характерна для полив'яного (з кольоровими поливами) і безполив'яного посуду. Для білого і димленого посуду характерні рифлення на плічках, защипи на вінцях, утор на денці, ритовані орнаменти. На димленому (зрідка — *білому*) посуді та на полив'яних тарілках і мисках застосовували відтиски коліщаток. Полив'яний столовий посуд прикрашали відбитками штампів і пластичними оздобами, штамповими елементами іноді доповнювали підполив'яну мальовку на тарілках. Для нечисленної групи посуду з емалями характерний декор, утворений шляхом відтискування у формі.

Рельєфна орнаментація на неполив'яному посуді походить з попередніх часів. Ритовані лінії і хвилі були поширені ще на давньоруському посуді, а рифлення і защипи з'явилися в XV ст. Для XVI ст. ці еле-

1193. Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7: 3, 6, 9; ed. Wojceszczuk 2016, p. 56, 86.

1194. Івашків 2007, с. 140.

1195. Trzeciecki 2017, ryc. 11: 6.

1196. Krabath 2012, Abb. 58, 68; Kluttig-Altmann 2006, Farbtafel 3: 1, 2.

1197. Poulain 2016, p. 129, fig. 51: 16—18; 52: 1, 5—12.

1198. Хынку 1969, с. 117; Kollath 2023, fig. 50: 7, 11.

1199. Тищенко 1992, с. 43; Івашків 2007, с. 40.

менти є єдиним різновидом орнаменту. У XVII—XVIII ст. вони, як другорядні, наявні на вінцях і плічках закритого посуду. З рубежу XVI—XVII ст. поширюються відбитки коліщаток, з'являються зрізи на денцях, з середини XVII ст. — *утор*.

Ритовані орнаменти під час обертання гончарного круга прокреслювали на посуді вістрям (лінії, хвилі) чи гребінчастим інструментом (неглибоке рифлення). У Києві **рифлення** з другої половини XV ст. відоме на горщиках, формованих шляхом витягування з одного шматка глини. Воно широко застосовувалося в XVI — першій половині XVII ст., іноді наявне на макітрах і глеках. Смугу рифлення розміщували у верхній частині тулуба і комбінували з описко́ю (на білому) і коліщатковим штампом (на димленому посуді; рис. 300: 1). Більше половини горщиків XVI—XVII ст. мали рифлення (рис. 300: 2, 3). До кінця XVII ст. цей вид орнаментації повністю вийшов з ужитку.

Такий декор був характерним для західноукраїнської кераміки XV—XVI ст., зокрема, виявленої у замках Поділля, археологічних комплексах Дубна, Острога, Луцька, Жидичина, Львова, Чернівців та Ужгорода[1200]. У XIV—XVII ст. рифлення було відоме у багатьох середньоєвропейських країнах[1201]. У Німеччині ця орнаментація відома з XIII ст.[1202], у Польщі найстарші зразки датуються другою половиною XIII ст., а поширеною вона була з кінця XIV по першу половину XVII ст.[1203] Отже, рифлення разом з швидкообертовим гончарним кругом потрапило на Середнє Подніпров'я з країн Середньої Європи. З середини XVII ст. частка посуду з рифленням поступово зменшується і до кінця століття цей вид орнаментації виходить з ужитку.

У досліджуваний період зразки відтисків **коліщаток** зрідка траплялися у XVI ст., але поширення набули з початку XVII ст. Цей декор застосовували переважно на димленому посуді: на плічках горщиків і глеків, рідше — на вінцях макітер. Коліщатко прокочували по сирому виробу, інколи кілька разів оперізуючи його. Для орнаментів XVI—XVII ст. характерна хвиля з насічками, сітчасті смуги, зубці різної форми та розмірів з насічками і без них (рис. 302). Для карбування верхнього обрізу і валика на вінцях горщиків використовували зубчасте коліщатко. Посуд з такою орнаментацією знайдено в заповненні гончарних горнів кінця XVI — першої половини XVII ст. у Києві (Видубичі, Гончарі-Кожум'яки) та Вишгороді.

У XVIII ст. кількість димленого посуду з декором, відтиснутим коліщатком, збільшилася, особливо у другій половині століття. Ці вироби становлять значний відсоток продукції гончарних горнів XVIII ст. у Києві (Гончарі-Кожум'яки) і Переяславі. Серед орнаментів переважає пояс із сітчастих ромбів і двох вертикальних рисок між ними (рис. 302). І сьогодні орнаментування димленої кераміки в цій техніці широко застосовується в гончарних осередках України[1204]. Відтиски коліщаток подібні до таких на полив'яному посуді, тому питання їх походження розглядається у відповідному підпункті.

До **пластичної** орнаментації належать защипи, зрізи та утор, виконані пальцями гончара або інструментом (гончарським ножиком). Поширення **защипів** на вінцях з виїмкою, як вважає О. Оногда, слід датувати другою половиною XV ст.[1205]. Цей вид оздоблення на ромбічних вінцях масово застосовується в XVI ст., на вінцях з валиком — в першій половині XVII ст. На прямих вінцях він є і пізніше, проте вже набагато рідше. На зламі XVI—XVII ст. така оздоба відома також на мисках.

Протягом часу свого існування защипи видозмінювались (рис. 301: 1). У XVI ст. їх наносили на верхній і нижній краї вінець, або на обидва одночасно (подвійні защипи). У XVII ст. защипи робили по верхньому краю вінець. З середини XVII ст. замість защипів зубчастим коліщатком наносили ряд насічок (*карбування*). Горщики із защипами і карбуванням становили не більше 20 % (рис. 301: 2, 3). Цей вид декору переважно вийшов з ужитку у XVIII ст. Виробництво посуду з ним зафіксовано у гончарних осередках кінця XVI — першої половини XVII ст. у Києві — на Видубичах і Гончарах-Кожум'яках (1 горн), Переяславі (1 горн) та Вишгороді.

Як і рифлення, защипи можна пов'язати з середньоєвропейськими впливами. Аналогії їм відомі на західноукраїнських землях XV—

1200. Виногродська 1996, с. 37; Войтович, Войтович 2016, рис. 9; Козак, Прищепа, Войтюк 2014, рис. 15, 16; Панишко 2015, рис. 7—9; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015, рис. 2: 2, 3; Прищепа 2021, рис. 6, 7; 2022, рис. 6; Терський 1997, рис. 7, 11; Терський, Войнаровський, Овчінніков 2007, рис. 6; Mojzsesz 2018, fig. 10: 2, 4, 15, 16.

1201. Beutmann 2012, Abb. 1: 4, 5; Kollath 2016, Abb. 3; Krabath 2012, Abb. 40, 41; Kruppe 1981, tabl. 36: 11—14; Nekuda, Reichertova 1968, s. 138; Pankiewicz 2015, tabl. 34: 3, 4; Polak, Starski 2022, p. 58, fig. 6—9; Žulkus 2002, p. 92.

1202. Beutmann 2012, Abb. 1: 3; Krabath 2012, Abb. 38: 3, 6.

1203. Bis 2014, s. 134—135; Lis 2020, s. 237.

1204. Мотиль 2011, с. 155—157.

1205. Оногда 2008b, с. 60.

XVI ст.[1206], на німецькій, польській, чеській та моравській кераміці XIV—XVI ст.[1207]

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на тарілках (рідше — на кухлях і глеках) з'явились **зрізи** краю денця сегментами (рис. 303: 4). Вони відомі на виробах з кольоровими поливами (що переважають) і з підполив'яним розписом. Поширення цей декор набув у XVII ст.: серед тарілок з археологічних об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) зрізи на денцях мала ½ усіх виробів (рис. 303: 3). Пізніше частка цього декору зменшується, хоча на тарілках з кольоровою поливою він іноді трапляється ще у XVIII ст., як, наприклад, у Полтаві[1208]. Безполив'яні тарілки й миски зі зрізами в цей час виготовляли на Луганщині[1209]. У гончарстві XIX—XX ст. зрізи відомі в Косові, Смотричі, на Кременеччині[1210].

Зрізання краю денець мисок і блюд суцільною смугою робили майстри московських і середньоазійських гончарних центрів[1211]. Деякі дослідники вважають цей прийом декоративним елементом[1212]. Водночас О. Ханко вбачає в зрізуванні денця технічний прийом, пов'язаний з необхідністю потовщити придонну частину під час виточування миски на крузі, оскільки сира тонка придонна стінка не може витримати вагу розлогих країв. Зрізання надлишків глини суцільною смугою (як це на початку XX ст. було зафіксовано в Опішні) робили після підсушування виробу[1213]. Не заперечуючи зрізи як технічний прийом, зробимо кілька зауважень з цього приводу. По-перше, зрізати надлишки глини доцільно суцільною смугою, як це зафіксовано у наведених прикладах. По-друге, цей прийом застосований лише на частині тарілок. По-третє, він застосований на кухлях і глеках, що ставить під сумнів його технічну необхідність. З огляду на сказане, зрізання глини сегментами, на нашу думку, має більше декоративне, ніж технічне значення. Появу цього прийому можна пов'язати із середньоєвропейськими впливами. Зокрема, зрізання чи приминання глини на денці наявне на глеках з кам'яної маси, які з XV ст. виготовляли у надрейнських майстернях. Цей декор також відомий у Швеції XVI — початку XVII ст.[1214]. Крім численних археологічних знахідок з Німеччини і Польщі[1215], такі глеки зображені на картинах середини XVI ст. Пітера Брейгеля Старшого (рис. 291: 7, 8). Вироби з кам'яної маси, очевидно, справили вплив на польських гончарів XIV—XVI ст., які робили зрізи чи вм'ятини на денцях полив'яних і димлених глеків та келихів[1216] Польські дослідники пов'язують їх появу з наслідуванням німецьких кам'яних виробів[1217]. На тарілках цей вид декору в Польщі виявлений лише на виробах з кам'яної маси, які є нечастими знахідками[1218].

Існує ще одна версія походження зрізів. Так, Л. Виногродська вважає, що вони з'явилися під впливом східної кераміки[1219]. Пошук такої орнаментації виявив її аналогії в Молдові XVII ст.[1220], проте, оскільки вони одночасні з подніпровськими, питання напрямків впливу визначити важко. Не виключене їх одночасне поширення на території українських і молдовських земель з одного центру. Крім того, на молдовські тарілки їх наносили не на денце, а на пружок в нижній частині тулуба. Зрізи на денцях керамічних посудин з територій турецького впливу (Балкани, Сербія) нам поки що невідомі.

Отже, на Київщині зрізи з'явилися разом з появою тарілок і кухлів, вони характерні для ранньої групи виробів з підполив'яним розписом, але в кінці XVII—XVIII ст. переважають на посуді з кольоровою поливою. Їх появу можна пояснити впливом на українське цехове гончарне виробництво виробів з кам'яної маси. Хоча виготовлення зрізів на денцях тарілок, ймовірно, було винаходом місцевих гончарів. Частка посуду зі зрізами у XVIII ст. скоротилася: на фляндрованих виробах вони майже не трапляються.

Утор (*ґонтур*) — невеликий кільцевий виступ унизу біля денця — формувався гончарським ножиком під час обточування посудини на крузі; часто він орнаментований смугою описки (рис. 256: 12). За етнографічними

1206. Гупало 1994, с. 187; Терський 2006, с. 136; Шніцар 2019, с. 146.

1207. Augustyniak 1992, tabl. 14; 2005, s. 203, Kruppe 1981, tabl. 12: 25; 13: 20; 16: 14; Nekuda, Reichertova 1968, tabl. XI: 3, 6, obr. 66: 11; 131: 8; Starski 2016a, ryc. 75: 5; Polak, Starski 2022, p. 91; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 112: 10, 20, 104.

1208. Ханко 2000, рис. 10—14.

1209. Ключнєв 2001, с. 95—96.

1210. Лащук 1969, с. 60.

1211. Розенфельдт 1968, с. 21, табл. 4: 7; Сайко 1982, с. 28—30.

1212. Лащук 1969, с. 60.

1213. Ханко 2000, с. 60.

1214. Carlsson, Hedlund 2006, p. 104, fig. 111.

1215. Наприклад, Romanowicz 2011, ryc. 2: 4; 3: 2; 8: 2; Wehmer 2017, Abb. 1; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 113: 3, 26, 68, 75, 111; Polak, Starski 2022, p. 96—98.

1216. Kruppe 1981, tabl. 38: 3, 4; 39: 6, 10; 42: 20; 47: 3, 12; 50: 5; Romanowicz, Zyśko 2016, ryc. 30.

1217. Bis 2014, s. 136.

1218. Starski 2016a, ryc. 45: 8.

1219. Виногродська 2013, с. 101.

1220. Хынку 1969, с. 116—117.

даними утор робили для зміцнення дна,[1221] або щоб тримати горщик при закладанні в горн[1222]. Проте орнаментування утору описною дозволяє розглядати його як елемент декору, що з'явився в комплексах середини XVII ст., а у XVIII ст. став звичним для різних видів кераміки. Його походження наразі прослідкувати важко.

Окремим різновидом декору, який також можна зарахувати до рельєфних, є **лискування** *(гладження)*, що використовували на димленому посуді, іноді — на білому. Лощення поширилося з кінця XVI ст. і далі існувало весь досліджуваний період (рис. 256: 8, 9). За способом нанесення поділяється на пряме, косе, сітчасте, радіальне, зрідка — спіральне чи кругове. Лощили переважно горщики, глеки, макітри, рідше — миски і тарілки. Слід зазначити, що суцільне лощення поверхні виробу, яке з XV ст. поширене в Смоленську, а з XVI ст. — у Москві і прилеглих територіях[1223], в Україні було невідоме, за винятком привізних зразків, таких як носик водолія з комплексів Старого Арсеналу і чорнолощений кумган, знайдений на Житньому ринку на Подолі[1224]. Суцільнолощені вироби трапляються також в шарах XIX ст., але їхнє походження поки що не з'ясоване, і вони виходять за хронологічні межі даної роботи.

Рельєфна орнаментація на полив'яному посуді. Більшість столового посуду, вкритого двоколірними або монохромними кольоровими поливами, має рельєфний декор. Полива, затікаючи в заглиблення орнаменту, набуває темнішого тону, створюючи декоративні світлотіньові ефекти. Для XVI ст. виявлені поодинокі горщики, глечики і кухлі з таким декором. На столових різновидах посуду ця орнаментація масово поширюється з рубежу XVI—XVII ст. Для тарілок XVII ст. характерні орнаменти, нанесені гребінцем, і відбитком коліщатка, часто поєднані на одній посудині. На кухлях і глеках найчастіше наявні відтиски одиничних штампів, поєднані з ритованим малюнком. Посуд з таким декором знайдено в горнах кінця XVI — першої половини XVII ст. Києва (Видубичі та Гончарі-Кожум'яки) і Вишгорода.

Ритовані лінії й одиничні хвилі наявні на мисках і тарілках як другорядна і розмежовуюча орнаментація, хоча іноді кілька концентричних ліній становлять єдиний декор таких посудин. Зрідка трапляються тарілки, на яких зображення виконано ритованим вільним рисунком, поєднаним з дрібними штампами. Такі ж малюнки часто трапляються на глеках і кухлях. Ритованим орнаментом з багаторядних концентричних хвиль і смуг декорували баклаги.

Багаторядна хвиля, прокреслена гребінцем, часто є основним орнаментом дзеркала і крисів тарілок. Ці орнаменти були рівнозначні, обрамлені кількома ритованими концентричними колами чи відтиском зубчастого коліщатка (рис. 258: 1). Іноді наносили дві смуги однакових або різних орнаментів. Гребінець переважно використовували на 3—7 зубців, зрідка — на 8—12 зубців. Гребінцем проводили і концентричні лінії. Аналогічно орнаментовані польські білоглиняні полив'яні тарілки XVI—XVII ст.[1225] Часто багаторядна хвиля комбінована з відбитком коліщатка, утворюючи складний орнаментальний пояс.

Орнаменти, виконані **відтискуванням**, поділяються на коліщаткові й окремі штампи. Відбитками **коліщатка** декорували *криси* (інколи — *дзеркало*) тарілок і мисок (рис. 258: 2; 303: 1). За розмірами коліщатка аналогічні тим, що використовували на димленому посуді. В багатьох випадках для таких орнаментів можна встановити раппорт (частину візерунка, що повторюється) і обрахувати діаметр коліщатка, що перебуває в межах 1,3—2,2 см, як у етнографічних зразків. Найчастіше ці орнаменти доповнено обрамлюючими і розмежовуючими відтисками зубчастого коліщатка. Іноді гончар використовував одне коліщатко для орнаментації плічок горщиків і крис тарілок, як на кераміці з вишгородського горну. Тарілки з відбитками коліщатка (або його поєднання з багаторядною хвилею) становили третину посудин з кольоровою поливою з об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) кінця XVI — початку XVIII ст. (рис. 303: 2). Ще 56 % — посудини з хвилястим орнаментом, прокресленим гребінцем (рис. 109—113).

До XVIII ст. багаторядна хвиля і відтиски коліщатка на полив'яних тарілках виходять з ужитку, хоча інколи трапляються ще у другій половині століття. Натомість з'являються **окремі штампи** для різних елементів орнаменту: на одній тарілці комбінували відбитки 2—6 штампів (рис. 141—147; 149; 258: 3).

Одиничні штампи ще відсутні у комплексах першої половини XVII ст. і зрідка є в комплексах другої половини XVII століття. Ці штампи мають досить великі розміри і на

1221. Пошивайло 1993b, с. 158.
1222. Щербань, Щербань 2004, с. 32.
1223. Коваль 2019, с. 346, 348.
1224. Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, рис. 40.
1225. Augustyniak 2005, s. 204; Kwapieniowa et al. 1968, tabl. 17: 3—5; Trzeciecki 2017, ryc. 11: 6, 7.

них наявні зооморфні (леви?) й антропоморфні (святий вершник, янголи) зображення. Дрібні геометричні і фітоморфні штампи поширюються у першій половині XVIII ст., як на посуді, знайденому в горнах у Києві (Гончарі-Кожум'яки) і Переяславі[1226]. З гончарних майстерень Києва XVIII ст. походять два виготовлені з випаленої глини штампи із зображенням квітки і людського обличчя. Відбиток першого з них наявний на чотирьох тарілках в комбінаціях з іншими штампами. Другий штамп має вигляд матриці, якою, імовірно, формували голівки глиняних іграшкових фігурок. Але подібним інструментом могли штампувати голівки янголів на крисах тарілок з комбінованою орнаментацією: штамп + малювання. Керамічний циліндр для декорування посуду (з рельєфними орнаментами на торцях) було знайдено на поселенні XVI — першої половини XVII ст. Монастирок 1 біля Острогу, де виявлено сліди гончарного виробництва[1227]. Поєднані з ритованим вільним рисунком відбитки зовсім дрібних штампів, певно, виконані кілочком з вирізьбленим на торці візерунком.

Відбитки одиничних і коліщаткових штампів на полив'яному посуді другої половини XVII ст. відомі за знахідками зі Святогірського монастиря[1228] та Верхньосалтівського селища[1229], XVIII ст. — з Полтави[1230]. На етнографічних зразках відтиски окремих штампів досить рідкісні, лише інколи на берегах полумисків наявні невеликі відбитки, залишені дерев'яним кілочком[1231].

На відміну від тарілок, полив'яні кухлі і глеки вже з початку XVII ст. декорували відбитками дрібних окремих штампів — сітчастий ромб, посічені півкола, інші елементи, поєднані з ритованими малюнками і т. зв. малинами (рис. 208—210; 221; 239: 3). У XVIII ст. для декорування кухлів та глеків «малин» і штампів вживали мало і до кінця століття ця орнаментація зникла.

Питання походження штампової техніки на Середньому Подніпров'ї важко вирішити однозначно. Хоча коліщаткові орнаменти трапляються у давньоруському і післямонгольському гончарстві, це не дозволяє простежити їхню безперервну традицію до XVII ст. За межами українських земель такі орнаменти на полив'яній кераміці з XIII ст. відомі у Фландрії і Німеччині[1232]. У Польщі коліщатковий («раделковий») орнамент також з'являється у другій половині XIII ст., а поширення набуває у XIV ст., хоча існує і пізніше на етнографічній кераміці[1233]. Польська дослідниця А. Ліс поширення «раделкового» орнаменту пов'язує з розселенням у другій половині XIII—XIV ст. німецьких колоністів[1234]. Відбитки коліщаток є також на пізньосередньовічному посуді з інших середньоєвропейських країн[1235], як і відтиски одиничних штампів, переважно сітчастих ромбів, на полив'яному і димленому посуді. Можливо, що на поширення в Україні цієї техніки оздоблення вплинули польські чи інші середньоєвропейські взірці, але самі орнаментальні мотиви, особливо XVIII ст., швидше подібні до етнографічних орнаментів дерев'яної різьби, вишивки і писанкарства, що змушує шукати їх прототипи в українському декоративно-ужитковому мистецтві.

Пластичне оздоблення характеризується наявністю елементів ручного ліплення або накладанням окремих деталей. Ці елементи вкриті поливою, тому віднесені до полив'яних. Так, миски під вінцями прикрашали рядом зовнішніх пальцевих вдавлень, які утворювали опуклі «перлини» (рис. 197; 258: 4е). До цього ж різновиду декору належать тарілки з брижастим краєм, яких відомо лише кілька екземплярів з археологічних комплексів XVII ст. (рис. 110: 2). У однієї тарілки, яка походить з об'єкту XVIII ст., край обрізаний площинами так, що згори посудина має вигляд багатокутника (рис. 142: 3).

Для глеків і кухлів характерні т. зв. малини — наліпні шишечки чорного кольору, що бувають двох видів: з гладкою поверхнею і з рельєфною квіткою (рис. 258: 4б). «Малини», які накладали поверх подвійних гравійованих на поверхні посуду вертикальних і скісних смуг, можливо, імітували заклепки на металевих виробах. Така орнаментація глеків відома на Поділлі й Волині[1236]. Аналогії «малинам» наявні на керамічному західноєвропейському посуді, зокрема, в Польщі на червоноглиняній полив'яній кераміці, з

1226. Сикорский и др. 1986, с. 46, 50.

1227. Вертелецький 2012, с. 387—388.

1228. Кравченко 2005, с. 421.

1229. Заїка 2001, с. 81; Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 21.

1230. Пуголовок, Калашник 2009, с. 70.

1231. Лащук 1963, с. 33; Івашків 2007, с. 139, 140.

1232. Auch, Trzeciecki 2007, s. 174; Kluttig-Altmann 2006, Abb. 114—116; Krabath 2012, Abb. 39: 1.

1233. Augustyniak 2005, s. 193, 194, 209; Lis 2020, s. 229, 230; Swiechowska, Dukwicz 1955, tabl. 6—9; Kruppe 1981, tabl. 7: 8, 13, 21, 23; 8: 3, 5; 16: 11, 16; 22: 13; 35: 2, 3; Trzeciecki 2017, ryc. 11: 1—5; Starski 2016a, p. 125—127.

1234. Lis 2020, s. 242.

1235. Blažková-Dubská 2009, fig. 6, 18; Žulkus 2002, p. 112.

1236. Виногродська 1997с, рис. 9: 7; Пшеничний 2020, рис. 8: 25; Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 8: 9; 18: 13; 21: 4.

XIV ст. відомій як фландрійсько-голландський чи датський імпорт[1237]. Вироби з «малинами» зображені на полотнах західноєвропейських художників XVII ст.[1238]

До пластичної орнаментації належать вушка (ручки) полив'яних глеків XVII ст., що мають вигляд плетінки з окремих джгутів або прикрашені двома рядами пальцевих вдавлень (рис. 221: 4; 258: 4c). Вушка з вдавленнями відомі на молдовській (XIV—XV ст.), румунській, польській, німецькій (XV—XVII ст.), шведській (XVI — початку XVII ст.) кераміці[1239].

Польська дослідниця М. Біс зараховує вм'ятини на вінцях, денцях і вухах до різновиду пластичної орнаментації, виконаної надавлюванням пальцями, поширеної у Центральній Європі у пізньому середньовіччі[1240]. Щоправда, на Середньому Подніпров'ї пальцями робили лише вм'ятини на вушках і защипи, а в інших випадках вживали інструмент. Також у центральноєвропейських країнах виробів з цим декором набагато менше, ніж на Середньому Подніпров'ї. Наприклад, в польському місті Солець-на-Віслі пластична орнаментація наявна лише на 1,6 % орнаментованого посуду[1241]. Водночас на Київщині у XVI—XVII ст. защипи є майже у 20 % горщиків, зрізи денця — у ½ тарілок. Можливо, потрапивши як запозичення на Середнє Подніпров'я, означена орнаментація розвивалась відповідно до смаків і вподобань місцевих гончарів і покупців, стаючи одним з улюблених різновидів декору.

Різновидом пластичного декору є прямокутні з виступаючими кінцями вуха (ручки) кухлів XVII ст. (рис. 208; 210; 258: 4d). Крім Києва, їх знаходять на Поділлі (Вінниця, Бар, Пилява) і у Полтаві[1242]. Такі кухлі відомі і за зображеннями на ілюстраціях українських друкованих книг та іконах XVI—XVII ст.[1243] (рис. 294: 1, 3). У Білорусі і Польщі є подібні майолікові і півмайолікові мальовані посудини, іноді з двома прямокутними вухами[1244]; таку посудину з Поділля опублікував А. Прусевич[1245]. Проте на Середньому Подніпров'ї кухлі з двома вухами не траплялися.

Прямокутні вуха були у фаянсових кварт XVI — першої половини XVII ст. виробництва м.Ізнік. Дослідники вважають їх типовою турецькою формою, запозиченою з дерев'яних різьблених виробів, і вказують, що у Туреччині вони слугували вазами для квітів[1246]. Аналогічної форми посуд в західноєвропейському гончарстві відомий як кухлі, він зображений на картинах XVII—XVIII ст.[1247]. Звідки ця форма потрапила в українське керамічне виробництво, сказати важко, але турецький вплив тут безсумнівний.

На стінці одного полив'яного кухля наявний рідкісний наліпний елемент у вигляді стилізованого людського обличчя[1248] (рис. 212: 13).

У підсумку можна зазначити, що підполив'яна рельєфна орнаментація зрідка застосовувалася у XVI ст., її розквіт припадає на XVII — середину XVIII ст., а до кінця XVIII ст. частка таких виробів суттєво зменшується.

5.1.2. Мальований декор

До мальованого декору належать неполив'яні розписи (описування, *мальовка* ангобами і поливами) та підполив'яна *мальовка*. Ці техніки з'являються на Середній Наддніпрянщині на рубежі XVI—XVII ст.

Неполив'яне малювання. Описка. Техніка розпису пензлем *білого* (неполив'яного) посуду у сучасному гончарстві має назву «*писати горщики*», мистецтвознавці використовують термін «описування». *Мальовкою* звався розпис ріжком керамічних виробів «під поливу». Хоча в різних українських місцевостях і гончарних осередках описування також могли називати мальовкою, проте саме ці терміни найбільше підходять для археологічної кераміки, коли потрібно чітко розділити ці дві техніки, що мають різне походження й історію розвитку.

Описування виконували відтінками червоної фарби — від ясно-рудого до майже чорного. В багатьох гончарних осередках, особливо на Лівобережжі, ця фарба має назву *описка*[1249]. В мистецтвознавчій літературі термін *описка* закріпився і за технікою орнаментації, тому у цій роботі він теж іноді вживається як синонім описування[1250]. Іноді для описування вживали білу фарбу як доповнення до червоної.

1237. Romanowicz, Zyśko 2016, s. 95, ryc. III.14: 5, 6.
1238. Ротенберг 1971, илл. 202б, 225б и др.
1239. Kluttig-Altmann 2006, Abb. 112: 21, 40; Kruppe 1981, tabl. 46; Majewski, Wojciechowska 2019, ryc. 7; Slatineanu 1958, s. 110, 139; Spinei, Gherman 1995, fig. 7: 8; Carlsson, Hedlund 2006, p. 98, fig. 99.
1240. Bis 2014, s. 136.
1241. Bis 2014, s. 136.
1242. Виногродська, Калашник 2015, с. 104.
1243. Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, табл. CV; Жолтовський 1982, обкл. 1.
1244. Ганецкая 1995, рис. 10; Szetela 1969a, il. 4.
1245. Прусевич 1916, с. 62.
1246. Atasoy, Raby 1994, fig. 144, 174, 362 etc.; Квервельдт 1947, с. 116.
1247. Szetela 1969a, Il. 4, 7, 123; Ротенберг 1971, ил. 51b, 87a, 138.
1248. Балакін 2008a, с. 45.
1249. Пошивайло 1993b, с. 65—67.
1250. Лащук 1969, с. 62; Івашків 2007, с. 41.

На Середній Наддніпрянщині у XVII—XVIII ст. це був найпоширеніший вид орнаментації. Найчастіше ним прикрашали закриті форми (горщики, глеки, кухлики-горнята, носатки), рідше — макітри, миски і тарілки, дуже рідко — покришки. Доволі часто цей декор доповнює поливання виробу зсередини або *крайкування*. Посуд писали ще до його зрізки, використовуючи обертання гончарного круга; про це, зокрема, свідчить наявність *описки* під відбитим вухом або носиком. Візерунки, виконані в цій техніці, виключно геометризовані.

Питання походження і розвитку *описки* на Середньому Подніпров'ї потребує докладного вивчення. Зараз можна лише окреслити його в загальних рисах (рис. 304). Мальована орнаментація відсутня на посуді з комплексів Києва середини — другої половини XVI ст. Її поява зафіксована на горщиках кінця XVI — початку XVII ст., найраніші з яких виявлено разом з угорським денарієм — монетою середини XVI ст., в одному з об'єктів Старого Арсеналу. За визначенням О. Погорільця, ця дрібна монета потрапила до Речі Посполитої в останній чверті XVI — на початку XVII ст. у часи правління Стефана Баторія[1251]. Горщики з *описко́ю* зі вказаного об'єкту мають характерні для XVI ст. вінця ромбічного перетину. Такі ж горщики походять з кількох археологічних об'єктів, виявлених у траншеї по пров. Лаврському[1252]. В датованих кінцем XVI — початком XVII ст. горнах з Видубичів 41 % горщиків мають вінця, характерні для XVI ст. — гранчасті і округлі з виїмкою. З них близько 60 % випалені в окислюючому середовищі і в більшості прикрашені *описко́ю*. В подальшому такий посуд виготовляли в усіх досліджених гончарних осередках Київщини (рис. 305).

Ангобні розписи наявні на кераміці XIV—XVI ст. Криму і Москви[1253]. Але для Середнього Подніпров'я появу такої орнаментації слід пов'язувати з середньоєвропейськими впливами. На це вказує подібність орнаментальних схем ранньої київської *описки* і німецької, чеської та польської кераміки XIV—XVI ст. Ця схема полягає в тому, що однією чи двома смугами ангобу відокремлено широкий пояс рифлення на тулубі, а у верхній частині плічок поверх рифлення нанесено хвилю чи зубці[1254].

Чеські дослідники В. Некуда і К. Рейкертова пов'язують появу «червоно-мальованої» кераміки в Західній Європі з т. зв. пінгсдорфською керамікою IX—XIII ст. з надрейнських територій[1255], для якої характерні малюнки окремими штрихами і простими фігурами. У XIV ст. на німецьких теренах відомі горщики з простою схемою орнаментування, описаною вище[1256]. З цього ж часу «червоно-мальована» кераміка поширюється у Польщі, Чехії, Моравії, Румунії, Угорщині та Сербії[1257]. Сербська дослідниця В. Бікич виділяє її в групу середньоєвропейської[1258], хоча мальовані орнаменти у кожній з цих країн дещо відрізняються.

У Польщі в кінці XIV — середині XVII ст. орнамент, мальований червоною фарбою, застосовували на т. зв. білому начинні — кераміці, виготовленій з неозалізнених глин[1259]. Вона становила значно меншу частину, ніж «цегляста» кераміка з червоних глин. Виробництво білоглиняної продукції польські дослідники пов'язують з осередками в південній і південно-східній Польщі, до яких географічно тяжіє і український Потелич. Саме на цій кераміці трапляється орнаментація, мальована червоною фарбою[1260]: окремі лінії та хвилі, рідше — пасма похилих рисок, вертикальні пояси чи окремі елементи — зірочки, сітчасті орнаменти тощо. Найпоширеніша схема орнаменту подібна до українських зразків кінця XVI — початку XVII ст. Можна з великою вірогідністю припускати вплив польських і західноукраїнських гончарних осередків на орнаментацію кераміки Київщини. Проте серед ранньої київської *описки* на горщиках невідомі вертикальні композиції і елементи. Отже, не викликає сумнівів, що описка потрапила на українські землі з Центральної Європи, проте широка територія її побутування не дозволяє впевнено визначити центр, з якого вона поширилася. Це одна з т. зв. мандрівних ідей, за висловом польської дослідниці М. Біс.

Дослідники вважають, що у Польщі з другої половини XVII ст. почався занепад білої мальованої кераміки, яку витіснили «камьонка» (посуд з кам'яної маси), фаянс та інші

1251. Погорілець 2003, с. 101.

1252. Балакин, Сыромятников 1992, рис. 5: 4, 7.

1253. Розенфельдт 1968, с. 20—27; Тесленко 2018, с. 44—46, рис. 22.

1254. Nekuda, Reichertova 1968, tabl. XXII—XXVI.

1255. Nekuda, Reichertova 1968, s. 149.

1256. Keller 1995, fig. 3, 4; Krabath 2012, Abb. 42: 12; Oettel 2012, Abb. 3.

1257. Bikic 2003, s. 105—115; Bis 2019; Blažková-Dubská 2009; Čapek a kol. 2022; Gardawski, Kruppe 1955, s. 137, tab. 50; Nekuda, Reichertova 1968, s. 149; Pankiewicz 2015; Racz 2019, Starski 2016a; Walowy 1979, s. 97, 104.

1258. Bikic 2003, s. 105—115.

1259. Bis 2019.

1260. Bis 2019, s. 131.

керамічні вироби. Натомість на Середній Наддніпрянщині описування в цей період значно розвинулося і пройшло кілька етапів розвитку.

Найперше техніка *описки* з'явилася на західноукраїнських землях і Поділлі. Горщики з цим декором знайдені в добре датованих комплексах — «замку Ракочі» першої половини XVI ст. біля Меджибожа, об'єктах другої половини XVI ст. з Дубна і Острога[1261]. З'явившись наприкінці XVI ст. у Середній Наддніпрянщині, *описка* у першій половині XVII ст. поширилася на Лівобережжі, зокрема, відома у Новгороді-Сіверському[1262]. У другій половині XVII — на початку XVIII ст. посуд з описко̀ю виготовляли у Чернігові та Батурині, на Слобожанщині, в Святогірському монастирі, поселеннях Донеччини, козацьких січах Запоріжжя[1263]. Гончарні майстерні XVIII ст., які продукували світлоглиняну кераміку з *описко̀ю*, виявлені у Полтаві, на Харківщині і Луганщині[1264].

Описка відома на територіях, що перебували під владою Туреччини: в Очакові XVIII ст., Азові і фортецях дельти Дону рубежу XVII—XVIII ст.[1265]. І. Волков пов'язує цю групу кераміки з українськими теренами (хоча чомусь вважає, що її становлення відбувалося у південних російських областях XVIII ст.) і вказує, що в кінці XVIII—XIX ст. вона домінує на пам'ятках півдня Росії. В деяких місцевостях, зокрема, на Нижній Волзі, така кераміка мала назву «хохлацкой»[1266], що вказує на зв'язок з українським населенням чи територією. У XVII—XIX ст. білоглиняні вироби з розписом червоною фарбою відомі в Москві, де цей спосіб декорування не набув поширення[1267]. В. Коваль вважає, що традиція виробництва кераміки з таким орнаментуванням походить з України[1268]. Можна гадати, що далі на схід ця техніка не поширилася, хоча це питання наразі не може бути розв'язане через недостатню дослідженість кераміки цього часу на всій території європейської частини Росії. Отже, техніка описування набула значного розвитку саме на українських землях і може слугувати етнічним маркером, хоча, звичайно, це попереднє припущення, і питання розвитку та поширення цього декору потребує докладного вивчення.

Композиції описки протягом XVII—XVIII ст. зазнавали хронологічних змін (рис. 304). Причому ці схеми були досить стандартизовані і подібні практично на всій території, де є *описка*, так що прослідкувати якісь регіональні відміни, принаймні за публікаціями, не вдається. Всього виділено дві основні схеми розпису.

Перша (характерна для кінця XVI — першої половини XVII ст.) — найбільш спрощена і, зазвичай, розміщена лише на плічках закритих посудин: дві смуги, які обрамлюють пояс рифлення, і хвиля з малою амплітудою (або її частини) у верхній частині плічок; вертикальні елементи відсутні (рис. 304). На вінцях розпис складається з однієї смуги або відсутній. Зафіксовані місця виробництва писаного посуду цього часу — Видубичі і Гончарі-Кожум'яки у Києві, Вишгород і Переяслав.

Орнаменти другої схеми складніші. Ця схема з'являється в середині — другій третині XVII ст. і домінує впродовж останньої чверті XVII—XVIII ст. По-перше, з'являється кілька поясів орнаменту; по-друге, вертикальні окремі елементи (*пальчики*, коми, риски тощо); по-третє, хвиля має відносно більшу амплітуду, перетворюючись на густі зубці; по-четверте, розпис розміщено і на вінцях. Ця схема *описки* характерна для горщиків, але є і на глеках, макітрах, тарілках та мисках, для яких теж прослідковується тенденція до ускладнення орнаментів. Виробництво такої кераміки зафіксовано в Борисполі, Переяславі і гончарних осередках Києва: уроч. Гончарі-Кожум'яки, пров. Лаврський, вул. Кирилівська, Аскольдова Могила (рис. 305; 306).

У кінці XVIII ст. розпис знову стає біднішим, обмежуючись лініями, доповненими хвилями та іншими елементами. Чіткої закономірності в розміщенні орнаментів не простежується, але характерними є пасма по 5—7 і більше тонких ліній (*шарівка*). Спрощені, мінімалізовані орнаменти характерні і для київської кераміки XIX ст. В сільському гончарстві описування побутує до сьогоднішнього дня, ставши одним з найпоширеніших способів декорування неполив'яної кераміки[1269].

1261. Погорілець 2003, с. 100—103; Прищепа 2021, с. 11—12; 2022, рис. 6: 1, 2; Стопенчук та ін. 2003.

1262. Виногродська 1988, с. 52.

1263. Виногродська 2005b, с. 92; Голубева, Колода, Кущенко 2008, Заїка 2001, с. 81; Коваленко Ю. 2008, с. 50; Козловський, Ільїнський 1991, с. 52; Колесник и др. 1988—1989, с. 24; Кондратьев 2008, с. 58; Мироненко 2016, с. 61; Ситий, Калашник 2013, с. 134.

1264. Ключнев 2001, с. 97; Красильников 1994; Стадник, Стадник, Блюм 2014, табл. 2: 3; 3; 5; Супруненко та ін. 2009, рис. 74—76; Яремченко, Ткаченко 2009, мал. 4.

1265. Беляєва 1992, с. 72; Гудименко, Кузьмин 1994, с. 43, рис. 22: 3; Волков 2005, с. 487.

1266. Волков 2005, с. 487.

1267. Розенфельдт 1968, с. 47.

1268. Коваль 2001, с. 108.

1269. Івашків 2007, с. 133.

Контурний розпис. Крім описування, виконаного пензлем чи щіточкою, до мальованих безполив'яних орнаментів можна зарахувати орнаменти, виконані в техніці контурного малюнка за допомогою ріжка, які не мають суцільного шару поливи і які можна поділити на дві групи.

Одна з них (кінця XVII — XVIII ст.) — декор в техніці часткового глазурування. Площини всередині контуру заповнені коричневою і зеленою (або лише зеленою) поливами (рис. 154: 2, 3; 160: 4, 7). Тарілки з таким декором походять з розкопок Києва (МЗМ) і Білої Церкви[1270]. Фрагмент посудини з таким декором під час археологічної розвідки знайдено на Іванківському замчищі. Розпис поливою відомий і на кераміці з інших територій, зокрема, зі Слобожанщини[1271]. Цей спосіб декорування продовжує існувати в гончарстві XIX — початку XX ст.[1272].

Інша група тарілок має лише *мальовку* ангобами кількох кольорів (рис. 160: 1, 2, 5, 6, 8, 9). Кілька таких тарілок походять із залишків будівлі, виявленої у Києві біля церкви Спаса на Берестові: вони вирізняються геометричним орнаментом, поєднаним з мармуруванням (рис. 162: 5). Можливо, це — напівфабрикати, але стверджувати це немає достатніх підстав. В цій же техніці декоровано кілька тарілок зі Старого Арсеналу та замчища в Лісниках. Всі зразки датуються XVII ст. Кухлі з такою орнаментацією, виявлені в Переяславі, датовані кінцем XVII — серединою XVIII ст.[1273] (рис. 213: 8). За межами Київщини посуд, за допомогою ріжка мальований ангобами (ангобами і поливами), але без суцільного шару безбарвної поливи, відомий у Суботові, Чигирині, Мотронинському городищі, Глухові, Полтавщині, Слобожанщині[1274]. За орнаментацією і способом виконання він не відрізняється від півмайоліки і, очевидно, є дешевшим і економнішим варіантом останньої.

Поливою не вкриті також уламки тарілок, виявлені у місцях, пов'язаних з гончарним виробництвом, але це напівфабрикати — бракована продукція, яка потріскалася за першого випалу (рис. 150).

Підполив'яна мальовка або півмайоліка. Як вже зазначалося, В. Коваль пропонує зараховувати до півмайоліки всю кераміку з прозорою (безбарвною і кольоровою) поливою[1275]. Але в українській мистецтвознавчій літературі назва «півмайоліка» вживається стосовно народної чи меццо-майоліки (виробів з підполив'яними розписами), тому в даній роботі цей термін вжито саме в цьому значенні[1276]. За способом нанесення орнаментів ця група поділяється на ріжкування і фляндрівку. Ріжкування є контурне і безконтурне. Фляндрівка поділяється на класичну (виконану вістрям) і мармурування (розводи). Ці різновиди мають різний час появи та побутування і, можливо, різне походження.

Підполив'яна *мальовка* відзначається багатством і складністю орнаментів. Нею декорували лише столові групи посуду. Найчисленнішу групу мальованої кераміки становлять тарілки. На кухлях і глеках виконували лише ріжкування.

Більшість посуду з ріжкуванням XVII — першої половини XVIII ст. вкрита під розпис білим ангобом (*побілкою*). Деякі ранні (першої половини XVII ст.) посудини вироблені з білої каолінової глини, тому не потребували ангобної підґрунтовки. Є також екземпляри, покриті червоним ангобом (*червінькою*). Частка таких виробів у XVII ст. невелика, але вона суттєво збільшується в другій половині XVIII ст.

Розпис контурним ріжкуванням виконано темно-брунатною (контур), рудою і зеленою (площини всередині контуру) фарбами. На деяких виробах першої половини — середини XVII ст. наявні також жовта і синя фарби (можливо, ці вироби довізні). На червоному тлі розпис виконано білою і зеленою фарбами. Відомі кілька білоглиняних посудин кінця XVI — початку XVII ст., на яких малюнки нанесені лише темною лінією без зафарбовування площин всередині контуру. Такі тарілки і кухлі відомі в Києві у комплексах Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) та заповненні горнів з Видубичів (рис. 120: 3—10).

Ріжкування з'явилося в кінці XVI ст. та існувало весь досліджуваний період. До найраніших зразків належить посуд з комплексів Вознесенського монастиря кінця XVI — XVII ст. (рис. 120: 10, 11; 121—127). Ця колекція дуже багата і репрезентативна, художній посуд серед кераміки Вознесенського монастиря становить значно більший відсоток, ніж в інших місцях Києва. Якщо взяти до уваги, що в комплексах другої половини XVI ст. такі розписи відсутні, їхня наявність

1270. Юра спр. 19, арк. 39.
1271. Заїка 2001, с. 81.
1272. Івашків 2007, с. 125.
1273. Бузян, Тетеря 2014, с. 97.
1274. Гугля 1998, с. 163; Коваленко Ю. 2008, с. 51; Коваленко, Луговий 2020, с. 161; Пискун 2008, с. 108—109; Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 21.
1275. Коваль 2010, с. 20.
1276. Польські дослідники вживають також назву «псевдомайоліка», див., наприклад, Mieroslawski 1979.

в такій кількості і такої високої якості на початку XVII ст. може свідчити про появу цього виробництва в Наддніпрянщині у сформованому вигляді, навіть якщо якась частина цих виробів була довізною.

Для цього часу відоме місце виробництва посуду з підполив'яною мальовкою: він був знайдений у заповненні гончарних горнів на Видубичах[1277]. За багатьма рисами ці вироби схожі на виявлені у Старому Арсеналі (рис. 120: 3—9). Це, передусім, форма тарілки і, зокрема, вінець, по-друге, техніка орнаментації і, по-третє, стиль контурного розпису — геометричні фігури і завитки без зафарбовування площин. Але повних аналогій орнаментам не знайдено. Отже, поки немає підстав стверджувати, що ці тарілки виготовлені саме на Видубичах. Їх виробництво можливе в іншому, ще не знайденому, осередку, можливо, Печерському містечку, двох гончарів якого у 1628 р. згадує одне з писемних джерел (додаток 5: І.3). Не виключено, що в цих майстернях виготовляли і такі тарілки. Втім, наразі це питання залишається відкритим, оскільки самі майстерні ще не знайдені.

Серед посуду з об'єктів Вознесенського монастиря виділяється група тарілок і кухлів, за низкою ознак відмінна від типової київської кераміки цього часу: використання білої каолінової глини, вживання жовтої і синьої фарб, невеликий піддон у тарілок, стиль орнаментики і якість виконання. Означені риси наводять на думку про немісцеве виготовлення даної групи або виготовлення її іноземними майстрами. Не виключено, що на початку XVII ст. деяку частину цих виробів імпортували, найімовірніше, з Речі Посполитої. Польські гончарні осередки, де виробляли білоглиняну кераміку, ще недостатньо вивчені. Відомий осередок в Мехочині, де робили такі розписи, використовував червоні глини[1278].

Тим часом білоглиняну кераміку з підполив'яною мальовкою в значних кількостях знаходять в містах Південно-Східної Польщі[1279]. Деяка її частина за орнаментами дуже схожа з групою білоглиняної кераміки з Вознесенського монастиря (рис. 315: 1—5). Це наводить на думку про пошук місця її виготовлення на Західній Україні, звідки вона могла надходити і до Південно-Східної Польщі, і на Подніпров'я. Потужний гончарний осередок цього часу, який продукував білоглиняну кераміку, відомий в Потеличі. Але поки ці гончарні осередки не досліджені археологічно, ми не можемо впевнено визначити походження київських білоглиняних мальованих виробів.

З середини XVII ст. місцеве виготовлення більшості виробів з підполив'яною мальовкою підтверджується знахідками гончарних горнів з керамічним браком і напівфабрикатами: мальованими виробами, які пройшли перший випал, але ще не були глазуровані (рис. 306). На київських Гончарах-Кожум'яках таку кераміку виготовляли, ймовірно, вже з другої половини XVII ст., а на Плоскій слободі у Києві (вул. Кирилівська, 37) — в першій половині XVIII ст. До XVIII ст. належить її виробництво у Переяславі[1280]. В цей час вона мала бути у Дибинцях, Обухові, Василькові, інших значних керамічних центрах, але археологічних свідчень цього поки не виявлено.

В пізньому середньовіччі — ранньому модерні півмайоліка поширюється Європою. Тарілки з підполив'яними розписами відомі у Чехії, Німеччині та Нідерландах з XVI ст., але порівняння їх з київськими матеріалами не виявляє схожих орнаментів розпису[1281]; також у них — червоне тло і білий контур або безконтурний малюнок. Малоймовірним є і потрапляння техніки півмайоліки на українські землі з Польщі, де її виробництво зафіксовано з кінця XVI ст., майже одночасно з київським[1282]. Продукування кераміки з підполив'яними контурними розписами, яка хронологічно передувала українській, найближче до українських земель у XV—XVI ст. зафіксовано в м. Браїла (Румунія)[1283]. Схожими є деякі орнаменти та принципи декорування: біле тло, зафарбовування площин всередині контуру, кольори і мотиви розпису. Подібна орнаментація трапляється і на угорських мальованих тарілках XVII ст.[1284].

Польські дослідники відзначають спільні риси у виробництві розписаного посуду у Польщі з посудом керамістів-хабанів, що були вихідцями з Італії та осіли у Трансільванії й Словаччині[1285]. Але є суттєва різниця

1277. Мовчан 1971, табл. 20, 21.

1278. Szarek-Waszkowska 1968.

1279. Supryn 1975.

1280. Сикорский и др. 1986, с. 27.

1281. Blažková, Frolík, Žegklitzová 2012, fig. 22, 23; Krabath 2012, Abb. 60—62; Poulain 2016, fig. 54, 55, 57, 88.

1282. Szarek-Waszkowska 1968; Szetela 1969a, 1969b; Szetela-Zauchowa 1994; Supryn 1975.

1283. Candea 2005, fig. 11, 12, 15, 16; слід відмітити її одночасне виробництво там разом із керамікою в техніці сграфіто. Можливо, правий був А. Якобсон, коли вважав, що підполив'яні розписи були спрощеним і дешевшим варіантом техніки сграфіто: Якобсон 1950, с. 167.

1284. Kollath 2023, fig. 52: 5—8.

1285. Szetela-Zauchowa 1994, s. 56; Kalesny 1994, s. 36.

в техніці орнаментації: хабани, як і італійські керамісти, розписували вироби в техніці надполив'яного розпису непрозорими емалями. Хоча рослинні орнаменти хабанської кераміки могли справити вплив на словацьку, угорську, польську, румунську та українську кераміку[1286].

Дослідники українського мистецтва вказували, що техніка підполив'яного контурного малюнка ангобами імітує італійські фаянси XVI ст. і бере від них початок[1287]. Але слід зазначити, що цей спосіб орнаментації у середньовіччі був поширений на досить значних територіях. Зокрема, на сусідніх з Україною землях він відомий принаймні з X ст. В. Коваль налічує 13 типів довізної кераміки з підполив'яними розписами IX—XV ст., серед яких кілька — з контурним малюнком. Це — переважно вироби з Візантії X—XII і XIII ст. та окремі типи з золотоординських територій XIV—XV ст. За даними Дж. Врум, таку протомайоліку використовували керамісти Болгарії X—XII ст., Греції XII—XIII ст. і Південної Італії XIII—XV ст.[1288]. Отже, можна погодитись з думкою про те, що широке розповсюдження півмайоліки у Європі в XVI — першій половині XVII ст. зумовлене впливами італійських фаянсів, але витоки цієї техніки орнаментації більш давні. Визначити конкретні шляхи її проникнення на землі Середньої Наддніпрянщини поки що складно через брак досліджених центрів такого виробництва за межами України.

Підполив'яна контурна *мальовка* з'являється у Середній Наддніпрянщині на зламі XVI—XVII ст., а її розквіт припадає на XVII — першу половину XVIII ст. З другої половини XVIII ст. вона, хоч і продовжує існувати паралельно з іншими видами розписів, трапляється рідко і, зазвичай, комбінується з малюнками *гребінців*. Щоправда, в сільських гончарських осередках України цей вид підполив'яних розписів широко застосовувався в кінці XIX—XX ст.[1289].

Крім контурного, ріжкування може бути безконтурним. Орнаменти складались з мазків різної довжини, які утворювали трикутні композиції — *гребінці* (рис. 161: 1, 3, 4, 11; 166: 7; 168: 5, 6, 10, 11). Ця назва у XX ст. зафіксована в гончарних осередках Південної Київщини[1290]. *Гребінці* могли бути одного кольору або різнокольорові. Ними орнаментували тарілки й миски, зрідка — глеки і покришки до них. Такі візерунки з'явилися у другій половині XVIII ст. і в наступні два століття набули поширення[1291]. Вони були характерні лише для канівського, дибинецького, васильківського (с. Здорівка під Васильковом) гончарства, а в інших місцевостях, як зазначає Л. Данченко, невідомі[1292]. Під час наших розвідок у Дибинцях було зібрано багато кераміки з такою орнаментацією.

В культурних шарах Києва XIX ст. трапляються миски й тарілки, розмальовані окремими зафарбованими площинами і фігурами (рис. 168: 9, 12). Але вони ще недостатньо досліджені і виходять за хронологічні межі цієї роботи.

Фляндрування — різновид підполив'яної *мальовки*, переважно тарілок. В сучасному гончарстві є два види фляндрованого декору, які відрізняються за технікою виконання і орнаментацією. Перший — *мармурування* — виконується без застосування інструментів, інколи поєднувався з контурними малюнками: *мармурування* — в центрі, *ріжкування* — по берегах. Другий різновид орнаменту — класична *фляндрівка*, має вигляд концентричних ліній або плям ангобів різних кольорів. Виконується за допомогою вістря, яким розтягують рідкі фарби, накладені ріжком. Частіше це робили в радіальному напрямі, рідше — круговими спіральними рухами чи іншим способом[1293]. Ще один спосіб розтягування фарби — патьоки крапель ангобу з верхнього краю вінець до дзеркала посудини — *стовпчики*.

Фляндровані тарілки виготовлені переважно з червоних глин, *побілка* на них використовувалась рідко, для ангобної підґрунтовки вживали *червіньку*.

Етимологічний словник української мови пояснює термін *фляндрівка* (*хлядрівка*) як запозичення з німецької, можливо, через посередництво польської. У німецькій мові слово «Flader» має значення «прожилок у дереві чи камені», а польське «fladrowac» — «малювати прожилки як на дереві чи камені»[1294]. В описі майна Заборольського 1566 р. згадується «стол флядровий», який редактори видання тлумачать як «різнокольоровий»[1295]. За даними Ю. Лащука фляндровані полумиски згадуються в другій половині XVI ст. в опи-

1286. Kalesny 1994, s. 39, 41, Landsfeld 1953, s. 208.
1287. Данченко 1969, с. 8; Лащук 1971, с. 201.
1288. Vroom 2005, p. 78, 82, 128—129.
1289. Івашків 2007, с. 101.
1290. Данченко 1969, с. 8.
1291. Івашків 2007, с. 101—109.
1292. Данченко 1966b, с. 64; 1969, с. 27.
1293. Лащук 1968, с. 8.
1294. ред. Мельничук та ін. 2012, с. 186; причому мається на увазі текстура розрізаного вздовж дерева, див., напр.: Baunetz Wissen. Flader…
1295. Памятники… 1852, с. 2.

сах майна населення Західної України[1296]. На нашу думку, цей термін вживався в значенні «у розводах», «під мармур». Ймовірно, згадані полумиски були імпортного походження, декоровані в техніці «marbled» (див. далі).

Для Середньої Наддніпрянщини *фляндрування* як спосіб декорування кераміки раніше XVII ст. невідоме. *Мармурування* з'являється на Середньому Придніпров'ї дещо пізніше від *ріжкування*, приблизно в середині XVII ст. (рис. 131). Серед найраніших зразків — повністю мармурована тарілочка з ями другої половини XVII — початку XVIII ст., виявлена у Києві по вул. Хорива, 30. Аналогічна тарілка походить із заповнення ями біля КПЛ, яку автори розкопок пов'язують з шинком, позначеним на плані 1638 р. А. Кальнофойського[1297], але матеріал з її заповнення можна датувати не раніше другої половини XVII ст. Дві тарілки середини XVII — початку XVIII ст. з мармуруванням походять з Вознесенського монастиря: мармурування на *дзеркалі* у них поєднане з ріжкуванням на *крисах*. Це — найраніші зразки такого типу орнаментації. Вироби з цим оздобленням трапляються в інших комплексах Києва другої половини XVII—XVIII ст., однак вкрай рідко. Тарілки з мармуруванням є в Переяславі, але датуються там досить широко — XVII—XVIII ст.[1298]. За межами Київщини мармурування поширене на мисках XVIII ст. з Полтави[1299]. В цій техніці продовжували прикрашати свої вироби гончарі в деяких сільських осередках України XIX—XX ст.[1300]. Зокрема, на Київщині такий декор вживався у Дибинцях[1301].

Мармурування («marbled») — розпис розводами червоного і чорного ангобів по білій ангобній підгрунтовці з плямами зеленої, жовтої і синьої фарби — було властиве для керамічного виробництва північноіталійських міст XV—XVII ст., передусім Пізи. Аналогічну кераміку дещо пізніше виготовляли в Османській імперії[1302]. У XVIII ст. вона набула популярності в європейських країнах. В. Коваль вважає, що у Москві виготовлення такої кераміки було налагоджено на початку XVIII ст.[1303]. Всю кераміку з цією орнаментацією, знайдену у містах Росії і України, він відносить до двох груп: червоноглиняну — до італійського (чи турецького) виробництва, білоглиняну — московського. Обидві групи представлені на території Середньої Наддніпрянщини в комплексах XVII—XVIII ст.[1304] Але київські матеріали дозволяють виділити ще одну групу — місцевого виробництва, яку почали виготовляти у середині — другій половині XVII ст. За своїми технічними якостями вона значно відрізняється від довізних (можливо, турецьких) виробів кераміки «marbled», виготовлених з темно-червоної глини, без видимих домішок. Шар поливи на них тонкий, відлущується разом з розписом, але при цьому лишається суцільний шар білого ангобу, що є характерною рисою кераміки «marbled»[1305]. Натомість глина у місцевих зразків переважно світло-червоного чи сірого кольору, тісто зі значною домішкою піску. Полива відлущується до керамічної основи разом з розписом. Мармурований орнамент доповнений здебільшого контурною *мальовкою* на *крисах*, аналогічною розпису на інших тарілках місцевого виробництва. Найближчі аналогії такій комбінованій орнаментиці простежуються серед польської кераміки — в об'єктах з Ярослава і Мехочина кінця XVI—XVII ст. та Варшави другої половини XVII ст., але орнаменти розпису берегів там інші[1306].

Місцеве виготовлення мармурованої кераміки не викликає сумнівів (рис. 306). Дрібні фрагменти її напівфабрикатів виявлено у розкопі по вул. Кирилівській, 37 (рис. 162: 7). Хоча ця кераміка походить не з горна, тут знайдено безперечні сліди гончарного виробництва першої половини XVIII ст. у вигляді великої кількості півфабрикатів мальованих тарілок і «гачків» для випалу люльок. Дрібні вироби з таким же декором траплялися і в гончарному осередку середини XVIII ст. Микільський Полик (урочище Аскольдова Могила; рис. 162: 6). Інтерес представляє також тарілка з будівлі, розкопаної біля церкви Спаса на Берестові, яка датується другою половиною XVII — початком XVIII ст. Вона не має поливи, тому також може бути півфабрикатом (рис. 162: 5). Але цього не можна стверджувати напевне, оскільки вона виявлена не в горні і поряд не трапилося інших слідів гончарного виробництва. Хоча полив'яна тарілка з такою орнаментацією знайдена в комплексах на Печерську.

1296. Лащук 1969, с. 66.
1297. Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 11.
1298. Тетеря 2001, рис. 1: 15.
1299. Ханко 2000, рис. 26: 2; Луговий та ін. 2005, с. 13, рис. 41—44.
1300. Івашків 2007, с. 112—118.
1301. Руденко 2020, с. 198.
1302. Коваль 1999, с. 222; Vroom 2005, p. 164—165.
1303. Коваль 1999, с. 223.
1304. Климовський, Мовчан, Реутов 1996, с. 107, рис. 1б; Чміль 2009, с. 70, рис. 2.
1305. Коваль 1999, с. 223.
1306. Swiechowska, Dukwicz 1955, tabl. 15; Szetela 1969a, s. 21, il. 80; 1969b, s. 91, il. 38, 39; Supryn 1975, tabl. XIV: 3.

Класичні фляндровані орнаменти, виконані вістрям, з'являються в археологічних шарах Києва у XVIII ст. Один з найраніших зразків (тарілка) походить з льоху під Братським корпусом Києво-Софійського монастиря, у 1760 р. засипаного під час спорудження корпусу, тобто цей взірець має чітку верхню дату[1307]. Окрім того, цій тарілці притаманні ранні морфологічні ознаки — відносно короткі вінця і зрізи на дні: на сьогодні це єдиний екземпляр фляндрованої тарілки зі зрізами (рис. 163: 1). Інші об'єкти з фляндрованими тарілками датуються другою половиною XVIII — початком XIX ст. (рис. 164—167). Таке ж датування цих виробів відмічено в інших містах Середньої Наддніпрянщини і суміжних територій. Зокрема, серединою — другою половиною XVIII ст. датуються фляндровані миски з Чигирина, Полтавщини, Харкова[1308]. Серед синхронної кераміки сусідніх країн посуд з фляндрівкою є в Молдові, але його поява там також належить до XVIII ст.[1309], і тому важко визначити напрям впливу. У XIX ст. ця техніка набуває подальшого розвитку і значного поширення: крім традиційних орнаментів з'являються *стовпчики*, невідомі в попередній період (рис. 168: 13).

Тарілки, декоровані в техніках *фляндрівки і* безконтурного *ріжкування (гребінцями)*, виявлені в комплексах, які датуються кінцем XVIII — початком XIX ст. Про надзвичайну популярність такого посуду свідчать малюнки Д. де ля Фліза, на яких в інтер'єрі сільських хат Київщини першої половини XIX ст. зображені миски з червоним тлом і малюнками білою та зеленою фарбами, схожі на фляндровані посудини того часу[1310]. Техніка фляндрування відома в багатьох гончарних осередках України кінця XIX—XX ст., в деяких вона є панівним видом орнаментації і розвинулася в систему розпису[1311]. Зокрема, на Київщині вона широко застосовувалася у Дибинцях[1312].

Деякі дослідники звертали увагу на подібність орнаментів у вигляді фігурних дужок на давньоруських керамічних писанках і плитках та фляндрованих мисках XVIII ст.[1313], виконаних шляхом розтягування сирої фарби вістрям. Але, звичайно, говорити про неперервність цієї традиції немає жодних підстав, оскільки фляндрування невідоме в проміжок часу понад чотири століття, який пролягає між цими двома явищами.

Виробництво посуду з класичною *фляндрівкою* зафіксовано у Києві по вул. Кирилівській, 37, де знайдено невеликий фрагмент півфабрикату (рис. 162: 8). Один фрагмент півфабрикату в нівелювальному шарі піску, яким засипані гончарні горни, виявлено на Гончарах-Кожум'яках. Це — верхня частина миски, що за формою вінець належить до кінця XVIII — початку XIX ст. (рис. 162: 4). Кілька готових тарілок з таким декором виявлено в Микільському Полику (гончарні майстерні Пустинно-Микільського монастиря) середини XVIII ст. (рис. 162: 1, 2). У ще одному поселенні цього монастиря — Микільській Слобідці — біля залишків гончарних горнів знайдено фрагменти мисок з *фляндруванням* першої половини — середини XIX ст. Проте невідомо, чи виготовляли тут такі миски у XVIII ст. Як бачимо, сліди виробництва посуду з *фляндруванням* у Києві XVIII ст. досить невиразні. Натомість в об'єктах київської житлової забудови трапляється доволі багато такого посуду: можливо, основна маса цих мисок привозилася до Києва. Виготовляли їх, очевидно, у гончарних осередках південніше Києва (Дибинці, Васильків, Обухів), частину, можливо, завозили з Полтавщини. Розвинуте виробництво фляндрованих мисок у цих місцях було відоме в кінці XIX — на початку XX ст.[1314], а, отже, можна припустити його появу там принаймні століттям раніше. Архівні матеріали кінця XVIII ст. свідчать про продаж мисок у Києві обухівськими гончарами; не виключено, що вони були полив'яні з фляндруванням. Під час археологічних розвідок у с. Дибинці повсюдно траплялися фрагменти півфабрикатів фляндрованих мисок, а на місцях двох колишніх горнів зібрано по кілька десятків таких уламків[1315]. Але вони відносяться до XIX чи навіть до першої половини XX ст., а питання виготовлення їх тут у більш ранній час залишається відкритим (рис. 162: 9—12). Виявити місця виготовлення фляндрованого посуду в подальшому допоможуть археологічні пошуки у відомих осередках та фізико-хімічні дослідження виробів і глин.

Відомі також одиничні екземпляри тарілок, декорованих в техніці **надполив'яних розписів емалями** (майоліки) (рис. 160: 10—12). Два фрагменти тарелі, відтиснутої у формі, з темночервоної глини, знайдено на території МЗМ у ямі кінця XVII — середини

1307. Тоцька 2006, с. 26.

1308. Горішній, Діденко 1998, с. 155; Супруненко, Шерстюк 2010, рис. 2: 8; Гречко та ін. 2020, рис. 8: .1.

1309. Хынку 1969, с. 111.

1310. Де ля Фліз 1996, с. 36, 243; 1999, с. 420, 636.

1311. Пошивайло 1999; Івашків 2007, с. 101—109.

1312. Руденко 2020, с. 197—198.

1313. Тищенко 1992, с. 109; Горішній, Діденко 1998, с. 155.

1314. Пошивайло 1999.

1315. Чміль, Козюба, Борисов 2018, рис. 3: 20, 21, 25.

XVIII ст. Орнамент тарілки виконано у невисокому рельєфі і розписано емалями білого, жовтого, темно-синього та бірюзового кольорів. Зовні посудина вкрита коричневою поливою. Ще два фрагменти відштампованих у формі тарілок з рельєфним декором, розписані емалями аналогічних кольорів, походять з Верхнього Києва (розкопки М. Каргера 1946 р. по вул. Трьохсвятительській, 23). Там же знайдено денце з аналогічною орнаментацією, але без емалі, яке можна трактувати як півфабрикат[1316]. Отже, всі чотири відомі екземпляри походять приблизно з одного місця біля МЗМ. Техніка їх виконання суттєво відрізняється від традиційної техніки київських гончарів, що наводить на думку про імпортне походження цих зразків, аналогії яким за деякими рисами (колір глини й емалей, тиснення у формі, рельєф орнаменту) відомі в другій половині XVII ст. у Білорусі (школа гончара Степана Полубєса)[1317]. Але знахідка півфабрикату може вказувати на місцеве походження цих виробів. Аналогіями емальованим посудинам є декоративні керамічні вставки з київських храмів, зокрема, з Успенського собору КПЛ і МЗМ, та кахлі. Але, на відміну від тарілок, глина цих виробів світла, зі значною домішкою піску. Отже, на сьогодні ми не можемо ні стверджувати, ні заперечувати місцеве виготовлення виробів з таким декором. Але в будь-якому разі воно не набуло поширення в гончарному виробництві Середньої Наддніпрянщини. Причини такої відмінності у поширенні емалевих розписів на українських і білоруських землях, на нашу думку, можуть полягати у різниці якості гончарних глин і / або різних центрах впливу на гончарне виробництво.

5.2. ОРНАМЕНТИ

5.2.1. Композиції

Композиції орнаментів на неполив'яних виробах (димлені — ритування і відтиски коліщатка, білі — *описування*) досить прості. На закритих видах посуду пояси орнаментів займають верхню частину — плічка і вінця. Іноді смуга фарби наноситься на утор. У макітер ці пояси розміщені на вінцях та зовні верхньої частини стінок. У тарілок і мисок орнаменти розміщені в центрі дзеркала і на крисах. Такими ж є композиції рельєфних орнаментів на ранніх полив'яних тарілках. Це — пояс на крисах, виконаний гребінцем, коліщатком або їх поєднанням, і аналогічний орнамент на дзеркалі посудини (рис. 307; 308).

Дещо складнішими є композиції із відбитків окремих штампів і ритованого вільного рисунку. Орнамент дзеркала найчастіше є основним, берегів — другорядним. Іноді може бути навпаки, або ці орнаменти рівнозначні. Інколи орнамент наносили на криси, а дзеркало лишали вільним. На дзеркалі мисок і тарілок розміщували композицію з центральною симетрією. Найпоширенішим є хрестоподібне або восьмичастинне (іноді — тричастинне) розміщення штампів, рідше — розетка або фестончата композиція (рис. 309: 1—9). Орнаменти на крисах розміщені почергово: чотири штампи одного виду, між ними — чотири іншого, або два штампи одного виду — чотири іншого. Такі композиції характерні для київських тарілок, а в Переяславі з дотриманням центральної симетрії дзеркало і береги тарілок були густо заповнені кількома видами штампів. Якщо штампи комбінують з ритованим вільним рисунком, то утворюють окрему композицію берегів: чотири гравійовані хрестоподібно розміщені фігури, схожі на двосторонні гребінці, між якими відтиснуто інші елементи (рис. 309: 10—13).

На полив'яних глеках і кухлях можна виділити два види композицій. Перший — ритовані вертикальні, горизонтальні або скісні перехрещені смуги, які займають майже всю поверхню посудини. У XVII ст. були поширені полив'яні глеки-кушини з кулястим тулубом, верхню частину яких або весь тулуб декорували вертикальними орнаментальними смугами з прокреслених ліній, штампів і «малин». Подібні вертикальні смуги орнаменту характерні для кухлів, де їх доповнюють горизонтальні ритовані лінії біля вінець і денця, іноді — скісні смуги. Другий вид композиції трапляється лише на глеках — геометризований або стилізований рослинний ритований орнамент вільного малюнку, що оперізує посудину у верхній частині або по всьому тулубу.

Найбільш складною є підполив'яна *мальовка*, виконана ріжкуванням на дзеркалі і крисах декоративних тарілок, якими прикрашали житла. Композиційно ці орнаменти не пов'язані між собою, за винятком окремих посудин кінця XVIII ст. без різкого зламу тулуба, на яких орнаментальна композиція займає всю внутрішню поверхню.

Орнаменти дзеркала симетричні відносно центру чи осі. Ренесансними композиціями вважаються ті, що побудовані на двох перпендикулярних осях, а також рослинні мотиви з

1316. Попельницька 2005, с. 471.

1317. Ганецкая 1980, с. 75—78; 1995, с. 32—37; Логвинська, Тищенко 1966, с. 65.

осьовою симетрією[1318]. Найбільш поширеними композиціями з центральною симетрією є розетки (найчастіше восьмипелюсткові), розділений на чотири частини квадрат, чотирипроменева зірка, хрестоподібна фігура тощо (рис. 310: 1—16). Серед композицій з осьовою симетрією переважають «вазони»: рослинні пагони і гілки, що виходять з однієї точки або асиметричні вільного малюнку (досить рідкісні). Тарілки з «вазонами» мають чітку орієнтацію «верх-низ», що свідчить про їхнє декоративне призначення (рис. 310: 17—21; 23; 24). В кінці XVI — першій половині XVII ст. також зрідка трапляються симетричні композиції з геометричних абстрактних мотивів, які нагадують геральдичні фігури (рис. 310: 22). Іноді трапляються асиметричні зооморфні зображення.

Серед орнаментів на крисах мальованих тарілок можна виділити кілька груп зі сталою композицією і набором елементів. Найпоширенішим мотивом є арковий орнамент, що має кілька варіантів. Перший складається з арок, між якими зображені трилисники, бутони чи невеликі ґрона. Всередині арки розмальовані рослинним або геометричним орнаментом (рис. 311: 1—17). Варіантом цього мотиву є трикутні зубці та фестончаті композиції — *клинці* або невеликі пелюстки-півовали (рис. 311: 18—30; 312: 1—7). Ця композиція на крисах мальованих тарілок також відома на Харківщині і Полтавщині у другій половині XVII—XVIII ст.[1319].

До менш поширених орнаментів належать окремі сектори з квіткою в центрі, почергово забарвлені зеленим і червоним кольором (рис. 312: 21; 124: 1—4; 128: 1). Рідше трапляються окремі однотипні елементи, які повторюються через певний інтервал: гребінці, листя, ґрона, геометричні фігури тощо (рис. 312: 8—11, 16—18, 28—30). Серед орнаментів XVII ст. трапляються гірлянда-пагінець, пояси з геометричних фігур, лускоподібний і ялинковий орнаменти (рис. 312: 12—15, 19, 20, 22—27). Є кілька тарілок із зображеннями типу вазона чи куща, зоо- чи антропоморфними зображеннями, яких на крисах вміщується три — п'ять (рис. 150: 5; 155: 3; 157: 3).

Набагато рідше розпис буває на кухлях, горщиках, мисках, глеках і покришках до них (рис. 211; 224; 239: 4—7). Цей розпис аналогічний мальовці тарілок, з переважанням асиметричних малюнків. На горщиках і глеках орнаментальні композиції розміщені горизонтальними чи вертикальними поясами у верхній частині тулуба. У кухлів орнаментували всю зовнішню поверхню та вухо, за винятком денця.

Орнаменти фляндрівки завжди з центральною симетрією, вони також розміщені окремими зонами на крисах і дзеркалі тарілки, хоча частина їх композиційно не розділена.

5.2.2. Елементи

Елементи орнаментів умовно можна розділити на прості (геометричні і геометризовані) та складні (ізоморфні й абстрактні). Геометричними і геометризованими є більшість рельєфних орнаментів, а також виконаних опискою і фляндруванням. Складні ізоморфні та абстрактні зображення характерні для ріжкування, але трапляються і серед рельєфних.

Візерунки, нанесені гребінцем на тарілки з кольоровою поливою, можуть мати вигляд арок, фестонів, густих високих зубців або дуже розтягнутих хвиль, центральної квітки тощо. Як обрамлюючий елемент застосовували відбитки зубчастого коліщатка і концентричні ритовані лінії (рис. 307).

Серед відтисків коліщаток на димлених горщиках переважають сітчасті ромби з двома вертикальними рисками між ними. Рідше бувають посічена хвиля, коса сітка, хрести, «сонечка», прямокутники, чергування кругів і ромбів, зубці і косі насічки (рис. 302).

На полив'яних тарілках серед відтисків коліщаток також переважають геометричні і геометризовані орнаменти — зубці, насічки, коса сітка, косі штрихи, заштриховані прямокутники, пунктирна лінія. Є досить складні візерунки: пояси з подвійних арочок, косих хрестиків, три ряди «риб'ячої луски» тощо. Трапляється орнамент із сітчастих ромбів і двох вертикальних рисок між ними (як на горщиках), інші варіанти цього мотиву: групи з 2—3-х вертикальних рисок, між якими розміщено хрестики, ромби та кола. Рідше наявний стилізований рослинний чи рослинно-геометричний орнамент: пояс із листочків, завитків тощо (рис. 303: 1; 308).

Серед відтисків окремих штампів переважає схематичне зображення квітки-розетки, яка має 6 або 8 пелюсток, зрідка трапляються 5-, 7-, 10- і 12-пелюсткові. Всього зафіксовано понад 25 простих і складних різновидів: з обводкою зубцями, вписані в коло, зі вписаною квіткою чи колом. Різновидом розетки є багатопроменева зірочка. Досить часто

1318. Лащук 1967, с. 397; Павлуцький 1927, с. 26.

1319. Голубєва, Колода, Кущенко 2008, с. 21; Калашник 2009b, рис. 2: 7; Супруненко та ін. 2008, рис. 55; 2009, рис. 79: 1—3; Ткаченко, Яремченко 2013, рис. 6: 6, 7.

трапляються різноманітні кружечки з рисочками і цятками навколо (рис. 313: 1—35). Зображення розквітлої рослини-крину (яке налічує кілька різновидів) має два листочки і бруньку (або квітку) між ними (рис. 314: 1—8). Інший розповсюджений мотив — виконані досить натуралістично листочки з прожилками, що нагадують листя різних порід дерев (рис. 314: 9—12). Досить поширеним на тарілках і кухлях є сітчастий ромб (рис. 314: 17, 18, 20). До рідкісних відносяться ромб зі вписаним прямокутником, шестикутник, фігура у вигляді астрагала, хрестоподібна фігура зі вписаними квітами тощо (рис. 314: 13—16, 19, 21, 22). Деякі складні фізіоморфні штампові елементи (зоо- і антропоморфні) і ритовані рисунки схожі на відповідні зображення контурних розписів і, очевидно, звідти перенесені, що дозволяє розглядати їх разом з останніми (рис. 313: 36—41; 314: 23—30).

Основні елементи описки також геометризовані — лінії різної товщини (*шарівка*), хвилі (*кривулька*, *бігунець*, *гадючка*), вертикальні елементи: овали (*пальчики*), риски, пелюстки тощо. Наведені назви зафіксовані у багатьох гончарних осередках XX ст.

Елементи фляндрівки є геометризовані й прості. Переважають фігурні дужки (*дряпичка*), створені шляхом розтягування фарби в радіальному напрямі, почергово від центру тарілки до вінець і навпаки. Є орнаменти, утворені внаслідок кругового спірального руху інструменту (*квіти*, *фіялочки*, *лиштва*, *дорожка*) або розтягування крапок і злиття їх в одне закінчення (*бісквітка*, *лапка*). Ці назви зафіксовані для подібних елементів на Лівобережній Україні кінця XIX — початку XX ст.[1320] Орнаменти фляндрівки є доволі абстрактними, хоча й серед них можна зустріти стилізовані зображення — трикветри, свастики, розетки.

Прості геометричні і стилізовані геометризовані елементи знаходять багато відповідників серед творів українського ужиткового мистецтва — дерев'яної різьби, вишивки, килимарства, писанкарства. Це дозволяє вбачати в них традиційну народну орнаментику, хоча не можна заперечувати впливу західноєвропейської кераміки, особливо коліщаткових штампових орнаментів.

Семантика цих зображень в ужитковому народному мистецтві зводиться до захисту домівки від злих сил та охорони добробуту[1321]. Так, хвиля і прямі лінії були основними мотивами орнаментації давньоруського посуду. На архаїчну традицію зображення хвилі може вказувати і стандартне місце її нанесення — верхня частина плечей. Б. Рибаков вбачав у такому зображенні ідеограму води, а її нанесення на горщик саме в цьому місці пов'язував з поняттям повноти і достатку[1322]. Р. Селівачов вважає, що сітчасті знаки традиційно трактуються як символи охорони від демонів[1323], а ромби з крапками символізують засіяну ниву[1324]. Шести- і восьмипелюсткові розетки в українському декоративно-ужитковому мистецтві трактуються як солярні знаки з апотропеїстичним значенням, як і трикветри та вихрові розетки. Загальновживаними солярними символами є концентричні кола й кружечки з крапкою в центрі[1325]. Відомий ще в мистецтві Київської Русі крин є символом нових паростків[1326]. Хоча це може бути і зображення квітки у вигляді бутона чи тюльпана, запозичене з мальованих виробів. Звичайно, говорити про семантичне навантаження орнаментів для XVI—XVIII ст. навряд чи можна, оскільки воно вже було втрачене. Однак з великою часткою впевненості можна вважати ці елементи традиційними, а їхню появу на гончарному посуді зумовленими модою на штампований і мальований декор, яка прийшла із Західної Європи. Але слід зазначити, що візерунки придніпровської кераміки знаходять мало відповідників серед західноєвропейського посуду. Тому більш імовірно, що елементи орнаментів могли бути запозичені з інших виробів — писанок, вишивки, дерев'яного різьблення тощо.

Найбільш складною і багатою є орнаментація контурного малюнку. Серед елементів можна виділити фізіоморфні зображення (рослинні, зооморфні, антропоморфні, скеоморфні) і абстрактні геометричні мотиви. Вони іноді трапляються також на посуді з ритованим і штамповим декором. Ці орнаменти типологічно є пізніші, ніж прості геометричні й геометризовані, їх витоки слід шукати в ренесансному і бароковому мистецтві Заходу, а також рослинних і зооморфних орнаментах кераміки Сходу. Квітковий орнамент, за висловом Г. Павлуцького, — «наслідок змішаної культури Сходу й Заходу, що пишно розцвіла в XVII ст.»[1327]. Аналоги цим зображенням трапляються на досить широкій території, а також в інших видах декоративно-ужит-

1320. Пошивайло 1993b, с. 73—100.

1321. Рыбаков 1988, с. 496; Щербаківський В. 1995, с. 176.

1322. Рыбаков 1988, с. 503.

1323. Селівачов 2005, с. 191.

1324. Рыбаков 1988, с. 481.

1325. Рыбаков 1988, с. 481, 483; Селівачов 2005, с. 173, 205; Щербаківський В. 1925, с. 7—8.

1326. Рыбаков 1988, с. 576.

1327. Павлуцький 1927, с. 13.

кового мистецтва[1328]. Орнаменти, подібні до малюнків на посуді, часто можна бачити в заставках, титулах, кінцівках рукописних і друкованих книг XVI—XVIII ст.

Фітоморфні орнаменти. Квіткові мотиви зображували як розетку і як бутон чи тюльпан. Розетка може виступати як головний мотив центру тарілки або бути частиною композиції на крисах тарілок, поділених на окремі сектори та почергово зафарбовані в два кольори: в центрі кожного сектору перебуває біла розетка з серцевиною іншого кольору. Є більш реалістичні зображення квітів на стеблі і з листям. В контурному розписі, як і на штампах, розетка має шість чи вісім пелюсток, рідше — 16—20. Про семантику розеток як солярних знаків неодноразово писали дослідники орнаментики[1329].

Серед посуду XVII ст. виділяється група білоглиняних виробів із зображенням квітів, у яких пелюстки почергово забарвлені червоним і зеленим кольорами (рис. 315: 1—4). Деякі з них мають повні аналоги серед польської кераміки кінця XVI — першої половини XVII ст.[1330], місце виготовлення якої, щоправда, невідоме (рис. 315: 5). Можливо, для Києва цей посуд є привізним, на що вказують і його технологічні характеристики, про що йшлося вище.

Серед орнаментів безконтурного ріжкування є і мотиви у вигляді трикветра чи свастики, виконані вигнутими мазками різного кольору і різної довжини. Подібні зображення є також на фляндрованих посудинах. Ці елементи — розповсюджений мотив декоративно-ужиткового мистецтва. Зокрема, вони поширені на писанках, де трактуються як солярні знаки з апотропеїстичним значенням[1331]. Відомі миски з такою орнаментацією початку XX ст. з Дибинець, Канева й Умані[1332].

Значно частіше квіти зображували у вигляді тюльпана чи бутона між двома листками (рис. 315.: I). Мистецтвознавці трактують цей елемент як релікт давньоєгипетського священного лотоса, який перейшов в мистецтво багатьох європейських народів[1333]. Розповсюдженим зображення тюльпана було на турецьких півфаянсах XVI—XVII ст., які також справили вплив на європейську орнаментику[1334].

Крім цих поширених мотивів, є кілька досить рідкісних зображень квітів. Так, на майолікових виробах реалістичне зображення волошки чи гвоздики. Подібні мотиви простежуються на українських, білоруських, польських і московських кахлях, починаючи з XVII ст. Польські дослідники вважають цей мотив запозиченим з ізнікської кераміки[1335]. Також на майолікових виробах трапляється квітка, яка нагадує соняшник.

Мальоване листя є стилізованим акантовим, у вигляді чашолистків, дво- і трилисників тощо (рис. 315: II). Ці мотиви були популярні в середньовічному мистецтві. Зокрема, аканту надавали символічного значення усвідомлення гріха, а трилисник вважався символом божественної Трійці[1336].

Центральну композицію тарілки часто становлять виткі стебла рослин з квітами, бутонами, листям і закрученими вусиками. Прототипом пагонів і стебел, зображених симетрично, вважаються міфологічні образи дерева життя, а їх розповсюдження в Україні пов'язують з впливами епохи Відродження[1337]. За словами Г. Павлуцького, виразними орнаментальними формами, до яких зводиться орнаментика стилю «Ренесанс» є дві гілки, що симетрично розходяться з вази на боки, завиваються догори, від них — пагінці, що завиваються вниз. Друга форма — декоративний канделябр. Третя — стебло у вигляді спіралі, від якого то в один, то в другий бік одходять пагінці з листочками — «пагінець»[1338]. Пізніше, у XIX—XX ст., мотив вазона, крім кераміки, широко вживався у народних розписах хат[1339].

Часто стебла перекреслені кількома короткими поперечними штрихами. Така деталь також відмічена на турецькому посуді *miletus ware* XV ст., румунській кераміці сграфіто XV—XVI ст., хабанських виробах зі Словаччини[1340]. Аналогічний прийом використовували при оформленні рукописних і друкованих книг XVI—XVII ст.[1341]. Іноді поряд стебла наносили ряд крапок, що також було притаманне книжковій графіці та кераміці XIII—XV ст. з Флоренції, Італії та Голландії[1342]. Слід зауважити, що перекреслені стебла в деяких сільських гончарних осеред-

1328. Лащук 1969, с. 63.
1329. Рыбаков 1988, с. 480—483; Селівачов 2005, с. 173—176, 205.
1330. Szetela 1969a, il. 7; Supryn 1975, tabl. XIV: 5.
1331. Щербаківський В. 1925, с. 7—8.
1332. Данченко 1974, с. 48—50; Щербаківський Д. 1908, 1910, арк. 6, 7; Щербаківський В. 1995, с. 172.
1333. Селівачов 2005, с. 178.
1334. Наприклад Atasoy, Raby 1994, fig. 701, 702.
1335. Івашків 2002, с. 90—91.
1336. Керлот 1994, с. 71; Селівачов 2005, с. 183.
1337. Селівачов 2005, с. 179.
1338. Павлуцький 1927, с. 26.
1339. Найден 1989.
1340. Aslanapa 1965, abb. 9, 12; Candea 2005, fig. 13; Landsfeld 1953, s. 208.
1341. Логвин 1974, с. 96, 127; Запаско 1960, с. 123.
1342. Лащук 1969, с. 63.

ках (наприклад, у Дибинцях) малювали ще у середині XX ст.[1343].

Ще один мотив зі стеблом — горизонтальна гірлянда-пагінець з почергово закрученими в протилежні боки завитками. Вона представлена стеблом з акантовим листям або пагонами з листям, квітами та пуп'янками. Такий пагінець, за висловом Г. Павлуцького, є одним з основних ренесансних декоративних мотивів. Аналоги йому відомі на польській кераміці кінця XVI — першої половини XVII ст. з Мехочина і Ярослава[1344]. Цей мотив з широким листям на поліхромній кераміці Візантії Т. Макарова трактує як зображення виноградної лози і прослідковує його прототипи в Сасанидському мистецтві[1345]. У кераміці середземноморського регіону цей мотив був досить поширеним. Наприклад, таке трактування виноградної лози є на тарілці фатимідської епохи з Єгипту[1346]. Трапляється подібний орнамент і на болгарській кераміці сграффіто XIV—XV ст.[1347]. Поширений він був також у книжковій графіці досліджуваного періоду[1348].

Виноград — найбільш розповсюджений мотив в орнаментиці мальованого посуду (рис. 315. III). Грона зображували у вигляді кількох рядів ягід, розміщених пірамідально. На мальованих посудинах чергували ряди червоних і зелених ягід. На штампових виробах грона винограду виконували окремими штампами-кружечками, хоча був і окремий штамп-гроно (рис. 313: 36, 37; 314: 14). Можна виділити кілька різновидів зображень: виноградне гроно між двома листками (як бутон); на горизонтальній «підставці» з двох паралельних ліній і ряду крапок між ними; як окремий елемент розпису або на кінці гілки — найбільш спрощений варіант. Грона винограду могли розміщувати в центрі тарілки як основну композицію і використовувати як окремий елемент в чотирьохчастинних композиціях або «вазонах». На крисах — це симетричні «кущі» з трьох-п'яти гілок (одна в центрі і дві-чотири по боках), або окремі грона винограду, які чергуються з іншими елементами.

Д. Щербаківський зазначає, що виноград як символ в мистецтві з'явився в культі Діоніса, а в християнстві став символом таїнства причастя: «Аз есмь лоза истинная и Отец мой делатель есть». У XVI—XVII ст., з поширенням зацікавлення символікою і алегорією, мотив винограду з'являється в Україні на іконах, в архітектурі, різьбленні, на церковних предметах[1349]. Зображення виноградних грон і лози (гроно між двома листками і гроно на «підставці») були поширені в книжковій графіці[1350] (рис. 315: IV). Зв'язок винограду з християнською символікою на кераміці прослідковується ще у візантійській традиції. О. Якобсон навів два блюда з Корінфу і Херсонесу XIV—XV ст., на яких зображена виноградна лоза з гронами[1351], в одному випадку поєднана з агнцем, в іншому — рибами, що підтверджує ранньохристиянську символіку цих зображень. В українській кераміці на одній посудині поєднані виноградне гроно і три янголи. Р. Селівачов підкреслює, що провідне місце винограду в орнаментиці кераміки Середнього Подніпров'я зберігалось у XIX—XX ст.[1352]

Зооморфні зображення на посуді трапляються значно рідше, ніж фітоморфні. Відомо кілька тарілок з малюнками птахів: зі Старого Арсеналу і Білої Церкви (XVII ст.), КПЛ[1353] і вул. Кирилівської (першої половини XVIII ст.), МЗС (кінця XVIII ст.). Є також два штампи XVIII ст. у вигляді пташок — один з території МЗМ, інший — з горну в Переяславі (рис. 314: 24, 25). Вони досить схематичні, проте в них вгадуються риси голуба. Найбільш чітко стилістичні деталі зображень птахів виступають на мальованих тарілках. Всі птахи зображені в профіль, більшість сидить на гілці з квітами (чи тримає її в лапах), квіти часто розміщено над ними. На шиї майже у всіх птахів є подвійний обідок чи намисто (рис. 316).

Більшість мальованих птахів мають спільні риси з зображеннями голуба на чашах і блюдах кераміки сграффіто XIV—XV ст. з Криму і Болгарії[1354], що продовжували візантійські традиції[1355]. Схожою є іконографія цих малюнків: птах завжди зображений у профіль, іноді в лапах у нього гілка або рослинний мотив, такий же мотив — над ним. На думку дослідників середньовічної кераміки Криму, зображення птахів на візантійських і місцевих гончарних виробах мало символічне значення[1356]: в анімалістичних віруван-

1343. Руденко 2020, с. 183—184.
1344. Szetela 1969a, il. 57.
1345. Макарова 1967, с. 20, табл. IV.2.
1346. Каковкин 1998, рис. 1.
1347. Алексиев 1998, с. 14, 15.
1348. Огієнко 1951, с. 19; Запаско 1960, с. 143.
1349. Щербаківський Д. 1921, с. 55—56; Шероцкий 1914, с. 136.
1350. Запаско 1960, рис. 79, 101, 102, 104, 112.
1351. Якобсон 1950, с. 177.
1352. Селівачов 2005, с. 70.
1353. Балакін 2005, с. 32—33, рис. 3: 3.
1354. Див. напр.: Гинькут 2005; Кирилко 2005, рис. 1, 6; Алексиев 1998, с. 13—15; Teslenko, Gavris 2021.
1355. Гинькут 2005; Teslenko, Gavris 2021.
1356. Гинькут 2005.

нях багатьох народів душа померлого мала вигляд голуба[1357]. В християнстві голуб був символом Святого Духа, а птах, що сидить в квітах або клює виноградне гроно — праведної християнської душі[1358]. Ці символи характерні для раннього середньовіччя, в пізніші часи втрачають своє смислове навантаження, але лишаються улюбленими сюжетами. Конкретний шлях поширення мотиву птаха на землі Придніпров'я простежити важко через брак матеріалів, але вплив візантійських і причорноморських традицій тут прослідковується.

Характерною рисою є намисто чи обідок на шиї птахів. Першою на неї і її зв'язок з візантійським мистецтвом звернула увагу Л. Данченко[1359]. Мотив намиста чи шалика на шиї птахів відомий в мистецтві Сасанидського Ірану, де, на думку дослідників, він символізував владу і божественість і звідки міг поширитися на землі, які перебували під візантійським впливом[1360]. Хоча обідок на шиї птаха може й не мати символічного значення, оскільки він є характерною ознакою оперення деяких порід голубів.

Лише на одній тарілці зі Старого Арсеналу зображення птаха стилістично відрізняється від інших: воно наближене до малюнків півня на етнографічних зразках (рис. 316: 1). За визначенням М. Селівачова, в українській орнаментиці півень — образ невсипущої пильності, воскресіння та боротьби[1361]. На майоліковій тарілці зображені два птахи в медальйоні, обрамленому зубцями: це зображення не має відповідників в українському декоративно-ужитковому мистецтві.

М. Селівачов відмітив значне розповсюдження мотиву птаха в Середньому Подніпров'ї і на Поділлі в XX ст. і також вважав це впливом Середземномор'я[1362]. Подібні образи були поширені в кінці XIX — XX ст. в гончарних осередках Київщини, зокрема, Дибинцях[1363].

Риби також зображені лише на дзеркалі і крисах кількох тарілок і мисок XVII ст. з МЗС, Арсеналу, київського Подолу (рис. 316: 9—13). Серед штампових зображень риби не трапляються, крім двох тарілок з Лубен, наприкінці XIX ст. придбаних для музею Н. Скаржинської як «старинные глиняные поливанные тарелки»[1364]. Очевидно, ці тарілки можна датувати XVIII ст. Також відомий прокреслений малюнок двох риб на невеликій півсферичній мисочці з зеленою поливою, яка походить з гончарного комплексу на Видубичах і датується кінцем XVI — початком XVII ст. (рис. 314: 27). Отже, цей тип орнаментів відомий і серед рельєфних зображень, але не був надто поширеним.

Семантика зображення риби пов'язується із символом Христа[1365]. Вірогідно, своїми витоками вони мали ранньохристиянську символіку і продовжували існувати на візантійській і причорноморській кераміці XIV—XV ст.[1366], у XVII ст. поширившись на Середнє Подніпров'я. Проте, на одній тарілці XVII ст., знайденій на Подолі, риба намальована у вигляді трьох фрагментів — голови, тулуба і хвоста, що виключає сакральність цього зображення (рис. 316: 13). Можливо, тут риба має те ж значення, що і на т. зв. бюргерських фаянсових тарілках XIX ст. На них в центрі малювали рибу, обабіч якої лежали ніж і виделка. Такі тарілки використовували в трактирах, а малюнки на них символізували сите життя і достаток містян. Подібні зображення поширилися у тогочасних гончарних осередках далеко за межами впливу німецької культури, вони відомі навіть у Опішні і Дибинцях кінця XIX — початку XX ст. і не виконували сакральну (обрядову) функцію[1367]. Також можна стверджувати, що малюнок покраяної риби на тарілці XVII ст. не мав сакрального значення, а швидше символізував достаток.

Зображення риб на мальованому посуді були поширені у XIX—XX ст. майже в усіх гончарних осередках України, зокрема, Південній Київщині, Черкащині, Полтавщині та Поділлі, причому в Бубнівці риби є виключно на ритуальному посуді, що підтверджує їх переважно символічне значення[1368].

Відомо всього два відштампованих зображення тварин на тарілках другої половини XVII ст. з Подолу. На одній схематизовано зображено лева з гривою, позначеною паралельними штрихами, на іншій — тварину, схожу на собаку чи вовка (рис. 314. 23, 26). Зображення левів в Причорномор'ї були поширені на середньовічній кераміці візантій-

1357. Керлот 1994, с. 145; Гаджиев 1991, с. 108—109.
1358. Селівачов 2005, с. 194; Щербаківський Д. 1921, с. 55.
1359. Данченко 1966а, с. 38.
1360. Бретаницкий, Веймарн 1976, с. 33.
1361. Селівачов 2005, с. 195.
1362. Селівачов 2005, с. 70.
1363. Данченко 1966а, с. 38—39; Лащук 1969, с. 332.
1364. Кулжинский 1899, с. 172.
1365. Селівачов 2005, с. 200.
1366. Якобсон 1950, с. 177.
1367. ред. Пошивайло 2010, с. 504, 510—512; Школьна 2013, с. 226.
1368. Данченко 1966а, с. 38; Лащук 1969, с. 332; Пошивайло 2002, с. 448—450; Спаська 1929с, с. 217; Руденко 2020, с. 194—195.

ського кола[1369], вони також характерні для Близького Сходу, де лев виступає як охоронець та захисник. У середні віки леву приписували функцію покровителя[1370]. Подібні зображення в епоху Відродження поширюються в Європі. Зокрема, вони були розповсюджені на кахлях, добре відомих в Україні й Білорусі.

Антропоморфні образи трапляються ще рідше, ніж зооморфні. Зі світських мотивів відомо лише зображення козаків (?) на стінках кухля: збереглася нижня частина посудини, на якій видно ноги в чоботях і шароварах, а також шаблі, що висять на поясі (рис. 211: 4). Інші зображення відносяться до сакральної сфери. Один рідкісний штамп на стінці глека, вірогідно, є зображенням святого вершника (рис. 317: 1).

Інший, більш поширений, тип антропоморфних образів наявний на тарілках другої половини XVII—XVIII ст. Це — зображення голівок янголів (херувимів?) з крильцями. З них лише на двох посудинах янголи відштамповані, на інших — виконані в змішаній декоративній техніці: голівки відштамповані і розфарбовані, крила намальовані (рис. 317: 2—9). Кілька виробів мають майже ідентичні зображення. Це — ціла тарілка другої половини XVIII ст. з МЗМ, кілька фрагментів з території Верхнього Києва і фрагмент вінця бракованої перепаленої тарілки без поливи, знайдений біля горну в уроч. Гончарі-Кожум'яки (рис. 317: 7—9). За характерними ознаками можна стверджувати, що ці посудини виготовлені в одній майстерні на Гончарах-Кожум'яках. Підтвердженням цього можуть служити орнаментальні мотиви, схожі на усіх цих посудинах. Ще одна тарілка, дещо відмінна від попередніх, походить з об'єкту XVII ст., дослідженого на Подолі по вул. Хорива, 30. На ній янгол має вигляд кучерявого путті, у якого вся фігура відштампована і розмальована (рис. 317: 5). На двох тарілках (зі Старого Арсеналу і КПЛ) янгол намальований (рис. 127: 6; 317: 6). З аналогій до цих зображень відома тарілка, знайдена І. Зарецьким в Полтаві у заповненні гончарного горну XVIII ст., та фрагмент тарілки з об'єкта XVII ст. на території містечка Самар (Дніпропетровщина)[1371]. Всі ці зображення розміщені лише на крисах тарілок. Переважно малювали трьох або чотирьох янголів, лише на тарілці зі штампами їх шість. Вони поєднані з рослинними мотивами, в одному випадку — з виноградними гронами.

Посуд із зображеннями янголів в Західній Європі має давню традицію. Алегоричні образи — персоніфікація християнських пороків і доброчинств — відомі на бронзових надлабських мисках XII—XIII ст.[1372]. Більшість дослідників поділяють думку про використання їх в літургійних обрядах. Аналогічні зображення трапляються на керамічному італійському посуді XVI ст.[1373]. Тема янголів була популярна в мистецтві XVII—XVIII ст.: в книгах, дерев'яній різьбі, архітектурі, на іконах, кахлях. Найближчі аналоги приведеним зображенням є в українських іконах і стародруках XVII—XVIII ст.[1374] (рис. 317: 10—11). Можна також припустити використання цих тарілок в літургійних обрядах, оскільки переважна більшість їх знахідок пов'язана з територіями монастирів, хоча це, звичайно, лише гіпотетичне припущення.

До скевоморфних зображень належить лише одна тарілочка XVII ст. зі Старого Арсеналу зі схематичними прокресленими на крисах будинками (рис. 318: 19). Тарілку вкрито зеленою поливою. Висловлювалася думка, що це — зображення споруд Вознесенського монастиря, який стояв на цьому місці, подібне до зображень будівель на планах Кальнофойського (1638) і Ушакова (1695)[1375]. Але, оскільки місце і обставини виготовлення тарілки невідомі, це залишається лише припущенням.

Абстрактні геометричні малюнки більш характерні для тарілок XVII ст.: ланцюг з ромбів, перехрещених кіл, прямокутників та трикутників, зображення, схожі на геральдичні та хрестоподібні елементи тощо. Абстрактні орнаменти трапляються і у XVIII ст. — S-подібні, односторонні і двосторонні гребінцеподібні фігури тощо. Найпоширенішим серед них був мотив із двох-трьох вертикальних паралельних ліній і двох рядів півовалів обабіч них. Він часто трапляється на посуді і з мальованою і з рельєфною орнаментацією. Простір між лініями у рельєфних виробів заповнюють відтиски штампів, у мальованих він зафарбований. Такі двосторонні фігури розділяють берег посудини на чотири (рідше — п'ять) секторів. Між ними розміщено симетричні «вазони», зоо- чи ан-

1369. Бочаров 2005, с. 306.

1370. Бабаян 1974, с. 14—15.

1371. Украинское… 1999, рис. 151; Шалобудов., Ковальова 2013, с. 142; цю тарілку, щоправда, автори дослідження визначають як західноєвропейський імпорт, не наводячи аргументів на користь такого судження.

1372. Poklewski 1961, s. 59—61.

1373. Vydrova 1960, tabl. 13, 15, 47.

1374. Логвин 1990, с. 60; Запаско 1960, рис. 93; Откович 1990, с. 90.

1375. Івакін та ін. 2007b, с. 178—179, рис. 3.

тропоморфні зображення. Значно рідше бувають подібні односторонні зображення, які заповнюють весь берег тарілки. Цей мотив поширюється з другої половини XVII і побутує усе XVIII ст. Крім Києва, тарілки з такими малюнками у XVIII ст., можливо, вироблялись в Переяславі[1376]. Схожі мотиви є на польському півмайоліковому посуді першої половини XVII ст. з Ярослава[1377]. На тарілках з угорської Буди зображено пояс з трилисників, повернутих в один бік [1378].

Хрестоподібні мотиви можуть становити основну композицію центру тарілок. Аналогії деяким з них відомі на посуді з підполив'яним розписом XV—XVI ст. з румунського Браїла[1379]. Також хрестики наносили на криси чи вінця тарілок і мисок.

Один з розповсюджених мотивів безконтурного ріжкування кінця XVIII—XIX ст. — вже згадані *гребінці* — трикутники з коротких паралельних мазків різної довжини, був відомий також в XX ст. в гончарних осередках Київщини і Черкащини. Л. Данченко вважає, що він походить з Румунії, куди потрапив з Саксонії. В свою чергу, саксонські майстри запозичили його від хабанів — вихідців з Італії, де цей мотив був відомий в XVII ст.[1380].

Крім цих поширених мотивів, є кілька рідкісних, наприклад, ялинковий орнамент на тарілках зі Старого Арсеналу XVII ст., також відомий на візантійській кераміці[1381], сграффіто кераміці XV ст. з Криму, румунському посуді XV—XVI ст. і польському посуді кінця XVI—XVII ст.[1382]. Лише серед арсенальської кераміки трапився лускоподібний орнамент, який суцільно заповнює всю площину крис тарілки. Аналогії цьому орнаментальному мотиву відомі на польському посуді кінця XVI — першої половини XVII ст. з Мехочина і Ярослава[1383].

Меандроподібний орнамент з прямокутників, крім Старого Арсеналу, відомий на тарілці з Переяслава кінця XVII — початку XVIII ст.[1384]. Такий же мотив є і на виробах цього часу зі Львова[1385].

Написи як оздоба наразі відомі лише на двох посудинах. Це — знайдена на території Верхнього Києва таріль з підполив'яною мальовкою з фондів НМІУ, яку можна датувати XVIII ст.[1386]. На трьох її уламках збереглися 13 літер напису, розміщеного по колу на крисах (рис. 156: 6). Ще один фрагмент напису — чотири кириличні літери, продряпані на крисах по сирій глині, міститься на уламку тарілочки XVII ст. зі Старого Арсеналу, вкритій коричневою поливою (рис. 318: 18). Ці написи не читаються через фрагментованість.

Найдавніші кириличні написи відомі на посуді Давньої Русі, починаючи з X ст. У пізньому середньовіччі посуд з написами відомий в Москві[1387]. Арабські написи також були поширені на червоноглиняному та кашинному посуді Середньої Азії і Золотої Орди. Їхнім змістом є побажання добробуту власнику посудини. Серед імпортного посуду ранньоосманського часу з Криму відома чаша з поетичним алегоричним арабським написом[1388]. На Буковині в XVII ст. відомі дзбанки з написами, у яких йдеться про загиблих від рук турків, і написами — молитвами про захист від турецьких набігів[1389]. Л. Виногродська оприлюднила фрагмент плечей горщика XVI ст. з м. Брацлав з відтиснутим коліщатком написом слов'янським шрифтом, що оперізує посудину. Дослідниця зауважує, що подібна кераміка з написами трапляється у великій кількості у Кам'янці-Подільському і дещо менше — в інших замках Поділля. Л. Виногродська вважає, що це — модифікований готичний шрифт, і на теренах України така кераміка з'являється з німецькими колоністами, у XV—XVI ст. поступово розповсюджуючись в містах і замках Поділля[1390]. Щоправда, значення цих написів лишається нез'ясованим: на думку Л. Виногродської, вони перетворилися в набір літер без сенсу. Про рідкісний епіграфічний орнамент, відтиснутий за допомогою штампа, згадує Р. Юра, не даючи, щоправда, його зображення, місця знахідки та датування[1391].

Отже, написи як оздоби на керамічному посуді відомі на великих територіях і на значному часовому проміжку. Вони були побажаннями добробуту, мали поминальний чи молитовно-оберегoвий характер. Через фрагментованість, на жаль, важко визначити, до якого типу відносяться наведені київські написи.

Насамкінець слід зазначити, що орнаментика — риса, за якою найкраще видно регіо-

1376. Сикорский и др. 1986, с. 38.
1377. Supryn 1975, tabl. XII: 1.
1378. Kollath 2023, fig. 52: 5.
1379. Candea 2005, fig. 11, 15, 16.
1380. Данченко 1967, с. 42.
1381. Макарова 1967, табл. II: 5—7.
1382. Тесленко 2021, рис. 115: 1; Candea 2005, fig. 16; Szetela 1969a, il. 36, 37; Supryn 1975, tabl. XII: 3.
1383. Szetela 1969a, il. 25; 1969a, s. 7, 11, 15, 21, 31; Supryn 1975, tabl. II: 2; IV: 5; V: 3; IX: 1; XIII: 2, 4, 6.
1384. Тетеря 2001, с. 63.
1385. Івашків 2007, с. 39.
1386. Попельницька 2005, с. 471.
1387. Золотов 1959, с. 286.
1388. Teslenko, Aliadinova 2023.
1389. Лащук 1969, с. 195; Івашків 2007, с. 42.
1390. Виногродська 2015, с. 84.
1391. Юра спр. 18, арк. 223.

нальні відміни в кераміці. Адже горщики й інший ужитковий посуд досить стандартизовані, і різницю серед них важко помітити без спеціальних досліджень. А мальовані орнаменти одразу показують творчий «почерк» різних майстерень. Ця різниця помітна навіть між київськими осередками, хоча тут синхронні майстерні ще застосовують більшменш схожі композиції й елементи *мальовки*. Більш помітні відміни простежуються між київськими і білоцерківськими малюнками: останні вирізняються дуже тонкою лінією контура і акуратною зафарбовкою площин. Для цього осередку характерні зображення птахів з дуже довгою шиєю та дрібний геометричний орнамент. Найбільше різниця в орнаментиці мальованих тарілок помітна в порівнянні з полтавською продукцією, для якої характерні накапування і маленькі сосонки. Ці різновиди орнаментації невідомі в київському регіоні. А от керамічні розписи мисок XVIII ст. Опішні і Великих Будищ на Полтавщині мають дуже схожі з київськими композиції елементів орнаментів[1392]. У Дубні відома група світлоглиняного полив'яного посуду із декоруванням коричнево-фіолетовими марганцевими і зеленими плямами, характерна лише для цього регіону[1393]. На Середній Наддніпрянщині така орнаментація невідома. Попередньо можна відмітити, що на тлі інших українських гончарних осередків Київщина доволі чітко виділяється орнаментикою мальованих виробів. Але загалом теми регіональних особливостей кераміки, переміщення виробів і майстрів, зв'язок різних осередків в Україні нерозроблені і це повинно стати предметом майбутніх досліджень керамологів.

5.3. КЛЕЙМА, НАПИСИ І МАГІЧНІ ЗНАКИ

Нанесення ***клейм*** на керамічні вироби є рідкісним явищем для київської і взагалі української кераміки цього часу. З об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря походять штампи у вигляді літери «Б» у прямокутнику, відтиснуті на берегах тарілок, мисок і стінках кухлів. Написання літери «Б» різні (інколи — дзеркально перевернуті), що свідчить про використання кількох штемпелів. Крім території Старого Арсеналу, дві посудини з аналогічними клеймами виявлені у рові огорожі, у 1671 р. збудованої між МЗМ і Богословським жіночим монастирем. Ще одне ідентичне клеймо виявлено на території колишньої Печерської гауптвахти біля КПЛ[1394]. Всього знайдено фрагменти кількох десятків посудин з клеймами, на яких наявні кілька варіантів зображення літери «Б» (рис. 318: 1—14). Зафіксовано також одиничні клейма у вигляді літери «Т» (на вінцях миски з арсенальських комплексів) і «Д» — на тарілці першої половини XVIII ст. з території Національного заповідника «Софія Київська»[1395] (рис. 318: 16). На дні тарілки з вул. Десятинної прокреслена літера «В» (рис. 318: 17). На стінці кухля з гончарного комплексу на Видубичах Р. Юра відмітив клеймо, яке він прочитав як літеру «Р», хоча це може бути дзеркально перевернуте «Б», як на арсенальських посудинах[1396] (рис. 318: 15).

Питання значення клейм на посуді, зокрема давньоруському, є дискусійним. Одні дослідники вважають їх знаками майстрів, інші — замовників або знаками-оберегами[1397]. Зокрема, О. Бобринський вбачає в них ознаку ремісничого гончарного виробництва під час переходу від роботи на замовлення до виробництва на ринок, коли обидві форми співіснували[1398].

Тавровані вироби зі схожими клеймами (розташованими на вінцях в місці кріплення вуха), що мають вигляд різних знаків (наприклад, хрестів) чи однієї-трьох літер, відомі в Братиславі, Відні, Пассау, інших містах Західної Європи. Вони з'явилися у XIV ст. та поширились у XV—XVII ст. Їх зміст пояснюють писемні джерела: цехові ремісники таврували деякі вироби задля контролю за їхньою якістю. Клейма позначали продукцію окремих майстрів або майстерень. Традиція таврувати вироби літерами у чеських гончарів зберігалася до XX ст.[1399].

Проте таке пояснення не підходить для українського таврованого посуду. Якби це явище було пов'язане з гончарними цехами, знахідки таврованої кераміки траплялися б в усіх частинах міста і за його межами. Але вироби з клеймами знайдено переважно у місцях розташування у XVII ст. монастирів. Це наводить на думку про виготовлення партій посуду спеціально для цих монастирів і дозволяє вбачати в них як знаки замовника, так і знаки виробника — певної майстерні чи гончарного осередку. До такої ж думки

1392. Хохлачова 1995; Ханко 2002, с. 224—225.

1393. Пшеничний, Бардецький 2021, рис. 7: 1, 2; 8: 2.

1394. Балакін, Оногда 2008, с. 138, рис. 5: 2.

1395. Тоцкая 1973, с. 34, № 122.

1396. Юра спр. 19, арк. 53, 61.

1397. Коваль 2002, с. 125; Розенфельдт 1963, с. 129; ред. Толочко, Высоцкий, Боровский 1981, с. 295.

1398. Бобринский 1959, с. 241.

1399. Vallasek 1970, s. 264—267, 273—274.

схиляються дослідники, які вивчали монастирські комплекси. Так, значну кількість виробів з клеймами серед кераміки Зачатіївського монастиря XVI ст. в Москві дослідники пов'язують з виготовленням цих виробів в самому монастирі або в підпорядкованих йому майстернях[1400]. Висока концентрація тавруваного посуду зафіксована також при розкопках монастиря XV—XVI ст. біля Талліна у Естонії. Ці клейма дослідники вважають знаками замовників-ченців[1401]. Існування монастирських гончарень відоме і у Середній Наддніпрянщині, де таврований посуд могли виробляти спеціально для монастирів[1402]. Підтвердженням цьому може бути тавро з Видубицького гончарного монастирського комплексу, який, очевидно, виготовляв посуд для монастирів, зокрема київських. Цьому не суперечить датування, асортимент і технічні характеристики таврованої кераміки з видубицьких горнів.

До рідкісних знаків належить зображення, прокреслене на зовнішній стороні денця тарілки з київського Старого Арсеналу. За контекстом знахідки і за формою ця посудина може бути датована XVII — початком XVIII ст. Зображення являє собою хрест з голгофою і монограму, від якої збереглись лише літери «П» і «М»[1403] (рис. 318: 20). Напевно, ця посудина вживалася у монастирському побуті, можливо, як ритуальна.

Ще один різновид знаків на посуді — прокреслені або нанесені фарбою ***написи*** з кількох літер. Зокрема, на двох однотипних тарілках зовні описком намальовані літери, схожі на «ПОЭ» з крапкою над ними (рис. 319: 1, 2). Вони походять із льоху початку XVIII ст. у Білій Церкві і типологічно відносяться до XVII ст. Ідентичний напис, але без крапки, продряпано на шийці горщика XVII ст. зі Старого Арсеналу (рис. 319: 4). Є також фрагмент стінки горщика кінця XVIII ст. з МЗМ, під нижнім кінцем ручки якого продряпано літери «ПО», що можуть бути частиною такого ж напису (рис. 319: 3).

Спершу вважалося, що це — клейма[1404], але знахідка аналогічного напису на Арсеналі виключила таке припущення. До того ж, схожий напис на стінках посуду XVI—XVII ст. виявлено у Білорусі. О. Левко припускала, що це могли бути знаки майстра[1405]. Але зрозуміло, що написи, значно віддалені територіально, виключають одного майстра і одного замовника. Першим це явище пояснив В. Какареко, опублікувавши керамічні вироби, які у XVIII ст. використовувалися в єврейському середовищі Білорусі. Серед них був кухлик з таким же написом, який автор переклав з івриту як «Песах»[1406]. Керамічні вироби з написами використовували для ритуалів, пов'язаних зі святом Песах, а кухлі — для збору пожертв (цдаки)[1407]: їх замовляли у гончарів-євреїв або у місцевих гончарів, але через посередництво єврейських скупників[1408]. Схожі написи на посуді були виявлені у Острозі і Житомирі[1409]. Серед українських матеріалів пізнішого часу відоме виготовлення гончарами с. Бубнівки на Поділлі спеціальних тарілок до свята Песах. Написів вони не мали, але, щоб не плутати їх зі звичайними тарілками, їхній край робили брижастим. Ці дані зафіксувала Л. Шульгина у 1920-х рр. До речі, дві тарілки з хвилястим вінцем трапилися у комплексах XVII ст. Вознесенського монастиря. Фаянсові тарілки з написами на івриті у XIX ст. виготовляли українські фаянсові фабрики для єврейського населення: їх використовували як обрядові під час святкування Песаху і Хануки або на весіллях[1410]. Отже, посуд з написами на івриті в єврейському середовищі мав ритуальну функцію. Його, очевидно, виготовляли українські гончарі, і він нічим не відрізнявся від іншого посуду, крім написів. Хоча питання можливості виробництва посуду гончарами-євреями ще потребує свого вирішення.

В кінці XIX — у XX ст. етнографи і керамологи в різних регіонах України зафіксуваои спеціальні ***знаки магічного характеру***, нанесені на глиняний посуд з метою охорони і примноження його вмісту. До них відносяться: хрестик на шийці, *пуп* — виступ на дні всередині виробу і *мітка* — пальцеве вдавлення під ручкою. Із них на кераміці XVI—XVIII ст. трапляється хрестик (переважно на шийці глечиків) і *мітка* — на горщиках, глечиках і, можливо, ринках. *Пуп*, добре відомий за етнографічними матеріалами[1411], поки що на кераміці досліджуваного часу не трапився.

Хрестик наносили описком, продряпували чи пролощували на шийках димлених гле-

1400. Глазунова 2008, с. 141.
1401. Левко 1992, с. 18.
1402. Климовський 2002, с. 129; Лазаревский 1889, с. 72, 75; Гугля, Сиволап 2005, с. 53.
1403. Івакін Г. та ін. 2007а, с. 177.
1404. Орлов 1994, с. 23.
1405. Левко 1992, с. 19.
1406. Какареко 2010, с. 143; 2016, с. 8, 10.
1407. Прищепа, Русакова, Чміль 2023.
1408. Какареко 2010, с. 139.
1409. Бондарь та ін. 2018, рис. 4: 24, Прищепа, Русакова, Чміль 2023.
1410. Школьна 2013, с. 226, 229.
1411. Шульгина 1929с, с. 167—169.

чиків (рис. 321: 7, 8). В одному випадку він виконаний описком на денці посудини, яка, судячи з розміру, може бути глечиком чи кухлем (рис. 321: 9). Такі хрестики гончарі на Лівобережжі подекуди ставили на глечиках ще в XX ст. На Чернігівщині гончар так пояснив цей звичай: хрестики ставили, щоб у глечику відстоювалось більше сметани і жінки на базарі охочіше купували такий посуд. А робили його лише раз на рік — на Зборну (Федорову) суботу[1412]. Інше пояснення цього звичаю зафіксовано на Слобожанщині і Полтавщині: хрестики ставили, «щоб відьми корів не псували»[1413]. У звичаї нанесення хрестика проступає магічна дохристиянська суть цього явища, що полягала в захисті і примноженні молочного господарства. Крім молочного посуду, хрестик зафіксовано на кушині з Полтави XVIII ст.[1414] За етнографічними матеріалами хрестик наносили на горло горщиків і глеків з ритуальною їжею (кутя, узвар) та зі святою водою. В Україні цей звичай був поширений в усіх місцевостях[1415].

Крім такої побутової магії, хрестики наносили як обереги на посуд, який випалювали у горні. Цей звичай О. Бобринський зафіксував у деяких гончарних осередках України. Хрестом, продряпаним на денці чи боці, помічають одну або кілька перших посудин, які ставлять у центр чи по кутах випалювальної камери горну; таким же хрестом відмічають останню посудину. У такому «запечатаному» горні посуд повинен був випалитись гарно і без браку[1416]. Можливо, до знаків такого характеру належить і згаданий хрестик на денці посудини.

Інший знак — округлу або овальну мітку — наносили шляхом натискування вказівним пальцем у місці прикріплення нижнього кінця ручки (рис. 320: 1—9; 321: 3, 6). Виконували її перед зняттям виробу з круга. Цей знак буває на глечиках і горщиках, а на орнаментованих глеках (кушинах) є одночасно по 3—9 міток (рис. 321: 1, 2, 4, 5). У 1960-ті рр. звичай ставити мітку ще був широко розповсюджений в Україні, їй надавали значення жіночої ознаки[1417]. Робили її, за поясненням гончарів, також для того, щоб в глечику відстоювалось більше сметани: вважали, що сметана утворюється до цієї мітки. Можливо, наявність кількох міток на кушинах (ритуальному, часто весільному, посуді) мало на меті підсилити їх магічну дію. Слід також відмітити наявність на кількох ринках відбитків пальця, розміщених півколом навколо ручки (рис. 320: 10). Це може бути такий же магічний знак. У випадку кушинів і ринок значення міток вже не можна пов'язати з відстоюванням сметани, тут мала місце інша семантика, але теж, без сумніву, охоронна або направлена на збільшення вмісту посудин.

О. Бобринський вважає цей знак архаїчним і зараховує його до символіки, пов'язаної з уявленнями про родючість. Підтвердженням давнини цього звичаю є наявність міток на амфорах Північного Причорномор'я, починаючи з V ст. до н. е.[1418]. Мітки були поширені у XIV—XV ст. в Криму на горщиках і глеках[1419]. У XIV—XVIII ст. вони відомі у Чехії, Словаччині, Угорщині, Німеччині та Польщі[1420]. Одиничні мітки в основі ніжки трапилися на ринках зі Львова і Королівського замку у Закарпатті[1421]. На білоруських і угорських ринках XVII ст. також часто трапляється відбиток подушечки пальця в місці приєднання ніжки, розташованої під руркою[1422]. Два пальцевих вдавлення обабіч ручки триногих горщиків і сковорідок зустрічаємо у Швеції XVI — початку XVII ст., зверху над руркою — у Німеччині другої половини XVII ст.[1423] Отже, територія поширення міток у Європі досить значна, а перші зразки сягають V ст. до н. е. Проте на Середній Наддніпрянщині час появи міток на керамічному посуді лишається невизначеним. Найраніша відома кераміка з цими знаками датована кінцем XVI ст. В подальші століття мітки трапляються на посуді доволі часто.

Також на багатьох гладишках нами відмічено з внутрішнього боку шийки косі паралельні ряди, схожі на відбитки якогось матеріалу (рис. 321: 10, 11). В літературі пояснень цьому явищу не знайдено. Можливо, це теж може бути пов'язано з охоронною магією, оскільки переважно посуд для молока був об'єктом різних магічних дій.

1412. Спаська 1929b, с. 35—41.

1413. Сумцов 1902, с. 38; Пошивайло 1993a, с. 270.

1414. Луговий 2007, с. 161.

1415. Шеремета 1997, с. 58—61; Рахно 2010; Щербань А. 2014.

1416. Бобринский 2019, с. 13—14.

1417. Бобринский 1993, с. 122.

1418. Бобринский 1993, с. 128, 129.

1419. Тесленко 2021, рис. 53: 1; висловлюю подяку Ірині Тесленко за надану інформацію з цього питання.

1420. Čapek a kol. 2022, obr. 48. 12; Čurný 2004, tab. 3, 7, 21, 40; Henker 2012, Abb. 8: 3; Kollath 2023, fig. 28: 2, 3; Majewski, Wojciechowska 2019, ryc. 1: 2; 2: 3; 3: 1, 2; 4: 2.

1421. Войтович, Войтович 2020, рис. 12: 5; Прохненко, Жиленко, Мойжес 2020, рис. 68: 7.

1422. Здановіч, Трусаў 1993, с. 33; Kollath 2023, fig. 26: 4—6.

1423. Carlsson, Hedlund 2006, p. 95—97, fig. 93—96; Krabath 2012, Abb. 90: 2.

У ***підсумку*** можна запропонувати такий шлях розвитку орнаментації посуду XVI—XVIII ст. У XVI ст. єдиними різновидами декору є полива і рельєфна орнаментація. Її елементи — ритовані лінії, рифлення, защипи, інколи відтиски коліщатка. Полив'яного посуду небагато, і полива переважно зелена. З кінця XVI ст. починає застосовуватися коліщатковий штамп, ритування гребінцем та пластичний декор. На зламі XVI—XVII ст. з'являються двоколірність, крайкування, фіолетово-коричнева полива, частіше вживається жовто-коричнева полива, збільшується частка полив'яного посуду. Рельєфні орнаменти широко застосовуються на виробах з кольоровою поливою — глеках, кухлях, мисках, тарілках, баклагах. Якщо в XVII ст. на тарілках домінує орнамент, виконаний гребінцем чи коліщатком, то у першій половині XVIII ст. — одиничними штампами (рис. 322). В другій половині XVIII ст. коліщатковий штамп широко застосовувався на димленому посуді, найбільш вживаним орнаментом якого є сітчасті ромби між вертикальними рисками.

На рубежі XVI—XVII ст. з'являється мальований декор — описка і контурна мальовка (ріжкування) — без поливи і підполив'яна, які продовжують існувати весь подальший період, побутуючи до наших днів. Підполив'яна мальовка у першій половині XVII ст. була лише контурною. З другої половини XVII ст. з'явилося мармурування, у середині XVIII ст. — класична фляндрівка, виконана вістрям, а також безконтурне ріжкування (гребінці) (рис. 322).

Рельєфні і мальовані способи орнаментації проходять різні етапи розвитку. Перші є, очевидно, місцевими. Традиція рельєфної орнаментації бере свій початок з часів Київської Русі, а її розвиток у XVII—XVIII ст., можливо, зумовлений поширенням моди на декорований посуд. Звичайно, також мали місце західноєвропейські впливи. З другої половини XVIII ст. вона втрачає значення і поступово занепадає. Мальований декор, який з'являється на зламі XVI—XVII ст., є, вірогідно, даниною моді, що поширюється в цей час по всій Європі. Описка і підполив'яна мальовка розвиваються впродовж XVII—XVIII ст. і до XX ст. формуються в цілі системи розпису.

Серед орнаментів можна виділити традиційні, характерні для інших видів декоративно-ужиткового мистецтва, — прості геометричні і геометризовані рослинні елементи. Переважно це — розетки, зірочки, кружечки та зображення, подібні до свастики чи трикветра. Ці елементи багато дослідників вважають солярними знаками. Рідше трапляються ромбічні (сітчасті) і хрестоподібні орнаменти.

Більшість мотивів можна віднести до запозичених — стилізовані і наближені до натуралістичних фізіоморфні, а також складні геометричні абстрактні зображення. Їх витоки слід шукати в мистецтві Ренесансу і бароко Заходу, а також в традиціях рослинних і зооморфних мотивів Сходу. Зображення винограду, риб, птахів і янголів, вірогідно, були пов'язані з християнською символікою.

Протягом XVII—XVIII ст. були сформовані сталі композиції й елементи орнаментації, багато з яких прослідковується в сучасному керамічному виробництві. З'явившись як запозичення, підполив'яна мальована орнаментика на протязі трьох століть пройшла трансформацію і стандартизацію та набула характерних стильових рис, що визначають специфіку українскої кераміки XX ст.

Тема спеціальних знаків на посуді потребує окремого дослідження. Ступінь висвітлення цих питань у фаховій літературі дозволяє на сьогодні лише констатувати наявність цих знаків на керамічному посуді досліджуваного періоду. Можна припускати архаїчність знаків магічного характеру і їх зв'язок з охоронною магією й поняттями родючості. Але час їх появи на керамічному посуді і територія поширення лишаються невизначеними. Значення клейм нез'ясовано, проте можна припускати виготовлення партій посуду спеціально для монастирів у монастирських гончарнях. Нечисленні написи на івриті свідчать про побутування цього посуду в єврейському середовищі міст і вживання його як ритуального.

ВИСНОВКИ

Керамічний посуд є наймасовішою категорією артефактів, які завжди, починаючи з епохи неоліту, наявні на всіх археологічних пам'ятках. Завдяки цьому посуд постає важливим історичним джерелом, яке дає змогу розв'язувати різнопланові завдання по реконструкції історії і культури давніх суспільств. По-перше, він може виступати як хронологічний індикатор: характерна для того чи іншого історичного періоду форма, технологія та орнаментація посуду дозволяють датувати окремі археологічні об'єкти і визначати час побутування різних типів пам'яток — поселень, фортець, монастирів, ремісничих осередків тощо. По-друге, посуд є джерелом інформації про закріплені в культурних традиціях ремісничі навички праці гончарів, з якими пов'язані рівень розвитку гончарного виробництва, використання посуду та його збуту. По-третє, орнамент на керамічному посуді можна розглядати як знакову систему, що відтворює традиційний світогляд суспільства і вказує на шляхи культурних запозичень. По-четверте, ця категорія артефактів може допомогти у вивченні повсякдення та кулінарних традицій народу і змін в культурі його харчування. Тому керамічний посуд є одним з важливих історичних джерел, і його дослідженню завжди приділялась значна увага.

Першочерговим завданням у студіюванні будь-яких археологічних артефактів, включно з керамічним посудом, є типологічне і хронологічне упорядкування, яке становить основу подальших досліджень, тому цьому питанню було приділено головну увагу в нашому дослідженні. Водночас інші аспекти гончарного виробництва (технологія, організаційні форми, збут, функції, назви, орнаментація) було розглянуто у вигляді нарисів, які допомагають відтворити загальну картину гончарства даного періоду та надають змогу накреслити головні напрями його подальшого дослідження.

Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. як історичне джерело та мистецьке явище привертав увагу дослідників мистецтвознавчого і етнографічного напрямків з 50-х рр. XX ст. Завдяки працям Ю. Лащука, Л. Данченко та О. Тищенка було окреслено основний асортимент посуду, проаналізовано техніку його виготовлення і орнаментації, картографовано гончарні осередки XIX—XX ст., для багатьох з яких за писемними джерелами простежено їхню історію до XVII ст. включно. Значну увагу було приділено мистецьким якостям посуду і аналізу його орнаментики, для багатьох орнаментальних мотивів визначено походження і семантичне навантаження. Було також

зроблено спробу виділити типи деяких видів посуду і прослідкувати їхній розвиток в часі. Але це завдання не було остаточно вирішене, оскільки джерельна база лишалась якісно і кількісно обмеженою, що було зумовлено відповідним ставленням тогочасної вітчизняної науки до вивчення українських археологічних памяток XVI—XVIII ст. Причини такого явища полягали як в загальних тенденціях ігнорування археологією т. зв. історичних періодів, так і у політико-ідеологічних умовах існування української археології в радянський час.

Усвідомлення важливості археологічних досліджень пам'яток пізнього середньовіччя і нового часу відбувалося поступово. У вивченні кераміки цього періоду можна виділити чотири етапи.

Першим етапом (кінець XIX — початок XX ст.) став збір випадкових матеріалів, які потрапляли до приватних і музейних зібрань.

Другий етап (початок XX ст. — кінець 1960-х рр.) характеризується спорадичними розкопками пізньосередньовічних та ранньомодерних об'єктів та відсутністю спеціальних публікацій, присвячених «пізній» кераміці.

Третій етап (1970—1980-ті рр.) ознаменувався появою систематичних досліджень пам'яток XIV—XVIII ст. та публікацій робіт про кераміку цього часу, першими спробами її узагальнення, типологізування і хронологічного упорядкування (М. Кучера, Р. Юра, С. Біляєва, Л. Виногродська).

Четвертий період (з 1990-х рр. до сьогодення) — зростання зацікавлення науковців до вказаного періоду і початок стрімкого накопичення археологічних джерел завдяки масштабним розкопкам у Києві, інших населених пунктах Середньої Наддніпрянщини та на території всієї України. В останні три десятиліття з'явилася велика кількість публікацій керамічного матеріалу і досліджень, присвячених проблемним питанням гончарного виробництва вказаного часу. Цей період характеризується появою ґрунтовних типохронологічних розробок з керамологічної проблематики XIV—XVIII ст. для окремих регіонів України (Л. Виногродська, І. Голубєва, О. Коваленко, Л. Мироненко, О. Оногда, І. Тесленко, Л. Чміль та ін.). Можна констатувати, що на останньому етапі відбулося становлення української керамології пізньосередньовічного і ранньомодерного часу.

Джерельну базу нашого дослідження склали переважно археологічні матеріали — керамічний посуд із закритих та умовно закритих комплексів (будівель, ям, гончарних горнів) і датованих культурних шарів, досліджених у Києві, Вишгороді, Василькові, Білій Церкві, Білогородці, Переяславі, інших населених пунктах Київщини. Залучення широкого кола писемних джерел дозволило вирішувати ширше коло завдань, ніж для інших хронологічних проміжків, зокрема, з'ясовувати назви і призначення посуду. Велике значення мають також етнографічні матеріали, правомірність використання яких обумовлена хронологічною близькістю досліджуваного періоду та сучасності. Залучено також картографічні, зображувальні, сфрагістичні та інші джерела.

Оскільки основою всіх подальших досліджень є хронологічне упорядкування матеріалу, основну увагу було зосереджено на цьому завданні. Наймасовіші категорії керамічного посуду — горщики і тарілки — оброблено за допомогою поширених в археології статистико-математичних методик (В. Генінг, Г. Федоров-Давидов та ін.). Проведено комбіновану класифікацію за групами ознак: морфологія, технологія і орнаментика. Значну увагу в дослідженні приділено аналізу структури ознак, оскільки саме їх стійке поєднання є основою типу.

За допомогою методів визначення статистичного взаємозв'язку було доведено співіснування окремих ознак в різні проміжки часу. Ці взаємопов'язані ознаки лягли в основу запропонованих типів горщиків і тарілок. За ними було проведено визначення подібності комплексів кераміки, серед яких виділено кілька груп. Всередині кожної групи комплекси були синхронними, оскільки пам'ятки з однаковим співвідношенням типів кераміки є одночасними.

Кореляція з нумізматичним матеріалом і стратиграфічними спостереженнями дозволила провести абсолютне датування груп комплексів і, відповідно, різних типів керамічного посуду. Виділено п'ять основних типів горщиків і три типи тарілок, які поділяються на кілька варіантів. Ці типи послідовно змінюють один одного в часі, співіснуючи в окремі часові проміжки. На основі співіснування з типами горщиків і тарілок, загальні закономірності зміни форм і оздоблення також прослідковано серед інших різновидів посуду.

В результаті аналізу керамічного матеріалу і його хронологічного впорядкування запропонована наступна хронологія розвитку керамічного посуду на території Київщини в XVI—XVIII ст.

I. ***XVI ст.*** Асортимент посуду переважно складався з горщиків і покришок. З форм по-

суду поширені горщики з плавною шийкою, без утора, з вінцями двох типів — гранчастими та округлими з виїмкою під покришку, іноді прикрашені защипами в один чи два ряди і кількома ритованими лініями, чи поясом рифлення на плічках. Початок існування цих типів сягає середини XV ст., а побутування триває до початку XVII ст., зазнаючи незначних змін у формі: у другій половині XVI ст. набувають поширення потоншені, витягнуті вінця.

Рідкісними знахідками є кушини з вінцями у вигляді муфти, широкодонні приземкуваті макітри, покришки з петельчатим вушком зверху, півсферичні чи конусоподібні миски. В об'єктах середини — другої половини століття відомі поодинокі кухлі і келихи, фрагменти ринок, повна форма яких поки що не відтворюється, і невелика посудинка у формі глечика з трьома вушками. Деякі особливості цих видів посуду (форма вінець горщиків і глеків, защипи на вінцях, рифлення, форма макітри і ринки) знаходять відповідники на західноєвропейських теренах (Польща, Чехія, Словаччина, Німеччина), звідки протягом XV—XVI ст. вони, очевидно, поширились у Середню Наддніпрянщину.

Спочатку використовувався лише рельєфний декор — ритовані лінії, рифлення на плечах, защипи на вінцях. В останній чверті XVI ст. з'являються горщики з простою схемою описки. Частка полив'яного посуду становила менше 40 %. Полива майже виключно зеленого кольору, нанесена на внутрішню поверхню посудин, інколи зовні або двостороння. Коричнева і жовта поливи, скоріше, є винятком. Димлений посуд становить не більше 20 %. Посуд виготовлено переважно зі світлих малозалізистих глин, частина виробів білоглиняні.

За характеристиками черепка можна зробити висновок, що випал здійснено в горнах, хоча достовірні знахідки теплотехнічних споруд на цій території поки що невідомі, за винятком двох горнів з Видубичів у Києві, які можна датувати кінцем XVI століття.

II. ***Перша половина — середина XVII ст.*** На зламі XVI—XVII ст. почався новий період розвитку керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини. Він характеризується розширенням асортименту, появою нових технік орнаментації, збільшенням загальної кількості керамічної продукції, зміною форм деяких видів посуду. Масово поширюються тарілки, кухлі, келихи, чарки, миски, макітри і ринки, відомі баклаги і носатки. В цей час широко застосовуються мальовані орнаменти (описка), якою прикрашали більшість неполив'яного посуду окислюючого випалу. Підполив'яний контурний розпис (ріжкування) використовували для оздоблення тарілок, кухлів і глеків. Збільшується відсоток жовто-коричневої поливи, зрідка застосовують марганцеву фіолетово-коричневу поливу. З'являються також нові способи глазурування: крайкування (покриття поливою лише внутрішнього боку вінець) і нанесення на одну посудину поливи двох кольорів, переважно зеленого і жовто-коричневого. Збільшується відсоток димлених виробів, які часто орнаментують відтисками орнаментального валика.

Для першої половини XVII ст. місцями виробництва керамічного посуду є гончарні майстерні з горнами, виявлені у Києві (урочища Видубичі і Гончарі-Кожум'яки), Переяславі, Вишгороді і Білогородці.

Серед форм горщиків поширюється третій тип — з відносно короткими (в середньому 2 см) відігнутими вінцями, з добре вираженим валиком посередині. Якщо на початку століття ці вінця дещо потовщені, а шийка всередині має плавні обриси, то ближче до середини століття вінця стають тоншими, а шийка всередині має добре виражений кутовий перегин, іноді — ребро.

Поширеним декором є защипи по верхньому краю вінець. Іншою прикметною ознакою цих горщиків є широка смуга неглибокого рифлення на плечах, поверх якої нанесено орнамент — відбиток коліщатка (на димлених) і описку — на світлих посудинах. Орнаменти описки в цей час дуже прості — дві смуги, які обрамляють пояс рифлення, і розлога хвиля чи коми між ними. Уторів на денцях горщики здебільшого не мають.

У цей час поширюються тарілки, які мають вінця у вигляді валика і різкий залом на переході від дзеркала до крис. Серед рельєфної орнаментації тарілок з кольоровою поливою переважають відбитки орнаментального валика і хвилястий орнамент, прокреслений гребінцем. Також поширена описка, доповнена зеленим крайкуванням, і підполив'яне контурне малювання, трапляються димлені екземпляри з радіальним лискуванням. Поширюються полив'яні миски з конічною формою тулуба зі зламом.

Макітри мають таку ж форму, як і у XVI ст., але їх прикрашають описку зовні у верхній частині і по верху вінець. Поширюються ринки у вигляді глибокої миски з руркою і поливою всередині, частина з них має три ніжки. Частими знахідками є циліндричні полив'яні кухлі з фігурними прямокутними та округлими вухами, келихи і чарки.

В цей період побутують кушини з муфтоподібними вінцями, декоровані в різних техніках — димлені зі штампами, полив'яні і безполив'яні з описко́ю. Відбитки, нанесені окремими штампами, трапляються лише на глеках і кухлях. Поширюється оформлення денця тарілок, рідше глеків і кухлів, зрізами. З'являються покришки з відігнутими назовні вінцями. Деякі з них мають петельчате вухо зверху, як і у попередній час, інші (т. зв миско-кришка) — бокове вухо.

Для цього періоду зафіксовано нанесення спеціальних знаків, пов'язаних з магічними впливами на вміст посудини, а також клейм. У формах і орнаментиці прослідковуються значні західноєвропейські впливи — форма тарілок, ринок, кухлів, вінець горщиків, рифлення на тулубі, зрізи денця, двоколірна полива, мальована орнаментація (описка і підполив'яні розписи). Заразом у формах баклаги, носатки, прямокутної ручки кухлів можна відмітити впливи південно-східного керамічного виробництва.

III. ***Середина XVII — початок XVIII ст.*** У цей період фіксуються зміни у розвитку форм і орнаментики керамічного посуду, але не такі значні, як у попередній. Асортимент посуду лишається той самий.

З'являється такий різновид підполив'яного розпису як мармурування. Серед рельєфних орнаментів на тарілках застосовують окремі штампи, але поширення цей різновид орнаментації ще не набув. В розписах контурного ріжкування зникають геометричні орнаменти без зафарбованих площиин, а також жовта і синя фарби. Поширюється оформлення денця утором. Переважає 4-й тип горщика з високим прямим вінцем (понад 2 см), з борозенкою у верхній частині і різким зламом з ребром — на внутрішній частині шийки. В середині — третій чверті XVII ст. характерним є перший варіант типу — з рифленням плеча, описко́ю простої схеми, іноді з защипами чи карбуванням вінець. З останньої чверті століття переважає другий варіант типу, який продовжує побутувати у XVIII ст. — з відсутністю перерахованих конструктивних елементів і складною схемою описки: кілька поясів орнаменту, серед якого — зубці і вертикальні елементи.

Розвиток форми горщика відбувається шляхом спрощення та стандартизації його конструкції, зменшення додаткових елементів, збільшення висоти вінець, уніфікації їх форми і пропорцій, появи внутрішнього ребра на шийці, а також зміни форми плеча.

В кінці періоду з'являються макітри витягнутих пропорцій з опуклими стінками і вузьким дном, кушини з простою горловиною, поширюються келихи й чарки. Південно-східними впливами є мармурування, запозичене, можливо, від османської кераміки. Гончарні осередки цього часу досліджені у Києві (Печерськ, Поділ, більшість горнів в уроч. Гончарі-Кожум'яки). Для цього часу відомо кілька посудин з написами на івриті («песах»), які вказують на побутування у єврейського міського населення посуду українського виробництва і використання його для релігійних потреб.

IV. ***Перша половина — середина XVIII ст.*** У цей період поширюються тарілки, які мають т. зв. вінця-манжети (часто вертикальні) зі зміщенням формувальної маси назовні і рифленням зовнішнього краю. У першій половині XVIII ст. у декорі тарілок і мисок з кольоровою поливою поширюються рельєфні фітоморфні і геометричні орнаменти, виконані окремими штампами. Серед тарілок з ріжкуванням трапляються неполив'яні екземпляри з розписом ангобами і поливою. Орнаментами ріжкування переважно є рослинно-геометричні з усталеними композиціями. В середині XVIII ст. з'являється новий різновид підглазурного розпису — фляндрівка, виконана шляхом розтягування рідких ангобів вістрям. Для описки стає характерним нанесення смуг з багатьох тонких ліній, а також вертикальні риски.

Співіснують горщики другого варіанту 4-го типу та з'являються нові — з дуже опуклим плечем, яке часто має *лавку* з ребром по її краю (5-й тип). Зміна форми горщика відбувається також шляхом зменшення висоти придонної частини. Збільшується частка горщиків малого об'єму (1—2 л). Серед інших різновидів посуду XVIII ст. переважають неполив'яні посудини. Дещо більше, ніж у попередньому періоді, стає виробів відновного випалу. У побут входять мілкі ринки-сковороди, безполив'яні кушини простої форми, великі теракотові миски з вухами. Поширюються макітри з опуклими стінками і вузьким денцем, побутують чарки та келихи.

V. ***Друга половина XVIII — початок XIX ст.*** У цей час переважають горщики з плечем у вигляді *лавки* з ребром. Розвиток форми горщика відбувається шляхом збільшення опуклості плічка і зменшення придонної частини, збільшення округлобокості. Серед горщиків збільшується відсоток посудин відновного випалу, прикрашених відбитком коліщатка з характерним візерунком у вигляді сітчастих ромбів і двох вертикальних рисок між ними. Схема описки стає спрощеною — переважають смуги з багатьох тонких

ліній, з'являються великі плями на вінцях і плічках. Розповсюджуються тарілки зі слабо вираженим внутрішнім заломом і вертикальними високими вінцями без зміщення формувальної маси. З другої половини XVIII ст. широко вживаються підполив'яні орнаменти в техніці фляндрівки і безконтурного ріжкування (*гребінці*), поширеним стає червоне тло тарілок і мисок. Збільшується відсоток посуду (особливо мисок і тарілок) із залізистих червоних глин, дещо збільшується частка димленого посуду. Ці риси характерні і для посуду початку XIX ст., проте в цей час з'являється ще спосіб фляндрування *стовпчиками* (патьоками поливи), суцільне зафарбовування площин, миска з пружком. Але цей період вже поза хронологічними рамками нашого дослідження, і зміни у формах, технології і орнаментиці керамічного посуду XIX ст. ще чекають на своє вивчення.

Загалом для посуду другої половини XVIII ст. притаманне деяке погіршення якості (зменшення кількості виробів з білих глин, поливи і рельєфних способів декорування). Водночас з'являються різновиди підполив'яної мальовки (фляндрівка і *гребінці*), що продовжили розвиватися у сільських майстернях і на кінець XIX — початок XX ст. стали основними в багатьох гончарних осередках, кожен з яких сформував власні системи розпису.

Технологічні студії українського ранньомодерного керамічного посуду перебувають ще на початковому етапі, отже, є перспективними на майбутнє. Але вже зараз, з огляду на проведене дослідження з залученням методики О. Бобринського та етнографічних матеріалів, можна запропонувати деякі попередні узагальнення щодо технології виготовлення посуду та організації гончарного виробництва на теренах Середньої Наддніпрянщини протягом XVI—XVIII ст.

Процес виробництва керамічного посуду в XVI—XVIII ст. включав усі етапи, характерні для сучасного гончарства.

Посуд виготовляли з гончарних каолінових глин, переважно малозалізистих, або із суміші цих глин з гідрослюдистими глинами. Наприкінці XVIII ст. відмічається зростання використання червоних озалізнених глин. Глину видобували на схилах ярів відкритим способом, також не виключається шахтний спосіб. Домішкою слугував пісок, який вводили, змішуючи пластичну глину з піщанистою. Формувальні керамічні маси цього періоду можна охарактеризувати як «тонкі». В поодиноких випадках відмічено додавання жорстви і наявність природних включень слюди. Протягом досліджуваного періоду вироби формували на гончарному швидкообертовому ножному крузі шленського (для кінця XVIII ст., можливо, волоського) типу, шляхом витягування з одного шматка глини — етапи РФК 6, 7 за О. Бобринським. У XVI ст. траплялись поодинокі випадки формування посуду на повільному крузі шляхом скульптурної ліпки. Використовували переважно донно-ємкісний начин, хоча був відомий і ємкісний. При формовці застосовували гончарські ножики та інструменти з гострокутним робочим кінцем, гребінець, загострену паличку, орнаментальний валик (коліщатко), окремі штампи з випаленої глини, лощила, мотузку чи дріт для зрізування виробу з круга. Декорування виробів провадили безпосередньо на крузі після формування, крім ріжкування, яке виконували по підсушеному виробу. Для розписів використовували мінеральні барвники — кольорові глини, болотну руду, оксиди міді і заліза. Полива складалася з перепаленого свинцю і піску (інколи, можливо, глини) з додаванням барвників — оксидів міді, заліза та марганцю, зрідка — сурьми і кобальту. Способами нанесення поливи були сухий і мокрий. Частину полив'яних виробів випалювали двічі. Випал відбувався в двоярусних горнах I класу (за О. Бобринським) — з вертикальним рухом розжарених газів, які давали температуру до 900 °С. Випал був переважно оксидуючим, хоча значна частина виробів випалена у безкисневому відновлюючому середовищі (*димлення*). Також було відоме обварювання, хоча його застосовували вкрай рідко.

Виробництво посуду відбувалось в гончарних осередках, яких на території Київщини на сьогодні відомо більше 30, з них 10 були досить значними, з розвиненим гончарним виробництвом (урочища Видубичі, Гончарі-Кожум'яки і Микільський Полик у Києві, Переяслав, Вишгород, Білогородка, Дибинці, Обухів, Васильків, Нові Петрівці). У великих осередках гончарі об'єднувались у ремісничі цехи. До сьогодні збереглася документація київського і дибинецького гончарних цехів. Існували різні форми продажу посуду — ярмарки, базарна торгівля (в т. ч. на обмін), в крамницях, виробництво на замовлення, розвезення возами. Наразі можна лише констатувати наявність усіх цих форм, для дослідження їхнього співвідношення даних бракує. За радіусом збуту представлені всі три види гончарного виробництва ($Р_1$—$Р_3$), виділені О. Бобринським.

Загалом формування посуду шляхом витягування на швидкому крузі, горновий ви-

пал, а також значне збільшення гончарної продукції, порівняно з попереднім періодом, вказують на те, що у XVI—XVIII ст. гончарство було значним ремісничим цеховим виробництвом з ринковим збутом продукції. Проте у XVI ст. зрідка трапляються вироби, близькі за своїми якостями до т. зв. своєрідної групи попереднього часу, які можуть свідчити про існування домашнього виготовлення посуду.

Спостереження за формами посуду і ознаками, які свідчать про способи його вжитку, а також аналіз писемних джерел і зображень вказують на те, що застосування посуду в господарстві і його назви були аналогічні до сучасних. Утилітарні функції посуду пов'язані з приготуванням страв і лікарських речовин (горщики з покришками, ринки, макітри, друшляки, форми для запікання), споживанням їжі та напоїв (миски і тарілки, глеки, носатки, кухлі, келихи й чарки), зберіганням сипких продуктів (макітри, великі горщики), рідин (глечики, тикви, баклаги), молочних продуктів (гладуші, горщики), використанням для господарських потреб (горщики, макітри і миски великих розмірів). Крім утилітарної, посуд міг виконувати естетичну роль для оздоблення інтер'єру і ритуальну, пов'язану з магічними діями охоронного характеру завдяки нанесенню специфічних магічних знаків на деякі види посуду — горщики, кушини, гладуші. Деякі назви посуду простежуються з періоду Київської Русі або мають праслов'янське походження (*горнець, миса, чаша, чарка, блюдо, кубок, носатка, глек*). Інші з'являються разом з відповідними реаліями як запозичення із західноєвропейських (*талерка, яндола, ринка, кушин, збан, кухоль, келих, кварта, румка, пугар*), російської (*кружка, стакан, стопка*) чи східних (*баклага, лоханя, філіжанка*) мов.

Порівняно з попередніми періодами, орнаментація кераміки в досліджуваний відрізок часу сягає піку свого розквіту. Посуд прикрашали рельєфними і мальованими безполив'яними або підполив'яними орнаментами. Декорування рельєфними орнаментами мало давні традиції в керамічному виробництві Середньої Наддніпрянщини. Його розквіт в XVII — першій половині XVIII ст. зумовлювало поширення моди на декорований посуд. Коліщаткові орнаменти, можливо, поширилися з німецьких і польських земель. Найбільше їх застосування на полив'яному посуді припадає на XVII ст., на димленому — на XVIII ст. Оздоблення тарілок одиничними штампами широко входить в ужиток у першій половині XVIII ст. В подальшому вживання рельєфного орнаменту зменшується, орнаменти спрощуються, і до XX ст. цей вид орнаментики становив незначну частку серед інших різновидів декорування. На відміну від нього, мальована орнаментика, з'явившись як запозичення, пройшла довгий шлях розвитку і набула характерних стильових рис, що визначають специфіку української кераміки. Це — *описка*, поява якої на зламі XVI—XVII ст. пов'язана з європейськими впливами, і яка зазнала кілька періодів розвитку орнаментальних схем, ставши характерною для української кераміки XX ст. З європейськими територіями можна пов'язати і поширення з початку XVII ст. техніки контурного розпису (ріжкування), а появу мармурування в другій половині XVII ст. зумовило поширення моди на цей вид декорування з італійських міст. Обидва різновиди підполив'яного розпису продовжують застосовуватись у сучасному гончарстві. На їх основі в середині XVIII ст. виникли фляндрівка (що виконувалась інструментом) і безконтурне ріжкування, які до XX ст. сформувалися в систему розпису і були основним видом декорування в багатьох гончарських осередках. Отже, традиційна українська народна мальована орнаментика бере свій початок з рубежу XVI—XVII ст., коли вона з'явилася як новація під впливом Ренесансу і бароко.

Орнаменти керамічного посуду становлять дві великі групи, відмінні за походженням і семантикою. Перша представлена простими геометричними і фітоморфними геометризованими орнаментами, виконаними переважно в рельєфній техніці орнаментування. Вони знаходять відповідники в інших видах декоративно-ужиткового мистецтва і є основою української народної орнаментики. Вважається, що ці орнаменти мають давнє походження, їхня семантика є дохристиянською, а їхнє нанесення на предмети домашнього вжитку первинно мало апотропеїстичні функції і пов'язувалося із забезпеченням достатку. Проте до XVI ст. цей зміст був, очевидно, втрачений, і традиційні орнаменти наносили як прикрасу.

Серед мотивів мальованого підполив'яного декору — стилізовані і наближені до натуралістичних фізіоморфні мотиви і складні абстрактні зображення, які утворювали симетричні (з центральною та осьовою симетрією) і асиметричні (типу вазона) композиції. Поява цих орнаментів і композицій наприкінці XVI ст. у Середньому Придніпров'ї зумовлена поширенням основних європейських мистецьких стилів Ренесансу і бароко. Крім європейського, в орнаментиці помітний вплив візантійських традицій, пов'язаних

з християнською символікою: мотиви птаха, риби, винограду. З'явившись наприкінці XVI—XVII ст., більшість цих орнаментів згодом трансформувалися і стандартизувалися. Набувши своєрідних стильових рис, ці мотиви продовжують існувати до сьогодні. Малочисельними є спеціальні знаки на посуді магічного характеру, написи і клейма. Знаки магічного характеру (мітка, хрестик) можна вважати архаїчними, пов'язаними з охоронною магією та поняттями родючості. Наявність клейм дозволяє припустити існування замовного характеру виробництва посуду та існування монастирських гончарень. Зафіксовано також групу написів на івриті, пов'язану з релігійними потребами єврейських громад.

Таким чином, з'ясування типо-хронологічних особливостей керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. та його генези дає нові можливості комплексного вивчення об'єктів XVI—XVIII ст., зокрема, щодо ідентифікації і датування культурного шару цього часу. Водночас, наше дослідження відкриває перспективи подальших студій у напрямку вивчення еволюції посуду до форм кінця XIX—XX ст., відомих за етнографічними джерелами, з'ясування локальних особливостей керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини та його порівняльний аналіз з гончарними виробами сусідніх територій, поглиблення технологічних студій із залученням природничих методів та експерименту тощо.

ІЛЮСТРАЦІЇ

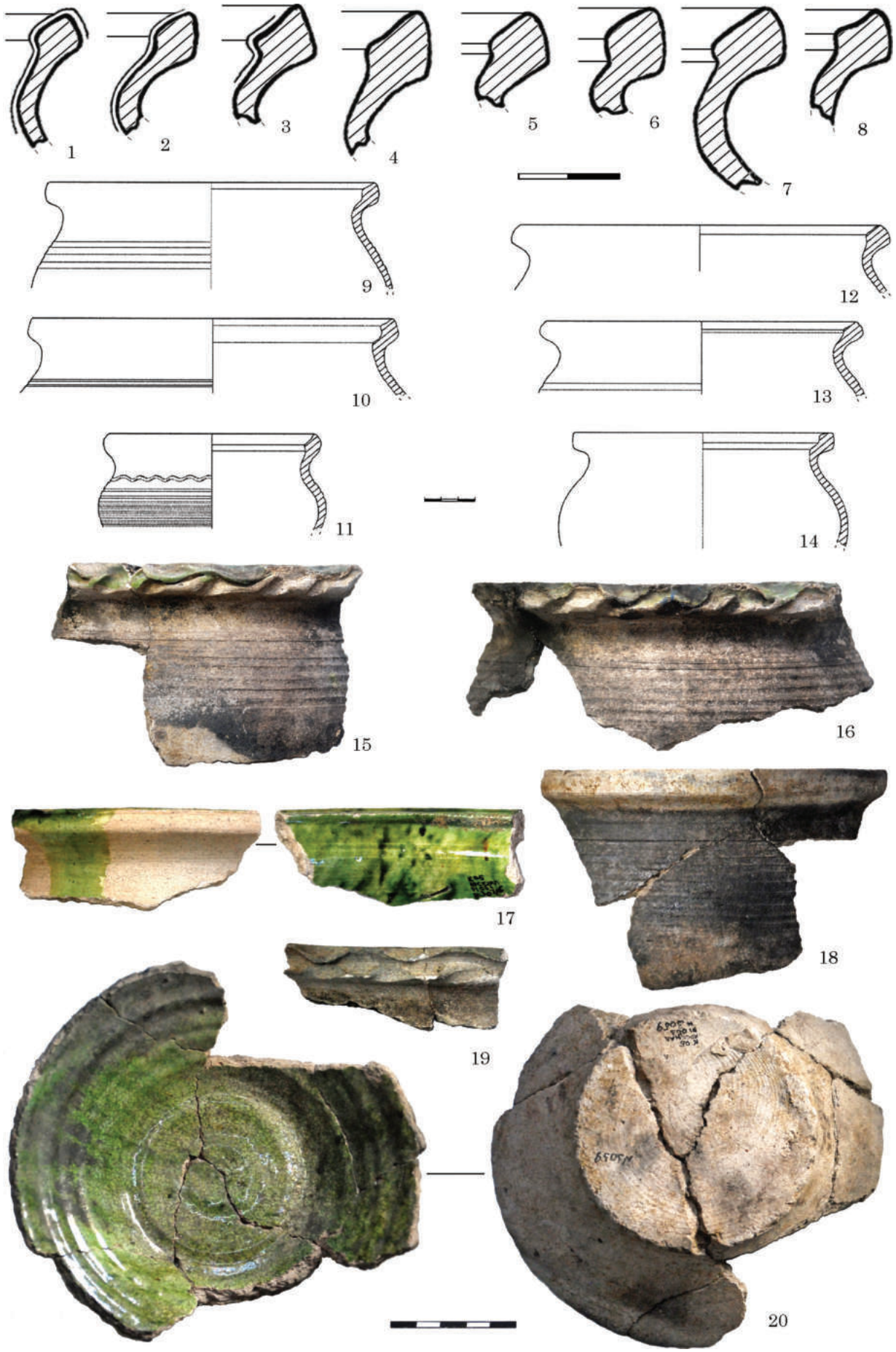

Рис. 1. Горщики з будівлі кінця XV — початку XVI ст. Київ, Старий Арсенал, розкоп 1, об'єкт 3 (1—8 — за: Оногда 2006а, рис. 2Б; 9—14 — за: Оногда, 2015а, іл. 11)

Рис. 2. Горщики кінця XV — середини XVI ст. з об'єктів Києва: 1—3 — МЗМ, розкоп 1 (1997), будівля 3; 4, 5 — вул. Володимирська, 12, яма 5

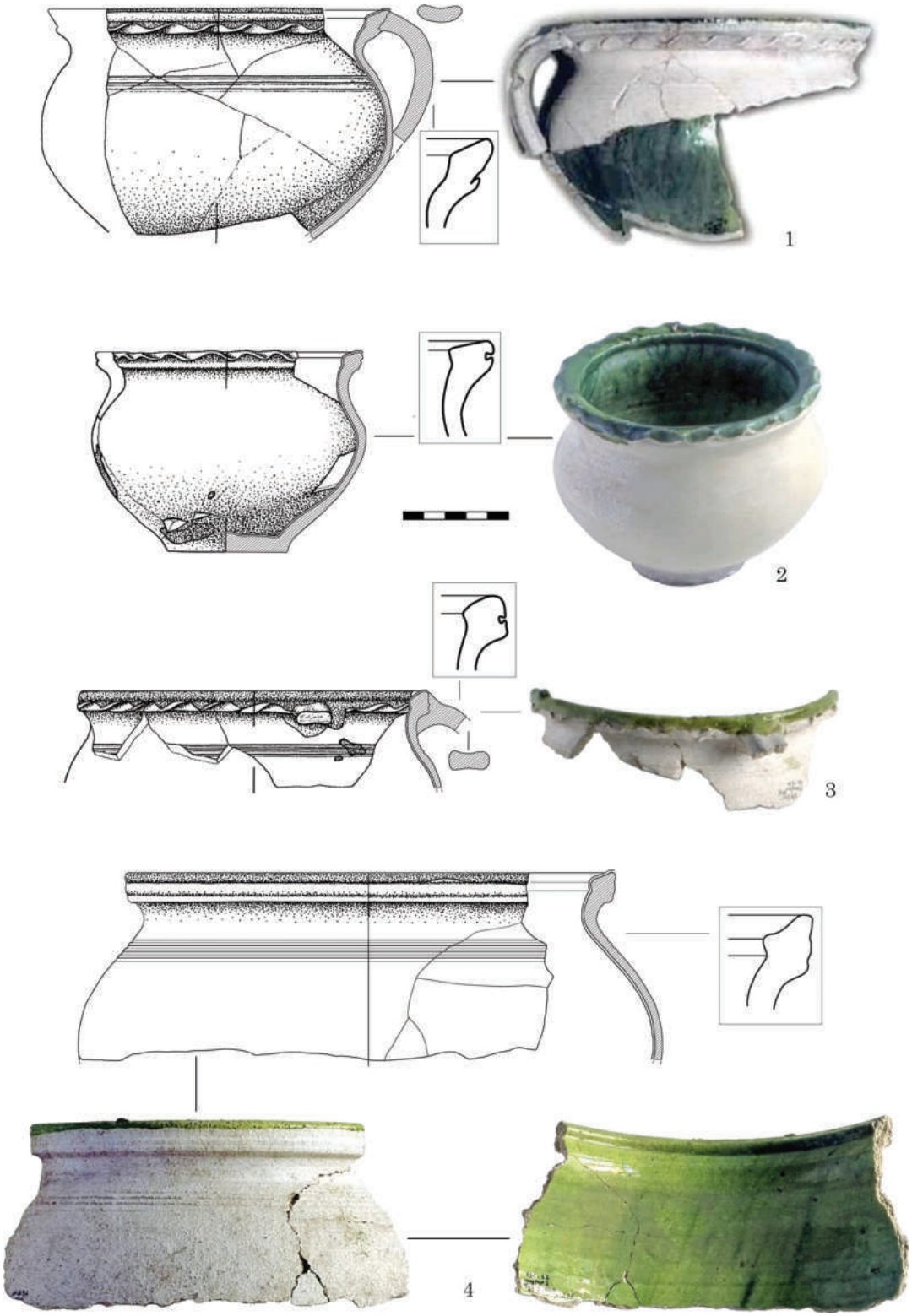

Рис. 3. Горщики середини — третьої чверті XVI ст. з будівлі і ями в шурфі 2 (1997), МЗМ, Київ

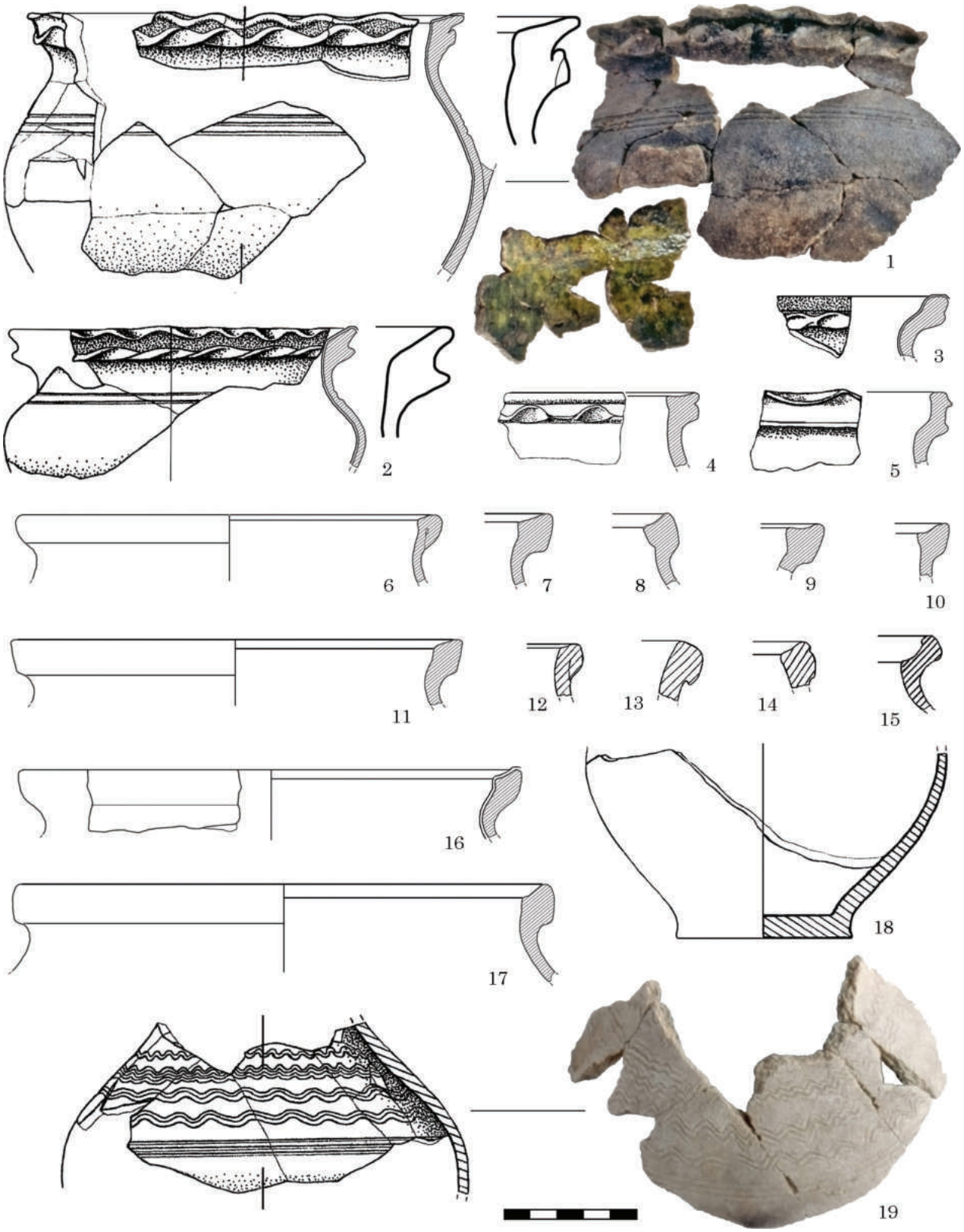

Рис. 4. Горщики середини — третьої чверті XVI ст. з будівлі і ями в шурфі 2 (1997), МЗМ, Київ

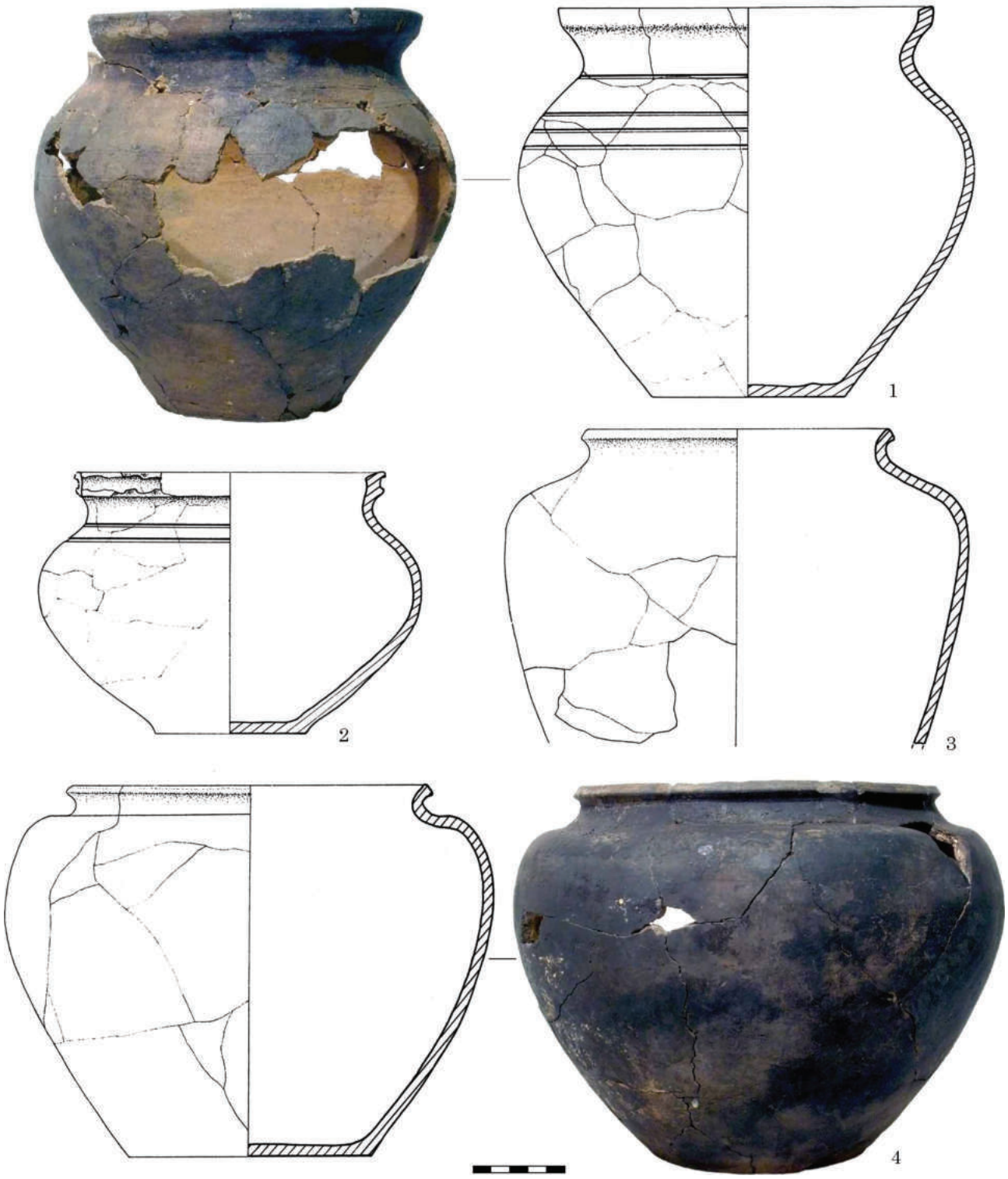

Рис. 5. Горщики середини — третьої чверті XVI ст. з ями 1 траншеї 2, МЗМ, Київ

Рис. 6. Горщики XVI — початку XVII ст. з об'єктів на Київському Подолі по вул. Спаській, 12: 1—7 — споруда 5; 8—13 — яма 5; 14—16 — ями 6 і 7 (за: Сагайдак, Пефтіць 2010, рис. 110, 113)

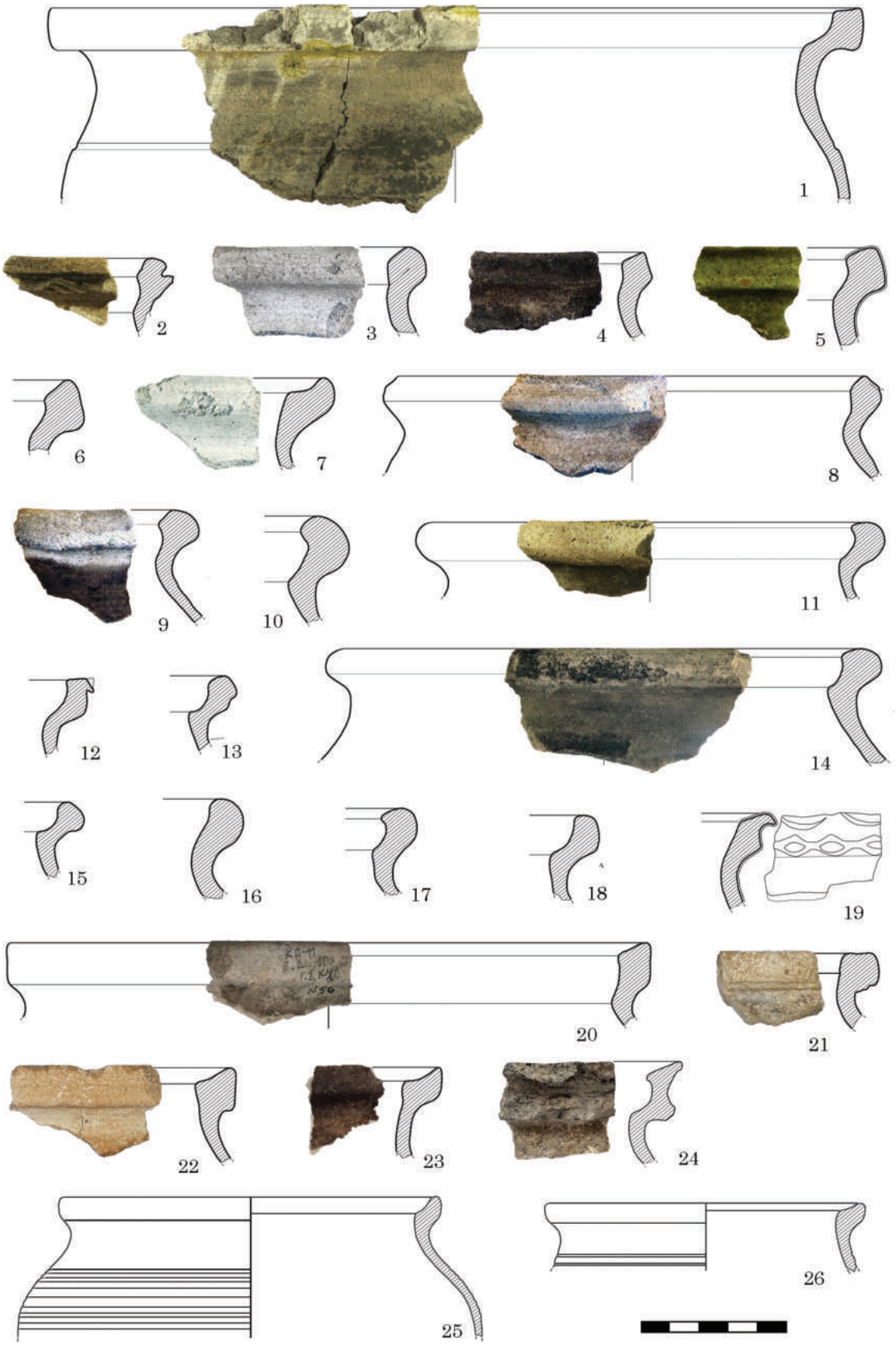

Рис. 7. Горщики XVI ст. з культурного шару Київського Подолу: 1—19 — Замкова гора (1999); 20—23 — вул. Верхній Вал, 10а (2011), горизонт 1; 24 — вул. Костянтинівська, 6 (1974); 25, 26 — розкоп біля церкви Богородиці Пирогощі (1996)

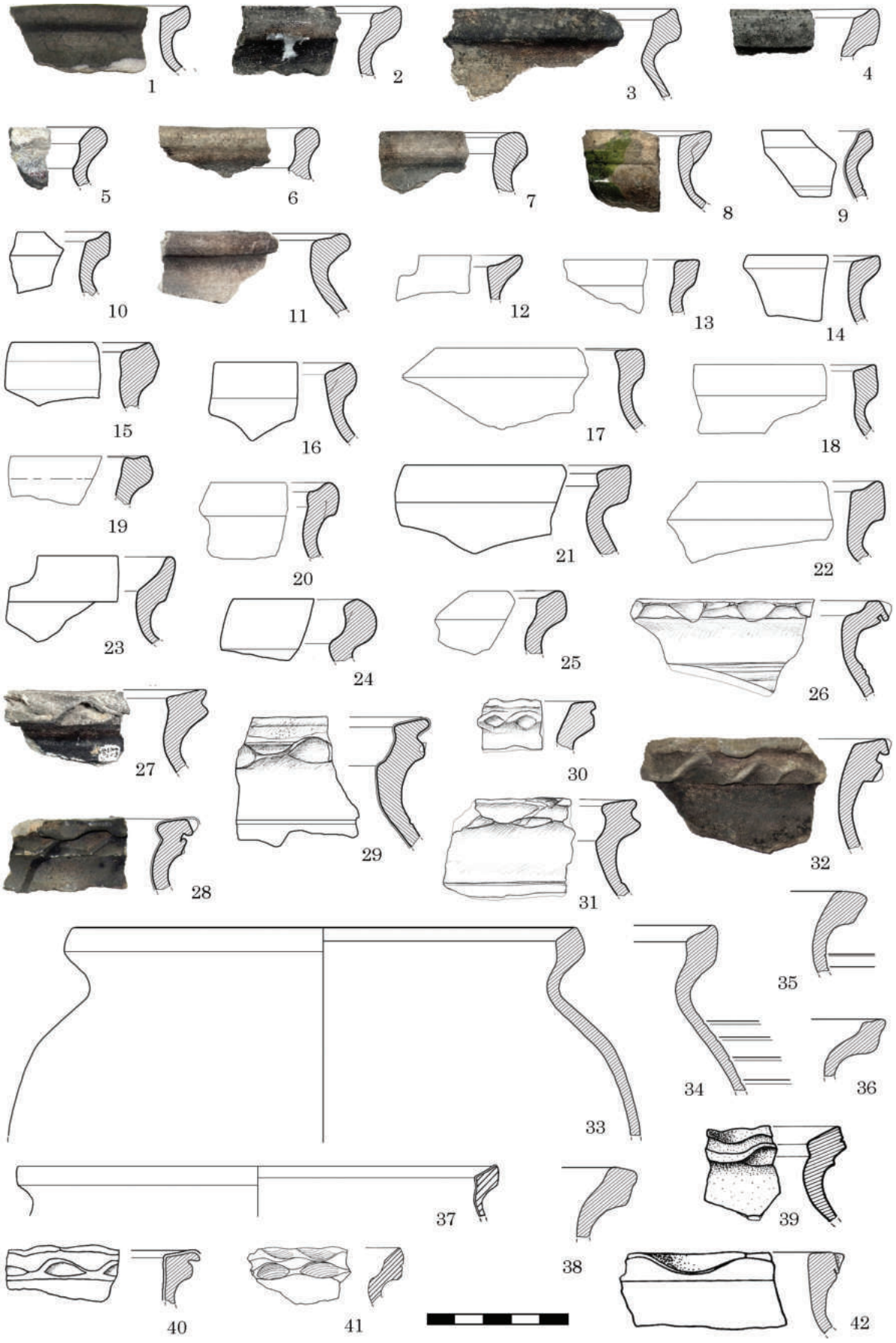

Рис. 8. Горщики XVI ст. з культурного шару Верхнього Києва: 1—32 — Десятинна церква (2005); 34 — Володимирський проїзд (1998); 42 — вул. Велика Житомирська, 2 (2002); 33, 35—41 — МЗМ (1998)

Рис. 9. Горщики XVI ст. з об'єктів в траншеї по вул. Лаврській (1991): 1—3 — будівля 4; 4—7 — будівля 12; 8 — будівля 11; 9, 10 — будівля 5 (за: Сыромятников, Балакин 1991, табл. 15—17, 20, 21, фото 11, 18, 20, 43)

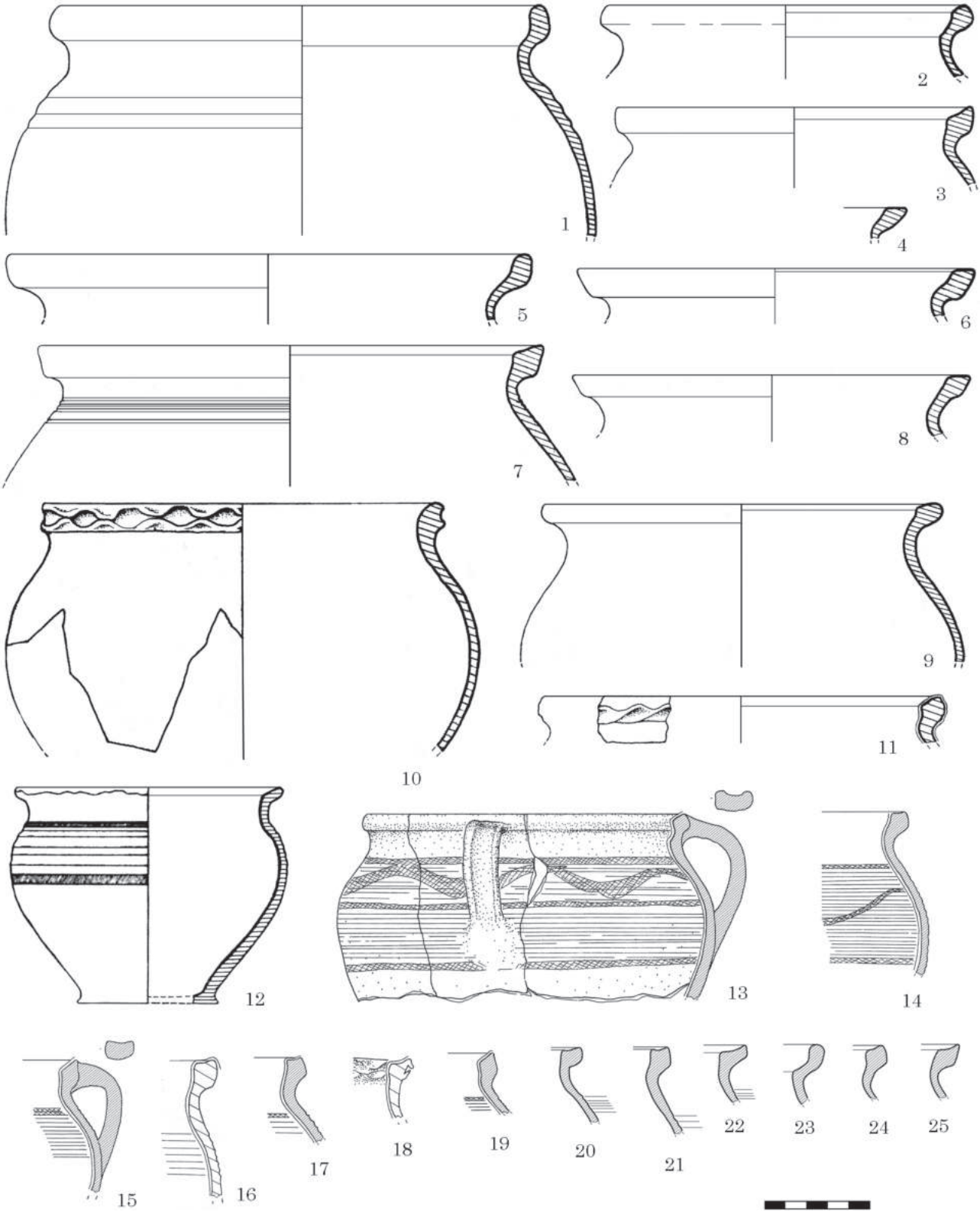

Рис. 10. Горщики середини — другої половини XVI ст. з об'єктів Києва: вул. Сагайдачного, 18 (1991): 1—7 — будівля 4; 8—11 — яма 3; 12 — яма 2; Старий Арсенал (2006—2007): 13—19 — корпус, об'єкт 55; 20—25 — розкоп 3, об'єкт 14 (13—25 за: Івакін та ін. 2009а, рис. 3; Оногда 2008с, іл. 10)

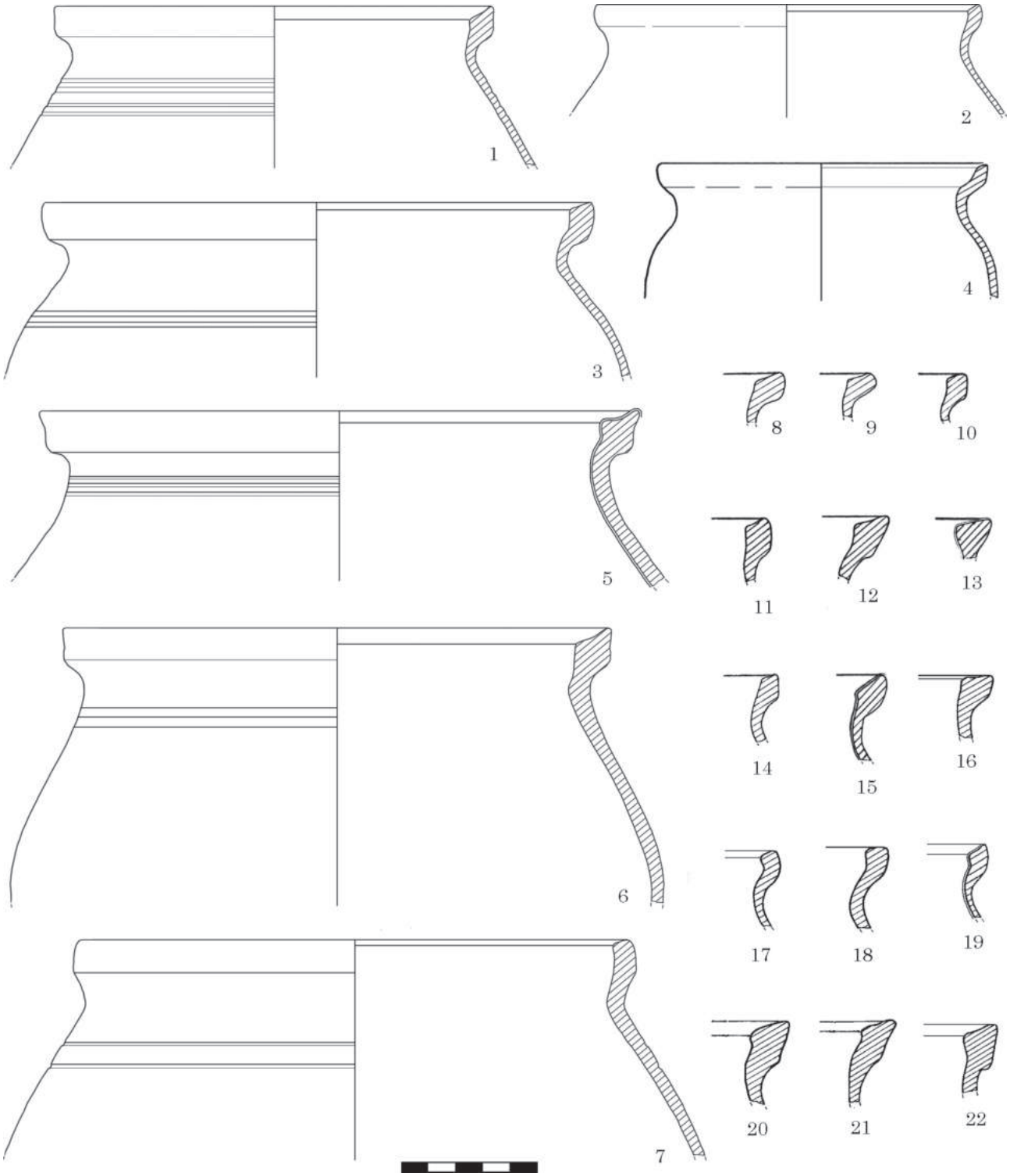

Рис. 11. Горщики середини — третьої чверті XVI ст. з ями 1 (1—15) і 2 (16—22) траншеї 2, МЗМ, Київ (1998)

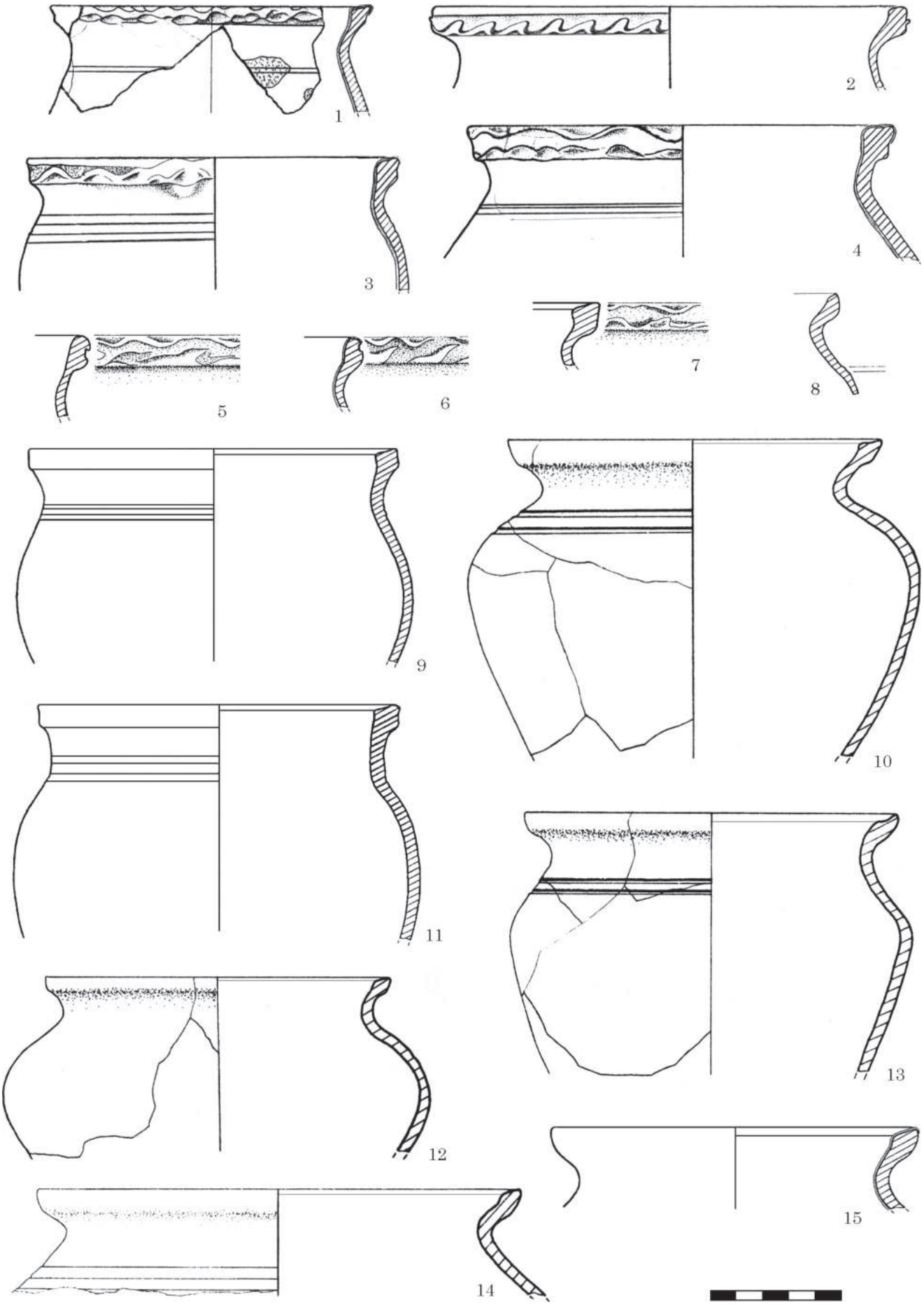

Рис. 12. Горщики середини — третьої чверті XVI ст. з ями 1 (1—6) і 2 (7—12) траншеї 2, МЗМ, Київ (1998)

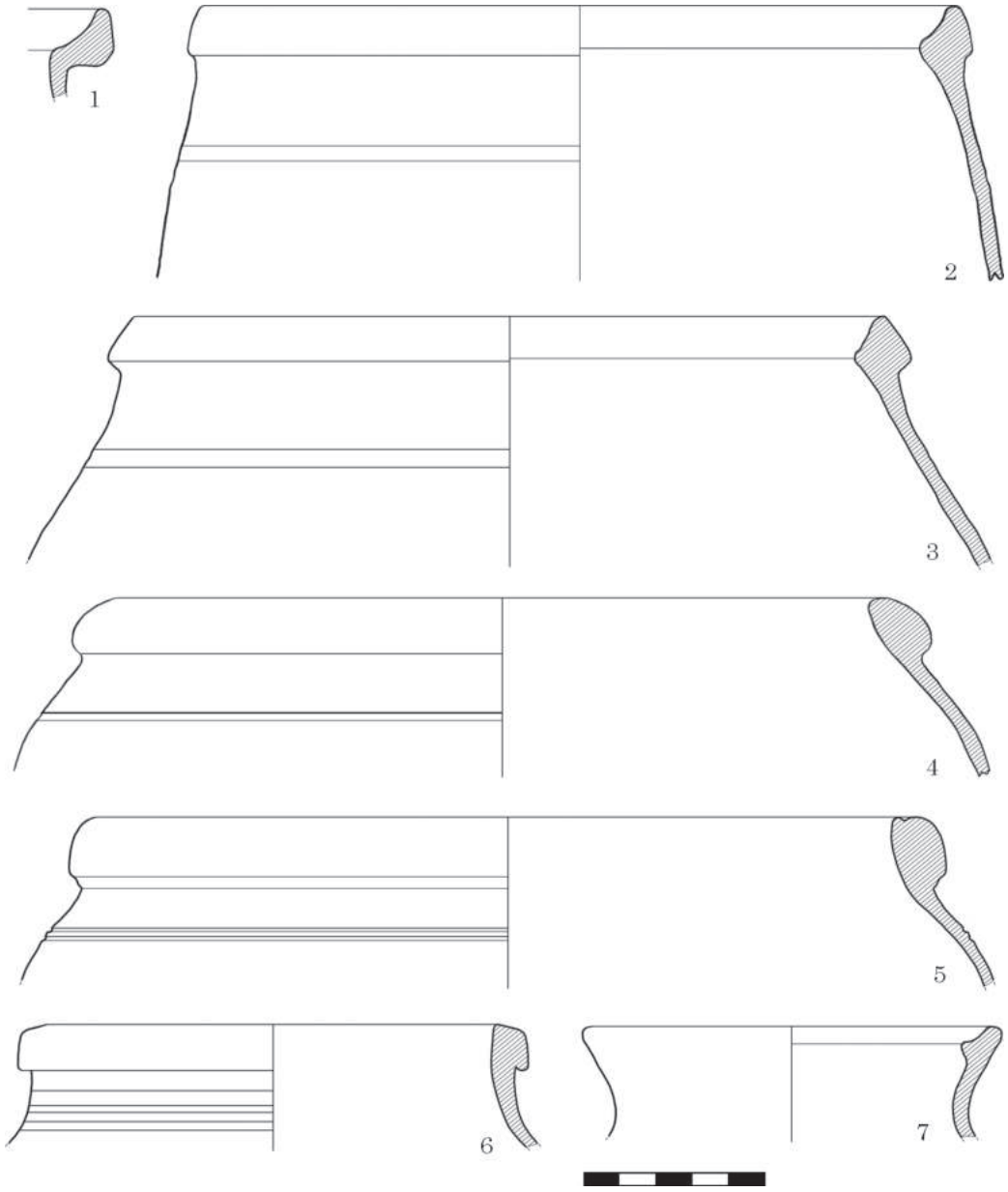

Рис. 13. Горщики з будівлі 6 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

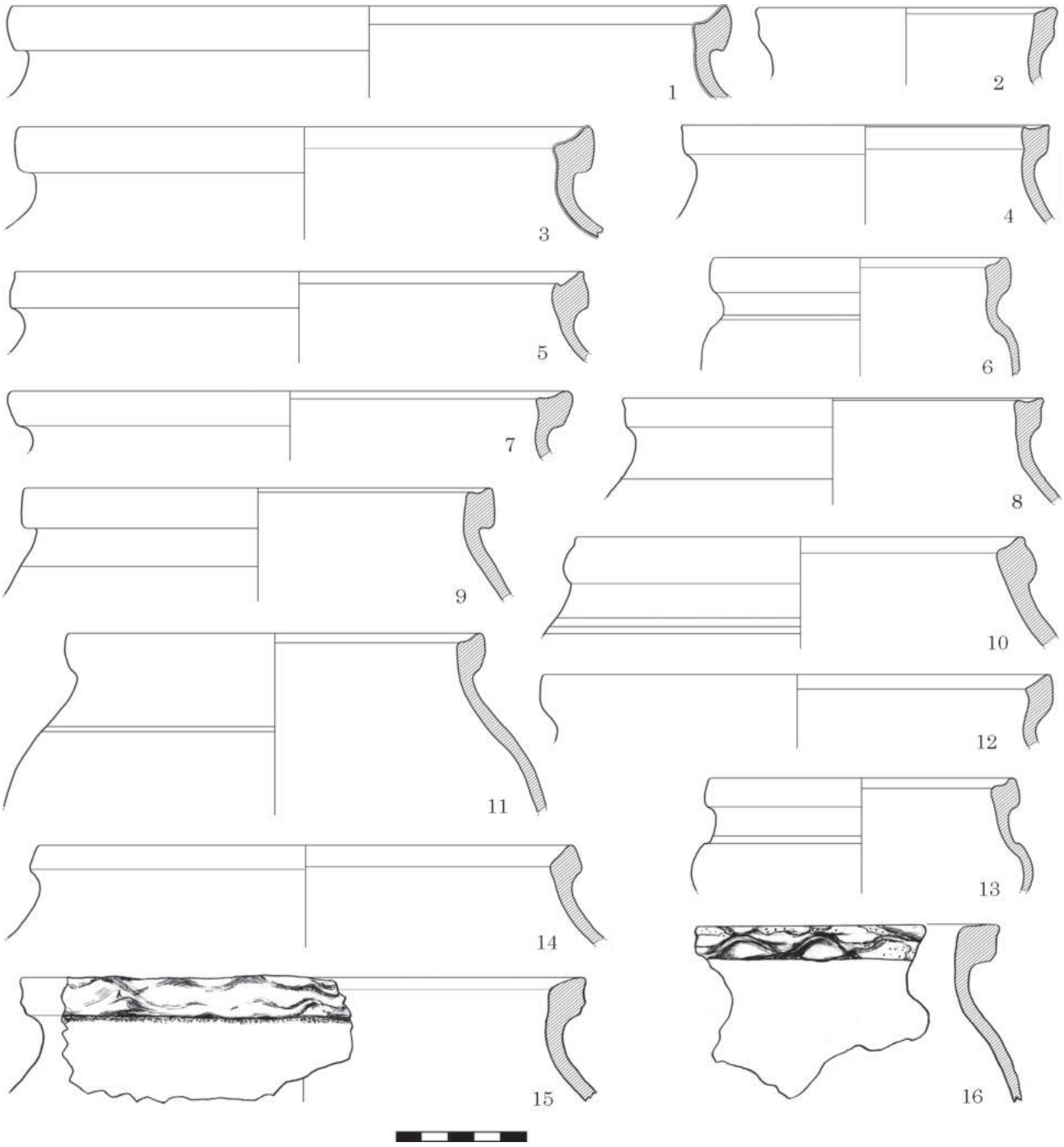

Рис. 14. Горщики з будівлі 6 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

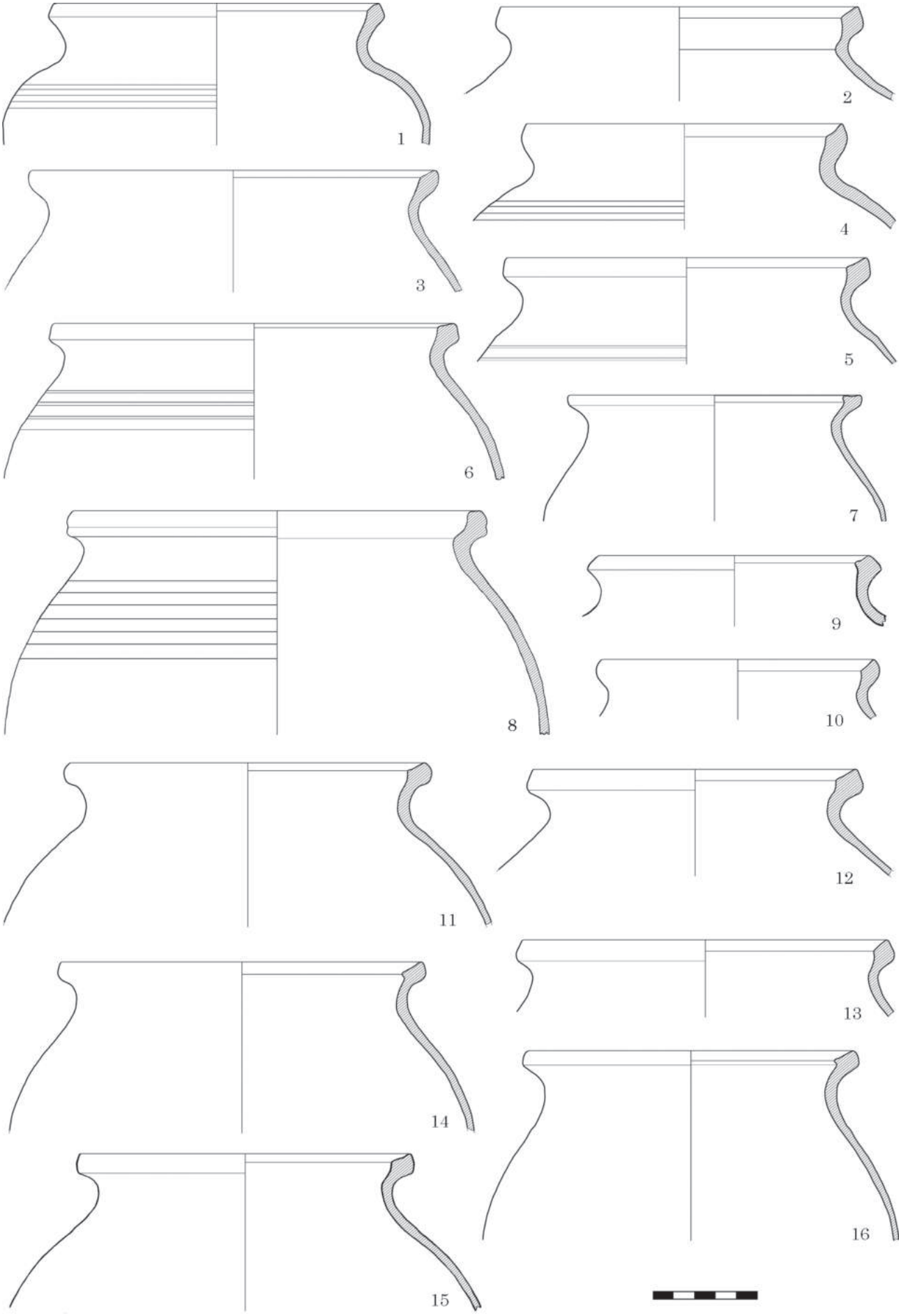

Рис. 15. Горщики з будівлі 7 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

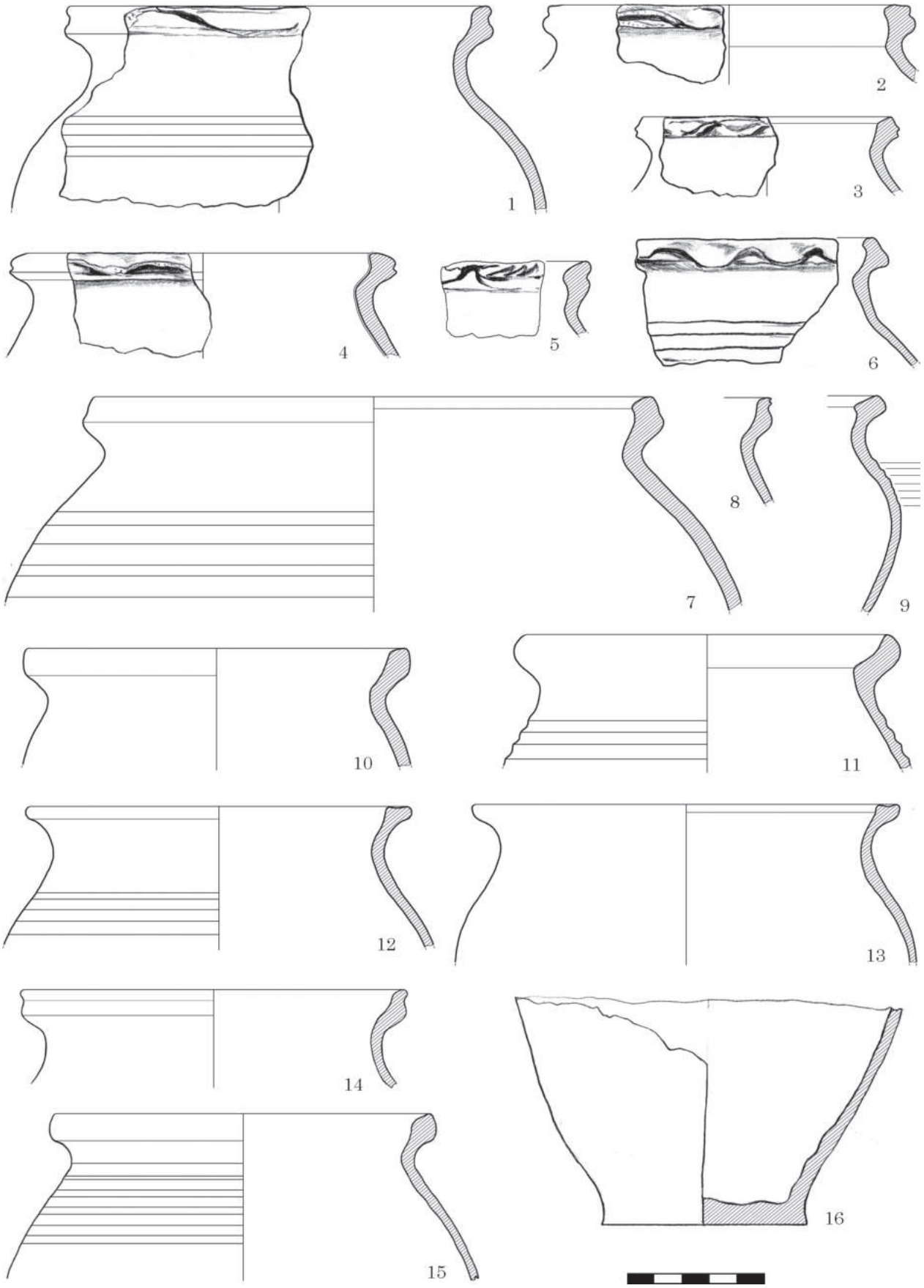

Рис. 16. Горщики з будівлі 7 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

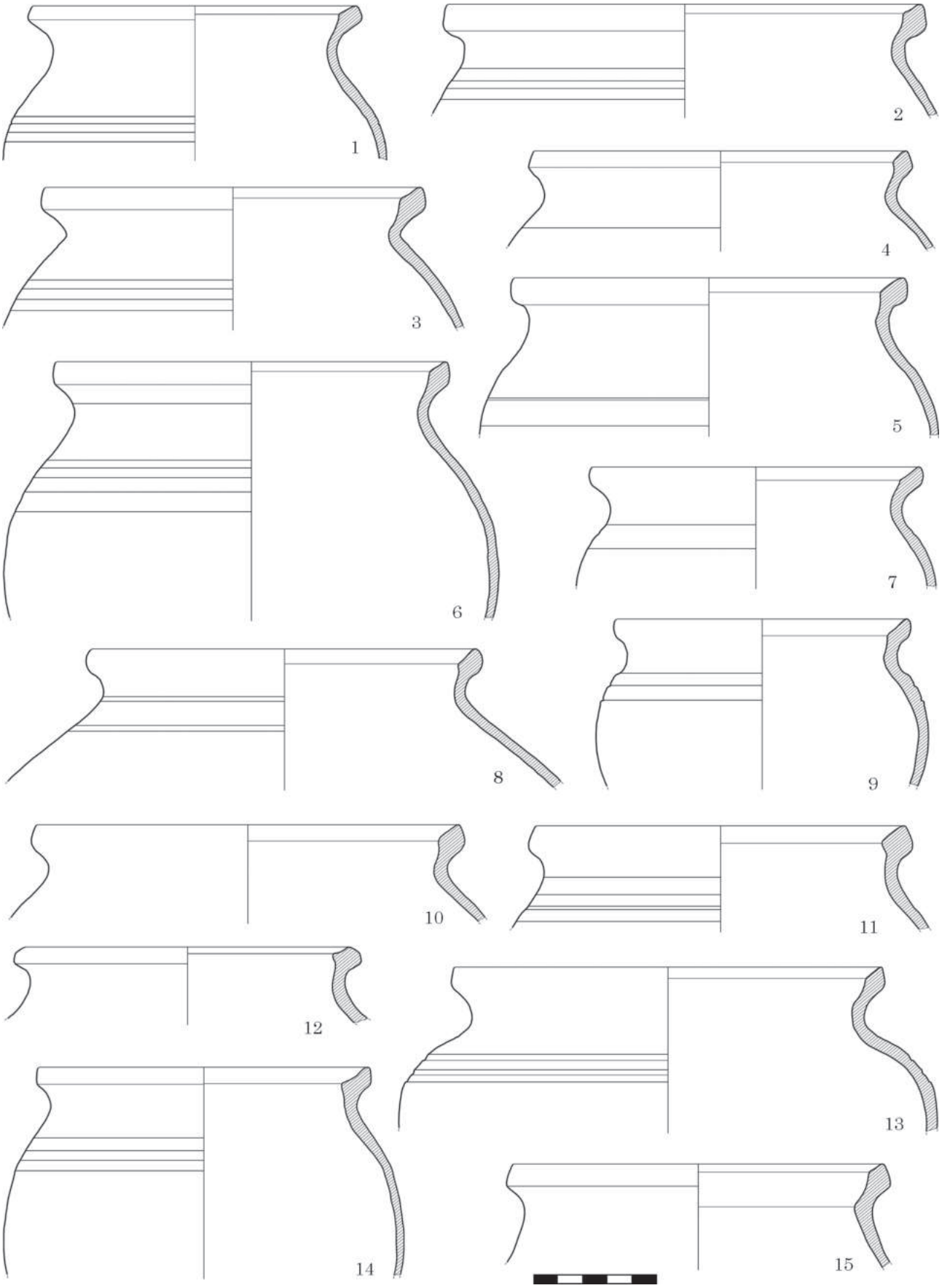

Рис. 17. Горщики з будівлі 7 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

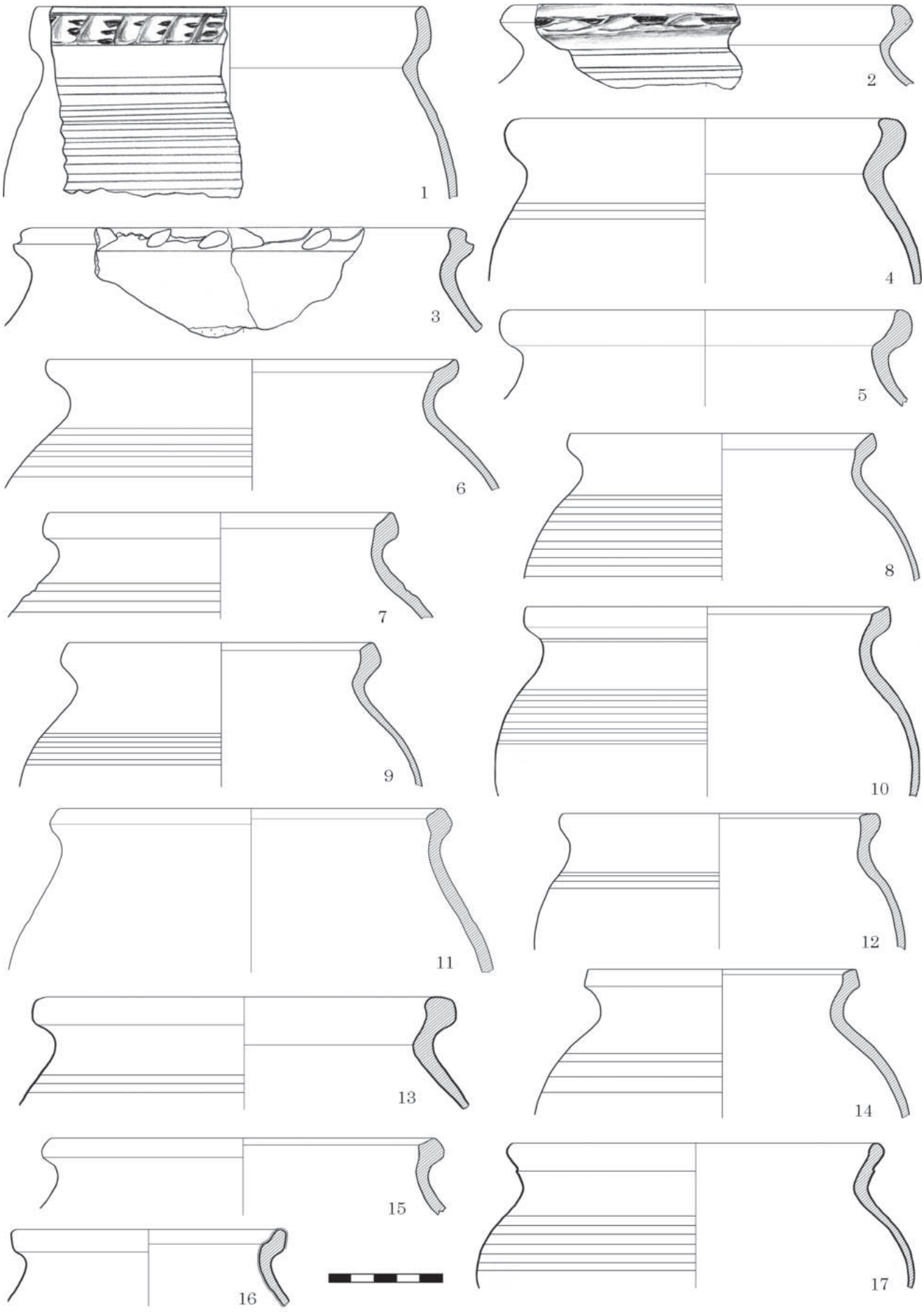

Рис. 18. Горщики з будівлі 8 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

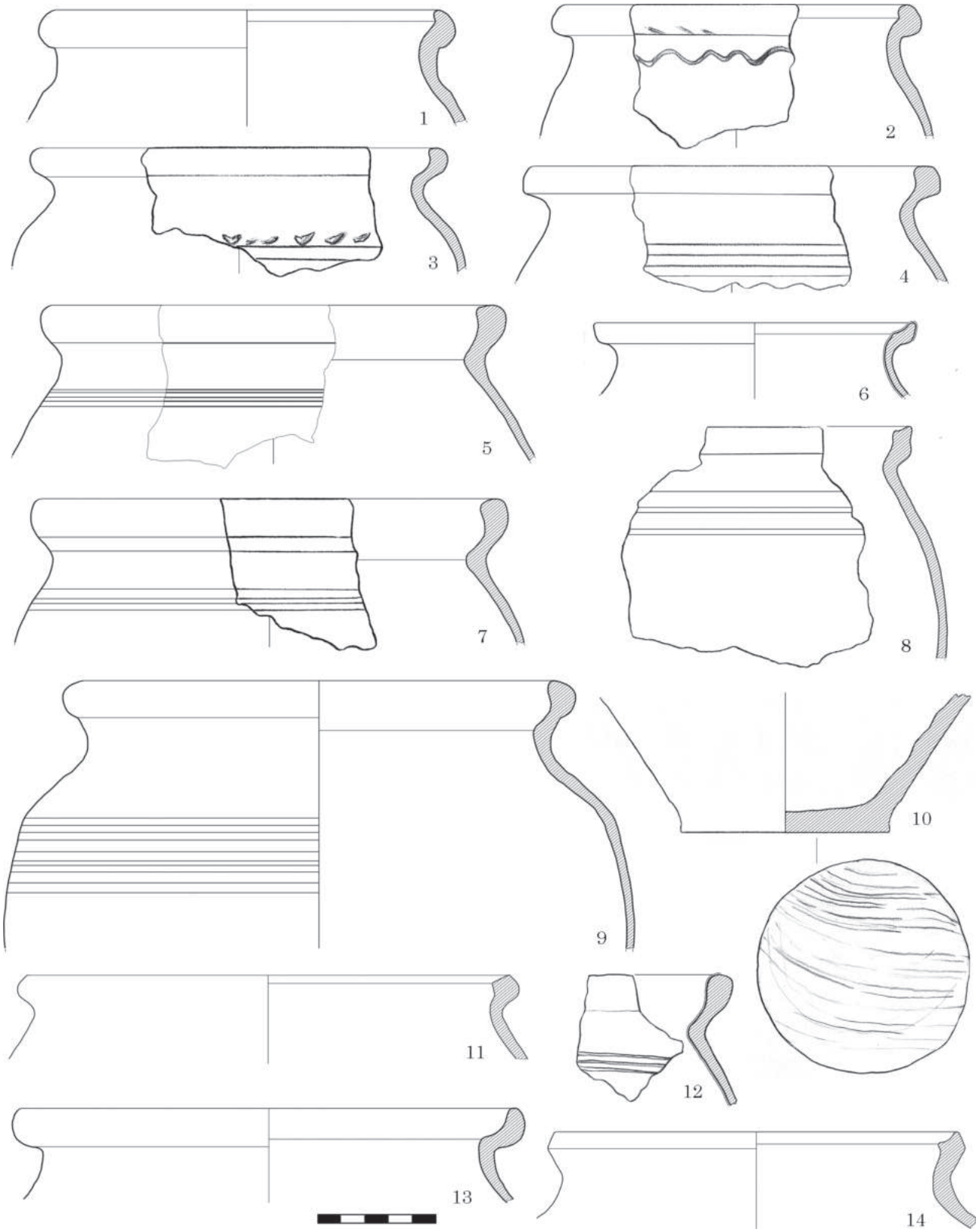

Рис. 19. Горщики з будівлі 8 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

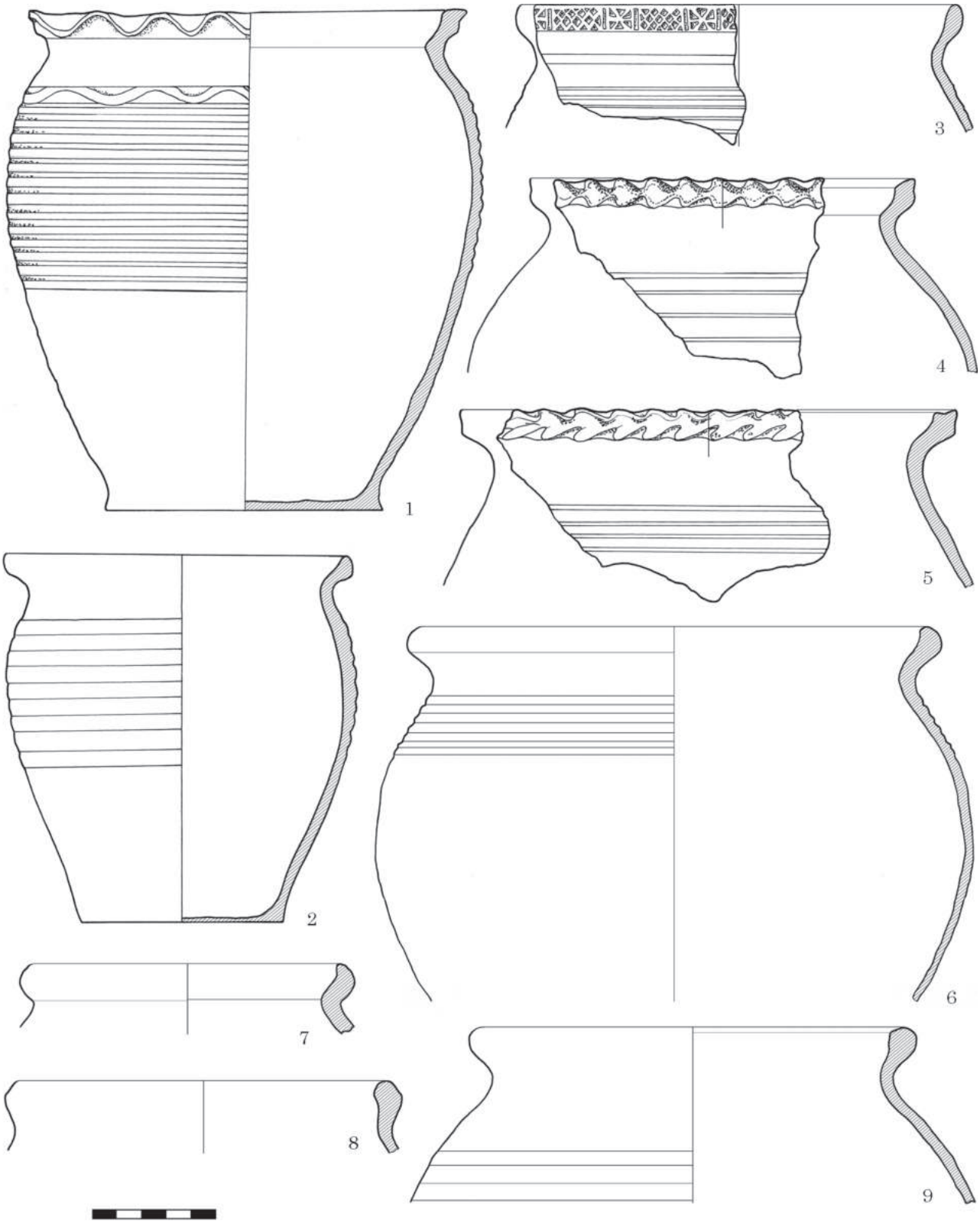

Рис. 20. Горщики з ями 9 по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві, XVI ст.

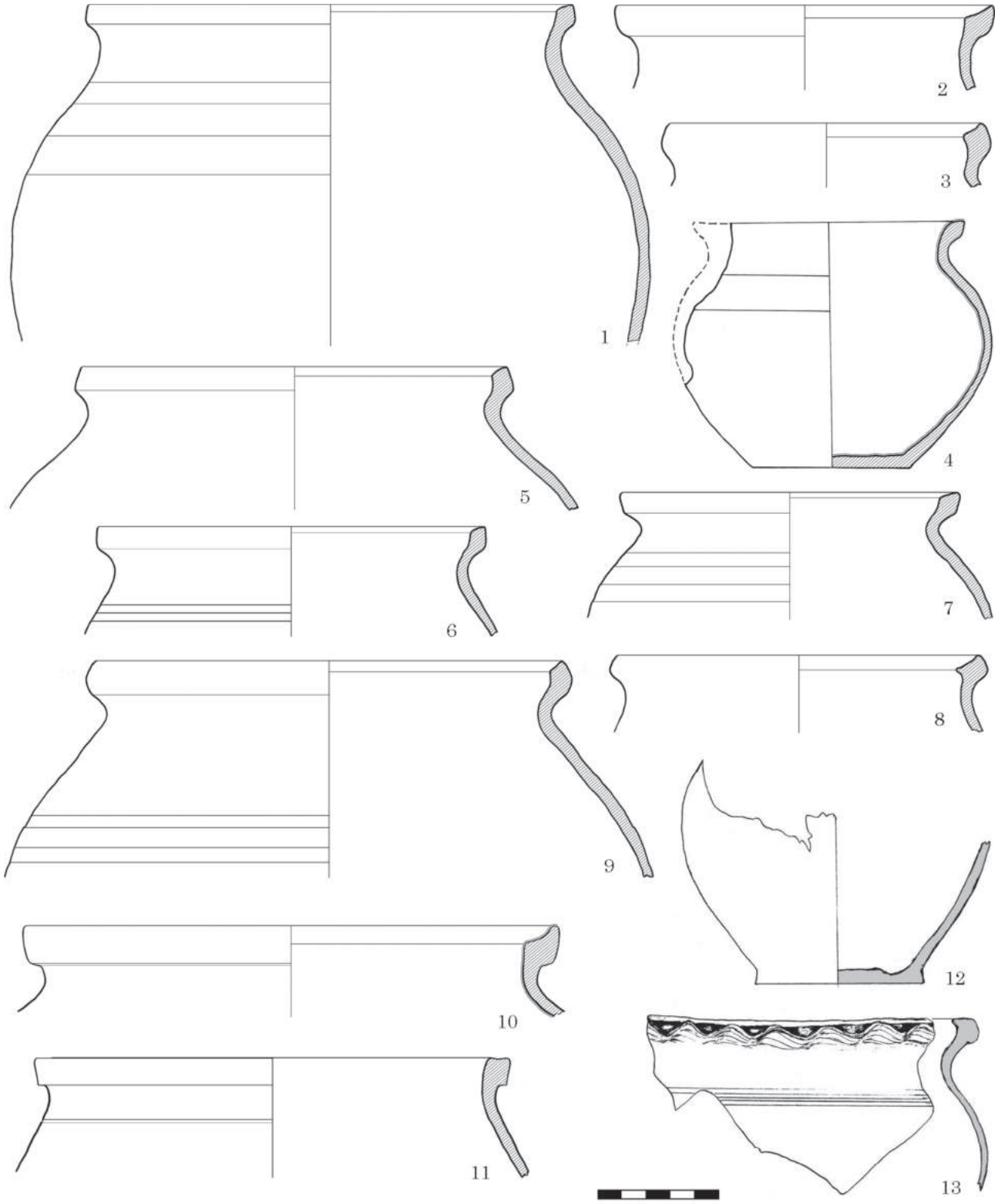

Рис. 21. Горщики з об'єктів XVI ст. по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві: 1—9 — яма 9; 10, 11 — яма 28; 12, 13 — льох 3

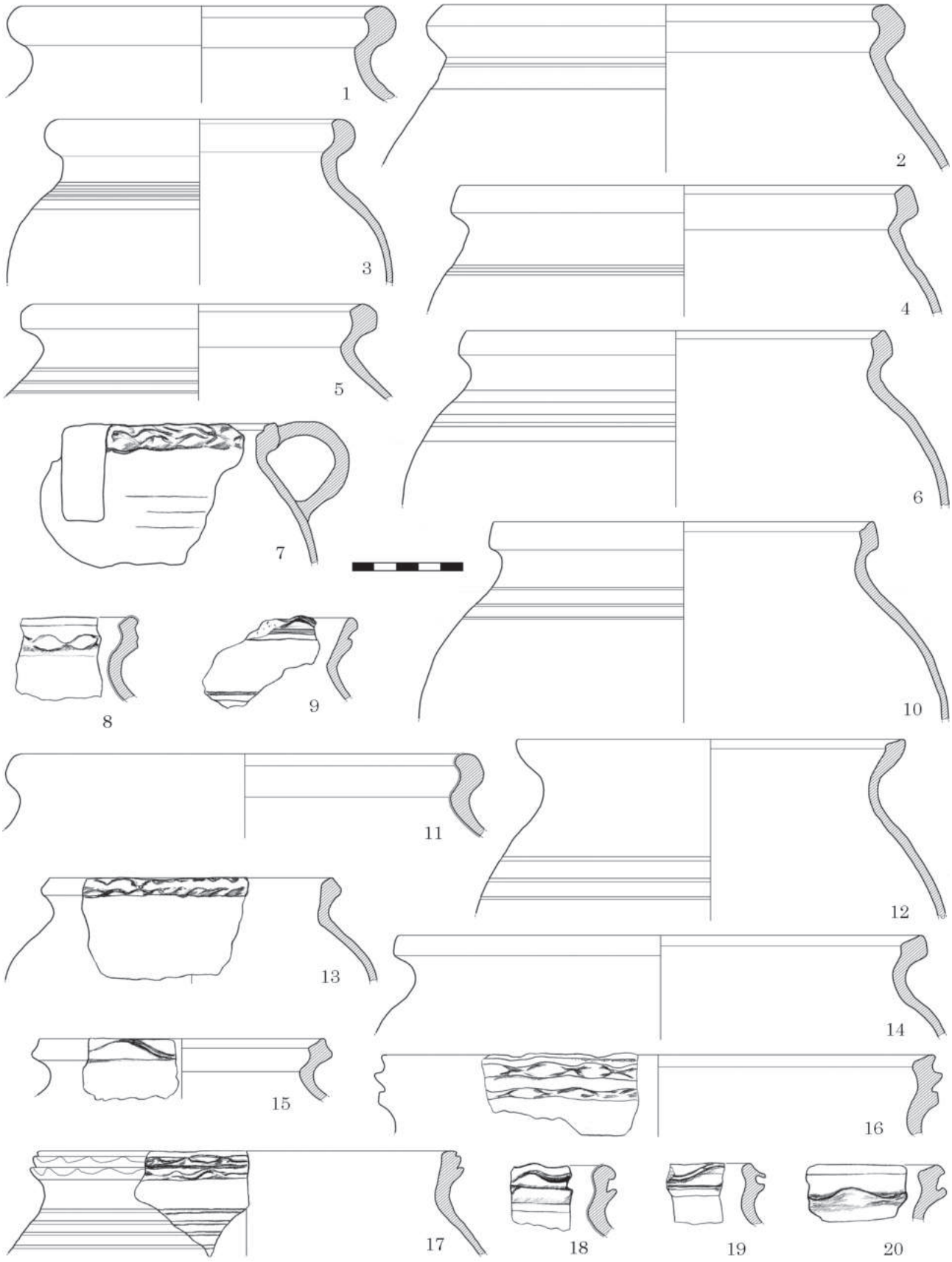

Рис. 22. Горщики XVI — початку XVII ст. з культурного шару розкопу по пров. Десятинному, 3 у Верхньому Києві

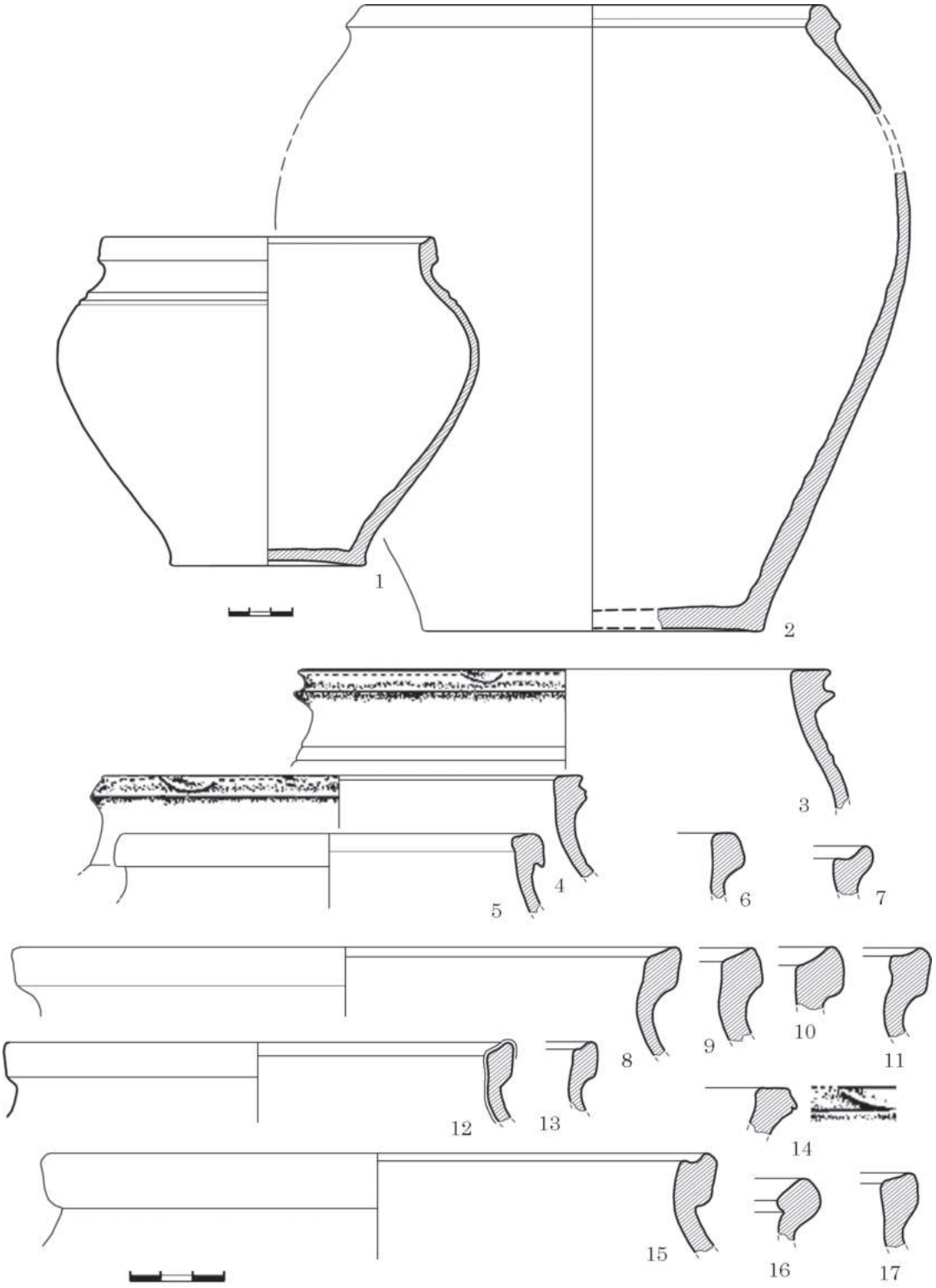

Рис. 23. Горщики XVI ст. з поселення біля Бортничів у Києві (2014): 1—7 — об'єкт, 8—17 — культурний шар (за: Козюба та ін. 2015, рис. 1)

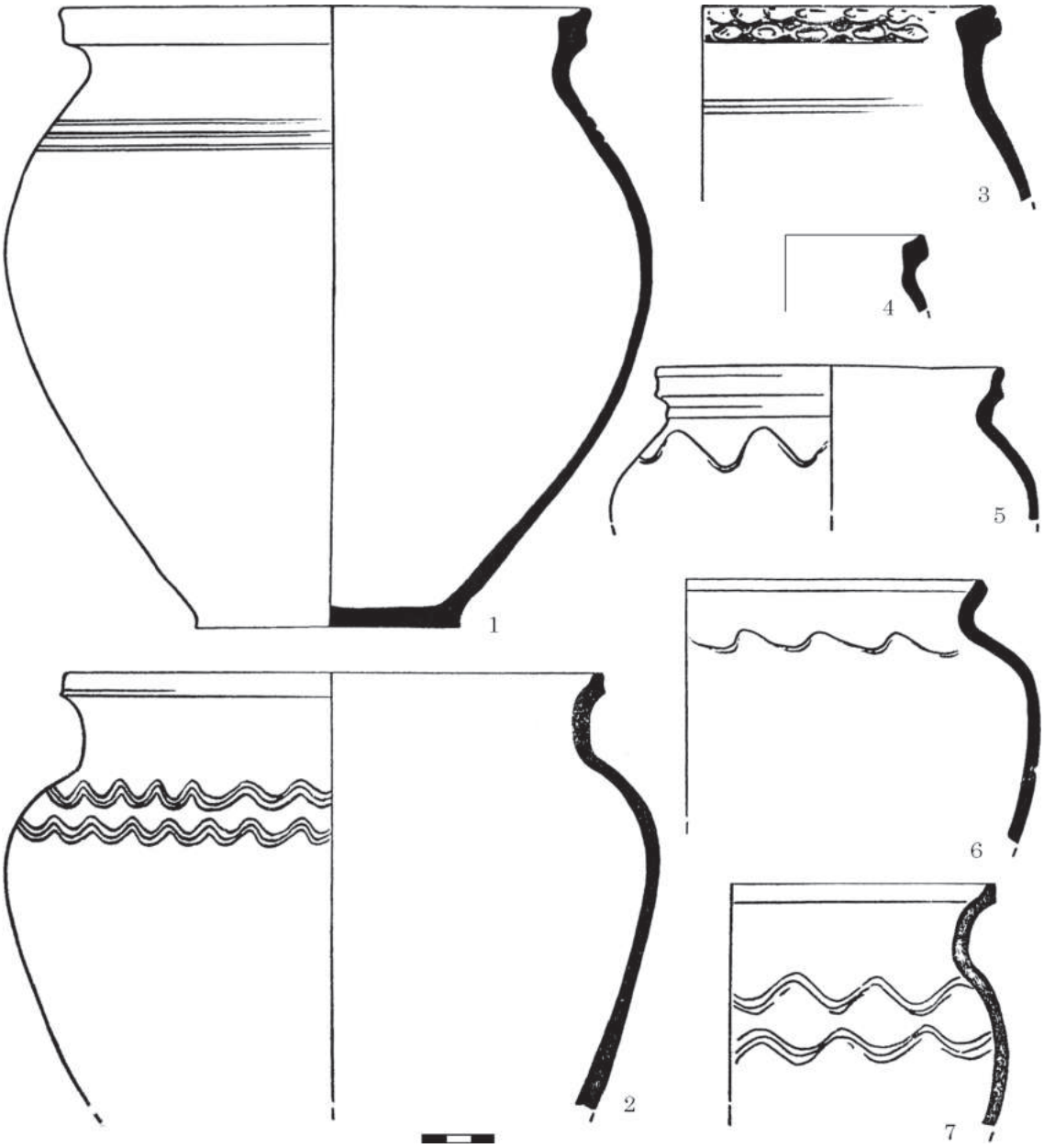

Рис. 24. Горщики з будівлі 11 розкопу 1 у м. Біла Церква, XVI ст. (за: Орлов, Покас 1981, рис. 8)

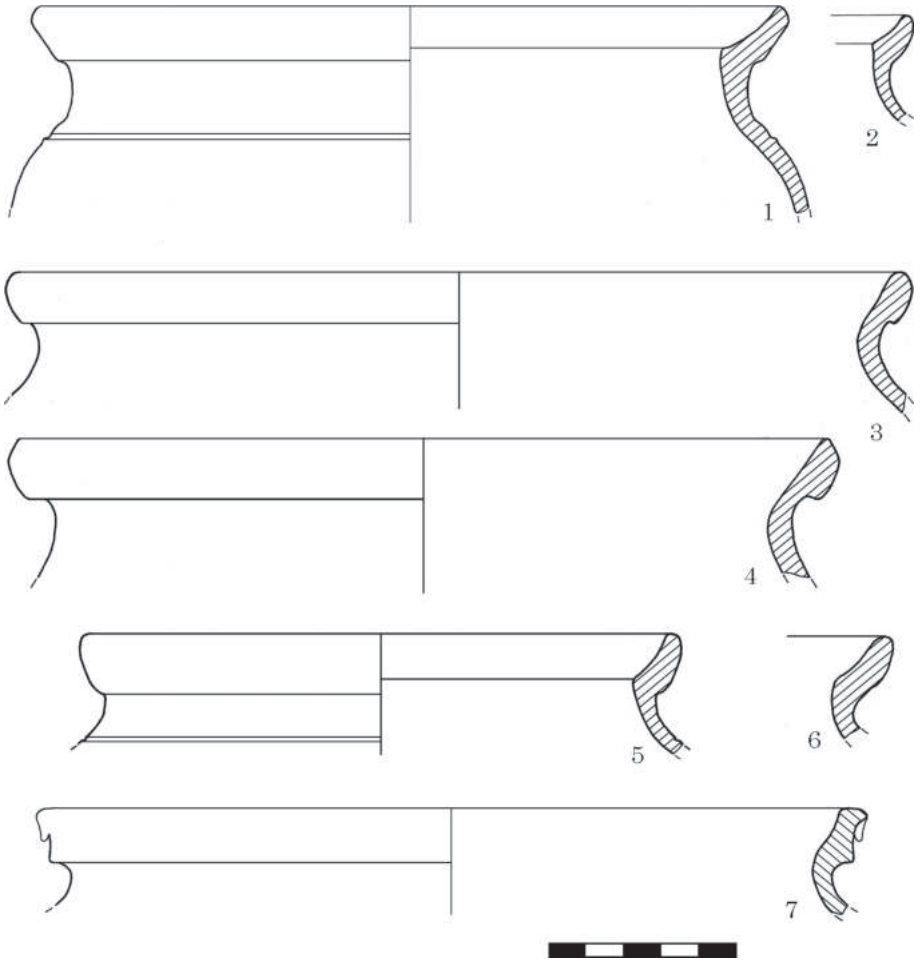

Рис. 25. Горщики другої половини XVI ст. з розкопу 4 по вул. Гагаріна (сучасна Млинова) у м. Біла Церква (1996): 1, 2 — споруда 1; 3—7 — споруда 4

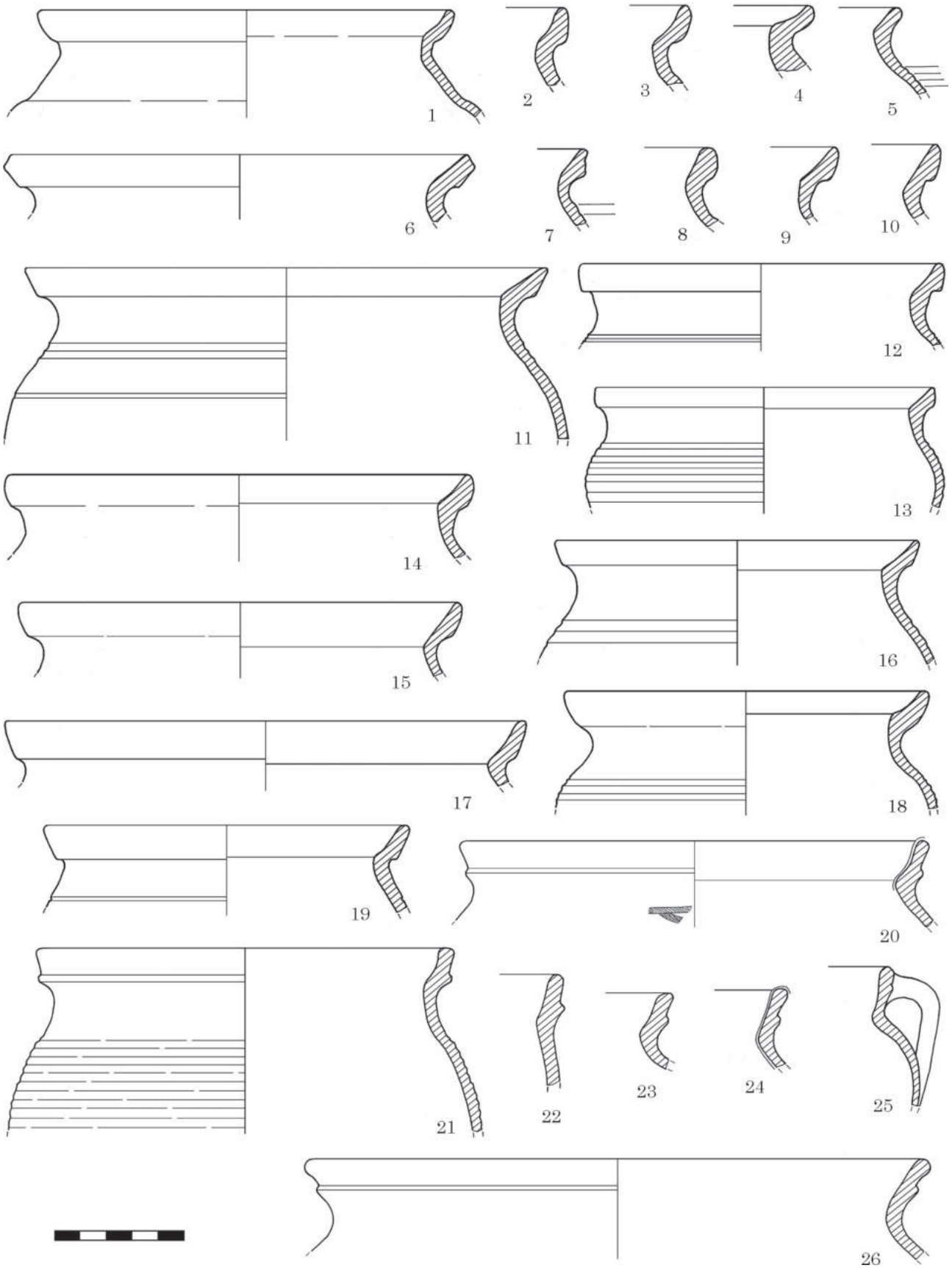

Рис. 26. Горщики другої половини XVI ст. зі споруди 2 розкопу 4 по вул. Гагаріна (сучасна Млинова) у м. Біла Церква (1996)

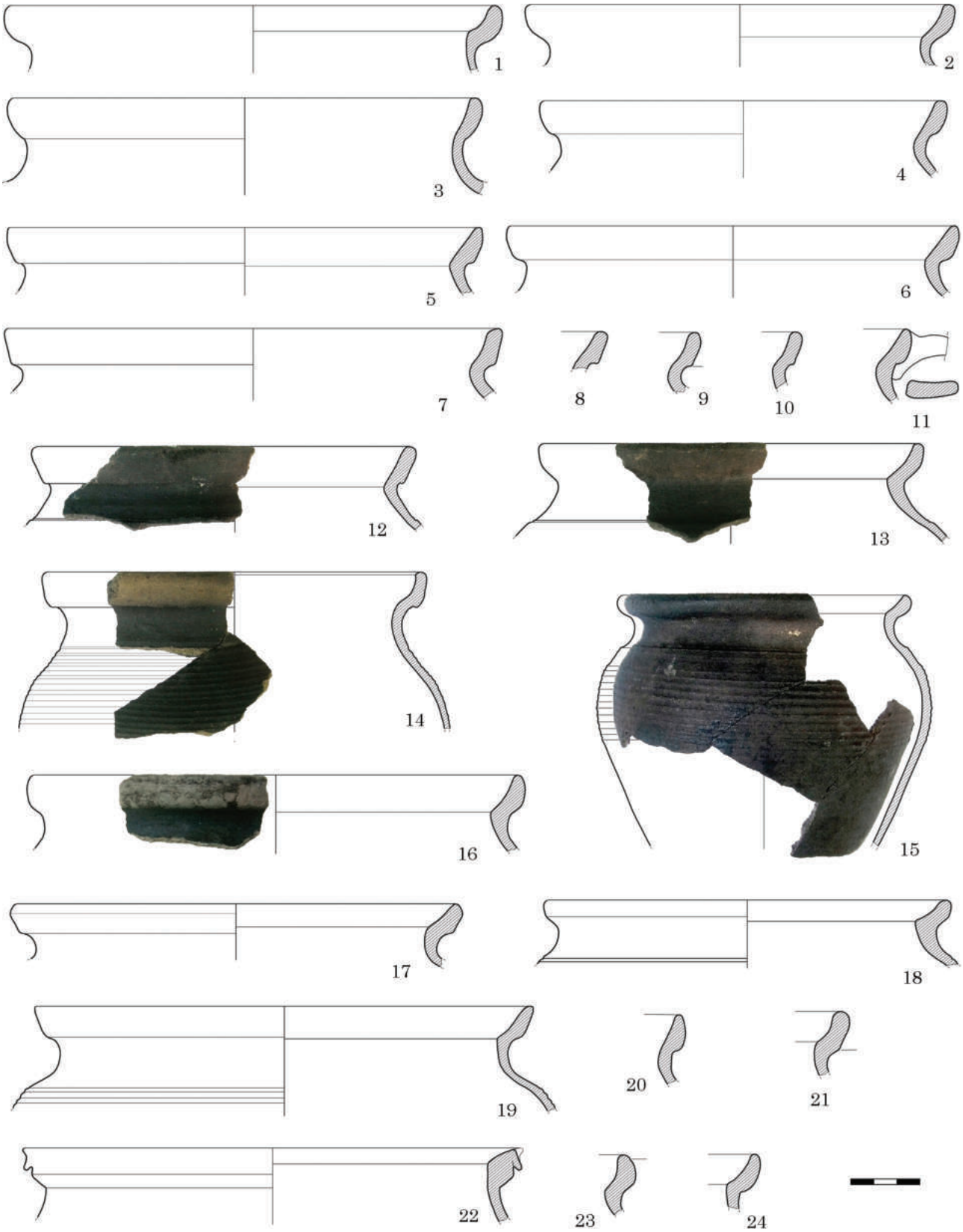

Рис. 27. Горщики другої половини XVI ст. з розкопів на Замковій горі у м. Біла Церква (2011): 1—11 — розкоп 2, об'єкт 19; 12—24 — розкоп 1, культурний шар

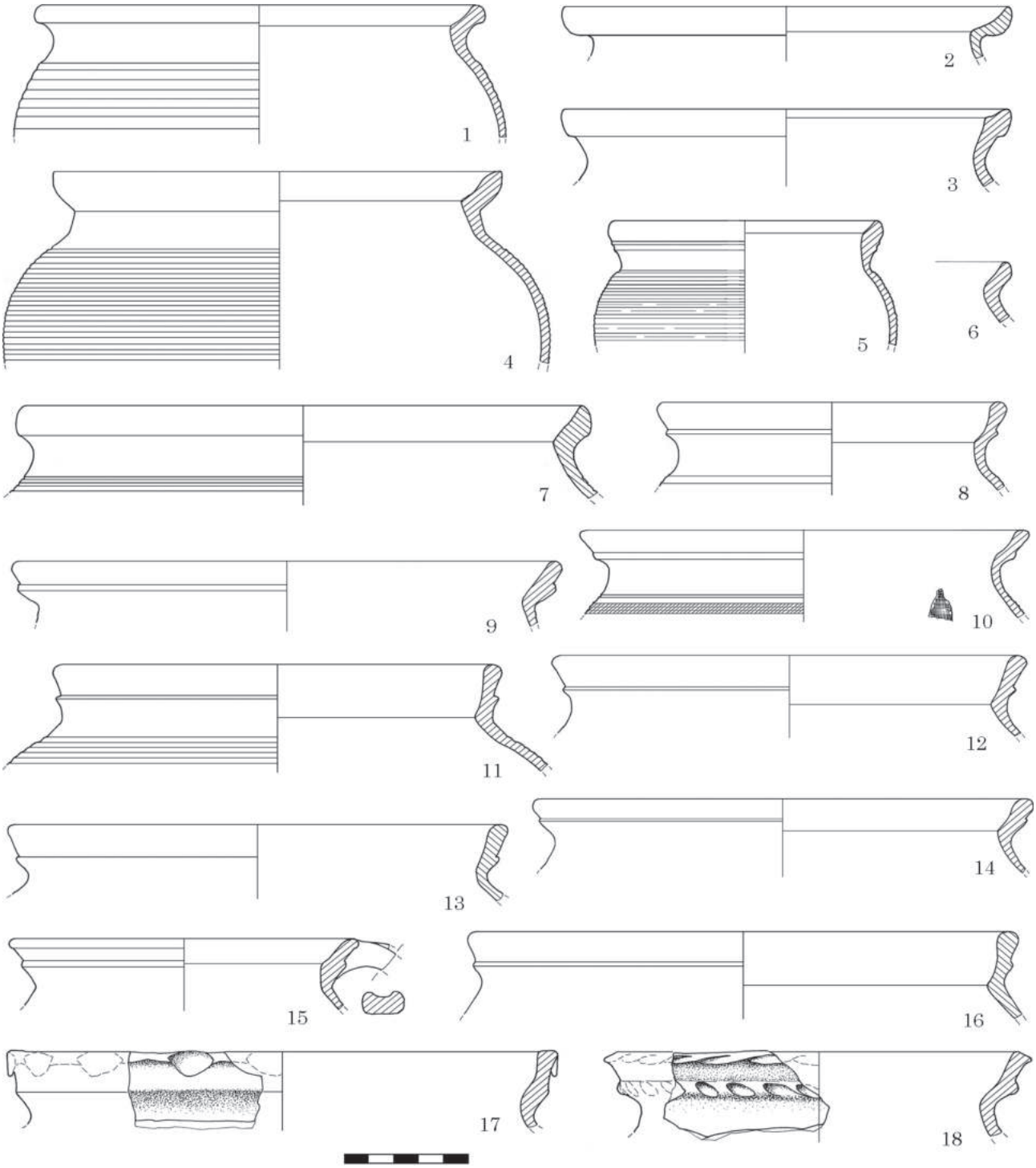

Рис. 28. Горщики другої половини XVI — початку XVII ст. з розкопів у м. Васильків (1996): 1—16 — розкоп 1, яма 5; 17, 18 — розкоп на посаді, яма 6

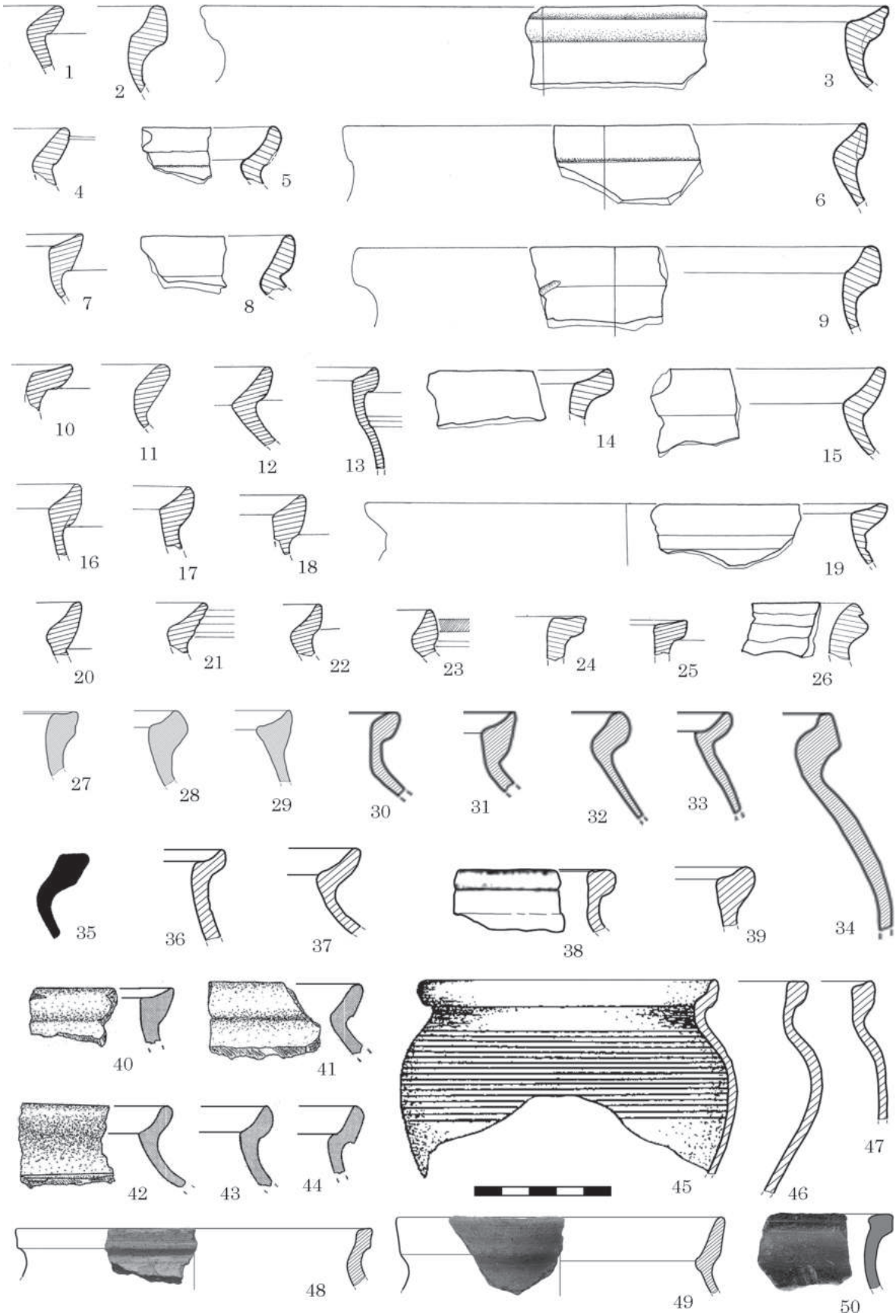

Рис. 29. Горщики XVI ст. з поселень Київщини (культурний шар і матеріали археологічних розвідок): 1—26 — с. Лісники, замчище; 27—29 — с. Білогородка (за: Непомящих 2016, рис. 4); 30—34 — Вишгород, заповнення печі (за: Блажевич 2010, рис. 5); 35 — с. Гатне (за: Лысенко и др. 2006, рис. 6.5); 36—39 — Переяслав, вул. Гімназійна, 5; 40—42 — с. Лецьки; 43, 44 — с. Помоклі; 45—47 — Переяслав, парк ім. І. Одинця (36—47 за: Юрченко, Вовкодав 2004, рис. 1; Юрченко 2019, рис. 1); 48, 49 — с. Заруддя; 50 — с. Дибинці

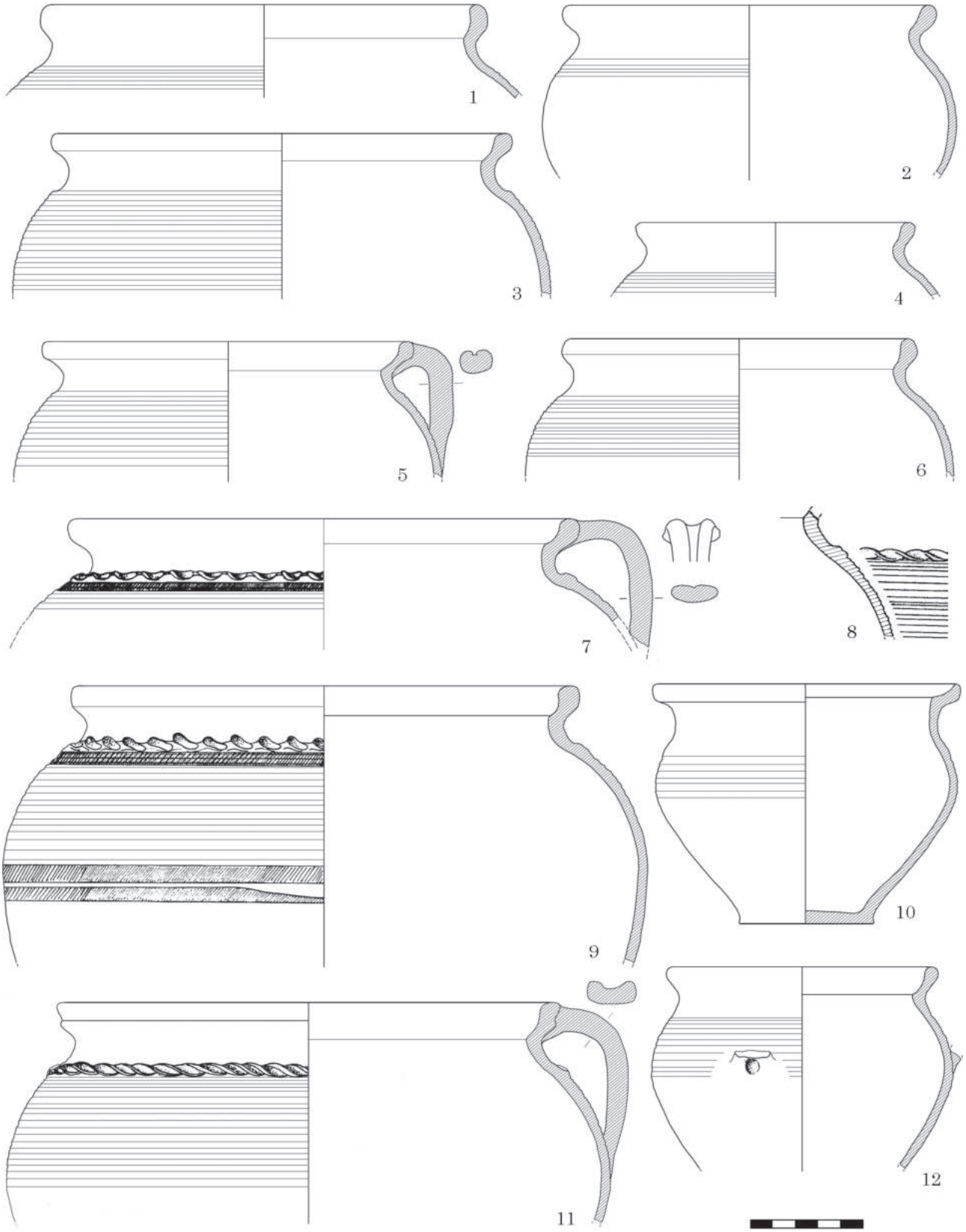

Рис. 30. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. з урочища Видубичі у Києві (1971): 1—11 — розкоп 5, горн 1; 12 — розкоп 4, глинище

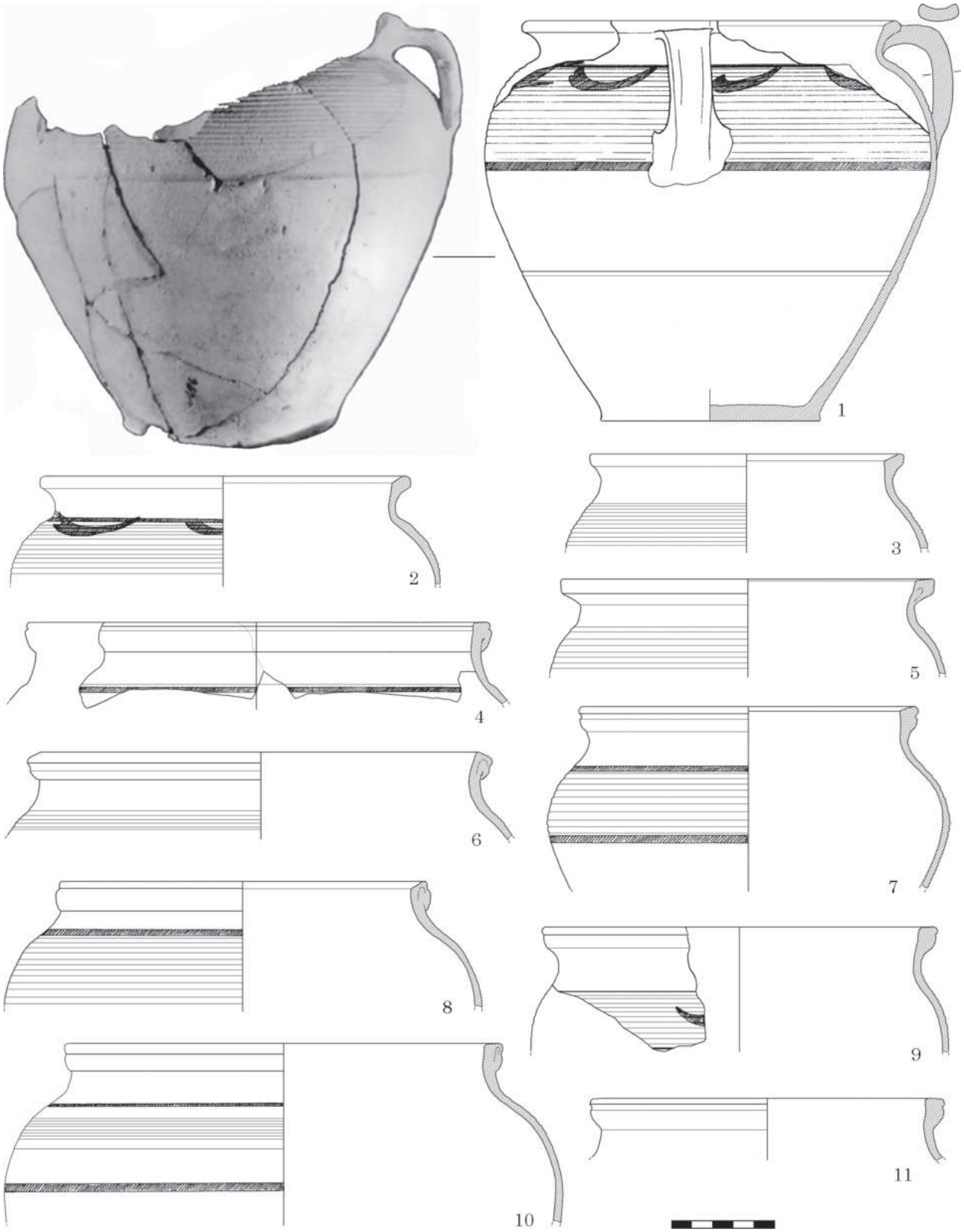

Рис. 31. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. із заповнення горну 1 в розкопі 5, урочище Видубичі у Києві (1971) (фото за: Мовчан 1971, рис. 25)

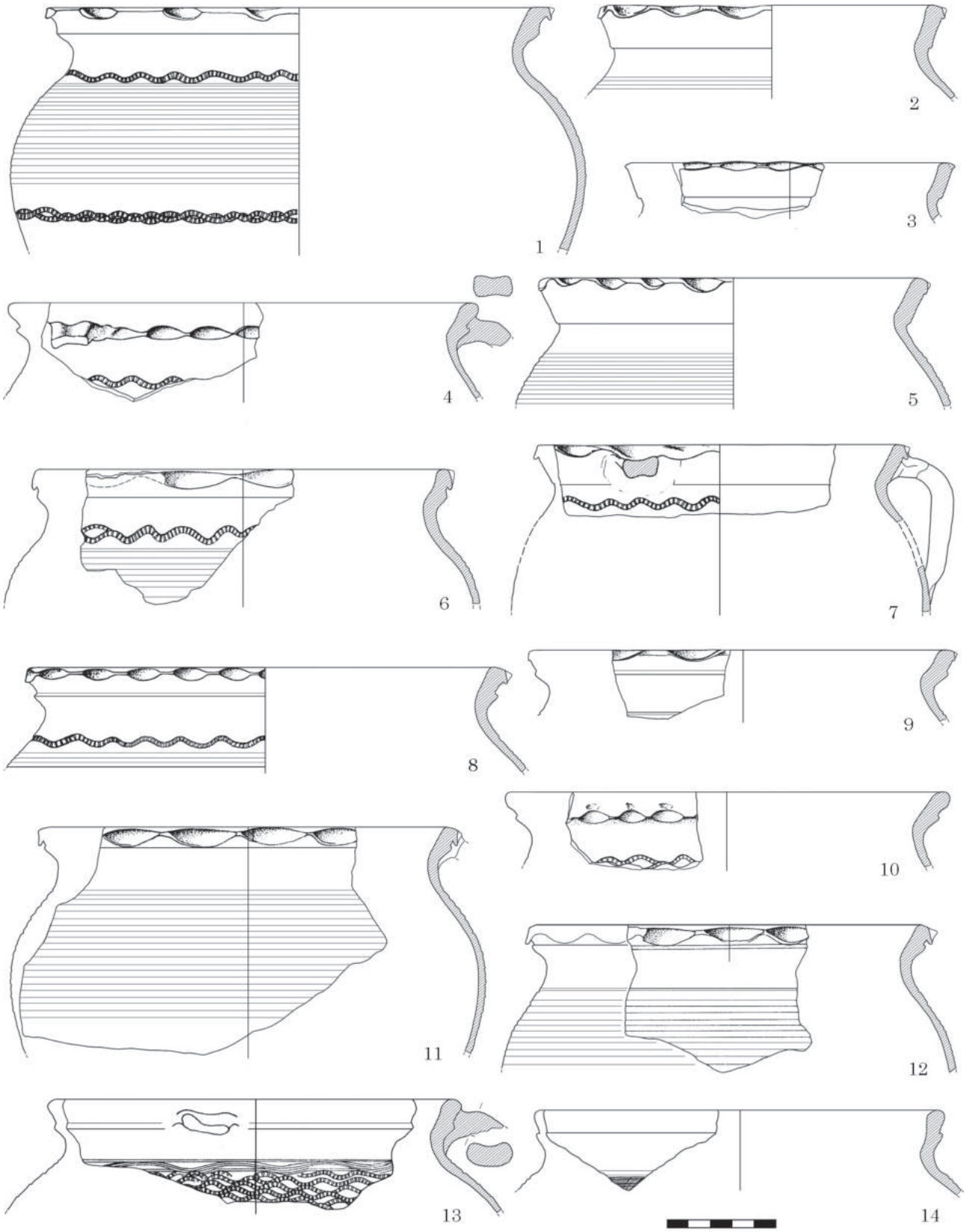

Рис. 32. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. із заповнення горну 1 в розкопі 5, урочище Видубичі у Києві (1971)

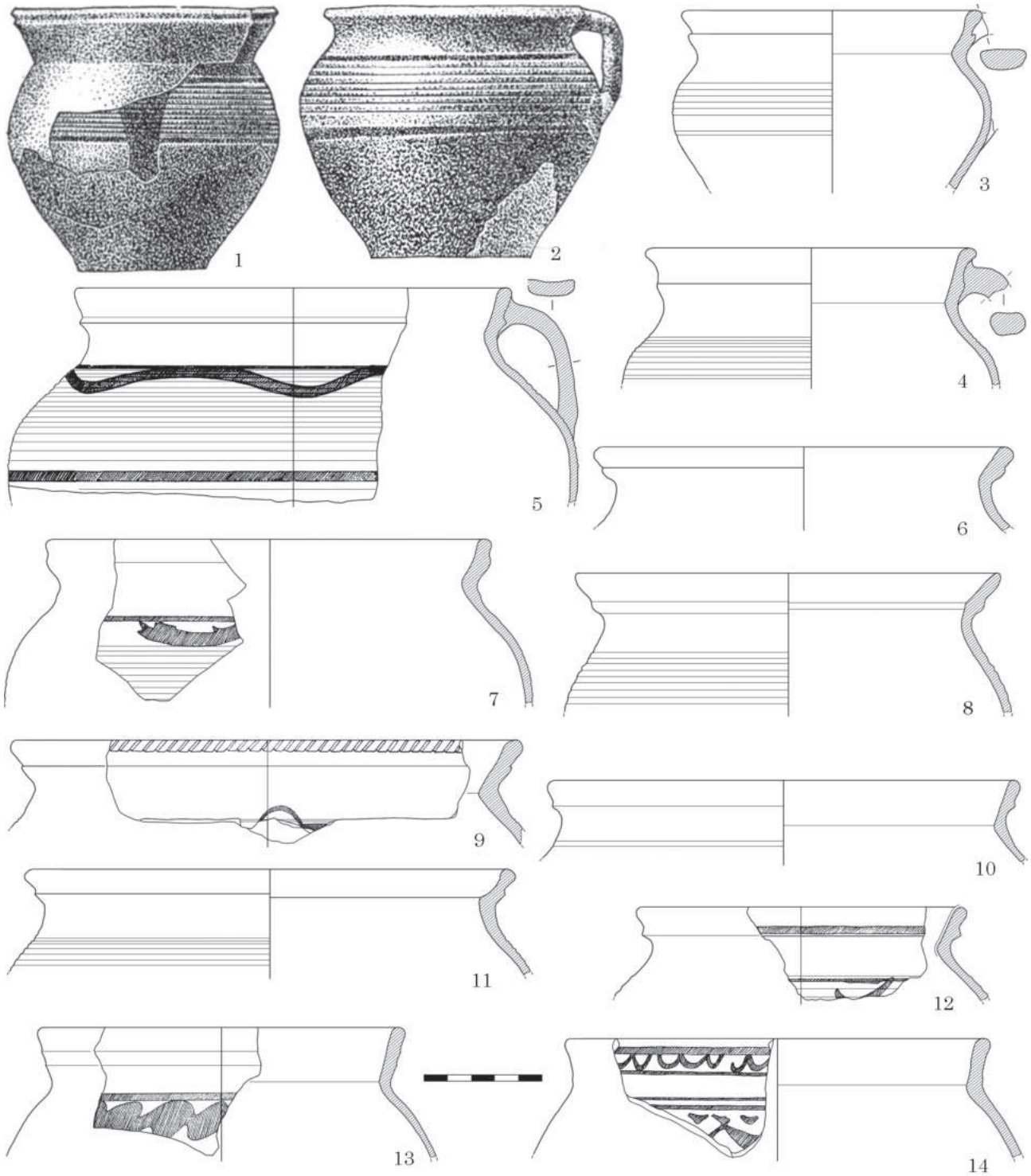

Рис. 33. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. з урочища Видубичі у Києві (1971): 1, 2, 5, 6 — розкоп 5, горн 1; 3—4, 7—14 — розкоп 4, глинище (1, 2 за: Мовчан 1975, рис. 8)

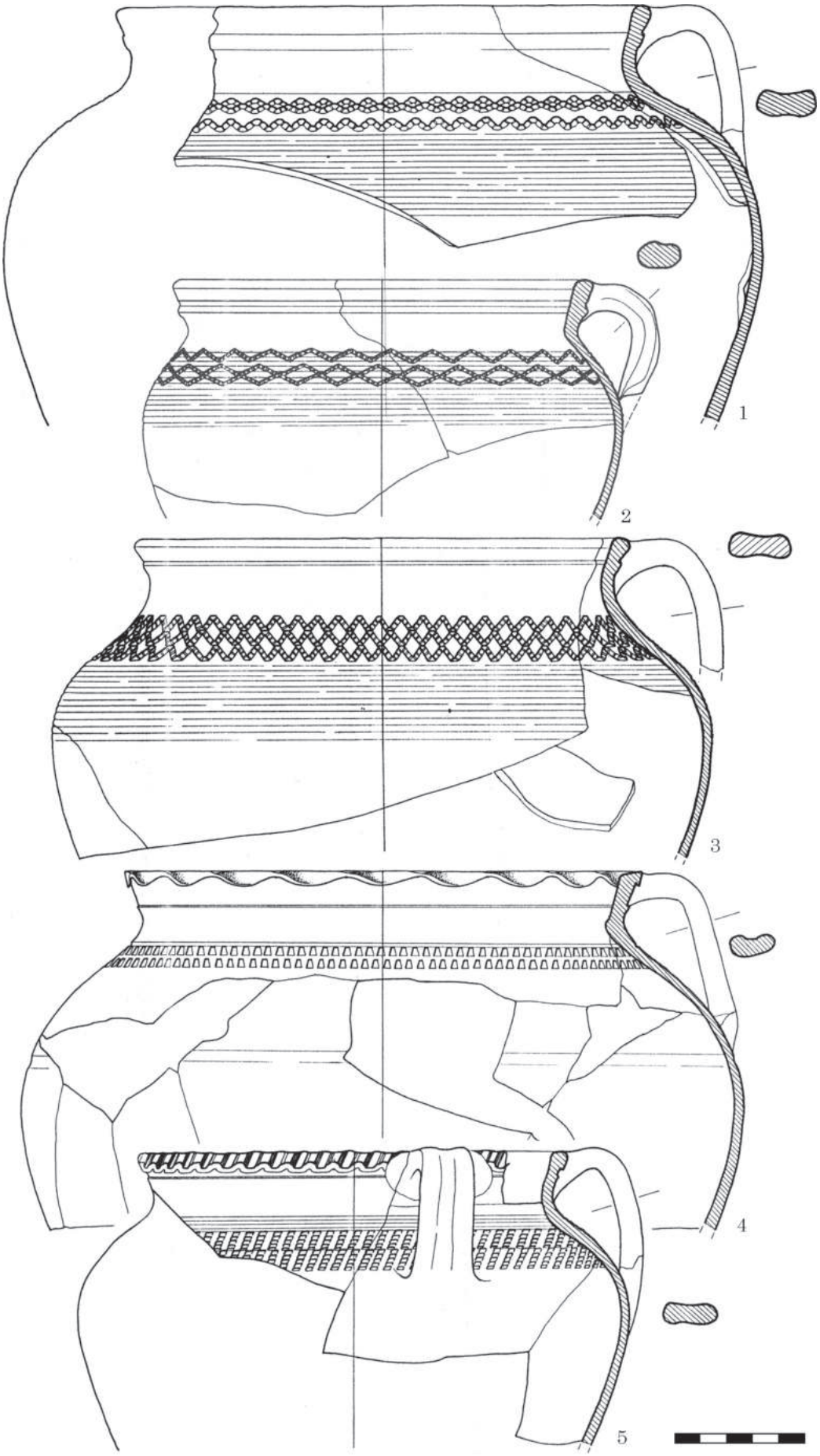

Рис. 34. *Димлені* з відбитком коліщатка горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

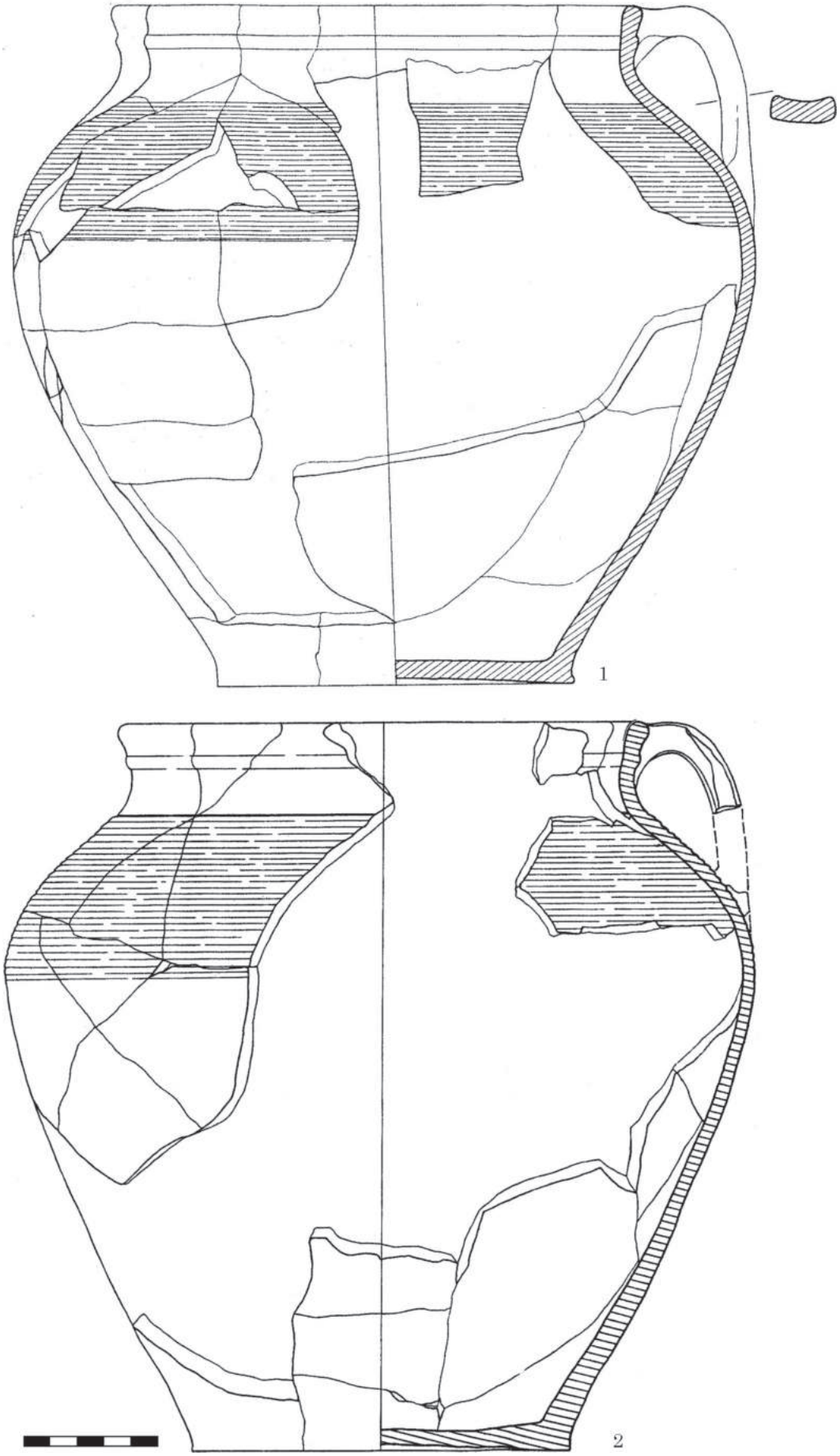

Рис. 35. Горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

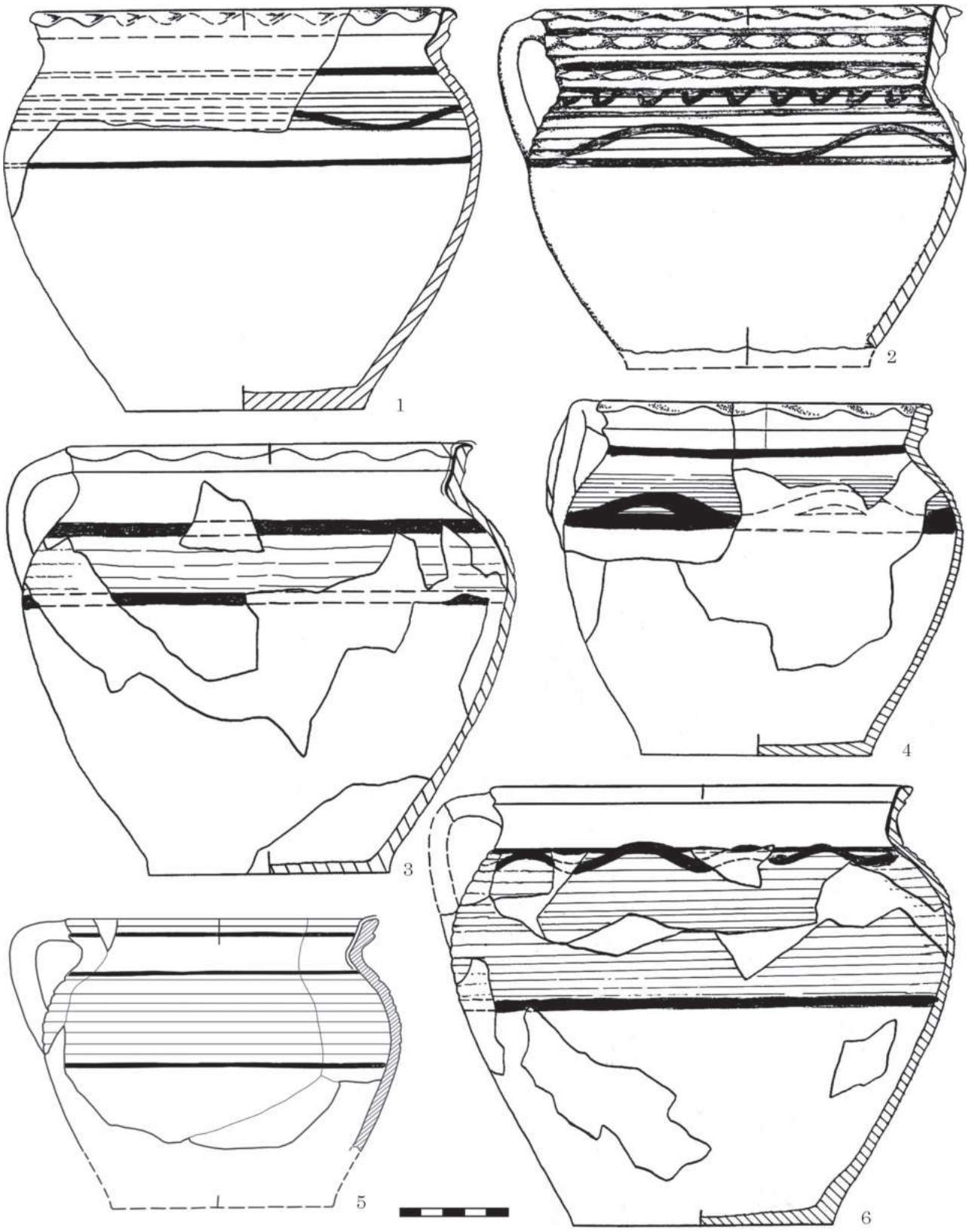

Рис. 36. Горщики першої половини — середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у розкопі 5, урочище Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі (1989)

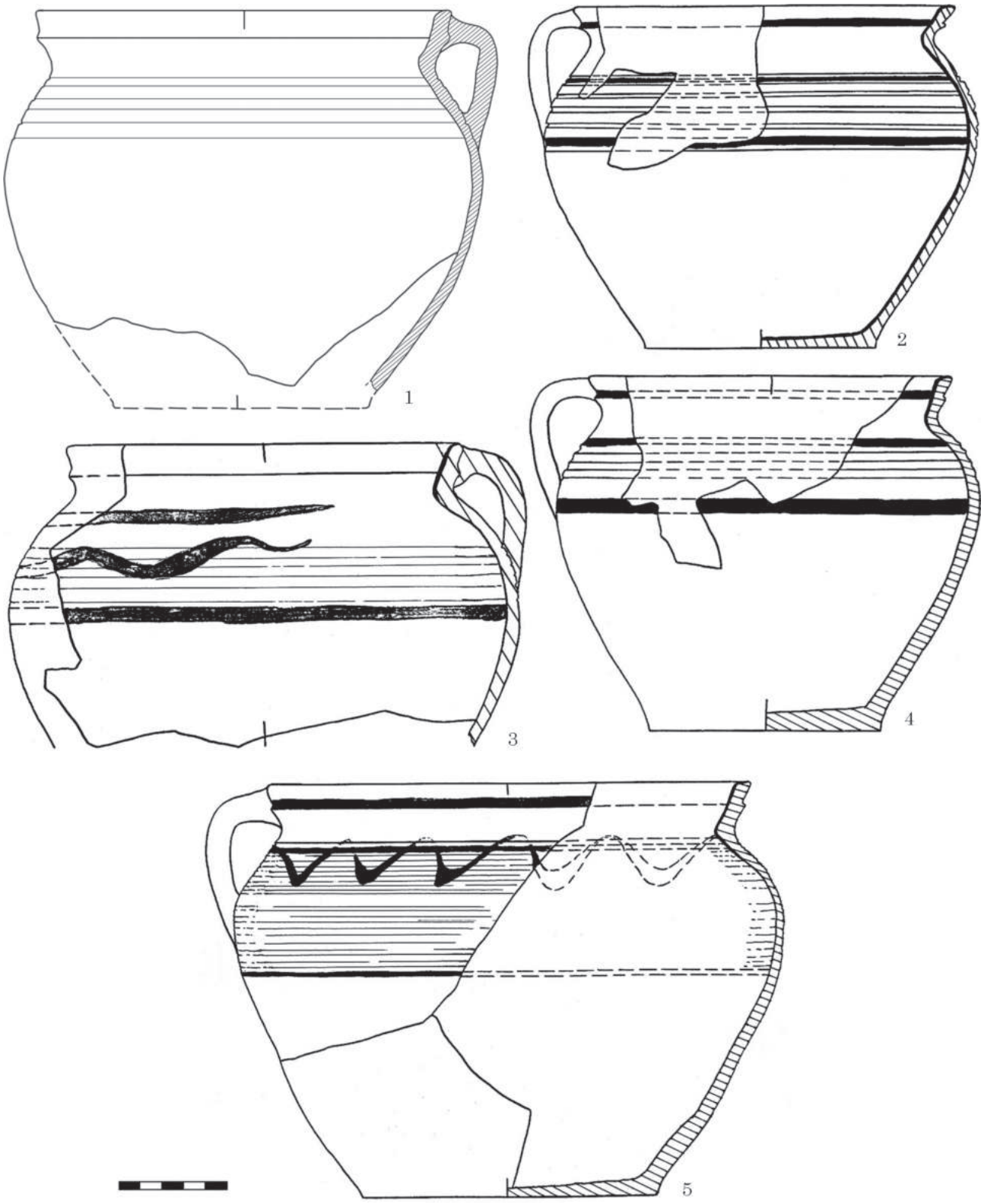

Рис. 37. Горщики першої половини — середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у розкопі 5, урочище Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі (1989)

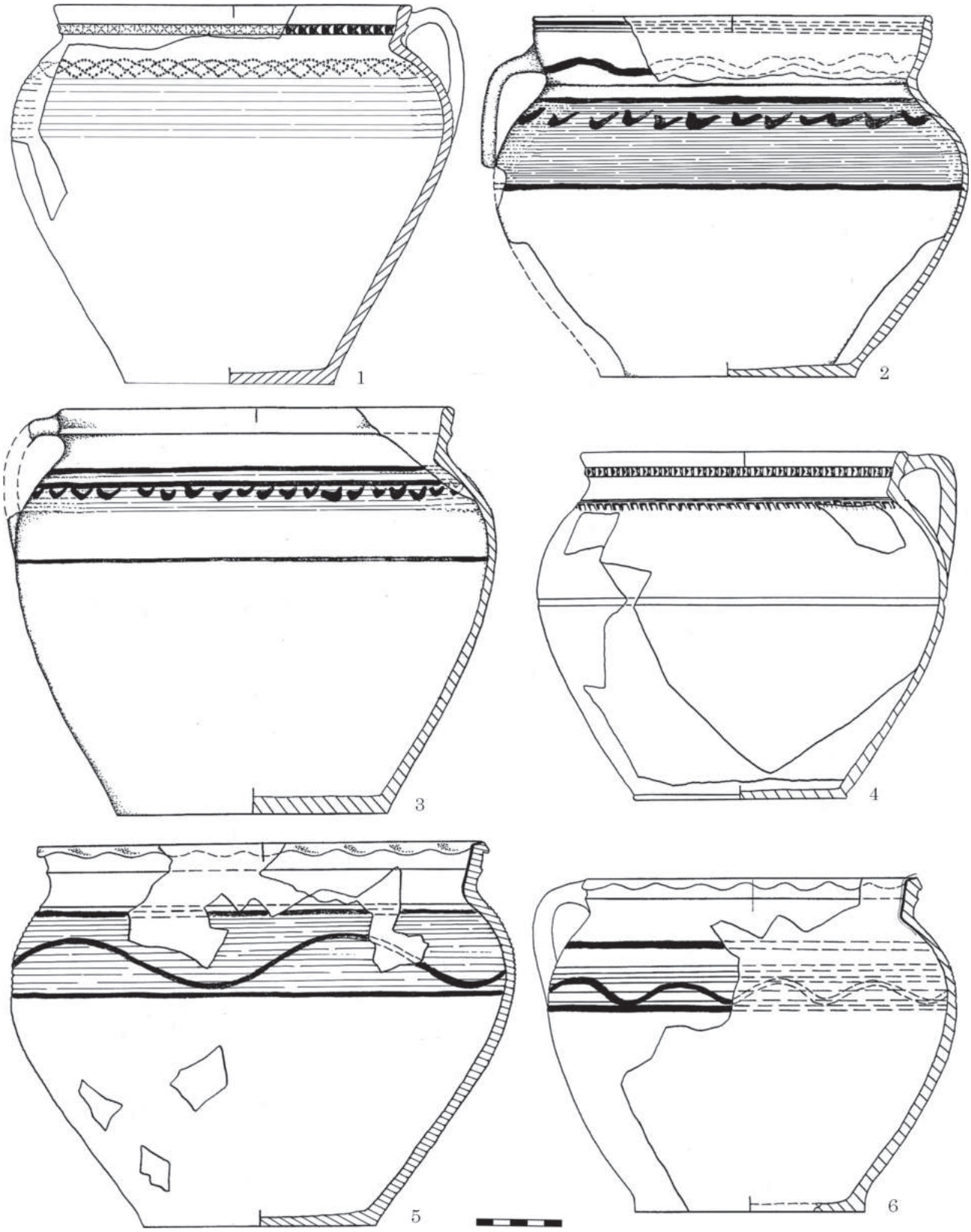

Рис. 38. Горщики першої половини — середини XVII ст. із заповнення гончарного горна і *пригребиці* (1—4) у розкопі 5, урочище Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі (1989)

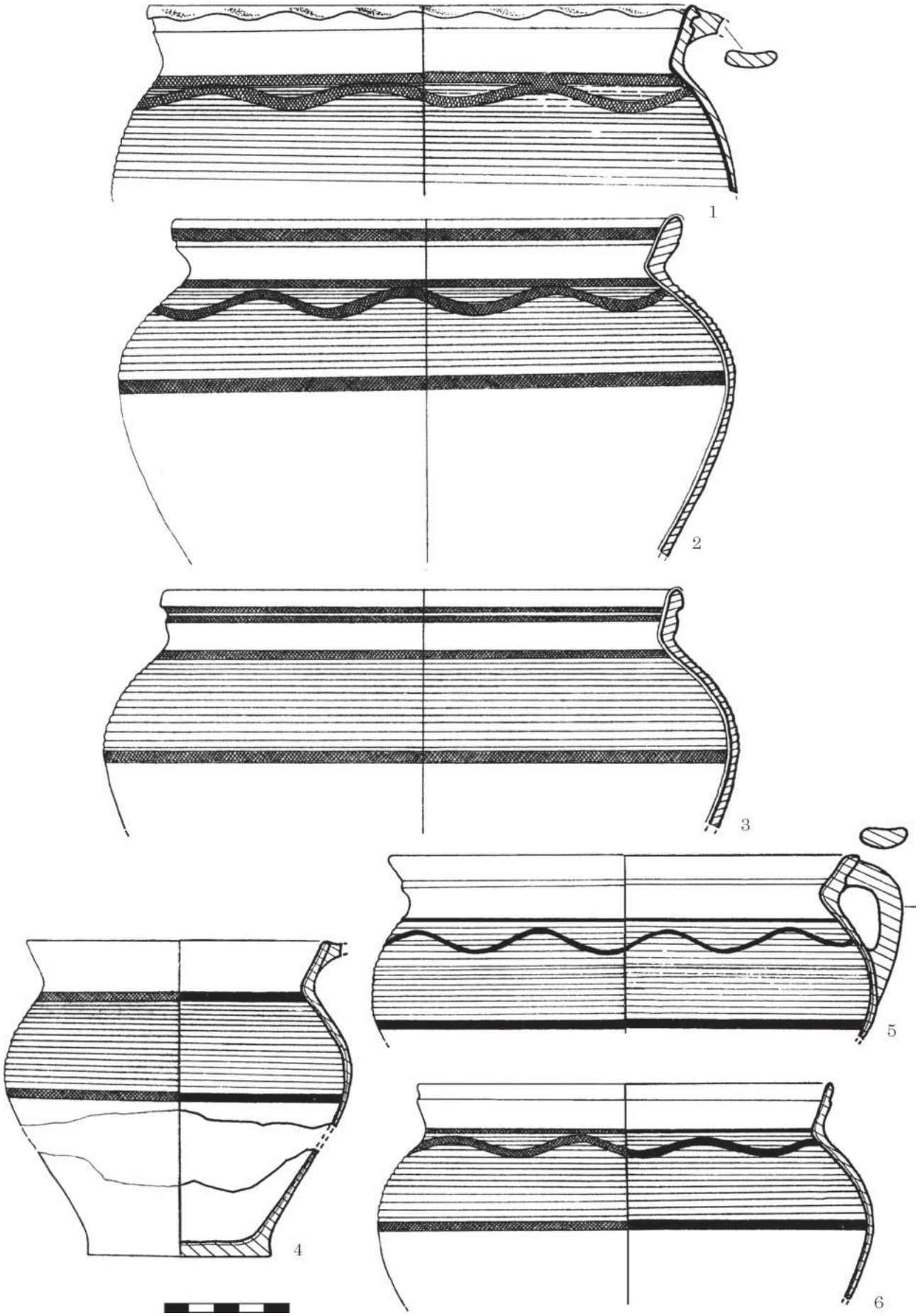

Рис. 39. Горщики першої половини — середини XVII ст. із будівлі 1 по вул. Сагайдачного, 18 на Київському Подолі (1991)

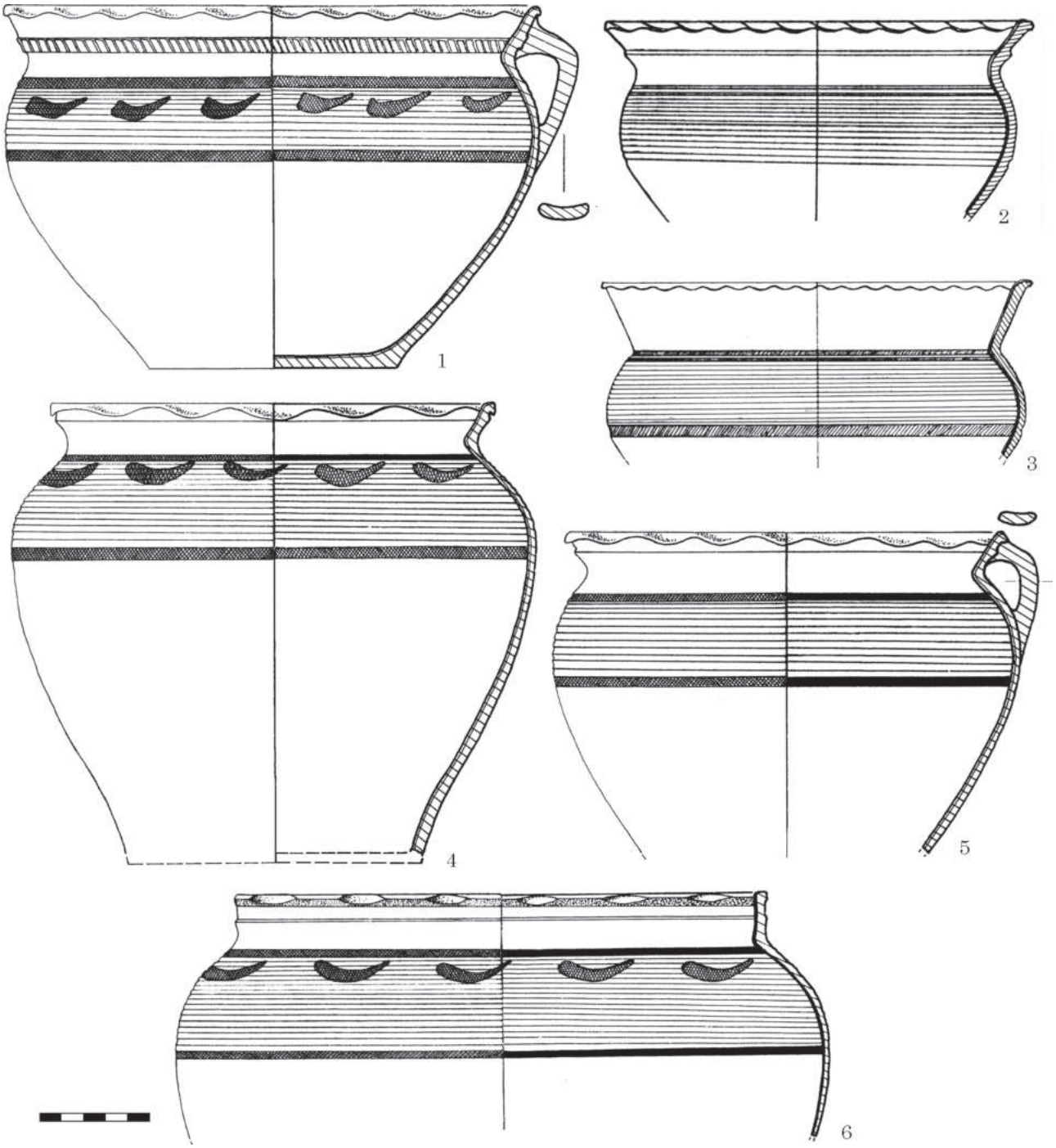

Рис. 40. Горщики першої половини — середини XVII ст. із будівлі 1 по вул. Сагайдачного, 18 на Київському Подолі (1991)

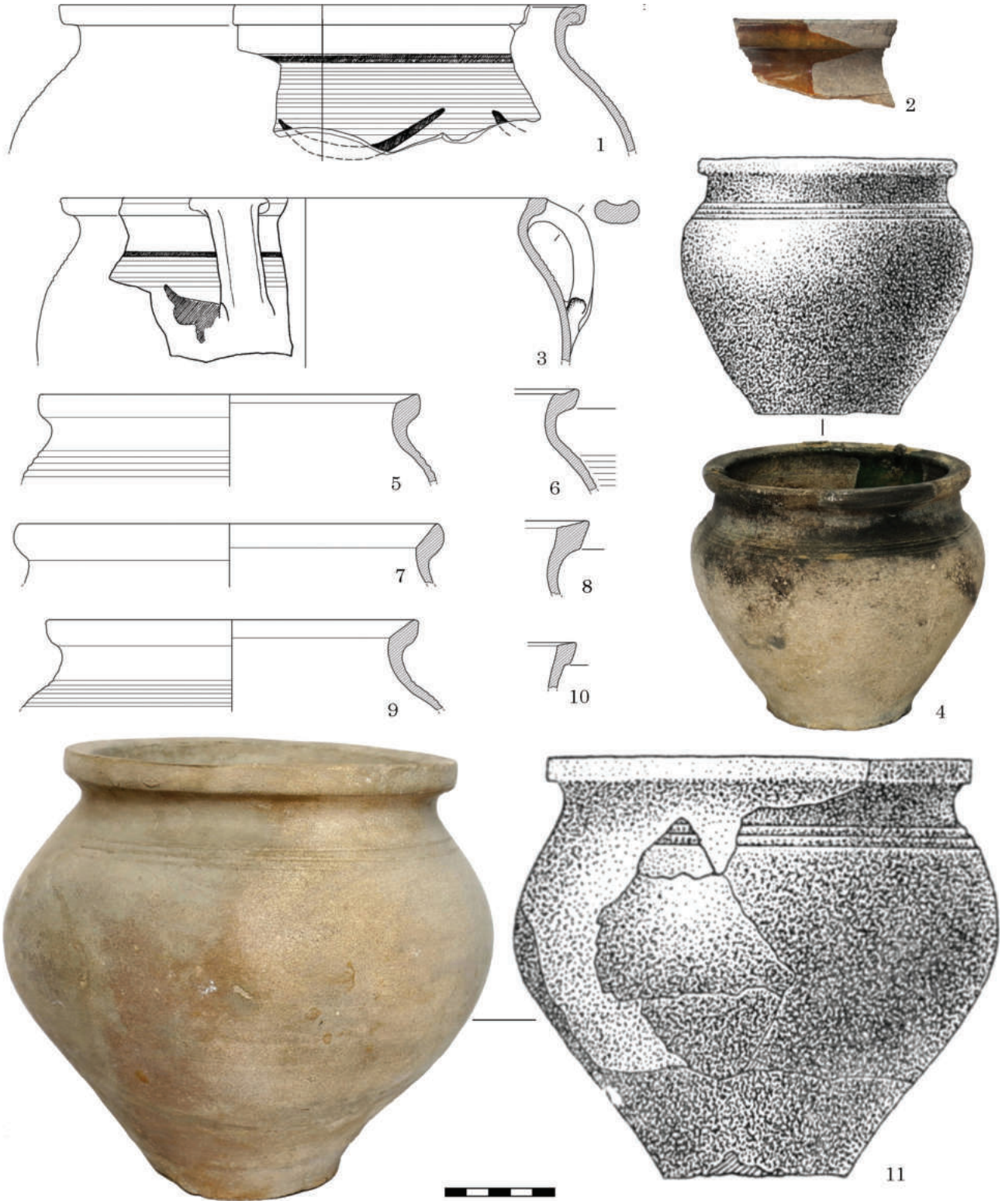

Рис. 41. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. із гончарного комплексу в урочищі Видубичі у Києві (1971): 1—3, 6, 8, 10, 11 — розкоп 4, глинище; 4, 5, 7, 9 — розкоп 5, горн 1 (мал. 4, 11 за: Мовчан 1975, рис. 8)

Рис. 42. Горщики кінця XVI — початку XVII ст. із гончарного комплексу в урочищі Видубичі у Києві (1971): 1 — розкоп 5, горн 2; 2, 4 — горн 1; 3, 5 — розкоп 4, глинище (мал. 3—5 за: Мовчан 1975, рис. 8; фото 4 за: Мовчан 1971, рис. 24)

Рис. 43. Горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

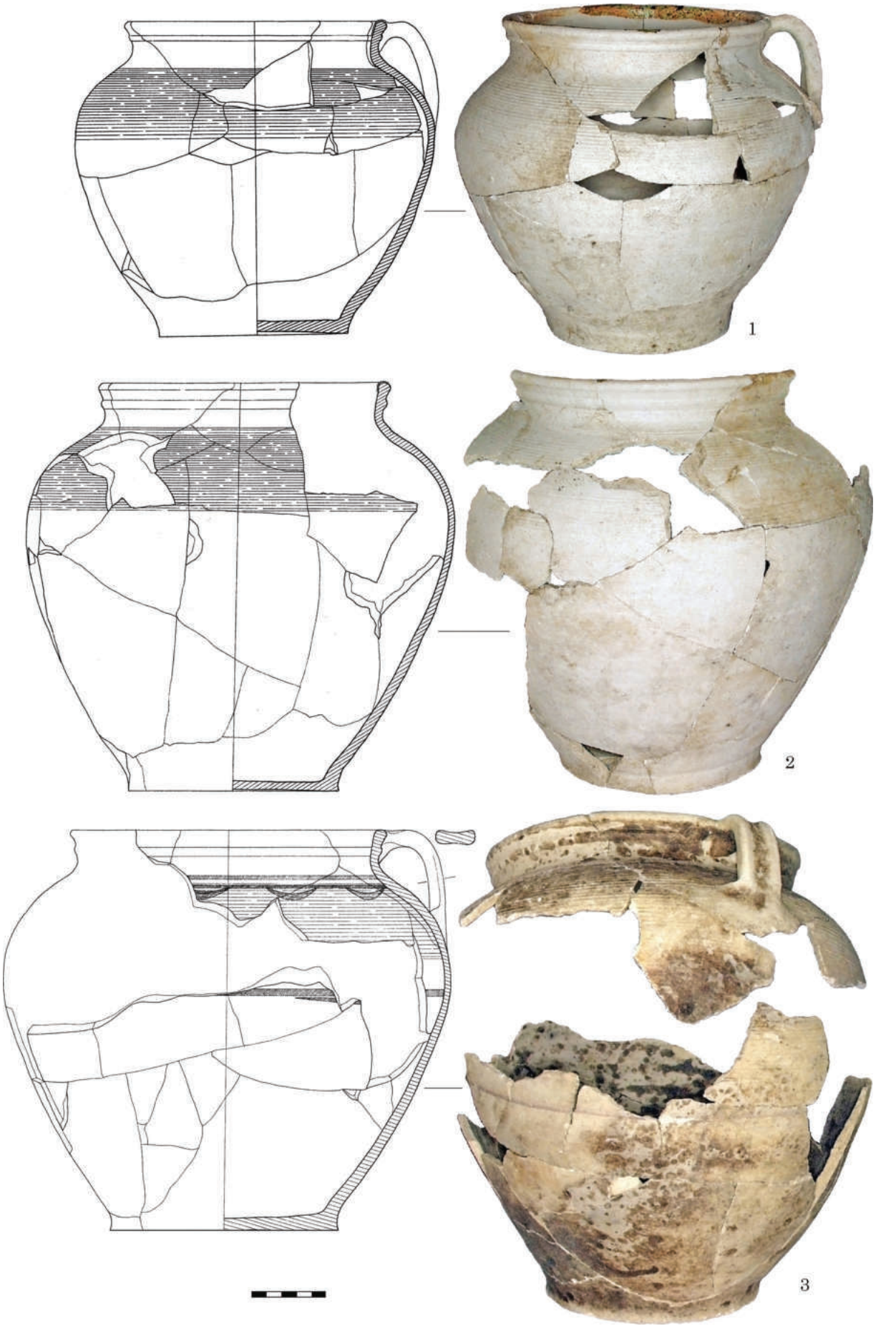

Рис. 44. Горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

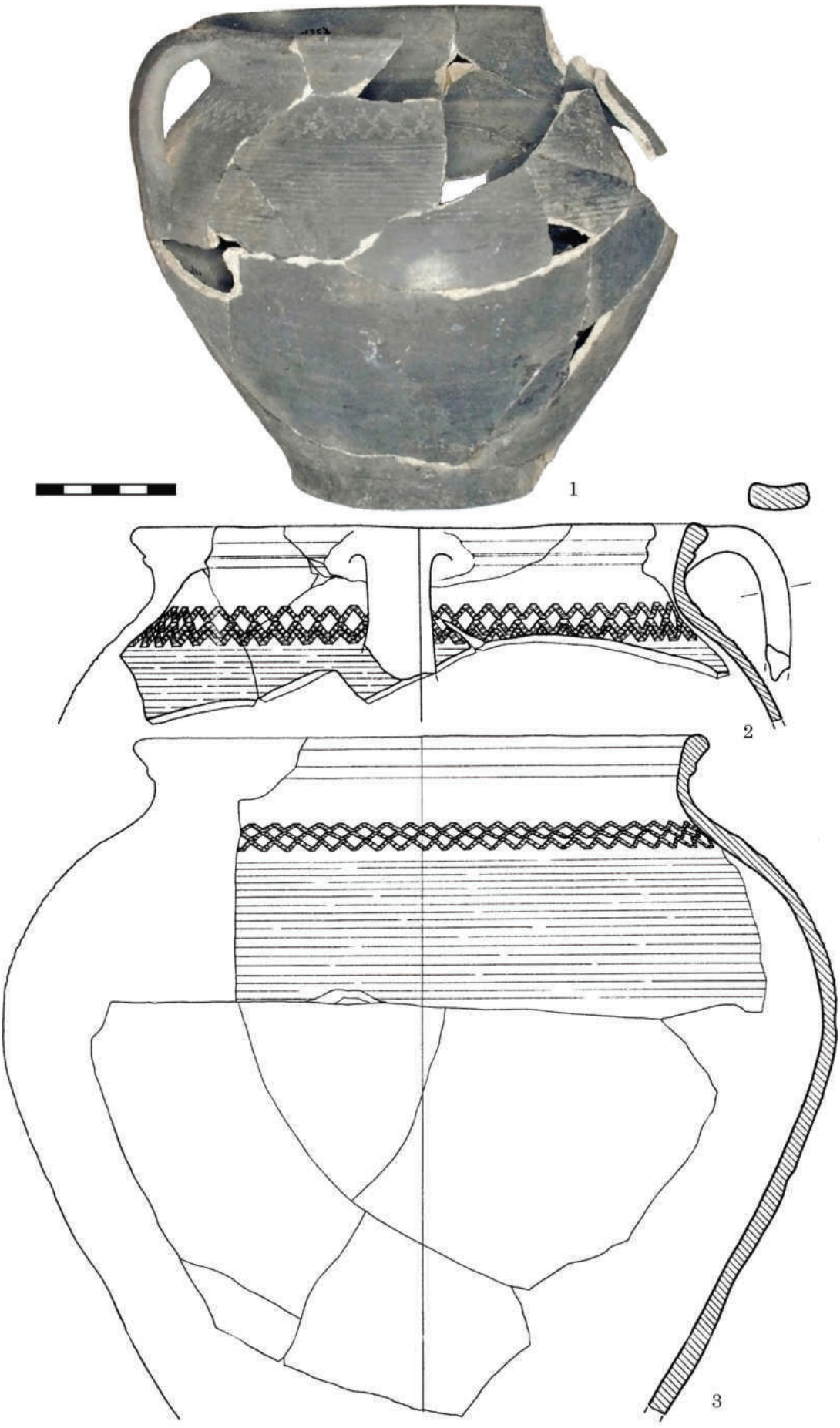

Рис. 45. *Димлені* з відбитком коліщатка горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

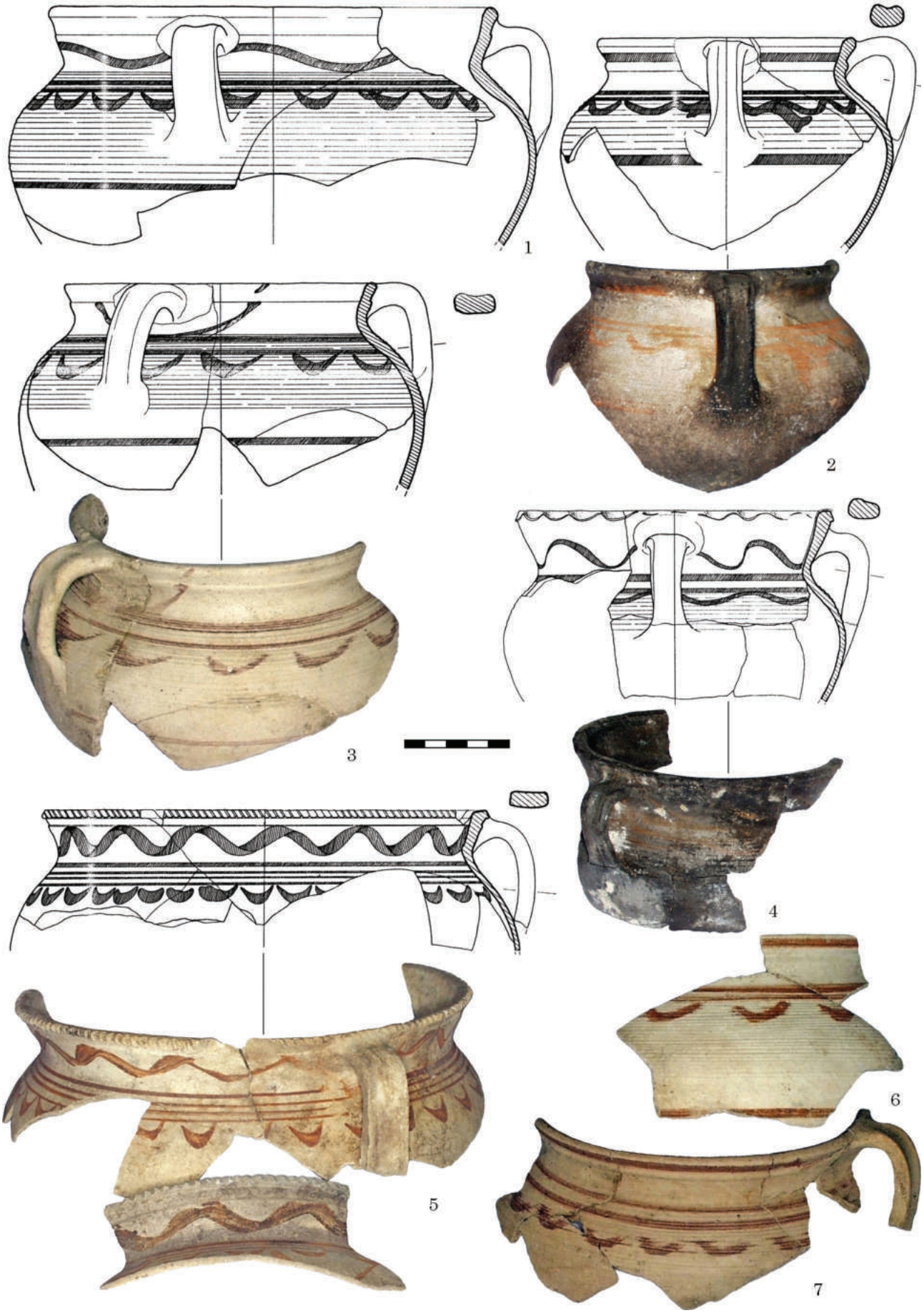

Рис. 46. Горщики першої половини XVII ст. із заповнення гончарного горна по вул. Межигірського Спаса у м. Вишгород (2002)

Рис. 47. Горщики з об'єктів Київщини: 1—4 — заповнення гончарного горна по вул. Костянтинівській, 6 на Київському Подолі (1974), перша половина — середина XVII ст.; 5 — будівля 6 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011), початок XVII ст.; 6—10 — заповнення гончарного горна у с. Білогородка (1982), перша половина XVII ст.; 11, 12 — заповнення гончарного горна у м. Бориспіль (2019), третя чверть XVII ст. (за: Івакін та ін. 2020b, рис. 2)

Рис. 48. Горщики середини XVII ст. з культурного шару (об'єкту?) на Замковій горі у Києві (1999)

Рис. 49. Горщики першої половини — середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у розкопі 5, урочище Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі (1989)

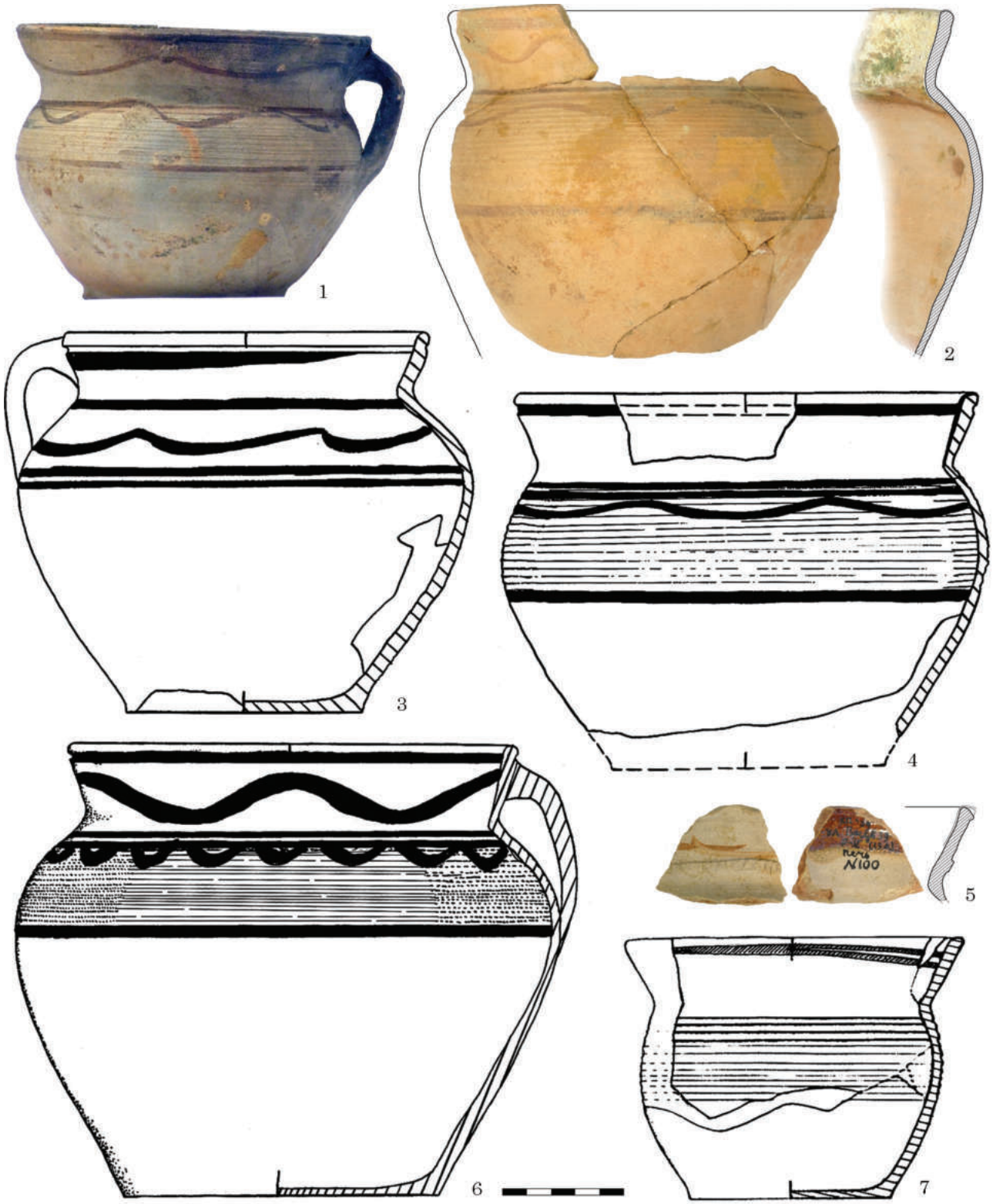

Рис. 50. Горщики першої половини — середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у розкопі 5, урочище Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі (1989)

Рис. 51. Горщики середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у м. Переяслав по вул. Сікорського Михайла (1994)

Рис. 52. Горщики середини XVII ст. із заповнення гончарного горна у м. Переяслав по вул. Сікорського Михайла (1994)

Рис. 53. Горщики середини XVII ст. з об'єкта 8 по вул. Кирилівській, 37 на Київському Подолі (2016)

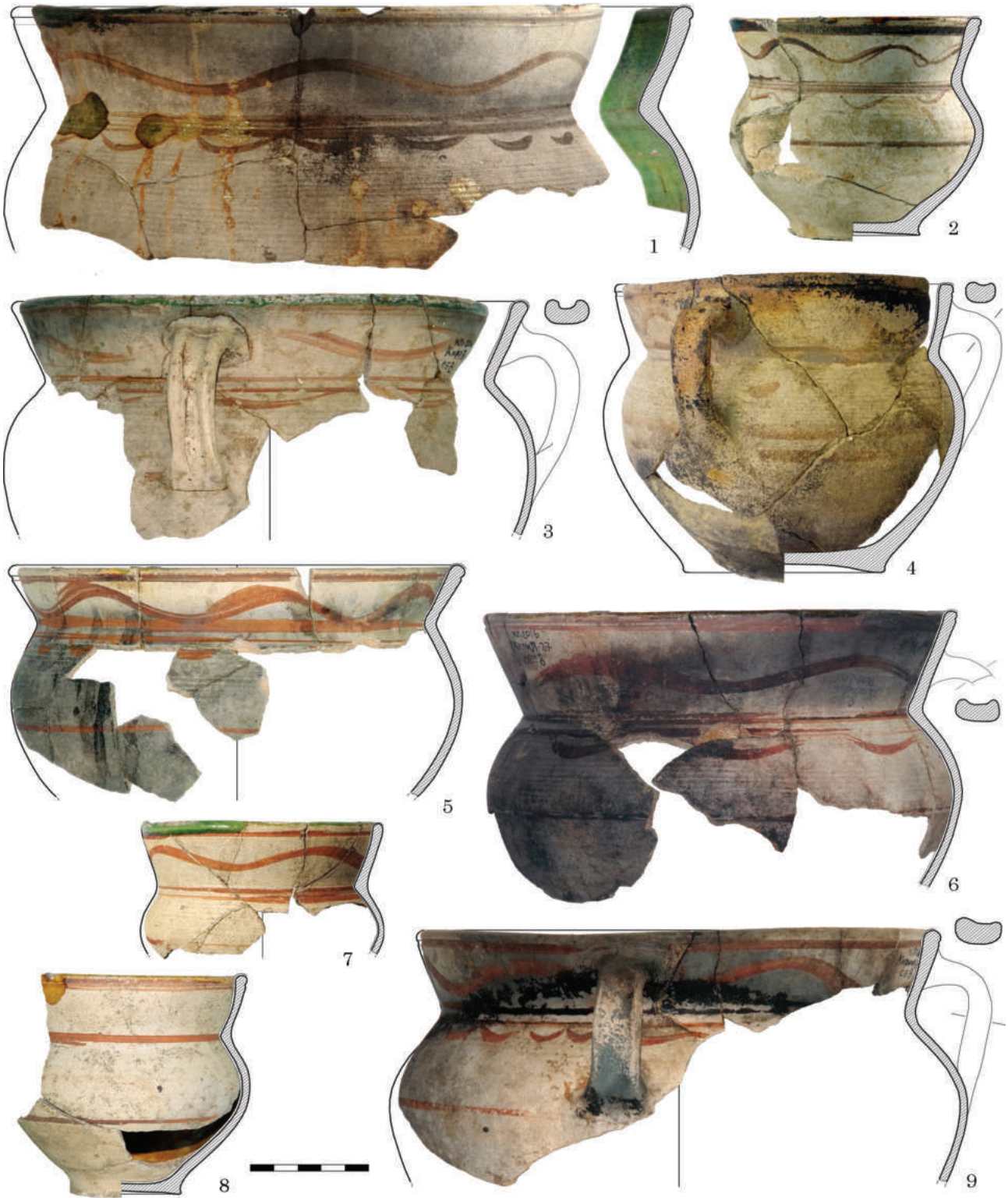

Рис. 54. Горщики середини XVII ст. з об'єкта 8 по вул. Кирилівській, 37 на Київському Подолі (2016)

Рис. 55. Горщики першої половини — середини XVII ст. з ями 5 розкопу 3, Вознесенський монастир на Печерську, Київ (2005)

Рис. 56. Горщики середини — другої половини XVII ст. з об'єктів розкопу 3, Вознесенський монастир на Печерську, Київ (2005): 1—4 — яма 5; 5—10 — яма 3; 11 — об'єкт 8; 12 — об'єкт 3; 13 — об'єкт 6; 14 — яма 11

Рис. 57. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з об'єкта 2 розкопу 1 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

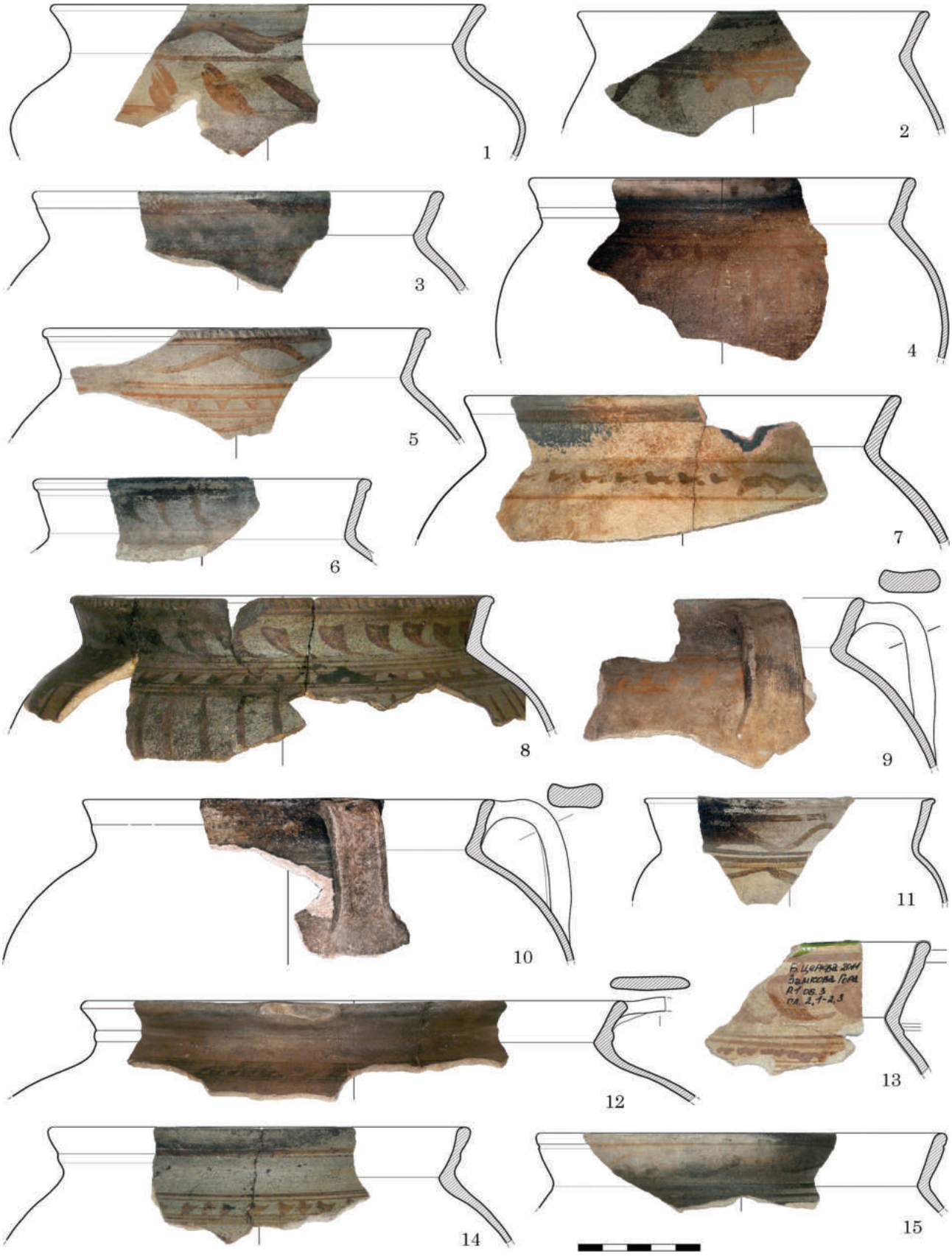

Рис. 58. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з об'єкта 3 розкопу 1 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

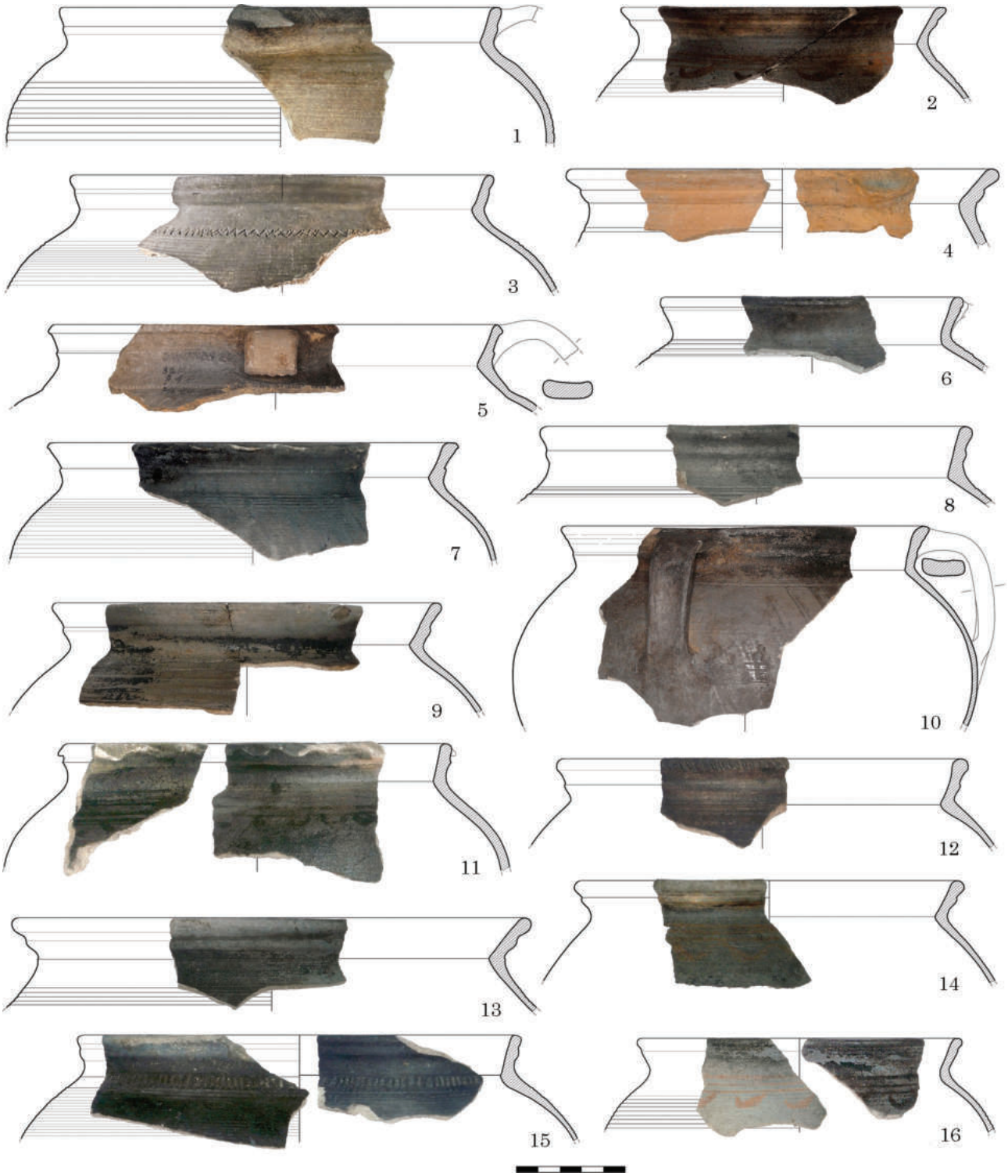

Рис. 59. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з об'єкта 3 розкопу 1 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

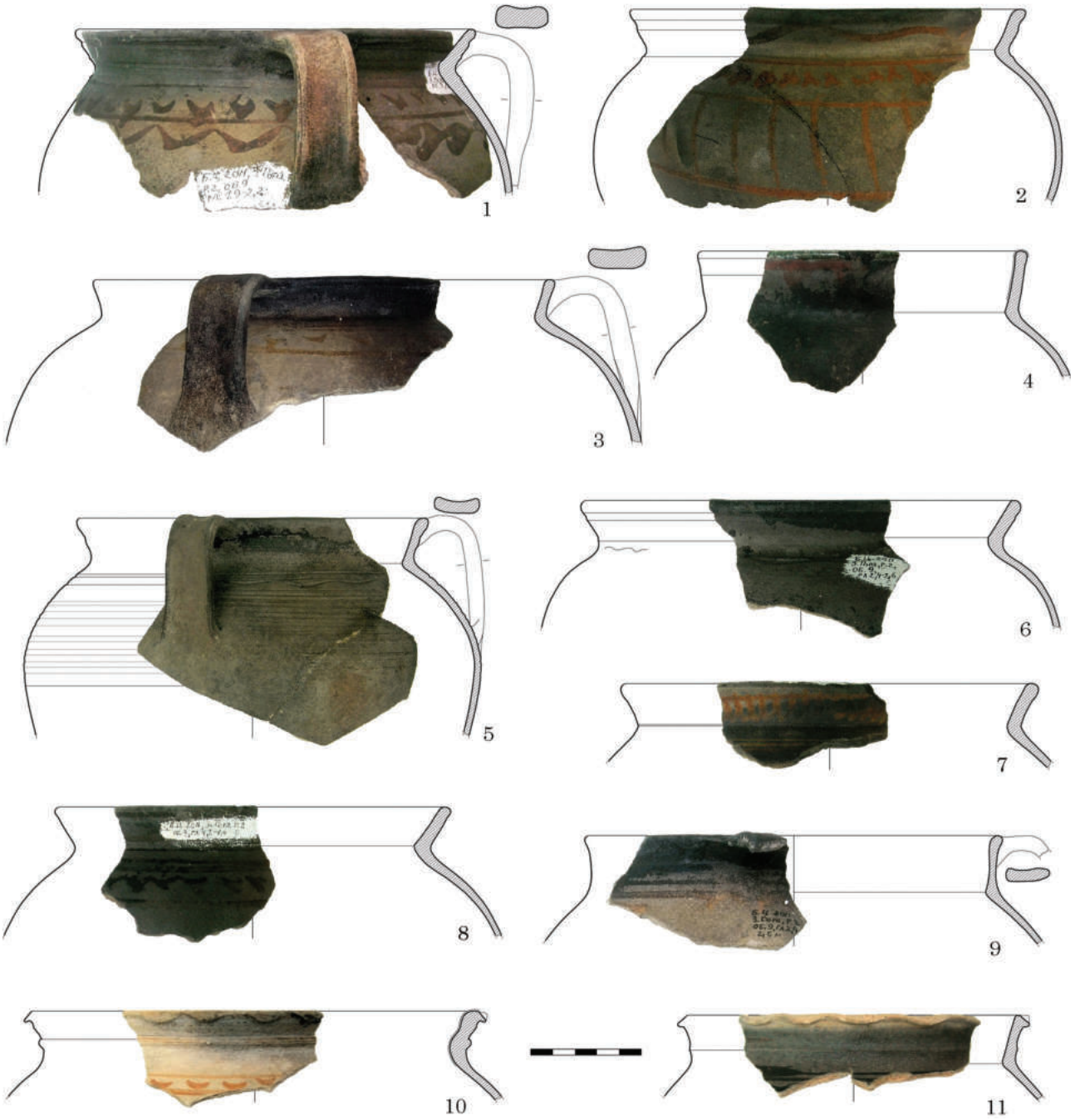

Рис. 60. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з об'єкта 9 розкопу 2 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

Рис. 61. Горщики середини XVII — початку XVIII ст. з об'єкта 13 розкопу 2 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

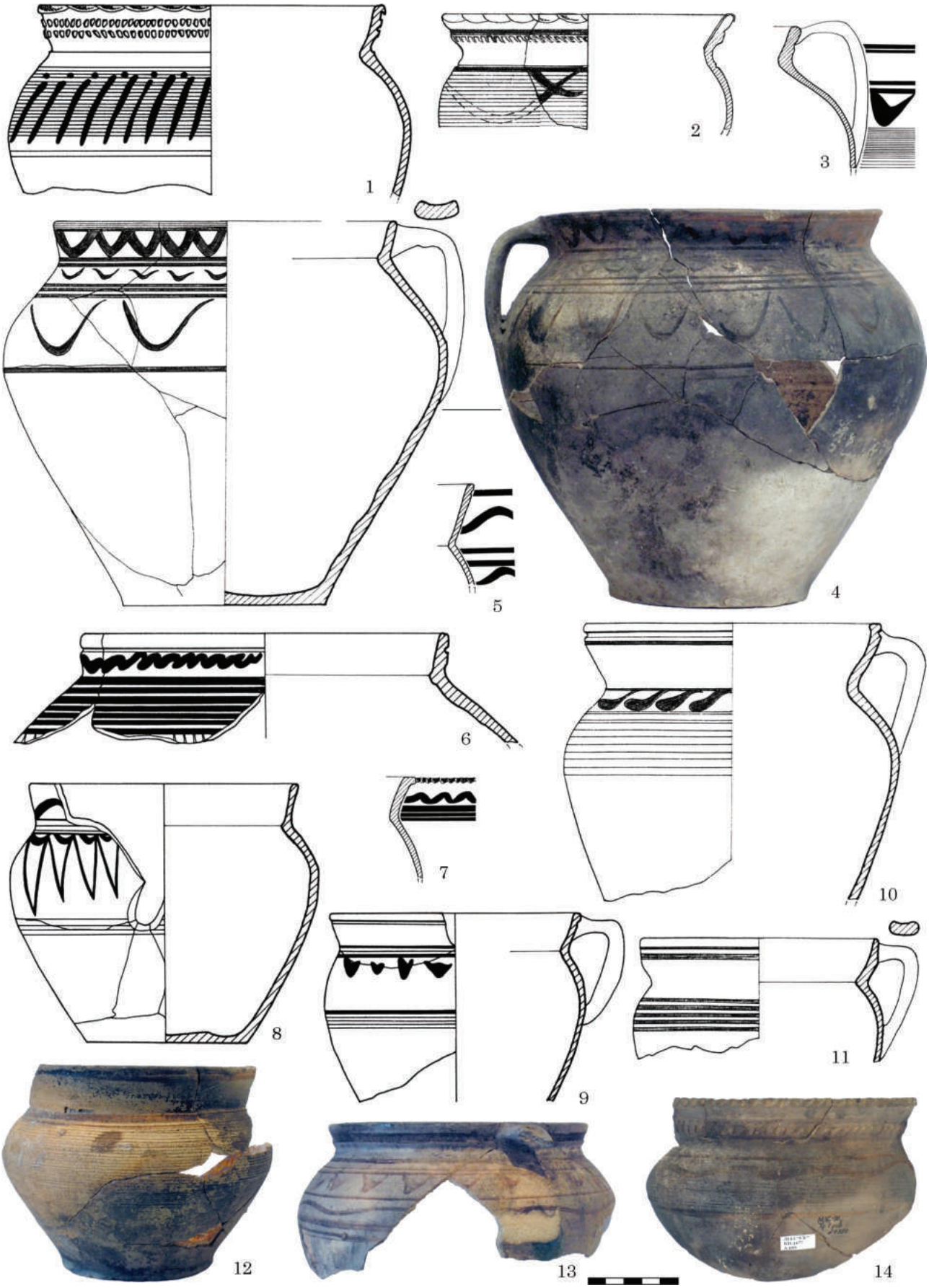

Рис. 62. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з рову у траншеї 7 на території МЗМ, Київ (1998)

Рис. 63. Горщики середини — третьої чверті XVII ст. з ями 6 у траншеї 7 на території МЗМ, Київ (1998)

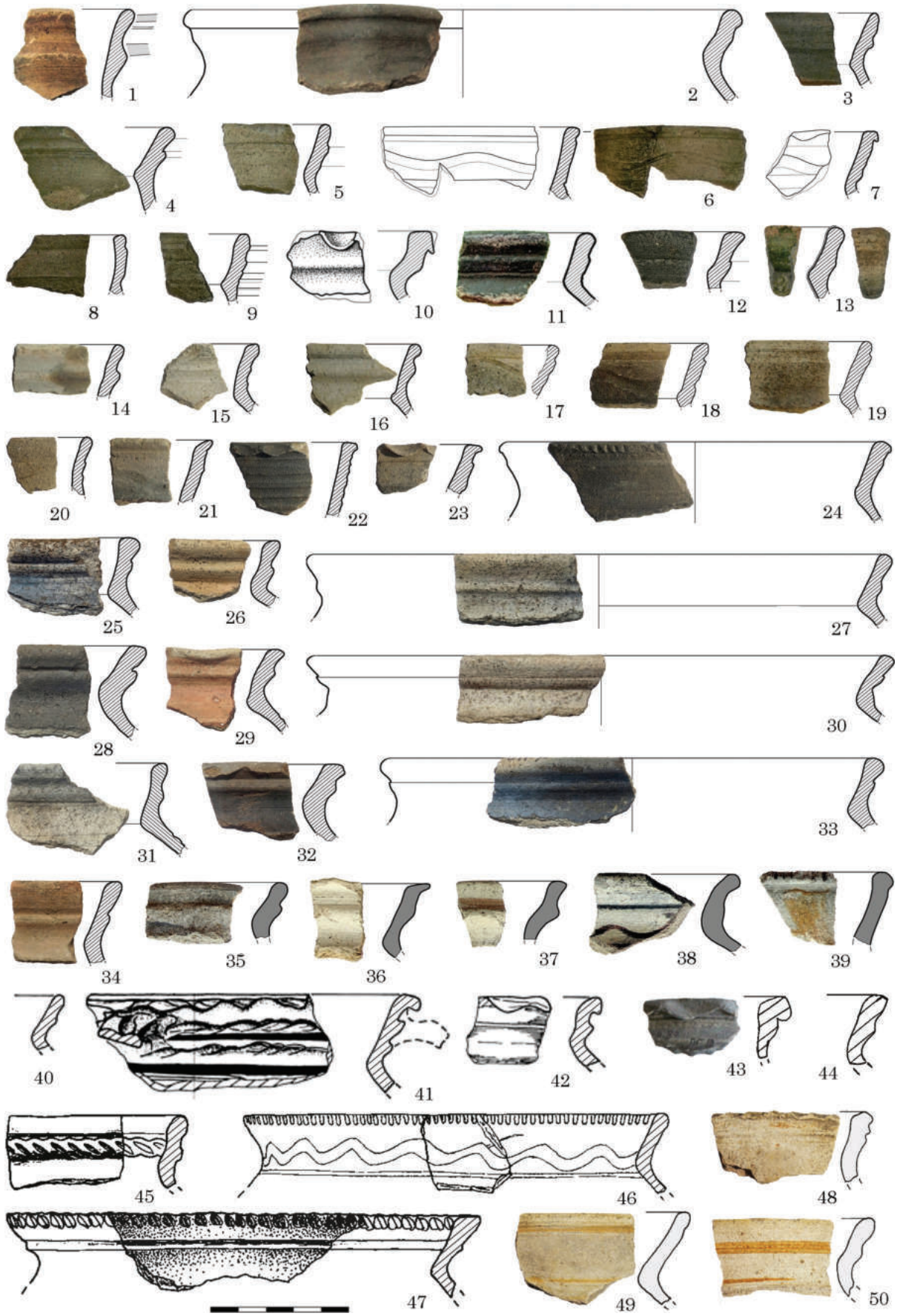

Рис. 64. Горщики першої половини — третьої чверті XVII ст. з поселень Київщини (археологічні розвідки, культурний шар): 1, 2 — Іванків-3; 3—9 — Прибірськ; 10, 11 — Іванків-1; 12, 13 — Хочева; 14—19 — Оране; 20—24 — Воропаївка; 25—34 — Зарудця; 35—39 — Дибинці; 40—42 — Васильків (за: Квітницький та ін. 2007, рис. 1); 43, 44 — Трипілля (за: Відейко, Слесарев, Відейко 2020, рис. 1. 9, 10); 45, 46 — Русанів; 47 — Бориспіль (45—47 за: Івакін та ін. 2020c, рис. 1. 1, 3; 2.II); 48—50 — Ходосівка-Снігурове (за: Івакін та ін. 2022b, рис. 2. 17, 20, 22).

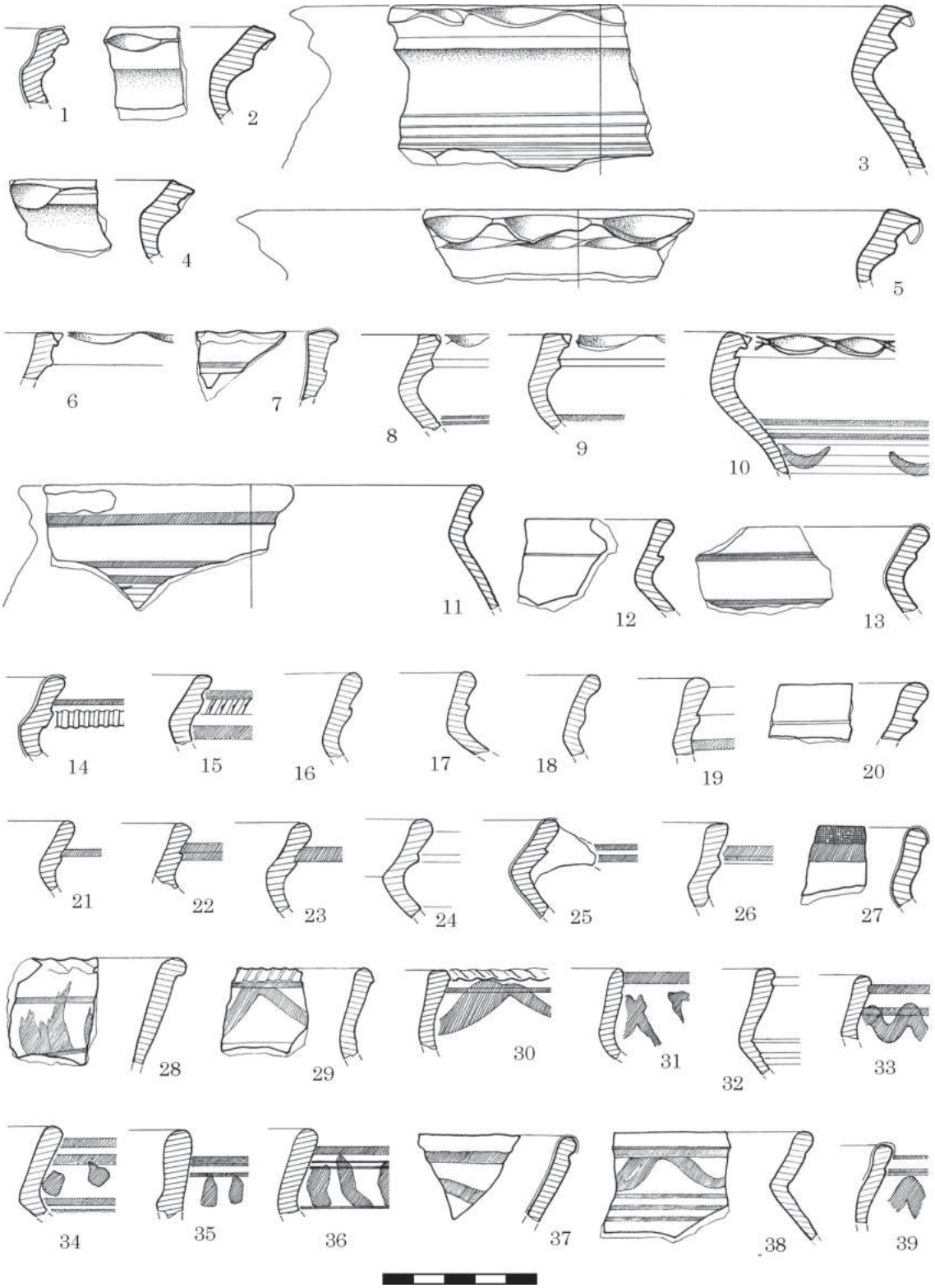

Рис. 65. Вінця горщиків кінця XVI—XVII ст. із замчища в с. Лісники, археологічні розвідки (2005)

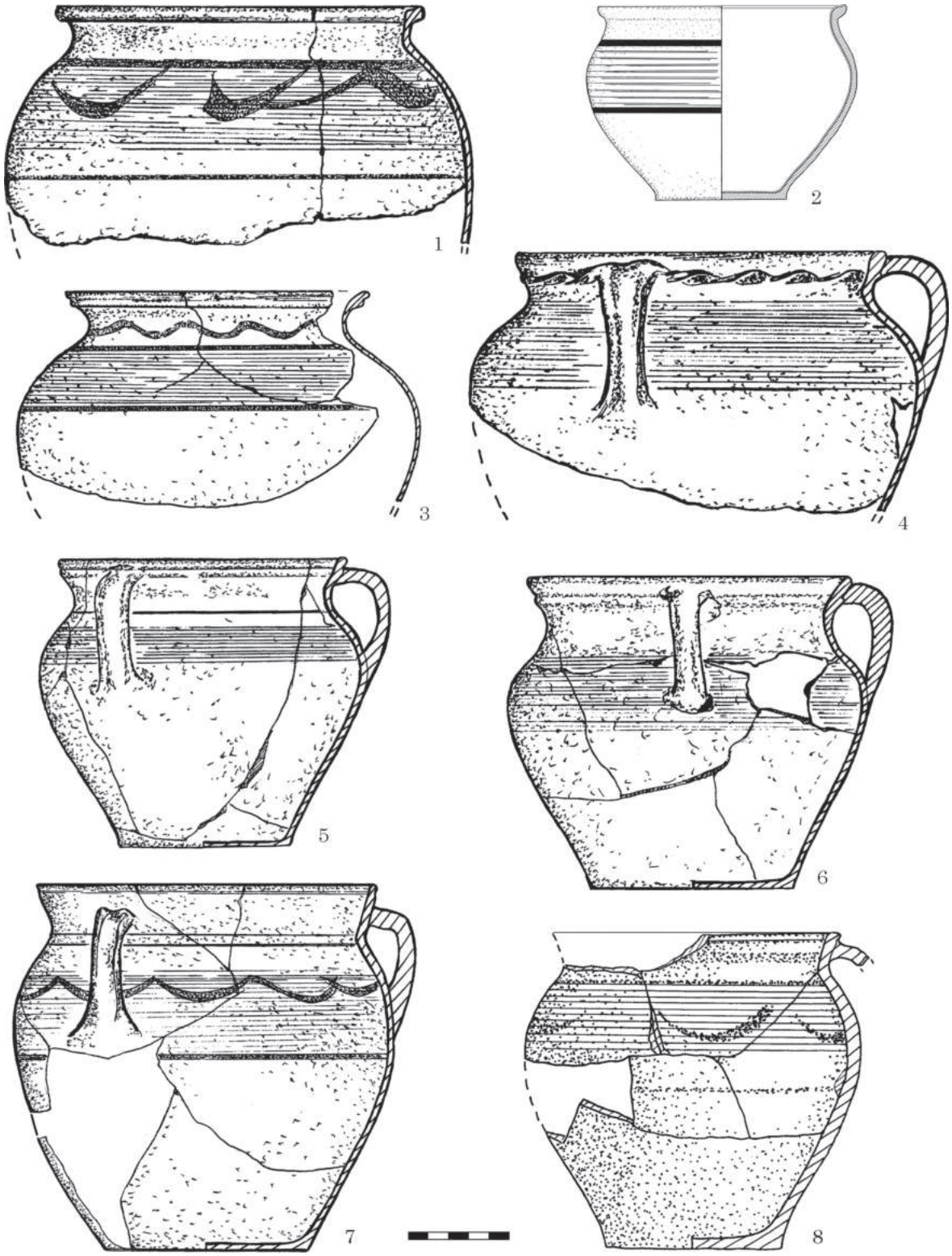

Рис. 66. Горщики першої половини — середини XVII ст. з ями 5 розкопу 3, Вознесенський дівочий монастир на Печерську, Київ (2005)

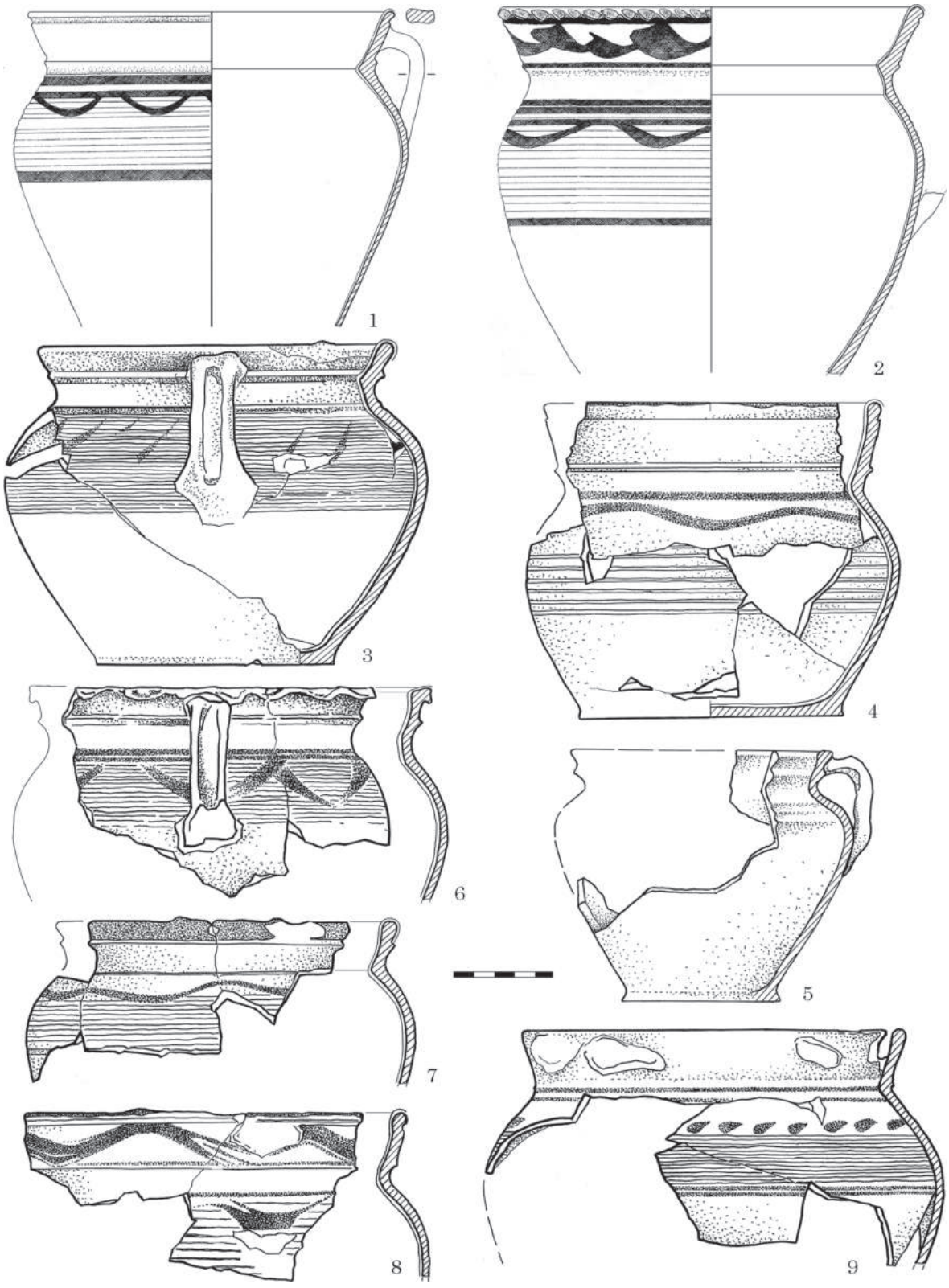

Рис. 67. Горщики XVII ст. з об'єктів розкопу 3, Вознесенський дівочий монастир на Печерську, Київ (2005): 1, 2 — яма 3; 3—5 — об'єкт 25; 6—9 — об'єкт 28

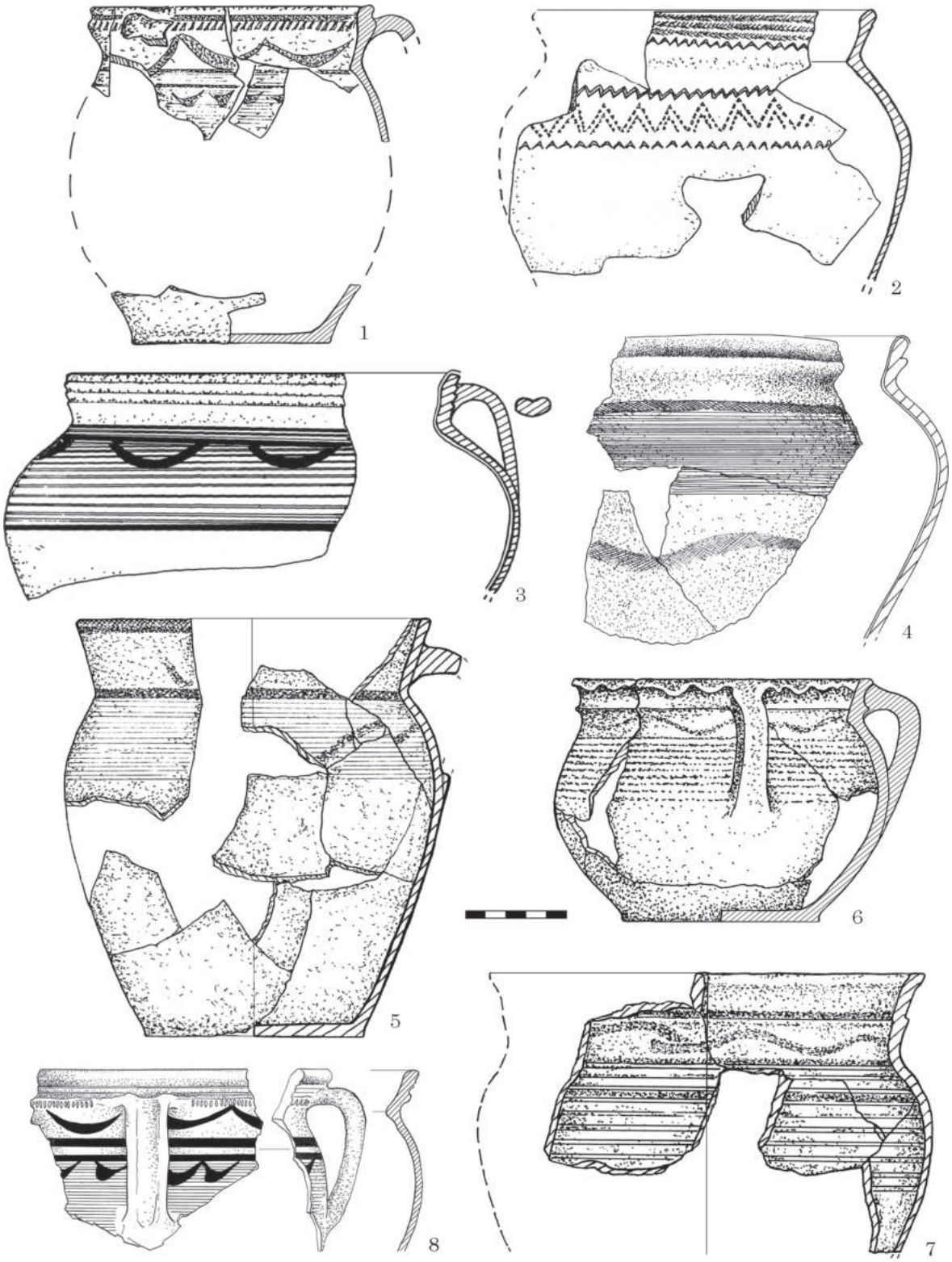

Рис. 68. Горщики XVII ст. з об'єктів розкопу 4, Вознесенський дівочий монастир на Печерську, Київ (2005): 1, 2 — об'єкт 1; 3, 4 — об'єкт 2; 5—7 — об'єкт 3; 8 — об'єкт 6

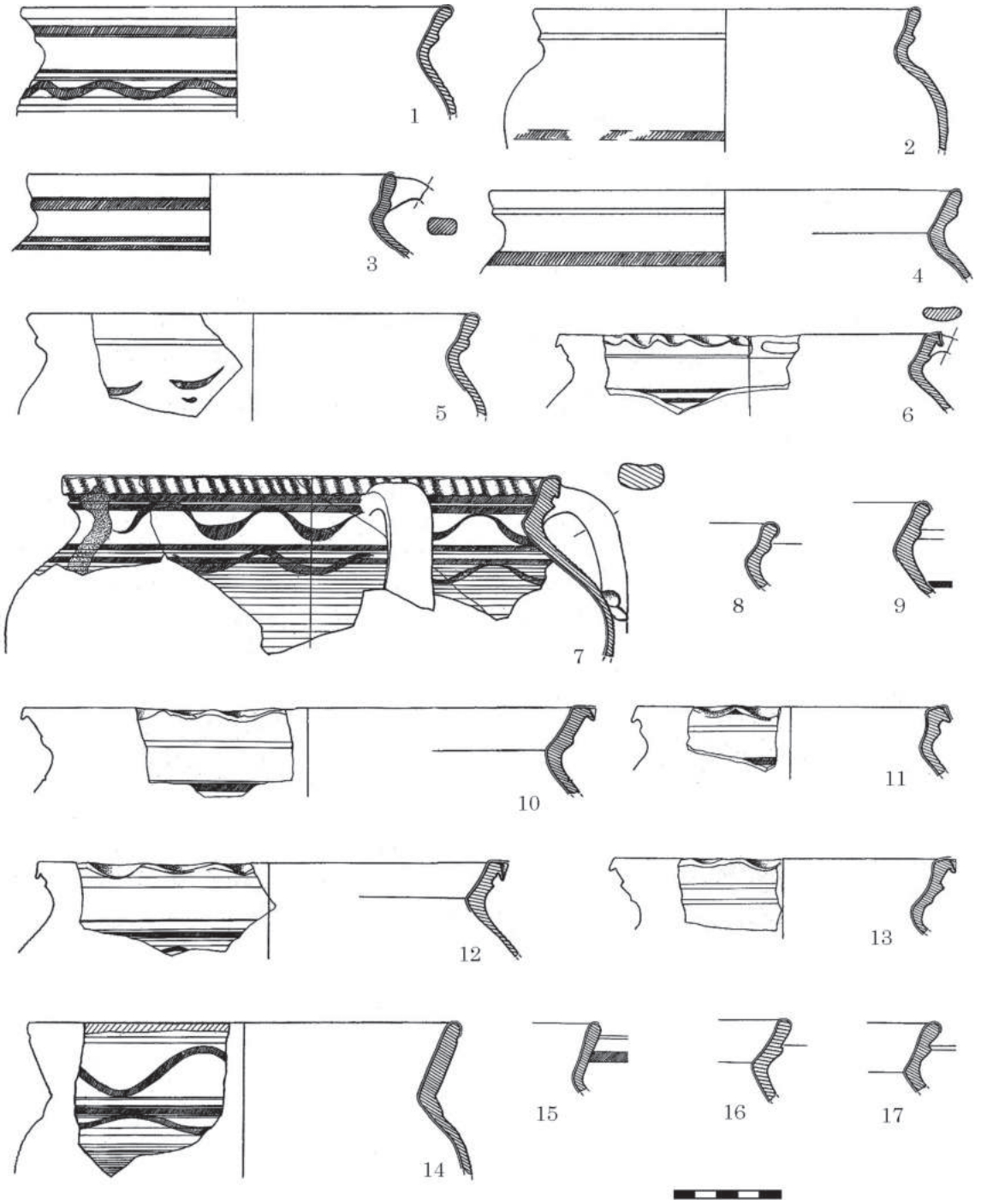

Рис. 69. Горщики першої половини XVII ст. з будівлі 1 розкопу по вул. Хорива, 30 на Київському Подолі (1985)

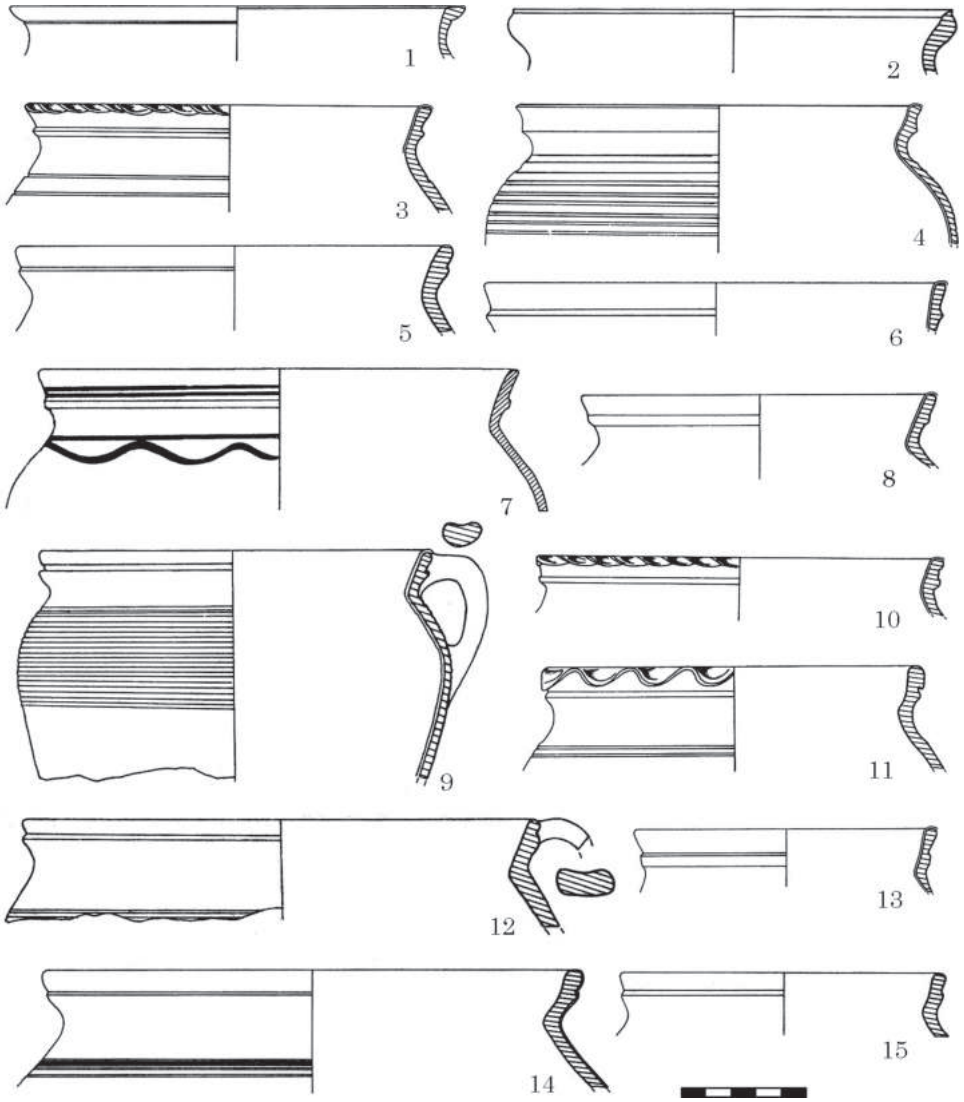

Рис. 70. Горщики першої половини XVII ст. з об'єкта в будівельному колодязі біля Варваринського корпусу, МЗМ, Київ (1998)

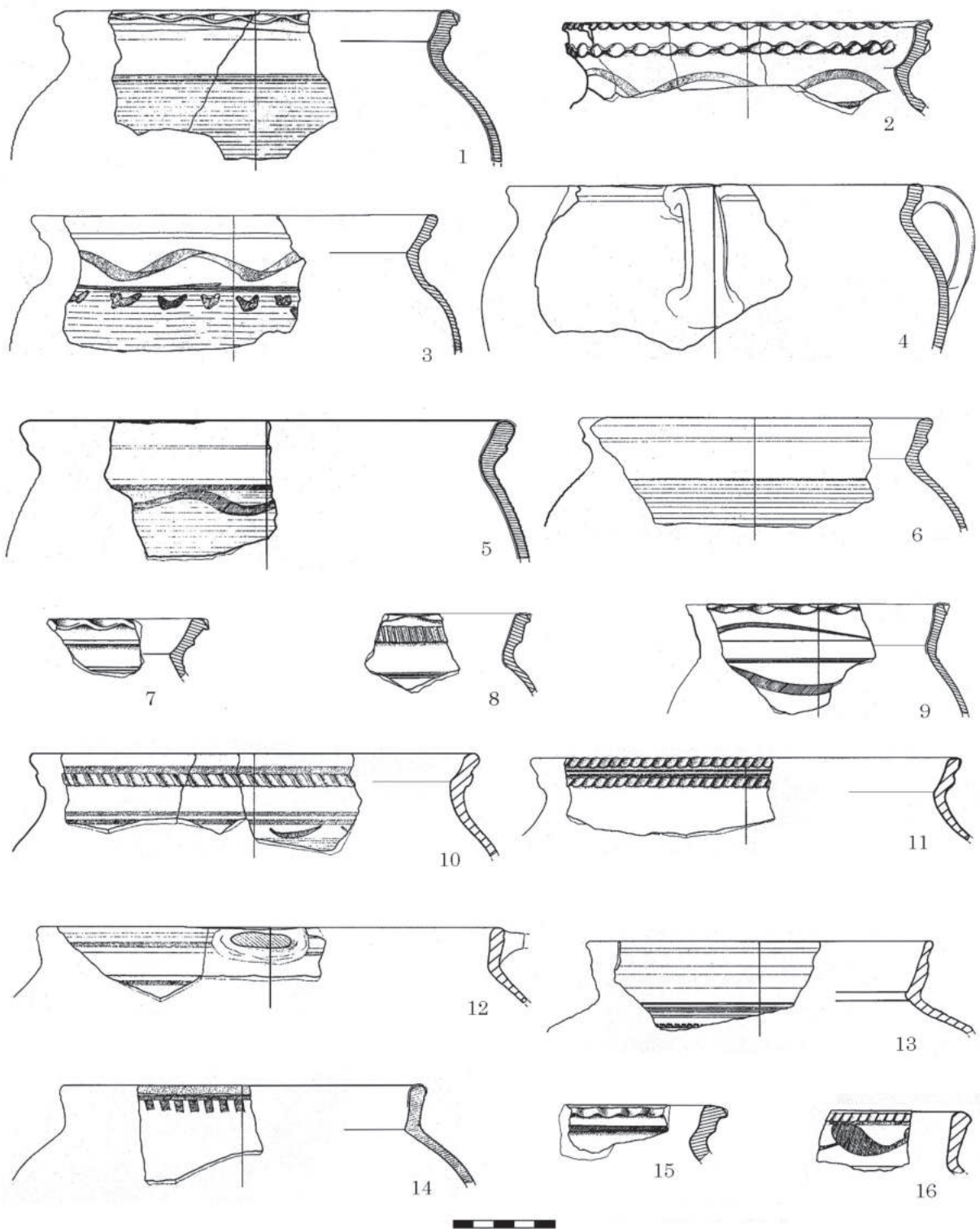

Рис. 71. Горщики з об'єктів XVII ст. по вул. Велика Житомирська, 2 у Верхньому Києві (2002): 1—9 — яма 5а; 10—16 — яма 2

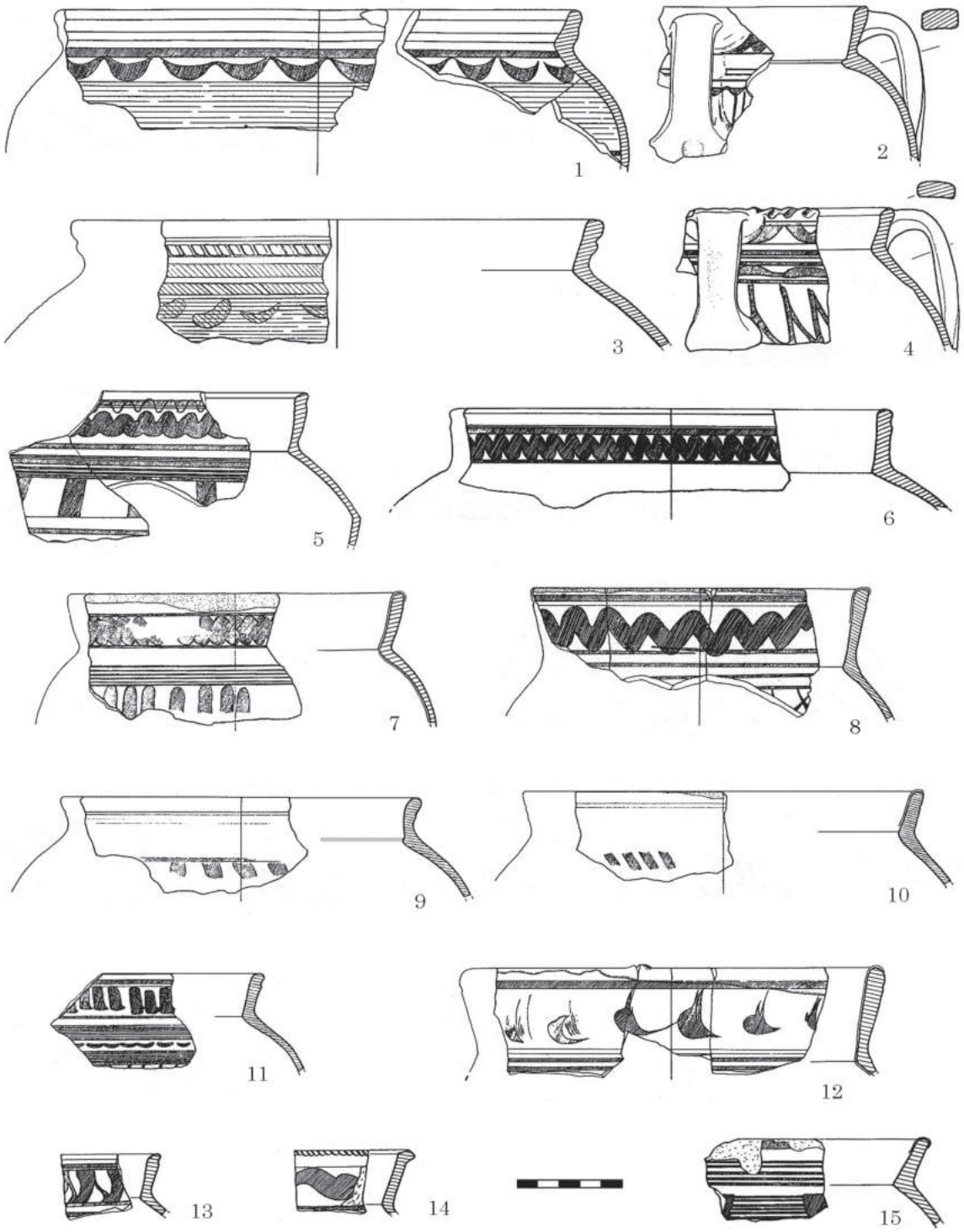

Рис. 72. Горщики з об'єктів середини XVII — початку XVIII ст. по вул. Велика Житомирська, 2 у Верхньому Києві (2002): 1—7 — об'єкт 14; 8—11 — яма 14; 12—15 — об'єкт 13

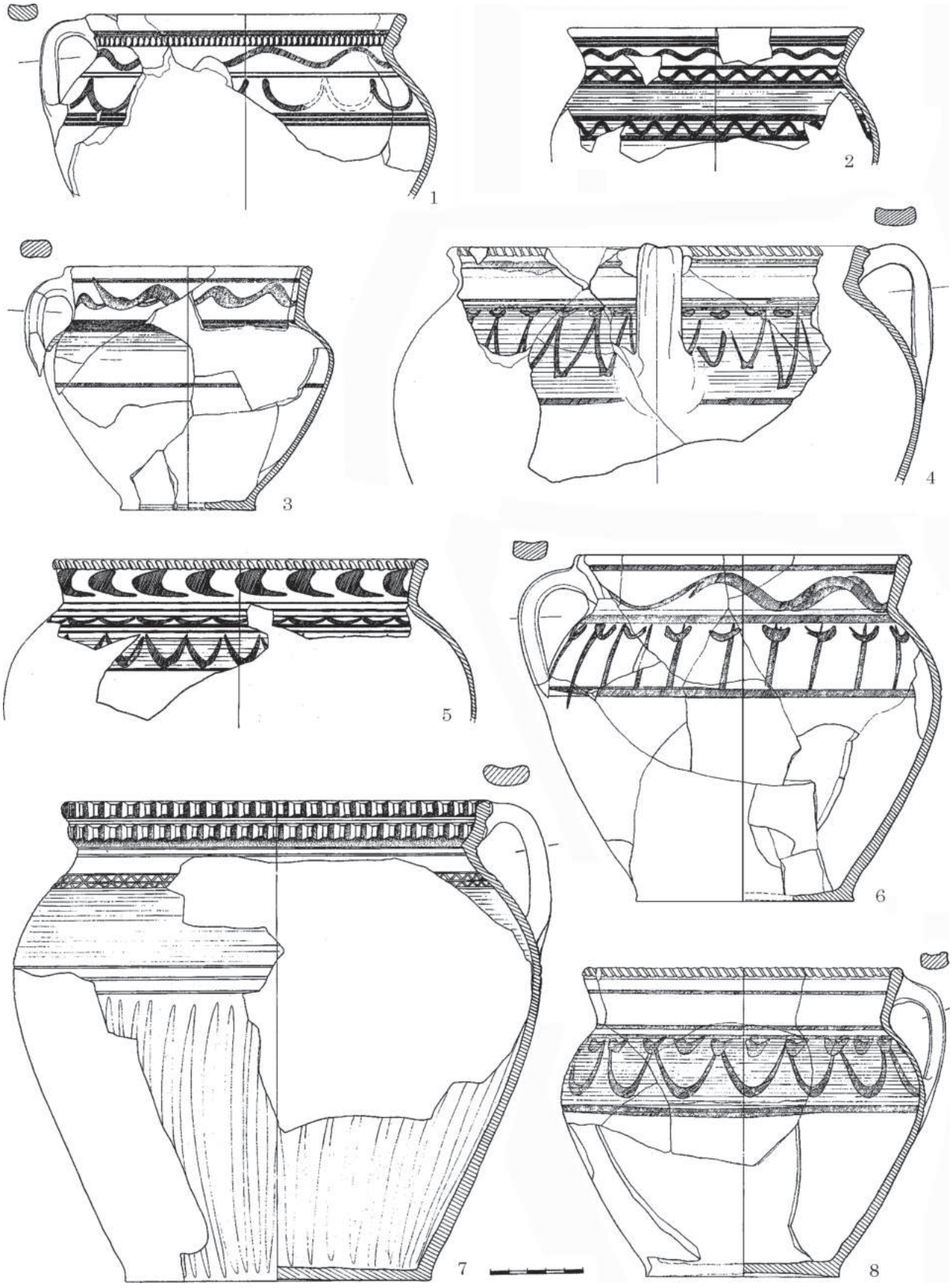

Рис. 73. Горщики середини — другої половини XVII ст. з будівлі по вул. Велика Житомирська, 2а (2003)

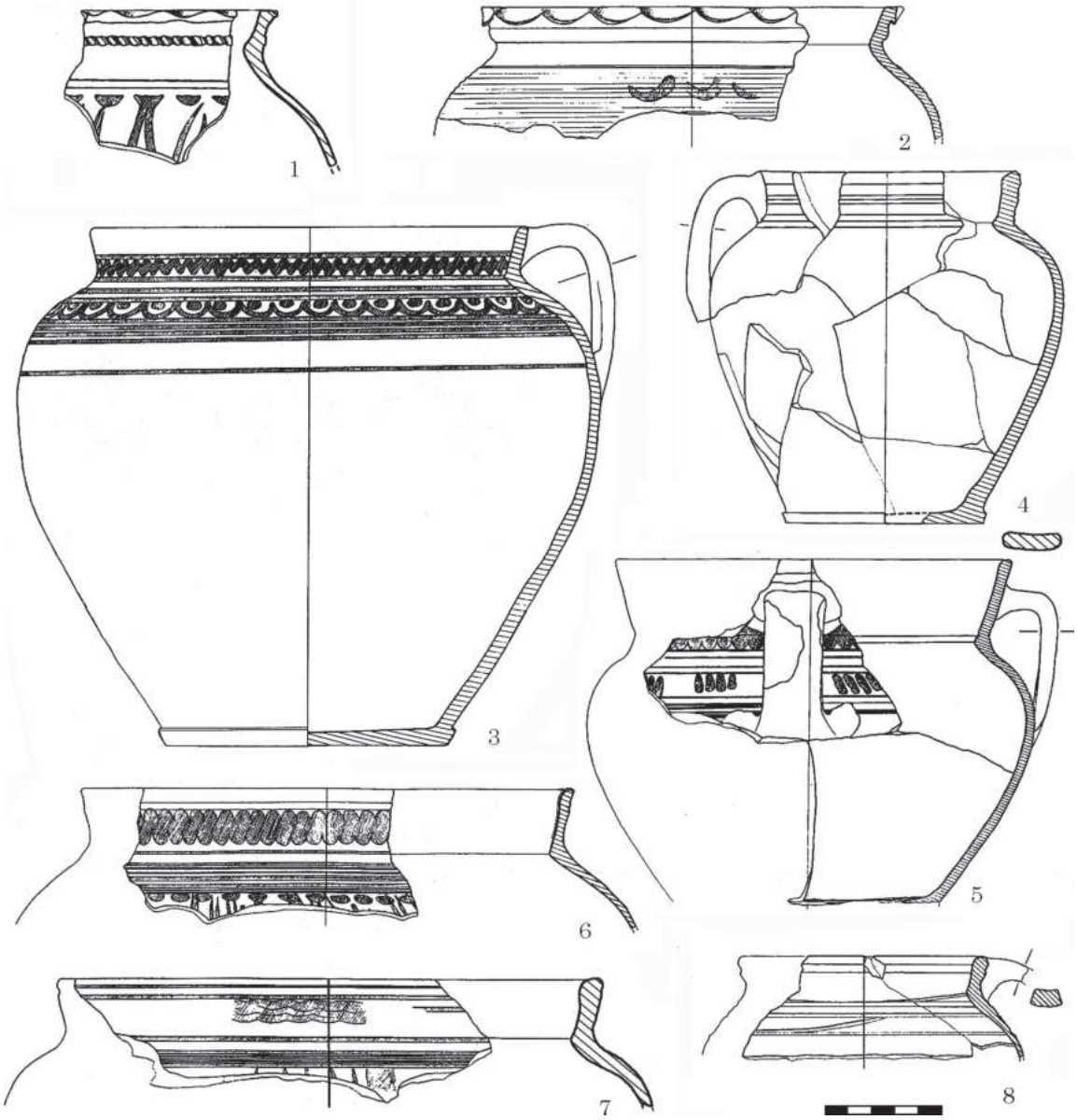

Рис. 74. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з ями 13 розкопу по вул. Велика Житомирська, 2 у Верхньому Києві (2002)

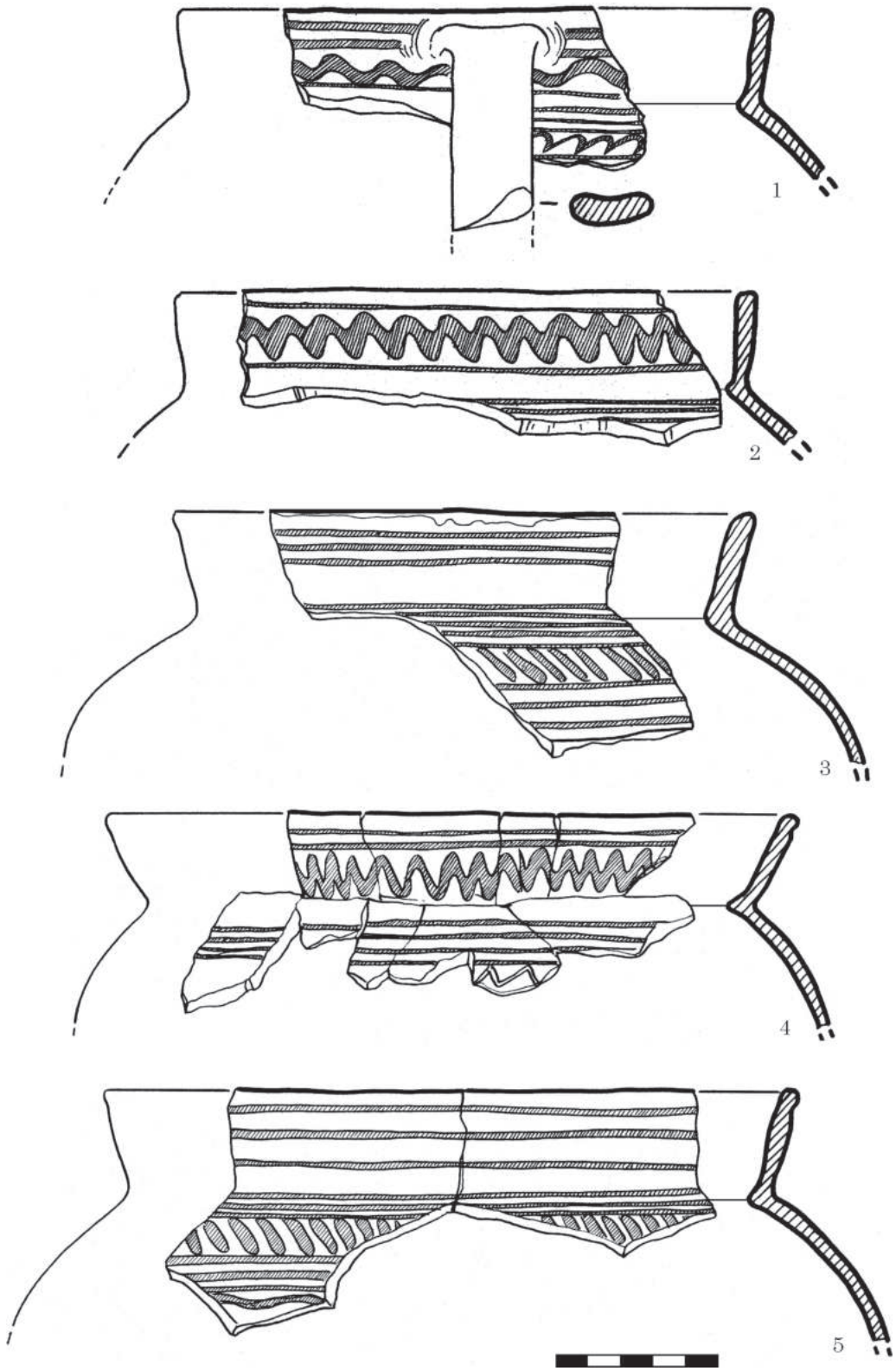

Рис. 75. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з будівлі розкопу біля церкви Спаса на Берестові у Києві (1989)

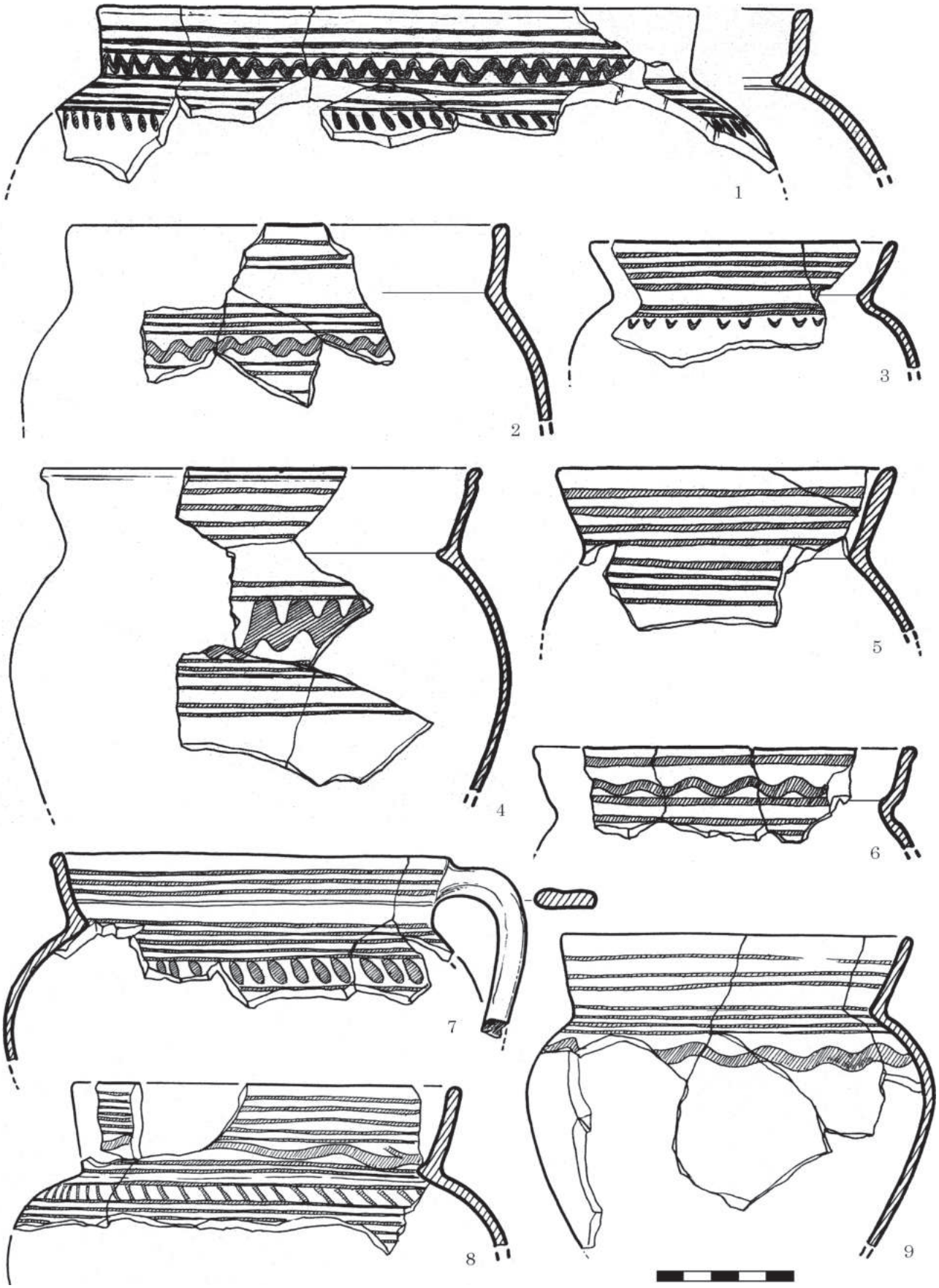

Рис. 76. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з будівлі розкопу біля церкви Спаса на Берестові у Києві (1989)

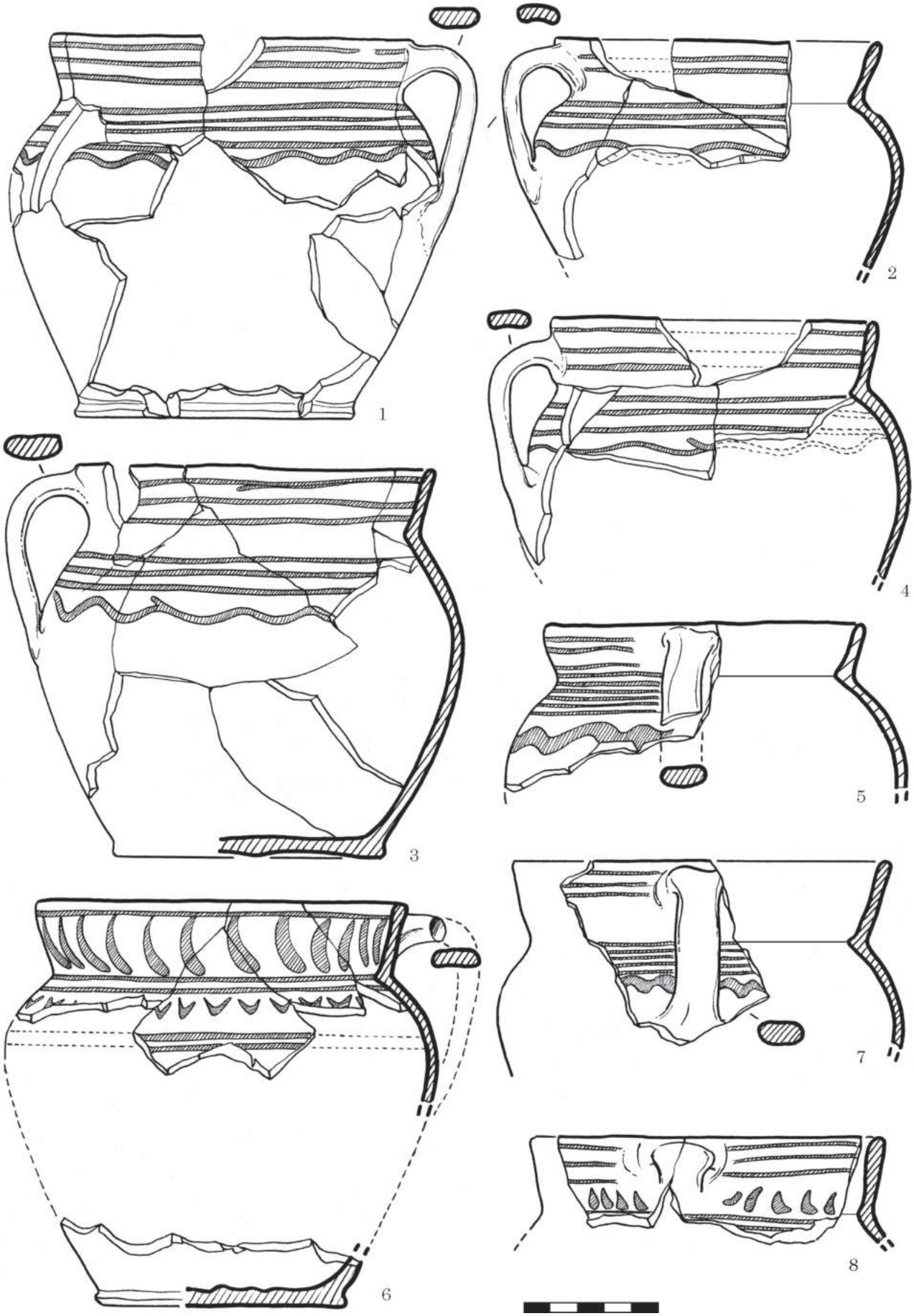

Рис. 77. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з будівлі розкопу біля церкви Спаса на Берестові у Києві (1989)

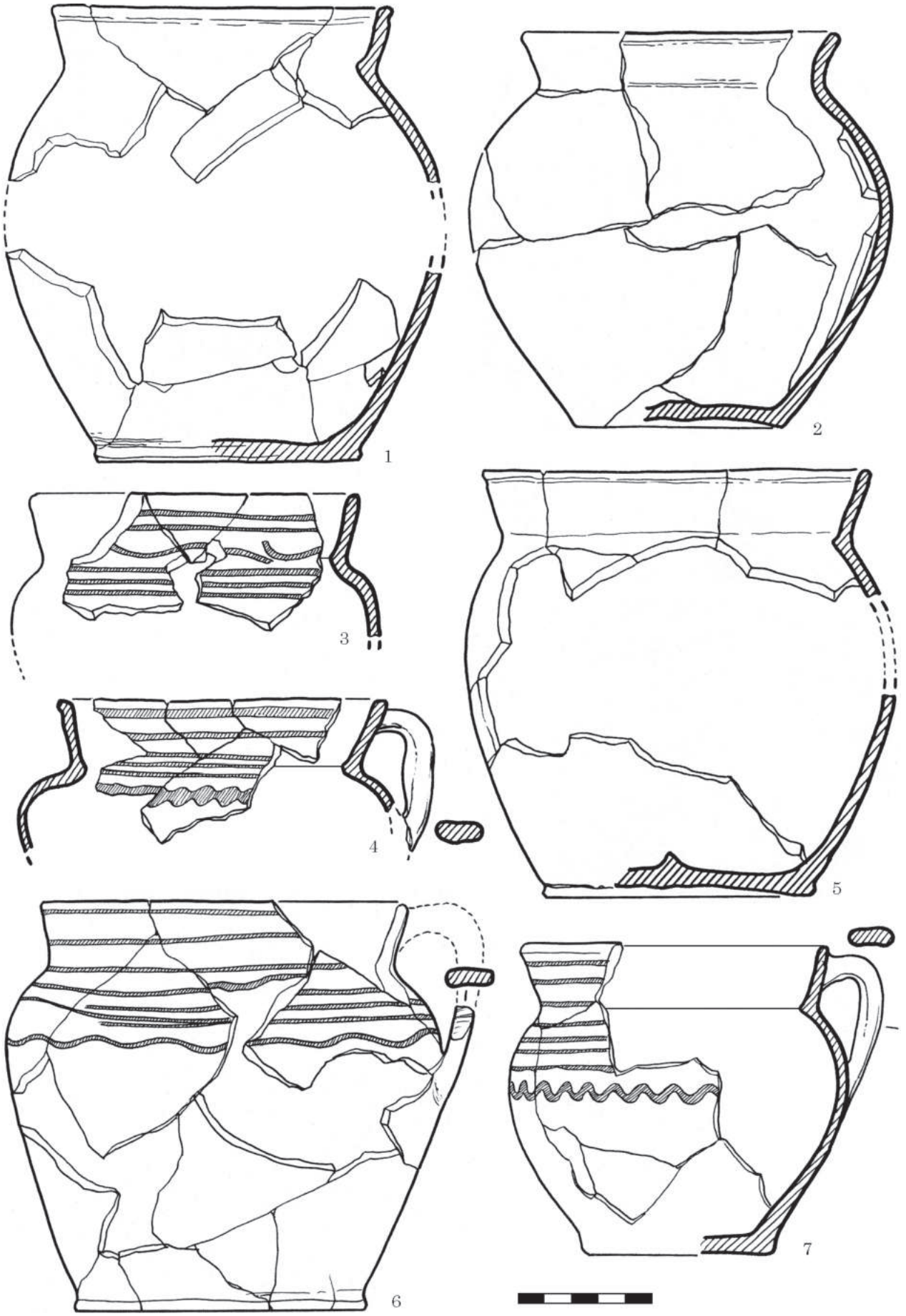

Рис. 78. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з будівлі розкопу біля церкви Спаса на Берестові у Києві (1989)

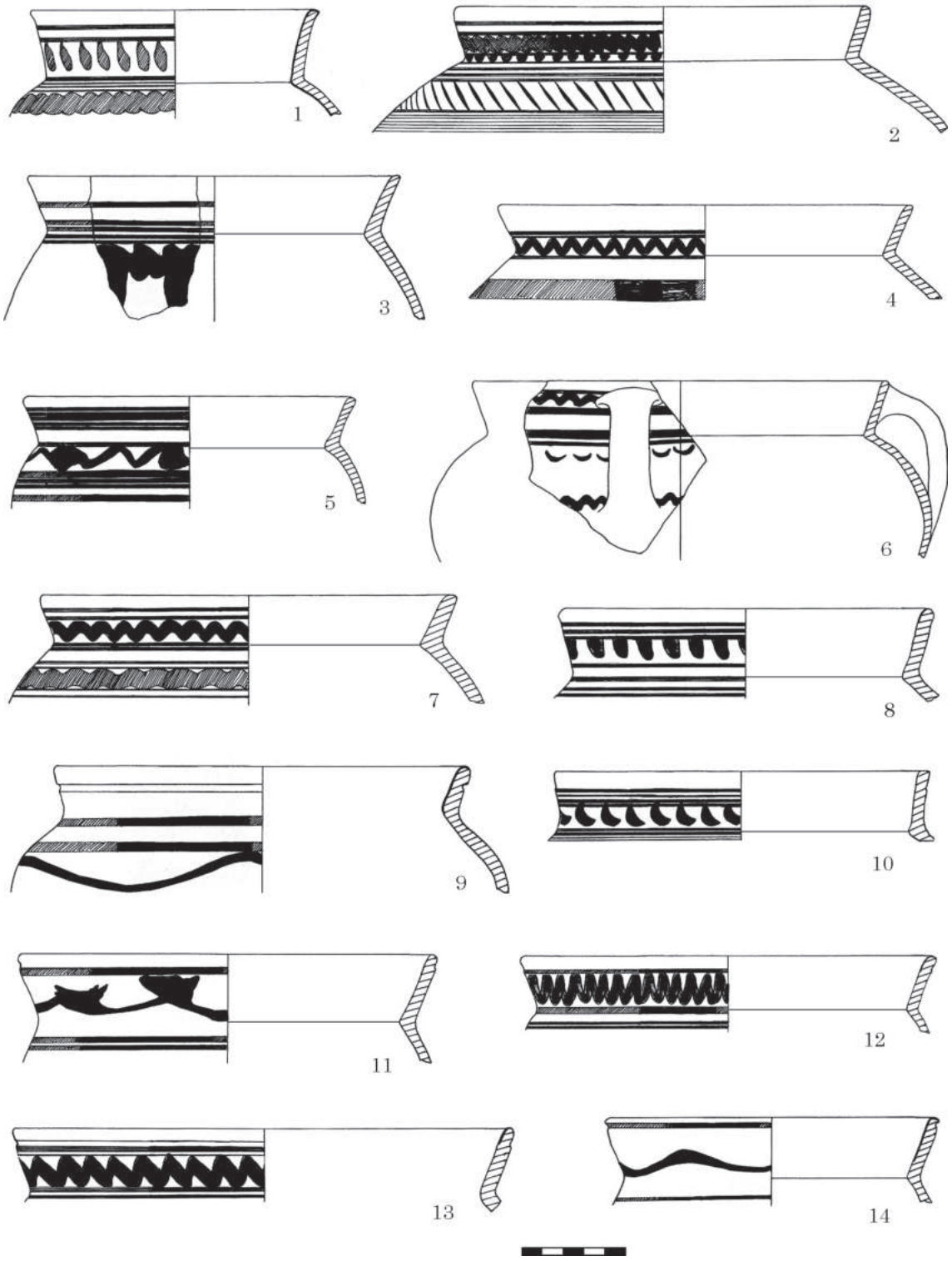

Рис. 79. Вінця горщиків першої половини — середини XVIII ст., з культурного шару біля гончарного горна розкопу 4 в урочищі Гончарі-Кожум'яки, Київ (1989)

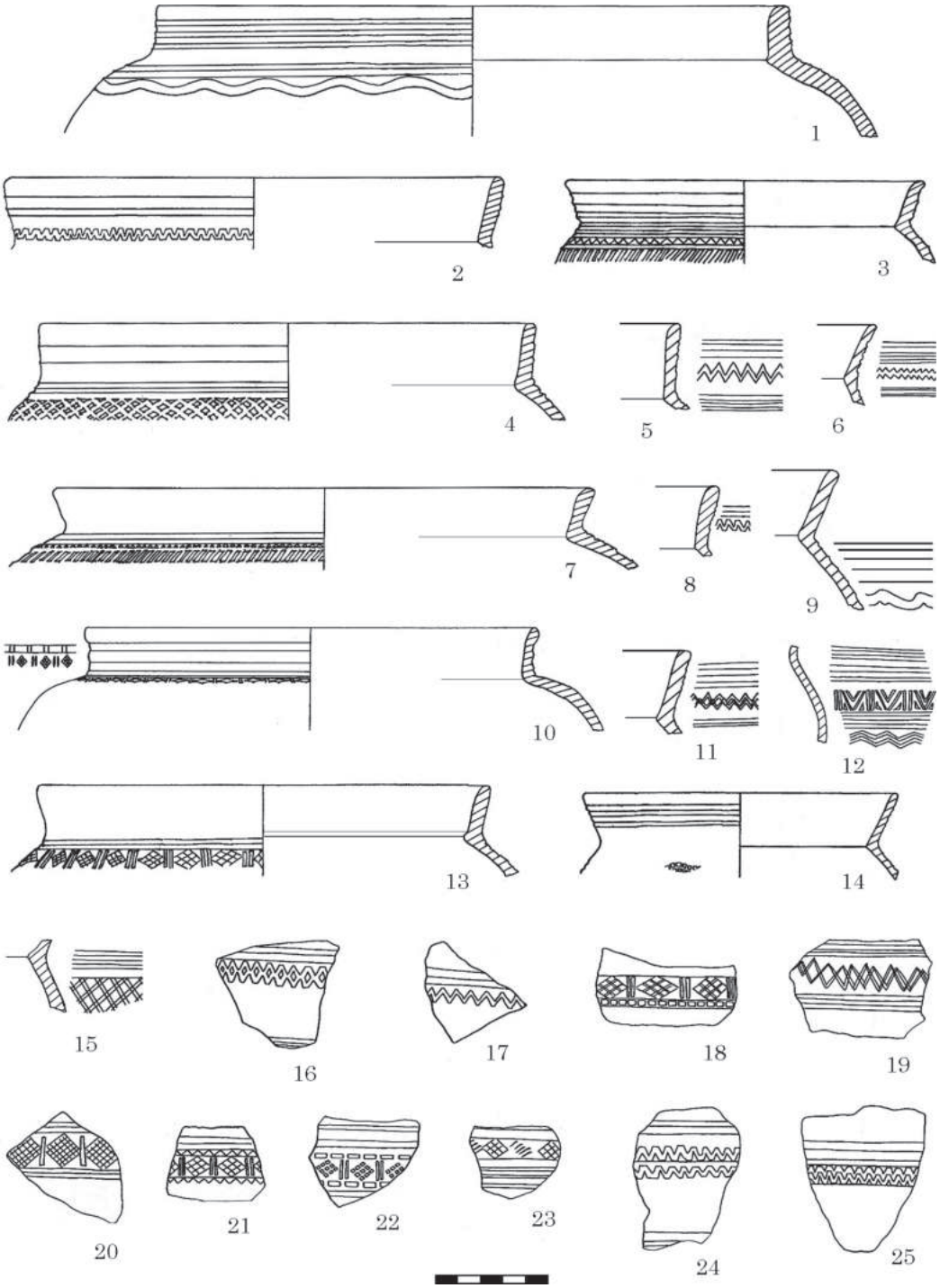

Рис. 80. Фрагменти *димлених* горщиків з відбитками коліщаток з культурного шару біля гончарного горна розкопу 4 в урочищі Гончарі-Кожум'яки, Київ, перша половина — середина XVIII ст. (1989)

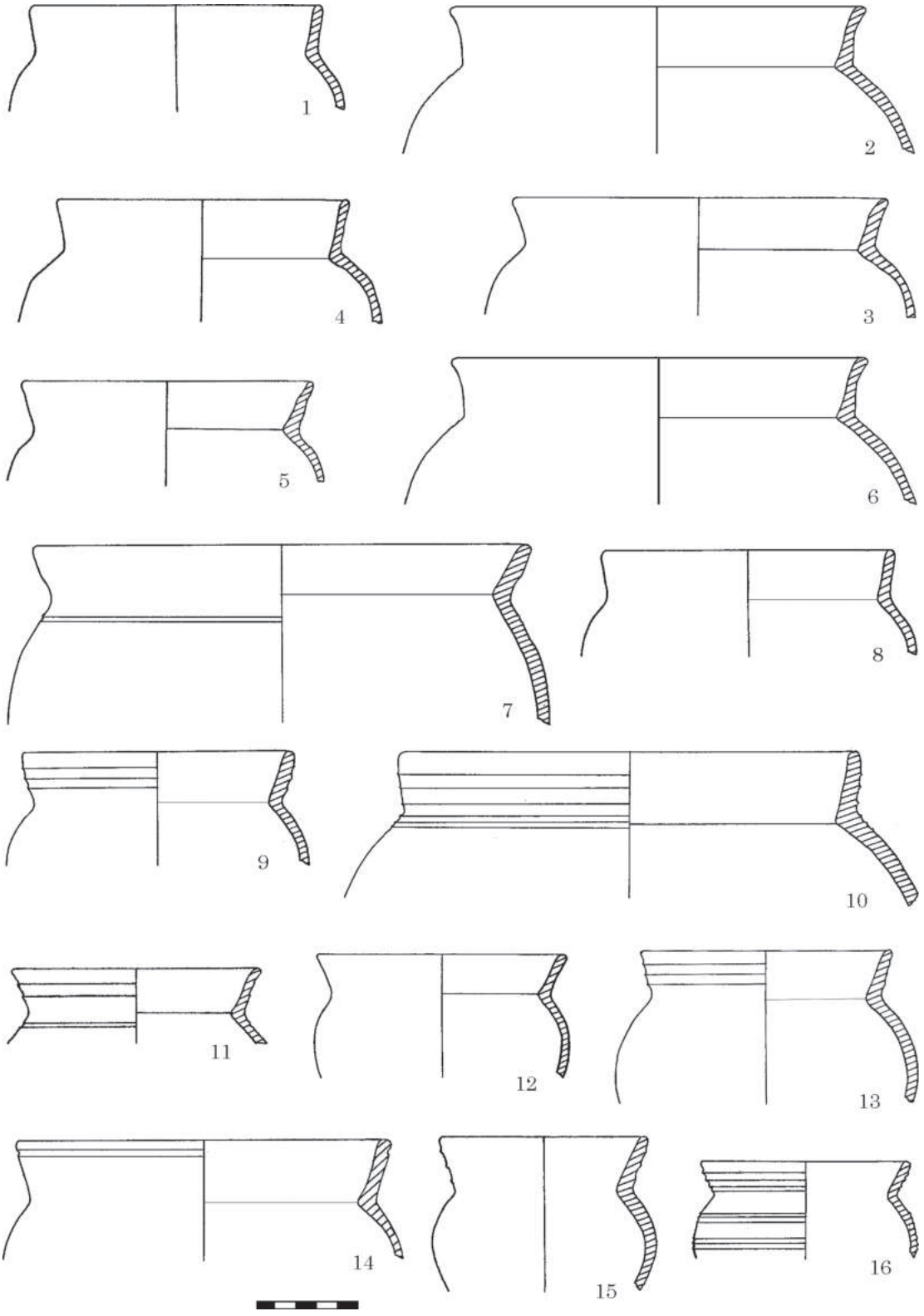

Рис. 81. Вінця горщиків першої половини — середини XVIII ст. з культурного шару біля гончарного горна розкопу 4 в урочищі Гончарі-Кожум'яки, Київ (1989)

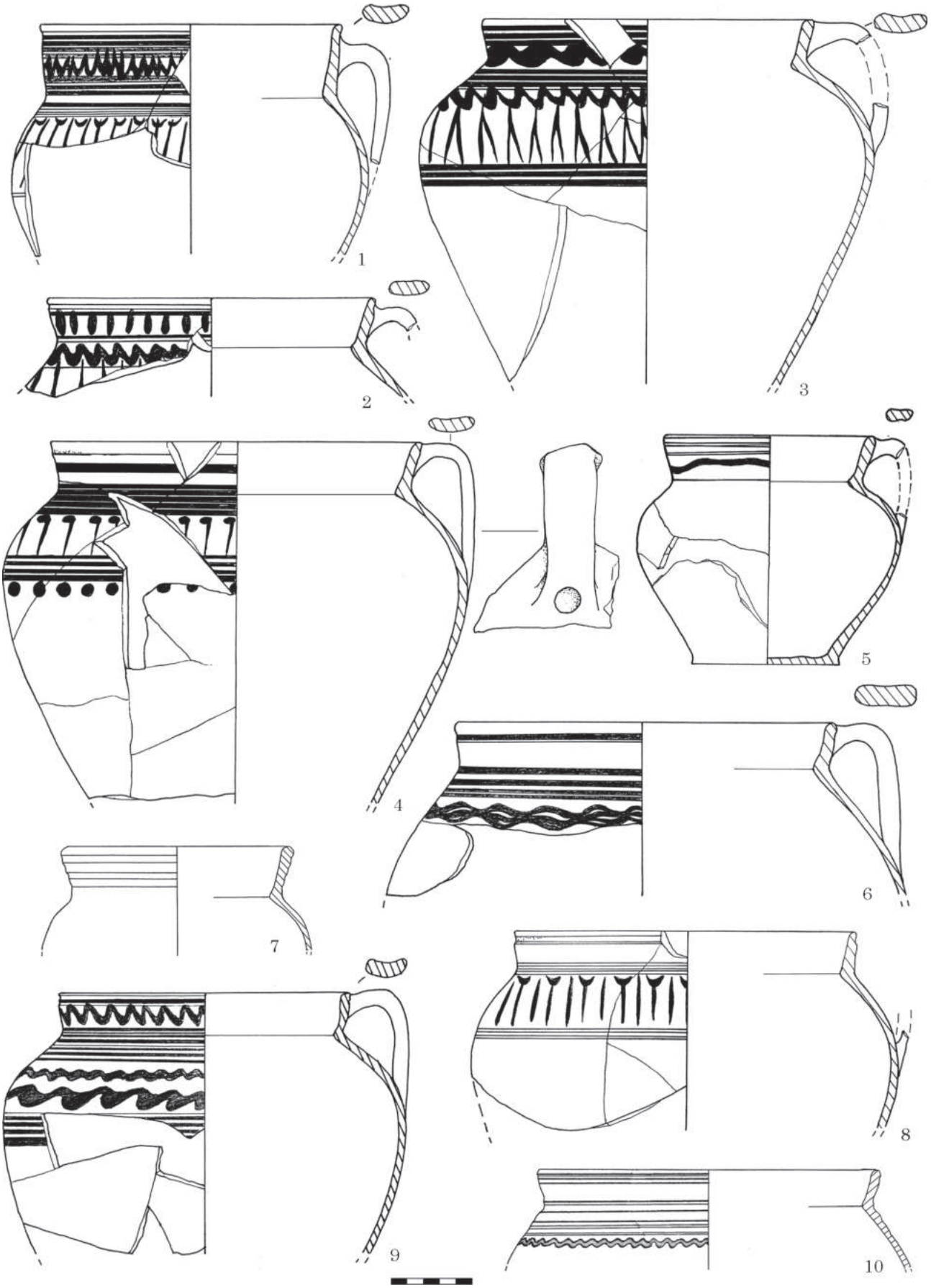

Рис. 82. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з ями 1 траншеї 18, МЗМ, Київ (1998)

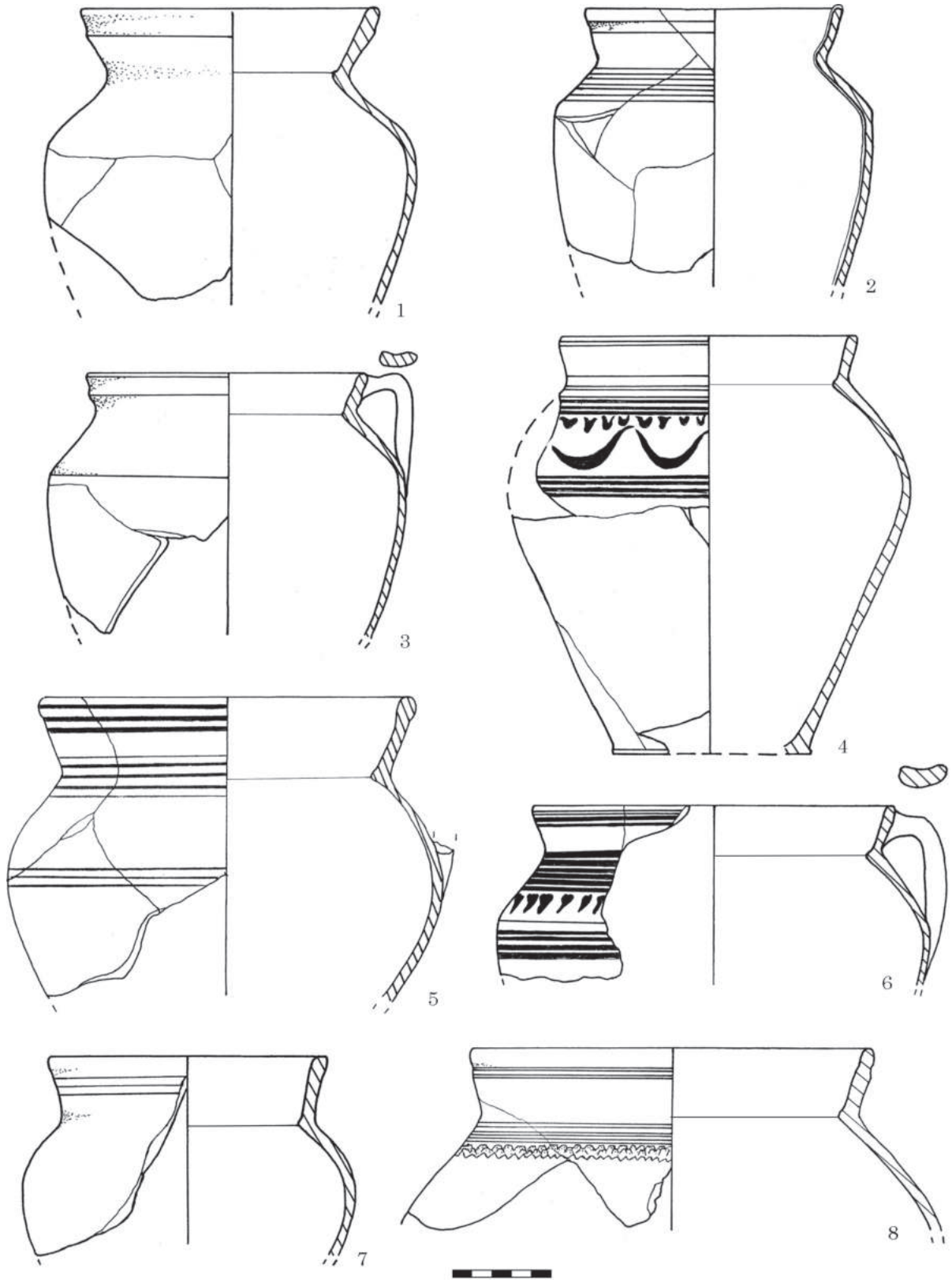

Рис. 83. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з ями 1 траншеї 18, МЗМ, Київ (1998)

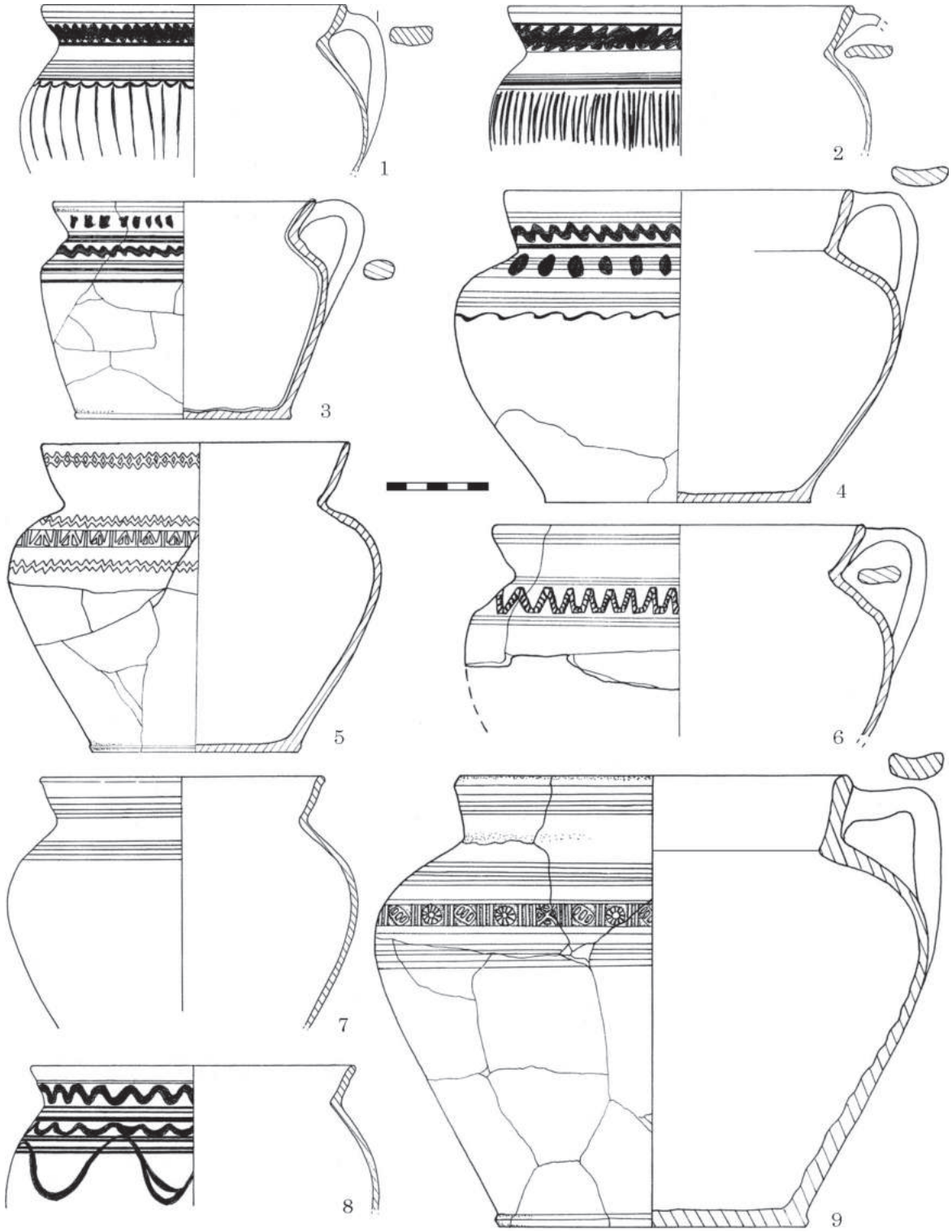

Рис. 84. Горщики середини XVIII ст. з об'єктів розкопу 1 (1999), МЗМ, Київ: 1—6 — яма 4; 7—9 — яма 3

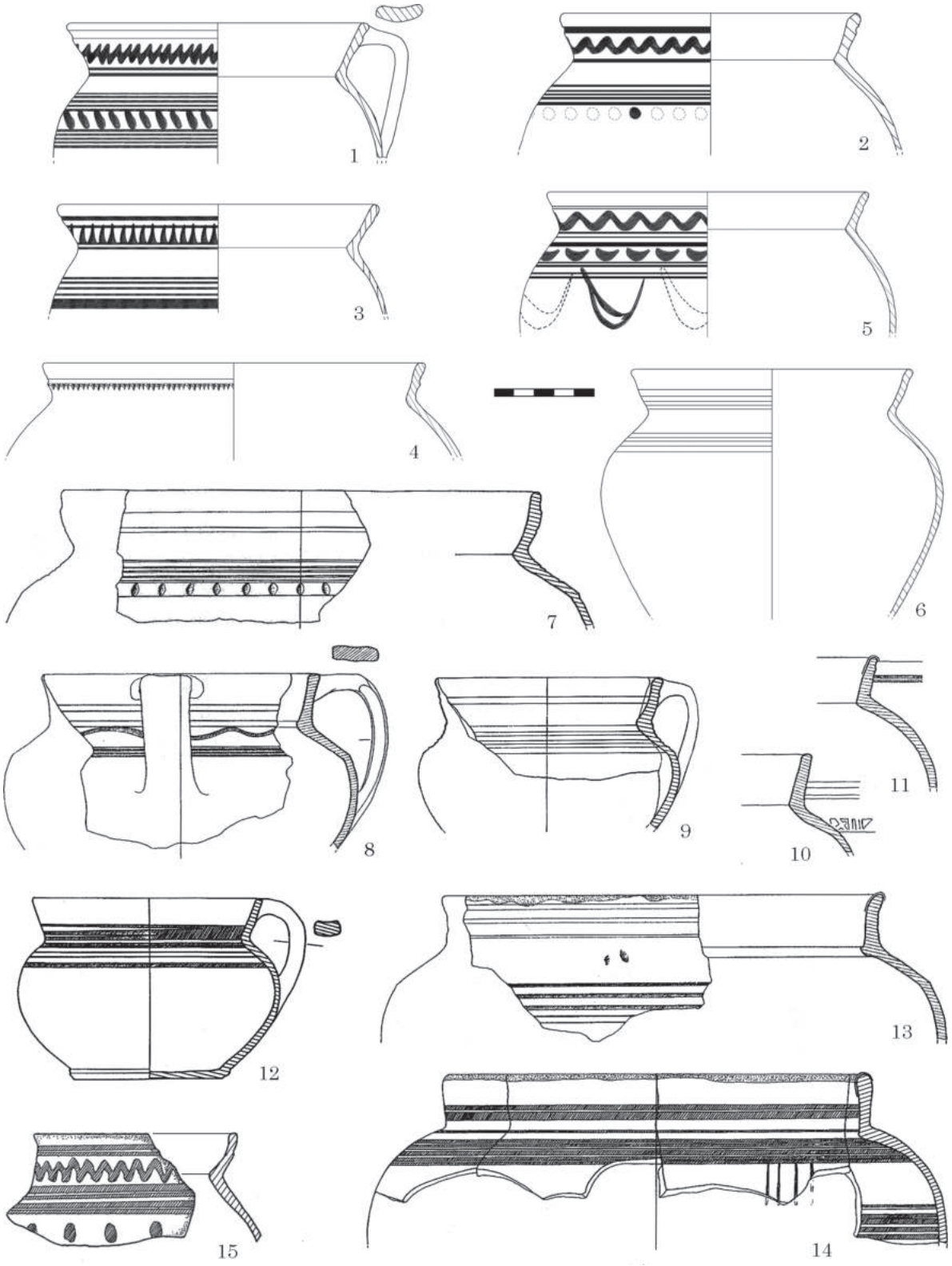

Рис. 85. Горщики XVIII ст. з об'єктів Верхнього Києва: 1—6 — МЗМ (1999), розкоп 1 (1—3 — яма 19; 4—6 — яма 24); вул. Велика Житомирська, 2 (7—9 — яма 7; 10—13 — яма 11; 14 — к. ш.); 15 — вул. Михайлівська, 24а, будівля 2 (за: Крижановський 2013, рис. 3: 5)

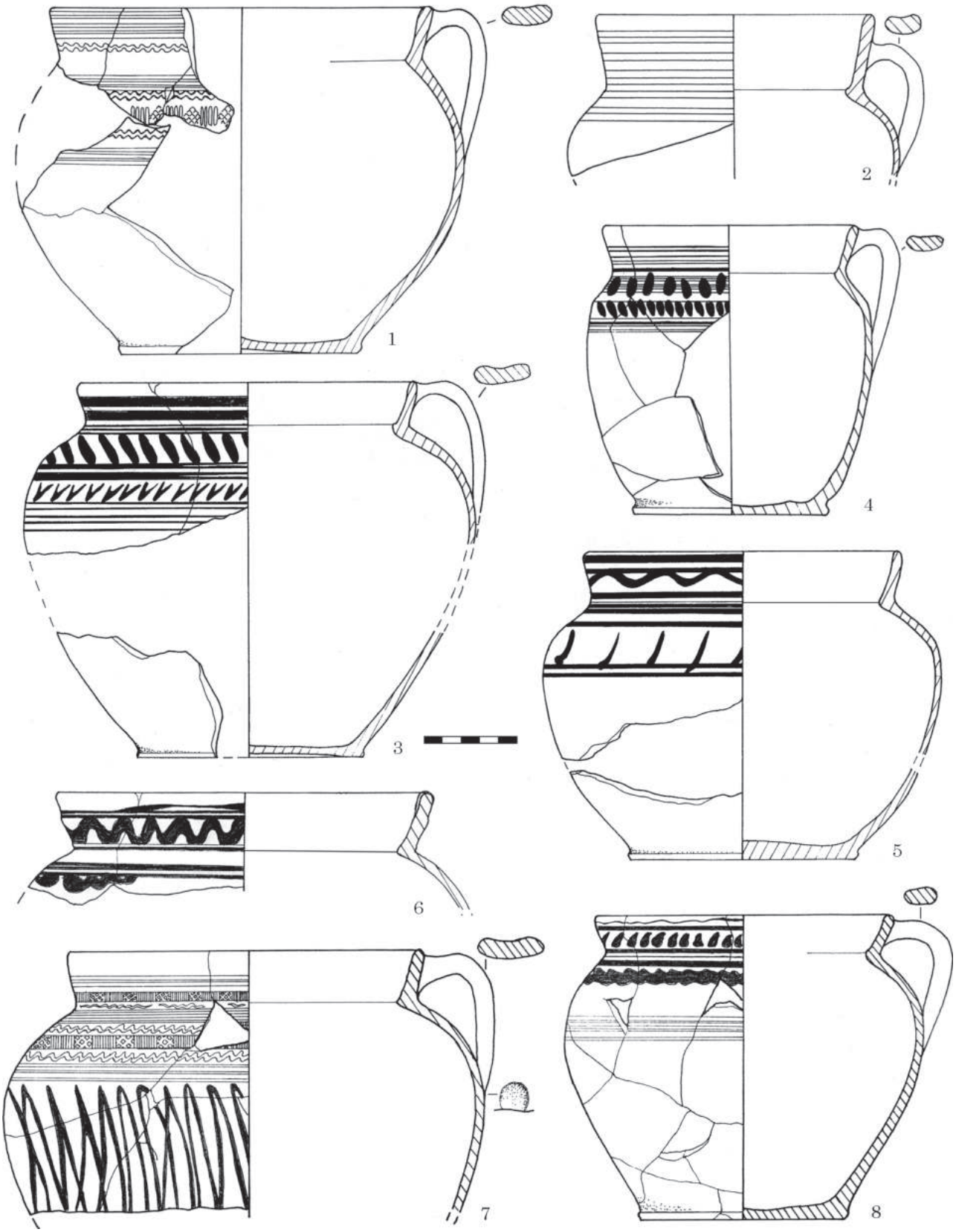

Рис. 86. Горщики XVIII ст. з культурного шару на території МЗМ, Київ (1998): 1—5 — шурф 8; 6—8 — шурф 10

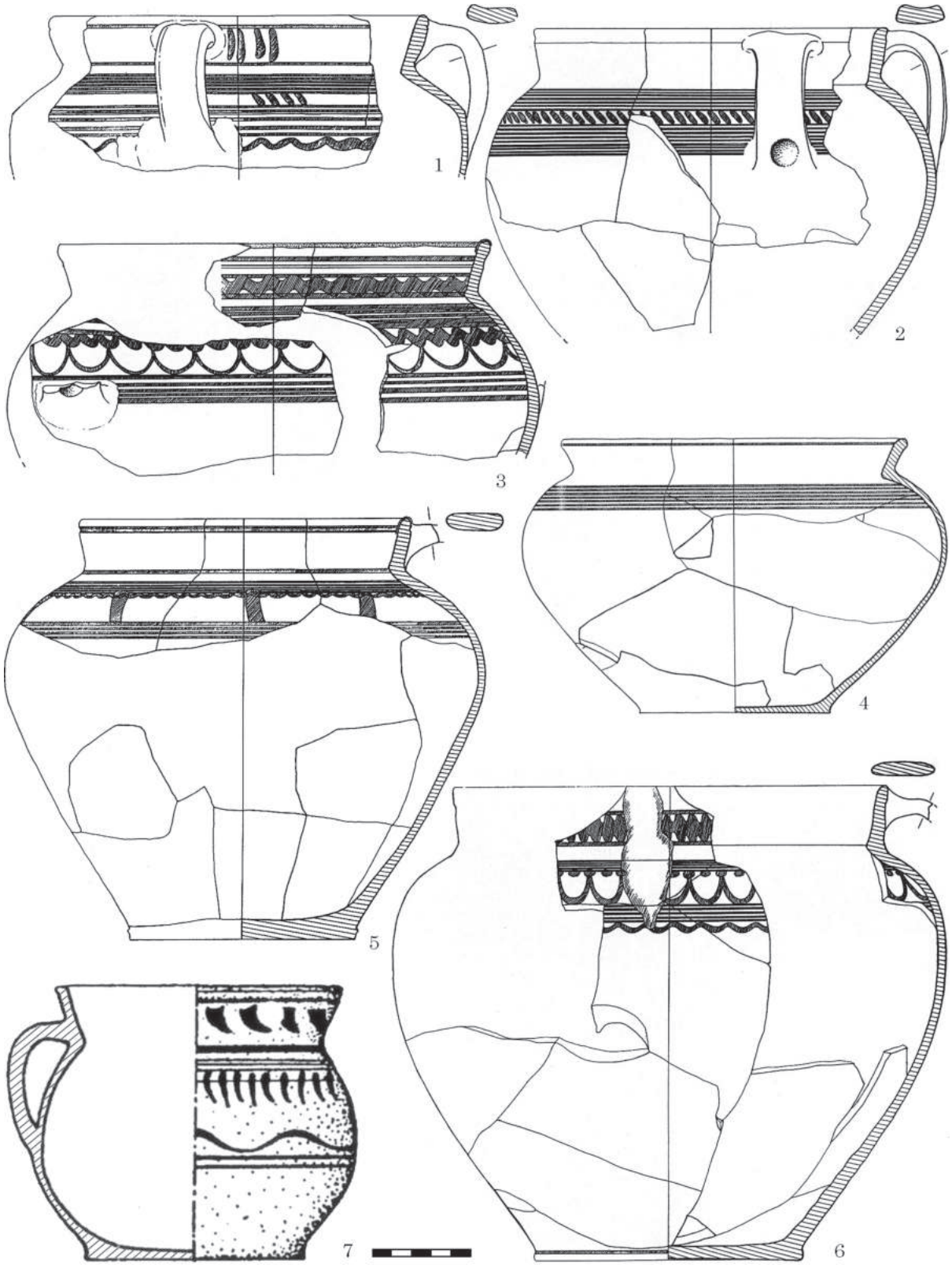

Рис. 87. Горщики окислюючого випалу з *описною* XVIII ст. з культурних шарів і об'єктів: 1—3, 5, 6 — Київ, вул. Велика Житомирська, 2, к. ш.; 4 — Вишгород, вул. Межигірського Спаса, к. ш.; 7 — Київ, вул. Цитадельна, яма (за: Пахар, Балакин 1995, рис. 3)

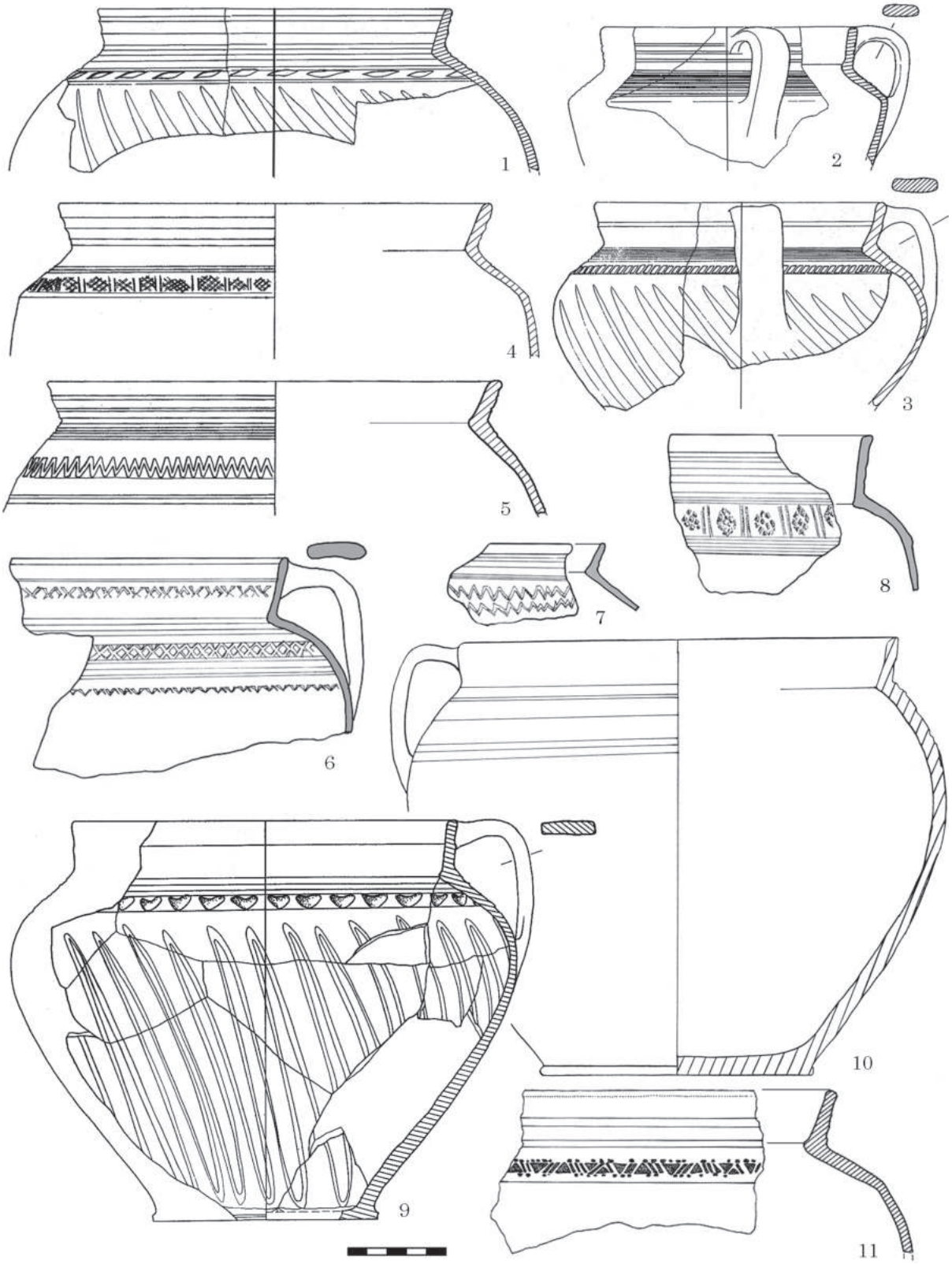

Рис. 88. *Димлені* горщики XVIII ст. з культурних шарів і об'єктів Києва: 1—5 — територія НЗ «Софія Київська»; 6—8 — вул. О. Гончара, 17—23, яма 7 (за: Крижановський 2012, рис. 3); 9 — вул. Велика Житомирська, 2; 10 — урочище Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, к. ш.; 11 — вул. Десятинна, 11а, яма 2 (за: Крижановський 2013, рис. 1)

Рис. 89. Горщики кінця XVII — середини XVIII ст. з об'єкта 19а розкопу 2 на Замковій горі у м. Біла Церква (2011)

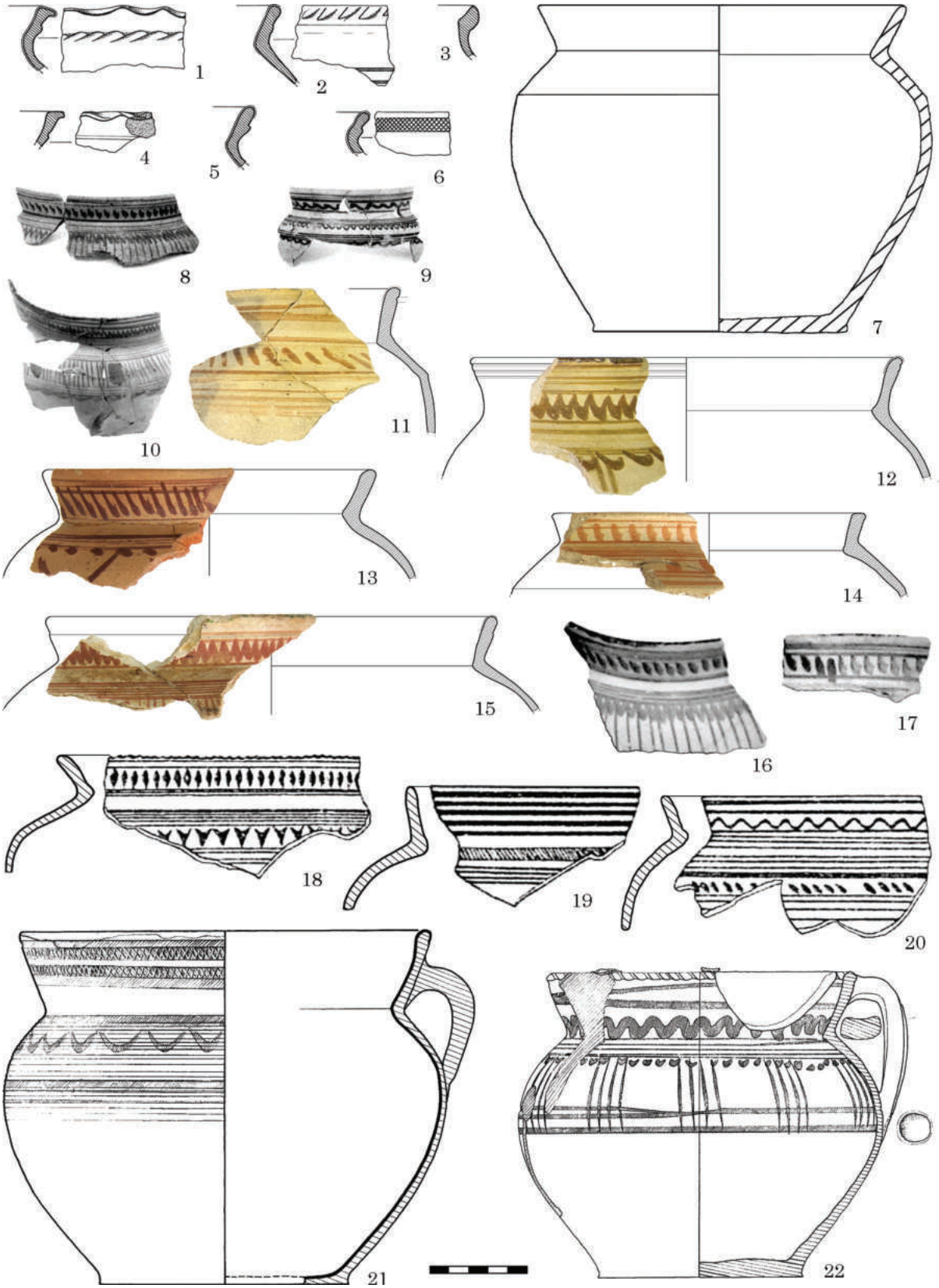

Рис. 90. Горщики з об'єктів і культурних шарів: 1—7 — урочище Гончарі-Кожум'яки (1—6 — культурний шар 1 розкопу 14, перша половина XVII ст.; 8—10 — заповнення гончарного горну розкопу 14 (1992), друга половина XVII — початок XVIII ст.; 7 — заповнення гончарного горну в траншеї 3 (1990), перша половина XVIII ст.); 11—15 — вул. Кирилівська, 37 (2016), культурний шар, XVIII ст.; 16, 17 — склепіння Софійського собору, XVIII ст. (за: Тоцкая 1974, рис. 23: 2), 22 — НЗ «Софія Київська», культурний шар, перша половина XVIII ст.; 21 — Контрактова пл., 2 (1994), яма 1, друга половина XVII ст.; 18—20 — Переяслав (1989), заповнення гончарного горну, XVIII ст. (за: Буйлук 1993, рис. 2)

Рис. 91. Горщики кінця XVII — початку XVIII ст. з ями 7 в траншеї 7, МЗМ, Київ (1998)

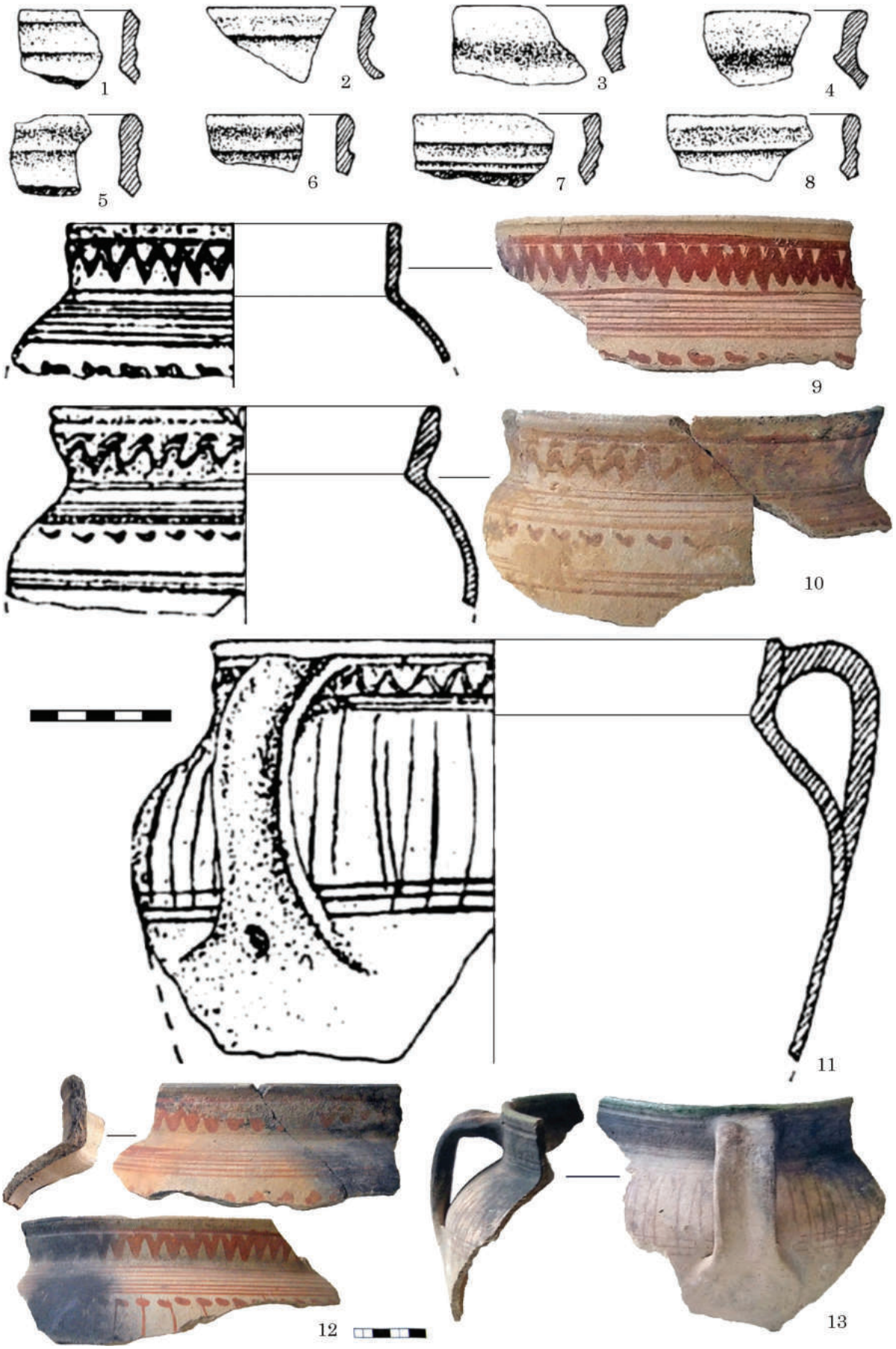

Рис. 92. Горщики з гончарного горну в пров. Лаврському, Київ (2000), 1679—1708 рр.: 1—8 — прошарок сирцевої кераміки на дні топкової камери, 9—13 — заповнення топкової камери (малюнки 1—11 за: Балакін 2003, рис. 2: 5; 3: 2, 3, 5)

Рис. 93. Горщики середини XVIII ст. з ями 2 шурфу 4 на території МЗМ, Київ (1998)

Рис. 94. Горщики з об'єктів середини — другої половини XVIII ст. шурфу 4, МЗМ, Київ (1998): 1—4 — яма 1; 5—8 — яма 2

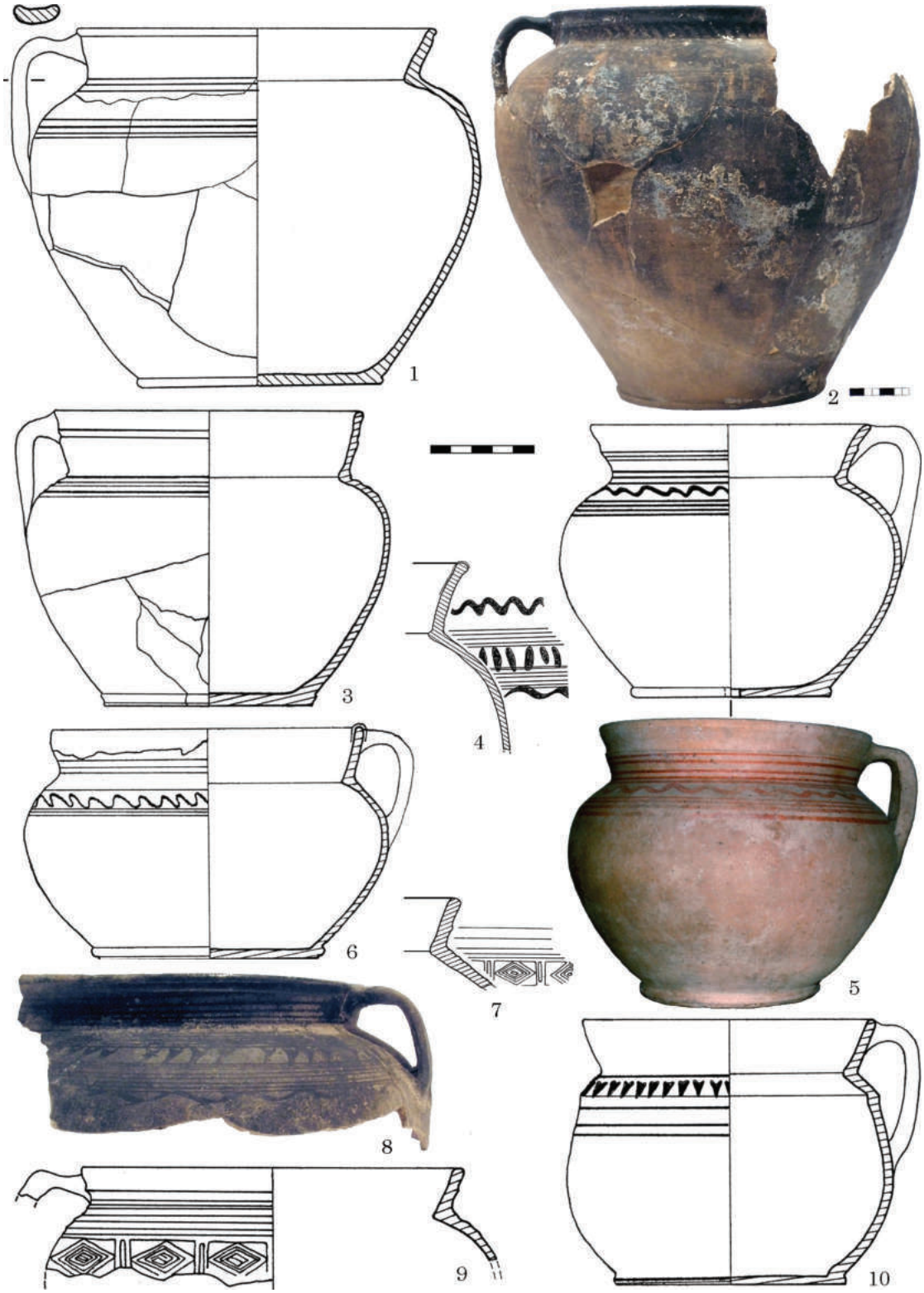

Рис. 95. Горщики другої половини XVIII ст. з ями 1 шурфу 4, МЗМ, Київ (1998)

Рис. 96. Горщики середини XVIII ст. з ями в Братському корпусі НЗ «Софія Київська» (1973)

Рис. 97. Горщики середини XVIII ст. з ями в Братському корпусі НЗ «Софія Київська» (1973)

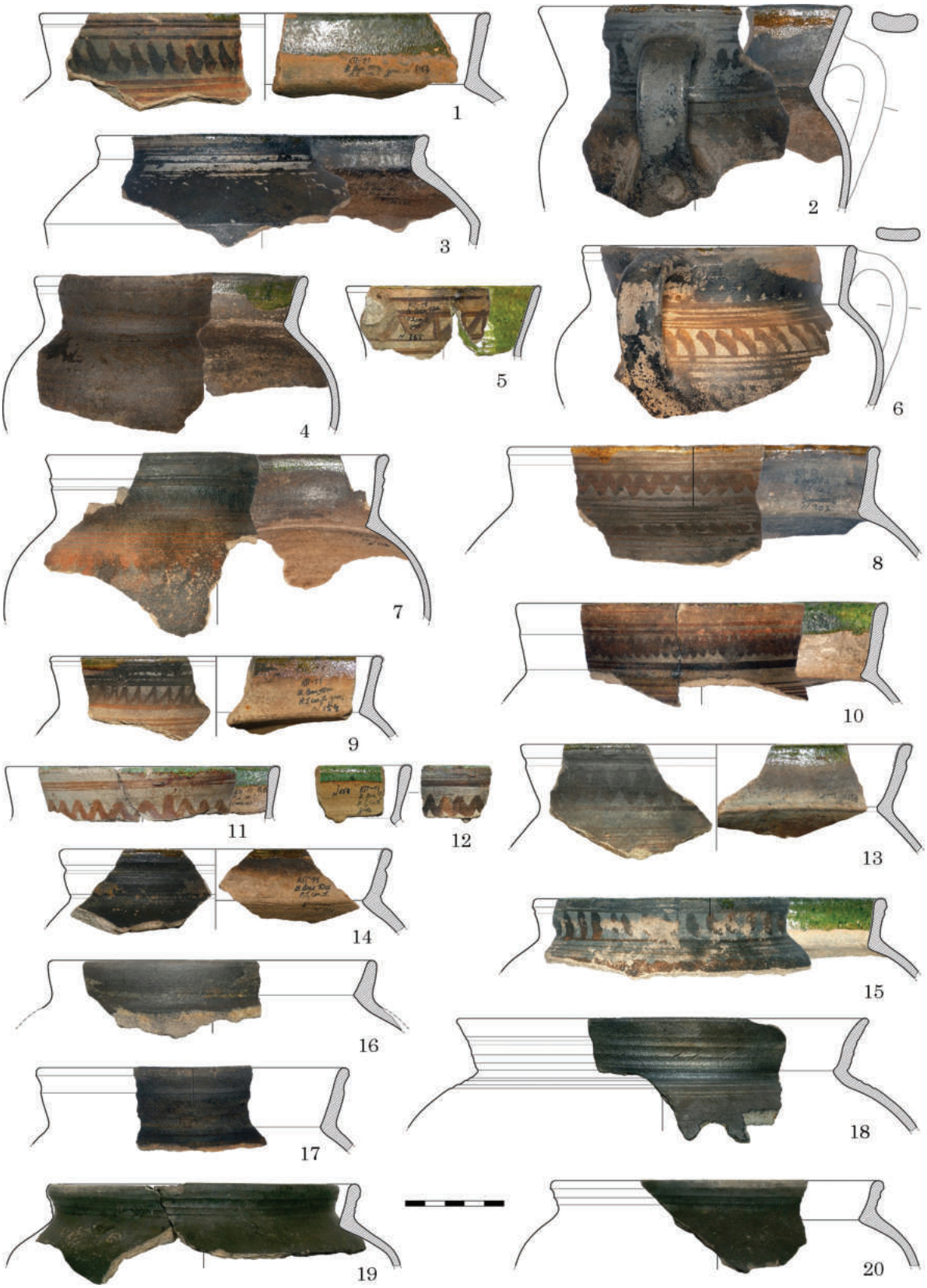

Рис. 98. Горщики XVIII ст. зі споруди 1 по вул. Верхній Вал, 10а на Київському Подолі (2011)

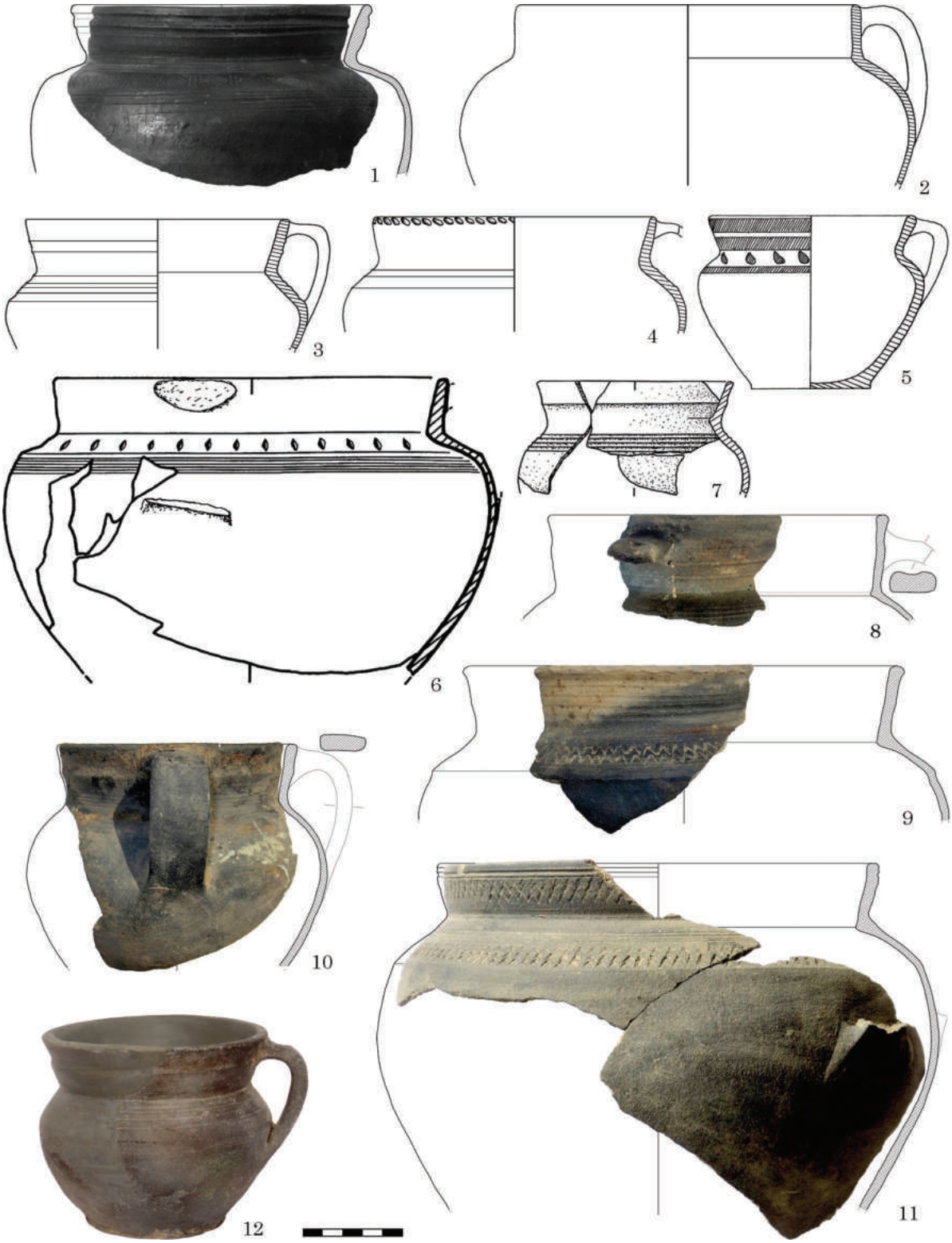

Рис. 99. Горщики XVIII — початку XIX ст. з об'єктів і культурних шарів Києва: 1 — об'єкт 2 по вул. Кирилівській, 37; 2—5 — яма 1 по вул. Сагайдачного, 18; 6, 7 — будівля з розкопу 3 (прирізка 1) по вул. Воздвиженській, 25; 8—11 — культурний шар (об'єкт?), МЗМ (1944); 12 — яма 1 по вул. Спаській, 24

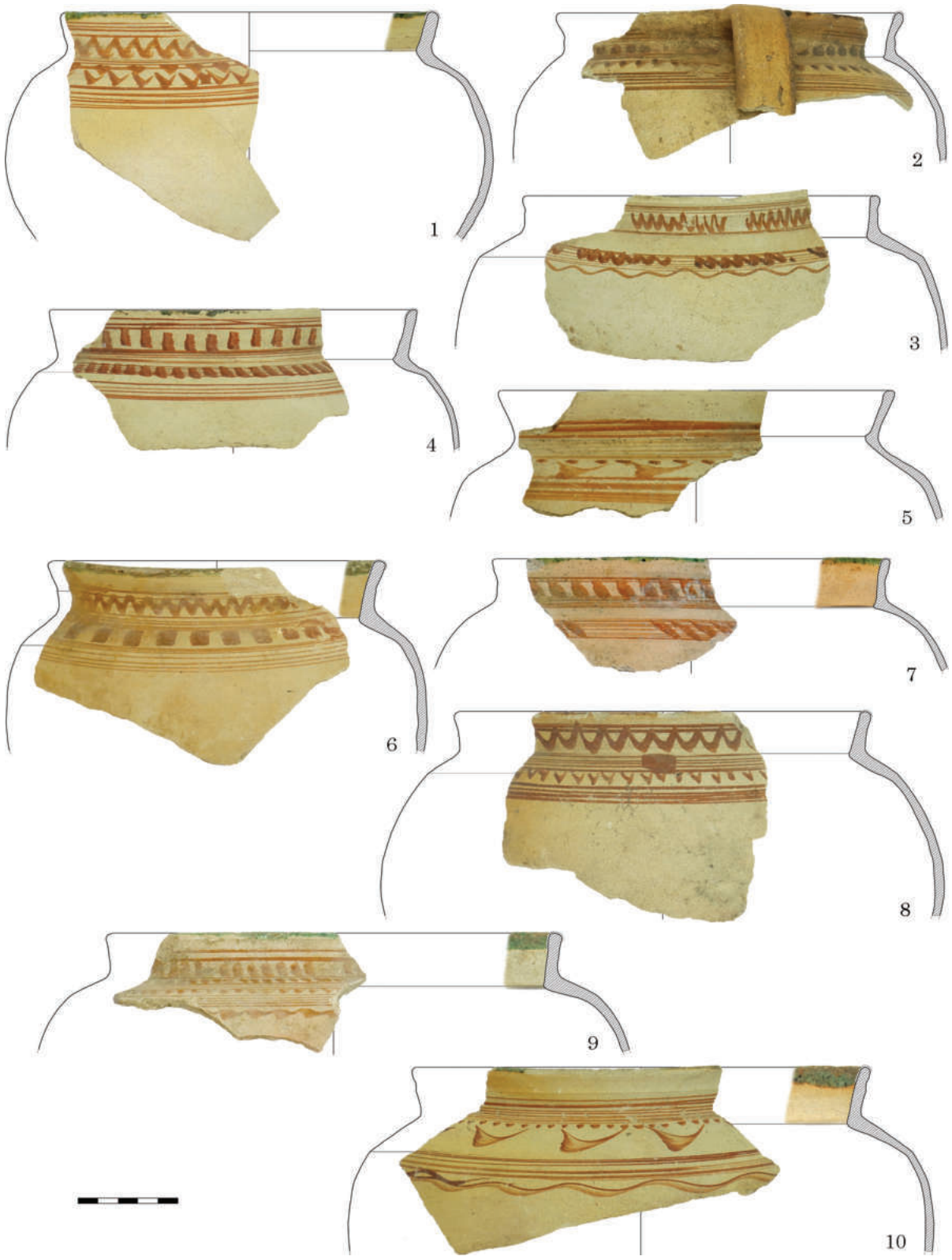

Рис. 100. Горщики середини XVIII ст. з гончарного комплексу Микільського Полика, Київ (урочище Асколь-дова Могила, 1997): заповнення горну, ями, будівлі

Рис. 101. Горщики середини XVIII ст. із заповнення гончарного горну на Микільському Полику, Київ (урочище Аскольдова Могила, 1997)

Рис. 102. Горщики середини XVIII ст. із заповнення гончарного горну на Микільському Полику, Київ (урочище Аскольдова Могила, 1997)

Рис. 103. Горщики середини XVIII ст. з залишками випаленої глини з конструкції (?) гончарного горну на Микільському Полику, Київ (урочище Аскольдова Могила, 1997)

Рис. 104. Горщики середини — другої половини XVIII ст. з гончарних комплексів в урочищі Гончарі-Кожум'яки, Київ (1992, 2004): 1, 2 — розкоп 13, заповнення горну 1; 3 — розкоп 14, будівля 1; 4—15 — розкоп 8, яма для браку біля горну 1

Рис. 105. Горщики середини — другої половини XVIII ст. із заповнення гончарного горну 2 розкопу 8 в урочищі Гончарі-Кожум'яки, Київ (1992)

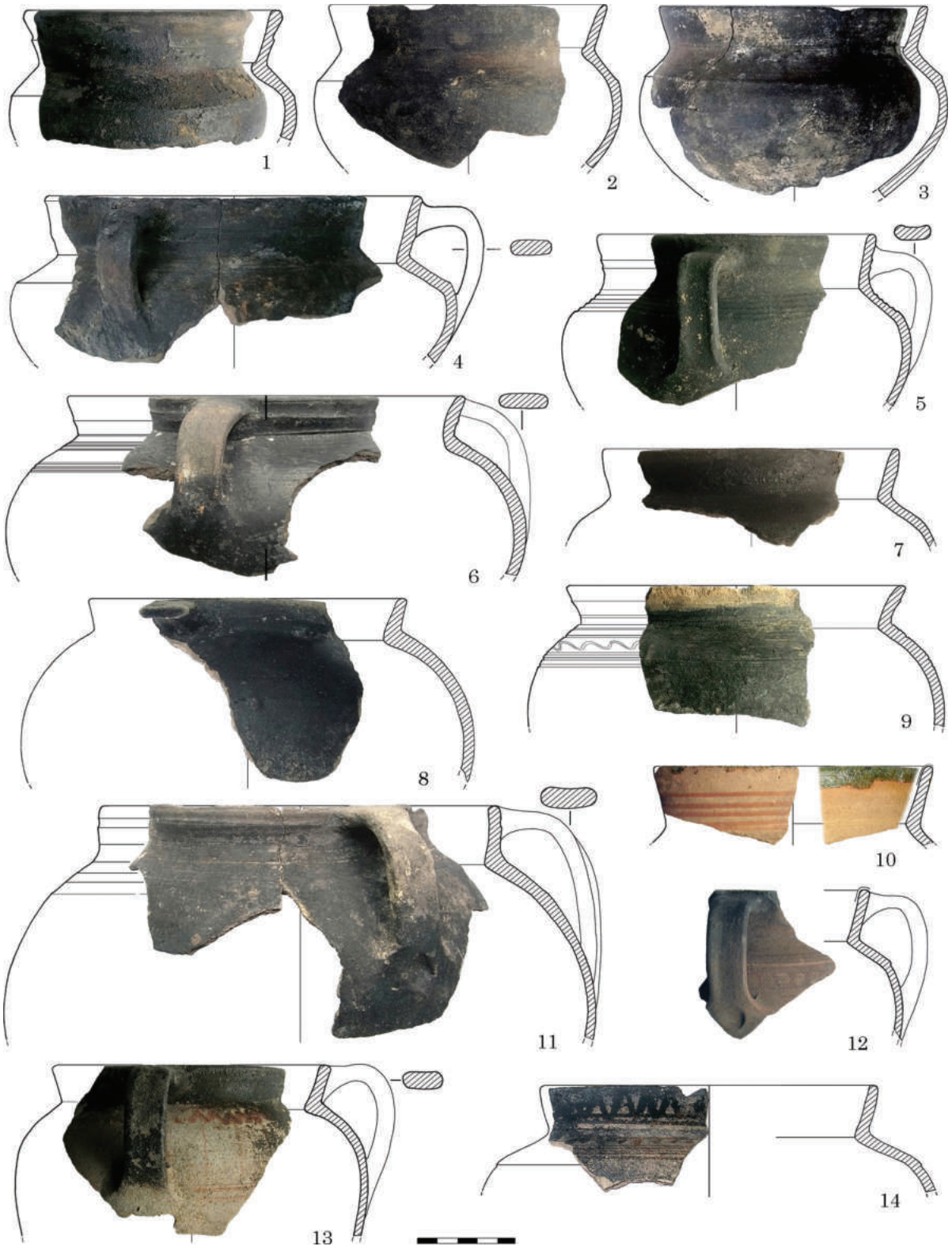

Рис. 106. Горщики кінця XVIII — початку XIX ст. з об'єкту 1 по вул. Спаській, 35, Київський Поділ (2008)

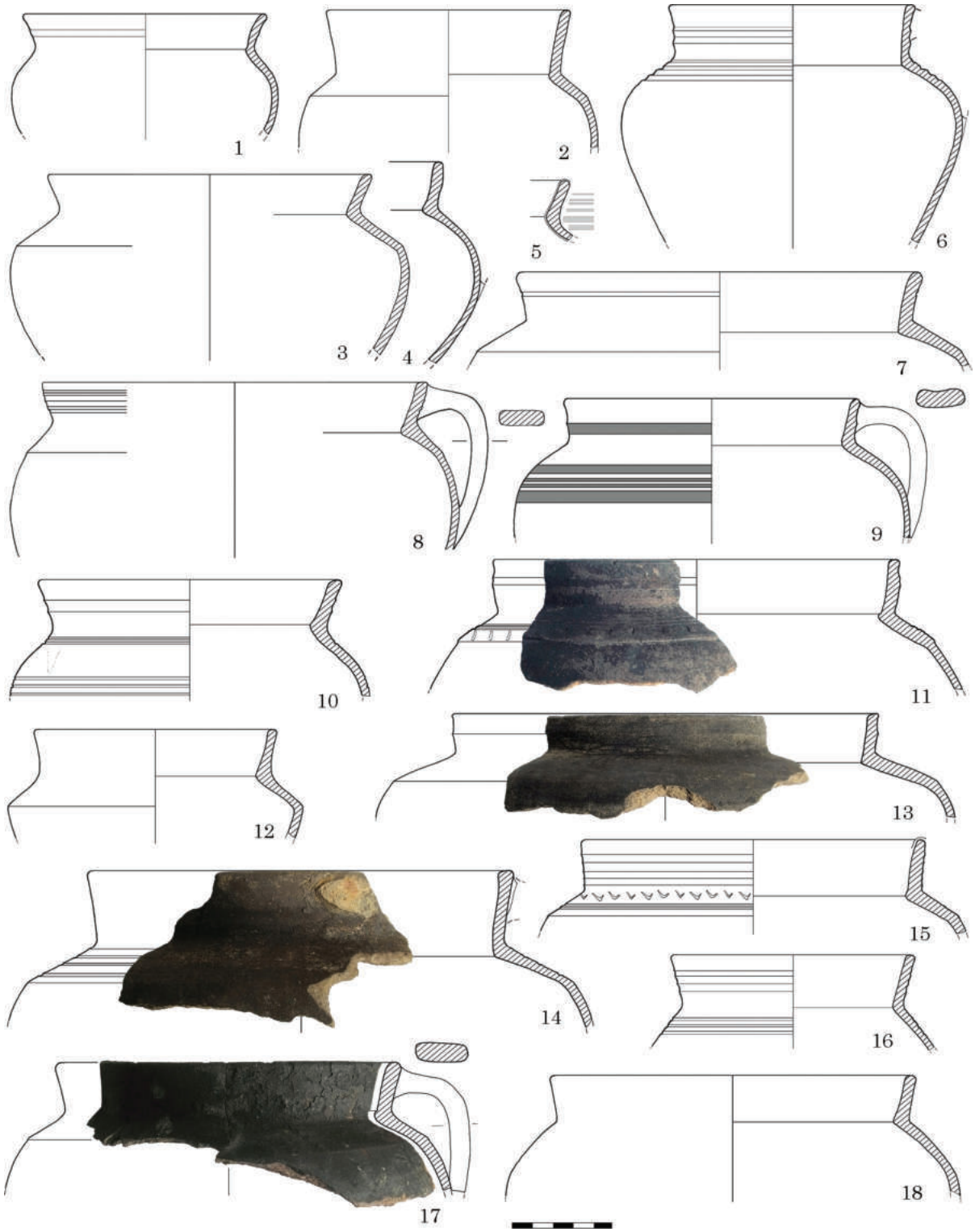

Рис. 107. Горщики кінця XVIII — початку XIX ст. з об'єкту 1 по вул. Спаській, 35, Київський Поділ (2008)

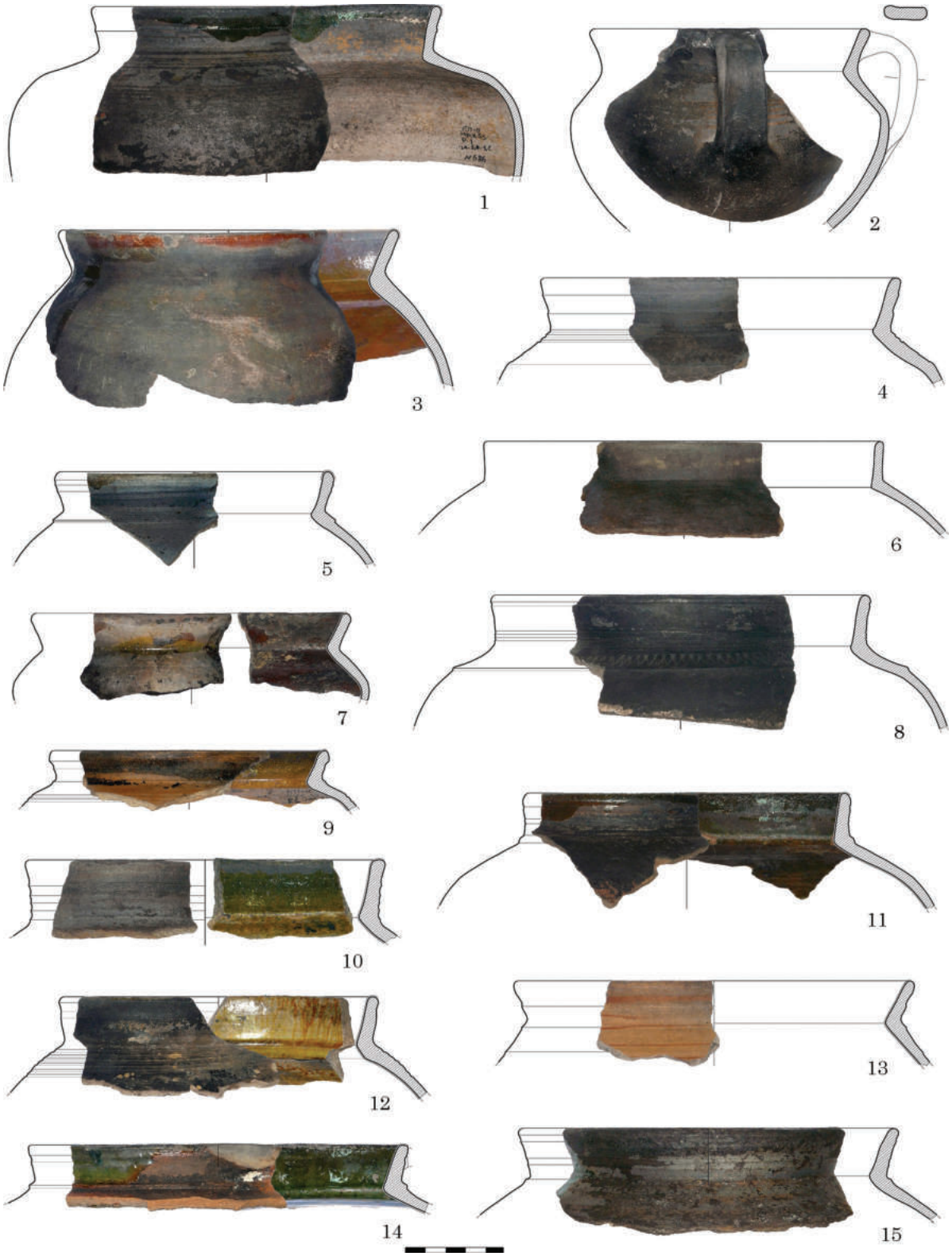

Рис. 108. Горщики з культурного шару XIX ст. по вул. Щекавицькій, 53, Київ (2011)

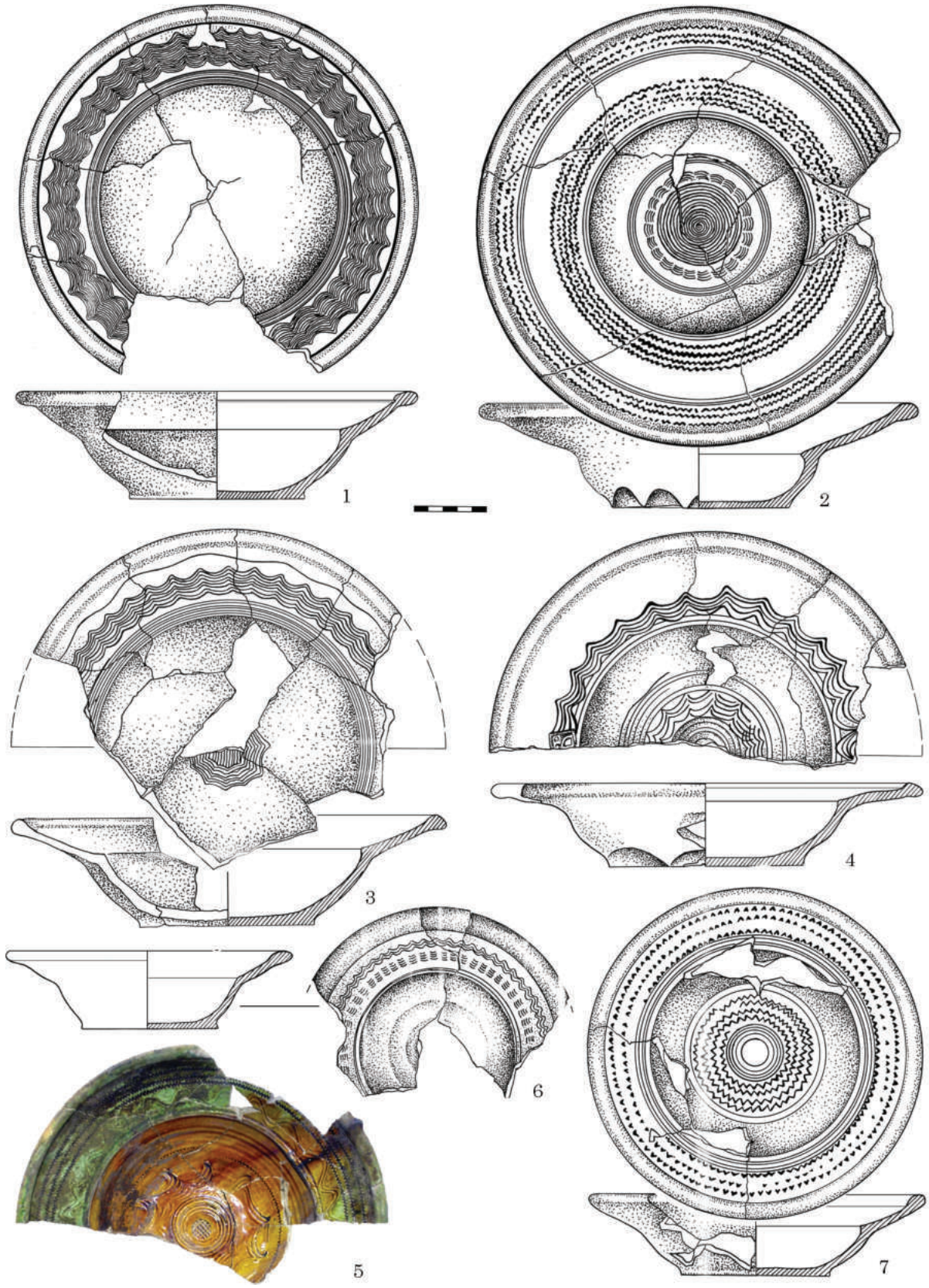

Рис. 109. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів розкопу 3 Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005): 1—3 — об'єкт 20; 4, 7 — об'єкт 19; 5 — яма 3; 6 — об'єкт 10

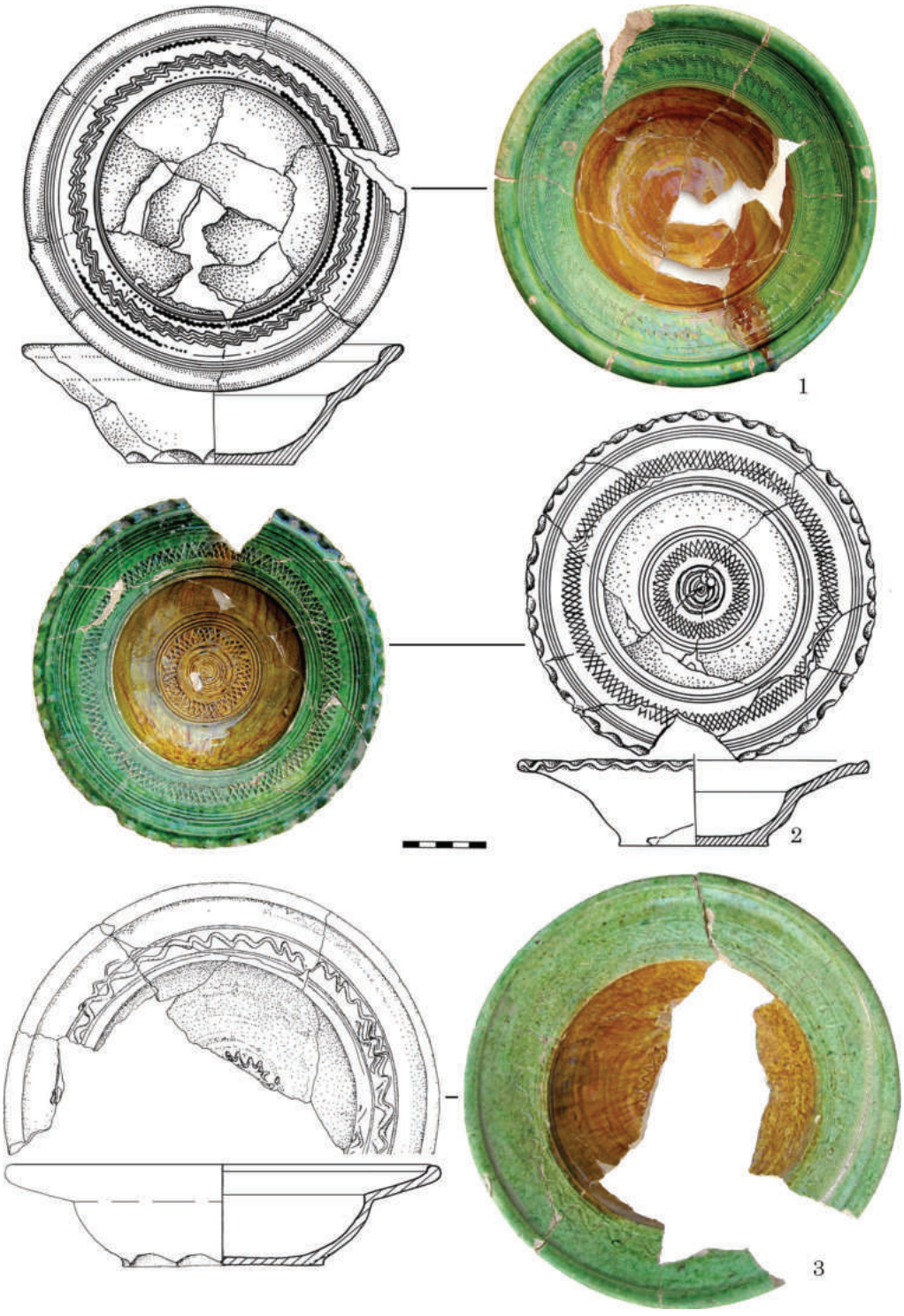

Рис. 110. Тарілки з двоколірною поливою з об'єктів розкопу 3 Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005—2009): 1, 2 — об'єкт 24; 3 — об'єкт 26

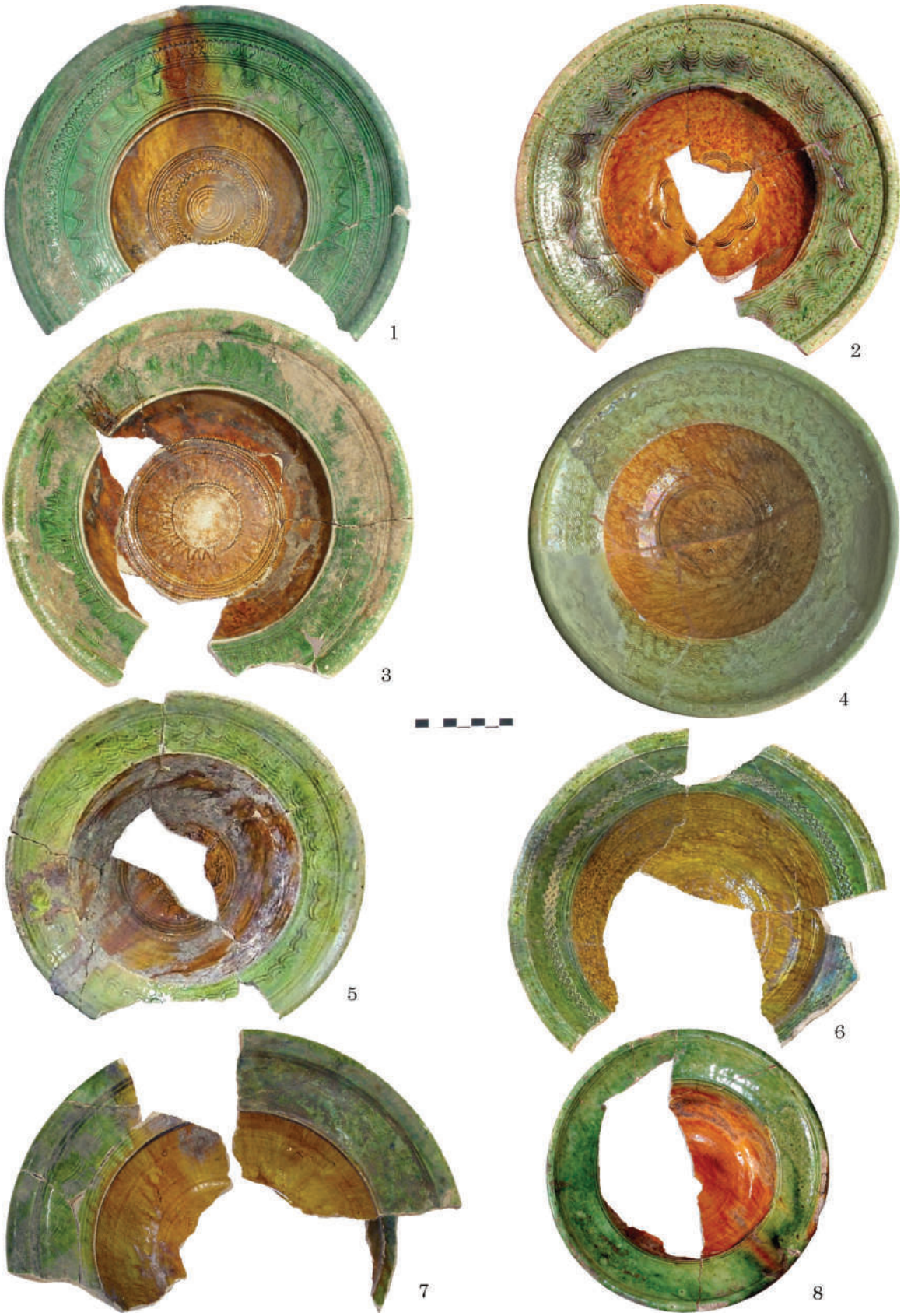

Рис. 111. Тарілки з двоколірною поливою з об'єктів Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005—2009): 1, 3, 8 — розкоп 1 (1 — культурний шар; 8 — об'єкт 1; 3 — яма 16); 2, 6, 7 — розкоп 3 (2 — яма 11; 6 — об'єкт 7; 7 — яма 3); 4, 5 — розкоп 4, об'єкт 3

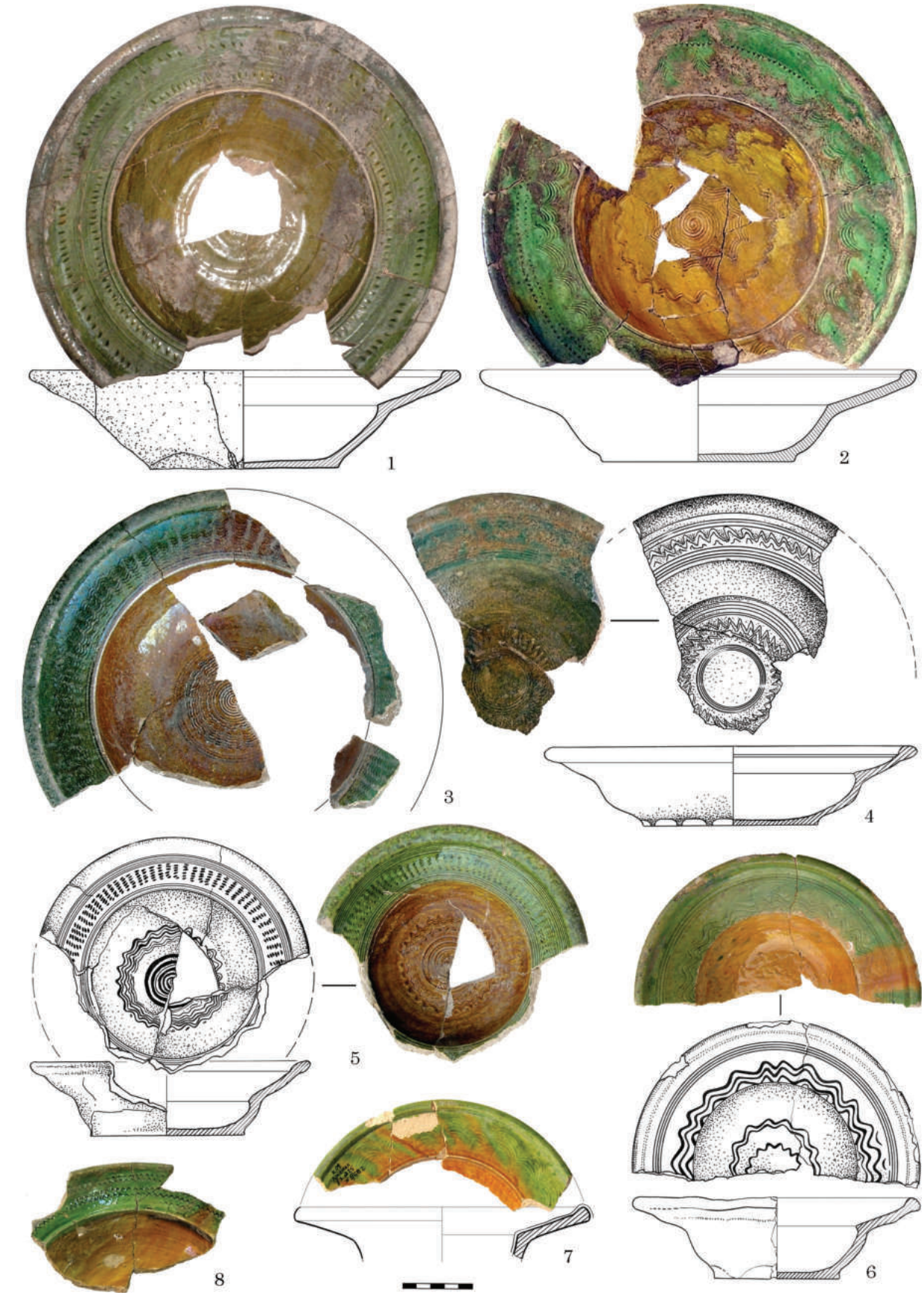

Рис. 112. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005—2009): 1—7 — розкоп 3 (1 — об'єкт 3; 2 — яма 3; 3 — об'єкт 19; 4 — яма 12; 5 — об'єкт 24; 6 — об'єкт 21; 7 — об'єкт 25); 8 — розкоп 4, об'єкт 1

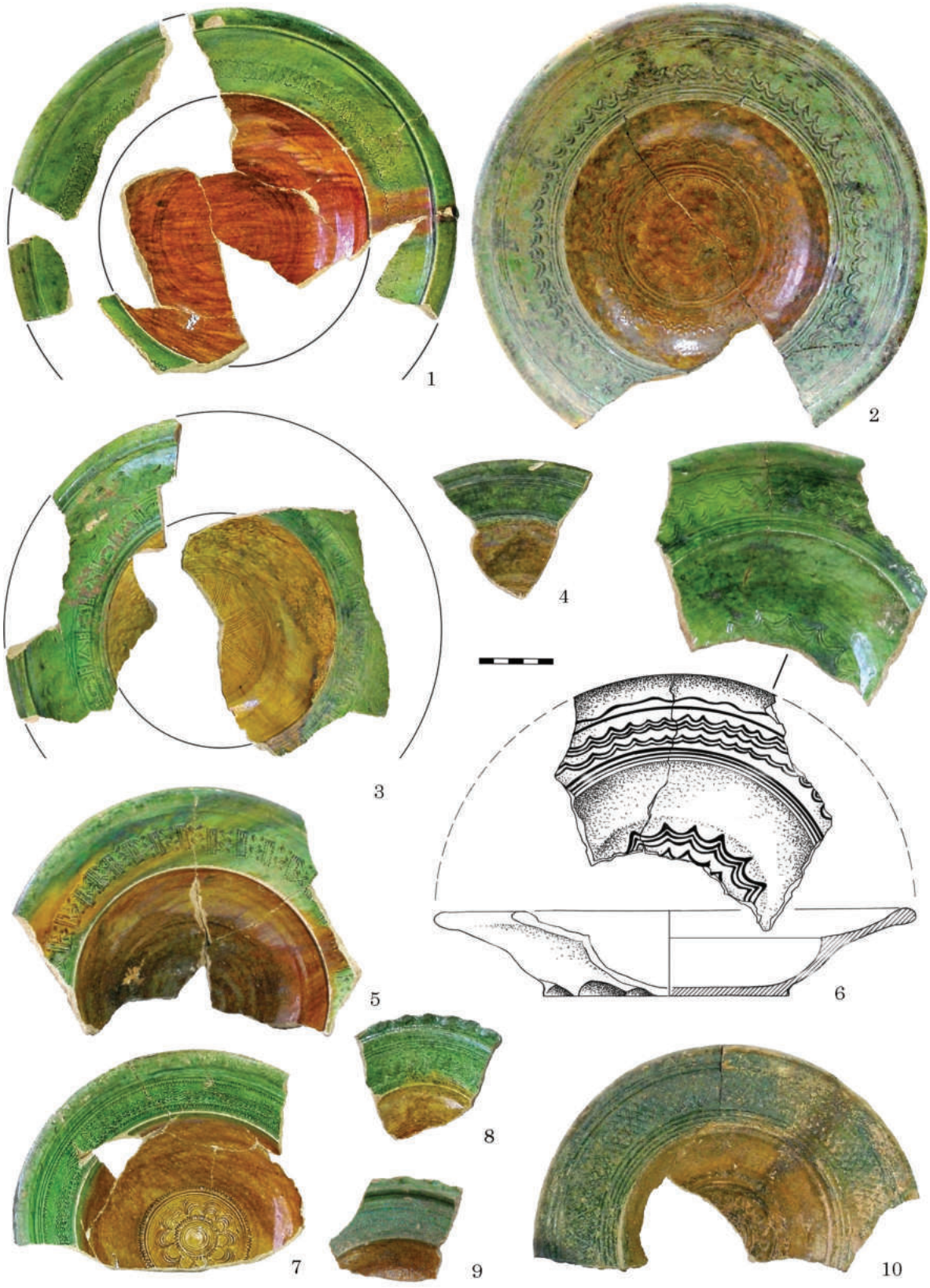

Рис. 113. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ (2006—2009): 1—8, 10 — шурф 6, об'єкт 1; 9 — розкоп 3, об'єкт 24

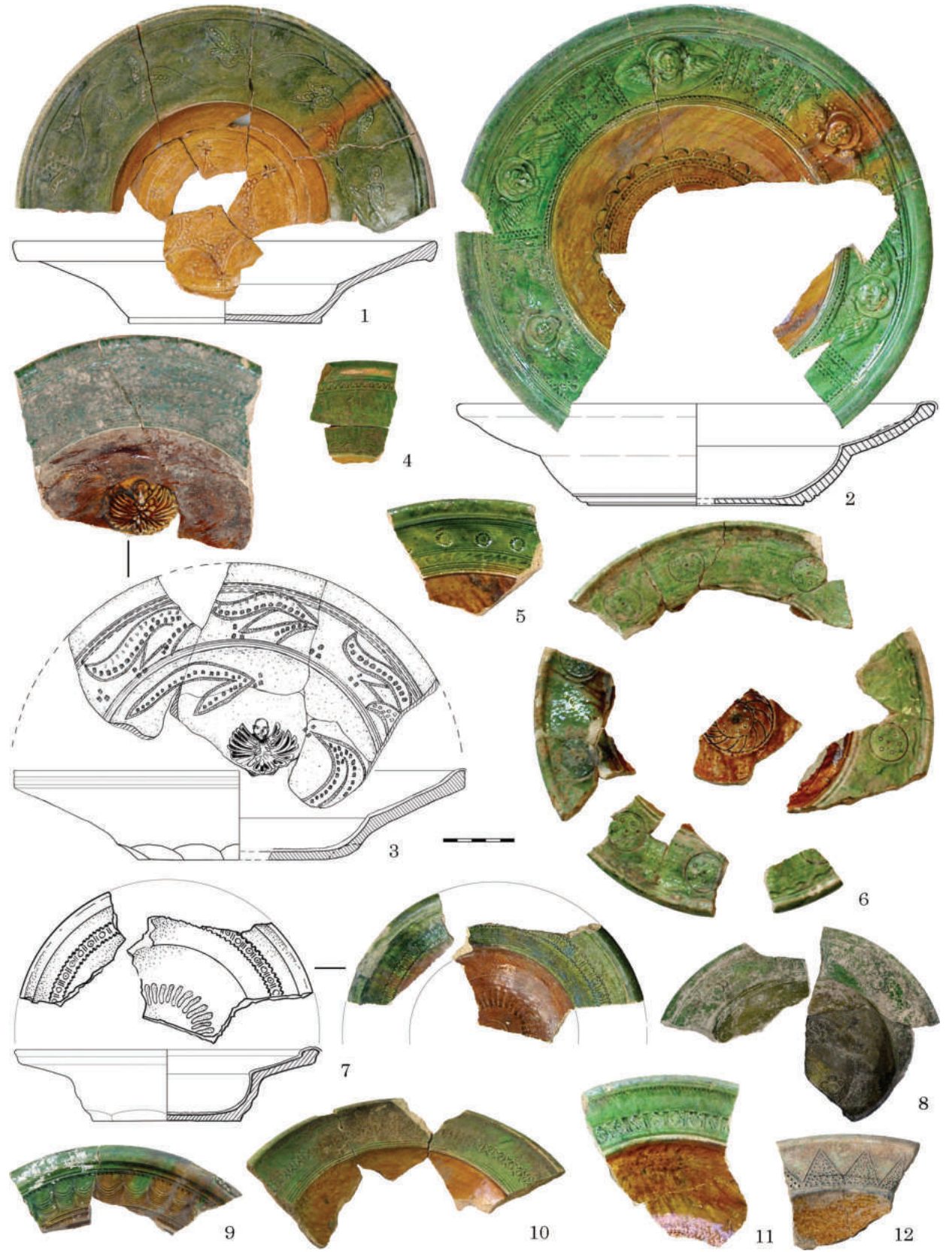

Рис. 114. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005—2009): 1, 3, 4, 6, 10 — розкоп 4 (1 — об'єкт 9, 3 — об'єкт 11; 4, 10 — об'єкт 1; 6 — об'єкт 3); 2, 5, 11 — шурф 6, об'єкт 1; 7, 9 — розкоп 3 (7 — об'єкт 27, 9 — об'єкт 24); 8, 12 — розкоп 1 (8 — яма 16, 12 — об'єкт 1)

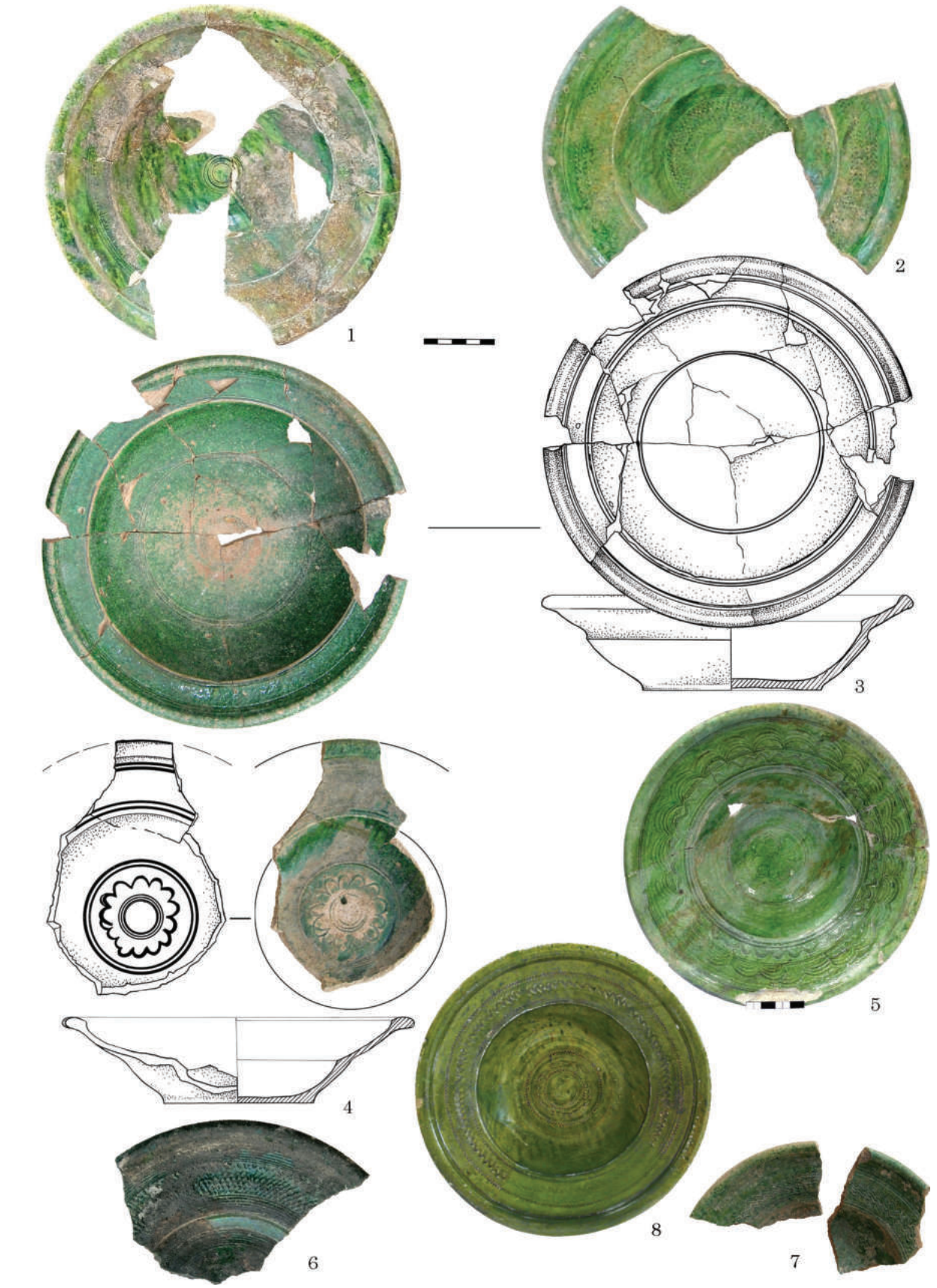

Рис. 115. Тарілки з зеленою поливою з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ (2005—2009): 1, 3—7 — розкоп 3 (1 — об'єкт 8; 3 — об'єкт 24; 4 — об'єкт 23; 5 — яма 11; 6 — яма 14; 7 — об. 23); 2, 8 — шурф 6, об'єкт 1

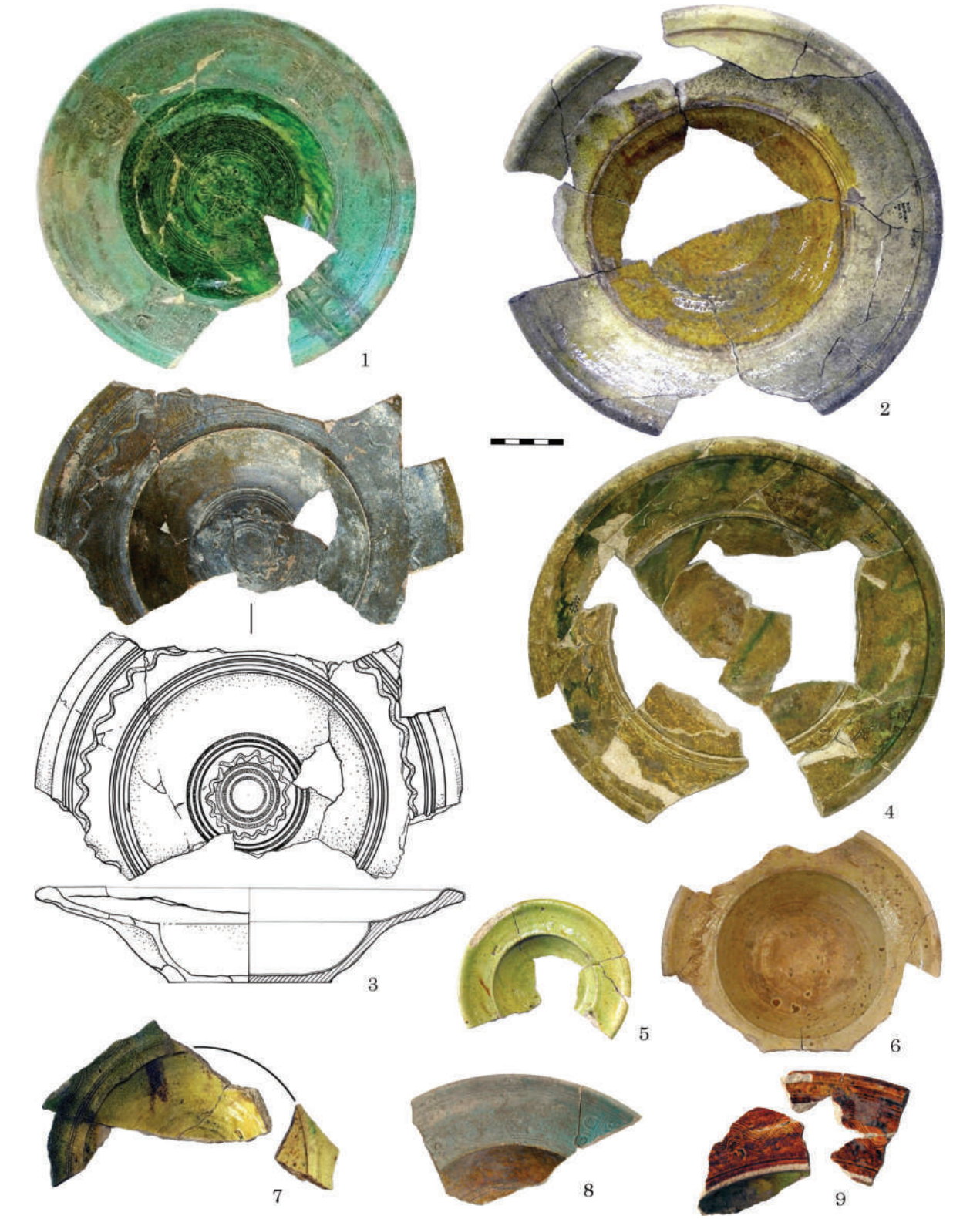

Рис. 116. Полив'яні тарілки (рідкісні кольорові рішення) з об'єктів Вознесенського монастиря, XVII ст., Київ (2005—2009): 1 — шурф 6, об'єкт 1; 2—4, 7, 8 — розкоп 3 (2, 4, 7— яма 3; 3 — об'єкт 23; 8 — яма 14); 5 — розкоп 4, об'єкт 8; 6 — розкоп 2, об'єкт 4; 9 — розкоп 4, об'єкт 1

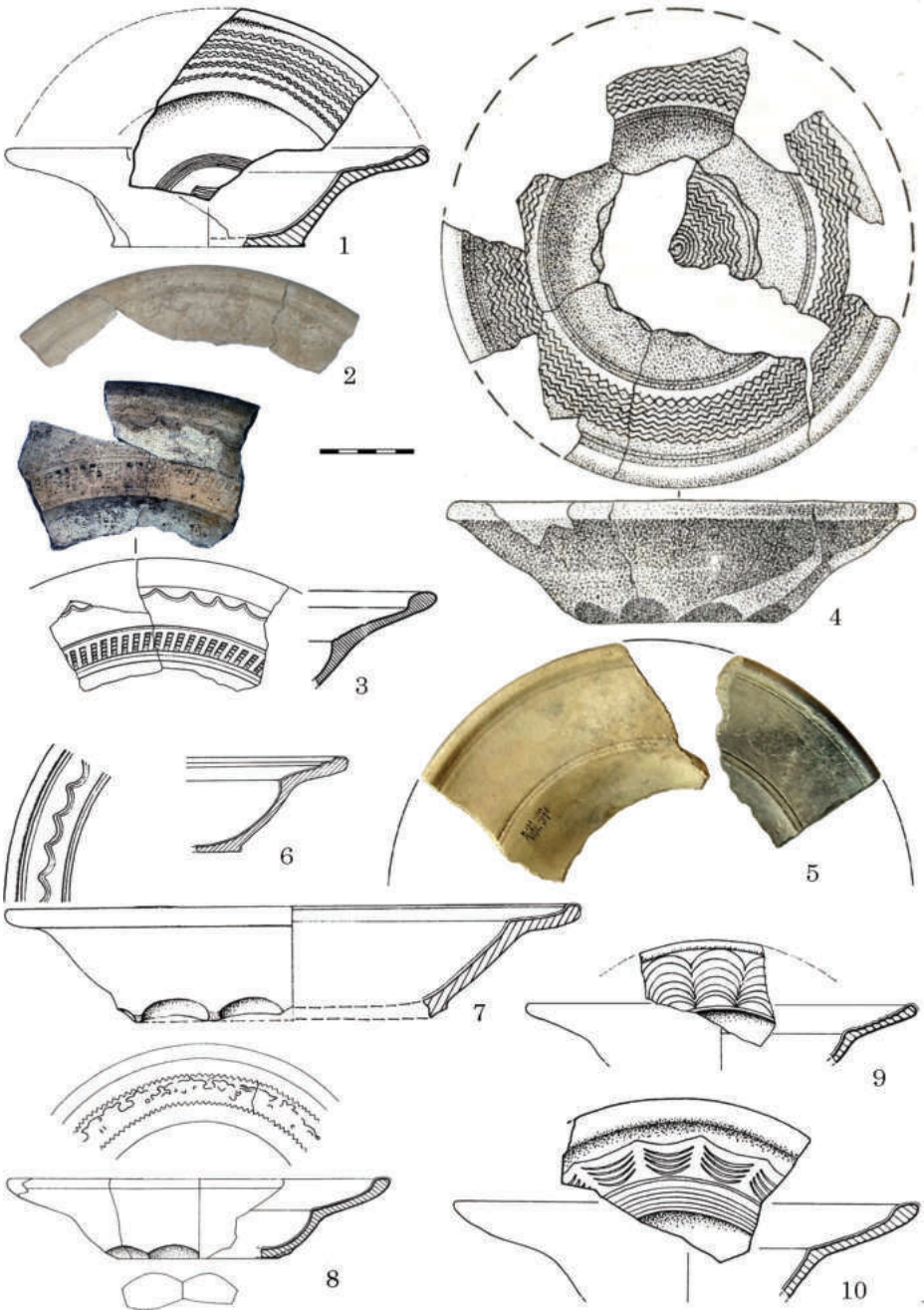

Рис. 117. Тарілки з кольоровою поливою та без поливи (напівфабрикати?) з об'єктів і шарів: 1 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5, горн; 2, 3 — Вишгород, горн; 4 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горн 1 (за: Мовчан 1975, рис. 9); 5 — пров. Лаврський, горн; 6 — МЗМ, к. ш.; 7 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 8 — вул. Хорива, 30, к. ш.; 9, 10 — вул. Сагайдачного, 18, буд. 1. 1—4, 6—10 — перша половина XVII ст., 5 — кінець XVII — початок XVIII ст.

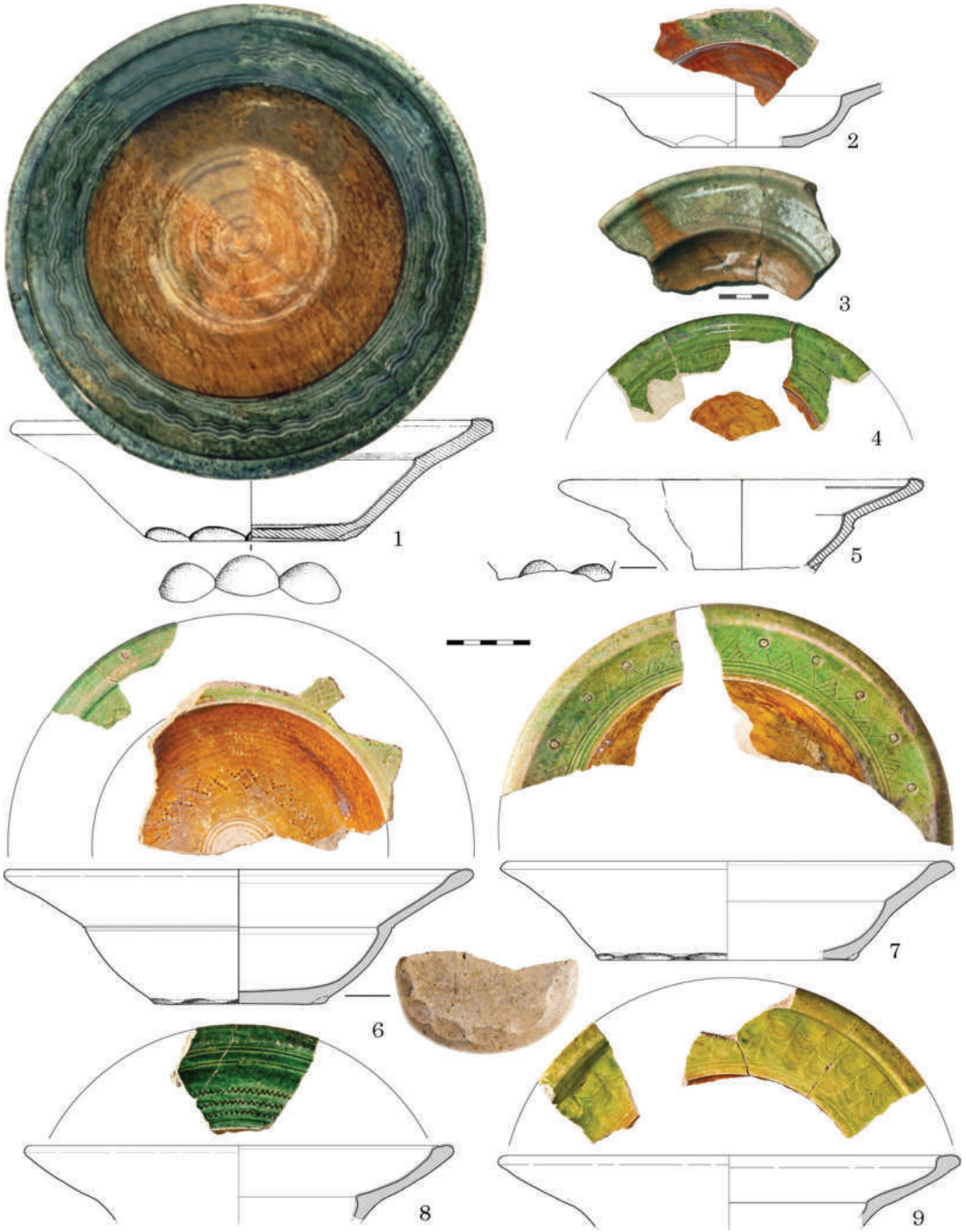

Рис. 118. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів XVII ст.: 1—5 — Київ (1, 4, 5 — вул. В. Житомирська, 2, к. ш.; 3 — вул. Хорива, 30, буд. 1); 6—9 — м. Біла Церква (2011), розкоп 1, об'єкт 3

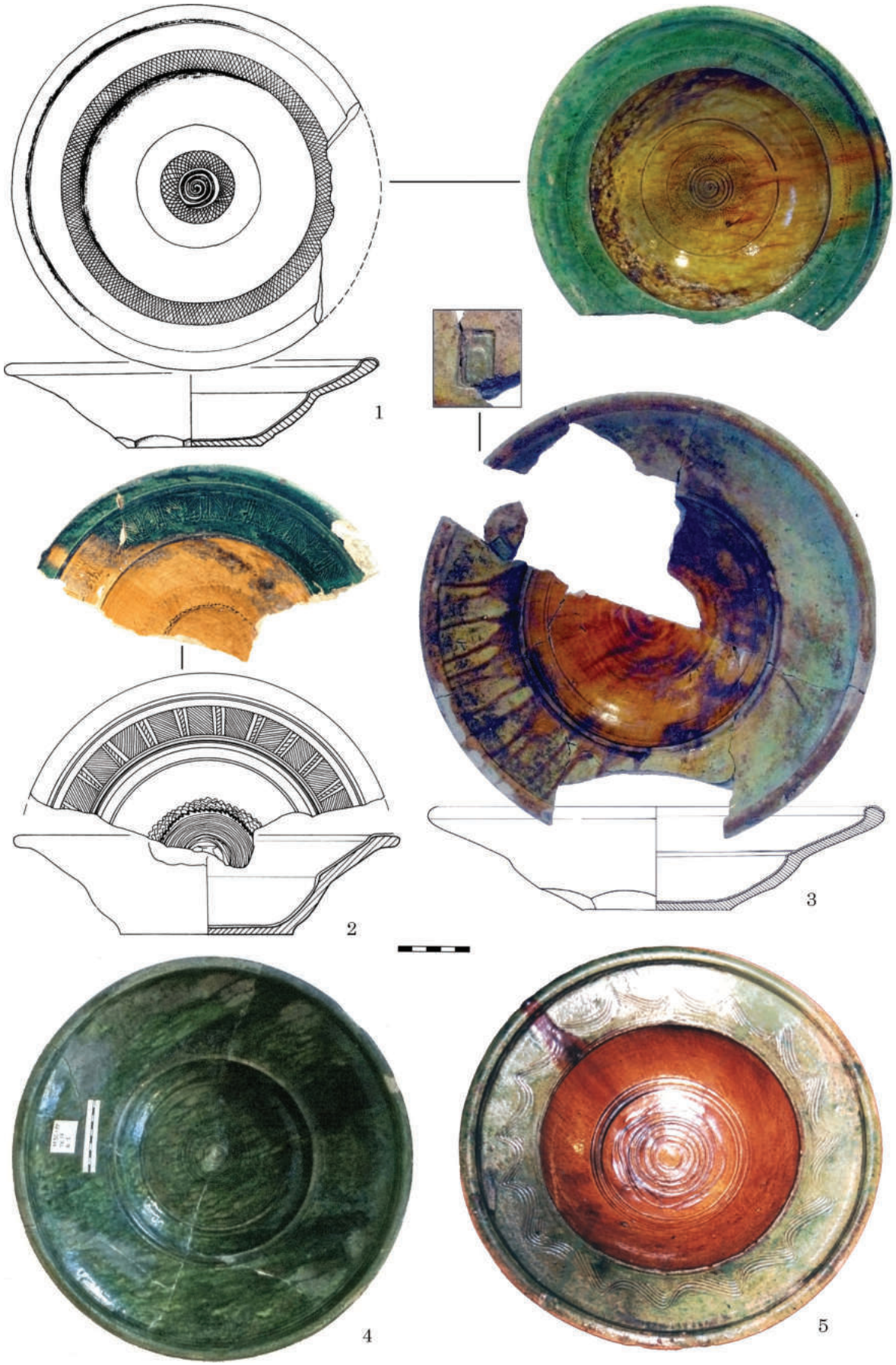

Рис. 119. Тарілки з кольоровою поливою з об'єктів і культурних шарів XVII ст. Києва: 1—4 — МЗМ (1 — тр. 9, яма 2; 2 — тр. 7, к. ш.; 3 — тр. 7, рів; 4 — тр. 18, будівля), 5 — Старокиївська гора, «корчма» (за: Климовський 2002, кол. вкл. 3: 1)

Рис. 120. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з Києва: 1, 2 — пров. Десятинний, 3—5 (1 — буд. 8; 2 — буд. 7), XVI ст.; 3—9 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горни, кінець XVI — початок XVII ст. (3, 4, 7, 9 за: Мовчан 1975, рис. 9); 10, 11 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (10 — яма 5; 11 — об'єкт 6), XVII ст.

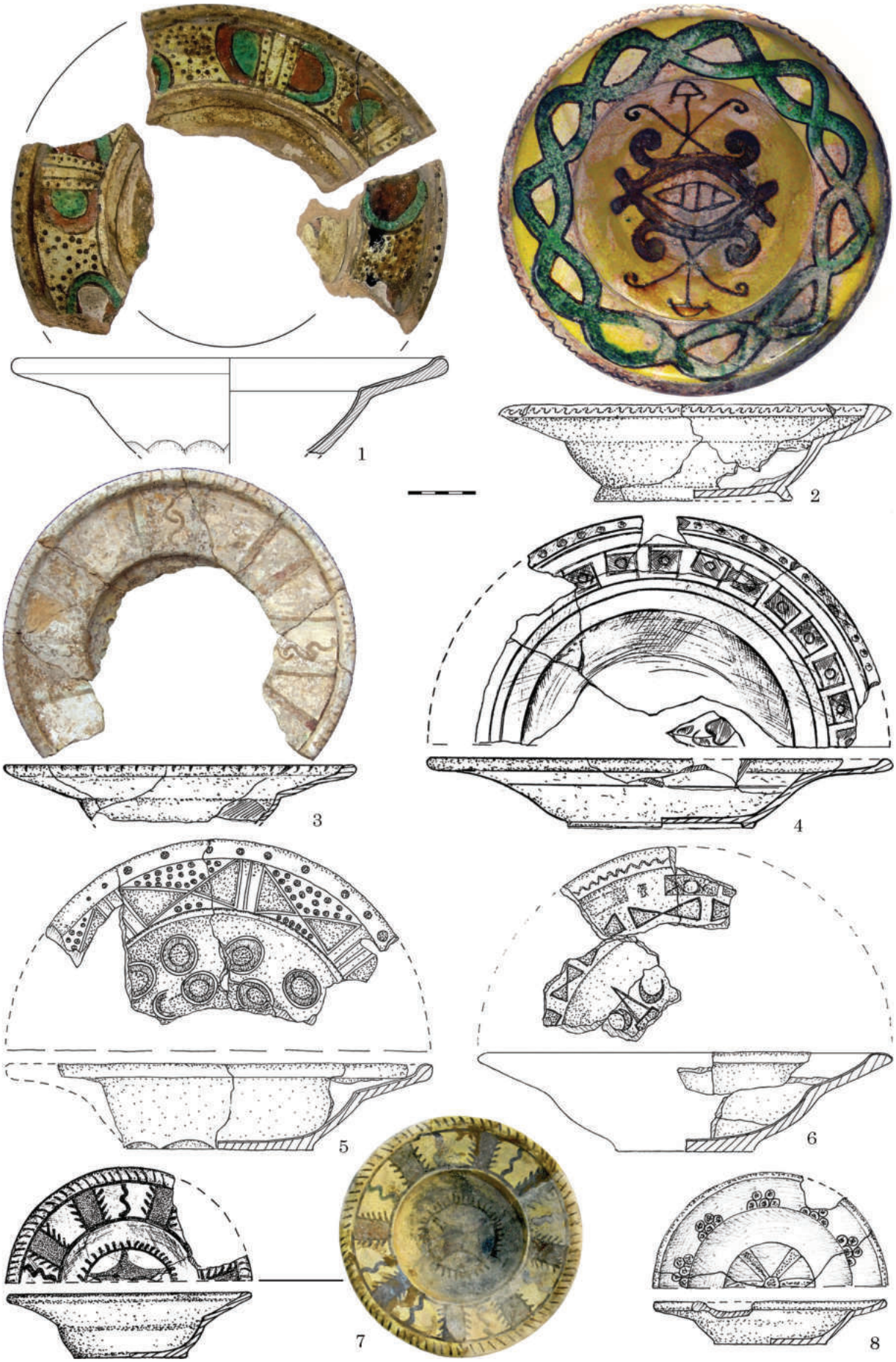

Рис. 121. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* (геометричні орнаменти) з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1—4, 6, 8 — розкоп 3 (1, 8 — об. 6; 2, 3 — яма 5; 4, 6 — яма 3); 5 — розкоп 4, об'єкт 1; 7 — розкоп 1, яма 11

Рис. 122. Тарілки *з підполив'яною мальовкою* (рослинні мотиви) з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1, 3, 4 — розкоп 3 (1 — об'єкт 26; 3 — об'єкт 21; 4 — об'єкт 19); 2, 5, 6 — розкоп 1 (2 — об'єкт 1; 5, 6 — яма 11)

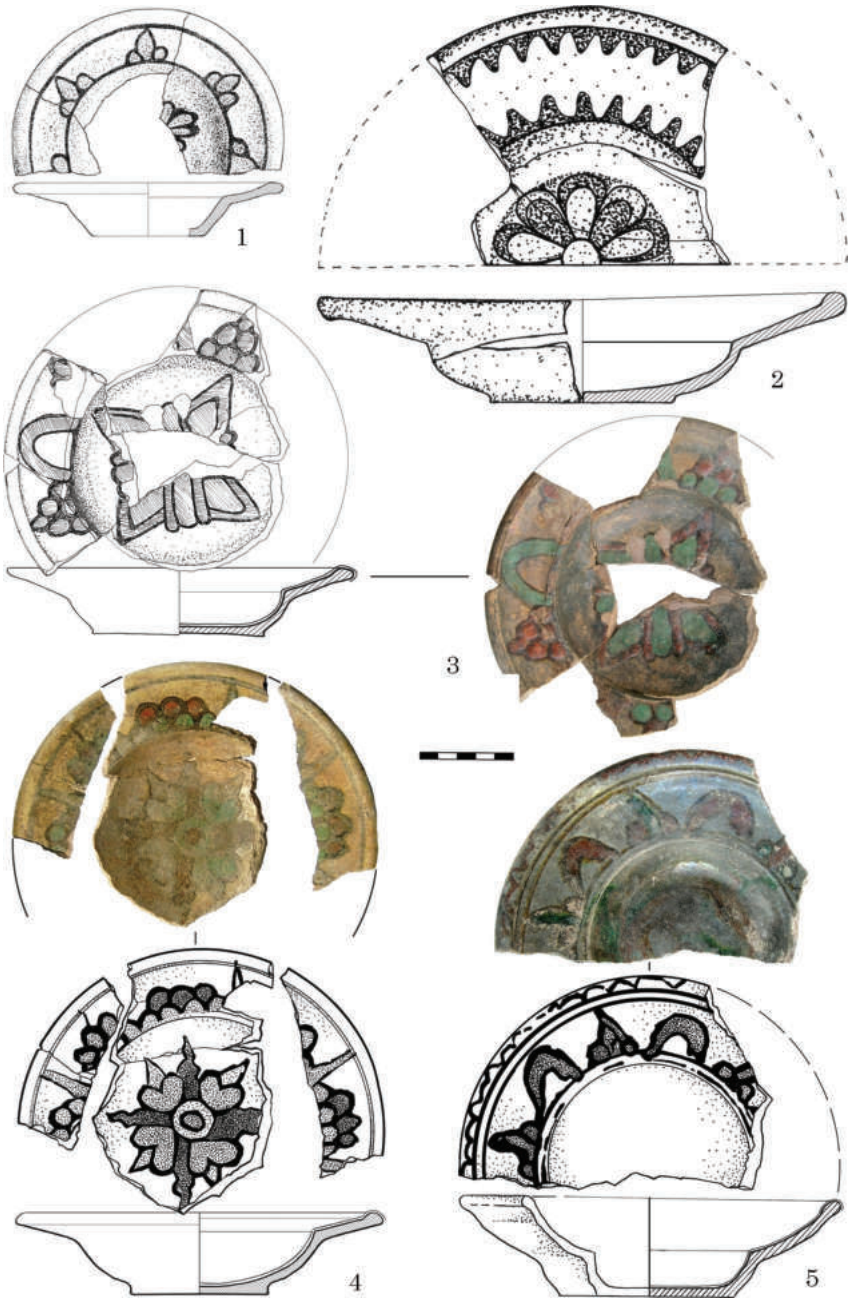

Рис. 123. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* (рослинні мотиви) з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1, 2 — розкоп 4 (1 — об'єкт 3а; 2 — об'єкт 3); 3—5 — розкоп 3 (3 — об'єкт 26; 4 — об'єкт 29; 5 — об'єкт 23)

Рис. 124. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1, 2, 4, 6—8 — розкоп 3 (1 — об'єкт 19; 2 — об'єкт 26; 4 — об'єкт 24; 6 — об'єкт 13; 7, 8 — яма 5); 3 — розкоп 1, об'єкт 1; 5 — розкоп 4, об'єкт 3а

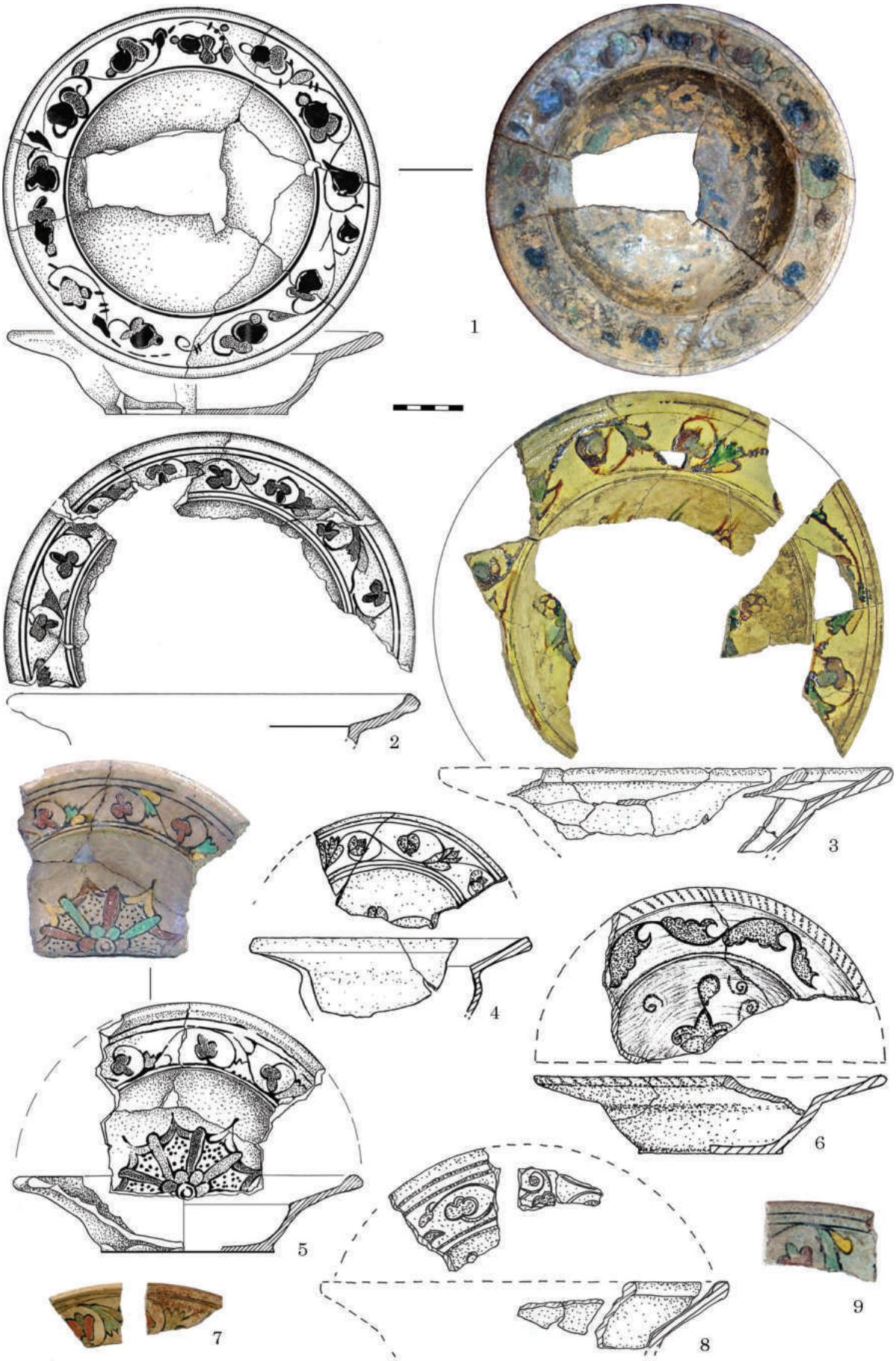

Рис. 125. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* (мотиви пагінця) з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1—3, 5 — розкоп 3 (1, 5 — об'єкт 19; 2 — об'єкт 10; 3 — яма 3); 4, 6, 8 — розкоп 4 (4 — яма1; 6 — яма 6; 8 — об'єкт 1); 7, 9 — розкоп 1, об'єкт 1

Рис. 126. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1—3 — розкоп 3 (1 — об'єкт 8; 2 — об'єкт 3; 3 — об'єкт 29); 4, 5 — розкоп 4, об'єкт 1; 6 — корпус Старого Арсеналу, к. ш.; 7, 8 — розкоп 1, об'єкт 1

Рис. 127. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів і культурних шарів Вознесенського монастиря XVII ст. і КПЛ, Київ: 1, 2 — шурф 6, об'єкт 1; 3, 5 — розкоп 3, об'єкт 8; 4 — об'єкт у корпусі Старого Арсеналу (за: Івакін та ін. 2007а, рис. 2); 6 — КПЛ, траншея, к. ш. (за: Мисько 2021, рис. 3б); 7 — КПЛ, споруда середини XVIII ст. (за: Балакін 2005, рис. 3: 3)

Рис. 128. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів і культурних шарів XVII — початку XVIII ст. Київського Подолу: 1, 2 — Хорива, 30 (1 — яма 1; 2 — будівля 1); 3 — Контрактова пл., 2, яма 1; 4 — Замкова гора, к. ш. (об'єкт?); 5 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 8

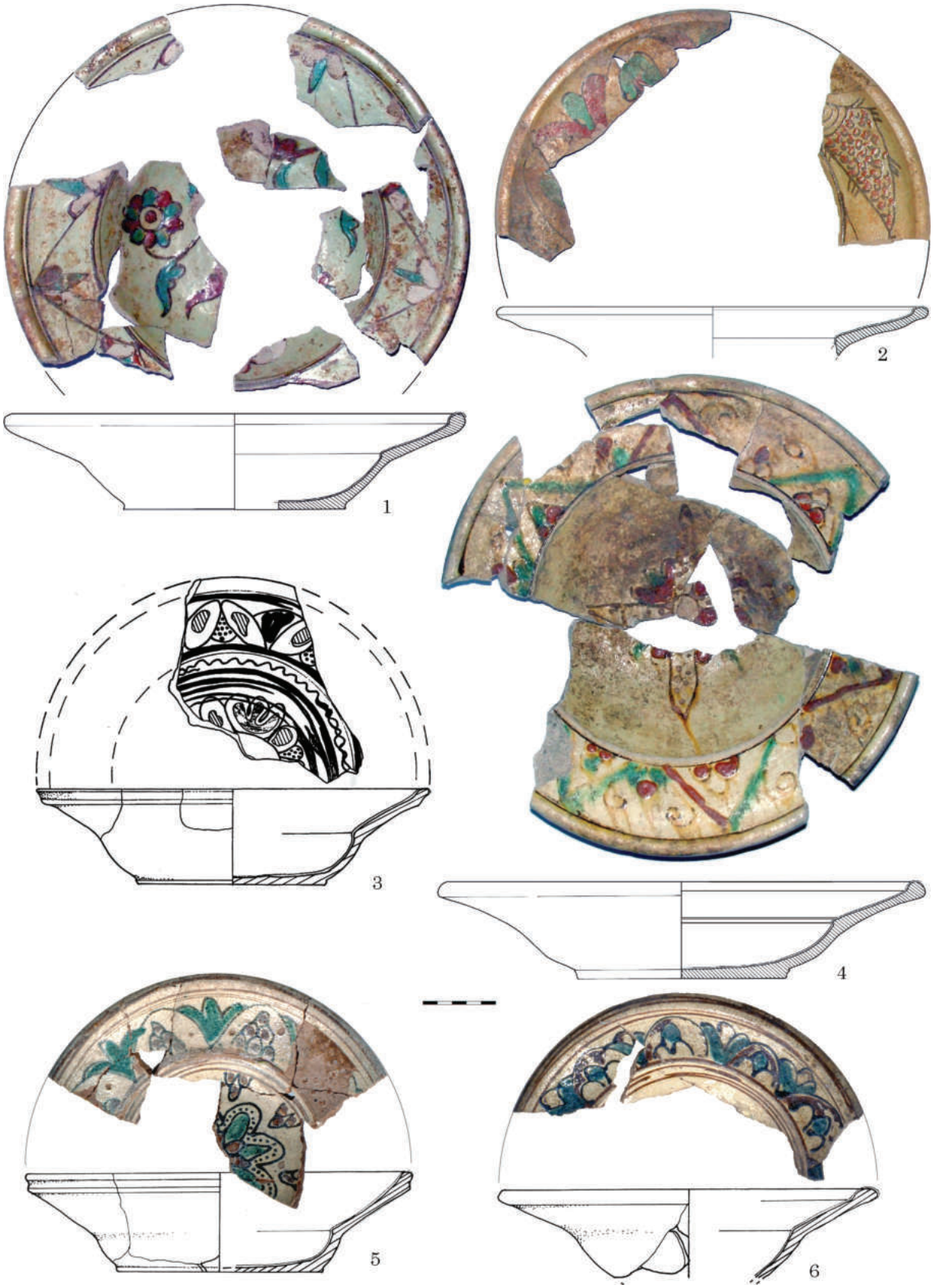

Рис. 129. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів на території МЗМ, Київ: 1, 2, 4 — тр. 7, рів, середина XVII ст.; 3 — розкоп 1 (1999), яма 4, XVIII ст.; 5, 6 — тр. 18, яма 1, кінець XVII ст. — початок XVIII ст.

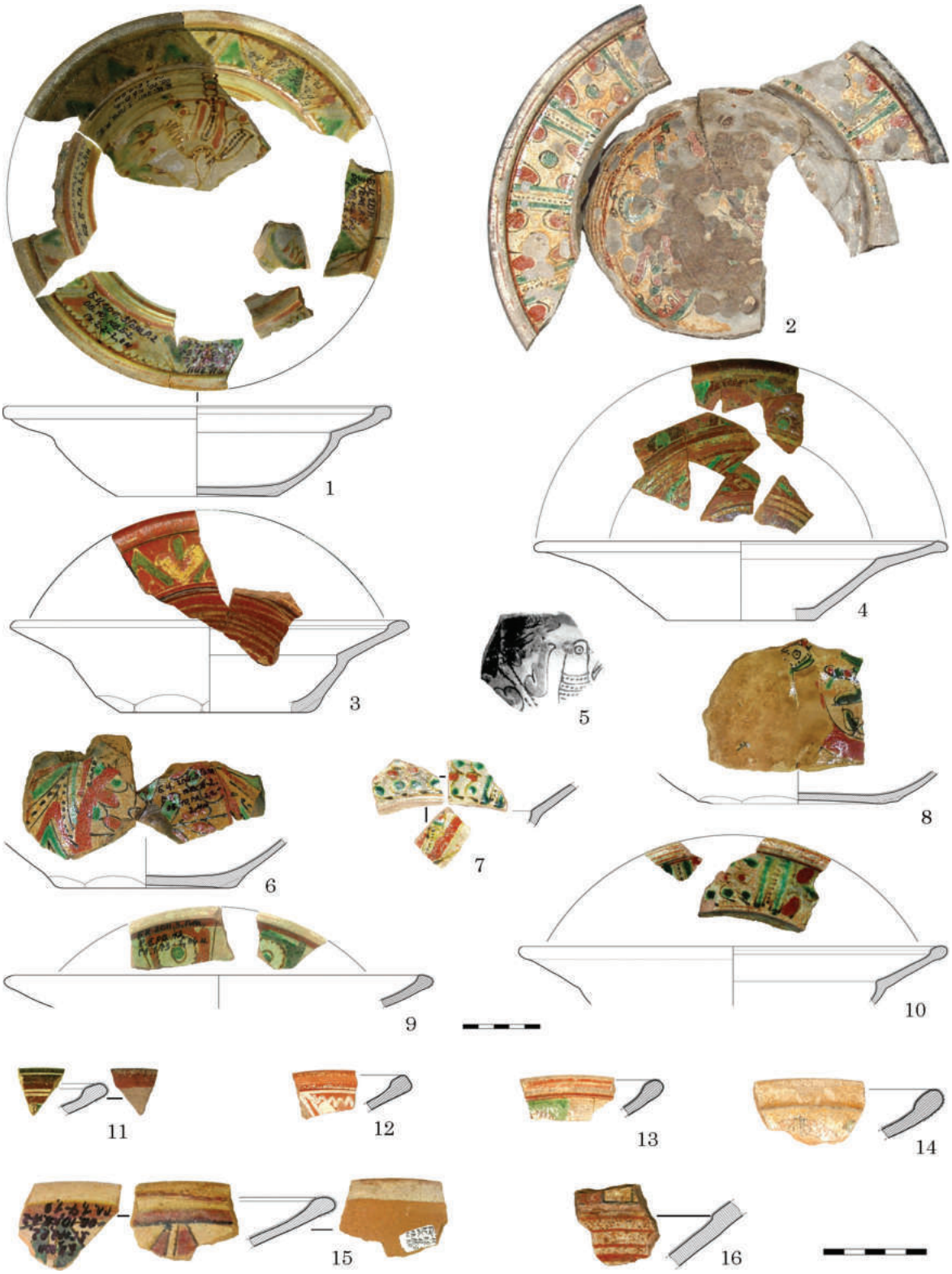

Рис. 130. Тарілки з *підполив'яною мальовкою* з об'єктів і культурних шарів середини XVII — початку XVIII ст. з розкопів на Замковій горі у Білій Церкві (1981, 2011): 2, 3, 7, 9, 10, 12—14, 16 — розкоп 1 (2, 3 — к. ш.; 7, 12—14, 16 — об'єкт 3; 9 — об'єкт 13; 10 — об'єкт 12); 1, 4, 6, 8, 11, 15 — розкоп 2 (11 — об'єкт 2; 1, 4, 6, 8, 15 — об'єкт 10); 5 — розкоп 1981 р., к. ш. (за: Орлов, Покас 1981)

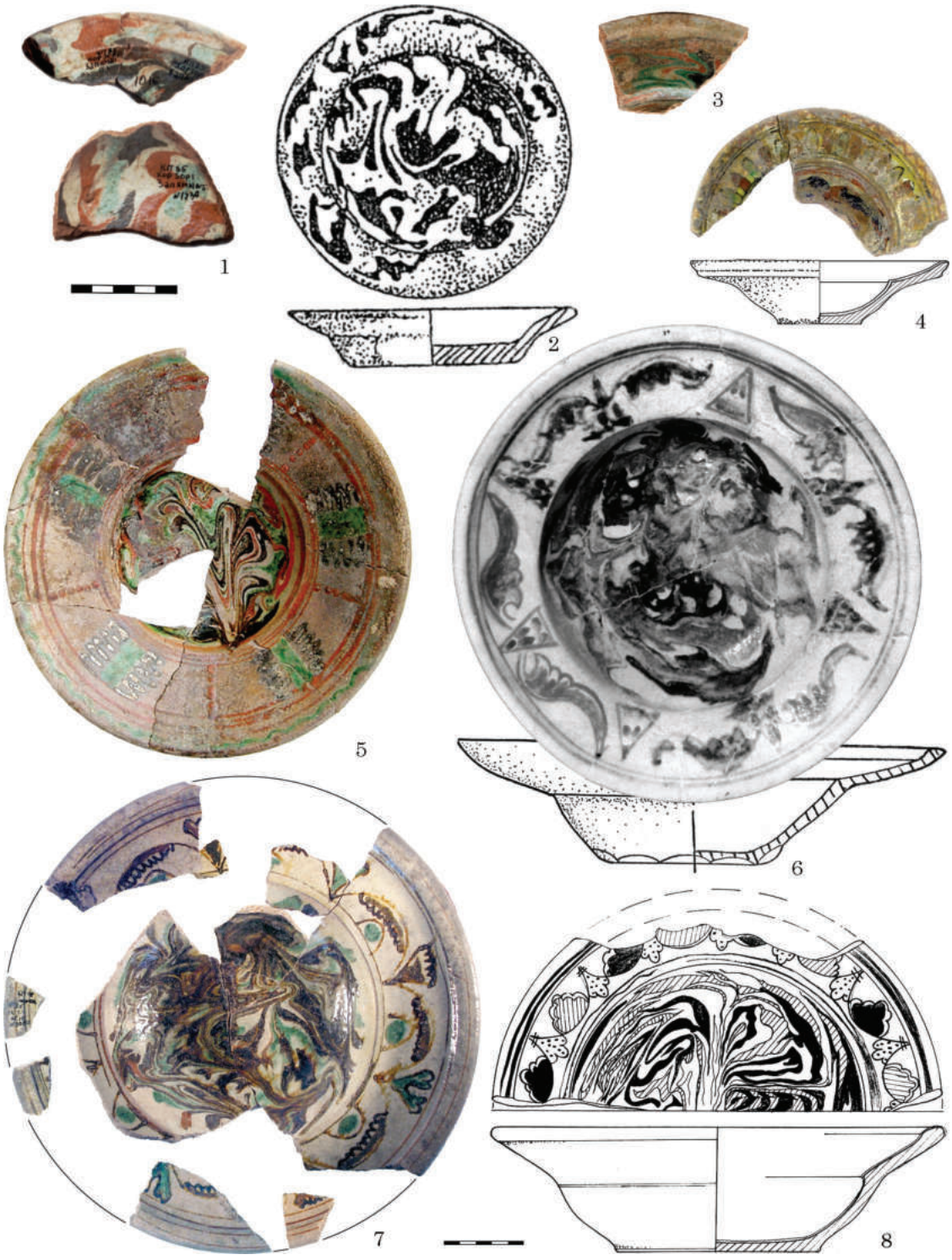

Рис. 131. Тарілки з *підполив'яним мармуруванням* з об'єктів Києва середини XVII — початку XVIII ст.: 1 — вул. Хорива, 30 (1985), яма 5; 2 — КПЛ, Воскресенська церква (1987), «шинок» (за: Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 11); 6 — вул. Лаврська (1991), буд. 15 (за: Сыромятников, Балакин 1991, табл. 22, фото 49); 3—5 — Вознесенський монастир, 2005—2009 (3 — розкоп 4, об'єкт 11; 4 — розкоп 3, яма 3; 5 — розкоп 3, яма 14); 7 — вул. Спаська, 35 (2008), об'єкт 10; 8 — МЗМ (1999), розкоп 1, яма 24

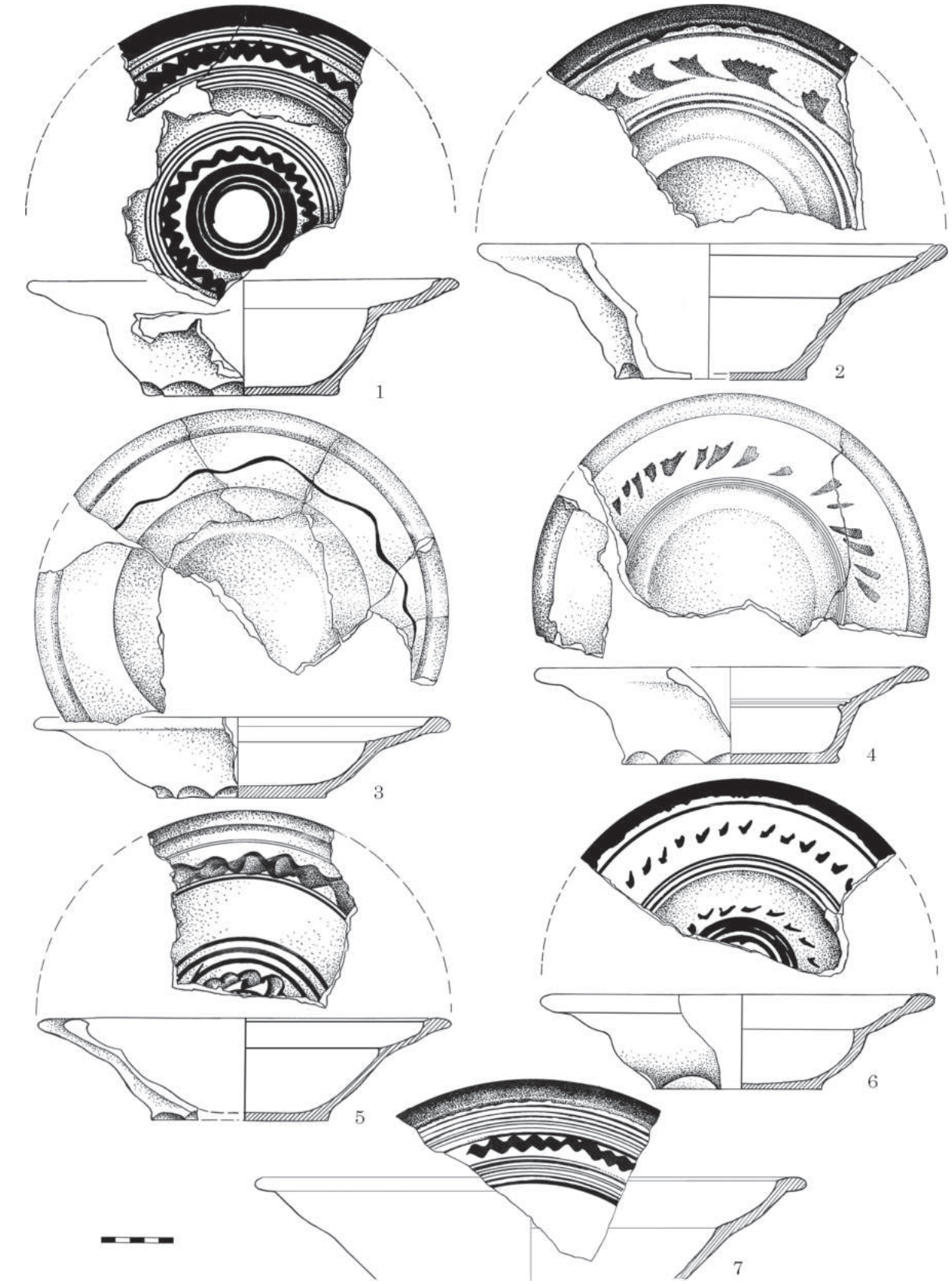

Рис. 132. Тарілки *з описκою* з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ: 1—5 — шурф 6, об'єкт 1; 6 — розкоп 3, об'єкт 13; 7 — розкоп 3, об'єкт 24

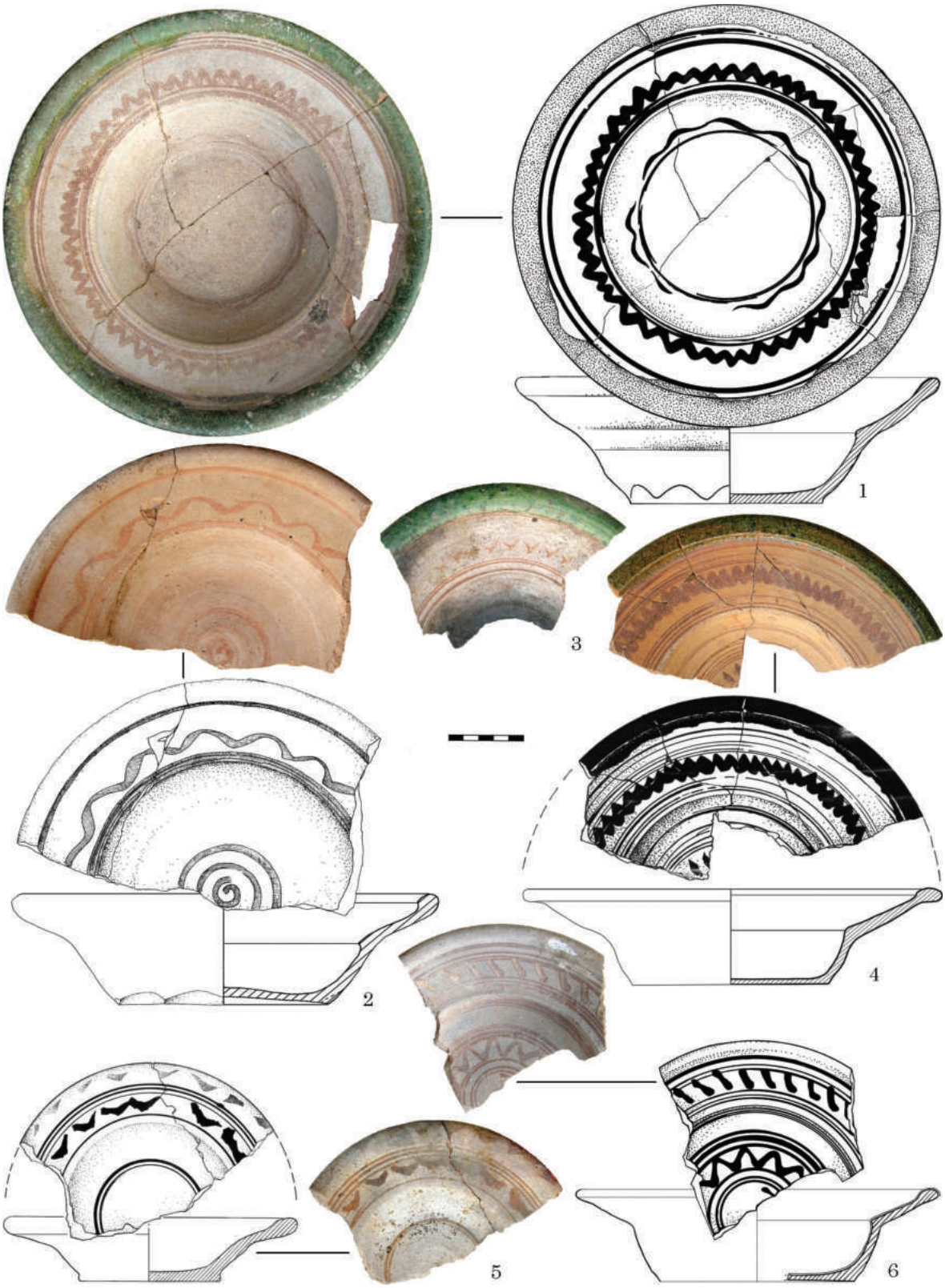

Рис. 133. Тарілки з *описку* з об'єктів XVII ст. розкопу 3 Вознесенського монастиря, Київ (2005—2009): 1 — об'єкт 24; 2 — об'єкт 26; 3 — об'єкт 21; 4, 5 — яма 13; 6 — об'єкт 23

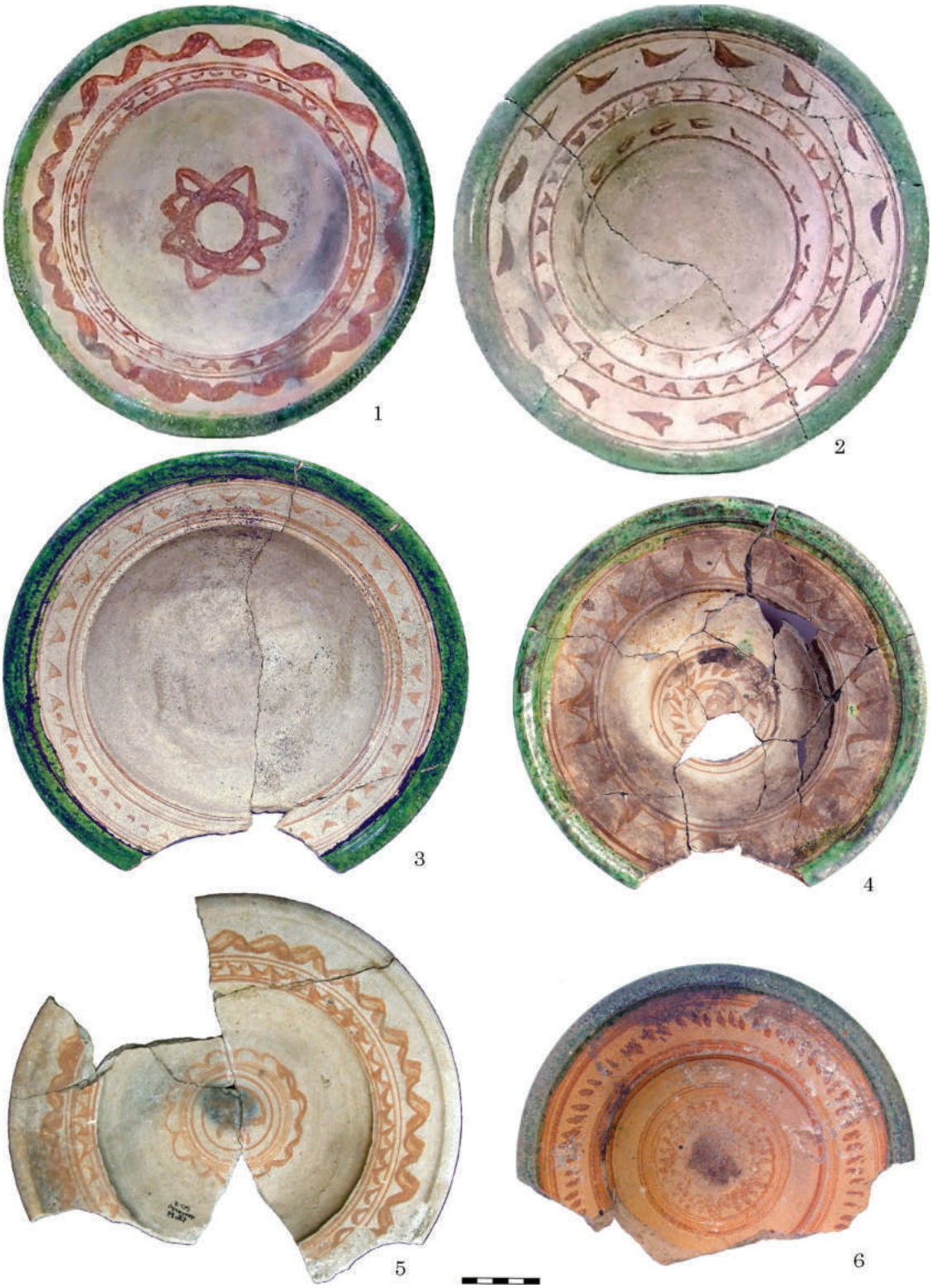

Рис. 134. Тарілки з *описком* з об'єктів XVII ст. Вознесенського монастиря, Київ (2005—2009): 1, 2, 5, 6 — розкоп 3 (2 — об'єкт 13; 1, 5 — об'єкт 7; 6 — об'єкт 8); 3 — корпус Старого Арсеналу, об'єкт 1а; 4 — розкоп 1, об'єкт 21а

Рис. 135. Тарілки з *описку* з об'єктів Вишгорода і Києва: 1 — Вишгород, заповнення горну, перша половина XVII ст.; 2—5 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 14, гончарний комплекс (горн, яма, будівля); 6 — пров. Лаврський, заповнення горну. 2—6 — кінець XVII — початок XVIII ст.

Рис. 136. Тарілки *з описку з* об'єктів Верхнього міста і Подолу XVII — першої половини XVIII ст., Київ: 1 — Софійська пл. (1998), яма; 2 — МЗМ (1999), тр. 18, яма 1; 3 — вул. Велика Житомирська, 11 (1994), р. 2, будівля 2; 4 — вул. Спаська, 35 (2008), об'єкт 10.; 5—10 — вул. Верхній Вал, 10а (2011), споруда 1

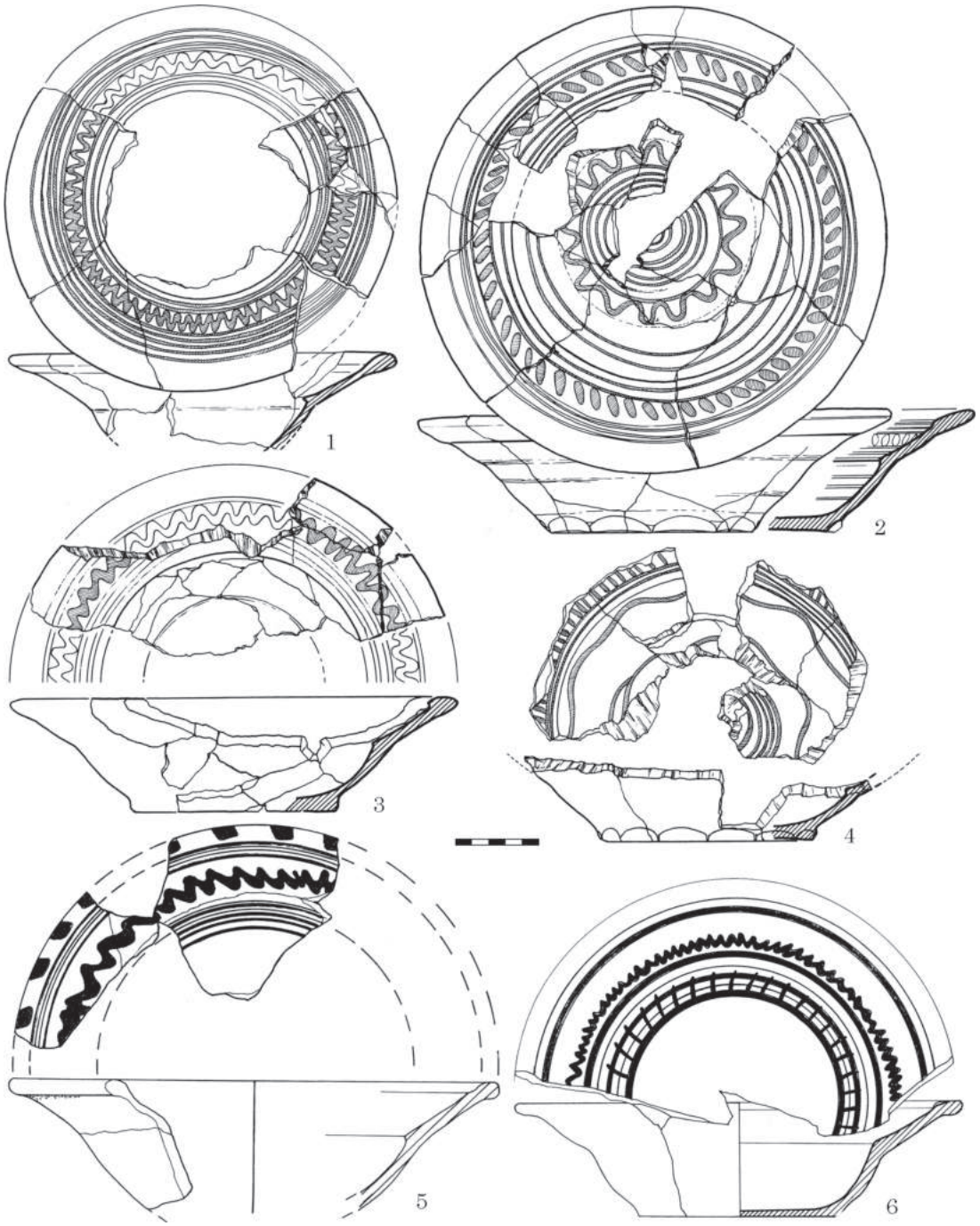

Рис. 137. Тарілки з *описною* з будівлі кінця XVII — початку XVIII ст. розкопу біля церкви Спаса на Берестові (1—4) і МЗМ, Київ: 5 — розкоп 1 (1999), яма 3, XVIII ст.; 6 — тр. 7, к. ш.

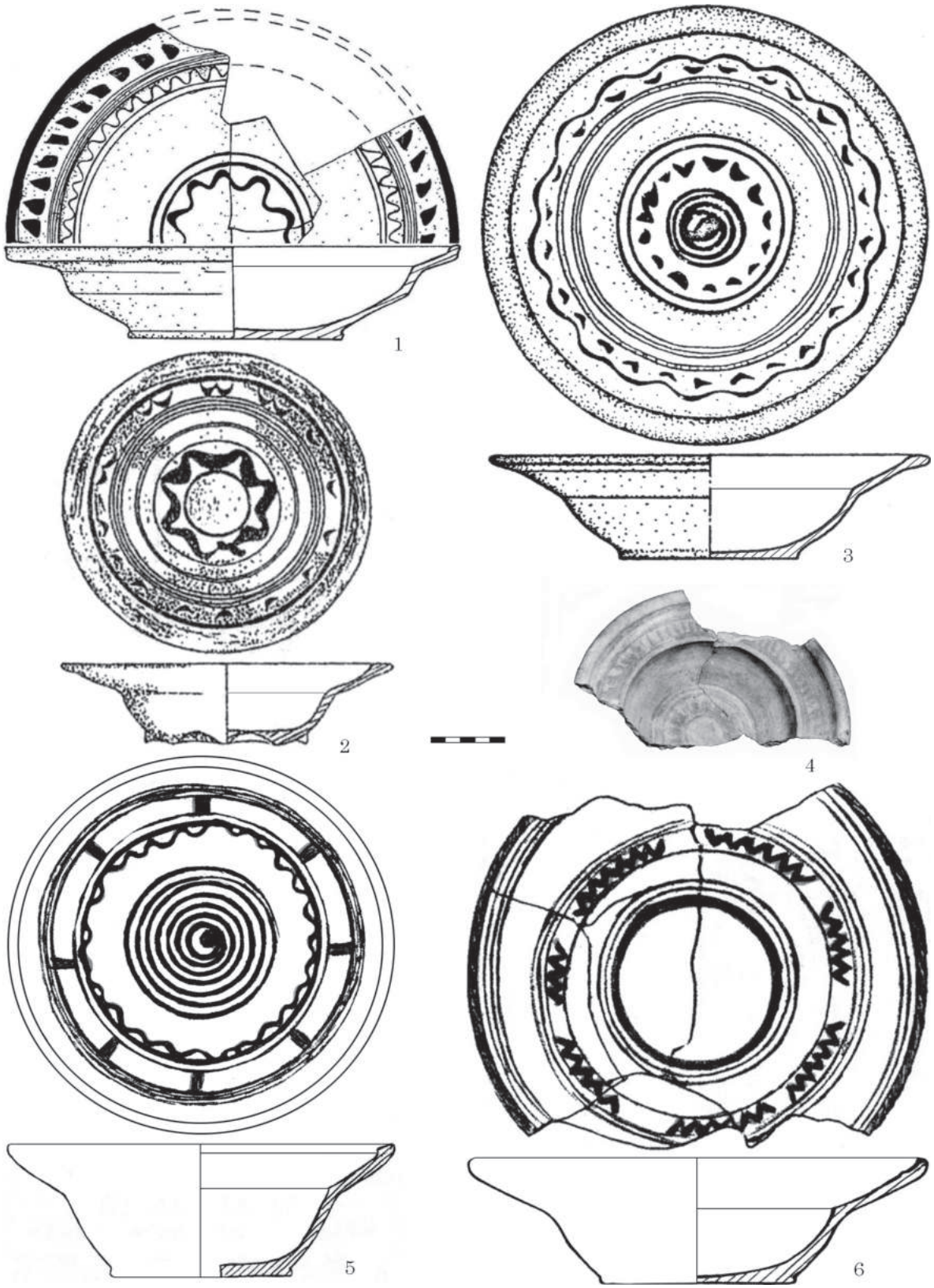

Рис. 138. Тарілки з *описку* з об'єктів кінця XVII — XVIII ст. Печерська і Верхнього міста, Київ: 1 — КПЛ, яма (за: Балакін 2007b, рис. 2.4); 2 — розкоп біля Воскресенської церкви (1987), «шинок» (за: Загребельний, Балакін 1999, рис.2.10); 3 — вул. Цитадельна, об'єкт (за: Пахар, Балакин 1995, рис. 1), 4 — вул. Лаврська, будівля 15 (за: Сыромятников, Балакин 1991, фото 51); 5 — вул. Трьохсвятительська, 23 (1946), к. ш.; 6 — вул. Велика Житомирська, 4 (1946), яма 1 (5, 6 за О. Попельницькою)

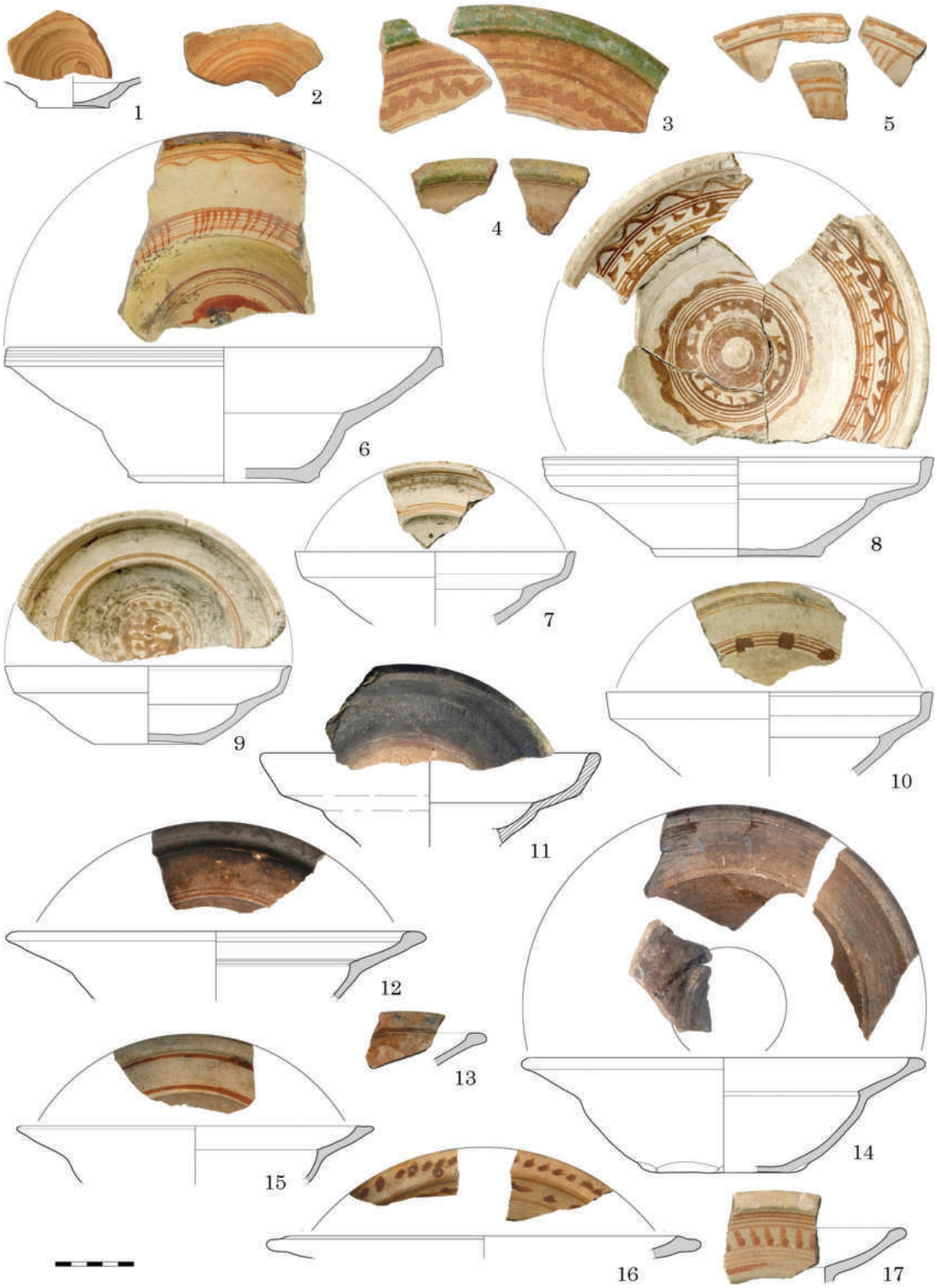

Рис. 139. Тарілки з *описком* з об'єктів і культурних шарів Києва і Білої Церкви: 1—5 — вул. Кирилівська, 37, к. ш., перша половина XVIII ст.; 6—10 — Микільський Полик, горн, середина XVIII ст.; 11 — вул. Спаська, 35, будівля 1, кінець XVIII — початок XIX ст.; 12—17 — Біла Церква, друга половина XVII ст.: 12—16 — розкоп 1 (12, 15 — об'єкт 3; 14 — об'єкт 2; 13, 16 — об'єкт 12); 17 — розкоп 2, об'єкт 9

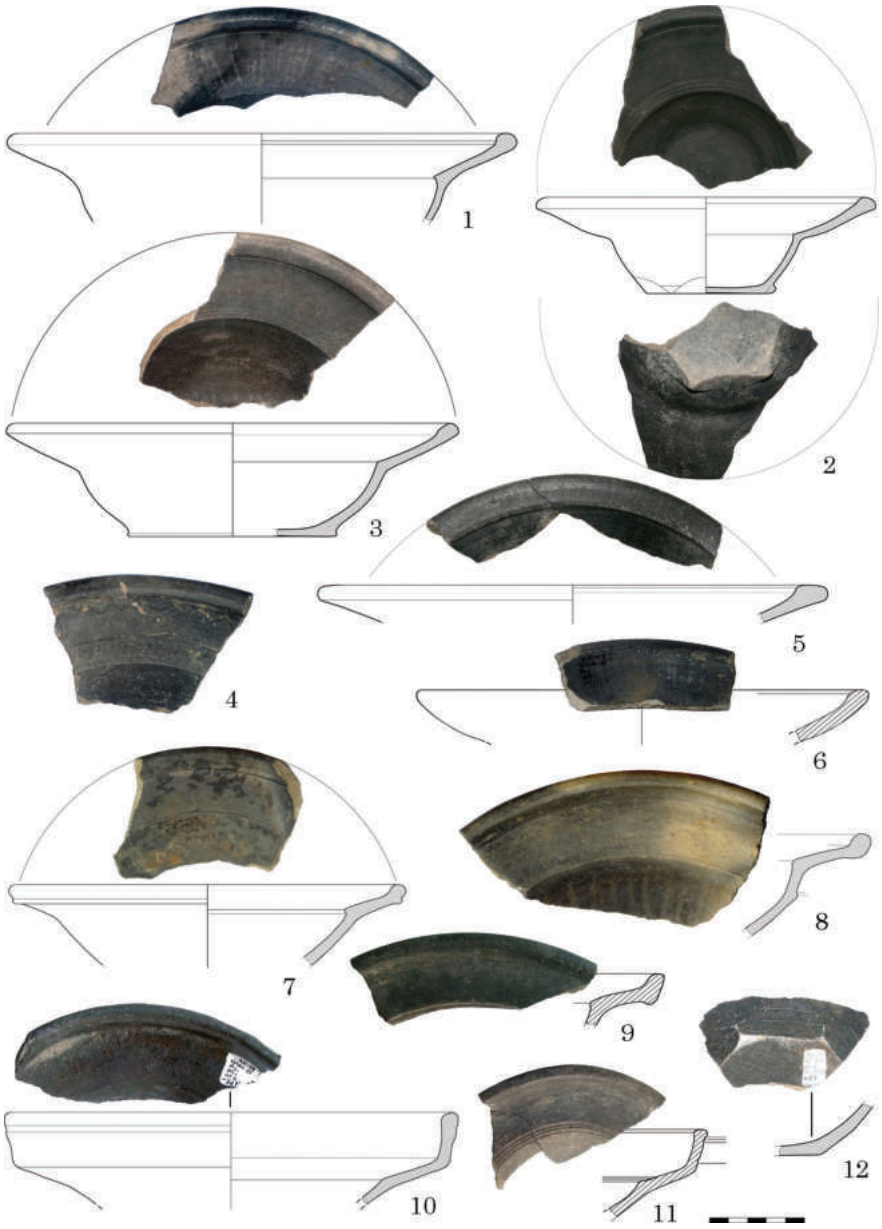

Рис. 140. *Димлені* тарілки з об'єктів Києва, Вишгорода і Білої Церкви: 1, 12 — Біла Церква, розкоп 1, об'єкт 3, друга половина XVII ст.; 2, 3, 5 — вул. Верхній Вал, 10а (3 — споруда 1; 2, 5 — споруда 6), XVIII ст.; 4 — Вишгород, горн, перша половина XVII ст.; 6, 9—11 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 7, 8 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 1 (6—11 — кінець XVIII — початок XIX ст.)

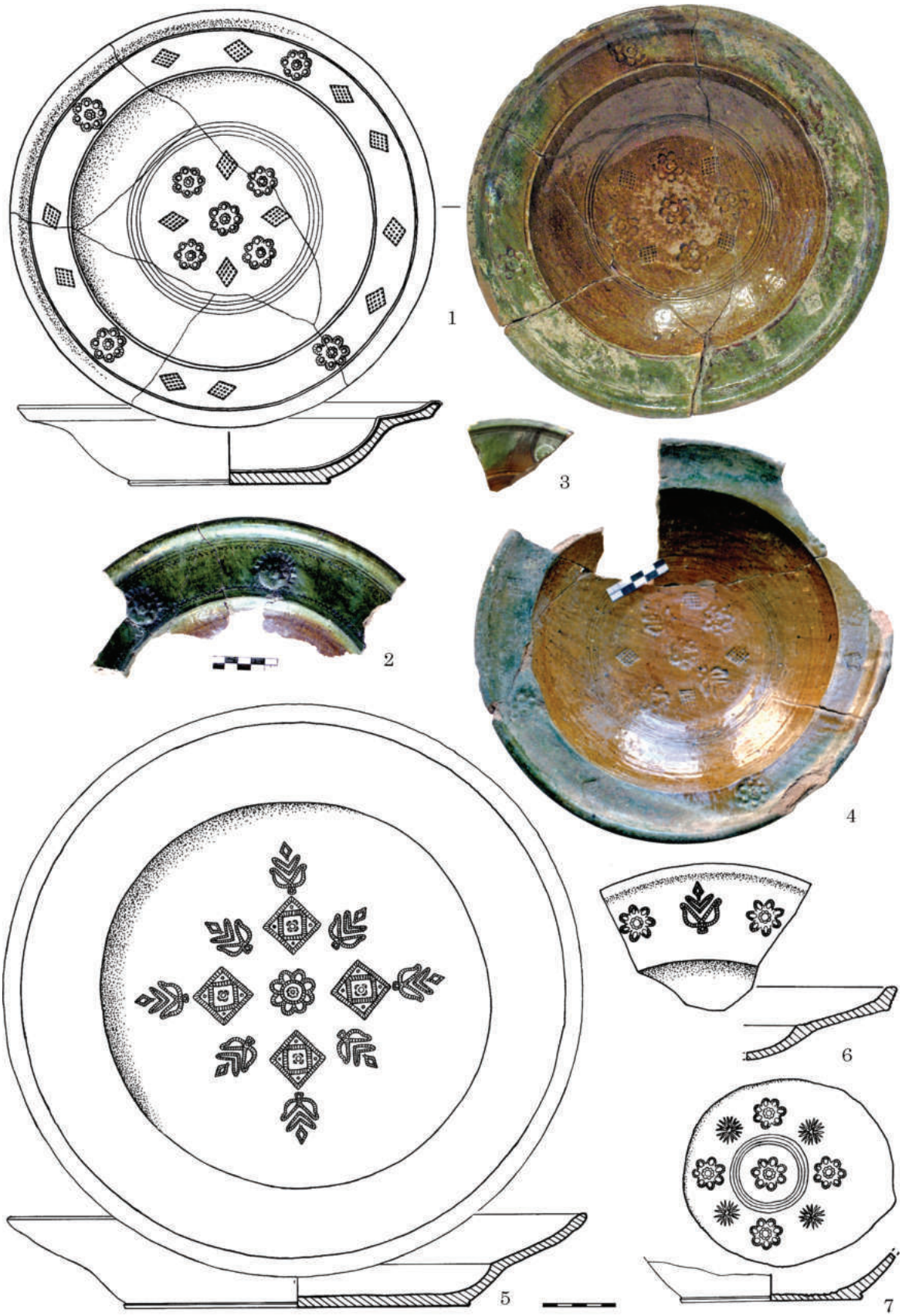

Рис. 141. Тарілки з кольоровою поливою і штампами першої половини XVIII ст. з гончарних комплексів в уроч. Гончарі-Кожум'яки, вул. Гончарна, тр. 3: 1, 4, 5 — яма 3; 2, 3 — к. ш.; 6, 7 — яма 2

Рис. 142. Тарілки з кольоровою поливою і штампами: 1—5 — вул. Спаська, 24, будівля 1, перша половина XVIII ст.; 6, 7 — с. Лісники, центр (археологічні розвідки); 8 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 6. 1—5, 8 — Київ

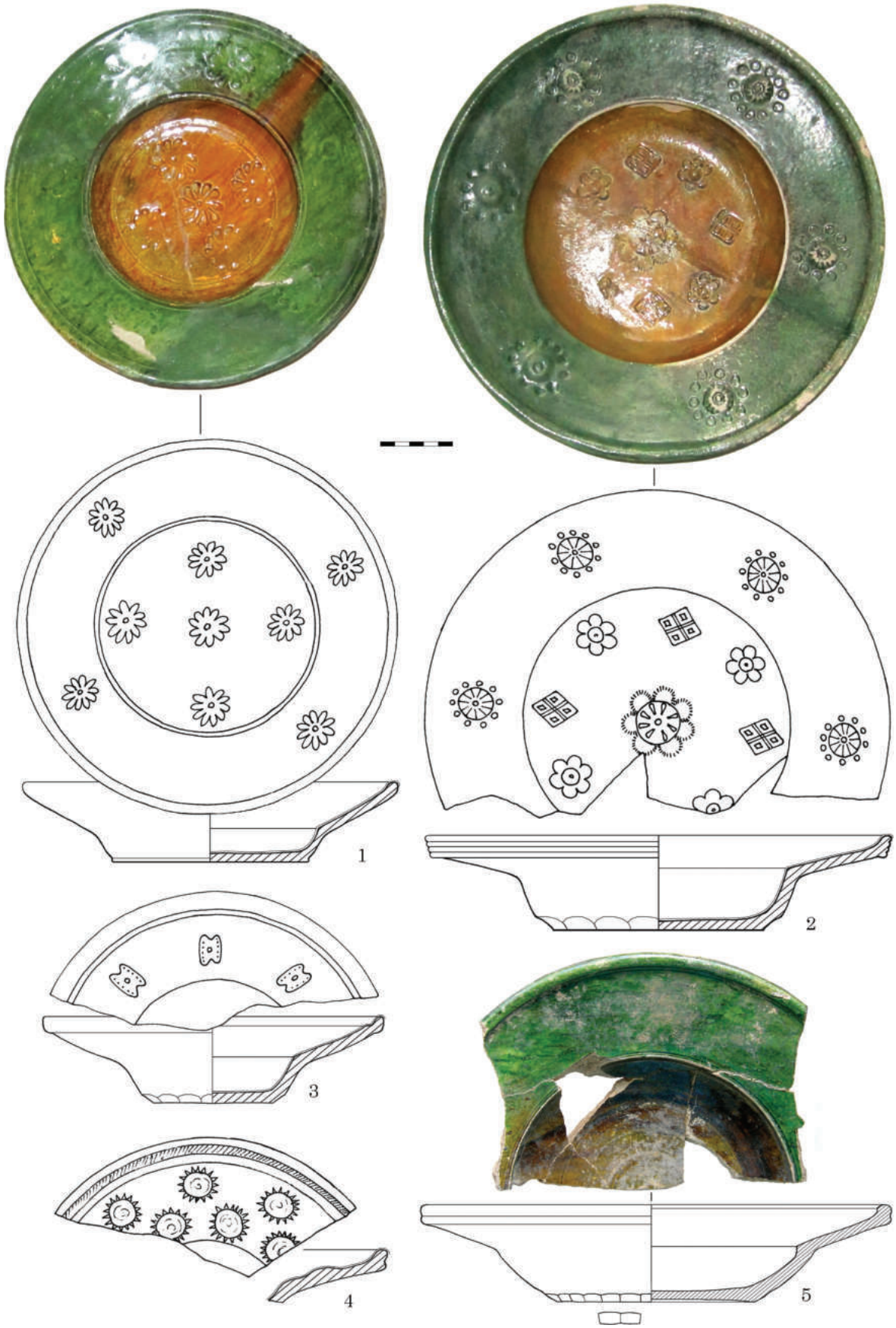

Рис. 143. Тарілки з кольоровою поливою і штампами з об'єкту в Братському корпусі НЗ «Софія Київська», перша половина — середина XVIII ст.

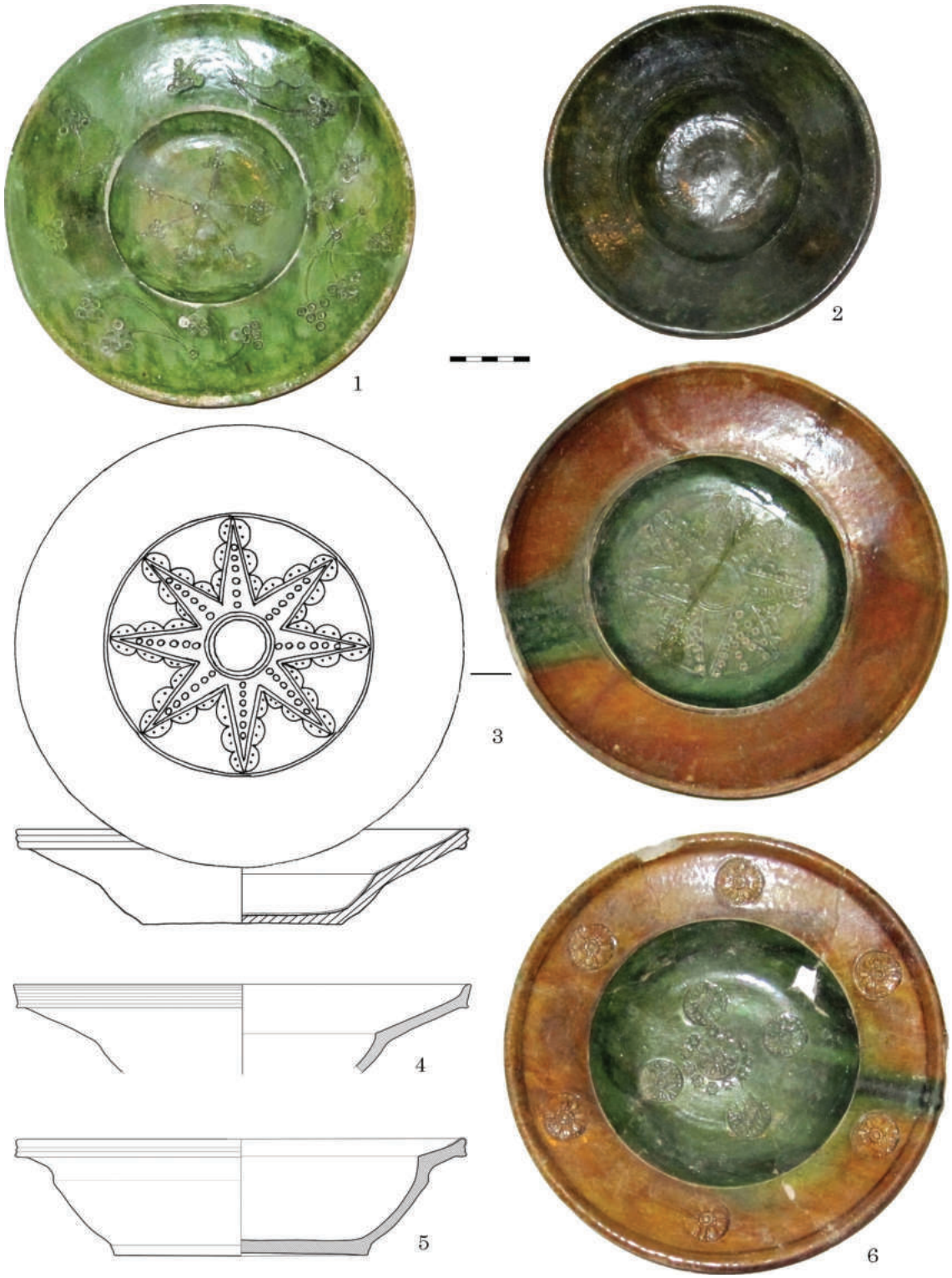

Рис. 144. Тарілки з кольоровою поливою і штампами з об'єкту в Братському корпусі НЗ «Софія Київська», перша половина — середина XVIII ст.

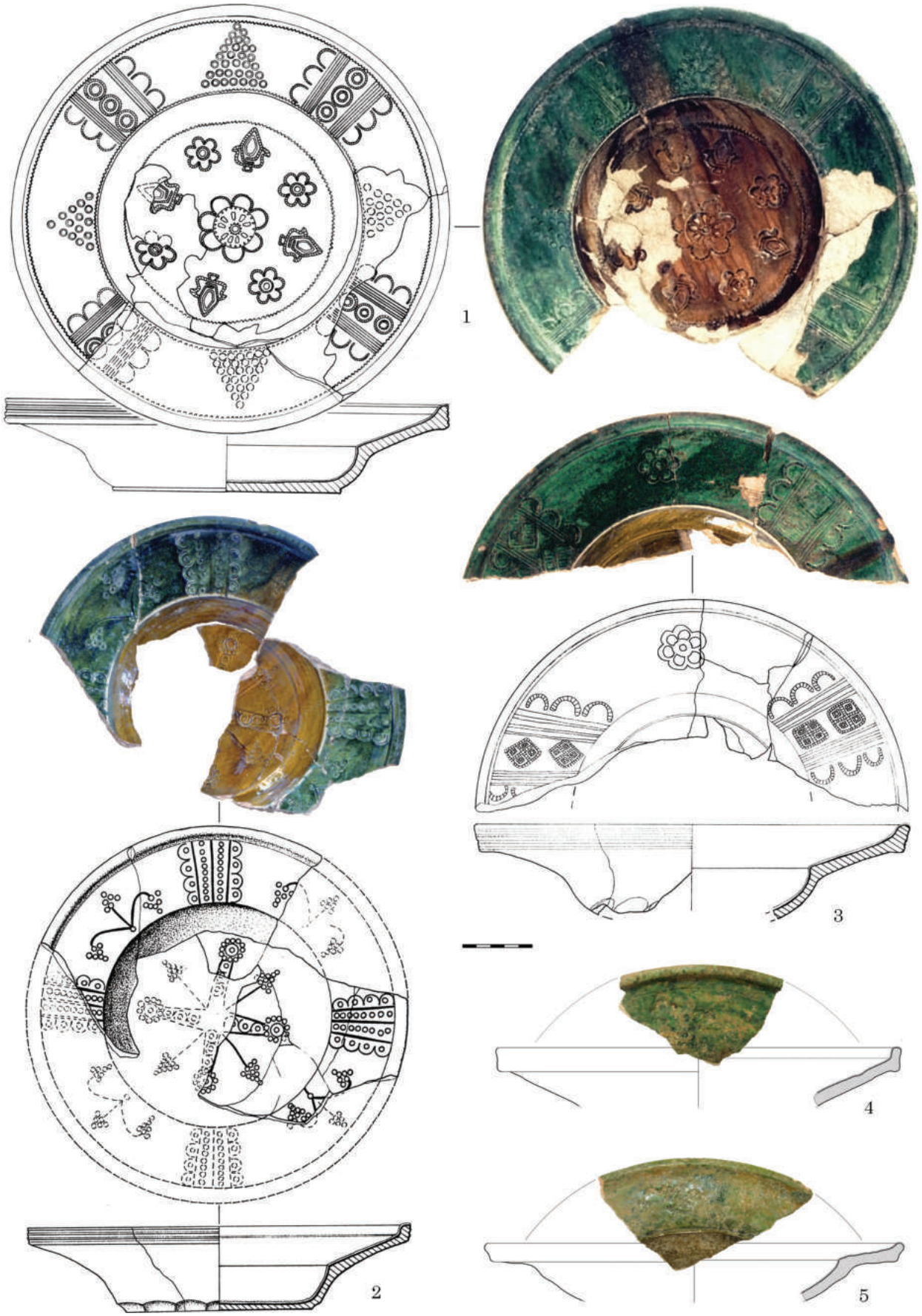

Рис. 145. Тарілки з кольоровою поливою і штампами з об'єктів і культурних шарів XVIII ст. на території МЗМ та біля нього: 1, 3 — розкоп 1 (1999), яма 4; 2 — шурф 4, яма 2; 4, 5 — Володимирський проїзд, к. ш.

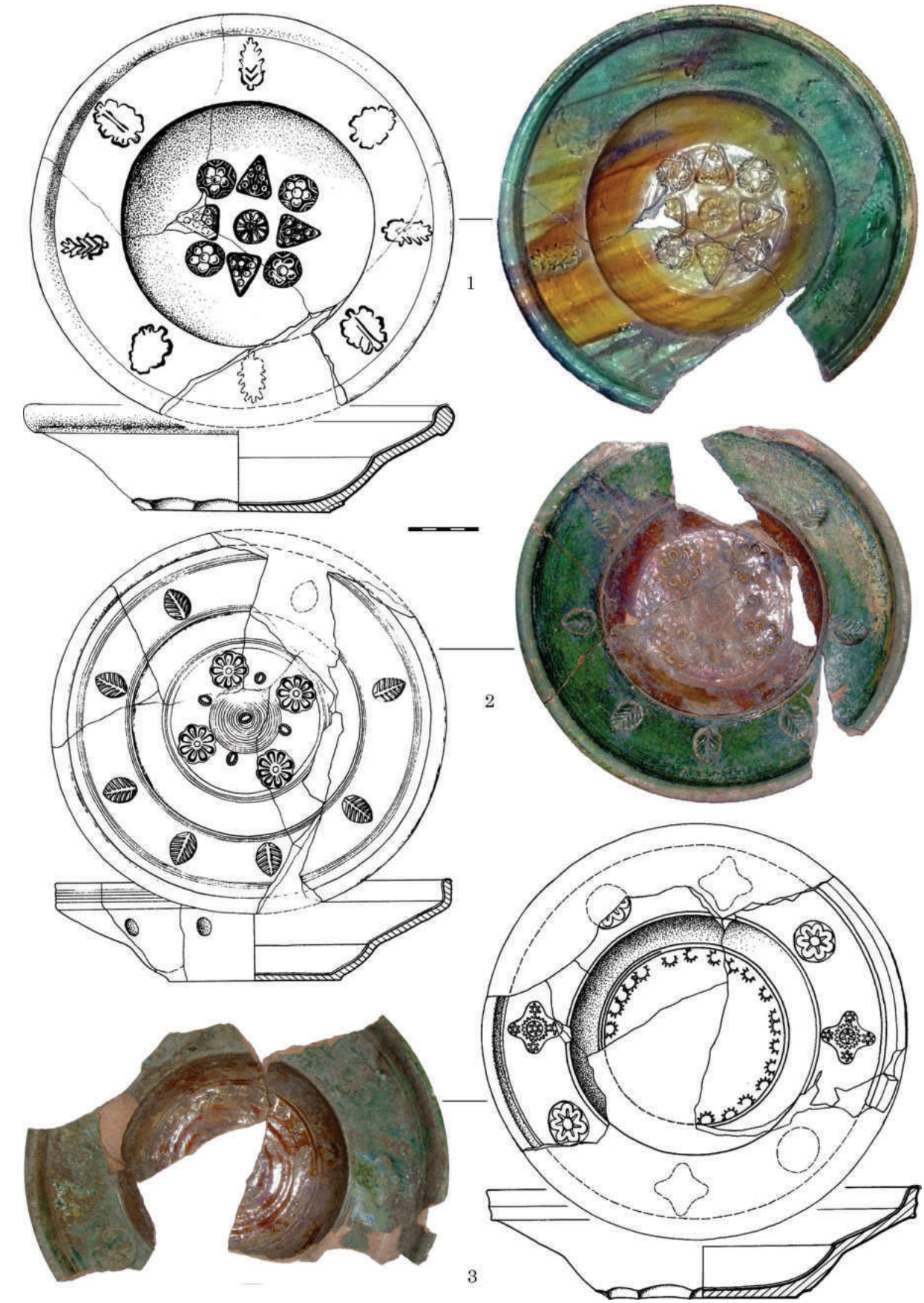

Рис. 146. Тарілки з кольоровою поливою і штампами з об'єктів XVIII ст. на території МЗМ, Київ: 1, 2 — шурф 4, яма 1; 3 — розвідки 1944 р., об'єкт?

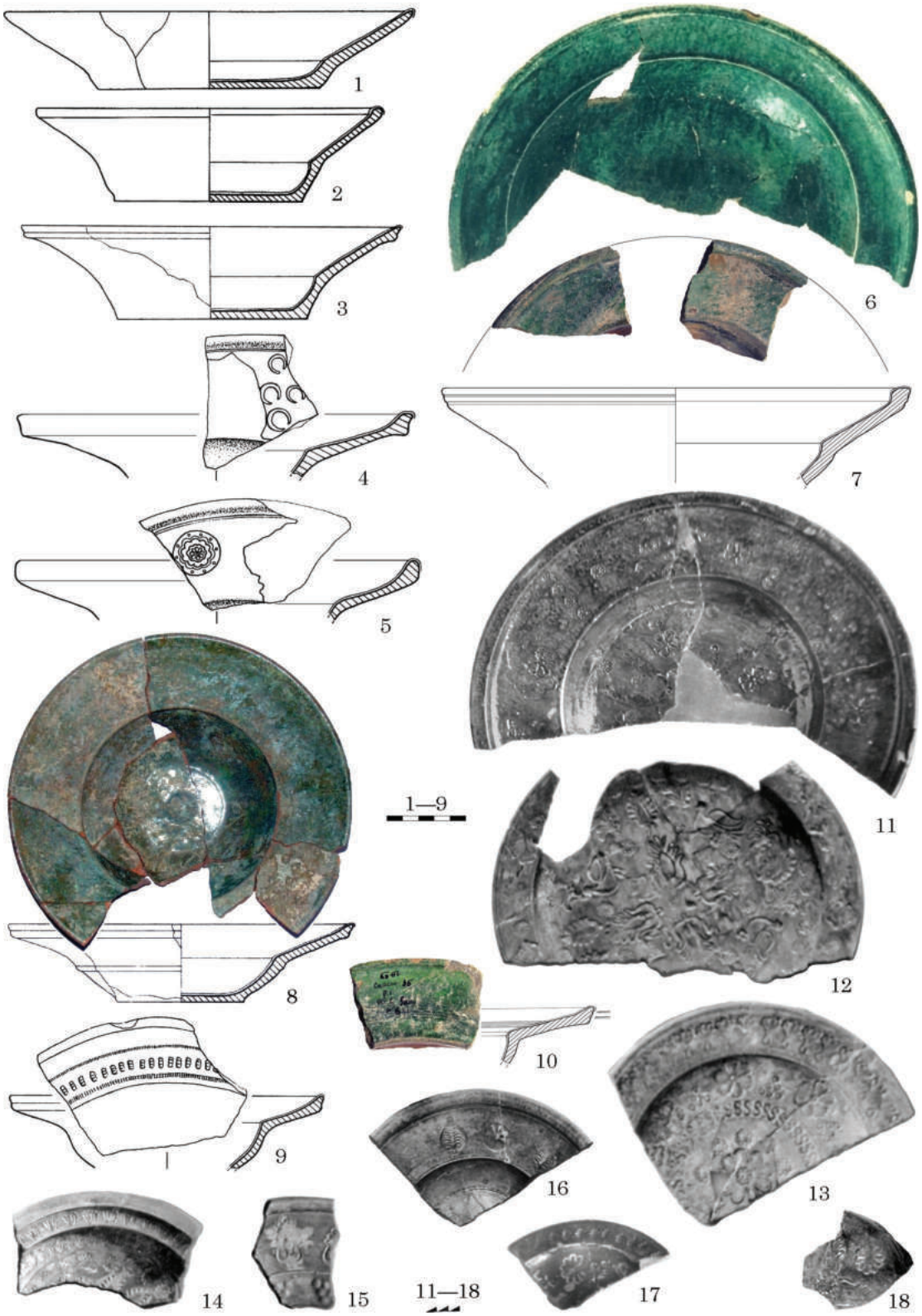

Рис. 147. Тарілки з кольоровою поливою XVIII ст.: 1—5, 8, 9 — МЗМ, шурф 4, яма 2; 6 — МЗМ, розкоп 1 (1999), яма 4; 7, 10 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 11—18 — Переяслав (11—15, 17 — вул. Мала Підвальна, горн; 16, 18 — к. ш., за: Сикорский и др. 1989, фото 37, 45, 48, 49). 1—10 — Київ

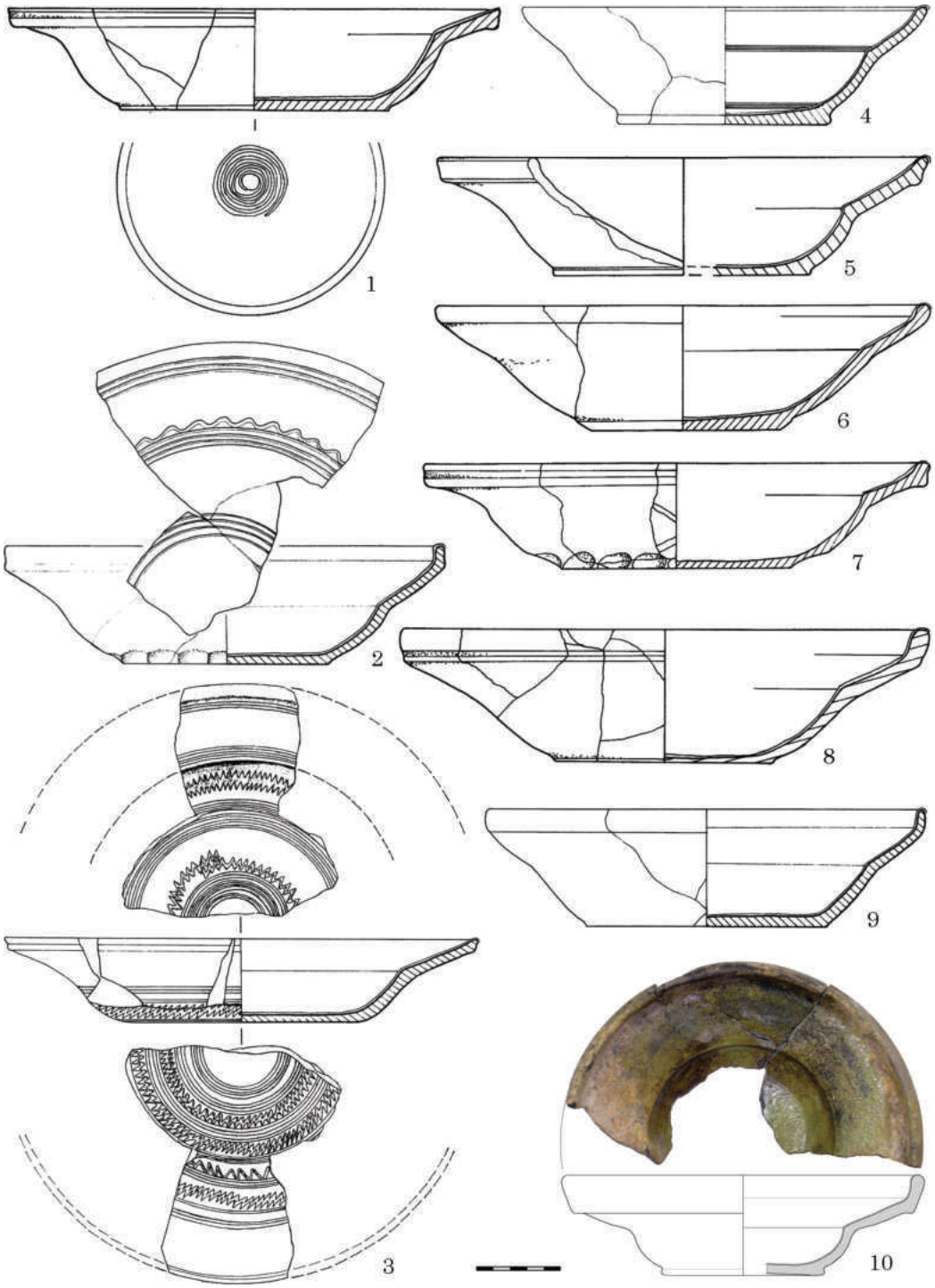

Рис. 148. Тарілки з кольоровою поливою середини — другої половини XVIII ст., Київ: 1—9 — МЗМ (розкоп 1 (1999): 1, 7 — яма 4; 5 — яма 23; 6 — яма 24; 2, 3, 4, 9 — шурф 4, яма 1; 8 — ківорій 2, будівля 6); 10 — Микільський Полик (уроч. Аскольдова Могила), заповнення горну

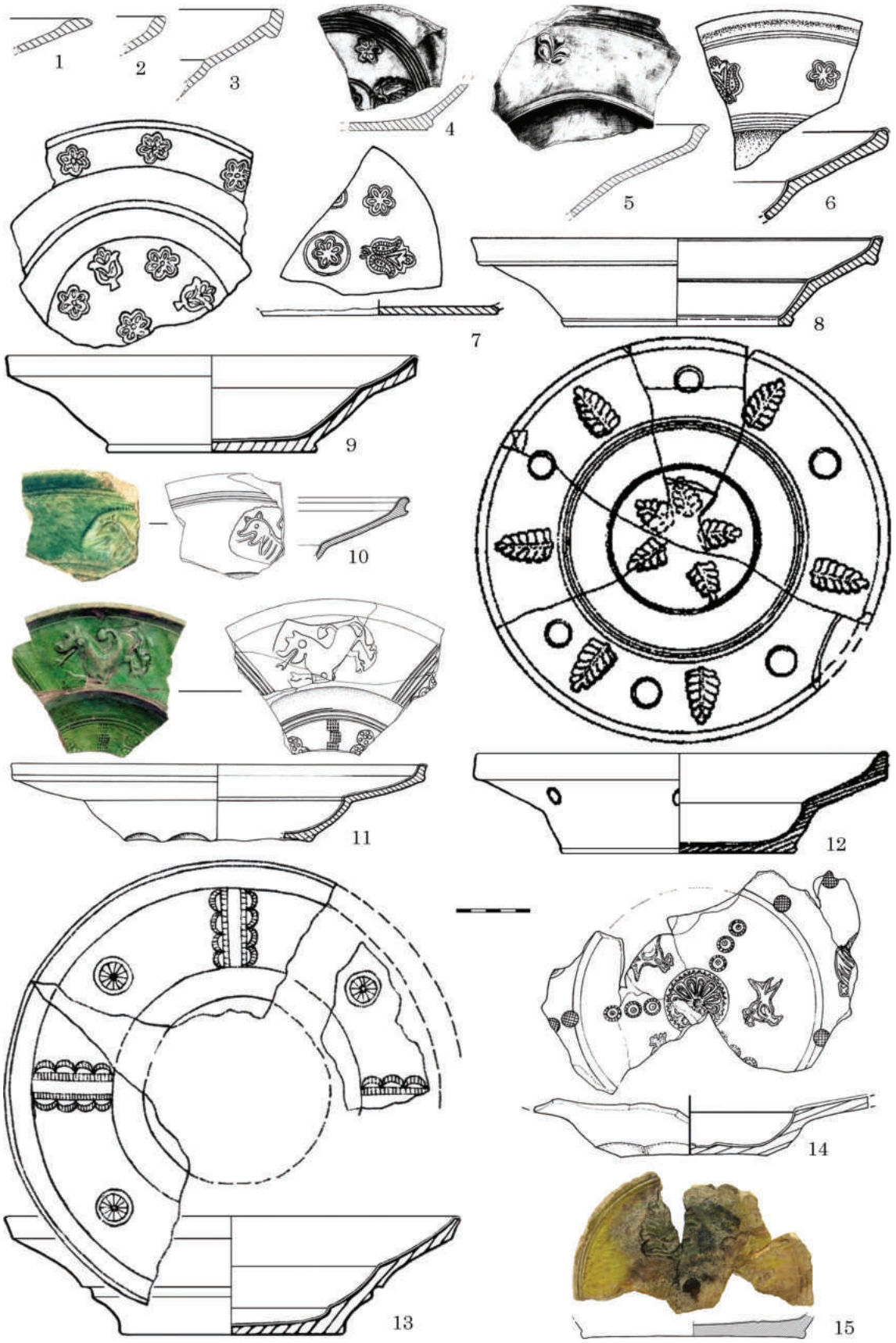

Рис. 149. Тарілки з кольоровою поливою і штампами та напівфабрикати (7), кінець XVII—XVIII ст., Київ: 1—8 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, тр. 3, горн (1—5 за: Сагайдак та ін. 2007, рис. 36, 42); 9 — вул. Велика Житомирська, 4, яма 6; 10, 11 — вул. Братська, 17-19 (10 — к. ш.; 11 — будівля 3); 12 — пл. Слави, яма (за: Мовчан та ін. 2001b, рис. 1.16); 13 — вул. Трьохсвятительська, 23, к. ш. (9, 13 за: Попельницька 2005, рис. 1: 2; 2: 1); 14 — МЗМ, ш. 10, к. ш.; 15 — Володимирський проїзд, к. ш.

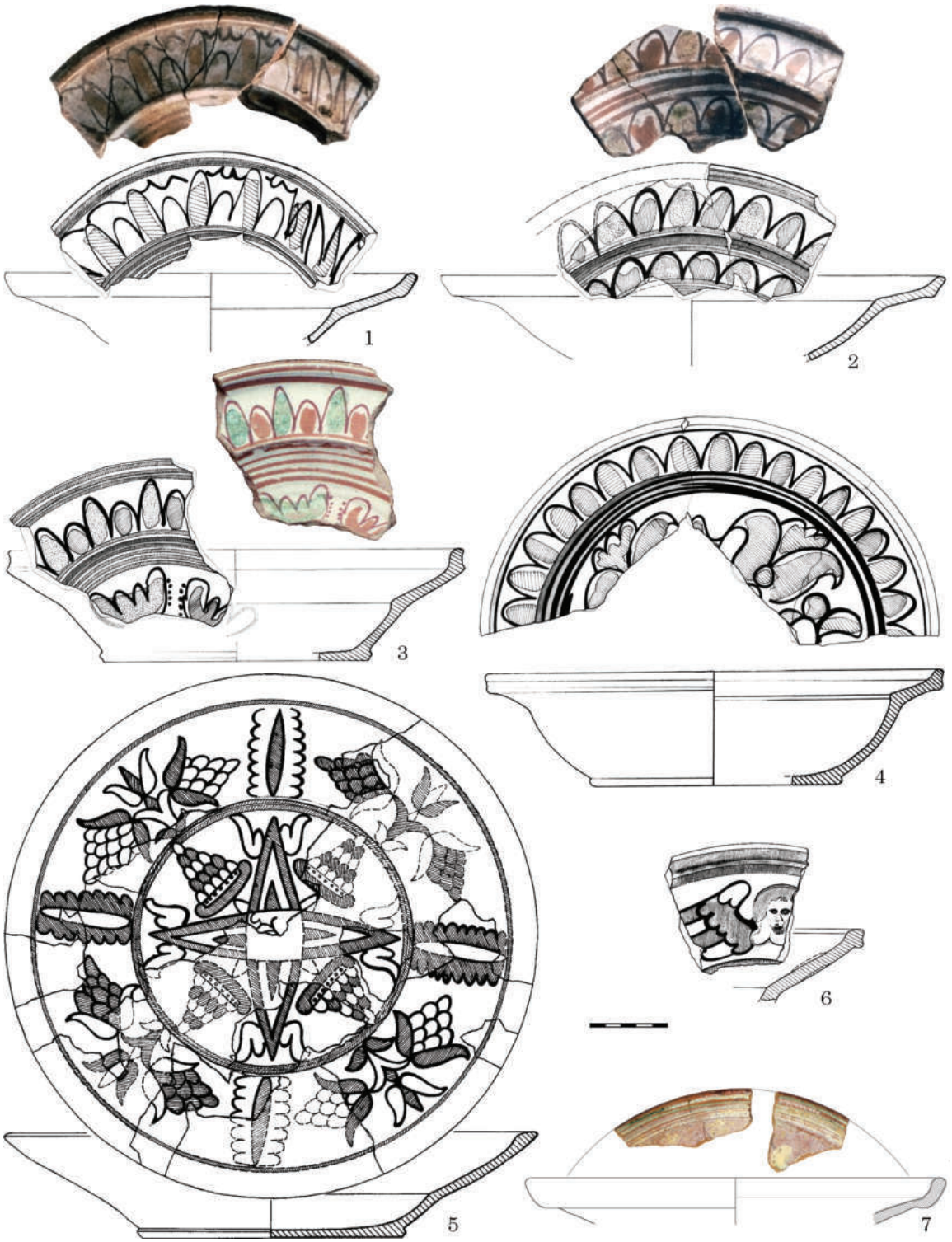

Рис. 150. Напівфабрикати тарілок з контурним *ріжкуванням* з гончарних комплексів в уроч. Гончарі-Кожум'яки, XVIII ст. (1990, 1992): 1—4 — вул. Воздвиженська, траншея 3, горн; 5, 6 — розкоп 15, к. ш. біля горна; 7 — розкоп 8, горн 1

Рис. 151. Напівфабрикати тарілок з контурним *піжкуванням* з культурного шару розкопу по вул. Кирилівська, 37 у Києві, перша половина XVIII ст.

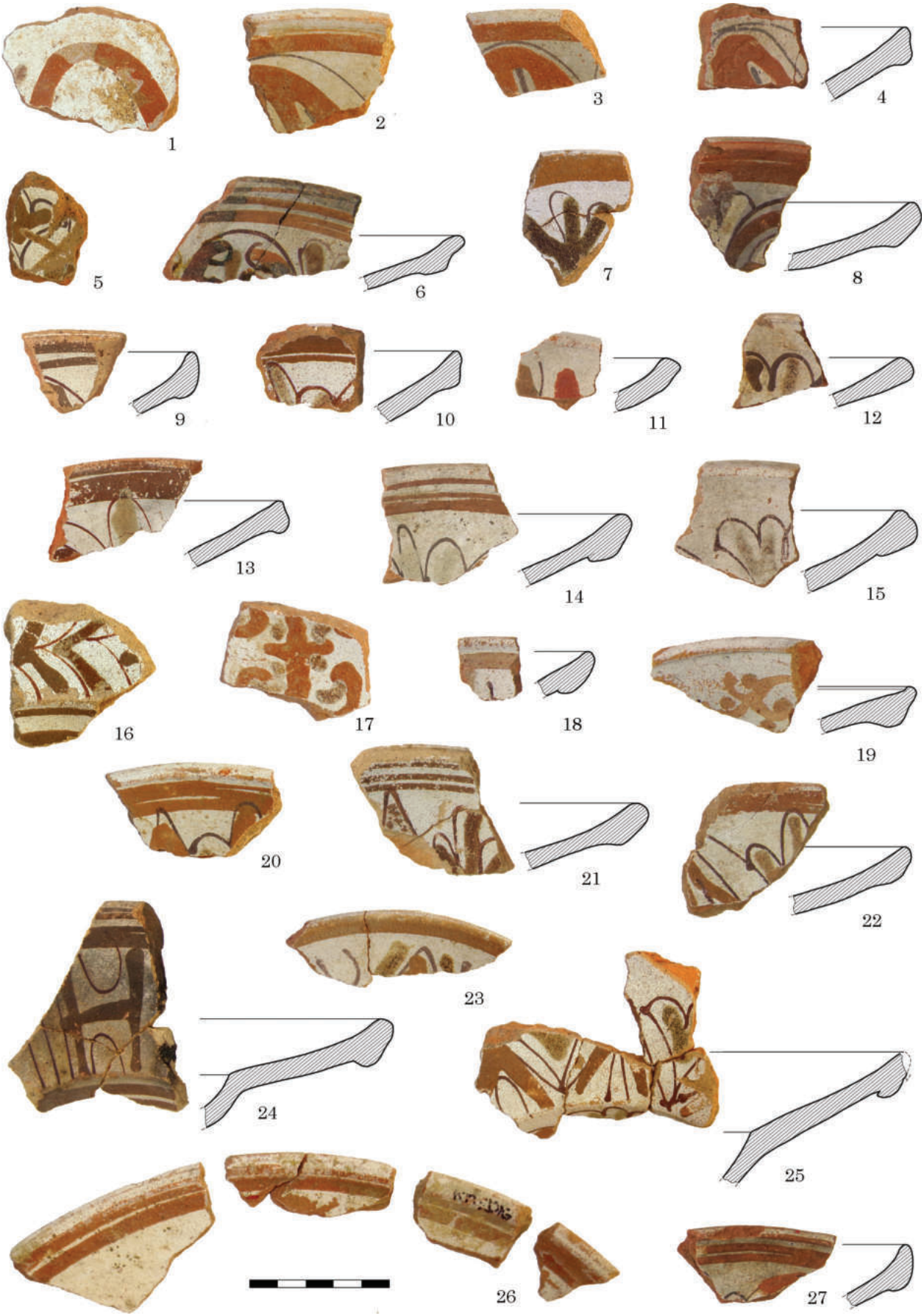

Рис. 152. Напівфабрикати тарілок з *контурним ріжкуванням* з культурного шару розкопу по вул. Кирилівська, 37 у Києві, перша половина XVIII ст.

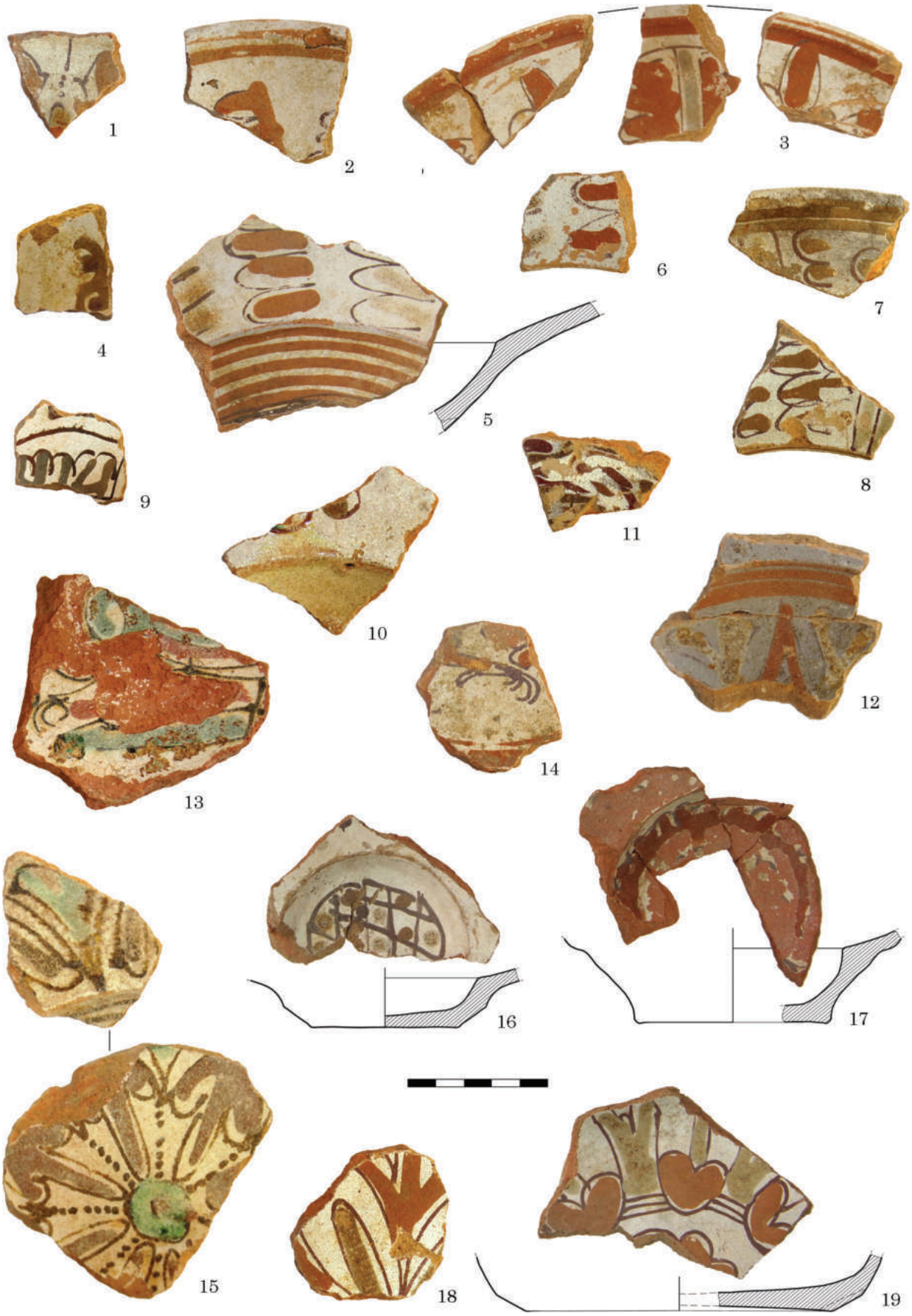

Рис. 153. Напівфабрикати тарілок з контурним *піжкуванням* з культурного шару розкопу по вул. Кирилівська, 37 у Києві, перша половина XVIII ст.

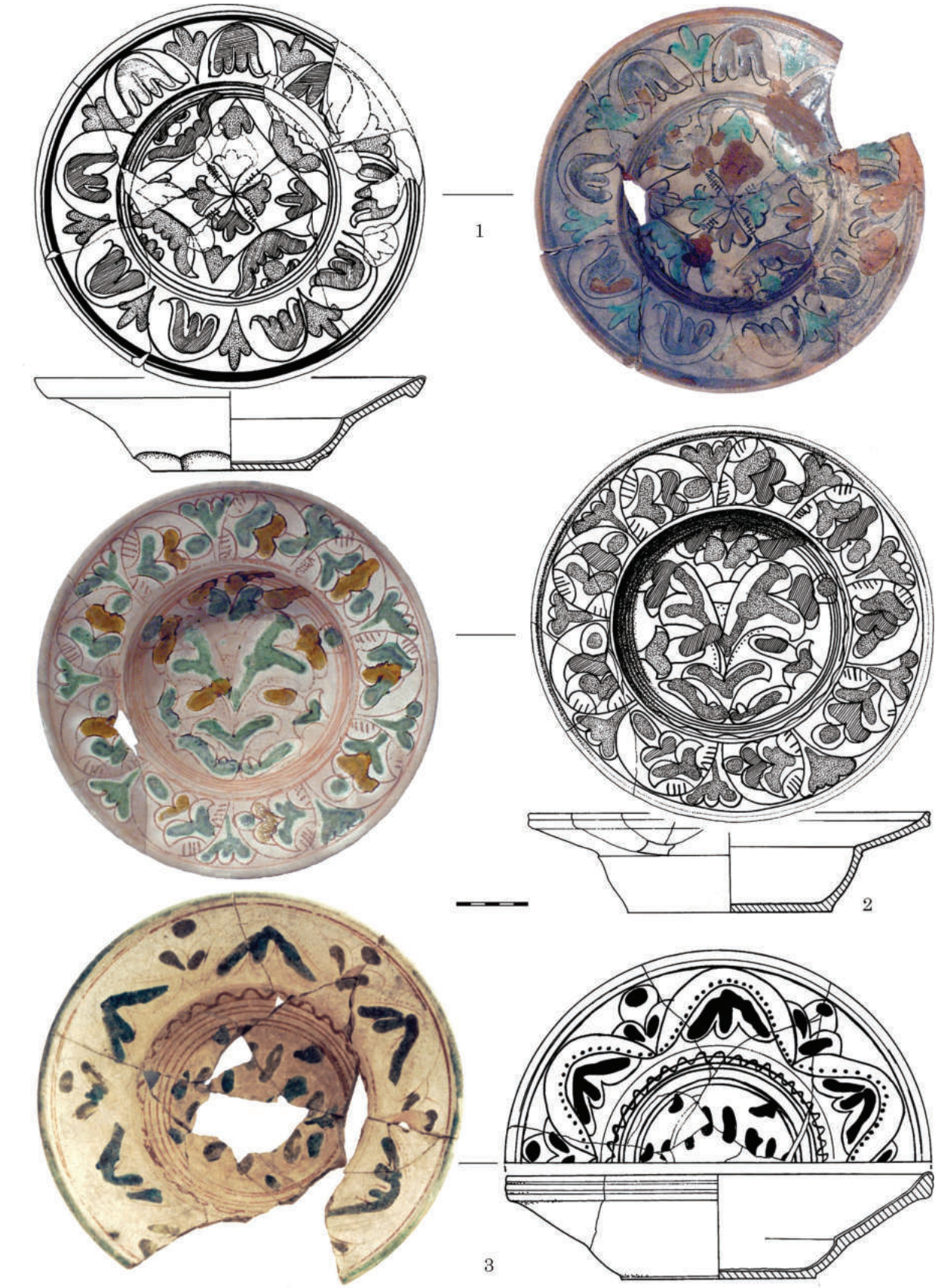

Рис. 154. Тарілки з контурним *ріжкуванням* з об'єктів XVIII ст. МЗМ, Київ: 1, 2 — шурф 4, яма 2; 3 — розкоп 1 (1999), яма 4

Рис. 155. Тарілки з контурним підполив'яним *ріжкуванням* з ями 1 шурфу 4, МЗМ, Київ, середина — друга половина XVIII ст.

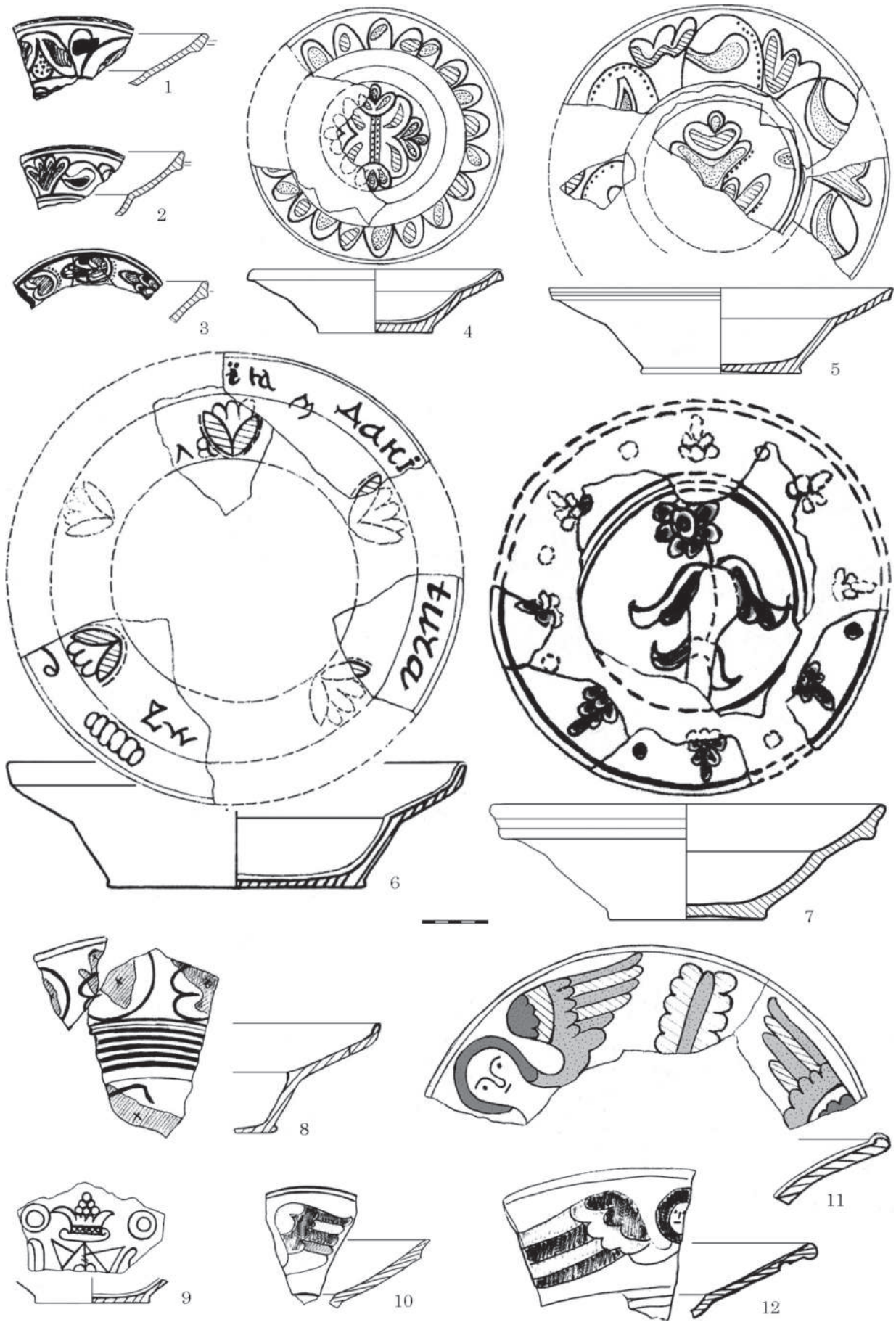

Рис. 156. Тарілки з контурним *ріжкуванням* XVIII ст. з об'єктів і шарів Верхнього Києва (за О. Попельницькою): 1—5, 7 — вул. Велика Житомирська, 4 (1—5 — яма 1; 7 — яма 6); 6 — вул. Володимирська, 5—7, яма 1; 8, 9, 11 — вул. Трьохсвятительська, 23, к. ш.; 10 — садиба Трубецьких (1926); 12 — Верхнє місто (1905, розкопки В. Хвойки?)

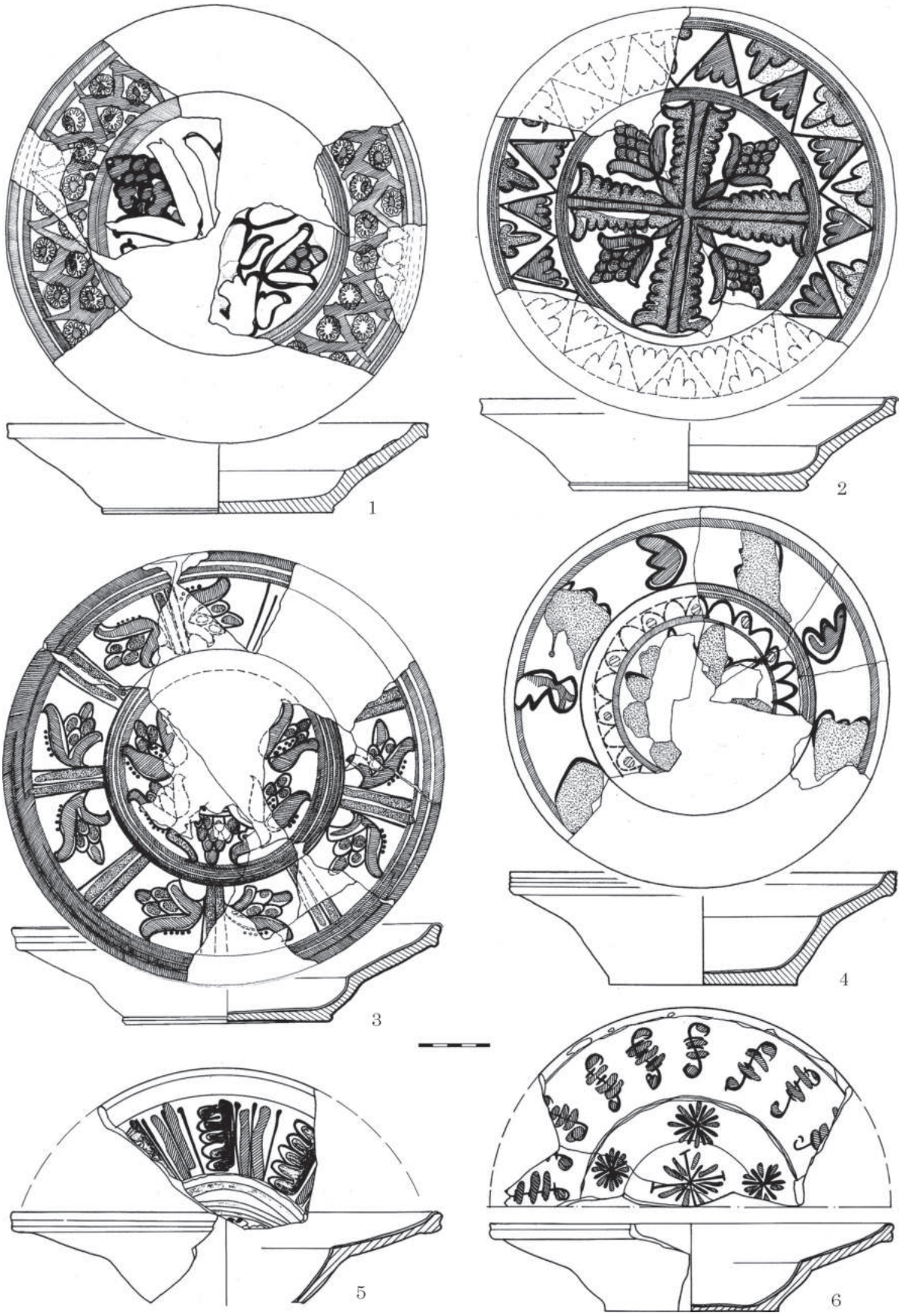

Рис. 157. Тарілки з контурним *ріжкуванням* XVIII ст. з об'єктів і культурних шарів Києва: 1 — вул. Волоська, 16, к. ш.; 2 — вул. Велика Житомирська, 2 (1988), яма 2; 3 — вул. Братська, 17—19, будівля 3; 4 — Поділ, к. ш.; 5, 6 — Володимирський проїзд, к. ш.

Рис. 158. Тарілки з контурним *ріжкуванням* XVIII ст. з об'єктів і культурних шарів Києва: 1 — вул. Волоська, 17, к. ш.; 2 — вул. Верхній Вал, 10а, споруда 1; 3 — вул. Братська, 17—19, будівля 3; 4 — Київ, к. ш. (за: Климовський 2002, кол. вкл. 3: 2); 5, 6 — вул. Спаська, 35, об'єкт 10; 7 — вул. Спаська, 24, будівля 1; 8 — вул. Михайлівська, 12-В, об'єкт 1 (за: Івакін, Баранов, Крижановський 2022, рис. 8); 9 — вул. Десятинна, 2, к. ш. (за: Кілієвич 1977, рис. 11); 10, 11 — КПЛ, корпус 6, об'єкт (за: Балакін 2007b, рис. 2: 3, 5).

Рис. 159. Тарілки з Переяслава: 1—3 — вул. Мала Підвальна, горн, XVIII ст.; 4—6, 8, 9 — культурний шар (за: Сикорский и др. 1989, фото 35—37, 47, 49; Тетеря 2001, мал. 2); 7 — яма другої половини XVII — XVIII ст. (за: Тетеря 2001, мал. 2. 5)

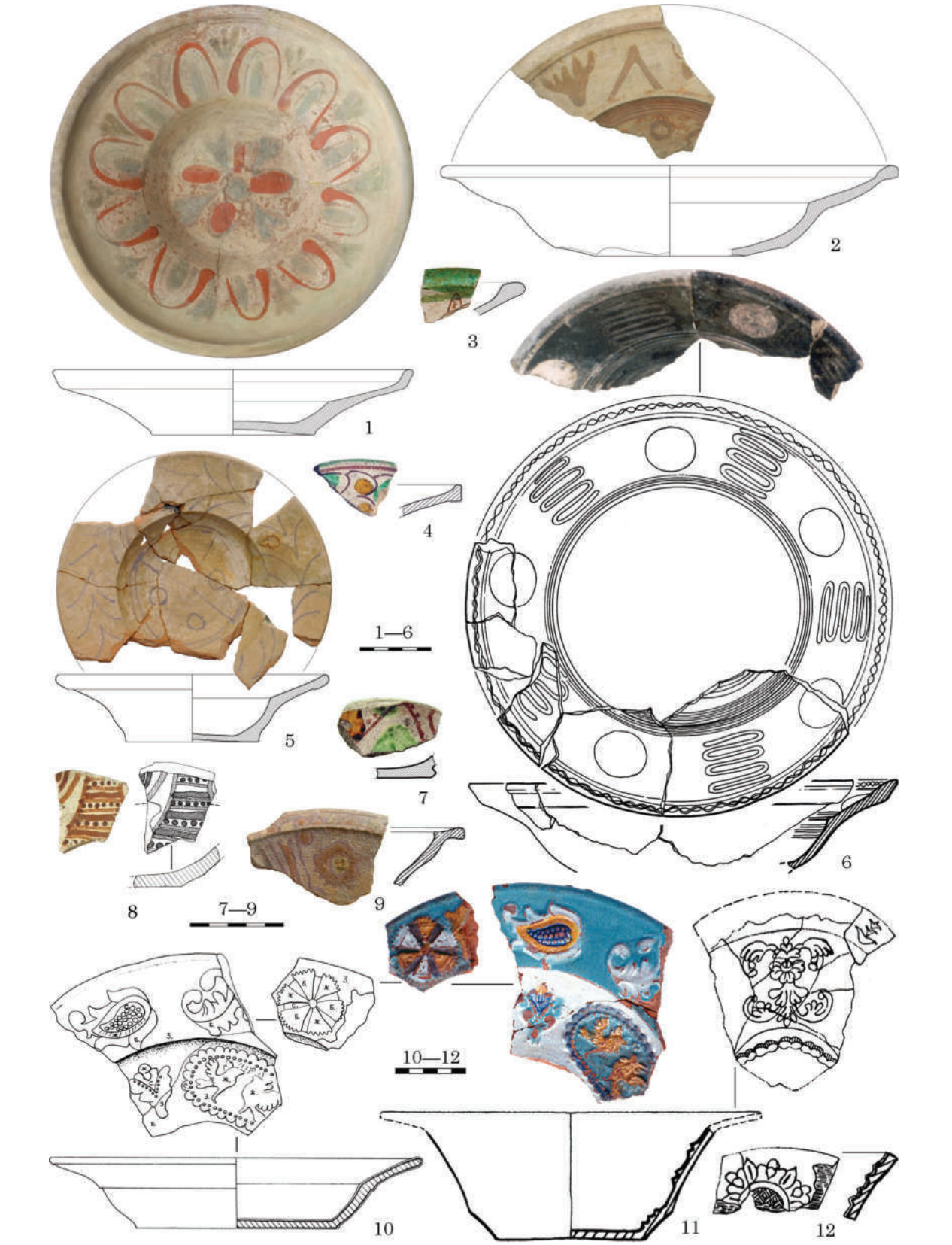

Рис. 160. Тарілки і миски з малюванням ангобами і поливами та з розписом емалями: 1 — вул. Спаська, 24, будівля 1; 2 — Поділ, к. ш.; 3 — біла Церква, р. 1, об'єкт 12; 4 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 5 — вул. Кирилівська, 37, к. ш.; 6 — церква Спаса на Берестові, будівля; 7 — Іванків 1, к. ш.; 8 — Лісники, замчище, к. ш.; 9 — Вознесенський монастир, р. 3, об'єкт 23; 10 — МЗМ, шурф 4, яма 2; 11, 12 — вул. Трьохсвятительська, 23, к. ш. (за: Попельницька 2005, рис. 2. 2, 5). 3, 8, 9 — XVII ст., всі інші — кінець XVII—XVIII ст. 1, 2, 4—6, 9—12 — Київ

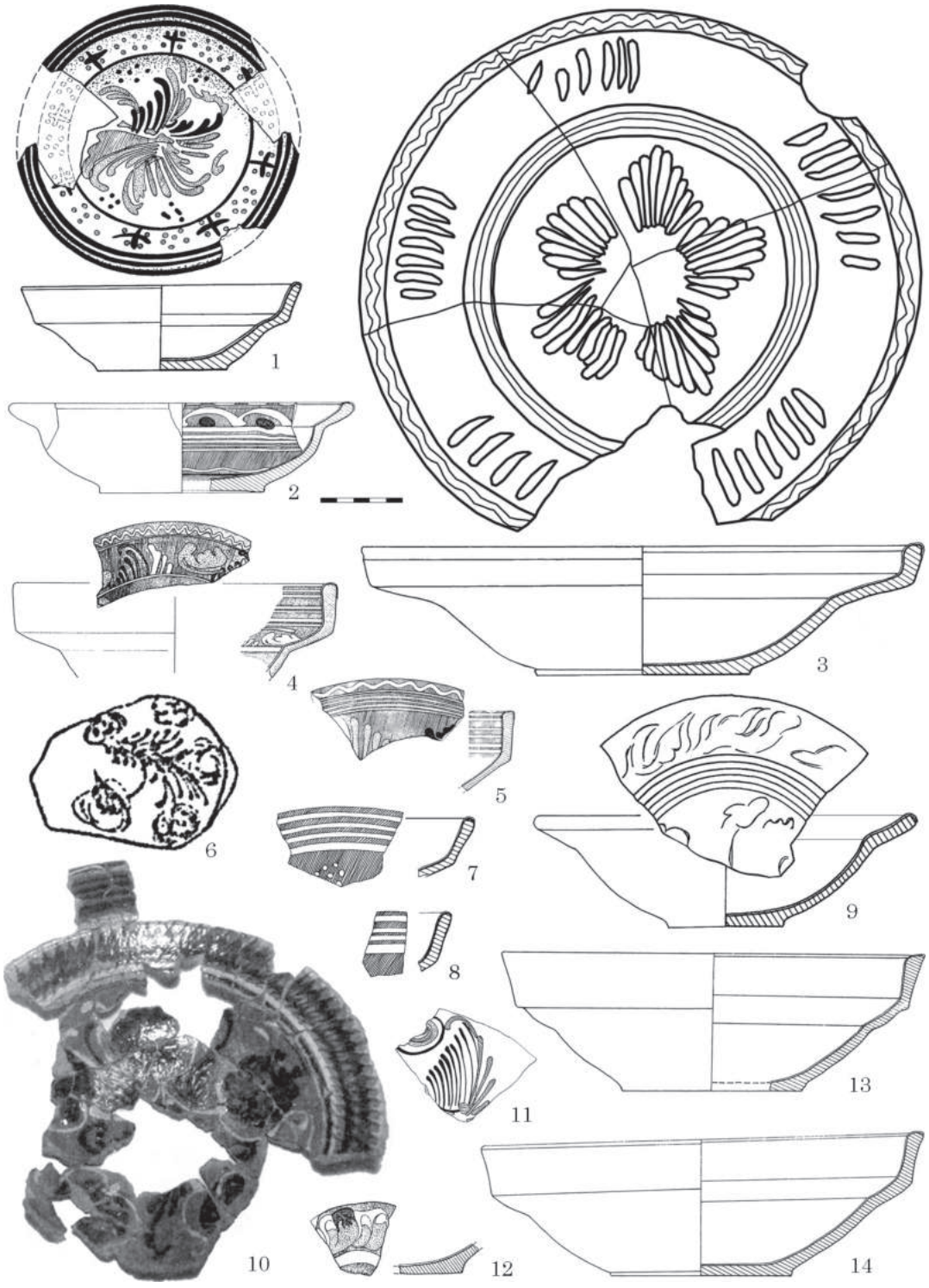

Рис. 161. Тарілки з безконтурною *мальовкою* і *фляндрівкою* середини — другої половини XVIII ст. з Києва: 1, 9 — вул. Сагайдачного, 18, яма 1; 2, 4, 5, 12 — вул. Велика Житомирська, 2 (2 — об'єкт 20; 4, 12 — яма 7; 5 — к. ш.); 3, 6, 10 — вул. Оболонська, 12, будівля 14; 7, 8 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, к. ш.; 11, 13, 14 — НЗ «Софія Київська», к. ш.

Рис. 162. Гончарні вироби і напівфабрикати (?) з *мармурюванням* і *фляндрівкою* з Києва: 1, 2, 6 — Микільський Полик, горн, середина XVIII ст.; 3, 4 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, к. ш., XVIII ст.; 5 — церква Спаса на Берестові, будівля 1, кінець XVII — початок XVIII ст.; 7, 8 — вул. Кирилівська, 37, к. ш., перша половина XVIII ст.; 9—12 — с. Дибинці (археологічні розвідки), XIX — початок XX ст., 4, 5, 7—12 — без поливи

Рис. 163. Тарілки з *фляндрівкою* середини — другої половини XVIII ст., Київ: 1 — об'єкт у Братському корпусі НЗ «Софія Київська»; 2 — вул. Десятинна, 1/3, яма 2; 3 — вул. Щекавицька, 7/10, яма 5; 4 — вул. Волоська, 17, к. ш.; 5 — вул. Велика Житомирська, 2, яма 11; 6 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 1; 7 — вул. Костянтинівська, 6, к. ш.

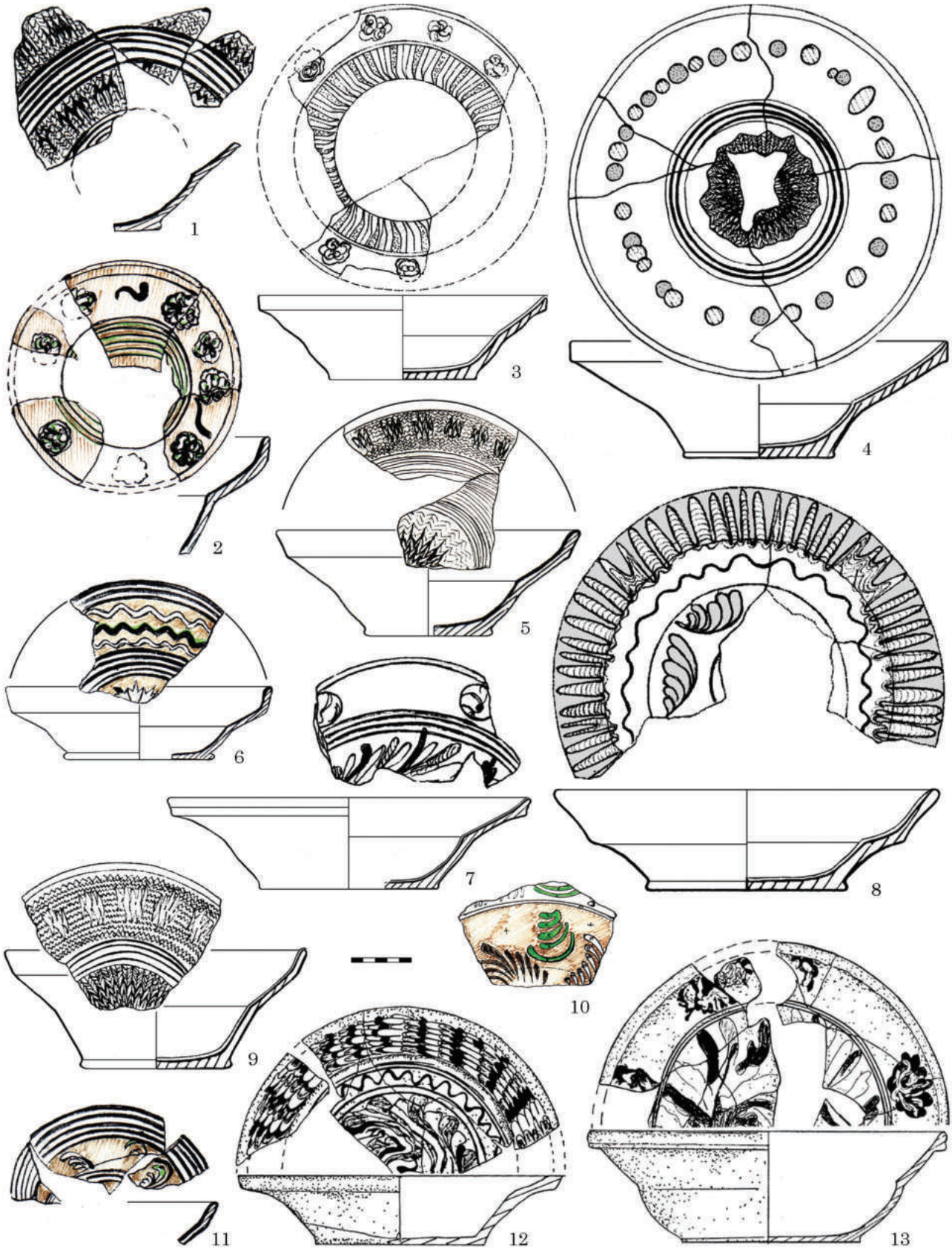

Рис. 164. Тарілки з *фляндрівкою* і *гребінцями* середини — другої половини XVIII ст. з об'єктів і культурних шарів Верхнього Києва та КПЛ: 4, 7 — вул. Велика Житомирська, 4 (4 — яма 2; 7 — яма 6); 1—3, 6, 8, 11 — вул. Володимирська, 5—7 (1—3, 8 — яма 1; 6, 11 — к. ш.); 5, 9, 10 — вул. Трьохсвятительська, 23, к. ш. (1 — 11 за О. Попельницькою); 12, 13 — КПЛ, корпус 6, об'єкт (за: Балакін 2007b, рис. 2: 1, 2)

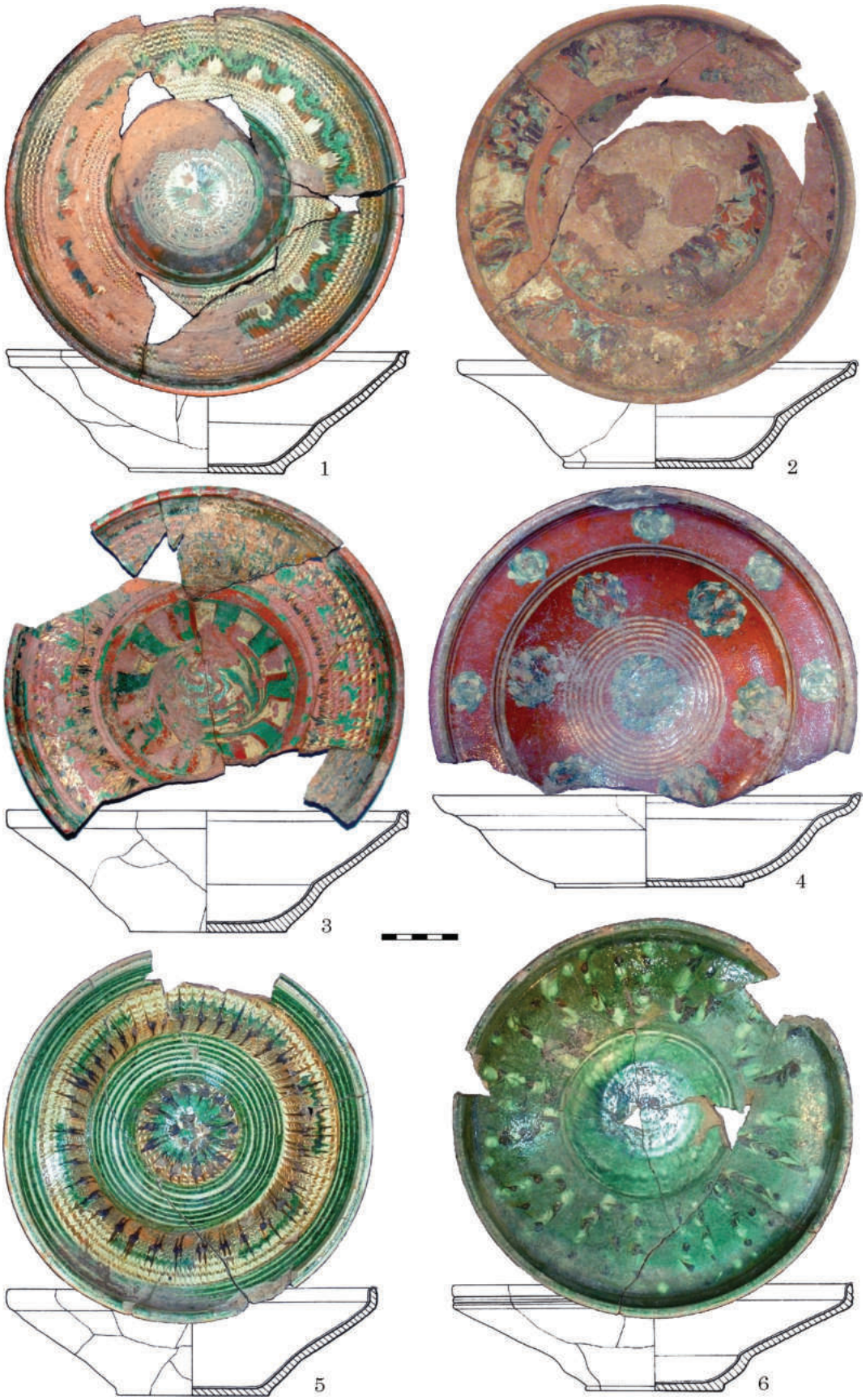

Рис. 165. Тарілки з *фляндрівкою* з ями 1 шурфу 4, МЗМ, Київ, середина — друга половина XVIII ст.

Рис. 166. Тарілки з *фляндрівкою* з об'єктів Києва середини — другої половини XVIII ст.: 1—5 — МЗМ, шурф 4, яма 1; 6, 8, 9, 11 — вул. Спаська, 35, об'єкт 1; 7 — вул. Спаська, 35, к. ш.; 10 — вул. Спаська, 24, будівля 1

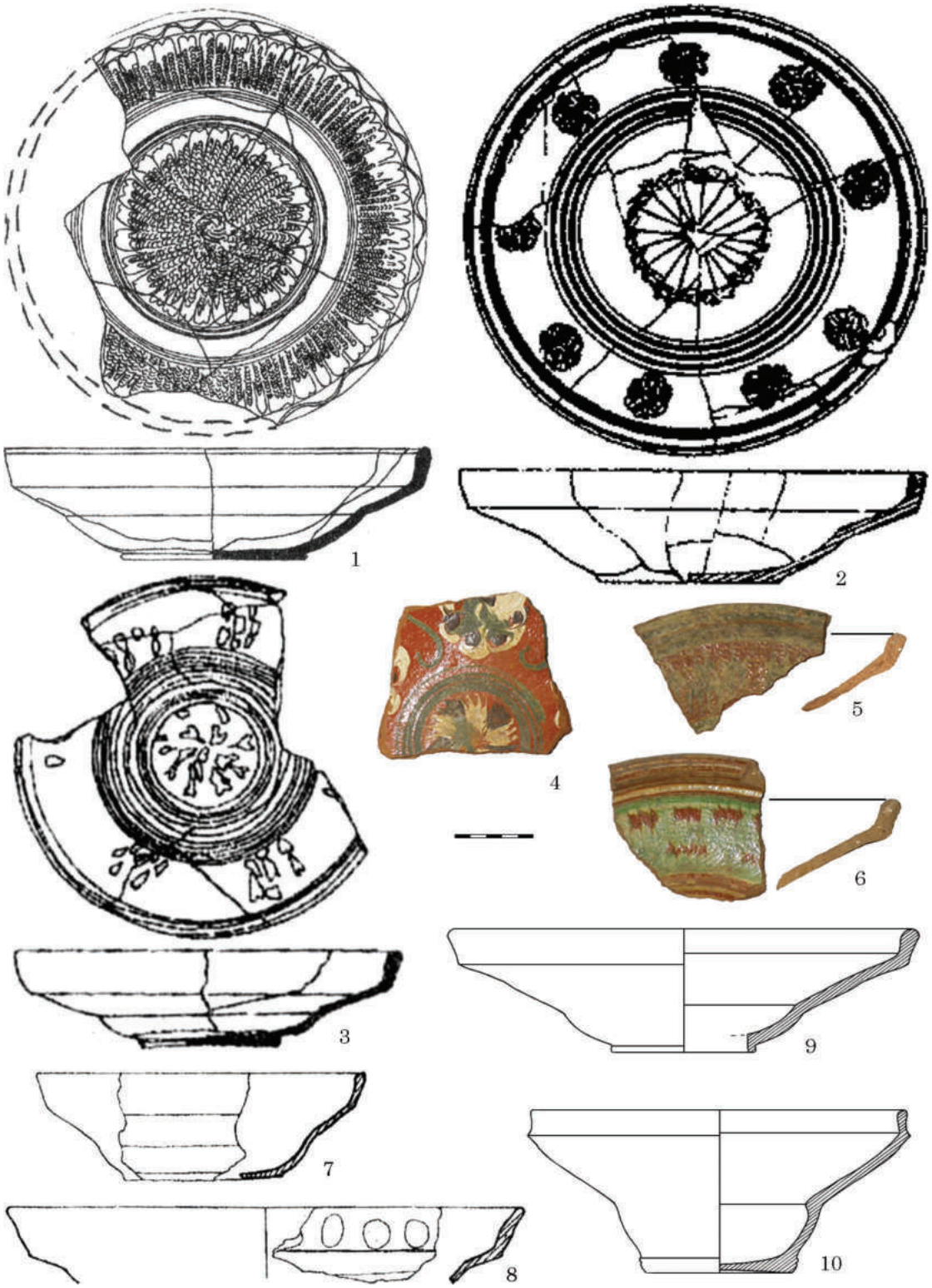

Рис. 167. Тарілки з *фляндрівкою* з об'єктів другої половини XVIII ст. Верхнього Києва: 1, 3, 7, 8 — пров. Рильський, 4 (3, 7, 8 — яма 1; 1 — яма 3, за: Мовчан, Козловський, Іевлев 2005, рис. 2. 1, 2, 10; 6); 2 — вул. Золотоворітська, 13, будівля (за: Мовчан та ін. 2001а, рис. 29); 4—6 — ріг вул. Стрілецької та пров. Георгіївського (5, 6 — об'єкт 6; 4 — об'єкт 24, за: Івакін та ін. 2022а, рис. 1: 45, 46); 9, 10 — вул. Десятинна, 11а, яма 2 (за: Крижановський 2013, рис. 1: 7, 8)

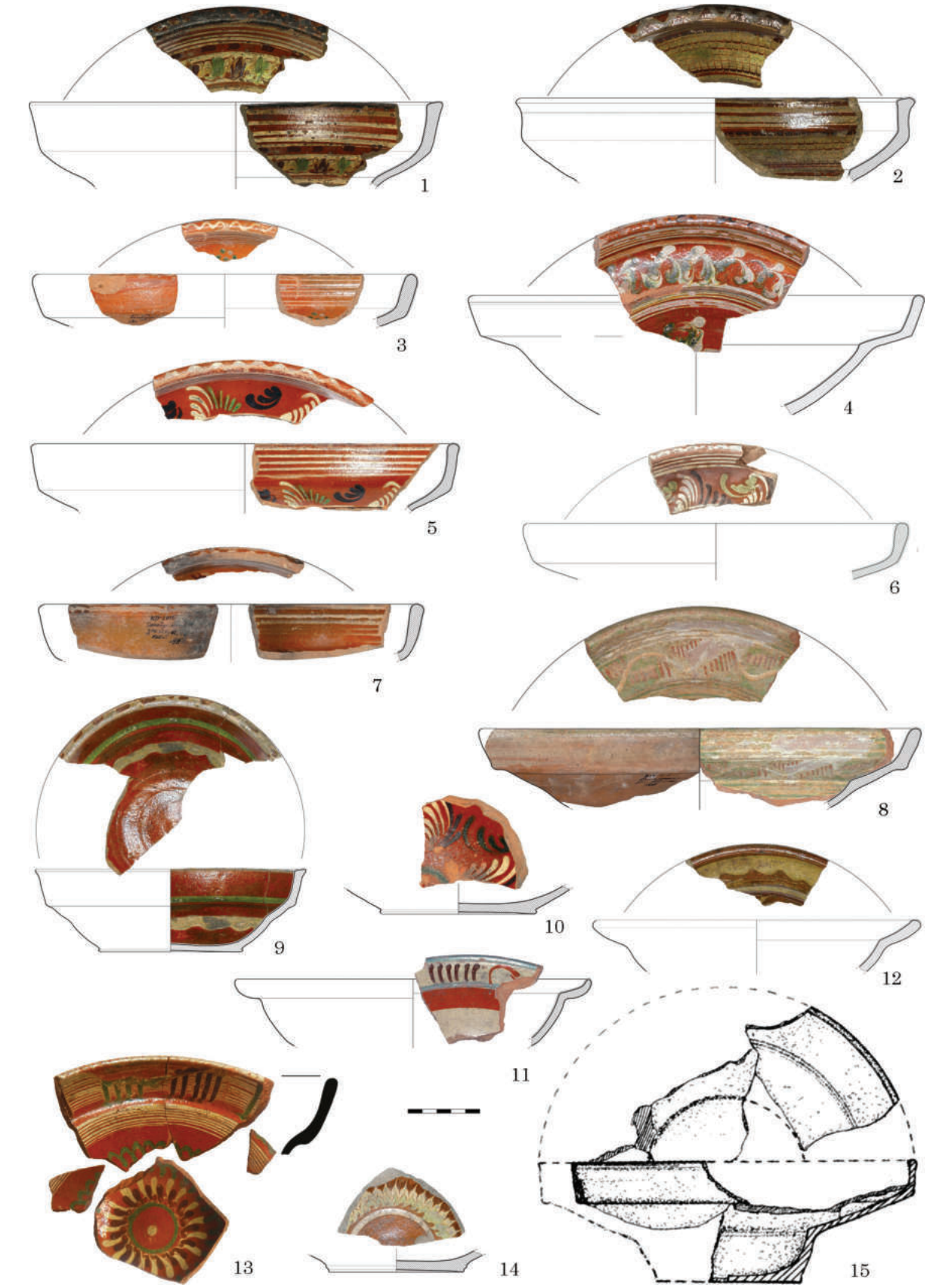

Рис. 168. Тарілки і миски з культурних нашарувань і об'єктів XIX ст. Киева: 1, 2, 4—6, 9—12, 14 — вул. Щекавицька, 53, к. ш.; 3, 7, 8 — вул. Сагайдачного, 1, к. ш.;13 — Микільська Слобідка, горн (за: Оленич, Оленич 2018, рис. 7: 1); 15 — КПЛ, Онуфріївська вежа, к. ш. (за: Балакін 2006, рис. 2: 3)

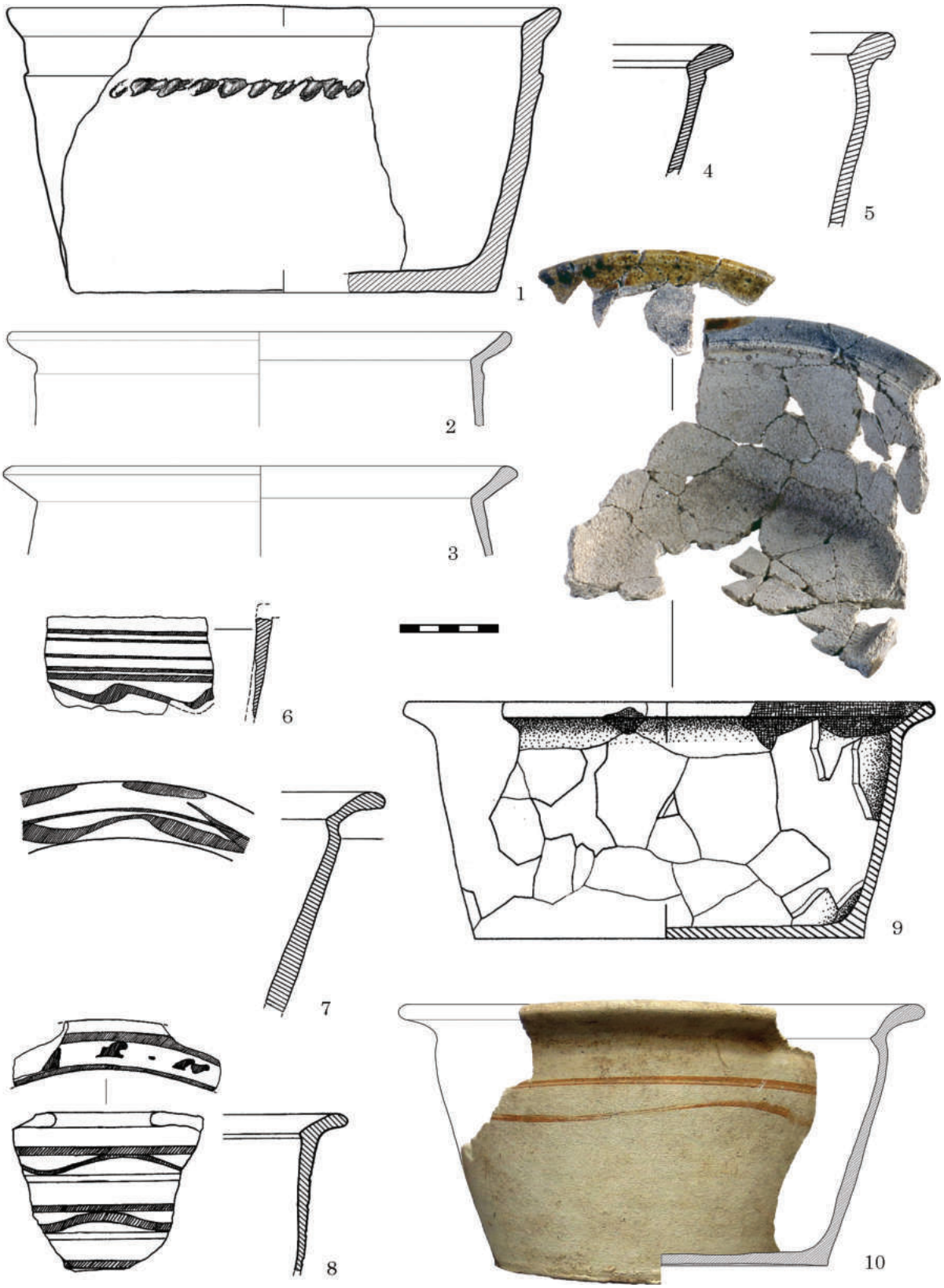

Рис. 169. Макітри з об'єктів XVI — початку XVII ст. Києва: 1—3 — пров. Десятинний (1—2 — будівля 7; 3 — будівля 9); 4, 6—8, 10 — уроч. Видубичі (4, 10 — р. 5, горн 1; 6—8 — р. 4, глинище); 5, 9 — МЗМ, шурф 2, будівля

Рис. 170. Макітри з гончарних осередків: 1—4 — Видубичі (1, 3 — р. 5, горн 1; 2, 4 — р. 4, глинище); 5—7 — вул. Костянтинівська, 6, горн; 8—10 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, к. ш. біля горна; 11, 12 — Вишгород, горн; 13 — пров. Лаврський, горн; 14 — уроч. Гончарі, розкоп 14, горн; 15—17 — уроч. Гончарі, розкоп 8 (15, 16 — горн 1; 17 — горн 2). 1—7, 11, 12 — кінець XVI — середина XVII ст., 13, 14 — друга половина XVII — початок XVIII ст., 8—10, 15—17 — XVIII ст.

Рис. 171. Макітри XVII ст. з об'єктів Києва: 1 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 8; 2—4 — МЗМ, об'єкт у будівельному колодязі біля Варваринського корпусу; 5—9 — об'єкти Вознесенського монастиря (5, 6 — розкоп 3, об'єкт 6; 7, 8 — розкоп 4, яма 6; 9 — розкоп 2, об'єкт 3)

Рис. 172. Макітри XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря у Києві: 1 — розкоп 3, яма 5; 2 — розкоп 3, яма 3; 3 — розкоп 4, яма 1; 4, 5 — розкоп 1, об'єкт 1

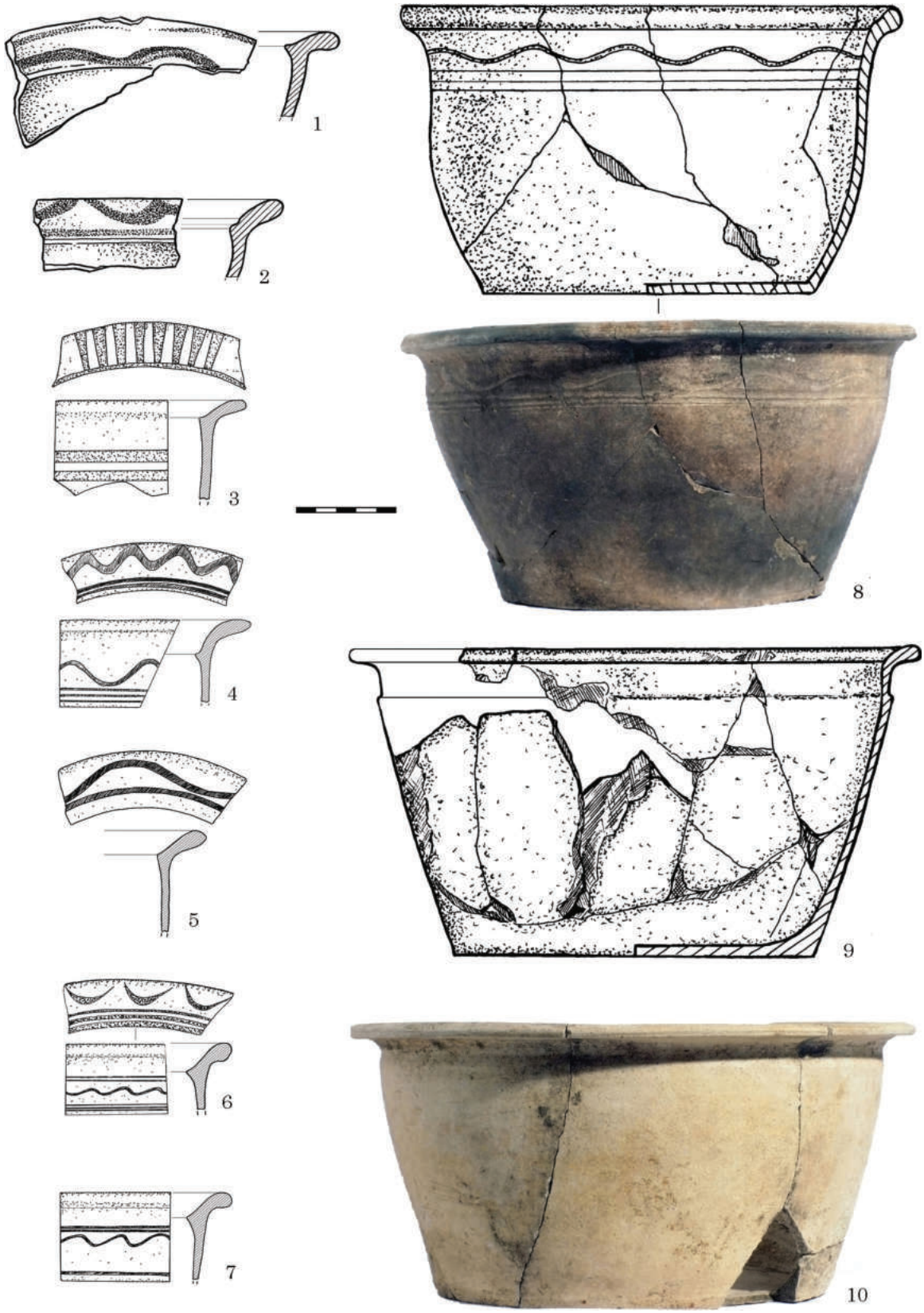

Рис. 173. Макітри XVII ст. з об'єктів розкопу 3 Вознесенського монастиря у Києві: 1, 2 — об'єкт 27; 3—7 — об'єкт 7; 8, 9 — яма 5; 10 — об'єкт 6

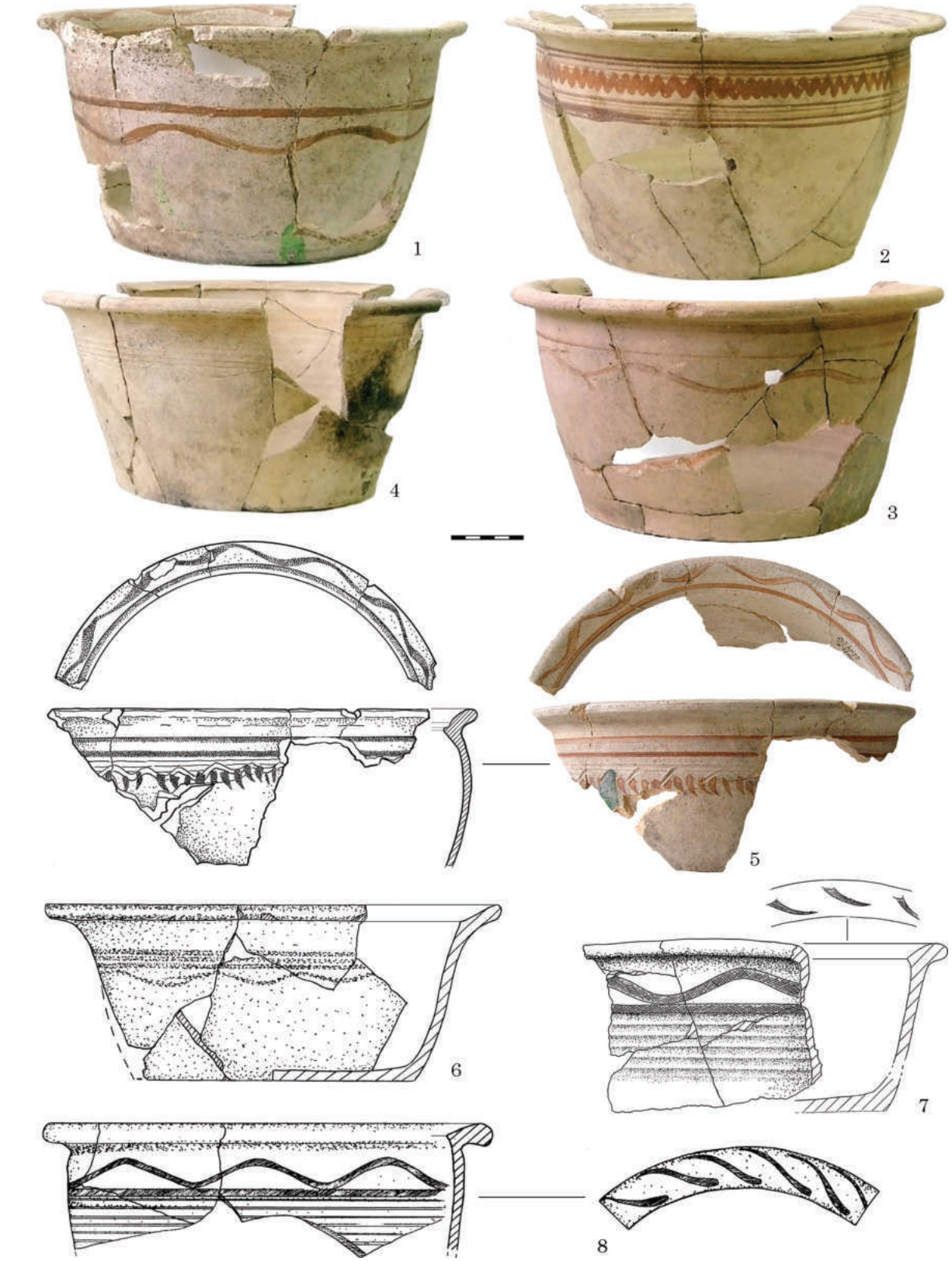

Рис. 174. Макітри XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря у Києві: 1, 3, 4, 6 — розкоп 4 (1, 7, 8 — об'єкт 2; 3 — яма 1; 4 — об'єкт 3; 6 — об'єкт 3а); 2 — корпус, об'єкт 26; 5 — розкоп 3, об'єкт 27

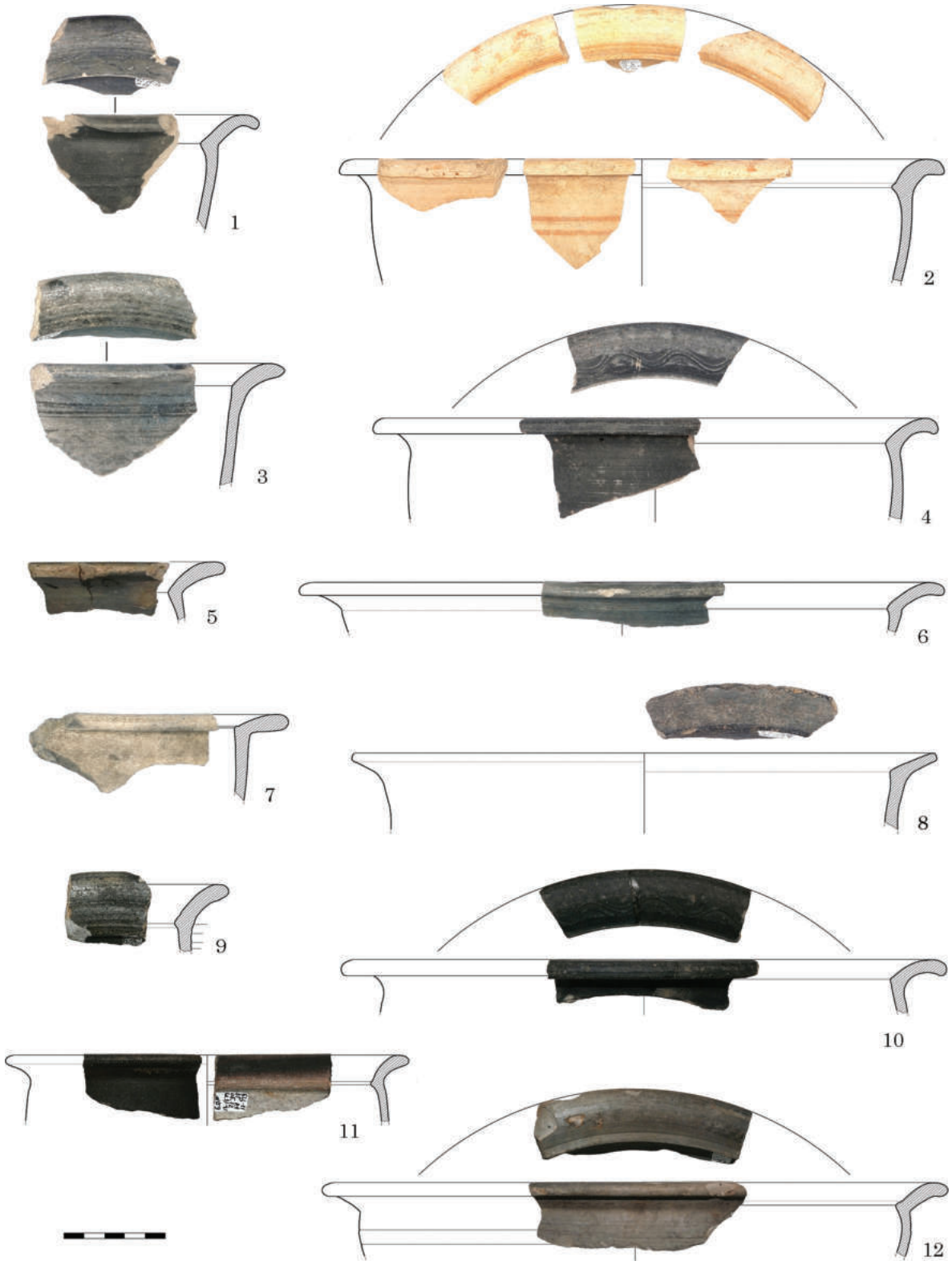

Рис. 175. Макітри другої половини XVII ст. з об'єктів розкопу 1 на Замковій горі у Білій Церкві (2011): 1—8 — об'єкт 3; 9 — об'єкт 10; 10—12 — об'єкт 12

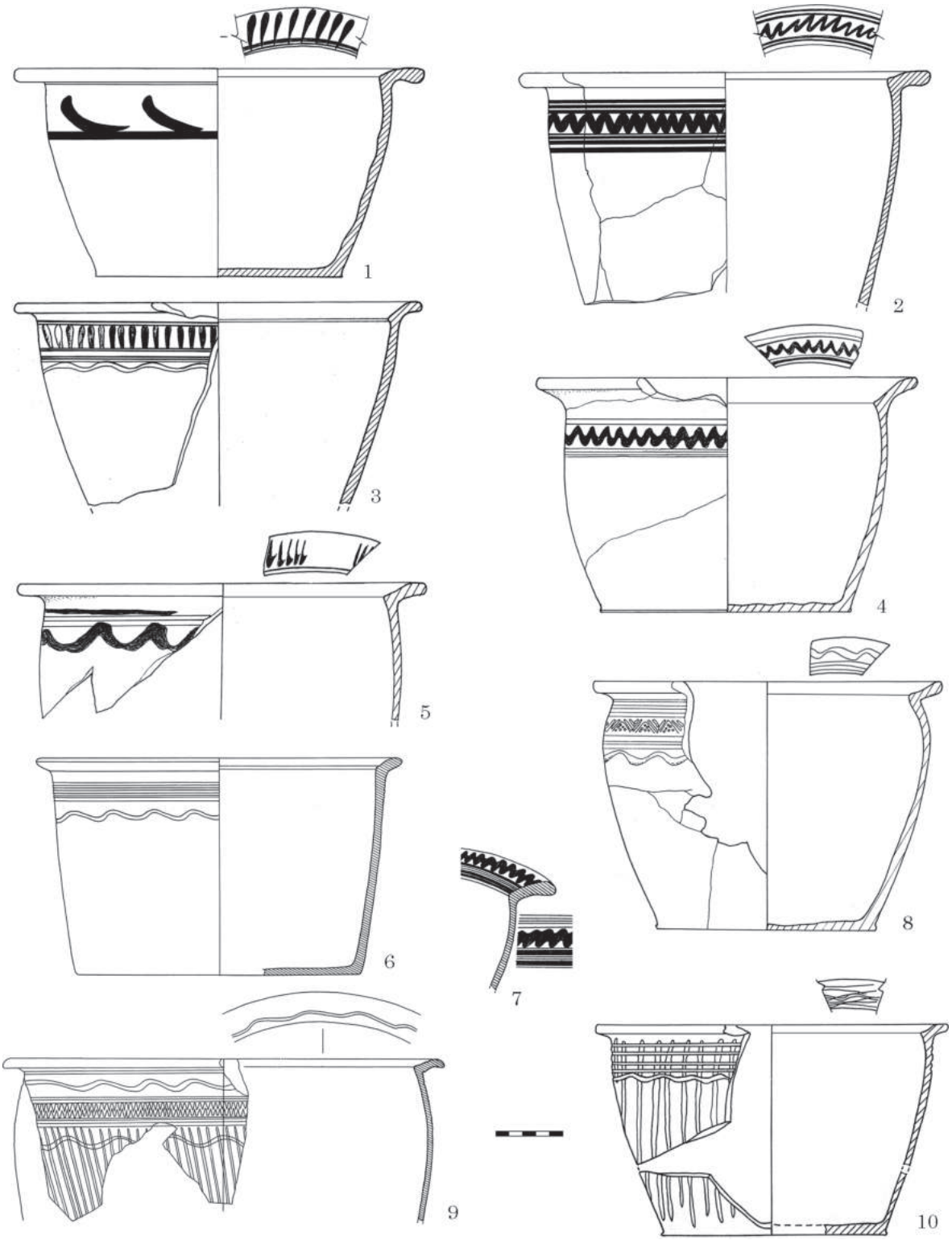

Рис. 176. Макітри з об'єктів і культурних шарів на території Верхнього Києва: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 10 — МЗМ (1, 2 — тр. 7, рів; 4, 5 — тр. 18, яма 1; 7 — тр. 7, к. ш.; 8 — р. 1 (1999), яма 4; 10 — к. ш.); 3 — Михайлівська пл., к. ш.; 6, 9 — НЗ «Софія Київська», к. ш. 1—5, 7 — середина XVII — початок XVIII ст., 6, 8—10 — XVIII ст.

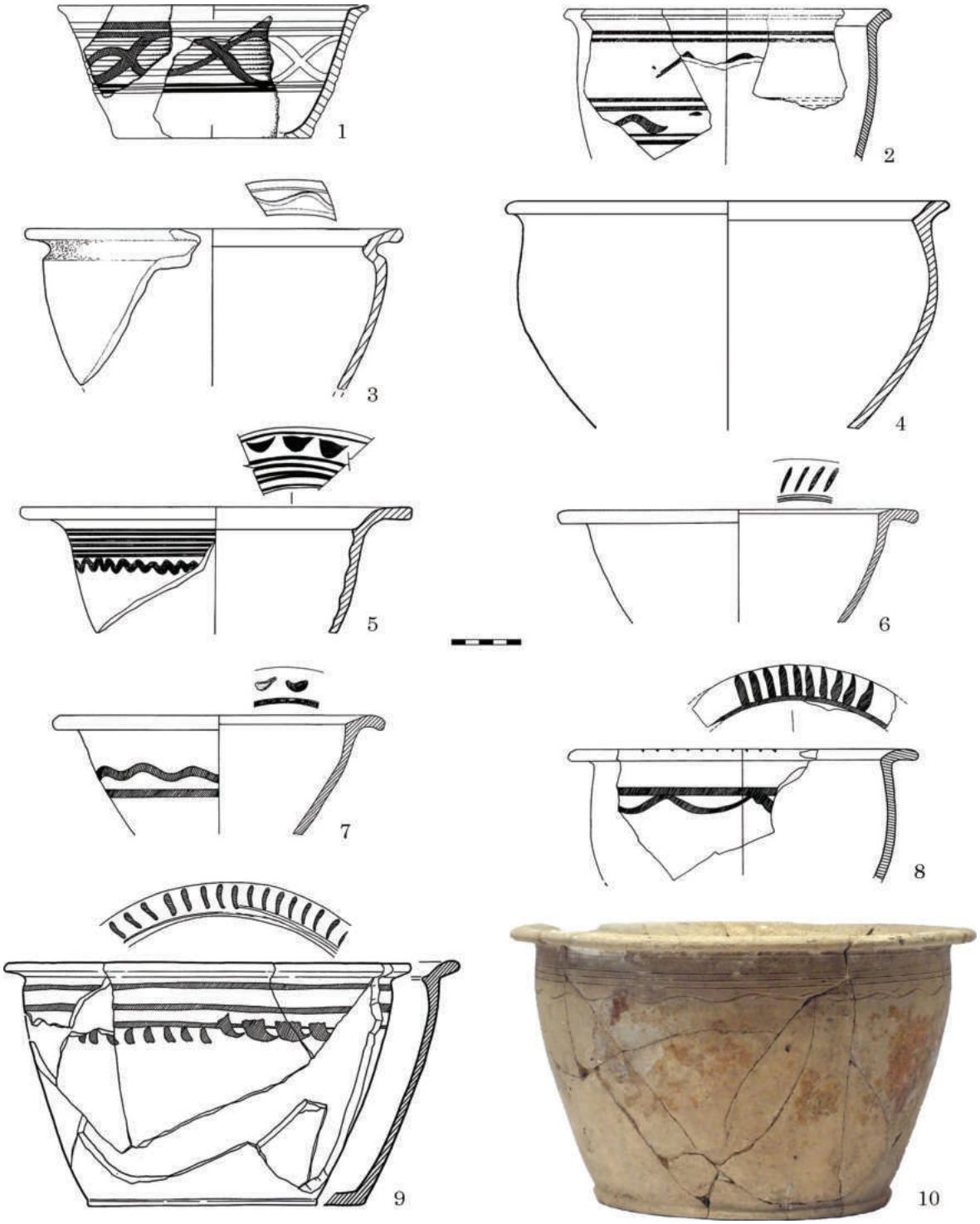

Рис. 177. Миски-макітри і макітри з об'єктів Києва: 1 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 2 — вул. В. Житомирська, 2а, будівля; 3—7, 10 — МЗМ (3 — р. 1 (1999), яма 19; 4 — тр. 7, к. ш.; 5 — тр. 7, рів; 6, 7 — тр. 7, яма 6; 10 — шурф 4, яма 1); 8 — вул. Велика Житомирська, 2, об'єкт 13; 9 — церква Спаса на Берестові, будівля 1, 2, 4—8 — перша половина — середина XVII ст., 3, 9 — кінець XVII — XVIII ст., 10 — друга половина XVIII ст.

Рис. 178. Макітри з об'єктів Киева: 1 — вул. Спаська, 35, об'єкт 10, третя чверть XVII — початок XVIII ст.; 2—8 — Микільський Полик (урочище Аскольдова Могила), комплекс гончарного горну, середина — друга половина XVIII ст.

Рис. 179. Макітри з об'єктів і культурних шарів Києва: 1—7, 9 — вул. Щекавицька, 53, к. ш.; 8 — об'єкт у Братському корпусі НЗ «Софія Київська»; 10—13, 15 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 14 — вул. Кирилівська, 37, будівля 2; 16 — пров. Киянівський, 6-10, к. ш.; 17 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 15, будівля 1. 8 — середина XVIII ст., 10—15 — кінець XVIII — початок XIX ст.; 1—7, 9, 16, 17 — перша половина XIX ст.

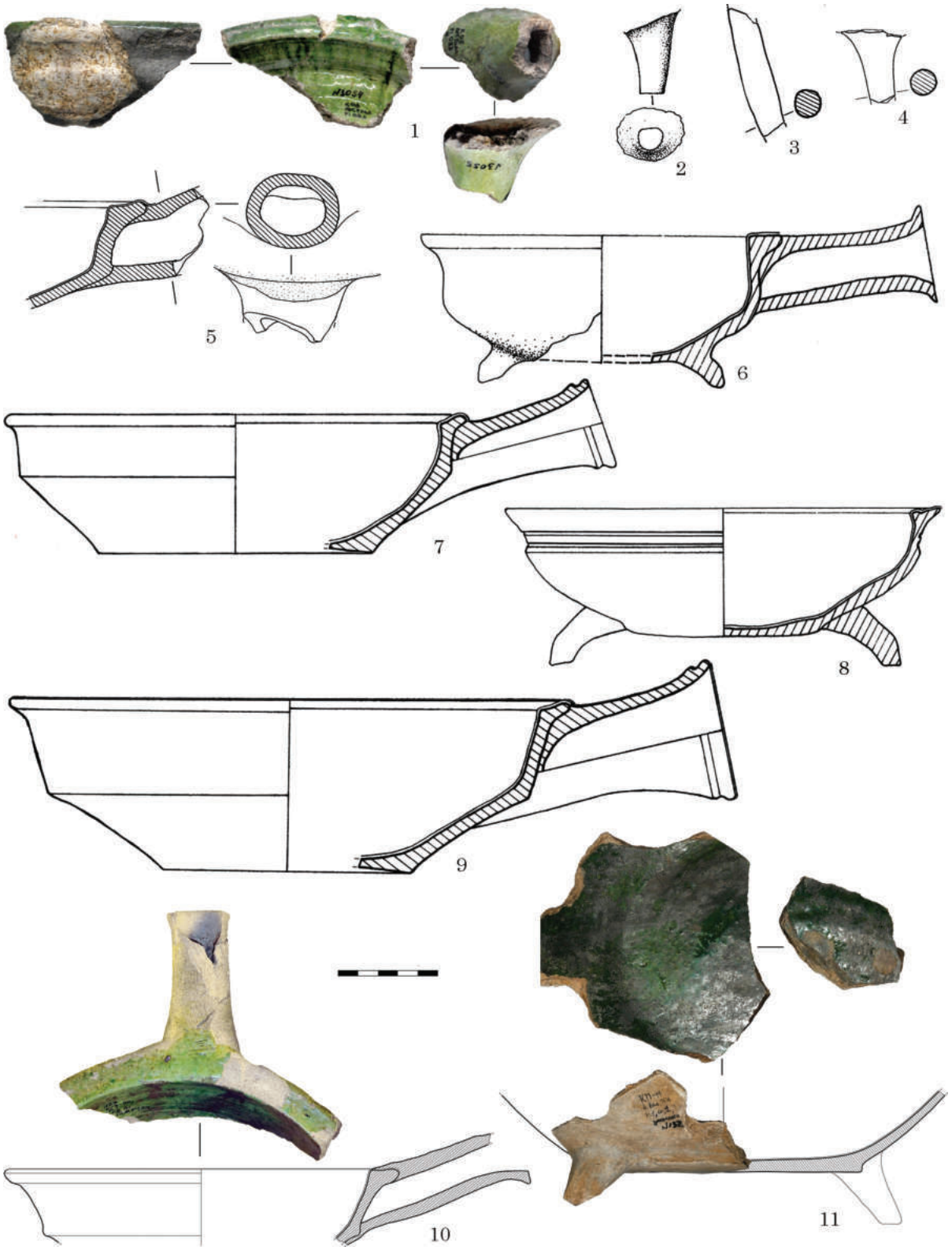

Рис. 180. Ринки XVI — першої половини XVII ст.: 1 — Старий Арсенал, розкоп 1, об'єкт 3, кінець XV — початок XVI ст.; 2 — МЗМ, шурф 2, будівля, середина XVI ст.; 3, 4 — Вишгород, гончарний горн; 5 — уроч. Видубичі, розкоп 4, глинище; 7, 9 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 6, 8 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 10 — Замкова гора, к. ш. (об'єкт?); 11 — вул. Верхній Вал, 10а, споруда 1. 3—10 — перша половина — середина XVII ст.; 11 — кінець XVII — перша половина XVIII ст. 1, 2, 5—11 — Київ

Рис. 181. Ринки XVII ст. з зеленою поливою з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1—3 — розкоп 3 (1 — об'єкт 13; 2 — об'єкт 26; 3 — яма 11); 4 — розкоп 2, об'єкт 1

Рис. 182. Ринки XVII ст. з жовто—коричневою поливою з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1 — розкоп 3, яма 13; 2 — розкоп 4, об'єкт 8; 3 — розкоп 3, об'єкт 8; 4 — 6 — розкоп 4, об'єкт 1

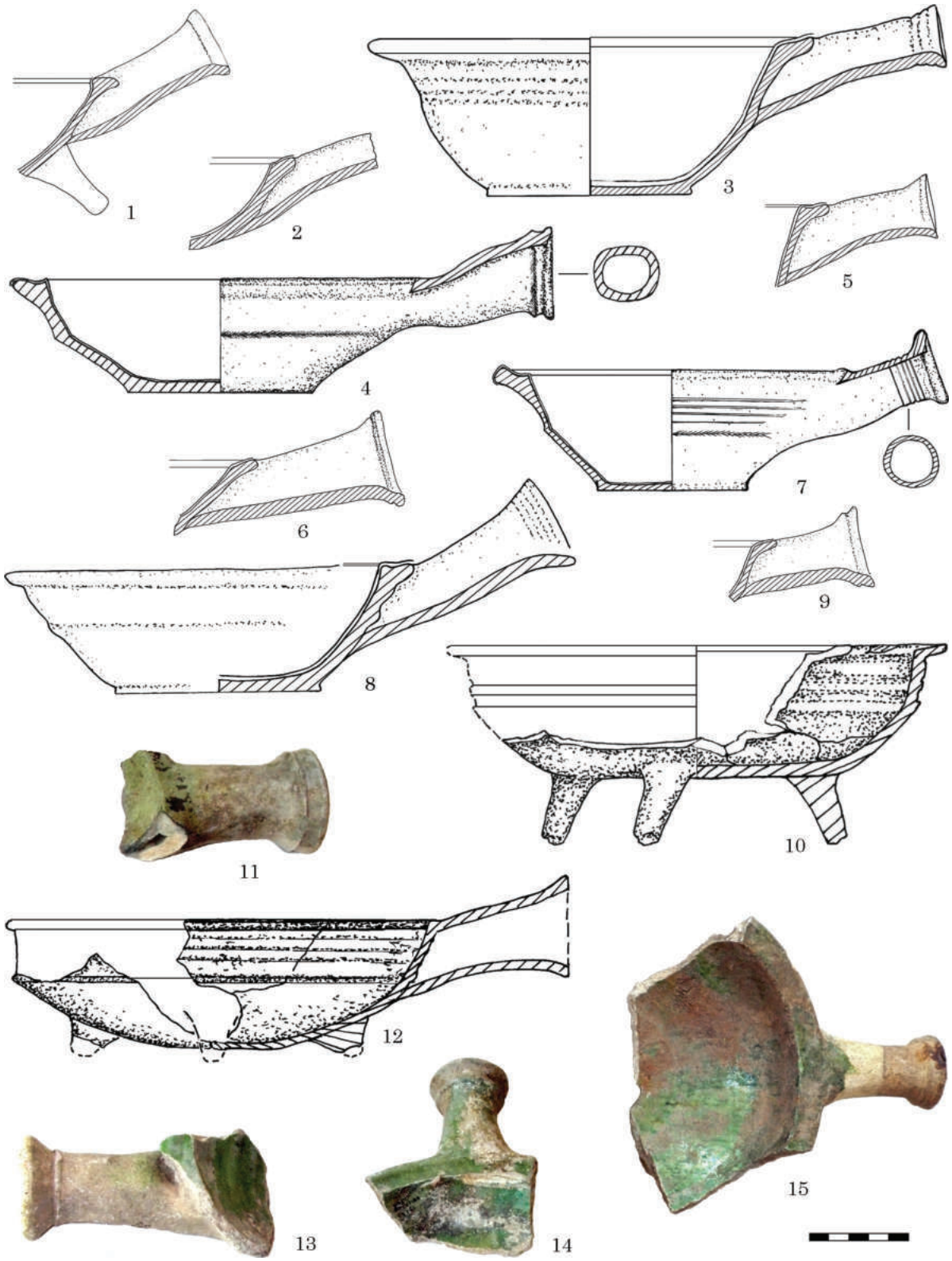

Рис. 183. Ринки XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1—3, 5, 6, 8, 9, 12 — розкоп 3 (1—3, 5, 6, 8, 9 — об'єкт 3; 12 — яма 5); 4, 7, 10 — розкоп 4 (4 — об'єкт 1; 7 — яма 1; 10 — об'єкт 3); 11, 13—15 — розкоп 1 об'єкт 1

Рис. 184. Ринки середини XVII — початку XVIII ст. з об'єктів Києва: 1 — пров. Лаврський, горн; 2, 3, 5 — вул. Велика Житомирська, 2 (2, 3 — к. ш.; 5 — яма 13); 4 — вул. Велика Житомирська, 2а, будівля; 6—9 — МЗМ, траншея 7 (6, 8, 9 — рів; 7 — яма 4)

Рис. 185. Ринки XVIII ст. з об'єктів Киева: 1 — МЗМ, шурф 4, яма 1; 2 — вул. Кирилівська, 37, будівля; 3 — НЗ «Софія Київська», Братський корпус, об'єкт; 4, 5 — вул. Цитадельна, об'єкт (за: Пахар, Балакин 1995, рис. 2)

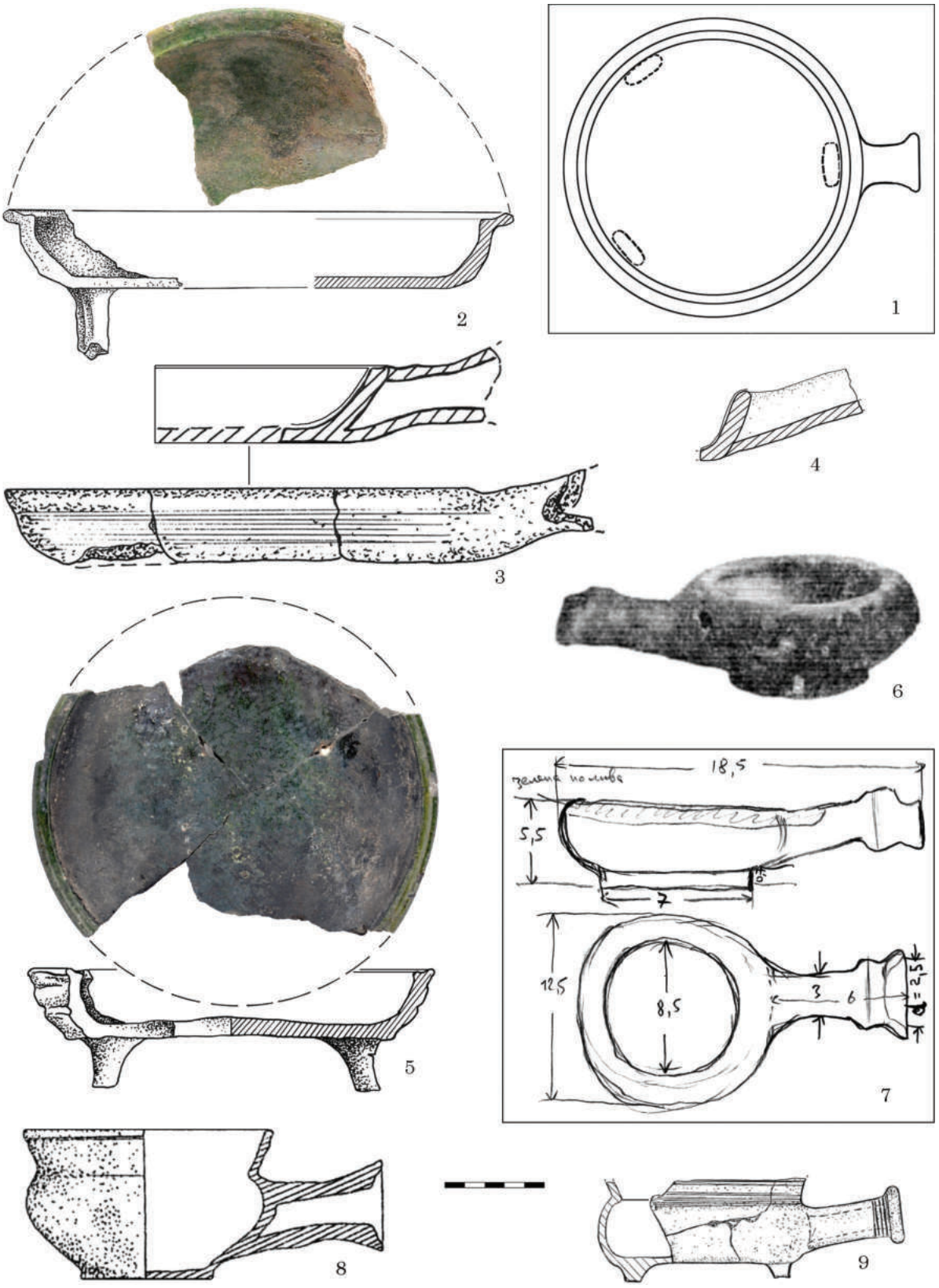

Рис. 186. Ринки рідкісних типів з Києва: 1 — схема розміщення ніжок у ринок III типу (пласких сковорідок); 2—5 — ринки III типу, Вознесенський монастир, XVII ст. (2 — розкоп 3, яма 12; 3 — розкоп 4, об'єкт 1; 4 — розкоп 3, об'єкт 3; 5 — розкоп 3, об'єкт 24); 6, 7 — мініатюрна сковорідка з об'єкту по вул. Володимирській, 5— 7 (за: Гончаров 1955, табл. 1; Юра, спр. 16, арк. 82); 8, 9 — ринки II типу з об'єктів на Печерську: 8 — розкоп біля Воскресенської церкви, «льох», кінець XVII — початок XVIII ст. (за: Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 19), 9 — КПЛ, корпус 6, яма, кінець XVIII ст. (за: Балакін 2007b, рис. 2: 7)

Рис. 187. Ринки XVIII ст. з об'єктів Києва: 1 — МЗМ, шурф 3, яма 1; 2, 4 — вул. Велика Житомирська, 2 (4 — к. ш., 2 — яма 13); 3 — НЗ «Софія Київська», к. ш.; 5 — Микільський Полик, горн; 6 — пров. Рильський, 4, яма 2 (за: Мовчан, Козловський, Іевлев 2005, рис. 4: 7); 7 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, к. ш.

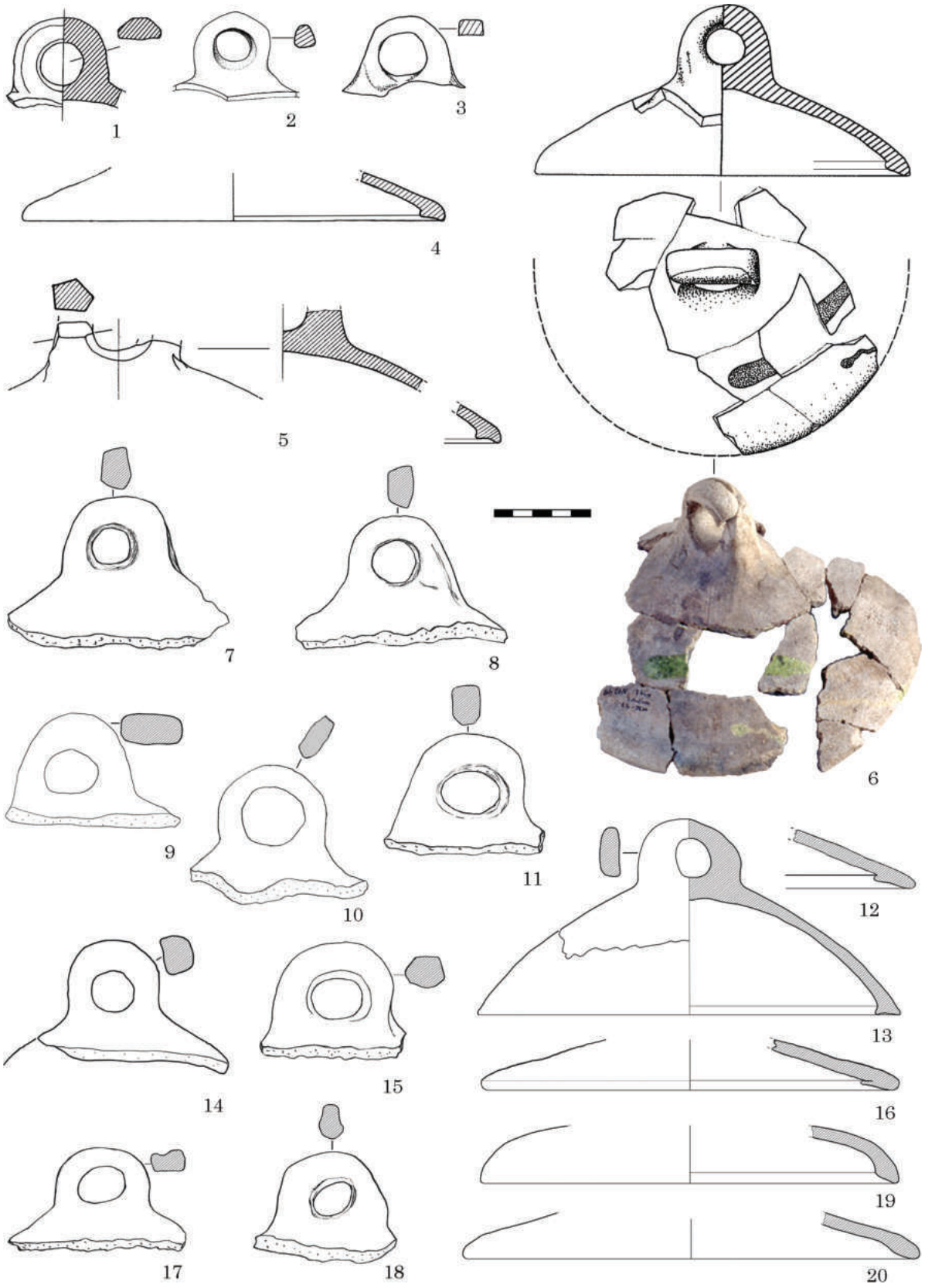

Рис. 188. Покришки XVI ст. з об'єктів і культурних шарів Києва: 1, 5 — уроч. Видубичі, розкоп 2, к. ш.; 2—4, 6 — МЗМ, шурф 2, будівля; 7—20 — пров. Десятинний (11, 12, 15, 16 — будівля 6; 17—20 — будівля 7; 7—9, 13 — будівля 8; 14 — яма 9; 10 — льох 3)

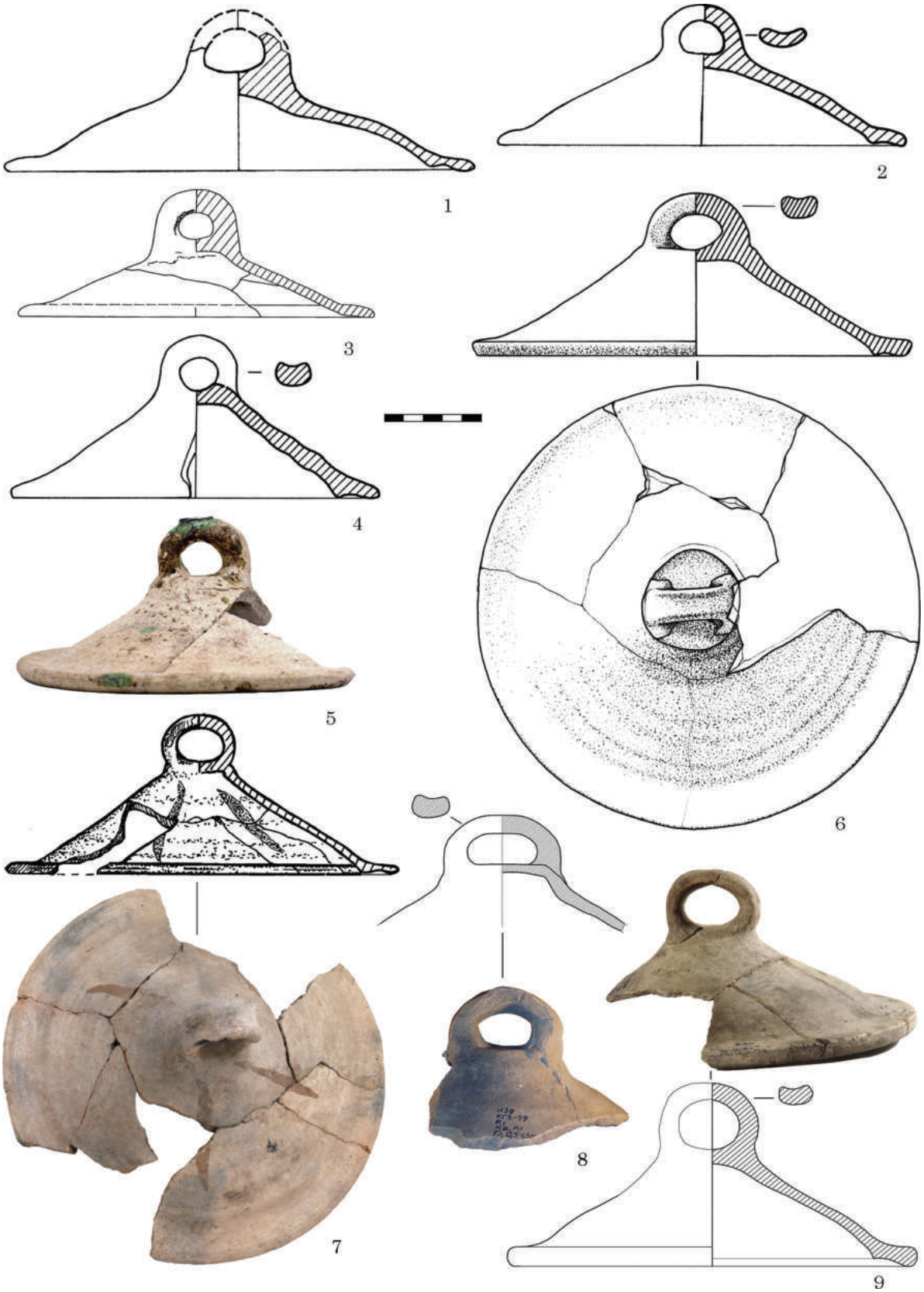

Рис. 189. Покришки першої половини — середини XVII ст. з об'єктів Києва: 1, 2 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 3 — урочище Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5, горн; 4 — МЗМ, тр. 7, рів; 5, 7 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (5 — об'єкт 3; 7 — яма 5); 6 — Контрактова пл., 2, яма 1; 8 — Замкова гора, к. ш. (об'єкт?); 9 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 8

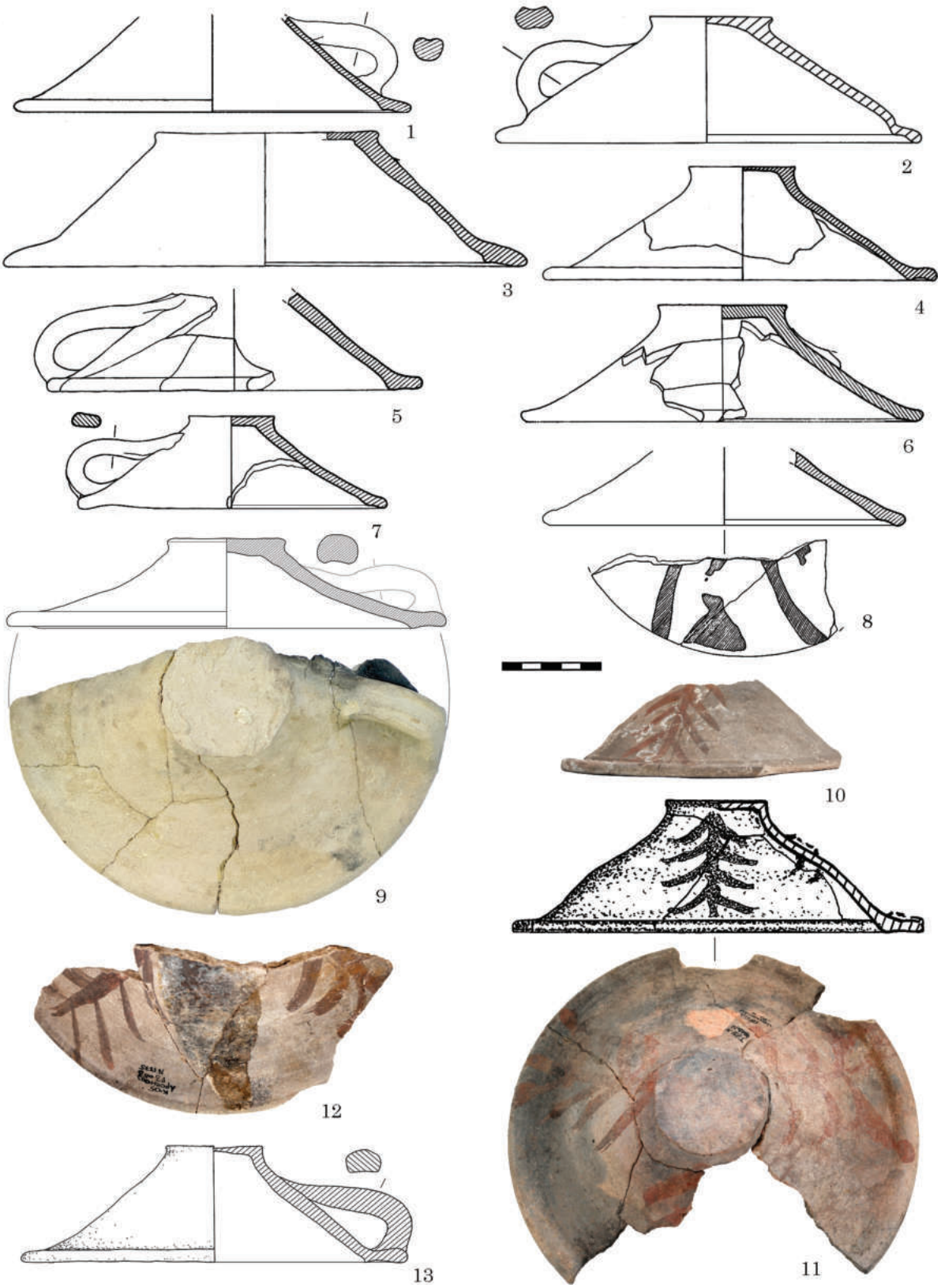

Рис. 190. Покришки першої половини — середини XVII ст. з об'єктів Києва та Вишгорода: 1—4 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горни; 5—8 — Вишгород, горн; 9 — Гончарі-Кожум'яки, р. 5, горн; 10—13 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (10, 11 — яма 5; 12 — об'єкт 3; 13 — об'єкт 26)

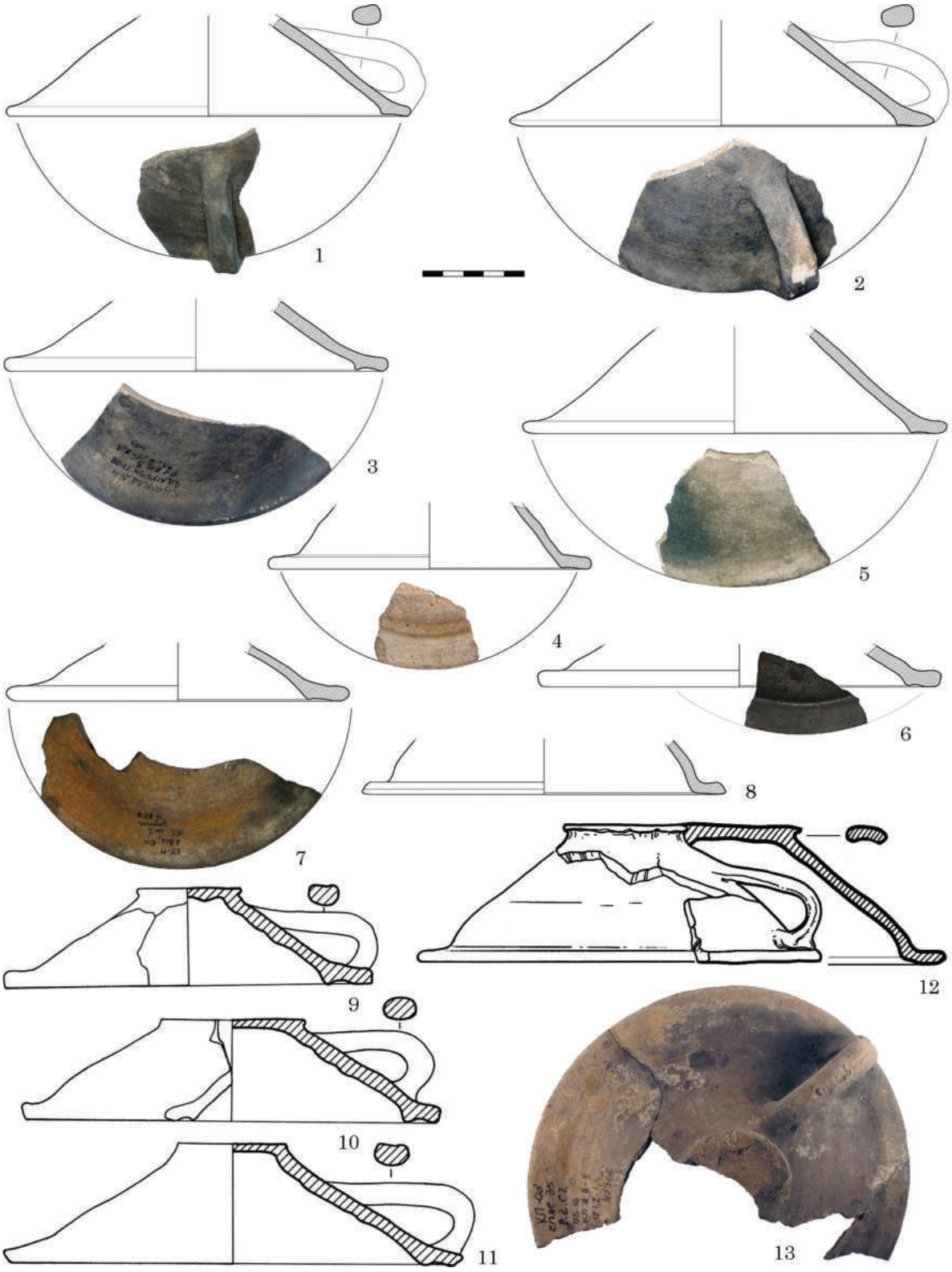

Рис. 191. Покришки середини XVII — початку XVIII ст. з об'єктів Києва і Київщини: 1—5 — Біла Церква, розкоп 1 (1—3, 5 — об'єкт 3; 4 — об'єкт 1); 6—8 — вул. Верхній Вал, 10а, (7, 8 — споруда 1; 6 — споруда 6); 9—11 — МЗМ, тр. 7, рів; 12 — Спаса на Берестові, будівля; 13 — вул. Спаська, 35, об'єкт 10

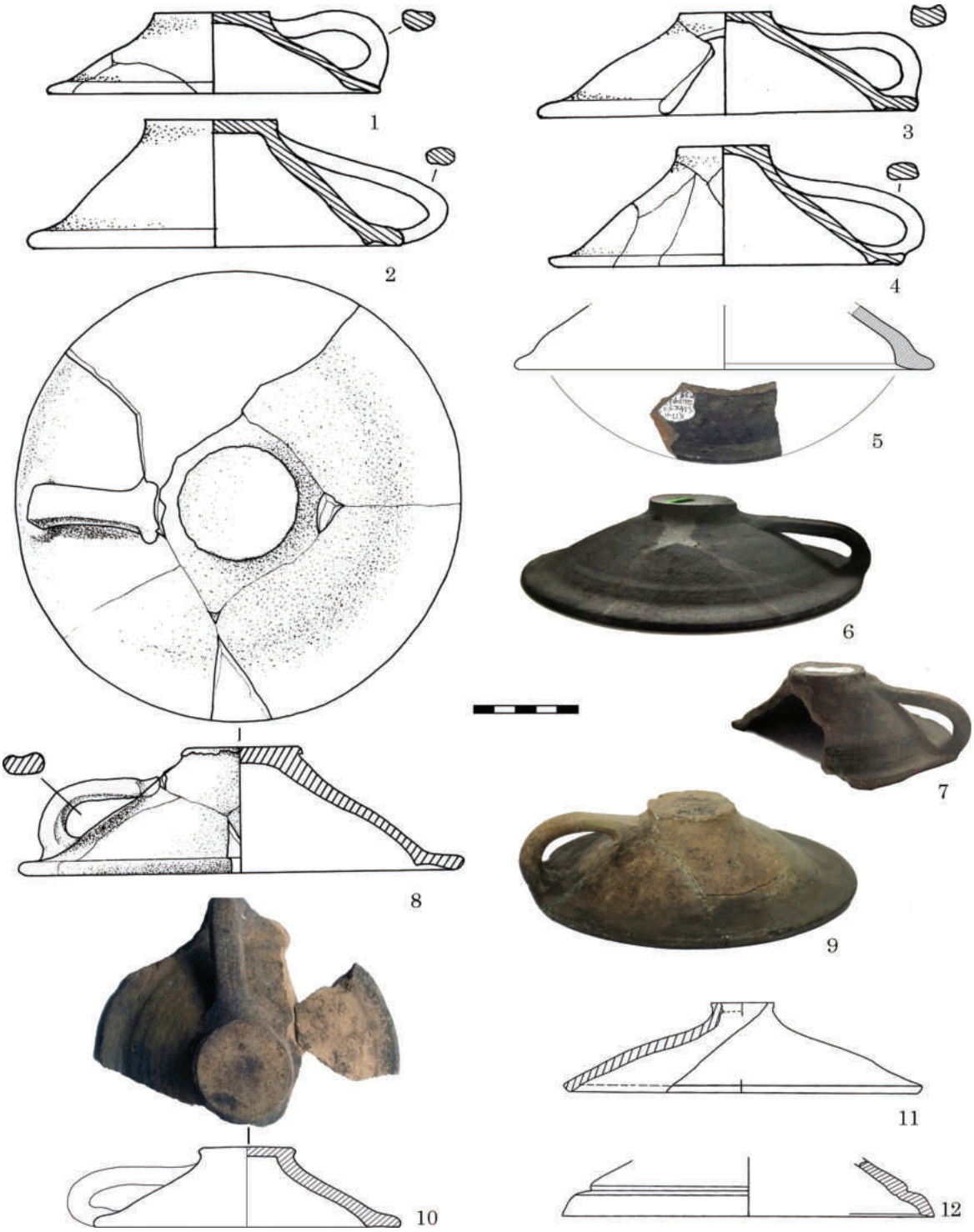

Рис. 192. Покришки кінця XVII — початку XIX ст. з об'єктів Києва: 1—4 — МЗМ, тр. 18, яма 1; 5 — вул. Щекавицька, 53, к. ш.; 6, 7 — НЗ «Софія Київська», Братський корпус, об'єкт; 8 — Контрактова пл., 2, яма 1; 9 — вул. Спаська, 24, будівля; 10 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 11 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, к. ш.; 12 — МЗМ, к. ш.

Рис. 193. Покришки середини XVIII ст. з гончарного комплексу на Микільському Полику (урочище Аскольдова Могила): 5, 6 — з відбитими вінцями по колу

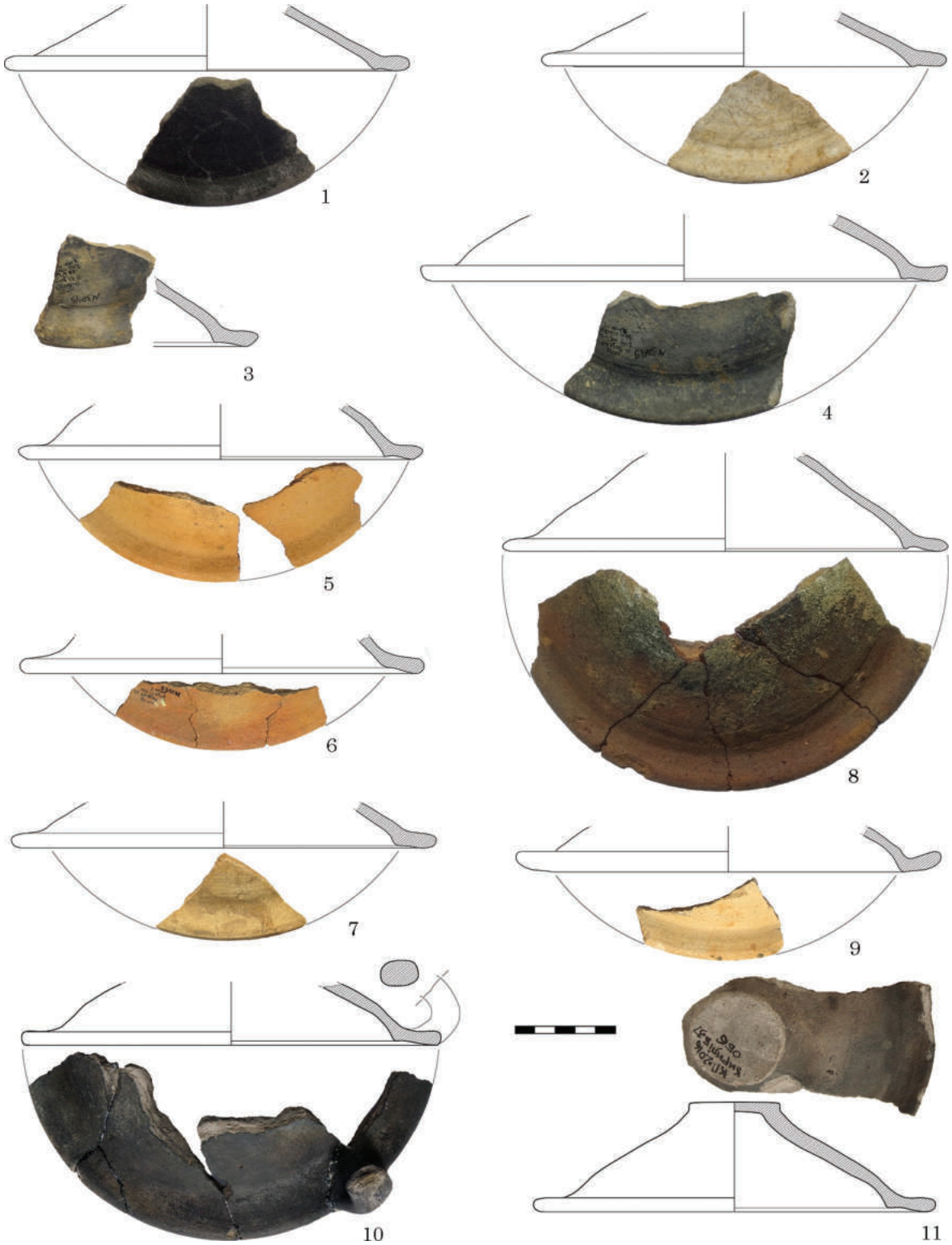

Рис. 194. Покришки з об'єктів другої половини XVIII ст. з Києва: 1—9 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8 (1—4 — горн 1; 5—9 — горн 2); 10, 11 — вул. Кирилівська, 37 (10 — об'єкт 2; 11 — об'єкт 6)

Рис. 195. Покришки полив'яні до глеків, Київ, друга половина XVII—XVIII ст.: 1, 5, 7, 9, 17 — МЗМ (1 — шурф 4, яма 2; 5 — шурф 3, к. ш.; 7 — шурф 8, к. ш.; 9 — шурф 4, яма 1; 17 — тр. 9, яма 2); 2 — Вознесенський монастир, розкоп 3, об'єкт 7; 3 — Софійська пл., яма 4; 4, 6 — НЗ «Софія Київська», Братський корпус, об'єкт; 8, 10 — Микільський Полик, горн; 11, 15 — вул. Спаська, 35 (11 — будівля 1; 15 — об'єкт 10); 12—14 — КПЛ, корпус 6, яма (за Балакін 2007b, рис. 4); 16 — вул. Трьохсвятительська, 23, яма 4 (за: Попельницька 2005, рис. 2.4)

Рис. 196. Миски з об'єктів і культурних шарів Київщини: 1 — МЗМ (1997), розкоп 1, яма 1; 2 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 5; 3—5 — пров. Десятинний (3, 5 — будівля 8; 4 — к. ш.); 6, 16, 17 — Біла Церква, 2011, розкоп 1 (6 — об'єкт 10; 16, 17 — об'єкт 3); 7 — Васильків, 1996, яма 6; 8, 10 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горн 1; 9 — Біла Церква, 1996, розкоп 4, споруда 1; 11—14 — уроч. Видубичі, розкоп 4, глинище; 15, 18 — вул. Хорива, 30 (15 — яма 3, 18 — будівля 1); 19—21 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (19, 21 — яма 5; 20 — об'єкт 8). 1, 2 — XV ст.; 3—5 — XVI ст.; всі інші — кінець XVI — перша половина XVII ст. 1—5, 8, 10, 11—21 — Київ

Рис. 197. Миски полив'яні XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря і Старого Арсеналу, Київ: 1, 2 — розкоп 1, об'єкт 1; 3 — розкоп 4, яма 6; 4 — корпус, об'єкт 37

Рис. 198. Миски полив'яні з об'єктів XVII ст. з Києва: 1—5 — Вознесенський монастир (1, 3 — розкоп 1, об'єкт 1; 2 — розкоп 3, яма 13; 4 — розкоп 3, об'єкт 19; 5 — розкоп 3, об'єкт 23); 6 — Верхній Київ, к. ш.; 7 — Софіївська Борщагівка, об'єкт 71 (за: Готун, Петраускас, Шевцова 1997, рис. 2)

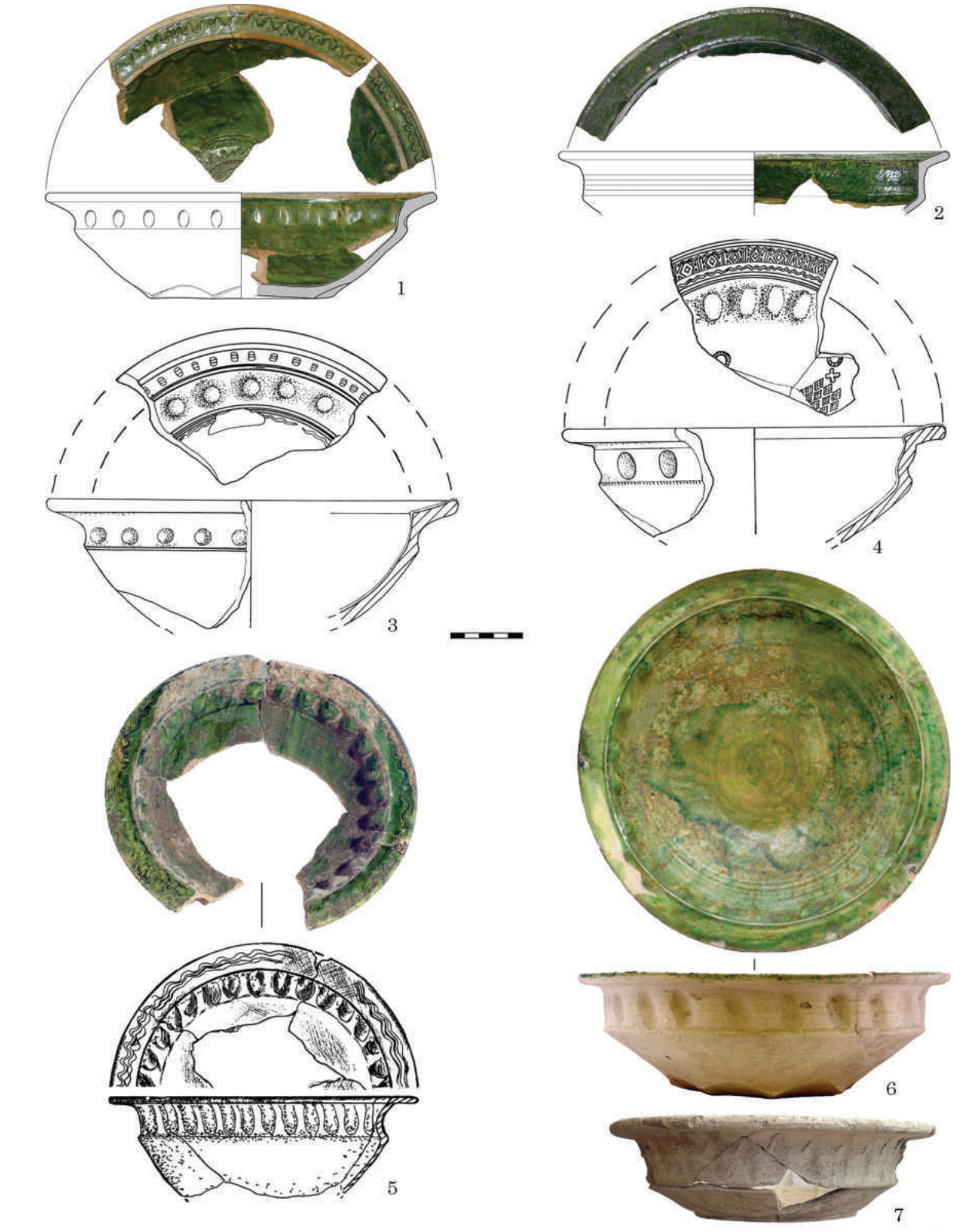

Рис. 199. Миски полив'яні з об'єктів XVII — початку XVIII ст. Києва: 1, 2 — вул. Верхній Вал, 10а, споруда 1; 3, 4 — МЗМ, траншея 18, яма 1; 5—7 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (5 — яма 5; 6 — об'єкт 6; 7 — об'єкт 23)

Рис. 200. Миски з підполив'яною *мальовкою* XVII — початку XVIII ст. з об'єктів і культурного шару Києва: 1 — МЗМ, тр. 7, рів; 2 — вул. Волоська, 17, к. ш.; 3, 5 — Вознесенський монастир (3 — розкоп 3, об'єкт 27; 5 — розкоп 1, об'єкт 1); 4 — вул. Спаська, 35, об'єкт 10

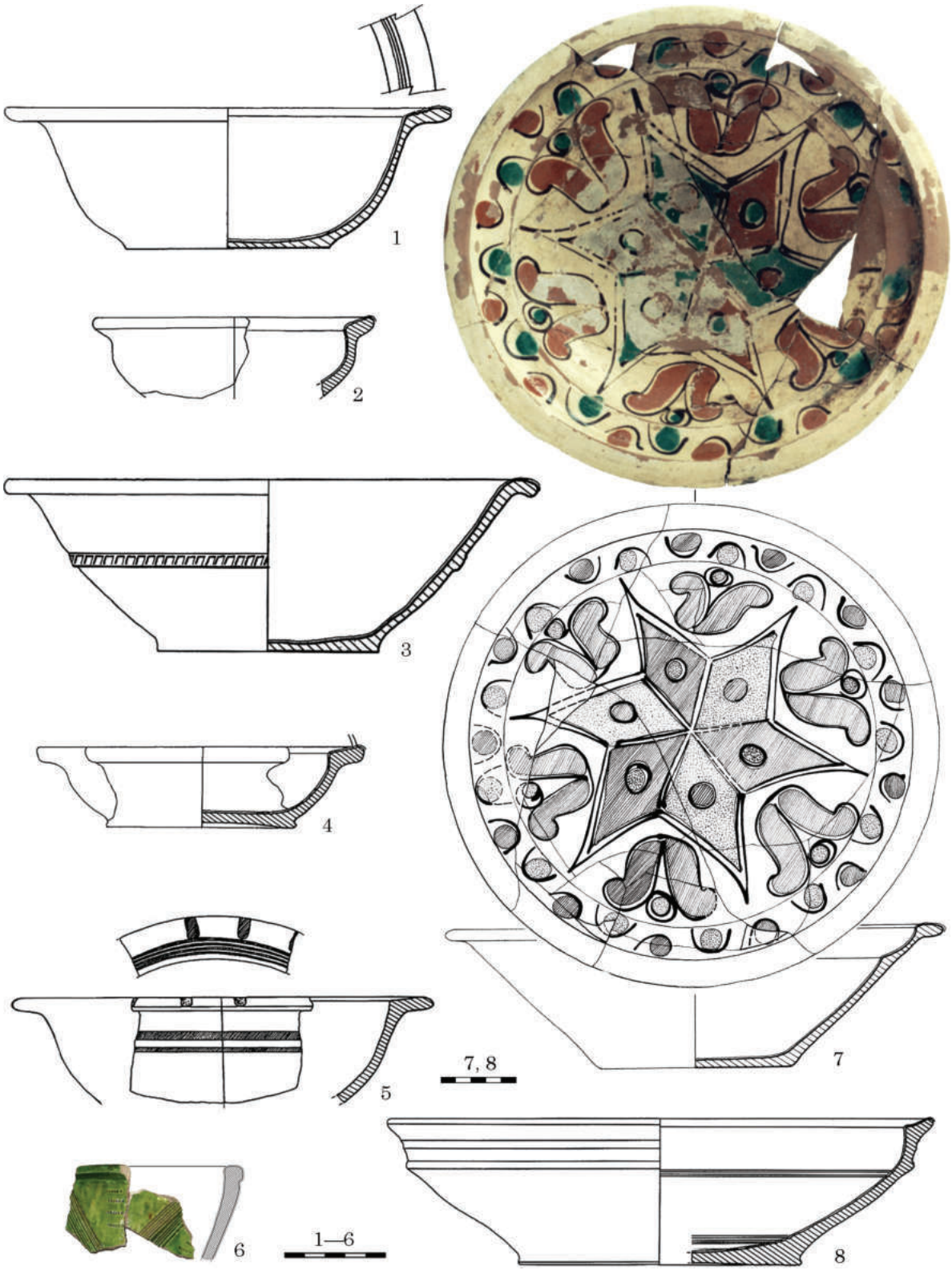

Рис. 201. Миски з об'єктів і культурних шарів Києва: 1 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 2, 4, 8 — вул. Хорива, 30 (2, 8 — яма 5; 4 — житло 1); 3 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5, яма; 5 — вул. Велика Житомирська, 2, к. ш.; 6 — вул. Костянтинівська, 6, к. ш.; 7 — МЗМ-1999, розкоп 1, яма 4, XVIII ст. 1—6, 8 — XVII ст.

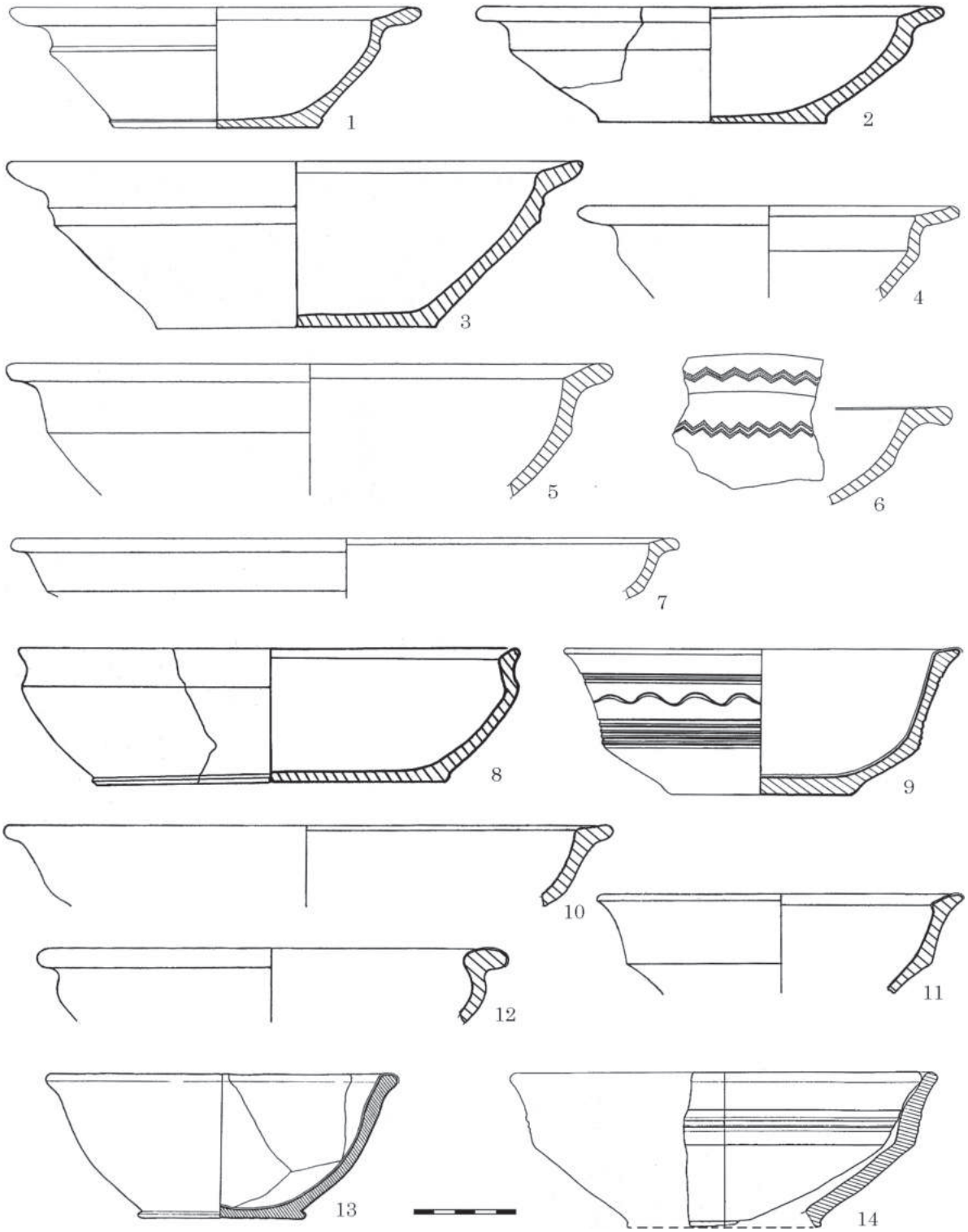

Рис. 202. Миски з об'єктів і культурних шарів XVIII ст. Києва: 1—12 — уроч. Гончарі-Кожум'яки (1—8, 10—12 — розкоп 4, к. ш. біля горна; 9 — к. ш.); 13, 14 — вул. Велика Житомирська, 2 (13 — об'єкт 60; 14 — яма 7)

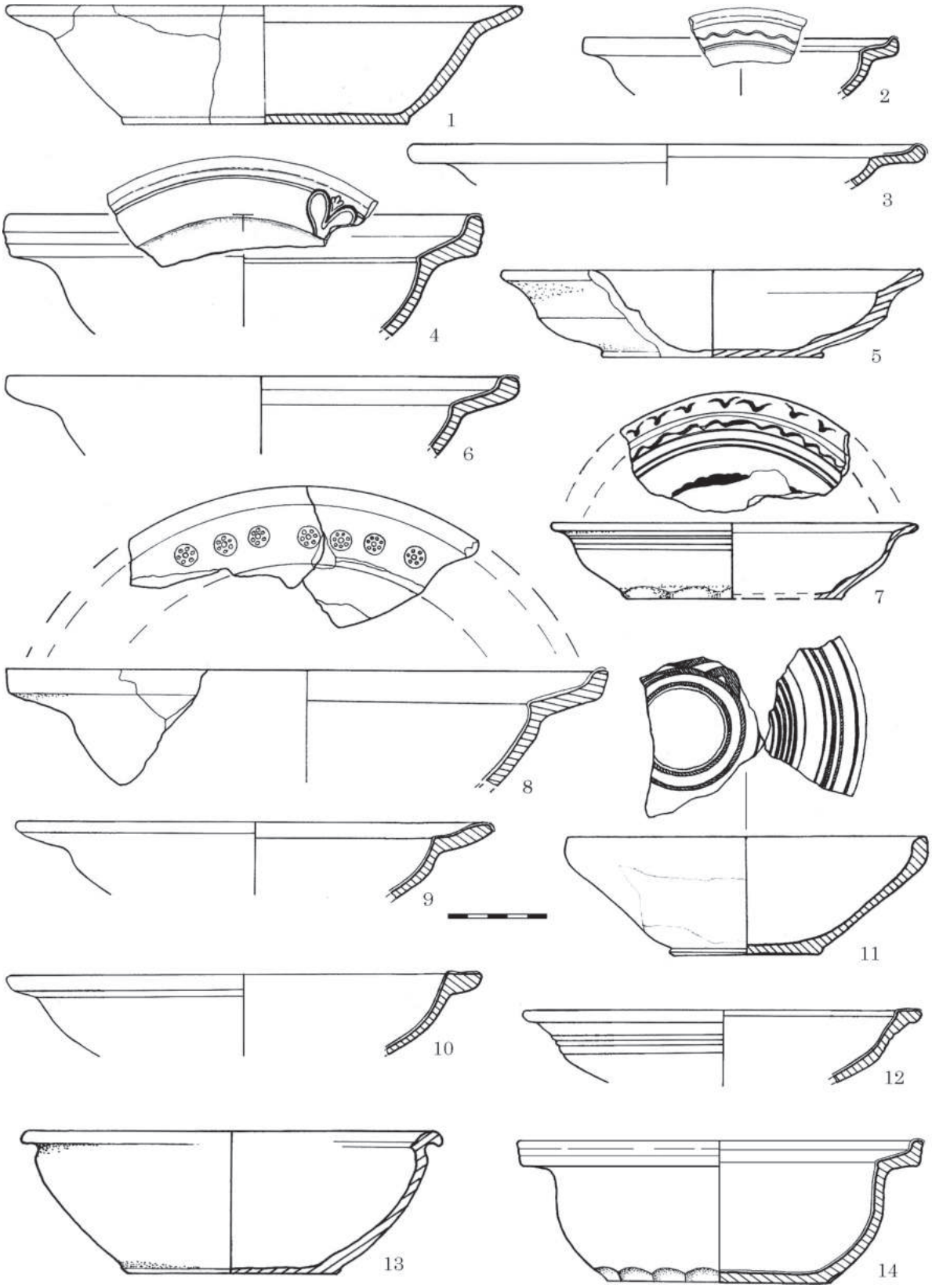

Рис. 203. Миски і полумиски кінця XVII—XVIII ст. з об'єктів Києва: 1—13 — МЗМ (1, 3, 9, 10, 12 — шурф 4, яма 2; 2, 4, 6, 11 — шурф 4, яма 1; 5 — тр. 18, яма 4; 8 — розкоп 1, яма 4; 7, 13 — тр. 18, яма 1); 14 — к. ш.

Рис. 204. Миски XVIII ст. з об'єктів Києва: 1—4 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 5 — Микільський Полик, горн; 6, 7 — вул. Велика Житомирська, 2, яма 13; 8 — МЗМ, шурф 4, яма 1

Рис. 205. Миски з об'єктів Києва: 1, 2, 5, 9 — МЗМ (1, 2 — шурф 4, яма 2; 5 — тр. 18, яма 2; 9 — шурф 3, к. ш.); 3 — вул. Велика Житомирська, 2а, будівля; 4, 6—8 — Велика Житомирська, 2 (4, 8 — об'єкт 14; 6 — к. ш.; 7 — об'єкт 60); 10—13 — вул. Щекавицька, 53, к. ш. 1—9 — кінець XVII — XVIII ст., 10—13 — початок XIX ст.

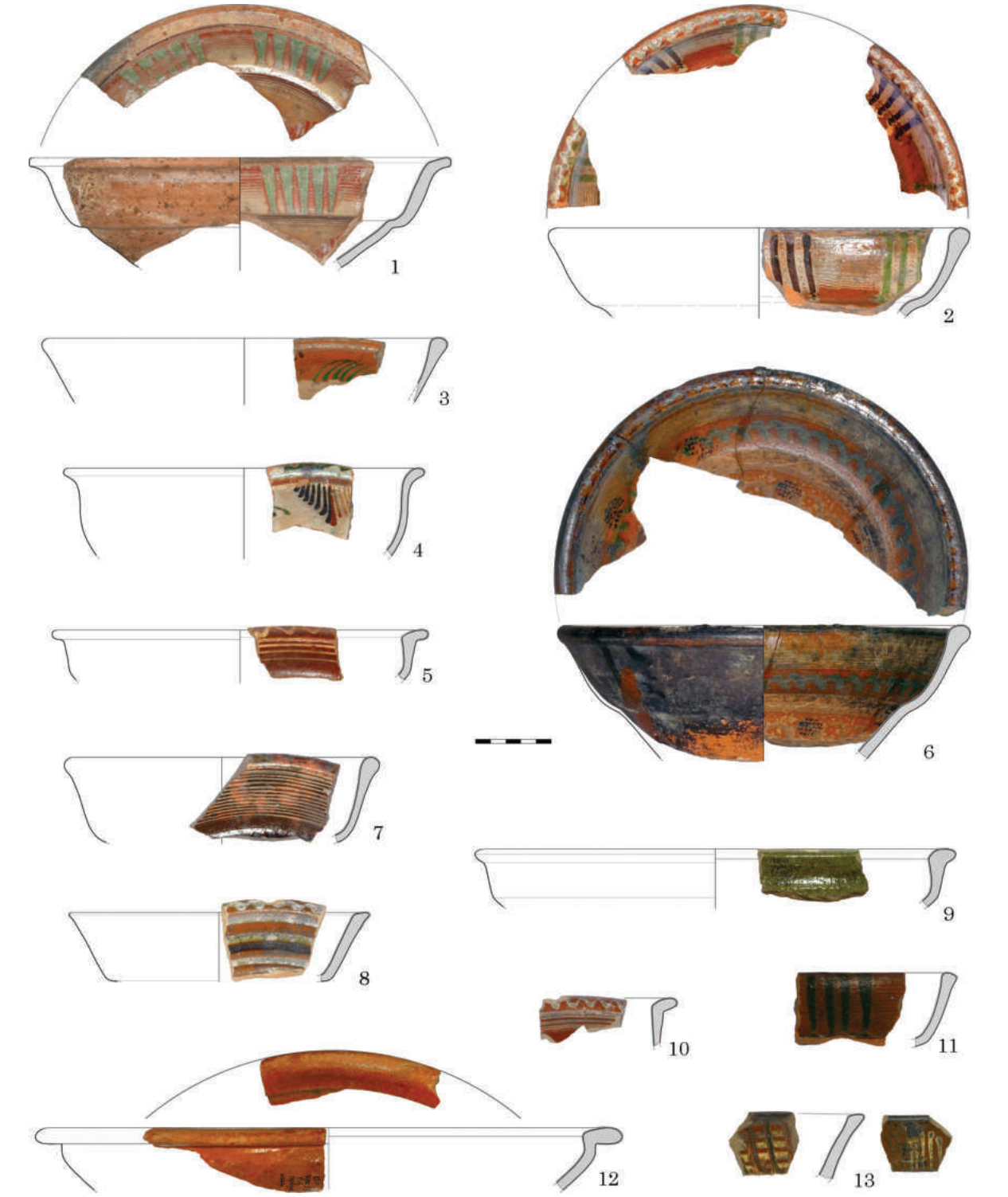

Рис. 206. Полив'яні миски XIX ст. з культурних шарів Київського Подолу: 1 — вул. Сагайдачного,1; 2—13 — вул. Щекавицька, 53

Рис. 207. Кухлі і келихи XV — початку XVII ст.: 1 — МЗМ-1997, розкоп 1, яма 1, XV ст.; 2 — Старий Арсенал, розкоп 2, об'єкт 12Б, кінець XV — початок XVI ст. (за: Оногда 2018, рис. 15: 1); 3, 4 — МЗМ-1997, шурф 2, будівля; 5—10 — пров. Десятинний (5—8, 10 — будівля 7; 9 — будівля 8); 11 — Біла Церква, 2011, розкоп 1, об'єкт 6; 12 — Біла Церква, 1996, розкоп 4, споруда 4; 13—20 — уроч. Видубичі (13—17 — розкоп 5, горн 1; 18, 20 — розкоп 4, глинище; 19 — розкоп 3, к. ш.; 14, 17 за: Мовчан 1975, рис. 9). 3—10 — XVI ст., 11—20 — кінець XVI — початок XVII ст. 1—10, 13—20 — Київ

Рис. 208. Кухлі циліндричні XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1, 2 — розкоп 2 (1 — об'єкт 1; 2 — к. ш.); 3, 4, 6, 7, 10 — розкоп 4 (3, 10 — об'єкт 1; 4 — об'єкт 3; 6, 7 — об'єкт 2); 5, 8, 9, 11 — розкоп 3 (5, 8 — об'єкт 3; 9, 11 — яма 11)

Рис. 209. Кухлі циліндричні XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1 — розкоп 1, об'єкт 4; 2, 3, 9, 14 — розкоп 1, об'єкт 1; 4—7, 10—12 — розкоп 4, об'єкт 1; 8 — розкоп 3, об'єкт 29; 13 — шурф 6, об'єкт 1

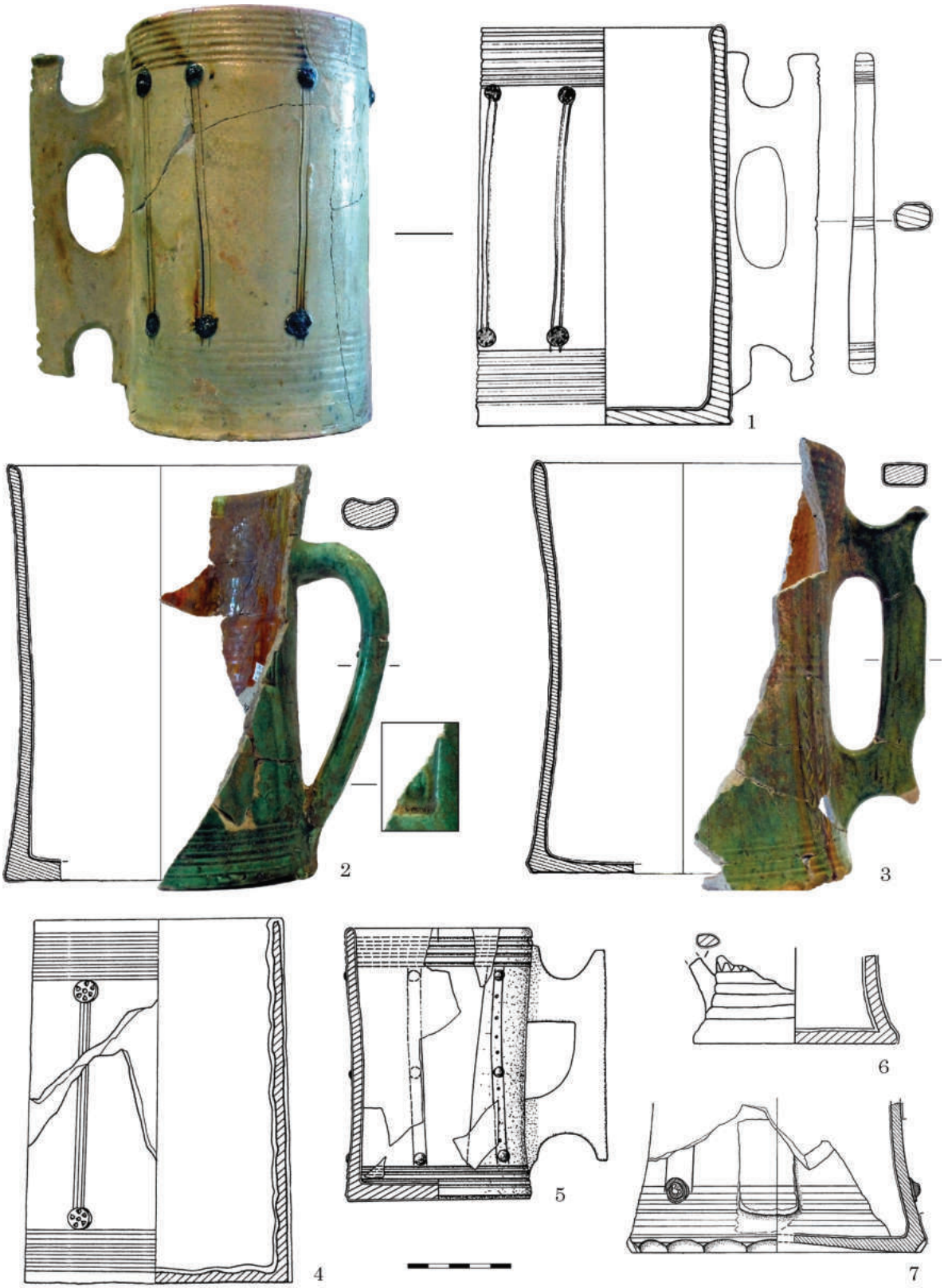

Рис. 210. Кухлі циліндричні XVII — початку XVIII ст. з об'єктів Києва: 1—4 — МЗМ (1 — тр. 9, яма; 2, 3 — тр. 7, рів; 4 — об'єкт у колодязі біля Варваринського корпусу); 5 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 6 — вул. Трьохсвятительська, 23, яма 4 (за: Попельницька 2005, рис. 2.4); 7 — вул. Велика Житомирська, 2, яма 13

Рис. 211. Кухлі з підполив'яною *мальовкою* XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1 — розкоп 1, об'єкт 4; 2—4, 6, 9—15 — розкоп 4 (4, 6 — об'єкт 3; 9, 11 — об'єкт 2; 2, 3, 10, 12—15 — об'єкт 1); 5, 7, 8 — розкоп 3 (5 — об'єкт 28; 7 — об'єкт 26; 8 — яма 5)

Рис. 212. Кухлі з об'єктів і культурних шарів Києва і Київщини: 1 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 2 — вул. Кирилівська, 37, к. ш.; 3 — Вознесенський монастир, розкоп 3, об'єкт 8; 4, 5 — вул. Велика Житомирська, 2, об'єкт 17; 6 — КПЛ, корпус 29, к. ш. (за: Балакін 2008а, рис. 3: 6); 7 — Печерська гауптвахта, об'єкт? (за: Балакін, Оногда 2008, рис. 5: 2); 8 — КПЛ, Економічний двір, яма 1; 9 — Печерська гауптвахта, погріб 1 (8, 9 за: Гущина 2013, іл. 1: 4, 5); 10 — Вишгород, горн; 11 — вул. Братська, 17-19, будівля 3; 12 — Біла Церква-2011, розкоп 2, об'єкт 9. 1—3, 10 — XVII ст., всі інші — кінець XVII — початок XVIII ст. 1—9, 11 — Київ

Рис. 213. Кухлі і келихи з об'єктів і культурних шарів кінця XVII — XVIII ст. Києва і Київщини: 1—3 — церква Спаса на Берестові, будівля; 4 — Микільський Полик, горн; 5 — вул. Ярославів Вал, 24, будівля 4 (за: Мовчан та ін. 2003, рис. 3: 3); 6 — Старий Арсенал, корпус, к. ш.; 7 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, вул. Гончарна, тр. 3, яма 3; 8 — Переяслав, житло (за: Тетеря 2010, рис. 4: 8); 9 — ріг вул. Стрілецької і пров. Георгіївського, об'єкт 13 (за: Івакін та ін. 2022а, рис. 2: 14); 10 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 11 — вул. Спаська, 24, яма 1; 12 — НЗ «Софія Київська», споруда (за: Бобровський, Савицький, Стріхар 2020, рис. 3: 1); 13 — Володимирський проїзд, к. ш.; 1—7, 9—13 — Київ

Рис. 214. Горщико- і глечикоподібні кухлі XVII — початку XVIII ст. з об'єктів Києва: 1 — Верхнє місто, к. ш.; 2, 3, 6, 15, 16 — Вознесенський монастир (2 — корпус, об'єкт 25; 3 — розкоп 3, яма 5; 6 — розкоп 1, об'єкт 1; 15 — розкоп 3, об'єкт 3; 16 — розкоп 3, яма 13); 4 — вул. Спаська, 24, яма 1; 7, 8, 10, 13, 14 — МЗМ (7 — шурф 3, яма 1; 8 — об'єкт у колодязі біля Варваринського корпусу; 10 — тр. 7, рів; 13 — тр. 7, яма 7; 14 — тр. 7, яма 6); 9 — церква Богородиці Пирогощі, к. ш.; 5, 11, 12 — вул. Кирилівська, 37, к. ш.

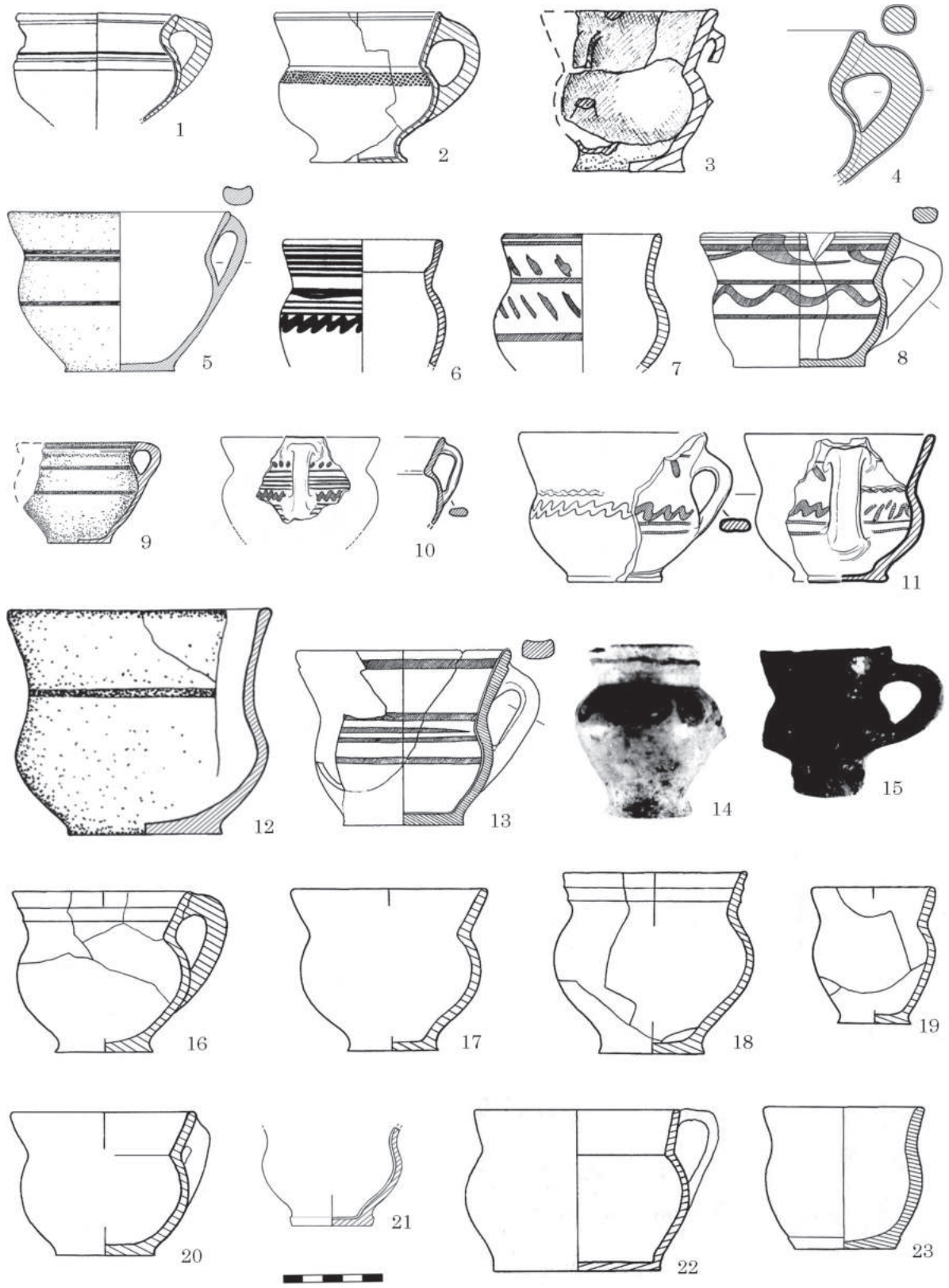

Рис. 215. Горщикоподібні кухлі: 1, 2 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 3, 5, 9, 12 — Вознесенський монастир (3 — розкоп 2, об'єкт 4; 5 — розкоп 3, об'єкт 13; 9 — розкоп 3, об'єкт 3; 12 — розкоп 4, об'єкт 2); 4 — вул. Кирилівська, 37, к. ш.; 6, 23 — МЗМ, к. ш.; 7 — пл. Софіївська, яма; 8, 13 — вул. Велика Житомирська, 2, к. ш.; 10, 11 — церква Спаса на Берестові, будівля; 14, 15 — Біла Церква, 1981 (14 — будівля 9; 15 — к. ш.; за: Орлов, Покас 1981); 16—20 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, горн; 21 — вул. Спаська, 35, будівля 1; 22 — МЗМ, шурф 4, яма 1

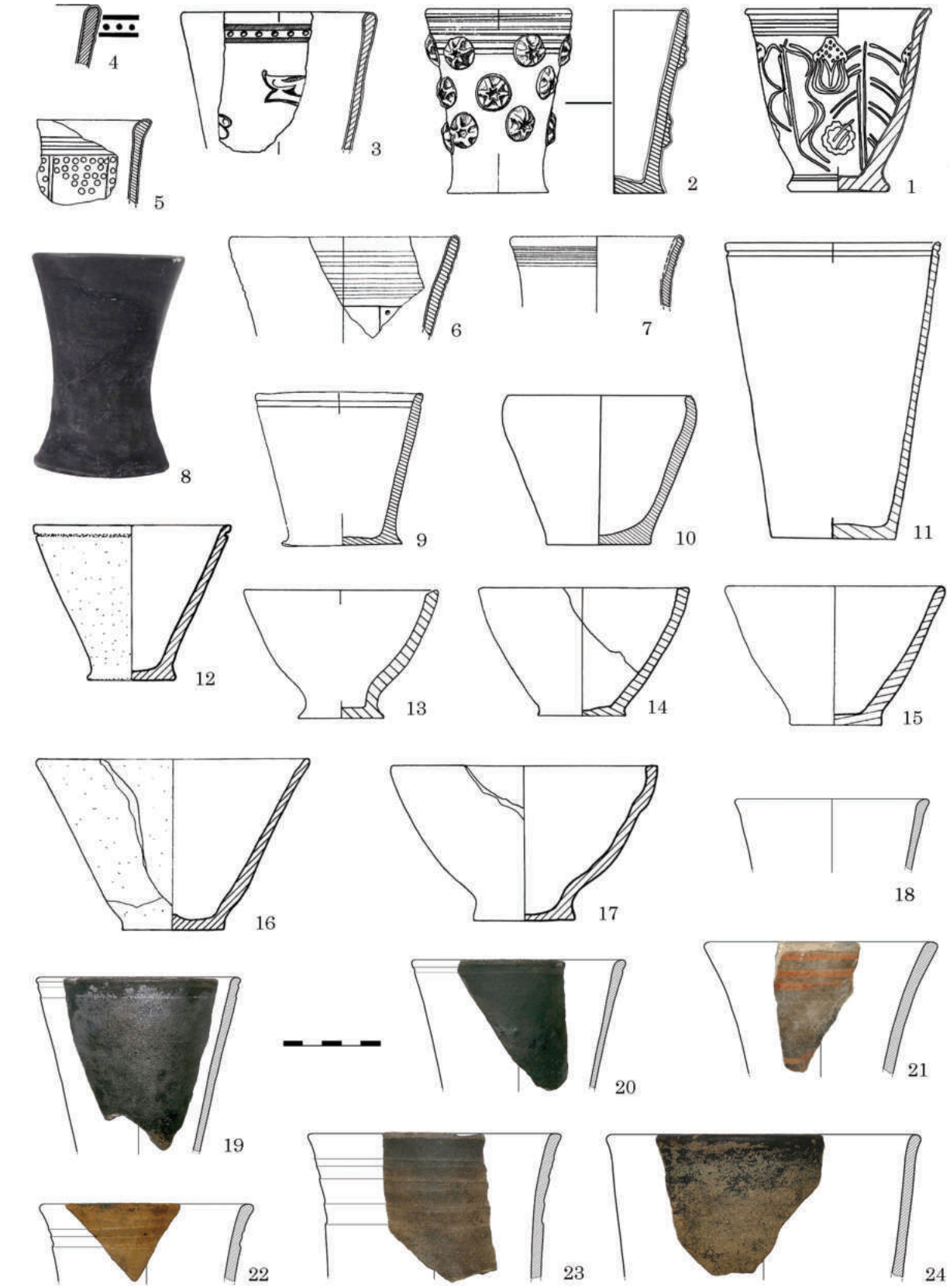

Рис. 216. Полив'яні і теракотові келихи з об'єктів і культурних шарів Києва: 1, 3, 4, 15 — МЗМ (1 — розкоп 1 (1999), к. ш.; 3 — тр. 7, яма 4; 4 — тр. 7, яма 6; 15 — шурф 4, яма 2); 2, 9, 10 — НЗ «Софія Київська», к. ш.; 5—7 — вул. Хорива, 30, к. ш.; 8 — Старий Арсенал, корпус, об. 25; 11 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5, горн; 12, 16 — пл. Софіївська, яма; 13, 14 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, к. ш., біля горна; 17 — Володимирський проїзд, к. ш.; 18—24 — вул. Верхній Вал, 10а (19—21 — споруда 6; 22—24 — споруда 1). 2—11 — XVII ст., 12—24 — XVIII ст.

Рис. 217. Чарки і кухоль (16) XVII — початку XVIII ст. з об'єктів Києва і Білої Церкви: 1—11 — Вознесенський монастир (1—3 — розкоп 3, об'єкт 8; 4 — корпус, об'єкт 25; 5, 6, 8—10 — розкоп 4, об'єкт 1; 7 — розкоп 4, яма 6; 11 — розкоп 4, об'єкт 9); 12 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 13—17 — Біла Церква-2011 (13, 14 — розкоп 2, об'єкт 16; 15 — розкоп 2, об'єкт 13; 16 — розкоп 1, об'єкт 3; 17 — розкоп 1, к. ш.); 18 — церква Богородиці Пирогощі, к. ш.; 19 — МЗМ, к. ш.; 20 — МЗМ, тр. 3, будівля; 21 — МЗМ, тр. 18, яма 2; 22—25 — пров. Лаврський (22 — горн; 23—25 — житло 2; 22—24 за: Балакін 2003, рис. 3: 1; 4: 2, 3)

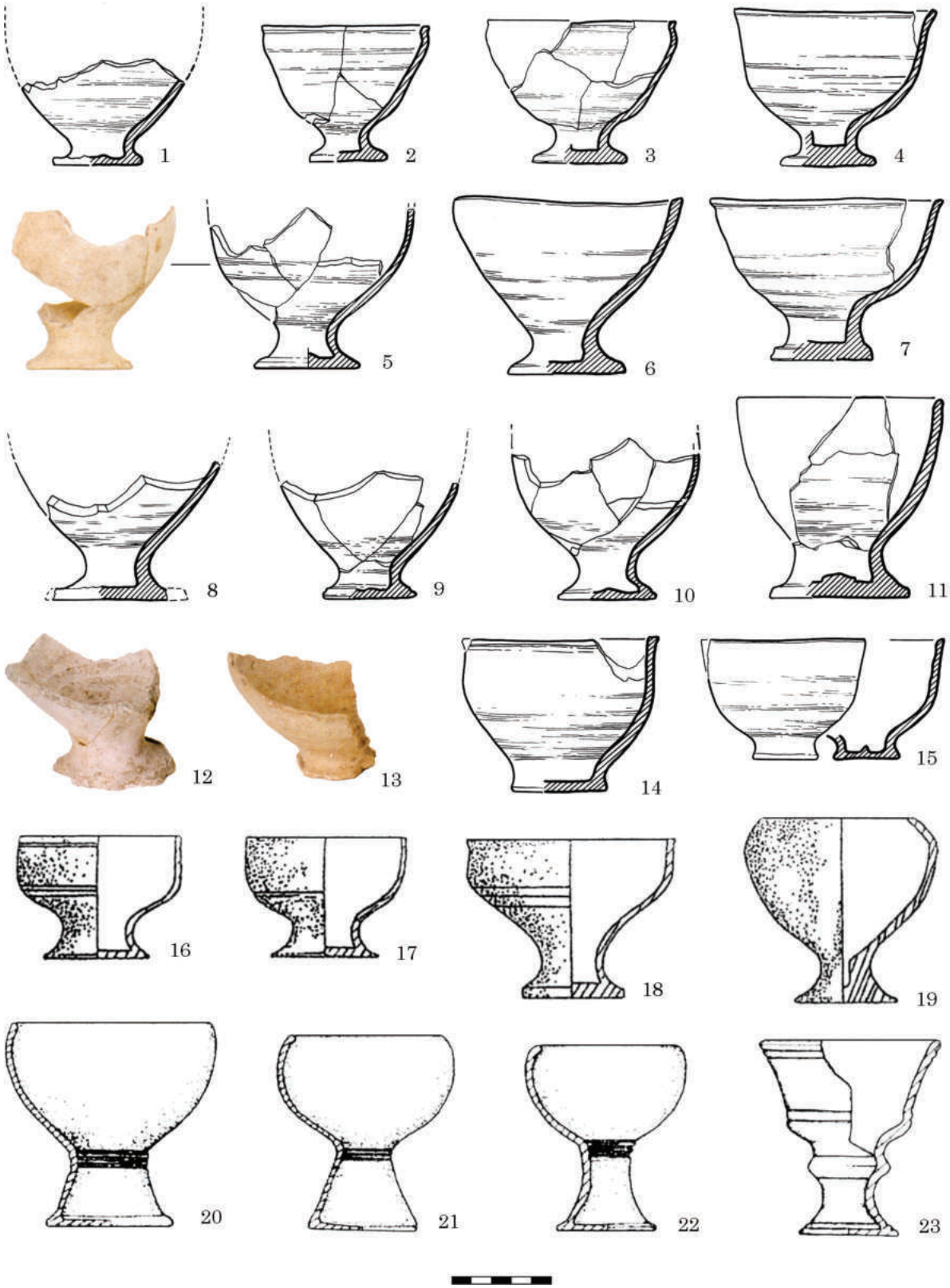

Рис. 218. Чарки кінця XVII — середини XVIII ст. з об'єктів Києва і Переяслава: 1—15 — церква Спаса на Берестові, будівля; 16—19 — розкоп біля церкви Воскресіння, «шинок» (за: Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 1—4); 20—23 — Переяслав, вул. Сікорського Михайла, яма (за: Тетеря 2001, мал. 2: 1—4)

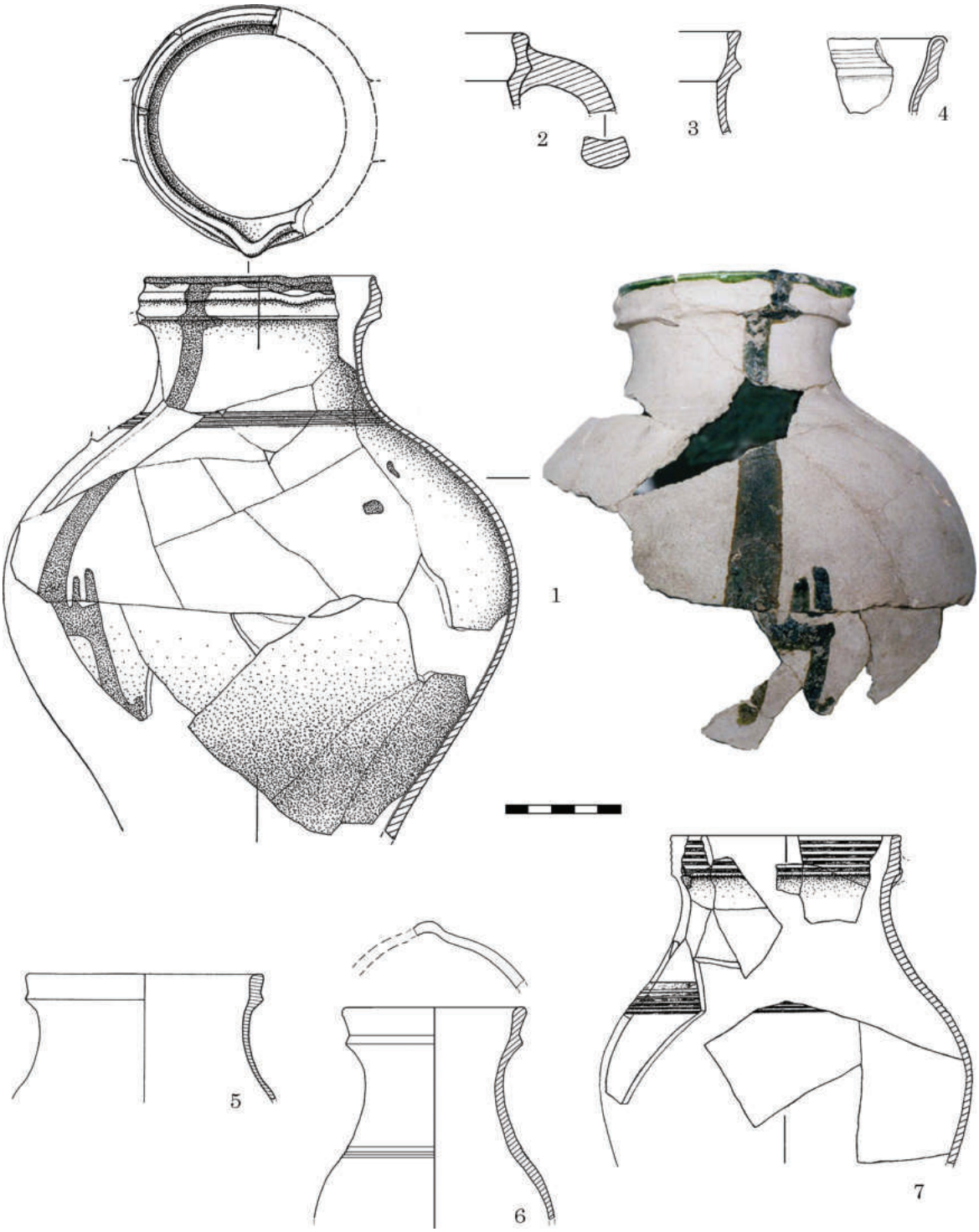

Рис. 219. Глеки XVI — початку XVII ст.: 1—3, 7 — МЗМ, шурф 2, будівля і яма; 4 — пров. Десятинний, к. ш.; 5 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горн 1; 6 — Васильків, 1994, яма 5

Рис. 220. Глеки з кольоровою поливою XVII ст. з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ: 1 — шурф 6, об'єкт 1; 2, 5 — розкоп 3, яма 13; 3 — розкоп 4, об'єкт 1; 4 — розкоп 1, об'єкт 1

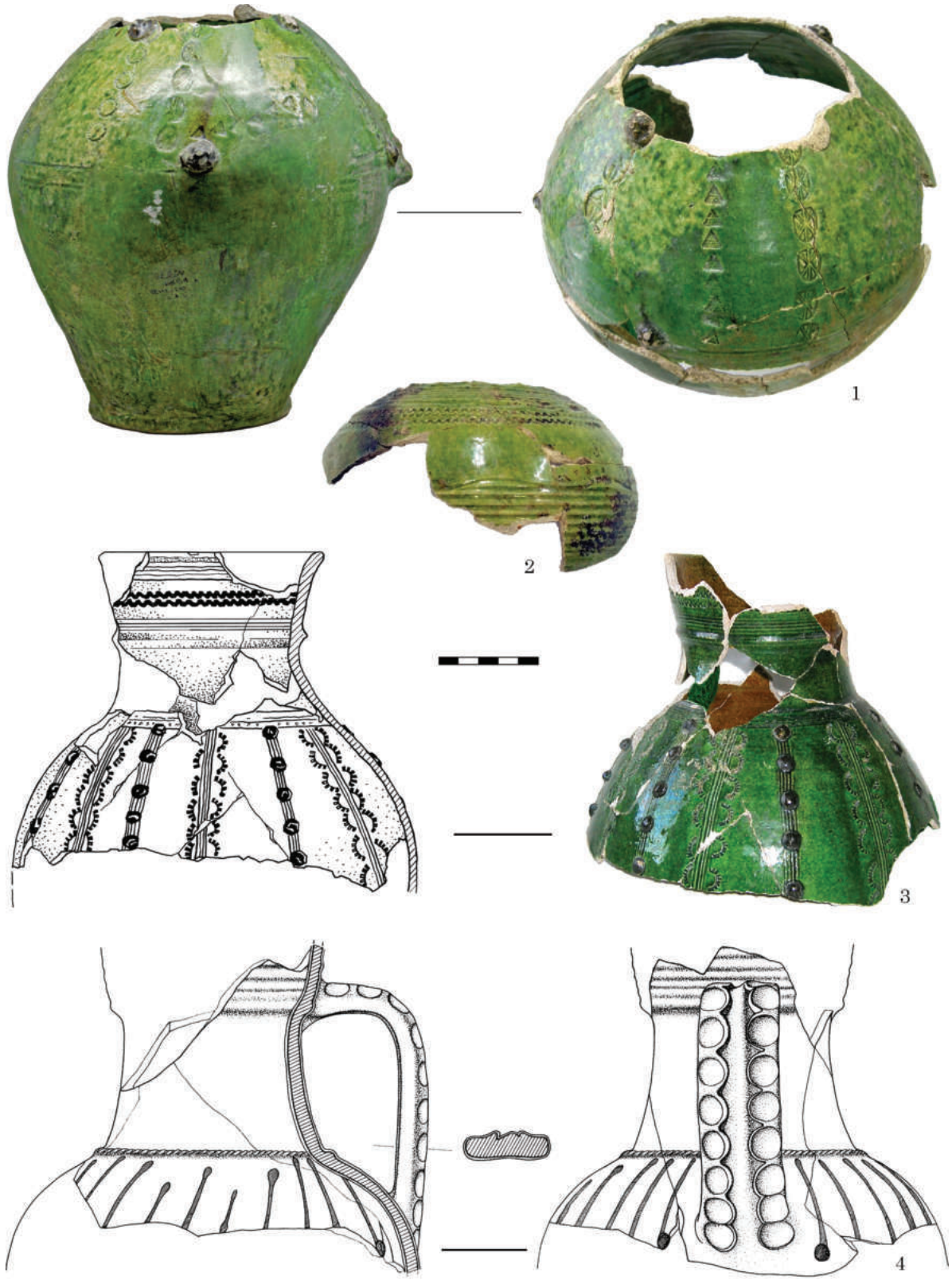

Рис. 221. Глеки з кольоровою поливою і рельєфною орнаментацією XVII ст., Київ: 1—3 — Вознесенський монастир (1 — розкоп 3, яма 11; 2 — розкоп 4, об'єкт 1; 3 — розкоп 3, об'єкт 24); 4 — НЗ «Софія Київська», к. ш.

Рис. 222. Глеки з кольоровою поливою і рельєфною орнаментацією, Київ: 1 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 8, середина XVII ст.; 2, 3, 5 — МЗМ, шурф 4, яма 2, XVIII ст.; 4 — Вознесенський монастир, розкоп 3, яма 13, XVII ст.

Рис. 223. Глеки з кольоровою поливою і рельєфною орнаментацією XVII — початку XVIII ст., Київ: 1 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 2 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 3 — Верхнє місто, к. ш.; 4 — вул. Велика Житомирська, 2, розкоп 2, об'єкт 60

Рис. 224. Глеки з підполив'яною *мальовкою* і розписом ангобами та поливою (2): 1 — Вознесенський монастир, розкоп 3, об'єкт 20; 2 — вул. Стрітенська, 9, яма; 3 — Біла Церква, розкоп 1, об'єкт 1; 4 — вул. Щекавицька, 53, к. ш.; 5 — МЗМ, тр. 7, рів; 6 — вул. Спаська, 35, будівля 1. 1, 2, 4—6 — Київ. 1, 3, 5 — XVII ст.; 2 — перша половина XVIII ст.; 4, 6 — кінець XVIII — початок XIX ст.

Рис. 225. Глеки XVII ст., прикрашені *опискою*, з об'єктів Вознесенського монастиря, Київ, розкоп 3: 1—3 — яма 5; 4 — яма 3; 5 — об'єкт 8

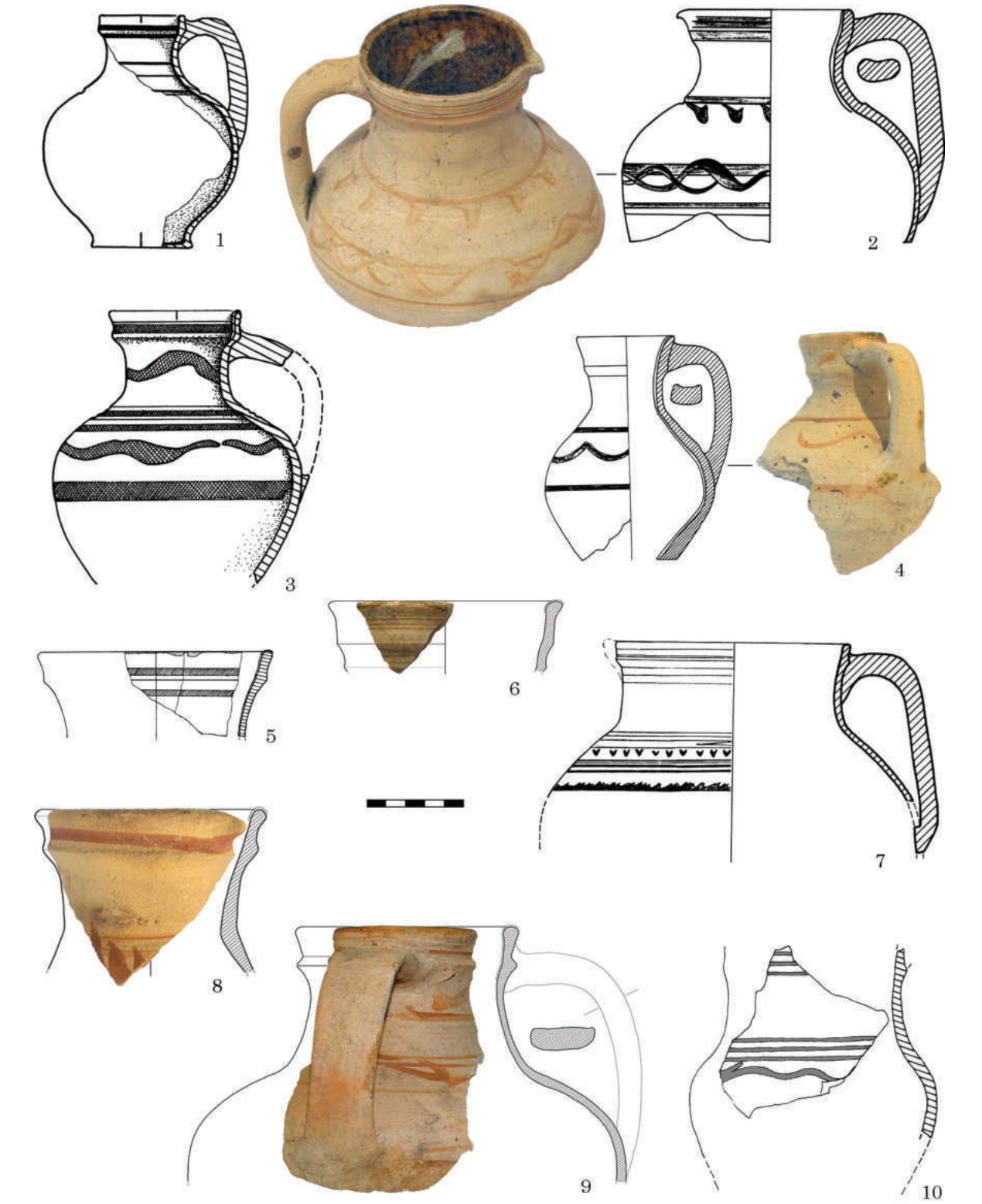

Рис. 226. Глечики, прикрашені *опискою*, з об'єктів Киева: 1 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 2, 4 — МЗМ, тр. 7, яма 6; 3 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5, горн; 5 — вул. Хорива, 30, к. ш.; 6 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 2; 7 — Володимирський проїзд, к. ш.; 8 — МЗМ, 1944, к. ш.; 9 — вул. Костянтинівська, 6, к. ш.; 10 — церква Спаса на Берестові, будівля. 1—5, 8, 9 — XVII ст.; 10 — кінець XVII — початок XVIII ст.; 6, 7 — XVIII ст.

Рис. 227. Глеки другої половини XVII — першої половини XVIII ст.: 1—4 — Біла Церква 2011 (1, 4 — розкоп 1, об'єкт 3; 2 — розкоп 2, об'єкт 19а; 3 — розкоп 2, об'єкт 13), 5 — Верхній Київ, к. ш.; 6 — Київ, пров. Лаврський, горн (за: Балакін 2003, рис. 3); 7, 8 — Київ, вул. Верхній Вал, 10а, споруда 1

Рис. 228. *Димлені* глеки з об'єктів XVII ст.: 1, 2 — Вишгород, вул. Межигірського Спаса, горн; 3, 4 — Вознесенський монастир, розкоп 3 (3 — яма 5; 4 — яма 11)

Рис. 229. *Димлені* глеки XVIII ст. з ями 2 шурфу 4, територія МЗМ, Київ

Рис. 230. Теракотові глеки XVIII ст. з Києва: 1—7 — Микільський Полик, комплекс гончарного горну; 8 — вул. Спаська, 24, яма 1; 9 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, 2002, розкоп 1, горн 5

Рис. 231. Теракотові глеки XVIII ст. з Києва: 1—3 — МЗМ (1 — шурф 4, яма 2; 2 — шурф 4, яма 1; 3 — тр. 18, яма 1); 4, 5 — Верхній Київ, к. ш.; 6 — вул. Велика Житомирська, 2, к. ш.

Рис. 232. *Димлені* глеки XVIII ст. з Києва: 1 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 1; 2—5 — НЗ «Софія Київська», Братський корпус, яма; 6 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 1; 7 — вул. Велика Житомирська, 2, об'єкт 17; 8 — вул. Спаська, 35, будівля 1

Рис. 233. Глеки-гладишки кінця XVI — XVII ст.: 1 — Васильків 1994, розкоп 1, яма 5; 2, 3 — Біла Церква 2011, розкоп 1, об'єкт 3; 4 — Вишгород, горн; 5 — Білогородка, горн; 6—8, 12 — Вознесенський монастир (6 — розкоп 3, об'єкт 6; 7 — розкоп 3, яма 13; 8 — розкоп 4, об'єкт 8; 12 — розкоп 3, об'єкт 3); 9 — уроч. Видубичі, розкоп 5, горн 1; 10 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 11 — вул. Кирилівська, 37, об'єкт 8; 13 — Замкова гора, к. ш. (об'єкт?). 6—13 — Київ

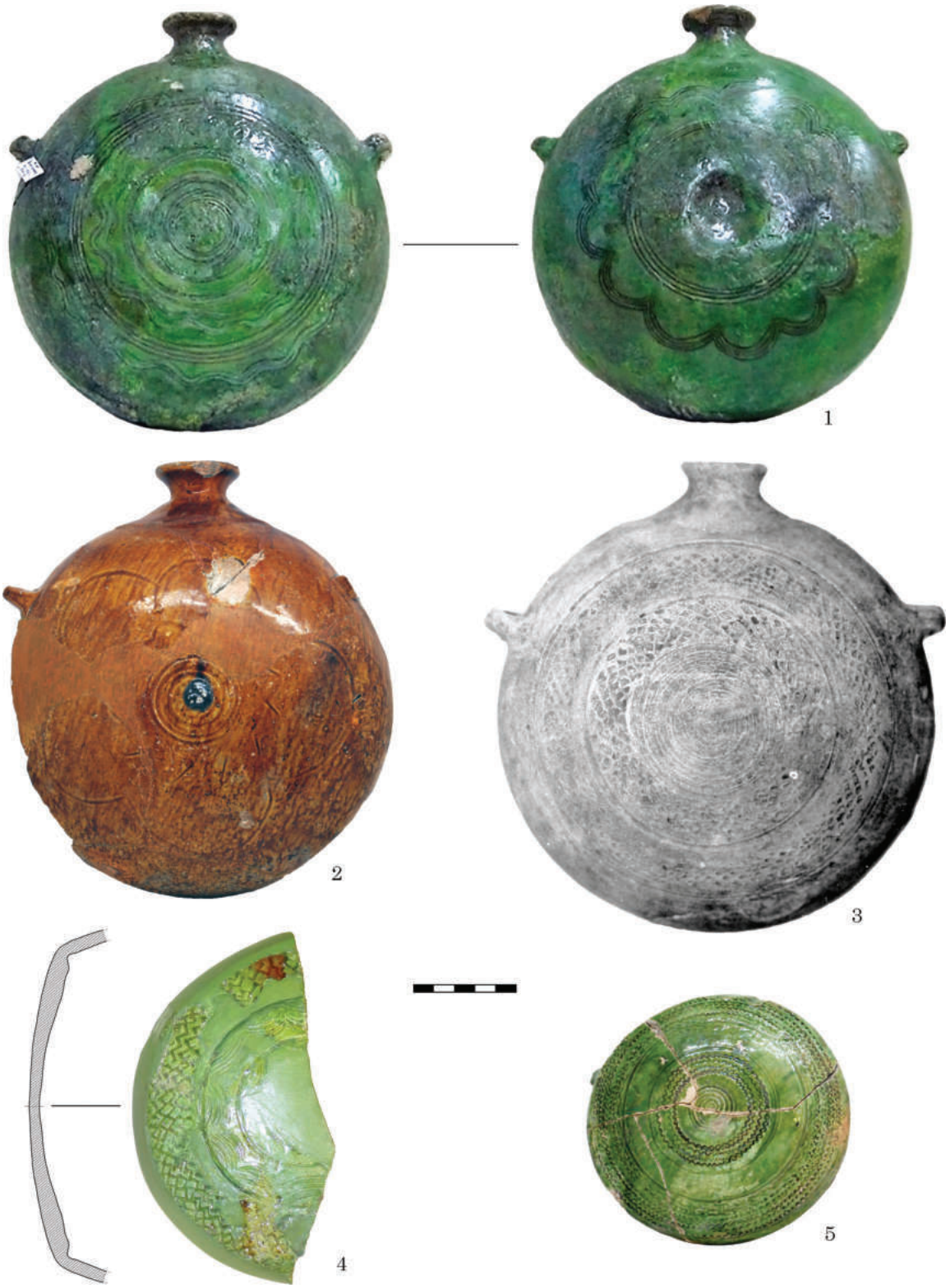

Рис. 234. Баклаги XVII ст. з об'єктів Києва: 1, 2, 5 — Вознесенський монастир (1 — розкоп 1, об'єкт 1; 2 — розкоп 3, об'єкт 6; 5 — розкоп 4, об'єкт 8); 3 — вул. Велика Житомирська, 2, будівля (за: Боровський, Калюк 1993, рис. 32); 4 — уроч. Видубичі, розкоп 4, глинище

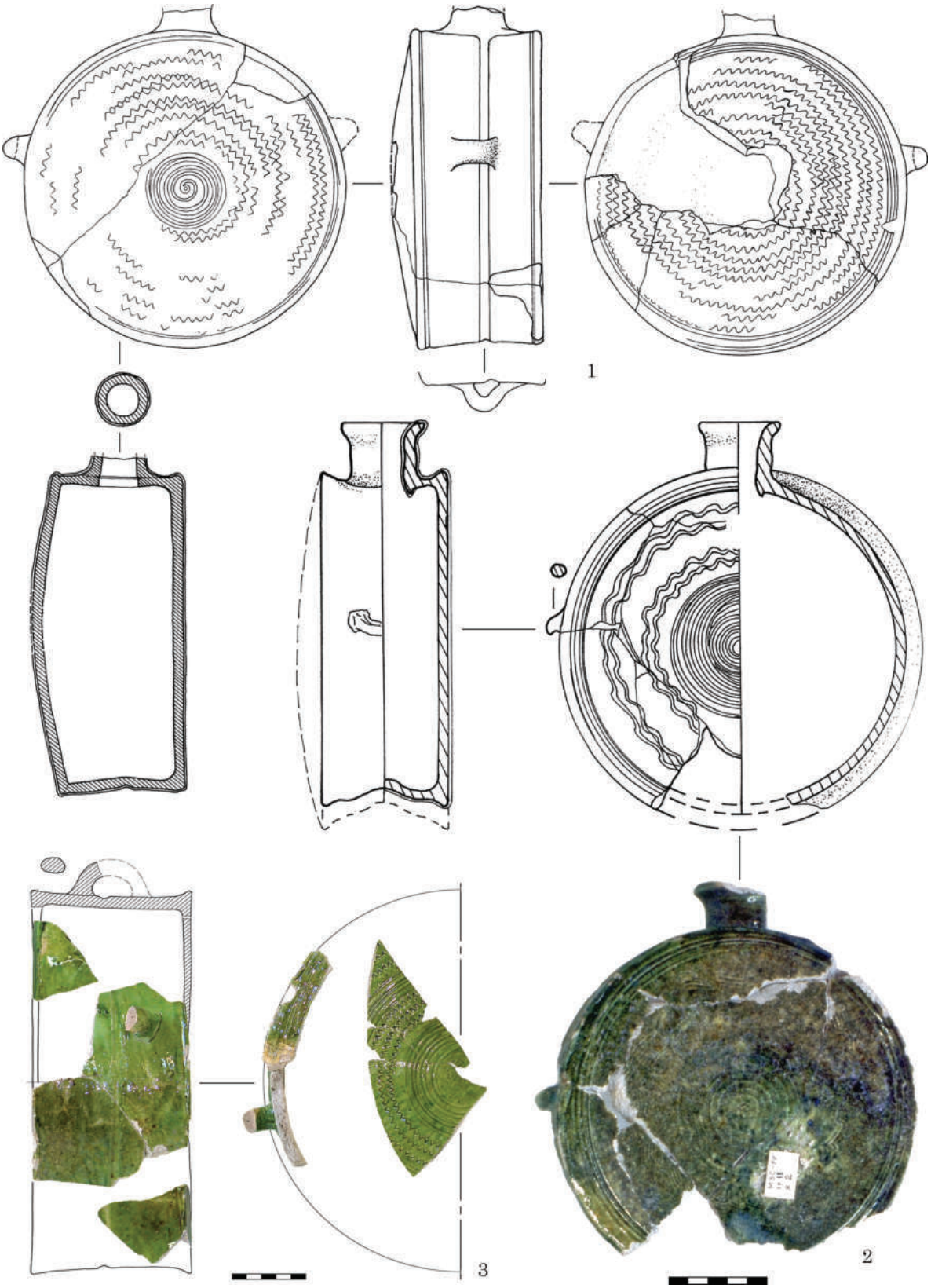

Рис. 235. Баклаги XVII ст. з Києва: 1 — НЗ «Софія Київська», к. ш.; 2 — МЗМ, тр. 18, яма 2; 3 — Вознесенський монастир, розкоп 4, об'єкт 2

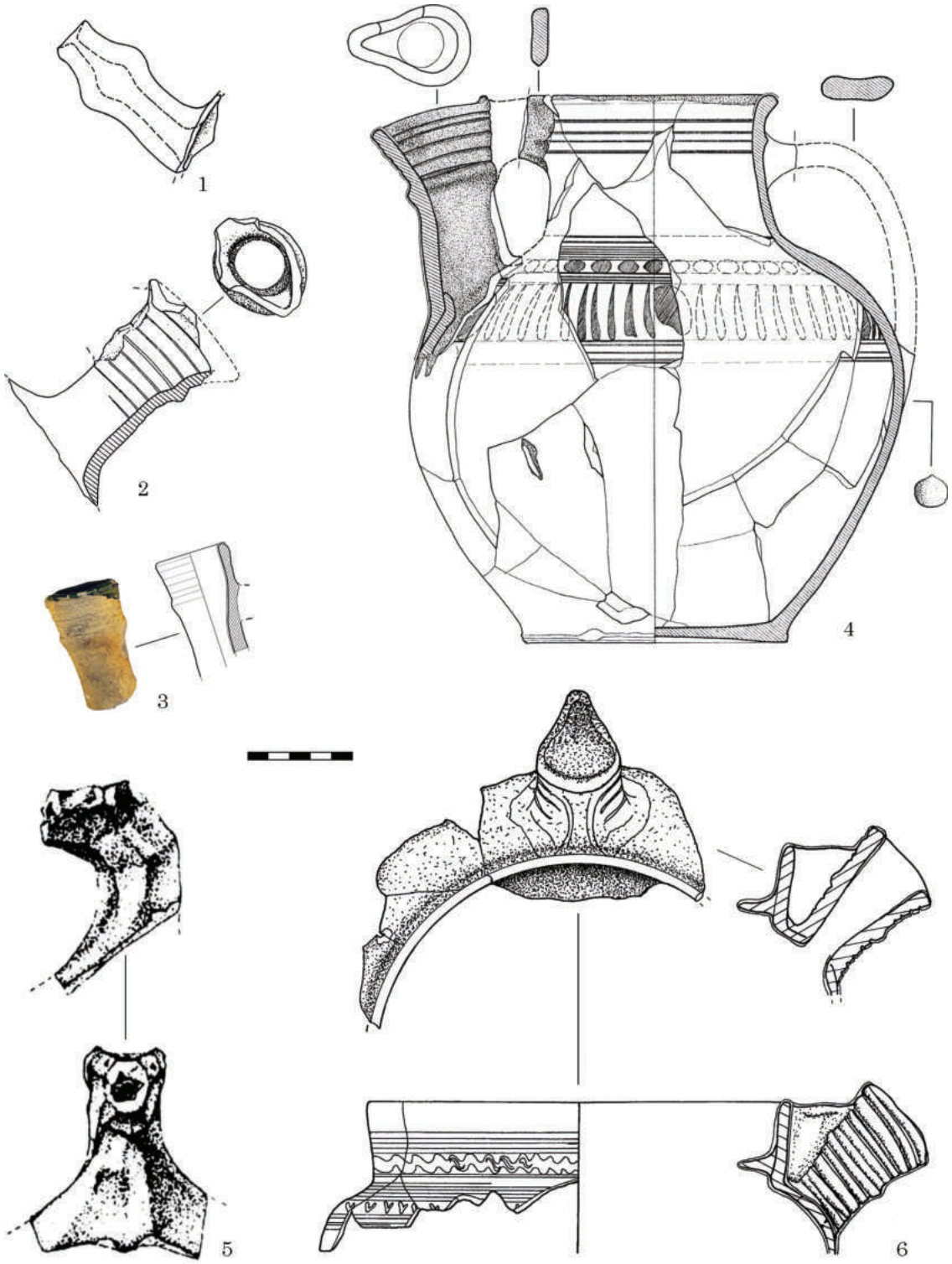

Рис. 236. Носатки і носики посуду середини XVII—XVIII ст. з Києва: 1, 2 — вул. Велика Житомирська, 2 (1 — об'єкт 14; 2 — к. ш.); 3 — Замкова гора, к. ш. (об'єкт?); 4 — вул. В. Житомирська, 2а, об'єкт 1; 5 — КПЛ, житло (за: Балакін 2003, рис. 4); 6 — МЗМ, розкоп 1 (1999), яма 4

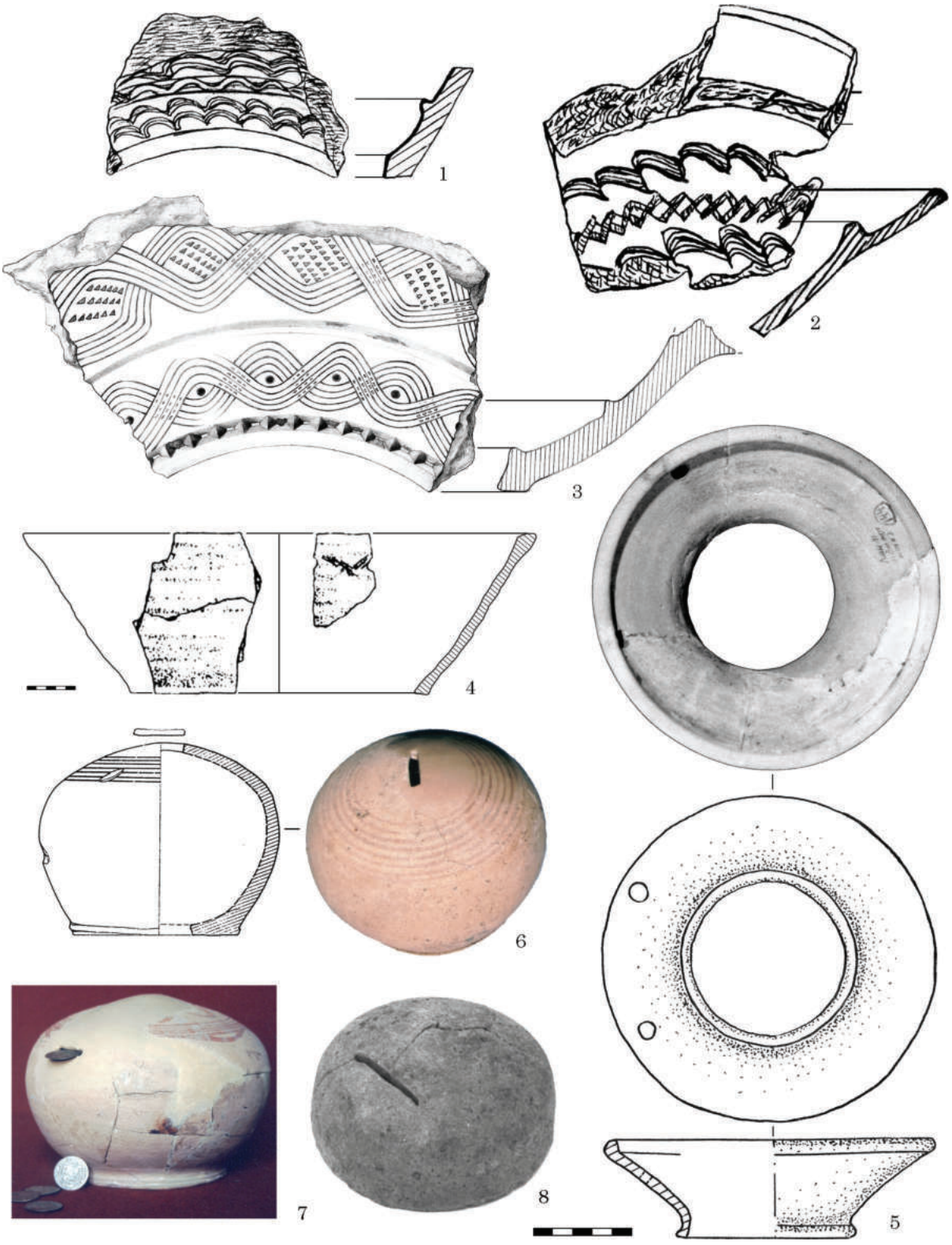

Рис. 237. Рідкісні керамічні форми з об'єктів і культурних шарів Києва: 1—5 — «тарілки без дна»; 6—8 — скарбнички. 1, 2 — Замкова гора (за О. Попельницькою); 3 — пров. Десятинний, к. ш. (за: Козловський 2017, рис. 8: 2); 4 — пров. Лаврський, горн (за: Балакін 2003, рис. 3.8); 5 — вул. Лаврська, будівля 5 (за: Сыромятников, Балакин 1991, табл. 17: 2, фото 22); 6 — вул. Велика Житомирська, 2, к. ш.; 7 — Київ, к. ш. (за: Климовський 2002, кол. вкл. 5); 8 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 15, к. ш., біля горна. 1—3, 5 — XVI ст., 4 — кінець XVII — початок XVIII ст.; 6, 7 — XVII—XVIII ст.; 8 — XVIII ст.

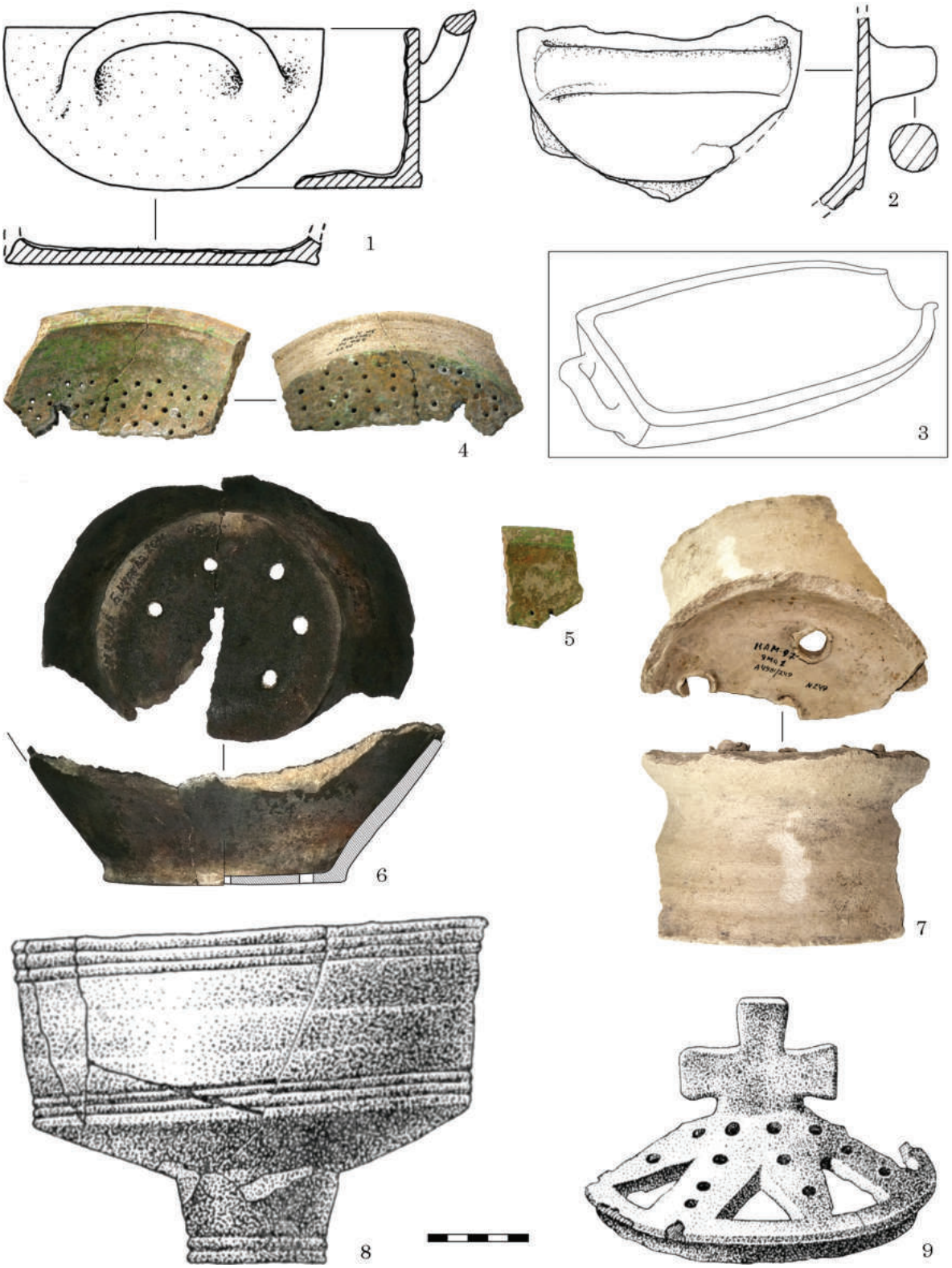

Рис. 238. Рідкісні керамічні форми: 1—3 — *поросятниці*, 4—7 — цідилки, 8 — лійка, 9 — покришка кадильниці. 1 — Михайлівська пл., к. ш.; 2 — МЗМ, розкоп 1 (1999), яма 19; 3 — реконструкція можливої форми; 4, 5 — Вознесенський монастир (4 — розкоп 4, об'єкт 1; 5 — розкоп 1, об'єкт 4); 6 — Біла Церква, 2011, розкоп 1, об'єкт 3; 7 — Микільський Полик, горн; 8, 9 — уроч. Видубичі, горни (за: Мовчан 1975, рис. 8, 9). 4—6, 8, 9 — XVII ст., 1, 2, 7 — XVIII ст.

Рис. 239. Рідкісні керамічні форми: 1—3 — полив'яні горщики з трьома вухами, 4—7 — горщики з підполив'яною *мальовкою*, 8, 9 — вазки?, 10 — банка, 11 — пляшка?, 12 — чайник?, 13 — горщик з частковим зовнішнім глазуруванням. 1, 3, 6 — Вознесенський монастир (1 — розкоп 1, об'єкт 4; 3 — розкоп 1, об'єкт 1; 6 — розкоп 4, об'єкт 3); 2 — вул. Сагайдачного, 18, будівля 1; 4, 5, 11 — Біла Церква 2011, розкоп 1, об'єкт 3; 7 — МЗМ, тр. 2, діл. 3, яма 1; 8 — МЗМ, об'єкт у будівельному колодязі біля Варваринського корпусу; 9 — Замкова гора, розкоп 1, к. ш. (об'єкт?); 10 — МЗМ, шурф 4, яма 1; 12, 13 — НЗ «Софія Київська», Братський корпус, яма. 1—9, 11 — XVII ст., 10, 12, 13 — XVIII ст. 1—3, 6 — 10, 12, 13 — Київ

Рис. 240. Рідкісні керамічні форми XVIII ст. з об'єктів і культурних шарів Києва: 1, 2 — банки?; 3 — форма для випікання?; 4 — таця?; 5—7 — мисочки; 8—10, 12 — сільнички?; 11 — покришка до сільнички?; 13, 14 — вазони. 1, 2 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 2; 3 — НЗ «Софія Київська», к. ш.; 4 — МЗМ, розкоп 1 (1999), яма 4; 5—7, 11 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 4, к. ш., біля горна; 8—10 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, вул. Воздвиженська, тр. 3, горн; 12 — розкоп біля Воскресенської церкви, «шинок» (за: Загребельний, Балакін 1999, рис. 2: 7); 13 — МЗМ, шурф 4, яма 1; 14 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, 2002, вул. Гончарна, розкоп 1, к. ш. над горном 4

№ зразка, шифр	Фото / малюнок	№ зразка, шифр	Фото / малюнок
1, МЗС-97, ш. 2, буд., яма		10, МЗС-97, ш. 2, буд., яма	
2, МЗС-97, р.1, яма 1	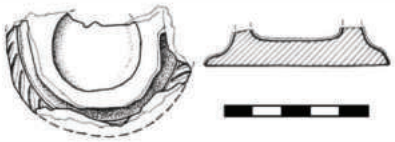	12, МЗС-97, р. 1, яма 1	
3, МЗС-97, р.1, буд. 3		22, Київоподіл, вул. Братська, буд. 3	
4, МЗС-97, ш. 2, буд., яма		23, Київоподіл, вул. Воздвиженська,25, к. ш.	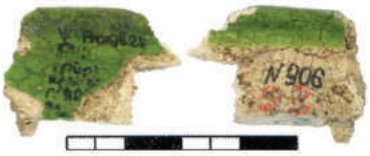
5, МЗС-97, ш. 2, буд., яма		24, Київоподіл, вул. Воздвиженська,25, к. ш.	
6, МЗС-97, ш. 2, буд., яма	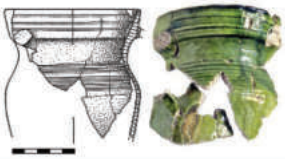	25, Київоподіл, вул. Братська, буд. 3	
7, МЗС-97, ш. 2, буд., яма		26, Київоподіл, вул. Воздвиженська, 25, к. ш.	
8, МЗС-97, ш. 2, буд., яма		27, Київоподіл, вул. Воздвиженська, 25, к. ш.	
9, МЗС-97, р.1, яма 1	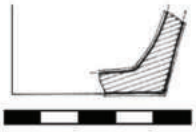	28, МЗС-97, ш. 2, буд., яма	

Рис. 241. Зразки кераміки, відібрані для мікрозондового аналізу

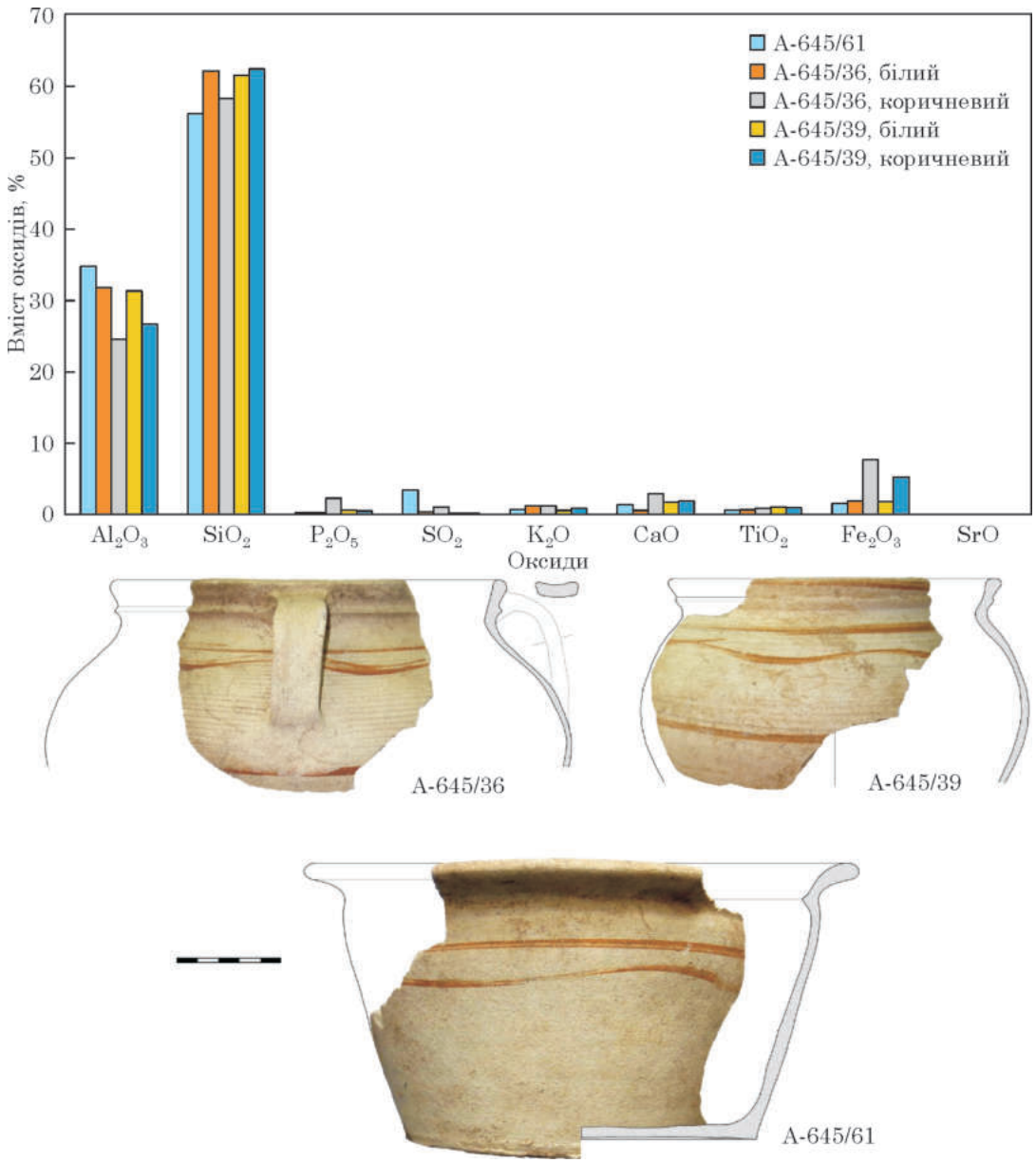

Рис. 242. PIXE-аналіз хімічного складу глини і ангобу (*описки*) посуду з гончарних горнів на Видубичах (за: Чміль та ін. 2022, рис. 2, 17)

Рис. 243. Шліф формувальної маси і фото тарілки XVII ст. з території Старого Арсеналу, шурф 6, об'єкт 1 (за А. Вальтером, див. додаток 3)

Зразок 1	Зразок 2	Зразок 3
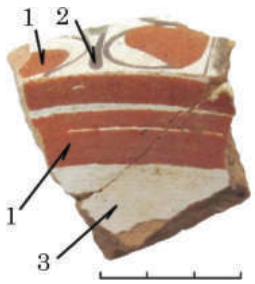	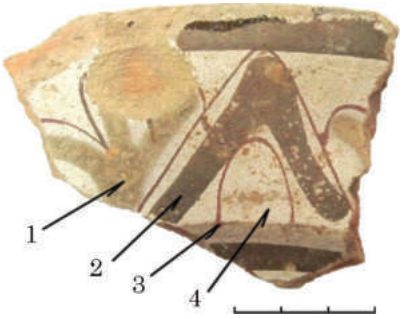	

Зразок, колір	Al_2O_3	SiO_2	P_2O_5	SO_2	K_2O	CaO	TiO_2	Fe_2O_3	CuO	ZnO	PbO
1, 1 — червоний	18,92	66,92	1,17	0,35	1,56	2,15	0,94	7,75	0,01	0,01	0,02
1, 2 — брунатний	27,85	56,29	1,12	0,31	1,03	1,44	0,73	11	0,01	0,01	0,02
1, 3 — білий	32,38	60,19	0,61	0,39	1,22	1,55	0,87	2,72	0,01	0,01	0,02
2, 1 — сіро-зелений	21,04	56,37	1,46	0	1,84	3,36	1,13	8,91	1,17	0,05	4,25
2, 2 — брунатний	17,13	57,27	0,2	0	2,04	3,51	1,12	11,03	0,03	0,07	5,05
2, 3 — червоний	25,48	55,76	0,95	0	2,19	3,18	1,28	7,76	0,04	0,06	2,82
2, 4 — білий	28,43	59,16	0,08	0	1,71	2,53	1,26	3,73	0,02	0,05	2,58
3, 1 — сіро-зелений	18,25	47,98	7,64	0	1,3	4,75	0,94	15,08	3,03	0,01	0,39
3, 2 — червоний	19,57	65,73	0,98	0	1,42	2,28	0,98	7,55	0,01	0,01	0,14
3, 3 — брунатний	29,4	60,18	0,57	0	0,77	1,06	0,84	6,98	0,02	0,01	0,09

Рис. 244. PIXE-аналіз хімічного складу барвників на мальованих тарілках з гончарного осередку по вул. Кирилівській, 37 у Києві, перша половина XVIII ст. (за: Чміль та ін. 2022, рис. 7, 14, 15)

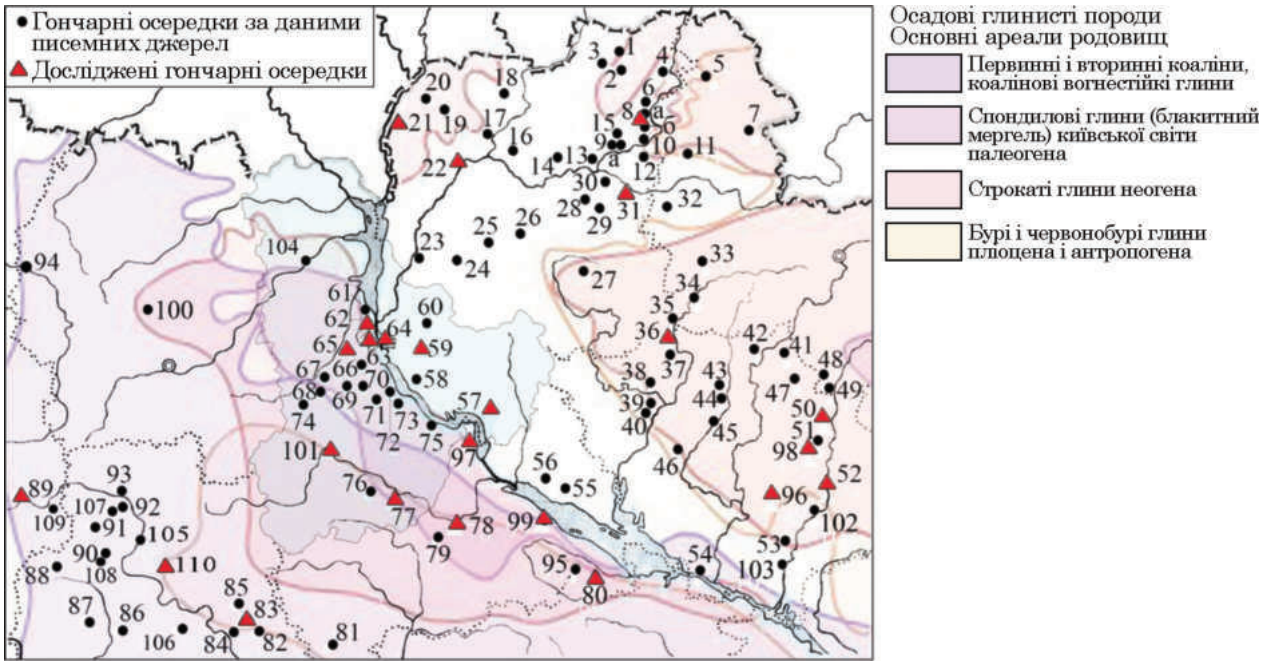

Рис. 245. Карта основних родовищ глин Київщини і сусідніх територій, суміщена з картою гончарних осередків XVI—XVIII ст. (назви пунктів див. додаток 4.1; карта глин за: Нерудні корисні…)

Рис. 246. Майстерня гончара А. Шихненка в с. Прибірськ на Київському Поліссі: 1 — склад сировини, 2 — підготовлена глина, 3, 4 — робоче місце, 5 — посуд для води і глини, який використовується під час роботи на крузі, 6 — глиняні кулі — заготовки для виробів

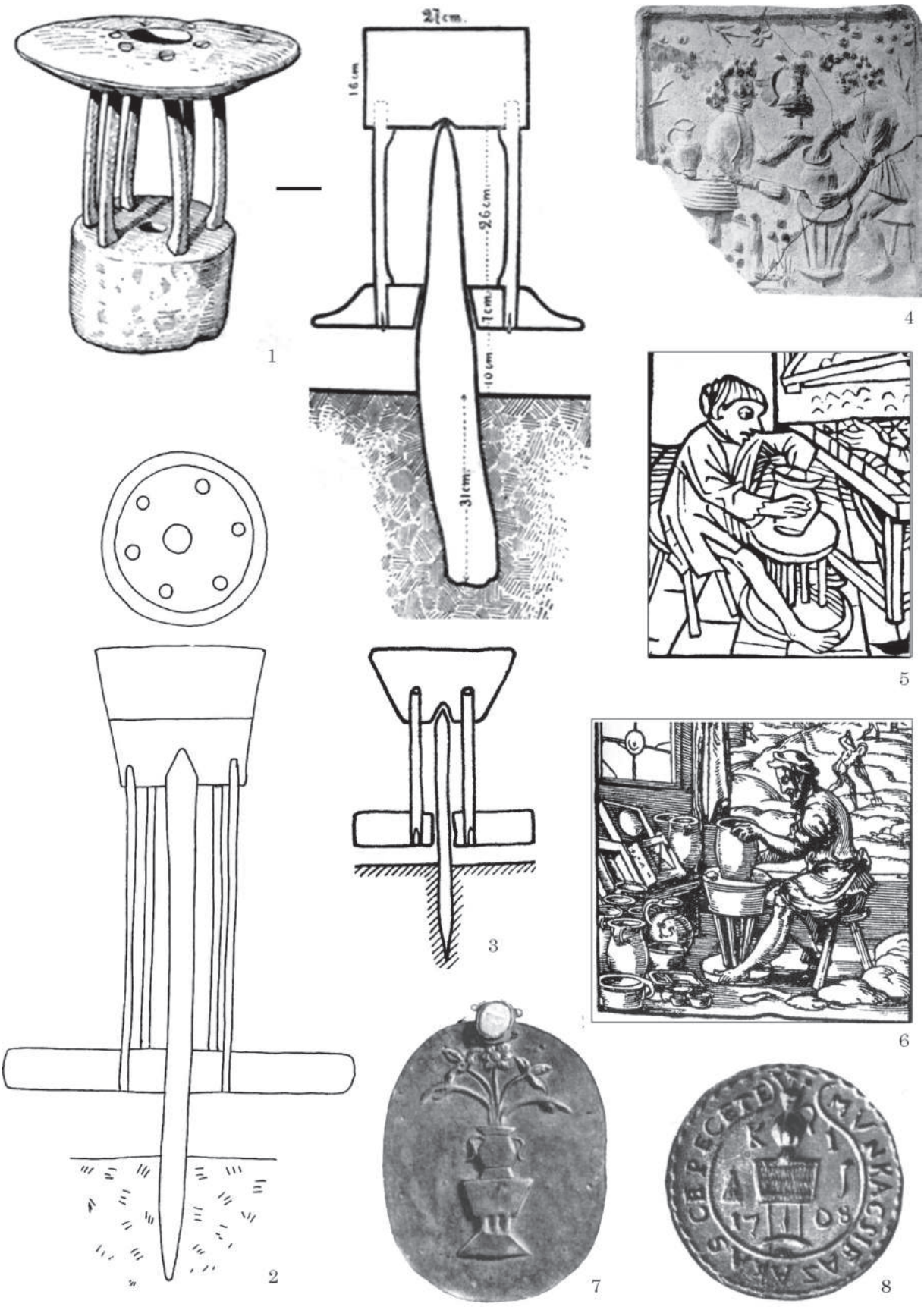

Рис. 247. Гончарний круг шленського типу: 1— Чернігівщина, 1920-ті рр. (за: Спаська 1929а, мал. 1, 2); 2 — Полтавщина, кінець XIX ст. (за: Зарецкий 1894); 3 — Полтавщина, 1950—1960-ті рр. (за: Бобринский 1991, рис. 15: 3); 4 — кахля другої половини XV ст., городище Ліхніце, Чехія (за: ed. Richter 1979), 5 — дереворит XV ст. (за: Gardawski, Kruppe 1955, tabl. 10); 6 — дереворит 1568 р., Німеччина (за: Swiechowska, Dukwicz 1955, tabl. 5), 7 — цехова *цішка* з Угнева XVII ст., 8 — печатка з Мукачева 1709 р. (7, 8 за: Івашків 2007, с. 56; Лащук 1960, с. 65; Жолтовский 1975, с. 58)

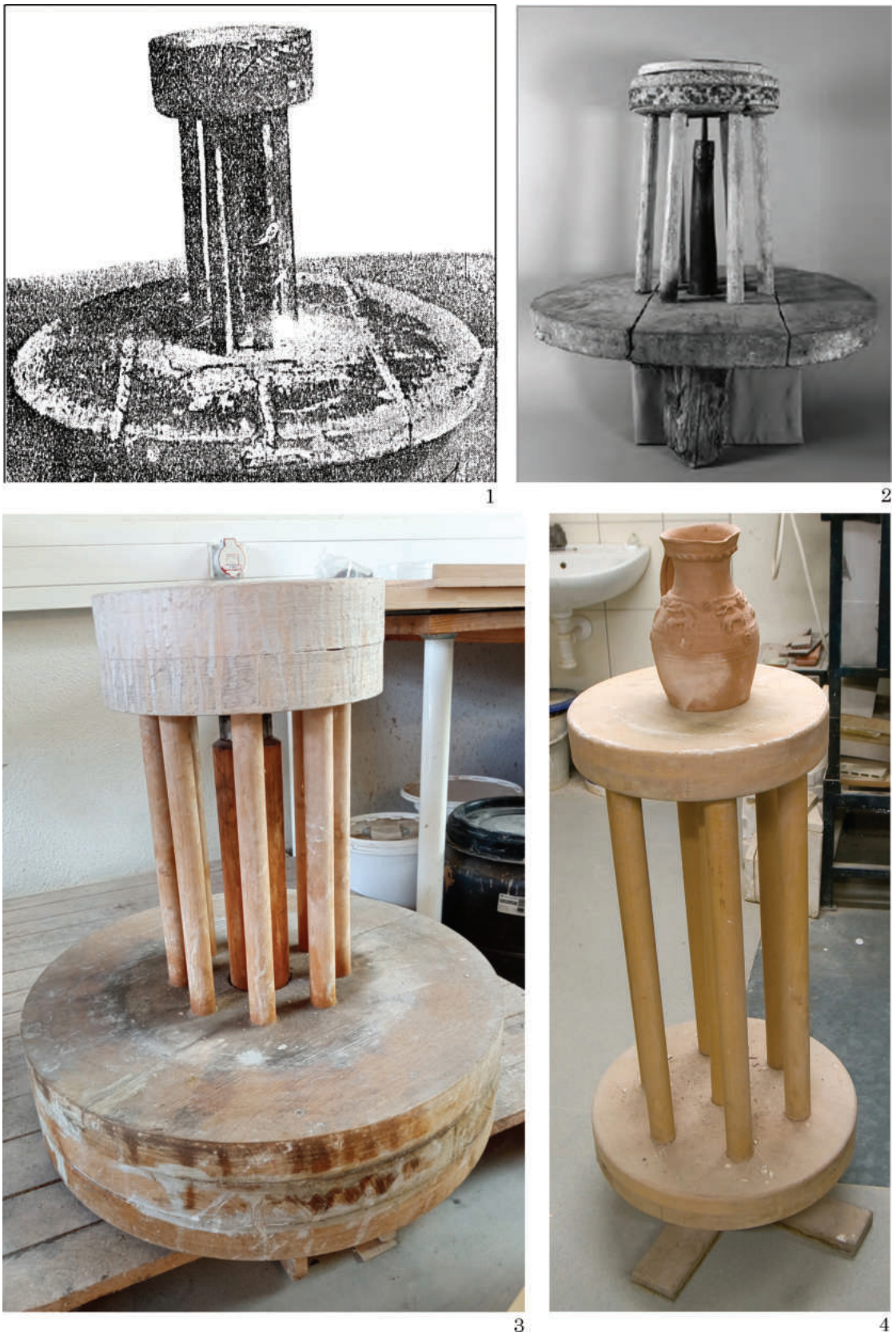

Рис. 248. Гончарний круг шленського типу: 1 — Полтавщина, 1920-ті рр. (за: Риженко 1927), 2 — с. Линово, Сумщина, експедиція О. Бобринського 1963 р. (за: Бобринский 2013, с. 175); реконструкція пізньосередньовічних гончарних кругів: 3 — автор Anna Axtmann, LEIZA, м. Маєн, Німеччина, 4 — ASP im. E. Gepperta, м. Вроцлав, Польща

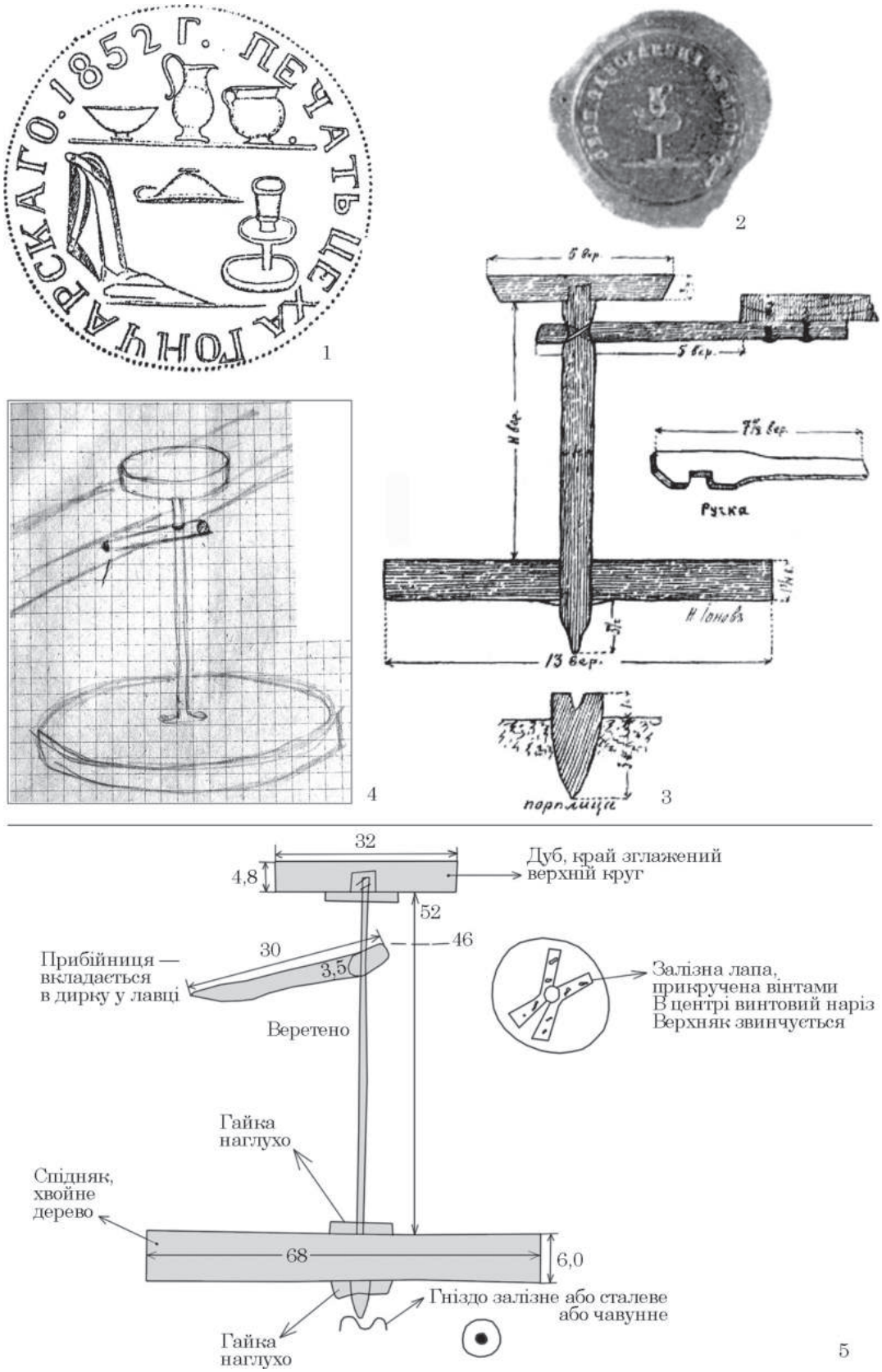

Рис. 249. Гончарний круг волоського типу: 1 — печатка київського гончарного цеху 1852 р. (за: Щербаківський Д. 1926, с. 260); 2 — печатка львівського гончарного цеху, початок XIX ст. (за: Маркевич 1964, табл. 1: 9); 3 — круг з дерев'яною віссю, Київщина, початок XX ст. (за: Ионов 1912, с. 28), 4, 5 — круг з металевою віссю, с. Луб'янка біля Киева, 1932 р. (за: Документи… 1932, ч. III, арк. 290; 5 — промальовка Л. Чміль, у підписах збережено орфографію оригіналу)

Рис. 250. Гончарні круги волоського типу з Київщини: 1 — фонди ДІАЗ «Стародавній Київ»; 2—6 — круг гончара А. Шихненка з с. Прибірськ (2 — загальний вигляд, 3 — нижній кінець осі, 4 — підшипник, 5, 6 — кріплення осі)

1

2

3

Рис. 251. Формування посуду на гончарному крузі, за матеріалами з архіву Ф. Вовка: 1 — с. Голики Заславського повіту (нині Хмельниччина), 1897 р.; 2, 3 — Середня Наддніпрянщина (?), 1871 р. (за: Вовк 1894—1897, спр. 238-д, арк. 4; 1871, спр. 220-в, арк. 1зв., 57зв.)

Рис. 252. Формування посуду на крузі гончарем А. Шихненком у с. Прибірськ на Київщині: виготовлення начину і порожнистого тіла

Рис. 253. Формування посуду на крузі волоського типу гончарем А. Шихненком у с. Прибірськ на Київщині: виготовлення порожнистого тіла, формування гладишки (5, 6), макітри (7—9), покришки (10—13)

Рис. 254. Гончарні інструменти для обробки сировини і формування посуду: 1, 2 — *струги*, фонди фонди ДІАЗ «Стародавній Київ», 3—6 — майстерня гончара А. Шихненка у с. Прибірськ (3— *струг*, дріт, решета, 4, 5 — гончарські ножики, 6 — *заступ*, *довбня*, палиця)

Рис. 255. Етнографічні гончарні інструменти та денця горщиків, зрізаних з круга: 1 — *копаниця*, 2 — *довбня*, 3 — *стружок*, 4 — дріт, 5 — *скрібачка*, 6 — лопата, 7 — кочерга, 8 — ложка, 9 — *потасок*, 10 — гончарні ножики (1, 2, 4, 6, 7, 10а—с за: Ионов 1912, с. 32; всі інші — Зарецкий 1894, табл.); 11 — денце горщика XVI ст. зі слідами зрізки, 12 — денце горщика XVII ст. без виражених слідів зрізки, 13 — експериментальний зразок зрізання мотузкою, 14 — денце сучасного горщика, зрізаного дротом (с. Прибірськ)

Рис. 256. Технологічні сліди на керамічному посуді XVI—XVIII ст. і сучасний пічний припас: 1—12 — сліди інструментів для декорування посуду, 13 — частини однієї посудини, що зазнали різних режимів випалу, 14—20 — сліди від «склеювання» посудин під час випалу у горні, 21—23 — потьоки поливи на тарілках, 24, 25 — *рачки* для розділення полив'яного посуду під час випалу, кінець XIX ст. (за: Зарецкий 1894, табл.)

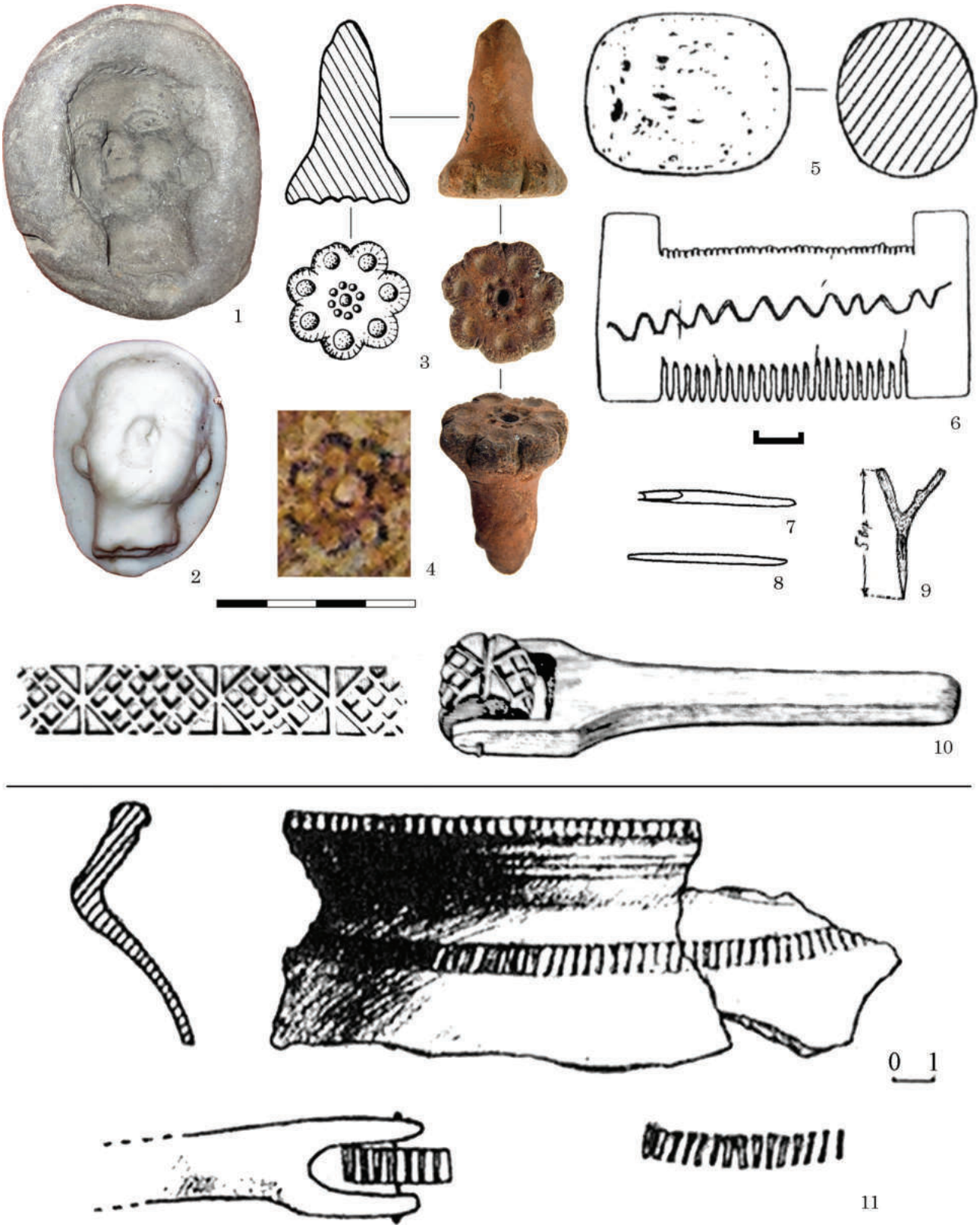

Рис. 257. Археологічні і етнографічні інструменти для декорування кераміки і формування дрібних деталей: 1—4 — глиняні штампи з київських гончарних осередків XVIII ст. Микільський Полик (1 — штамп, 2 — сучасний відбиток) і Гончарі-Кожум'яки (3 — штамп, 4 — відбиток на тарілці XVIII ст.), 5, 6 — мармурове *лощило* і латунний гребінець з імовірної садиби гончара у Суботові, XVII ст.; 7 — *писулька*; 8 — паличка для формування вушок, Полтавщина, кінець XIX ст. (7, 8 за: Зарецкий 1894, табл.); 9 — вилка для протикання отворів, Київщина, початок XX ст. (за: Ионов 1912, с. 32); 10 — дерев'яне *колісце* і його відбиток, Чернігівщина, 1920-ті рр. (за: Спаська 1929b, с. 38); 11 — зубчасте коліщатко, реконструкція В. Гуглі за відбитком на горщику XVII ст. (5, 6, 11 за: Гугля 2002, мал. 1)

Рис. 258. Відбитки гребінця (1), коліщатка (2), окремих штампів (3) і пластичний декор (4) на полив'яному і *димленому* посуді XVII—XVIII ст.

Рис. 259. *Мальований декор* посуду XVII—XVIII ст. та етнографічні інструменти для його нанесення: 1, 2 — *описування*, 3 — *квач*, 4 — *пензлі* і *перо*, 5, 6 —*ріжки*, 7 — підставка для *ріжків*, 8, 9 — фрагменти посуду, вкриті білим і червоним ангобами під малювання, 10—13 — *ріжкування*, 14 — *ключка*, 15 — *шпилька*, 16 — *мармурування*, 17—21 — *фляндрування* (5, 14 — за: Ионов 1912, с. 32; 3, 4, 6, 7, 15 за: Зарецкий 1894, табл.)

Рис. 260. Процес приготування поливи у с. Прибірськ на Київщині: 1 — відрубаний шматок свинцю, 2 — перепалений свинець, 3 — ступка для подрібнення глини, 4 — просіяна глина, 5 — суміш просіяних свинцю і глини, 6 — черепок, вкритий автомобільною оливою і посипаний порошком поливи, 7 — випалена полива

1

2

3

Рис. 261. Просушування виробів перед випалом на дошках під стелею і на лаві (1, 2) та складування готової випаленої продукції у коморі (3), с. Прибірськ на Київщині

1

2

3

4

Рис. 262. Сучасний гончарний горн з випалювальною камерою відкритого типу, НМЗУГ у с. Опішні на Полтавщині

Рис. 263. Сучасний гончарний горн з випалювальною камерою закритого типу, с. Прибірськ на Київському Поліссі

Рис. 264. Випалювальна камера закритого типу (з *клобуком*) гончарного горну в с. Прибірськ

1

2

Рис. 265. Випалювальна камера горну в с. Прибірськ: 1 — *черінь*, 2 — загальний вигляд під час пробного випалювання

1

2

Рис. 266. Гончарний горн у с. Прибірськ: загальний вигляд на *топку* під час пробного випалювання

1

2

Рис. 267. Гончарні горни XVIII ст. в урочищі Гончарі-Кожум'яки, вул. Гончарна, 12—16, розкопки 2004 р. (за: Чміль, Хамайко 2015, рис. 10: 2; 11: 1)

1

2

Рис. 268. Гончарний горн з урочища Гончарі-Кожум'яки, розкопаний 2004 р., в експозиції фонди ДІАЗ «Стародавній Київ»

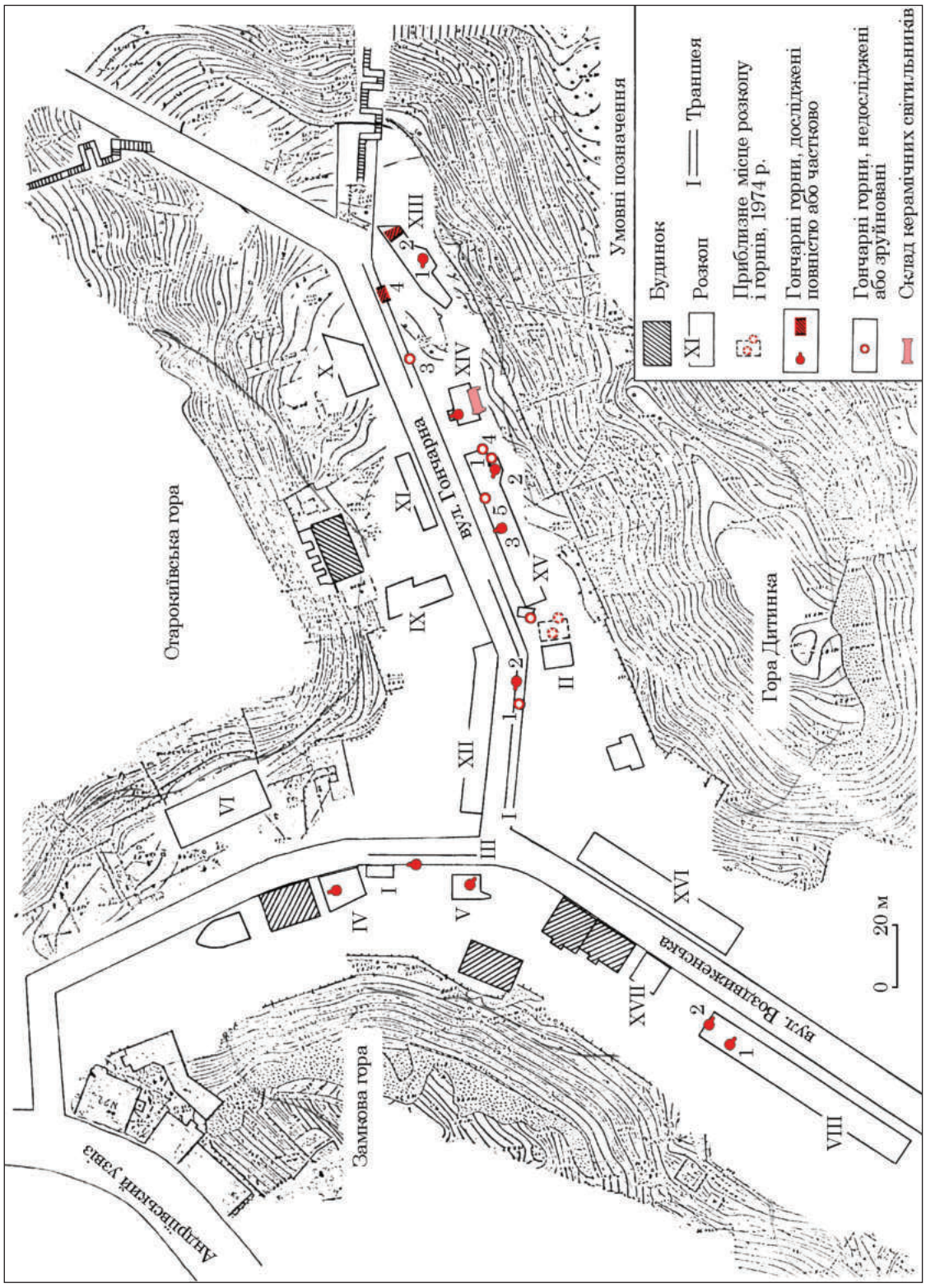

Рис. 269. План урочища Гончарі-Кожум'яки на Київському Подолі з дослідженими залишками гончарного виробництва (розкопки 1974, 1987—1993 рр.)

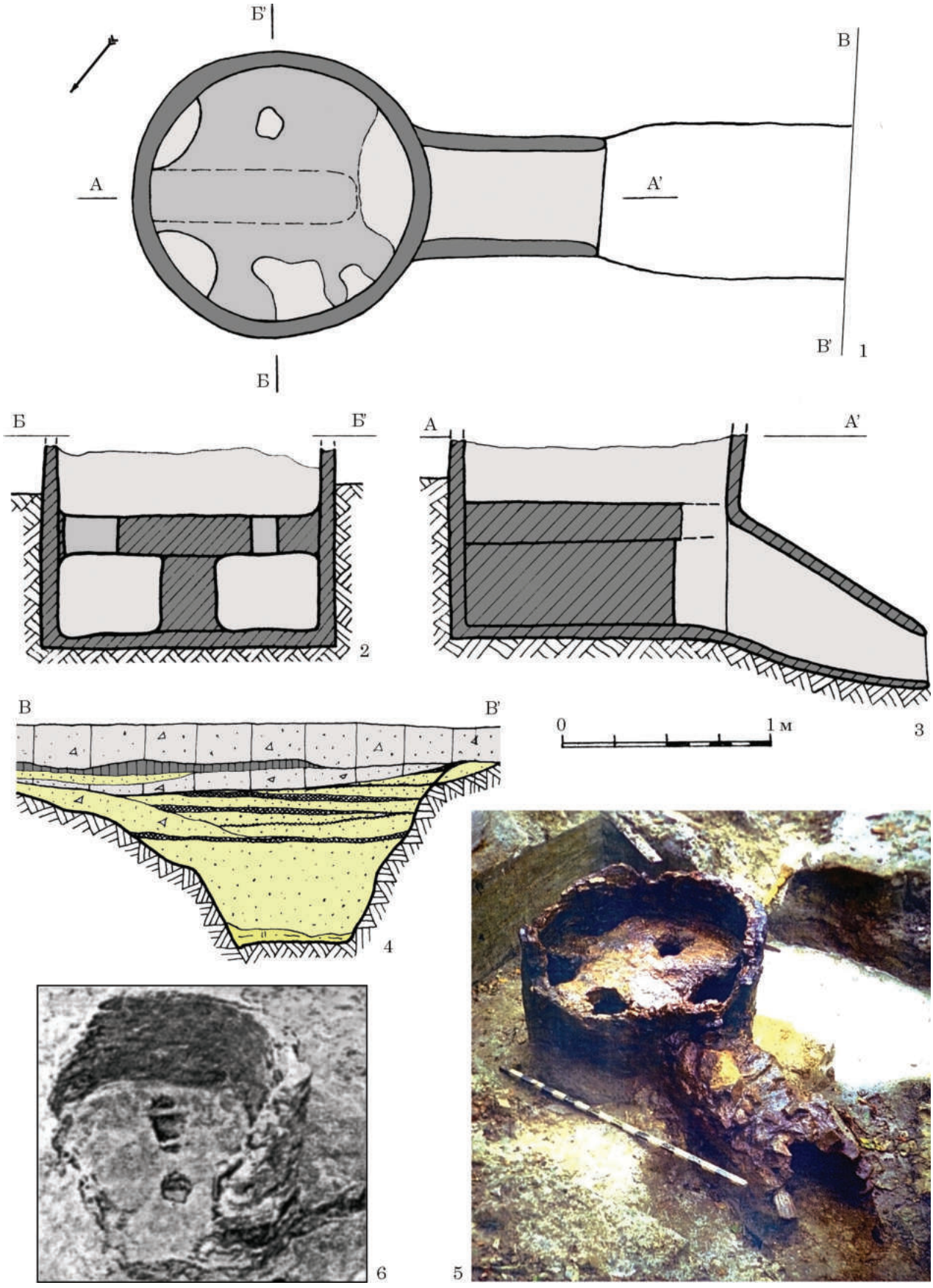

Рис. 270. Гончарні горни в урочищі Гончарі-Кожум'яки: 1—5 — горн з розкопу 5 (1989), середина XVII ст., план, перетини, загальний вигляд (1—3 — за: Герасимов 1993, 1995), 6 — горн з вул. Гончарна, 8 (1974), перша половина XVIII ст. (за: Івакін 1976, рис. 1)

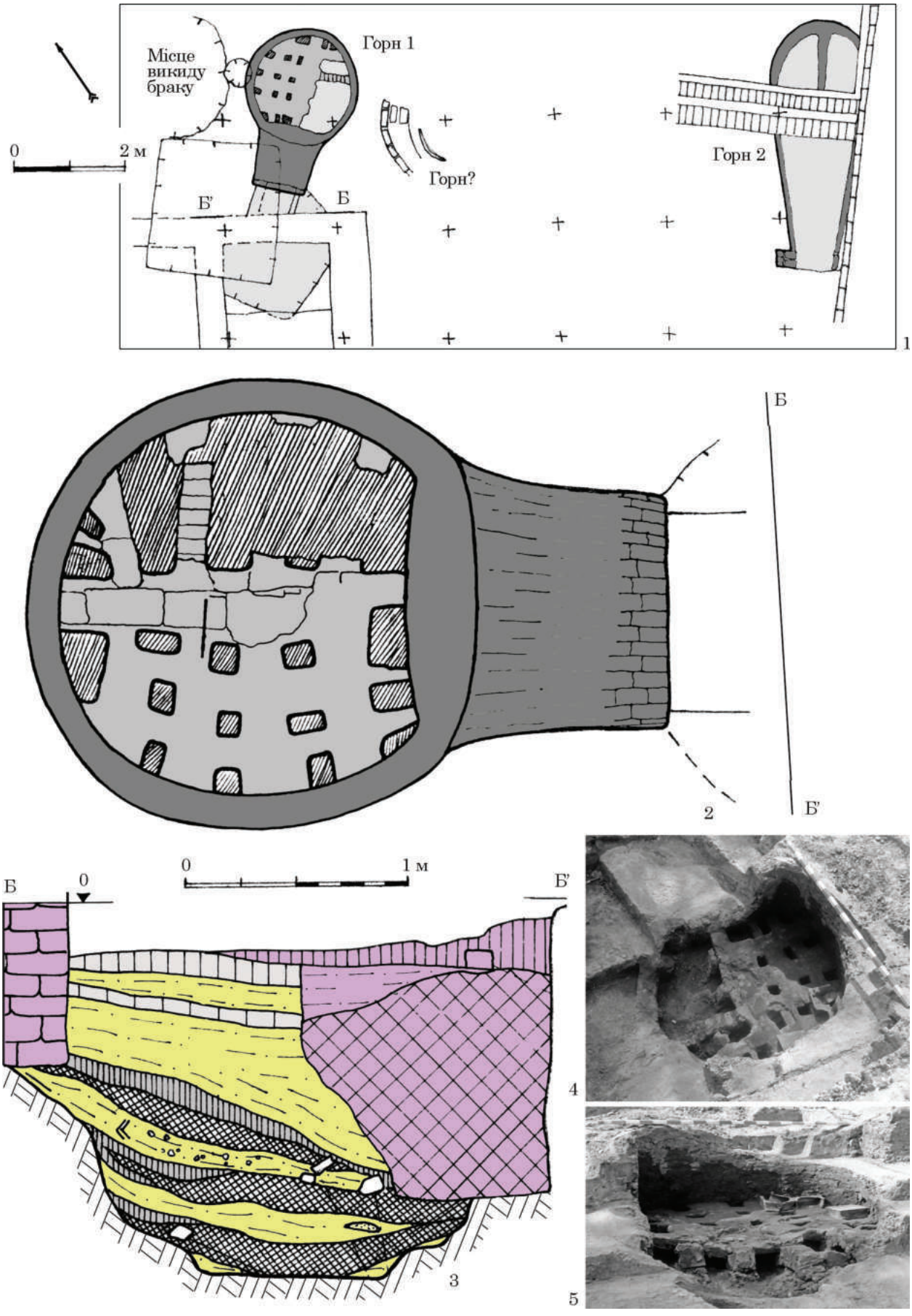

Рис. 271. Гончарні горни в урочищі Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8 (1992): 1 — фрагмент плану розкопу, 2 — план горна 1 на рівні *череня*, 3 — перетин *пригребиці*, 4, 5 — загальний вигляд горна

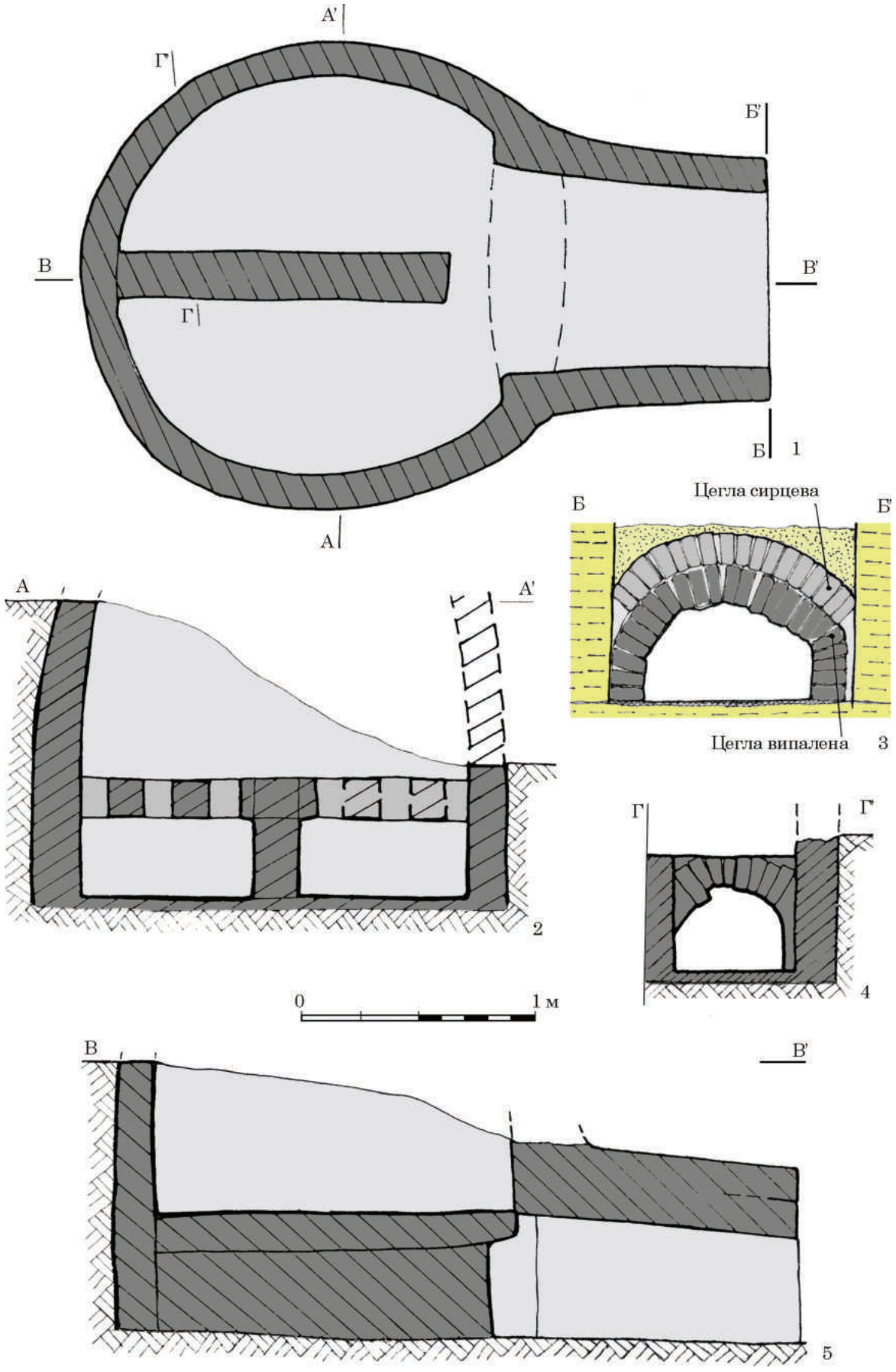

Рис. 272. Гончарний горн 1 розкопу 8 в урочищі Гончарі-Кожум'яки (1992): 1 — план на рівні *поду*, 2—5 — перетини

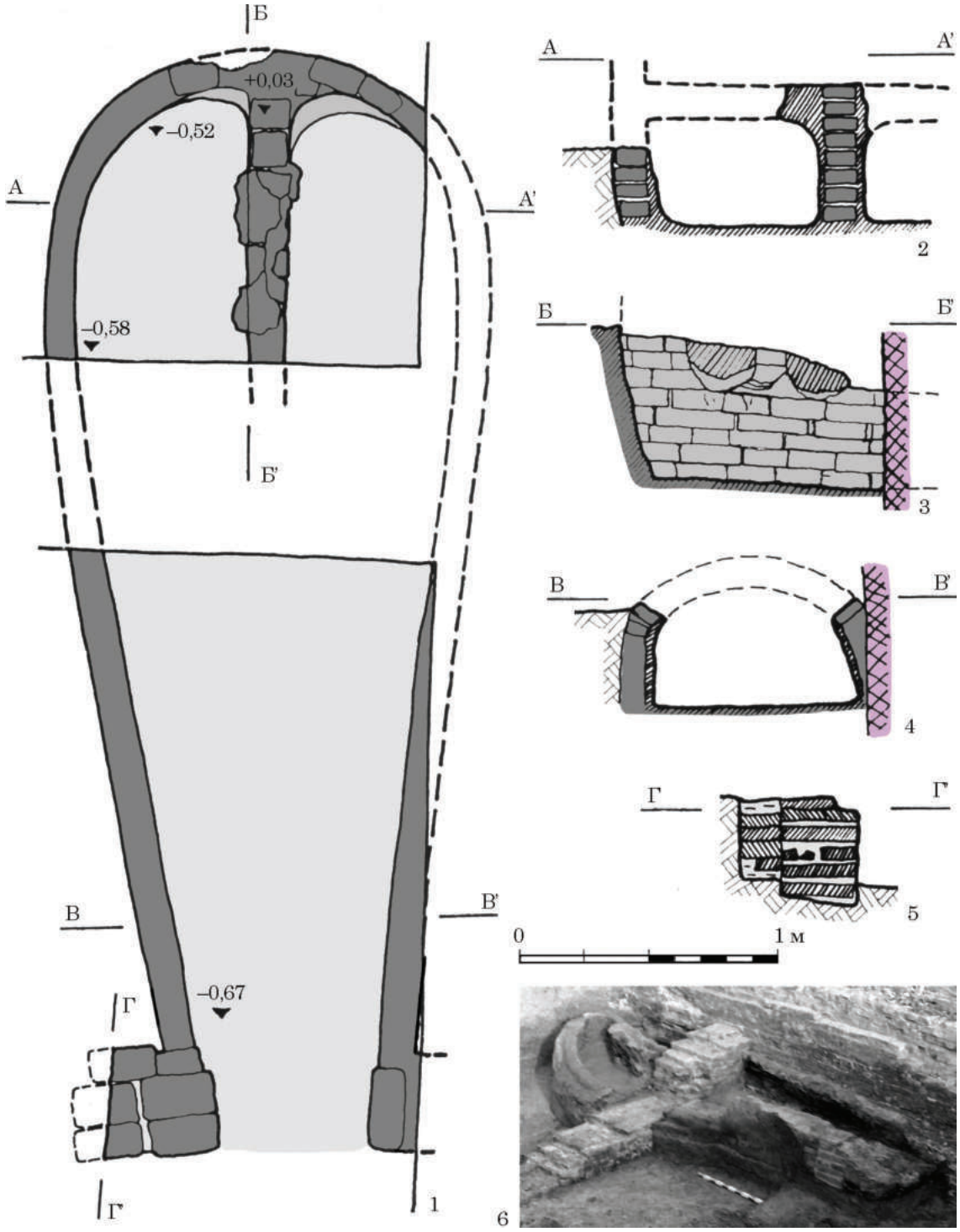

Рис. 273. Гончарний горн 2 розкопу 8 в урочищі Гончарі-Кожум'яки (1992): 1 — план, 2—5 — перетини, 6 — загальний вигляд

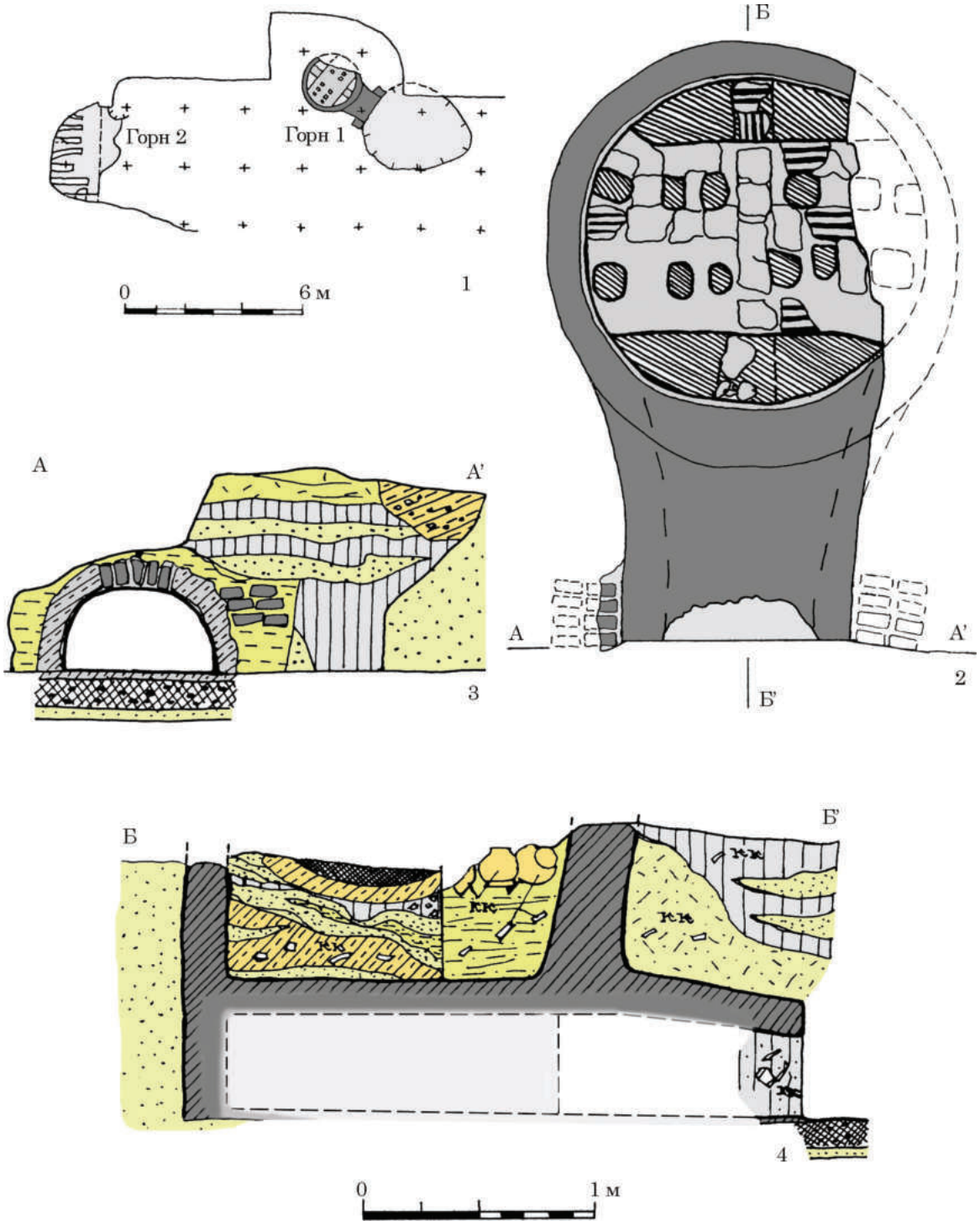

Рис. 274. Гончарні горни в урочищі Гончарі-Кожум'яки, розкоп 13 (1993): 1 — фрагмент плану розкопу, 2—4 — план і перетини горну 1

1

2

3

Рис. 275. Урочище Гончарі-Кожум'яки, розкоп 13 (1993): 1—3 — загальний вигляд горну 1

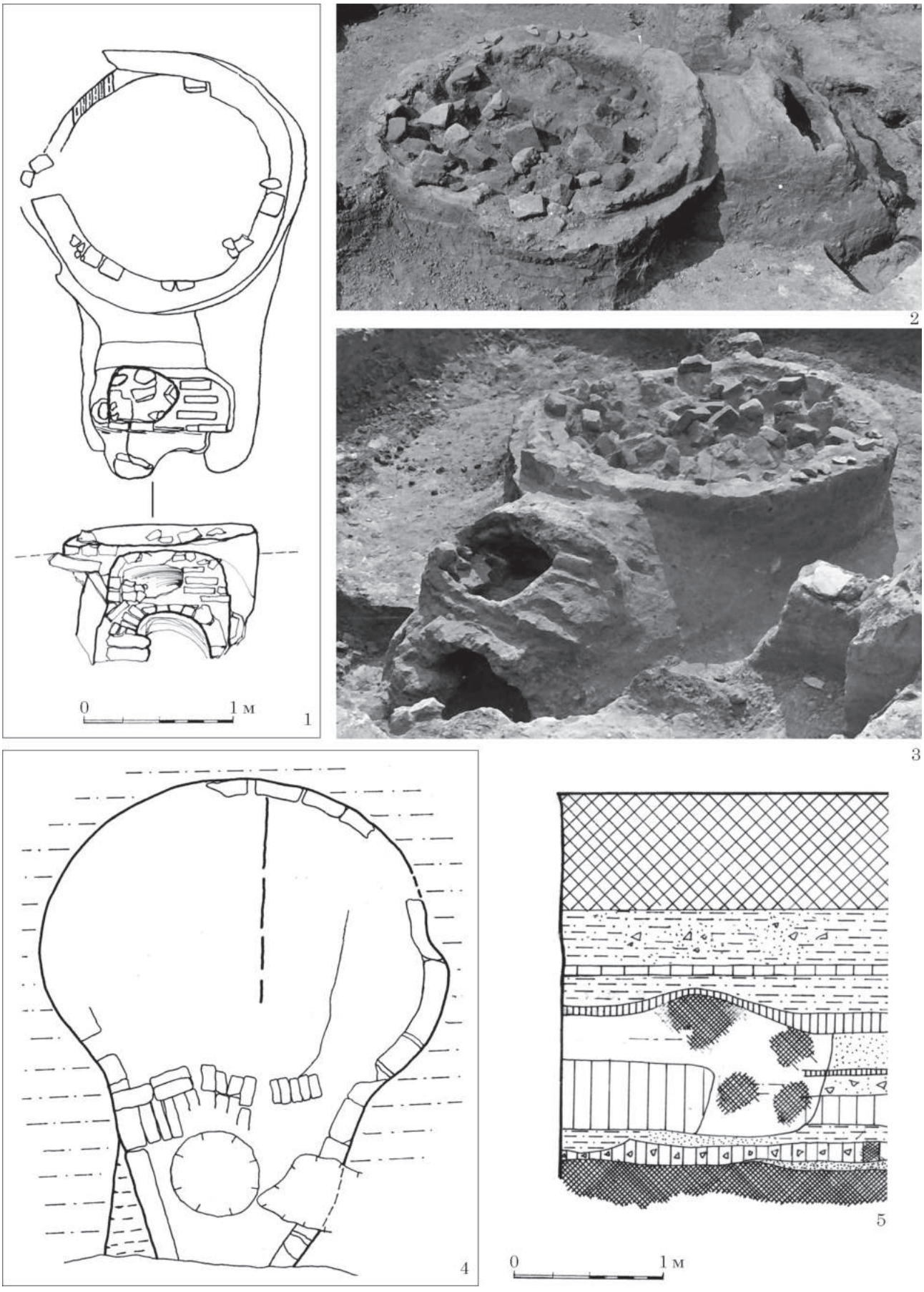

Рис. 276. Урочище Гончарі-Кожум'яки, гончарні горни: 1—3 — в розкопі 4 (1989), 4 — в розкопі 15 (1993), сирцевий недобудований, 5 — в траншеї 3 по вул. Воздвиженській (1990)

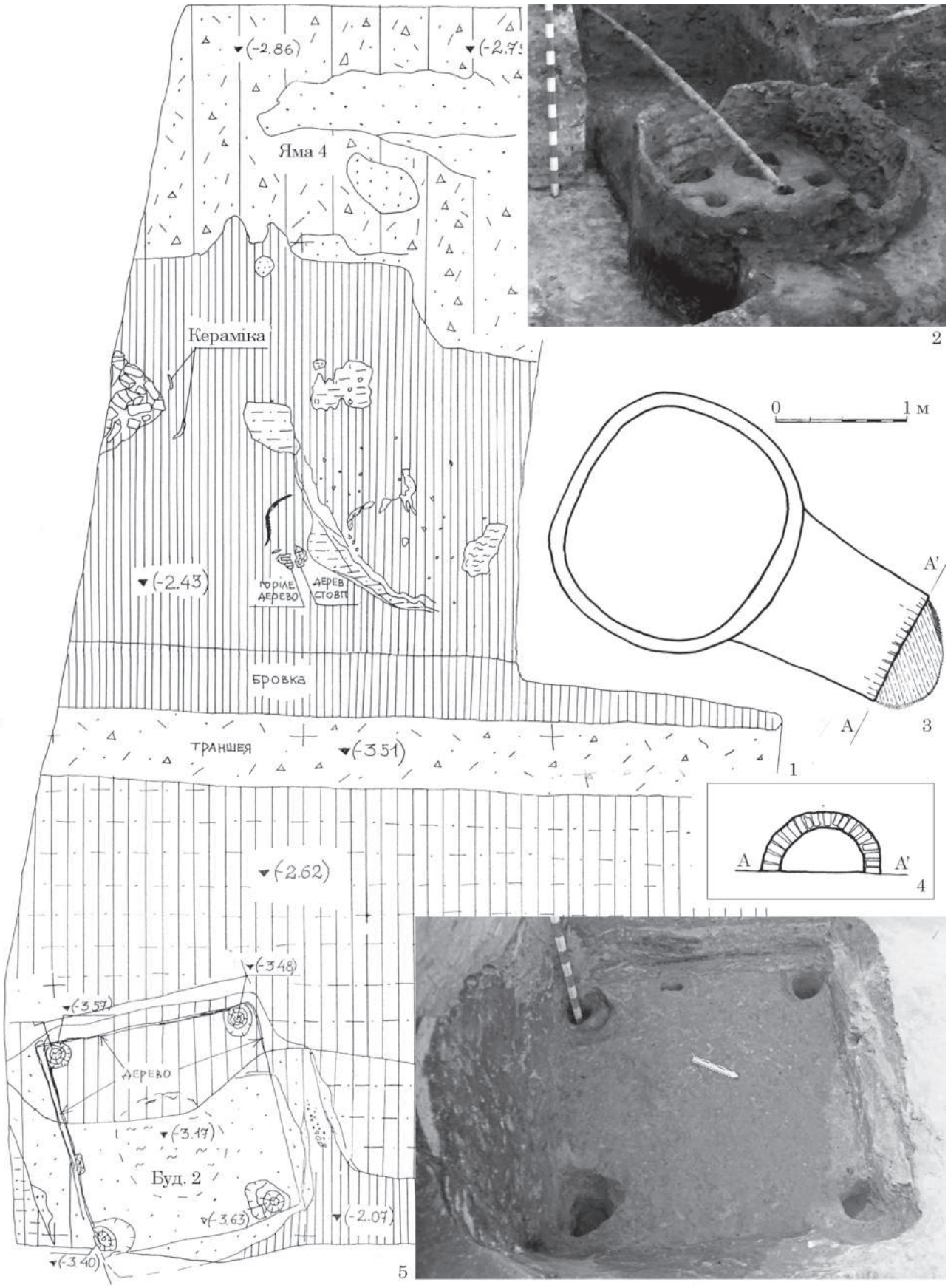

Рис. 277. Урочище Гончарі-Кожум'яки, розкоп 14 (1992): 1 — план розкопу, 2—4 — загальний вигляд, план і перетин гончарного горну, 5 — будівля 2

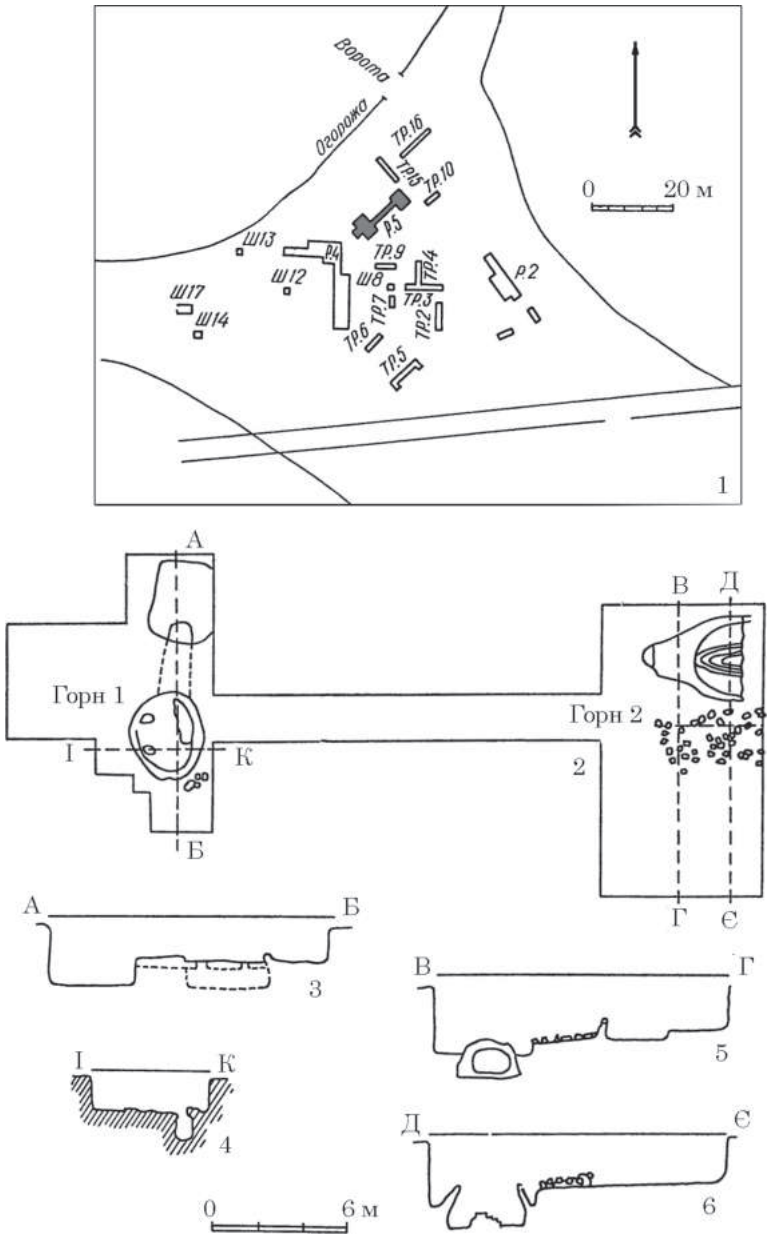

Рис. 278. Урочище Видубичі (1971): 1 — загальний план шурфів і траншей, 2—7 — план і перетини розкопу 5 з гончарними горнами (за: Мовчан 1975, рис. 1, 3)

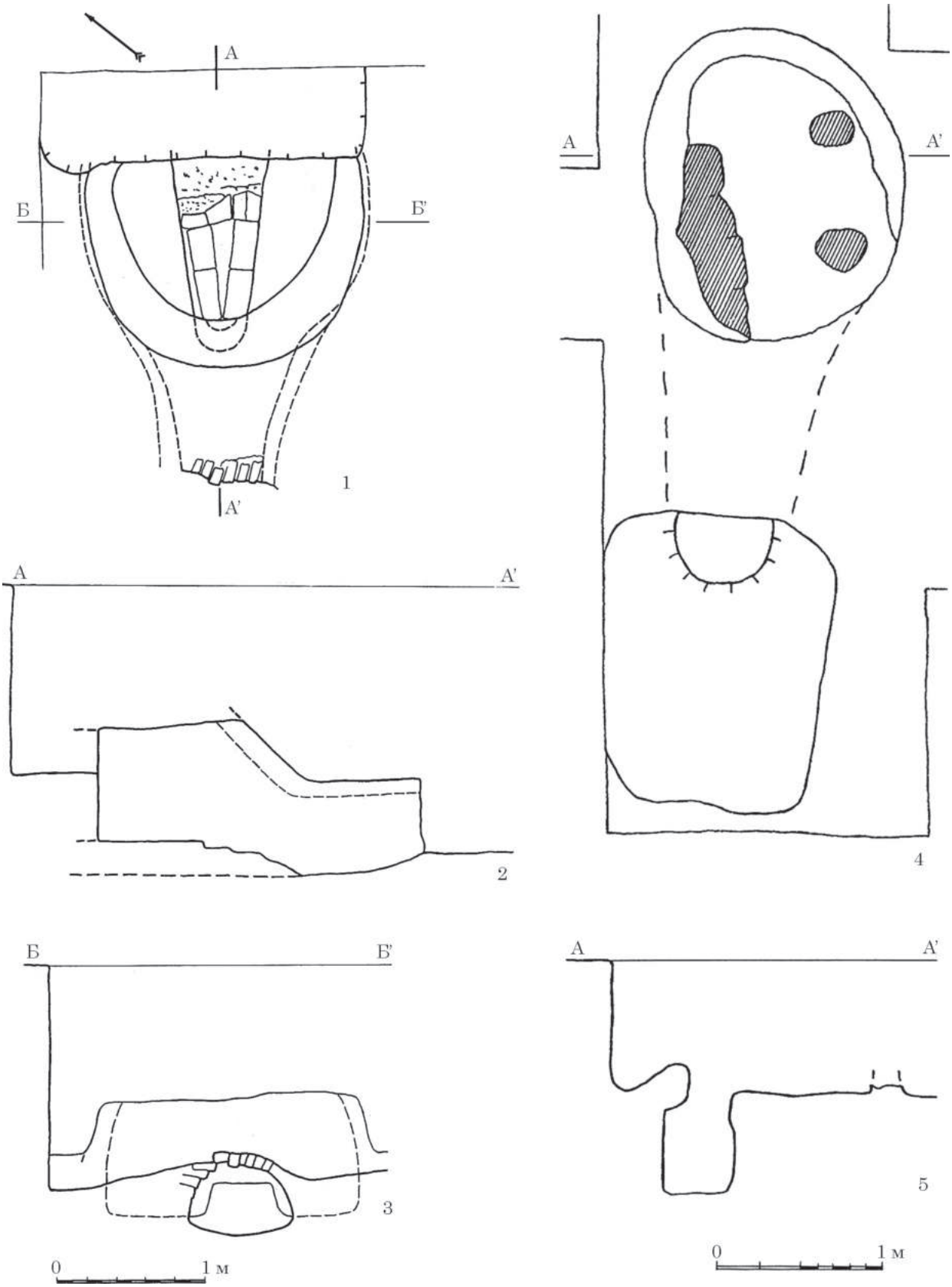

Рис. 279. Урочище Видубичі, плани і перетини гончарних горнів: 1—3 — горн 1; 4, 5 — горн 2 (за: Мовчан 1971)

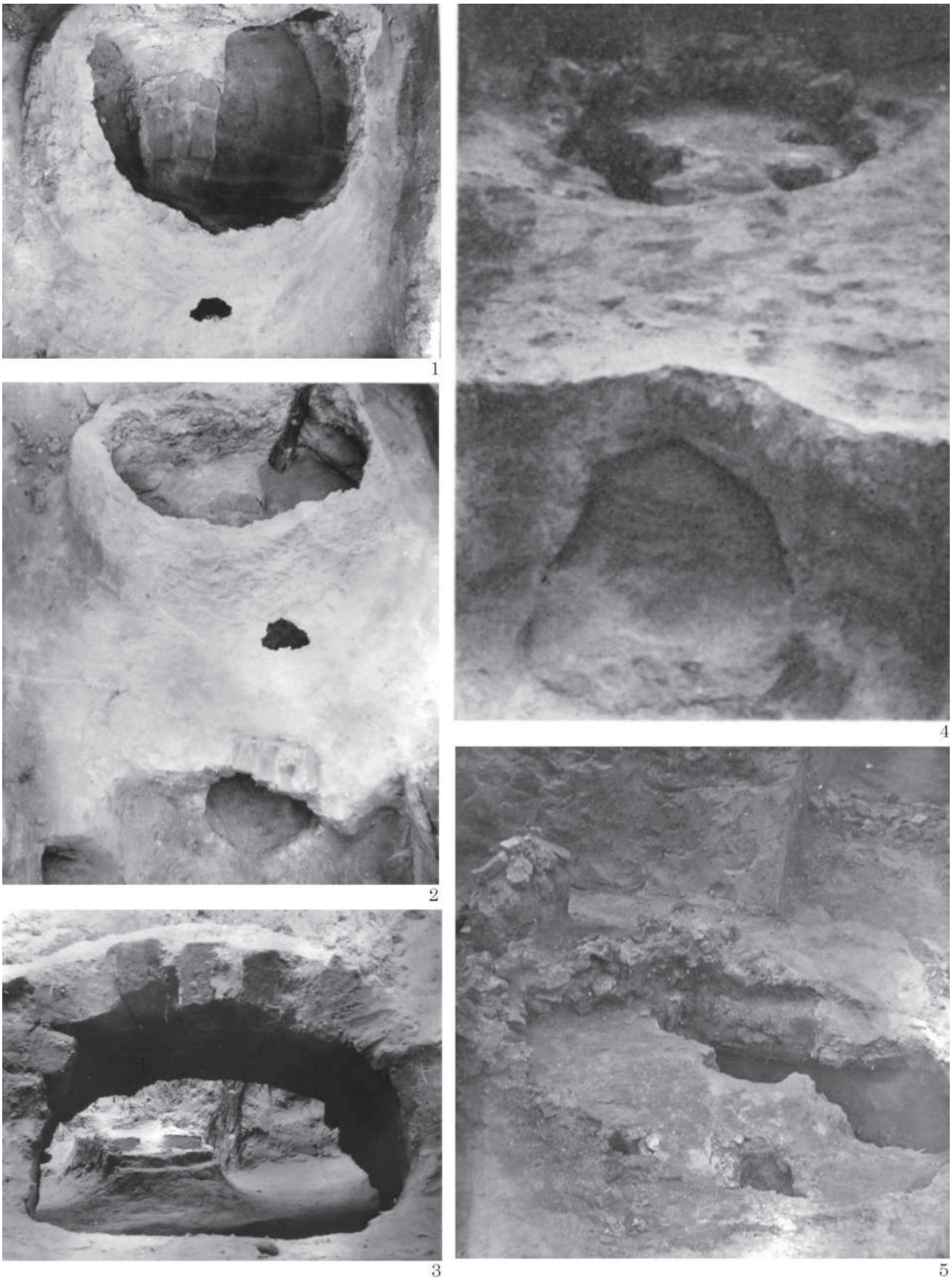

Рис. 280. Урочище Видубичі (1971), загальний вигляд гончарних горнів: 1—3 — горн 1; 4, 5 — горн 2 (за: Мовчан 1971, табл. 4: 5; 5; 6: 9; 7: 11)

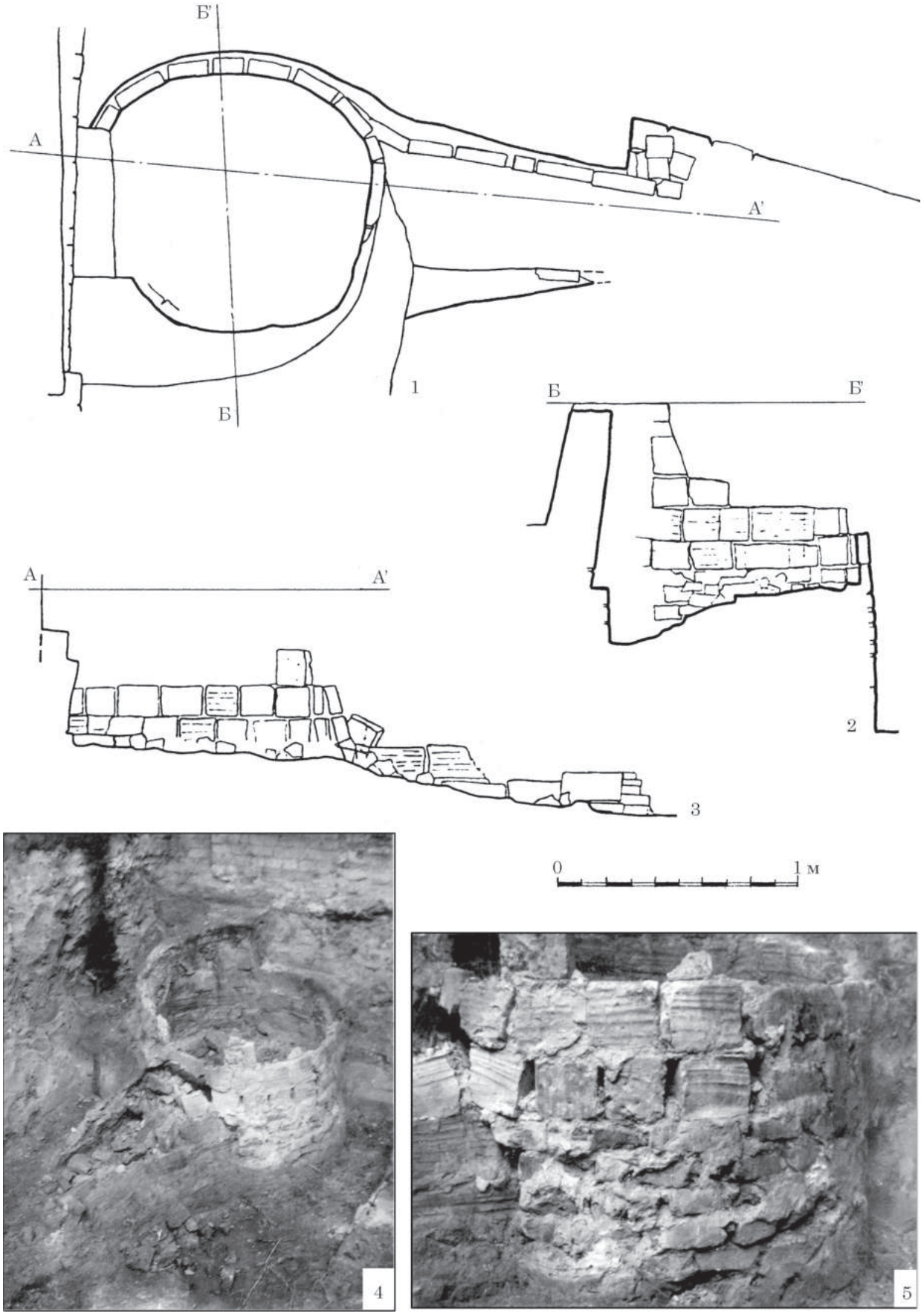

Рис. 281. Гончарний горн з розкопу по вул. Костянтинівській, 6 на Київському Подолі (1974): 1 — план, 2, 3 — перетини, 4, 5 — загальний вигляд (за: Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, табл. 55, 57)

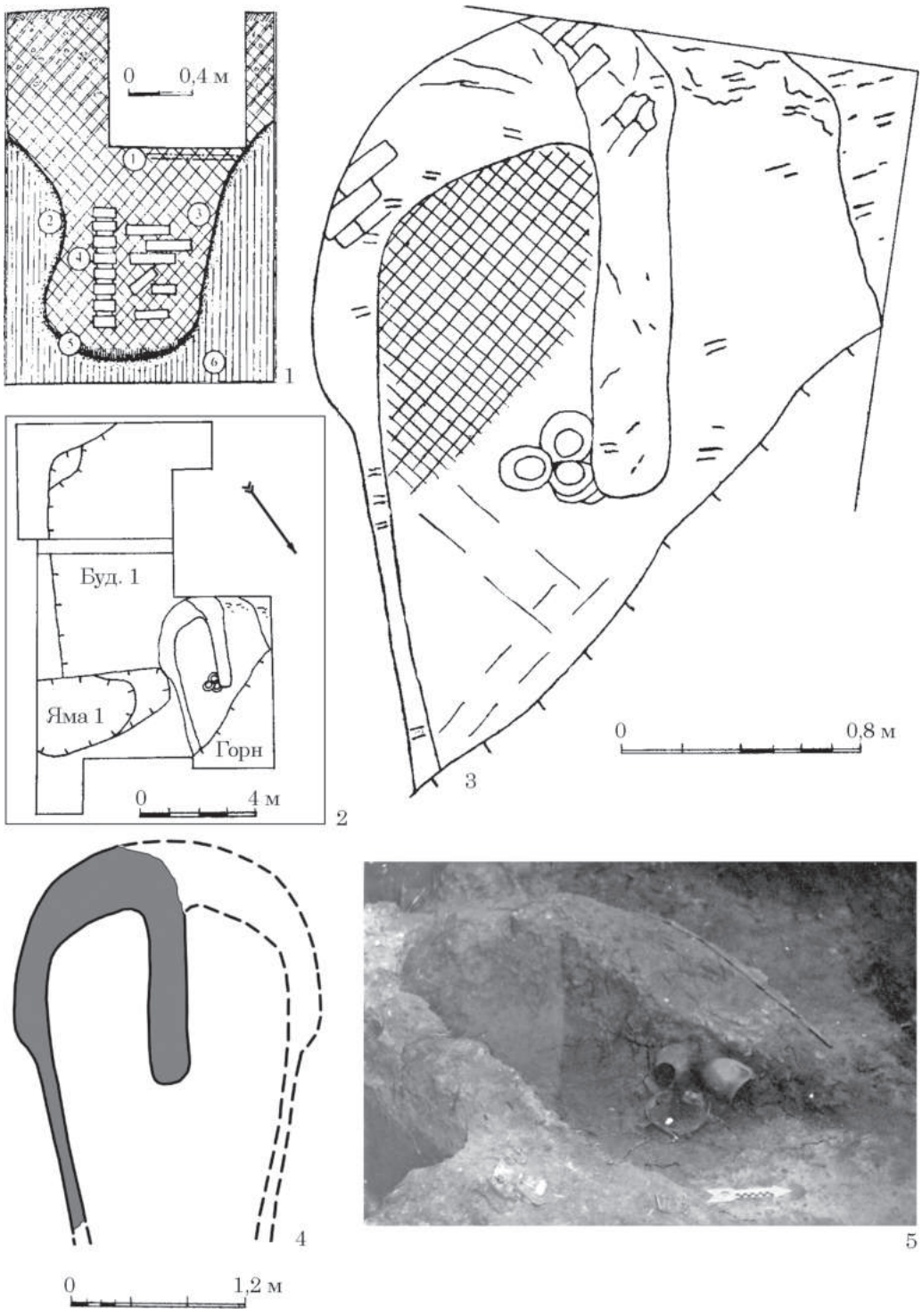

Рис. 282. Гончарні горни на Печерську в Києві: 1 — розріз горну в траншеї по пров. Лаврському (2000) (за: Балакін 2003, рис. 2: 1, умовні позначення: 1 — *черінь* горну, 2 — контури топкової камери, 3 — розвал глечика у заповненні, 4 — решетки опорної стінки, 5 — прошарок сирцевої кераміки, 6 — материковий лес); 2—5 — горн на Микільському Полику (урочище Аскольдова Могила, 1997): 2, 3 — плани, 5 — загальний вигляд (за: Мовчан, Климовський 1997, фото 1, кресл. 2), 4 — авторська реконструкція горна

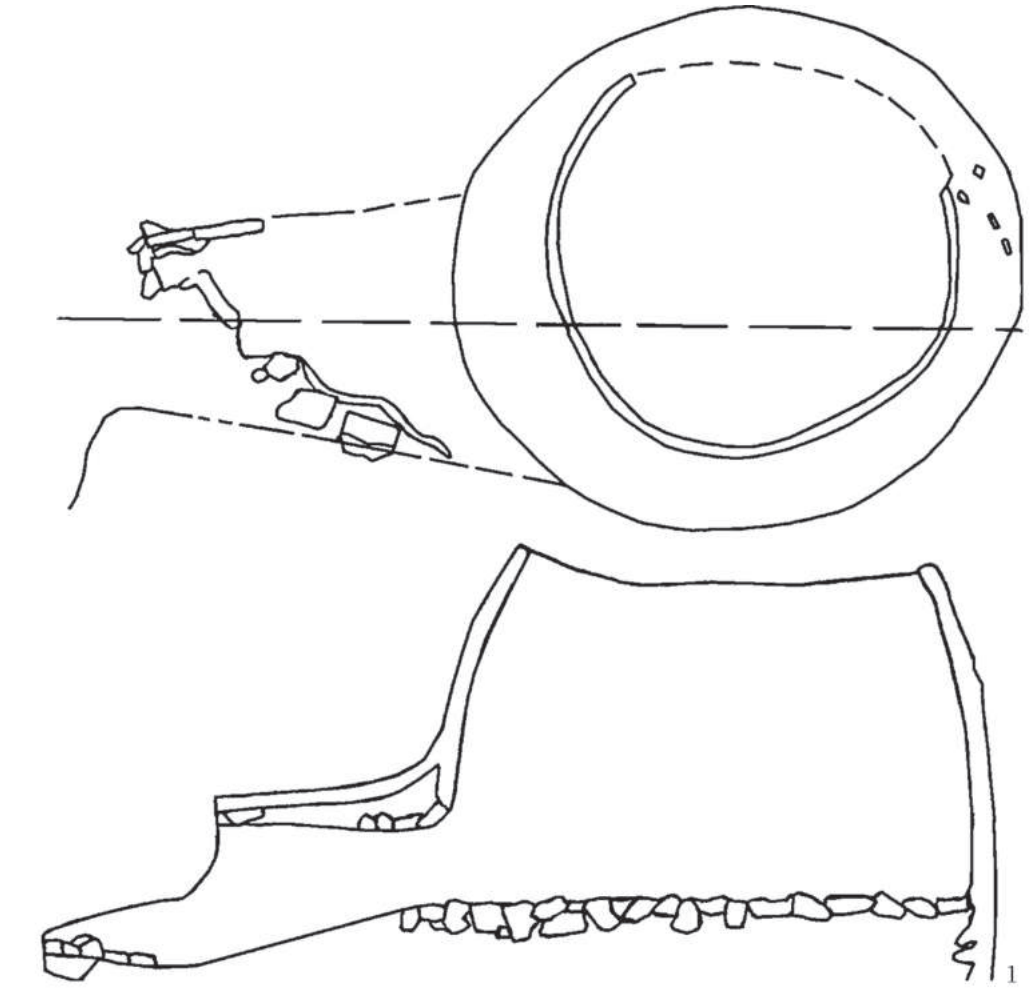

Рис. 283. Вишгород, піч (1972): 1 — план, перетин, 2, 3 — загальний вигляд (за: Блажевич 2010, рис. 3, 4)

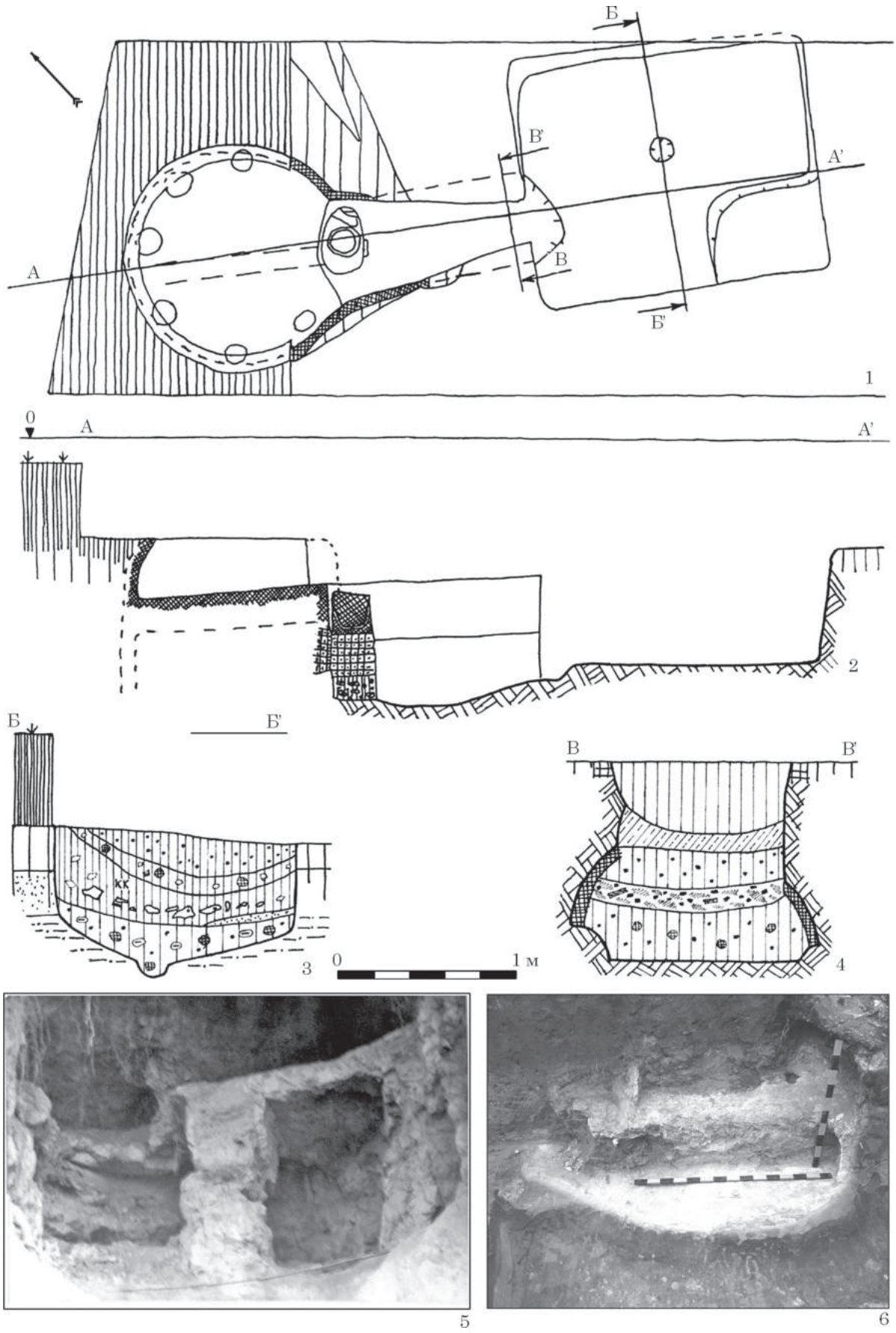

Рис. 284. Гончарні горни Київщини: 1—4 — Вишгород (2002): план, перетини; 5 — Білогородка (1982), вигляд топкової камери в поперечному розрізі (за: Линева 1982), 6 — Бориспіль (2019), вигляд топкової камери у поздовжньому розрізі (за: Івакін та ін. 2022с, рис. 7)

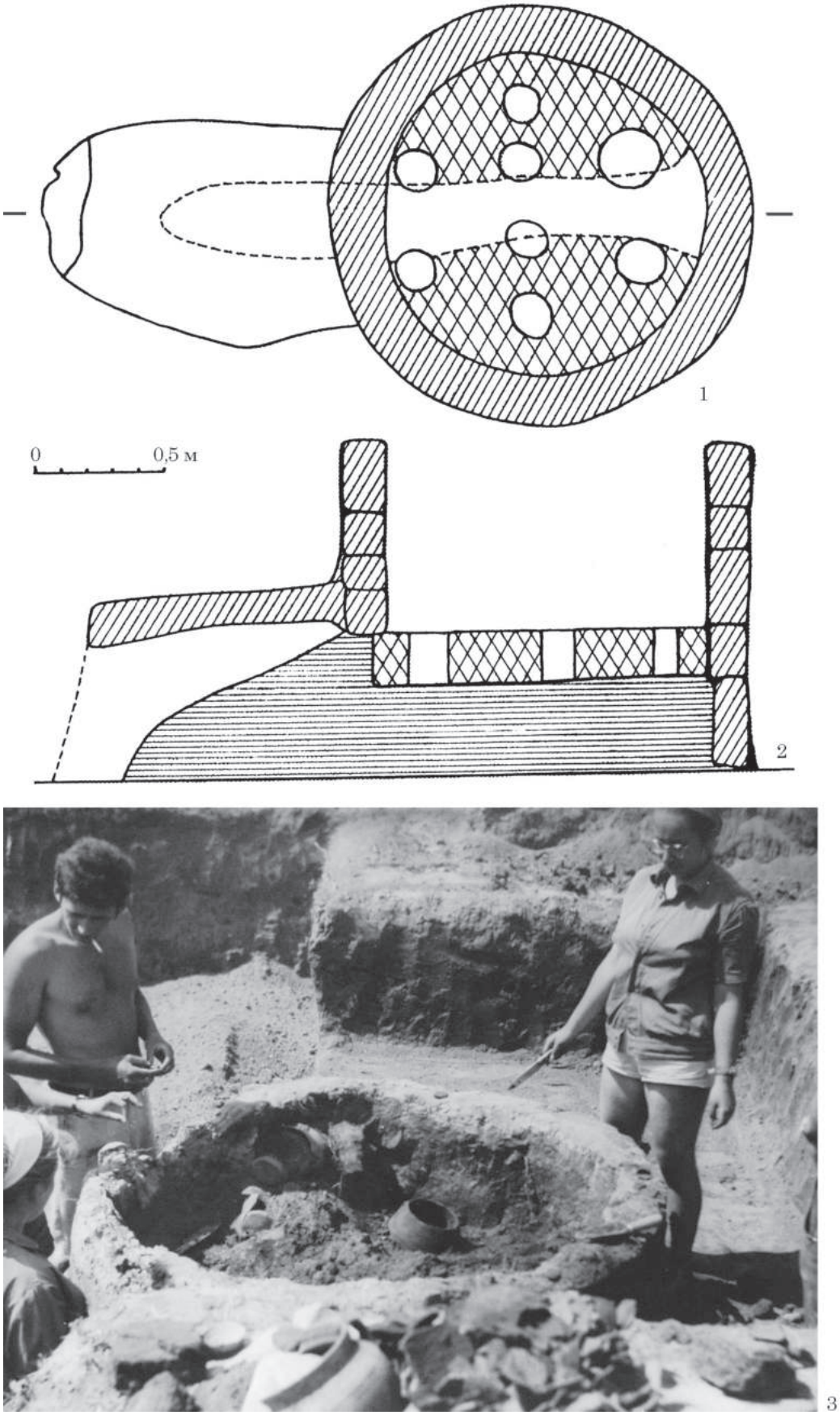

Рис. 285. Гончарний горн у Білогородці (1969): 1 — план, 2 — перетин, 3 — вибирання заповнення (за: Рыбаков 1969)

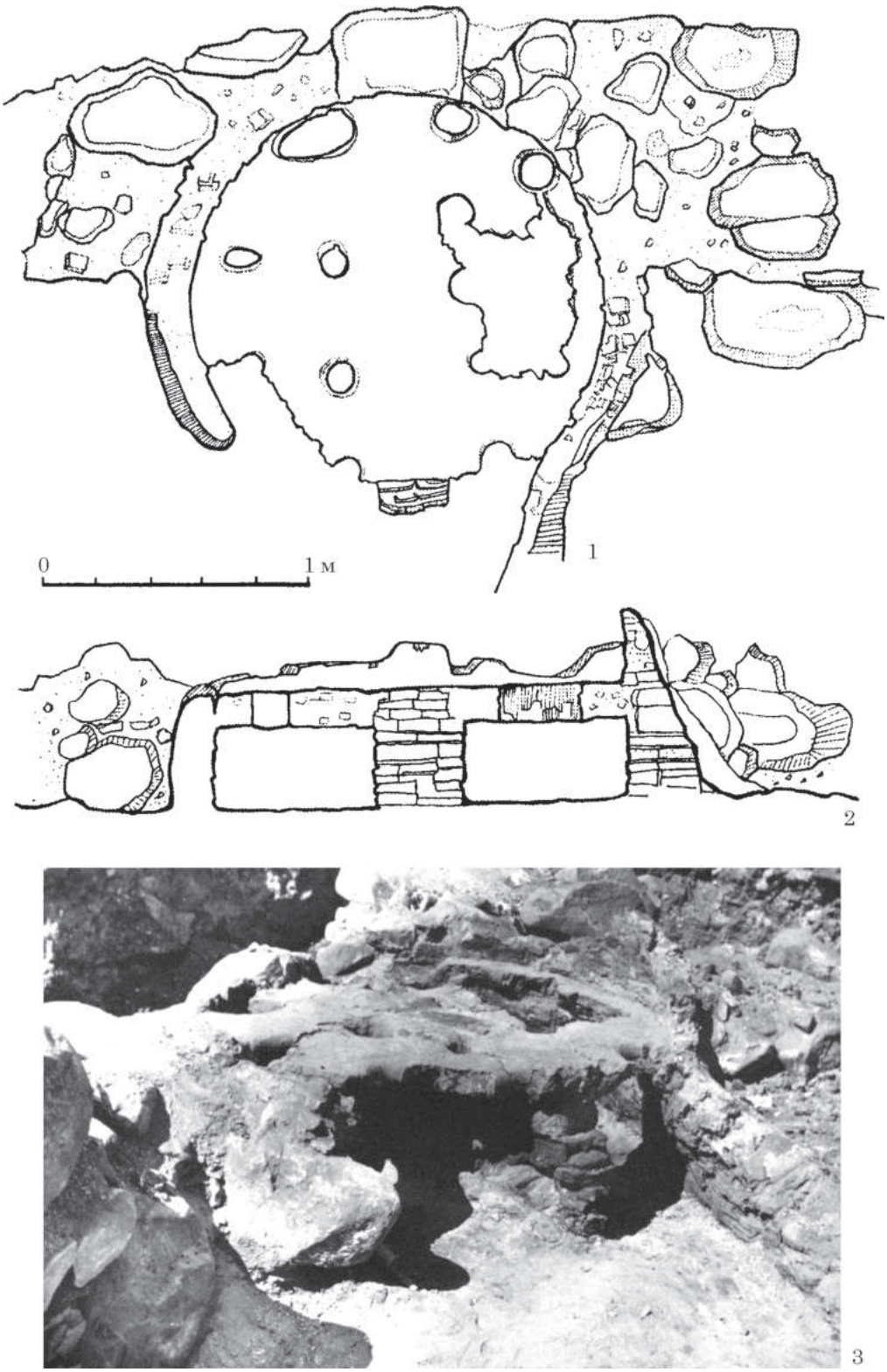

Рис. 286. Гончарний горн у Переяславі (1960): 1 — план, 2 — перетин, 3 — загальний вигляд (за: Юра, Сікорський, Асєєв 1960)

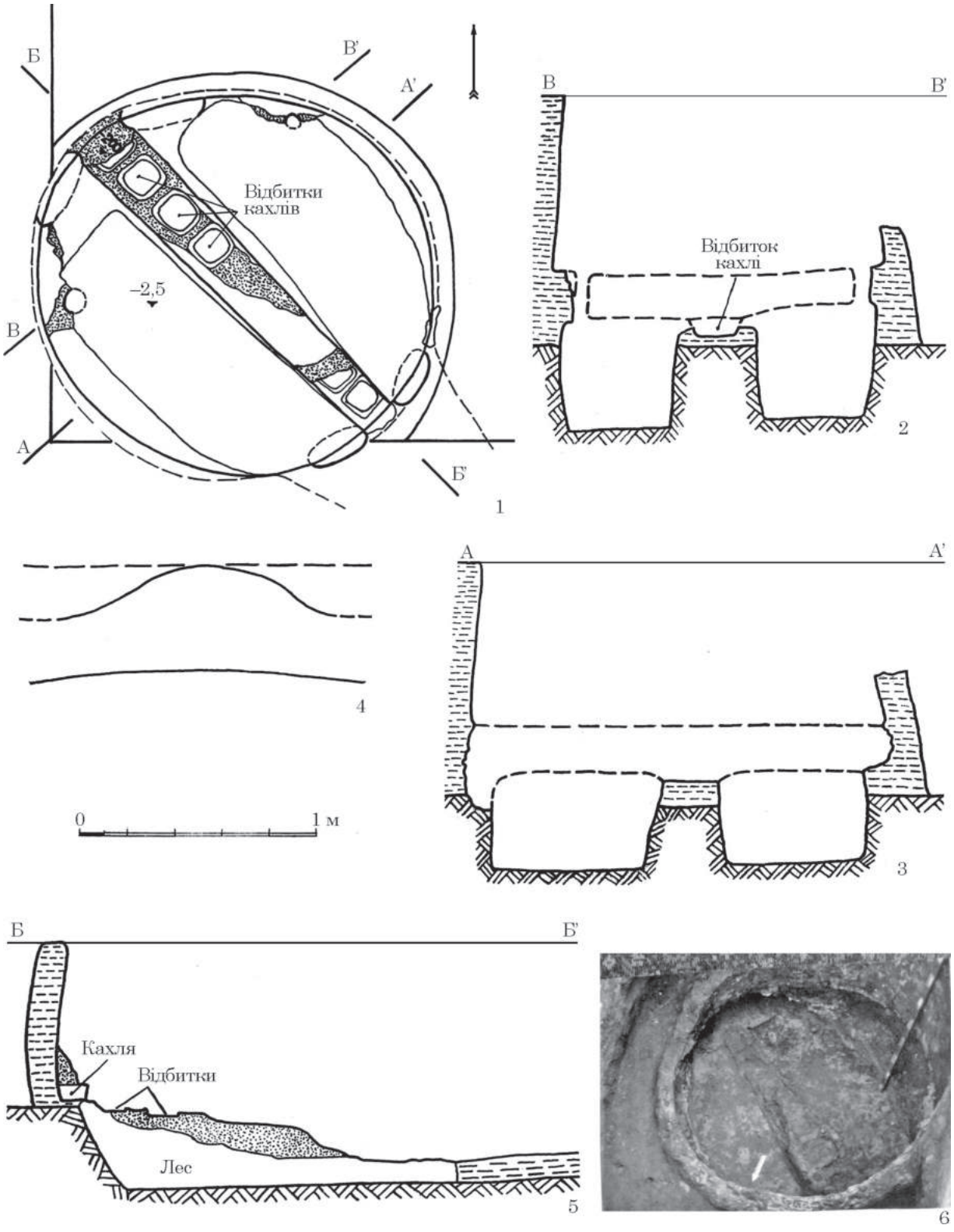

Рис. 287. Гончарний горн у Переяславі (1994): 1 — план, 2-5 — перетини, 6 — загальний вигляд (за: Колибенко 1994, рис. 13; 15: 1; 17; 18: 1, 2)

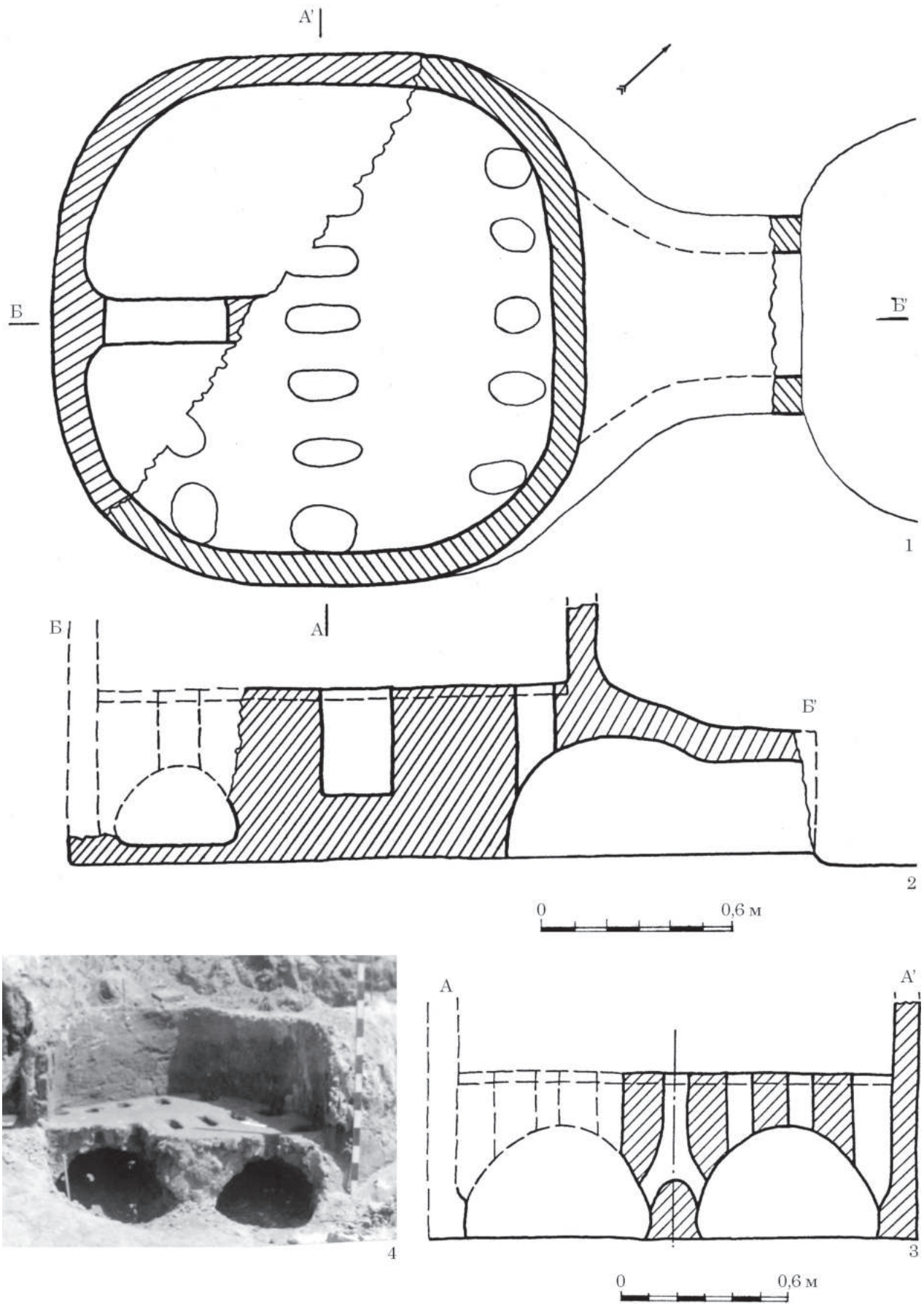

Рис. 288. Гончарний горн у Переяславі (1989): 1 — план, 2, 3 — перетини, 4 — загальний вигляд (за: Буйлук 1993, рис. 1; Сикорский и др. 1986, фото 59)

1

2

Рис. 289. Гончарні ряди на ярмарках Середньої Наддніпрянщини у кінці XIX ст., фото із архіву Ф. Вовка: 1 — Київщина?, Чернігівщина?, 2 — Голтва, Полтавщина (за: Вовк б. р., спр. 238-а, арк. 3, 5)

1

2

3

Рис. 290. Збут гончарного посуду в кінці XIX ст., фото із архіву Ф. Вовка: 1, 2 — гончарний ряд та жінки з придбаним посудом на ярмарку в передмісті Василькова Каплиці на Київщині, 1897 р. (2 — фрагмент фото) (за: Вовк б. р., спр. 238-а, арк. 7, 11; Косміна 2024); 3 — жінка, що переносить глиняний посуд (можливо, з горну), с. Макарів Яр на Луганщині (1899, фрагмент фото) (за: Вовк 1899, спр. 239-б, арк. 40)

Рис. 291. Зображення посуду у творах образотворчого мистецтва: 1 — корогва гончарського цеху з Острога, 1675 р. (за: Альбом... 1915, табл. XXXIII: 5), 2 — Конрад фон Зост, «Різдво Христове», 1404 р., фрагмент (за: Wikimedia.. Conrad von Soest), 3 — малюнок першої половини XVI ст., Польща? (за: Gardawski, Kruppe 1955, rys. 37), 4—8 — Пітер Брейгель Старший, «Селянське весілля» (4), «Селянський танець» (5—8), фрагменти, 1568 р. (за: Wikimedia.. Bauernhochzeit; Wikimedia.. Pieter Bruegel)

Рис. 292. Покришки: 1, 2, 7, 8 — схеми припасування трьох типів покришок до різних вінець горщиків, 3 — вінце горщика XVI ст. з виїмкою під покришку, 4, 5 — сучасне вінце подібної форми і спосіб його виготовлення (с. Прибірськ, Київщина), 6 — використання покришки під час варіння страви, малюнок першої половини XVI ст., Польща? (за: Gardawski, Kruppe 1955, rys. 36), 9 — покришка в якості каганця, с. Бубнівка, Вінничина, 1920-ті рр. (за: Шульгина 1929а, табл. II: 14)

Рис. 293. Зображення глеків і мисок на українських іконах (фрагменти): 1 — «Різдво Марії», середина XVIII ст., 2 — «Різдво Христове», XV— XVI ст., 3 — «Різдво Богородиці», XV ст., 4 — «Микола з житієм», XV ст., 5 — «Страсті Христові», середина XVI ст., 6 — «Страсті Христові», 1593 р. (за: 1, 5 — Miljaeva 1996, tabl. 212, 34; 3, 4, 6 — Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, табл. XXVII, XLV, CV; 2 — Hordynsky 1981, tabl. 11)

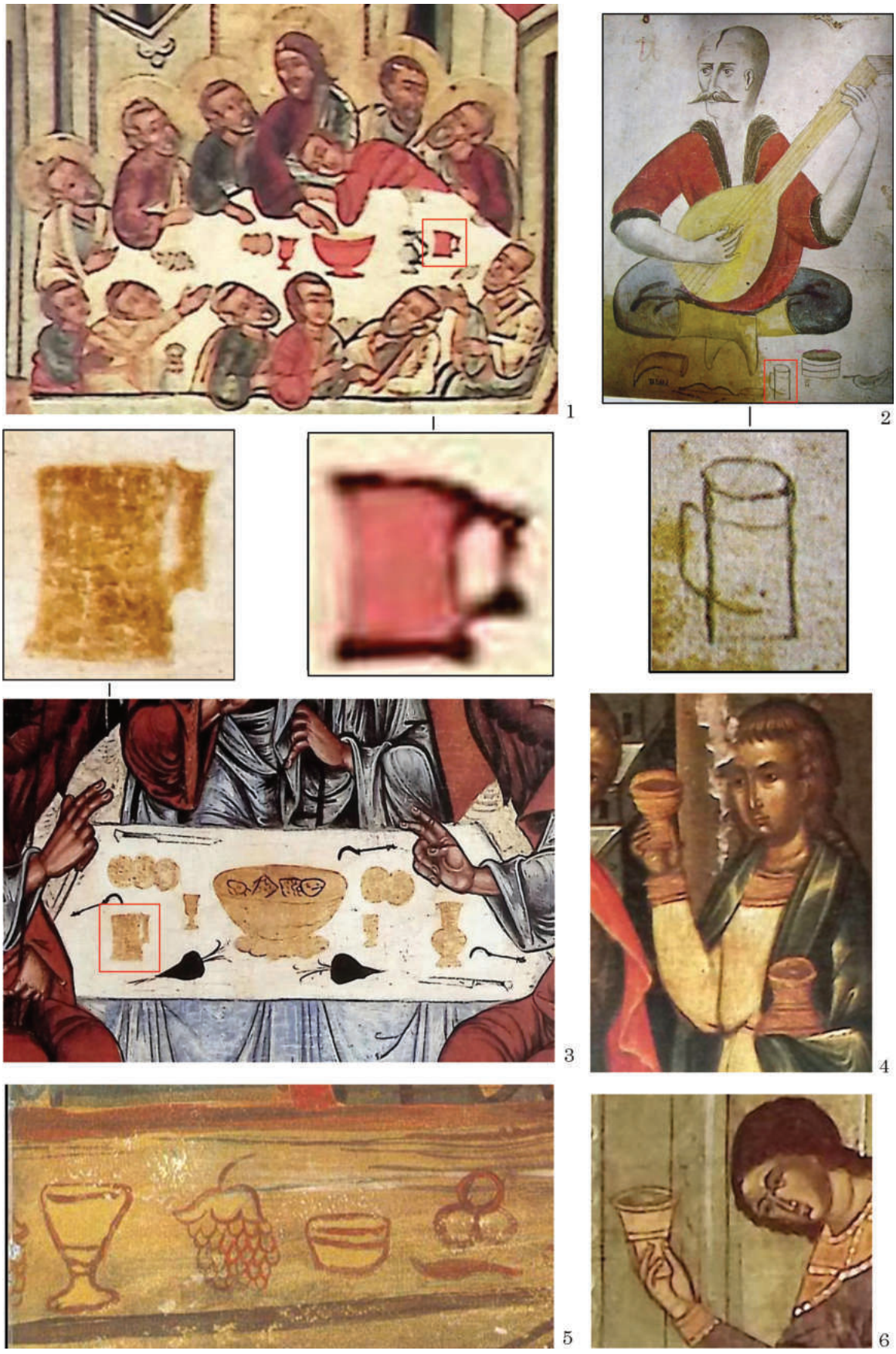

Рис. 294. Столовий посуд на українських іконах і малюнках: 1 — «Страсті Христові», 1593 р. (за: Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, табл. CV), 2 — малюнок «Козак Мамай», XVIII ст. (за: Жолтовський 1982, форзац), 3 — «Трійця», середина XVII ст. (за: Miljaeva 1996, tabl. 166), 4 — «Різдво Марії», XVI ст. (за: Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, табл. LIX), 5, 6 — «Різдво Богородиці», XV ст. (за: Логвин, Міляєва, Свенціцька 1976, табл. XXVII). 3—6 — фрагменти

Рис. 295. Зображення баклаг і носаток у творах образотворчого мистецтва та на кахлях, етнографічні зразки: 1, 2 — кахлі другої половини XV ст., Брно (за: Loskotová, Hložek 2021, obr. 3: 1a, 2); 3—6 — західноєвропейські мініатюри кінця XV ст., фрагменти (за: Schilling 1478—1483, p. 46, 48; Pforr 1475—1482, seite 217r); 7, 8 — «Чудо печерських просфорників», Печерський Патерик, 1768 р. (за: Грушевський 1919, с. 241); 9 — дерев'яна носатка, Білорусь, XX ст. (за: Бондарчик и др. 1988, с. 395); 10 — «Миття ніг», ікона, 1637—1638 рр., фрагмент (за: Miljaeva 1996, tabl. 49)

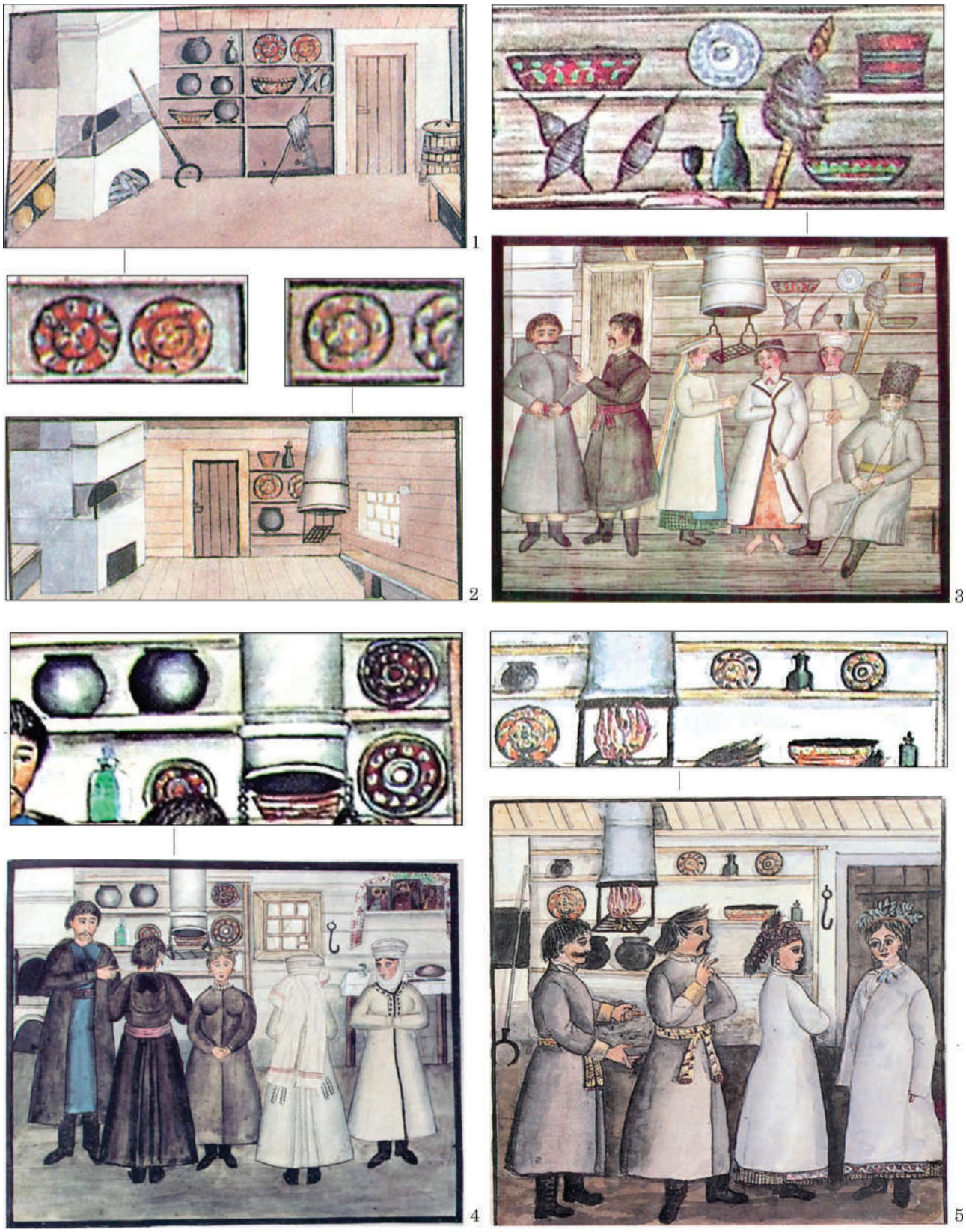

Рис. 296. Мисники в селянських хатах Київщини середини XIX ст. на малюнках Д. Де ля Фліза: 1 — Київський і Васильківський повіти, 2 — Радомишльський повіт, 3 — Старо-Петрівське і Димерське товариства, 4 — Ольшанське і Барахтянське товариства, 5 — Рожівське товариство (за: Де ля Фліз 1996, с. 36, 243 (1, 2, 5); 1999, с. 420, 636 (3, 4))

Рис. 297. Посуд на полицях і мисниках у творах образотворчого мистецтва і етнографічних матеріалах: 1 — гравюра «Христос у Марфи та Марії» з Євангелія 1697 р., Київ (за: Логвин 1990, с. 84); 2 — «Печерські просфорники», Печерський Патерик, 1661 р. (за: Грушевський 1919, с. 29); 3, 4 — інтер'єри селянських хат початку XX ст. з с. Жукин на Чернігівщині і м. Миргород на Полтавщині (за: Шульгина 1929b, с. 130; Щербаківський Д. 1906, арк. 8), мисники «бідняка» Рансевича (5) і «середняка» Філоненка (6) з с. Бабинці на Київщині, 1932 р., фрагменти (за: Документи.. 1932, ч. І, арк. 17, 144; 6 — промальовка Л. Чміль). На мал. 5 позначено: 3 — «тарілка фаянсова біла з синьою смужкою», 4 — «миска гончарна жовта, всередині полив'яна», 5 — «така ж миска», 6 — «така ж глибока миска з білим кривулястим орнаментом», 7 — «глибока фаянсова миска»; на мал. 6: 13 — «фаянсовий посуд, серед них тарілки орнаментовані, фабрики Зусмана "Фаянстрест"»

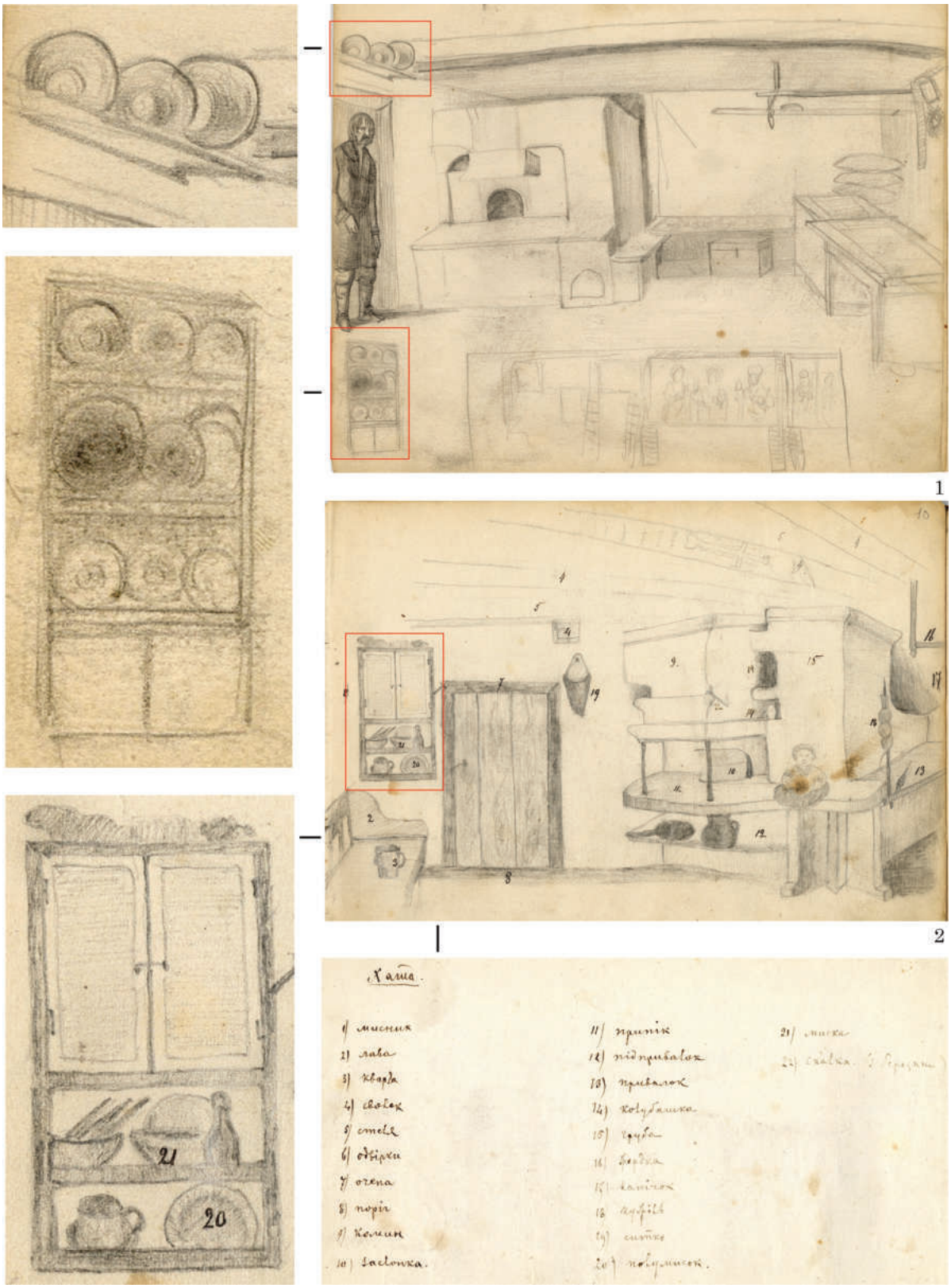

Рис. 298. Мисники і полиці в інтер'єрі українських селянських хат кінця XIX ст. на замальовках Ф. Вовка (1—3 — за: Вовк 1871, спр. 220в, арк. 37зв.; 4—6 — за: Вовк б. р., спр. 220, арк. 9зв., 10)

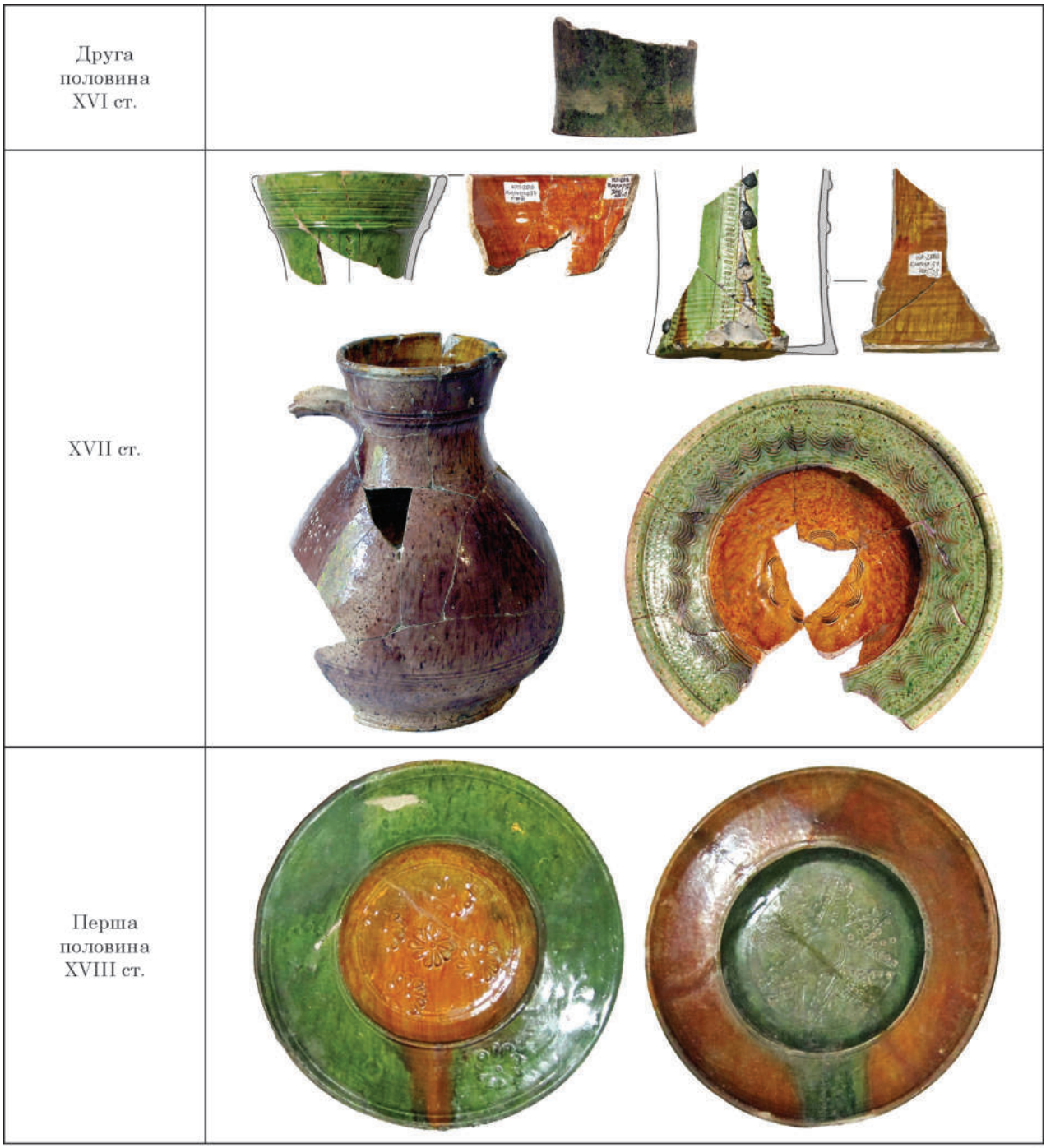

1

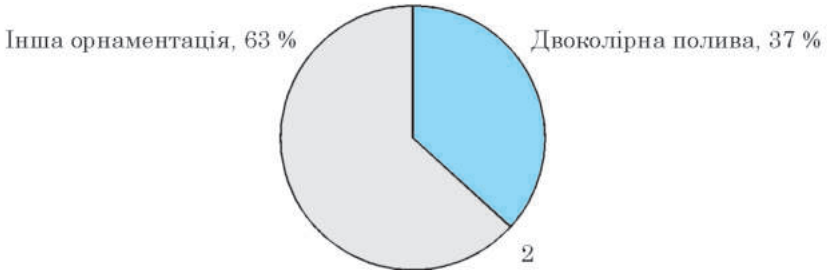

2

Рис. 299. Полива двох кольорів на одному виробі: 1 — хронологічна таблиця, 2 — діаграма частки тарілок з двоколірною поливою серед орнаментованих посудин (XVII ст., об'єкти Вознесенського монастиря, Київ)

1

2

3

Рис. 300. Рифлення на плічках горщиків XV — середини XVII ст.: 1 — хронологічна таблиця, 2 — діаграма частки горщиків з рифленням серед посудин XVI ст. (типи 4.О і 5.О), 3 — діаграма частки горщиків з рифленням серед посудин першої половини — середини XVII ст. (типи 3 і 4.1)

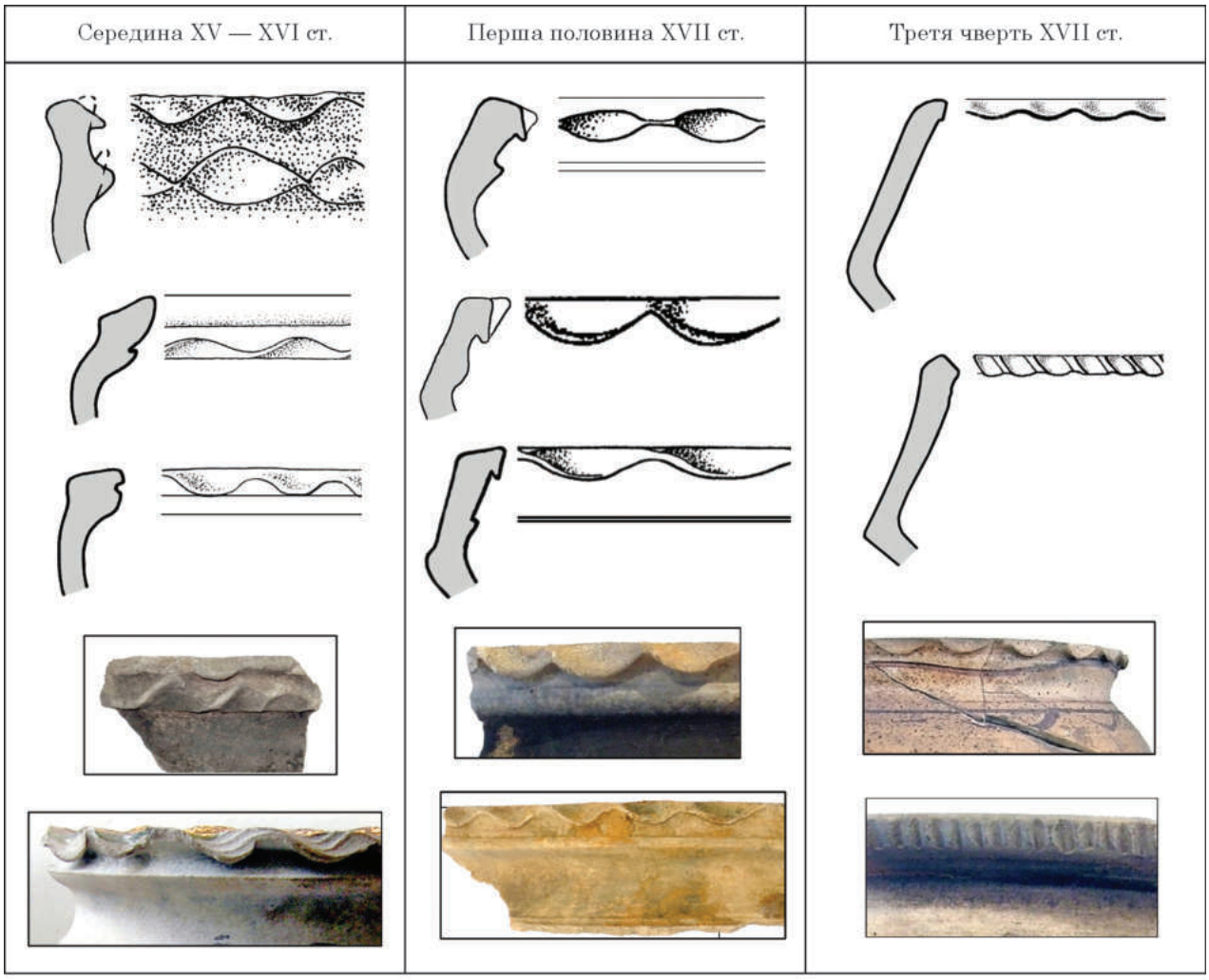

1

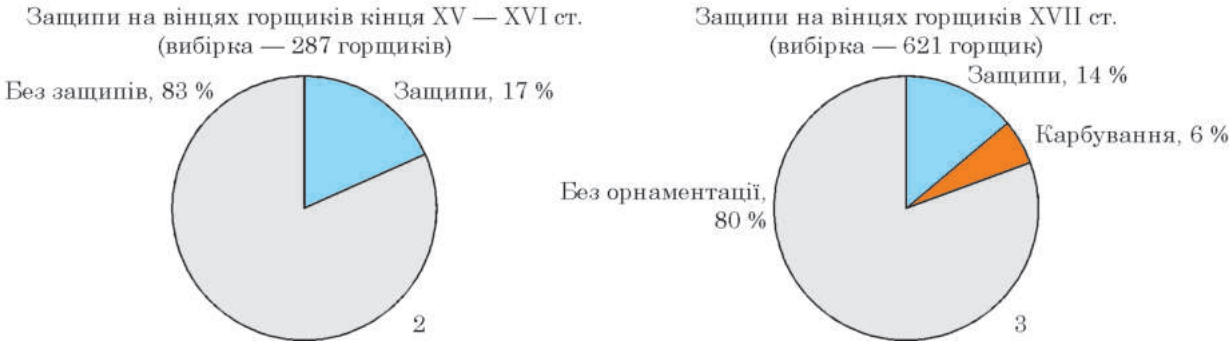

Рис. 301. Защипи на вінцях горщиків XV— XVII ст.: 1 — хронологічна таблиця, 2 — діаграма частки вінець горщиків із защипами серед посудин кінця XV — XVI ст. (типи 4.О і 5.О), 3 — діаграма частки вінець горщиків із защипами і *карбуванням* серед посудин першої половини — середини XVII ст. (типи 3 і 4.1)

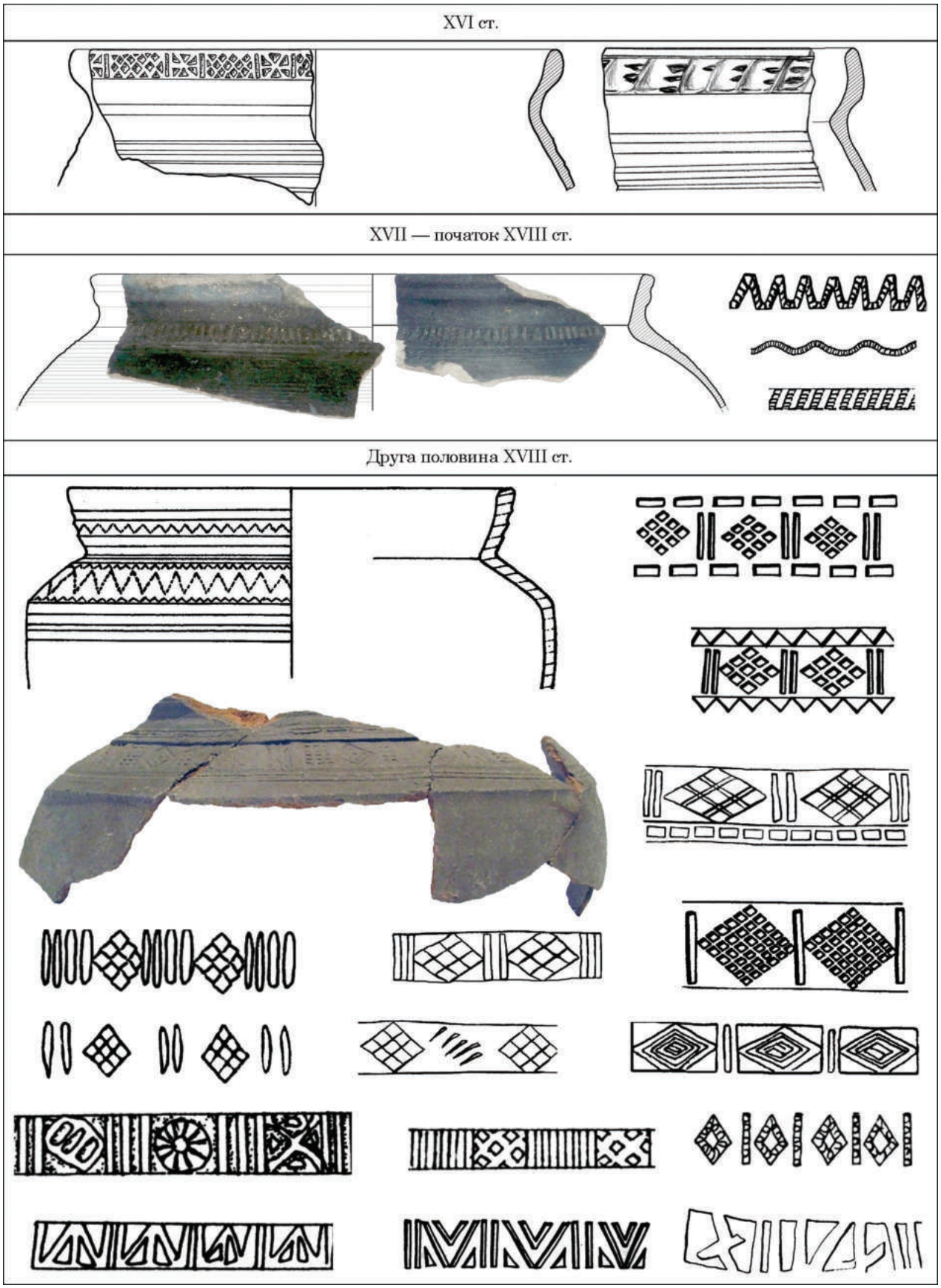

Рис. 302. Орнаменти коліщатка на *димлених* горщиках XVI—XVIII ст., хронологічна таблиця різновидів орнаментів

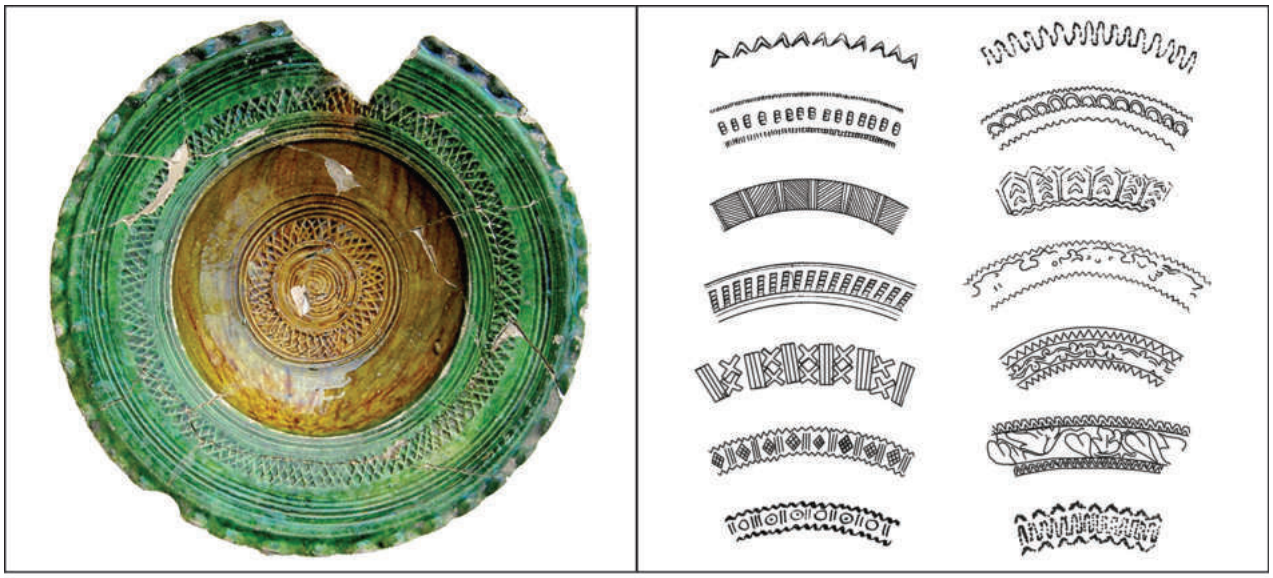

1

2

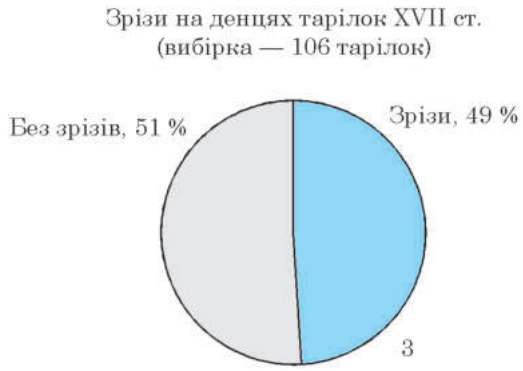

3

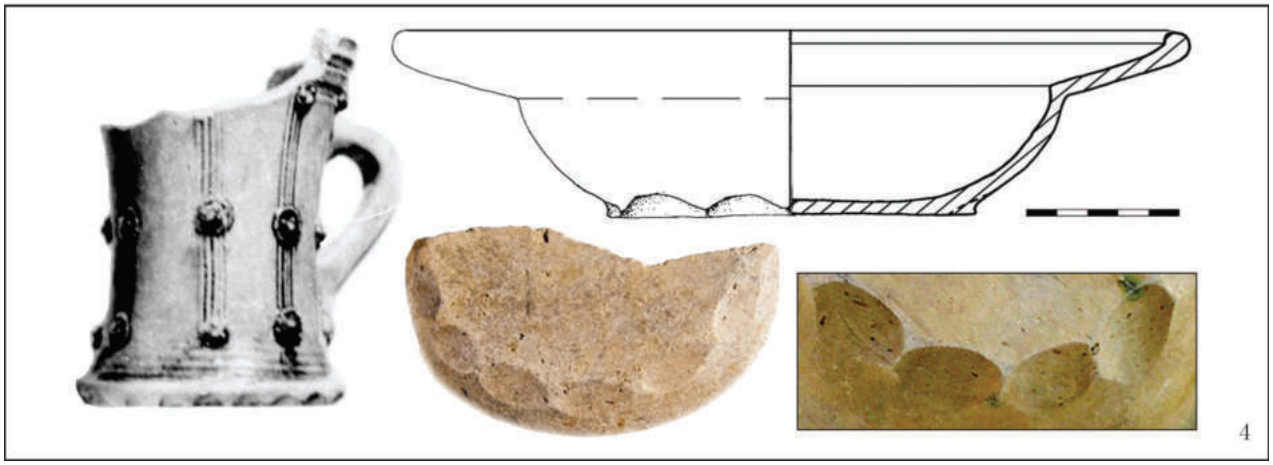

4

Рис. 303. Орнаменти коліщатка на полив'яних тарілках XVII ст. та зрізи денця тарілок: 1 — таблиця типів орнаментів; 2 — діаграма частки тарілок з коліщатковими орнаментами серед посудин з кольоровою поливою XVII ст.; 3 — діаграма частки денець тарілок зі зрізами серед тарілок XVII ст. (2, 3 — об'єкти Вознесенського монастиря); 4 — різновиди зрізів на кухлях і тарілках

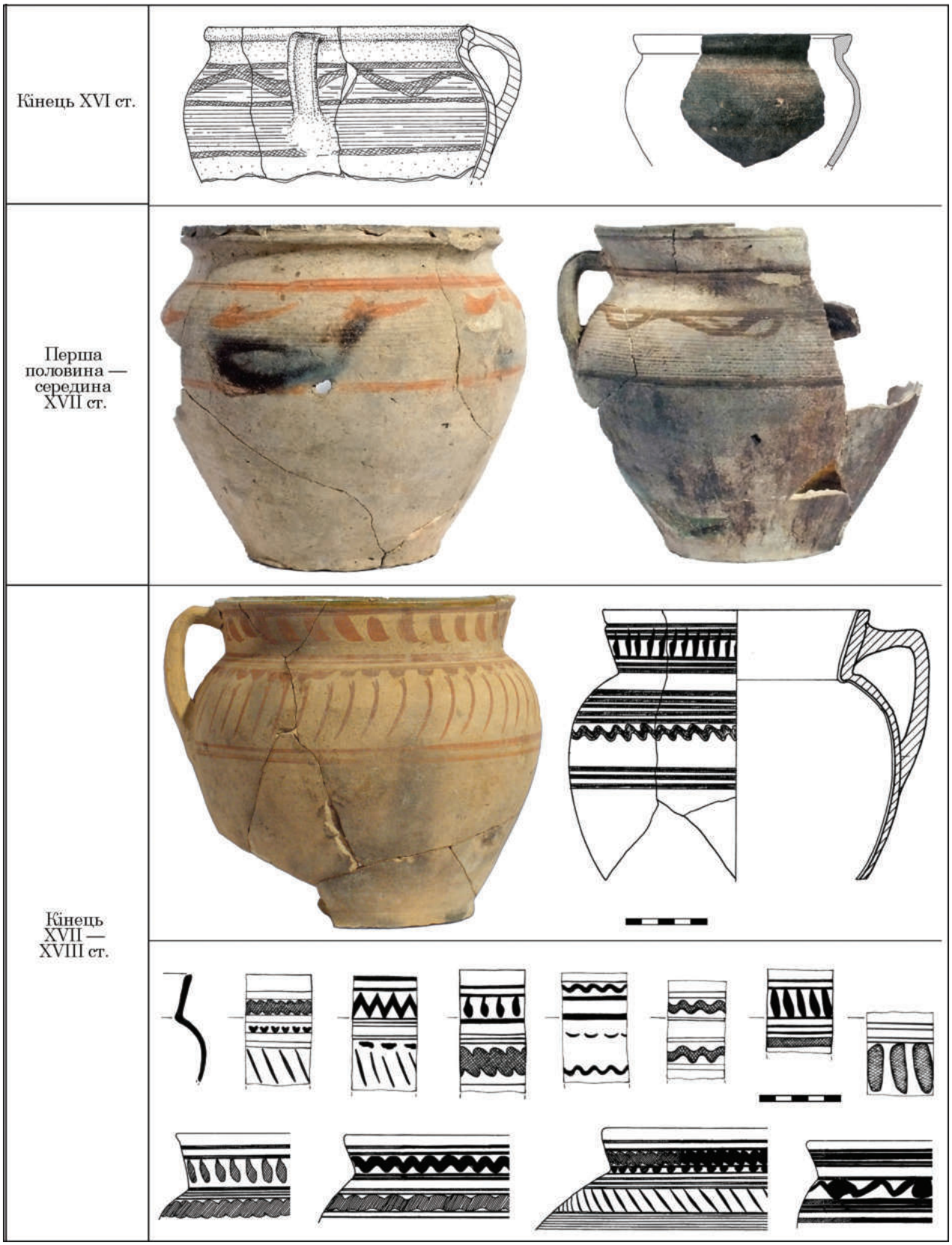

Рис. 304. Хронологічна таблиця орнаментальних схем *описки*

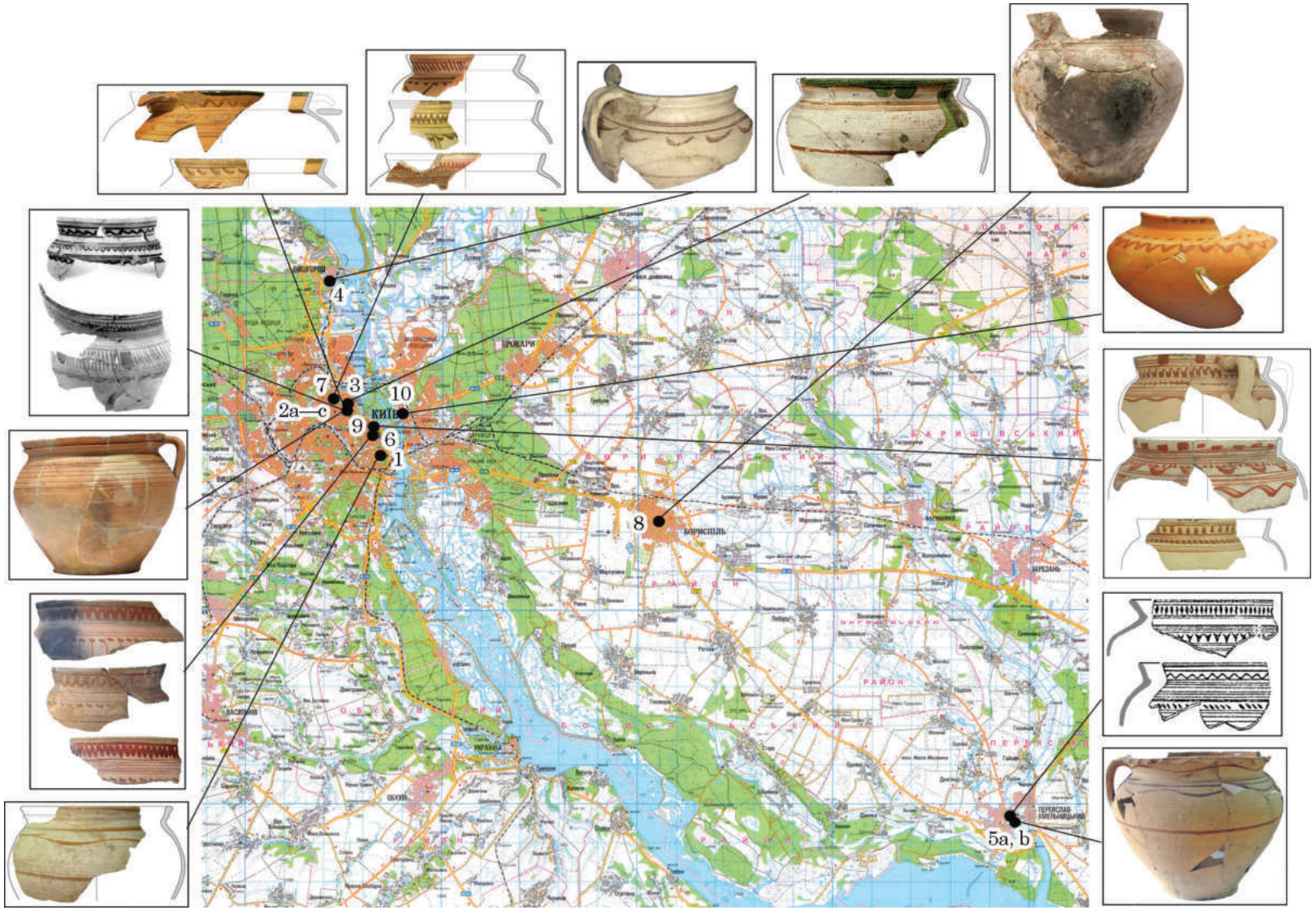

Рис. 305. Карта гончарних осередків Києва і Київщини кінця XVI — середини XIX ст., які виготовляли горщики з *описною* (1—3, 6, 7, 9, 10 — Київ): 1 — Видубичі; 2 — Гончарі (2a — розкоп 5; 2b — розкоп 14; 2c — розкоп 8); 3 — вул. Костянтинівська, 6; 4 — Вишгород; 5 — Переяслав (5a — вул. Сікорського Михайла; 5b — вул. Мала Підвальна, за: Буйлук 1993, рис. 2); 6 — пров. Лаврський; 7 — вул. Кирилівська, 37; 8 — Бориспіль (за: Івакін та ін. 2020b, рис. 2); 9 — Микільський Полик, 10 — Микільська Слобідка (за: Оленич, Оленич 2018, рис. 5: 17). 1, 2a, 3, 4, 5a — перша половина XVII ст.; 2b, 6—8 — середина XVII — початок XVIII ст.; 2c, 5b, 9 — середина — друга половина XVIII ст.; 10 — перша половина XIX ст.

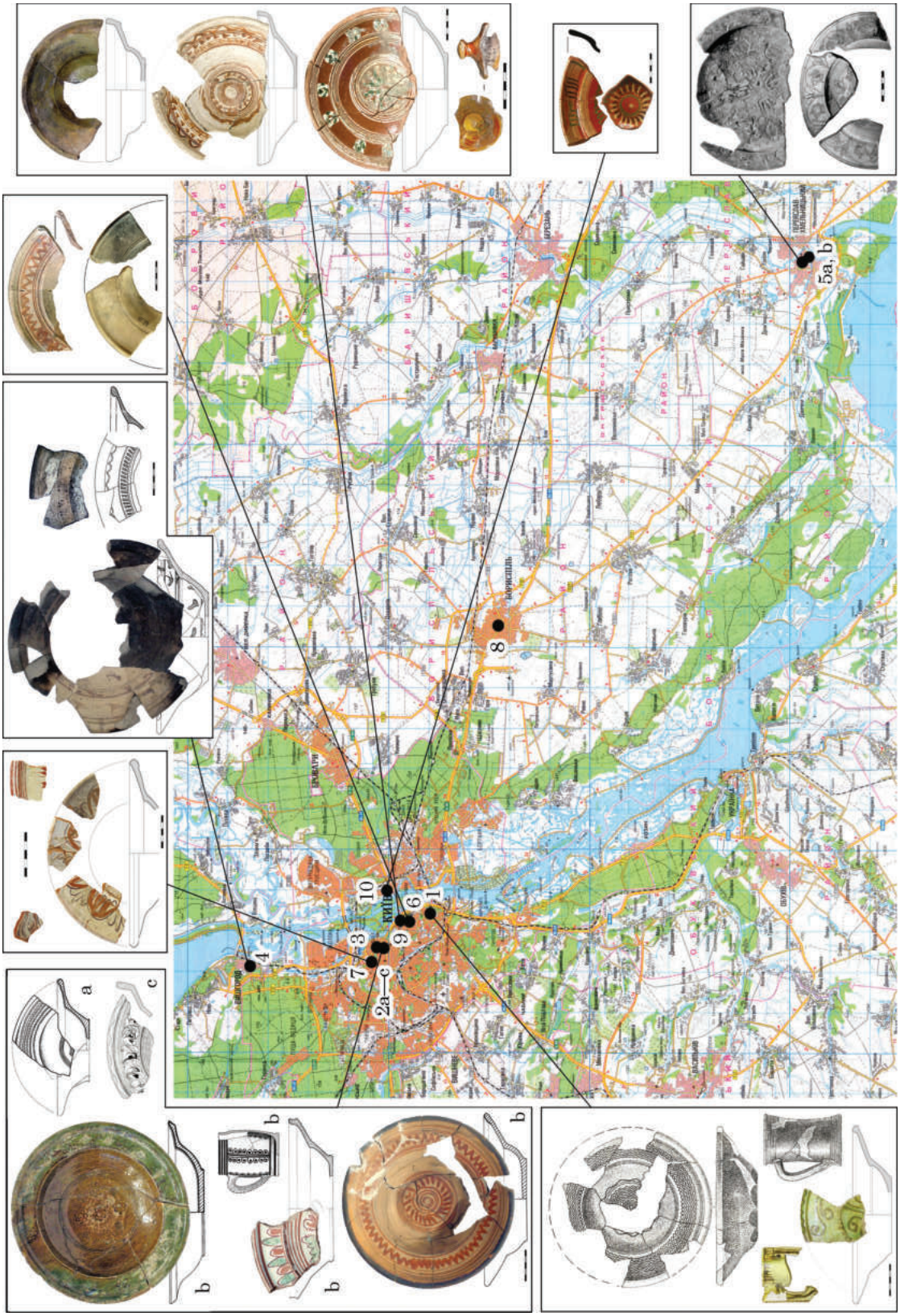

Рис. 306. Карта гончарних осередків Києва і Київщини кінця XVI — середини XIX ст., які продукували столовий посуд, декорований *описком*, кольоровою поливою і рельєфними орнаментами, підполив'яними *ріжкуванням* і *фляндрівкою* (1, 2a—c, 6, 7, 9, 10 — Київ): 1 — Видубичі (за: Мовчан 1975, рис. 9); 2a-c — уроч. Гончарі-Кожум'яки; 4 — Вишгород; 5b — Переяслав, вул. Мала Підвальна (за: Сикорский и др. 1989, фото 48, 49); 6 — пров. Лаврський; 7 — вул. Кирилівська, 37; 9 — Микільський Полик, 10 — Микільська Слобідка (за: Оленич 2018, рис. 7: 1). 1, 2a, 4 — перша половина XVII ст.; 2b, 6, 7 — середина XVII — перша половина XVIII ст.; 2c, 5b, 9 — середина — друга половина XVIII ст.; 10 — перша половина XIX ст.

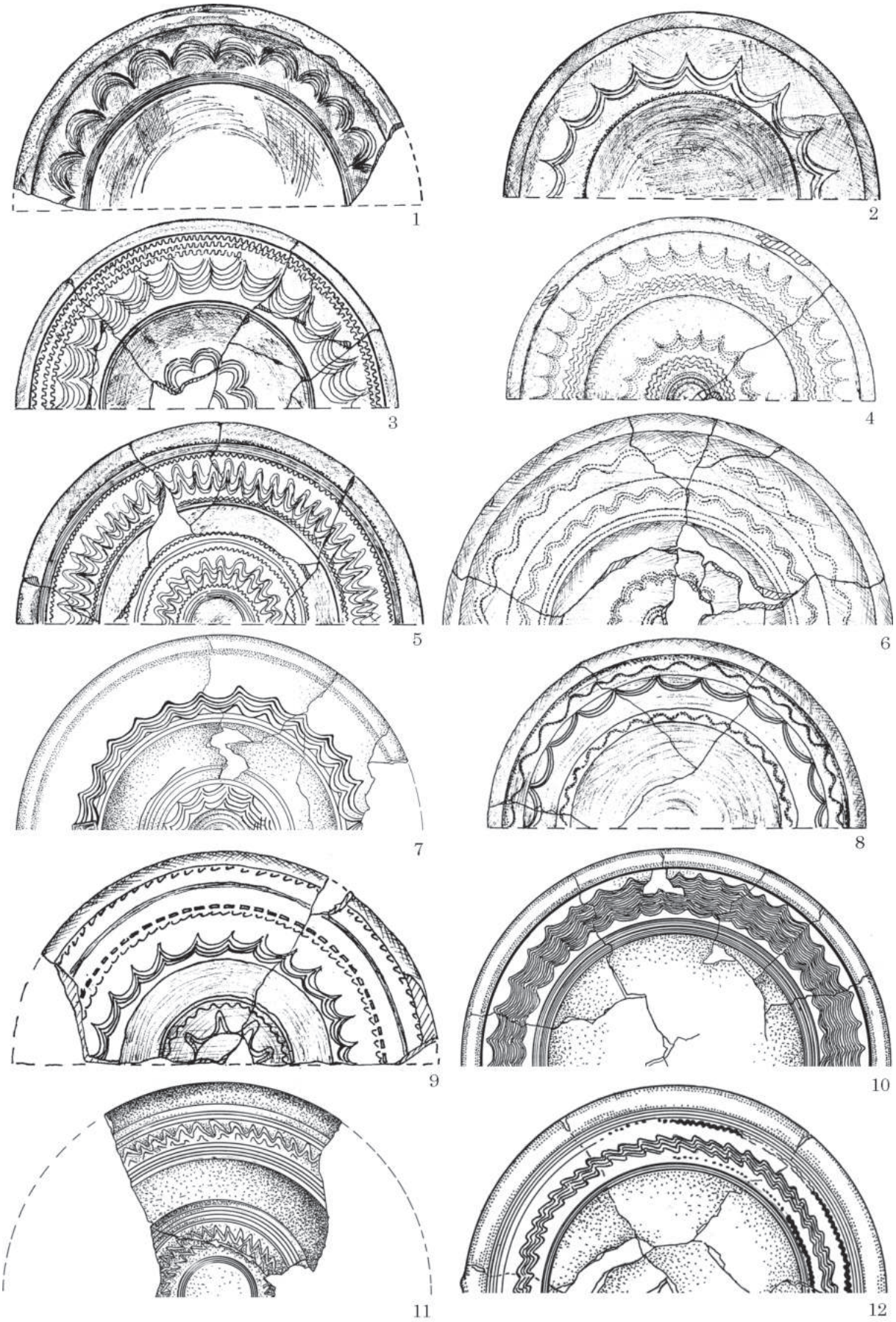

Рис. 307. Композиції *ритованих* орнаментів, виконаних гребінцем, на полив'яних тарілках XVII ст., об'єкти Вознесенського монастиря, Київ

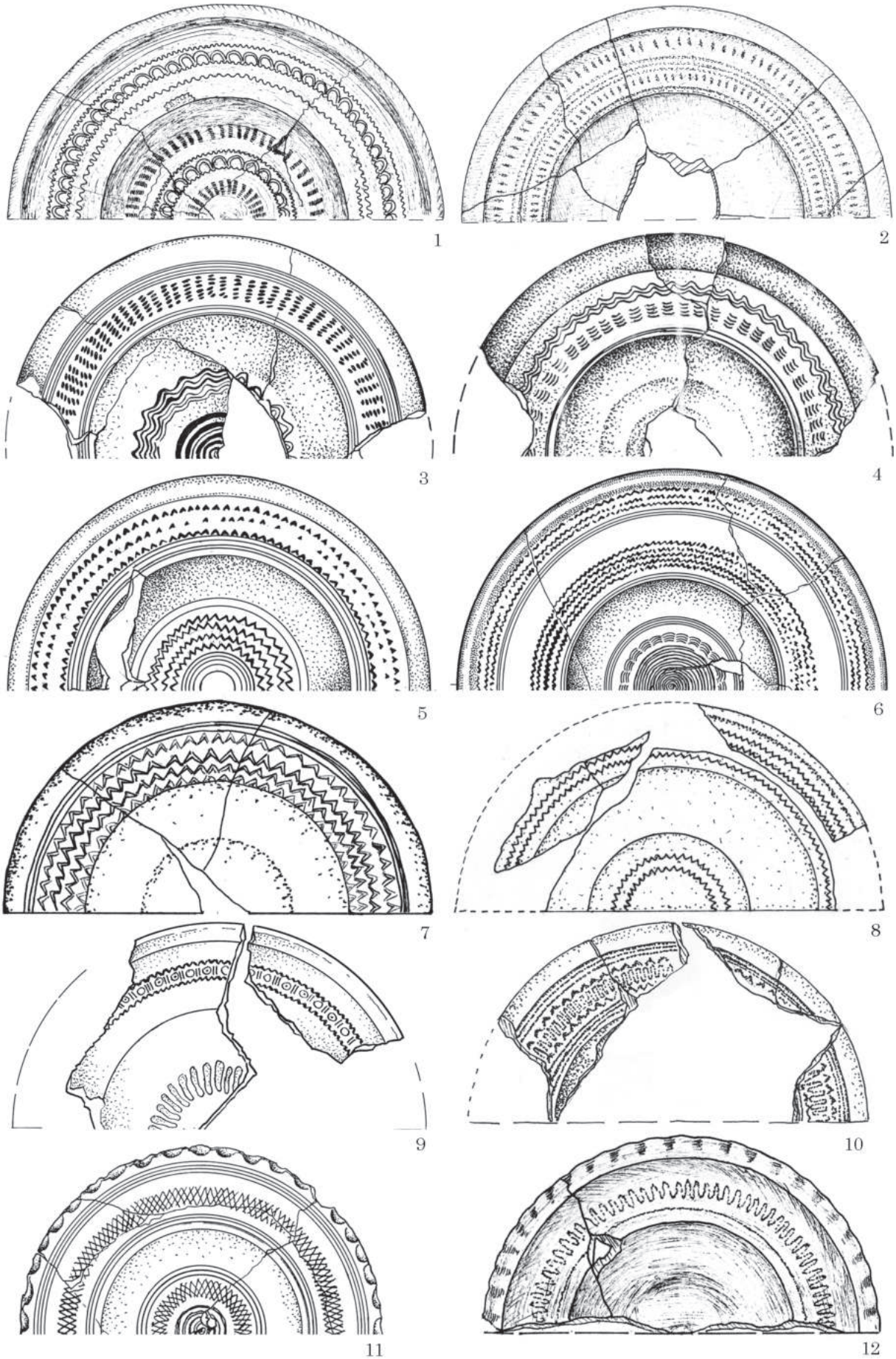

Рис. 308. Композиції коліщаткових орнаментів на полив'яних тарілках XVII ст., об'єкти Вознесенського монастиря, Київ

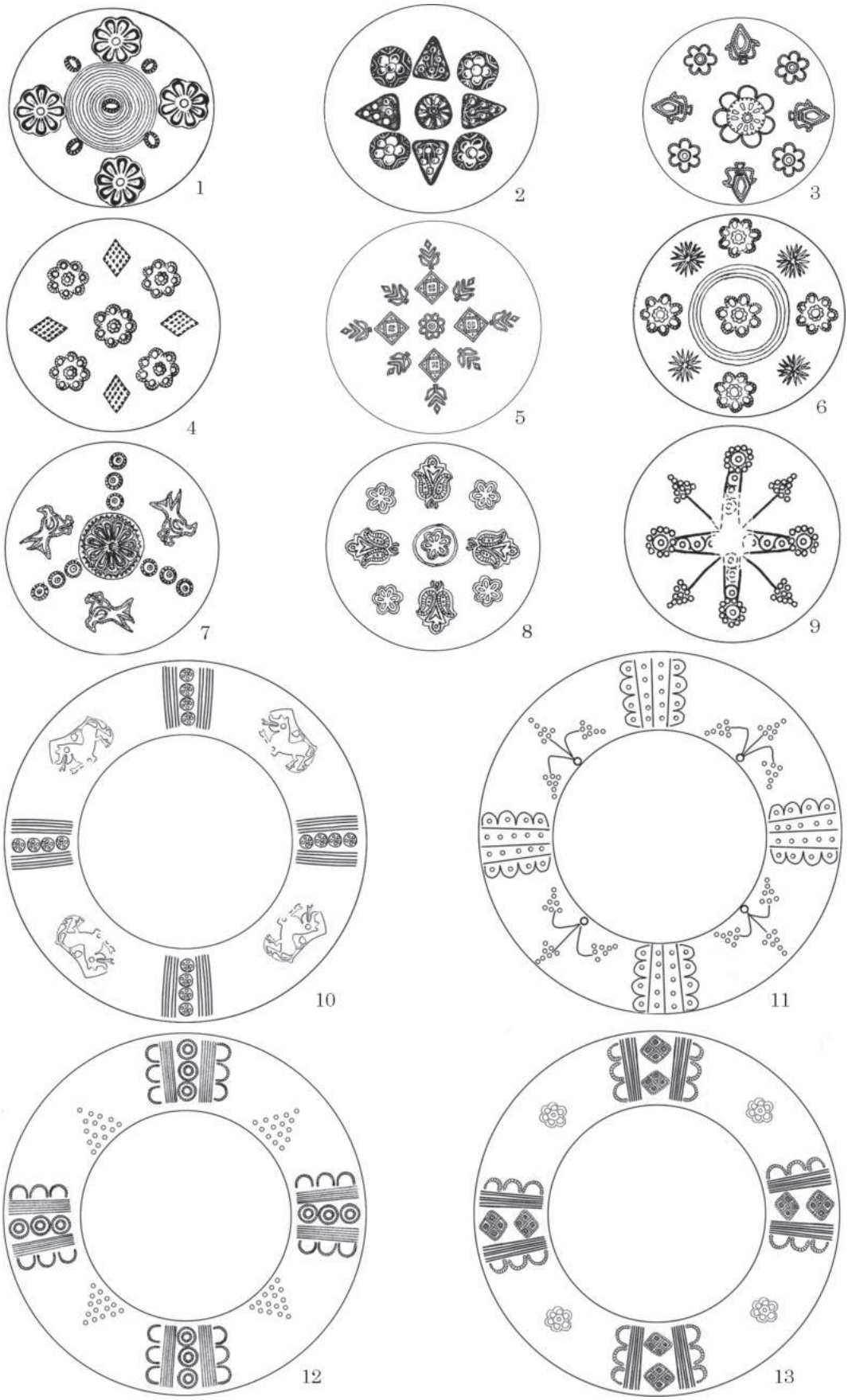

Рис. 309. Композиції з одиничних штампів і *ритованих* елементів на полив'яних тарілках кінця XVII — першої половини XVIII ст.: 1—9 — дзеркало, 10—13 — *криси*

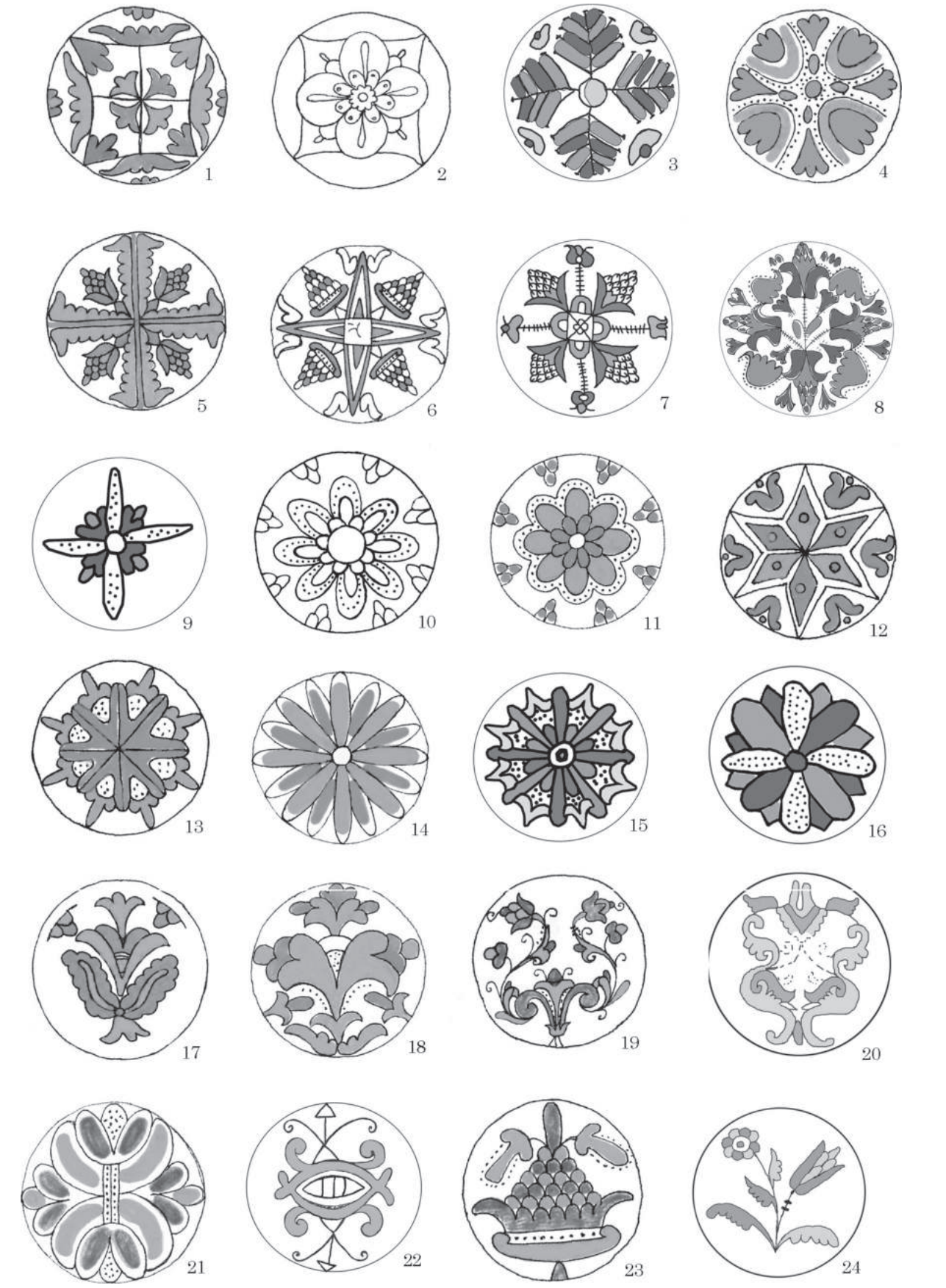

Рис. 310. Композиції на дзеркалі мальованих полив'яних тарілок і мисок: 1—9 — хрестоподібні, 10—16 — розетки, 17—23 — з двосторонньою симетрією, 24 — асиметрична

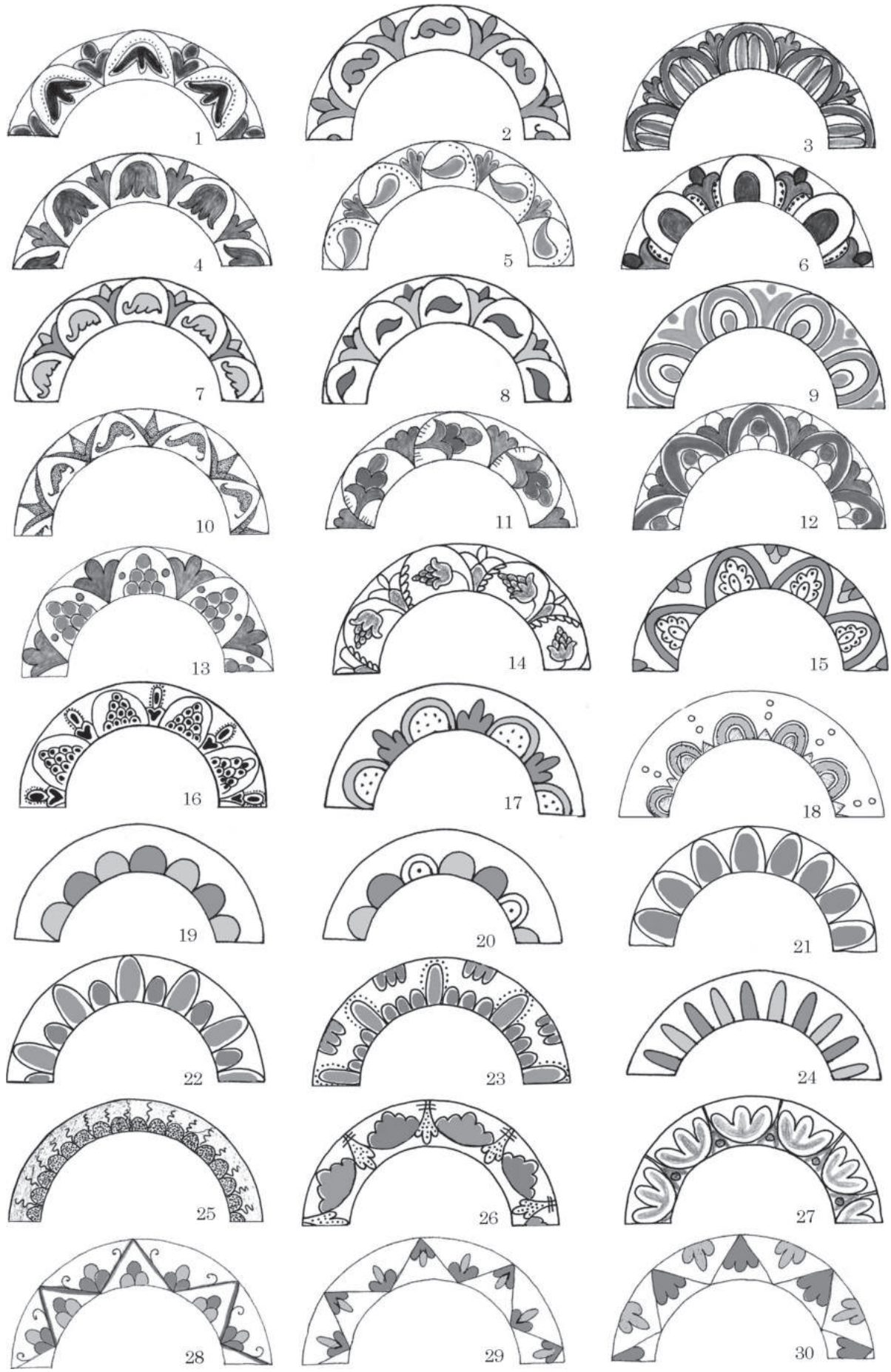

Рис. 311. Композиції на крисах мальованих полив'яних тарілок: 1—18 — арки, 19—25 — пелюстки, 26, 27 — фестони, 28—30 — зубці

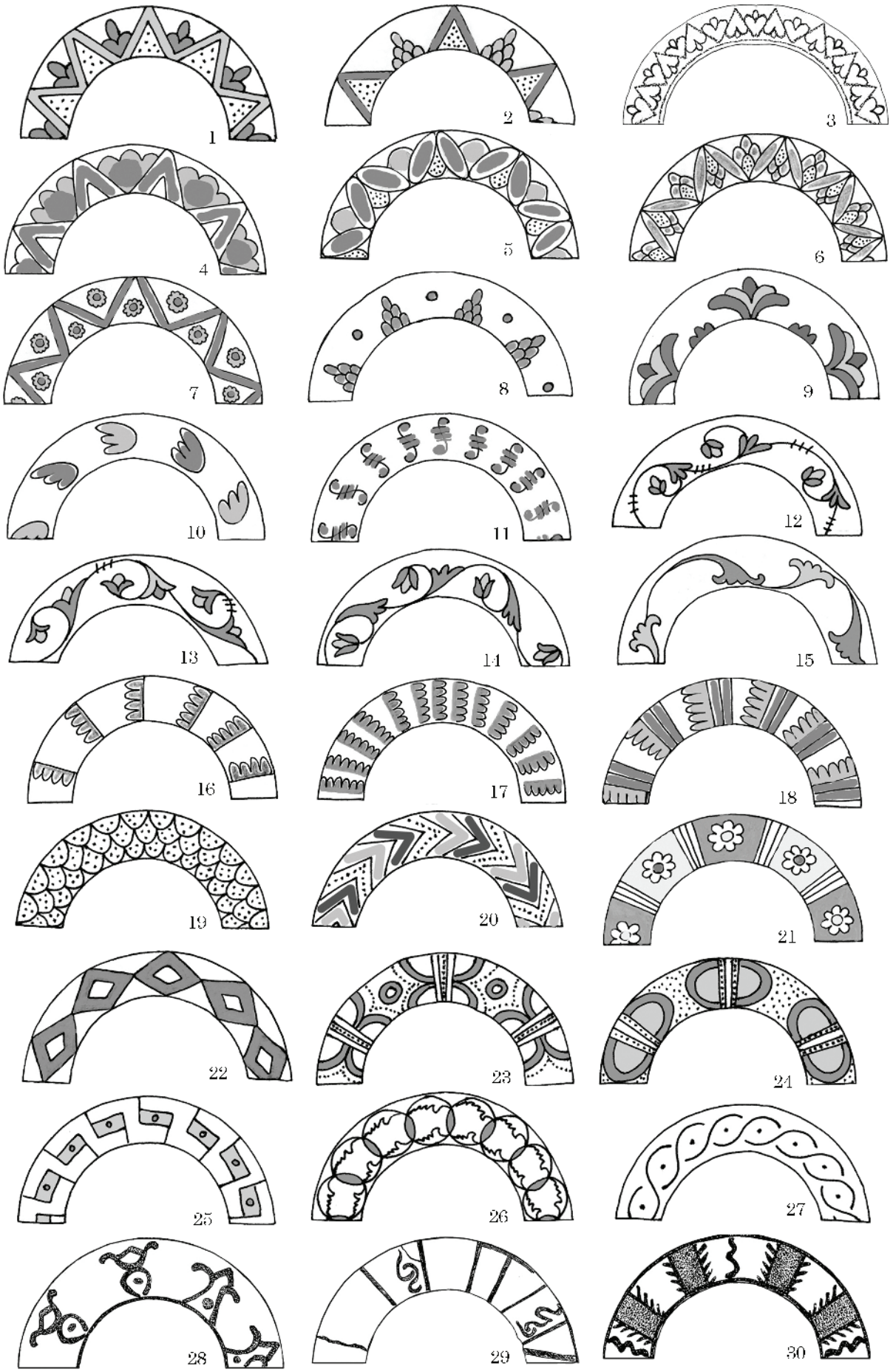

Рис. 312. Композиції на крисах мальованих полив'яних тарілок: 1—7 — зубці, 8—11 — почергові елементи, 12—15 — гірлянда-пагінець, 16—18 — пояси з гребінцеподібних фігур, 19 — лускоподібна, 21 — сектори, 20, 22—30 — пояси з геометричних і геометрично-рослинних фігур

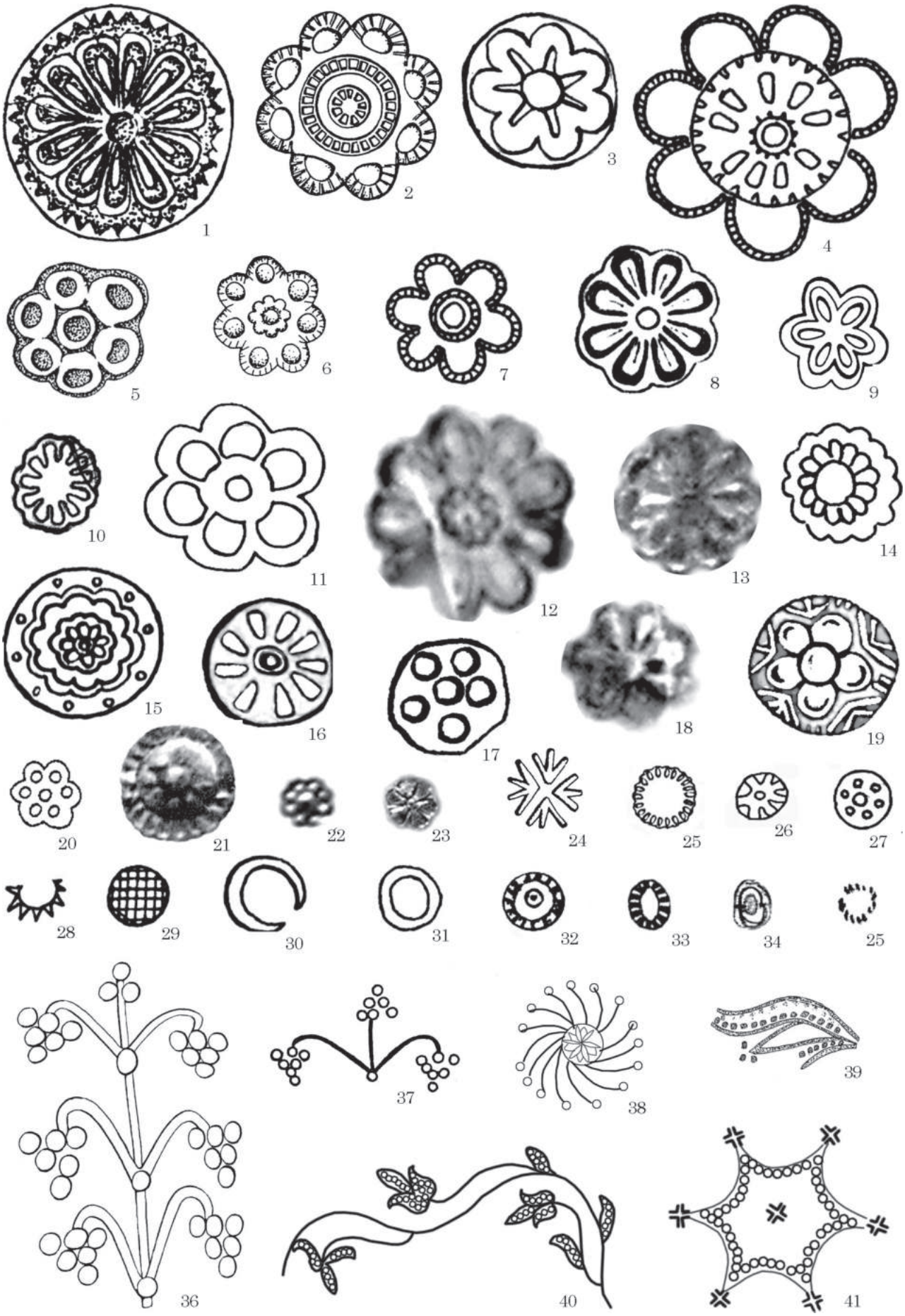

Рис. 313. Елементи орнаментів штампованих і *ритованих* вільного малюнку на посуді з кольоровою поливою: 1—35 — квіти, зірочки, кружечки, 36, 37 — «кущі» з виноградними гронами, 38, 41 — розетки, 39, 40 — пагони

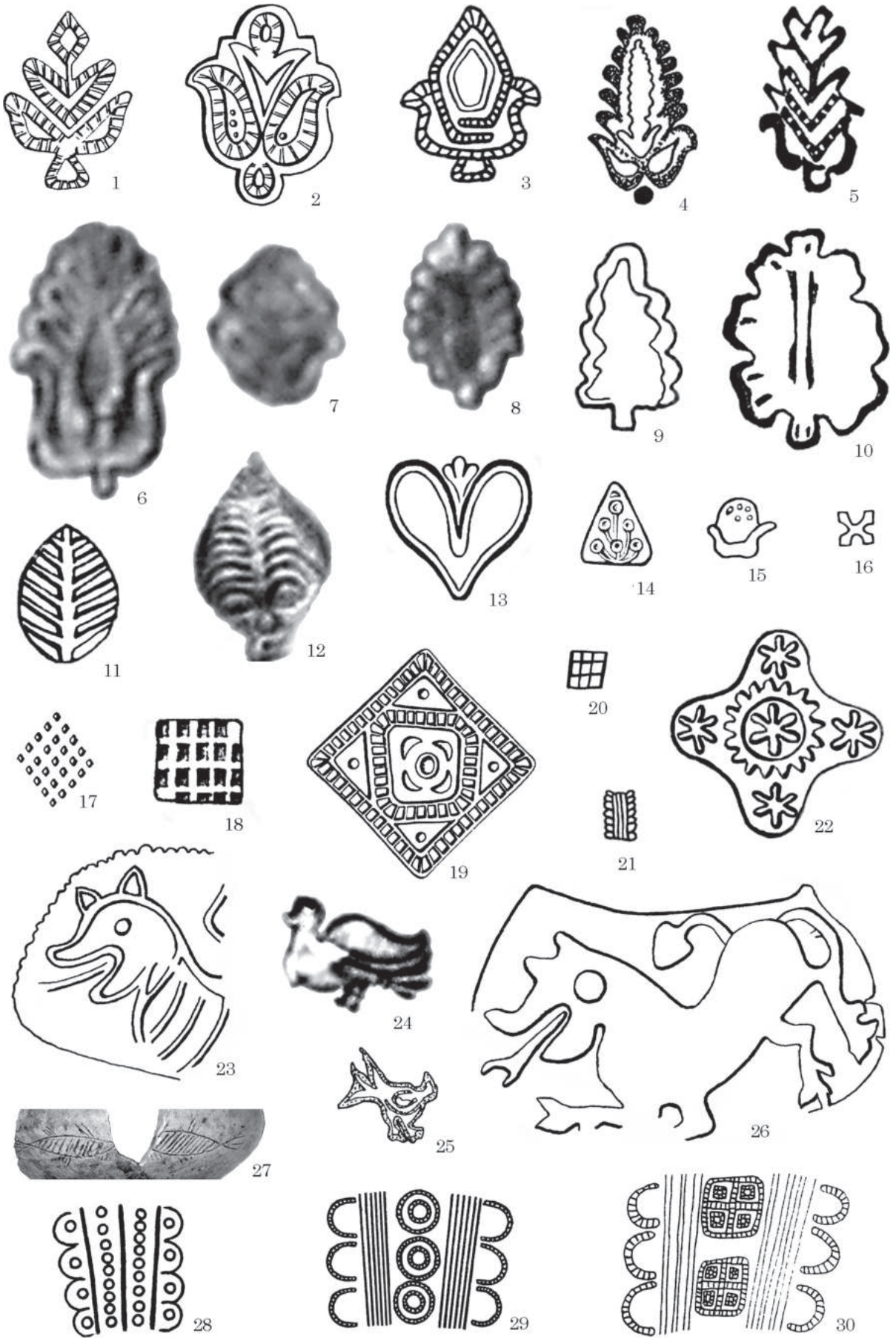

Рис. 314. Елементи орнаментів штампованих і *ритованих* вільного малюнку на посуді з кольоровою поливою: 1—7 — крини, 8—12 — листки, 14 — виноградне гроно, 17—20 — ромбоподібні, 13, 15, 16, 21, 22 — геометрично-рослинні, 23—27 — зооморфні, 28—30 — білатеральні геометричні

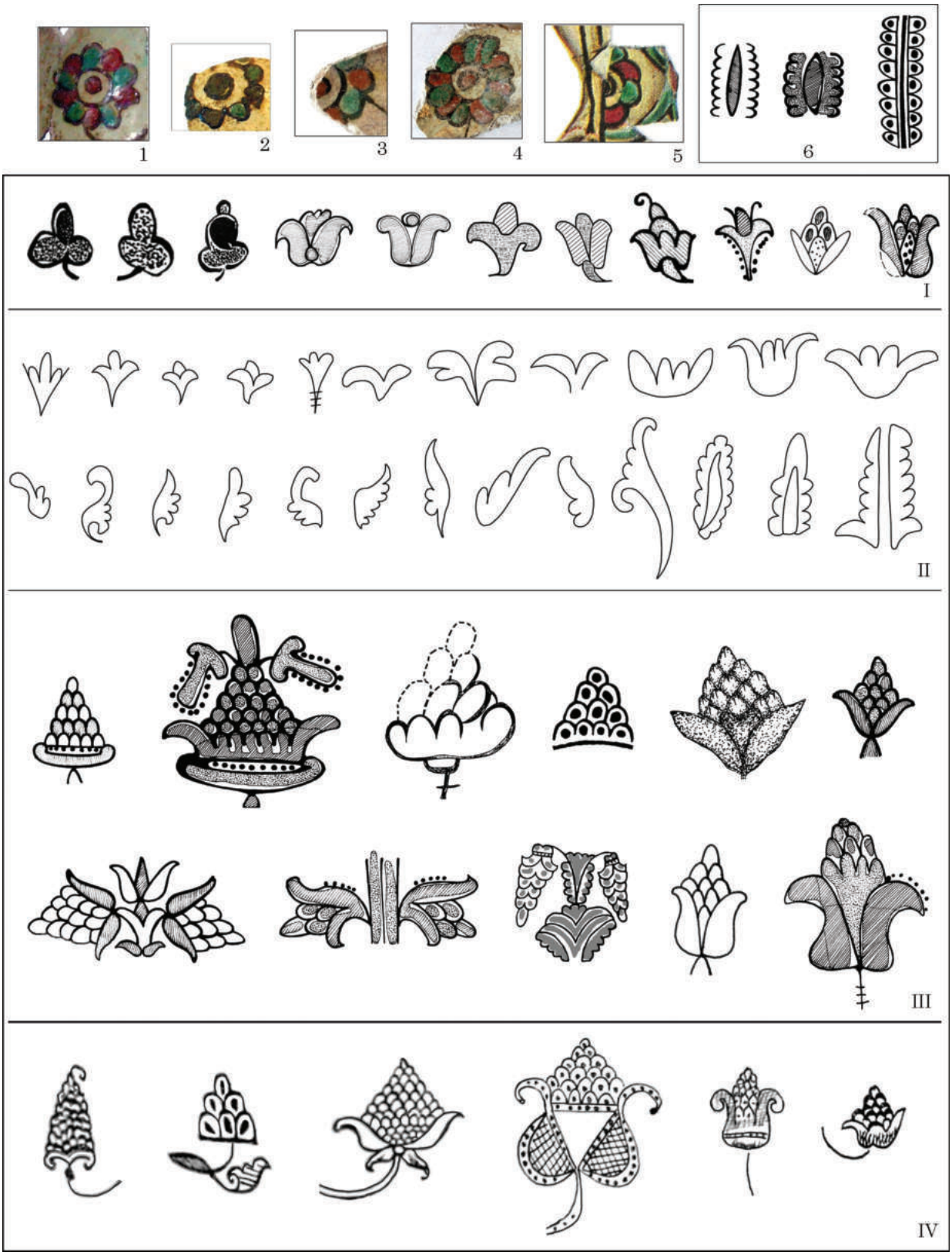

Рис. 315. Елементи орнаментів на мальованих тарілках і аналогії з книжкової графіки: 1—5 — квітка-розетка з почергово забарвленими пелюстками (1 — МЗМ, 2—4 — Вознесенський монастир, 5 — м. Ярослав, Польща, за: Supryn 1975, tabl. XIV.5), 6 — білатеральні геометричні, I — пуп'янки і тюльпаноподібні квіти, II — листя, III — виноградні грона, IV — виноградні грона з книжкової графіки XVII ст. (за: Запаско 1960, рис. 79, 101, 102, 104, 112)

Рис. 316. Зооморфні зображенння на мальованих тарілках: 1—4, 9—13 — XVII ст.; 5—8 — XVIII ст.

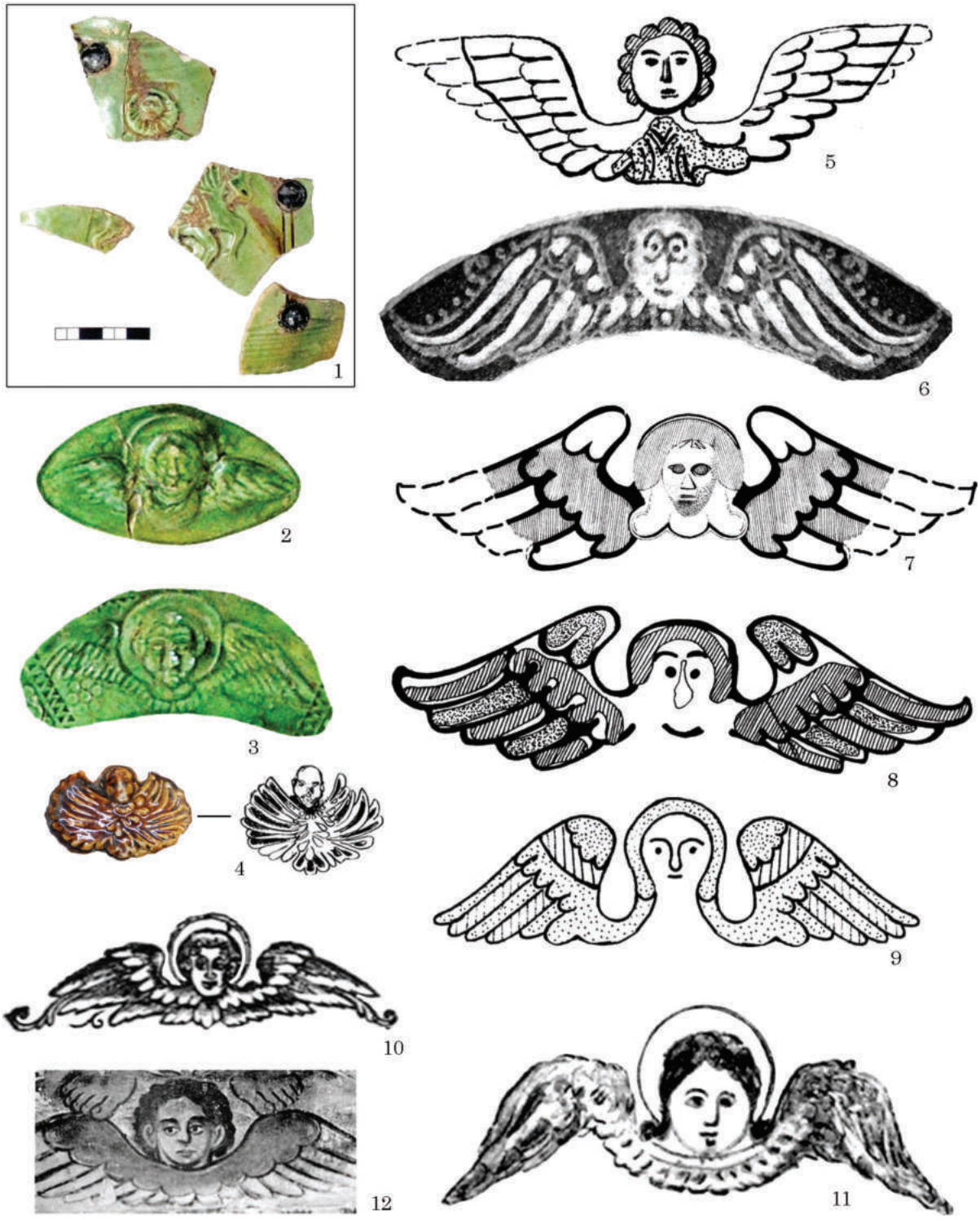

Рис. 317. Антропоморфні образи на полив'яному посуді і аналогії з книжкової графіки: 1—4, 6 — Старий Арсенал, 5 — вул. Хорива, 7 — уроч. Гончарі-Кожум'яки, 8 — МЗМ, 9 — Верхнє місто, 10, 11 — ангели у книжковій графіці XVII— XVIII ст. (за: Запаско 1960, рис. 93; Логвин 1990, с. 60), 12 — ангел на іконі XVII ст. (за: Откович 1990, с. 90). 1—6 — XVII — початок XVIII ст., 7—9 — XVIII ст.

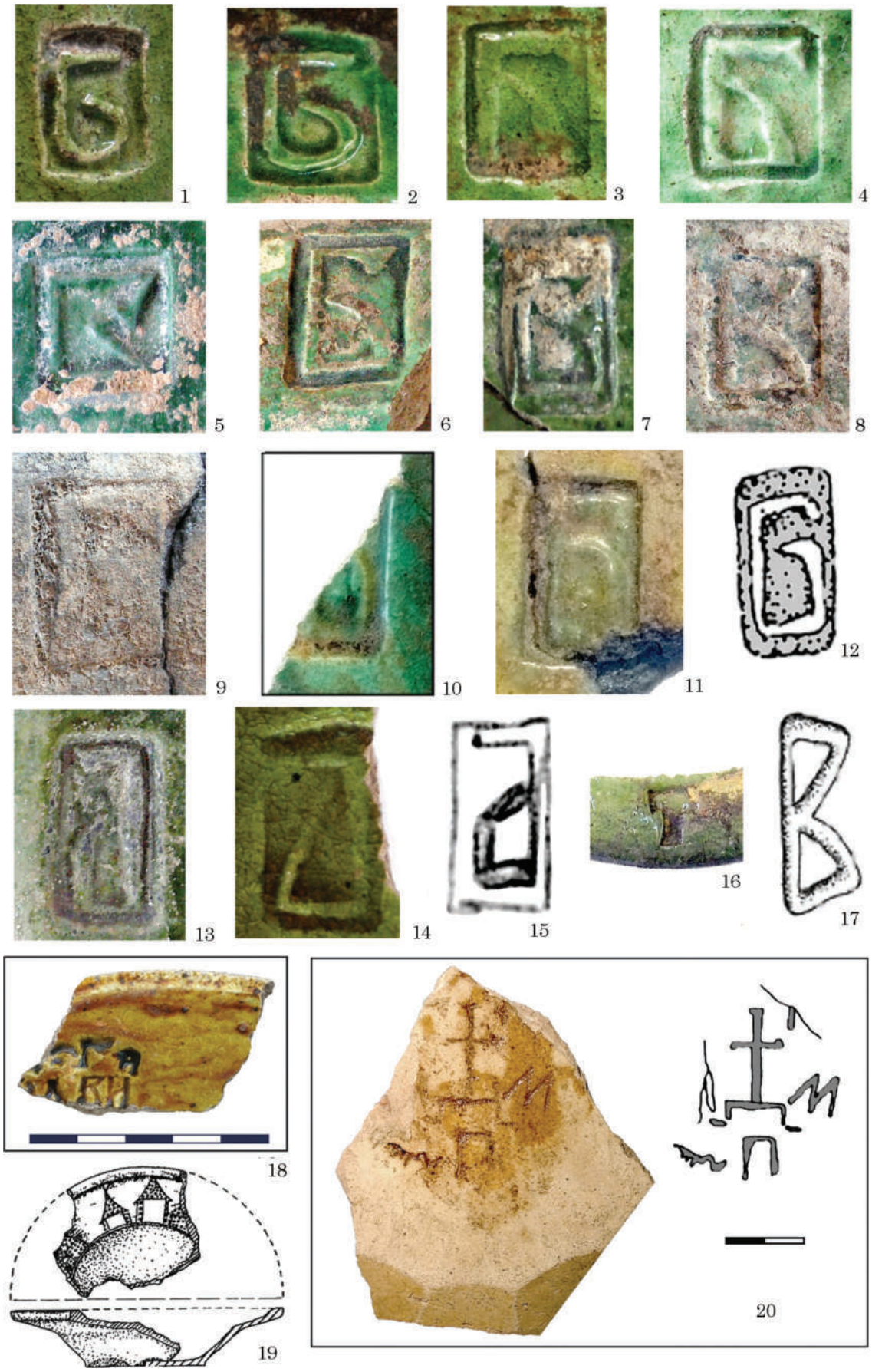

Рис. 318. Клейма, написи, монограми і скевоморфні зображення на посуді з Києва: 1—9, 13, 14, 16, 18—20 — Вознесенський монастир (19, 20 за: Івакін та ін. 2007b, рис. 3.1; Івакін та ін. 2007a, рис. 1: 2, 3); 10, 11 — МЗМ, 12 — Печерська гауптвахта (за: Балакін, Оногда 2008, рис. 5: 2); 15 — уроч. Видубичі, гончарний комплекс (за: Юра спр. 19, арк. 52), 17 — вул. Десятинна. 1—16, 18—20 — XVII ст.; 17 — XVIII ст.

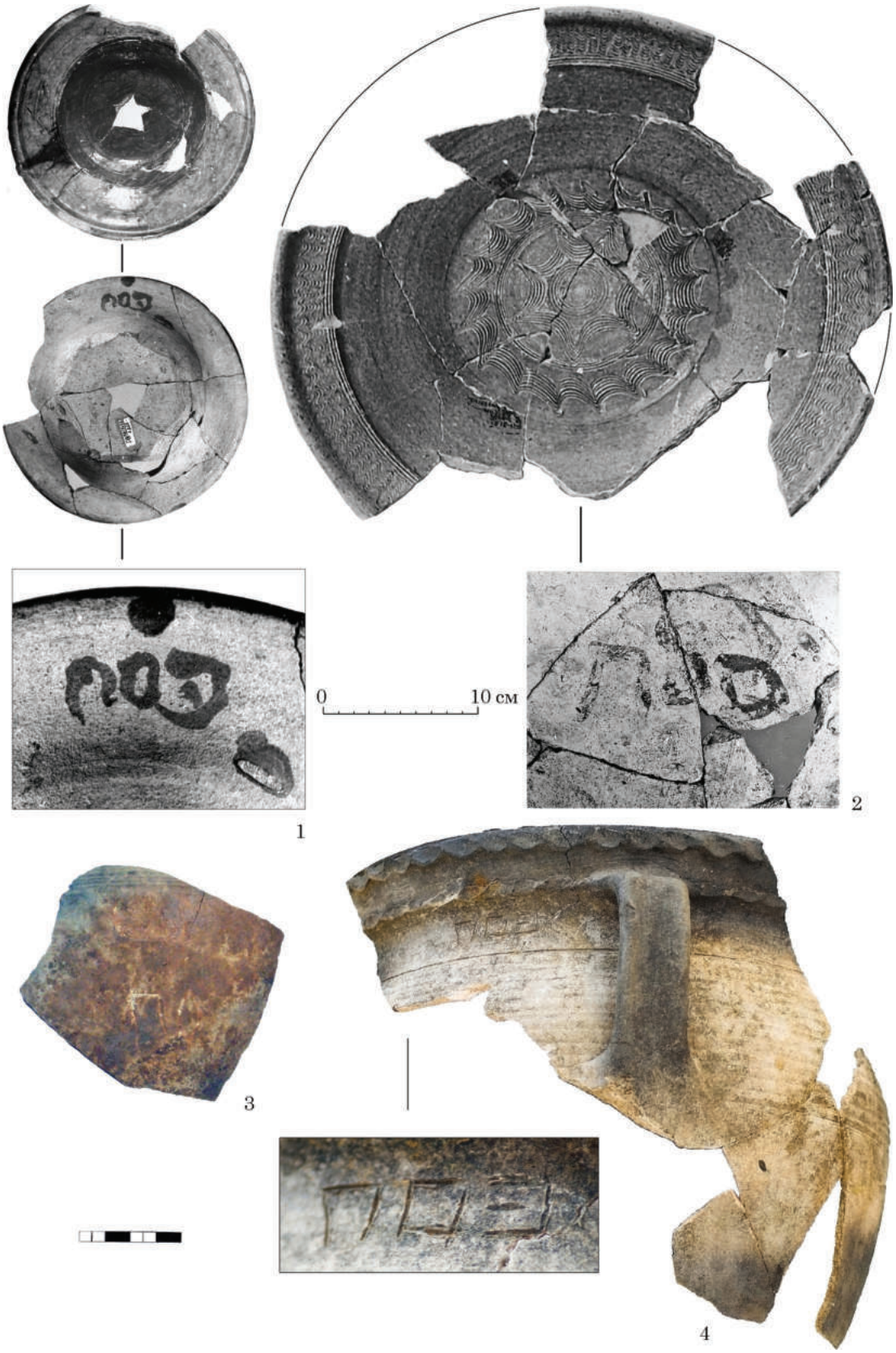

Рис. 319. Написи на посуді: 1, 2 — Біла Церква; 3 — МЗМ, Київ; 4 — Старий Арсенал, Київ. 1, 2, 4 — напис «Песах» на івриті; 3 — літери, схожі на «ПО»

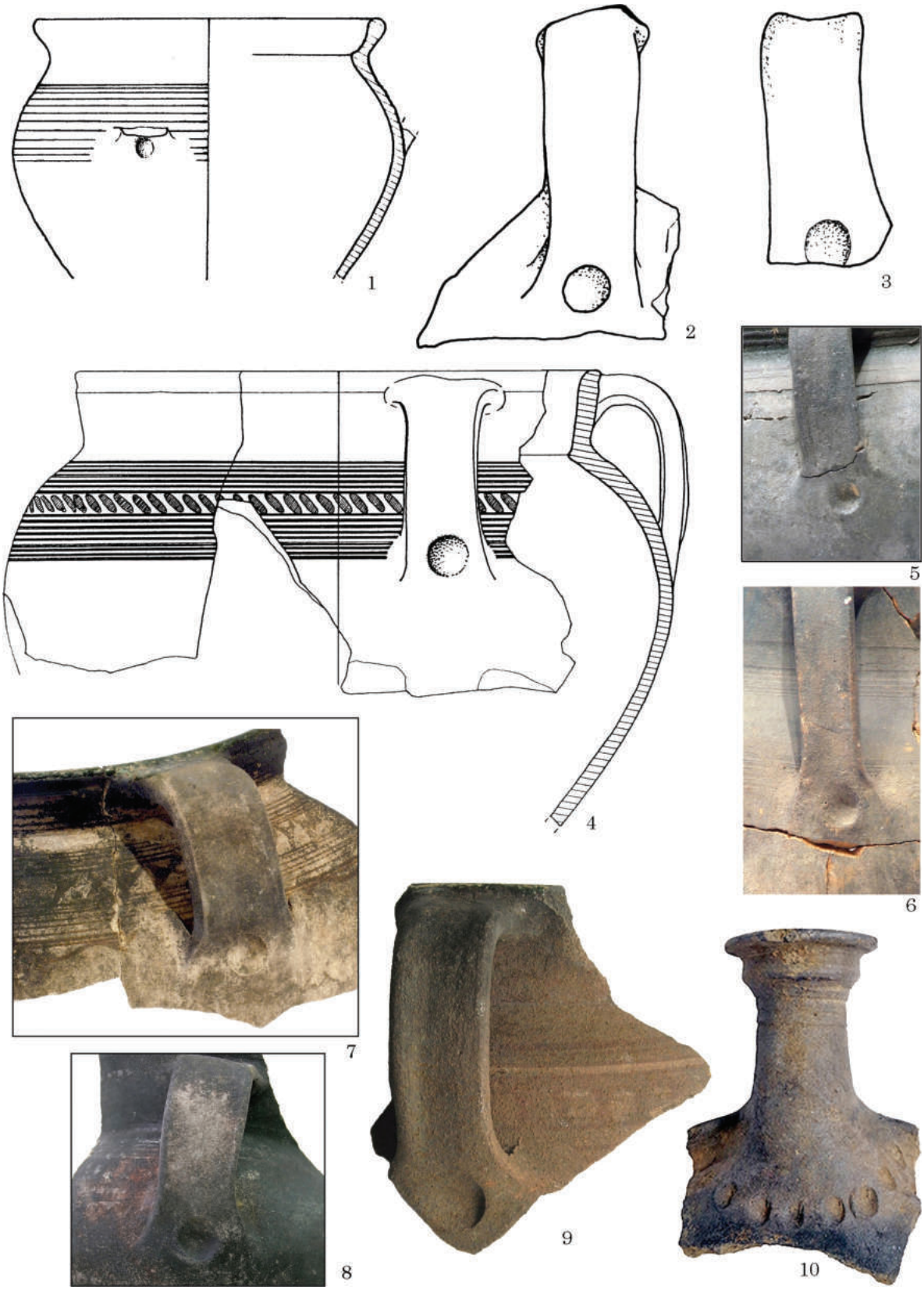

Рис. 320. Мітки під вухами горщиків і руркою ринки з Києва: 1 — уроч. Видубичі, гончарний комплекс; 2, 3, 6, 7 — МЗМ; 4 — вул. Велика Житомирська, 2; 5 — уроч. Гончарі-Кожум'яки; 8 — Старий Арсенал; 9 — вул. Спаська, 35; 10 — вул. Кирилівська, 37

Рис. 321. Мітки, хрестики і відбитки (?) на посуді: 2, 3, 6, 9 — МЗМ; 1, 4 — Вознесенський монастир; 5 — Софійська пл.; 7 — Микільський Полик; 8 — вул. Спаська, 35; 10, 11 — Вишгород

Рис. 322. Хронологічна таблиця розвитку поливяних технік орнаментації тарілок

ДОДАТКИ

Додаток **1**

КОМПЛЕКСИ КЕРАМІКИ, ВИКОРИСТАНІ У ДОСЛІДЖЕННІ

1.1. КАРТА

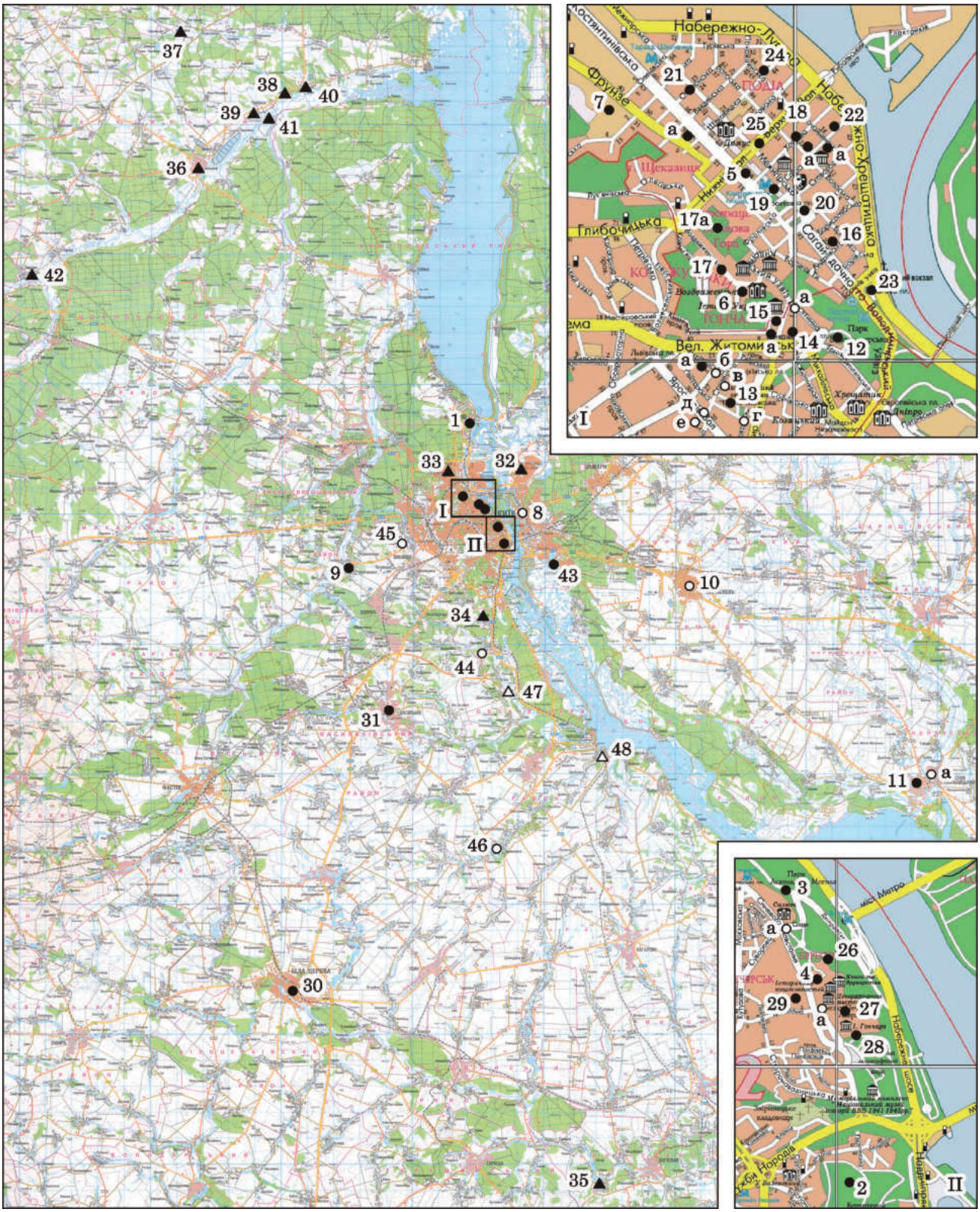
Набережно-Лугова
Костянтинівська
Фрунзе
Щекавиця
Глибочицька
Нижньо-Юрківська
Верхньо-Юрківська
Сагайдачного
Вел. Житомирська
Набережно-Хрещатицька
Поділ
Парк
Хрещатик
Майдан Незалежності
Київський міський державний історичний музей України
Нижній Замок
Замкова гора
Замкова
Замкова Гора
Замок
Замок Гора
Замок Гора
Замок Гора

1.2. КАТАЛОГ

Рік дослідження	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			Загальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
Керамічні матеріали з об'єктів, пов'язаних з гончарним виробництвом: № на карті, місце дослідження (автори розкопок і місце зберігання матеріалів або посилання на публікацію)											
1. Вишгород, вул. Межигірського Спаса (В. Козюба, Р. Орлов, ВІКЗ)											
2002	горн, я.	монета 1628	104	61	6	2	6	—	12	1	16
2. Київ, Видубичі (І. Мовчан, МІК)											
1971	р. 5, горни 1, 2, р. 4, глинище	монета 1608, археомагнітне датув. 1640, солід Христини 1632—1654	119	55	9	1	15	6	5	11	17
3. Київ, Аскольдова Могила (І. Мовчан, С. Климовський, МІК)											
1997	р. 1, горн, я., буд., р. 2 глинище?	деньга 174(9?)	103	66	7	1	8	1	7	1	12
4. Київ, пров. Лаврський (Г. Івакін, С. Балакін, НЗ КПЛ)											
2000	тр., горн	до 1706 — знесення Печерського містечка	21	13	1	1	3	—	1	1	1
5. Київ, вул. Костянтинівська, 6 (К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак, МІК)											
1974	горн	цегла-пальчатка	13	8	1	—	—	—	—	—	4
	к. ш.	XVII	13	4	2	—	4	—	1	—	2
6. Київ, Гончарі-Кожум'яки (Г. Івакін та ін., НФ ІА НАН України)											
1989	р. 5, горн	1 пол. XVII	35	28	—	—	1	—	4	1	1
	р. 4, горн і к. ш.	кін. XVII — 1 пол. XVIII	137	110	3	—	2	11	—	7	4
1990	тр. 3, горн	деньга 1733, 1747, полушка 1734	12	1	—	—	8	—	—	—	3
1992—	р. 13, горн	XVIII	2	2	—	—	—	—	—	—	—
1993	р. 14, к. ш. 1	солід Сигізмунда III 1626	6	6	—	—	—	—	—	—	—
	р. 14, горн, я., буд.	вкопані в к. ш. 1, (1 пол. XVII)	10	5	1	—	4	—	—	—	—
	р. 8, горни 1, 2	2 пол. XVIII	29	22	—	—	3	—	2	—	2
	р. 15, к. ш.	XVIII	2	—	—	—	2	—	—	—	—
	тр. 3, я. 2, 3	деньга 1735	5	—	—	—	5	—	—	—	—
	р. 12, буд.	деньга 1735	1	—	—	—	—	—	—	—	1
7. Київ, вул. Кирилівська, 37 (Г. Івакін та ін., НФ ІА НАН України)											
2016	к. ш. 2, об. 3	1 пол. XVIII	68	5	—	—	63	—	—	—	—
8. Микільська Слобідка (Оленич, Оленич 2018, НФ ІА НАН України)											
2017	2 горни	2 копійки 1843	16	7	3	—	—	3	1	—	2
9. Білогородка (Є. Ліньова, Кафедра археології КНУ ім. Т. Шевченка)											
1982	горн	1 пол. XVII	7	6	—	—	—	—	1	—	—
10. Бориспіль (Івакін та ін. 2020a, 2020b, 2022c, НФ ІА НАН України)											
2019	горн, к. ш.	2 боратинки 1660-і	11	11	—	—	—	—	—	—	—
11. Переяслав											
вул. Сікорського Михайла, 19 (О. Колибенко, НІЕЗ «Переяслав»)											
1994	горн	1 пол. XVII	14	14	—	—	—	—	—	—	—
вул. Мала Підвальна (Буйлук 1993, Сикорский и др. 1986)											
1986	горн	XVIII	12	3	—	—	9	—	—	—	—
Всього			740	427	33	5	133	21	34	22	65

Рік дослідження	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			Загальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
Кераміка з об'єктів житлово-господарської забудови, опрацьована у НФ ІА НАН України і музеях Київщини: № на карті, місце дослідження (автори розкопок, місце зберігання матеріалів)											
12. Київ, МЗМ (Г. Івакін та ін., ДІАЗ «Стародавній Київ»)											
1997—1999	ш. 2, буд, я.	литовський напівгріш 1548	36	23	2	1	—	—	4	2	4
	р. 1, буд. 3	кін. XV — поч. XVI	3	3	—	—	—	—	—	—	—
	ш. 4, я. 1	фаянс кінця XVIII	47	15	1	1	22	5	1		2
	ш. 4, я. 2	монети: 1 — 1658, 3 — копійки Петра I після 1699	36	7	—	—	14	7	6	1	1
	тр. 7, рів	2 монети: ризькі соліди Христини 1635 і 16?4	31	14	2	3	4	1	1	3	3
	тр. 7, я. 3—5, 7	кін. XVII — поч. XVIII	21	17	—	1	1	—	—	2	—
	тр. 7, я. 6	XVII	30	23	—	1	2	—	2	2	—
	Варв. корп., об. в колод., тр. 9, я.	1 пол. XVII	28	21	3	—	1	—	—	2	1
	тр. 2, я. 1, 2	3 литовські денарії Сигізмунда II Августа (1548—1572): 1556, 1557 і розвалений	38	38	—	—	—	—	—	—	—
	тр. 2, діл. 3, я. 1	3 монети: 1620; солід Густава II Адольфа 1622—1632; солід Христини 1632—1654	10	3	—	2	1	1	1	1	1
	р. 1, я. 4	1 пол. — сер. XVIII	23	8	1	—	10	2	—	—	2
	р. 1, я. 3	XVIII	9	8	—	—	1	—	—	—	—
	тр. 18, я. 1	2 коронні боратинки Яна II Казиміра 1649—1668	40	26	2	—	3	4	1	—	4
	тр. 18, я. 2	кін. XVII — поч. XVIII	4	—	—	—	1	1	—	1	1
13. Київ, територія НЗ Софія Київська (І. Тоцька та ін., НЗ «Софія Київська»)											
1973	Братський корпус, яма	до 1760 — спорудження Братського корпусу	58	18	1	1	24	—	4	—	10
1974	склепіння собору	ремонт кін. XVII — поч. XVIII?	2	2	—	—	—	—	—	—	—
різні	к. ш.	XVII—XVIII	10	2	—	1	3	—	—	1	3
13а. Київ, вул. Стрітенська, 9 (Я. Боровський та ін., МІК)											
1982	я.	монета 1 пол. XVIII	1	—	—	—	—	—	1	—	—
14. Київ, вул. Велика Житомирська, 2 (2002) і 2а (2003) (М. Іевлєв, В. Гончар, НФ ІА НАН України)											
2002	я. 2, 5а, 13, 14, об. 13, 14, 60	сер. XVII — поч. XVIII	50	39	—	2	—	6	1	1	1
	я. 7, 11, об. 17, 20	XVIII	15	7	—	—	4	1	1	2	—
	к. ш.	XVII—XVIII	26	10	—	3	6	2	1	2	2
2003	буд.	сер. XVII	14	12	1	—	—	1	—	—	—
15. Київ, пров. Десятинний, 3—5 (А. Козловський та ін., НФ ІА НАН України)											
2008—2009, 2012—2013	буд. 6	сер. XVI ст.	27	22	—	—	—	—	—	—	5
	буд. 7	3 динарії Олександра Ягелончика 1492—1506, копія полугроша Сигізмунда Августа 1545, полугрош Сигізмунда I 1515—1517, солід Карла Густава 1654—1660?	65	49	2	—	1	—	1	5	7
	буд. 8	сер. XVI	39	29	1	—	1	2	—	1	5
	я. 9	солід Христини 1636?, динарій Олександра Ягелончика або Сигізмунда II Августа 1545—1572, динарій Олександра Ягелончика 1492—1506	19	18	—	—	—	—	—	—	1
	я. 28	XVI	2	2	—	—	—	—	—	—	—
	к. ш.	XVI / XVII	24	19	—	—	1	1	1	—	2
15а. Київ, вул. Володимирська, 12 (І. Мовчан та ін., МІК)											
1993	я. 5	XVI	2	2	—	—	—	—	—	—	—

Рік дослідджень	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			Загальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
16. Київ, вул. Сагайдачного, 18 (Г. Івакін та ін., НФ ІА НАН України)											
1991	буд. 3, я. 2, 4	XVI	12	12	—	—	—	—	—	—	—
	буд. 1	1 пол. XVII	33	12	1	2	2	—	6	3	7
	я. 1	2 пол. XVIII	6	4	—	—	2	—	—	—	—
17. Київ, вул. Воздвиженська, 25 (Г. Івакін та ін., НФ ІА НАН України)											
1990	буд. 1	до пожежі 1811, скарб з 14 п'ятаків 1759—1790	2	2	—	—	—	—	—	—	—
17а. Замкова гора (І. Мовчан, С. Климовський, НФ ІА НАН України)											
1999	об?	1 пол. XVII	17	11	—	1	1	—	1	—	3
	к. ш.	XVI	19	19	—	—	—	—	—	—	—
18. Київ, вул. Хорива, 30 (В. Зоценко та ін., НЗ «Софія Київська»)											
1985	буд. 1	1 пол. XVII	20	17	—	—	2	1	—	—	—
	я. 5	2 пол. XVII	3	—	—	—	1	2	—	—	—
	яма 1, 3, ж., к. ш.	XVII	8	—	—	—	2	2	1	3	—
18а. Київ, вул. Волоська, 16—17 (К. Гупало та ін., МІК)											
1971—1974	к. ш.	XVIII	4	—	—	—	3	1	—	—	—
19. Київ, вул. Братська, 17—19 (М. Сагайдак, В. Тимощук та ін., НФ ІА НАН України)											
1993	буд. 3, к. ш.	13 монет: 2 — 1622 і 1623, 1 — боратинка 1661, 10 — ризькі соліди Христини 1632—1654, фальшиві?	3	—	—	—	2	—	—	1	—
20. Київ, Контрактова пл., 2 (М. Сагайдак, М. Сергеєва та ін., НФ ІА НАН України)											
1996	я. 1	до побудови Грецького монастиря 1741, 2 монети 2 пол. XVII: солід і рос. Олексія Михайловича	4	1	—	—	1	—	—	—	2
21. Київ, вул. Оболонська, 12 (М. Сагайдак, М. Сергеєва, НФ ІА НАН України)											
1993	буд. 14	біле фабричне скло	3	—	—	—	3	—	—	—	—
21а. Щекавицька, 7-10 (МІК)											
1998	р. 1, я. 5	2 пол. XVIII	1	—	—	—	1	—	—	—	—
22. Київ, вул. Спаська, 35 (М. Сагайдак, Н. Хамайко, НФ ІА НАН України)											
2008—2009	буд. 1	до пожежі 1811	201	135	18	—	15	7	7	3	16
	я. 10	кін. XVII — поч. XVIII	58	39	2	1	8	4	—	—	4
	к. ш.	поч. XIX	1	—	—	—	1	—	—	—	—
22а. вул. Спаська (кол. Героїв Трипілля), 24 (Л. Пекарська, С. Климовський, МІК)											
1990	буд. 1	монети 1735, 1738	8	—	—	—	7	—	—	—	1
	я. 1	1 пол. XVIII	6	1	—	—	1	—	1	2	1
23. Київ, вул. Сагайдачного, 1 (С. Тараненко, НФ ІА НАН України)											
2011	об. 1	фаянс, XIX	2	—	—	—	2	—	—	—	—
	к. ш.	Те саме	10	5	—	—	5	—	—	—	—
24. Київ, вул. Щекавицька, 53 (С. Тараненко, НФ ІА НАН України)											
2010	к. ш.	фарфор, фаянс, кам. маса, XIX	55	16	8	—	10	19	1	—	1
25. Київ, вул. Верхній Вал, 10а (М. Сагайдак, Д. Пефтіць, НФ ІА НАН України)											
2011	р. 1, сп. 1, 2, 6	XVIII	70	33	—	1	17	2	6	—	11
	к. ш.	XVI—XVIII	36	19	—	—	6	—	—	—	11
7. Київ, вул. Кирилівська, 37 (Г. Івакін та ін., НФ ІА НАН України)											
2016	об. 1	5 коп. 1765, полушка 1731	3	—	—	—	1	—	1	—	1
	об. 2	вкопаний в к. ш. 2	3	2	—	—	—	—	—	—	1
	об. 8	солід Густава Адольфа 1611—1632	22	13	1	—	1	—	2	—	5

Рік дослі-джень	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			За-гальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
	к. ш. 2	над об. 8, солід Густава Адольфа 1611—1632, солід XVII (шведські володіння в Балтиці), півторак 1622, 2 копійки Петра I	34	20	—	—	6	—	—	5	3
26. Київ, церква Спаса на Берестові (В. Харламов, В. Гончар, НЗ КПЛ)											
1989	буд.	під валом поч. XVIII, 2 монети 1623 і 1626	64	35	1	—	6	—	1	20	1
27. Київ, КПЛ (С. Балакін та ін., НЗ КПЛ)											
Різні	різні	XV—XVI	12	6	2	—	—	1	2	—	1
29. Київ, Старий Арсенал (Вознесенський монастир) (Г. Івакін та ін., Мистецький Арсенал)											
2005—2009	р. 3, я. 3	поч. XVII — 1711 (переведення монастиря на Поділ), соліди Густава Адольфа 1621—1632, Христини 1632—1654, Сигізмунда III 1587—1632, Яна Казимира 1648—1664, мало рос. монет кін. XVII — поч. XVIII	462	225	70	4	79	25	20	3	36
	р. 3, я. 5		232	142	15	10	34	15	4	—	12
	р. 3, я. 11		53	32	—	2	8	1	1	4	5
	р. 3, об. 3		623	479	1	11	50	22	21	4	35
	р. 3, об. 6		229	135	12	6	19	12	36	—	9
	р. 3, об. 7		146	94	11	—	18	2	15	—	6
	р. 3, об. 8		175	123	4	1	21	7	7	6	6
	р. 3, об. 20		91	59	—	1	9	6	8	—	8
	р. 3, об. 21		67	43	3	1	9	3	2	1	5
	р. 3, об. 23		184	139	2	3	8	7	13	3	9
	р. 3, об. 24		165	122	4	1	10	2	17	1	8
	р. 3, об. 10, 13, 19, 25—29, я. 12—14		54	3	3	4	24	3	4	5	1
	р. 1, об. 3, 12б		22	20	—	1	—	—	—	1	—
	р. 1, об. 1, 2, 4, 21а, 24, я. 10, 11, 16, 21а, 22		36	13	2	4	13	5	1	7	4
	р. 4, об. 1—3, 6, 8, 9, 11, я. 1, 6		80	12	9	7	17	2	2	31	4
	р. 2, об. 1, 4, 6		4	5	—	—	1	—	—	3	—
	корпус, об.		9	—	1	—	3	1	—	4	—
	ш. 6, об. 1	до 1784 (буд. Арсеналу)	23	—	—	—	21	—	1	1	—
30. Біла Церква, вул. Гагаріна (О. Стародуб, БКМ)											
1996	р. 4, сп. 1	кін. XVI	5	4	—	—	—	1	—	—	—
	р. 4, сп. 2		26	26	—	—	—	—	—	—	—
	р. 4, сп. 4		6	5	—	—	—	—	—	1	—
30. Біла Церква, Замкова гора (А. Петраускас, М. Квітницький та ін., БКМ)											
2011	р. 1, об. 1	впущений у вал 1664, 2 соліди Яна Казимира 1664	4	1	—	—	—	—	1	—	2
	р 1, об. 2	впущений у вал 1664, солід Яна Казимира 166?	13	12	—	—	1	—	—	—	—
	р. 1, об. 3	частково перекритий валом 1664, 15 боратинок Яна Казимира 1661, 1664, 1665, солід Сигізмунда III, солід Христини, солід Карла Густава 1660	85	46	8	—	13	2	4	1	11
	р. 1, об. 10	2 пол. XVII	4	4	1	—	—	1	—	—	—
	р. 1, об. 12	казарма 1709—1711, частково зрізав об. 3	15	7	—	—	4	—	—	—	4
	к. ш.	2 пол. XVII	45	29	1	—	5	—	4	1	5
	р. 2, об. 2	солід Яна Казимира 166?	15	4	1	1	2	2	2	—	3
	р. 2, об. 6	півгріш Яна Ольбрахта 1492—1501	4	1	—	—	—	—	1	2	—
	р. 2, об. 9	6 солідів Яна Казимира 1664—1666	39	28	2	1	2	—	1	2	3

Рік дослідження	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			Загальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
	р. 2, об. 10	подвійний литовський денарій Сигізмунда III 1621, 3 соліди Христини, солід Фрідріха Вільгельма 165(4?), над плямою котл. 2 соліди Христини 164[5—7?], 7 солідів Яна Казимира 1664 і 1666, репліка на боратинку 166[4?]	37	23	4	—	8	1	1	—	—
	р. 2, об. 13	впущений в об. 10, солід Яна Казимира	23	16	1	—	2	—	1	1	2
	р. 2, об. 16	11 солідів Яна Казимира 1660—1666, репліка на боратинку 1661	84	57	6	1	7	3	6	3	1
	р. 2, об. 19	кін. XVI	11	11	—	—	—	—	—	—	—
	р. 2, об. 19а	сер. XVIII	21	14	1	—	2	—	2	1	1
31. Васильків (Р. Орлов, О. Стародуб, БКМ)											
1994	р. 1, я. 5	XVI / XVII	29	16	—	—	—	—	2	—	—
	р. посад, я. 6		3	2	—	—	—	1	—	—	—
Всього			4567	2798	211	80	596	197	232	149	304
Разом з об'єктами гончарного виробництва			5307	3225	244	85	729	218	266	171	369
Матеріали археологічних розвідок											
32, 33. Київ (В. Козюба, НФ ІА НАН України)											
2012	32. Троєщина	XVIII	15	5	5	—	2	2	—	—	1
2014	Троєщина, 10		15	6	4	—	2	1	—	—	2
2017	33. Пріорка		7	6	—	—	—	—	—	—	1
34. Лісники (2005 — І. Готун та ін., 2017 — Ю. Толкачов та ін., НФ ІА НАН України)											
2005	замчище Корецьких	з 1596 — 1 пол. XVII за писем. джер., солід 1660	98	70	5	—	5	3	3	1	11
2017	центр	XVI—XVIII	46	23	5	—	14	—	—	—	4
35. Дибинці (А. Борисов, НФ ІА НАН України)											
2016	ур. Зацерква центр, вул. Миру	цехові гончарні книги з 1744, XVI — поч. XX	56	16	6	—	—	32	1	—	1
36—42. Іванківський р-н (Л. Чміль, В. Козюба та ін., НФ ІА НАН України)											
2013	36. Іванків 1	замок кін. XVI; кін. XVI — XVIII	18	13	1	—	2	—	1	—	1
2014	37. Красилівка	пос. старообрядців з 1770-х	29	17	6	—	—	6	—	—	—
2016	38. Хочева	XVII	10	10	—	—	—	—	—	—	—
	39. Прибірськ		12	10	2	—	—	—	—	—	—
2019	40. Оране		20	16	1	—	1	—	1	—	1
2019	41. Воропаївка		20	13	2	—	4	—	—	—	1
2020	42. Зарудддя		30	19	3	—	3	1	2	—	2
43. Бортничі (В. Козюба та ін., НФ ІА НАН України)											
2014	об.	XVI	17	17	—	—	—	—	—	—	—
Керамічний посуд з об'єктів житлово-господарської забудови, взятий з публікацій і архівних матеріалів: № на карті, місце дослідження (посилання на джерело)											
Київ, Верхнє місто											
13б. Вул. Олеся Гончара, 17-23 (Крижановський 2012)											
2009	я. 7	2 пол. XVIII	8	7	1	—	—	—	—	—	—
13в. Ріг вул. Стрілецької і пров. Георгіївського (Івакін та ін. 2022а)											
2020	об. 2	2 пол. XVIII	4	4	—	—	—	—	—	—	—
	об. 6		2	—	—	—	2	—	—	—	—
	об. 13		13	10	1	—	—	—	1	1	—
	об. 24		5	3	—	—	2	—	—	—	—

Рік дослі-джень	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			За-гальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
13г. вул. Золотоворітська, 13 (Мовчан та ін. 2001a)											
2000	буд.	2 пол. XVIII	3	2	—	—	1	—	—	—	—
13д. Вул. Ярославів Вал, 24-24а (Мовчан та ін. 2003, с. 200)											
2001	буд. 4	деньга 1736	7	1	—	—	2	—	2	1	1
13е. Вул. І. Франка, 4б (Мовчан, Козловський, Івлев 2006)											
2004—2005	я. 1	XVIII	14	12	—	—	—	—	—	—	2
	я. 2	2 коп. 1812	5	4	—	—	—	1	—	—	—
14а. Вул. Десятинна, 1/3 і 11а та вул Михайлівська, 24а (Крижанівський 2013)											
2000—2009	я. 2	XVIII	9	3	1	—	3	2	—	—	—
	буд. 2		10	10	—	—	—	—	—	—	—
	буд. 1		3	1	—	—	1	—	—	—	1
15. Вул. Володимирська, Велика Житомирська, Трьохсвятительська (особистий архів О. Попельницької)											
1946, 1955	об., к. ш.	XVIII	58	5	—	—	43	1	3	3	3
17а. Замкова гора (особистий архів О. Попельницької)											
1940	к. ш.	XVI	5	1	—	—	—	—	—	—	4
Київ, Печерськ											
3а. Пл. Слави (Мовчан та ін. 2001b)											
2000	я.	1 пол. XVIII	3	2	—	—	1	—	—	—	—
	буд.	1 пол. XVII	8	5	—	—	—	—	—	3	—
27. КПЛ (Балакін 2005, 2007b, Балакін, Зажигалов 2011)											
2004	корп. 57, ш. 3, ж.	XVIII	2	1	—	—	1	—	—	—	—
1999	корп. 6, я.		22	9	1	1	5	—	—	—	6
2010	ш. 3, я.	кін. XVIII — поч. XIX	4	2	—	—	—	1	—	—	1
27. КПЛ (Івакін, Балакін 2001b, с. 118)											
2000	сп.	напівгріш Олександра Ягелончика 1501—1506	5	3	1	—	—	—	1	—	—
	я.	денарії Сигізмунда I 1506—1548, Сигізмунда II Августа 1556	3	2	—	—	—	—	1	—	—
27. КПЛ (Гущина 2013)											
різні	об.	XVII—XVIII	18	—	—	—	—	—	—	18	—
27а. Вул. Лаврська, траншея біля зовнішньої стіни КПЛ (Балакин, Сыромятников 1991, 1992)											
1991	буд. 1	XVII	3	2	1	—	—	—	—	—	—
	буд. 4	кін. XVI	7	5	—	—	—	—	1	—	1
	буд. 5		14	10	1	—	—	1	1	—	1
	буд. 7	XVII	5	3	—	—	1	—	1	—	—
	буд. 8	XVI	10	8	2	—	—	—	—	—	—
	буд. 11в		16	14	1	—	—	—	—	—	1
	буд. 12		7	7	—	—	—	—	—	—	—
	буд. 15	XVII	9	2	—	—	2	1	1	1	2
	буд. 16		2	2	—	—	—	—	—	—	—
28. Печерськ, Гауптвахта (Балакін, Оногда 2008)											
1988	2 сп., ями	кін. XVII — 1 пол. XVIII	8	7	—	—	1	—	—	1	1
29. Старий Арсенал (Оногда 2015a, с. 148, 2018)											
2005	р. 1, об. 3	2 денарії ВКЛ Олександра Ягелончика 1492—1506, акче Менглі-Гірея 1481/2	7	7	—	—	—	—	—	—	—
2006	корп., об. 55	угорський денарій 2 пол. XVI	6	6	—	—	—	—	—	—	—
2005	р. 2, об. 12б	кін. XV — поч. XVI	20	14	2	—	—	—	—	1	3

Додаток 1. **КОМПЛЕКСИ КЕРАМІКИ, ВИКОРИСТАНІ У ДОСЛІДЖЕННІ**

Рік дослідджень	Об'єкт	Датуючі речі й обставини, дата за керамікою (р., ст.)	Кількість обробленого керамічного посуду								
			Загальна	За різновидами							
				Горщики	Макітри	Ринки	Тарілки	Миски	Глеки	Посуд / пиття	Інші
29. Старий Арсенал (Івакін та ін. 2009b, с. 120; 2007a)											
2007	р. 3, об. 14	XVI	6	6	—	—	—	—	—	—	—
2006	корп., об.	XVII — поч. XVIII	6	3	—	—	2	—	—	1	—
44. Ходосівка-Снігурове (Івакін В. та ін. 2022b)											
2020	я., к. ш.	XVII	45	36	3	—	—	—	1	—	5
45. Софійська Борщагівка (Готун, Петраускас, Шевцова 1997)											
1993	я. 71	XVII	5	3	—	—	—	1	—	—	1
46. Германівка (Квітницький 2010)											
2008	к. ш.	XVI—XVIII		19	—	—	2	3	—	—	—
47. В. Дмитровичі (Квітницький, Кузьмук 2005)											
2004	буд.	1 пол. XVIII	4	3	—	—	—	—	1	—	—
48. Трипілля (Відейко 2007$ Відейко, Слєсарєв, Відейко 2020)											
2007, 2018	к. ш.	XVI—XVIII	18	13	1	—	—	4	—	—	—
11а. Переяслав											
Там само (Юрченко, Вовкодав 2004, с. 32)											
1987, 1989	3 я., к. ш.	денарій Олександра Ягелончика 1492—1506, XVI — поч. XVII	21	21	—	—	—	—	—	—	—
Там само (Бузян, Тетеря, 2014, с. 98)											
2009	ж.	сер. XVIII	12	5	—	1	1	—	1	2	2
Там само (Івакін та ін. 2022d, с. 132-134, Прядко та ін. 2021, с. 88)											
2020	ж.	боратинка 1690-і	10	6	—	—	1	—	2	—	1
	сп.	2 мідні монети лусочки	10	6	—	—	1	—	—	1	2
30. Біла Церква (Орлов 1981)											
1981	буд. 6	XVII	2	—	—	—	2	—	—	—	
	р. 1, буд. 11	XVI	8	7	—	—	—	—	—	—	1

Додаток **2**

СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ

2.1. ТАБЛИЦІ

Таблиця 1. Характеристики варіаційних рядів розмірів горщиків

Характеристики	Розміри							
	Р 1	Р 2	Р 3	Р 4	Р 5	Р 6	Р 7	Р 8
кількість показника	1376	1377	548	234	175	1541	553	188
середнє арифметичне	17,15	15,84	19,45	10,07	15,67	2,21	4,18	9,55
максимальне значення	28,9	28,1	36,4	16,3	29	4,8	10	19,7
мінімальне значення	7,8	6,8	8,8	4,4	7,3	0,7	1,2	3,8
дисперсія	13,30	13,38	25,54	5,73	21,95	0,25	1,91	12,23
стандартне відхилення	3,65	3,66	5,05	2,39	4,69	0,50	1,38	3,50
асиметрія	0,16	0,17	0,23	0,10	0,41	1,12	0,64	0,42
ексцес	–0,30	–0,29	–0,68	–0,74	–0,33	2,27	0,76	–0,53
мода	20	19	13,6	10	14	2	3,8	10
варіація	0,21	0,23	0,26	0,24	0,30	0,23	0,33	0,37

Таблиця 2. Характеристики варіаційних рядів пропорцій і об'ємів горщиків
(Vц — об'єм цілого, Vвч — об'єм верхньої частини)

Характеристики	Пропорції								Об'єм	
	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	И	Vц	Vвч
кількість показника	1375	1375	531	532	171	171	533	188	171	534
середнє арифметичне	0,15	0,30	0,21	0,55	0,85	0,72	0,29	0,46	3,31	1,59
максимальне значення	0,44	0,83	0,46	1,33	1,19	1,57	0,72	0,81	11,14	6,60
мінімальне значення	0,05	–0,09	0,10	0,20	0,60	0,41	–0,03	0,25	0,56	0,15
дисперсія	0,003	0,02	0,00	0,02	0,01	0,04	0,01	0,01	6,4	1,15
стандартне відхилення	0,05	0,14	0,04	0,15	0,09	0,21	0,12	0,08	2,53	1,07
асиметрія	1,30	0,30	0,74	0,78	0,27	1,08	0,21	0,93	1,12	1,13
ексцес	2,20	0,29	2,18	1,82	0,89	1,19	0,15	2,61	0,56	1,15
мода	0,13	0,25	0,25	0,43	0,86	0,50	0,25	0,50	—	—
варіаці	0,34	0,46	0,21	0,27	0,11	0,29	0,41	0,18	0,76	0,67

Таблиця 3. Характеристики варіаційних рядів розмірів тарілок

Характеристики	Розміри							
	Р 1	Р 2	Р 3	Р 4	Р 5	Р 6	Р 7	Р 8
кількість показника	267	267	237	164	151	313	241	159
середнє арифметичне	26,77	25,83	17,92	11,89	6,53	1,20	1,88	3,43
максимальне значення	39,80	36,20	28,40	23,60	9,40	3,40	4,50	7,30
мінімальне значення	14,00	13,50	7,10	4,70	3,00	—	0,05	1,30
дисперсія	16,66	16,43	13,51	6,84	1,44	0,48	0,68	0,98
стандартне відхилення	4,08	4,05	3,68	2,62	1,20	0,70	0,82	0,99
асиметрія	–0,52	–0,69	–0,12	0,22	–0,34	1,06	0,41	0,44
ексцес	0,63	0,51	–0,02	1,88	0,10	0,68	0,01	0,60
мода	28,00	26,20	13,20	12,00	6,00	0,60	2,20	4,00
варіація	0,15	0,16	0,21	0,22	0,18	0,58	0,44	0,29

Таблиця 4. Характеристики варіаційних рядів пропорцій і об'єму тарілок

Характеристики	Пропорції							Об'єм
	А	Б	В	Г	Д	Е	И	Vц
кількість показника	151	230	155	231	151	150	155	150
середнє арифметичне	0,45	0,68	0,67	0,49	0,24	0,98	0,88	1,50
максимальне значення	0,59	0,86	0,90	0,92	0,33	2,62	1,59	3,27
мінімальне значення	0,30	0,47	0,38	0,00	0,14	0,30	0,22	0,22
дисперсія	0,00	0,01	0,01	0,02	0,00	0,24	0,07	0,40
стандартне відхилення	0,06	0,07	0,09	0,15	0,04	0,49	0,27	0,64
асиметрія	0,04	0,02	–0,18	–0,10	–0,32	0,91	0,39	0,12
ексцес	–0,20	–0,01	–0,14	0,05	0,02	0,47	–0,15	–0,24
мода	0,45	0,67	0,67	0,50	0,25	1,00	0,50	—
варіація	0,13	0,11	0,14	0,31	0,15	0,50	0,31	0,42

Таблиця 5. Розподіл горщиків з об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал) за конструктивними особливостями

Об'єм вибірки	Ознаки		Кількість, m	Частота, w
887	вінця	ромб	7	0,01
		валик	163	0,18
		борозна+ прямий	717	0,81
887	верх вінець	защипи	75	0,08
		карбування	42	0,05
		б. о.	770	0,87
853	плече	рифлення	279	0,33
		б. о.	574	0,67
441	дно	б. о.	439	0,99
		утор	2	0,01

Таблиця 6. Розподіл горщиків з об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал, Київ) за технологічними ознаками

Об'єм вибірки	Ознаки		Кількість, m	Частота, w
1613	випал	окислюючий	1576	0,98
		відновлюючий	37	0,02
1576, окислюючого випалу	місце поливи	внутрішня поверхня	389	0,25
		крайкування	155	0,10
		відсутня	1032	0,65
383, полив'яні	колір поливи	зелена	219	0,57
		коричнева	152	0,40
		жовта	12	0,03

Таблиця 7. Орнаменти на вінцях і плечах горщиків окислюючого і відновлюючого випалу

Ріновиди орнаментів	Кількість	Частота
Горщики окислюючого випалу з описко́ю	**501**	**1,00**
Одна—дві лінії	122	0,24
Смуга з кількох ліній	12	0,02
Хвиля (фестон, галочка, кома)	189	0,38
Зубці	44	0,09
Окремі елементи (овали, риски, плями тощо)	134	0,27
Димлені горщики декоровані	**173**	**1,00**
Ритовані (лінії, хвилі, насічки)	80	0,46
+ відтиски колісця	77	0,45
лискування	16	0,09

Таблиця 8. Розподіл наявності описки відповідно до різновидів вінець і плечей горщиків (кількість і частка серед фрагментів, у яких можна визначити наявність описки)

Орнаментальні ознаки	Ознаки вінець: кількість / частота				Ознаки плечей: кількість / частота		
	ромб	валик	борозна	прямі	рифлення	б. о.	лавка
наявність описки на вінцях	—	142 / 0,65	171 / 0,94	292 / 0,84	61 / 0,46	254 / 0,83	54 / 0,82
наявність описки на плечах	13 / 0,27	120 / 0,86	143 / 0,97	245 / 0,89	121 / 0,76	280 / 0,90	68 / 0,99

Таблиця 9. Розподіл морфологічних і технологічних ознак тарілок

Ознаки і об'єм вибірки			Кількість	Частота
Морфологія	Денце, 172	зрізи	53	0,31
		без особливостей	55	0,32
		утор	62	0,36
		піддон	2	0,01
	Вінця, 315	валик	124	0,39
		горизонтальний	33	0,10
		зовнішній загин	45	0,14
		манжет	65	0,21
		вертикальний	48	0,15
	Перехід крис у дзеркало, 255	ребро	185	0,73
		плавний перехід	70	0,27
Техніка орнаментації, 329	Полива кольорова	хвиля + коліщатко	35	0,36
		штамп	20	0,20
		без орнаменту	43	0,44
		разом	98	1,00 (0,30)
	Підполив'яна мальовка	ріжкування	113	0,75
		фляндрівка	38	0,25
		разом	151	1,00 (0,46)
	Надполив'яна мальовка (емаль)		1	0,004
	Неполив'яні	ріжкування безполив'яне	13	0,04
		описка	49	0,15
		димлені	17	0,05

Таблиця 10. Розподіл тарілок з об'єктів Вознесенського монастиря (Старий Арсенал, Київ) за якісними ознаками

Ознаки і об'єм вибірки			Кількість	Частота
конструктивні	денце, 106	зрізи	52	0,49
		б. о.	49	0,46
		утор	3	0,03
		піддон	2	0,02
	вінця, 165	валик	154	0,93
		горизонтальний	9	0,05
		зовнішній загин	2	0,01
	ребро, 150	виражене	124	0,82
		виступ	20	0,13
		невиражене	6	0,05
техніка орнаментації, 228	полива кольорова	жовта + зелена	95	0,41
		зелена	14	0,06
		жовто-коричнева	4	0,02
		жовто-сіра	1	0,01
		разом	114	0,50
	ріжкування	підполив'яне	84	0,37
		безполив'яне	2	0,01
		разом	86	0,38
	описка	описка	9	0,04
		описка+крайкування	19	0,08
		разом	28	0,12
види орнаментів серед технік орнаментації, 200	полива кольорова	без орнаменту	12	0,11
		хвиля багаторядна	64	0,56
		коліщатко	22	0,19
		хвиля + коліщатко	14	0,12
		штампи окремі	2	0,02
		разом	114	1,00
	мальовка	ріжкування	84	0,98
		ріжкув. + мармурування	1	0,01
		ріжкування + штамп	1	0,01
		разом	86	1,00

Таблиця 11. Кореляційні коефіцієнти розмірів, пропорцій і об'єму горщиків:
напівжирним виділено середні і сильні позитивні зв'язки (понад 0,25), *курсивом* — негативні

Ознака	P 1	P 2	P 3	P 4	P 5	P 6	P 7	P 8	A	Б	B	Г	Д	Е	Ж	И	V цілого
P 1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 2	0,99	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 3	**0,93**	**0,95**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 4	**0,87**	**0,88**	**0,89**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 5	**0,85**	**0,86**	**0,93**	**0,83**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 6	0,07	0,02	0,02	0,18	0,08	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 7	**0,67**	**0,69**	**0,82**	**0,75**	**0,91**	–0,01	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
P 8	**0,83**	**0,86**	**0,92**	**0,77**	**0,98**	–0,07	**0,84**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
A	*–0,66*	*–0,70*	*–0,66*	*–0,50*	*–0,55*	**0,65**	*–0,50*	*–0,65*	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Б	0,04	–0,09	–0,20	–0,23	*–0,25*	*–0,26*	–0,17	–0,22	–0,11	—	—	—	—	—	—	—	—
B	–0,10	–0,09	0,04	0,06	**0,27**	–0,05	**0,58**	0,15	0,05	–0,01	—	—	—	—	—	—	—
Г	0,07	0,10	**0,32**	**0,30**	**0,28**	–0,01	0,11	**0,33**	–0,08	–0,19	*–0,27*	—	—	—	—	—	—
Д	–0,04	–0,04	0,03	–0,01	**0,38**	0,18	**0,34**	**0,34**	0,17	–0,14	**0,56**	–0,11	—	—	—	—	—
Е	*–0,52*	*–0,57*	*–0,58*	*–0,43*	*–0,58*	**0,43**	*–0,33*	*–0,72*	**0,74**	0,05	**0,31**	*–0,39*	–0,14	—	—	—	—
Ж	**0,35**	**0,42**	**0,64**	**0,54**	**0,63**	*–0,28*	**0,56**	**0,67**	*–0,50*	*–0,29*	0,09	**0,80**	0,03	*–0,57*	—	—	—
И	–0,03	–0,03	–0,06	*–0,30*	–0,24	–0,10	–0,09	*–0,28*	–0,05	0,12	–0,07	0,00	*–0,60*	**0,29**	0,00	—	—
V цілого	**0,90**	**0,92**	**0,96**	**0,87**	**0,94**	0,07	**0,86**	**0,92**	*–0,57*	–0,24	0,13	**0,26**	0,13	*–0,52*	**0,58**	–0,11	—
V верхньої частини	**0,89**	**0,90**	**0,95**	**0,87**	**0,92**	0,12	**0,87**	**0,87**	*–0,53*	–0,20	0,17	0,17	0,11	*–0,43*	**0,50**	–0,06	**0,98**

Таблиця 12 (А). Вихідні дані для розрахунку взаємозв'язку ознак за конструктивними особливостями горщиків, кількість

Ознаки		Вінця					Разом
		Виїмка	Ромб	Валик	Борозна	Прямий	
Шийка	Плавна	91	180	145	19	20	455
	Перегин	8	4	128	54	58	252
	Ребро	0	1	57	151	435	644
	Виступ	0	0	1	29	108	138
Разом		**99**	**185**	**331**	**253**	**621**	**1489**
Верх вінець	Защипи	15	34	81	5	16	151
	Карбування	0	0	20	15	15	50
	Без особливостей	85	153	249	251	602	1340
Разом		**100**	**187**	**350**	**271**	**633**	**1541**
Плече	Рифлення	41	63	186	40	11	341
	Без особливостей	19	57	54	146	334	610
	Лавка	0	0	0	12	157	169
Разом		**60**	**120**	**240**	**198**	**502**	**1120**
Денце	Без особливостей	5	9	43	22	21	100
	Утор	0	0	1	15	50	66
Разом		**5**	**9**	**44**	**37**	**71**	**166**

Продовження табл. 12 (Б)

Ознаки		Шийка				Разом
		Плавна	Перегин	Ребро	Виступ	
Верх вінець	Защипи	91	40	16	0	147
	Карбування	7	16	24	2	49
	Без особливостей	359	197	604	135	1295
Разом		**457**	**253**	**644**	**137**	**1491**
Плече	Рифлення	202	87	28	0	317
	Без особливостей	100	88	331	76	595
	Лавка	2	4	127	36	169
Разом		**304**	**179**	**486**	**112**	**1081**
Денце	Без особливостей	31	28	10	6	75
	Утор	1	7	34	13	55
Разом		**32**	**35**	**44**	**19**	**130**

Продовження табл. 12 (В)

Ознаки		Верх вінець			Разом
		Защипи	Карбування	Без особливостей	
Плече	Рифлення	63	15	263	341
	Без особливостей	29	20	561	610
	Лавка	1	2	166	169
Разом		**93**	**37**	**990**	**1120**
Денце	Без особливостей	16	4	81	101
	Утор	0	1	64	65
Разом		**16**	**5**	**145**	**166**

Закінчення табл. 12 (Г)

Ознаки		Плече			Разом
		Рифлення	Без особливостей	Лавка	
Денце	Без особливостей	72	31	4	107
	Утор	2	51	14	67
Разом		**74**	**82**	**18**	**174**

Таблиця 13. Коефіцієнти взаємозв'язку конструктивних ознак горщиків (Q — верхня цифра, К — нижня, *курсивом* позначено зв'язки негативні, **напівжирним** — позитивні)

Вінця	Шийка				Верх вінець			Плече			Денце	
	Плавна	Перегин	Ребро	Виступ	Защипи	Карбування	Б. о.	Рифлення	Б. о.	Лавка	Б. о.	Утор
Виїмка	**0,35** **0,94**	*–0,06* *–0,42*	*–0,23* *–1,00*	*–0,09* *–1,00*	—	—	—	**0,07** **0,26**	*–0,22* *–0,70*	*–0,13* *–1,00*	—	—
Ромб	**0,54** **0,99**	*–0,15* *–0,83*	*–0,32* *–0,99*	*–0,12* *–1,00*	**0,11** **0,40**	*–0,07* *–1,00*	*–0,06* *–0,23*	—	*–0,21* *–0,53*	*–0,19* *–1,00*	**0,19** **1,00**	*–0,19* *–1,00*
Валик	**0,15** **0,36**	**0,31** **0,68**	*–0,28* *–0,66*	*–0,16* *–0,96*	**0,24** **0,66**	**0,08** **0,40**	*–0,25* *–0,63*	**0,36** **0,68**	*–0,49* *–0,85*	*–0,27* *–1,00*	**0,46** **0,96**	–0,46 –0,96
Борозна	*–0,23* *–0,74*	**0,05** **0,17**	**0,15** **0,38**	—	*–0,12* *–0,75*	**0,06** **0,35**	**0,08** **0,35**	*–0,17* *–0,48*	—	–0,16 –0,63	—	—
Прямий	*–0,50* *–0,94*	*–0,17* *–0,47*	**0,46** **0,76**	**0,24** **0,71**	*–0,20* *–0,74*	—	**0,20** **0,63**	*–0,69* *–0,98*	—	**0,32** **0,87**	*–0,54* *–0,84*	**0,54** **0,84**
Шийка		Плавна			**0,22** **0,63**	*–0,07* *–0,46*	*–0,16* *–0,45*	**0,51** **0,84**	*–0,28* *–0,57*	*–0,26* *–0,95*	**0,46** **0,95**	*–0,46* *–0,95*
		Перегин			**0,09** **0,33**	**0,08** **0,42**	*–0,12* *–0,38*	**0,19** **0,47**	*–0,06* *–0,17*	*–0,16* *–0,81*	**0,28** **0,61**	*–0,28* *–0,61*
		Ребро			–0,22 –0,76	—	**0,18** **0,55**	*–0,47* *–0,88*	**0,24** **0,45**	**0,26** **0,65**	*–0,50* *–0,82*	0,50 0,82
		Виступ			*–0,11* *–1,00*	*–0,03* *–0,42*	**0,11** **0,84**	*–0,22* *–1,00*	**0,09** **0,30**	**0,15** **0,50**	*–0,22* *–0,56*	**0,22** **0,56**
Верх вінець						Защипи		**0,24** **0,70**	*–0,14* *–0,48*	*–0,12* *–0,89*	**0,26** **1,00**	–0,26 –1,00
						Карбування		—	—	—	—	—
						Без особлив.		*–0,24* *–0,62*	**0,12** **0,36**	**0,13** **0,79**	*–0,26* *–0,88*	**0,26** **0,88**
Плече									Рифлення		**0,65** **0,97**	*–0,65* *–0,97*
									Без особлив.		*–0,45* *–0,76*	**0,45** **0,76**
									Лавка		*–0,27* *–0,74*	**0,27** **0,74**

Таблиця 14. Зв'язок ознак вінець і плечей з *утором* на денці за методом порівняння частот

Ознаки конструктивні	m, кількість ознаки	n, об'єм вибірки	w, частота емпірична	p' — p", довірчий інтервал	w (t), частота теоретична
вінця з валиком	350	1545	0,23	—	—
вінця з борозенкою	271		0,18	—	—
вінця прямі	634		0,41	—	—
рифлення	345	1132	0,30	—	—
плече б. о.	615		0,54	—	—
лавка	169		0,15	—	—
плавна шийка	457	1491	0,31	—	—
перегин	253		0,17	—	—
ребро	644		0,43	—	—
виступ	137		0,09	—	—
защипи	151	1541	0,10	—	—
карбування	50		0,03	—	—
верх б. о.	1340		0,87	—	—
утор	112	237	0,47	—	—
валик + *утор*	1	166	0,01	*0—0,03*	0,11
борозенка + *утор*	15		0,09	0,05—0,13	0,08
прямі + *утор*	50		0,30	**0,23—0,37**	0,19

Закінчення табл. 14

Ознаки конструктивні	m, кількість ознаки	n, об'єм вибірки	w, частота емпірична	p' — p", довірчий інтервал	w (t), частота теоретична
рифл. + *утор*	2	174	0,01	*0—0,02*	0,14
б. о. + *утор*	51		0,29	0,22—0,36	0,25
лавка + утор	14		0,08	0,04—0,12	0,07
плавна шийка+ *утор*	1	130	0,01	*0—0,02*	0,14
перегин + *утор*	7		0,05	0,02—0,09	0,08
ребро + *утор*	34		0,26	0,19—0,34	0,20
виступ + *утор*	13		0,10	**0,05—0,15**	0,04
защипи + *утор*	0	166	0,005	*0—0,01*	0,05
карбування + *утор*	1		0,01	0—0,02	0,02
верх б. о. + *утор*	64		0,39	0,31—0,46	0,41

Таблиця 15. Зв'язок конструктивних деталей і технологічних ознак:
а — зв'язок різновидів вінець і технологічних ознак горщиків (кількість)

Технологічні ознаки		Різновиди вінець горщиків					
		виїмка	ромб	валик	борозна	прямий	разом
випал	окислюючий	23	48	206	211	390	878
	відновлюючий	11	12	67	37	148	275
	разом	**34**	**60**	**273**	**248**	**538**	**1153**
місце і наявність поливи (для окислюючого випалу)	внутрішня поверхня	5	26	67	33	41	172
	крайкування	—	—	67	50	108	225
	разом	5	26	134	83	149	397
	відсутня	18	22	72	128	241	481
	разом	**23**	**48**	**206**	**211**	**390**	**878**
колір поливи	зелена	5	18	69	44	104	238
	коричнева	—	2	23	13	14	52
	жовта	—	—	8	2	4	14
	разом	**5**	**20**	**100**	**59**	**122**	**304**

Продовження табл. 15:
b — зв'язок різновидів вінець і технологічних ознак горщиків (коефіцієнти Q і K)

Технологічні ознаки		Різновиди вінець горщиків				
		виїмка	ромб	валик	борозна	прямий
		Q, K	Q, K	Q, K	Q, K	Q, K
випал	окислюючий	—	—	—	**0,11** **0,34**	*–0,08* *–0,19*
	відновлюючий	—	—	—	*–0,11* *–0,34*	**0,08** **0,19**
місце і наявність поливи (для окислюючого випалу)	внутрішня поверхня	**0,13** **1,00**	**0,30** **1,0**	—	—	*–0,25* *–0,50*
	крайкування	*–0,13* *–1,00*	*–0,30* *–1,00*	—	—	**0,25** **0,50**

Продовження табл. 15:
с — зв'язок різновидів плечей і технологічних ознак горщиків (кількість)

Технологічні ознаки		Різновиди плечей горщиків			
		рифлення	без особливостей	лавка	разом
випал	окислюючий	189	394	85	668
	відновний	48	90	45	183
	разом	**237**	**484**	**130**	**851**
місце і наявність поливи (для окислюючого випалу)	внутрішня поверхня	63	41	4	108
	крайкування	41	82	30	153
	разом	104	123	34	261
	відсутня	85	233	51	369
	разом	**189**	**356**	**85**	**630**
колір поливи	зелена	56	77	26	159
	коричнева	19	11	2	32
	жовта	8	3	1	12
	разом	**83**	**91**	**29**	**203**

Закінчення табл. 15:
d — зв'язок різновидів плечей і технологічних ознак горщиків (коефіцієнти Q і K)

Технологічні ознаки		Різновиди плечей горщиків		
		рифлення	без особливостей	лавка
		Q, K	Q, K	Q, K
випал	окислюючий	—	**0,08** **0,20**	*–0,13* *–0,38*
	відновлюючий	—	*–0,08* *–0,20*	**0,13** **0,38**
місце поливи (для окислюючого випалу)	внутрішня поверхня	**0,20** **0,44**	*–0,14* *–0,30*	*–0,20* *–0,73*
	крайкування	*–0,20* *–0,44*	**0,14** **0,30**	**0,20** **0,73**
наявність поливи (для окислюючого випалу)	наявна	—	**0,14** **0,52**	—
	відсутня	—	*–0,14* *–0,52*	—
колір поливи	зелена	—	—	**0,10** **0,39**
	жовто-коричнева	—	—	*–0,10* *–0,39*

Таблиця 16. Розподіл різновидів орнаментів описки (на горщиках окислюючого випалу, які мають описку щонайменше на плечах) і ритованих (вінця + плечі, відновлюючий випал) відповідно до різновидів вінець (к. — кількість; ч. — частота)

Описка: наявність і тип основного орнаменту		Різновиди вінець									
		виїмка		ромб		валик		борозна		прямий	
		к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.
Описка: вінця	без орнаменту	2	1,00	11	1,00	64	0,54	16	0,11	19	0,09
	лінія	—	—	—	—	44	0,38	23	0,17	8	0,04
	лінії 2 і більше	—	—	—	—	6	0,05	21	0,15	92	0,42
	хвиля	—	—	—	—	4	0,03	45	0,32	32	0,15
	зубці	—	—	—	—	—	—	23	0,17	35	0,16
	окремі елементи	—	—	—	—	—	—	11	0,08	31	0,14
	разом	**2**	**1,00**	**11**	**1,00**	**118**	**1,00**	**139**	**1,00**	**217**	**1,00**
Описка: плече	лінія	—	—	1	0,10	2	0,02	—	—	—	—
	лінії 2 і більше	2	1,00	5	0,45	34	0,29	31	0,22	53	0,24
	хвиля	—	—	5	0,45	69	0,58	37	0,27	42	0,20
	зубці	—	—	—	—	2	0,02	12	0,09	28	0,13
	окремі елементи	—	—	—	—	11	0,09	59	0,42	94	0,43
	разом	**2**	**1,00**	**11**	**1,00**	**118**	**1,00**	**139**	**1,00**	**217**	**1,00**
Димлені	ритовані	—	—	—	—	5	0,07	11	0,30	61	0,41
	+ відбитки колісця	—	—	2	0,17	22	0,33	7	0,19	46	0,31
	неорнаментовані	11	1,00	10	0,83	40	0,60	19	0,51	41	0,28
	разом	**11**	**1,00**	**12**	**1,00**	**67**	**1,00**	**37**	**1,00**	**148**	**1,00**

Таблиця 17. Коефіцієнти зв'язку Q і K різновидів вінець і плечей горщиків з деякими розмірами і пропорціями

Розміри і пропорції		Морфологічні ознаки							
		вінця					плече		
показник	значення	виїмка	ромб	валик	борозна	прямий	рифлення	б. о.	лавка
Р 6, висота вінець	короткі, <2 см	**0,08** **0,31**	**0,22** **0,61**	**0,21** **0,48**	*–0,13* *–0,34*	*–0,27* *–0,52*	**0,22** **0,45**	*–0,09* *–0,18*	*–0,15* *–0,44*
	високі, >2 см	*–0,08* *–0,31*	*–0,22* *–0,61*	*–0,21* *–0,48*	**0,13** **0,34**	**0,27** **0,52**	*–0,22* *–0,45*	**0,09** **0,18**	**0,15** **0,44**
Р 8, висота придонної частини	низька, <10 см	—	—	*–0,39* *–0,73*	—	**0,29** **0,58**	*–0,27* *–0,52*	**0,19** **0,39**	**0,22** **0,84**
	висока, >10 см	—	—	**0,39** **0,73**	—	*–0,29* *–0,58*	**0,27** **0,52**	*–0,19* *–0,39*	*–0,22* *–0,84*
А, відносна висота вінець	мала, <0,15	**0,11** **0,54**	**0,16** **0,56**	**0,30** **0,75**	*–0,20* *–0,47*	*–0,27* *–0,51*	**0,21** **0,47**	*–0,14* *–0,29*	*–0,09* *–0,25*
	велика <0,15	*–0,11* *–0,54*	*–0,16* *–0,56*	*–0,30* *–0,75*	**0,20** **0,47**	**0,27** **0,51**	*–0,21* *–0,47*	**0,14** **0,29**	**0,09** **0,25**
Б, ступінь відхилення вінець	слабкий, >0,3	*–0,21* *–0,82*	*–0,21* *–0,61*	*–0,16* *–0,38*	—	**0,35** **0,64**	*–0,27* *–0,53*	**0,10** **0,20**	**0,23** **0,65**
	середній, 0,3—0,4	—	—	**0,09** **0,24**	—	*–0,13* *–0,31*	**0,08** **0,18**	—	*–0,11* *–0,41*
	сильний, <0,4	**0,18** **0,64**	**0,17** **0,51**	—	*–0,11* *–0,43*	*–0,27* *–0,70*	**0,18** **0,49**	*–0,12* *–0,32*	*–0,15* *–0,76*
В, відносна висота плечей	мала, >0,2	*–0,10* *–0,68*	*–0,09* *–0,37*	*–0,09* *–0,22*	—	**0,19** **0,38**	*–0,12* *–0,25*	—	**0,19** **0,49**
	велика, <0,2	**0,10** **0,68**	**0,09** **0,37**	**0,09** **0,22**	—	*–0,19* *–0,38*	**0,12** **0,25**	—	*–0,19* *–0,49*
Г, опуклості плечей	слабкий, >0,5	**0,16** **0,77**	**0,15** **0,52**	—	—	*–0,17* *–0,34*	**0,18** **0,36**	—	*–0,17* *–0,49*
	сильний, <0,5	*–0,16* *–0,77*	*–0,15* *–0,52*	—	—	**0,17** **0,34**	*–0,18* *–0,36*	—	**0,17** **0,49**
Е, відносна висота придонної частини	велика, >0,7	—	—	**0,38** **0,77**	*–0,31* *–0,67*	—	**0,21** **0,42**	*–0,23* *–0,44*	—
	мала, <0,7	—	—	*–0,38* *–0,77*	**0,31** **0,67**	—	*–0,21* *–0,42*	**0,23** **0,44**	—

Таблиця 18. Кореляційні коефіцієнти кількісних ознак тарілок

Ознаки	Р 1	Р 2	Р 3	Р 4	Р 5	Р 6	Р 7	Р 8	А	Б	В	Г	Д	Е	И
Р 1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 2	0,97	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 3	**0,83**	**0,82**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 4	**0,77**	**0,77**	**0,78**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 5	**0,63**	**0,61**	**0,54**	0,37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 6	0,20	0,13	0,23	0,13	0,34	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 7	0,25	0,33	–0,10	0,23	0,42	–0,15	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Р 8	0,41	0,38	**0,59**	0,28	**0,60**	–0,12	–0,22	—	—	—	—	—	—	—	—
А	0,00	0,04	0,16	**0,63**	–0,17	–0,05	0,02	–0,18	—	—	—	—	—	—	—
Б	0,06	0,10	**0,60**	0,24	0,08	0,15	*–0,55*	0,40	0,28	—	—	—	—	—	—
В	–0,06	–0,06	–0,29	0,36	–0,21	–0,21	0,41	–0,43	**0,67**	*–0,52*	—	—	—	—	—
Г	–0,08	–0,06	–0,09	0,06	0,32	–0,09	**0,68**	–0,12	0,15	–0,06	0,17	—	—	—	—
Д	–0,29	–0,28	–0,23	–0,35	**0,55**	0,22	0,23	0,28	–0,19	0,00	–0,19	0,47	—	—	—
Е	0,04	0,08	–0,20	0,10	0,04	0,42	**0,64**	*–0,72*	0,12	–0,41	0,42	0,40	0,02	—	—
И	0,21	0,25	0,38	–0,07	0,00	**0,48**	–0,23	–0,11	–0,38	0,47	*–0,70*	–0,12	–0,22	0,12	—
V цілої тарілки	**0,89**	**0,88**	**0,79**	**0,76**	**0,76**	0,10	**0,46**	**0,48**	0,12	0,16	–0,01	0,25	–0,02	0,06	0,06

Таблиця 19. Коефіцієнти взаємозв'язку конструктивних ознак тарілок (Q — верхня цифра, К — нижня, *курсивом* позначено зв'язки негативні, **напівжирним** — позитивні)

Вінця	Техніка орнаментації					Внутрішній залом		Денце		
	описка	моно-хром, кол. хв.	моно-хром, штамп	ріжкування	фляндрівка	ребро	невиражений	зрізи	б. о.	утор
валик	**0,29** **0,68**	**0,23** **0,63**	*0,16* *–0,72*	*0,11* *–0,23*	*0,28* *–1,00*	**0,29** **0,67**	*0,29* *–0,67*	**0,27** **0,54**	**0,18** **0,37**	*0,46* *–0,84*
зовнішній загин	*0,12* *–0,63*	—	—	**0,28** **0,67**	*0,14* *–1,00*	—	—	—	—	—
манжет	*0,17* *–0,75*	*0,18* *–1,00*	**0,29** **0,80**	—	—	—	—	—	*0,24* *–0,62*	**0,29** **0,60**
вертикальний	—	*0,12* *–0,74*	*0,11* *–1,00*	*0,17* *–0,52*	**0,49** **0,91**	*0,41* *–0,80*	**0,41** **0,80**	0,18 –0,65	*0,11* *–0,34*	**0,28** **0,67**

Техніка орнаментації				
описка	**0,19** **0,76**	*0,19* *–0,76*	—	**0,13** **0,36**	—
монохромія коліщ. / хвиля	**0,13** **0,49**	*0,13* *–0,49*	**0,22** **0,55**	—	*0,29* *–1,00*
монохромія штамп	**0,11** **0,54**	*0,11* *–0,54*	**0,19** **0,60**	*0,20* *–1,00*	—
ріжкування	—	—	—	—	—
фляндрівка	*0,41* *–0,86*	**0,41** **0,86**	*0,24* *–0,86*	*0,13* *–0,45*	**0,37** **0,81**

Внутрішній залом				
ребро	**0,23** **0,59**	—	*0,23* *–0,48*
невиражений	*0,23* *–0,59*	—	**0,23** **0,48**

Таблиця 20. Коефіцієнти взаємозв'язку конструктивних ознак і пропорцій тарілок

Ознаки конструктивні		Пропорції					
		нахил стінок дзеркала И		відносна висота дзеркала Е		відносна ширина денця В	
		вертикальні, ≤0,9	похилі, >0,9	глибоке, ≤0,9	мілке, >0,9	вузьке, ≤0,6	широке, >0,6
вінця	валик	**0,29** **0,57**	*–0,29* *–0,57*	**0,41** **0,72**	*–0,42* *–0,73*	—	—
	горизонтальні	—	—	—	—	—	—
	зовнішній загин	—	—	—	—	—	—
	манжет	—	—	*–0,19* *–0,42*	**0,18** **0,40**	***–0,16*** ***–0,50***	**0,16** **0,50**
	вертикальні	*–0,41* *–0,88*	**0,41** **0,88**	*–0,30* *–0,75*	**0,29** **0,74**	**0,33** **0,72**	*–0,33* *–0,72*
денце	зрізи	—	—	—	—	—	—
	без особливостей	—	—	**0,18** **0,37**	***–0,18*** ***–0,37***	—	—
	утор	—	—	*–0,31* *–0,58*	**0,31** **0,58**	—	—

Таблиця 21. Розподіл горщиків у комплексах за різновидами вінець
(у табл. 21—25 групи виділено; дані по Арсенал, р. 1, об. 3 за: Оногда 2012, с. 205)

Комплекси	Різновиди вінець										
	Загальна кількість	виїмка		ромб		валик		борозна		прямий	
		к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.
Арсенал, р. 1, об. 3	111	49	0,44	46	0,41	—	—	—	—	—	—
МЗС, ш. 2, б.; тр. 2, я. 1, 2	51	2	0,04	49	0,96	0	—	0	—	0	—
вул. Сагайд. 18, буд. і я.	10	3	0,30	7	0,70	0	—	0	—	0	—
пр. Десятинний, об.	137	48	0,35	84	0,61	5	0,04	0	—	0	—
Біла Церква, р. 4, об.	17	12	0,71	1	0,06	4	0,24	0	—	0	—
Васильків, р. 1, об.	17	4	0,24	2	0,12	11	0,65	0	—	0	—
Видубичі, р. 5, горн 1	37	8	0,22	13	0,35	13	0,35	1	0,03	2	0,05
Видубичі, р. 4, к. ш.	18	1	0,06	5	0,28	9	0,50	0	—	3	0,17
вул. Сагайд. 18, буд. 1	12	0	—	0	—	10	0,83	0	—	2	0,17
Вишгород, горн	57	0	—	0	—	52	0,91	4	0,07	1	0,02
вул. Хорева 30, буд. 1	12	0	—	0	—	10	0,83	2	0,17	0	—
МЗС, Варв. корп., об.	21	1	0,05	1	0,05	17	0,81	0	0,00	2	0,10
Гончарі, р. 5, горн	27	0	—	0	—	23	0,85	4	0,15	0	—
МЗС, тр. 7, рів	14	0	—	0	—	6	0,43	5	0,36	3	0,21
вул. Вел. Житом. 2а, буд.	12	0	—	0	—	5	0,42	5	0,42	2	0,17
Гончарі, р. 4, к. ш, гл. 2,5—2,8	26	0	—	0	—	10	0,38	8	0,31	8	0,31
МЗС, тр. 7, я. 6	23	0	—	0	—	7	0,30	13	0,57	3	0,13
вул. Кирилівська 37, об. 8	13	0	—	0	—	4	0,31	8	0,62	1	0,08
Біла Церква, об.	198	8	0,04	0	—	67	0,34	66	0,33	56	0,28
МЗС, тр. 18, я. 1	26	0	—	0	—	0	—	18	0,69	8	0,31
Гончарі, р. 4, к. ш., гл. 1,5—2,5	84	0	—	0	—	0	—	13	0,15	71	0,85
Спаса на Берест., буд.	39	0	—	0	—	0	—	5	0,13	30	0,77
МЗС, ш. 4, я. 1	15	0	—	0	—	0	—	1	0,07	14	0,93
МЗС, ш. 4, я. 2	7	0	—	0	—	0	—	0	—	7	1,00
Софія, Брат. корп., об.	14	0	—	0	—	0	—	0	—	14	1,00
Микільськ. Полик, горн	65	0	—	0	—	0	—	0	—	65	1,00
вул. Спаська 35, об. 1	135	0	—	0	—	0	—	1	0,01	134	0,99
Гончарі, р. 8, горни	20	0	—	0	—	0	—	1	0,05	19	0,95

Таблиця 22. Розподіл горщиків у комплексах за різновидами оформлення верхнього краю вінець

Комплекси	Оформлення верхнього краю вінець						
	Загальна кількість	защипи		карбування		б. о.	
		к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.
Арсенал, р. 1, об. 3	111	28	0,25	—	—	—	0,75
МЗС, ш. 2, б.; тр. 2, я. 1, 2	51	16	0,31	0	—	35	0,69
вул. Сагайд. 18, буд. і я.	10	2	0,20	0	—	8	0,80
пр. Десятинний, об.	137	24	0,18	0	—	113	0,82
Біла Церква, р. 4, об.	17	1	0,06	0	—	16	0,94
Васильків, р. 1, об.	17	2	0,12	0	—	15	0,88
Видубичі, р. 5, горн 1	37	11	0,30	0	—	26	0,70
Видубичі, р. 4, к. ш.	18	1	0,06	1	0,06	16	0,89
вул. Сагайд. 18, буд. 1	12	7	0,58	0	—	5	0,42
Вишгород, горн	57	1	0,02	4	0,07	52	0,91
вул. Хорева 30, буд. 1	12	3	0,25	0	—	9	0,75
МЗС, Варв. корп., об.	21	7	0,33	0	—	14	0,67
Гончарі, р. 5, горн	27	10	0,37	0	—	17	0,63

Закінчення табл. 22

Комплекси	Оформлення верхнього краю вінець						
	Загальна кількість	защипи		карбування		б. о.	
		к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.
МЗС, тр. 7, рів	14	3	0,21	0	—	11	0,79
вул. Вел. Житом. 2а, буд.	12	1	0,08	5	0,42	6	0,50
Гончарі, р. 4, к. ш, гл. 2,5—2,8	26	2	0,08	0	—	24	0,92
МЗС, тр. 7, я. 6	23	3	0,13	2	0,09	18	0,78
вул. Кирилівська 37, об. 8	13	0	—	0	—	13	1,00
Біла Церква, об.	198	25	0,13	18	0,09	155	0,78
МЗС, тр. 18, я. 1	26	0	—	2	0,08	24	0,92
Гончарі, р. 4, к. ш., гл. 1,5—2,5	84	0	—	0	—	84	1,00
Спаса на Берест., буд.	35	0	—	0	—	35	1,00
МЗС, ш. 4, я. 1	15	0	—	0	—	15	1,00
МЗС, ш. 4, я. 2	7	0	—	0	—	7	1,00
Софія, Брат. корп., об.	14	1	0,07	0	—	13	0,93
Микільськ. Полик, горн	65	0	—	0	—	65	1,00
вул. Спаська 35, об. 1	135	0	—	1	0,01	134	0,99
Гончарі, р. 8, горни	20	0	—	0	—	20	1,00

Таблиця 23. Розподіл горщиків у комплексах за різновидами внутрішньої сторони шийки

Комплекси	Різновиди внутрішньої сторони шийки								
	Загальна кількість	плавна		перегин		ребро		виступ	
		к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.	к.	ч.
МЗС, ш. 2, б.; тр. 2, я. 1, 2	51	51	1,00	0	—	0	—	0	—
вул.Сагайд. 18, буд. і я.	10	10	1,00	0	—	0	—	0	—
пр. Десятинний, об.	137	124	0,91	13	0,09	0	—	0	—
Біла Церква, р. 4, об.	17	16	0,94	1	0,06	0	—	0	—
Васильків, р. 1, об.	17	16	0,94	1	0,06	0	—	0	—
Видубичі, р. 5, горн 1	37	37	1,00	0	—	0	—	0	—
Видубичі, р. 4, к. ш.	18	13	0,72	5	0,28	0	—	0	—
вул. Сагайд. 18, буд. 1	12	2	0,17	10	0,83	0	—	0	—
Вишгород, горн	57	55	0,96	2	0,04	0	—	0	—
вул. Хорева 30, буд. 1	12	8	0,67	4	0,33	0	—	0	—
МЗС, Варв. корп., об.	21	9	0,43	11	0,52	1	0,05	0	—
Гончарі, р.5, горн	28	13	0,46	15	0,54	0	—	0	—
МЗС, тр. 7, рів	14	4	0,29	5	0,36	2	0,14	3	0,21
вул. Вел. Житом. 2а, буд.	12	3	0,25	7	0,58	2	0,17	0	—
Гончарі, р. 4, к. ш. гл. 2,5—2,8	22	7	0,32	1	0,05	13	0,59	1	0,05
МЗС, тр. 7, я. 6	23	6	0,26	9	0,39	7	0,30	1	0,04
вул. Кирилівська 37, об. 8	13	0	—	11	0,85	2	0,15	0	—
Біла Церква, об.	197	19	0,10	43	0,22	131	0,66	4	0,02
МЗС, тр. 18, я. 1	26	0	—	0	—	19	0,73	7	0,27
Гончарі, р. 4, к. ш., гл. 1,5—2,5	84	3	0,04	4	0,05	63	0,75	14	0,17
Спаса на Берест., буд.	35	0	—	5	0,14	15	0,43	15	0,43
МЗС, ш. 4, я. 1	10	0	—	0	—	6	0,60	4	0,40
МЗС, ш. 4, я. 2	7	0	—	0	—	7	1,00	0	—
Софія, Брат.корп., об.	14	0	—	0	—	12	0,86	2	0,14
Микільськ. Полик, горн	65	1	0,02	4	0,06	39	0,60	21	0,32
вул. Спаська 35, об. 1	135	0	—	3	0,02	112	0,83	20	0,15
Гончарі, р. 8, горни	20	0	—	1	0,05	15	0,75	4	0,20

Таблиця 24. Розподіл горщиків у комплексах за різновидами плечей

Комплекси	Різновиди плечей						
	Загальна кількість	рифлення		б. о.		лавка	
		кількість	частота	кількість	частота	кількість	частота
МЗС, ш. 2, б.; тр. 2, я. 1, 2	27	20	0,74	6	0,22	0	—
вул. Сагайд. 18, буд. і я.	4	2	0,50	2	0,50	0	—
пр. Десятинний, об.	96	36	0,38	60	0,63	0	—
Біла Церква, р. 4, об.	10	7	0,70	2	0,20	0	—
Васильків, р. 1, об.	7	7	1,00	0	—	0	—
Видубичі, р. 5, горн 1	32	26	0,81	6	0,19	0	—
Видубичі, р. 4, к. ш.	17	13	0,76	4	0,24	0	—
вул. Сагайд. 18, буд. 1	12	12	1,00	0	—	0	—
Вишгород, горн	57	54	0,95	3	0,05	0	—
вул. Хорева 30, буд. 1	5	3	0,60	2	0,40	0	—
МЗС, Варв. корп., об.	13	9	0,69	4	0,31	0	—
Гончарі, р. 5, горн	26	23	0,88	3	0,12	0	—
МЗС, тр. 7, рів	14	8	0,57	6	0,43	0	—
вул. Вел. Житом. 2а, буд.	12	6	0,50	6	0,50	0	—
Гончарі, р. 4, к. ш., гл. 2,5—2,8	6	0	—	6	1,00	0	—
МЗС, тр. 7, я. 6	18	7	0,39	10	0,56	1	0,06
вул. Кирилівська 37, об. 8	13	13	1,00	0	—	0	—
Біла Церква, об.	112	25	0,22	86	0,77	1	0,01
МЗС, тр. 18, я. 1	23	0	—	19	0,83	4	0,17
Гончарі, р. 4, к. ш. гл. 1,5—2,5	57	1	0,02	53	0,93	2	0,04
Спаса на Берест., буд.	35	0	—	35	1,00	0	—
МЗС, ш. 4, я. 1	15	0	—	10	0,67	5	0,33
МЗС, ш. 4, я. 2	7	0	—	6	0,86	1	0,14
Софія, Брат. корп., об.	14	0	—	10	0,71	4	0,29
Микільськ. Полик, горн	62	0	—	39	0,63	23	0,37
вул. Спаська 35, об. 1	116	0	—	41	0,35	75	0,65
Гончарі, р. 8, горни	11	0	—	2	0,18	9	0,82

Таблиця 25. Розподіл горщиків у комплексах за різновидами денця

Комплекси	Різновиди денця				
	Загальна кількість	б. о.		утор	
		кількість	частота	кількість	частота
МЗС, ш. 2, б.; тр. 2, я. 1, 2	7	7	1,00	0	—
пр. Десятинний, об.	5	5	1,00	0	—
Видубичі, р. 5, горн 1	3	3	1,00	0	—
Видубичі, р. 4, к. ш.	1	1	1,00	0	—
вул. Сагайд. 18, буд. 1	3	3	1,00	0	—
Вишгород, горн	13	13	1,00	0	—
Гончарі, р. 5, горн	18	17	0,94	1	0,06
МЗС, тр. 7, рів	2	2	1,00	0	—
вул. Вел. Житом. 2а, буд.	4	4	1,00	0	—
МЗС, тр. 7, я. 6	1	1	1,00	0	—
вул. Кирилівська 37, об. 8	5	5	1,00	0	—
МЗС, тр. 18, я. 1	2	1	0,50	1	0,50
Гончарі, р. 4, к. ш., гл. 1,5—2,5	5	1	0,20	4	0,80
Спаса на Берест., буд.	5	2	0,40	3	0,60
МЗС, ш. 4, я. 1	10	2	0,20	8	0,80
МЗС, ш. 4, я. 2	7	0	—	7	1,00
Софія, Брат. корп., об.	4	0	—	4	1,00
Микільськ. Полик, горн	6	2	0,33	4	0,67
вул. Спаська 35, об. 1	54	8	0,15	46	0,85

Таблиця 26. Коефіцієнти (середні) взаємозв'язку наймасовіших комплексів кераміки за морфологічними характеристиками вінець і шийки. Сильні зв'язки виділено жирним, середні — курсивом

Комплекси	МЗС, об.	пр. Десятин., об.	Видуб., р. 5, горн	Вишгород, горн	Гончарі, р. 5, горн	МЗС, Вар. к., об.	МЗС, тр. 7, я. 6	Біла Церква, об.	МЗС, тр. 18, я. 1	Гончарі, р. 8, горни	Спаська 35, об. 1	Микіл. Полик, горн
МЗС, об.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
пр. Десятин., об.	0,79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Видуб., р. 5, горн	**0,78**	**0,80**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Вишгород, горн	*0,56*	*0,61*	*0,69*	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 5, горн	0,47	0,47	*0,59*	*0,69*	—	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, Варв. к., об.	0,49	0,50	*0,63*	*0,66*	**0,91**	—	—	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 7, я. 6	0,36	0,44	0,49	0,52	*0,62*	*0,63*	—	—	—	—	—	—
Біла Церква, об.	0,30	0,39	0,46	0,48	0,52	0,54	**0,80**	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 18, я. 1	0,23	0,27	0,26	0,36	0,26	0,27	*0,63*	**0,72**	—	—	—	—
Гончарі, р. 8, горни	0,23	0,29	0,26	0,34	0,24	0,29	0,45	*0,62*	0,74	—	—	—
Спаська 35, об. 1.	0,23	0,28	0,25	0,32	0,22	0,28	0,43	*0,60*	**0,71**	**0,96**	—	—
Микіл. Полик, горн	0,23	0,30	0,26	0,33	0,24	0,30	0,45	*0,59*	**0,70**	**0,93**	**0,92**	—
Спаса на Бер., буд.	0,23	0,31	0,26	0,35	0,30	0,32	0,51	*0,60*	*0,69*	**0,83**	**0,79**	**0,86**

Таблиця 27. Коефіцієнти (середні) взаємозв'язку наймасовіших комплексів кераміки за морфологічними характеристиками вінець, шийки і плечей. Сильні зв'язки виділено жирним, середні — курсивом

Комплекси	МЗС, об.	Видубичі, р. 5, горн 1	пр. Десятин., об.	Вишгород, горн	Гончарі, р. 5, горн	Біла Церква, об.	МЗС, тр. 18, я. 1	Спаса на Берест., буд.	Микіл. Полик, горн	Спаська 35, об. 1
МЗС, об.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Видубичі, р. 5, горн 1	0,82	—	—	—	—	—	—	—	—	—
пр. Десятин., об.	**0,74**	**0,74**	—	—	—	—	—	—	—	—
Вишгород, горн	*0,62*	**0,74**	*0,56*	—	—	—	—	—	—	—
Гончарі, р. 5, горн	0,57	*0,67*	*0,47*	**0,75**	—	—	—	—	—	—
Біла Церква, об'єкти	0,34	0,45	*0,51*	0,43	*0,47*	—	—	—	—	—
МЗС, тр. 18, яма 1	0,23	0,24	0,36	0,28	0,22	**0,73**	—	—	—	—
Спаса на Берест., буд.	0,23	0,24	0,39	0,27	0,25	*0,64*	**0,72**	—	—	—
Микіл. Полик, горн	0,23	0,24	0,38	0,26	0,21	*0,60*	**0,73**	**0,80**	—	—
Спаська 35, об. 1	0,23	0,24	0,30	0,25	0,19	*0,54*	*0,66*	*0,68*	**0,87**	—

2.2. ДІАГРАМИ, ГРАФІКИ, ГРАФИ

І. Розподіл функціональних різновидів посуду у найчисленніших комплексах

А. Монастирські комплекси

Київ, МЗМ, шурф 2: будівля, траншея 2: ями 1 і 2; друга половина XVI ст.								
посуд	всього	горщики	макітри	покришки	глеки	кухлі	ринки	інше
кількість	64	51	2	4	4	1	1	1
частота	1,00	0,80	0,03	0,06	0,06	0,02	0,02	0,02

Київ, Вознесенський монастир, розкоп 3: об'єкти 3, 6, 7, 8, яма 3; XVII ст.									
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	ринки
кількість	1374	795	187	98	68	92	99	13	22
частота	1,00	0,58	0,14	0,07	0,05	0,07	0,07	0,01	0,02

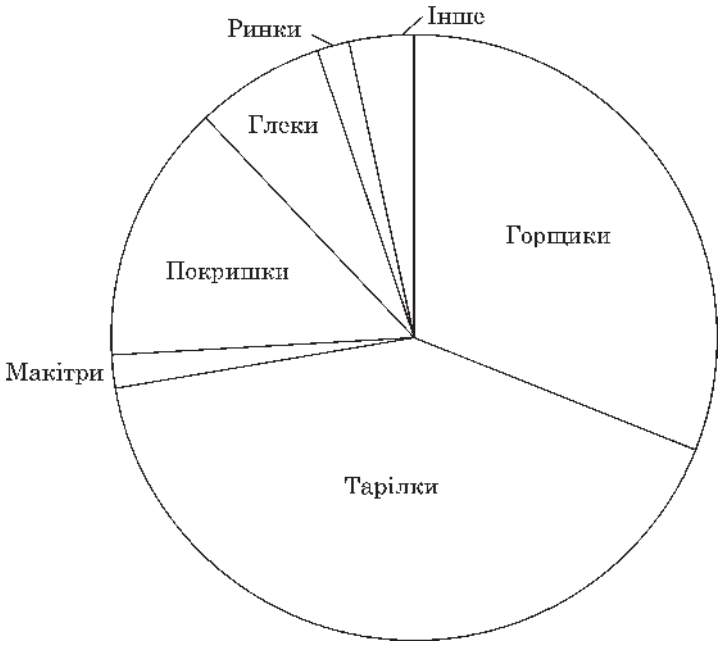

Київ, Софійський монастир, Братський корпус, яма; середина XVIII ст.								
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	покришки	глеки	ринки	інше
кількість	58	18	24	1	8	4	1	2
частота	1,00	0,31	0,41	0,02	0,14	0,07	0,02	0,03

В. Комплекси рядової забудови

Київ, Верхнє місто, пров. Десятинний: об'єкти 6—9, яма; друга половина XVI ст.									
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	інше
кількість	174	137	3	3	4	18	1	6	2
частота	1,00	0,79	0,02	0,02	0,02	0,10	0,01	0,03	0,01

Біла Церква, Замкова гора, розкоп 1: об'єкти 1—3, розкоп 2: об'єкти 2, 9, 10, 13, 16; третя чверть XVII ст.										
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	ринки	інше
кількість	303	191	35	22	8	14	16	7	3	7
частота	1,00	0,63	0,12	0,07	0,03	0,05	0,05	0,02	0,01	0,02

Київ, Поділ, вул. Спаська, 35, об'єкт 1; кінець XVIII — початок XIX ст.									
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	інше
кількість	201	135	15	18	7	15	7	3	1
частота	1,00	0,67	0,07	0,09	0,03	0,07	0,03	0,01	0,01

С. Виробничі гончарні комплекси

Київ, уроч. Видубичі, розкоп 5: горн; розкоп 4: глинище, кінець XVI — перша половина XVII ст.										
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	ринки	інше
кількість	119	55	15	9	6	14	5	11	1	3
частота	1,00	0,46	0,13	0,08	0,05	0,12	0,04	0,09	0,01	0,03

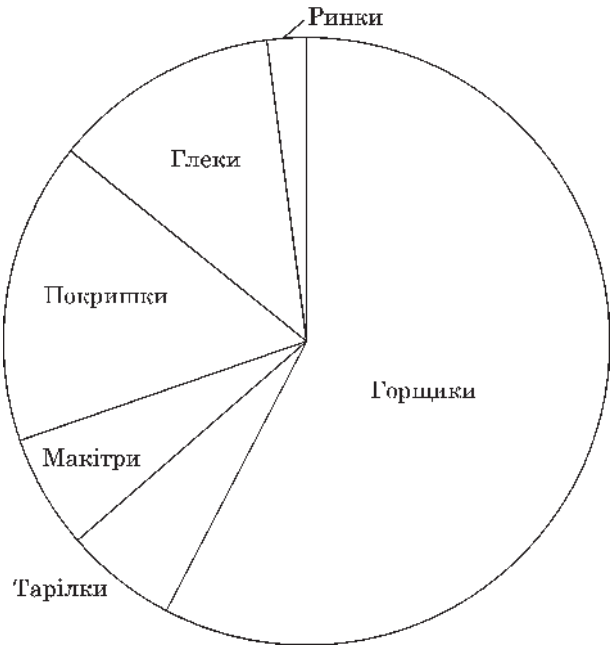

Вишгород, вул. Межигірського Спаса, горн; перша половина XVII ст.							
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	покришки	глеки	ринки
кількість	99	57	6	6	16	12	2
частота	1,00	0,58	0,06	0,06	0,16	0,12	0,02

Київ, уроч. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5: горн; перша половина XVII ст.							
посуд	всього	горщики	тарілки	миски	покришки	глеки	келих
кількість	35	27	1	1	1	4	1
частота	1,00	0,77	0,03	0,03	0,03	0,11	0,03

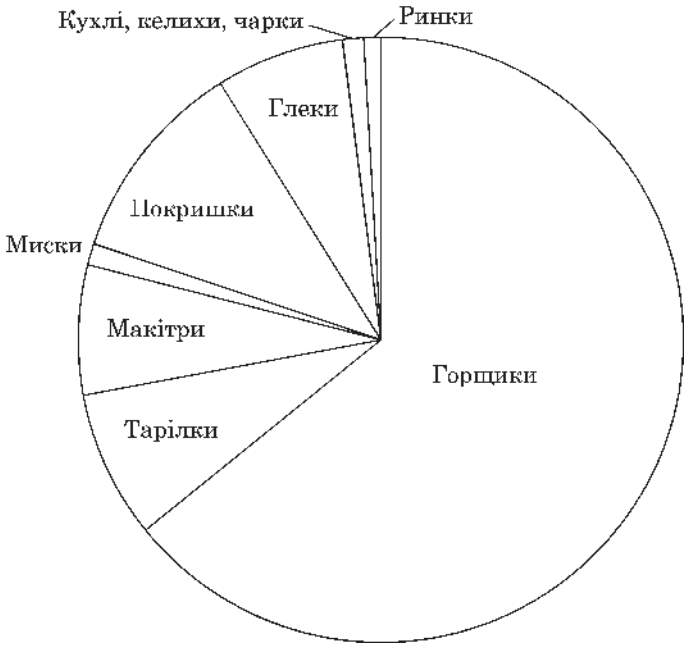

Київ, Микільський Полик (уроч. Аскольдова могила), горн; середина XVIII ст.									
посуд	всього	горщики	тарілки	макітри	миски	покришки	глеки	кухлі	ринки
кількість	101	65	8	7	1	11	7	1	1
частота	1,00	0,64	0,08	0,07	0,01	0,11	0,07	0,01	0,01

II. Розподіл за інтервалами мірних ознак горщиків

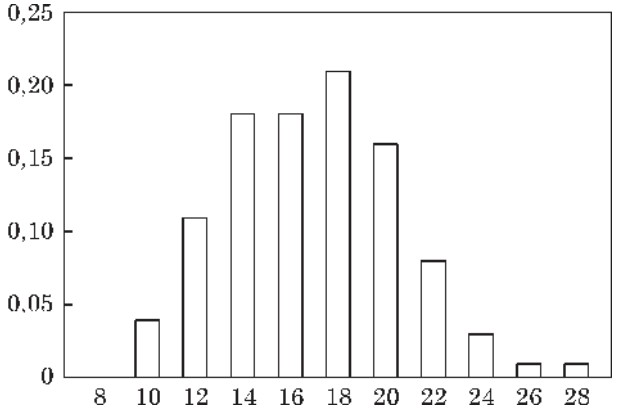

Розподіл за інтервалами Р 1 (діаметр вінець)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
8	7—9	6	0,00
10	9—11	51	0,04
12	11—13	145	0,11
14	13—15	244	0,18
16	15—17	247	0,18
18	17—19	285	0,21
20	19—21	217	0,16
22	21—23	113	0,08
24	23—25	47	0,03
26	25—27	14	0,01
28	27—29	7	0,01
разом		1376	1,00

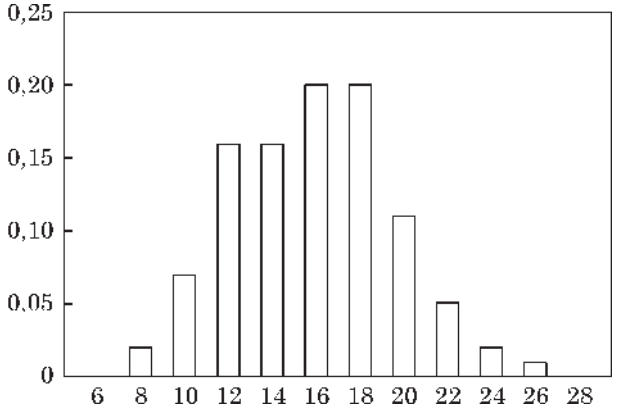

Розподіл Р 2 (діаметр шийки)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
6	5—7	2	0,00
8	7—9	33	0,02
10	9—11	99	0,07
12	11—13	223	0,16
14	13—15	223	0,16
16	15—17	269	0,20
18	17—19	272	0,20
20	19—21	149	0,11
22	21—23	73	0,05
24	23—25	22	0,02
26	25—27	9	0,01
28	27—29	2	0,00
разом		1376	1,00

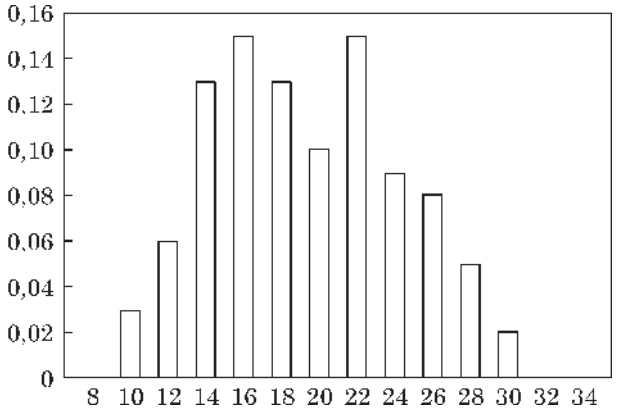

Розподіл Р 3 (діаметр опука)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
8	7—9	1	0,00
10	9—11	16	0,03
12	11—13	34	0,06
14	13—15	72	0,13
16	15—17	82	0,15
18	17—19	69	0,13
20	19—21	55	0,10
22	21—23	82	0,15
24	23—25	52	0,09
26	25—27	42	0,08
28	27—29	29	0,05
30	29—31	12	0,02
32	31—33	1	0,00
34	33—35	1	0,00
разом		548	1,00

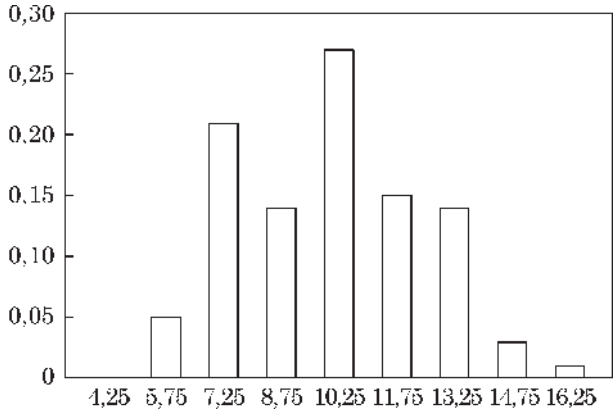

Розподіл Р 4 (діаметр денця)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
4,25	3,5—5,0	1	0,00
5,75	5,0—6,5	11	0,05
7,25	6,5—8,0	49	0,21
8,75	8,0—9,5	32	0,14
10,25	9,5—11,0	63	0,27
11,75	11,0—12,5	36	0,15
13,25	12,5—14,0	33	0,14
14,75	14,0—15,5	7	0,03
16,25	15,5—17,0	2	0,01
разом		234	1,00

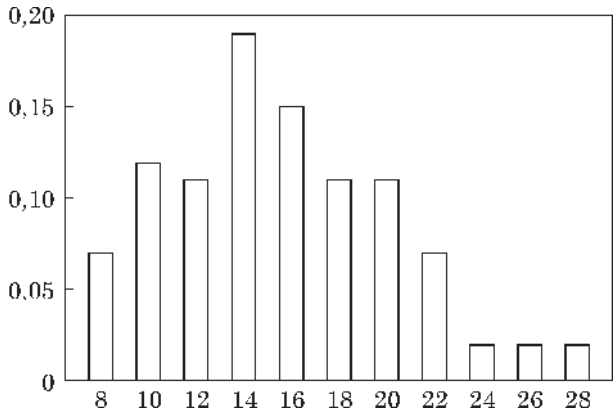

Розподіл Р 5 (висота горщика)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
8	7—9	13	0,07
10	9—11	21	0,12
12	11—13	20	0,11
14	13—15	33	0,19
16	15—17	26	0,15
18	17—19	19	0,11
20	19—21	20	0,11
22	21—23	12	0,07
24	23—25	4	0,02
26	25—27	4	0,02
28	27—29	3	0,02
разом		175	1,00

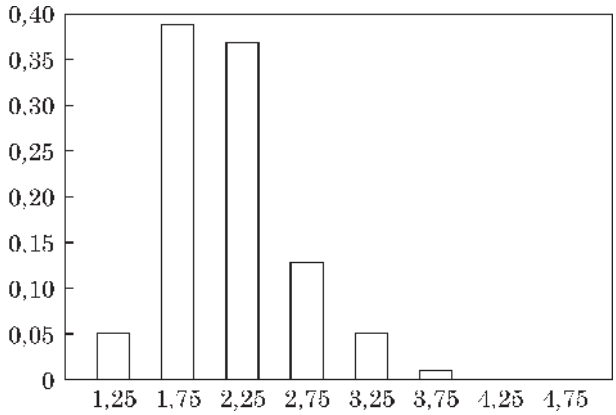

Розподіл Р 6 (висота вінець)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
1,25	1,0—1,5	75	0,05
1,75	1,5—2,0	597	0,39
2,25	2,0—2,5	573	0,37
2,75	2,5—3,0	199	0,13
3,25	3,0—3,5	70	0,05
3,75	3,5—4,0	19	0,01
4,25	4,0—4,5	7	0,00
4,75	4,5—5,0	1	0,00
разом		1541	1,00

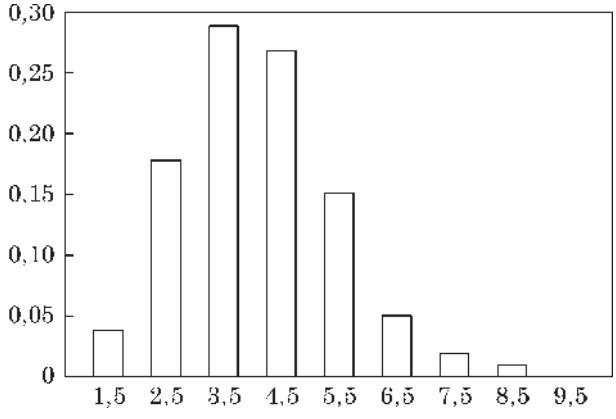

Розподіл Р 7 (висота плечей)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
1,5	1,0—2,0	20	0,04
2,5	2,0—3,0	97	0,18
3,5	3,0—4,0	158	0,29
4,5	4,0—5,0	149	0,27
5,5	5,0—6,0	85	0,15
6,5	6,0—7,0	25	0,05
7,5	7,0—8,0	12	0,02
8,5	8,0—9,0	6	0,01
9,5	9,0—10,0	1	0,00
разом		553	1,00

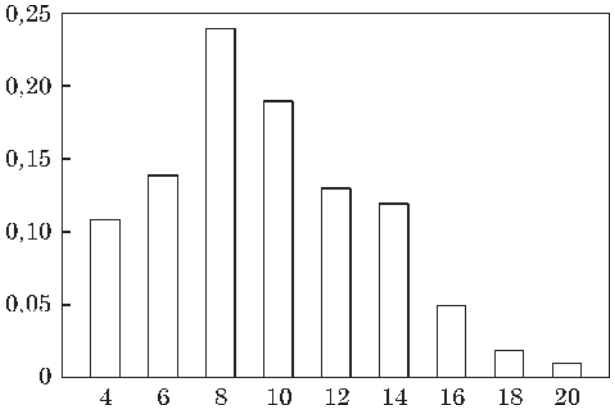

Розподіл P 8 (висота придонної частини)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
4	3—5	21	0,11
6	5—7	26	0,14
8	7—9	46	0,24
10	9—11	35	0,19
12	11—13	24	0,13
14	13—15	22	0,12
16	15—17	10	0,05
18	17—19	3	0,02
20	19—21	1	0,01
разом		188	1,00

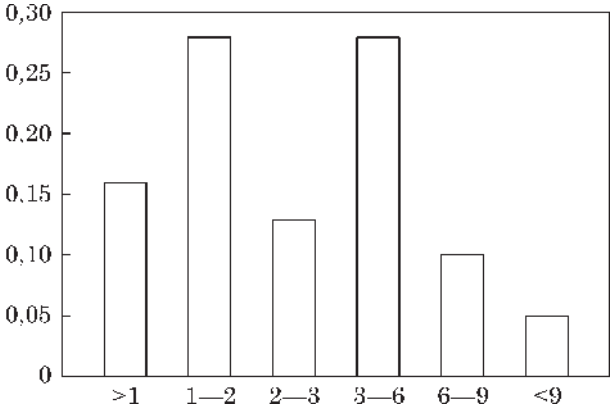

Розподіл об'єму цілих горщиків (літри)		
інтервал, л	кількість	частота
>1	27	0,16
1—2	48	0,28
2—3	22	0,13
3—6	48	0,28
6—9	17	0,10
<9	9	0,05
разом	171	1,00

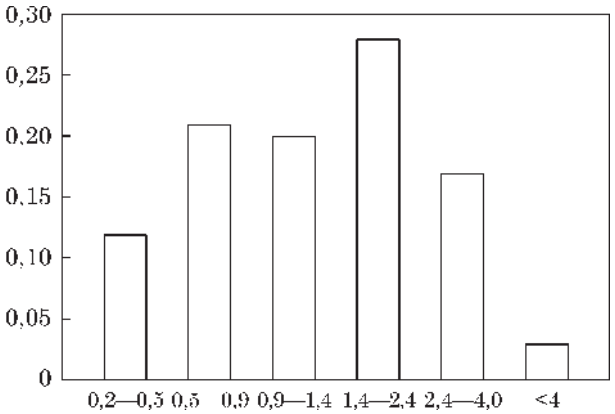

Розподіл об'єму верхніх частин горщиків (літри)		
інтервал, л	кількість	частота
0,2—0,5	64	0,12
0,5—0,9	109	0,21
0,9—1,4	105	0,20
1,4—2,4	148	0,28
2,4—4,0	88	0,17
<4	17	0,03
разом	531	1,00

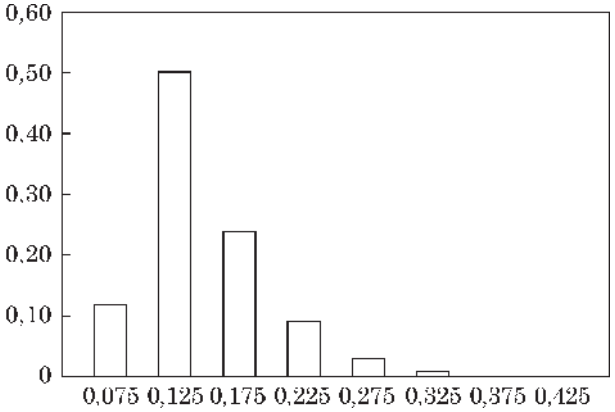

Розподіл A (відносна висота вінець)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,075	0,05—0,10	164	0,12
0,125	0,10—0,15	691	0,50
0,175	0,15—0,20	330	0,24
0,225	0,20—0,25	130	0,09
0,275	0,25—0,30	45	0,03
0,325	0,30—0,35	12	0,01
0,375	0,35—0,40	2	0,00
0,425	0,40—0,45	1	0,00
разом		1375	1,00

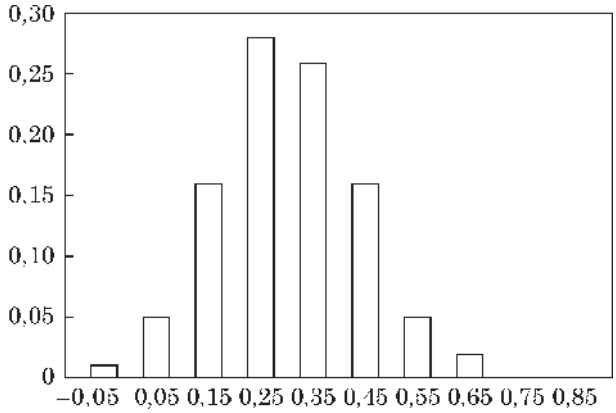

Розподіл Б (профілювання вінець)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
–0,05	–0,1—0	18	0,01
0,05	0—0,1	73	0,05
0,15	0,1—0,2	223	0,16
0,25	0,2—0,3	383	0,28
0,35	0,3—0,4	357	0,26
0,45	0,4—0,5	219	0,16
0,55	0,5—0,6	66	0,05
0,65	0,6—0,7	27	0,02
0,75	0,7—0,8	5	0,00
0,85	0,8—0,9	4	0,00
разом		1375	1,00

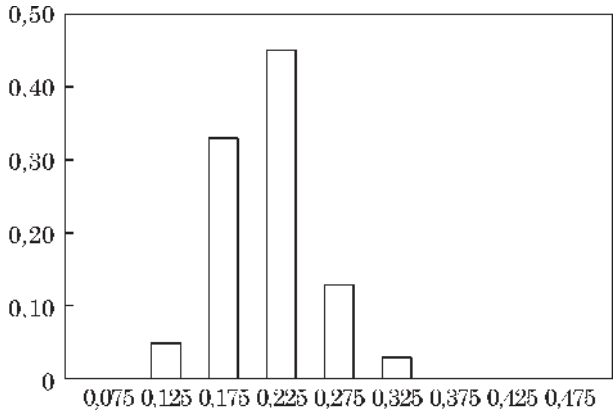

Розподіл В (відносна висота плеча)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,075	0,05—0,10	1	0,00
0,125	0,10—0,15	26	0,05
0,175	0,15—0,20	176	0,33
0,225	0,20—0,25	240	0,45
0,275	0,25—0,30	67	0,13
0,325	0,30—0,35	18	0,03
0,375	0,35—0,40	2	0,00
0,425	0,40—0,45	0	0,00
0,475	0,45—0,50	1	0,00
разом		531	1,00

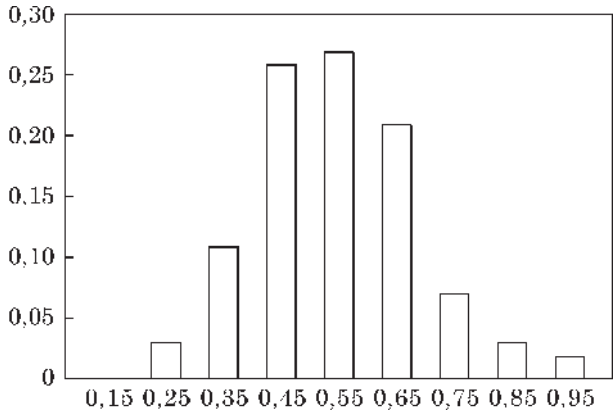

Розподіл Г (профілювання плеча)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,15	0,10—0,20	1	0,00
0,25	0,20—0,30	14	0,03
0,35	0,30—0,40	56	0,11
0,45	0,40—0,50	140	0,26
0,55	0,50—0,60	144	0,27
0,65	0,60—0,70	110	0,21
0,75	0,70—0,80	39	0,07
0,85	0,80—0,90	16	0,03
0,95	0,90—1,00	12	0,02
разом		532	1,00

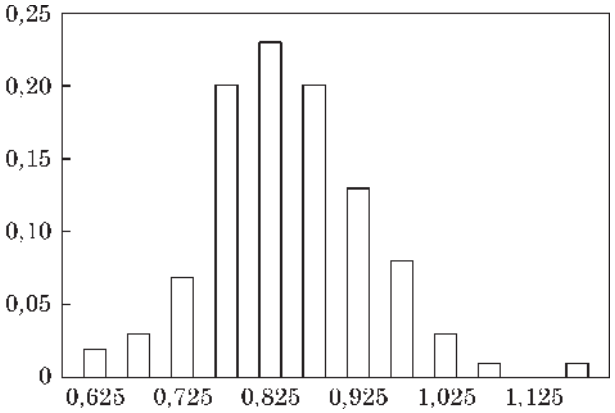

Розподіл Д (відносна висота горщика)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,625	0,60—0,65	3	0,02
0,675	0,65—0,70	5	0,03
0,725	0,70—0,75	12	0,07
0,775	0,75—0,80	34	0,20
0,825	0,80—0,85	40	0,23
0,875	0,85—0,90	34	0,20
0,925	0,90—0,95	22	0,13
0,975	0,95—1,00	14	0,08
1,025	1,00—1,05	5	0,03
1,075	1,05—1,10	1	0,01
1,125	1,10—1,15	0	0,00
1,175	1,15—1,20	1	0,01
разом		171	1,00

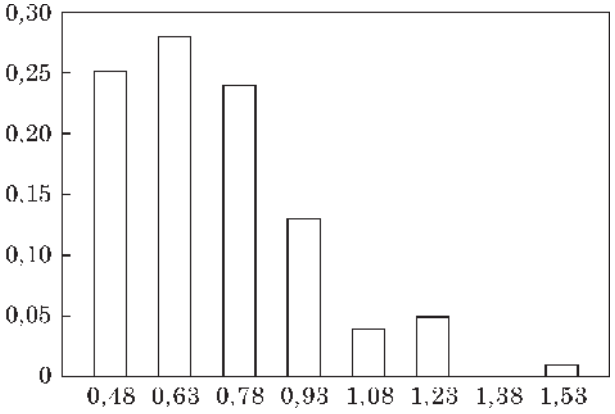

Розподіл Е (відносна висота придонної частини)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,48	0,40—0,55	43	0,25
0,63	0,55—0,70	48	0,28
0,78	0,70—0,85	41	0,24
0,93	0,85—1,00	23	0,13
1,08	1,00—1,15	7	0,04
1,23	1,15—1,30	8	0,05
1,38	1,30—1,45	0	0,00
1,53	1,45—1,60	1	0,01
разом		171	1,00

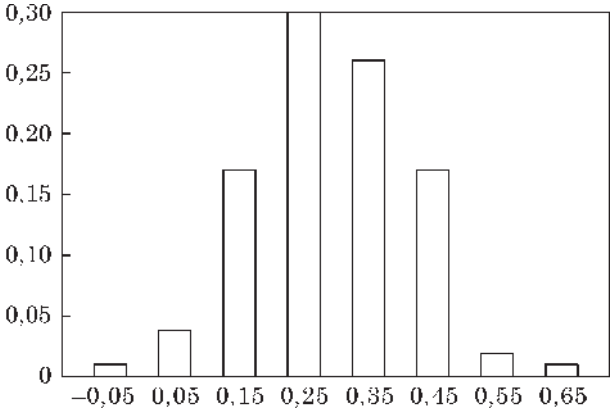

Розподіл Ж (відкритість горловини)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
–0,05	–0,10—0	5	0,01
0,05	0—0,10	22	0,04
0,15	0,10—0,20	91	0,17
0,25	0,20—0,30	161	0,30
0,35	0,30—0,40	141	0,26
0,45	0,40—0,50	93	0,17
0,55	0,50—0,60	13	0,02
0,65	0,60—0,70	7	0,01
разом		533	1,00

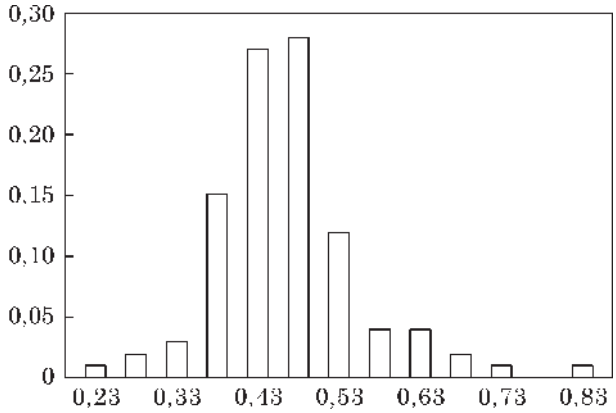

Розподіл И (профілювання придонної частини)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,23	0,20—0,25	1	0,01
0,28	0,25—0,30	4	0,02
0,33	0,30—0,35	6	0,03
0,38	0,35—0,40	29	0,15
0,43	0,40—0,45	51	0,27
0,48	0,45—0,50	53	0,28
0,53	0,50—0,55	23	0,12
0,58	0,55—0,60	8	0,04
0,63	0,60—0,65	7	0,04
0,68	0,65—0,70	3	0,02
0,73	0,70—0,75	1	0,01
0,78	0,75—0,80	0	0,00
0,83	0,80—0,85	2	0,01
разом		188	1,00

III. Розподіл за інтервалами мірних ознак тарілок

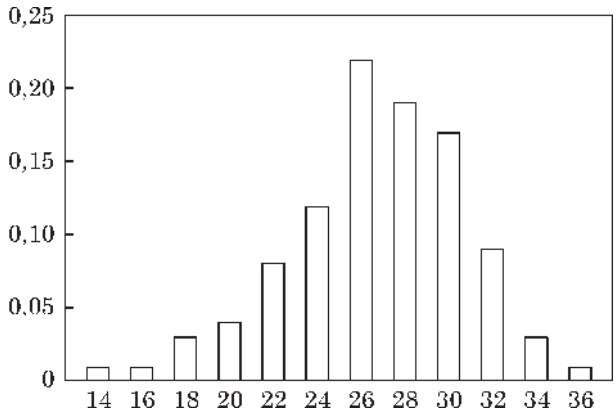

Розподіл Р 1 (діаметр вінець, см)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
14	13—15	2	0,01
16	15—17	4	0,01
18	17—19	9	0,03
20	19—21	10	0,04
22	21—23	21	0,08
24	23—25	32	0,12
26	25—27	60	0,22
28	27—29	52	0,19
30	29—31	45	0,17
32	31—33	23	0,09
34	33—35	8	0,03
36	35—37	1	0,01
разом		267	1,00

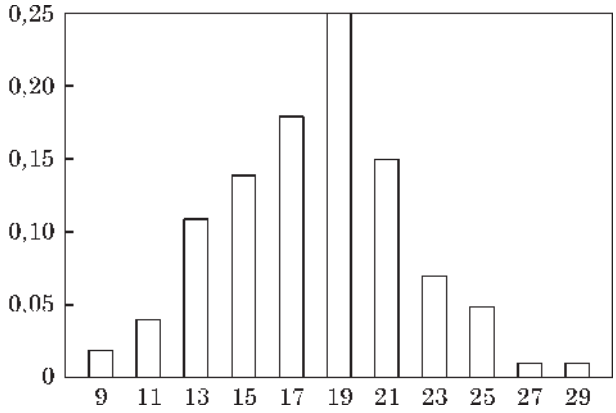

Розподіл Р 3 (діаметр дзеркала)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
9	8—10	4	0,02
11	10—12	10	0,04
13	12—14	25	0,11
15	14—16	32	0,14
17	16—18	42	0,18
19	18—20	59	0,25
21	20—22	36	0,15
23	22—24	16	0,07
25	24—26	11	0,05
27	26—28	1	0,01
29	28—30	1	0,01
разом		237	1,00

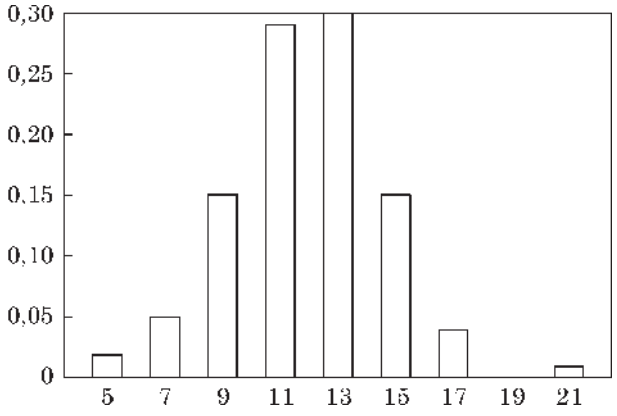

Розподіл Р 4 (діаметр денця)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
5	4—6	3	0,02
7	6—8	9	0,05
9	8—10	24	0,15
11	10—12	48	0,29
13	12—14	49	0,30
15	14—16	24	0,15
17	16—18	6	0,04
19	18—20	0	0,00
21	20—22	1	0,01
разом		164	1,00

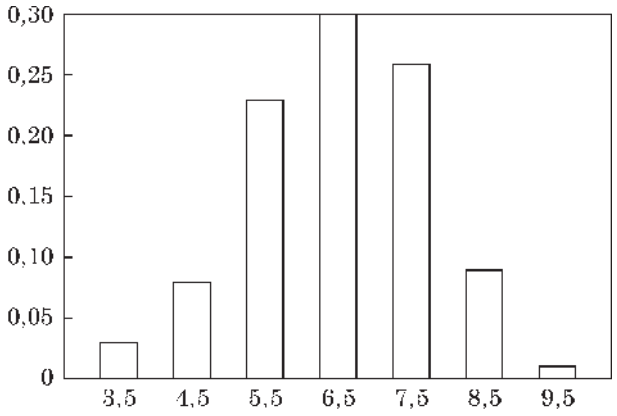

Розподіл Р 5 (висота тарілки)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
3,5	3—4	5	0,03
4,5	4—5	12	0,08
5,5	5—6	35	0,23
6,5	6—7	45	0,30
7,5	7—8	39	0,26
8,5	8—9	14	0,09
9,5	9—10	1	0,01
разом		151	1,00

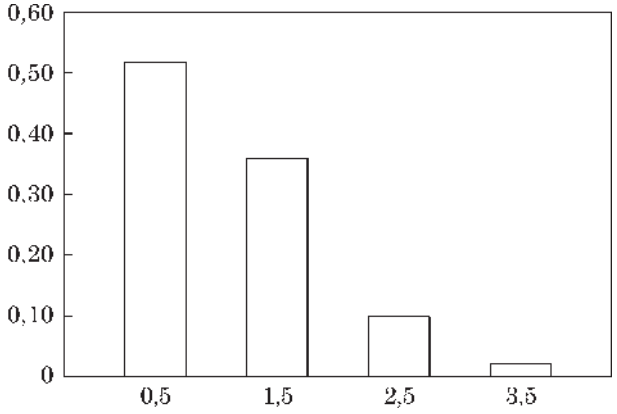

Розподіл Р 6 (висота вінець)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
0,5	0—1	162	0,52
1,5	1—2	113	0,36
2,5	2—3	31	0,10
3,5	3—4	7	0,02
разом		313	1,00

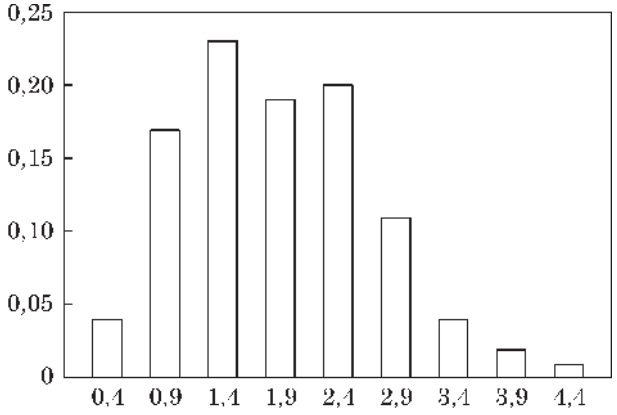

Розподіл Р 7 (висота берегів)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
0,4	0,1—0,6	10	0,04
0,9	0,6—1,1	40	0,17
1,4	1,1—1,6	56	0,23
1,9	1,6—2,1	45	0,19
2,4	2,1—2,6	48	0,20
2,9	2,6—3,1	26	0,11
3,4	3,1—3,6	9	0,04
3,9	3,6—4,1	5	0,02
4,4	4,1—4,6	2	0,01
разом		241	1,00

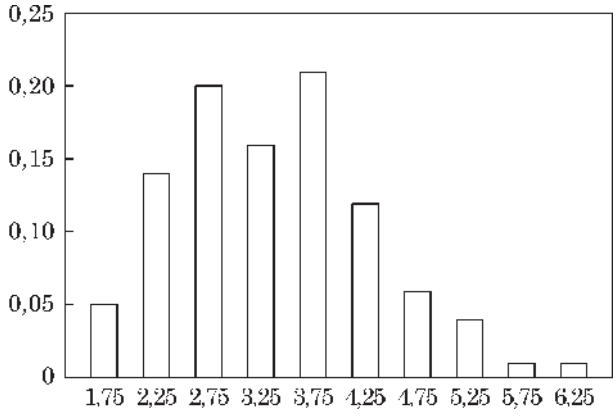

Розподіл Р 8 (висота дзеркала)			
середина інтервалу	інтервал, см	кількість	частота
1,75	1,5—2	8	0,05
2,25	2—2,5	23	0,14
2,75	2,5—3	32	0,20
3,25	3—3,5	25	0,16
3,75	3,5—4	33	0,21
4,25	4—4,5	19	0,12
4,75	4,5—5	9	0,06
5,25	5—5,5	7	0,04
5,75	5,5—6	2	0,01
6,25	6—6,5	1	0,01
разом		159	1,00

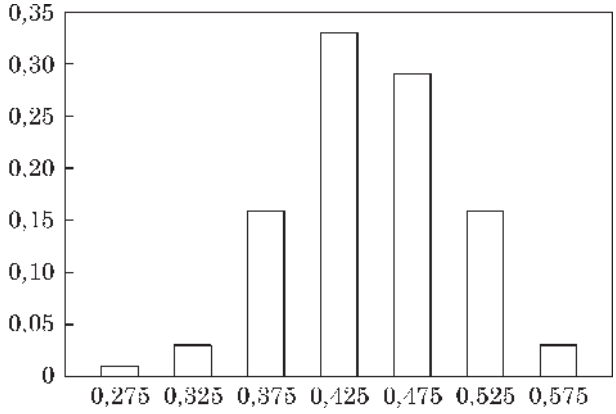

Розподіл А (d денця відносно d вінець)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,275	0,25—0,3	1	0,01
0,325	0,3—0,35	4	0,03
0,375	0,35—0,4	24	0,16
0,425	0,4—0,45	50	0,33
0,475	0,45—0,5	44	0,29
0,525	0,5—0,55	24	0,16
0,575	0,55—0,6	4	0,03
разом		151	1,00

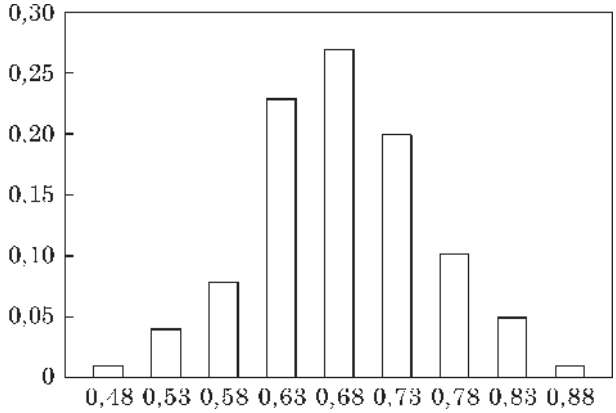

Розподіл Б (d дзеркала відносно d вінець)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,48	0,45—0,5	3	0,01
0,53	0,5—0,55	9	0,04
0,58	0,55—0,6	19	0,08
0,63	0,6—0,65	54	0,23
0,68	0,65—0,7	63	0,27
0,73	0,7—0,75	46	0,20
0,78	0,75—0,8	24	0,10
0,83	0,8—0,85	11	0,05
0,88	0,85—0,9	1	0,01
разом		230	1,00

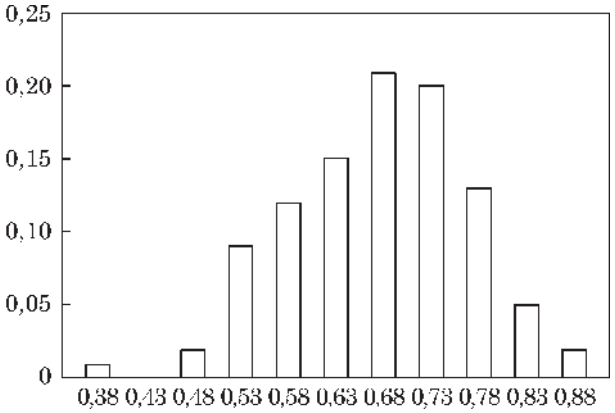

Розподіл В (d денця відносно d дзеркала)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,38	0,35—0,4	1	0,01
0,43	0,4—0,45	0	0,00
0,48	0,45—0,5	3	0,02
0,53	0,5—0,55	14	0,09
0,58	0,55—0,6	18	0,12
0,63	0,6—0,65	24	0,15
0,68	0,65—0,7	33	0,21
0,73	0,7—0,75	31	0,20
0,78	0,75—0,8	20	0,13
0,83	0,8—0,85	8	0,05
0,88	0,85—0,9	3	0,02
разом		155	1,00

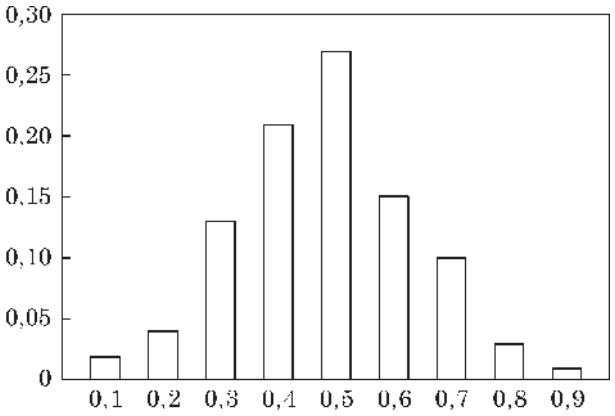

Розподіл Г (ступінь нахилу берегів)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,1	0,05—0,15	5	0,02
0,2	0,15—0,25	9	0,04
0,3	0,25—0,35	29	0,13
0,4	0,35—0,45	48	0,21
0,5	0,45—0,55	62	0,27
0,6	0,55—0,65	47	0,20
0,7	0,65—0,75	23	0,10
0,8	0,75—0,85	7	0,03
0,9	0,85—0,95	1	0,01
разом		231	1,00

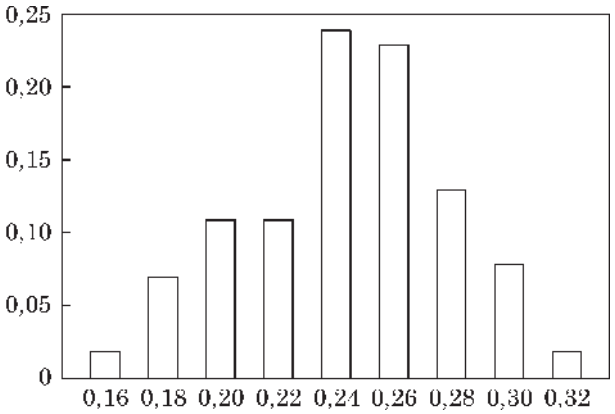

Розподіл Д (відносна висота тарілки)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,16	0,15—0,17	3	0,02
0,18	0,17—0,19	10	0,07
0,2	0,19—0,21	16	0,11
0,22	0,21—0,23	16	0,11
0,24	0,23—0,25	36	0,24
0,26	0,25—0,27	35	0,23
0,28	0,27—0,29	20	0,13
0,3	0,29—0,31	12	0,08
0,32	0,31—0,33	3	0,02
разом		151	1,00

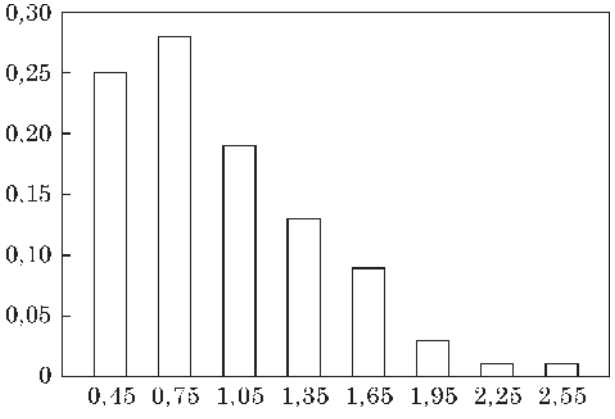

Розподіл Е (відносна висота дзеркала)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,45	0,3—0,6	37	0,25
0,75	0,6—0,9	42	0,28
1,05	0,9—1,2	28	0,19
1,35	1,2—1,5	20	0,13
1,65	1,5—1,8	14	0,09
1,95	1,8—2,1	5	0,03
2,25	2,1—2,4	2	0,01
2,55	2,4—2,7	2	0,01
разом		150	1,00

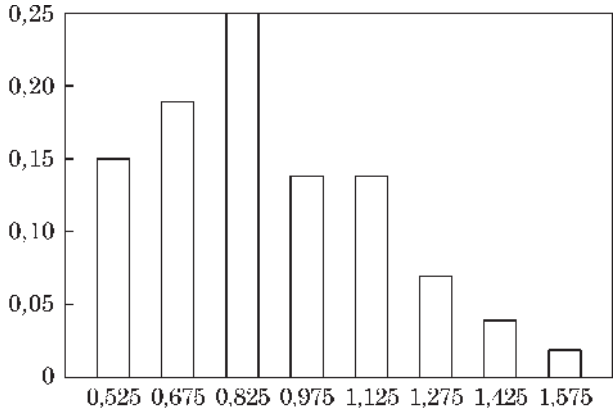

Розподіл И (ступінь нахилу стінок дзеркала)			
середина інтервалу	інтервал	кількість	частота
0,525	0,45—0,6	24	0,15
0,675	0,6—0,75	30	0,19
0,825	0,75—0,9	38	0,25
0,975	0,9—1,05	22	0,14
1,125	1,05—1,2	21	0,14
1,275	1,2—1,35	11	0,07
1,425	1,35—1,5	6	0,04
1,575	1,5—1,65	3	0,02
разом		155	1,00

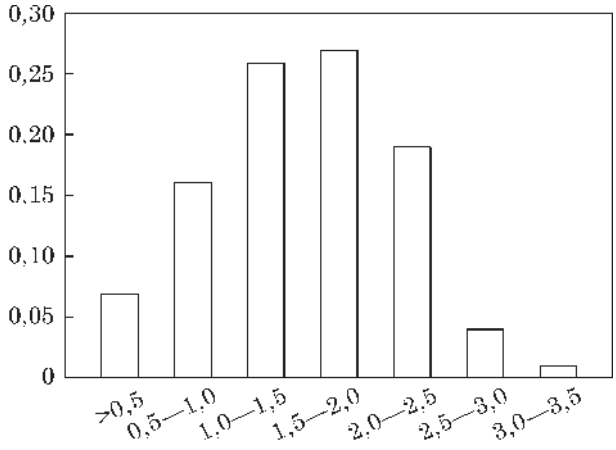

Розподіл о'єму цілих тарілок		
інтервал, л	кількість	частота
>0,5	10	0,07
0,5—1,0	24	0,16
1,0—1,5	39	0,26
1,5—2,0	41	0,27
2,0—2,5	28	0,19
2,5—3,0	6	0,04
3,0—3,5	2	0,01
разом	150	1

IV. Розподіл якісних ознак горщиків

Різновиди вінець	Кількість	Частота
виїмка	100	0,06
ромб	187	0,12
валик	350	0,23
борозна	271	0,18
прямий	634	0,41
разом	1542	1,00

Різновиди оформлення краю вінець	Кількість	Частота
защипи	151	0,10
карбування	50	0,03
без особливостей	1343	0,87
разом	1544	1,00

Різновиди шийки	Кількість	Частота
плавна	458	0,31
перегин	253	0,17
ребро	644	0,43
виступ	138	0,09
разом	1493	1,00

Різновиди плечей	Кількість	Частота
рифлення	345	0,31
без особливостей	615	0,54
лавка	169	0,15
разом	1129	1,00

Різновиди денець	Кількість	Частота
без особливостей	120	0,52
утор	112	0,48
разом	232	1,00

Спосіб випалу горщиків	Кількість	Частота
окислюючий	770	0,72
відновлюючий	298	0,28
разом	1068	1,00

Наявність і місце нанесення поливи (окислюючий випал)	Кількість	Частота
внутрішня поверхня	126	0,17
крайкування	178	0,23
без поливи	466	0,60
разом	770	1,00

Колір поливи (полив'яні)	Кількість	Частота
зелена	238	0,78
жовто-коричнева	66	0,22
разом	304	1,00

V. Розподіл якісних ознак тарілок (вихідні дані див. табл. 9)

VI. Графіки кореляції розмірів і об'ємів горщиків

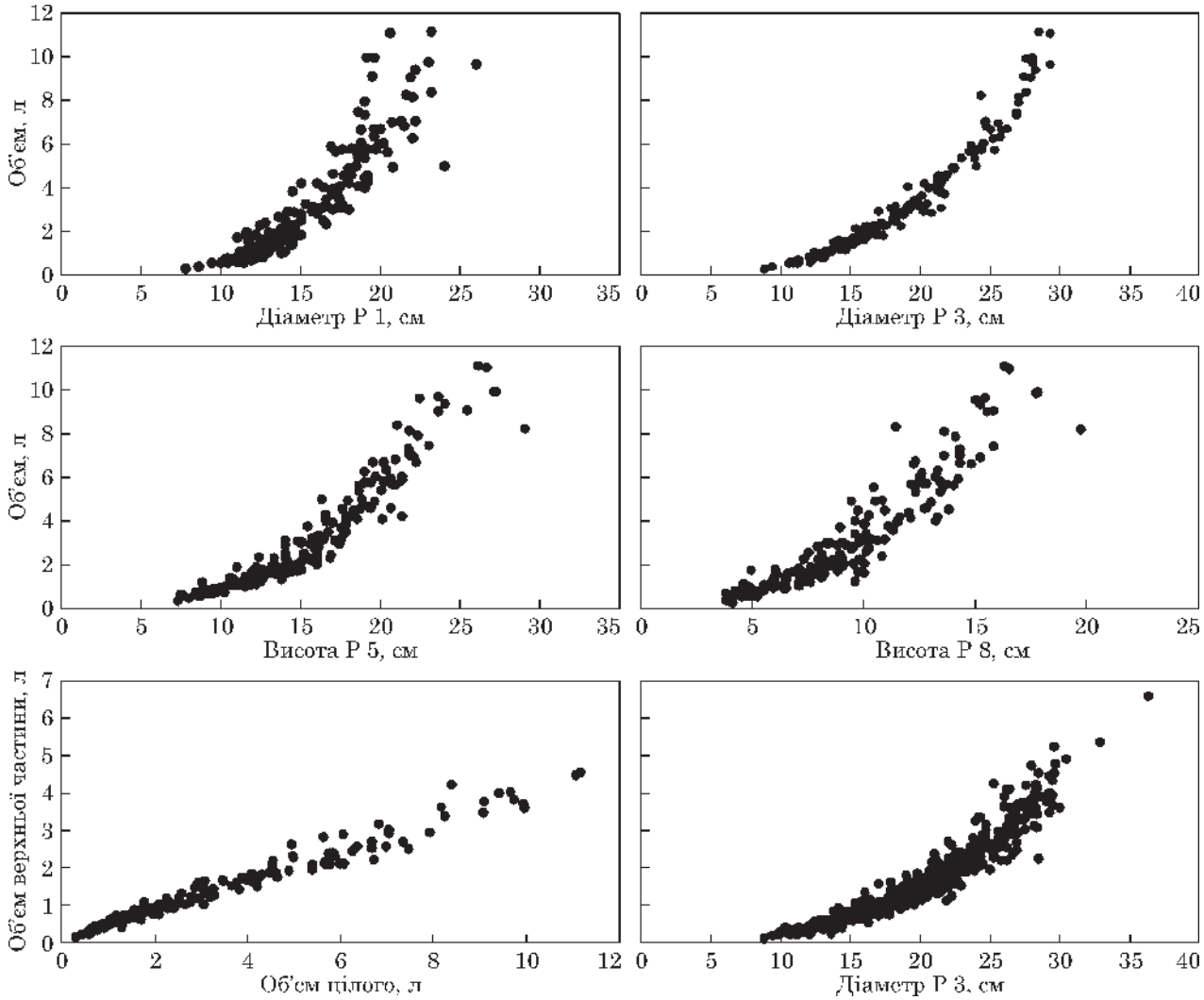

VII. Графіки кореляції кількісних і якісних ознак горщиків

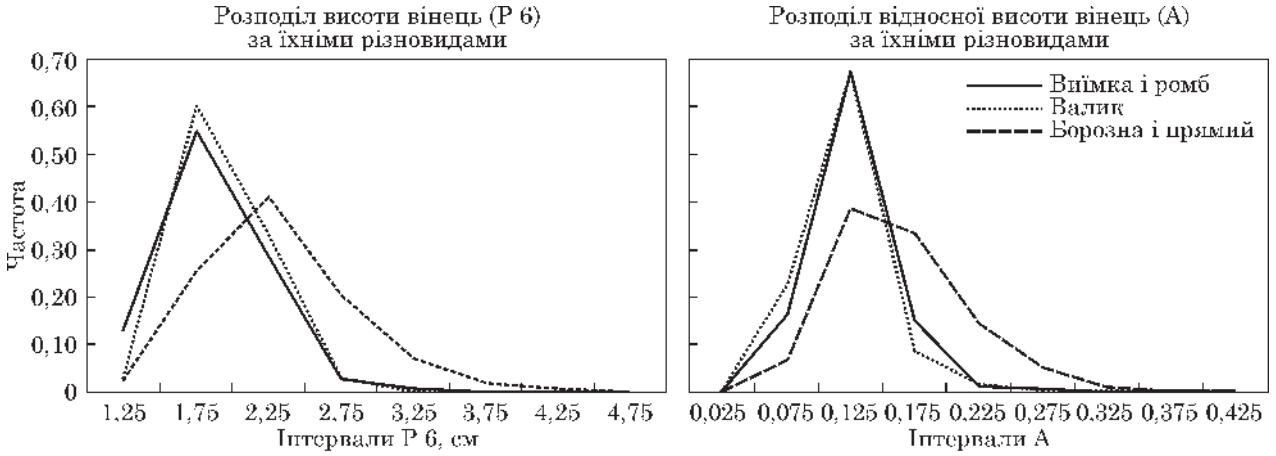

Розподіл показника профілювання вінець (Б) за їхніми різновидами

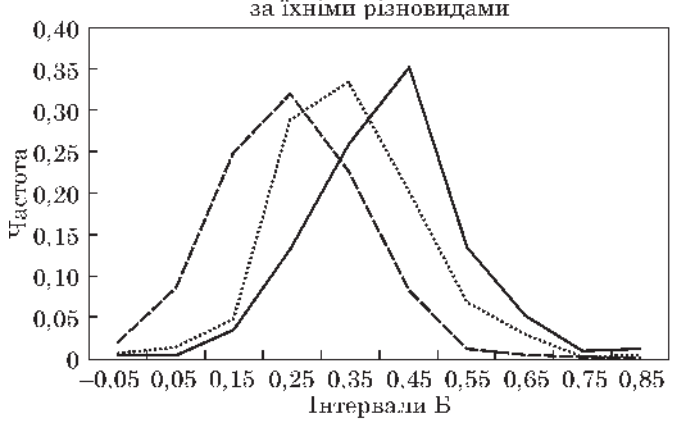

Розподіл показника профілювання плечей (Г) за різновидами вінець

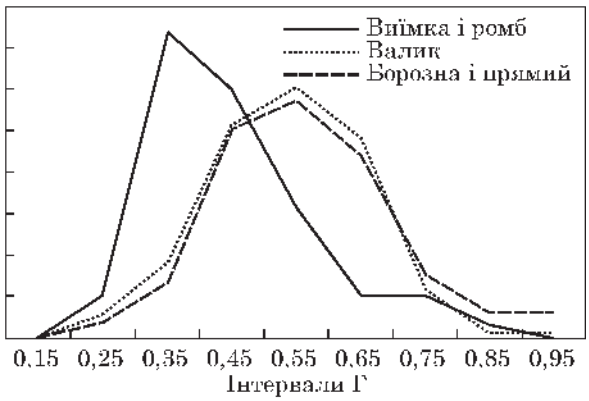

Розподіл висоти придонної частини (Р 8) за різновидами вінець

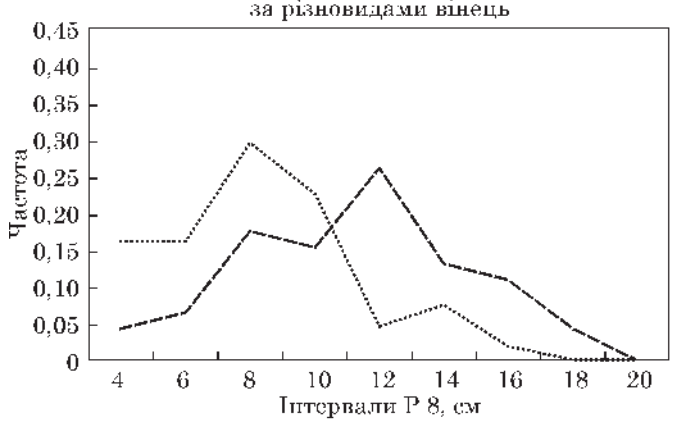

Розподіл відносної висоти придонної частини (Е) за різновидами вінець

Розподіл об'єму цілих горщиків за різновидами вінець

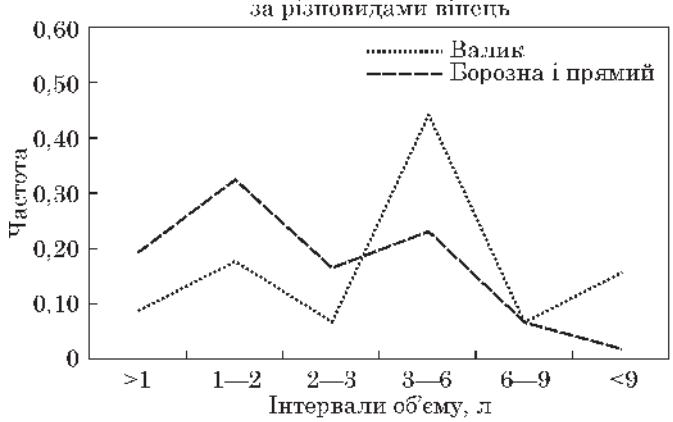

Розподіл висоти вінець (Р 6) за різновидами плечей

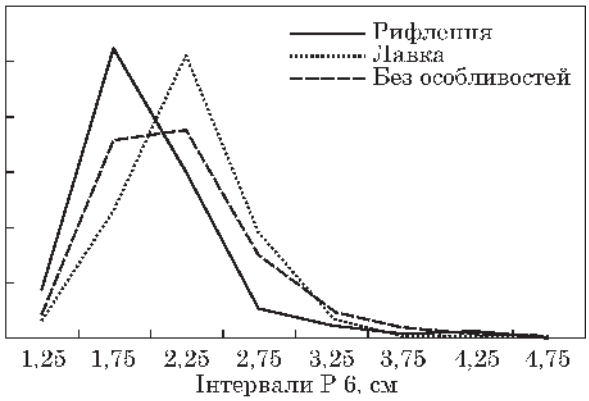

Розподіл відносної висоти плеча (В) за його різновидами

Розподіл ступеню профілювання плеча (Г) за його різновидами

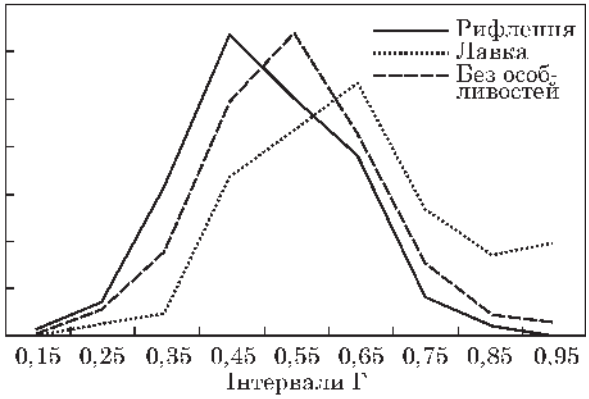

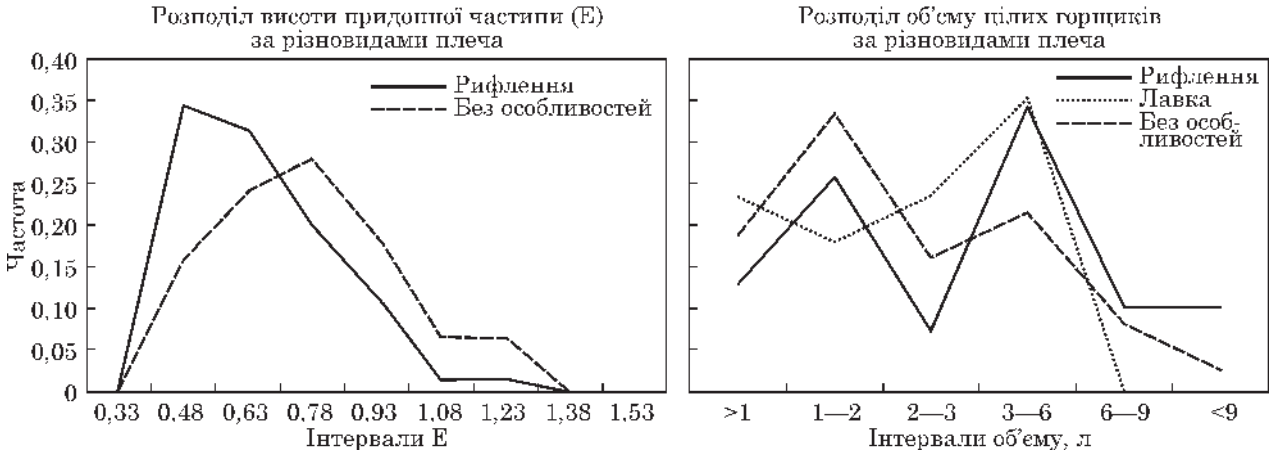

VIII. Граф зв'язку конструктивних ознак горщиків

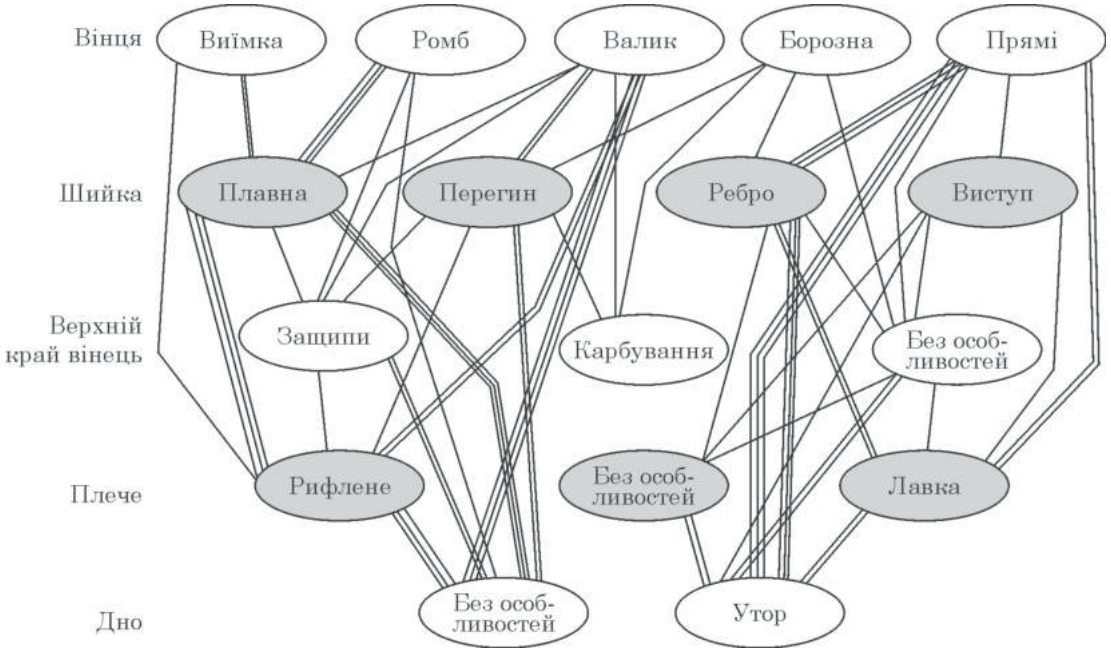

Вихідні дані див. табл. 13. **Умовні позначення**: одна риска — слабкі зв'язки (коефіцієнт Q до 0,25 включно); дві риски — середні (0,26—0,45); три риски — сильні (більше 0,45)

IX. Графік кореляції діаметра вінець і об'єму тарілок

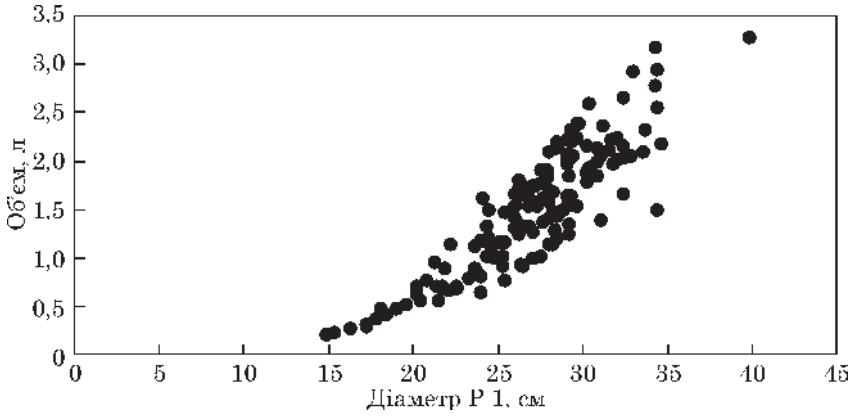

X. Графіки кореляції кількісних і якісних ознак тарілок

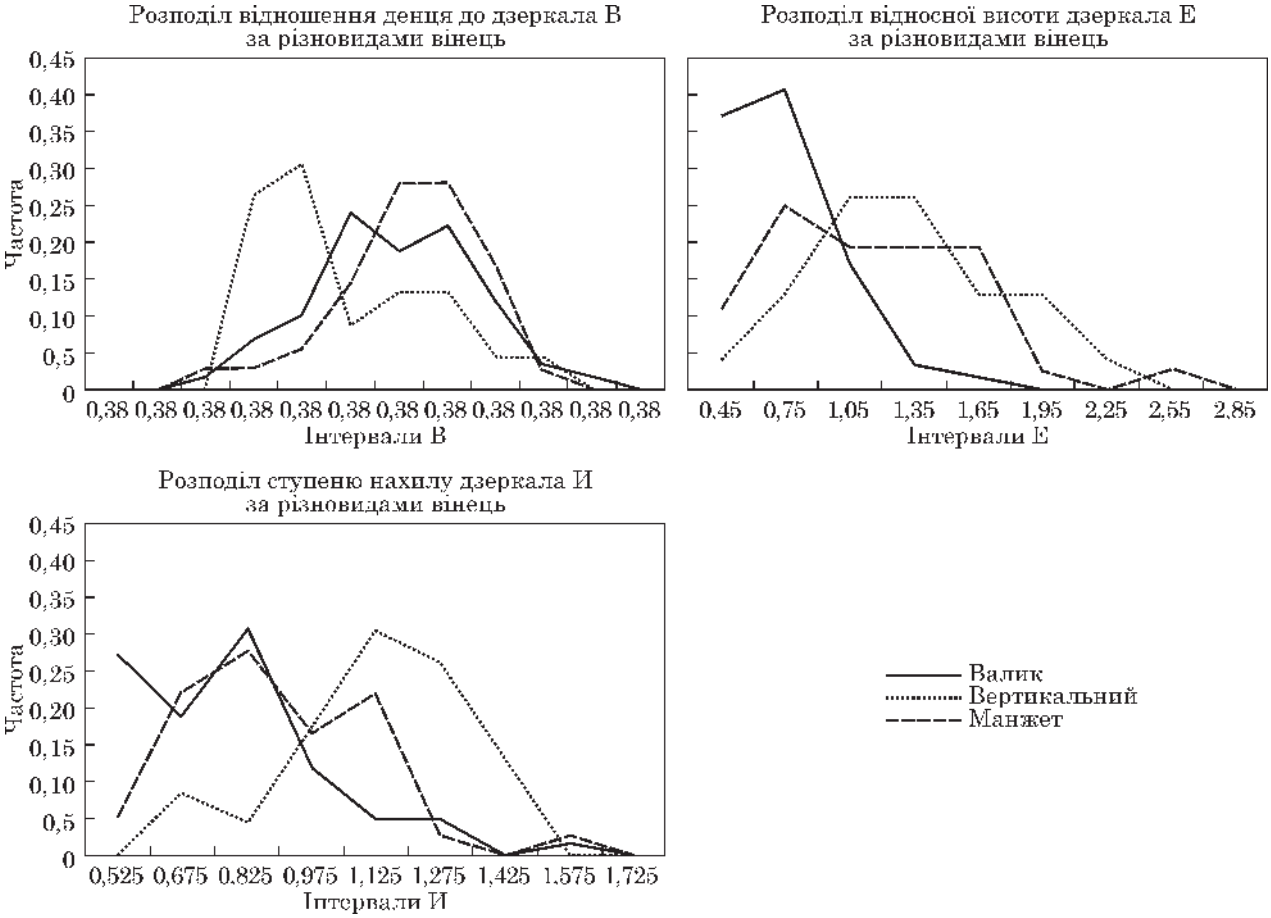

XI. Графи зв'язків ознак тарілок

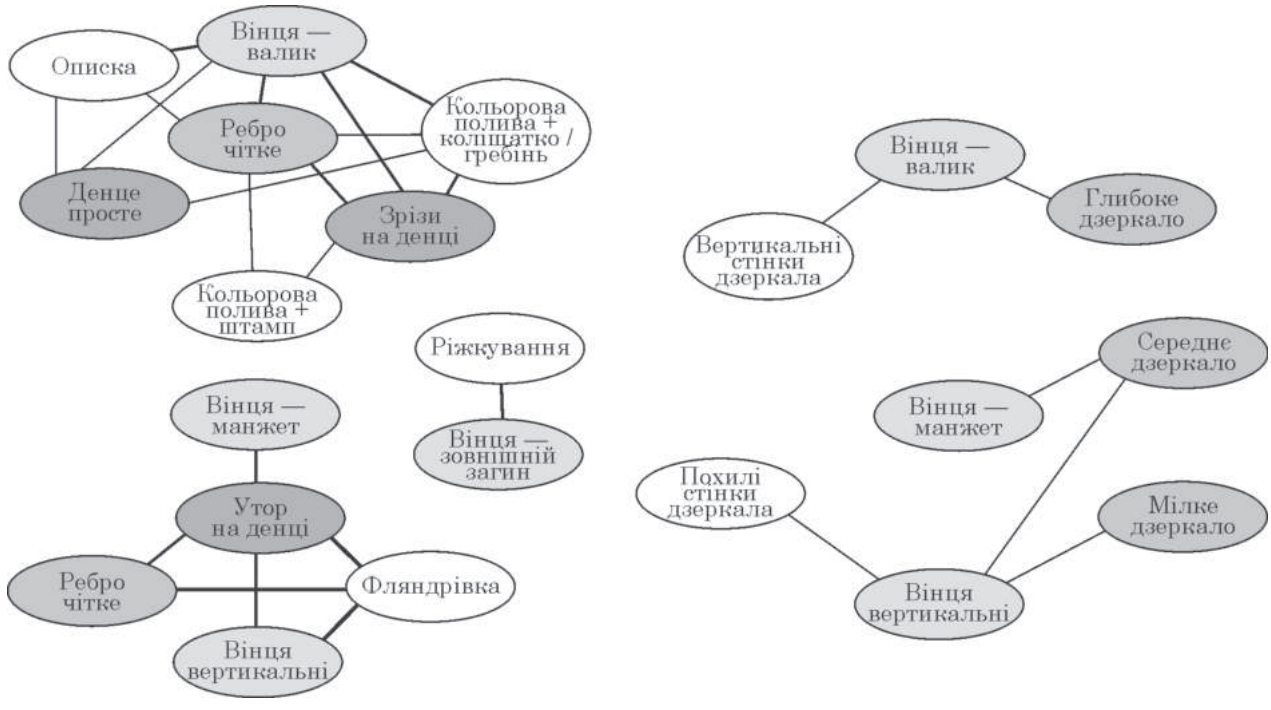

Вихідні дані див. табл. 19, 20

XII. Граф зв'язків наймасовіших комплексів за КАС

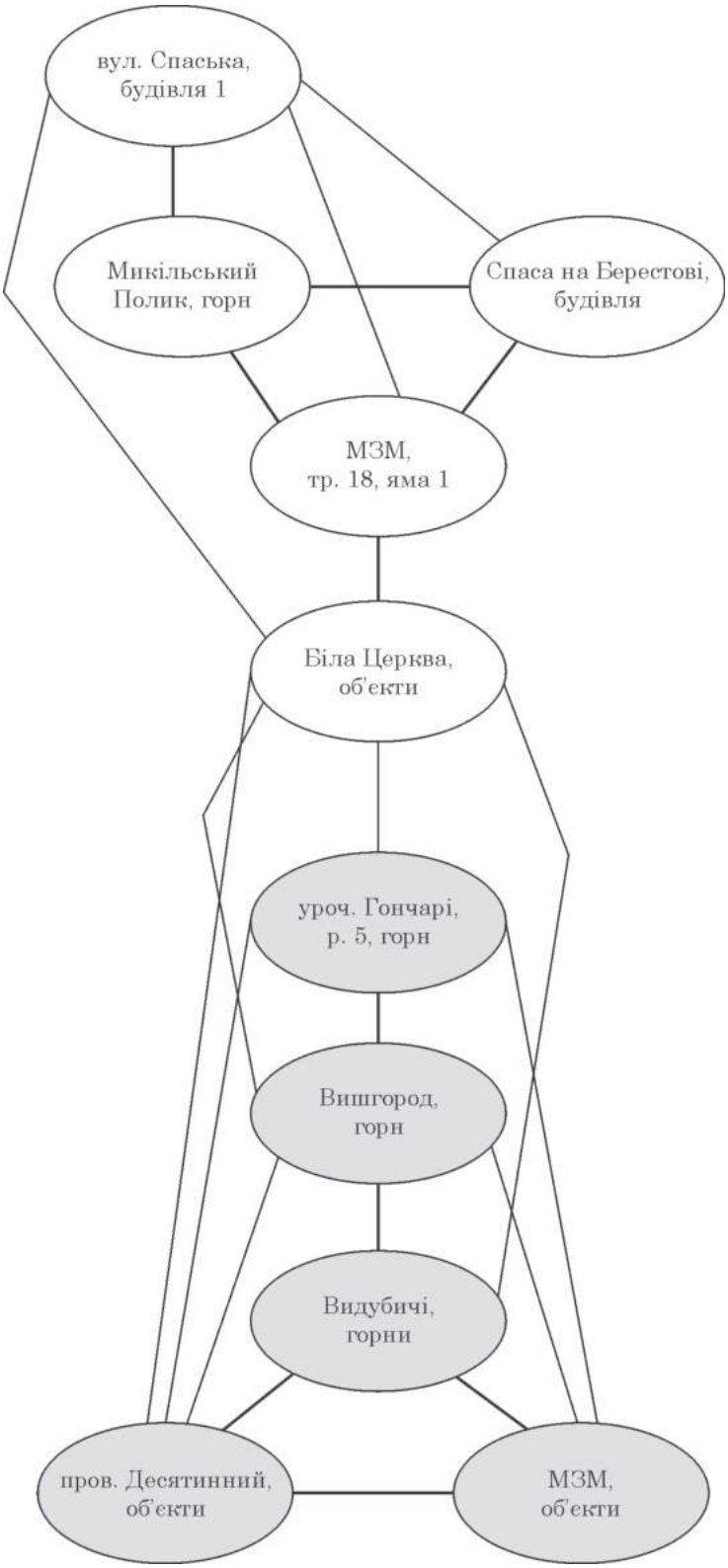

Вихідні дані див. табл. 27

Додаток **3**

А. А. ВАЛЬТЕР
(з доповненнями А. В. КОРОХІНОЇ)

ОПИС ШЛІФА (зразок № 65, рис. 243)

Непластичні включення складають 15 % площі шліфа. Розмірами: 0,02—0,25 мм (від грубого алевриту до дрібного піску). Ізометричні та анізометричні. Від напівкутастих до напівобкатаних. Спосіб пакування: від дотичних зерен до суцільного навколозернового облямування матрицею. Погано орієнтовані відносно поверхонь посудин.

Абсолютно переважає: кварц.

Матриця складає 80 % площі, гомогенна, світло-коричнева в одному поляризаторі. На жаль, властивості матриці у схрещених поляризаторах (колір, вміст карбонатів, ступінь оптичної активності) визначити неможливо через те, що шліф було втрачено.

Пори складають приблизно 5 % площі шліфа. Переважно, пласкі (в розмірності від мікро- до мега-пор). Добре орієнтовані відносно поверхонь посудин, заповнені темною речовиною.

Коментар: Рецепт представлений додаванням «дрібного піску» до чистої глини.

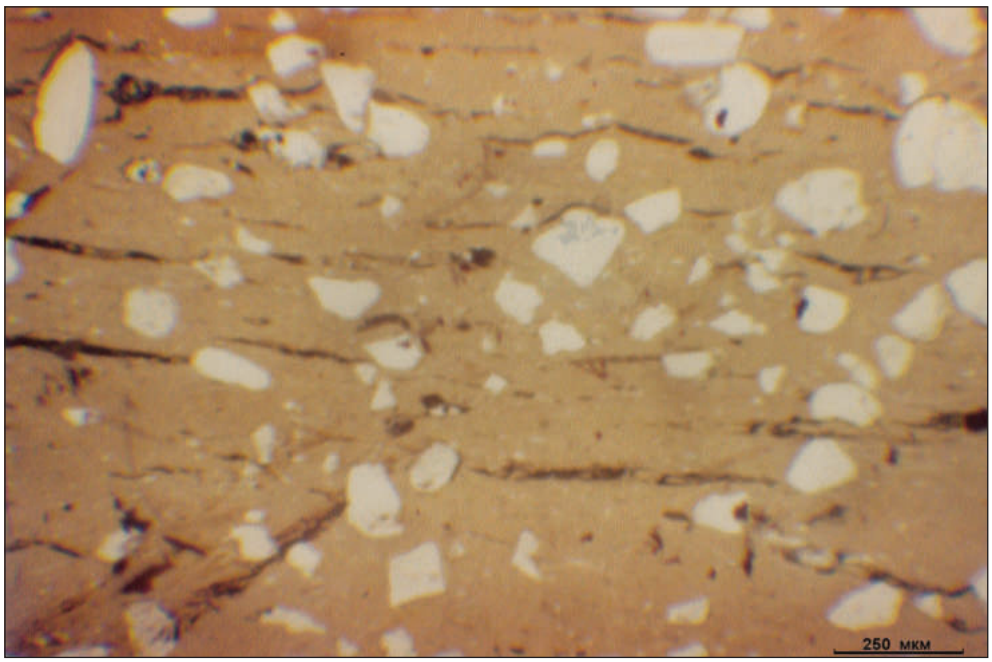

Шліф, Старий Арсенал. Поляризаційний мікроскоп ПОЛАМ Р-21. В одному поляризаторі (PPL). Збільшення ×3,7. Ширина кадра — 4,5 мм

Додаток **4**

МАТЕРІАЛИ ДО ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ КИЄВА І КИЇВЩИНИ

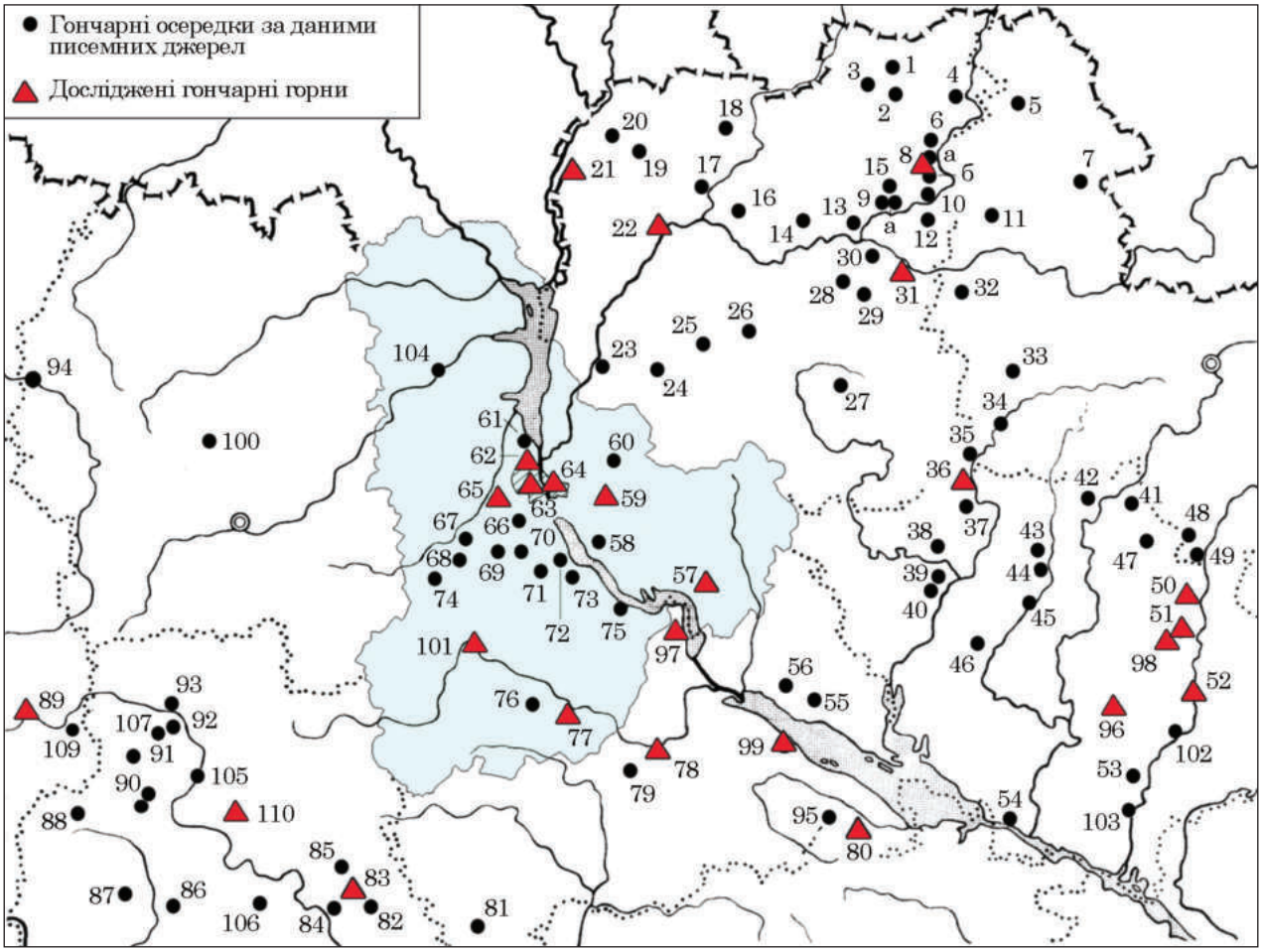

4.1. КАРТА ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ КИЇВЩИНИ І СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ

За писемними й археологічними джерелами

№, карта	Назва населеного пункту	Найраніша згадка	Джерело	Тип і датування (ст.) залишків гончарного виробництва	Джерело
1	Семенівка	1781	ред. Федоренко 1931, с. 270	—	—
2	Слобода біля Старого Жадова	1734	Судиенко 1853, с. 70	—	—
3	Слобідка Лосева	1781	ред. Федоренко 1931, с. 21	—	—
4	Новгород-Сіверський	1733	Ханенко 1887, с. 113, 116, 157	—	—
5	Шатрище	1723	Лазаревский 1888, с. 225	—	—
6	Блистова	1781	ред. Федоренко 1931, с. 10	—	—
7	Глухів	1729	Єршов 1926, с. 105	—	—
8	Криски	1732	Маркович 1892, ч. 3, с. 186, 270	Горн, XIX	Куриленко 1979, Штанкіна 2001, с. 208
8а	Псарівка (суч. Деснянське)	1666	ред. Романовський 1933, с. 436	—	—
8б	Іваньків	1781	ред. Федоренко 1931, с. 28	—	—
9	Кудрівка	1781	ред. Федоренко 1931, с. 318	—	—
9а	Ляшківці	1781	ред. Федоренко 1931, с. 317	—	—

№, карта	Назва населеного пункту	Найраніша згадка	Джерело	Тип і датування (ст.) залишків гончарного виробництва	Джерело
10	Вишеньки	1771	Синицкий 1893, 4, с. 44	—	—
11	Кролевець	1671	Пошивайло 1993a, с. 355	—	—
12	Короп	1767	Пошивайло 1993a, с. 355	—	—
13	Сосниця	1666	ред. Романовський 1933, с. 408	—	—
14	Міна	1666	ред. Романовський 1933, с. 384-385	—	—
15	Осьмаки	1781	ред. Федоренко 1931, с. 24	—	—
16	Березна	1666	ред. Романовський 1933, с. 285	—	—
17	Седнів	1640	Пошивайло 1993a, с. 356	—	—
18	Городня	1734	Історія Русів 1991, с. 298	—	—
19	Ріпки	1676	К истории… 1899, с. 132	—	—
20	Грабів	1783	Шафонский 1851, с. 322	—	—
21	Любеч	1615	Лазаревский 1902, с. 89	Горн, кін. XVII — XVIII	Потапов 1992; Ситий, Калашник 2013, с. 133—134
22	Чернігів	1666	Кондратьєв 2014, с. 147	2 горни, сер. XVII —сер. XVIII	Виногродська 2005b, с. 86; Ситий, Калашник 2013, с. 129—133
23	Остер	1666	ред. Романовський 1933, с. 348—352	—	—
24	Козелець	1666	ред. Романовський 1933, с. 371	—	—
25	Ржавець	1666	ред. Романовський 1933, с. 231	—	—
26	Ніжин	1625	Лащук 1969, с. 543	—	—
27	Ічня	сер. XVIII	Пошивайло 1993a, с. 355	—	—
28	Борзна	1666	ред. Романовський 1933, с. 299	—	—
29	Стрільники	1666	ред. Романовський 1933, с. 305	—	—
30	Нові Млини	1666	ред. Романовський 1933, с. 151—171	—	—
31	Батурин	1666	ред. Романовський 1933, с. 7—16	Горн, 2 пол. XVII	Ситий, Калашник 2013, с. 134
32	Конотоп	1666	ред. Романовський 1933, с. 92—104	—	—
33	Сміле	1781	ред. Федоренко 1931, с. 524	—	—
34	Ромни	1798	ред.Сохань та ін. 1997, с. 85	—	—
35	Глинськ	1783	Шафонский 1851, с. 545, 546	—	—
36	Свиридівка	—	—	Горн, 1. пол. XVIII	Виногродская 1990b, с. 183—184
37	Лохвиця	1634	Шафонский 1851, с. 596	—	—
38	Городище	1774	Синицкий 1993, 3, с. 430	—	—
39	Мгарський монастир	1736	Лазаревский 1889, с. 72, 75	—	—
40	Лубни	1666	Лазаревский. 1899, с. 37	—	—
41	Веприк	1734	Судиенко 1853, с. 197	—	—
42	Гадяч	1643	Шафонский 1851,с. 629—631	—	—
43	Комишня	1774	Січинський 1992, с. 165	—	—
44	Хомутець	1786	ред. Сохань та ін. 1989, с. 74	—	—
45	Миргород	1666	Романовський 1958	—	—
46	Хорол	1774	Січинський 1992, с. 165	—	—
47	Зіньків	1734	Судиенко 1853, с. 182	—	—
48	Груні	1734	Судиенко 1853, с. 203	—	—
49	Куземин	1783	Шафонский 1851, с. 643	—	—

№, карта	Назва населеного пункту	Найраніша згадка	Джерело	Тип і датування (ст.) залишків гончарного виробництва	Джерело
50	Опішня, Міські Млини	1734	Судиенко 1853, с. 165	4 горни, кін. XVIII — поч. XX	Троцька 2011; Троцька, Гейко 2011
51	Великі Будища	1718	Коваленко 2018b, с. 389	2 горни, XVIII	Щербань А. 2018
52	Полтава	1718	Коваленко 2018b, с. 388	7 горнів, XVIII	Коваленко 2018b, с. 160
53	Білики	1718	Коваленко 2018b, с. 389	—	—
54	Кременчук	1798	ред. Сохань та ін. 1997, с. 59	—	—
55	Канівська сотня (7 сіл)	1766	Ткаченко 1926, с. 279, 286	—	—
56	Золотоноша	1798	ред. Сохань та ін. 1997, с. 51	—	—
57	Переяслав	1666	ред. Романовський 1933, с. 206	3 горни XVII — сер. XVIII	Юра, Сікорський, Асєєв 1960; Буйлук 1993; Колибенко 1998
58	Воронков	1666	ред. Романовський 1933, с. 214	—	—
59	Бориспіль	1666	ред. Романовський 1933, с. 215	Горн, 2 пол. XVII	Івакін В. та ін. 2020
60	Гоголів	1766	Мандзюк 1926, с. 31	—	—
61	Нові Петрівці і Межигірський монастир	1766	Шамрай 1931, с. 250, 252	—	—
62	Вишгород	—	—	2 горни, кін. XVI — 1 тр. XVII	Блажевич 2010; Козюба, Орлов, Чекановський 2003
63	Київ (правий берег, сучасні адмін. межі)	1603	Яковенко 1989, с. 70-71	—	Див. карту 2
64	Київ (лівий берег, Микільська Слобідка)	кін. XVIII	Данченко 1974, с. 25	—	Див. карту 2
65	Білогородка	XVII	Антонович 1879, с. 303	3 горни, XVII—XVIII	Хвойка 1913, с. 91; Рыбаков 1969, с. 18—19; Линева 1982, с. 7—8
66	Віта Поштова	XVIII	Лащук 1969, с. 535	—	—
67	Плисецьке	1766	Шамрай 1931, с. 239	—	—
68	Мотовилівка і Борова	1766	Шамрай 1931, с. 243, 248	—	—
69	Васильків	1755	Шамрай 1929, с. 79	—	—
70	Мала Бугаївка	1766	Шамрай 1931, с. 219	—	—
71	Обухів	1766	Шамрай 1931, с. 270	—	—
72	Нещерів	1766	Шамрай 1931, с. 270	—	—
73	Трипілля	1766	Шамрай 1931, с. 204	—	—
74	Фастів	1628	Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 387	—	—
75	Ржищів	1799	Приказы… 1787, арк. 27—29	—	—
76	Тараща	1789	Архив… 1905, ч. VII, т. 3, с. 223	—	—
77	Дибинці	1744	Авт.-упор. Коваленко 2019a, с. 16	Місце горну XIX—XX	Чміль, Козюба, Борисов 2018, с. 64
78	Корсунь	—	—	2 горни, кін. XVIII	Сміленко, Шекера 1992, с. 10—11
79	Селище	1789	Архив… 1905, ч. VII, т. 3, с. 307	—	—
80	Суботів	XVII	Ионов 1912, с. 6	2 горни, XVII, керам. шлак	Логвин 2003; Гугля, Гугля 1997; Юра 1971a, с. 93
81	Умань	1746	ред. Гісцова та ін. 1998, с. 291	—	—
82	Кіблич	XVIII	Лащук 1969, с. 537	—	—
83	Зятківці	—	—	Горн, XVIII	Лащук 1969, с. 536
84	Бубнівка	XVII	Мельничук 2004, с. 247	—	—

№, карта	Назва населеного пункту	Найраніша згадка	Джерело	Тип і датування (ст.) залишків гончарного виробництва	Джерело
85	Шура Метлинецька	XVIII	Лащук 1969, с. 553	—	—
86	Джурин	1765	Клименко 1929, с. 9	—	—
87	Шаргород	XVII	Лащук 1969, с. 553	—	—
88	Бар	1 пол. XVI	Прусевич 1916, с. 14	—	—
89	Меджибіж	XVII	Лащук 1969, с. 541	Горн, XIX	Погорілець, Вєтров, Чміль 2022
90	Москалівка	1786	Сицинский 1904, с. 451	—	—
91	Літин	1616	Архив… 1905, ч. VII, т. 3, с. 53	—	—
92	Гущинці	XVIII	Лащук 1969, с. 534	—	—
93	Іванів	XVII	Лащук 1969, с. 536	—	—
94	Городниця	2 пол. XVIII	Лащук 1992, с. 76	—	—
95	Полуднівка	1747	Гугля, Сиволап 2005, с. 53	—	—
96	Решетилівка	—	—	Горн, XVIII	Луговий та ін. 2008
97	Монастирьок	—	—	Горн, XVII	Виногродська, Петрашенко 2001
98	Диканька	1726	Коваленко 2018b, с. 388	Горн, XVIII	Щербань А. 2012
99	Черкаси	—	—	Горн, XVIII	Куштан 2021, с. 128—132; 2022, с. 329—330
100	Александропіль (суч. Хорошів)	1628	Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 360	—	—
101	Біла Церква	—	—	«Гончарна майстерня XV—XVI ст.»	Петраускас та ін. 2012, с. 14
102	Старі Санжари	1726	Коваленко 2018b, с. 389	—	—
103	Кобеляки	1718	Коваленко 2018b, с. 390	—	—
104	Іванків	1683	Архив… 1876, ч. VI, т. 1. с. 155	—	—
105	Вінниця	1552	Мельничук 2004, с. 123	—	—
106	Тульчин	1788	Мельничук 2004, с. 130	—	—
107	Супрунів	XVI	Мельничук 2004, с. 123	—	—
108	Браїлів	1725	Мельничук 2004, с. 129	—	—
109	Летичів	XVI	Мельничук 2004, с. 123	—	—
110	Вороновиця	—	—	Горн, 2 пол. XVII — XVIII	Манігда, Грабовська 2022, с. 11—12; Вінницький…

Всього 118 пунктів, з них на Київщині — 29 (включно з 10-ма на території сучасного Києва).

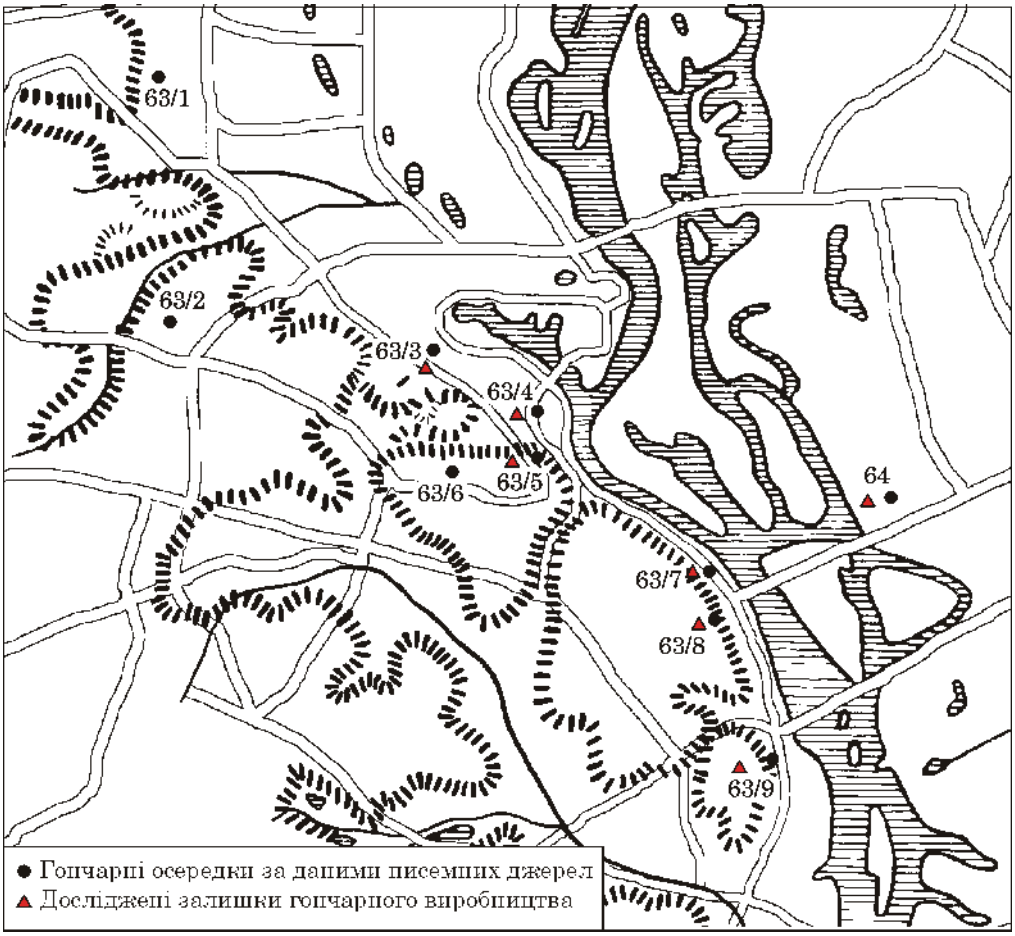

4.2. КАРТА ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ КИЄВА

Сучасні адміністративні межі; за письмовими та археологічними джерелами. Нумерація пунктів (перший номер) відповідає нумерації в додатку 4.1

№, карта	Назва місцевості	Найраніша згадка	Джерело	Тип і датування (ст.) залишків гончарного виробництва	Джерело
63/1	Пріорка	1786	Подушний… 1786, арк. 13 зв	—	—
63/2	Сирець	1786	Подушний… 1786, арк. 13	—	—
63/3	Плоске	1766	Лучицкий 1888, с. 63	Півфабрикати, 1 пол. XVIII	Івакін Г. та ін. 2017
63/4	Поділ	1666	ред. Романовський 1933, с. 318	Горн, сер. XVII	Івакін Г. 1976, с. 215; Чміль 2020
63/5	Кожум'яцька слобода (урочище Гончарі-Кожум'яки)	1774	Синицкий 1893, 2, с. 280	26 горнів, XVII — поч. XIX	Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Герасимов 1991; 1993; 1995; Чміль, Хамайко 2015
63/6	Вишній (Верхній) Кудрявець	1766	Лучицкий 1888, с. 51	—	—
63/7	Микільський Полик (уроч. Аскольдова Могила)	1713	Климовський 2002, с. 129	Горн, сер. — 3 чв. XVIII	Мовчан, Климовський 1998; Чміль 2010, с. 296—297; 2021
63/8	Печерське містечко	1628	Архив… 1886, с. 389	Горн, кін. XVII — поч. XVIII	Івакін, Балакін 2001а; Балакін 2003, с. 62
63/9	Звіринецьке селище (урочище Видубичі)	1766	Лучицкий 1888, с. 34	2 горни, кін. XVI — 1 пол. XVII	Мовчан 1975; 1982; 1993; Чміль 2007а
64	Микільська Слобідка	кін. XVIII	Данченко 1974, с. 25	2 горни, сер. XIX	Оленич, Оленич 2018

Всього 10 пунктів, 7 з яких обстежено археологічно.

4.3. КАТАЛОГ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

№, карта	Рік розкопок	Дослідники	Горни	Датування, ст.	Джерело	Місце зберігання матеріалів
63/9. Київ, Видубичі	1971	І. Мовчан	2	кін. XVI — 1 пол. XVII	Мовчан 1971, с. 15—18; 1975, с. 89—95; 1982, с. 16—17; 1993	МІК
63/7. Київ, Аскольдова могила	1997	І. Мовчан, С. Климовський	1	сер. —3 чв. XVIII	Климовський 2002, с. 129; Мовчан, Климовський 1998; 1997, с. 80—81	МІК
63/8. Київ, Печерськ	2000	Г. Івакін, С. Балакін	1	кін. XVII — поч. XVIII до 1706	Івакін, Балакін 2000, с. 9—10; 2001a; 2001b	НЗ КПЛ
63/4. Київ, Поділ, вул. Костянтинівська, 6/8	1974	К. Гупало, Г. Івакін, М. Сагайдак	1	сер. XVII	Івакін 1976, с. 215; Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, с. 36—39	МІК
63/5. Київ, Гончарі-Кожум'яки	1974	М. Сагайдак	2	XVII—XVIII	Івакін 1976, с. 214—215	—
	1989—1993	Г. Івакін, Г. Козубовський, Д. Герасимов, А. Чекановський, Л. Чміль, Ю. Башкатов та ін.	18	XVII — поч. XIX	Герасимов 1991; 1993; 1995; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Івакін та ін. 1989; 1990; 1992; 1993	НФ ІА НАН України
	2002—2004, 2007	М. Сагайдак, Н. Хамайко, Д. Чорновол та ін.	5	XVII—XVIII	Чміль, Хамайко 2015	НФ ІА НАН України
63/3. Київ, Плоске, вул. Кирилівська, 37	2016	Г. Івакін, В. Івакін, Л. Чміль, А. Оленич та ін.	1 (?), півфабрикати	1 пол. XVIII	Івакін та ін. 2017	НФ ІА НАН України
64. Київ, Микільська Слобідка	2017	А. Оленич, А. Оленич	2	сер. XX	Оленич, Оленич 2018	НФ ІА НАН України
62. Вишгород	1972	В. Чумаченко	1 (?)	кін. XVI — поч. XVII	Блажевич 2010	МІК
	2002	Р. Орлов, В. Козюба	1	1 тр. XVII	Козюба, Орлов, Чекановський 2003; Чміль 2010a, с. 298	ВІКЗ
65. Білогородка	1910	В. Хвойка	1	XVII	Хвойка 1913, с. 91	НМІУ?
	1969	Б. Рибаков	1	XVII	Рыбаков 1969, с. 18—19	ІА РАН?
	1982	Є. Ліньова	1	XVIII—XIX	Линева 1982, с. 7—8	Археологічний музей КНУТШ
59. Бориспіль	2019	В. Івакін, А. Оленич	1	2 пол. XVII	Івакін В. та ін. 2020	НФ ІА НАН України
57. Переяслав	1960	Р. Юра	1	XVIII	Юра, Сікорський, Асєєв 1960, с. 2, 4—5; Тетеря 2014	НІЕЗ «Переяслав»
	1989	М. Буйлук	1	XVIII	Буйлук 1993; Сикорский и др. 1986, с. 25—28	НІЕЗ «Переяслав»
	1994	О. Колибенко	1	сер. XVII	Колибенко 1998; 1994, с. 5—9	НІЕЗ «Переяслав»
77. Дибинці	2016—2020	А. Борисов	Місце	XIX—XX ст.	Чміль, Козюба, Борисов 2018	НФ ІА НАН України
101. Біла Церква	1998	О. Стародуб	Місце	XV—XVI?	Петраускас та ін. 2012, с. 14	БКМ

Всього 13 місць із залишками гончарного виробництва, бл. 42 відкритих горнів.

4.4. КАТАЛОГ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ XVII—XX ст. ЗА ПИСЕМНИМИ І СТАТИСТИКО-ЕТНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Осередки, відомі з XVII—XVIII ст.

Осередок, №, карта	Рік згадки чи обстеження	Кількість гончарів	Примітки	Джерело
63. Київ, правобережна частина (переважно Поділ), загальні дані	1603	6 + 10 підмайстрів	під замковою юрисдикцією	Яковенко 1989, с. 70—71
	1611	—	гончарі згадані в складі кравецького, кушнірського, шевського і ковальського цехів	Карачківський 1931, с. 140
	1666	6	відносяться до 3-ї статті	ред. Романовський 1933, с. 318—323
	≈1733	—	створення цеху	Климовський 2002, с. 71
	1742	48	цехові	В[ладимирский]-Б[уданов] 1888
	1762	81	цехові, без учнів	Андриевский 1885
	1786	77 (71)	117 разом із синами, цехові (109 без тих, хто помер чи втік)	Подушний… 1786, арк. 11—13 зв.
	1786	58	—	Лазаревська 1926, с. 293
	1786	114	—	Попельницька 2003, с. 43
	1790	54	цехові	Андриевский 1891
	1794	37	цехові	Данченко 1974, с. 28
	1797	28	—	Лазаревська 1926, с. 293
	1865	46	—	Данченко 1974, с. 28
63/5. Київ, урочище Гончарі-Кожум'яки	1774	—	Яр Гончарі, де живуть «гончарники»	Синицкий 1893, 2, с. 280
	1784	30 садиб	за «Відомістю обліку дворів»	Попельницька 2003, с. 43—44
	1786	53	82 разом із синами, цехові (70 % від усіх цехових)	Подушний… 1786, арк. 11—13
	1799	—	продаж будинку з гончарною піччю на Гончарах	Жалобы… 1799, арк. 5
	1799	—	заселені «горшечниками»	Берлинський 1991, с. 244
	1852	—	заселені «горшечниками»	Фундуклей 1852, с. 330
	1868	—	заселені «горшечниками»	Закревский 1868, с. 272—273
63/3. Київ, Плоске	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 268; Лучицкий 1888, с. 63
	1786	1	цеховий, мешкав при будинку бургомістра	Подушний… 1786, арк. 13
63/1. Київ, Пріорка	1786	2	5 разом із синами, цехові	Подушний… 1786, арк. 13
63/2. Київ, Сирець	1786	1	цеховий	Подушний… 1786, арк. 13
	1786	3	—	Лазаревська 1926, с. 295
63/6. Київ, Вишній Кудрявець Софійського монастиря	1766	1	з нього брали 1 руб. податків (як з економічно найслабкіших)	Лучицкий 1888, с. 51;Шамрай 1931, с. 202
63/9. Київ, Звіринецьке селище Видубицького монастиря	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 256; Лучицкий 1888, с. 34
63/8. Київ, Печерське містечко	1628	2	—	Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 389
	1763	5	—	Шамрай 1931, с. 178
	1766	7	Лаврське поселення за Васильківськими воротами — 1; Святозерська лаврська слобідка — 1; Печерський Звіринець — 5	Лучицкий 1888, с. 23, 25, 32
	1786	4	6 разом із синами, цехові	Подушний… 1786, арк. 13 зв.

Осередок, №, карта	Рік згадки чи обстеження	Кількість гончарів	Примітки	Джерело
63/7. Київ, Микільський Полик	1713—1715	—	район «Гончарі» позначено на плані Пустинно-Микільського монастиря	Климовський 2002, с. 129
	1766	10 сімей	деякі вели справу в досить значних розмірах	Лучицкий 1888, с. 65
64. Київ, Микільська Слобідка	1799	—	привезли до Києва 20 возів горщиків	Приказы… 1787, арк. 27—29
	1873	—	товари зі світлої глини на ярмарках Борисполя	Волков 1874, с. 269, 282, 284
	1898	—	гончарством займались майже всі жителі	Земятченский 1897, с. 240—242
	1898	100	—	Лащук 1969, карта
104. Іванків	1683	1	—	Архив… 1876, ч. VI, т. 1. с. 155
61. Нові Петрівці	1766	3	—	Шамрай 1931, с. 250
	1783	—	привозили посуд до Києва	Приказы… 1783, арк. 5
	1787	—	привозили посуд до Києва	Приказы… 1787, арк. 21
	1798	—	228 гончарів і учнів з Петрівець і Валків приписали до фаянсової Межигірської фабрики	Оглоблін 1926, с. 333
	1799	—	привезли до Києва 17 возів горщиків	Приказы… 1787, арк. 27—29
	1890	80 дворів	—	Королев 1892, с. 431
	1925	150	виготовляли переважно сиваки	Лащук 1969, карта
	1960	—	діючий осередок	Кравець, Повод, Пудов 1960
	1993	—	діючий осередок	Орел 1993
61. Межигірський монастир	1766	2	—	Шамрай 1931, с. 252
	1788	—	—	Лащук 1969, карта
66. Віта Поштова	XVIII	—	—	Лащук 1969, с. 535
65. Білогородка	XVII	—	датовано за написом на кахлі	Антонович 1879, с. 303
67. Плисецьке	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 239
68. Мотовилівка	1766	2	один посполитий платив 50 глечиків на рік власної продукції замість чиншу	Шамрай 1931, с. 243
	XIX ст.	—	припинення гончарства	Лащук 1969, карта
68. Борова	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 248
74. Фастів	1628	2	—	Архив… 1886, ч. VII, т. 1, с. 387
70. Мала Бугаївка	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 219
69. Васильків	1755	10	—	Шамрай 1929, с. 79; 1931, с. 190
	1766	7	з них 6 цехових, але окремого цеху не мали	
	1780	8	—	
	1865	26	—	Данченко 1974, с. 29
	1873	—	гончарня, яка належала євреям, посуд білого кольору	Волков 1874, с. 277, 282, 284
	1890	48 дворів	з передмістями	Королев 1892, с. 431
	1907	100	виготовляли переважно півмайолiку	Лащук 1969, карта
	1928	—	створена артіль, у 1934 р. перейменована у майоліковий завод	Микитенко, Самарський 1996, с. 142
	1960	—	діючий осередок	Кравець, Повод, Пудов 1960
	1992	—	діючий осередок	Микитенко, Самарський 1996, с. 142
71. Обухів	1766	1	—	Шамрай 1931, с. 270
	1783	—	привозили посуд до Києва	Приказы… 1783, арк. 5
	1788	—	привозили посуд до Києва	Журнал… 1788, арк. 22
	1799	—	до Києва привезли 19 возів мисок і три вози горщиків	Приказы… 1787, арк. 27—29

Осередок, №, карта	Рік згадки чи обстеження	Кількість гончарів	Примітки	Джерело
71. Обухів	1910	—	полив'яний мальований посуд	Ионов 1912, с. 9
	1913	20	виготовляли переважно півмайолі-ку	Лащук 1969, карта
	1946	7	—	Микитенко, Самарський 1996, с. 142
	1992	—	діючий осередок	
72. Нещерів	1766	2	—	Шамрай 1931, с.270
73. Трипілля	1766	5	—	Шамрай 1931, с. 204
	XIX	—	припинення промислу	Лащук 1969, карта
75. Ржищів	1799	—	привезли до Києва два вози гор-щиків	Приказы… 1787, арк. 27—29
	1960	—	діючий осередок	Лащук 1969, карта
76. Тараща	1789	1	—	Архив… 1905, ч. VII, т. 3, с. 223
	1865	12	—	Данченко 1974, с. 29
	1965	12	—	Лащук 1969, карта
77. Дибинці	1744	—	початок записів у цеховій книзі	авт-упор. Коваленко 2019a, с. 16
	1861	—	опис цехового братства	Лебединцев 1862b
	1890	18 дворів	посуд славився міцністю	Королев 1892, с. 430
	1910	—	обстеження гончарства, опис братства, мальований посуд	Ионов 1912, с. 4, 9
	1913	232	—	Лащук 1969, карта
	1968	—	діючий осередок, опис технології	Климович 1968
60. Гоголів	1766	2 сім'ї	одна — козака, одна — посполитих	Мандзюк 1926, с. 121, 126
60. Гоголівська сотня (разом з Микільською Слобідкою)	1766	19 сімей (17 дворів)	посполиті, монастирські піддані; 2 гончара — робітники у духо-венства; 1 посполитий торгував горшками	Мандзюк 1926, с. 135, 152
58. Воронков	1666	1	відносився до 3-ї статті	ред. Романовський 1933, с. 214
59. Бориспіль	1666	5	відносились до 1-ї статті — 1; 2-ї — 1; 3-ї — 3	ред. Романовський 1933, с. 215
	1766	3	2 монастирських і 1 підсусідок	Шамрай 1928, с. 83
	1898	3	гончарство припинилось у 1 пол XX	Лащук 1969, карта
57. Переяслав	1666	1	1-ї статті, платив рубль податків	ред. Романовський 1933, с. 206
	1726	15	—	Кулаковський 1980, с. 54
	1786	—	виготовлення глиняного посуду в місті	ред. Сохань та ін. 1989, с. 61
	1798—1800	5	24 в повіті	ред. Сохань та ін. 1997, с. 44
	XIX	—	припинення гончарства	Лащук 1969, карта
57. Канівська сотня Переяславського полку	1766	2	до сотні входило 7 сіл	Ткаченко 1926, с. 279, 286

33 осередки (включно з 10-ма на території сучасного Києва).

Осередки XIX—XX ст., які могли функціонувати з XVIII ст., перспективні для археологічного обстеження

Осередок	Рік згадки чи обстеження	Кількість гончарів	Примітки	Джерело
Луб'янка (зона відчуження ЧАЕС)	1910	—	рядовий посуд, без поливи	Ионов 1912, с. 9
	1913	111	—	Лащук 1969, карта
	1986	—	червоний посуд з білим розписом, полива (виселене після аварії на ЧАЕС)	Боренько 2002, с. 212
Млачівка	1910	—	рядовий посуд, без поливи	Ионов 1912, с. 9
	1913	130	сиваки	Лащук 1969, карта
	1986	—	полива (виселене після аварії на ЧАЕС)	Боренько 2002, с. 212
Копіївка	1910	—	рядовий посуд, без поливи	Ионов 1912, с. 9
Діброва	1986	—	виготовляли димлений посуд (виселене після аварії на ЧАЕС)	Боренько 2002, с. 212
Стара Красниця	1986	—	недекорований посуд (виселене після аварії на ЧАЕС)	Боренько 2002, с. 214
Сукачі	1986	—	малі горщички (виселене після аварії на ЧАЕС)	Боренько 2002, с. 214
Прибірськ	1912	8 дворів	22 чоловіки, 17 жінок, 4 дітей	Кустарная… 1912, с. 44
	1913	22	—	Лащук 1969, карта
	1932	—	кустарне гончарство, місцеві високоякісні глини	Оглоблін 1932, арк. 59
	кін. XX	1	Шихненко Данило Миколайович	Боренько 2002, с. 215
	поч. XXI	1	Шихненко Анатолій Данилович	Чміль, Чеканов-ський 2013
Димер	кін. XX	—	—	Боренько 2011, с. 133
Качали	поч. XX	—	гончарство припинилось в першій половині XX ст.	Лащук 1969, карта
Небрат	поч. XX	—	—	Лащук 1969, карта
Шибене	поч. XX	—	гончарство припинилось в першій половині XX ст.	Лащук 1969, карта
Гаврилівка	1910	—	посуд «копчений», полив'яний	Ионов 1912, с. 9
	1913	понад 100	сиваки	Лащук 1969, карта
	1932	—	гончарська артіль	Оглоблін 1932, арк. 246
	1960	—	діючий осередок; опис технології і продукції	Кравець, Повод, Пудов 1960
Луб'янка (Бучанський р-н)	1910	—	посуд «копчений», полив'яний	Ионов 1912, с. 9
	1913	29	сиваки, полива	Лащук 1969, карта
	1932	—	кустарі, опис виробництва	Оглоблін 1932, арк. 53—54, 246
	1960	—	Опис технології і продукції	Кравець, Повод, Пудов 1960
Берестянка	поч. XX	—	гончарство припинилось в першій половині XX ст.	Лащук 1969, карта
Плахтянка	1873	—	темний посуд	Волков 1874, с. 282, 284
	1890	26	—	Королев 1892, с. 431
	1918	—	кустарне гончарство	Лисін 1918, с. 67
	1980	—	до цього року працював останній гончар	Боренько 2002, с. 216
Ст. Петрівці	1958	—	—	Лащук 1969, карта
Валки	1913	7	гончарство припинилось в 1940—1960-х	Лащук 1969, карта

Осередок	Рік згадки чи обстеження	Кількість гончарів	Примітки	Джерело
Совки	1913	20	—	Лащук 1969, карта
Київський пов., приміські села	1890	—	в «подгородних местах… довольно развито производство гончарной посуды»	Королев 1892, с. 431
	1918	—	кустарне гончарство	Лисін 1918, с. 67
Процеве	поч. XX	—	—	Лащук 1969, карта
Борисівка	1930	—	гончарство припинилось в 1 пол. XX	Лащук 1969, карта
Здоровка	1925	63	майоліка	Лащук 1969, карта
	1960	—	опис технології і продукції	Кравець, Повод, Пудов 1960
Сквира	1865	11	—	Данченко 1974, с. 29
	1913	25	—	Лащук 1969, карта
Ружин (кол. Сквирський пов.)	1890	2	—	Королев 1892, с. 431
	1918	—	кустарне гончарство	Лисін 1918, с. 67
Володарка	поч. XX	—	—	Лащук 1969, карта
Плоханівка	1913	16	—	Лащук 1969, карта
Лобачів	1913	13	—	Лащук 1969, карта
Тетіїв	1913	27	—	Лащук 1969, карта
Миколаївка	поч. XX	—	—	Лащук 1969, карта
Улашівка	1913	8	—	Лащук 1969, карта
Крива	1913	101	полива	Лащук 1969, карта
Чайки	1912	—	рядовий посуд без поливи	Ионов 1912, с. 9
	1913	45	—	Лащук 1969, карта
Мисайлівка	поч. XX	—	гончарство припинилось в 1 пол. XX	Лащук 1969, карта
Дмитренки	1913	6	—	Лащук 1969, карта
Лютарі	1925	53	полива	Лащук 1969, карта
Бородані	1912	—	рядовий посуд без поливи	Ионов 1912, с. 9
	1913	83	майоліка	Лащук 1969, карта
Яцюки	1913	72	—	Лащук 1969, карта

34 осередки.
Всього, за XVII—XX ст.: 67 осередків: 8 — відомі з XVII ст., 25 — з XVIII ст., 34 — XIX—XX ст.

Додаток **5**

ВИТЯГИ З ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ДО ТЕМИ (тексти в квадратних дужках — *Л. Ч.*)

5.1. ДЖЕРЕЛА ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНІ Й АКТОВІ МАТЕРІАЛИ ДО КАРТИ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ І ТОРГІВЛІ ГЛИНЯНИМИ ВИРОБАМИ

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
1. Люстрація Брацлавського староства 1616 р. (Архив… 1905, ч. VII, т. 3)	
53	Litinia miasteczko… garncarzow dwa
«Справа его милости пна Яна Аксака, суди земского киевского з его млтью пном княжатом Костентином Острозким, воеводою киевским», 1606 р. (Яковенко 1989)	
	…наперед его княжецкая млсть князь Костентин Костентинович Острозкии, воевода киевский,… з мещан и ремесников киевских присуду своего побору не отдал, меновите… з гончаров 6, товаришов 10 — с тих золотих полских 9 и грошеи 10
2. Випис із київських замкових книг 1611 р. (Карачківський 1931)	
140	З прав урядових замку киевского 1611 году октября 20 дня з словесной скарги четверох цехов, кравецкого, кушнірского, шевского и ковальского, чтоб ремесленники киевские золотари, тесли, котляри, маляри, болвари, пороховники, седляри, лучники, иголники, интролигаторы, мидляры, резники, рыбалки, токари, боднари, гончары и иные с оными цехами были в единости под послушенством своих цехмистров и повинности равно как и они отбывали
3. «Тариффа подымной подати Киевского воеводства 1631 г.», 1628 р. (Архив… 1886, ч. VII, т. 1)	
360	Z miastecka Alexandropola… od… garnczarzow dwu… po zlotych dwunastu
387	…z miasta Fastowa… od gancarzow dwu po zlotych trzy
389	Z miasta, przy manastyru Pieczarskym lezacego… z gancarzow dwu od rzemiosla po zlotemu y osmnastu groszy polskich, a z domow po groszy dwudziestu cztyrech polskich
4. Переписні книги 1666 р. (ред. Романовський 1933)	
7	[Батурин] IV стати: мещанин Андрей ремесленой члвкъ гончар, у него три сына Васка Івашка Демка, лошадь есть
8	Мещанин Макар Тимофеевъ ремесленой члвкъ гончар
9	V стати: мещанин Сидор Григорьевъ ремесленной члвкъ гончар, у него сын Кондрат
16	Мещанин Петр Федоров ремесленной члвкъ гончар, бездетен, пашню пашет одним волом
92	[Конотоп] IV стати: мещанин Марка Андреев ремесленой члвкъ гончаръ, бездетен
93	Мещанин Прокофей Михайлов, у него два сына Андрей Иван, ремесленой члвкъ гончаръ, лошадь есть
104	Мещанин Данила Сидоров гончар, у него сын Юрья, лошадь непашенная
151	[Новые Млыны] III стати: мещанин Іван Карпов ремесленой члвкъ гончар, у него сын Игнатей, пашню пашет 4 волами і 2 лошедми
159	IV стати: мещанин Исай Семенов ремесленой члвкъ гончар, бездетен, лошадь непашенная есть; Мещанин Михайла Константинов бездетен, ремесленой члвкъ гончар, лошадь непашенная есть
164	Мещанин Григорей Герасимов ремесленой члвкъ гончар, бездетен, лошадь непашенная есть; Мещанин Данила Яковлев гончар, у него сынъ Іван; Мещанин Яков Васильевъ гончар, у него сын Іван, лошадь непашенная есть
170	Мещанин Дмитрей Махненко, ремесленой члвкъ гончар, бездетен
171	Мещанин Влас Матвеев ремесленной члвкъ гончар; Мещанин Матвей Федоров ремесленой члвкъ гончар, у него сын Прокофей, лошадь непашенная есть; V стати: мещанин Зиновей Михайловъ гончар, у него сын Степан, малодшей члвкъ
206	[Переяслав] мещаня I стати: Сава Алексеевъ гончар
214	[Воронков] мещане III стати: Савка гончар
215	[Барышполь] I стати: Іван Матвеевъ сын гончар пашет лошедю; II стати: Еким Иванов сын гончар; III стати: Василей гончар; Демка гончар; Сидор гончар
231	[Города Носовки уезду села Ржавцов]: Войт Клим гончар пашет лошедю
245	[Города Нежина мещане (окладу 13 алтын 2 денги)]: Миско ганчар
246	Василь ганчар; Максим гончар [окладу 2 гривны]
249	Филон гончар
251	Іван гончар пашет волом; окладу 10 алтын
252	Савка ганчар; окладу 10 алтын
254	Гаврило гончар; окладу 10 алтын
258	Яско гончар; окладу 20 алтын

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
285	[Березна] средней стати: Куска гончар
299	[Борзна]: Фома гончар пашет двемя волы; 4 гривны
305	Села Стрельников крестьяне: Васка гончар пашет лошедю
318	[Киев] III стати: Ивашко Романов сын, гончар, на земле Братцкого монастыря; Елфимко гончар; Ивашко Наумов сын гончар
320	Леска Кишка гончар
322	Ятцко Микулаев сын, гончар
323	Ятцко Ондреев сын, гончаръ
348	[Остер] III стати: Лучка Филипов сынъ, гончаръ
349	Даска Фитченко гончар IV стати: Мартинко Михайловъ сынъ, гончар
350	Пашка Фесковъ гончар
351	Гришка Борисовецъ гончар V стати, бобыли и подсоседники:
352	Михалко Якимов Шульга гончар
371	[Козелец] IV стати: Яцко Гаврилов сынъ, гончар
384	[Мена] I стати: Дмитрей Тимофеев сын, гончар
385	IV стати: Афонка Григорев сынъ, гончар VI стати, бобыли и подсоседники: Мойсейко Мартынов сынъ; гончар; Да за городом мещан пашенных людей
388	Гришка Кононов сынъ, гончар, у него 2 вола да лошадь
408	[Сосница] III стати: Филимонко Овдеевъ сынъ, гончаръ; Якимко Семенов сынъ, гончар; IV стати: Моська Алексеевъ сынъ, гончар; Гаврилко Іванов сынъ, гончаръ; Івашко Гришенко гончар
436	[Деревня Псаревка] Да в том же селе гончары: Гришка Ивановъ; Омелька Ивановъ; Петрушка Ивановъ
5. Переписні книги 1666 р. (Лазаревский 1899)	
37	[Лубни]: Гончары меншой [III] стати обложены з двора по осми алтынъ по две денги: во дворе: Прокофей Костин, Василей Іванов, Афонасеі Антонов, Ерофеі Федоров, Филипъ Борисов, Семенъ Алексеев, Василеі Михаілов, Денис Корнеев
6. Інвентар містечка Іванкова 1683 р. (Архив… 1876, ч. VI, т. 1)	
155	Wołkohon ganczarz
7. Напис на кахлях з Білогородки, XVII ст. (Антонович 1879)	
303	сию пѣчь робилъ Матвии Бартьтошевичъ родомъ съ Парцева, ремесникъ Бѣлогородский
8. Опис маєтностей гетьмана Даниила Апостола, 1734 р. (Судиенко 1853)	
112	В городе Гадяче… цеху ганчарского нещетных 7
165	В городе Опошном Гадяцкого полку… цеху ганчарского средне-грунтовых 6… взимается натурою… к празднику Воскресения Христова… горшков воз един, кушинов воз еден
182	В городе Зинкове… цеху ганчарского грунтового 1, средне-грунтовых 6, крайне убогих 13… берется натурою к Воскресению Христову… горшков воз еден, кушинов воз еден
197	С города Веприка берется… горшков воз еден
203	С местечка Груни берется натурою… горшков воз еден, гладышов воз еден
9. Літопис Мгарського монастиря 1682—1775 рр. (Лазаревский 1889)	
72	Року 1736… в манастыру… Мгарском Лубенском, огнь в два часа нощи возгореся… и за малую ядь, ввесь манастир спалив, а именно… гончарня и горнъ
75	року 1775… за брамою погорело… на низу… гончарня
10. Присяжні списки 1742 р. (В[ладимирский]-Б[уданов] 1888)	
8	[Киев] Мещане Нижнего города: Ремесленников: гончарского цеха — 48
11. Рестри міщан, які приймали присягу на вірність імперетору Петру Федоровичу і окремий список тих, хто не був присутній «за отлучками и болезнию», 1762 р. (Андриевский 1885)	
171	[Киев] Цеху гончарского 73 + 8 [без учнів]
12. Київський озброєний міщанський корпус 1790 р. (Андриевский 1891)	
130	[Киев. В вооруженном корпусе пешие разделены по ремесленным управам] Гончарской — 54, старшина Леонтий Кващенко
13. Інвентарі староств Київського воеводства 1789 р. (Архив… 1905, ч. VII, т. 3)	
223	Miasto Taraszcza… Przedmiescie Taraszcza… garczarz 1
307	…[староство Корсуньське] Wies Sieliszcze… garnczarzy 18 [один з них assawul].

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
14. Магістратська відомість м. Києва, 1775 р. (Андриевский 1883)	
159	В сем городе Киевоподоле…цеховые разделены по рукомеслам на цехи, а именно… гончарской…
15. Описи Київського намісництва, кін. XVIII ст. (ред. Сохань 1989)	
21	[1774—1775 рр., Київ]… Ремесло во всех городах [частинах Києва] у обывателей обыкновенно нужное, есть… гончарское… В городе же Киево-Подоле всякое художество, ремесло, и промысел имеет особливый цех
53	[1786 р.] [Остер]… ремесла и художества имеют… гончарское… так что жители от других мест таковых ремесленников не заимствуют
61	[Переяслав]… торговлю и промыслы жители города производят… глиняною простою посудою… Продают при том и в самом городе Переяслове… разную деревяную и стекляную посуду, кроме глиняной, коя в самом городе делается и продается в оном же городе и по другим соседним ему уездным городам и местам.
62	[На ярмарках]… торгуют купцы… черепяною, то есть глиняною посудою
64	[Яготин і Городище]… на ярмарках… торгуют… глиняною разною посудою
74	[Миргородський повіт]… по рукоделию гончарского ремесла Комышня и Хомутец от других разнствуют
75	…горшки и печи… отвозят для продажи в разныя места Екатеринославской губернии
80	[Голтва]… торгуют на оных ярмонках… глиняною посудою
185	[1787 р.] [Київ]… мастеровых во всех трёх частях немало, а именно… горшечники
202	[Остер]… ремесленники суть следующіе… горшешники
207	[Переяслав]… торговлю и промыслы производят… глиняною посудою
225	[Голтва]… промысл и торговлю жители производят весною… глиняною посудою… торгуют на ярмонках… глиняною посудою
305	[1787 р.] [Переяслав]… торговлю и промыслы производят… глиняною простою посудою… [Голтва]… жители города промысел и торговлю производят весною… глиняною посудою… на ярмонках торгуют… глиняною посудою
16. Описи Лівобережної України кінець XVIII — початок XIX ст. (ред. Сохань 1997)	
33	[1798—1800 рр.] [Чернігів]… на торги… привозят… из окрестных мест… посуды глиняной… горшечников и печников 12
36	[Березна, Городня, Добрянка]… на торгах… торгуют… простою глиняною посудою… [Остер]… торгуют простою глиняною посудою… на ярмонку… окрестные жители… привозят… глиняной простой посуды
44	[Переяслав]… горшечников 5… на ярмонки… приезжают купцы из Киева, Нежина, Прилуки, Ромна, Лубен, Золотоноши, Болхова, Рылска, Бердичева и из других мест с [різними товарами, в т. ч.] глиняною посудою
45	[повіт Переяславський]… горшечников и печников 24
51	[Золотоноша]… горшечников 4
53	[повіт Золотоніський]… горшечников 5
57	[Миргород]… на торгах… торгуют… простою глиняною посудою
59	[Кременчук]… горшечников 1
60	[По Дніпру в районі Кременчуцького повіту йдуть байдаки, навантажені різними товарами, в т. ч.]… глиняною посудою, нагружаются оные в разных местах как при сей реке, так и при других…, большинство продают в Градижске и Кременчуге, небольшое количество идёт вниз: Херсон, Одессу и др.
65	[Полтава]… горшечников и печников 11
68	[повіт Полтавський]… горшечников и печников 30 [Костянтиноград]… на торгах… торгуют… простою глиняною посудою
71	[Зіньків]… горшечников и печников 50
75	[Гадяч]… горшечников 34
77	[Повіт Гадяцький]… горшечников 153
79	[Лубни]… печников и горшечников 11
82	[Повіт Лубенський]… печников и горшечников 102… [Лохвиця]… на торгах… торгуют… простою глиняною посудою
85	[Ромни]… кузнецов и горшечников 19
87	[Повіт Роменський]… горшечников 37
92	[Повіт Прилуцький]… горшечников 6

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
94	[Ніжин]… горшечников и печников 48
96	[Повіт Ніжинський]… горшечников 9
98	[Сосниця]… горшечник 1
99	[Повіт Сосницький]… горшечников 10… [Борзна]… торгуют… простою глиняною посудою
102	[Конотоп]… горшечников 23
103	[Повіт Конотопський]… горшечников 15
104	[Короп]… торгуют… на торгах… простою глиняною посудою
106	[Глухів]… горшечников 37
108	[Повіт Глухівський]… горшечников 194 [Кролевець]… торгуют… простою глиняною посудою
111	[Новгород-Сіверський]… горшечников и печников 15
112	[Повіт Новгород-Сіверський]… горшечников 139
193	[1809 р., Полтавська губернія]… глина,… везде и в малой глубине под песком находится
202	ремесленных цехов в Полтаве считается 10… 7) ганчарский
228	малороссийский язык: глечик — кувшин; кубок — стакан
17. Опис Чернігівського намісництва 1786 р. (Шафонский 1851)	
227	[уезд Черниговский]… жители, в безлесной части обитающие, более в одном хлебопашестве, а некоторые в гончарстве упражняются.… делаемую глиняную простую посуду по своему и в степные уезды для продажи отвозят
293	[Чернигов] гончаров — 9
301	Цех гончарский. В нем: мастеров — 9, подмастерьев — 3. [На знамени цеховом]… имя цехмистра и 1778 год… [на сукне]… имя цехмистра Федора Половенка и подскарбия Василия Кашпуренка. Цешка — деревянная досечка, на коей написан образ Покрова Богородицы, а на другой стороне: 1769 год октября 15 дня, имя цехмистра и подскарбия, а на средине кувшин
316	[Уезд Городницкий] Любеч… гончарей — 13 Жители… плавят по Днепру большими лодками в Киев и Переяслов и ниже онаго… глиняную и стекляную посуду… равномерно отвозят все оныя вещи сухим путем в степныя места,… в Харьков и Сумы
322-323	Репки… жители… больше упражняются в делании глиняной разной простой посуды, которую на месте и в разных отдаленных местах продают. Деревня Каменка…жители питаются продажею и меною горшков на хлеб, покупая их в Репках и Грабове и развозя по степным местам. Деревня Грабов от села Репок в 8 верстах, на пологом песчаном месте, при болоте Прорве, в лесах лежит, и только тем заслуживает примечания, что жители все гончари и работою глиняной посуды и печных простых изразцов занимаются. Здешняя глина всех других глин крепче, так что гончары из Нежина, местечка Ични и села Репок за оною приезжают. Жители продают посуду на месте, а другие возят в степныя места и за деньги продают, а больше на хлеб меняют
327	Села Грабов, Репки питаются много горшками и печными простыми изразцами
344	В Городне… горшечников, или гончарей — 1
345	На ярмарки… съезжаются из разных великороссийских и малороссийских городов… привозят стекляную и глиняную посуду
383	В Березне… к мастерам принадлежат… гончары. Ремесленные люди своими рукоделиями только свой город и ближайших жителей довольствуют
385	К сим цехам [ковальський, ткацький] приписаны… гончары
386	Ярмарок три. На оные привозят… глиняную московскую посуду,… стекляную и глиняную горшечную посуду из Калуги, Стародуба, Борзны, Нежина, слободы Добрянки, Климовой, Седнева, Городни, Сосницы и других околичных мест
424	[Борзна] К цеху ковальскому гончары приписаны Ярмарок в году три… Торгуют на них… стекляною и глиняною посудою
445	[Уезд Нежинский] В местечке Носовке на ярмарках… продается… глиняная посуда
477	Нежин… горшечников, или гончарей — 35
483	Цех гончарский… Цеха — свинцовая досечка, на которой по одной стороне вылит Святой Георгий на коне, на другой вырезаны: кувшин, горшок и печной изразец
484	На ярмарки… приезжают из Москвы с… глиняною посудою
504	[Уезд Прилуцкий] В Троицком Густинском монастыре в году 2 ярмарки… глиняную и стекляную посуду тут в большом количестве продают же
535	[Уезд Глинский] В пустынке Деймановской ярмарки 2 раза в год… продают глиняную посуду
545	Глинск… гончарей — 17
546	Цех гончарский… Сіи цехи знамен и цеховых домов не имеют, а только цешки такие, какие в прочих городах водятся

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
585	[уезд Лохвицкий] Местечко Городище… некоторые [жители] занимаются деланіем глиняной простой посуды, которую тут и в околичных селеніях продают
589	гончары производят свои рукоделия только в одном своем уезде
590	В местечке Сенче торги собираются всякого воскресенія, на которых сего местечка и ближайших селений жители… горшками… торгуют
596	находящіеся по сіе время в Лохвице, в цеху кузнецком, кушнирском, сапожном и гончарском, подлинные за рукою онаго князя [Еремея Михаила Корибута Вишневецкого], семь универсалов, писанные в Прилуке, Лубнах, Пирятине и Лохвице 1632 декабря 3, 1632 декабря 6, 1653 декабря 30, 1634 мая 3
599	Сверх того находятся [кроме цеховых] мастеровые… горшечники
600	Торговля и промысел… состоит… в глиняной посуде. …глиняную посуду,… сами сего горда мастеровые делают… и развозят в Гадяч, Лубны, Пирятин, Миргород, Прилуку, Глинск, Чорнухи, Сенчу, на бываемые тамо ярмарки. В сем городе издревле 4 цеха заведены… 3. Кузнецкий, к которому принадлежат ткачи, гончари, медники и римари. Все они имеют только цешки и погребальные сукна.
615	[уезд Гадяцкий] Ремесла имеют…гончарское
627	Уездный город Гадяч… в крепости улица и целое урочище Гончаровка, где гончары живут
629	горшечников 3
631	Цех гончарский… цешки две: одна — медный литой крест с изображением Распятия; другая — ножик деревянный неболшой, синею краскою выкрашенный, на котором написано: с одной стороны — человек, роющий глину; с другой — клещи, молоток, заступ и лопата
641	[Уезд Зеньковский] Местечко Опошня. Здесь находится 6 цехов, яко-то…гончарский
643	Местечко Куземин. Главное упражнение жителей состоит в делании телег и колес, печных изразцов, муравленых и не муравленых, и другой гончарной работы, которые продают на ярмарках в Полтаве, Кобыляках, Решетиловке и Городище, что на Днепре
648	Куземин сверх того гончарною работою все селения превосходит
651	В местечке Опошне. Торги собираются всякую неделю в понедельник и пятницу, на которых… разную деревяную, глиняную и стекляную посуду…продают
667	Уездный город Зеньков. Гончаров 13
669	Гончары покупают глину в Зеньковском уезде в лесах и, делая из оной простую посуду и печные немуравленные изразцы, продают их в Зенькове по примеру в год на 50 руб., а в другие места никуда не отвозят
670	Ярмарок в году бывает 4… На всех оных ярмарках торгуют: посудою сребною мелкою, оловянною, каменною, хрустальною, стеклянною, деревянною и глиняною
18. Опис Новгородсіверського намісництва, 1779—1781 рр. (ред. Федоренко 1931)	
2—3	[Новгородок-Северский]… гончарей с их работниками и учениками 15;… гончарских торговых комор — 9
10	[Село Блистова сотни Новгородской]… некоторые, покупая в селе Стахорщине глину, делают из нее горшки, кои и продают в поближних селах
21	[Слободка Лосева волости Шептаковской]… лучшую свою имеют корысть из горшков, которые, сами делая, возят в поближние селения и меняют на хлеб в отсыпь. Землю же на рукоделие свое берут близ села Погорелец
23	[местечко Понорница]… некоторые, покупая в слободке Козолуповке горшки, отвозят оные для продажи в Нежинский и Прилуцкий полки
24	Жители деревни Осмаков и обеих Козолуповок упражняются в делании горшков, из того имеют пропитание свое и прибыль, отвозя оные для продажи в Нежинский, Прилуцкий и Лубенский полки. [деревня Прогоны] Жители… покупают в Осмаках горшки… и отвозят… в Прилуцкий полк
28	Жители сел Крысок и Иванкова… делают горшки и возят для продажи в Нежинский и Прилуцкий полки
38	[Стародуб] цех гончарской — 24
39	на ярмарки… с фарфоровою и глиняною посудою
116	[местечко Гремяч Погарской сотни]… на торги… привозят… с многих околичных сел и деревень… глиняную посуду
270	[Уезд Новомиский]… местечко Семионовка… цех гончарскій; Рукомисло по сорту способной земли , первое здесь и превосходнейшее пред другими в сем полку скуделное, и опрочь горщечной посуды делаются простие печи, кои продают тут же приежающим стародубовского и черниговского полков из разных селений, которих бывает продажа барышникам обтом и врознь
317	[деревня Ляшковцы] Жители… делают горшки и простые печи, которые продают здесь и отвозят в Прилуку и Ичню
318	[село Кудровка] Жители… делают горшки и простыя печи и продают оныя здесь и в Соснице

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
324	[село Слободка сотни Менской] Обыватели, покупая глиняную посуду в местечке Соснице и селе Кудровке, отвозят для продажи в степные Нежинского и Прилуцкого полков да Слободской губернии места
396	[Короп]… гончари… работы свои производят на обывателей только здешних
437	[Глухов]… гончарей 2
439	[там же, форштат Веригинский] гончарей 16
518	[местечко Константиновка полку Лубенского]… гончари…; упражняющиеся в изделки горшков продают их в Ромне и Смелом. На торги… из Сосницы с разною мелочною простою деревянною и глиняною… (а Константиновские жители с глиняною) посудою
524	[местечко Смелое Лубенского полку] на рынке комор… гончарских 8; гончарей 7
19. Описи Чернігова, Ніжина і Сосниці з їх повітами, 1796 р. (Топографические… 1902)	
160	[Чернигов]… горшечников и печников 12… на ярмарки и торги… привозят из окрестных мест… посуды глиняной
167	[Березна]… на торгах… на площадях торгуют… простою глиняною посудою
168	[Городня, Добрянка]… на торгах… на площадях торгуют… простою глиняною посудою
176	[Нежин]… горшечников и печников 48
180	[Повет Нежинский]… горшечников 9
210	[Сосница]… горшечник 1, печник 1
215	[Повет Сосницкий]… горшечников 10. В Борзне… на торгах… торгуют… на площадях простою глиняною посудою
20. Опис Києва М. Берлинського 1799 р. (Берлинський 1991)	
244	Наибольшее из сих заселенных удолий урочище есть то, которое простирается от Подола между Скавикою и Киселевкою горами по Кудрявскому ручею, и далее от сего на юг между последнею и Кудрявскою горами лежащее Кожевницкое, а потом Горшечников урочище.
21. Опис Києва М. Закревського (Закревский 1868)	
272—273	Гончари и Кожемяки. Так на малорусском наречии называется место, занимаемое горшечниками и кожевниками.… Гончари и Кожемяки застроены деревянными домами, неправильно расположенными; улицы кривы и грязны. Урочище это причисляется к Старокиевской части.

5.2. МАТЕРІАЛИ ДЛЯ НАЗВ ТА ФУНКЦІЙ ГЛИНЯНОГО ПОСУДУ, ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЛИН, УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ РЕМЕСЛА

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
1. Опис Луцького замку 1552 р. (Архив… 1886, ч. VII, т. 1)	
178—179	Selo Kolczyn… a na kozdy mesec daiut czerhoju z dworyscza po piatdesiat hroszey, piat doynic a piat dzbanow hlinianych;… a koly kosyty pryidut, tohdy z kozdoho dworyscza daiut po horszczku welikomu a k tomu iescze y z soboiu prynosiat czotyrnatcet horszkow welikich, szto im tywon w nym jesty waryt; z Rykan dajut na maslo czotyrnatcet horszkow welikich
2. Описи замків Володимирського, Луцького і Кременецького 1545 р. (Памятники… 1859, т. 4)	
130	w Czortoryisku kniaziey Starosticzow Luckich ot komiahi bierut po osmi hroszey a po horszku, po kalaczu… … w Pohostie korolewoi Jeie Mlti, koli komiahoiu iedut, myta berut po dwanatcati hroszey,… kolas i horsczok…
3. Опис Кременецького замку 1552 р. (Архив… 1890, ч. VII, т. 2)	
28	Будоване в замку… Светлица… и з печью, з мисникомъ
4. Люстрація Кременця 1563 р. (Архив… 1890, ч. VII, т. 2)	
75	Rzemiesnicy, to jest… ganczarze,… ma dac z rzemiosla swego grosz 1. Ale od towarzyszow nie powinien placic.
5. Поштовий статут Сигізмунда Августа 1558 р. (Памятники… 1846, т. 2)	
211	… кравцы кушънеры шевъцы ковале слесары столяры бондары колесьники стельмахи рымары сыроменики дуботовъки седлары гончари токары склары пекары и кожъдого ремесъла хто колве уживати будуть и объходитися ремесъломъ в месте седечы маеть з ремесъла такового дати один грошъ але отъ товарышовъ неповиненъ платити
6. Скарга Колчинських селян Петра і Федора Ханцевичів на луцьких митників про порушення контракту на уступку Ханцевичам права збору гончарного мита з жителів Колчина, Жидичина та Ліплян. 1567 р. квітня 4. Луцьк (ред. Кравченко, Яковенко 1990)	
122	Небожчик отец наш змовил и сторговал у них мыто горшковое с трех сел, то ест Колчинское, Жидичинское, и Липлянское, с каждого воза горщков по 12 пнзеи [динаріїв польських і литовських — ред.], от нового лета до нового лета за двенадцат коп грошеи личбы литовское, которые деи, пнзи отец наш мел им по роком платити

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
7. Люстрація м. Белза 1564 р. (Грушевський 1995)	
104	Від горнців, привезених на торг [тижневий], беруть торгового від воза по 2 гр., а таких возів буває на кождий торг возів 4, більше або менше, а на ярмарок буває возів 20, більше або менше.
8. Твори І. Вишенського (Вишенский 1955)	
31	…во многих мисах, полмисках, приставках, чорних и шарих, чирвоних и белих юхах, и многих скляницах, и келишках,
41	… тот кус смачний и куфел оплакав
73	…тые хлопи з одное мисочки поливку албо борщик хлепчют, а мы пред ся поколко десят полмисков, розмаитыми смаками уфарбованых, пожираем
9. «Домострой» Сильвестра, серед. XVI ст. (Домострой… 1849)	
65	… горшки, и кукшины, и корчаги
66	… ставцы, и блюда, и братены, и ковши, и лошки
84	А суды бы всякие, столовые… оловяники, браны (братины) и ковши, и судки столовые,… и уксусницы, перешницы, росолники, солоницы, лошки, блюды, ставцы
10. Описи й інвентарі різних маєтків, XVI ст. (Архив… 1876, ч. VI, т. 1)	
113	[1582 р.] мис циновых двадцать, полмисков десять, тарелей тузинов три
121	цын: мис великих 5, полмисков 6, приставок 2, талиров 12
131	пановок 2, горщков мидяных 3, котлов 2
151	[1585 р.] сковорода железная,… масла конов
203	[1590 р.] келих циновый
11. Рукописний Азбуковник, 1596—1619 рр. (Огієнко 1951)	
29	Горнець — горшекъ Кгелетка — стамна, еже есть жбанъ
30	Жбанъ — стамна, кгелетка Збан — кувшинъ
31	Келих, в келиху — в чаши
32	Куфликъ, или куфиликъ — чаша Латка — черепинка
12. Лексикон словенороський Памви Беринди, 1627 р. (ред. Цілуйко 1961)	
10	Блюдо: миска албо миса
54	Кєлихъ: чаша [слово польське — ред., с.XX]
56	Крат′ір: чаша, кубок, куфель
57	Ласкосрѣдый: полизачъ мисок, талерѡвъ,…ѡблизуетъ и тарелѣ
156	Чванєцъ: банка, ѡливнаѧ судина, фаска, фляша
157	Шалка: мисочка у ваги
173	Почерпало: каждаѧ реч що черпают нею: яки вѣдро, конов, ковшъ
201	Діскосъ: блюдцє
218	Кукшинъ: збан или корчагъ
228	Потіръ: чаша, кубок, кєлих
253	Конобъ: мѣдѧный горнецъ,…котєл
268	Панвица: panew, kociolek. Паница: misa
13. Лексис Лаврентія Зизанія, 1596 р. (Зизаній…)	
	блю́до, ми́ска
	єпари(с)три(с), яча(н)це, суди́на до че(р)панѧ а́лбо налива́(н)ѧ, на кшта(л)тъ ка́га(н)ца з бѣлого желѣza
	крати́ръ, ча́ша
	коно́бъ, коте́лъ
	кукши́нъ, zба́(н)
	ста́(м)на, кгеле́(т)ка, зба́нъ
	скуде́ль, гли́наны(й) zба(н)
	скуде́(л)ни(к), го(н)ча(р)
	фіѧла, кацѝѧ. на к(ъ)шта́(л)тъ ча́шѣ, а́л(ъ)бо ку(б)ка, суди́на до кадже́н(ъ)ѧ
14. «Лексисъ съ толкованіемъ словенскіхъ мовъ просто», кін. 70 — поч. 80-х рр. XVI ст. (Лексис…)	
	блюдо, миса
	конобъ, горнецъ мѣдяный
	кукши(н), водоно(с) и збанъ
	кратир(р), чаша

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
	поти(р), кубокъ сосу(д) скуде(л)ничъ, начине гончарское скуде(л), збанъ скуде(л)никъ, гончаръ
15. «Синоніма славенороссkая», серед. — др. пол. XVII ст. (упор. Німчук 1964)	
99	Банка для ѡливи чванєцъ
107	Глиняный брєнный скуделничїй
107	Глина брєнїє скудель
107	Горнєцъ мѣдяны/й/ конобъ
107	Горнєцъ глиняный скуделъ
108	Гонча/р/скїй скуделничїй
108	Гончаръ скуделникъ
117	Збанъ скудель
120	Каганєць свѣтилникъ
121	Кєли/х/ стькляница кубокъ
122	Ковшъ почєрпало
122	Конва водоносъ почє/р/пало
122	Котєлъ конобъ
122	Котєлокъ панвица
123	Криновъ дискосъ ѡкринъ
124	Кубокъ чаша поты/р/ крати/р/ стькляни/ца
127	Миса широкая дїскосъ
127	Миска блюдъ поница
131	Начиньє сосудъ, ѡрудїє
137	Ѡливная судинка ячайцє
139	Пампушокъ сковрадъ
130	Пановъ панвица
144	Полизачъ талѣровъ ласкосє/р/дїй, го/р/танобѣсєцъ
150	Пуга/р/ поти/р/ чаша
156	Скорупяный, скуделни/й/
156	Скляниця стькляниця Сковорода сковрадъ
160	Судина ѡрудина
160	Судина для ѡливи чванєцъ
160	Талѣръ дискосъ
168	Чаша кєлихъ кратиръ стькляница чаша
16. Інтермедія Якуба Ґаватовича, 1619 р. (Павлик1900)	
17	Stecko: Ja tut ne roblu nyczoho. Oś ydu do domu swoho. Ta y z toiemy horsczkami, Jak z swoimi suśidamy. Klimko: Ta na sczo tak mnoho maiesz? Lyboy na żonku kydaiesz? <…> Stecko: Chot wydysz mnoho horsczkow sczom do domu swoho Tut pokupył na iarmarku. Kupiłem y toiu mirku Sczo budem soby z ney pyty. Ta pytaiesz sczo waryty Budu? Oś w toim borsczyka, W toim iachły do mołoka, Koli ryby dostanemo, W toim horsczyku zwaremo. A w toim sia zwąryt tysto, w toim koropy rozpysto. W toim kapustu tłustoiu, W toim rozpustymo łoiu Do horochu. Ot tak znaiesz. Ta y pyrohow sia naysz, W horsczku ich powaremo. Ta w tym szpyrok nasmażemo. Ta sczo bys chotył inszoho, Sczo maiem nawarym mnoho.
17. Алеппський П. Опис подорожі, 1654 р. (Алеппский 1898)	
24	Затем были поданы на стол расписные глиняные блюда с соленой рыбой в вареном виде и с иным в малом количестве
18. Опис України Боплана, 1651 р. (Боплан 1990)	
77	… танцюють з келиками в руках
78	… кидають об землю келихами… б'ють горщики, в яких варилися різні наїдки, відбивають вушка в келихах, з яких випивали напої. … з надбитого келиха

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
79	… з глеками, повними води
80	… усі глеки води
82	… пити з одного кухля
86	… різав на тарілці кусень м'яса
19. Опис України Гільдебрандта (1629—1679) (Січинський 1992)	
97	В цих печах є звичайно горщик з горохом
20. Реестри майна XVII—XVIII ст. (Бытовая… 1887)	
	Реестр мне для памяти Якиму Федоровичу, сколко якой худобы Татяни Орешковни, старшиною новгородскою забратои, возвращено [Кін. XVII ст.]
338	Горщокъ съ черницями….
	Реестр вещей, по небожчику Никите Потаповичу позосталых, списанных року 1719 декабря 15 дня
345	Штопка зъ накривкою ценованою, глиняная, кролевецкая 1 Збаночок глиняный безъухый Горщок масла Полумисков малыхъ и великихъ 33 Девять полумисковъ, талерокъ 2
348	Полумисков 6; талерок 3
	Реестр, что хто з урядников взял з рухлядей воровских Логвиновых [1723 р.]
349	… ящик с тарелками
350	… ящик с ложками и тарелками
21. Контракт майстра з причтом і прихожанами 1766 р. (Журнально-газетные… 1885)	
610	[Переяслав] Я… майстер Естафий Прохоров… подрядился… строить церковь Успения… за цену… работникам… квартера, кухар, горшки, миски и ложки
22. Опис майна Києво-Подільського священника І. Підгурського, 1780 р. (Опись… 1780)	
112—120	Полица с перегородками, на ней: тарелок черепяных 12, мисок черепяных 2 Пекарня: горшков 3, макитер 3
23. Опис майна Івана Самойловича 1690 р. (Опись движимаго… 1884)	
1046	12 ковшинцов да кружка скляничних покощевиних; 4 чашки венецкіе скляничные; четвертина каменная немецкая черная с… оловяном
1061	2 кувшинца да кружечка глиняних с кровлями оловяними; 2 чашки порфурових
1076	7 ставчиков скляничних глинених с лекарствами; кружка глиненая чорная
1078	2 кувшинца глинении с кровлями оловяними
1159	3 чашечки фарфоровие
1172	в макортетику 4 фунта миндалних ягод
24. Опис майна Павла Полуботка 1724 р. (Книга пожиткам… 1862)	
23	9 чашек фарфоровых
25. «Опись пожитков… войта киевского Павла Войнича, 1753 г.» (Андриевский 1885)	
38	Чашек болших фарфурних разноцветних 2 пари, з них една розбита; чашек чайних фарфурних 4 пари; двѣ блюдцѣ фарфурних от чайних чашек; талѣрка глиняна; чашечка фарфурная без блюдца; форма глиняна; горшки
26. «Реестр приданого Прасковьи Григорьевны Скорупы и веновая запись жениха ея, войскового канцеляриста Андрея Якимовича. 1758 г.» (Сулимовский архив… 1884)	
237	Файфору. Чашок файфурных 20 пар, цена оным каждая по 40 к., итого 4 р. 80 к. Чашка большая з блюдцем и с кришкою, цена 90 к. Чашка большая з блюдцем, цена 60 к. Чашка одна большая без мисочки и без крышки, цена 20 к. Тарелок файфурных белых с цветами синими две, цена 1 р. 60 к.
27. «Описание… полковниковой переясловской Параскевіи Василиевни Сулиминой… наличности» 1766 р., Баришівка (упор. Горобець 1993, с. 326—337)	
328	Чарок глиняных пять, а двѣ без мисочок чашки Фарфурных чашок пара една Чайников глиняных два Глечиков глиняных два

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
329	Чашки файфуру бѣлого да чашечок склееваних двѣ бѣлих
330	Поливяних мисок пятнадцят
331	Масла горшков два неболших
335	Мисок поливяних четиры
28. Архів Коша Нової запорозької січі (ред.Гісцова та ін. 1998)	
291	Гончаровѣ уманскому, йдучому з Очакова, прошлого году 1746… забрали козаки гардовѣ в степу: волов два, коней двое, соли пудов 24 [393 кг], чобот сафянови пар 2, возоъ 2, смушков 2 сивих, готових денег рублей битих 65
29. Документи 1715—1774 рр. (Андреевскиий 1886)	
130	Реестр сколко в козаков… вор Обертос… забрал имущества… Щербиновского куреня у козака Андрея Цвелого… баклаг доброй горелки — 50 к.
177	Сія же чернь [на Січі] разошлась по куреням и брали из одного шинка вино котлами, коновками, ведрами и горшками
30. Топографічний опис Харківського намісництва, 1788 р. (Топографическое… 1888)	
58	[Харків] Гончары или горшечники делают глиняную посуду и для печей кафли. Посуда делается здесь простая и помуравленная; большею же частію помуравливают ремесленники кувшины и блюды
31. Статут Потелицького гончарного цеху, 1649 р. (Грушевський 1995)	
120	[На пробну роботу учні гончарного цеху мали зробити] ринку, в котрій би усмажилося дванадцять кіп яєць і масла до них, скільки треба, і миску, на котрій би та страва умістилася
32. Люстрації й інвентарі Потелича (Gajerski 1960)	
43	[Люстрація 1564/5 р.] Garncarze, których na ten czas jest czterdzieści i osiem, każdy z nich daje od rzemiosła swego po groszy osiem, a czechmistrzowi dwaj wolni od daniny
44	[Інвентар 1710 р.] Ci na potrzebę zamkową z rzemiosła oddać powinni na rok naczynia, jako to garnków jakich potrzeba będzie większych i mniejszych, polewanych, rynek, tyglów kop 6, zasobnych do nabiału na folwarki garnków prostych kop 3, kaflów zielonych na piec kop 6 lub w rekompensie ich jako przed tym mieli folgę piec w zamku lubaczowskim postawić gdy potrzeba będzie
44	[Інвентар 1712 р.] Garncarze lubo ich więcej lubo mniej płacą jednakowo 8 zł. Ci garncarze wszyscy co rok oddać powinni na kuchenną potrzebę garnków mniejszych i większych polewanych kop sześć, garnków prostych do nabiałów kop trzy, kaflów dawali przed tym polewanych zielonych kop sześć i piec w zamku lubaczowskim kiedy potrzeba było stawiali we trzy lata
33. Люстраційна грамота Потелича, 1766 р. (Горницький 1890)	
223	Гончарі після права свого 8 злотих виплачують на потребу замку [в Любачеві] і віддають «посуды поливанои, горцев великих и малих, тыглев, рынок копъ шесть, простых горцев до набелу копъ три и кафлев поливаных копъ шесть. До того ще кафлеву печь, де розкажуть, мають выставити, одну на три лета»
34. Документи лівобережних цехів першої половини XVIII ст. (Єршов 1926)	
	[Глухів. Універсал 1737 р.]
121	горшков инших речей надаремно без належащей платежи не забырано
	[Справа конотопських гончарів 1723 р.]
123—124	робленем печий и датком горшков и иними своими ремесницкими работизнами повинность свою отбували
35. Накази депутатам, 1767 р. (Наказы… 1888)	
72—73	в сем городе Глухове мещан ныне уже остается немногочисленно, да и те… терпят крайнюю нужду, потому что в безочередных и во всегдашних находятся они употреблениях в подводы, в разные безплатные работы…; а найпаче з художников, кузнецов, портных, сапожников, гончарей и протчих цеховых повсюду почты безпрерывно наряжают и высылают.
36. Климентій Зіновіїв «Ѡ гончаря́хъ: слово вѣ(р)шово́є похва́лное», поч. XVIII ст (Зіновіїв…)	
	Еднакъ сосуды робя(т) напи(т)ки выпива́тъ: и всякіе тє(ж) го(р)шки що ѣсти готова́т(ъ).
37. Щоденник Якова Марковича 1723—1734 рр. (Маркович 1893, 1895, 1897)	
Ч. 1	1723 г.
34	по 2 чарки водки випивши
36	Орановский приехал и о мѣдѣ взятой собою, говорил, что з оной в Лубнах дѣлают глеки и проч.
45	випивши з своею панею по кубку вина… випивши по 3 кубки меду
55	Чарок по 10 випивши водки
	1724 г.
61	По чарцѣ водки випивши
63	принесли два глеки мидяних
72	Перепуст з кадкою вымѣрали, так от кадки остается еще глек, которих в носатцѣ чили кадцѣ 17 есть, а так повинни б быти набѣжки семанадцать.

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
73	випивши по стакану
96	кубочок срѣбній… дарован им
101	випивши по двѣ чарки
102	по нѣсколко чарок горѣлки випивши
103	писано… до Романа, молодика, о зисканню гончара лубенского знову в Ромен
107	Кухов 8 вимѣряли носатками и квартами
113	Циган Василенко приходил ко мнѣ и кружку срѣбную принесл мнѣ.
125	Степан Новомлінский дуль полумисок принюс, у вечеру.
133	напившись по шклянцѣ вина
134	… и тое все в горшку утушковавши, варить
145	В Ромен до самой писалем о присилцѣ сюда полумисков <…> Гудим пріехал з Ромна з листом родителским и привезл вина 3 бутылки и 4 полумиски цѣни.
165	шербету вишневого, якого глечик мне дано
	1725 г.
193	О присилцѣ в Глухов барил у полкуфи 15,… и боклагов
211	Начали кагве — и кубочок зсмажили
232	Пуздерко з мисками и тарѣлками мѣдними
247	Покилка кубков пива и меду випили Меду купили боклагъ, цицю и барилце.
252	випивши по килка кубков меду
Ч.2	1726 г.
6	вложить въ горщикъ и. наливши оцтовъ, варить добре
Ч. 3	1730 г.
1	Чайник, дарованый мне от п. судійной Чирнишовой, фарфуровый, взялем
45	вложив в горщок, налить водою чистою и накривши покришкою чили мискою, обмазать тестом и поставить у волном духу
	1731 г.
114	6 пар чашов фарфуровых
141	масла дежечок 5, а шестой гладуш
143	масла фасок 5 и гладуш
	1732 г.
162	Писма з Москви получил от Желяза и чайник глиняный з теребилцем
185—186	Вежевский отправлен в Криски и дан ему приказ в 12 пунктах, о платежу за порцеи и рацеи… забор з горшков отправляется ли и як, чтоб уведомился и мене уведомил
244	слуга Гаврило отъехал в Москву, через которого писал я до Курбатова,… да велел купить… чайников глиняных 2
	1733 г.
270	Писма две от старосты Крисковского подани, в которых объявляет, что… сюда… прислал горшков
310	Набелу по сейчас у футоре… три горшки болших сметаны и молока, в гладушах
319	Отправлен Улас до Кролевца для купли ложок и талерок красних по 100, да ножов дюжин трех, на что ему дано 5 р.
	1734 г.
372	привезено масла гладушов 2
38. Щоденник Якова Марковича 1735—1740 рр. (Маркович 1913)	
Ч. 4	1735 р.
1	Писал писмо до Заруцкого в С.П.бурхъ, чтоб купил… чашокъ фарфоровихъ…
8	… куфѣ 2, да барило, а в них кварт Кіевских 944…
	…полинкового вина барилко, кварт 55 и пол кварта…
	1736 г.
63	Писал до стар. Крис.… о присилкѣ гончарей…
67	… послано в Сухонос. 100 гладушов на дойво да 20 покришокъ…
	1737 г.
104	… сметани гладишъ…
121	Был я у городѣ в лавках…да у руского купчина купил жолтий кафейникъ за 55 к.;… у москвитина кубочков 7 за 58 к., да болших пару за 10 ал.
124	… олѣи кварт носаткових 45, яких кварт у ведрѣ г[о]с[у]д[а]ревом 28…
129	…пишет, что на 4-х человѣка провіянта…, боклагов 6,… вислал на тих, которіи будут при волових возах в походѣ.

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
133	… да до Андрѣя Левченка, который… отправляется в Москву на покупки,… велѣлъ… купить: мисочки з чашками фарфуровими 6 пар…
136	… масла гладушъ 1…
146	…випивши по 2 чарки водки…
149	… ходилъ вина вендерского смотрѣт, где купил кварту за 1 руб., да у Козелского купил другую кварту вендерского столового за 50 к.
159	… отправит подданного… з лантухом до Михайловки за красною глиною, якую оттол завезлъ би в Сварковъ…
163	… а на оних возах велѣли прислат горшков и гладушов оттоль.
164	…красная глина з Михайловки привезена…
	1738 г.
185	1) якъ прийдут гончарѣ з Крисiокъ, то поправит салю; 2) поопрaвлят подмазку; 3) оббит будинок з наддворя паличками, чили дощечками, на примѣр того, якъ в салѣ оббивано з середини, и обмазат ввес будинокъ пѣском, да вапномъ
188	… масла глекъ…
200	… Юскови велено ехат в Криски… Ему ж взят сюда… гончарей двох; да писал я до старости, чтоб гончарѣ Кузменко и Максим доробыли до зеленой печи, чого нѣт, и заслонок 10…
215	… чтоб Крисковский староста з гончара Петренка осѣнного збору не брал…
227	… мѣди пол 2 пуда в казанках и полумискахъ…
	1739 г.
247	… вина стоянчикъ…
252	…в пателнѣ заварит…
253	… вложит в гарнець, в яком-би били на сподѣ дирки, накрит зверху, замазат глиною, вкопат в землю другий порожний горщокъ, в который сподом поставит верхний, и около оного палит сперва волним огнем, а чим далѣй, тим крепчайшимъ; пойдет з того верхнего горшка у сподний олѣек и водка смердячая…
254	… вложит на ринку,… и смажит добре…
302	Писал я до стар. Крис.… 6) до посилаючойся аптечки у гутѣ придѣлат фляшечки з тонкими горлами, щоб завязиват оних добре, баніокъ кровопускателнихъ, бутилокъ и фляшок, о яких прежде писано, також штопокъ и глеков по 10.
309	Прислалъ же онъ… бутеліокъ 50, глекъ 1, штопокъ 2, баніокъ 20, кубков 6
	1740 г.
325	… цѣни блюд 5, тарѣлокъ 6 и 2 кубочка сребраних…
329	… ездилъ в город до купчинов, где купил чашокъ пол дюжини
335	сіи Крисковци чтоб посуд гончарский, покиданний ими на том боку Десни, привезли сюда по просусѣ.
339	До стар. Крис.… писал в отвѣт… опитат межи гончарами еще цегелника и на сторонѣ
341	… гончар Петренко, через которого писал я до стар. Крис. о присилки печи и гончарей других и о цегелнику.
345	… купил… у москвитиновъ два чайника глиняних, чайникъ мѣдний и 2 чашки з ручками кафейнихъ за 1 руб. 75 к.
348-349	Стар. Крис. пишет з гончарем, привезшим посуд,… до котрого отписал я…в исходѣ мсця прислалбы на перемѣну гончарей двох до цегелнѣ
351	Писал я до стар. Крис. через гончарей, чтоб присилал гончарей двох на перемѣну до цегелнѣ, да других двох до строенія коменей и поставки печи
354	До стар. Крис. писал… чтоб гончарей преслушних, бѣжавших отсель, наказат за побѣгъ
358	Стар. Крис.…, до котрого отписал, ганячи за то и за неприсилку гончара в помощъ Петру Гончару.
366	От Матяша, золотара, принял чарок зроблених им 12…
368	…тарѣлокъ 10, полумисков 3, а в них фунт 23…
377	От стар. Крис. получилъ я писмо, в яком пишет, что… пѣчь якъ зробится, тогда и пришлется
39. Щоденник Миколи Ханенка, 1727—1753 рр. (Ханенко 1887)	
	1733 г.
109	30 іюня. От отца Варсонофія, наместника свенского, принесл мне служитель его, финжал фарфуровый и мисочку болшіе, гостинця
110	2 мая. Отправлено писмо до отца Варсонофія… з благодарствіем за присылку чашок
113	2 июня. [в Новгородку] Дал гончару задатку на поливаніе миски 20 к.
116	16 июня.… за миски поливаные в доплату прежде данного задатку еще дано 10 к. 17 июня. Писано до Стефана и одправлена на подводе в Перегон посуда, а именно мисок деревяных 20, талерок 50, мисок поливаных 14, приставок чотыри, горщик один з кришкою

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
	1745 г. [Санкт-Петербург]
245	17 июня. Куплены чашки чайные фарфуровые, 6 пар, дано за оные 1 р. 40 к., за чайник 1 р., за чашечку до закусок 15 к.
246	21 июня. Купил фарфурной посуды 10 штук, дал 3 р.
259	23 сентября. За шесть пар чашок болших с кришками дано 2 р. 40 к.
260	16 ноября. За 6 пар чашок фарфурных 1 р. 70 к. 22 ноября. За 6 пар чашок чайных фарфурных с золотом 2 р.
262	4 декабря.… до жены отправлена посилка… 3 посуды фарфурные высокие с крышками, пара сосудов низких с крышками ж, 24 пары разных цветов чашок чайных з мисочками, а 6 пар з кришками, да одна мисочка с подножіем мосіенжным, чайник фарфурный
	1746 г.
288	20 октября.… за горщик поливаний 3 к.
	1747 г.
	5 июня. Куплена дюжина чашок фарфоровых с синими цветами за 2 р. 90 к.
	1748 г.
351	2 февраля. За пару чашок чайных фарфоровых 25 к. 4 февр. Куплено еще 2 пары чашок чайных и полоскательную одну за 75 к.
	1749 г. [Москва]
400	13 января. Серебренику Якиму Федорову Волкову дал своего серебра фунт и 3 ¾ золотника. Да ему-ж велел делать 12 стаканов, чайник и молочник сребраный.
402	3 февраля. Расплатка учинена з серебреником за 12 кубков, за 6 сосудов церковных, за чайник и молочник.
408	3 марта. Над вечери ездили на фабрику, где делается ценинная посуда, то есть, столовые сервизы и протчая..
423	15 мая. Куплены: чашка полоскательная, чайниця и две солонки, в которых серебра высом 1 фунт и 84 ½ золотника…
40. Записки Я. Марковича про Малоросію, 1798 р. (Маркович 1798)	
35—36	В Новгород-Северском повете есть небольшое селение меннонистов, вышедших из Трансильвании или Семиградской земли и поселенных на земле, принадлежащей фамилии графов Румянцовых. По обычаю своему составляют они и там одно семейство, имеют одну мастеровую, где упражняются в разных ремеслах, делают хорошую глиняную посуду и ткут тонкий холст
66	Жители северной части… Их называют обыкновенно Литвинами… Прочія упражнения их состоят в… горшечном ремесле
75	село Вишеньки, где живут Меннонисты
90—91	Глины и земли. 1. Фарфоровая глина. Чисто белая, жирная и лоснящаяся; но часто с желторудым железного свойства песком перемешанная. Ее копают в селе Полошках, от Глухова в семи верстах отстоящем, откуда доставляют оную и в Санкт-Петербург на фарфоровые заводы. 2. Фаянсовая глина. Найдена в окружностях Киева. 3. Белая глина, видом на мел схожая. Находится в окрестностях Городни, где употребляют оную для беления изб и печей. 4. Разные роды горшечных глин, из коих в северной и средней части Малороссіи делают глиняную посуду, кирпич и печные изразцы
41. Крман Д. Подорожній щоденник, 1708—1709 рр. (Крман 1999)	
41	купили горщок меду
57	всі разом ми мали єдине горнятко, що вміщало одну шестину. Це горнятко, занурюючи до коновки, мусили ми всі… використовувати для своїх щоденних потреб
84	два горшки масла
114	збанок вина
42. Подорожні записки Гільденштедта, 1774 р. (Синицкий 1893)	
280	Киев… За укреплениями на западной стороне, рядом со Старым городом, находится овраг, называемый Гончарами, так как там живут гончарники. Между жилищами там 2 деревянных церкви. Этот овраг открывается на Подол
285	В немногих мелочных лавках [в Києві на Ринковій площі біля ратуші] продают… обыкновенную домашнюю утварь
416	Возле деревни Полошки, в 10 верстах к юго-западу от Глухова по кіевской дороге, шагах в 100 влево от нея, если ехать из Киева, есть овраг, открывающийся в поток Вербивку (приток Есмани). В этом овраге, называемом Глинище, находят очень тонкую фарфоровую глину… фарфоровая глина бела и тонка, но в некоторых местах в ней замечаются пятна, окрашенные вследствіе присутствия железа. Для обыкновенных горшечных работ глину употребляют так, как она есть; для получения фарфора ее следует освободить от всех железосодержащих включений. Говорят, что глина эта употребляется для изделий на московских фарфоровых фабриках

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
430	В Городище [Лубенського полку] много горшечников, выделывающих изразцы и глиняную посуду. Много глиняных изделий изготовляется также в Камышне Миргородского полка
33	Масло не бьют, а топят: глиняный горшок со сливками помещают в истопленную печь
44	Село Вишенька… уже три года живут меннонисты — 60 человек, прежде они жили в Молдавии, куда бежали из Трансильвании вследствие религиозных преследований. Все они немцы. В Молдавии они просили защиты у гр. Румянцева, и он отослал их в свое имение. [Некоторые из них] — ремесленники (… горшечники…). Домашнюю утварь и платье они приготовляют себе сами; кроме того, занимаются продажей изготовляемой ими глиняной посуды и тонкого полотна
43. Подорож Гильденштедта по Слобідсько-Українскій губернії, 1774 р. (Гильденштедт 1892)	
81	Жители Новых Водолаг люди зажиточные; они ведут торговлю и занимаются разными ремеслами и искусствами; из ремесленников здесь особенно много кожевников и гончаров. Гончары достают глину в балке, находящейся недалеко от реки Водолаги; для добывания ее приходится копать ямы сажени в три глубины. В этих ямах мною замечены следующие слои… 3) слой серой горшечной глины с желтыми пятнами с примесью железа;… 5) слой синей горшечной глины, смешанной с песком от трех до пяти футов… Гончары смешивают глину третьего и пятого слоев; приготовляемые из этой смеси кирпичи похожи на голландские клинкеры, а посуда и кафли отличаются прочностию и имеют светложелтый цвет
44. Зуєв В. Подорожні записки, 1781—1782 рр. (Зуев 1787)	
184	Малороссийская слобода Липец [перед Харковом] — [торг на обмін]: например, торгует кто горшок; цена ему известна; сколь бы он велик ни был, чтоб купить, надобно его насыпать дважды рожью; с оным пойдет он покупать молока; молошник нальет его однажды, горшок возьмет себе, а молоко тому, кто покупает
45. Гун Оттон. Подорожні записки, 1805 р. (Гун Оттон 1806)	
20	Заштатный город Короп… на повозках же мы кроме вязанок луку, немного плодов, капусты, стекла и горшков ничего не видали. Стекло сплошь все зеленое, а горшечной товар везде, даже и в России, имеет вид римской посуды
53	[Національні страви] Пшенная крутая каша, приготовляемая в горшке
110	[Київ]. Вся гора состоит из песковатого камня, смешанного с крепкою глинистою землею. Из оной делают в Киеве паллевую посуду. Фабрика паллевой посуды лежит в 20 верстах от Киева в местечке Вышгор при самом Днепре. Она заведена в 1799 году и управляется двумя стами граждан кіевских. С того времени имела уже она 5 мастеров. В 8 верстах от Глухова в дачах села Полошек, есть глина несравненно превосходнее свойством чем здешняя, и употребляется потому одна в империи на все фарфоровые фабрики, даже в Санкт-Петербург на императорский фарфоровый завод; в Москву на Гарднерову фабрику, и другие не столько обширные, отпускается многие тысячи пудов
113	Она найдена в первые дни царствования Екатерины II одним англичанином г. Гарднером, пріехавшим в Россию с намерением иметь фарфоровый завод
Ч. 3, 15	Прилуки… Весь стекляной товар, как и каменная здешняя посуда до крайности худы
46. Записки О. Левшина, 1816 р. (Левшин 1816)	
79—80	Но более всего обратили мы внимание наше на множество богомольцев, идущих в Киев.… другие подкрепляли изнуренные силы свои куском хлеба, вынутого из котомки и глотком воды, которую несли в маленьких глиняных кувшинчиках
191	[Глухів] славен… фарфоровою глиною, в 10 верстах от города близ села Полошек находящеюся. Она пок[рыв]ает землю в иных местах на 2 и 21/2 фута; а в некоторых еще более. Она чиста, бела и хотя смешана с охрою, но чрезвычайно хороша в работе. До сего времени можно сказать, что она составляет единственный источник, из коего выделывается фарфор на Петербургской, Московской и Подольской фабриках
47. «Малорусские суеверия… 1776 г.» (Стороженко 1892)	
128	Ишло две бабы по воду с двумя глеками. Глеки побились, ураки минулись
129	взявши большую жабу, называемую ропуху, заключить в горшок или глек, в котором много дырок навертеть
48. Лікарські та господарські порадники XVIII ст. (ред. Передрієнко 1984)	
19	варит тое зелія въ горшку
21	возми горелки келюшекъ… горелки чарку неболшу
22	води криничной в горщокъ поливаной
23	держи над мискою поливаною, чтобъ пена над оную зойшла
24	оцту винового моцного келюшекъ, або чарку
25	сол(ъ)ли на черепяномъ блюде…, вложи то все, помешавши, до горщка, в котором горшку повинни бит дирочки попроверчивани… варит оную в вине, залепивши горщок
26	зотри в макортету
27	возми чарку горелки… вложи в ринъку новую, поставъ на огне
29	увари в горщику…, зрежъ с него верхъ, як талерку… въложи то все, утертое, в ринку, або въ пановку,… смажъ

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
30	вложи в горщокъ,… вари… редечного соку чарку або гав(ъ)штик
31	вложи их в горщокъ новой, в которомъ наперед пороби дирки, залепи зверху покришкою
34	зомни въ дониці або въ макотерте… положи лейку на горшку
35	вложи на полумисок ценовий а люб глинной
36	вложи в горщикъ… вари в горщичку
39	вложи до горшка поливаного и накрій, облепи тестомъ, вставъ въ печъ горачу
40	два келюшки… наклади ихъ до горшка
42	напивается тоей води по кубочку
44	возми ячменю в новой горщикъ, въсипъ, накрий покришкою, залепи глиною, поставъ въ огон… вложи в горщок новой
45	постав банку цилюрицку…, а ежели ей нет, то горщок маленкій, або шклянку
46	вари в горшку
47	присмаж зъ пивомъ алъбо зъ молокомъ на ринце… вари то въ горщечку малом въ воде
48	спаль то въ горшку на попелъ… розотрій в макортету… вари на новой ринке
50	возми на ринку олей ілляной, поставъ на угляхъ
51	вложи до кватерки… зотри въ макортете… положи на цинову талерку або полумисочок, а хоч въ глиняной поливяной горщикъ… в горщокъ
52	увари в горщатке маломъ… вложи в ринку нову поливаную,… вари
56	покрай в суптелне талеркы… положъ на ринку, припечи… возми горалки на ринку,… поставъ на угляхъ або на жару… налий на ринку,… привари… вари каждое особо в горщичкахъ
59	поставит в горшкахъ моравъе… вложи на ринку нову,… вари
60	варытся въ горъшку… въложи до нового горшка, накрий кришкою, залепи, положи на уголъля горючое, ижбы спалилосъ
62	вари то всє в горшку… положи в горщокъ…, налій водою карваткою и вари
63	возми на риночку горелки кватерку,… поставъ на углях… все то вложи до горшка, налій води ровнею гарцовъ 6 шест, накрій,… вари
65	розотри в макортете
66	влож то все до горшка,… вари
67	положи на ринку,… присмаж
68	положи в горщик,… привари
70	вложи ю до горшка нового, накрій покришкою, облепи глиною, поставъ на жар, аби спалилос… все то въложи в горщок, налий води чистой гарцей седмъ,… вари
71	въложи его до горшка нового, накрий, залепи и положи на огнь, чтоб спалилъся… вари в горшку
73	зогретою на ринце
76	вложи в горщик,… накрий, нехаи кипит
77	горелки якънаймоцнейшой кубочокъ
79	въложи въ горщик,… [над рядком «въ garnieć»]… збирай зелия в горщикъ
81	змели его в макортете албо в мозджеру зтолчи, вложи цукру на ринку любо на пателе… усмажъ… оливи келишекъ
82	вложи до глиняного начиння, запали угликомъ… вложи до горшка, влій води,… вари
86	вложи до горшка,… нехай кипит… розомни цибули з соллю въ макортете
87	вари въсє то в горщку, залепивши
88	зитри в макортете… уварить въ воде, замазавши в горщичку хлебомъ
89	зомятого въ макортету… и на ринце то въместе усмажить добре
90	смажить в поливяной посуде черепяной… Взявши великій горщикъ, извне всередине поливаной, 12 gарцей в себє забераючій,… потимъ не прикриват покришкою горшка… од огня одставивши горщикъ, прикрить… Другого дня треба ту воду перелит в чистє начинне, в шклянне любо в глиняне, толко ж звнутръ поливанне…, кубки пулквартовє
49. Малорусские домашние лечебники XVIII века (Потебня 1890)	
2	…сложив на пановку или на що колвек, присмажить в легком огнѣ…
	… стерти то все в мозчиру мякъко…
4	… оцту крепкого по чарцѣ…
5	…ментугу-рибу варит(и) в горшку новом поливяном…
6	… ганусу доброго кварту отмѣрити и влить води полgарца и зсипат(ь) обое в горщикъ и затушковат(ь) добре, на жару варит(ь) поки упрѣе до половини…
13	… конопляного насѣня свѣжого сколко пригорсть з горѣлкою доброю змѣшавши добре, в горщикъ новій висипать, а другій горщикъ, так же новій, поставивши на огнѣ порожній, накрити покришкою з дѣркою на версѣ покришки, которій горщикъ з материею наложить на той горщикъ, которій с покришкою, и все обмазать кругом або… глиною или тѣстомъ, и такъ ок'ладать или жаром осипать, даби з верхняго в сподньй олѣекъ вийшолъ…

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
	… оливи полкварти мѣшат(ь)…
14	… поставить при томъ мису води…
16	… горѣлки ганусковой пол чарки доброй…
17	… на волном жару присмажить в ринцѣ…
26	… пити часто на ночъ и рано по кубку…
31	… пива доброго некислого пол кварти…
	… рути зварить в новомъ горшку…
	… муки житнои несѣянои упрягши в новомъ горшчку…
33	… соку з листя конопляного надавит(и) и выпит(и) чарку…
	… випит(и) кубокъ…
	… в горшку затушковат(ь) и оттопит(ь) горазда…
34	… тую воду по кубочку лѣтепло пит(и)…
	… соку чарку…
36	… оцотъ варить и с него пару чрезъ лѣекъ пускат(и) в ухо, или полину горсть сварить в молоцѣ и пару пускать чрезъ лѣекъ…
37	… вложит(ь) в новои молой горщокъ, накрить покришкою, залѣпить глиною, поставить на огнѣ и смажить…
38	… вложить в малій горщичокъ,… варить у водѣ…
40	… вложить оную на новой черепочокъ, поставить на огнѣ…
41	… взять водки чарку…
	… взять вина, согрѣть кубочокъ…
	… взять горѣлки доброй чарку болшую…
	… взять водки двѣ чарки, а третую чарку оцту…
42	… пить раза по четирѣ в день по кубочку…
	… взять води чистой кварту…
	… вложить в черепок, присмажить на огнѣ…
	… варит(ь) каждое в маленькихъ горщичкахъ у водѣ доволно, процѣдить, чтоб било той води червертая доля кварти…
43	… в чарочки розогрѣть…
	… упряжи на сковородѣ…
	… напитись чаю чашокъ три…
	…накришит(ь) не в болъ шой горщок, налит(ь) водою, замазат(ь) и сварит(ь)…
44	… три чашки чайнихъ…
	… вложит(ь) в новой горщокъ,… варит(ь) крѣпко…
	… насипать в горщокъ горѣлкою простою, мѣрою кубковъ десять, и в гарячую пѣчь поставит(ь), чтобъ упрѣло…
	… постанови огня в начиняхъ якихъ…
45	… оной набери в глек со всѣмъ и насипъ горѣлкою либо сировцемъ новимъ заткнуть добре глекъ…
	… у маленькому горщичку оттопит(ь) цитвару…
53—54	… налить въ миску води, взять жестяную лѣйку и приложить трубкою до болного зуба и схилитися над миску…
54	… то все совокупить въ горщикъ, замазать тѣстомъ и варить доволно…
50. Книжиця для господарства (Ленкевич 1788)	
18	Кровъ пускати въ миску
19	Оутерти въ макѣтрѣ три цибулѣ
30	Полкварти воды криничной
31	Води четири кварти
35	Въ новомъ горщку залѣпивши оупали
38	Воды пѣвкварти
40	Ѡливи додати килѣшокъ
42	Испали тое разомъ въ горщку новомъ
45	Забери въ миску
52	Горѣлки килѣшковъ три
53	Оутерши з полквартою віна
54	Двѣ кварти муки пшеничной… квартою води розвѣвши
56	Ачменю квартъ три
61	Полкварти вина

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
66	Малую кватирку
68	Зъ килѣшкомъ вина… с полкварти мочи
75	Сѣрку запаливши на черепку, всѧкий посудокъ и начинѧ з которихъ ѣдатъ и піютъ, и воду тримаютъ и носѧтъ, надъ теюжъ сѣркою понакурували добре
80	Виномъ роспущаныхъ з полкварти
81	Тое въ горнецъ въставити
86	Соку возми килѣшокъ, й до полъ кварти пива
91	Зъ пѣскомъ сухимъ перемѣшай въ Горщикъ, чи гладущикъ з пѣскомъ всипъ
97	Горѣлки моцной килѣшокъ
51. Енеїда, 1798 р. (Котляревський 1988)	
6	І хліба з сіллю на тарілку,… Поставила тарілку з хлібом
9	Кругом наставили мисок… І брагу кухликом тягли… Він, сьому випивши восьмуху, Послідки з кварти виливав
10	Юпітер, все допивши з кубка
13	Тут їли рознії потрави, І все з полив'яних мисок, І самі гарнії приправи З нових кленових тарілок
14	І кубками пили слив'янку
15	А послі танців варенухи По філіжанці піднесли; Горщок з вареною розбила
32	Поки не випив півквартівки З імбиром пінної горілки І кухля сирівцю не втер
51	Сивухи чарочку налив
54	Давай по чарці з ними пить
77	Що в боклагах гарячий носять
97	І зараз в горщечок наклала Відьомських разних-всяких трав… Горщок сей черепком накрила, Поставила його ж на жар… Горщок той дужче клекотав
108	Еней оставив із носатку [род кувшина — І. К.]
109	Барильця, пляшечки, носатку, Сулії, тикви, боклажки
110	Сивушки в кубочки наливши
115	Рушник, ніж, ложка і тарілка
126	Лакей тарілками шпурляв
160	Пляшки і чарочки побила
173	Макітру одділив од плеч
213	І вижлуктив підпінка чару
221	І чарочка пішла кругом
237	Пальонки кубком підкрепився
52. Вірші-орації невідомих авторів, XVIII ст. (ред. Мишанич 1983)	
127	по пів горшка кулешу варити
130	до горщати…, з горщаток деруть
131	сьорбаючи з миски
134	та попадали горшки із полиці
138	з горщати
142	горщата носити
148	суть у тети макортети хоч украсти, огонь класти
150	по кухлику варенухи, по каганцю сивухи
156	горілку варену кухликом п'ють
159	глечик хильнув
160	квартою горілка

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
161	пили вишняк горшком… медок пили коновкою… попивали собі дзбанком
183	болізнь сію імієш чрез стакани, чрез чаші, кубли, чванці (збани), полні питія дані
189	то й макітру вам з шиї злущить
190	горілку коряками пити
53. «Домашний быт малоросса, Полтавской губернии Хорольского уезда» (Иваница 1853)	
340	6) Мысныкъ — доска, укрепленная около стены, в которой двери из хаты в сени; на мысныку ставятся в ряд черепяныя (глиняныя) мыски и кладутся деревянныя ложки. 7) Польця — доска, укрепленная около стены, в которой окна передпичное и покутное, поближе к потолку. На полыце кладется хлеб печеный, ставятся обороченные вверх дном горшки…
54. «Быт малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии)» (Быт… 1858)	
26	По другую сторону дверей прибиты полки (полици) для разных домашних сосудов, а иногда стоит судник — род шкафа без дверец, но с полками, для того же самого употребления.
55. Статистичний опис Київської губернії (Фундуклей 1852, ч. 1)	
274	Выше окна, что против печки от поперечной стены, почти до половины продольной, устроена полиця — полка, на которой ставится кухонная посуда, на стене подле печки прибит «намысныкъ» — род шкафа без дверец, в котором помещаются «полывяни мыски», тарелки, ложки, ножи и вообще лучшая столовая посуда.
330	Старый Киев с предместьями между гор и по отлогостям: Кудрявец, Гончары (заселенныя горшечниками),…
56. Опис Д. П. Де ля Фліза, 1854 р. (Де ля Фліз 1999)	
651	Посуд, який вживається для їжі, — це прості гончарні розмальовані вироби; хоч у деяких приміських селах, зокрема у передмісті Києва, я помітив у багатьох селян гарні фаянсові тарілки, виставлені для огляду у шафі, як прикраси
655	… гончарі… змушені працювати біля сліпучого вогню, постійно при високій температурі біля розпеченого горна… Гончарі завжди працюють у низинних та вологих місцях серед глини, яку місять, вони хворіють найчастіше переміжною лихоманкою, лімфатичними недугами та водянками; а коли для розфарбовування своїх виробів вони використовують окиси свинцю, які необхідно розтерти, перш ніж покривати ними посуд, у них трапляються металеві кольки. Щоб уникнути цього захворювання, вони повинні мати взуття й одяг, який би їх надійно захищав від вологи, та затуляти дихальні шляхи полотниною під час праці з свинцевими препаратами
57. Опис української хати П. Чубинського (Чубинский 1877)	
386	Около порога, у самых дверей, стоит «мысныкъ», на полках которого установлены на видном месте, полывъяни и деревъяни миски, ложки, тарілки, пляшки, чарки и другая лучшая столовая посуда. Горшки же, макітри, глечики, чавуни ставятся внизу на «мыснику, на лаві»; но при этом нужно заметить, что «поливъяні и деревъяні миски» разукрашенныя различными цветами и птицами, служат не только предметом необходимости, но и украшеніем, и потому они устанавливаются «квітками на хату»

5.3. СЛОВНИКИ ХІМІЧНІ ТА МІНЕРАЛОГІЧНІ

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
1. «Словарь Химический» Шарля Кадета (Кадет 1810)	
319—321	Глины. Лучшия глины суть те, кои не содержат металлических окисей, но чистую глинистую и кремнистую землю, смешанныя с малым количеством извести и магнезии; оне служат к деланию белых фаянсов, курительных трубок и фарфоров. Глина нечистая. Горшечная. Кирпичная. Обыкновеннейшая из всех, весьма вязка. Серая, синеватая или бурая; содержит обыкновенно много железной окиси; делают из нее кирпичи, черепицы и обыкновенные горшки
331	Горшечная работа. Горшечные изделия. Poterie Глазура или мурава есть всегда стекло более или менее совершенное; она наводится для того, чтоб поверхность состава соделать гладкою и воспрепятствовать жирам и кислотам проникать в оный. Глазура бывает земляная, соляная, металлическая или соле-металлическая
342	Умеренность цены есть наибольшая выгода, которую представляют глины
343	Обыкновенныя горшечные изделия. Сколько можно объять земляных смешений, столько можно изобрести родов горшечных изделий. Связь обыкновенных горшков более или менее грубая, и они всегда почти слишком мало бывают обожжены; они удобнее выдерживают перемены тепла и холода; сии горшечныя изделия не бывают ни прочны, ни чисты, и имеют тот недостаток, что сообщают противной запах и вкус приготовляемым в них ясствам
344	Есть род обыкновенного горшечного изделия, которое названо этрусским. Состав бисквита весьма простой, и глазура претерпевает токмо весьма слабую степень огня. Сии горшечныя изделия довольно часто вбирают в себя влагу, и умеренную имеют твердость.

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
	Из Китая привозят к нам горшечные изделия без глазуры, красного более или менее буроватого цвета, смотря по степени приближения его к каменной посуде. Оное более обожжено нежели наши обыкновенные горшечные изделия, но менее нежели наша каменная посуда, что соделывает оное нарочито приличным к употреблениям, могущим выдержать только степень теплоты кипящей воды. Каменною посудою (gres) называется род горшечного изделия, более или менее грубого, коего плотность обыкновенно бывает такая, что высекает из стали огонь. Каменная посуда, состоящая из земли весьма нежной и выдержавшая весьма сильную степень жара, имеет чрезвычайную плотность, следовательно не проницаема для жиров и кислот; но не может выдерживать перемен теплоты и холода
345	Фаянсы. Глазура фаянсов есть белой литик (email). Фаенца… в начале XVI века преимущественно отличалася сим родом промышленности… от нея произошло название горшечных изделий, наводимых белым литиком
346	Фарфоры. Китайские горшечные изделия. Тверды, легки, чисты, здравы, более или менее белы и прозрачны. Очень дороги. Горшечные изделия белыя. Английская посуда… несколько лучшая разность обыкновенных горшечных изделий; они тонки и имеют весьма умеренную цену.
348	Гигиокерамы. Между фаянсом и фарфором. Малая цена; изготавливаются в Париже
2. «Химические основания ремесел и заводов» І. Гмеліна (Гмелин 1803)	
147	Глиняные товары. Глина в слабой селитряной кислоте не разтворяется; будучи смочена малым количеспвом воды, показывает она некоторую вязкость, и в сем состоянии принимает всякой вид, какой ей придать хотят; но в огне разщеляется, сжимается, и от сильнейшаго и долее продолжающагося жара твердеет. Сии свойства соделывают ее для некоторых намерений чрезвычайно пригодною. Даже и те свойства, кои сему противятся, можно приличными примесями, и образомъ обработывания исправить
148	Но как глину в больших слоях трудно найти без примеси других ископаемых тел, как то кварцовых обломков, колчеданних почек и пр. кои частию затрудняют ее обработывание, частию плавятся в печи, и либо могут причинить дырья, либо сплавить вместе с собою всю глину, то к чему бы ее ни определяли, должна она быть рачительным промыванием очищена, и потом высушена. Глина, из которой в Голландии обжигают кровельныя черепицы, очищается от корней и других вещей, с коими она смешана, посредством особой махины, которую приводят в движение лошадями. Большая часть глины выкапывается; но редко по горным правилам. Глина, из коей близ Гуды обжигаются кирпичи, вычерпывается некоторым родом сети из реки Исселя. Поелику сырая глина легко получает трещины в огне, то должно образованные из нее товары медленно сушить, и не прежде ставитъ в печь, как по совершенном их изсушении
149	А как чем она чище, тем сильнее и вернее в огне, в коем ее обжигают, сжимается и трескается, и следовательно приготовленные из нее товары сделались бы в огне кривы и безобразны, то вминают в нее большею частию такое тело, которое сему препятствует, то есть песок, которой скорее сжимается от сырости, нежели от жару. Хужшие разборы глины, кои по причине большаго количества содержащагося в них железа, при обжигании краснеют, и по причине известной земли с селитряною кислотою вскипают, назначают к деланию кирпичей с разными их разборами, и на обыкновенной горшечной товар, хотя и сей бывает тем лучше, чем чище глина, из коей его обжигают. Когда глина содержит слишком много известной земли, то горшечной товар весьма скоро растрескивается на огне, или при несколько скорой перемене теплоты и стужи
150	Такъ в короткое время трескаются кирпичи, кои из оной обжигают. Чистейшия породы глины служат на разные разборы каменной посуды, на стеклоплавиленные горшки и другие огнепостоянные химические сосуды, на табашныя трубки и фаянс. Наичистейшая (фарфоровая) глина, получающая при обжигании белой цвет, и с соляною кислотою ни мало не вскипающая, ниже сообщающая ей цвет, употребляется на фарфор
154	Горшечной товар. Для горшечнаго товара избирают обыкновенно уже несколько более чистую, вязкую и нежную глину, которая с кислотами не вскипает, при осязании нарочито жирна, при изсушении обыкновенно разтрескивается по прямым линиям, и хотя в сильнейшем жару в зеленоватое стекло сплавляется, но в умеренном так твердеет, что без вреда сносить может обыкновенной поваренной жар, и даже перемены теплоты и холода
155	Сию глину смачивают водою либо одну без примеси, либо ежели ее не можно иметь в достаточном количестве такою, какова она бытъ должна; то смешивают ее сперва с такою глиною, которая ее должна исправить; потом вместе топчут, сбивают в кучу и скоблят ножем, и сие топтаниіе и скобление три раза повторяют, глину несколько раз руками мнут, и для мелких работ просеивают. Потом сообщают ей потребный вид частию простыми руками, частию в формах (обыкновенно гипсовых), частию на горшечном станке, частию же с помощию калибера или шаблона, и сушат летом на солнце, а зимою в избе
556	На хужший горшечный товар, дабы сберечь топильный материал и время, наводят краску и мураву прежде еще нежели их в первой раз поставят в печь. А именно смачивают только ту сторону, которая должна быть помуравлена водою, в коей распущена глина, и пока она мокра, сыплют на нее того вещества, которое должно сообщить цвет и лоск, и притом наперед весьма мелко разтерто. Но гораздо надежнее, и потому при лучшем горшечном товаре необходимо нужно их сперва обжигать, и перед тем их еще сглаживать. Обжигание производится обыкновенно в продолговато четыреугольной печи выведенной сводом, которая для лучшаго товара имеет большую вышину и двойной продиравленной свод, и с одной узкой стороны углубляющийся топильной под, так что жар из онаго чрез выкладенную пред оным решетку, и душники оставляемые промежду товарами, кои один

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
	над другим ставятся, стремится насупротив к дымолову или трубе. В сей стороне находится дверь, которая, по наполнении печи так как и топильное устье и воздушные скважины закладываются
157	Дабы на горшечный товар навести мураву, которая препятствует просасыванию жидкости, окунывают его после обжигания, наилучше сначала в воду, в которой развели легкоплавящейся глины, а потом в воду, в которой развели мелко истертых и просеянных стеклянных обломков, обыкновенно же в такую воду, в коей разводят мелкоистертаго или мелкоизмолотаго, и с песком, либо мелкоистертым кремнем либо мелкоистертым кварцом смешаннаго свинцоваго пепла, свинцоваго блеска, свинцовых окалин, глетта или сурика; либо спрыскивают сей товар кистью, которую обмакивают в такую воду, либо, пока товар в огне раскаляется, прибрасывают поваренной соли, и покрывают товар свинцовым стеклом, и держат его тотчас над сосудом, в коем положили сено и раскаленной уголъ. По наведении муравы вторым огнем, рисуют на товаре либо рукою, либо по рисунку, которой наводят угольным порошком чрез продиравленную бумагу. Каменная посуда. Каменная посуда тем отличается от другаго глинянаго товара, что не может вытерпеть скорой перемены теплоты и холода. А именно при приготовлении оной глина сначала сплавляется, спекается вместе и получает лоск. Сие различие зависит иногда от того, что огонь дают гораздо сильнее, нежели в кирпичных и обыкновенных горшечных печах, как то при Аглинской каменной посуде; а иногда от того, что избирают глину уже по себе легко плавящуюся, как то для обыкновенной бурой Немецкой и Французской каменной посуды или прибавляют к глине примесей соделывающих ее легкоплавкою, напр. мергеля
159.	или как то в некоторых Французских заводах мелу и плавика. Г. Шеневальд испытал многия из таковых примесей, кои в прочем соделывают глину более подобною некоему роду финифти. Можно каменную посуду муравить и. другими способами. Когда напр. сей товар обмажут пред обжиганіем соляным разсолом, или пока оный еще сыр, сыплют на него мелко истолченнаго меловаго стекла, или когда оный уже в огне, то сыплют на него поваренной соли, или по крайней мере так ее бросают в печь, чтобы она подействовала на поверхность онаго. Можно также получить хорошую, как бы бронзовую, но легко неудающуюся мураву, когда в то время, как товар находится в огне, бросят в печь зеленаго дерева, смолы, масленых дрожжей, дерево терпентинных бочек, дабы дым от них подымающийся, ударял на сосуды
160	В Англии обжигают светлобурую каменную посуду из огнеупорной глины в печи, имеющей около 8 локтей вышины, от 10 до 12 локтей длины, и от 1 до 11/2 локтей ширины, составляемой из двух параллельно идущих кирпичных стен; внутри проведена длинная железная решетка, а над топильным подом сделано несколько дуг, из глины пережженных, в некотором разстоянии одна от другой, чрез промежутки коих пламя проходит в печь. При внутренней стене находятся с обеих сторон в умеренном разстоянии, в равной линии высунувшиеся кирпичи, на коих лежат кривые брусья, из глины обожженные, на кои ставится обжигаемый товар в особых капсулах или коробках кругом четырью скважинами снабженных
161	Когда сосуды вставлены, то делают над печью крышу из кривых глиняных брусьев, закладывают обе поперечныя стороны печи кирпичами, так что при оных только топильной и пепельной под длиною во всю печь открытыми остаются. Дым выходит чрез отверстия во внутренней стене находящияся. С той стороны, где топится, закладывают топильной под, оставляя токмо малое полукруглое отверстие, чрез которое бы угли просовывать можно было. Другие разборы каменной посуды приготовляются в Англіи из хорошей белой трубочной глины, которую промывают, в особой мельнице с водою обработывают, в деревянных сосудах с водою составляют жидкой кисель, и рачительно смешивают мерою с 1/5 на свободном воздухе рыхло пережженных мелко разбитых
162	в особой мельнице, мелко измолотых, и с водою в виде жидкаго киселя размешанных кремней, вместо коих можно употребить кварц или крупнозернистой песчаной камень. Сему дают стекать в три, один над другим стоящие ящика, а из третьего чрез волосяное сито. Осадку же из каждого ящика снова раздавливают и опять промывают, потом жидкое тесто в особой парной печи с гладким подом из помуравленных кирпичей, выкуривают, и когда она приобретет надлежащую густоту, то ее деревянными колотушками рачительно разработывают, и либо вжимают в формы, либо обработывают на горшечном станке. Когда сии сосуды высохнут, то ставят их в печь в особых круглых капсулах или коробках изъ глины сделанных и подножками снабженных, так что одна стоит на другой
163	Для белой каменной посуды, которая получает мураву от поваренной соли, снабжена как печь, так и капсулы скважинами, чрез кои, по вынутии затычек, бросают поваренную соль, так чтоб она к посуде приставала. При нежнейших сосудах, на которые наводят собственную глазуру и рисунки, и кои потому ставятся в печь два раза, сего не делают. Две таких обжигальных печей стоят в обжигальном доме, которой также кругом и с верху выведен сводом, токмо больше, выше и кеглеобразнаго виду. Каждая обжигальная печь имеет восемь топильных подов в виде низких труб снаружи по сторонам печи, кои в низу в печь отворяются; и чрез такое же число четырехугольных каналов, проводят жар во внутреннюю полость, из которой выходит оный опять чрез отверстие в своде. Над каждым топильным подом находится также малое отверстие, чрез которое во время обжигания можно вынимать пробу обжигаемого товара
169	Фаянс или ценинная посуда. Под именем фаянса, разумеют обыкновенно из нежнейшей глины крепко обожженные, непрозрачною молочнаго цвета глазурою покрытые и по оной искусно разписанные товары

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
170	Для сего требуется также несколько чистейшая глина; однако ж на некоторых заводах довольствуются и тем, когда она при обжигании получает желтоватый или красноватый цвет. В прочем очищают ее с равною рачительностію как и для других глиняных товаров, и не редко еще смешивают с песком. По сообщении глине потребнаго вида рукою, на станке, или в форме или по моделе, обсыпают товары мелким песком и сушат. Потом ставят их в непомуравленных капсулах обожженных из огнеупорной и железистых частиц не содержащей глины, в печь называемую фаянсовою, которая обыкновенно имеет три отделения. В нижнем находится огонь, а оба верхние, в коих ставится товар, имеют продиравленное дно и особыя двери кои по наполнении печи закладываются так, что в верху остается только малой выход для дыму
171	верхнее отделеніе имеет также в крышке отверстие для выходу паров. После обжигания наводят на фаянс глазуру. В сем намерении плавят 7 частей свинцовой извести, и 1 часть оловянной извести, или для нежнейшаго фаянса, 4 части свинцовой извести, и 4 части оловянной извести с 8 частьми песку и несколько очищенною стеклянною пеною; произведенное из сего стекло толкут, мелют в особой мельнице весьма мелко, мешают с водою в виде жидкаго киселя и погружают туда обожженные сосуды. Смоченные таким образом товары ставят опять в капсулах в печь, и когда глазура пристанет, то унимают огонь; по потушении коего вынимают сосуды вон, и отшлифовывают прочь песок, которой приплавился ко дну
3. Мінералогічний словник В. Севергіна (Севергин 1807)	
247—248	Глина. Обыкновенная глина. Argilla. Предидущая чистейшая глинистая земля смешанная с кремнистою, находящаяся почти везде в большей или меньшей глубине, слоями весьма обширными. Чистейшая белаго цвета; прочия имеют разные цветы, а некоторыя даже подобно мрамору изпещренны. Отличительные признаки сей глины суть следующие: Она должна вбирать в себя воду, надуваться с нею и в ней разводиться; она должна совершенно растворяться в кислотах, токмо без вскипания, и с купоросною кислотою составлять квасцы. Будучи разведена с таким только количеством воды, чтоб составила тесто, должна она быть удоборазминаема, в коем случае, как на станке, так и в формах все те принимать виды, какие ей сообщить пожелают. Высушенная, по смочении водою, должна она в жару сжиматься, подверженная же сему жару, прежде совершеннаго изсушения, должна сопротивляться гораздо более нежели песок действию плавящих средств и стеклующихся веществ в весьма сильном огне. После сего действия называется она обожженною глиною. В сем состоянии дает она искры при ударении сталью, водою более не проникается, и не производит уже вязкаго и разминающагося теста, в какия бы мелкия части она приведена ни была. Подверженная весьма сильному жару, без примеси, должна сопротивляться оному ни мало не сплавляясь. Но смешенная с известною или гипсоватою землею и с 2 или 3 частями стеклующагося вещества, должна она сплавляться и заставлять плавиться вместе с нею прочия примешанныя земли. Глина, окрашенная токмо горючим веществом, теряет цвет свой чрез обжигание в открытом воздухе. Глины различаются по употреблению, какое из них делают таковы суть глина сукновальная, трубочная, горшечная и пр. часто называются оне также по своему месторождению
249—250	Г. Гаю различает глины на следующия виды: 1) обыкновенная или горшечная глина, 2) сукновальная глина, 3) каменный мозг, 4) охряная: а) красная, Армянской болюс, Лемносская земля, б) желтая, из коей приготовляют Аглинскую и Прусскую красную краску, 5) охряная красная карандашная, красной карандаш, 6) слоистая или шиферная…. Напротив того Г. Вернер принимает только шесть видов глины, иловатую, горшечную, трубочную, пеструю, затверделую и слоистую. Сверх того известна она по разным обстоятельствам и под разными другими названиями, как ниже по азбучному порядку следует
250—251	Глина горшечная. Agrilla vulgaris plastica. Обыкновенная, разными цветами окрашенная глина, смешанная с посторонними веществами и иногда даже с известковыми, содержащая также много железистых частей, и от того в огне краснейшая. Многия вскипают с кислотами; но лучшия сего делать отнюдь не должны; некоторыя в сильном огне не плавятся, другие от примеси посторонних тел плавятся удобнее; тяжесть ея, по определению Кирвана, 1,800—2,000. Составляющия ее части, по определению Вокеленя суть 1/5—1/3 глины, 1/20—1/5 извести и 0—1,100 железа; кремнистая же земля всегда содержится в наибольшем количестве. Приготовляют из них кирпичи, черепицы м всякую домашнюю посуду. Также серая и белая промыванием очищенная и смешанная с толченым кремнем на каменную посуду, а с примесью мела на фаянс, на формы и пр. употребляют их для удержания воды в каналах, на исправление песчаной и известной почвы, для выведения пятен из платья и пр. Оне отличаются от чистой глины большею своею вязкостию… Горшечная глина, так как и другия оной разборы находятся в России в великом изобилии; серая дающая соломеннаго цвета посуду близ Ревеля и близ Киева; серая другаго разбора близ Краснаго Села и на Тосне, синеватая, дающая бурую посуду в Лифляндии близ Оберпалена; в 5 верстах от Вышегры на Онеге; разных других разборов в столь многих местах, что изчисление их могло бы занять целыя страницы. Мы заметим токмо еще, что глина находится в наплывных горах и переменяется не редко с слоями песку. Первыя слои глины бывают всегда грубы и нечисты; иногда содержит она окаменелости и отпечатки черепокожных

Стор.	Назва документу (джерело), цитата
256—257	Глина кирпичная. Горшечная глина, нечистая, песчанистая и обыкновенно железистая, и от того в огне хотя твердеющая, но краснеющая. Остерегаться должно для прочности кирпичей, чтоб она не содержала в себе извести
261	Глина трубочная. Лучшаго рода горшечная глина, белая, либо серая, огнеупорная, с кислотами невскипающая, пригодная на табашныя трубки, плавильные тигели, реторты и тому подобное, и особливо также на лучшую домашнюю посуду. Находится у нас в Новогородской губернии при Беле озере, в Валдайских горах, в Олонецких горах, на Илавле с Доном соединяющемся, на Оке близ Калуги, в берегах Волги близ Симбирска, на Богде озере, в Лифляндии близ Оберполена, в Богородицком уезде близ деревень Козлова, Назарьева, Щекотова и Улиная, в Таврии близ Стараго Крыма и Феодосии и пр.
261—263	Глина фарфоровая. Argilla porzellana. Нежная глина, в огне получающая чистую белизну, и в сильнейшем жару без примеси в совершенное стекло не сплавляющаяся, а производящая то полуостеклованное тело, которое называется фарфором. Цвет имеет она белый, частицы пыловатыя, большею частию вместе спекшияся, тусклыя, при осязании нежныя, но сухия, тяжесть = 2,23 или 2,4. К языку мало прилипает. Наилучшею фарфоровою глиною почитается Саксонская, добывающаяся при Аве неподалеку от Шнеберга в граните, и в Седлице неподалеку от Мейссена между каменными углями, смолистыми слоями и на смоляном камне. Кроме того, также в Пассаве, в Гемрице в Магдебургском округе в Цотенберге, и близ Гирена в нижней Шлезии, а у нас на Увелке, Коелге, Миассе, Иссете и при Пышме, и в большем количестве на озере Мизяте в Сибири. Наилучшая, Саксонской не уступающая в Новгород-Северской губернии в 10 верстах от Глухова,…

5.4. ВИТЯГИ З ДОКУМЕНТАЦІЇ КИЇВСЬКОГО ГОНЧАРНОГО ЦЕХУ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ І ЙОГО ВИРОБНИЦТВА

Арк.	Назва документу (джерело), цитата
1. «Опись дому управы гончарской», 1795 р. (Приказы… 1795)	
11	Мисок поливянных 3, песочница черепяная, глечик зеленый 1
2. Опис цехового дому, 1800 р. (Списки… 1800)	
1	Поливянные : тарелки… миски… глек
3. Книги запису учнів і підмайстрів (Клименко 1929)	
72	[1821 р., найнятий підмайстер мав виготовляти]… а в работе сего ремесла горшков разного сорта 1-е алтынных — 60, 2-е пятаковых — 50, 3-е середних — 40, 4-е мелкого складу — 100
167	[1789 р., майстер взяв учня]… во обучение гончарного мастерства т.е.… деланию… горшковъ, мисокъ, чашокъ и другой разной поливьяной посуды
4. Фрагмент прибуткової книги за 1783 р. (Приказы… 1783)	
5	Взято денег за привоз горшков: писарь из Петровец,… обуховский житель… миски и горшки
5. Фрагмент прибуткової книги за 1787 р. (Приказы… 1787)	
21	15.02. Принято денег от Василия Паченка за продажу горшков двух возов 20 коп. 1.03. Принято денег от петривского мужика за продажу горшков двух возов 20 коп. 18.03. От Наталии Балацкой за покупку воза горшков от петривского мужика 10 коп. 8.05. От Ефросинии Шпанчковской за продажу мисок 10 коп.
6. Фрагмент прибуткової книги за 1788 р. (Журнал… 1788)	
22—23	11.03. Принято от обуховского жителя за привоз мисок 10 коп. Принято от киевской мещанки вдовы Балацкой за воз горшков десятины 10 коп. Принято от Романихи Глухой за воз горшков десятины 10 коп. 14.03. Принято взысканных с киевской мещанки Матроны Сыпливой за помешательство в торгу своим сотоварищам пенных денег 10 коп. 15.03. Принято от нее ж Сыпливой Мотри за воз горшков десятины 10 коп. 15.08. Принято от киевской мещанки Матроны Сипливой за один воз привозних горшков денег 10 коп. 19.08. Принято от оной же Сыпливой за три вози привозних горшков денег 25 коп.
7. Прибуткова книга за 1799—1800 рр. (Приказы… 1787)	
27—29	1799 г. 12.02. От петровского гончара за продажу одного воза привозных горшков получено 10 коп. 24.02. От Антона Мелникова за продажу одного воза мисок получено 15 коп. От его ж тогда за продажу одного воза горшков 10 коп. 06.03. От Варки Шупельки за покупку в петровских гончарей одного воза горшков получено 30 коп. 08.03. От Данила Шупеля за покупку одного воза в сторонних гончарей горшков получено 10 коп. От Ивана Кохаха так же за покупку одного воза в сторонних гончарей горшков получено 10 коп. 09.03. От Данилихи Ерошихи за покупку в слободских гончарей двох возов горшков получено 20 коп. 13.03. От Ефросиньи Васильевны Кожемяченковой за покупку в обуховских гончарей одного воза мисок получено 20 коп.

Арк.	Назва документу (джерело), цитата
	24.03. От петровского гончара за арестованніе горшки 20 коп. В обуховского гончара за арестованние миски 40 коп. 26.03. От стороннаго гончара за продажу горшков 5 коп. От Ефросиньи Васильевны, Никиты и Бабича за купленніе ими в обуховских гончарей двох возов мисок 30 коп. 28.03. От Самойла Товстошии за покупку в обуховских гончарей одного воза мисок 15 коп. 02.04. От Самойла Товстошии за покупку в слободских гончарей одного воза горшков 10 коп. 12.04. От Корнея Ярошенка за покупку в слободских гончарей двох возов горшков 20 коп. 04.05. От Филипа Шпакова за покупку в обуховских гончарей одного воза мисок 15 коп. 13.05. От обуховского гончара за арестованніе миски 30 коп. 20.05. От Варвары Плясунки за покупку у сторонних гончарей горшков и мисок 30 коп. 25.05. От Корнея Ярошенка за покупку у сторонних гончарей двох возов мисок 30 коп. 04.06. От Шупельки за покупку в петровских гончарей двох возов горшков 20 коп. 07.06. От Варки Шупельки за покупку в петровских гончарей двох возов горшков 20 коп. 09.06. От Варвары Плясунки за покупку в петровских гончарей двох возов горшков 20 коп. 12.07. От Степана Ивановича цехмистра за покупку в сторонних гончарей двох воз мисок 30 коп. 14.08. От Варвары Плясунки за покупку в петровских гончарей двох воз горшков 20 коп. 18.08. От иржищевского гончара за арестованние горшки 20 коп. 03.09. От Варвары Плясунки за покупку у петровских гончарей двох воз горшков 20 коп. 07.09. От Варвары Плясунки и Антона за покупку у сторонних гончарей мисок 30 коп. 02.10. От Варвары Плясунки за покупку у петровских гончарей двох воз горшков 20 коп. 13.10. От Данилихи Ерошихи за покупку в обуховских гончарей двох воз мисок 30 коп. 15.10. От Антонихи за покупку в обуховских гончарей одного воза горшков 10 коп. 12.12. От Антонихи за покупку у обуховских гончарей одного воза мисок 15 коп. От Варвары Плясунки за покупку в обуховских гончарей одного воза мисок и двох возов горшков 35 коп. 18.12. От Ефросинии Васильевны Кожемяченковой за покупку в обуховских гончарей одного воза мисок 15 коп. От обуховского гончара за арестованние миски 45 коп. От Никитихи за теж обуховские меншие миски 12 коп. 22.12. От слободских гончарей за арестованние горшки 50 коп. 23.12. От слободского гончара за продажу Тарасу Кострице одного воза горшков 10 коп. 24.12. От слободского гончара Фоми Таваженки за продажу одного воза горшков 50 коп. От Павла Рибки за продажу мисок 20 коп. От Корнея Ярошенка за купление в обуховского гончара три вози мисок 45 коп. 31.12. Получено за арештованние у слободских гончарей горшки 60 коп. От Ивана Литвиненка за покупку у слободских двох возов горшков 20 коп. От Антона Мелникова за покупку у петровских гончарей одного воза горшков 10 коп. 1800 г. 20.01. От Антона Мелникова за покупку у слободских гончарей двох возов горшков 20 коп.
8. Фрагмент видаткової книги за 1799 р. (Приказы… 1787)	
30—30зв.	16.04. Отнесено хлеба к господину войту Радзицкому и поливаной посуды для поздравления приездом за 1 р. 55 коп. 9.11. До секретара отнесено мисок и горшков за 50 коп.
9. «О выморочном доме В. Дружиевского», 1799 р. (Жалобы… 1799)	
5	Приказ Киевского магистрата в управу гончарскую. О продаже на аукционных торгах выморочного дома Василия Дружиевского на Гончарах в Киево-Подоле. В оном дворе — печь к выжиганию горшков и другой посуды

Summary

Lesia CHMIL

CERAMIC WARE OF THE 16th—18th CENTURIES FROM THE CENTRAL DNIPRO UKRAINE (based on Kyiv and Kyiv region's material)

The Central Dnipro Ukraine is a historical and geographical region located in the middle basin of the Dnipro River. Since the time of Kyivan Rus (10th—13th centuries), these lands with center in Kyiv have played a leading role in the political, economic and cultural life of Ukraine. Throughout its history, Kyiv was the center of regional and international trade and crafts.

After more than two centuries of political and economic instability caused by the Mongol invasion and the subsequent economic and demographic decline, Ukrainian historical territories are entering a new period of economic and cultural growth in the early modern time. The granting of Magdeburg law to Kyiv in the late 15th century resulted in the establishment of guild production in the city, and later in other sites in the Central Dnipro Ukraine area. Hence, it was the city where the new European technology first came and advanced, and from here they spread to the south and northeast.

The economic and cultural peculiarities of the region were reflected in the development of material culture, including ceramics as its most common component. However, despite its abundance, diversity, and information content, the 16th and 18th-centuries pottery are still poorly represented in publications; its unified chronology and classification are still lacking. So, I am focused on studying the 16th and 18th centuries pottery as well as the history of ceramic production in Central Dnipro Ukraine in late medieval and modern times. My research covers Kyiv and the surrounding area within the administrative boundaries of the modern Kyiv region. In addition, I widely involved materials from other territories as analogues and to identify differences and common features of ceramic production.

The main objective of the study is to define the chronological indicators for precise dating of archaeological context and assemblages and in this way to establish a typo-chronological scale of ceramic wares for a detailed reconstruction of the ceramics manufacturing process over three centuries — the 16th, 17th and 18th — that is, from established until the decline of the guild system. I also analize the endogenous and exogenous factors influencing this process. Futhermore, other aspects of pottery production, such as technology, way of organization the craftsmen work, distribution, functions, decoration and traditional names, were considered in the form of essays that help us to recreate the general picture of ceramics manufacturing, their range, and the ways of use and circulation.

Various types of pottery and craft devices and tools for its manufacture, obtained during archaeological excavations in Kyiv, Vyshhorod,

Bila Tserkva, Vasylkiv, Pereiaslav, and other towns and villages of the Kyiv region are the source base of the study. The majority of the ceramics come from well-dated mostly closed contexts like pottery kilns, different kind of buildings, pits, etc. This pottery was processed using the same methodology, which allowed us to evaluate the peculiarities of raw materials, moulding and firing. It was analyzed according to groups of features such as raw materials (visually fixed signs of composition and quality of clay mass), morphology (the shape of the profile of the vessels and their proportions), manufacturing techniques, decoration, and function.

The pottery of the Central Dnipro Ukraine from the 16th—18th centuries, has been attracting the attention of art historians and ethnographers since the 1950s, both as a historical source and as an artistic phenomenon. has been attracting the attention of art historians and ethnographers since the 1950s. Yu. Laschuk, L. Danchenko and O. Tyschenko's studies were of great importance. Thanks to them, the main assortment of tableware was outlined, the technique of its manufacture and ornamentation was analysed, pottery centres of the 19th—20th centuries were mapped, and the history of many of them based on written sources has been traced back up to the 17th century. Considerable attention was paid to the artistic qualities of the tableware and the analysis of its ornamentation, and the origin and semantic load were determined for many decorative motifs. There were also attempt to identify the certain types of tableware and trace their development over time. However, this task could not be fully solved, since the source base remained limited due to the appropriate attitude of archaeological science of that time towards that period. In our opinion, the reasons for this phenomenon were both in the general tendencies of archaeology to ignore the so-called «historical» periods and in the political and ideological conditions for the Ukrainian archaeology in Soviet times.

Awareness of the importance of archaeological research on the late medieval and modern sites gradually developed. There are four main stages in the study of ceramics of this period. It began with the collection of random materials that came into private and museum collections in the late 19th — early 20th centuries. The second stage, which lasted from the early 20th century to the late 1960s, is characterised by some sporadic excavations of the late medieval and the early modern objects and an almost complete lack of special publications on the «late» ceramics. The third period was in the 1970s—1980s. It was marked by the first systematic research of the 14th—18th-century sites, separate publications of ceramics of the period, the first attempts to generalize, typologise, and chronologically arrange it by M. Kuchera, R. Yura, S. Biliaieva and L. Vinohrodska. The fourth period began in the 1990s, when interest in this period intensified and a rapid accumulation of archaeological sources began due to large-scale excavations, primarily in Kyiv, as well as in other cities and villages of the Central Dnipro area, and, eventually, across Ukraine. In the last three decades, a large number of publications of ceramic material and literature on the problematic issues of pottery production of the period have appeared. This period is characterised by the emergence of thorough typological and chronological studies on the 14th—18th-century ceramics for certain territories of Ukraine by L. Vinohrodska, I. Holubeva, O. Kovalenko, L. Myronenko, O. Onohda, I. Teslenko, L. Chmil, etc. It can be stated that the last stage saw the formation of the Ukrainian ceramics of the late medieval and early modern period.

The source base of our research is mainly archaeological material as ceramic ware from closed deposits, such as buildings, pits, pottery kilns, etc. and the dated cultural layers studied in Kyiv, Vyshhorod, Vasylkiv, Bila Tserkva, Bilohorodka, Pereiaslav, and other towns and villages of the Kyiv region. Written sources, of which there are many for the period under study, were also used. This has made it possible to solve a wider range of problems than for other periods, in particular the reproduction of the names and uses of wares. Ethnographic material is also important due to the chronological proximity of the period under study to the present. Cartographic, pictorial, sphragistic and other sources have also been used.

Since the chronological ordering of the material is the basis for all further research, the main attention was focused on this task. The most massive categories of ceramic ware — pots and plates — were processed using statistical and mathematical methods common in archaeology by V. Hening, H. Fedorov-Davydov, etc. A combined classification was carried out according to all groups of features, such as morphology, technology and ornamentation. Much attention in the study was paid to the analysis of the structure of features, since it is their stable combination that forms the basis of the type. The coexistence of individual features in different time periods was demonstrated by means of statistical correlation methods. These interrelated features formed the basis of the proposed types of pots and plates. They were used to de-

termine the similarity of ceramic complexes, among which several groups were identified. Within each group, the complexes were synchronous, since the sites with the same ratio of ceramic types are contemporaneous. Correlation with numismatic material and stratigraphic observations allowed absolute dating of the groups of complexes and, consequently, of the different types of pottery. In total, five main types of pots and three types of plates have been identified, which are divided into several variants. These types successively replace each other in time and coexist in different periods. Based on the coexistence of pots and plates with other types of tableware, general patterns of change in their shape and decoration have also been traced.

As a result of the analysis of the ceramic material and its chronological ordering, the history on the development of ceramic ware in the Kyiv region in the 16th—18th centuries can be proposed below.

I. **The 16th century.** At the beginning of the period, the range of tableware was limited to pots and cups, with rare examples of pitchers, mugs, *makitry*, bowls, and *rynky*. Only relief decoration prevailed: the engraved lines, corrugations on the shoulders, and tucks on the rims. There were no painted ornaments in this period (at least in the first three quarters of the century). The share of glazed ware was less than 50 per cent. The glaze is almost exclusively green, applied to the inner surface of the vessels, sometimes on the both sides or outer surface. Brown and yellow glazes are the exception. No more than 10 per cent is smoked ware. The pottery is made mainly of light low iron clay, with some white-blended wares. Based on the characteristics of the sherds, it can be concluded that they were fired in kilns, although there are no reliable finds of kilns in this area, except for those in Vydubytsia, which can be dated to the very end of the century. Among the forms of pottery of this period, pots with a smooth neck, without a shoulder, with rims of two types — faceted and round ones with a recess for a cover — are common. Sometimes they are decorated with one or two rows of tucks and several engraved lines or a belt of corrugations on the shoulders. These types date back to the mid-15th century and were in use until the early 17th century, with minor changes in form. In the second half of the century, thinner, elongated rims became typical. In the last quarter of the century, pots with a simple *opyska* pattern appeared. Rare finds include *kushyny* with rims in the shape of a coupling, broad-bottomed squat *makitry*, covers with a looped ear at the top, and hemispherical or conical bowls. The sites from the middle — second half of the century included single specimens of mugs and *kelykhy*, fragments of *rynky*, the full shape of which has not yet been reproduced, and a small vessel in the form of a three-eared pitcher. The vessels with some similar peculiarities in terms of shape and decoration are found in Western Europe (Poland, Czech Republic, Slovakia and Germany), from where they apparently spread to the countries of the Central Dnipro Ukraine in the 15th—16th centuries.

II. **The first half — mid-17th century.** At the turn of the 17th century, a new period of development of ceramic ware from the Central Dnipro Ukraine began. It is characterised by the expansion of the assortment, the emergence of new decorative techniques, an increase in the total number of ceramic products, and changes in the shapes of some types of tableware. Plates, mugs, *kelykhy, charky*, bowls, *makitry* and *rynky* (bowls and markets) became more common, and flasks and *nosatky* became also popular. During the period, painted ornaments, such as *opyska*, which decorated most unglazed oxidised ware, and underglaze contour painting (*rizhkuvannia*), which decorated plates, mugs and pitchers were widespread. The percentage of yellow-brown glaze is increasing, and sometimes manganese purple-brown glaze is used. New glazing techniques were also introduced: edge glazing, which meant glazing only the inside of the rims, and two-colour glazing of the same vessel, mainly in green and yellow-brown. The percentage of the smoked wares, which are often decorated with imprints of an ornamental roller, is increasing. The ceramic workshops with pottery kilns of the first half of the 17th century, were discovered in Kyiv (Vydubychi and the Honchari ravine), Pereiaslav, Vyshhorod and Bilohorodka. The third type of pots with relatively short (on average 2 cm) bent outwards rims with clear rollers in the middle is widespread. At the beginning of the century the rim was slightly thick and the neck smooth, but by the middle of the century the rim became thinner and the neck gained a well-defined angular curve, sometimes even a rib. Tuckls along the rim edge were a common decoration. Another distinctive feature of these pots was a wide band of shallow corrugation on the shoulders, on which an ornament was applied. It represented a wheel impression on smoked pots and the *opyska* on light pots. The *opyska* ornamentation is very simple at this time: two stripes flanking the corrugated band and a wide wave or comma between them. Bottoms of the most pots have no *utory*.

At this time, plates with roller-shaped rims and a sharp bend at the transition from the mirror to the fields became widespread. The relief decoration on the coloured glazed plates was mainly the imprints of an ornamental roller and wavy ornaments made with a comb. The *opyska*, complemented with green edging and underglaze contour painting, were also common, as were smoked specimens with radial polishing. The type of a glazed conical bowl with a fracture is common. At this time the *makitry* were of the same shape as in the 16th century, but they were decorated with the *opyska* in the upper outer part including the rim edge. The glazed inside *rynky* in the form of a deep bowl with a handle, some triple stemmed, are also common. Cylindrical glazed mugs with shaped rectangular and rounded ears and *kelykhy* and *charky* are found commonly. There were also *kushyny* with coupling-like rims ornated in various techniques, such as smoked with stamps and glazed and unglazed with the *opyska*. Separate stamp impressions are found only on pitchers and mugs. Plate bottoms, less often mugs and pitchers are often decorated with cuts. Covers with outwardly curved rims appear. Some of them have a looped ear at the top, as in the previous period, and some have a side ear, the so-called bowl-cover. For this period, special marks associated with magical effects on the contents of the vessel, as well as stamps, have been recorded. The shapes and decorations show significant influences from the Western European areas. It is about shape of the plates, *rynky*, mugs, pot rims, body corrugation, bottom cuts, double-colour glaze and the painted decorations (*opyska* and underglaze painting). At the same time, we can notte links to oriental ceramics, manifested in the forms of a flask, *nosatka* and pitcher rectangular handles.

III. **The mid-17th and early 18th centuries.** During this period, changes in the development of forms and ornamentation of ceramic ware are also recorded, but not as significant as in the previous one. The range of tableware remains the same. A type of underglaze painting called marbleization appeared. Among the relief ornaments, some stamps on plates were used, but this type of ornamentation was not yet widespread. Geometric ornaments on unpainted surfaces, as well as the use of yellow and blue colours disappeared from contour *rizhkuvannia*. The design of the bottom with the *utor* is becoming more common. The fourth type of pots with a high straight rim (over 2 cm), which has a groove in the upper part and a sharp break with a rib inside the neck surface, prevails. In the middle — third quarter of the century, the first variant of the type is popular — with a corrugated shoulder, the *opyska* of a simple pattern, sometimes with tucked or minted rim. Since the last quarter of the century, the second variant of the type prevailed, which continued to be used in the 18th century — without the above structural elements and with a complex *opyska* pattern with several belts of ornamentation, including widespread prongs and vertical elements. The development of the pot shape follows the path of simplifying the design, reducing additional elements, increasing the rim height and the appearance of an internal rib on the neck. From that time, the rim shape and height was standardised, and the shape of the upper part of the pot developed mainly by changing the shape of the shoulder. At the end of the period, elongated *makitra* shapes with convex walls and narrow bottoms, simple-necked pitchers, and *kelykhy* and *charky* became more common. At this time, foreign influences are less noticeable than in previous periods, although the appearance of marbleization associated with the influence of Italian ceramics can be attributed to them. Pottery centres of this period have been investigated in Kyiv (Pechersk, Podil and most of the kilns in the Honchary ravine). Several vessels with Hebrew inscriptions («Pesach») were found for this period, indicating that the Ukrainian pottery was also used in the Jewish community of cities for religious purposes.

IV. **The first half — mid-18th century.** During this period, the plates with so-called cuff rims, which moulding mass is shifted outwards, and the rims is given vertical position and corrugation of their outer edge, become widespread. Relief phytomorphic and geometric ornaments made with separate stamps has become popular for decorating plates and bowls with coloured glazes in the first half of the 18th century. There are non-glazed samples with engobe painting and glaze ornamentation among the plates with *rizhkuvannia*. Ornaments of the latter are mostly floral and geometrical based on well-established schemes. In the mid-18th century, a new type of underglaze painting, called *fliandrivka*, emerged. It was performed by stretching raw engobes with a tool tip. The pots of the second variant of the fourth type coexist, and the new ones, with a very convex shoulder, often with a *bench* with a rib along its edge (the fifth type) appear. The pot shape is also modified by a relative reduction in the height of the near-bottom part. The *opyska* is characterised by stripes with many thin lines and vertical dashes. The proportion of pots

with a small volume of 1—2 litres increases significantly. The unglazed vessels predominate among other types of the 18th-century tableware, and compared to the previous period, the quantity of reductive products has slightly increased. Small *rynky*-pans, simple shaped unglazed *kushyny* and large terracotta bowls with ears get into the routine. Convex *makitry* with narrow bottoms, as well as *kelykhy* and *charky* are also typical.

V. **The second half of the 18th — early 19th centuries.** At this time, pots with a shoulder in the form of a bench with a rib predominated. The shape of the pot evolved by increasing the convexity of the shoulder, relatively reducing the base and increasing the roundness. There is a slight increase in the percentage of the reductive firing pots decorated with a wheel print with a characteristic pattern of the meshed rhombuses and two vertical lines between them. The *opyska* pattern simplifies. Stripes of many thin lines predominate, and large spots appear on the rims and shoulders. Plates with a slightly clear inner fracture and vertical high rims without shifting the moulding mass are more typical. From the second half of the 18th century, underglaze decoration in the *fliandrivka* technique and contourless *rizhkuvannia* (combs) became widespread, and red background on plates and bowls is widespread. The proportion of wares (especially bowls and plates) made of ferruginous red clay increases, and the proportion of smoked wares slightly increases. These features are also typical of the early 19th-century wares, but in addition, the method of *fliandruvannia* with *columns* (drips of glaze), painting over the entire surfaces and the shape of a bowl with the *pruzhok* appear. However, this period is already beyond the chronological framework of our study, and changes in the forms, technology and ornamentation of the 19th-century ceramic crockery are still waiting to be studied. In general, the second half of the 18th century is characterised by a certain quality deterioration. White clay wares, glazes and relief decoration techniques declined. However, at the time, varieties of underglaze painting (*fliandrivka* and *combs)* appeared, which continued to develop in the rural workshops. They were the main technics in the many pottery shops in the late 19th — early 20th centuries, and in each of them their own painting systems were formed.

The study on the technology of making the Ukrainian early modern pottery is still at the early stage. This issue needs a special study with a wide use of natural science methods. However, it is now possible to make some preliminary generalisations based on O. Bobrynskyi's methodology and ethnographic materials. The production process of ceramic ware in the 16th—18th centuries included all the stages typical for the modern pottery. It was made of pottery kaolin clays, mostly low-iron ones or a mixture of these clays with hydromica clays. Only at the end of the study period, in the 18th century, an increase in the share of red iron-rich clays occured. Clay was extracted by the open-pit mining in places of its natural outcrop on the slopes of ravines, and a mine method was also possible. Sand was used as an admixture, which was apparently injected into the mass by mixing plastic clay with sandy clay. In general, the moulded ceramic masses of this period can be described as the «thin» ones. In rare cases, the injection of gravel and a natural admixture of mica inclusions were noted. During the entire period under study, the products were formed on a potter's high-speed foot wheel of the Slansk and possibly, the Wallachian type, by throwing a single piece of clay (DWF 6, 7 stages, according to O. Bobrynsky). However, there were still some accidents of slow wheel moulding of dishes by means of sculptural modelling in the 16th century. Mostly bottom-capacitive method was used, although the capacitive one was also known. Potter's knives and tools with a sharp-angled working end, such as a comb, a pointed stick, an ornamental roller (wheel), separate stamps of fired clay, a polisher, and a rope or wire were used for shaping. The decorations were created on the wheel immediately after the shaping, except for the *rizhkuvannia*, performed on the dried product. Mineral dyes such as coloured clay, marsh ore, copper and iron oxides were used for painting. The glaze consisted of burnt lead and sand (sometimes, possibly, clay) with the addition of colouring agents — oxides of copper, iron, manganese, and very rarely antimony and cobalt. Both dry and wet glaze application is known. Some of the polychrome wares were fired twice. The firing took place in the two-tiered kilns of the first class (according to O. Bobrynsky), with vertical movement of hot gases, which gave a temperature of up to 900 °C. The firing was mainly oxidising, although a significant part of the products was fired in an oxygen-free reducing environment (the *smoking*). The scalding was also known, although it was rarely used.

The production of tableware took place in pottery centres, of which more than 30 are known in the Kyiv region today. 10 of them were quite significant with developed pottery production (the Vydubychi, Honchari and Mykilskyi Polyk ravines in Kyiv, Pereiaslav,

Vyshhorod, Bilohorodka, Dybintsy, Obukhiv, Vasylkiv, and Novi Petrivtsi). Potters of the large centres were united in the craft guilds. The documentation of two pottery guilds, one in Kyiv and the other in Dybyntsi, survived. There were various forms of selling tableware: fairs, market trade (including for exchange), permanent sales in shops, production to order, and delivery by carts. However, we can only currently state existence of all these forms, and there is a lack of data to study their correlation. All three types of pottery production (P_1—P_3), identified by O. Bobrynskyi are represented in terms of the radius of distribution. In general, the moulding of pottery by throwing on a fast wheel, kiln firing, and a significant increase in pottery production compared to the previous period indicate that in the 16th—18th centuries pottery was a significant craft guilg production with the market sales. However, there are still occasional products in the 16th century, similar in quality to the so-called «peculiar» group of the previous period, which may indicate the home-made pottery.

Observations of the forms of tableware and ways of its use, as well as the analysis of written and pictorial sources, indicate that the use of tableware in the household and its names were generally similar to modern ones. The utilitarian functions of crockery are related to the food cooking and preparation of medicinal substances (pots with covers, *rynky*, *makitry*, colanders and baking forms), consumption of food and drinks (bowls and plates, pitchers, *nosatky*, mugs, *kelykhy* and *charky*), storage of bulk products (*makitry* and large pots), liquids (pitchers, *tykvy and* flacks), dairy products (*hladushy* and pots), and use for household needs (pots, *makitry* and large bowls). In addition to the utilitarian role, tableware could play an aesthetic role as an interior decoration and a ritual role associated with magical actions of a protective nature due to the application of specific magical signs on some types of tableware — pots, *kushyny* and *hladushy*. Some names of tableware can be traced back to the period of Kyivan Rus or have a Proto-Slavic origin (*hornets, mysa, chasha, charka, bliudo, kubok, nosatka, hlek*). Others appear along with their respective realities as borrowings from the Western European (*talerka, yandola, rynka, kushyn, zban, kukhol, kelykh, kvarta, rumka, puhar*), Russian (*kruzhka, stakan, stopka)* or Oriental (*baklaha, lokhania, filizhanka*) languages.

Compared to previous periods, ceramic ornamentation in the period under study is particularly flourishing. Tableware was decorated with relief and painted ornaments, which could be unglazed or glazed. Decorating with relief ornaments had a long tradition in the ceramic production of the Central Dnipro Ukraine. It flourished in the 17th — first half of the 18th centuries due to the spread of fashion for richly decorated tableware. Wheel ornaments may have spread from the German and Polish lands. The active use of them on glazed ware dates back to the 17th century, and on smoked ware — to the 18th century. The decoration of plates with single stamps became widely popular in the first half of the 18th century. Later, the use of relief ornaments decreased, the ornaments became simplified, and by the 20th century this type of ornamentation was already a very small share among other types of decoration. Painted decoration, on the other hand, having appeared as a borrowing, has come a long way to the present day and has acquired stylistic peculiarities that determine the specifics of Ukrainian ceramics. Thus, the *opyska*, which showed up at the turn of the 17th century due to European influences, has gone through several phases in the development of its ornamental schemes and became a peculiarity of the 20th-century Ukrainian ceramics. The spread of the contour painting technique (the *rizhkuvannia*) from the early 17th century can also be linked to the European territories, and the emergence of marbleization in the second half of the 17th century was due to the spread of fashion for this type of decoration from the Italian cities. Both types of underglaze painting continue to be used in modern pottery. In the mid-18th century, they were the basis for the development of the tooled *flian-drivka* and contourless *rizhkuvannia*, which by the 20th century had developed into a complete system of painting and were the main type of decoration in many pottery centres. Thus, the traditional Ukrainian folk painted ornamentation dates back to the turn of the 17th century, when it showed up as an innovation, influenced by the Renaissance and Baroque.

Ceramic tableware ornaments represent two large groups differing in origin and semantics. The first one is represented by the simple geometric and phytomorphic geometric ornaments performed mainly in relief ornamentation techniques. They find their counterparts in other types of decorative and applied arts and are the Ukrainian folk ornamentation basis. It is believed that these ornaments have an ancient origin with pre-Christian semantics and the meaning of their application on household items was originally associated with apotropaic functions and the concept of prosperity. However, this meaning had apparently been lost by

the 16th century, and ornaments were traditionally applied as decoration.

The stylised and close to naturalistic physiomorphic motifs and complex abstract images that formed symmetrical (with central and axial symmetry) and asymmetrical (flowerpot type) compositions were among the motifs of the painted glazed décor. The emergence of these ornaments and subjects on the Central Dnipro lands in the late 16th century was caused by the spread of the main artistic styles (Renaissance and Baroque) from Europe. In addition, the ornamentation testifies to the influence of Byzantine traditions associated with Christian symbols, like birds, fish, and grape motifs. In the late 16th—17th centuries, most of these ornaments were transformed and standardised. Having acquired stylistic peculiarities, these motifs still exist today.

There are few special signs on the tableware of a magical nature, inscriptions and stamps. Regarding some of them, like marks and crosses, we can assert their archaic nature and association with protective magic and fertility concepts. The branding suggests customised crockery production and the existence of monastic potteries. A group of inscriptions in Hebrew related to the religious needs of Jewish communities has also been recorded.

Thus, the clarification of the typological and chronological features of the ceramic ware of the Central Dnipro Ukraine during the 16th—18th centuries and its genesis provides new opportunities for a comprehensive study of the 16th—18th-century sites and the identification and dating of the cultural layer of that time. At the same time, this work opens up prospects for further study of the pottery evolution during the late 19th—20th centuries, the local features of ceramic ware from the Central Dnipro Ukraine and its comparative analysis with pottery from the neighboring territories, development of technological learning with the involvement of natural science methods and experimentation, etc.

* * *

The work was completed at the Philipps-Universität Marburg (Germany) and published with the financial support of the Philipp Schwartz-Initiative of the Alexander von Humboldt Foundation.

Переклад
О. М. ЧЕРНЯХІВСЬКА, канд. іст. наук

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ Й АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Алексиев, Й. 1998. Тырновская керамика сграффито (форма и отделка). В: Солодовникова, С., Кузнецова, В., Неведрова, Р. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов науч. конф. (Ялта 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: ИА НАН Украины, с. 13—16.

Алеппский, П. 1898. *Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в XVII веке*. Санкт-Петербург: Издание П. Сойкина.

Алферова, Г., Харламов, В. 1982. *Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк*. Киев: Наукова думка.

Альбом... 1915. *Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при императорской Киевской духовной академии*. Вып. IV—V. Киев: Фото-лито-типография С. Кульженко.

Алядинова, Д. 2015. Керамика Османского времени из раскопок Партенита В: Тесленко, И. (ред.). *Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Е.А. Паршиной*. Київ: О. Філюк, с. 451—481, илл. VI—VII.

Андреевский, А. 1886. *Материалы для истории Южнорусского края в XVIII стол. (1715—1774): Извлеченные из старых дел Киевского губ. архива*. Одесса: Типография А. Шульц.

Андриевский, А. 1883. *Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления*. Вып. 5. Киев: Типография губернского правления.

Андриевский, А. 1885. *Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления*. Вып. 8. Киев: Типография губернского правления.

Андриевский, А. 1891. Киевский вооруженный мещанский корпус в 1790-м году. *Киевская старина*, 7, с. 129—131.

Антонович, В. 1879. Отчет о поездке в Белогородку с археологическою целью. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, 1, с. 302—303.

Антонович, В. (ред.). 1890. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 1: XVI ст. Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого.

Артамонов, М. 1954. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища. *Советская археология*, 19, с. 263—268.

Артеменко, И. и др. (ред.). 1982. *История Киева*. Т. 1. Киев: Наукова думка.

Археологическая летопись. 1901. *Киевская старина*, т. 75, декабрь, с. 193—214.

Архив… 1876. *Архив Юго-Западной России*. Ч. VI, т. 1: Киев: Типография Киевского губернского управления.

Архив… 1886. *Архив Юго-Западной России*. Ч. VII, т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Архив… 1890. *Архив Юго-Западной Росси*. Ч. VII, т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

Архив… 1905. *Архив Юго-Западной России*. Ч. VII, т. 3: Акты о заселении Южной России XVI—XVIII вв. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира.

Бабаян, Ф. 1974. *Средневековая художественная керамика Армении и семантика ее орнаментации (по археологическим материалам IX—XIII вв.)*: Автореферат диссертации к. и. н. Институт истории АН Армянской ССР.

Бакай, Н. 1885. Южно-русский дворянин XVIII века. *Киевская старина*, 4, с. 717—742.

Балакин, С., Сыромятников, А. 1992. Археологические исследования на территории Киево-Печерской Лавры в 1991 году. В: Кибальник, Ю. и др. (ред.). *Вопросы исследования и реставрации памятников архитектуры*. Киев: МО КПГИКЗ, с. 154—181.

Балакін, С. 2002. Деякі підсумки охоронних археологічних досліджень на території Києво-Печерського заповідника у 2001 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 96—101.

Балакін, С. 2003. Археологічні пам'ятки Лаврського провулку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 59—67.

Балакін, С. 2004a. Комплекс XIV—XV ст. з території господарського подвір'я КПЛ. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 13, с. 62—70.

Балакін, С. 2004b. Археологічні дослідження на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2003 році. *Могилянські читання 2003:* Пам'ятки Давньої Русі в студіях сучасних вчених: історія, дослідження, збереження, с. 30—39.

Балакін, С. 2005. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської Лаври 2004 року. *Могилянські читання 2004*: Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє, с. 27—37.

Балакін, С. 2006. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври 2005 року. *Могилянські читання 2005:* Монастирські комплекси в контексті християнської культури, с. 40—49.

Балакін, С. 2007a. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври 2006 р. *Могилянські читання 2006:* Доля музейних зібрань, с. 293—299.

Балакін, С. 2007b. Деякі матеріали до археологічної карти Києво-Печерської лаври. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 161—168.

Балакін, С. 2008a. Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 41—48.

Балакін, С. 2008b. Археологічні дослідження у Києво-Печерському заповіднику в 2007 році. *Лаврський альманах, 20:* Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури, с. 5—13.

Балакін, С. 2012. Результати археологічних досліджень 2011 р. у Києво-Печерському заповіднику. *Могилянські читання 2011*, с. 351—355.

Балакін, С. 2016. Археологічні дослідження 2015 р. на території Києво-Печерської лаври. *Могилянські читання 2015:* Новітні дослідження культурної спадщини України, с. 115—120.

Балакін, С., Зажигалов, О. 2011. Результати археологічного моніторингу території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2010 р. *Могилянські читання 2010*, с. 320—324.

Балакін, С., Оногда, О. 2008. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. *Праці Центру пам'яткознавства*, 13, с. 123—144.

Бандровський, О., Зомбор, І., Гомоляк, О. 2011. Розвідки на території Чинадіївського замку. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 24—25.

Бардецький, А. 2013. Археологічні дослідження на території монастиря кармеліток в м. Дубно. В: Кічатий, Л. (ред.). *Сакральна спадщина Дубенщини: Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1025-річчю хрещення Київської Русі та 521-й річниці Дубенського замку.* Дубно: ДІКЗ міста Дубно, с. 251—267.

Бардецький, А., Петров, М., Вертелецький, Д. 2022. Багатошарова пам'ятка Острог-Високий Берег на Волині. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 235—242.

Бардецький, А., Пшеничний, Ю., Ткач, В. 2008. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні. В: Смолін, П. та ін. (ред.). *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні мистецькі та музейні аспекти.* Дубно: ДІКЗ м. Дубна, с. 109—118.

Баюк, В. 2011. Споруда козацького часу з Волині (спроба атрибуції). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 162—167.

Беляева, С. 1979. Про основні принципи датування південноруських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. *Археологія*, 31, с. 36—45.

Беляева С. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв.* Киев: Наукова думка.

Беляева, С. 1992. Попередні підсумки розкопок м. Очакова та перспективи подальших досліджень. *Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 1, с. 67—75.

Берлинський, М. 1991. *Історія міста Києва.* Київ: Наукова думка.

Бібіков, Д., Оленич, А. 2020. Гончарні горни давньоруського Вишгорода: історія досліджень, конструктивні особливості, еволюція. В: Бібіков, Д. (упор.). *Матеріали Наукового круглого столу «Гончарне виробництво середньовічного та ранньомодерного населення Наддніпрянщини» (Вишгород, 27 червня 2020 р.).* Вишгород; Київ: ВІКЗ; ІА НАН України, с. 9—17.

Біломеря, М. 2001. Забарвлення керамічних мас, ангобів та глазурі. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 39—41.

Білоус, Н. 2008. *Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування.* Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Біляєва, С. 2012. *Слов'янські та тюркські світи в Україні. З історії взаємин у XIII—XVIII ст.* Київ: Університет Україна.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 329—335.

Блажевич, Н. 2010. Матеріали з досліджень Вишгорода 1972 р. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 124—128.

Бліфельд, Д. 1952. Дослідження древнього Белгорода. В: Єфименко, П. та ін. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 3. Київ: АН УРСР, с. 29—36.

Бобринский, А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы: Дневники пятилетних раскопок гр. Алексея Бобринского.* Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича.

Бобринский, А. 1905. Отчёты о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии. *Известия императорской археологической комиссии*, 14, с. 1—43.

Бобринский, А. 1914. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 г. *Известия императорской археологической комиссии*, 54, с. 99—108.

Бобринский, А. 1959. Гончары-пидьбляне. *Советская археология*, 1, с. 228—242.

Бобринский, А. 1966. К истории гончарного ремесла в Полесье. *Советская археология*, 4, с. 141—149.

Бобринский, А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: Источники и методы изучения.* Москва: Наука.

Бобринский, А. 1990. О некоторых признаках конвергентного формирования гончарных горнов. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 201, с. 31—39.

Бобринский, А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.).* Москва: Наука.

Бобринский, А. 1993. О двух символах плодородия на украинской керамике. *Українське гончарство*, 1: Матеріали до літопису українського гончарства, с. 120—135.

Бобринский, А. 2013. Этнографические особенности гончарства в междуречье Десны и Сейма (по

материалам обследования современных очагов гончарства на территории Сумской области Украинской ССР в 1963 г.). *Українська керамологія*. Кн. IV, т. 1: Експеримент у сучасній керамології, с. 169—175.

Бобринский, А. 2019. О назначении средневековых гончарных клейм (этнографические заметки). *Вестник «История керамики»*, 1, с. 12—14.

Бобринский, А. 2020. История экономического развития гончарного производства у населения Верхнего и Среднего Поднепровья в I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. *Вестник «История керамики»*, 2, с. 21—32.

Бобровський, Т., Савицький, В., Стріхар, М. 2020. Археологічні дослідження у садибі Софійського собору. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 73—76.

Богданов, С. б. р. *Химическое исследование киевских глин*. Б. м.

Богусевич, В. 1952. Розкопки на горі Киселівці. В: Єфименко, П. та ін. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 3. Київ: АН УРСР, с. 66—72.

Богусевич, В. 1954. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія*, 9, с. 42—53.

Бокотей, А. 1967. З історії кераміки Чернігівщини. В: *Львівський Інститут прикладного та декоративного мистецтва. VIII наукова конференція. Збірник матеріалів*. Львів: ЛДУ, с. 55—56.

Бокотей, А. 1968. Технологія чернігівського гончарства. В: *Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва. IX наукова конференція. Збірник матеріалів*. Львів: ЛДУ, с. 49—51.

Болдин, И. 2005. Хронология позднесредневековой керамики бассейна Верхней Оки. *Российская археология*, 3, с. 100—112.

Болтанюк, П. 2012. Археологічна розвідка на ділянці по вулиці П'ятницькій, 10 в м. Кам'янці-Подільському. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 22, с. 206-220.

Бондарчик, В., Браим, И., Бураковская, Н. и др. 1988. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка.

Бондарь, К., Ієвлев, М., Петраускас, А., Тарабукін, О., Хададова, М., Цюпа, І. 2018. *Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі*. Київ: Стародавній світ.

Боплан, Г. 1990. Опис України. В: *Боплан Г. Опис України; Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький*. Львів: Каменяр.

Боренько, Н. 2002. Виникнення, побутування та загибель гончарних осередків на Київському Поліссі: релікти чи історична пам'ять? *Українська керамологія*, 2, с. 206—217.

Боренько, Н. 2011. Гончарний посуд українського Полісся: трансформація назви і форми в контексті міжкультурних взаємовпливів. *Матеріали до української етнології*, 10 (13), с. 132—138.

Боровський, Я., Калюк, О. 1993. Дослідження київського дитинця. В: Толочко П. та ін. (ред.). *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989*. Київ: Наукова думка, с. 3—42.

Бочаров, С. 2005. Группа византийских поливных чаш второй половины XIV в. В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Т. I. Киев: Стилос, с. 306—323.

Брайчевський, М. 1971. Перспективи дослідження українських старожитностей XIV—XVIII ст. В: Шевченко, Ф. та ін. (ред.). *Середні віки на Україні*. Вип. 1. Київ: Наукова думка, с. 20—31.

Бретаницкий, Л., Веймарн, Б. 1976. *Искусство Азербайджана IV—XVIII веков*. Москва: Искусство.

Бузян, Г., Набок, Л., Роздобудько, М., Тетеря, Д. 2007. *Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки)*. Київ: Міленіум.

Бузян, Г., Тетеря, Д. 2014. Житло Переяслава козацького часу: спроба реконструкції за матеріалами археологічних досліджень. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 95—101.

Буйлук, М. 1993. Гончарний комплекс кінця XVII — початку XVIII ст. із Переяслава. В: Пошивайло, О. (ред.). *Українське гончарство*. Т. 1: Матеріали до літопису українського гончарства. Опішне: Українське народознавство, с. 250—253.

Булгаков, В. 2005. Глазури северопричерноморской поливной керамики XIII—XV вв. (предварительные результаты) В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Т. I. Киев: Стилос, с. 359—378.

Бырня, П. 1969. *Сельские поселения Молдавии XV—XVII вв*. Кишинев: ЦК КП Молдавии.

Быт… 1858. Быт Малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии). *Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом*, III, с. 19—46.

Бытовая… 1887. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. *Киевская старина*, 10, с. 336—356.

В[ладимирский]-Б[уданов], М. 1888. Население Киева в 1742 г. *Киевская старина*, 4, с. 1—10.

Вакуленко, Л. 2000. Витоки гончарного виробництва III—IV ст. н. е. у Східній Європі. *Археологія*, 3, с. 28—36.

Валиулина, С., Армарчук, Е., Волков, И., Стародуб, Т. 2011. Химико-технологическая характеристика глазурей памятников Хорезма и Золотой Орды. *Ученые записки Казанского университета*, 153: Гуманитарные науки, 3, с. 7—20.

Вальтер, А., Івакін, Г., Чміль, Л., Андреєв, О., Писанський, А., Кузнецов, В. 2012. Мінералогічні дані про природу кераміки давнього Києва. *Мінералогічний журнал*, 34 (4), с. 41—49.

Василенко, В. 1902. *Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии*. Отдел I, II, III: Кустарные промыслы, сельское хозяйство и земледелие, народные поговорки и изречения. Харьков: Печатное Дело.

Васильева, М. 2004. Черниговские Вишенки как центр постхабанского гончарного производства последней трети XVIII в. *Український керамологічний журнал*, 4, с. 60—74.

Векслер, А. Г. 2006. *Спасательная археология Москвы: Избранные статьи и материалы*. Москва: Вече.

Веремейчик, О. 2021. Житлова споруда першої половини XVII ст. у Любечі. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 168-184.

Верменич, Я. 2010. *Наддніпрянська Україна, Наддніпрянщина, Придніпров'я, Подніпров'я* [online]. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Naddnipriansch yna [Дата звернення 14 вересня 2024].

Вертелецький, Д. 2012. До локалізації монастиря Чесного хреста поблизу Острога. *Могилянські читання 2011*, с. 385—389.

Виногродская, Л. 1990a. Некоторые типы керамики Чернигово-северской земли второй половины XIII—XV в. В: Толочко, П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 96—99.

Виногродская, Л. 1990b. Материалы по керамическому производству XVII—XVIII вв. на Полтавщи-

не. В: Супруненко, О. та ін. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар. Тези доповідей*. Полтава: ПКМ, с. 182—186.

Виногродская, Л. 1998. Поливная керамика на Украине XIII—XVIII вв. (постановка проблемы). В: Солодовникова, С., Кузнецова, В., Неведрова, Р. (ред.). *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов науч. конф. (Ялта 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: ИА НАН Украины, с. 58—60.

Виногродська, Л. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 47—57.

Виногродська, Л. 1994. Пізньосередньовічні матеріали з території Трахтемирівського заповідника. *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*, 3, с. 31—35.

Виногродська, Л. 1996. Археологічні дослідження замку у с. Зіньків. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 5, с. 35—38.

Виногродська, Л. 1997a. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI—XVIII ст. *Археологія*, 2, с. 129—141.

Виногродська, Л. 1997b. Керамічний посуд. Кахлі. В: Телегін, Д., Винокур, І., Титова, О., Свешніков, І. та ін. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст*. Київ: ІЗМН, с. 69—73, 94—98.

Виногродська, Л. 1997c. Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви). *Археологія*, 1, с. 89—106.

Виногродська, Л. 2005a. Археологічні дослідження у м. Старокостянтинів Хмельницької обл. в 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр*., с. 80—82.

Виногродська, Л. 2005b. Колекція керамічних виробів XVII—XVIII ст. з розкопок у Чернігові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 86—94.

Виногродська, Л. 2013. Кераміка XVII—XVIII ст. з розкопок Лядівського монастиря Могилев-Подільського р-ну Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 94—103.

Виногродська, Л. 2014. Колекція кераміки XVII—XVIII ст. з розкопок замку у м. Бар Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 154—160.

Виногродська, Л. 2015. Колекція кераміки литовського часу з розкопок городища-замчища у смт Брацлав Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 80—87.

Виногродська, Л. 2017. Археологічні дослідження у м. Хмільник Вінницької області. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 26, с. 148—166.

Виногродська, Л., Горішній, П., Юра, Р. 1985. Середньовічна кераміка із с. Суботів Черкаської області. *Археологія*, 50, с. 65—73.

Виногродська, Л., Калашник, Є. 2015. Керамічний посуд пізньосередньовічної Вінниці (за матеріалами археологічних досліджень у 2013 р.). *Археологія*, 4, с. 91—108.

Виногродська, Л., Петрашенко, В. 2001. Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території канівського узбережжя 2000—2001 рр. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 10, с. 26—32.

Вишенский, И. 1955. *Сочинения*. Москва, Ленинград: АН СССР.

Відейко, М. 2007. Кераміка XVII—XVIII ст. з території с. Трипілля. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр*., с. 14—17.

Відейко, М., Слесарєв, Є., Відейко, М. 2020. Розвідки в Обухівському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р*., с. 65—68.

Вікіпедія. *Мас-спектрометрія* [online]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мас-спектрометрія [Дата звернення 08 березня 2024].

Вінницький… 2020. Вінницький обласний краєзнавчий музей. *Слідами уличів через 1000 років. Виставка* [online]. Режим доступу: https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2020/ulichs-trails [Дата звернення 15 березня 2024].

Вовк, Х. 1995. *Студії з української етнографії та антропології*. Київ: Мистецтво.

Возний, І. 2009. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя верхнього Сірету та середнього Дністра в X—XIV ст*. Київ, Чернівці: Золоті литаври.

Войтович, Л. *Середні віки період* [online]. Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Seredni_v [Дата звернення 14 вересня 2024].

Войтович, Л. 2003. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*, 4, с. 134—139.

Войтович, Н., Войтович, М. 2016. Результати археологічних досліджень у внутрішньому дворику львівської ратуші. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20, с. 287—306.

Войтович, Н., Войтович, М. 2020. Рятівні археологічні дослідження у Краківському передмісті Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 24, с. 247—291.

Войтович, Н., Войтович, М., Ковальський-Білокрилий, Я. 2018. Рятівні археологічні дослідження в Жовківському передмісті Львова. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 22, с. 356—401.

Войтович, Н., Лазурко, О., Шніцар, М. 2013. Дослідження у Львові по вул. Шевській, 8. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р*., с. 227—228.

Войтюк, О. 2016. Нові дослідження на Полі Берестецької битви. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 25. с. 35—38.

Войцещук, Н., Милян, Т., Осаульчук, О. 2006. Археологічні дослідження у Жовкві. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 194—200.

Волков, А. 2019. Археологічні дослідження пам'яток козацької доби на Кам'янській Січі у 2018 р. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 28, с. 34—40.

Волков, И. 2005. Крепость Лютик — Сед-Ислам (предварительное сообщение и керамический комплекс). В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Т. I. Киев: Стилос, с. 482—492.

Волков, Ф. 1874. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности. *Записки Юго-западного отдела императорского русского географического общества*. Т. 1: За 1873 год. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, с. 265—289.

Волкова, Е., Цетлин, Ю. 2016. О разработке методики определения температуры обжига древней керамики. *Краткие сообщения Института археологии*, 245, ч. 2, с. 254—264.

Гаджиев, Г. 1991. *Доисламские верования и обряды народов Нагорного Дагестана*. Москва: Наука.

Ганецкая, І. 1990. Мастацкая кераміка Мсціслава. *Весці АН БССР: серыя грамадскіх навук*, 1, с. 75—80.

Ганецкая, І. 1995. *Маёліка на Беларусі у XI—XVIII ст.ст.* Мінск: Навука і тэхніка.

Ганецкая, І. 2006. Керамічны посуд з культурнага пласту 1522—1680 гг. Глускага замка: тэхналагічны аспект. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 21, с. 158—162.

Ганецкая, І., Здановіч, Н. 1996. Раскопкі старажытнага Слоніма. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 112—128.

Гейко, А., Корінний, С., Булавенко, Р., Рейда, Р., Сапегін, С. 2020. Перший досвід дослідження глиняного посуду черняхівської культури за допомогою методів ДНК-технології. *Археологічна керамологія*, 1 (3), с. 65—74.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Киев: Наукова думка.

Герасимов, Д. 1991. Гончарний комплекс в урочищі Гончарі-Кожум'яки. В: *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тези доповідей І науково-практичної конференції до 140-річчя з дня народження В. В. Хвойки*. Київ: ІА НАН України, с. 28—30.

Герасимов, Д. 1993. Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі-Кожум'яки). *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 109—111.

Герасимов, Д. 1995. Гончарный комплекс из раскопок Киева. В: Писларий И. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев: КПДІКЗ, с. 149—156.

Гильденштедт. 1892. *Дневник путешествия по Слободско-Украинской губернии академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в августе и сентябре 1774 года*. Харьков: Типография губернского правления.

Гинькут, Н. 2005. Изображение птиц на поливной керамике крепости Чембало: техника, декор, символика. В: Бабинов, Ю. (ред.). *Символ в религии и философии*. Севастополь: Арефьев, с. 19—36.

Гісцова, Л. та ін. (ред.). 1998. *Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734—1775*. Т. 1. Київ: Наукова думка.

Глазунова, О. 2008. Комплексы керамики из жилых построек второй половины XV — начала XVI в. Зачатьевского монастыря (г. Москва). *Российская археология*, 2, с. 128—141.

Гмелин, И. 1803. *Химические основания ремесел и заводов*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Головацкий, Я. 1888. *Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т. е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях: по актам XVI столетия*. Вильна: Типография А. Сыркина.

Голубева, І. 2006. Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці в 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 5—8.

Голубева, І. 2009. Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 3—12.

Голубева, І. 2010. Археологічні дослідження Цареборисівської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 79—81.

Голубева, І. 2011a. *Центральна Слобожанщина кінця XVI—XVIII ст. за археологічними джерелами*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Голубева, І. 2011b. Гончарний комплекс Верхнього Салтова другої половини XVII—XVIII століття. *Українська керамологія*, 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 132—144.

Голубева, І. 2011c. Міждисциплінарне дослідження посуду московського типу Цареборисівської фортеці. *Українська керамологія*, 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 59—66.

Голубєва, І. 2012. Окремі ознаки еволюції морфології посуду черкаського типу на Слобожанщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 162—163.

Голубєва, І. 2013. Гончарний горн XVIII—XIX ст. біля с. Просяне Нововодолазького району Харківської області. В: Посохов, С. И. (ред.). *Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время — раннее средневековье — новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17—19 сентября 2012 г.)*. Харьков: С. А. М., с. 168—176.

Голубєва, І. 2016. Археологічні дослідження Харківської фортеці у 2015 р. *Вісник рятівної археології*, 2, с. 140—159.

Голубева, И., Колода, В., Кущенко, А. 2005. Использование петрографических методов при изучении позднесредневековой керамики. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 46—50.

Голубєва, І., Колода, В., Кущенко, А. 2008. Типологія українського посуду центральної Слобожанщини козацької доби. *Археологія*, 1, с. 20—27.

Гончар, В. 1993. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської Лаври. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 91—96.

Гончаров, В. 1957. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. *Археологія*, X, с. 122—135.

Горішній, П. 1995. Археологічні дослідження в Суботові. *Археологія*, 4, с. 143—147.

Горішній, П., Діденко, О. 1998. Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 151—157.

Горницький, Є. 1890. Записки топографічно-історичні о стародавнім містечку Потиличі. *Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родин*, рочник 11. Львів: Товариство ім. Шевченка, с. 159—160, 176, 191—192, 206—208, 221—223, 238—239.

Горобець, В. (упор.). 1993. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: збірник документів*. Київ: Наукова думка.

Готун, І., Казимір, О. 2017. Комплекс козацької доби на чернігівському посаді. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 68—77.

Готун, І., Петраускас, А., Шевцова, Л. 1997. Другий сезон охоронних досліджень поселення Софійська Борщагівка. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р.*, с. 36—37.

Гречко, Д., Окатенко, В., Крютченко, О., Пеляшенко, К., Дідик, В. 2020. Науково-рятівні дослідження на території «Поселення Харків» у м. Харків. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 286—291.

Грибов, Н. 2003. Операционно-морфологическая систематизация венчиков древнерусской керамической посуды. В: Молев, Е. (ред.). *Нижегородские исследования по краеведению и археологии*. Нижний Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, с. 16—36.

Грибов, Н. 2013. Технология формовки как основа систематизации венчиков русской средневековой посуды. В: *Международный симпозиум «Современные подходы к изучению древней керамики в археологии». Тезисы докладов*. Москва: ИА РАН, с. 23—24.

Грим, Р. 1967. *Минералогия и практическое использование глин*. Москва: Мир.

Грушевський, М. 1919. *Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці*. Київ: Дніпросоюз.

Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*. Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.

Гугля, В. 1998. Із матеріалів рятувальних розкопок в селі Суботів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 161—165.

Гугля, В. 2002. Керамічне виробництво XVII—XVIII ст.: штрихи до технології. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 59—62.

Гугля, В. 2003. Керамічне виробництво XVII—XVIII ст.: зв'язки, еволюція форм, барвники. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 79—84.

Гугля, В., Гугля, О. 1997. Гончарна піч. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 86—91.

Гугля, В., Сиволап, М. 2005. Керамічний комплекс із с. Новоселиці Чигиринського району: пічні кахлі XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 50—54.

Гудименко, И., Кузьмин, А. 1994. Жилой комплекс XVIII в. из раскопок в г. Азове. В: Горбенко, А. и др. (ред.). *Очерки истории Азова*. Вып. 2. Азов: Азовский краеведческий музей, с. 39—44.

Гун, Оттон. 1806. *Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию, в осени 1805 года*. Ч. 1—3. Москва: Типография Пл. Бекетова.

Гунь, М. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 31—46.

Гупало, В. 1994. Трансформация древнерусских традиций моделирования керамики во II пол. XIII — XV вв. В: Gruszczynska A., Targonska A. (red.). *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych.: materialy z konferencji*. Rzeszow: Muzeum okręgowe w Rzeszowie, s. 185—189.

Гупало, В. 2007. Дослідження крипти № 3 під Бернардинським костелом у Дубні. *Матеріали та дослідження з археології Прикарпаття та Волині*, 11, с. 315—336.

Гущина, Л. 2013. Деякі зразки питного посуду кінця XVII—XVIII ст. з археологічних розкопок на Печерську. *Могилянські читання 2012*, с. 250—255.

Данченко, А. 1966a. Керамика Дыбинцев. *Декоративное искусство СССР*, 12, с. 38—39.

Данченко, О. 1966b. Канівське гончарство. *Народна творчість та етнографія*, 2, с. 60—64.

Данченко, Л. 1967. Старовинні мальовані кахлі з Черкащини. *Народна творчість та етнографія*, 2, с. 40—44.

Данченко, Л. 1969. *Народна кераміка Наддніпрянщини*. Київ: Мистецтво.

Данченко, Л. 1974. *Народна кераміка Середнього Придніпров'я*. Київ: Мистецтво.

Де ля Фліз, Д. 1996. *Альбоми*. Т. 1. Київ: ІР НБУВ.

Де ля Фліз, Д. 1999. *Альбоми*. Т. 2. Київ: ІР НБУВ.

Дзюба, О. 2020. Посуд як складова культури харчування козацької старшини XVIII століття. *Народна творчість та етнологія*, 3 (385), с. 63—71.

Діденко, О. 1997. Керамічні комплекси XVII ст. з Умані. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 81—85.

Дмитренко, В. 2020. Культура ранньомодерної України в сучасних історичних студіях. *Література та культура Полісся*, 99: Серія «Історичні науки», 13, с. 238—246.

ДНЦЗКСТК. *Банька («глек»). Середина XX ст., с. Діброва Поліського р-ну Київської обл.* [online]. Режим доступу: https://kulturapolissia.org.ua/uk/fotohalereia [Дата звернення 12 березня 2024].

ДНЦЗКСТК. *Гладишка. 1960—1970-ті рр., с. Ладижичі Чорнобильського р-ну Київської обл.* [online]. Режим доступу: https://kulturapolissia.org.ua/uk/fotohalereia [Дата звернення 11 березня 2024].

ДНЦЗКСТК. *Носатка. Кінець XIX ст., с. Малі Міньки Народицького р-ну Житомирської обл.* [online]. Режим доступу: https://kulturapolissia.org.ua/uk/fotohalereia [Дата звернення 11 березня 2024].

Довженок, В. 1952. Розкопки древнього Вишгорода. В: Єфименко, П. та ін. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 3. Київ: АН УРСР, с. 14—28.

Домострой Сильвестра. 1849. *Временник императорского московского общества истории и древностей российских*. Кн. 2. Москва: Университетская типография, с. 1—115.

Єршов, А. 1926. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. В: Петровський, М. (ред.). *Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті*. Кн. VI. Ніжин: Нове село, с. 81—124.

Жигола, В. 2018. Метрологічні дослідження 3D-моделей археологічної кераміки. В: Дятлов, В. та ін. (ред.). *Середньовічні та ранньомодерні старожитності центрально-східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13—15 квітня 2018 р.)*. Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Шевченка, с. 47—54.

Жолтовский, П. 1975. Эмблемы украинских ремесленных цехов. *Декоративное искусство СССР*, 6, с. 50—51, 58.

Жолтовський, П. 1975. Цехові ціхи. В: Гошко, Ю. та ін. (ред.). *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*. Київ: Наукова думка, с. 104—111.

Жолтовський, П. 1982. *Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог*. Київ: Наукова думка.

Журнально-газетные статьи и материалы по южно-русской истории. 1885. *Киевская старина*, 3, с. 597—612.

Загородній, А., Богданов, В., Кошечко, В., Пирожков, С. 2022. Про стан реалізації заходів з реформування НАН України: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 12 січня 2022 року. *Вісник НАН України*, 3, с. 55—64.

Загребельний, О., Балакін, С. 1999. Археологічні дослідження на подвір'ї Воскресінської церкви. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 8, с. 107—111.

Зажигалов, О. 2002. Вивчення пізньосередньовічної поливної кераміки за допомогою новітніх фізико-хімічних методів. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 62—65.

Заїка, І. 2001. Кераміка XVII—XVIII ст. Верхньосалтівського селища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 79—83.

Заїка, І. 2002. Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 11, с. 55—59.

[Зайкевич, А.] 1999. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства [1883]. *Українське гончарство*, 4, с. 513—534.

Зайцева, О. 1996a. Поливная посуда: некоторые методологические аспекты проблемы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 129—132.

Зайцева, О. 1996b. Поливная посуда второй половины 16—17 вв. из Друи и Дисны. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 133—143.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Т. 1. Москва: Типография Грачева.

Запаско, Я. 1960. *Орнаментальне оформлення української рукописної книги*. Київ: АН УРСР.

Запаско, Я. 1971. *Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.* Львів: ЛДУ.

Зарембский, А. 1928. *Народное искусство подольских украинцев* Ленинград: Государственный Русский музей.

Зарецкий, И. 1894. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. Полтава: Типо-литография Л. Фришберга.

Захар'єв, В. 1996. Гончарний комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі. *Українське гончарство*, 3, с. 109—115.

Захарчук-Чугай, Р. 2007. *Народне декоративне мистецтво Українського Полісся. Чорнобильщина*. Львів: ІН НАН України.

Звіздецький, Б. 2004. Пізньосередньовічні знахідки із літописного Іскоростеня. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 13, с. 71—76.

Здановіч, Н., Краўцэвіч, А., Трусаў, А. 1994. *Матэрыяльная культура Міра і Мірскага замка*. Мінск: Навука і тэхніка.

Здановіч, Н., Трусаў, А. 1993. *Беларуская паліваная кераміка XI—XVIII стст*. Мінск: Навука і тэхніка.

Зеленецька, І., Бобровська, О. 1998. Селище XVII—XVIII ст. на Гнилій Липі. В: Толочко, П. та ін. (ред.). *Галич і Галицька земля*. Київ, Галич: НЗ «Давній Галич», с. 46—54.

Земятченский, П. 1897. О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии. В: Пономарев, Н. (ред.). *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*. Т. 4. Санкт-Петербург: Типография В. Киршбаума, с. 216—244.

Зизаній, Лаврентій. *Лексис Сиѷрѣчъ Рече́нїѧ, Въкра́тъцѣ събра́н(ъ)ны. И из слове(н)скаго язы́ка, на про́сты(й) Ру́скій Дїѧле(к)тъ Истол(ъ)кова́ны* [online]. Ізборник. Режим доступу: http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz99.htm [Дата звернення 15 березня 2024].

Зинченко, В. 1992. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным. В: Моця, О. та ін. (ред.). *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 69—74.

Зіновіїв, Климентій. *Вірші. Приповісті посполиті* [online]. Ізборник. Режим доступу: http://litopys.org.ua/klyment/kly05.htm [Дата звернення 15 березня 2024].

Золотов, Ю. 1959. Чернолощеный кувшин XVII в. с надписью. *Советская археология*, 1, с. 284—286.

Зуев, В. 1787. *Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 г*. Санкт-Петербург: Академия наук.

Ибрагимова, А. 2013. *Бахчисарайский Ханский дворец XVI—XVIII вв*. Симферополь: ИА НАН Украины.

Иваница, А. 1853. Домашний быт малоросса, Полтавской губернии Хорольского уезда. *Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским Географическим Обществом*, I, с. 337—371.

Ионов, Н. 1912. Гончарный промысел в Киевской губернии. В: *Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания*. Киев: Типография наследников К. Круглянского, с. 1—77.

Івакін, В., Баранов, В., Крижановський, В. 2022. Дослідження по вул. Михайлівській, 12-В. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 81—83.

Івакін, В., Оленич, А., Зоценко, І., Осадчий, Р. 2020a. Археологічні дослідження міста Борисполя у 2018—2019 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 29, с. 76—79.

Івакін, В., Оленич, А., Осадчий, Р., Зоценко, І. 2020b. Розвідки у місті Бориспіль. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 108—110.

Івакін, В., Зоценко, І., Осадчий, Р., Сорокун, А., Переверзєв, С. 2020c. Розвідки Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 90—92.

Івакін, В., Козловський, А., Баранов, В., Крижановський В. 2022a. Міська забудова XVII—XVIII ст. на розі вул. Стрілецької та пров. Георгіївського. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 98—102.

Івакін, В., Готун, І., Сухонос, А., Гунь, М., Казимір, О. 2022b. Початок стаціонарних робіт на селищі Ходосівка-Снігурове. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 87—92.

Івакін, В., Зоценко, І., Оленич, А., Сорокун, А., Діденко, С., Осипенко, М., Бондар, К. 2022c. Археологічні дослідженя на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 120—126.

Івакін, В., Прядко, О., Тетеря, Д., Павлик, О., Гольонко, В. 2022d. Дослідження на території давнього Переяслава. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 130—136.

Івакін, Г. 1976. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. В: Толочко, П. та ін. (ред.). *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 214—221.

Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст.: Історико-топографічні нариси*. Київ: ІА НАН України.

Івакін, Г., Балакін, С. 2001a. Деякі підсумки археологічних досліджень на території Києво-Печерської Лаври у 2000 р. *Могилянські читання 2000*, с. 126—135.

Івакін, Г., Балакін, С. 2001b. Археологічні дослідження на території Києво-Печерської лаври у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 116—121.

Івакін, Г., Балакін, С., Баранов, В., Оногда, О. 2007a. Археологічні дослідження в корпусі старого Арсеналу в 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 175—178.

Івакін, Г., Балакін, С., Баранов, В., Оногда, О. 2009a. Архітектурно-археологічні дослідження у підвалі корпусу Старого Арсеналу та навколо нього. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 115—118.

Івакін, Г., Балакін, С., Відейко, М., Козубовський, Г., Оногда, О., Чекановський, А., Чміль, Л. 2007b. Археологічні дослідження 2006 р. території дівочого Вознесенського монастиря в Києві *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 178—180.

Івакін, Г., Івакін, В., Чміль, Л., Чекановський, А. 2017. Знахідки XVI—XVIII ст. з науково-рятівних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 37—47.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Балакін, С., Абишкіна, О., Чміль, Л., Оногда, О. 2006. Дослідження на території Старого Арсеналу в Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 175—177.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Чекановський, А., Чміль, Л., Оногда, О. 2009b. Археологічні дослідження на внутрішньому подвір'ї Старого Арсеналу 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 119—121

Івакіна, І. 2009. Сакральні зображення на керамічних виробах XVII ст. (за матеріалами розкопок Київського Арсеналу). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 84—88.

Івашків, Г. 2002. Мотив «волошки» у декоруванні керамічних виробів. *Український керамологічний журнал*, 4, с. 40—41, 88—95.

Івашків, Г. 2007. *Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

Іллінський, В. 1993. Про роботи на о. Байді. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 47—50.

Ільків, М., Калініченко, В., Пивоваров, С. 2018. Горн кінця XV — початку XVI ст. із старої частини м. Чернівців. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 241—245.

Інститут археології НАН України. *Мальовані миски ранньомодерної доби з розкопок у Черкасах* [online]. Режим доступу: https://iananu.org.ua/novini/ekspeditsiji/1349-malovani-miski-rannomodernoji-dobi-z-rozkopok-u-cherkasakh [Дата звернення 31 серпня 2024].

Історія… 1991. *Історія Русів*. Драч, І. (перекл.), Шевчук, В. (вступ). Київ: Радянський письменник.

К истории цехов. 1899. *Киевская старина*, 6, с. 132—133.

Кадет, Ш. 1810. *Словарь Химический, содержащий в себе теорию и практику химии, с приложением ея к естественной истории и искусствам, сочинения Шарль-Луи-Кадета, обработанный на российском языке трудами Василия Севергина*. Ч. I: От А до К с фигурами. Санкт-Петербург: Академия наук.

Какареко, В. 2010. Керамические копилки XVI—XVIII веков, In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniadz — symbol — wladza — wojna: wspolne dziedzictwo. Europy. Studia I materialy*. Augustow, Warszawa: ZG PTN, с. 132—144.

Какареко, В. 2016. Кладоведение Беларуси и его становление. Изучение монетных кладов второй половины XVII в. — первой четверти XVIII в. *Банкаўскі Веснік*, 1 (630), с. 3—10.

Каковкин, А. 1998. Керамическая тарелка фатимидской эпохи с христианским сюжетом. В: *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики: Тезисы докладов научной конференции (Ялта 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: ИА НАН Украины, с. 114—116.

Калашник, Є. 2009a. Про датування пожежі на укріпленнях фортеці XVII—XVIII ст. у с. Білики. *Археологія*, 4, с. 50—56.

Калашник, Є. 2009b. Перша Маяцька сотня: деякі риси матеріальної культури (попереднє повідомлення). *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 18, с. 128—133.

Калюк, О. 1993. До вивчення київського керамічного виробництва. В: Толочко, П. (ред.). *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 93—94.

Каменецкий, И. 1965. Датировка слоев по процентному соотношению типов керамики. В: Колчин, Б. (ред.). *Археология и естественные науки*. Москва: Наука, с. 302—307.

Капнік, Г. 2014. Керамічний посуд Торської фортеці. В: Литвиненко, Р. та ін. (ред.). *Старожитності північного Азов'я: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 60-й річниці від дня народження українського археолога, краєзнавця В. К. Кульбаки (1954—2009). 11—12 квітня 2014 р.* Маріуполь: МДУ, с. 96—101.

Капустін, К. 2014. Знахідки XVI—XVIII ст. із Вишгорода (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.). *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 23, с. 91—95.

Капустін, К. 2020. Дослідження Вишгорода у 1936 р. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 132—151.

Карачківський, М. 1927. Архівна спадщина київських цехів. *Записки історично-філологічного відділу УАН*, 11, с. 262—286.

Карачківський, М. 1931. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. В: Грушевський, М. (ред.). *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, зб. 1. Київ: ВУАН, с. 133—149.

Каргер, М. 1949. Розкопки у Києві в 1946 р. В: Єфименко, П. та ін. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 1. Київ: АН УРСР, с. 7—20.

Каргер, М. 1954. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952—1953 рр. *Археологія*, 9, с. 3—4.

Каргер, М. 1958. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Т. 1. Москва, Ленинград: АН СССР.

Карпова, О. 2006. *Украинское гончарство по материалам собрания Российского этнографического музея (конец XIX—XX вв.)*. Автореферат диссертации к. и. н. СПбГУ.

Карта Наддніпрянщини [online]. Wikimedia commons. Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6440054“>Посилання [Дата звернення 18 вересня 2024].

Карта Гетьманщини у XVIII ст. [online]. Wikimedia commons. Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=30439672 [Дата звернення 18 вересня 2024].

Кверфельдт, Э. 1947. *Керамика Ближнего Востока: Руководство к распознанию и определению керамических изделий*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Квітницький, М. 2010. Краєзнавчо-археологічні дослідження зони історичного ареалу с. Германівка на Київщині. В: Лисенко, С. (ред.). *Археологічні пам'ятки Фастівщини: матеріали та дослідження*. Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, с. 181—204.

Квітницький, М., Готун, І., Петраускас, А., Коваль, О., Непомящих, В., Сухонос, А. 2009. Вивчення дитинця літописного Василева на Київщині в 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 142—149.

Квітницький, М., Кузьмук, О. 2005. Деякі аспекти розвитку пізньосередньовічного села (на прикладі дослідження в с. Великі Дмитровичі на Правобережній Київщині). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 171—178.

Квітницький, М., Петраускас, А., Чміль, Л., Починок, Е. 2013. Матеріали XVI—XVIII ст. з досліджень території Білоцерківського Замку (попередня публікація). *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 178—193.

Керлот, Х. 1994. *Словарь символов*. Москва: REFL-book.

Кильдюшевский, В. 2002. Керамика Пскова XII—XVII вв. В: Кирпичников, А. Н. (ред.). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 5—33.

Кирилко, В. 2005. К вопросу об авторской идентификации некоторых средневековых керамических изделий. В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Т. I. Киев: Стилос, с. 349—358.

Кирсанов, Р. 2000. *Гончарное производство русского населения Самарского Поволжья в конце XVII—XX вв.* Автореферат диссертации к. и. н. СамГПУ.

Китицына, Л. 1964. Примитивные формы гончарства Костромской области. *Советская археология*, 3, с. 149—164.

Кілієвич, С. 1972. Розкопки на схилах Старокиївської гори. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 286—291.

Кілієвич, С. 1977. Розкопки Великого Ярославого двору в Києві. *Археологія*, 21, с. 92—101.

Клименко, О. 2007. Гончарство. В: Скрипник, Г. та ін. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України*: У п'яти томах. Т. 2: Мистецтво XVII—XVIII ст. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, с. 195—216.

Клименко, О 2008. Українська народна кераміка в ансамблі традиційного житла: мальована миска. *Українське мистнецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*, 8, с. 62—70

Клименко, О. 2010a. Гончарство. В: Скрипник, Г. та ін. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України*: У п'яти томах. Т. 1: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, с. 397—404.

Клименко, О. 2010b. Гончарство. В: Скрипник, Г. та ін. (ред.). *Історія українського мистецтва*: У п'яти томах. Т. 2: Мистецтво середніх віків. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, с. 985—991.

Клименко, О. 2011. Гончарство. В: Степовик, Д. (ред.). *Історія українського мистецтва*: У п'яти томах. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI—XVIII століття. Київ: ІМФЕ ім. М. Рильського, с. 898—904.

Клименко, О. 2019. Гончарне мистецтво Дибинців кінця XVIII — початку XXI століття. В: Коваленко, О. (авт.-упор.). *Братія цеху гончарського: дибинецьке гончарство середини XVIII — початку XXI ст.* Опішне: Українське Народознавство, с. 321—439.

Клименко, О., Сержант, Л., Істоміна, Г. 2009. Гончарство. В: Скрипник, Г. та ін. (ред.). *Історія декоративного мистецтва України*: у 5-ти томах. Т. 3: Мистецтво XIX століття. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, с. 109—164.

Клименко, П. 1929. *Цехи на Україні: суспільно-правні елементи цехової організації.* Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, 81. Київ: ВУАН.

Климович, Ю. 1968. По місцях гончарних промислів. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 55—57.

Климовський, С. 2002. *Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя*. Київ: Стилос.

Климовський, С. 2006. Перспективи досліджень і нові знахідки на Замковій горі Києва. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 93—108.

Климовський, С., Мовчан, І., Реутов, А. 1996. Волоська слобода Старокиївської гори. *Археологія*, 1, с. 105—112.

Ключнєв, М. 1999. До питання про місцезнаходження зимівника Макара Безрідного. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 8, с. 17—20.

Ключнєв, М. 2001. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижньотепле Луганської області. *Археологія*, 3, с. 92—98.

Книга… 1862. Книга пожиткам бывшего Черниговского Полковника Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. *Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете*, кн. 3, ч. 5, с. 1—90.

Коваленко, В., Луценко, Р., Терещенко, О. 2009. Охоронні дослідження на дитинці літописного Сновська. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 158—159.

Коваленко, О. 2003. Археологічні дослідження на Соборному майдані у Полтаві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 54—59.

Коваленко, О. 2004. Гончарська термінологія кінця XVII — початку XVIII ст. у творах Климентія Зіновієва. *Український керамологічний журнал*, 4, с. 85—87.

Коваленко, О. 2010. Гончарні вироби в побуті заможного міщанства: зміни другої половини XVIII століття. В: Лукашевич, О., Нагайко, Т. (упор.). *Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 14—15 травня 2010 р.* Переяслав-Хмельницький: Інститут історії України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди», с. 218—221.

Коваленко, О. 2011a. Про особливості глиняного посуду XVIII століття полтавського гончарного осередку. *Українська керамологія* 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 67—78.

Коваленко, О. 2011b. Матеріали до гончарської термінології XVI—XVIII століть. *Українська керамологія*, 3, 2: Атрибуція кераміки в Україні, с.272—278.

Коваленко, О. 2011c. До питання про уніфікацію назв структурних частин гончарних виробів. *Українська керамологія*, 3, 2: Атрибуція кераміки в Україні, с. 131—139.

Коваленко, О. 2017. *Гончарська термінологія XVI—XVIII століть: проблеми історії та атрибутування* [online]. Інститут керамології. Режим доступу: http://ceramology-inst.gov.ua/terminolohiia/580-honcharska-terminolohiia-xvi-xviii-stolit-problemy-istorii-ta-atrybutuvannia [Дата звернення 15 березня 2024 р.].

Коваленко, О. 2018a. Продукція полтавських гончарів XVIII ст.: горщики. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 125—132.

Коваленко, О. 2018b. *Гончарство Полтави XVIII століття*. Опішне: Українське Народознавство.

Коваленко, О. (авт.-упор.) 2019a. *Братія цеху гончарського: дибинецьке гончарство середини XVIII — початку XXI ст.* Опішне: Українське Народознавство.

Коваленко, О. 2019b. Типологія глиняних виробів (у контексті функціонально-атрибуційного підходу). *Археологічна керамологія*, 2, с. 120—129.

Коваленко, О., Берест, Ю. 2021. Вкриті зеленою поливою глиняні баклаги XVII століття з Гетьманщини та Слобожанщини. *Археологічна керамологія*, 1—2 (5—6), с. 89—98.

Коваленко, О., Луговий, Р. 2013. Матеріали XVII ст. з розкопок Успенської церкви в с. Лютенька. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 121—128.

Коваленко, О., Луговий, Р. 2020. Дослідження сотенного містечка Опішного. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 160—161.

Коваленко, Ю. 2008. Археологія Глухова доби українського козацтва XVII—XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 49—55.

Коваль, В. 1999. Позднесредневековая глазурованная керамика с мраморовидной росписью. *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 3, с. 222—229.

Коваль, В. 2001. Белоглиняная керамика в средневековой Москве. *Российская археология*, 1, с. 98—109.

Коваль, В. 2002. Клейма на средневековой русской керамике (опыт исследования на примере Ростиславля Рязанского). *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 4: Материалы научного семинара, с. 125—135.

Коваль, В. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII века*. Москва: Наука.

Коваль, В. 2011. Керамическое производство в центральных районах России в XVII—XIX вв. В: Татаурова, Л. (ред.). *Культура русских в археологических исследованиях: междисциплинарные методы и технологии*. Омск: Омский институт РГТЭУ, с. 317—323.

Коваль, В. 2016. *Первичная фиксация массового керамического материала (на памятниках эпохи Средневековья и раннего железного века лесной зоны Восточной Европы)*. Методика полевых археологических исследований, 9. Москва: ИА РАН.

Коваль, В. 2019. О происхождении чернолощеной керамики. *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12, с. 342—359.

Ковальова, І. 2011. Новий житлово-господарчий комплекс розкопу V Богородицької фортеці. *Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 20, с. 6—9.

Козак, Д., Прищепа, Б., Войтюк, О. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий Берег біля села Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280—302.

Козловська, В. 1926. Розкопи на території стародавнього Боришпільського городка. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925*, с. 92—93.

[Козловська, В.] 1947. Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р. *Археологія*, 1, с. 141—151.

Козловський, А. 2017. Садиба XVI — початку XVII століття на території Верхнього Києва. В: Толочко, О. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лаурус, с. 200—216.

Козловський, А., Іевлев, М. 2009. Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 41—46.

Козловський, А., Іевлев, М., Крижановський, В. 2007. Розкопки по вул. Михайлівській, 12 в Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 215—217.

Козловський, А., Ільїнський, В. 1991. Козацькі старожитності пониззя Дніпра. *Археологія*, 4, с. 42—58.

Козубовський, Г., Івакін, Г., Чекановський, А. 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 р. В: Толочко П. та ін. (ред.). *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 238—270.

Козюба, В., Вортман, Д. 2018. *Карта Київського воєводства за поборовим реєстром 1628 р.* [online]. Academia.edu Режим доступу: https://www.academia.edu/45152506 [Дата звернення 17 вересня 2024 р.].

Козюба, В., Оногда, О., Чміль, Л., Чекановський, А. 2015. Дослідження об'єкту XVI ст. біля Бортничів на південно-східній околиці Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 75—76.

Козюба, В., Орлов, Р., Чекановський, А. 2003. Пізньосередньовічні матеріали з досліджень Вишгорода 2002 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 47—48.

Козюба, В., Чміль, Л. 2018. Нові археологічні пам'ятки ранньомодерного часу в Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 27—33.

Колединський, Л. 2021. Кухонний, столовий і тарний посуд IX—XVII століть з Вітебська (за матеріалами розкопок Верхнього замку). *Археологічна керамологія*, 1—2 (5—6), с. 59—88.

Колибенко, О. 1998. Гончарна піч другої половини XVII ст. з Переяслава. В: Стогній, І. (ред.). *Переяславська земля і світ людини*. Київ; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, с. 23—24, 279.

Колода, В. 2016. Гончарне горно нового часу в м. Валки (етноархеологічний нарис небайдужого). *Харьковский историко-археологический сборник*, 16, с. 33—40.

Комар, О. 2018. Археологічне та археомагнітне датування печей для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 6, с. 41—65.

Компан, О. 1963. *Міста України в другій половині XVII ст.* Київ: АН УРСР.

Кондратьев, А. 2008. Казацкие поселения в среднем течении Северского Донца. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 56—60.

Кондратьєв, І. 2014. *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*. Чернігів: Видавець Лозовий В.

Копылов, Ф. 1955. Археологическое изучение остатков запорожских сечей. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 52—53.

Королев, Ф. 1892. Кустарное гончарство в приднепрвской части Киевской и восточной части Черниговской губерний. Исследование 1890 г. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*, 1. Санкт-Петербург: Типография Киршбаума, с. 429—439.

Корпусова, В. 1997. З історії досліджень археологічних пам'яток козацької доби Інститутом археології НАН України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 6, с. 66—68.

Косміна, О. 2024. *На ярмарку у Василькові. Київщина кінця XIX століття на фото з архіву Федора Вовка.* [online]. Локальна історія. Режим доступу: https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/na-iarmarku-u-vasilkovi-kiyivshchina-kintsia-khikh-stolittia-na-foto-z-arkhivu-fedora-vovka/ [Дата звернення 17 червня 2024].

Костюк, І., Попельницька, О. 2004. Атрибуція і реставрація глиняних виробів XVI—XVII століть з Острогу. *Український керамологічний журнал*, 2—3, с. 52—58.

Котляревський, І. 1988. *Енеїда: Поема*. Київ: Дніпро.

Кравець, І., Повод, К., Пудов, Ю. 1960. Кераміка центральної Київщини. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 70—75.

Кравченко, В., Яковенко, Н. (ред.). 1990. *Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина: Збірник документів*. Київ: Наукова думка.

Кравченко, Э. 2005. Средневековая поливная керамика Среднего Подонцовья. В: Бочаров С., Мыц В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Т. I. Киев: Стилос, с. 415—430.

Красильников, К. 1994. Археологический аспект истории казацкого поселка «Луганской». *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*, 3, с. 36—40.

Краўцэвіч, А. 1991. Гарады і замкі Беларускага Панямоння 14—18 стст.: *Планіроўка, культурны слой*. Мінск: Навука і тэхніка.

Краўцэвіч, А., Якшук, Г. 1993. *Стары Мір*. Мінск: Навука і тэхніка.

Крижановський, В. 2012. Господарські споруди та ями XVII—XIX ст., знайдені під час розкопок по вул. Олеся Гончара, 17—23 у м. Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 101—108.

Крижановський, В. 2013. Господарські споруди та ями XVII — другої половини XIX ст., виявлені під час археологічних досліджень по вул. Десятинній у м. Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 73—79.

Крижановський, В. 2014. Господарчі об'єкти XVIII—XIX ст., знайдені під час археологічних досліджень по вул. Фролівській, 9—11 та Андріївському узвозу, 10-Б у м. Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 101—106.

Крман, Д. 1999. *Подорожній щоденник (1708—1709)*. Київ: Просвіта, Видавництво ім. О. Теліги.

Круглова, Т. 1989. *Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в.:*

по материалам Генеральной описи 1765—1769 гг. Москва: Издательство МГУ.

Кулаковський, В. 1980. Ремесло і цехова система в містах і містечках Лівобережної України XVIII ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*, 14, с. 53—60.

Кулжинский, С. 1899. *Описание коллекции народных писанок*. Вып. 1. Москва: Поставщик высочайшего двора т-во скоропечатни А. Левенсон.

Куриленко, В. 1979. Художні кахлі Мезинського музею. *Народна творчість і етнографія*, 6, с. 97—99.

Кустарная… 1912. *Кустарная промышленность в Киевской губернии. Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению губернского земского собрания*. Киев: Типография наследников К. Круглянского.

Кучера, М. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174—181.

Кучера, М. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 541—554.

Кучугура, Л. 2011. Археологічне вивчення Кальміуської паланки. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 20, с. 79—83.

Куштан, Д. 2000. Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 9, с. 17—21.

Куштан, Д. 2004. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 33—35.

Куштан, Д. 2010. Нові дослідження на замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 19, с. 47—53.

Куштан, Д. 2021a. «Новий» литовський замок у Черкасах за історичними та археологічними джерелами. *Межибіж*, 1—2, с. 139—144.

Куштан, Д. 2021b. Комплекси глиняних виробів XVIII століття з Черкас (за матеріалами розкопок 2020 року). *Археологічна керамологія*, 1—2 (5—6), с. 126—136.

Куштан, Д. 2021c. *Гончарний горн XVIII століття з Черкас* [online]. Academia.edu. Режим доступу: https://www.academia.edu/71017964 [Дата звернення 2 травня 2024].

Куштан, Д. 2022. Археологічні розкопки в середмісті Черкас. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 326—330.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ, Черкаси: ІА НАН України.

Куштан, Д., Пробийголова, О., Цвіркун, О. 2018. Рятівні дослідження на багатошаровому поселенні Гряда II біля села Бучак у канівському Подніпров'ї. *Вісник рятівної археології*, 4, с. 74—92.

Лагунова, О. 2004. Гончарний горн і круг та інші знаряддя для виготовлення гончарних виробів у Вишгороді. В: Плотнікова А. (ред.). *Старожитності Вишгородщини: Збірник тез доповідей і повідомлень 11-ої науково-практичної конференції*. Вишгород: ВІКЗ, с. 35—42.

Лазаревский, А. 1888. *Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления*. Т. 1: Полк Стародубський. Киев: Типография К. Милевского.

Лазаревский, А. 1889. Отрывки из летописи Мгарского монастыря (1682—1775). *Киевская старина*, 5—6, с. 53—76.

Лазаревский, А. 1899. Малороссийские переписные книги 1666 года. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*, XIII, с. 36—139.

Лазаревский А. 1902. Любецкие гончары в 1615 году. *Киевская старина*, 2, с. 89.

Лазаревська, К. 1926. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. В: Грушевський М. (ред.). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ: Держвидав України, с. 275—307.

Лазурко, О. 2007. Датування церкви Параскеви в Белзі за матеріалами археологічних досліджень. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 287—294.

Лазурко, О., Ткач, Є. 2009. Археологічні дослідження в м. Угневі у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 21—24.

Лазурко, О., Шніцар, М. 2012. Дослідження Бет-Мідрашу в м. Львів. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 290—291.

Лазурко, О., Шніцар, М. 2016. Нові матеріали до історичної топографії м. Львова. *Вісник рятівної археології*, 2, с. 191—200.

Лащук, Ю. 1960. *Закарпатська народна кераміка*. Ужгород: Закарпатське обласне книжково-газетне видавництво.

Лащук, Ю. 1963. Орнаменты украинских гончаров (XIV — начало XX вв.). *Декоративное искусство СССР*, 12, с. 33—37.

Лащук, Ю. 1965a. Історичні проблеми в народній кераміці Наддніпрянщини. В: *Львівський Інститут прикладного та декоративного мистецтва. VI наукова конференція. Збірник матеріалів*. Львів: ЛДУ, с. 15—17.

Лащук, Ю. 1965b. Ужиткова кераміка з Переяслава. *Народна творчість та етнографія*, 4, с. 66—69.

Лащук, Ю. 1967. Кераміка. В: Нельговський, Ю. та ін. (ред.). *Історія українського мистецтва*: В шести томах. Т. 2: Мистецтво XIV — першої половини XVII століття. Київ: УРЕ, с. 389—400.

Лащук, Ю. 1968. *Українські гончарі*. Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном.

Лащук, Ю. 1969. *Українська народна кераміка XIX—XX ст.* Дисертація доктора мистецтвознавства. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва.

Лащук, Ю. 1971. Нові дані про кераміку XIV—XVI ст.: (за матеріалами знахідок на Верхньому Придністров'ї та Волині). В: Шевченко, Ф. та ін. (ред.). *Середні віки на Україні*, вип. 1. Київ: Наукова думка, с. 200—202.

Лащук, Ю. 1992. *Народне мистецтво Українського Полісся*. Львів: Каменяр.

Лащук, Ю., Милюченков, С. 1988. Гончарство. В: Бондарчик, В., Браим, И., Бураковская, Н. и др. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка, с. 178—185.

Лебединцев, Ф. 1862. Замечательное открытие в области жизни. *Вестник Юго-Западной и Западной России*, 1, с. 71—75.

Левко, О. 1992. *Средневековое гончарство Северо-Восточной Белоруссии*. Минск: Навука і тэхніка.

Левко, О. 2010. *Витебск*. Минск: Беларуская навука.

Левшин, А. 1816. *Письма из Малороссии*. Харьков: Университетская типография.

Лексисъ… *Лексисъ съ толкованіемъ словенскіхъ мовъ просто* [online]. Ізборник. Режим доступу: http://litopys.org.ua/zyzlex/zyz100.htm [Дата звернення 15 березня 2024].

Ленкевич, І. 1788. *Книжиця для господарства*. Почаїв: Успенський монастир.

Лисін, Б. 1918. *Глини і глиняна промисловість на Україні. Черепиця, звончак для шляхів, труби, фарфор, фаянс, цемент, шкло*. Київ: Праця.

Литвиненко, С. 2011. До питання про уніфікацію назв структурних частин гончарних виробів. *Українська керамологія*, 3, 2: Атрибуція кераміки в Україні, с. 300—304.

Логвин, Г. 1955. Архитектурно-археологические исследования в Чигирине и Субботове. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 54.

Логвин, Г. 1974. *З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть*. Київ: Дніпро.

Логвин, Г. 1990. *З глибин. Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст*. Київ: Дніпро.

Логвин, Г. 2003. Науковий відчит про командировку в м. Чигирин і Суботів у травні місяці 1953 року. 8 суток. *Студії мистецтвознавчі*, 3, с.117—126.

Логвин, Г., Міляєва, Л., Свенціцька, В. 1976. *Український середньовічний живопис*: *Альбом*. Київ: Мистецтво.

Логвинська, Л., Тищенко, О. 1966. *Майоліка*. Київ: Мистецтво.

Лосик, М., Гупало, В., Могитич, Р. 1994. Рентгено-структурные исследования керамики из Дунаева. В: Gruszczynska A., Targonska A. (red.). *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych: materialy z konferencji*. Rzeszow: Muzeum okręgowe w Rzeszowie, с. 191—194.

Луговий, Р. 2007. Матеріали XVIII століття з території Полтавської фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 159—161.

Луговий, Р., Коваленко, О., Верещака, В., Яремченко, В. 2008. Гончарні горни XVIII ст. з Решетилівки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 119—124.

Лучицкий, И. 1888. Киев в 1766 году. *Киевская старина*, 1—3, с. 1—74.

Лысенко, С., Гаскевич, Д., Готун, И., Квитницкий, М., Петраускас, А., Разумов, С. 2006. Охранные исследования в Гатном на Киевщине. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр*., с. 253—257.

Лямкін, В., Шерстюк, В. 2010. Дослідження комплексу XVIII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині. *Старожитності лівобережного Подніпров'я 2010*, с. 84—94.

Ляскоронський, В. 1926. Розкопи в подвір'ї Софійського собору в Київві. Осінь 1925 р. *Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліди року 1925*, с. 87—92.

Магура, С. 1934. Розкопи на горі Киселівці в Киеві 1933 р. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*, 1, с. 212.

Майорова, Е. 2012. Керамические комплексы из раскопок Ново-Иерусалимского монастыря (по материалам раскопа I). *Археология Подмосковья*, 8: Материалы научного семинара, с. 406—420.

Макарова, Т. 1967. *Поливная посуда: Из истории керамического импорта и производства древней Руси*. Свод археологических источников, Е1—38. Москва: Наука.

Мандзюк, І. 1926. Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.: соціально-економічний нарис за матеріалами Рум'янцівського опису. В: Грушевський, М. (ред.). *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Київі*. Т. 1. Київ: Управління *науковими* установами України, с. 8—157.

Манігда, О., Грабовська, О. 2022. Роботи експедиції «Уличі» у 2019—2020 роках. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 9—13.

Маріна, З. 2005. Типологія керамічних виробів XVII—XVIII ст. з території Богородицької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 14, с. 55—60.

Маркевич, О. 1964. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики. *Історичні джерела та їх використання*, 1, с. 233—247.

Маркович, Я. 1798. *Записки о Малороссии, ея жителях и произведениях*. Санкт-Петербург: Губернское правление.

Маркович, Я. 1893. *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 г.)*. Издание «Киевской Старины», под редакцией Ал. Лазаревского. Ч. 1 (1717—1725 гг.). Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого.

Маркович, Я. 1895. *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 г.)*. Издание «Киевской Старины», под редакцией Ал. Лазаревского. Ч. 2 (1726—1729 гг.). Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого.

Маркович, Я. 1897. *Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 г.)*. Издание «Киевской Старины», под редакцией Ал. Лазаревского. Ч. 3 (1730—1734 гг.). Киев: Типография Г. Корчак-Новицкого.

Маркович, Я. 1913. *Дневник Якова Марковича*. Т. 4: 1735—1740 рр. Ред. В. Модзалевський. Жерела до історії України-Руси. Т. 22. Київ; Львів: НТШ.

Матейко, К. 1959. *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст.: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: АН УРСР.

Мезенцева, Г. 1972а. Розкопки Белгорода в 1969 році. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 291—292.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 1982. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 1: А—Г. Київ: Наукова думка.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 1985. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 2: Д—Копці. Київ: Наукова думка.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 1989. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 3: Кора—М. Київ: Наукова думка.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 2003. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 4: Н—П. Київ: Наукова думка.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 2006. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 5: Р—Т. Київ: Наукова думка.

Мельничук, О. та ін. (ред.). 2012. *Етимологічний словник української мови*: В семи томах. Т. 6: У—Я. Київ: Наукова думка.

Мельничук, Л. 2004а. *Гончарство Поділля в другій половині XIX—XX століттях: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Унісерв.

Мельничук, Л. 2004b. *Художньо-стильові особливості гончарства Поділля* [online]. Вінницький обласний центр народної творчості. Режим доступу: https://www.vocnt.org.ua/statti/misky_podilla_melnishuk [Дата звернення 15 березня 2024].

Метка, Л. 2009. Конструкція з глиняних виробів як один із способів приготування ліків у народній медицині. *Етнічна історія народів Європи*, 29, с. 112—117.

Метка, Л. 2011. *Гончарство Слобідської України в другій половині XIX — першій половині XX століття*. Полтава: Асмі.

Метка, Л. 2014. *Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX — початок XXI століття)*. Полтава: Асмі.

Микитенко, Л., Самарський, В. 1996. Гончарство Васильківського та Обухівського районів Київської области. *Українське гончарство*, 3, с. 135—142.

Милокост, Л. 2012. Кухонний посуд XVII—XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 164—168.

Милокост, Л. 2013. Столовий посуд XVII—XVIII ст. з розкопок «Трьохізбенського городка». *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, с. 143—146.

Милюченков, С. 1984. *Белорусское народное гончарство*. Минск: Наука и техника.

Мироненко, Л. 2016. Керамічний посуд другої чверті XVII ст. з території Батурина. *Археологія*, 2, с. 59—65.

Мироненко, Л. 2017a. Керамічний посуд Батурина XVII — початку XVIII ст.: типологія та хронологія. *Археологія*, 1, с. 58—73.

Мироненко, Л. 2017b. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Мирошниченко, В. 2009. Характеристика керамического комплекса поселений среднего течения Северского Донца (XVII—XVIII вв.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 98—106.

Мисько, Ю. 2021. Кахлі з ангельськими ликами. В: Тараненко, С. (упор.). *30 нарисів археологічних досліджень Києво-Печерської лаври*. Київ: Мистецтво, с. 180—187.

Михайлина, Л., Пивоваров, С. 2017. Коригування хронології середньовічної та ранньомодерної кераміки Буковини нумізматичними матеріалами. В: Толочко, П. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лаурус, с. 307—316.

Мишанич, О. (ред.). 1983. *Українська література XVIII ст.: поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ: Наукова думка.

Мишко, Д. 1963. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV — першій половині XVI ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67—72.

Мірза-Авакянц, Н. 1994. З побуту української старшини кінця XVII віку [1919 р.]. В: Бондаревський, П. та ін. (ред.). *Козацькі старожитності Полтавщини*. Вип. 2. Полтава: ЦОДПА, с. 33—76.

Міщанин, В. 2002. Глина в народному гончарстві Полтавщини: звичаї видобування та побутового застосування. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*, 3, с. 265—277.

Мовчан, І. 1975. Археологічні дослідження на Видубичах. В: Толочко, П. та ін. (ред.). *Стародавній Київ*. Київ: Наукова думка, с. 80—106.

Мовчан, И. 1982. *Древние Выдубичи*. Киев: Наукова думка.

Мовчан, І. 1993. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві. *Українське гончарство*, 1, с. 254—255.

Мовчан, І., Боровський, Я., Гончар, В., Іевлєв, М., Архипова, Є. 2001a. Археологічні дослідження м. Києва по вул. Золотоворітській, 13 у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 165—166.

Мовчан, І., Боровський, Я., Писаренко, Ю., Гончар, В., Іевлєв, М., Архипова, Є. 2001b. Розкопки Старокиївської експедиції на Печерську у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 168—171.

Мовчан, І., Климовський, С. 1998. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 34—35.

Мовчан, І., Козловський, А., Боровський, Я., Іевлєв, М. 2003. Археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал 24—24а у Києві. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 198—202.

Мовчан, І., Козловський, А., Іевлєв, М. 2005. Знахідки пізньосередньовічного часу на території Верхнього Києва (пров. Рильський, 4). *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 227—230.

Мовчан, І., Козловський, А., Іевлєв, М. 2006. Про археологічні дослідження по вул. І. Франка, 4б, м. Києва в 2004—2005 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 288—291.

Могильченко, М. 1899. Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині. В: Вовк, Х. (ред.). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Т. 1. Львів: НТШ, с. 53—65.

Мойжес, В. 2018. Археологічні дослідження Горянської ротонди. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*, 2 (39), с. 150—173.

Мойжес, В. 2022. Дослідження палацу Бетлена-Ракоці в Берегові у 2019 р. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 39—41.

Мокляк, В. 1993. Кераміка XVII—XVIII ст. з м. Полтави. *Полтавський археологічний збірник*, 1, с. 67—74.

Мотиль, Р. 2011. *Українська димлена кераміка XIX — початку XXI ст.: Історія. Типологія. Художні особливості*. Львів: Інститут народознавства НАНУ.

Мотиль, Р. 2012. З історії розвитку теракоти на теренах України. *Народознавчі зошити*, 3 (105), с. 517—529.

Моця, О., Петраускас, А., Томашевський, А. (ред.). 2003. *Село Київської Русі: за матеріалами південноруських земель*. Київ: Шлях.

Мудрицька, В., Черненко, О. 2003. Археологічні матеріали з розкопок В. А. Богусевича у Чернігові в 1947—1953 рр. *Археологія*, 3, с. 82—88.

Музей… Музей народної архітектури і побуту у Львові ім. Климентія Шептицького / Lviv Skansen. *Гелетка* [online]. Режим доступу: https://global.museum-digital.org/object/2457009 [Дата звернення 23 лютого 2024].

Мусієнко, П. 1947. *Керамічний живопис*. Київ; Львів: Технічна література України.

Мусієнко, П. 1968. Кераміка. В: Юрченко, П. та ін. (ред.). *Історія українського мистецтва.*: В шести томах. Т. 3: Мистецтво другої половини XVII—XVIII століття. Київ: УРЕ, с. 322—335.

Нагнибіда, Р. 2011. Пізньосередньовічний кухонний і столовий посуд міста Кам'янця-Подільського. *Могилянські читання 2010*, с. 383—394.

Назаров, О. 2001. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської обл. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 63—66.

Назаров, О., Кравченко, О. 1999. Середньовічний Корсунь за матеріалами археологічних розвідок. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 8, с. 33—35.

Найден, О. 1989. *Орнамент українського народного розпису*. Київ: Наукова думка.

Наказы… 1888. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в комиссию сочинения уложения. *Киевская старина*, 1—3, Приложения, с. 1—43.

Непомящих, В. 2016. Вивчення та датування культурних нашарувань Білгорода Київського. *Археологія і давняя історія України*, 4 (21), с. 87—96.

Нерудні… *Нерудні корисні копалини України: осадові глинисті породи* [online]. Карти України. Режим доступу: https://geomap.land.kiev.ua/resources-5.html [Дата звернення 16 серпня 2024]

Нестеренко, О. 1959. *Розвиток промисловості на Україні*. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. Київ: АН УРСР.

Нечитайло, П. 2018. Керамічні вироби з розкопок закритого комплексу кінця XVII ст. у Кам'янці-Подільському (Польський ринок, яма 2). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 254—268.

Нечитайло, П. 2022. *Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. Том I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки*. Київ; Кам'янець-Подільський: ОАСУ.

Нечитайло, П., Ніколаєва, Г. 2016. Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького. *Археологія & Фортифікація України*: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції, с. 167—171.

Нечитайло, П., Оногда, О. 2021. Керамічний комплекс другої половини XIII — першої половини XV ст. з досліджень у Кам'янці-Подільському. *Ukraina Lithuanica*, VI, с. 136—179.

Николов, П. *Църковнославянски речник* [online]. Режим доступу: https://www.pravoslavieto.com/rechnik/cs/ [Дата звернення 12 березня 2024].

Німчук, В. (упор.). 1964. *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская*. Київ: Наукова думка.

Німчук, В. *Про графіку та правопис як елементи етнічної культури. Частина II* [online]. Livejournal. Режим доступу: https://pidpilna-litera.livejournal.com/6802.html [Дата звернення 23 лютого 2024].

Новик, Т. 2001. Археологічні дослідження пізньосередньовічної споруди в Чернігові. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 10, с. 76—79.

Новик, Т. 2008. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Прилук (за матеріалами 1990 року). *Наукові записки з української історії*, 20, с. 490—496.

Огієнко, І. 1951. *Українсько-російський словник початку XVII віку: із історії культурних впливів України на Московію*. Вінніпег: УВАН.

Оглоблін, О. 1926. Архів Києво-Межигірської фабрики. *Записки історично-філологічного відділу УАН*, 9, с. 332—342.

Олейников, П. 1900. Гончарное производство в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях. *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*, 6, с. 98—111.

Оленич, А., Оленич, А. 2018. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 413—422.

Омельченко, Ю., Тесленко, І., Чміль, Л. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст.(методичні рекомендації)*. Київ: НМІУ.

Оногда, О. 2006. Про один тип пізньосередньовічної кераміки. *Могилянські читання 2005*: Монастирські комплекси в контексті християнської культури, с. 419—424.

Оногда, О. 2008a. Основні типи оздоблення київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 497—503.

Оногда, О. 2008b. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV — початку XVI ст. *Археологія*, 4, с. 55—63.

Оногда, О. 2008c. Керамічні комплекси XIV—XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу. *Лаврський альманах*, 21, спецвип. 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 24—31.

Оногда, О. 2011. До проблеми вивчення полив'яного посуду другої половини XIII — початку XVI ст. (за матеріалами розкопок у Києві). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, ч. 1, с. 63—66.

Оногда, О. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Оногда, О. 2013a. Нововиявлені керамічні матеріали другої половини XIII — початку XVI ст. з київського Подолу. *Могилянські читання 2012*, с. 245—249.

Оногда, О. 2013b. Керамічний посуд із защипами з розкопок монастирських комплексів XV — першої половини XVI ст. на території Києва. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали 11-ї Міжнародної наукової конференції (29—31 травня 2013 р.)*. Київ: НКПІКЗ, с. 29—31.

Оногда, О. 2015a. Гончарний посуд XIV—XVI ст. з розкопок на території старого Київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*, с. 137—152.

Оногда, О. 2015b. Керамічний комплекс з нововиявленого об'єкта другої половини XV ст. на поселенні в Китаєві. *Могилянські читання 2014*, с. 293—299.

Оногда, О. 2015c. До питання про термін «пізнє середньовіччя» в археологічній періодизації: розвиток керамічного виробництва як індикатор зміни епох. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали 13-ї Міжнародної наукової конференції (27—29 травня 2015 р.)*. Київ: НКПІКЗ, с. 28—30.

Оногда, О. 2018. Комплекс із полив'яною керамікою другої половини XV — першої половини XVI ст. (за матеріалами розкопок Старого Арсеналу в Києві). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 246—253.

Оногда, О., Балакін, С. 2010. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки. *Археологія*, 1, с. 91—96.

Опись... 1884. Опись движимаго имущества, принадлежавшего малороссійскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека*, 8, с. 950—1203.

Орел Л. 1993. Гончарство Правобережного Полісся. *Українське гончарство*, 1, с. 34.

Орлов, Р. 1994. Замкова гора в Білій Церкві — визначна пам'ятка середньовічної культури Наддніпрянщини. В: *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею. 25—27 травня 1994 року*. Біла Церква, с. 21—23.

Орлов, Р., Стародуб, О. 1996. Дослідження пізньосередньовічного м. Василькова на Київщині у 1994—1995 рр. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 5, с. 39—40.

Орлов, Р., Стародуб, О. 1998. Васильків XVII—XVIII ст. за даними археологічних досліджень. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 7, с. 124—127.

Откович, В. 1990. *Народна течія в українському живопису XVII—XVIII ст*. Київ: Наукова думка.

Павленко, С. 2023. Середньовічні Народичі. *Археологія і давня історія України*, 3 (48), с. 182—227.

Павлик, М. 1900. Якуб Ґаватович (Ґават), автор перших руських інтермедій з 1610 р. *Записки наукового товариства імені Шевченка*, 35—36, с. 1—44.

Павлуцький, Г. 1927. *Історія українського орнаменту*. Київ: УАН.

Памятники… 1846. *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов*. Т. 2. Киев: Лито-типографическое заведение И. К. Вальнера.

Памятники… 1852. *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов*. Т. 3. Киев: Университетская типография.

Памятники… 1859. *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов*. Т. 4. Киев: Университетская типография.

Панишко, С. 2009. Про зміни технології приготування їжі на Волині в XIV ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 22, с. 134—138.

Панишко, С. 2015. Гончарне горно литовського періоду із Жидичина на Волині. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 375—386.

Паршина, Е., Тесленко, И., Зеленко, С. 2001. Гончарные центры Таврики VIII—X вв. В: Гладких, М. І. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ: Стилос, с. 52—81.

Пахар, А., Балакин, С. 1995. Керамический комплекс начала XVIII в. с ул. Цитадельной. В: Писларий И. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев: МО КПДІКЗ, с. 142—148.

Передрієнко, В. (ред.). 1984. *Лікарські та господарські порадники XVIII ст*. Київ: Наукова думка.

Петраускас, А., Квітницький, М., Непомящіх, В. Стародуб, А., Коваль, О. 2012. *Звіт про археологічні дослідження літописного Юр'єва в м. Біла Церква Київської обл. в 2011 р.* [online]. Благодійний фонд Костянтина Єфименка. Режим доступу: https://www.efimenko.org/zavershenni_proekty/rozkonki_na_zamkovii_gori/ [Дата звернення 15 березня 2024].

Петраускас, А., Коваль, О., Капустін, К., Хададова, М. 2013. Середньовічний Олевськ за новими археологічними даними. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 194—207.

Петрашенко, В. 1999. Формализованные методы в исследовании керамики (историографический обзор российской и украинской литературы). *Українське гончарство*, 4, с. 26—37.

Петров, В. 1975. *Рассказы о белой глине*. Москва: Недра.

Пивоваров, С. 2004. Датування середньовічної кераміки Буковини монетними знахідками. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 150—155.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. 2015. Гончарний горн із середньовічних Чернівців. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 73—76.

Пискун, О. 2008. Керамічний посуд XVII — поч. XVIII ст. із колекції музею Б. Хмельницького. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 105—110.

Плетнева, С. 1959. Керамика Саркела-Белой Вежи. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 75, с. 212—272.

Плетньов, В. 2004. *Битовата керамика във Варна XV—XVIII век*. Варна: Славена.

Пляшко, Л. 1980. *Подорож до міста XVIII століття*. Київ: Наукова думка.

Погорілець, О. 2003. Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «замок Ракочі», розташованого поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 98—106.

Погорілець О., Ветров В., Чміль Л. 2022. Керамічний комплекс гончарного горну XIX ст. в смт Меджибіж. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 354—366.

Позивай, Т. 2006. Гончарний посуд XIV—XVI ст. з с. Торговиця на Кіровоградщині. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: V Міжнародна студентська наукова археологічна конференція, 14—16 квітня 2006 р.: Тези доповідей*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 131—136.

Пономарев, Н. 1892. Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний. Исследования 1889—1890 гг. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России*, 1, с. 317—353.

Пономаренко, Л., Різник, О. 2003. *Київ. Короткий топонімічний довідник*. Київ: ПАВЛІМ.

Попельницька, О. 2000. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII—XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондових зібрань НМІУ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 9, с. 51—58.

Попельницька, О. 2003. *Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX століття*. Київ: Стилос.

Попельницька, О. 2005. Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII—XVIII ст. з Києва. В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Т. І. Киев: Стилос, с. 468—475.

Попельницька, О. 2006. Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 9, с. 48—80.

Попельницька, О., Чекановський, А. 1995. Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. (за архівними матеріалами). *Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва*, 4, с.56—58.

Потапов, И. 1992. Гончарный горн XVII—XVIII вв. из Любеча. В: Голодна, М. та ін. (ред.). *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини*: *Тези доповідей*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 128—129.

Потебня, А. 1890. Малорусские домашние лечебники XVIII века. *Киевская старина*, 1, с. 91—94, приложение, с. 1—32; 2, приложение, с. 33—48; 3, приложение, с. 49—59.

Пошивайло, О. 1993a. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. Київ: Молодь.

Пошивайло, О. 1993b. *Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина*. Опішне: Українське народознавство.

Пошивайло, О. 1999. Народна технологія гончарного виробництва гончарів містечка Опішне, що на Полтавщині, у другій половині XIX — на початку XX століття. *Українське гончарство*, 4, с. 210—232.

Пошивайло, О. 2002. Фотоархів Юрія Лащука: Дибинці. *Українська керамологія*, 2, с. 12—461.

Пошивайло, О. (ред.). 2010. *Опішнянська мальована миска XIX — початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)*. Опішне: Українське Народознавство.

Пошивайло, С. 1999. Фляндрівка — художній скарб українського гончарства. *Українське гончарство*, 4, с. 168—185.

Прищепа, Б., Чекурков, В., Ткач, В. 2008a. Археологічні розкопки в Дубні на розі вулиць Данила Галицького та Кирила і Мефодія у 2007 році. В: Смолін, П. та ін. (ред.). *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні мистецькі та музейні аспекти*. Дубно: ДІКЗ міста Дубна, с. 97—109.

Прищепа, Б., Чекурков, В., Ткач, В. 2008b. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр*., с. 282—284.

Прищепа, Б. 2001. Матеріальна культура волинського замку XIV—XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа). *Велика Волинь,* 23: Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозіуму (м. Старокостянтинів, 29—30 червня 2001 р.), с. 223—232.

Прищепа, Б. 2018. Пересопниця в XV — на початку XVII ст. за археологічними та писемними джерелами.

Археологічні зошити з Пересопниці, 6: Матеріали науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток археології на Волині», с. 57—75.

Прищепа, Б. 2021. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV—XVI ст. *Дубенський науковий вісник*, 3: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 920-річчю першої писемної згадки про місто Дубно, с. 3—16.

Прищепа, Б. 2022. Дослідження житла XVI ст. в центральній частині Острога. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 236—251.

Прищепа, Б., Позіховський, О., Чекурков, В. 2006. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 311—315.

Прищепа, Б., Русакова, Ю., Чміль, Л. 2023. Написи на івриті на керамічному посуді XVII—XVIII ст. *Археологія*, 1, с. 127—133.

Прищепа, Б., Харковець, Ю., Войтюк, О. 2018. Перші археологічні дослідження Рівненського замку. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 226—228.

Прохненко, І., Жиленко, М. 2018. Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету. *Археологія*, 3, с. 107—125.

Прохненко, І., Жиленко, М., Мойжес, В. 2020. *Замки Закарпаття від Боржави до Тиси (оборонні споруди на Соляному Шляху)*. Ужгород: Ліра.

Прусевич, А. 1916. *Кустарные промыслы Подольской губернии. Гончарный промысел*. Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления.

Прядко, О. 2015. Багатошарова пам'ятка в урочищі Став с. Хоцьки на Переяславщині. *Могилянські читання 2014*, с. 306—315.

Прядко, О. 2016. Багатошарове городище в с. Гельмязів на р. Супій. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 65—71.

Прядко, О. 2021. Домантівське городище в гирлі р. Супій. *Археологія і давня історія України*, 38, с. 89—98.

Прядко, О., Тетеря, Д., Павлик, О., Гольонко, В. 2021. Житлово-господарський комплекс та родинне захоронення з території Нижнього міста Переяслава козацької доби (за матеріалами археологічних досліджень 2020 року). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 84—92.

Пуголовок, Ю. 2012. Археологічні дослідження на передгородді Полтавської фортеці. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 21, с. 21—26.

Пуголовок, Ю. 2013. Керамічний комплекс з посаду Полтавської фортеці. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 116—120.

Пуголовок, Ю. 2015. Кераміка козацької доби: проблеми та перспективи досліджень. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 24, с. 63—67.

Пуголовок, Ю. 2019. Міраж ідеальної термінології: про доцільність екстраполяції етнологічних термінів у сучасну археологічну керамологію. *Українська керамологія*, 3, т. 2: Український керамолінгвістичний простір, с. 202—205.

Пуголовок, Ю. 2020. Гончарне виробництво на передгородді Полтави XVIII століття: з історії археологічних досліджень. *Археологічна керамологія*, 1 (3), с. 118—124.

Пуголовок, Ю. 2022. Нові дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 217—219.

Пуголовок, Ю., Калашник, Є. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто*. Київ, Полтава: ІА НАН України, ЦП НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА.

Пустовалов, С. 2007. Дослідження Хортицької експедиції в 2006 р. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 16, с. 46—52.

Пшеничний, Ю. 2017. Дубенський замок. Матеріали до характеристики добастіонного періоду. *Дубенський науковий вісник*, 1, с. 29—43.

Пшеничний, Ю. 2019. Матеріальна культура Дубенського Спасо-Преображенського монастиря XV — початку XIX ст. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 7: Матеріали науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток археології на Волині», с. 129—165.

Пшеничний, Ю. 2020. Розвиток планування та забудови Дубенського замку протягом XV—XVIII ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 7, с. 51—64.

Пшеничний, Ю., Бардецький, А. 2021. Комплекс споруд ранньомодерного часу Підборецького монастиря на острові Дубовець в околиці Дубна. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 185—208.

Пшеничний, Ю., Бардецький, А. 2022. Палац князів Любомирських Дубенського замку: віхи історії за результатами досліджень 2022 року. *Дубенський науковий вісник*, 4, с. 3—24.

Пшеничний, Ю., Харковець, Ю. 2016. Дослідження городища-замчища у Дубні. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 168—170.

Рабинович, М. 1949. Московская керамика. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 12, с. 5—105.

Рахно, К. 2010. *Магический символ на кувшине для молока украинцев Сибири* [online]. Livejournal. Режим доступу: https://rossica-antiqua.livejournal.com/242019.html [Дата звернення 15 березня 2024].

Ржига, В. 1929. *Очерки из быта до-монгольской Руси*. Труды Государственного исторического музея. Вып. 5: Отдел исторический общий. Москва: ГИМ.

Рибаков, Б. 1949. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. В: Єфименко, П. та ін. (ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 1. Київ: АН УРСР, с. 21—26.

Риженко, Я. 1927. Кустарно-ремісничa промисловість. В: Філянський, М., Риженко, Я. (упор.). *Полтавщина*. Т. 2. Полтава: Полтавський державний музей ім. В. Короленка, с. 257—306.

Розенфельдт, Р. 1963. К вопросу о гончарных клеймах. *Советская археология*, 2, с. 121—130.

Розенфельдт, Р. 1968. *Московское керамическое производство XII—XVIII вв.* Москва: Наука.

Романець, Т. 1996. *Стародавні витоки мистецтва української народної кераміки*. Київ: Просвіта.

Романовський, В. (ред.). 1933. *Переписні книги 1666 року*. Київ: ВУАН.

Романовський, В. 1958. Сільське і міське населення Лівобережної України в 60-х роках XVII ст. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 89—109.

Ротенберг, Е. 1971. *Западноевропейское искусство XVII века*. Москва: Искусство.

Руденко, О. 2018. Діяльність дибинецького осередку кераміки в українській художній культурі XIX—XX ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 361—385.

Руденко, О. 2020. *Мистецтво дибинецької кераміки в художній культурі Київщини XIX—XX століть*. Дисертація кандидата мистецтвознавства. Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського.

Русов, А. 1898. *Описание Черниговской губернии*. Т. 1. Чернигов: Земской сборник Черниговской губернии.

Русов, М. 1905. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині. В: Вовк, Хв. (ред.). *Матеріали до українсько-руської етнології*. Т. 6. Львів: НТШ, с. 41—59.

Рыбаков, Б. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: АН СССР.

Рыбаков, Б. 1988. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.

Рыбаков, Б., Николаева, Т. 1970. Раскопки в Белгороде Киевском. *Археологические открытия 1969 года*, с. 285—287.

Сагайдак, М., Тимощук, В., Башкатов, Ю. 1995. Археологічні дослідження на території Братського монастиря в м. Києві. *Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва*, 4, с. 35—38.

Сагайдак, М., Хамайко, Н., Комар, О. 2015. Спаський розкоп давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*, 5—6, с. 20—31.

Сайко, Э. 1982. *Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии*. Москва: Наука.

Салангин, Д. 1999. *Круговая неполивная посуда Вятского края в XII—XVIII вв.: по археологическим источникам*. Автореферат диссертации к. и. н. Удмуртский государственный университет.

Сарачев, И. 1997. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья (по материалам Новгород-Северского Подесенья). В: Демиденко, С. (ред.). *Древности Евразии*. Москва: ГИМ, МГУ, с. 269—279.

Сборник... 1874. *Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей*. Киев: Типография Е. Федорова.

Свешніков, І. 1993. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.

Свешников, И., Гупало, В. 1994. Керамика, датированная кладами монет. В: Gruszczynska, A., Targonska, A. (red.). *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych: materialy z konferencji*. Rzeszow: Muzeum okręgowe w Rzeszowie, с. 140—147.

Свенціцький, І. 1918. Українська старовина в Київському церковно-археологічнім музеї. *Записки Українського наукового товариства в Київі*, кн. XVII. Київ: УНТ, с. 87—91.

Свистун, Г. 2018. Керамический горн в пгт Манченки Харьковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 28—36.

Свистун, Г., Пашкевич, Г., Горбаненко, С. 2010. Піч XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 19, с. 148—155.

Севергин, В. 1807. *Подробный словарь минералогический*. Т. 1: А—Л. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.

Селівачов, М. 2005. *Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія)*. Київ; Ніжин: Ант; Аспект-Поліграф.

Семенов, В. (ред.). 1903. *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей*. Т. VII: Малороссия. Санкт-Петербург: Издание А. Девриена.

Сергеєва, М. 1995. Нові археологічні матеріали до історії Плоської слободи у Києві. *Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва*, 4, с. 38—39.

Сергеева, М., Башкатов, Ю., Михайлов, П., Тимощук, В. 1996. Дослідження комплексів XVII — першої половини XVIII ст. на території колишнього грецького монастиря у Києві (Контрактова площа, 2). *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 5, с. 45—48.

Сергина, Т. 2004. Керамика Смоленска середины XIII—XVII веков. *Смоленские древности*, 3: Керамика Смоленска, с. 5—190.

Сидоренко, О. 1975. *Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст*. Київ: Наукова думка.

Сидоренко, О., Шерстюк, В. 2016. Керамічний посуд козацького часу у складі монетних скарбів Лубенщини XVII ст. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2016*, с. 185—191.

Симоненко, І., Титова, О. 2004. Дослідження Олешківської січі у 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 292—296.

Синицкий, Л. 1893. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя И. М. Долгорукого. *Киевская старина*, 2, с. 274—292; 3, с. 412—441; 4, с. 29—49.

Сиром'ятников, О., Балакін, С. 1993. Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври. *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 129—133.

Ситий, Ю. 2022. Дослідження В. А. Богусевича у Чернігові 1947 та 1949 років. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 21—40.

Ситий, Ю., Калашник, Є. 2013. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 129—136.

Сицинский, Е. 1904. Материалы для истории цехов в Подолии. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*, 10, с. 417—494.

Січинський, В. 1992. *Чужинці про Україну: вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. Київ: Довіра.

Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970—1980). *Четвертина* [online]. Режим доступу: https://sum.in.ua/p/11/319/1 [Дата звернення 14 березня 2024].

Смолій, В. та ін. (ред.). 1997. *Малий словник історії України*. Київ: Либідь.

Сохань, П. та ін. (ред.). 1989. *Описи Київського намісництва 70—80 років XVIII ст*. Київ: Наукова думка.

Сохань, П. та ін. (ред.). 1997. *Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст*. Київ: Наукова думка.

Спанатій, Л. 1999. Назви гончарного круга і його частин у говорах української мови. *Українське гончарство*, 4, с. 188—203.

Спанатій, Л. 2001. Лінгвогеографічний аспект дослідження назв гончарських виробів та їх складових частин в українській мові. *Українська керамологія*, 1, с. 78—125.

Спаська, Є. 1929a. Шльонський ганчарський круг. *Матеріали до етнології*, 2, с. 104—110.

Спаська, Є. 1929b. Глечик з хрестиком (етюд з циклу «Чернігівське гончарство»). *Матеріали до етнології й антропології*, 21—22, с. 35—41.

Спаська, Є. 1929c. Орнамент бубнівського посуду. *Матеріали до етнології*, 2, с. 201—227.

Стадник, О., Стадник, А., Блюм, Т. 2014. Гончарные горны XVIII века в селе Пархоменко Луганской области. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с.134—143.

Старенький, І., Болтанюк, П., Левінзон, Є. 2018. Керамічний комплекс з гончарного горна середини XV — початку XVI ст. з Кам'янця-Подільського. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 230—240.

Старік, О. 2011. Результати дослідження поселення XVII—XVIII ст. у с. Китайгород Дніпропетровської області. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 20, с. 38—47.

Стародуб, О. 2001. Дослідження Білоцерківської археологічної рятувальної експедиції. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 51—53.

Стороженко, Н. 1892. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранныя 1776 г.» (рукопись А. И. Чепы). *Киевская старина*, 1, с. 119—130.

Судиенко, М. 1853. *Материалы для отечественной истории*. Т. 1. Киев: Университетская типография.

Сулимовский… 1884. *Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII ст.* Киев: Типография К. Милевского.

Сумцов, Н. 1902. *Очерки народного быта: Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии*. Харьков: «Печатное дело» кн. Гагарина.

Супруненко О. 2000. *Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)*. Київ, Полтава: Археологія.

Супруненко О. 2013. Матеріали козацької епохи з науково-рятівних досліджень на Полтавщині 2011—2012 рр. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 10—23.

Супруненко, О., Мельникова, І., Ткаченко, О., Яремченко, В. 2019. Наглядові роботи на передгородді Полтавської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 196—198.

Супруненко, О., Мироненко, К., Пуголовок, Ю., Шерстюк, В. 2008. *Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка*. Київ, Полтава: ІА НАН України, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА.

Супруненко, О., Пашкевич, Г., Калашник, Є. 2009. Знахідки з господарської ями середини XVII ст. у Кременчуці. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 35—40.

Супруненко, О., Пуголовок, Ю. 2012. Наглядові дослідження на передгородді Полтавської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 382—383.

Супруненко, О., Пуголовок, Ю. 2016. *Дослідження передмість Полтавської фортеці*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; О. Філюк.

Супруненко, О., Пуголовок, Ю., Мироненко, К. Ткаченко, О., Шерстюк, В., Яремченко, В. 2009. *Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора*. Ч. ІІ. Київ; Полтава: ІА НАН України, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2006. *Нові археологічні дослідження на Кременчуччині*. Київ; Полтава: Техсервіс; Археологія.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2010. Комплекси першої половини XVIII ст. з колишнього хутора Підусти поблизу Комсомольська. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 19, с. 3—9.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2019. Роботи на селищі козацької доби Настасівка ІІ. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 203—206.

Супруненко, О., Шерстюк, В., Пуголовок, Ю. 2010. *Селітроварницький стан на на Більському городищі*. Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА.

Тараненко, С., Чміль, Л., Чекановський, А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151—160.

Татаурова Л. 2015. О типологии русской керамической посуды XVIII в. В: Цетлин Ю. (ред.). *Современные подходы к изучению древней керамики в археологии. Международный симпозиум (29—31 октября 2013 г., Москва)*. Москва: ИА РАН, с. 142—154.

Теліженко, С., Іваницький, В. 2020. Роботи на території Кремінського і Попаснянського районів Луганщини та в межах міст Лисичанськ і Северодонецьк. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 139—143.

Терський, С. 1996. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (результати досліджень 1987—1992 років). *Українське гончарство*, 3, с. 83—98.

Терський, С. 1997. Старожитній Лучеськ у світлі археології. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 11, с. 116—140.

Терський, С. 2006. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Національний університет «Львівська політехніка».

Терський, С., Войнаровський, В., Овчінніков, О. 2007. Чинбарський спеціалізований комплекс XV—XVI ст. з розкопок на площі Старий Ринок у Львові 1997 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 11, с. 295—314.

Тесленко, І. 2018. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7—83.

Тесленко, И. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Киев: ИА НАН Украины.

Тесленко, И., Алядинова, Д. 2019. Влияние османского завоевания 1475 г. на культуру жителей Южного Крыма (по материалам керамических комплексов конца XV—XVI вв.). *Stratum plus*, 6, с. 295—320.

Тетеря, Д. 1999. Побутова кераміка XVII—XVIII ст. з археологічних досліджень в Переяславі. *Наукові записки з української історії*, 9, с. 27—29.

Тетеря, Д. 2001. Пізньосередньовічні матеріали з охоронних досліджень у Переяславі 1998—1999 рр. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 10, с. 59—63.

Тетеря, Д. 2007. Історико-археологічні дослідження на території Вознесенського монастиря у Переяславі. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 16, с. 34—41.

Тетеря, Д. 2010. Житло козацької доби з Переяслава (за матеріалами археологічних досліджень 2009 р.). *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 19, с. 164—170.

Тетеря, Д. 2014. Матеріали з археологічних досліджень на території садиби Михайлівського монастиря XVIII ст. у Переяславі. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 23, с. 43—49.

Тимощук, Б. 1977. Середньовічний Хотин. *Археологія*, 22, с. 29—39.

Тимощук, В., Башкатов, Ю. 1994. Нові матеріали досліджень середньовічного Подолу по вул. Братській. *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*, 3, с. 45—49.

Титова О. 2011. Археологічне вивчення Олешківської січі Низового Дніпра. *Краєзнавство*, 2, с. 240—247.

Тищенко, А. 1969. *Древнерусская и украинская керамика X—XVII вв. (особенности и принципы декорирования)*. Автореферат кандидата искусствоведения. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Тищенко, О. 1975. Середньовічні скарби з Черкащини. *Археологія*, 17, с. 93—106.

Тищенко, О. 1992. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.)*. Київ: Либідь.

Ткаченко, М. 1926. Канівська сотня переяславського полку за румянцівською ревізією. *Записки історично-філологічного відділу УАН*, 7—8, с. 242—307.

Ткаченко, О., Яремченко, В. 2013. Глиняний посуд XVII—XVIII століть з міщанського житла м. Полтави. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 109—115.

Ткаченко, Т., Балакін, С. 2011. Кухня Трапезної палати КПЛ. Архітектурно-археологічні дослідження. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 20, с. 32—38.

Ткачук, Л., Литовченко, Е. (ред.). 1982. *Глинистые породы Украины*. Київ: Наукова думка.

Товкайло, М., Товкайло, Г. 2012. Нові матеріали XVII—XIX ст. з багатошарового поселення і могильника Ґард на Південному Бузі. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 21, с. 28—33.

Толкачов, Ю., Крамарова, С. 2010. Гончарний Білгород. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 19, с. 69—81.

Толкачов, Ю., Крамарова, С. 2012. Археологічний матеріал з розкопок Меджибізької фортеці 2008—2009 років. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 21, с. 148—154.

Толкачов, Ю. Осадчий, Р., Пономаренко, В., Колосов Ю., Чміль, Л., Починок, Е. 2018. Пізньосередньовічна пам'ятка с. Лісники. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 20—26.

Толочко, П., Высоцкий, С., Боровский, Я. (ред.). 1981. *Новое в археологи Киева*. Киев: Наукова думка.

Томашевський, А. 2004. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. В: Моця, О. та ін. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін пресс, с. 264—278.

Томашевський, А., Борисов, А. 2022. Динаміка розвитку давньоруської та середньовічної кераміки України в дослідженнях М. П. Кучери. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 39—59.

Томашевський, А., Павленко, С. 2018. Особливості пізньосередньовічної кераміки історичної Овруцької волості. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 108—110.

Топографическое… 1888. Топографическое описание Харьковского наместничества 1788 г. *Харьковский сборник*: *Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г.*, 2, с. 1—80 (отдел II).

Топографические… 1902. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 года). *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. Вып. 4. Чернигов: Типография губернского земства, с. 137—218.

Тоцька, І. 2006. Про підземні ходи на подвір'ї Софії Київської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 15, с. 21—27.

Тоцька, І., Чміль, Л., Гайдук, В. 2014. Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 151—154.

Троцька, В. 2011. Досліджені гончарні горни опішненського гончарного району. *Українська керамологія*, 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 100—118.

Троцька, В. 2013. Експериментальне вивчення технології «обварювання» глиняного посуду. *Українська керамологія*, 4, 1: Експеримент у сучасній керамології, с. 384—389.

Троцька, В. 2015. З історії дослідження гончарства доби козацтва (1954—1990 роки). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 24, с. 67—73.

Троцька, В., Гейко, А. 2011. Гончарне горно кінця XVIII — початку XIX століття з околиць с. Міські Млини. *Українська керамологія*, 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 174—180.

Трубачев, О. 1966. *Ремесленная терминология в славянских языках: Этимология и опыт групповой реконструкции*. Москва: Наука.

Украинское… 1999. Украинское народное творчество, серия VI: Гончарные изделия, вып. 1: Типы украинской гончарной посуды [1913]. *Українське гончарство*, 4, с. 537—568.

Устенко, М. 1930. Ознаки цехового побуту в с. Дибинці, на Білоцерківщині. *Краєзнавство*, 1—5, с. 60—62.

Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Т. 2: Е—Муж. Москва: Прогресс.

Фасмер, М. 1987. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Т. 3: Муза—Сят. Москва: Прогресс.

Федоренко, П. (ред.). 1931. *Опис Новгородсіверського намісництва (1779—1781)*. Київ: ВУАН.

Фёдоров-Давыдов, Г. 1987. *Статистические методы в археологии*. Москва: Высшая школа.

Фриде, М. 1926. Гончарство на юге Черниговщины. *Материалы по этнографии*, 3 (1), с. 45—58.

Фундуклей, И. 1852. *Статистическое описание Киевской губернии*. Ч. I. Санкт-Петербург: Типография министерства внутренних дел.

Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль, Л., Гунь, М., Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus mixtum*, вип. 9, с. 121—150, X—XV.

Хамайко, Н., Чміль, Л. 2010. Підвальний комплекс другої половини XVIII — початку XIX ст. на київському Подолі. *Могилянські читання 2009*: Мазепинська доба в культурі України, с. 294—301.

Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М. 2020. Археологічні об'єкти з розкопок 1972 р. по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування і атрибуції). *Opus mixtum*, 8, с. 103—134.

Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М., Мироненко, Л. 2020. Матеріали досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря 1940—1967 рр. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 152—180.

Ханенко, Н. 1887. *Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка. 1727—1753 гг.* Киев: Киевская Старина.

[Ханенко, Б., Ханенко, В.] 1908. *Древности Приднепровья*. Вып. V: Эпоха славянская (VI—XIII в.). Киев: Типография С. В. Кульженко.

Ханко, О. 1999. Пізньосередньовічне горно з Полтави. *Полтавський археологічний збірник*, с. 68—72.

Ханко, О. 2000. Полтавський гончарний осередок у контексті новітніх археологічних досліджень. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 54—66.

Ханко, О. 2002. Великобудищанський осередок гончарювання. *Українська керамологія*, 2, с. 218—241.

Харламов, В., Сыромятников, А. 1995. Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе. В: Писларий, И. А. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев: КПДІКЗ, с. 131—141.

Хвойка, В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена*. Киев: Типография Товарищества Е. Синькевич.

Хохлачова, Л. 1995. Пізньосередньовічне гончарство Опішного. *Українське гончарство*, 2, с. 279—283.

Храмченкова, Р. 2014. Химический состав глин как индикатор сырьевого источника. *Поволжская археология*, 2 (8), с. 176—204.

Хынку, И. 1961. Раскопки на селище XII—XV веков Лукашевка V. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 86, с. 86—91.

Хынку, И. 1969. *Молдавская народная керамика*. Кишинев: Картя молдовеняскэ.

Цетлин, Ю. 2005. Современное состояние и некоторые задачи изучения древней керамики. *Российская археология*, 3, с. 69—75.

Цілуйко, К. (ред.). 1961. *Лексикон словенороський Памви Беринди*. Київ: АН УРСР.

Чекурков, В. 2011. Місто Дубно доби князів Острозьких за матеріалами археологічних досліджень 2009 р. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 104—107.

Чекурков, В. 2012. Археологічні дослідження об'єктів литовсько-польської доби XIV — першої половини XVII ст. в м. Рівному на площі Короленка у 2007—2008 роках. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 5—12.

Черкасов, В. 2004. *Круговая керамика Коломны XII—XVIII вв.: Эволюция гончарной продукции*. Автореферат диссертации к. и. н. МГУ им. М. Ломоносова.

Чистов, К. (ред.). 1987. *Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры*. Москва: Наука.

Чмиль, Л. 2005. Керамические комплексы конца XV—XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в Киеве. В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, с. 462—467.

Чмиль, Л. 2014. Орнаменты подглазурной росписи на посуде Среднего Поднепровья XVII — начала XIX в. В: Татаурова, Л., Борзунов, В. (ред.). *Культура русских в археологических исследованиях*. Т. II. Омск; Тюмень; Екатеринбург: Магеллан, с. 107—117.

Чміль, Л. 1993. Орнаменти київської кераміки XVII—XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Гончарах-Кожум'яках). *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 112—116.

Чміль, Л. 1997. Орнаментація кераміки. В: Телегін, Д., Винокур, І., Титова, О., Свєшніков, І. та ін. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* Київ: ІЗМН, с. 73—77, 99—102.

Чміль, Л. 2000. Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII — першої половини XVIII ст. *Могилянські читання 1999*: Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра, с. 154—159.

Чміль, Л. 2001. Керамічні миски і тарілки XVII—XVIII століть із Києва. *Українська керамологія*, 1, с. 32—51.

Чміль, Л. 2005. Пізньосередньовічна кераміка з розкопок Вишгорода 2002 року. В: *Старожитності Вишгородщини: Збірник тез і повідомлень 12-ої науково-практичної конференції*. Вишгород: ВІКЗ, с. 158—164.

Чміль, Л. 2007a. Гончарний комплекс початку XVII ст. з фондів музею історії міста Києва. *Могилянські читання 2006*: Доля музейних зібрань, ч. 1, с. 372—378.

Чміль, Л. 2007b. Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря в Києві. *Лаврський альманах*, 17: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури, с. 164—170.

Чміль, Л. 2008a. Кераміка Вознесенського монастиря. *Лаврський альманах*, 21, спецвип. 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 32—42.

Чміль, Л. 2008b. Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 17, с. 111—119.

Чміль, Л. 2009. Імпортна кераміка з розкопок Старого Арсеналу в Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 18, с. 68—72.

Чміль, Л. 2010a. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 286—301.

Чміль, Л. 2010b. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

Чміль, Л. 2011a. Гончарні осередки Середнього Подніпров'я XVI—XVIII ст. *Українська керамологія*, 3, 1: Українське гончарство доби козацтва, с. 195—234.

Чміль, Л. 2011b. До питання про описку на кераміці Середньої Наддніпрянщини у XVII—XVIII ст. *Переяславіка*, 5 (7), с. 377—384.

Чміль, Л. 2013. Один з видів підполив'яного розпису XVII—XVIII ст. *Могилянські читання 2012*, с. 256—260.

Чміль, Л. 2014. Додаток 2. Керамічні матеріали XVI—XVIII ст. з розкопок на території Гостиного двору в Києві. В: Сергєєва, М., Івакін, В., Тараненко, С., Бібіков, Д., Зоценко, І. *Археологічні дослідження у київському Гостиному дворі*. Київ: ІА НАН України, с. 64—67, 73.

Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII—XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*, с. 85—136.

Чміль, Л. 2016. До питання про гончарне виробництво на Старокиївській горі у XVI—XVII ст. (за матеріалами розкопок 1936 р.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, ч. I, с. 276—281.

Чміль, Л. 2020. Гончарний горн XVII ст. із розкопок по вул. Костянтинівській, 6 на Київоподолі. В: Бібіков, Д. (упор.). *Матеріали Наукового круглого столу «Гончарне виробництво середньовічного та ранньомодерного населення Наддніпрянщини» (Вишгород, 27 червня 2020 р.)*. Вишгород, Київ: ВІКЗ, ІА НАН України, с. 37—41.

Чміль, Л. 2021. Керамічний посуд із гончарного комплексу в урочищі Аскольдова могила. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 2, с. 163—179, 356—368.

Чміль, Л. 2023. Олександр Петрович Оглоблин і поліські експедиції 1932 і 1936 років. *Археологія і давня історія України*, 4 (49), с. 31—43.

Чміль, Л., Козюба, В. 2021. Нові пам'ятки пізньосередньовічного і ранньомодерного часу на Нижньому Тетереві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 64—71.

Чміль, Л., Козюба, В., Борисов, А. 2018. Нові археологічні пам'ятки XVII—XVIII ст. на Київщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 27, с. 59—64.

Чміль, Л., Оногда, О. 2008. До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. *Праці Центру пам'яткознавства*, 14, с. 104—132.

Чміль, Л., Оногда, О., Чекановський, А. 2010. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 446—453.

Чміль, Л., Хамайко, Н. 2015. Гончарна слобода Києва XVII—XIX ст. *Наукові студії*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 401—420.

Чміль, Л., Хамайко, Н., Бугай, О., Білик, В., Шульженко, А., Сушко, А., Нестеровський, В. 2022. Аналіз керамічної сировини київських гончарних осередків ранньомодерного часу. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 316—330.

Чміль, Л., Чекановський, А. 2007. Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 16, с. 91—97.

Чміль, Л., Чекановський, А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10:

Експериментальна археологія. Досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 165—177.

Чубинский, П. 1877. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом*. Т. 7, вып. 2, ч. III: Малороссы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, с. 341—608.

Шалобудов, В. 2011a. Розкопки в північній частині Богородицької фортеці. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 20, с. 22—26.

Шалобудов, В. 2011b. Розкопки в північній частині Новобогородицької фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 366—367.

Шалобудов, В., Ковальова, І. 2013. Розкопки козацького містечка Самар поблизу Новобогородицької фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 142—143.

Шамрай, С. 1928. Місто Баришпіль у XVIII в. *Історично-географічний збірник*, 2, с. 35—85.

Шамрай, С. 1929. Місто Васильків (IX—XVIII ст.). *Історично-географічний збірник*, 3, с. 33—127.

Шамрай, С. 1931. Київська сотня на Гетьманщині. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, 1, с. 159—283.

Шафонский, А. 1851. *Черниговского намесничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено*. Ч. 1—2. Киев: Университетская типография.

Шеремета, Р. 1997. Семантика хреста в українській кераміці. В: Скоп, Л. та ін. (ред.). *Сакральне мистецтво Бойківщини: Другі наукові читання пам'яті М. Драгана*. Дрогобич: Відродження, с. 58—61.

Шероцкий, К. 1914. *Очерки по истории декоративного искусства Украины*. Т. I: Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Киев: Типография С. Кульженко.

Шерстюк, В. 2021. Комплекс 2-ї чверті XVII ст. з Манжеліївського городища на Полтавщині. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 59—64.

Шерстюк, В., Артем'єв, А. 2018. Нові дослідження в історичному ареалі Кременчука. В: Супруненко, О. та ін. (ред.). *Старожитності та історія Кременчука*. Київ, Полтава, Кременчук: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 34—41.

Шерстюк, В., Лямкін, В. 2011. Обстеження старожитностей козацької доби на Полтавщині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 370—371.

Шерстюк, В., Супруненко, О. 2009. Хутір Підусти поблизу Комсомольська: риси матеріальної культури початку XVIII ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 58—71.

Школьна, О. 2013. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX — першої половини XX століття. *Мистецтвознавство України*, 13, с. 224—234.

Шніцар, М. 2019. Дослідження в історичній частині міста Львова. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 145—147.

Шовкопляс, Г. 1958. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Киеві. *Праці Київського державного історичного музею*, 1, с. 133—157.

Штанкіна, І. 2001. Кахлі XVII — початку XX століть у колекції Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського. *Українська керамологія*, 1, с. 204—217.

Шульгина, Л. 1929a. Прилади для освітлення в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 52—68.

Шульгина, Л. 1929b. «Коник». Прикраса на форму кінської голови та занепад її орнаментальної форми (матеріали з с. Жукин, Остерського пов. на Чернігівщині). *Матеріали до етнології й антропології*, 21—22, ч. 1, с. 117—127.

Шульгина, Л. 1929c. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111—200.

Шуляк, Р., Устиченко, В. 1999. Каолінітові та монтморилонітові глини — основа керамічних виробів. *Українське гончарство*, 4, с. 236—239.

Щербаківський, В. 1925. *Основні елементи орнаментації українських писанок та їхнє походження*. Прага: Українське історично-філологічне товариство.

Щербаківський, В. 1995. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Київ: Либідь.

Щербаківський, Д. 1921. Символіка в українському мистецтві. 1. Виноградна лоза. В: Макаренко, М., Щербаківський, Д., Ернст, Ф. (ред.). *Збірник секції мистецтв УНТ в Києві*. Т. 1. Київ: Державне видавництво, с. 55—74.

Щербаківський, Д. 1926. Реліквії старого Київського самоврядування. В: Грушевський, М. (ред.). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ: Держвидав України, с. 106, 217—264.

Щербань, А. 2012. Залишки гончарного горна з Диканьки (Полтавщина). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, с. 145—147.

Щербань, А. 2014. Изображения крестов в традиционной керамике Левобережной Украины XVIII — первой половины XX века. В: Татаурова, Л., Борзунов, В. (ред.). *Культура русских в археологических исследованиях*. Омск; Тюмень; Екатеринбург: Магеллан, с. 118—121.

Щербань, А. 2018. Гончарні горни ранньомодерного часу з Полтави і Великих Будищ зі збереженими випалювальними камерами (порівняльна характеристика). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2018*, с. 184—188.

Щербань, А., Осадчий, Є. 2021. Посудина-«трійчатка» з фондів Конотопського музею. *Народознавчі зошити*, 2, с. 435—439.

Щербань, А., Щербань, О. 2004. Про виготовлення глиняного посуду в Каневі. *Український керамологічний журнал*, 4, с. 27—38.

Щербань, А., Щербань, О. 2013. Глиняні кухлі з Опішні: до проблеми атрибутування. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 22, с. 136—142.

Щербань, А., Щербань, О. 2015. Форми та призначення українського глиняного посуду другої половини XIX — першої третини XX століття. *Народознавчі зошити*, 2 (122), с. 435—444.

Щербань, О. 2007. Посуд в «Енеїді» Івана Котляревського. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 16, с. 155—158.

Щербань, О. 2013. Глиняний друшляк у культурі харчування українців: форма і призначення. *Народознавчі зошити*, 6 (114), с. 1033—1039.

Щербань, О. 2016. Глиняний посуд Наддніпрянщини і технологія приготування страв у варистій печі (XIX—XX ст.). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 17, с. 124—134.

Юра, Р. 1971a. Дослідження в с. Суботові в 1970 р. *Археологія*, 3, с. 92—93.

Юра, Р. 1971b. Работы Хортицкой экспедиции в 1968 г. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, с. 245—249.

Юра, Р. 1971c. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. В: Шевченко, Ф. та ін. (ред.). *Середні віки на Україні*. Вип. 1. Київ: Наукова думка, с. 31—40.

Юра, Р. 1972. Дослідження Студеницької фортеці. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 303—307.

Юрченко, О. 2011. Своєрідна група української ранньомодерної кераміки на Переяславщині. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 20, с. 186—190.

Юрченко, О. 2019. Пам'ятки другої половини XIII—XVI ст. долини р. Броварка на Переяславщині. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 28, с. 59—67.

Юрченко, О., Вовкодав, С. 2004. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII—XV ст. *Наукові записки з української історії*, 15, с. 31—37.

Якобсон, А. 1950. *Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.)*. Материалы и исследования по археологии СССР, 17. Москва, Ленинград: АН СССР.

Якобсон, А. 1978. Средневековая поливная керамика как историческое явление. *Византийский временник*, 39, с. 148—159.

Яковенко, Н. 1989. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. *Архіви України*, 5, с. 68—71.

Якубина, С. 2019. Гончарний горн нового часу із Шебутинців. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи. Тези доповідей III міжнародного наукового семінару (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 160—162.

Ясь, О. 2010. *Нова історія* [online]. Енциклопедія історії України. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Nova_istoriia [Дата звернення 16 вересня 2024].

Яремченко, В., Ткаченко, О. 2009. Гончарні горни кінця XVII — початку XVIII століття з Полтави. *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 18, с. 57—63.

Aslanapa, O. 1965. *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien*. Istanbul: Baha Matbaasi.

Atasoy, N., Raby, J. 1994. *Iznik. The pottery of ottoman Turkey*. London: Alexandria press.

Auch, M., Trzeciecki, M. 2007. Średniowieczne importy ceramiczne z badań na dziedzińcu głównym Pałacu Pod Blachą. *Kronika Zamkowa*, 1—2 (53—54), s. 127—154.

Augustyniak, J. 1992. *Zamek w Inowłodzu*. Łódź: Muzeum archeologiczne i etnodraficzne.

Augustyniak, J. 2005. *Cysterskie opactwo w Sulejowie: rozwój przestrzenny do końca XVI wieku w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1989—2003*. Łódź: Muzeum archeologiczne i etnodraficzne.

Baunetz Wissen. *Flader*. [online]. Режим доступу: https://www.baunetzwissen.de/glossar/f/flader-6977104 [Дата звернення 10 червня 2024].

Beutmann, J. 2012. Zur technologischen und formalen Entwicklung der spätmittelalterlichen Gebrauchskeramik zwischen Dresden, Leipzig und Zwickau. Ein Überblick. In: Smolnik, R. (ed.). *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven*. Dresden: Landesamt für Archäologie, S. 173—186.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17 vek)*. Beograd: Arheoloski Institut.

Bis, M. 2014. *Poźnośredniowieczne i wczesnonowożytne naczynia białe z Solca nad Wisłą*. Warszawa: IAE PAN.

Bis, M. 2019. White Pottery in Early Modern Poland: Local Production or Regional Fashion? In: Blažková, G., Matějková, K. (eds.). *Europa Postmediaevalis 2018: Post-medieval pottery between (its) borders*. Oxford: Archaeopress, p. 141—151.

Blažková, G. 2013. Vývoj raně novověké kuchyňské a stolní keramiky v Čechách na základě souborů z Pražského hradu. *Památky archeologické*, CIV, p. 183—230.

Blažková, G. 2019. Painted Pottery in Bohemia. Slipware of the 16th and the 17th centuries. In: Blažková, G., Matějková, K. (eds.). *Europa Postmediaevalis 2018: Post-medieval pottery between (its) borders*. Oxford: Archaeopress, p. 115—127.

Blažková-Dubská, G. 2009. Finds of Early Modern period ceramics from cesspit B at Prague Castle. *Studies in post-medieval archaeology*, 3: Sborník z konference Novověká keramika: Výroba, sortiment, užití. 8.—9.4.2008, p. 21—44.

Blažková, G., Frolík, J., Žegklitzová, J. 2012. Early Modern archaeological assemblages from Prague Castle and period written and iconographic sources. *Studies in post-medieval archaeology*, 4: Written and iconographic sources in post-medieval archaeology, p. 189—232.

Buhay, O., Chmil, L., Bilyk, V., Zakharets, M., Shulzhenko, A., Ivakin, H. 2020. PIXE analysis of Turkish ceramics from Kyivan excavations. In: Chrzan, K., Rzeźnik, P., Siemianowska, S. (eds.). *Ceramika i szkło w badaniach interdyscyplinarnych*. Wrocław: IAE PAN, p. 431—438.

Candea, I. 2005. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe—XVIe ss.). В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Т. 1. Киев: Стилос, p. 431—456.

Čapek, L. a kol. 2022. *Vrcholně a pozdně středověká keramika v českých zemích. Výroba — Regionalizace — Metody — Interpretace*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.

Čapek, L., Preusz, M. 2019. Changes in Pottery Production, Distribution and Consumption in the Post-medieval In: Blažková, G., Matějková, K. (eds.). *Europa Postmediaevalis 2018: Post-medieval pottery between (its) borders*. Oxford: Archaeopress, p. 35—52.

Caplovič, D. 1971. Stredoveka keramika z Červeneho klaštora. *Východoslovenský pravek*, 2, s. 267—289.

Carlsson, M., Hedlund, J. 2006. *Fran klostermark till hamnkvarter pa 200 ar: Vattugatan och kvarteret Svalan — Ca 1440—1640*. Arkeologisk rapport 2006, 10. Stockholm: Stockholms stadsmuseum, Kulturmiljoavdelningen.

Čurný, M. 2004. *Keramika zo 16.—18. stor. na juhozápadnom Slovensku na príklade nálezov z kaštieľa v Lukáčovciach*. Diplomová práca. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre.

Döhner, G., Grunwald, L. 2022. Ein Töpferofen des 14. Jahrhunderts aus Mayen in der Eifel — Beobachtungen zur Keramikproduktion. In: Döhner, G., Grunwald, L. (eds.). *Keramik in Berlin, Brandenburg und Europa — Produktion, Innovation, Handel und Sammlungsgeschichte*. Internationales Keramik-Symposium 2020, 53. Berlin: Bäßler, p. 80—102.

Gajerski, S. 1960. Materiały do historii ośrodków garncarskich w Potyliczu i okolicy. *Polska Sztuka Ludowa*, 14 (1), s. 42—49.

Gardawski, A., Kruppe, J. 1955. Późnośredniowieczne naczynia kuchenne i stołowe. W: Puciaty, O., Szwankowska, H. (red.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 121—140.

Glinkowska, B. et al. 2012. *U Źródeł Bolesławiechiej Ceramiki: Bolesławiec jako jeden z ośrodków garncarstwa środkowoeuropejskiego od XV do XVII w.* Bolesławiec: Museum ceramiki.

Gross, U. 2016. *Beiträge zur südwestdeutschen Keramik der frühen Neuzeit. Funde von Schloß Neuenbürg, Enzkreis*. [online]. Режим доступу: http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/artdok/volltexte/2016/3771 [Дата звернення 2 вересня 2024].

Henker, J. 2012. Die mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus dem Lausitzer Dorf Klein Görigk. In: Smolnik, R. (ed.). *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven*. Dresden: Landesamt für Archäologie, p. 299—318.

Hordynsky, S. 1981. *Die ukrainische Ikone 12. bis 18. Jahrhundert*. München, Graz: Akademische.

Hupalo, W., Losyk, M., Melnyk, S., Pryszczepa, B. 1997. Badania pieca garncarskiego z Wierchowa (Verchiv), obw. Równe. *Materiały i sprawozdania rzeszowskiego ośrodka archeologicznego*, 18, s. 135—148.

Kalesny, F. 1994. Habanowie i habańska ceramika na Słowacji w XVI—XVIII wieku. W: Gruszczyńska, A., Targońska, A. (red.). *Garncarstwo i kafarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych: materialy z konferencji*. Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, s. 33—43.

Keller, C. 1995. Pingsdorf-type Ware — an Introduction. *Medieval Ceramics*, 19, p. 19—28.

Kluttig-Altmann, R. 2006. *Von der Drehscheibe bis zum Scherbenhaufen: Leipziger Keramik des 14. bis 18. Jahrhunderts im Spannungsfeld von Herstellung, Gebrauch und Entsorgung*. Dresden: Landesamt für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte.

Kociszewski, L., Kruppe, J. 1974. Warsaw pottery in the 14th—17th centuries: technology of production in the light of physic-chemical investigations. *Archaeologia Polona*, 15, s. 151—209.

Kollath, A. 2016. Between two worlds — the pottery of Buda (Ofen) in the early Ottoman era. In: Stephan, H. (ed.). *Keramik und Töpferei im 15./16. Jahrhundert. Beiträge des 47. Internationalen Symposiums für Keramikforschung vom 8. bis 12. September 2014 in der Lutherstadt Wittenberg*. Langenweißbach: Beier & Beran.

Kollath, A. 2023. *Typology and chronology of early modern pottery in Buda*. Budapest: Archaeolingua.

Krabath, S. 2012. Die Entwicklung der Keramik im Freistaat Sachsen vom späten Mittelalter bis in das 19. Jahrhundert. Ein Überblick. In: Smolnik, R. (ed.). *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven*. Dresden: Landesamt für Archäologie, S. 35—172.

Kruppe, J. 1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kwapieniowa, M., Lenkiewicz, T., Nowogrodska, B., Radwański, K., Walowy, A. 1968. Badania na okole w Krakowie w 1963 r. (wykop IV na skarpie). *Materialy archeologiczne*, 9, s. 203—287.

Landsfeld, H. 1953. Výroba habanské keramiky ve světle vykopávek. *Česky Lid*, 40, 5, s. 205—212.

Lappe, U. 1972. Eine nachmittelalterliche abfallgrube in der Ruine Neideck in Arnstadt. *Ausgrabungen und Funde*, band 17, heft 5, S. 267—273.

Lappe, U. 1978. Eine Kloake des 17. Jh. aus der Altstadt Jena. *Ausgrabungen und Funde*, band 23, heft 5, S. 249—256.

Lis, A. 2020. Ornament radełkowy na późnośredniowiecznych naczyniach ceramicznych z obszaru ziem polskich. In: Chrzan, K., Rzeźnik, P., Siemianowska, S. (red.). *Ceramika i szkło w badaniach interdyscyplinarnych*. Wrocław: IAE PAN, s. 229—246.

Loskotová, I., Hložek, M. 2021. 4. Kachlové série: c. Turnaj. In: Loskotová, I. (ed.). *Zdroje a šíření vybraných komodit keramické produkce vrcholného a pozdního středověku*. Brno: Masarykova univerzita, s. 178—205.

Łyczak, M. 2015. Skarbonki ceramiczne z krakowskich badań archeologicznych. *Zapiski numizmatyczne*, X, s. 249—259

Majewski, M., Wojciechowska, I. 2019. Ceramika. In: Majewski, M. (ed.). *Archeologia Stargardu: Wojna trzydziestoletnia. Pożar miasta w dniu 7 października 1635 r.* Poznań; Stargard: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, s. 73—138.

Mieroslawski, M. 1979. Pseudomajolika XVI—XVII w. z Zamku Królewskiego w Warszawie. *Rocznik Warszawski*, XV, s. 139—153.

Miljaeva, L. 1996. *Die Ukrainischen Iconen*. Bournemouth: Parkstone.

Mojzsesz, V. 2018. A Gerenyi kortemplom. *Communicationes archaeologicae Hungariae*, p. 225—248.

Nekuda, V., Reichertová, K. 1968. *Středověká keramika v Čechách a na Moravě*. Brno: Moravskě museum v Brně.

Nicolesku, C., Petrescu, P. 1974. *Ceramica romaneasca traditionala*. Bucuresti: Meridiane.

Nipperdey, J. 2022. Inventing «Early Modern» Europe: Fashioning a New Historical Period in American Historiography 1880—1945. *Journal of Early Modern History*. [online]. Brill. Режим доступу: https://brill.com/view/journals/jemh/27/3/article-p199_2.xml?language=en [Дата звернення: 16 вересня 2024].

Oettel, G. 2012. Zur Interpretation von Keramikfunden aus Zittau und Bad Muskau. In: Smolnik, R. (ed.). *Keramik in Mitteldeutschland: Stand der Forschung und Perspektiven*. Dresden: Landesamt für Archäologie, S. 235—244.

Pankiewicz, A. 2015. Ceramika ze studni w dawnym klasztorze bernardynow w Jaworze. In: Muła, A., Żur, T. (eds.). *Średniowieczna studnia klasztoru bernardynów w Jaworze. Badania interdyscyplinarne*. Jawor: Muzeum Regionalne w Jaworze, s. 31—85.

Pforr, A. 1475—1482. *Buch der Beispiele; Passionsgebet. Schwaben* [online]. Universitätsbibliothek Heidelberg. Режим доступу: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg84/0445 [Дата звернення: 23.08.2024].

Poklewski, T. 1961. *Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku*. Łódź: Ossolineum.

Polak, Z., Starski, M. 2022. *Archaeological Finds from the Main Town in Gdańsk. A catalogue from Excavations at Długi Targ and Powroźnicza Street*. Warsaw: University of Warsaw, Brepols Publishers.

Polinski, D. 2017. The here and now in the research on late-medieval and modern ceramics in Poland — possibilities and limitations. In: Siemianowska, S., Rzeznik, P., Chrzan, K. (eds.). *The 3rd International Symposium on Pottery and Glass Ostrakon: Ceramics and Glass in Interdisciplinary Research*. Wroclaw: E. Geppert Academy of Art and Design; IAE PAN, p. 15.

Poulain, M. 2016. *The habits of war. Early modern ceramics in Flanders*. Doctor of Archeology dissertation. Ghent University.

Reinfuss, R. 1955. *Garncarstwo Ludowe*. Warzsawa: Sztuka.

Richter, M. (ed.). 1979. *Středověká keramika ze Sezimova Ústí: Katalog vystavy*. Hluboké nad Vltavou: Alšova iihočeská galerie.

Romanowicz, P. 2011. Standardy luksusu — naczynia kamionkowe w późnośredniowiecznym Stargardzie. In: Rębkowski, M. (ed.). *Ekskluzywne życie — dostojny pochówek. W kręgu kultury elitarnej wieków średnich*. Wolińskie Spotkania Mediewistyczne, 1. Wolin: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, s. 273—311.

Romanowicz, P., Zyśko, A. 2016. VI. 2. Poźnośredniowieczna ceramika naczyniowa. In: Majewski, M. (ed.). *Archeologia Stargardu: Badania na obszarze dawnego kościoła augustiańskiego*. Stargard: Muzeum archeologiczno-historyczne w Stargardzie, s. 103—152.

Schilling, D. 1478—1483. *Amtliche Berner Chronik* [online]. E-codises — Handschriftenbibliothek der Schweiz. Режим доступу: http://www.e-codices.unifr.ch/de/bbb/Mss-hh-I0001/46/0/Sequence-47 [Дата звернення: 12.05.2021].

Slatineanu, B. 1938. *Ceramica Romaneasca*. Bucuresti: Regele Carol II.

Slatineanu, B. 1958. *Ceramica feudala romaneasca*. Bucuresti: Literatura si Arta.

Spanihel, S. 2017. Keramika a jej možnosti pri periodizácii raného novoveku na slovensku. *Pravěk*, nová řada 25, s. 293—314.

Spinei, V., Gherman, E. 1995. Şantierul archeologic Siret (1993). *Arheologia Moldovei*, XVIII, p. 229—250.

Starski, M. 2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne*, 14, s. 195—284.

Starski, M. 2013a. Naczynia białoszare w Pucku i na Pomorzu Gdańskim — rodzime czy obce? Próba identyfikacji jednego z nurtów późnośredniowiecznej wytwórczości garncarskiej. *Archaeologia Historica Polona*, 21, s. 187—208.

Starski, M. 2013b. Nowożytne naczynia ceramiczne z badań północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie. In: Pela, W. (ed.). *Badania archeologiczno-architektoniczne północnej pierzei placu Teatralnego w Warszawie w latach 1995—1997*. Archeologia dawnej Warszawy. 3. Warszawa: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, s. 134—185.

Starski, M. 2016a. *Poźnośredniowieczne wyroby garncarskie z Pucka: Studium małomiasteczkowej wytwyrczości garncarskiej na Pomorzu Gdańskim*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Starski, M. 2016b. Późnośredniowieczne naczynia ceramiczne z badań archeologicznych wschodniego bloku zabudowy przyrynkowej miasta lokacyjnego w Lęborku. *Światowit: Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, X (LI) / B (2012), s. 237—272.

Starski, M. 2019. Late medieval pottery from small townships in late-medieval Gdańsk Pomerania. In: Stephan, H.-G. (ed.). *Keramik in Norddeutschland. Beiträge des 48. Internationalen Symposiums für Keramikforschung vom 14. Bis 16. September 2015 in Mölln*. Langenweissbach: Beier & Beran, p. 233—244.

Supryn, M. 1975. Półmajolikowa ceramika z Jarosławia. *Wiadomości archeologiczne*, XL, s. 239—264.

Swiechowska, A., Dukwicz, R. 1955. Warsztat garncarski z końca XVII wieku. W: Puciaty, O., Szwankowska, H. (red.). *Szkice staromiejskie*. Warszawa: Sztuka, s. 151—160.

Szarek-Waszkowska, E. 1968. Badania nowożytnej osady garncarskiej w Miechocinie pow. Tarnobrzeg. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1966*, s. 256—262.

Szetela, T. 1969a. Ceramika z Miechocina. *Polska Sztuka Ludowa*, 23 (1), s. 3—42.

Szetela, T. 1969b. Ceramika z Miechocina (dokończenie). *Polska Sztuka Ludowa*, 23 (2), s. 75—108.

Szetela-Zauchowa, T. 1994. Miechocin. Nowożytny ośrodek garncarski. W: Gruszczyńska, A., Targońska, A. (red.). *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. Materialy z konferencji*. Rzeszów: Muzeum okręgowe w Rzeszówie, s. 45—72.

Teslenko, I., Gavris, G. 2021. Images of birds on the glazed ceramics from the Crimean workshops. In: Petridis, P. et al. (eds.). *12th Congress AIECM3 on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramics: Proceedings.*Athens: Demetrius siatras, p. 941—947.

Teslenko, I. 2017. Experience of interdisciplinary study of Crimean medieval glazed pottery (historiographical review). In: *The 3rd International Symposium on Pottery and Glass Ostrakon: Ceramics and Glass in Interdisciplinary Research*. Wroclaw: E. Geppert Academy of Art and Design; IAE PAN, p. 74.

Teslenko, I., Aliadinova, D. 2023. Glazed Ceramics of the Early Ottoman Crimea. In: Bağcı, S. (ed.). *Proceedings of the 16th International Congress of Turkish Art, Ankara, october 3—5, 2019. Ankara*: *Proceedings.* Vol. 3. İstanbul: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, p. 1153—1175.

Trafalski, G. 2016. Pieczęcie cechowe w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku. *Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego*, 8, s. 181—230.

Trzeciecki, M. 2005. Ceramika biała w średniowiecznym i nowożytnym Płocku. In: Buko, A., Kajzer, L. (eds.). *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej. Materiały z konferencji zorganizowanej w Łagowie w dniu 6 maja 2005 roku.* Kielce; Łagow: Mediateka, s. 73—82.

Trzeciecki, M. 2017. 8. Ceramika późnośrdniowieczna z badań na placu zamkowym w Warszawie. 9. Nowożytne naczynia kuchenne z badań na placu Zamkowym w Warszawie. In: Polak, Z., Meyza, K. (red.). *Między miastem a dworem. Badania archeologiczne na placu Zamkowym w Warszawie w latach 1977—1983*. 1. Warszawa: Muzeum Warszawy, s. 215—352.

Vallasek, A. 1970. Stredoveká kolkovaná keramika z Bratislavy. *Študijné zvesti archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied*, 18, s. 243—308.

Vroom, J. 2005. *Byzantine to modern pottery in the Aegean: 7th to 20th century*. Utrecht: Parnassus.

Vydrova, J. 1960. *Italienische Majolika in tschechoslowakischen Sammlungen*. Praga: Artia.

Wałowy, A. 1979. Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych. *Materiały archeologiczne*, 19, s. 5—151.

Wehmer, M. 2017. Ein Gesichtskrug aus Duinger Steinzeug von der Burg Hohnstein bei Neustadt/Harz. In: Rinne, C. et al. (eds.). *Vom Bodenfund zum Buch. Archäologie durch die Zeiten*. Bonn: Habelt, S. 199—204.

Wikimedia Commons. *File: Conrad von Soest 004. jpg*. [online]. Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Conrad_von_Soest_004.jpg [Дата звернення 18 червня 2024].

Wikimedia Commons. *File: Die Bauernhochzeit.jpg*. [online]. Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Die_Bauernhochzeit.jpg [Дата звернення 18 червня 2024].

Wikimedia Commons. *File: Pieter Bruegel d. Ä. 014. jpg* [online]. Режим доступу: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pieter_Bruegel_d._Ä_014.jpg [Дата звернення 18 червня 2024].

Wojceszczuk, N. (ed.). 2016. *Uratowane skarby podziemnego Lwowa: Katalog wystawy*. Lwów: Galicyjska Spółka Wydawnicza.

Žulkus, V. 2002. *Viduramžių Klaipėda: Miestas ir pilis archeologija ir istorija*. Vilnius: Žara.

СПИСОК АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ

Боровский, Я. 1982. *Отчет об археологических раскопках в городе Ярослава (ул. П. Осипенко, 9) в 1982 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1982/34б.

Боровский, Я., Калюк, А., Архипова, Е. 1989. *Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» (ул. Б. Житомирская, 2; Стрелецкая, 4а, 6) в 1989 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1989/28.

Вовк, Х. 1871. *Етнографія. Ілюстрації в зошиті. Малюнки олівцем та аквареллю.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 220-в.

Вовк, Х. 1894—1897. *Етнографія. Україна. Волинь. Краєвиди, типажі, побут (матеріали Городецького музею).* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 238-д.

Вовк, Х. 1899. *Етнографія. Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина. Побут*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 238-б.

Вовк, Х. б. р. *Етнографія. Будівництво. Київщина, Харківщина. Хатнє начиння, знаряддя пра-*

ці, одяг, будівлі та інше. Альбом з нотатками та малюнками. Науковий архів ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 220.

Вовк, Х. б. р. *Етнографія. Чернігівщина, Полтавщина. Ярмарки.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 1, оп. 1, спр. 238-а.

Гупало, К., Ивакин, Г., Сагайдак, М. 1974. *Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г.* Науковий архів ІА НАН України, 1974/28.

Документи… *Документи архіву Поліської експедиції*, ч. І. 1932. ЦДАВО України, ф. 3561: Оглоблін О.П., оп. 1, спр. 317.

Документи…*Документи архіву Поліської експедиції*, ч. ІІІ. 1932. ЦДАВО України, ф. 3561: Оглоблін О. П., оп. 1, спр. 319.

Жалобы… 1799. *Жалобы цеховых мастеров в Киевский Магистрат о работе в городе людей, не входящих в цеха и приказы Киевского Городового Магистрата об уплате последними 10 р. цехам, а также о пени на цеховых работников, не бывших на сходках Гончарной Управы.* Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 14.

Журнал… 1788. *Журнал старшины Киевской Гончарной Управы с протоколами о происходящих нарушениях правил цеха и взимаемой пени с виновных.* Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 5.

Занкин, А., Калюк, А. 1992. *Отчет НПК Археолог об исследованиях на Киевском Подоле в 1991—1992 гг.* Науковий архів ІА НАН України, 1992/34.

Івакін, Г., Балакін, С. 2000. *Звіт про археологічні дослідження котловану та траншеї ТП—255 по Лаврському провулку у 2000 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2000/94.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А. 1989. *Звіт про роботи на Гончарах та Кожум'яках у м. Києві в 1989 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1989/28б.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А., Чміль, Л. 1990. *Звіт про розкопки Кожум'яцького загону в 1990 році.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1990/34 а.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А., Чміль, Л. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1992/33.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Герасимов, Д., Чекановський, А., Чміль, Л. 1993. *Звіт про археологічні дослідження в урочищах Гончарі-Кожум'яки в 1993 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1993/158.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Козюба, В., Поляков, С. 1997. *Науковий звіт про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996—1997 рр.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1997/103.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Козюба, В., Поляков, С., Чекановський, А., Чміль, Л. 1998. *Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1998/92.

Івакін, Г., Козубовський, Г., Козюба, В., Поляков, С., Чекановський, А., Чміль, Л. 1999. *Звіт про археологічні дослідження території Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1999 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1999/128.

Казаков А., Потапов И. 1990. *Отчёт об охранных археологических работах на Любечском посаде в 1990 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1990/124.

Казаков, А., Сытый, Ю. 1989. *Охранные археологические работы 1989 г. на Черниговском посаде (ул. Чернышевского, 15).* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1989/129.

Книга… *Книга для записей вещей Музея древностей императорского университета св. Владимира по разряду Древности.* Фонди НМІУ, книги 1, 2.

Колесник, А., Подобед, В., Дедов, В., Литвиненко, Р. 1988—1989. *Отчет о работах археологической экспедиции экспериментального творческого объединения «Фонд» при донецком отделении Украинского фонда культуры в 1989 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1988—1989/239.

Колибенко, О. 1994. *Звіт про дослідження Переяславської постійно-діючої археологічної експедиції на території міста Переяслав-Хмельницького у 1994 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1994/63.

Линева, Е. 1982. *Отчет Белгородской археологической экспедиции Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко за 1982 год.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1982/152.

Луговий, Р. С., Коваленко, О. В., Верещака, В. М., Яремченко, В. А. 2005. *Звіт про археологічні розвідки на території Полтавського та Новосанжарського районів Полтавської області в 2005 році.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2005/75.

Мезенцева, Г. 1970. *Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університета ім. Т. Г. Шевченка в 1970 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1970/68.

Мезенцева, Г. 1971. *Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університета ім. Т. Г. Шевченка в 1971 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1971/87.

Мезенцева, Г. 1972b. *Звіт про роботу Белгородської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1972 році.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1972/89.

Мовчан, И. 1971. *Отчет о раскопках на Выдубичах в Киеве в 1971 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1971/18 в.

Мовчан, І., Климовський, С. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1997/34.

Оглоблін, О. 1932. *Промисловість Правобережного Полісся в минулому, сучасному (науковий звіт експедиції за 1932 р.).* Науковий архів Інституту історії України НАНУ, оп. 3, спр. 220.

Оглоблін, О. 1935—1937. *Листування з ПМК про план Поліської науково-дослідної експедиції, статтю Оглобліна «Правобережжя в минулому і сучасному», створення комісії для перейменування вулиць Києва.* ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 243.

Опись… 1780. *Опись двора и имения Киево-Подольского священника Ивана Подгурского.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. ІІ: Історичні матеріали, спр. 26, арк. 112—120.

Орлов, Р. 1983. *Отчет о разведках в Житомирской области и раскопках в г. Белая Церковь Киевской области в 1983 году.* Особистий архів Р. Орлова.

Орлов, Р., Покас, П. 1981. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1981 году.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1981/27.

Орлов, Р., Покас, П. 1982. *Отчет о работе Белоцерковской экспедиции в 1982 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1982/8.

Пекарская, Л., Климовский, С. 1990. *Отчет об археологических исследованиях Музея истории Киева в 1990 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1990/227.

Подушний розпис майстрів київського гончарного цеху. 1786. Державний архів міста Києва, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 11—13зв.

Приказы… 1783. *Приказы Киевского Городового Магистрата о вписывании новых мещан в отдельную от старых книгу; реестр прихода и расхода денег гончарного цеха*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 2.

Приказы… 1787. *Приказы Киевского Городового Магистрата Гончарной Управе о явке в Комиссию мещан, не вписанных в обывательские книги, списки цеховых работников, платящих деньги для нужд цеха гончарного*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 4.

Приказы… 1795. *Приказы из Киевского Городового Магистрата в Управу Гончарную о приеме в Киевское мещанство, порядке записи в особую книгу и сборе подушной подати с начала 1795 года с вновь принятых мещан*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 10.

Рыбаков, Б. 1969. *Отчет об археологических раскопках на Белгородском городище ИА АН СССР под руководством акад. Б. А. Рыбакова*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1969/38.

Сагайдак, М., Башкатов, Ю., Чорновол, Д., Хамайко, Н. 2004. *Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищах Гончари та Кожум'яки м. Києва у 2002—2004 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2004/239

Сагайдак, М., Пефтіць, Д. 2010. *Звіт Центру археології Києва ІА НАН України про археологічні дослідження у Києві по вул. Спаська, 12 та Фрунзе, 85/87а у 2010 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2010/231.

Сагайдак, М., Сергеева, М. 1992. *Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего братского монастыря*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1992/30.

Сагайдак, М., Тараненко, С., Пефтіць, Д., Журухіна, О. 2007. *Звіт про охоронні археологічні роботи в урочищах Гончари та Кожум'яки м. Києва у 2007 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2007/264.

Самойловський, І. 1951. *Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві р. 1951*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8з.

Сикорский, М., Бузян, Г., Буйлук, Н., Товкайло, Н. 1986. *Отчёт Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1986 год*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1986/164.

Сміленко, А., Шекера, І. 1992. *Звіт Корсунської археологічної експедиції 1991 р.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1992/62.

Списки… 1800. *Списки имущества цехового дома и цеховых работников; об избиении дворянином Березницким ученика, а также о его тяжбах с цеховыми работниками*. Державний архів міста Києва, ф. 329: Трубочисто-гончарный цех Киевской управы ремесленных цехов, 1782—1876 гг., оп. 1, спр. 15.

Стопенчук, С., Демидко, С., Погорілець, О. 2003. *Звіт про науково-дослідну роботу проведення археологічних досліджень на замчищі XVI століття в уроч. «Ракочі»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2003/231.

Сыромятников, А., Балакин, С. 1991. *Отчет об археологических исследованиях на территории Киево-Печерского государственного историко-культурного заповедника*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1991/158.

Тоцкая, И. 1973. *Отчет об археологических исследованиях на территории Софийского заповедника в Киеве 1973 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1973/110.

Тоцкая, И. 1974. *Отчет об охранных археологических работах на территории Софийского заповедника в Киеве, 1974 — апрель 1975 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1974/88.

Хвойка, В. 1909—1911. *Розкопки 1909—1911 рр. у Білгородці. Статті та вирізки з газет*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 2, спр. 84а.

Щербаківський, Д. 1906. *Экскурсия 1906 г. на Киевщину и Полтавщину*: *4 альбоми*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 9, спр. 75.

Щербаківський, Д. 1908, 1910. *Кераміка 1908, 1910 рр.: Малюнки олівцем та аквареллю*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 9, спр. 88.

Юра, Р. *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності*: *Вступ, склоробство, обробка металу»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 22, спр. 15.

Юра, Р. *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності*: *фото; малюнки кераміки, орнаментів; зауваження, записки та ін.»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 22, спр. 16.

Юра, Р. *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності*: *виписки, малюнки, чорновики»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 22, спр. 17.

Юра, Р. *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності*: *чорновики статей, малюнки, виписки»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 22, спр. 18.

Юра, Р. *Матеріали до теми «Матеріальна культура періоду формування української народності»: праця*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 22, спр. 19.

Юра, Р., Сікорський, М., Асєєв, Ю. 1960. *Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної древньоруської експедиції ІА АН УРСР*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1960/13.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ, АБРЕВІАТУР ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ

СКОРОЧЕННЯ

буд. — будівля
ж. — житло
КАС — Коефіцієнт абсолютної схожості
Корп. — корпус
к. ш. — культурний шар
об. — об'єкт
ПМА — Польові матеріали автора
р. — розкоп
сп., спор. — споруда
тр. — траншея
ш. — шурф
я. — яма

АБРЕВІАТУРИ

БКМ — Білоцерківський краєзнавчий музей
ВІКЗ — Вишгородський історико-культурний заповідник
ДЗСК, ДІАЗ «Стародавній Київ» — Державний історико-архітектурний заповідник «Стародавній Київ»
ДНЦЗКСТК — Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф
ІА НАН України — Інститут археології Національної академії наук України
ІПФ НАНУ — Інститут прикладної фізики НАН України
КНУТШ, КНУ ім. Т. Шевченка — Київський національний університет імені Тараса Шевченка
КПЛ — Києво-Печерська лавра
МЗМ — Михайлівський Золотоверхий монастир
МЗС — Михайлівський Золотоверхий собор
МІДЦ — Музей історії Десятинної церкви
МІК — Музей історії міста Києва
НА ІА НАН України — Науковий архів ІА НАН України
НЗ «Софія Київська» — Національний заповідник «Софія Київська»
НІЕЗ «Переяслав» — Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»
НМЗУГ — Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні
НМІУ — Національний музей історії України
НФ ІА НАН України — Наукові фонди ІА НАН України
НТШ — Наукове товариства ім. Т. Шевченка
ЦАМ — Церковно-археологічний музей
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція

ЕТНОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ

Білий посуд — неполив'яний, теракотовий посуд.
Димлення — відновлюючий спосіб випалу, при якому вироби набувають сірого або чорного кольору з металевим полиском.
Карбування — насічки по верху вінчика, виконані прокочуванням зубчатого коліщатка.
Коліщатко (колісце) — орнаментальний валик для нанесення штампованих орнаментів.
Крайкування — покриття поливою лише внутрішнього боку вінчиків горщиків, глеків або тарілок.
Лавка — площина у верхній частині плічок горщика з ребром по її краю.
Мармурування — різновид фляндрівки, виконаний шляхом струшування виробів з нанесеними рідкими ангобами (розводи і затікання).
Описка — 1) техніка розпису неполив'яного, теракотового посуду мінеральними фарбами, 2) фарба для розпису (болотяна руда, червона глина).
Побіл — біла глина, що застосовувалась для орнаментації посуду.
Ритування — прокреслений вістрям орнамент по сирій глині.
Ріжкування — контурний підполив'яний розпис, що виконувався за допомогою коров'ячого ріжка.
Утор (ґонтур) — круговий невеликий виступ внизу придонної частини біля денця.
Фляндрівка — різновид підполив'яного розпису, що виконувався двома способами: 1) шляхом розтягування ангобів за допомогою вістря, 2) шляхом струшування — мармурування.
Червінька — руда залізиста глина, що використовувалась переважно для декорування посуду.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА XVI—XVIII ст. КИЄВА І КИЇВЩИНИ 9

1.1. Мистецтвознавчі та етнографічні студії 9

1.2. Археологічні студії 13

1.2.1. Історія і періодизація досліджень керамічного виробництва Київщини в контексті становлення і розвитку української археології XIV—XVIII ст. 13

1.2.2. Публікації керамічних матеріалів Києва і Київщини у 1990-х—2020-х рр. 18

1.2.3. Публікації пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки з інших регіонів України 22

1.2.4. Література з проблемних питань розвитку керамічного виробництва XVI—XVIII ст. 25

1.2.5. Дослідження кераміки XVI—XVIII ст. за межами України 28

1.3. Праці істориків та інша література 30

1.4. Джерела вивчення гончарства XVI—XVIII ст. 32

1.4.1. Археологічні матеріали 32

1.4.2. Писемні джерела 34

1.4.3. Етнографічні, лінгвістичні, образотворчі, картографічні джерела 35

РОЗДІЛ 2 МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ 39

2.1. Вибір ознак горщиків і тарілок 40

2.2. Загальна характеристика матеріалу 47

2.3. Аналіз структури ознак 49

2.4. Взаємозв'язок комплексів 54

РОЗДІЛ 3 ТИПОЛОГІЯ І ХРОНОЛОГІЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ 57

3.1. Горщики 57

3.2. Тарілки 69

3.3. Інші різновиди посуду 77

РОЗДІЛ 4 ВИРОБНИЦТВО, ЗБУТ І ВИКОРИСТАННЯ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ 99

4.1. Технологія виготовлення 99

4.1.1. Відбір і обробка сировини 100

4.1.2. Формування і декорування виробів 113

4.1.3. Випал і хіміко-термічна обробка поверхні 117

4.2. Організація виробництва і збуту посуду 124

4.21.. Гончарні осередки 124

4.2.2. Організаційні форми виробництва 135

4.2.3. Збут виробів 137

4.3. Функції і назви глиняного посуду 139

РОЗДІЛ 5 ОЗДОБЛЕННЯ ПОСУДУ 155

5.1. Техніки декорування 156

5.1.1. Рельєфна орнаментація 157

5.1.2. Мальований декор 162

5.2. Орнаменти 170

5.2.1. Композиції 170

5.2.2. Елементи 171

5.3. Клейма, написи і магічні знаки 178

ВИСНОВКИ 183

ІЛЮСТРАЦІЇ 191

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1 КОМПЛЕКСИ КЕРАМІКИ, ВИКОРИСТАНІ У ДОСЛІДЖЕННІ 515
1.1. Карта 515
1.2. Каталог 516

ДОДАТОК 2 СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ 523
2.1. Таблиці 523
2.2. Діаграми, графіки, графи 539

ДОДАТОК 3 ОПИС ШЛІФА (*А. Вальтер, А. Корохіна*) 561

ДОДАТОК 4 МАТЕРІАЛИ ДО ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ КИЄВА І КИЇВЩИНИ 562
4.1. Карта гончарних осередків Київщини і суміжних територій 562
4.2. Карта гончарних осередків Києва 566
4.3. Каталог гончарних осередків за археологічними джерелами 567
4.4. Каталог гончарних осередків XVII—XX ст. за писемними і статистико-етнографічними джерелами 568

ДОДАТОК 5 МАТЕРІАЛИ ДО ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ КИЄВА І КИЇВЩИНИ 573
5.1. Джерела описово-статистичні й актові: матеріали до карти гончарних осередків і торгівлі глиняними виробами 573
5.2. Матеріали для назв та функцій глиняного посуду, характеристики глин, умов функціонування ремесла 578
5.3. Словники хімічні та мінералогічні 590
5.4. Витяги з документації київського гончарного цеху, які стосуються керамічного посуду і його виробництва 594

SUMMARY *Lesia CHMIL.* CERAMIC WARE OF THE 16th—18th CENTURIES FROM THE CENTRAL DNIPRO UKRAINE (based on Kyiv and Kyiv region's material) 596

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ Й АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ 603
Список літератури 603
Список архівних матеріалів 626

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ, АБРЕВІАТУР ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ ТЕРМІНІВ 629

Наукове видання

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна

**КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XVI—XVIII ст.
СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ
(за матеріалами Києва і Київщини)**

Літературний редактор *О. О. Попельницька*

Оформлення обкладинки *В. Р. Чміль і О. М. Буренко*

Верстка *С. А. Горбаненка*

Підписано до друку 1.11.2024.
Формат 60 × 84/8. Гарн. Шкільна. Ум.-друк. арк. 73,47.
Обл.-вид. арк. 72,8. Тираж 50 прим. Зам. №

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Володимира Івасюка, 12;
www.iananu.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. О. Євенок,
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А;
тел.: 0412-422-106, email: bookovych@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Століття / Ознаки

XVI | XVII | XVIII

Форми керамічного посуду

Горщики

I

II

III

IV-1

IV-2

V

Тарілки

I

II

III

Інші різновиди

Орнаментація

Рельєфна

Без поливи

Защипи

Карбування

Відбитки коліщатка

Підполив'яна

Ритовані лінії

Хвилі, ритовані гребінцем, відбитки коліщатка

Окремі штампи

Мальована

Без поливи

I схема

II схема

Описка

Спрощена схема

Підполив'яна

Контурне ріжкування

Мармурування

Ріжкування безконтурне

Фляндрівка

Технологія

Полива

Місце

Внутрішня, двобічна

Крайкування

Вид і колір

Прозора, зелена, жовта (рідко)

Фіолетово-коричнева, безколірна, двоколірність

Емаль (рідко)

Centuries / Features

16th | 17th | 18th

Types of ceramic utensils

Pots

I

II

III

IV-1

IV-2

V

Plates

I

II

III

Other types

Ornamentation

Relief

Without glaze

Dents

Gear wheel

Rotary stamp

Underglaze

Engraved lines

Comb waves, rotary stamp

Single stamps

Painting

Without glaze

I scheme

Red engobe painting

II scheme

Simplified scheme

Underglaze

Contour painting

Marbling

Paintihg

Stretching engobes

Technology

Glaze

Place

Internal, bilateral

The inner side of the crown

Type and color

Transparent, green, yellow (rare)

Purple-brown, colorless, two-color

Enamel (rare)

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна
науковий співробітник Інституту археології НАН України, провідний науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви, кандидат історичних наук.

1989 року закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедру археології та музеєзнавства. З того часу працює у відділі археології Києва ІА НАН України. Брала участь у розкопках Михайлівського Золотоверхого монастиря, Старого Арсеналу, київського Подолу, зокрема, урочища Гончарі-Кожум'яки і церкви Богородиці Пирогощі, та інших місць. Проводила археологічні дослідження на Київському Поліссі. Автор понад 100 наукових публікацій, серед яких 2 колективні монографії.

Наукові інтереси зосереджені на питаннях археології пізнього середньовіччя та Нового часу, зокрема, керамічного виробництва Середньої Наддніпрянщини, вивченню якого присвячено понад 30 років. Результатом цих студій є представлена монографія, в якій розглядаються типологія і хронологічні відмінності в морфології, технології виробництва та орнаментації керамічного посуду ранньомодерного часу з Києва і Київщини. Також розглянуто технологічні питання виготовлення глиняного посуду, його назв і функцій, організації гончарного виробництва, розвитку різних технік орнаментації та типології зображень.

Л. В. ЧМІЛЬ

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XVI—XVIII ст. СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ за матеріалами Києва і Київщини

Л. В. ЧМІЛЬ

КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД XVI—XVIII ст. СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

ЗА МАТЕРІАЛАМИ КИЄВА І КИЇВЩИНИ